

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA
DISSERTATIONES

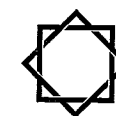
Redigit
PÁL FODOR

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

KONRÁD MIKLÓS

Zsidóságon innen és túl

Zsidók vallásváltása Magyarországon
a reformkortól az első világháborúig

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2014

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2014

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001119504

© Konrád Miklós, 2014
© MTA BTK, 2014

ISBN 978-963-9627-85-7
ISSN 2063-3742

X 218 109

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

TARTALOM

Bevezető	7
I. Az áttérések történelmi feltételei	21
1. A visszatartó erők gyengülése	23
2. Az áttérés csábítása	69
2.1. Áttérés és magyarrá válás	72
2.2. Diszkrimináció a közsférában	104
2.3. Diszkrimináció a magánszférában	139
2.4. Társadalmi befogadás	145
2.5. Az áttérés mint menekülés	179
II. Az áttérések száma, időrendi alakulása és társadalmi visszhangja	182
1. A zsidók áttéréseinek jogi szabályozása	184
2. Az áttérések alakulása és percepciója	205
2.1. Az áttérések száma és időrendi alakulása 1895-ig	205
2.2. Az áttérések társadalmi visszhangja	216
2.3. Az áttérések száma és időrendi alakulása, 1896-1914	224
2.4. Az áttérések társadalmi visszhangja	242
2.5. Az áttérések jelentősége	249
III. Az áttérők profilja	253
1. Áttekintés – áttérés a zsidó elitek körében	254
2. Az áttérések országos statisztikái	272
3. Az áttérők földrajzi megoszlása	280
4. A Pesti Izraelita Hitközség kitérési jegyzőkönyvei	282
IV. Az áttérés útjai	309
1. Áttérések a reformkorban	311
2. Áttérések az 1850-1870-es években	343
3. Áttérések az 1880-as években	362
4. Áttérések a dualizmus utolsó évtizedeiben	386

V. Áttérés után	488
1. Az áttérés eredményessége	488
2. Új keresztények és zsidó múltjuk	515
3. Zsidók és kitért zsidók	557
Utószó	586
Források és szakirodalom	589
Képjegyzék	642
Névmutató	645

BEVEZETŐ

„Ha van nép e földgömbön, amely a század fordulóján magába szállhat, bizonyára a zsidó nép az, mert a végére járó században oly átalakuláson ment keresztül, a milyenre a népek történetében nincsen példa és a milyent saját múltjában is csak egyet talál: az alexandriai korszakot.”¹ E sorokat Blau Lajos, a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztője vetette papírra a folyóirat 1900-as évfolyamának első számát bevezető cikke nyitányaként. Az 1861-ben Putnokon született Blau több jesivát megjárta, mielőtt az Országos Rabbiképző Intézet tanítványa lett. 1887-ben a budapesti egyetemen sémi és keleti nyelvekből, valamint bölcseletből doktori oklevelet nyert, ugyanezen évben még hallgatóként elkezdett oktatni a Rabbiképzőben, ahol 1888-ban avatták doktorrá, majd pár hónappal később kinevezték a héber és arámi nyelv, a Szentírás, valamint a Talmud rendes tanárává. A századfordulóra a neológ felekezeti életnek egyik központi szereplőjévé váló, 1913-tól a Rabbiképzőt igazgatóként vezető Blau a 18. század vége óta bekövetkezett változásokat összegző cikkét korának értékelésével zárta. Az antiszemitizmus nem aggasztotta különösebben. A „fajelméletet” számba vette, de a letűnt korok vallási fanatizmusánál nem tartotta veszedelmesebbnek. Osztozva kora polgári társadalmának a haladásba vetett hitében, úgy vélte, a felvilágosodást az antiszemitizmus lassíthatta, de nem tartóztathatta fel. A „zsidóság jövője” szempontjából, amely zsidóság alatt az európai emancipált zsidókat értette, Blau Lajost elsősorban a „belső ziláltság” aggasztotta. E téren derűlátása pesszimizmusba fordult. Az ősi örökség iránti elkötelezettséget közöny váltotta fel, az egyszerűséget és mértékletességet anyagiasság és fényűzés, a tiszta erkölcsöket sokaknál romlottság, a vallásosságot – mindeme bajok összegyűjtő szimptomájaként – a vallás-váltás. A 19. századot, vélte a tudós rabbi, „a »kikeresztelkedés századának« lehetne nevezni.”²

Ami Blau Lajosnak az európai zsidóság életében bekövetkezett változásokat illető megállapítását illeti, a keresztény lakossággal előbb vagy utóbb, rövidebb vagy hosszabb küzdelem után egyenjogúsított nyugat- és közép-európai zsidóság kulturális és társadalmi átalakulásának óriási mértéke vitathatatlan. Magyarországnál maradva: a szédületes iramban növekedő – 1805-

1 [Blau Lajos:] A letűnő évszázad. *Magyar-Zsidó Szemle*, 17. évf. 1900, 1.

2 Uo. 4.

ben 126 620, 1910-ben 911 227 főt számláló³ – zsidó lakosság mind nagyobb része kilépett a keresztényekkel szembeni elszigetelődést feltételező hagyomány világából, a jiddis helyett olykor azonnal magyarul, ennél jóval gyakrabban előbb németül, majd magyarul kezdett beszélni, a hédert felváltotta a népiskolával, a jesivát az egyetemmel, a tanházat a kávéházzal, az imakönyvet a német vagy magyar nyelvű napilapok vezércikkeivel, a zsidóság vallást és etnikumot szimbiotikusan egyesítő meghatározását az izraelita vallású magyar honpolgár fogalmával.⁴ Pontosan nem tudni hányan, de minden bizonynyal több tízezeren közülük életútjuk egy pontján, általában fiatalon, elhagyták a zsidó felekezetet és áttértek valamelyik keresztény vallásra.

Az emancipáció korát megelőző évszázadokban ez a döntés alapvető cenzúrát jelentett. A keresztység felvételével a konvertita kiszakította magát a többségi társadalomtól vallásán kívül jogi helyzetében, származásában, önmeghatározásában, kultúrájában, nyelvében és életmódjában különböző zsidó közösségből és átlépett a keresztények világába, életében ez akkor is óriási és végleges változást hozott, ha megtérése őszinteségében kétkedésre hajlamos új hitfelei társadalmilag nem fogadták be egykönnyen.⁵ Az európai és a zsidó felvilágosodás, a judaizmus és a kereszténység racionalista újraértelmezése, a szekularizáció, a zsidók és keresztények közötti kulturális, társadalmi, térbeli távolság csökkenése jelentősen enyhítette a lépés horderejét, a döntés súlyát.⁶

Az áttérések számának a reformkortól kezdődő, erősen hullámzó, de a korábbi időkhöz képest összességében mindenképpen rendkívüli növekedése mindazonáltal paradoxnak tűnhet. A paradoxon nem abban rejlik, hogy a magyar zsidók körében a vallásváltás egy olyan korban vált mind gyakoribb jelenséggé, amelyben a vallás egyre csökkenő szerepet játszott az emberek életében, hiszen egyfelől a szekularizáció a pragmatikus megfontolásokból történt áttérés érzelmi terhét éppenséggel megkönnyítette, másfelől és főként: a felekezetváltás keresztény perpciója és zsidó önigazolása egyaránt szekula-

rizálódott. Áttérésükkel a zsidók már nem annyira a kereszténységbe léptek be, mint – és egyre inkább – a kereszténységgel azonosított európai kultúrába és/vagy a magyar nemzeti társadalomba. A paradoxon az áttérések növekedésének és a zsidó felekezethez tartozással járó hátrányok csökkenésének egyidejűségében érhető tetten. A zsidóknak 1867-ben mint egyéneknek, majd 1895-ben mint vallásfelekezetnek az ország keresztény lakosaival és bevett felekezeteivel való teljes egyenjogúsítását meghozó 19. század során e hátrányok objektív súlya lényegesen enyhült. A zsidók helyzetén enyhén javító 1790. évi XXXVIII. törvény (*De Judaeis*) dacára, a 19. század elején a zsidó vallás elhagyása egy politikai tekintetben jogfosztott, letelepedési lehetőségeiben és tevékenységi köreibben korlátozott, külön adóval sújtott páriaközösségből való szabadulást jelentett. Az 1900-as évek Magyarországon zsidó páriasorsról nyilván nem lehet beszélni. A magyarországi zsidók jövőjének a reformkortól utat szabó, alapvető irányvonalában a dualizmus végéig változatlan, a politikai ideológia mezején az 1900-as évektől fokozódó támadások ellenére végig uralkodó liberális nacionalizmus a hirdetett elvek szintjén kristálytiszt volt. A zsidók polgári és politikai jogegyenlőségének biztosítása és megvédése magától értetődött. Lehetségesnek tartott, szorgalmazott és üdvözölt elmagyarosodásuk révén az ország keresztény lakosaival jogban egyenlősítendő egyenlő izraelita honpolgárok a magyar nemzet teljes – és a keresztényekkel szintúgy teljesen egyenlő – értékű tagjaivá válhattak, a nyelvükben, kultúrájukban és érzelmeikben elmagyarosodtak azzá lettek. Az ország többi lakosától kizárólag vallásukban eltérőnek elismert és deklarált izraeliták magyarként való elismerése és társadalmi befogadása feltételekkel járt, de megkeresztelkedésük ezek között nem szerepelhetett. „Zsidóság” és „magarság” harmonikusan illeszkedett össze, rendeződött egymás mellé, a befogadásnak és az összeolvadásnak a zsidók keresztény hitre térése nem lehetett sem feltétele, sem zsidó részről érzelmi indoka.

A kérdés magától adódik: miként magyarázható, hogy a 20. század első évtizedeire az áttérés összehasonlíthatatlanul gyakoribbá vált a honi zsidók között, mint a 19. század első évtizedeiben? Amiként a többi európai ország zsidóságát, a vallásváltás mértéke demográfiai szempontból a magyarországi zsidó közösséget sem rendítette meg, fennállását nem veszélyeztette. Ha tekintetbe vesszük azonban, hogy a magyarországi zsidók körében a reformkorig elenyésző áttérések száma a 20. század első évtizedében már évente közel félezerre emelkedett, és főleg: hogy az első világháborúhoz érve a magyar zsidók a gazdasági, és még inkább a politikai és kulturális életben tekintélyes szerepet kivívott hitsorsosaik jelentékeny részére, egyes körökön belül többségére immár csupán *volt* hitsorsosaikként tekinthettek, a vallásváltás a magyar zsidók reform- és dualizmus kori története, a zsidó és keresztény magyarok együttélése egyik központi kérdésének tekinthető.

Nem gondoljuk, hogy az 1900-as évek akkulturalódó zsidó kispolgársága, vagyis a magyar zsidóság számbeli többsége éjt nappallá téve önazonossága mibenlétén gyötrődött, naphosszat azon rágódott, mit jelent zsidóként élni

3 A 18–19. századi magyarországi zsidók lélekszáma alakulásának máig legteljesebb áttekintésére ld. Ernő László: *Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735–38 to 1910*. In: Randolph L. Braham szerk.: *Hungarian-Jewish Studies I*. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1966, 61–136.

4 Jacob Katznak a közép-európai askenázi zsidóság átalakulásáról negyven éve kiadott könyve máig pótolhatatlan. Ld. Jacob Katz: *Kifélé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Bp., MTA Judaiztikai Kutatócsoport, 1995.

5 Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656–1945*. Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press, 1990, 20.; Uő: *Memories of Jewishness. Jewish Concerts and their Jewish Pasts*. In: Elisheva Carlebach – John M. Efron – David N. Myers szerk.: *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*. Hanover, NH., University Press of New England – Brandeis University Press, 1998, 312.; Elisheva Carlebach: *Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1500–1750*. New Haven – London, Yale University Press, 2001, 2–3, 42–45.; Lauren Fogle: *Between Christianity and Judaism: The Identity of Converted Jews in Medieval London. Essays in Medieval Studies*, 22. évf. 2006, 1. sz. 108.

6 Jacob Katz: *Kifélé a gettóból*, i. m. 115, 119–120.; Uő: *The Influence of Religion and Society on Each Other at the Time of the Emancipation*. In: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia – New York – Jerusalem, The Jewish Publication Society, 1986, 52–53.

a magyar társadalomban.⁷ Azt is nehéz azonban elképzelni, hogy az akkultúráció útján járó zsidók kettős kötődése többségük életében ne okozott volna időről időre sűrűlődséget, feszültséget. A reformkor és az első világháború közötti zsidó áttérések első monografikus feldolgozásába azzal a meggyőződéssel fogtunk bele, hogy általa egyfelől az eddigieknél pontosabb képet szerezhethünk a keresztény magyar társadalom befogadókészségéről, másfelől árnyaltabb képet nyerhetünk e társadalomba integrálódó zsidó férfiak és nők számára felmerülő dilemmákról, és nem csupán azokról, akik kiléptek a zsidó hitből, de azokról is, akik megmaradtak felekezetük kötelékében.

Az akkultúrálódó, egyenjogúsításukban reménykedő, azért küzdő, illetve azt megszerzett zsidók körében mutatkozó vallásváltás nem csupán a magyar zsidók történetének elhanyagolt területe. Tekintve a hosszú 19. század zsidóságával foglalkozó munkák számának az 1960-as évek vége óta tapasztalható exponenciális növekedését, a kérdésnek szentelt írások csekély száma mindenképpen szembetűnő. Ez nyilvánvalóan összefügg a zsidók akkultúrációjáról az utóbbi évtizedekben a nyugati, elsősorban amerikai történetírásban kialakult mind dominánsabb nézettel. Az inspirációjában cionista, a zsidó nép számára a harmonikus diaszpóralét lehetőségét tagadó történetírás után, amely a zsidók igekezetét, hogy befogadást nyerjenek a nemzeti társadalmakba szükségszerűen bukásra ítélt és óhatatlanul önmegtagadásukhoz vezető törekvésként láttatta,⁸ az elmúlt évtizedekben szinte általánosan elfogadott nézet szerint az akkultúráció és integráció útján felmerülő akadályokat a zsidók zöme sikeresen vette, némileg újraértelmezett zsidósága és új kötődései között sikerült kialakítania egy talán kényes, de működő egyensúlyt, magyarán úgy akkultúrálódott, hogy közben zsidó öntudata és a többi zsidóval való vallási és/vagy etnikai alapú együvé tartozásának érzése sem sorvadt el.⁹

7 A kérdésről ld. Konrád Miklós: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón. *Buda-pesti Negyed*, 16. évf. 2008, 2. sz. 351–368.

8 E szemlélet kései példáját nyújtja David Vital: *A People Apart: A Political History of the Jews in Europe 1789–1939*. Oxford – New York, Oxford University Press, 1999.

9 Ismar Schorsch: *Jewish Reactions to German Anti-Semitism, 1870–1914*. New York, Columbia University Press – Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1972.; Marion Kaplan: *Tradition and Transition: The Acculturation, Assimilation and Integration of Jews in Imperial Germany – A Gender Analysis*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 27. évf. 1982, 3–35.; Uő: *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1991.; Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983.; Uő: *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford – New York, Oxford University Press, 2001.; Phyllis Cohen Albert: *L'intégration et la persistance de l'ethnicité chez les Juifs de France dans la France moderne*. In: Pierre Birnbaum szerk.: *Histoire politique des Juifs de France. Entre universalisme et particularisme*. Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1990, 221–243. A történetírás e trendjének kialakulására, illetve kritikájára ld. Paula E. Hyman: *The Ideological Transformation of Modern Jewish Historiography*. In: Shaye J. D. Cohen – Edward L. Greenstein szerk.: *The State of Jewish Studies*. Detroit, Wayne State University Press, 1990, 143–157.; Todd M. Endelman: *Response*. In: Uo. 158–164.; Uő: *The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography*. *Modern Judaism*, 11. évf. 1991, 2. sz. 195–209.

E meggyőződés érthetően nem kedvez azon zsidók beható vizsgálatának, akik ezt az egyensúlyt nem tudták vagy nem akarták fenntartani.¹⁰ Az eredmény: a zsidók áttéréséről átfogó igénnyel mindmáig csupán egy tanulmánykötet jelent meg.¹¹ A kötet szerkesztője, Todd Endelman külön könyvet szentelt az angol zsidók körében mutatkozó, a vallásváltás mellett a vegyes házasságban megnyilvánuló „radikális asszimilációnak”.¹² A már elhunyt Guido Kisch, majd nemrég Deborah Hertz a németországi (lényegében berlini), az osztrák levéltáros Anna L. Staudacher a bécsi zsidó konvertitákról közölt monográfiát,¹³ az utóbbi két mű a kérdést azonban csak 1833-ig, illetve 1868-ig vizsgálja. Ezenkívül csupán pár tucat tanulmány tárgyalja a kérdést.¹⁴ Noha Közép-Európában a századfordulón az áttérés demográfiai szempontból Bécsben mutatkozott messze a legjelentősebbnek, mely város zsidóságáról az utóbbi évtizedekben számos könyv látott napvilágot, kifejezetten a zsidók vallásváltásáról mindmáig csupán két tanulmánnyal és egy könyvfejezettel rendelkezünk.¹⁵ A keresztény társadalmaknak a zsidók áttéréséről vallott

10 Ha tekintetbe vesszük, hogy 1770–1799 között a berlini zsidóknak mintegy 7%-a kitért, illetve kb. ugyanennyien azon zsidók közül, akik 1812-ben a városban éltek, valamint hogy az áttértek aránya a berlini zsidó gazdasági elit körében ennek sokszorosára rúgott, figyelemre méltó, hogy a korabeli németországi zsidóság „átváltozásáról” írt könyvében David Sorkin összesen 10 sort szentelt a megítélése szerint lényegtelen, mert a városi zsidó közösségek „továbbélését” („continued existence”) nem veszélyeztető áttérés kérdésének. David Sorkin: *The Transformation of German Jewry, 1780–1840*. Oxford – New York, Oxford University Press, 1987, 111. A berlini áttérésekről ld. Deborah Hertz: *Seductive Conversion in Berlin, 1770–1809*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 48–82.; Uő: *Jewish High Society in Old Regime Berlin*. New Haven – London, Yale University Press, 1988, 204–250.; Steven M. Lowenstein: *The Berlin Jewish Community: Enlightenment, Family, and Crisis, 1770–1830*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1994, 120–133.

11 Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. A 12 tanulmányból egy foglalkozik a középkorral, öt a hosszú 19. századi német, angol és magyar zsidók áttérésével, kettő a 19. századi orosz, négy a 19–20. századi amerikai zsidókkal.

12 Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History*, i. m. Németországról ld. Alan T. Levenson: *Radical Assimilation and Radical Assimilationists in Imperial Germany*. In: Marc Lee Raphael szerk.: *What is Modern About The Modern Jewish Experience?* Williamsburg, Va., The College of William and Mary, 1997, 33–49.

13 Guido Kisch: *Judentaufen. Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie besonders für Berlin und Königsberg*. Berlin, Colloquium Verlag, 1973.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans: The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven – London, Yale University Press, 2007.; Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*. I–II. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002.

14 Ld. a bibliográfiában Carl Cohen, Todd Endelman, Jonathan Helfand, Deborah Hertz, Peter Honigmann, Philippe-Éfraïm Landau, Alan Levenson, Steven Lowenstein, Rachel Manekin, Abraham Menes, Michael Anthony Riff és Gerald Stourzh írásait. A lista természetesen nem teljes.

15 Peter Honigmann: *Die Austritte aus dem Judentum in Wien 1868–1944*. *Zeitgeschichte*, 15. évf. 1988, 11–12. sz. 452–466.; Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*. In: *From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America*. Chicago – London, University of Chicago

nézeteiről, megtérítésük érdekében kifejtett tevékenységükről még kevesebb munka jelent meg.¹⁶ Míg a közép-európai államok keresztény társadalmi, vagy legalább politikai és kulturális elitjei által megfogalmazott asszimilációs elvárások természetéről számos fontos munka született,¹⁷ annak a kifejezett kérdésnek a részletes vizsgálatára, vajon e diskurzusban az áttérés miként jelent meg, milyen szerepet játszott, úgyszintén kevesen vállalkoztak.¹⁸

A honi zsidóság esetében a hiányosság még feltűnőbb.¹⁹ Átfogó igényű munka az áttérésekről nem készült. William McCagg 1987-ben megjelent,

Press, 2007, 224–247. Míg könyvében Marsha Rozenblit egy fejezetet szentelt a vallásváltásoknak, az áttérés Robert Wistrich, Steven Beller, Klaus Hödl vagy Alison Rose műveiben csupán elvétve kerül említésre. Ld. Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 127–146.; Robert S. Wistrich: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford, Oxford University Press, 1989.; Steven Beller: *Vienna and the Jews, 1867–1938: A Cultural History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.; Klaus Hödl: *Wiener Juden – jüdische Wiener. Identität, Gedächtnis und Performanz im 19. Jahrhundert*. Innsbruck, Studien Verlag, 2006.; Alison Rose: *Jewish Women in Fin de Siècle Vienna*. Austin, University of Texas Press, 2008.

- 16 Ld. pl. Mel Scult: *Millennial Expectations and Jewish Liberties: A Study of the Efforts to Convert the Jews in Britain, Up to the Mid-Nineteenth Century*. Leiden, Brill, 1978.; Robert Michael Smith: *The London Jews' Society and Patterns of Jewish Conversion in England, 1801–1859*. *Jewish Social Studies*, 43. évf. 1981, 3–4. sz. 275–290.; Christopher M. Clark: *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728–1941*. Oxford, Clarendon Press, 1995.; Michael Ragussis: *Figures of Conversion: „The Jewish Question” and English National Identity*. Durham – London, Duke University Press, 1995.
- 17 Ld. pl. H. D. Schmidt: *The Terms of Emancipation 1781–1812: The Public Debate in Germany and its Effect on the Mentality and Ideas of German Jewry*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 1. évf. 1956, 28–47.; Jacob Katz: *The German-Jewish Utopia of Social Emancipation*. In: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, i. m. 61–74.; Uő: *Kifelé a gettóból*, i. m.; Hans Liebeschütz: *Das Judentum im deutschen Geschichtsbild von Hegel bis Max Weber*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1967.; Uriel Tal: *Christians and Jews in Germany: Religion, Politics, and Ideology in the Second Reich, 1870–1914*. Ithaca – London, Cornell University Press, 1975.; Reinhard Rürup: *German Liberalism and the Emancipation of the Jews*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 20. évf. 1975, 59–68.; Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Germany and Austria: A Comparative Perspective*. In: Robert S. Wistrich szerk.: *Austrians and Jews in the Twentieth Century: From Franz Joseph to Waldheim*. New York, St. Martin Press, 1992, 1–18.; Evyatar Friesel: *The German-Jewish Encounter as a Historical Problem: A Reconsideration*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 41. évf. 1996, 263–275.
- 18 A pár kivétel közül megemlíthető: Chris Clark: *The „Christian” State and the „Jewish Citizen” in Nineteenth-Century Prussia*. In: Helmut Walser Smith szerk.: *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800–1914*. Oxford – New York, Berg, 2001, 67–93.; George Y. Kohler: *German Spirit and Holy Ghost – Treitschke's Call for Conversion of German Jewry: The Debate Revisited*. *Modern Judaism*, 30. évf. 2010, 2. sz. 172–195.
- 19 A kérdés iránti csekély érdeklődés jele, hogy a vallásváltás több, a magyarországi zsidók 19. századi történetéről az utóbbi években megjelent könyvekben is csupán említésszerűen jelenik meg, ha egyáltalán megjelenik. Howard Lupovitch egyáltalán nem szól róla, Julia Richers pár oldalt szentel az áttéréseknek, Komoróczy Géza két vastos kötetének a reformkortól a dualizmus végéig terjedő korszakát bemutató, több mint 600 oldalt kitevő részében hat oldalt szán pár, a 19. század első felében megkeresztelkedett zsidó személyiség rövid bemutatásának, a dualizmus kori áttérésekről egyáltalán nem beszél, valójában az 1918–1920-as évek minden korábbi felülmúló áttérési hullámáról, az ekkor körülbelül tízezer magyar zsidó ki keresztelkedéséről sem tesz említést. Howard N. Lupovitch: *Jews at the Crossroads: Tradition*

meglehetősen szertekalandozó tanulmányának a címe a kérdés általános bemutatását ígéri, de valójában főleg a reformkorral és a vészkorszakot megelőző évekkel foglalkozik.²⁰ A reformkortól az első világháborúig terjedő időszakot illetően az áttérést az 1896-tól rendelkezésre álló hivatalos statisztikák alapján értelmezte Karády Viktor.²¹ David Ellenson egy tanulmányt szánt a 19. századi magyarországi ortodox rabbiknak az aposztáziáról vallott nézetei terén tapasztalható változások felvázolására.²² Az utóbbi években Welker Árpád feldolgozta a pesti protestáns gyülekezetekbe a 19. század elejétől 1895-ig betért zsidók levéltári forrásait, Kovács Ábrahám részletesen vizsgálta a pesti zsidók körében 1841-től evangelizációs munkát folytató Skót Misszió tevékenységét.²³ Ismereteink szerint mindeddig egyetlen olyan tanulmány született, úgyszintén Kovács Ábrahám tollából, amelynek kifejezett tárgya egy adott személy, nevezetesen Bloch Móric/Ballagi Mór vallásváltása.²⁴ Az 1930-as években, majd az 1970-es évek óta több írás taglalta több-kevesebb részletességgel egyes áttért zsidó nagypolgárok és még inkább értelmiségiek viszonyát a zsidósághoz, kisebb-nagyobb figyelmet szentelve áttérésüknek is.²⁵

and Accommodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility, 1729–1878. Bp. – New York, Central European University Press, 2007.; Julia Richers: *Jüdisches Budapest. Kulturelle Topographien einer Stadtgemeinde im 19. Jahrhundert*. Köln, Böhlau Verlag, 2009, 180–182, 241, 243–245, 344.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. I–II*. Pozsony, Kalligram, 2012, I. 1083–1888.

- 20 William O. McCagg Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 142–164.
- 21 Ld. például Karády Viktor: *Asszimiláció és társadalmi krízis*. In: *Zsidóság, modernizáció, polgarosodás. Tanulmányok*. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 114–150.; Uő: *Traumahatás és menekülés – A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után*. In: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2001, 263–295.; Uő: *„Magyar, zsidó és katolikus”*. Egy kitérés jegyzőkönyv margójára. *Korunk*, 10. évf. 1999, 7. sz. 25–31.
- 22 David Ellenson: *The Orthodox Rabbinate and Apostasy in Nineteenth-Century Germany and Hungary*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 165–188.
- 23 Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*. In: Kósa László szerk.: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátuságáról*. I–II. Bp., Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. 147–171.; Uő: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt*. *Korall*, 8. évf. 2007. május, 94–109.; Kovács Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten. A skót misszió rövid története*. In: Kósa László szerk.: *Reformátusok Budapesten*, i. m. II. 895–914.; Uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
- 24 Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. *Confessio*, 31. évf. 2007, 3. sz. 109–125.
- 25 A teljesség igénye nélkül megemlítenénk Robitsek Márta és Friedländer Sára disszertációját Saphir Móric Gottliebéről, Várdy Huszár Ágnes, illetve K. Nagy Magda monográfiáját Beck Károlyról, illetve Balázs Béláról, Nagy Sz. Péter kismonográfiáját Hatvany Lajosról, Vezér Erzsébet és Török Petra írásait Lesznai Annáról, Litván György munkáit Jászi Oszkáról, Szabó Ervinnél vagy Somló Bódogról, Gyurgyák János Jászit hosszan tárgyaló könyvét a „zsidókérdésről”, Repiszky Tamás cikkeit a Jászi és a Moscovitz családról, William McCagg, Bácskai Vera, Varga László, Halmos Károly és Kövér György írásait a nagypolgárságról, Kövér cikkét

E munkák mellett a magyarosodó zsidóság körében mutatkozó vallásváltás futólag persze több, kifejezetten a zsidókkal vagy általában a korabeli társadalommal foglalkozó írásban megjelent.²⁶ Mindezen munkák nélkül könyvünk megírása sokkal nehezebb, talán lehetetlen kihívás elé állított volna bennünket. A zsidó vallásváltás jelenségéről, a zsidók áttérésének okairól, körülményeiről, korabeli percepciójáról és következményeiről ezen írások alapján egyszerre átfogó és a részletekre rávilágító képet mindazonáltal nem nyerhettünk. E hiányt szeretnénk pótolni.

Könyvünk közel egy évszázadot ölel fel. Időbeli határait illetően a kezdeti időpont magától adódik. Az áttérés a reformkorban válik a modern zsidókat érintő társadalmi jelenséggé, ekkor válik a magyarországi zsidók jelenéről és jövőjéről kialakuló diskurzus részévé, ekkorra, a reformkort „lezáró” forradalom idejére tehető a magyarországi zsidókat érintő első jelentős áttérési hullám. Mint annyi más tekintetben, a forradalmakba torkolló első világháború a zsidók és keresztények életében és egymás iránti viszonyában is új fejezetet nyitott, az 1918–1920 közötti évek minden korábbihoz képest példátlan áttérési hullámának a békeidők ágyaztak meg, de nem azok váltották ki, ez már egy másik történet.

Könyvünket öt témakör köré építettük:

Az áttérések történelmi feltételei. Mely általános hatások eredményeképpen juthattak a magyarországi zsidók arra a döntésre, hogy a zsidó vallást elhagyva áttérjenek valamelyik keresztény vallásra? A kérdés két részre oszlik. A zsidó közösséget ért mely kulturális és társadalmi változások révén vált az áttérés mind több személy számára elképzelhető opcióvá? Azon zsidók esetében, akik a vallásváltást nemcsak fontolóra vették, hanem át is tértek, melyek lehettek döntésük főbb motivációi, céljai?

Az áttérések száma, alakulása, konjunkturális okai, visszhangja és jelentősége. Mit mondanak a számok? Hány zsidó tért át Magyarországon, illetve 1896-előtt Pesten? Közép-európai viszonylatban mennyire tekinthetők e számok jelentősnek? Mely időszakokban tértek át többen, illetve kevesebben, és miért, melyek lehettek a vallásváltások időspecifikus mozgatórugói, miként értelmezhetők az áttéréseknek a reformkor és az első világháború között több ízben megnövekvő hullámai? Miként reagált a közvélemény a zsidók vallásváltására, hogyan alakult az áttérések jelentőségének korabeli, zsidó és keresztény percepciója?

a Stern/Szterényi családról, Fürst Ilona disszertációját és Somogyi Éva tanulmányát Dóczi Dóczy Lajosról, Schweitzer Gábor cikkét Angyal Dávidról, Fenyves Katalin könyvét a 19. századi zsidó értelmiségről. A könyvészeti adatokat lásd a bibliográfiában.

26 Az előbbiek közül feltétlen megemlítenéd: Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*. In: Yehuda Don – Victor Karady szerk.: *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick – London, Transaction Publishers, 1990, 13–31.; Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”*. *Századok*, 126. évf. 1992, 1. sz. 113–141.

Az áttérők profilja. Kik tértek ki? Az áttérés a zsidó társadalom mely nemű, milyen földrajzi származású, életkorú tagjait, társadalmi-kulturális szempontból mely rétegeit érintette nagyobb mértékben, az arányok idővel miképpen módosultak? A Dohány utcai zsinagóga jobb tornyában heverő dokumentumok jelenleg is tartó leltárba vétele során a Magyar Zsidó Levéltár munkatársai nemrég megtalálták a Pesti Izraelita Hitközség által 1896-tól vezetett kitérésí jegyzőkönyvek egy részének másolatait. E forrás lehetővé tette, hogy az áttérők profiljáról a történetírásban kialakult képet jelentékenyen pontosítsuk, legalábbis a századforduló éveire vonatkozóan.

Az áttérés útjai. A modern európai zsidóság körében történt áttéréseket vizsgáló történelmi munkákban egyes konkrét konvertiták általában a vallásváltás valamelyik lehetséges okának példázataiként jelennek meg. E szokástól igyekeztünk tartózkodni. A szerzők ezzel kimondva-kimondatlanul azt feltételezik, hogy az adott személyek az adott okból vallást váltók anonim tömegének reprezentatív képviselői, hogy az előbbiek tapasztalatai az utóbbiak sérelmeinek és törekvéseinek reprezentatív illusztrációi. Az áttérés körülményeire és lehetséges motivációira rávilágító forrásokkal azonban a konvertiták csupán töredéke, lényegében a nagypolgárság és az értelmiség néhány tagja esetében rendelkezünk. Ha részben hasonló hatások érték is őket, mint a velük egy időben áttért hitsorsosaik azon elsőprő többségét, akik nem voltak sem nagypolgárok, sem (neves) értelmiségiek, az ismert esetek általános trendek példázataként való megjelenítésével torz képet nyújtunk a zsidók áttéréséről és torz képet magukról a bemutatott konvertitákról is. A vallásváltás összetett folyamat volt, egy adott férfi vagy nő egyedi története, amelynek a vallásváltás egy feltételezhető okának illusztrációként való megjelenítésével a szóban forgó egyén tapasztalatairól, érzelmeiről, motivációiról is jó eséllyel reduktív képet nyújtunk. Márpedig az zsidók áttérésének története végső soron nem más, mint az áttért zsidók történetei, az előbbinek csak úgy adhatunk testet, ha az utóbbiakat külön, önmagukban is bemutatjuk. Hol születtek, milyen közegben, milyen családban, milyen nevelésben részesültek, egyéni életútjaik merre vitték őket, mire vágytak – miért tértek át? Ha történeteik alapján a konvertiták sokaságára nézve általánosító következtetéseket nem is vonhatunk le, nyomon követésük lehetővé teszi, hogy rávilágítsunk a zsidó nagypolgárság, és még inkább a zsidó értelmiségiek körében történt vallásváltások némely jellemzőire, az állandó motívumokra és a század előrehaladtával mutatózó változásokra.

Az áttérés után. A keresztség felvételével a történetnek nincs vége, különösen, hogy e lépésre a zsidók általában fiatalokként szánták rá magukat. Vallásváltásukat a konvertiták mennyiben tekinthették eredményesnek? Kik lehettek azok, akik áttérésükkel jó eséllyel elérték céljukat, illetve akiknek erre esélyük sem volt? Egy olyan társadalomban, amelynek tagjai felekezeti hovatartozásuktól függetlenül erősen hajlottak a vélekedésre, miszerint a zsidók „zsidóságukból” áttérésük révén sem vetkőzhettek ki, zsidó múltját egy konvertita sem törölkötte ki. Ki hogyan viszonyult hozzá, ki mit kezdett ezzel az

olykor gyermekkori emlékekkel átítatott, olykor csupán a társadalom által reá aggatott múlttal? És végül: hogyan viszonyultak a zsidók volt hitsorsosaikhoz, áttért kollégáikhoz, barátaikhoz, családtagjaikhoz?

Mivel könyvünk a téma első monografikus feldolgozása, a kérdés minél sokoldalúbb vizsgálatára törekedtünk. Ez önmagában is többféle megközelítést igényelt, számos, jellegében eltérő forrás bevonását tette szükségessé. A források sokrétősége e mellett egyes források hiányát volt hivatva kiváltani. A „kemény” adatokat gyakorta diskurzuselemzéssel pótoltuk, a számokat korabeli becslésekkel, a korabeli vélekedéseket visszaemlékezésekkel, a nem fikcionális szövegeket szépirodalommal, az önéletrajzi írásokat az adott személyekről mások által megfogalmazott véleményekkel. Az eltérő jellegű források – anyakönyvek, statisztikák, hitközségi archívumanyagok, zsinagógai beszédek, országgyűlési naplók, napilapok, folyóiratok, naptárak, egyesületi évkönyvek, röpiratok, levelezések, naplók, visszaemlékezések, életrajzok, szépirodalmi művek, viccgűjtemények stb. – vegyítése, eltérő szempontjaik konfrontálása izgalmas kihívást jelentett, amelynek igyekeztünk körültekintő forráskritikai hozzáállással megfelelni.

Sajnálatos, de leszögezendő: a reformkor és az első világháború között Magyarországon áttért zsidók elsőpró többségének nemhogy a történetét, de még a nevét, megkeresztelkedése helyét és dátumát sem ismerjük. Ez utóbbiakra nézve a források rendelkezésre állnak. Az 1896-os évet megelőző évtizedeket illetően a katolikus plébániáknak és a protestáns gyülekezeteknek a Magyar Nemzeti Levéltárban mikrofilmen őrzött keresztelési anyakönyveiben a zsidó szülőkkel rendelkező konvertiták is megtalálhatók. Az 1895. október 1-jén érvénybe lépett állami (polgári) anyakönyvezés bevezetését követően született egyházi anyakönyvi iratokat az adott plébániák, gyülekezetek őrzik, elvileg ezek is hozzáférhetőek (a valóságban már kevésbé). A keresztelési anyakönyveknek legalább valamelyest átfogó áttekintése azonban csupán sok ember sok évi munkájával volna elvégezhető. Kutatásaink e téren a szentistvánvárosi (lipótvárosi) római katolikus plébánia 1840 és 1895 közötti születési anyakönyveire szorítkoztak.

Amint a IV. fejezetből kiderül, több ízben még a bizonyos hírnévvel rendelkező zsidók áttérésének pontos dátumát sem tudtuk kideríteni. Erről olykor maga a konvertita, ennél gyakrabban a korabeli sajtó, valamely visszaemlékezés, akadémiai emlékbeszéd vagy történeti munka révén szerezhetünk tudomást. A vallásváltás időpontja más esetekben az általunk átnézett keresztelési anyakönyvekből, a Pesti Izraelita Hitközség kitérési jegyzőkönyveiből, a Budai Izraelita Hitközség havilapjában 1911 végétől közölt kitértek névjegyzékéből, illetve – nagy ritkán – a konvertita zsidó születési anyakönyvéből derült ki.²⁷

Azokban az esetekben azonban, ahol egy adott személy áttérése időpontjának e források egyikében sem találtuk nyomát, és ahol a megkeresztelésnek sem a megközelítő idejét, sem főleg a helyét nem ismertük, így azt sem tudtuk, mely keresztelési anyakönyvben kellene kutakodni (már ha az adott személy egyáltalán Magyarországon tért át), a feladat megoldása lehetetlennek bizonyult. Rendelkezésre áll persze az 1929-ben Ujvári Péter szerkesztésében kiadott *Zsidó Lexikon*. Azon megfontolásból, hogy a kötetben szereplő személyeket „a közös származás vérkapcsolatai állítják egymás mellé”, s hogy „az alkotótehetség nem változik a vallásos érzések megmásulásával”, Ujvári a felekezetiükből „kilepett” zsidókat is felvette a lexikonba, áttért mivoltukat a nevük után biggyesztett csillaggal jelölve.²⁸ A forrással azonban több gond is van. Egyrészt nem derül ki belőle, hogy az adott személy mikor tért át. Pedig könnyen belátható: a szüleik által megkeresztelt újszülötteket egyazon kategóriába sorolni a vallásukat életük alkonyán elhagyott személyekkel nincs sok értelme. A lexikonban csillaggal jelölt személyek közül ráadásul számosan az 1918–1920-as kitérési láz idején tértek át, vagyis az általunk tárgyalt korszakban még zsidó vallásúak voltak. Másrészt a lexikon szerzői több esetben tévedtek. Kitértként, csillaggal jelöltek olyan személyeket, akik már keresztény családban születtek (így például a kitért apától és egy nemesi családból való nőtől származó Gajári Ödönt), illetve olyan zsidókat, akik nem tértek át (például Sváb Károlyt, Farkas Pált, Kónyi Manót vagy Ferenczi Sándort). És ami ennél gyakrabban előfordul: számos konvertitát a megkülönböztető csillag nélkül, vagyis zsidó hitűként tüntettek fel (például Wodianer Sámuel, Hugó Károlyt, Pólya Jakabot, Hevesi Lajost, Diner-Dénes Józsefet, Balázs Bélát vagy Molnár Antalt).²⁹ A konvertitaként jelölt személyekről szóló szócikkek szerzői a vallásváltás dátumát csak elvétele adták meg, olykor úgyszintén tévesen, így az idősebb Chorin Ferenc esetében, aki valóban áttért, de biztosan nem a főrendiház „örökös” (valójában csak élethossziglan) tagjává való kinevezése, 1903 (valójában 1902 vége) előtt, amint azt a lexikon állítja, hiszen 1916-ban még az Országos Magyar Izraelita Közalap nagybizottságának tagjai között szerepelt.³⁰ Bármely okból tért is át, döntésével nem főrendiházi taggá való kinevezésének esélyeit kívánta növelni.

Az asszimiláció kifejezést kerültük. A tény, hogy a zsidó történetírásban a kifejezés ideológiailag túlterhelt, önmagában nem feltétlenül indokolja elvetését. Használhatnánk a kifejezést a századforduló neológ zsidó kiadványaiban található értelemben. Csakhogy a kifejezés jelentését – tartalmát – illetően e kiadványok szerzői között sem mutatkozott egyetértés. 1884-ben Szántó Eleázár,

után nem tettek eleget. A zsidó felekezeti anyakönyvek e téren tehát csak elvétele nyújtottak segítséget.

28 Ujvári Péter: Előszó. In: Uő szerk.: *Zsidó Lexikon*. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1929, oldal-számozás nincs.

29 A legszórakoztatóbb tévedésnek az 1849-ben történt áttérésekor nevét Kilényi Jánosra változtató Klein Hermann lapszerkesztő esett áldozatul: a lexikon két szócikket is szentelt neki, egyet a zsidó hitű Klein Hermannnak, egyet a kitért Kilényi Jánosnak.

30 Felhívás a magyar zsidósághoz. *Egyenlőség* 1916. márc. 12. 1.

27 1890-től a keresztény lelkészeknek minden zsidó áttérése esetében értesíteniük kellett a konvertita születési helyének izraelita hitközségét, hogy ez utóbbi az áttérés tényét saját anyakönyvében is rögzíthesse. A gyakorlatban, amint erről később beszámolunk, e kötelezettségnek pár kivétellel sem ekkor, sem e kötelezettséget újra kimondó egyházpolitikai törvények

1897-ben Tauber Dezső vagy Seress László a vallási különállás fenntartása mellett teljes hasonlóságot értett alatta, Schächter Miksa 1905-ben egy olyan szelektív azonosulást, amely nem jár együtt a „valósághoz híven” egyszerre népként és vallásként definiált zsidóság „individualitásának megtagadásával”.³¹ Használhatnánk a kifejezést a századfordulón Magyarországon is megjelenő cionizmus meghatározása szerint, „asszimilánsok” alatt a zsidó népiséget megtagadó, zsidó mivoltukat szégyenlő és rejtegető, minden erejükkel a keresztény magyar társadalomba beolvadni igyekvő zsidókat értve. A kifejezést alkalmazhatnánk minden morális értéktétel nélkül azokra a zsidókra, akik a magyar nyelv és kultúra formális átvételén, az akkulturáción túl bensőleg is azonosultak a magyarsággal, vallásként meghatározott zsidóságuk iránti kötődésük fenntartása mellett magukat magyarnak vallották és érezték, illetve azokra, akiknél a magyarsággal való azonosulás együtt járt a zsidó vallás és közösség iránti kötődés elsorvadásával. De milyen módon állapíthatnánk meg azok körét, akikre illene e meghatározások valamelyike? Bizonyos „külső” viselkedési jegyek alapján? A millenniumi bandériumban két díszmagyart öltött fővárosi zsidó nagypolgár, megyeri Krausz Izidor és Lajos is ott ficáinkoltatta paripáját. Mit jelenthet ez? Hogy azonosultak a magyar nemzettel? Lehetséges. Hogy sznobok voltak? Meglehet. Aminthogy ezek mellett sok más spekulatív értelmezés is lehetséges. Avagy nézzük netán a magyarosodási statisztikákat? Ebből legfeljebb az akkulturáció előrehaladását követhetjük nyomon (bár problémák e téren is felmerülnek), de a magyarsággal, annak sorsával és jövőjével való érzelmi azonosulásként értelmezett asszimilációt biztos nem, hiszen, hogy csak egy evidens példát említsünk, kulturálisan, nyelvileg az 1900-as évek fővárosi egyetemi hallgatóságából verbuválódó cionisták is elmagyarosodtak. Akárhogyan is értelmezzük az asszimilációt, annyi nyilvánvaló: itt nem csupán formális adaptációról van szó, hanem benső, érzelmi diszpozíciókról, amelyekre csak az érintettek személyes vallomásai vethetnek érdemleges fényt. A reformkor és a világháború között Magyarországon élt milliós nagyságrendű zsidó lakosság közül ilyen vallomásokkal, vagy akként értelmezhető írásokkal, legyen az hírlapi cikk, elbeszélés, regény, elméleti mű, beszéd, levél vagy napló, pár száz személy esetében rendelkezünk, és ezek teljes feltérképezését még soha senki nem végezte el, mi sem. Pár tucat személy alapján extrapoláljunk százazreket legbensőbb érzelmeiről? Ezt inkább kerülnénk. Az asszimiláció kifejezést használhatnánk végül tudományos, társadalomtörténeti kategóriaként, Milton Gordon immár klasszikusnak számító sémáját követve. Gordon meghatározása szerint az asszimiláció egy olyan, mind az asszimilálódókon, mind a befogadó társadalmon múló folyamat, amely egy etnikai-vallási kisebbségnek az adott többségi társadalomba való teljes felolvadásával, kollektív önazonossága, mássága tuda-

31 Szántó Eleázár: Asszimiláció. *Egyenlőség*, 1884. jan. 13. 4–5.; Seress László: Asszimiláció. *Egyenlőség*, 1897. júl. 4. 4–5.; Tauber Dezső: Zsidó egyetemi egyesület. *Egyenlőség*, 1897. márc. 7. 9–10.; Schächter Miksa: Az assimilációról. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1905. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905, 265–283. Az idézetek a 271. és 282. oldalakon.

ti és szociológiai (így vallási) jelei, az őt érő hátrányos megkülönböztetések, a társadalmi kirekesztés és az ellene táplált előítéletek teljes megszűnésével jut végső nyugvópontra.³² Ha e sémát követjük, a világháború előestéjén az asszimiláció útjának végére talán pár száz zsidó származású, már a reformkorban kitért zsidók unokáiként világra jött személy jutott el. Ekképpen, és a nyugati történetírásban manapság elterjedt trendet követve az asszimiláció kifejezést kerüljük, az akkulturációt használjuk,³³ amely kifejezésen, és szemben Milton Gordonnal, akinél az asszimiláció hét „alfolyamatának vagy feltételének” már e legelső szakasza is magában foglalta a többségi társadalom vallásának átvételét, mi csupán nyelvi, kulturális adaptációt értünk.

Végezetül egy fontos pontosítás. Nem vitás: az akkulturált és szekularizált zsidók esetében „zsidók” helyett pontosabb lenne olyasféle jelöléssel élni, mint „önmagukat egyénenként változó mértékben és értelemben »zsidónak« tekintő vagy érző, illetve kortársaik által – szintúgy egyénenként változó módon – »zsidók«-nak tekintett személyek”. E megoldás stilisztikailag nem kivitelezhető. A „zsidóság” kifejezés még problematikusabb, különösen egy adott személyre vonatkoztatott értelmében. Ettől függetlenül ezt a főnevet is használjuk, de hangsúlyozzuk: valakinek „zsidó” mivolta, illetve „zsidósága” alatt nem lényegi attribútumokat értünk.

Ez a munka hosszú évek gyümölcse. Köszönetem először is az MTA BTK Történettudományi Intézet vezetőségét illeti, bizalmáért és türelméért. Örömmre szolgál, hogy a munkám során nyújtott segítségükért és támogatá-

32 Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origin*. New York, Oxford University Press, 1964, 60–83., különösen: 68–71. Gordon nyomán, de tőle részletekben eltérően, az asszimiláció folyamatát Hanák Péter szintén több szakaszra bontotta. Ld. Hanák Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: Uő szerk.: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Bp., Gondolat, 1984, 360–362. Az asszimiláció honi értelmezéseinek összegzését és értelmezését nyújtja Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *Történetészdiskurzusok*. Bp., L'Harmattan, 2002, 119–133.

33 A modern zsidókkal foglalkozó nyugati történészek zöme az asszimiláció kifejezést – tőlünk eltérően – elsősorban azért veti el, mert a cionista történetírásban meghonosult értelmezést érti alatta, és valójában ezzel nem ért egyet. Akik mégis kitaranak a kifejezés mellett, ezt azon megfontolásból teszik, mert a korabeli „asszimiláció-párti” zsidók szintén ezt használták, és egyáltalán nem azt értették alatta, mint a cionisták. Ld. Stephen M. Poppel: *Zionism in Germany, 1897–1933: The Shaping of a Jewish identity*. Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1977, 12–13, 15.; Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*. Seattle – London, University of Washington Press, 1995, 10–12. Az asszimiláció kifejezetten pozitív, dinamikus kulturális csereként felfogott értelmezésére, illetve annak minden ellentmondásossága és sokértelműsége ellenére, illetve éppen emiatti további használata melletti érvelésre ld. David N. Myers: „The Blessing of Assimilation” Reconsidered: An Inquiry into Jewish Cultural Studies. In: Uő – William V. Rowe szerk.: *From Ghetto to Emancipation: Historical and Contemporary Reconsiderations of the Jewish Community*. Scranton, University of Scranton Press, 1997, 17–35.; Till van Rahden: *Treason, Fate, or Blessing: Narratives of Assimilation in the Historiography of German-Speaking Jewry since the 1950s*. In: Christhard Hoffmann szerk.: *Preserving the Legacy of German Jewry: A History of the Leo Baeck Institute, 1955–2005*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005, 349–373.

sukért kifejezhetem hálámat Prepuk Anikónak, Clara Royernek, Toronyi Zsuzsannának, Vörös Katinak, Gyáni Gábornak, Haraszi Györgynek, Karády Vikornak, Kecskeméti Károlynak, Michael Silbernek, Schweitzer Gábornak és Szabó Dánielnek.

Soha nem adtam ki szöveget a kezemből, amelyet előzőleg édesanyám, Láng Júlia, nyelvi szempontból át ne nézett volna. Ezúttal is így történt, hálásan köszönöm!

Könyvem végleges formába öntéséért és figyelmes segítségükért köszönettel tartozom Kovács Évának, az MTA BTK TTI tudományos információs témacsoportja vezetőjének és munkatársainak.

A könyvben idézett forrásszövegek közléséről: az általunk vizsgált korszakban, mint ismeretes, a nyomtatott források általában úgynevezett rövid ortográfiával éltek. Ezeket a szöveghelyeket, úgy mint egyes értelemzavaró írásmódot (például „épen” éppen helyett) a mai helyesírás szerint módosítottuk. A könnyebb érthetőség érdekében olykor az idézetek központozásán is változtattunk. Megőriztük viszont a „c” helyett „cz”-vel (olykor „t”-vel), az „sz” helyett „s”-sel írt szavak eredeti írásmódját, a hosszú kétjegyű mássalhangzók eredeti helyesírását („ssz” helyett „szsz”), valamint általában a maitól eltérő külön- és egybeírásokat (például „a hol”, „a mely”). A vezeték- és az utónév sorrendjét tekintve a Magyarországon született vagy bevándorolt zsidók esetében a magyar nyelv szabályait követtük, az utóneveket magyar alakjuk szerint írtuk (tehát Löw Lipót és nem Leopold Löw).

A statisztikai adatokról: a zsidó lakosság országos számadatai 1850-ig Erdély, a Partium és a Határőrvidék, az 1869-es népszámlálástól Horvát-Szlavónia nélkül értendők. Az 1869-es, 1880-as és 1890-es népszámlálási adatok a polgári, az 1900-as és 1910-es adatok a polgári és katonai népességre vonatkoznak.

Az idézetekben levő kiemelésekről: amennyiben lábjegyzetben nem jelezük, hogy egy adott idézetben a dőlt betűvel megjelenő részek saját kiemeléseink, úgy ezek az eredeti szövegben is ekképpen jelennek meg.

I. AZ ÁTTÉRÉSEK TÖRTÉNELMI FELTÉTELEI

A reformkor idején színre lépő zsidó nagykereskedők és vállalkozók egyik legismertebb képviselője, Ullmann Mózes 1825. március 1-jén Bécsben áttért a római katolikus vallásra.¹ Terménykereskedő öccse, Ullmann Gábor nem hagyta el a zsidó felekezetet, a pesti zsidó község aktív tagjaként, előjárójaként, majd elnökeként az 1820–1830-as években vezető szerepet játszott a mérsékelt vallási reformok bevezetésében és a község szervezeti modernizációjában.² Ullmann Mózes mellett a reformkor másik legnevesebb zsidó vállalkozója, Wodianer Sámuel 1841 februárjában a református hitre tért.³ Legkisebb öccse, Wodianer Kosman/Jehósua nem tért át, sőt, fivéreitől eltérően a keresztény társadalomhoz való közeledést sem ambicionálta, a pozsonyi jesivában tanult, majd maga is jesivát alapított és vezetett Győrsgigeten.⁴ A Tokodon, majd Kecskeméten rabbiként szolgáló Venetianer Albert idősebb fia, az 1873-ban kitért Venetianer Sándor református lelkész lett.⁵ Sándor öccse, Venetianer Lajos az 1877-ben nyílt Országos Rabbiképző Intézet elvégzése után Csurgó, Lugos, majd Újpest rabbijaként szolgált, írásai, így a magyar zsidóság történetét apologetikus céllal, de tudományos igénnyel összefoglaló könyve a korabeli magyar zsidó történetírás kimagasló művei.⁶ Neumann Zsigmond péceli zsidó hitoktató és Kohn Julianna gyermekei közül Neményi Ambrus és Neményi Imre karrierje ívelt a legmagasabbra. Az idősebb fivér alig 20 évesen

1 Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, i. m. II. 506. A továbbiakban, ha „katolikus” vallásról/felekezetről beszélünk, ezen mindig a római katolikus vallást értjük.

2 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidóság vezetői. In: Guttmann Mihály – Hevesi Simon – Löwinger Sámuel szerk.: *Emlékkönyv dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára*. Bp., Löwinger, 1939, 52.; Michael K. Silber: Ullmann Family. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. New Haven – London, Yale University Press, 2008. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ullmann_Family)

3 Budapesti napló. *Jelenkor*, 1841. febr. 27. 65.

4 Összefolyik múlt és jövő. *Egyenlőség*, 1889. dec. 29. 7–8.

5 Halálozás. *Egyenlőség*, 1897. jan. 31. 12.; V. F.: Venetianer Sándor: 1853–1902. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 45. évf. 1902, 11. sz. 171–172.

6 Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*. Bp., Fővárosi nyomda Részvénytársaság, 1922 (Reprint: Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1986). Az enyhén módosított címmel (*A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*) megjelent reprint kiadás elhagyta Venetianer előszavát, bevezetőjét, *A honfoglalás előtti idők* című I. fejezetet, *A honfoglalás kora* című II. fejezetet, valamint *Az árpád-házi királyok uralma alatt* című III. fejezet első bekezdését.

a *Pester Lloyd* párizsi levelezője, 1884-től haláláig szabadelvű párti országgyűlési képviselő, 1896-tól 1901-ig a *Pesti Napló* főszerkesztője, végül az 1902-ben létrejött Gyáriparosok Országos Szövetségének első ügyvezető igazgatója. Imre öccse szintén 20 éves csupán, amikor kinevezik a lipótszentmiklósi állami polgári iskola igazgatójává, 1893-ban Csanád megye tanfelügyelője, 1900-ban miniszteri titkár és osztálytanácsos, 1917-ben vallás- és közoktatásügyi államtitkár. Neményi Ambrus zsidó hitűként halt meg, öccse pályája elején áttért a református hitre.⁷

A felsorolást hosszan folytathatnánk. Az áttérés egyéni, belső diszpozíciókon múló döntés volt, amelyre nemhogy a zsidó közösség életében bekövetkezett változások, de egy adott személy családi háttere, nevelése, pályaválasztása, társasági viszonyai sem nyújthatnak teljes magyarázatot. Számosan voltak, akik életük során eltávolodtak a zsidó hagyományoktól és vallástól, illetve eleve szekularizált családban és közegben nőttek fel, nyelvileg és kulturálisan elmagyarosodtak, szakmájukban, társasági életükben nagyrészt keresztényekkel érintkeztek, a zsidó felekezethez tartozásuk miatt társadalmi előmenetelükben hátrányt szenvedtek, de mégsem tértek át, aminthogy olyanok is voltak, akik áttérésének lehetséges okaira nézve a vallásváltáshoz vezető, e fejezetben bemutatott tényezők ismeretében sem leszünk okosabbak. „A XIX. század [zsidó] irodalmában bizonyos célzatosság vehető észre, mely abban áll, hogy a zsidóságban az önérték és önbecsülés ébren tartassék, vagyis fölélesztessék”, írta a Rabbiképzőt végzett, majd Lipcsében doktorált Mandl Ármin 1898-ban kiadott, művével szintén e célt szolgálni óhajtott hit-tankönyvében.⁸ A Rabbiképző előtt jesivába is járt, Mindszenten rabbiként, Vágújhelyen magyar hitszónokként és az izraelita reáliskola hitoktatójaként, majd Szigetváron megint rabbiként működő Mandl Ármin 1912-ben egy, a „vallásérkölcsei nevelés”-re súlyt fektető fiúinternátus nyitásával próbálkozott Budapesten, tanfelügyelői hatáskörrel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott, majd 1919 januárjában áttért a katolikus hitre.⁹ Áttérésének feltehető közvetlen okán, az antiszemitizmustól való menekülés reményén túl milyen lelki fejlődés vezethetett egy rabbist a kikeresztelkedés gondolatának megérlelődéséhez? Az 1898-ban elhunyt özvegy Kunfinénak az

*Országos Hírlap*ból vett esete végkép megmagyarázhatatlan: „Egy hetvenéves öreg asszony halt meg a napokban Világoson. Dr. Balázs ottani községi orvos anyósa, özvegy Kunfiné volt a halott, aki harmincz esztendeig élt katolikus vallású vejenél, de sohasem evett az asztalnál. Megtartotta szigorúan a zsidó vallás étkezési szabályait, eljárt szombatonként a zsinagógába és parókát viselt, ami a régi módi zsidók hagyományos szokása. A halottat zsidó rítus szerint megfürösztötték, fehér köpenybe burkolták és kiterítették szalmára. Virrasztó asszonyok voltak a halott körül, mikor késő éjjel beállított a halottasházhoz dr. Széver Ferencz ottani plébános. Egy írást mutatott elő, melyet a radnai plébános intézett hozzá, tudtára adva, hogy özvegy Kunfiné ezelőtt öt esztendővel keresztelkedett ki a radnai templomban. Erre a hírre a zsidó virrasztókat keresztények váltották fel és másnap a plébános temette el az öreg asszonyt. Hogy keresztény volta dacára miért ragaszkodott a zsidó vallás szabályaihoz, az a halott titka.”¹⁰ Hogy mi vihette az áttérésre, tehetnének hozzá, ha e lépés előtt 65 éves koráig szigorúan vallásos életet élt, illetve miért katolizált, ha utána is ortodox zsidóként folytatta életét, nem kevésbé rejtély.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 19. század folyamán lassanként növekvő számú áttérések mögött ne húzódtak volna általános trendek. Ebben a fejezetben ezeknek a feltérképezésére teszünk kísérletet, vagyis arra keressük a választ, hogy mely hatások eredményeképpen *juthattak* a magyarországi zsidók közül egyre nagyobb számban arra a döntésre, hogy a zsidó vallást elhagyva áttérjenek valamelyik keresztény vallásra.

1. A VISSZATARTÓ ERŐK GYENGÜLÉSE

Noha a századforduló ortodox sajtója kétségtelennek tartotta, hogy a Tóra útjáról letért „neológok” előbb-utóbb óhatatlanul kikeresztelkednek,¹¹ azokban az országokban, így Angliában és Franciaországban, ahol a többségi társadalom a zsidóság integrációjával szemben csekély ellenállást tanúsított, az áttérés a zsidó lakosságnak a vallási hagyományoktól mégoly eltávolodott köreiben is ritka jelenség maradt.¹² Ahol viszont a politikai, társadalmi antisze-

7 Neményi Ambrus. *Egyenlőség*, 1904. dec. 18., második melléklet, 1.; Alexander Bernát: Bánóczi József. In: *Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára*. 1919. július 4. Bp., Franklin-Társulat Nyomdája, 1919, 24. Hacsak az adott információ sajátossága, illetve jelentősége ezt nem indokolja, az életrajzi adatok szokványos lelőhelyeit – a különféle lexikonokat, országgyűlési almanachokat stb. – nem lábjegyzeteljük.

8 Mandl Ármin: *A zsidók története és irodalma a talmud befejezésétől (500-tól) a mai napig. Iskolai használatra*. Írta _ rabbi. Vágújhely, Horovitz Adolf könyvnyomdája, 1898, 107.

9 A Mindszenti Izr. Hitközség ünnepe. *Egyenlőség*, 1893. aug. 18. 9–10.; Rabbiválasztások. *Egyenlőség*, 1894. febr. 9. 10.; A vágújhelyi hitközség rabbija. *Egyenlőség*, 1894. szept. 14. 11.; A vágújhelyi áll. segélyezett nyilvános izr. reáliskola. *Egyenlőség*, 1895. aug. 2. melléklet, 1–2.; Rabbiválasztás. *Egyenlőség*, 1898. nov. 6. 9.; [Hirdetés.] *Egyenlőség*, 1912. aug. 4. 16.; Keresztény rabbik s rabbijelöltek. *Zsidó Szemle*, 1919. jan. 19. 13.; Mandl Ármin. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 572.

10 A halott titka. *Országos Hírlap*, 1898. dec. 19. 5.

11 Singer Márton: Az antiszemitizmus. *Zsidó Híradó*, 1892. jún. 30. 2.; Egy rabbinus: Wahrmann fia. *Zsidó Híradó*, 1893. ápr. 20. 3–4.; Hírek. *Zsidó Híradó*, 1896. júl. 16. 9.; A züllés útján. *Magyar Zsidó*, 1912. okt. 17. 9–10.

12 Michael R. Marrus: *Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus*. Bruxelles, Editions Complexe, 1985, 79–81.; Todd M. Endelman: The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870–1914. In: Uő szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 86–87, 93–95.; Uő: *Radical Assimilation in English Jewish History*, i. m. 80.; Uő: Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France: A Response to Jonathan Hefland. *Jewish His-*

mitizmus erősebbnek bizonyult, így Közép-Európában, a szekularizálódott zsidó rétegek sokkal inkább mutakoztak hajlamosnak arra, hogy az áttérésben keressék a boldogulás útját, mint a vallásilag túlnyomóan hagyományos oroszországi hitsorsosaik, akiknek körében – és annak ellenére, hogy jóval inkább szenvedtek az antiszemitizmustól – az áttérőknek a zsidó lakossághoz viszonyított aránya Közép-Európához képest elenyésző maradt.¹³

Míg a zsidó vallástól és hagyományoktól való eltávolodás önmagában nem vezetett tehát az áttéréshez, annak szükségszerű és alapvető előfeltételét képezte. Önszántából vallásos zsidó nem hagyta el a vallását. A zsidó közösség szekularizációjának mértékével arányosan nőtt az áttérők annyiban potenciális tábora, hogy a vallásos kötelék lazulásával, illetve többé-kevésbé teljes megszűntével elhárult az áttérést mint lehetséges opciót eleve kizáró akadály. Az alábbiakban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az idők múlásával milyen mértékben szélesedett azoknak a köre, akik az áttérést ily módon elméletileg egyáltalán fontolóra vehették, s hogy az első világháború előestéjéhez érkezve a zsidó lakosság mily széles s azon belül leginkább mely rétegei tartozhattak ebbe a körbe.

Ha a 19. századi európai zsidó közösségekben országonként eltérő időpontban fellépő és eltérő mértékű szekularizációnak megvoltak a maga sajátos okai, a vallás szerepének a zsidók életében mutatkozó csökkenése egyidejű volt a vallási hitnek és gyakorlatnak a keresztény társadalmak körében tapasztalható alábbhagyásával, része a nyugati világ szekularizációjának.¹⁴ Az 1960-as évek közepétől a történetírás mind jobban megkérdőjelezte a neo-weberiánus modernizációs paradigma által e modernizáció melléktermékeként óhatatlannak ítélt, általános és lineáris folyamatként leírt szekularizáció elméletét, helyette e történelmi processzus korszakok, felekezetek, régiók, társadalmi rétegek szerint változó jellegét hangsúlyozta.¹⁵ E viták az európai zsidók 19. századi történetéről szóló művekben alig jelentek meg, ami nem

csoda, hiszen e történetírás az akkulturálódó zsidók szekularizációjának kérdését is elhanyagolta. Az európai, ezen belül közép-európai, különösen németországi zsidóság történetének szentelt óriási irodalom dacára máig nem született egyetlen mű, amely átfogó igénytel nyomon követte volna az európai zsidóság, illetve egy adott ország zsidó lakosságának a valláshoz, a vallási parancsolatokhoz és gyakorlathoz való viszonya alakulását a hosszú 19. században.¹⁶ A kérdést a modern zsidó identitás problematikájára fókuszáló könyvek is alig tárgyalják,¹⁷ noha amint azt Todd Endelman hangsúlyozta, a vallási gyakorlat: a zsinagógába járás, az étkezési és a szombati pihenésre vonatkozó törvények, az ünnepek betartása, a családi körben gyakorolandó ceremóniák a zsidók különbözőségének történelmileg alapvető aspektusait képezték.¹⁸ A hiány azért is meglepő, mert a zsidó történetírásban az elmúlt évtizedek óta mind erősödő, az emancipált és akkulturált zsidó polgárságnak a (némiképp újradefiniált) zsidósága iránti (új formákban megnyilvánuló) kötődése fennmaradását hangsúlyozó trend szerzői akár megerősítést is kereshettek volna a szekularizációs paradigmát kétségbe vonó történelmi munkákban. Hogy ez mégsem történt meg, illetve hogy a modern zsidóság vallásosságának a kérdését az utóbbi évtizedek történészei oly látványosan negligálták, annak oka talán éppen e vallásosság roppant mértékű hanyatlásában keresendő, amely az új, szekuláris identitásformák kialakulásának elismerése mellett is kétségeket ébreszthet az akkulturált zsidók önnön zsidóságuk

risation: A Progress Report. In: Callum G. Brown – Michael Snape szerk.: *Secularisation in the Christian World: Essays in Honour of Hugh McLeod*. Farnham, Ashgate, 2010, 13–26.

- tory, 5. évf. 1991, 2. sz. 57–64.; Paula E. Hyman: *The Jews of Modern France*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1998, 57, 64. Philippe-Éfraïm Landau: *Se convertir à Paris au XIXe siècle*. *Archives Juives*, N° 35. 2002, 1. sz. 27–43. E domináns nézettel ellentétes véleményt fogalmazott meg Jonathan I. Helfand: *Passports and Piety: Apostasy in Nineteenth-Century France*. *Jewish History*, 3. évf. 1988, 2. sz. 59–83.; Uő: *Assessing Apostasy: Facts and Theories*. *Jewish History*, 5. évf. 1991, 2. sz. 65–71.
- 13 Michael Stanislawski: *Jewish Apostasy in Russia: A Tentative Typology*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 189–205.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses*. Hanover – London, University Press of New England, 1987, 73–74.
- 14 Shulamit Volkov: *Jews and Judaism in the Age of Emancipation: Unity and Variety*. In: Wolfgang Beck szerk.: *The Jews in European History: Seven Lectures*. Cincinnati – New York, Hebrew Union College Press – Leo Baeck Institute, 1994, 79–80.
- 15 Hans Blumenberg: *Säkularisierung und Selbstbehauptung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974. A szekularizációs vitáról ld. Hugh McLeod – Werner Ustorf szerk.: *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750–2000*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, különösen Hugh McLeod bevezetőjét (1–26.); Jeffrey Cox: *Towards Eliminating the Concept of Secula-*

- 16 A 18. századról ld. Shmuel Feiner: *The Origins of Jewish Secularization in Eighteenth-Century Europe*. Trans. Chaya Naor. Philadelphia – Oxford, University of Pennsylvania Press, 2011. Feiner első sorban a közép- és nyugat-európai városi askenázi zsidó társadalmat vizsgálja, ezen belül is főleg Altona-Hamburg, Amsterdam, London, Berlin, Boroszló és Prága zsidó lakosságát.
- 17 Ezen állítás alól részleges kivételt képeznek az akkulturált zsidó nőkkel foglalkozó munkák, amelyek a férfiak vallásosságának kétségbe nem vont nagymértékű alábbhagyásával szemben a vallási hagyományoknak a nők által otthonukban, a családi életben fenntartott továbbélésére teszik a hangsúlyt, ezt igyekeznek bizonyítani. Ld. Marion Kaplan: *Tradition and Transition*, i. m. 3–35.; Uő: *The Making of the Jewish Middle Class*, i. m. 64–84.; Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 10–49.
- 18 Todd M. Endelman: *The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography*, i. m. 201. Endelman példaként Marsha L. Rozenblitnek a századforduló bécsi zsidóságról szóló könyvét említi, amelyben a szerző összesen két bekezdést szentelt a korabeli zsidók vallásos gyakorlatának. Ld. Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 6–7, 8. A példákat még hosszan lehetne sorolni. A vallásosság alábbhagyásának a kérdése David Sorkinnak a németországi zsidóság 1780 és 1840 közötti változásáról szóló könyvében fel sem merül, aminthogy a modern kori francia zsidók átfogó történetét nyújtó Paula Hyman is csupán pár, a 19. század első felére szorítkozó megjegyzéssel szolgál e témakörben. Ld. David Sorkin: *The Transformation of German Jewry, 1780–1840*, i. m.; Paula E. Hyman: *The Jews of Modern France*, i. m. 53–54, 59–60, 71.

iránti, nemzedékeken át fennmaradó kötődésének optimista percepciójával szemben.¹⁹

A szekularizációs tézis bírálóinak számos megállapítása egyébként a 19. századi magyarországi zsidóságra nézve is érvényes. A zsidó lakosság egészét tekintve a vallásos obszervancia hanyatlása nem volt folyamatos. Egyrészt mert az 1860-as évek végéig tartó jelentős galíciai bevándorlás révén az országba korábban betelepült, lassanként szekularizálódó zsidóság hosszú ideig mind újabb és újabb, az országba érkezésükkor még minden jel szerint zömében szigorúan vallásos tömegekkel gyarapodott.²⁰ Másrészt mert az antiszemita krízisek, így korszakunkban az 1880-as évek első felének válsága, vagy később a fehérterror időszaka egyfelől fokozták a zsidó státusztól való megszabadulás vágyát, de másfelől, és ha csak ideig is, a zsinagógákat is újra megtöltötték. A zsidók vallásosságának hanyatlása emellett általános jelenségnek sem tekinthető. Az északkeleti megyék, az úgynevezett *Unterland* ultraortodox, jelentős részben haszid zsidóságát nem vagy alig érintette, az északnyugati régió, az úgynevezett *Oberland* mérsékeltabb rabbinikus ortodoxiáját is kevésbé, a dunántúli, illetve a nagyobb városok ortodox közösségeit már valamivel jobban. A századfordulón már az ortodox sajtó is több ízben, tipikusan az iskolai év kezdetekor kifejezte aggodalmát a fiatal, reáliskolába, esetleg gimnáziumba járó nemzedék csökkenő vallásossága kapcsán.²¹ Az 1900-as évek végétől ismételtelen panaszkodott arra, hogy az ortodox hitközségekben is növekszik azoknak a száma, akik nem tisztelik a „szombat szentségét”.²² Már e panaszok is jelzik: az ortodox hitközségekhez tartozás önmagában nem jelentette azt, hogy az adott hitközségek tagjai mind szigorúan vallásosak lettek volna. Mivel (elvileg) minden zsidó kötelezően tagja volt lakóhelye hitközségének, papíron számos, a vallási szertartásokat be nem tartó zsidó is az „ortodoxiához” tartozott, csupán mert olyan helyen élt, ahol kizárólag ortodox hitközség működött. A zsidó történetírás kimagasló alakja, az 1904-ben Magyaracsen született Jacob Katz emlékei szerint dunántúli szülőfaluja ortodox hitközségének tagjai között „több család volt, amelynek [vallási] elkötelezettsége marginális volt, illetve a nullával egyenlő”.²³ Ha tehát az ortodox hitközségek területén élő izraeliták száma alapján ki is lehet számolni, amiként ezt Zeke Gyula tette, az ortodox hitközségek

összlétszámát,²⁴ a vallásos zsidóság szinonimájaként felfogott ortodox tábor nagyságrendjének megállapítására ez alkalmatlan. Jacob Katz becslése szerint a vallási előírások betartása szempontjából a századfordulón a zsidó lakosság egyharmada tekinthető „ortodoxnak”.²⁵ Ez jóval kisebb arány, mint azon 52,2 százaléknyi izraelita lakosság, amely Zeke Gyula számításai szerint 1900-ban ortodox hitközségekhez tartozott. Mindazonáltal nyilvánvaló: noha a szekularizáció az ortodox zsidóságot sem hagyta érintetlenül, pontosabban: ha számosan voltak is, akik ortodox családban, közegben születtek, de e közeget elhagyva felnőttkorukra felhagytak a vallási előírások (többségének) betartásával, az ország zsidó vallású lakosságának egy jelentős kisebbsége, különösen a „kelet-európai zsidóságnak Magyarországra beékelődött szegletét”²⁶ képező *Unterland* ultraortodox zsidósága a dualizmus végéig maradéktalanul hű maradt ősei vallási hagyományaihoz.

Mielőtt a modernizáció útjára lépő zsidóság vallásosságában, ezen egyre szélesedő rétegnek a vallási előírások iránti hozzáállásában bekövetkezett változások felvázolásába kezdenénk, szeretnénk hangsúlyozni: e vázlat többnyire nem tényeken, mint inkább a kortársak szubjektív benyomásain alapul. Egyértelmű következtetés amúgy a „tényekből” sem vonható le. 1900-ban egy, a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben megjelent, az elvallástalanodás elleni küzdelem lehetséges módjain merengő cikk névtelen szerzője úgy vélte: a vallási előírások betartásának hanyatlását „a száraz, de biztos tények”, így például a zsinagógák látogatottsága alapján kellene felmérni.²⁷ Csakhogy a zsinagógában való megjelenés, amint ez a névtelen szerző kortársainak reflexióiból később bőven kiténik, egyáltalán nem jelenti azt, hogy az adott személyek feltétlenül bensőséges viszonyt tápláltak volna vallásuk iránt. Annak jelzésére, hogy a következőkben a jobb híján általunk is mérceként használt templomba járás, illetve az étkezési előírások betartása a tényleges vallásosság mérésének mennyire bizonytalan eszköze, korszakunkon túlnyúlva Vas István és Gelléri Andor Endre példáját idéznénk. Az 1930-as évek elején Vas István már szürrealistának és kommunistának vallotta magát, de a nagy ünnepeket mégis betartotta. Mivel „terhesebb ez sem volt, mint operettet nézni szüleimmel a Royal Orfeumban”, írta visszaemlékezéseiben, elkísérte apját a templomba, „az a lehetőség pedig eszembe sem jutott, hogy megszeghetem a nagyböjtöt”. Mikor Kassák Lajos egy ízben éppen jom kippurkor akart vele találkozni a Korona kávéházban, Vas egy kávé erejéig megszegte ugyan a böjtöt, de kávéját „kényszeredetten” kortyolgatta, „minduntalan kilesve az ablakon – mert

19 Todd M. Endelman: *The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish History*, i. m. 202.

20 Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon*. In: Uő szerk.: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon – Siker és válság*. Bp., Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005, 11–30.

21 Rosenzweig Májor: A tanév elején. *Zsidó Híradó*, 1895. aug. 29. 2–3.; Pedagógus: Tanév előtt. *Zsidó Híradó*, 1899. aug. 24. 2–3.; Pedagógus: Tanév végén. *Zsidó Híradó*, 1900. jún. 28. 1–2.

22 G. V.: A szombat szentsége. *Magyar Zsidó*, 1909. márc. 5. 2–3.; Gábel Jakab: „Magyarországi orth. zsidók országos szövetsége”. *Magyar Zsidó*, 1910. febr. 17. 1–2.; Fischer Fülöp: *Orthodox és statusquo zsidóság*. *Hittör*, 1914. ápr. 8. 4.

23 Jacob Katz: *With My Own Eyes: The Autobiography of an Historian*. Hanover – London, University Press of New England, 1995, 9.

24 Zeke Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. 145–161.

25 Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 20.

26 Michael K. Silber: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition*. In: Jack Wertheimer szerk.: *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. New York – Jerusalem, The Jewish Theological Seminary of America, 1992, 41.

27 A vallásosság statisztikája. *Magyar-Zsidó Szemle*, 17. évf. 1900, 196–197.

Kassáknak persze az ablakban volt páholya –, nem jár-e arra valaki ismerősöm”.²⁸ Míg Vas István 1937-ben katolizált, Gelléri Andor Endre nem tért át, bár a tény, hogy a zsidó vallásban született, nem töltötte el különösebb örömmel: „Jaj, mennyiszer szerettem volna én keresztény lenni!”, emlékezett vissza fiatalkorára az 1942 őszen, két munkaszolgálat között megkezdett és befejezetlenül maradt önéletrajzában. „Élni lehetett a keresztény vallástól, míg a zsidótól csak szenvedni lehetett.”²⁹ Szenvedett is tőle eleget, például mert noha a vallással szakított, szokásaitól képtelen volt megszabadulni: miután csókolózott az előtte szalonnás kenyert evett katolikus szerelmével, ráadásul pészach idején, így az eleve tiltott szalonna mellett közvetetten az ekkor szintén tilos kovászos kenyérrel is érintkezett, hazatértekor önkéntelenül elfordította fejét, amikor vallásos édesanyja szájon akarta csókolni. „Szalonnás volt és kenyeres.”³⁰

Míg a 19. század 30-as éveinek végére a német zsidóság többé-kevésbé kivetkőzött hagyományos életformájából,³¹ Magyarországon az 1830-as évek elejéig „a hagyományos zsidó kultúra még érintetlen volt”.³² Egy valószínűleg az 1820-as években a nagyváradi zsidó községnek írt reszponzumában a magyarországi zsidó ortodoxia legnagyobb alakja, a pozsonyi rabbi Sofer/Szofer/Schreiber Mose/Mózes, a „Hatam Szofér” még elképedt a nagyváradiak feltevezésén, hogy Pozsonyban akárki is nyilvánosan megszegi a sábbátot.³³ A vallási obszervancia lazulásának első egyértelmű jelei a következő évtized során kezdtek megmutatkozni. 1831. május 8-án Oppenheimer Simon pesti rabbisági ülnök panaszt emelt a zsidó község elöljáróságánál, amiért pár szatóc és dohányárús szombaton és ünnepnapon nyitva tartotta üzletét.³⁴ 1836-ban a kecskeméti zsidó község elöljárói tettek panaszt a kecskeméti vásári bíróságnál bizonyos Deuts Lehel ellen, aki szintén nyitva tartotta boltját szombaton.³⁵ Az 1830-as évekig azonban a vallási parancsolatok – mindent összevetve csupán

28 Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* I–II. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, I. 31–33.

29 Gelléri Andor Endre: *Egy önértzet története.* (1957) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 139.

30 Uo. 169–172. A zsidó értelmiségiek két világháború közötti identitáskereséséről ld. Clara Royer: *Le royaume littéraire. Quêtes d'identité d'une génération d'écrivains juifs de l'entre-deux-guerres.* Hongrie, Slovaquie, Transylvanie. Paris, Honoré Champion Éditeur, 2011.

31 Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary.* In: Jacob Katz szerk.: *Toward Modernity: The European Jewish Model.* New Brunswick – Oxford, Transaction Books, 1987, 130–132.

32 Michael K. Silber: Utószó. In: Meir Ábrahám Munk: *Életem története.* Bp. – Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2002, 336.

33 Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary,* i. m. 133. *Hitközségről* 1850-től beszélhetünk, amikor is a birodalmi abszolutizmus megszüntette a zsidó közösségek még megmaradt közhatalmi jellegét.

34 Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig.* Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 400.

35 Ö. Kovács József: A zsidóság és környezetének konfliktusai a 18–19. században egy Duna-Tisza közti mintavétel tükrében. In: Á. Varga László szerk.: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok.* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991, 159.

szórványos – megszegései ellen a zsidó községek vezetői a helyi hatóságok segítségével még a legtöbb esetben sikerrel léptek fel.³⁶

Az 1840-es években megváltozott a helyzet. Az 1840. évi XXIX. törvény eredményeképpen, amely a bányavárosok kivételével az ország egész területén, vagyis a szabad királyi városokban is engedélyezte a zsidók lakhatását, számos új városi zsidó község született, illetve vált jelentőssé, akár a külföldről érkező, akár a vidékről felvándorló zsidók letelepedése révén. A törvény emellett új lehetőségeket nyitott a zsidóknak a kereskedelem, az iparban vagy az értelmiségi pályákon való érvényesülésre. A városi élet és a bővülő szakmai lehetőségek azonban a vallásos kötelezettségek betartását is megnehezítették, számos zsidónál a hagyományos életformáktól való elszakadáshoz vezettek. Jacob Katz összegzésében: „A városi kereskedő sokkal nehezebben tudta betartani a vallási parancsolatokat, mint a falusi földbérlo vagy a parasztok szükségleteit kielégítő vegyesboltos vagy kocsmáros. A zsidónegyedet elhagyó és a közös kereskedelmi piacra költöző városi lakos helyzete is gyökeresen megváltozott. Korábban a vevők jöttek hozzá, vagy vándorárusként a neki tetsző időben indulhatott útnak portékájával. Most azonban alkalmazkodnia kellett a kollegái által megszabott piaci időnyelhez. A hagyományos zsidó foglalkozásokat űző emberek megtanulták, hogyan egyeztessék össze mesterségüket a vallási parancsolatok megtartásával. [...] Ebben az új helyzetben azonban a zsidók olyan szakmákat kezdtek űzni, melyek miatt meg kellett szegniük a szombatot vagy más vallási előírásokat. Aki nem kötődött olyan erősen a vallási hagyományhoz, hogy jelentősebb anyagi veszteséget is elviseljen érte, az a vallási parancsolatokat figyelmen kívül hagyva oldotta meg a felmerülő problémákat, legalábbis a megélhetésével kapcsolatos kérdéseket illetően. Így aztán röviddel a gyülekezet politikai életében bekövetkezett döntő változás, a szabad letelepedés engedélyezése után ez a fajta magatartás sokak számára elfogadott viselkedésmintává vált.”³⁷

A gazdasági változások mellett a vallásosság hanyatlásában a vagyonszármazékos zsidók esetében közrejátszott a keresztényekkel való társas kapcsolatok kialakulása, például a helyi kaszinókba való felvételük révén, amely jó eséllyel magával vonta az étkezési törvények legalább alkalmi megszegését.³⁸ A kulturális és társadalmi változások teremtette új helyzet és a vallási törvények

36 Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig.* Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885, 163–166.; Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary,* i. m. 133. A sabbát megszenteltetésének ritkaságára utal, hogy egy 1832. december 11-en kelt, az uralkodóhoz intézett folyamodványában a Hatam Szofér mindössze öt esetet tudott felsorolni. A folyamodványt közli: Leopold Löw: *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte.* Pest, Verlag von L. Aigner, 1871, 153–155. Könyvét Löw 1874-ben új címmel (*Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn*), de változatlan tartalommal újra kiadta.

37 Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* H. n. [Bp.], Múlt és Jövő, 1999, 61–62.

38 Uo. 63. A kaszinókról mint integrációs közegről ld. Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban,* i. m. 113–141.

betartásának összeegyeztetése a keresztényekkel fokozatosan intenzívebb kapcsolatba kerülő kereskedői és ekkor születőben levő értelmiségi réteg számára problematikussá vált. 1847-ben a reformpárti Löw Lipót, korának kimagasló rabbi személyisége kiadásában megjelent Pápán az első magyar nyelvű zsidó periodika. A *Magyar Zsinagóga* egyetlen napvilágot látott számának egyik cikkét jegyző pápai orvos, Pserhofer Samu vallomása érzéketlenül tükrözi e réteg tépelődéseit: „Az idősebbek köztünk minden sz. írási s rabbinusi törvényt, parancsot, tilalmat, rendszabályt vagy szokást szigorúan kötelezőnek tekinteni tanítottak gyerekkorukban. Az élet azonban s ennek nem csak legigazabb szükségai, hanem legelsőbb s legszentebb kötelességei eszméinket egészen másképp igazították. Nézeteink s a világi dolgokról felfogásaink alaposan megváltoztak. A hosszú szakadatlan béke, a tudományok minden rendekrei terjedése, a társalkodás nemesebb fejlődése s kiképzése, a keresztényekhez való közelségünk, szóval a történetek évei nagy behatás s legelsőbb életünkrei benyomás nélkül el nem folyhattak. [...] Mi részesülni kívánunk az élet minden érdekei s feladataiban, mi polgártársaink között versenyezni akarunk a becpályán, mi minden nemzeti törekvéshez segítőleg járulni óhajtunk, hol s mennyire ez csak engedtetik. [...] Mi az esztendőn át s csaknem naponként számtalanszor az önmagával ellenkező helyzetben vagyunk, azt cselekedni s jóvá hagyni, mi vallás és hittanítás szerint tilalmas. Mi naponként számtalanszor meghazudtoljuk tettekkkel a szertartás rendeleteit bővebb és szorosabb értelmében, s különösen a talmud s ennek számtalan magyarázóinak szertartásait, és pedig egészséges s nyílt szándékkal.” Pserhofer a maga módján hű kívánt maradni vallásához, ami gyermekei nevelését illetően újabb dilemma elé állította: „Mit mondjunk gyermekeink, főképp fiainknak, kiknek kezébe adjuk a vallásbeli könyveket, s mellyek szorgalmas olvasását szívökre köti az atya, a lelkész, a tanító? Szabad-e nekik mondanunk, hogy e könyvek csak egyik része kötelező s a többi nem? S ha szabad, mellyik-e az egyik rész, s mellyik a másik? Mellyik nekem az orvosnak kötelező s mellyik a kereskedő, a mesterember, a pór, a gazdag, a szegény s a többinek? Hol itt a kezdet s hol a vége?”³⁹

1842-ben a pesti orvos Oesterreicher Elias megbotráncozva jegyezte fel, miszerint látni fiatalokat, akik „vallás nélkül, erkölcs nélkül” nőnek fel, anélkül, hogy „valaha is hallanák Isten szavát”, vagyis templomba sem járnak.⁴⁰ Ugyanebben az évben megjelent könyvében a konvertita orientalista Bonaventura Mayer úgy ítélte, hogy a pesti és budai zsidók egyharmada nem vette

39 Pserhofer Samu orvos: Egy izraelita atya igénytelen észrevételei a gyermekek hitbeli neveléséről. A *Magyar Zsinagóga*. Első füzet, 1847, 70–72. A kérdéshez Löw, aki a választ illetően talán maga is bizonytalan volt, egy szerkesztői lábjegyzetben csupán annyit fűzött hozzá: „Minden e tárgyról szóló értekezést szívesen elfogadunk.” Uo. 73.

40 Elias Oesterreicher: *Der Jude in Ungarn wie er war, wie er ist und wie er seyn wird*. Pesth, Trattner-Károlyi, 1842, 57.

komolyan a sábbát megünneplését és az étkezési törvények betartását.⁴¹ Három évvel később Löw Lipót is úgy vélte, „tetemes a' pesti zsidóház' száma”, ahol nem tartják be a kóser háztartás szabályait.⁴² A hagyománytól való eltávolodás nem korlátozódott Pestre. A makói rabbi 1840-ben a sátoros ünnepek idején félbeszakította az istentiszteletet, mert észrevette, hogy egyes házas nők nem hordanak parókát.⁴³ Az 1840-es évek közepén már Nagykőrösön és Kolozsváron is akadtak, akik megszegték a szombatot.⁴⁴ A forradalom előestjére érve a kortársak tényként kezelték, hogy a pesti kereskedelmi cégek alkalmazottai, a könyvelők, speditőrök, ügynökök, közvetítők szombaton dolgoztak és vasárnap pihentek.⁴⁵ Ezt annál is inkább megtehették, hogy a zsidó község vezetősége e viselkedésformáknak immár nem tudott hatalmi úton gátat vetni, mivel a helyi hatóságok ebben már nem voltak hajlandók segítségére lenni.⁴⁶ Egyes laikus vezetőknel immáron az akarat is hiányzott, aminek legegyszerűbb bizonyítéka, hogy a zsidó községek vezetőségében vagyonuk révén automatikusan helyet foglaló nagykereskedők közül ez időben többen elhagyták vallásukat. Míg korábban a vallási parancsolatok megszegése a közösségből való kiközösítéshez vezetett, az 1840-es évekre a vallási törvényektől magánéletükben elszakadó zsidók községük tagjai maradtak, amikor éppen nem álltak e községek élén.⁴⁷

Nem szabad ugyanakkor eltúlozni sem e változások horderejét. Schweitzer József szerint 1848 előtt a vallási élet Pécsett „még teljesen konzervatív” volt.⁴⁸ Amint azt Michael Silber megjegyezte, Bonaventura Mayer becsléséből egyben az is következik, hogy 1842-ben a pest-budai zsidók kétharmada még szigorúan betartotta a vallási előírásokat, ami jóval magasabb arány volt, mint egyes nagyobb német zsidó községekben, így Frankfurtban, Berlinben vagy Boroszlóban. Ráadásul, mivel egyértelműen a pesti zsidóság állt a változások élén, az ország egészében a „ortodoxnak” tekinthető zsidók aránya ennél jelentősen

41 Bonaventura Mayer: *Die Juden unserer Zeit*. Regensburg, G. Joseph Manz, 1842. Idézi Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 134.

42 Löw Leopold: A' zsidókérdés a' jog', a' lelkiismeret-szabadság', a' józan politica' és a' nemzetgazdaszat' szempontjából (Toldalék a' pesti hírlap' zsidócikkeihez). *Pesti Hírlap*, 1845. máj. 29. 349.

43 Stiller Mór: Zsidó-történeti ellentétek. (1875) In: *Védbeszédek sajtó- és bűnügyekben 1870–1880*. Bp., Pfeifer Ferdinand Bizománya. 1881. 127–129.

44 Salamon Samu: *A zsidók története Nagykőrösön*. Törökszentmiklós, Rubinstein Sándor Könyvnyomdája, 1926, 29–31.; Szabó Imre: *Erdély zsidói. I. Talmudisták – chaszidok – cionisták*. Cluj, Kadima Kiadás, 1938, 129.

45 Michael K. Silber: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judentum), 1848–1852*. *Jewish Social Studies*, 1. évf. 1995, 3. sz. 116.

46 Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 17.; Uő: *Végzetes szakadás*, i. m. 51.

47 Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 63.

48 Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története*. Bp., A Magyar Izraeliták Országos Képviseletének Kiadása, 1966, 33.

nagyobb lehetett.⁴⁹ A kezdeti változások ellenére a magyarországi zsidóság a rendi társadalom végéig elsőprő többségében a hagyomány világában élt.

Az ortodoxiának köszönhetően a hagyományos vallásos élet az 1850-es években is virágzott,⁵⁰ amit egyesek pozitív jelenséggént, mások elítélően, a „korszellemmel” szembeni bűnös ellenállás bizonyítékaként jegyezték fel, így a francia *Archives Israélites*-nek a magyarországi állapotokat értékelő brüssze-li tudósítója, aki 1851-ben kétségtelennek tekintette, miszerint „ezen ország zsidó lakosságának nagy része még mindig a haszidizmus és rabbijaik hiperortodoxiájának járma alatt nyög”.⁵¹ Ha nem is voltak mind „hiperortodoxok”, a magyarországi rabbik döntő többsége kétségkívül ellenérzéssel viseltetett még a mérsékelt vallási reformok bevezetésével szemben is. „Jármuk” alól viszont a zsidók egyre nagyobb száma emancipálta magát, és nem csupán az a vagyonos réteg, amely, amint az amúgy reformpárti Zipser Mayer székes-
fehérvári rabbi panaszkolta 1851-ben, „ha formálisan nem is tagadja meg a zsidóságot, [...] attól oly mértékben eltávolodik, hogy tőle hiábavaló már bármit is várni”.⁵² Michael Silber megítélése szerint „a sábbát idején dolgozó zsidók számának a növekedése, illetve a kóserhús fogyasztásának csökkenése az ötvenes években azt mutatja, hogy a zsidó lakosság jelentékeny része közömbös volt minden vallásos gyakorlat iránt”.⁵³ A kóserhús iránti vásárlókedv apadását több forrás alátámasztja. A hitközségeknek legfőbb, sok esetben az egyetlen állandó bevételi forrását a gabella jelentette, vagyis az akár belső fogyasztásra, akár kivitelre szánt húsnemű után a hitközségnek fizetendő közvetett adó. Az étkezési törvények figyelmen kívül hagyása eredményeképpen több helyen, Pesten már az 1840-es évek végén, Pécsen, Szombathelyen, vagy Nagyváradon az 1850-es években, Szentesen az 1860-as évek elején megrendült a hitközség gazdasági egyensúlya, ami arra kényszerítette a vezetőséget, hogy a közvetett húsadó helyett az egyenes kultuszadókra térjenek át, illetve ezekkel pótolják a csökkenő bevételt biztosító indirekt adókat.⁵⁴

49 Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 134.

50 Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, i. m. I. 777. Silber 13 oldalas cikke esetében megadjuk az enciklopédia nyomtatott változatának oldalszámát, a többi cikknél az internetes cím jelzésére szorítkozunk. Silber cikke az interneten két részletben olvasható: (<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary>), (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary_before_1918)

51 H. Somerhausen, Dr. phil.: *Revue littéraire hébraïque. Archives Israélites*, 12. évf. 1851, 211.

52 Nouvelles. *Archives Israélites*, 12. évf. 1851, 82.

53 Michael K. Silber: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society*, i. m. 115.

54 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. In: Guttmann Mihály – Löwinger Sámuel – Hevesi Ferenc – Friedmann Dénes szerk.: *Emlékkönyv dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára*. Bp., Neuwald Illés, 1934, 148.; Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében. (1912–1915) In: Mózer Ibolya szerk.: *Bernstein Béla emlékkönyv*. Partes Populorum Minores Alienigenae, 4. Szombathely, BDTF Történelem Tanszéke, 1998, 126–127.; Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. (1948) Bp., Múlt és Jövő, 1998, 221–223.; Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története*,

Úgy tűnik, a zsidó vallás olyan sarkalatos előírásainak, mint a mindennapi templomi imának vagy a sábbát megünneplésének elhagyása az 1850-es, 1860-as években kezdett szélesebb körben elterjedt, nem csupán a zsidóság vagyonsabb/műveltebb elemeire korlátozódó jelenséggé válni. Egy 1851-ben írt hivatalos jelentés szerint a nagyünnepek alatt Pesten működő 13 imahely nem tudott minden hívőnek ülőhelyet biztosítani, ami persze felveti a választ önmagában hordozó kérdést, vajon hol voltak a hívők az év többi napján?⁵⁵ 1861-ben a *Magyar Izraelita* című hetilap már mint „köztudomású dolog” számolt be arról, hogy a nagyünnepek alkalmával az állandó pesti zsinagógák és imaházak nem elégségesek a templomba vágyó összes zsidó befogadására.⁵⁶ A fővárosban ekkortól válik jellemzővé a jelenség, amelyet harminc évvel később már a pesti zsidók vallásosságának bizonyítékaként láttattak a zsidó lapok: a nagyünnepek-kor fellépő helyszűkét a Pesti Izraelita Hitközség (a továbbiakban: PIH) évről évre segédimaházak nyitásával, illetve magánvállalkozók által nyitott alkalmi pótimaházak engedélyezésével igyekezett orvosolni. Ekkor alakul ki tehát a neológ vallásosság e tipikus formája: a templomlátogatásnak a nagyünnepekre redukálódása, amely nagyünnepek, mivel a rohamosan növekvő pesti zsidóság jelentős része ezeket viszont megtartotta, a fővárosi élet, a pesti városkép jellegzetes, az évtizedek során számtalanszor leírt momentumaivá váltak.

Ami a sábbátot illeti, az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*nak egy 1862-es beszámolója szerint ennek megszenteltségtelenítése immár nem csupán a gazdag nagykereskedőket jellemezte, a városokban, így Szegeden, Temesváron, Aradon és Nagyváradon az egyszerű boltosok körében, sőt a falvakban is gyakori jelenséggé vált.⁵⁷ Egy, a Helytartótanácsához 1863 januárjában intézett magánjellegű memorandumban Meisel Wolf Alois/Farkas Alajos, az igen mérsékelt reformerként számon tartott pesti főrabbi a vallásosság alábbhagyását szintén általános jelenségnek tartotta, ennek tudván be a családi erényeknek immár az alsóbb néposztályok körében is aggasztó lanyhulását.⁵⁸

A hagyományos vallásosság hanyatlása szempontjából hosszú távon a legfontosabb tényezőnek a neoabszolutista kormányzat által még az 1850-es évek elején a zsidó hitközségekre oktrojált, hatásaiban az 1860-as évekbe mutató oktatásügyi reform bizonyult. Annak érdekében, hogy a zsidókat alkalmasabbá tegye az ország gazdasági és társadalmi modernizációjában

i. m. 28.; Harsányi László: *A szentesi izraelita hitközség története*. Bp., MIOK, 1970, 52.; Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 63.

A jelenség persze nem volt általános. Egy visszaemlékezés szerint Balassagyarmaton az 1860-as években „vajmi kevés zsidó volt még, aki tréflit evett, sőt, bort sem ittak olyat, mihez egy nem zsidó hozzányúlt”. Palásti Mónika: *A hagyatéka*. In: Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva szerk.: *...és hol a vidék zsidósága? ... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. Bp., Centrál-Európa Alapítvány, 1994, 259.

55 Michael K. Silber: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society*, i. m. 113, 115.

56 Pesti izr. hitközség közgyűlése 1863. évi január 6-án. (Gyorsírónk jegyzetei után). *Magyar Izraelita*, 1863. jan. 9. 10.

57 Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 62.

58 Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten*, i. m. 494, 496.

való részvételre, valamint hogy az 1840-es években éppen csak megkezdődött magyarosodásnak gátat szabva a németül, illetve a rontott németnek tekintett jiddist beszélő zsidóságot a német nyelvű kultúrkörbe terelje (vissza), az osztrák hatalom 1851-ben arra utasította az ország hitközségeit, hogy a judaizmus alapvető ismereteinek elsajátítását szolgáló héderek helyett nyilvános elemi népiskolákat nyissanak gyermekeik számára. Az egy évtized alatt 30-ról 300-ra emelkedő felekezeti népiskolák óriási hatással voltak a zsidóság vallási viszonyaira, Jacob Katz szavaival egy „lassú és csendes kulturális forradalmat” eredményeztek: „Egy teljes nemzedék nőtt fel úgy, hogy már nem ismerte a héder zsidó hagyományokkal telített bensőséges légkörét. A gyereket három vagy négy évig felvilágosult tanító nevelte, aki megismertette ugyan őt a judaizmus alapelemeivel, de nem a különleges zsidó nyelvet [a jiddist] beszélte, és nem tekintette a hagyományt a gyermekek első öntudatra ébredését és érzelmi fejlődését meghatározó forrásnak.”⁵⁹ Katz finoman fogalmazott. Meisel főrabbi egy 1862-ben több tucat hitközség küldöttje részvételével tartott tanügyi értekezleten azt javasolta, hogy a zsidó népiskolák többségükben Cseh- és Morvaországból bevándorolt tanítói számára az őket alkalmazó hitközségek tegyék kötelezővé, hogy „a vallásbeli rendeleteknek a külsőségek tekintetében is megfeleljenek”, imádkozáskor kössék fel a teffilint (imaszíjat), tartsák meg a szombatot stb., ami arra utal, hogy tapasztalata szerint ez nem volt általános.⁶⁰

A felnövekvő nemzedékek vallásos érzületének fenntartása szempontjából szerencsétlen egybeesést jelentett, hogy a gyermekek vallásos nevelése éppen ekkortól jóval nagyobb mértékben hárult a zsidó oktatási intézményekre. „Három, vagy még csak két évtized előtt a legtöbb községben majdnem minden zsidó apa fiát nem csak a szent írás-, hanem a talmudban is oktattatta”, írta Bak Ignác 1864-ben a *Magyar Izraelitában*. A „mai korszakban” viszont, folytatta a szerző, amikor környezetében „a gyermek mindenütt csak rossz példára s vallástalanságra akad”, a vallási ismeretek átadása mindinkább kizárólagosan az iskolai hitoktatás feladatává vált. „Hová jutna a zsidóság egy évtized múlva, hogy ha gyermekeink legalább theoretice nem tanulnák szent vallásunkat az iskolákban?”, zárta cikkét Bak Ignác.⁶¹ A vallásoktatás az 1860-as évektől a dualizmus korának végéig a felekezeti lapok egyik legtöbbet tárgyalt kérdésévé vált – elsősorban azért, mert a zsidó gyerekek számára a keresztény felekezeti, állami vagy községi elemi és középiskolákban biztosított hittanoktatás, amint azt a korabeli zsidó lapok számtalan cikke és a zsidó

szerzők visszaemlékezései egyöntetűen tanúsítják, teljes kudarcnak bizonyult.⁶² Szintén ekkortól vált a zsidó lapoknak a következő évtizedekben állandóan visszatérő témájává a kérdés, vajon a szülők közreműködése, a családi körben nyújtott vallásos nevelés híján az iskolai hitoktatás mennyi eséllyel hathatott a gyermekek lelkére. „Egyedül a tanítót tenni felelőssé az ifjúság neveléséért éppoly szigorú, mint nem zsidó eljárás”, írta a *Magyar Izraelita* egy névtelen szerzője 1863-ban, összegezve a neológ értelmiség szüntelen ismételt álláspontját. „Hol a szülők gyámolítása hiányzik, az építő hiába fáradozik.”⁶³

Négy évvel később az ország zsidó lakosai elnyerték az országgyűlés által immár közel három évtized óta vissza-visszatérően tárgyalt emancipációt. Az egyenjogúsításról szóló törvényjavaslatot a képviselőház 1867. december 20-án felkiáltással egyhangúlag elfogadta, a főrendiházban három nappal később tartott szavazáson megjelent 68 főrend közül 64-en szavaztak mellette.⁶⁴ A két rövid paragrafusból álló törvénycikket I. Ferenc József király december 27-én szentesítette. Az *izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében* című 1867. évi XVII. törvény egy nappal később hatályba lépett.⁶⁵ Mint ismeretes, a törvény csak a zsidókat egyenjogúsította, de nem felekezetüket, amelynek az úgynevezett recepciója, vagyis bevetté nyilvánítása csak a király által 1895. október 16-án szentesített 1895. évi XLII. törvény révén valósult meg.⁶⁶ Az emancipáció után egy évvel összeült

62 A hatásában egy kivétellel minden visszaemlékező szerint a nullával egyenlő hitoktatásról ld. az 1870-es évekre: Munkácsi Bernát: Pályám kezdete. *Izr. Tanügyi Értesítő*, 50. évf. 1925, 1–3. sz. 17. Az 1870–1880-as évek fordulójára: Rott Sándor: A „Kis Rott”-ról. Bp., Szerző kiadása, 1941, 12–13. Az 1880-as évekre: Preisich Kornél: Önéletrajzi jegyzeteiből. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv*. 1983/84. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1984, 268, 273. Az 1890-es évekre: Szép Ernő: *Lila ákác*. (1919) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 52. Az 1900-as évekre: Zsolt Béla: *Villámcsapás*. (Schwarz András önéletrajza.) Bp., Pantheon [1937], 76–77. Az 1910-es évekre: Köröendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*. (1942–1943) Bp., Interart, 1990, 63–64.; Gelléri Andor Endre: *Egy önérték története*, i. m. 136–138. Az egy kivétel (bár a hatás itt is csak ideiglenes volt): Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 26.

63 X...: Az izr. népiskolának és különösen a mintafőtanodának feladata Magyarhonban. VI. *Magyar Izraelita*, 1863. jún. 25. 226–227. A neológ értelmiség kifejezésen a felekezeti életben aktív, a neológ felekezeti lapokat, évkönyveket, kiadványokat szerkesztő, illetve ezekbe publikáló, a közéletben zsidóként felszólaló hírlapírókat, publicistákat, tudósokat és rabbikat értjük.

64 *Képviselőházi napló*, 1865–1868. VI. Bp., Emich Gusztáv, 1868, 257.; *Főrendiházi napló*, 1865–1868. Pest, Athenaeum, 1969, 308–311.

65 Az emancipációs törvény létrejöttéről ld. Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történeti tanulmány*. Bp., Egyenlőség, 1917, 31–32.; Mezei Mór: *Visszaemlékezés az emancipáció idejére*. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1918. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1918, 11–32.; Venetianer Lajos: *Az emancipáció története*, uo. 32–55.

66 Groszmann Zsigmond: *A recepció mozgalom politikai története*. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadványvállalat, 1915.; Gábor Gyula: *Az izraelita vallás recepciója*. In: *A Pesti Izraelita Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási recepciója 30-dik évfordulójának megünneplése*. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 21–38.; Schweitzer Gábor: *Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények*. *Protestáns Szemle*, 63. évf. 1996, 1. sz. 116–136.; Prepuk Anikó: *Miért éppen a recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években*. In: Angi

59 Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 54. Bányai Viktória szerint 1850-ben a neoabszolutizmus időszakának közigazgatási beosztása szerinti szűkebb Magyarországon 83 zsidó *Volkschule* volt, a Szerb Vajdaságban és a Temesi bánságban 12, Horvátországban 1, míg ugyanezen területeken 1858-ban 258, 43, illetve 4 zsidó népiskola működött, vagyis a növekedés kisebb volt, noha az iskolák száma röpké 8 év alatt így is háromszorosára nőtt. Ld. Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Bp., Gondolat, 2005, 249.

60 A tanügyi értekezletből. (Folytatás). *Magyar Izraelita*, 1862. máj. 16. 161–162.

61 Bak Ignác, kerületi rabbi: A népiskola és a vallás. *Magyar Izraelita*, 1864. febr. 5. 42.

a magyar és erdélyi izraeliták képviselőinek egyetemes gyűlése, amelynek célja a zsidó hitközségek szervezetének és iskoláik működésének szabályozása, valamint az autonóm zsidó hitközségek és az állam közötti kapcsolatok fenntartását lehetővé tevő képviselői szerv felállítása volt. Az 1868. december 10-től 1869. február 23-ig tartó Egyetemes Gyűlés, köznapinévén Zsidó Kongresszus az európai zsidóság körében unikális helyzethez, a magyarországi zsidóság felekezeti szakadásához vezetett. A gyűlésről a (némileg újraértelmezett) hagyományokhoz kötődő, minden vallási újítást elutasító, úgymond ortodox képviselők többsége még annak befejezése előtt kivonult. 1869. június 14-én Ferenc József jóváhagyta az Egyetemes Gyűlésen elfogadott szervezeti szabályzatot, amely azonban csak a zsidók „kongresszusi”, vagyis neológ irányzatát elfogadó hitközségekre nézve vált kötelező érvényűvé. Az országgyűlési képviselőknek a vallásszabadság sérthetlenségének elve iránti elkötelezettségét javára fordító ortodox tábor roppant buzgó – és „ortodoxokhoz” képest kifejezetten modern nyomásgyakorlási eszközökkel élő – érdek-képviselői tevékenysége eredményeképpen 1870. március 18-án az országgyűlés határozatban utasította Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy függessze fel az ortodox zsidók elveivel ellenkező, s így rájuk nem kényszeríthető kongresszusi szabályzat életbe léptetését. A határozatot Eötvös József április 2-án kelt rendeletében megerősítette. Az „autonóm hittörvényű”, vagyis ortodox szervezet szabályzatát Ferenc József 1871. október 22-én szentesítette, a szabályzatot közlő rendeletet Pauler Tivadar kultuszminiszter 1871. november 15-én adta ki.⁶⁷

Az ország zsidó lakosságának – idővel lassanként csökkenő – többsége a dualizmus egész ideje alatt az ortodox hitközségekhez tartozott. Zeke Gyula becslése szerint 1880-ban felekezeti jogilag a zsidók 56,1%-a volt „ortodox”, 38,2%-a „neológ” és 5,7%-a „status quo ante”, vagyis olyan hitközség tagja, amely formálisan egyik szervezet alá sem tagolódott be.⁶⁸ A felekezeti besorolás és a tényleges vallásos viselkedés azonban, mint már említettük, két különböző dolog. Az emancipáció idején mindenesetre a magyar zsidóság többsége még feltehetően betartotta a főbb vallási parancsokat. Egy 1867-ben kiadott reformpárti röpirat névtelen szerzője úgy vélte, ott, ahol a hívek felett „orthodox, tudatlan rabbik” uralkodnak, márpedig megítélése szerint a rabbik kilenczede része ily „tudatlan, vakbuzgó egyénekből” állt, „a nép ugyanazon alant fokán áll a műveltségnek, mint ősapáik állottak, kik Német-, Cseh- és Lengyelországból bevándorolván, először lépték át ezen ország

határait. Nem változtak azóta hajszálynit, sem életmódban, sem szokásokban, sem szertartásaikban.”⁶⁹ Hogy a szerző túlzott, annak egyértelmű jelét nyújtják az Egyetemes Gyűlés vitái, amelyekből kiderül, hogy a sábbát iránti tisztelet hanyatlása ekkorra már mindkét tábor képviselőit, vagyis az ortodoxokat is aggasztotta.⁷⁰ Amint Jacob Katz írta az 1870-es évek elejére kialakult helyzetről: „A magyarországi hitközségek többségében ebben a korszakban már nem minden zsidó élt a hagyomány normái szerint. Általában még azokban a hitközségekben is akadt néhány a vallástól többé-kevésbé elforduló ember, ahol a hívek többsége ragaszkodott a hagyományokhoz, és az intézmények szigorúan megőrizték konzervatív arcukat.”⁷¹

Ez nem jelenti azt, hogy egyes vallási parancsokat betartása ne maradt volna még a neológ hitközségekben is általános. Az 1870-es évek első felében a zenetörténész Fabó Bertalan szerint a férjezett nők még parókat viseltek, a különbség csupán a paróka minőségében mutatkozott meg: „Az álhaj – e nélkül zsidó asszony nem járt – a vagyonosoknál drágán fizetett emberi haj volt; ú. n. Einlage; a szerényebb sorsúaknál lószőr.”⁷² A Pozsonyban született, majd 1870-től Pesten, a Szerecsen utcában felnőtt Kóbor Tamás regényesített önéletrajza szerint az 1870-es években a sábbát a terézvárosi zsidók életének még természetes, ünnepélyességével a környék egész hangulatára kiható részét képezte. Bádigos apja szigorúan vallásos volt, a kóser háztartás, a szombat, az akár fájdalmas anyagi áldozatok árán megtartott ünnepek életük megkérdőjelezetlen részét alkották.⁷³

Az is igaz, Kóbor Tamás visszaemlékezéseiben mindez hangsúlyozottan csak a kerület szegény zsidóira vonatkozott. Akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy az emancipáció alkalmából 1868 januárjában adott hálaadó istentiszteleten Handler Márk aszódai rabbi, miután élete első magyar nyelvű szónoklatában kifejtette, miképpen hálalendő meg az egyenjogúsítás, rögvessé hozzátette: „De ne véljük tisztelt hitrokonaim az által is kifejezni hálánkat, hogy ne ragaszkodjunk többé elválaszthatatlanul ősi hitünkhöz, hogy a felvilágosodás ürügye alatt elejtsünk némely törvényeket, ne tartsuk meg szombat- és ünnepnapjainkat.”⁷⁴ Kohn Sámuel pesti főrabbi egy évvel későbbi ünnepi prédikációjából egyértelműen kiviláglik, hogy a pesti zsidók egy része már csak a nagyünnepek idején ment el a zsinagógába. Amint a főrabbi ros

János – Barta János szerk.: *Emlékönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2000, 263–281.

⁶⁷ A neológ-ortodox szakadás átfogó történetét nyújtja Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. Az Egyetemes Gyűlés összegzésére ld. Nathaniel Katzburg: *The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869*. In: Randolph L. Braham szerk.: *Hungarian-Jewish Studies*. II. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1969, 1–33.; Uő: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999, 81–102.

⁶⁸ Zeke Gyula: *Szakadás után*, i. m. 152.

⁶⁹ *A zsidók reformációja*. Irta: Egy hitrokon. Pest, Heckenast Gusztáv, 1867, 16, 26.

⁷⁰ Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 190–191.

⁷¹ Uo. 260.

⁷² Fabó Bertalan: *A régi Pestről és zsidairól*. Művészetpártolás és társadalmi élet. *Múlt és Jövő*, 6. évf. 1916, 9. sz. 363.

⁷³ Kóbor Tamás: *Ki a ghetéből*. I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1911, I. 14, 19–21, 36–37, 108–113.

⁷⁴ Handler Márk: *Szónoklat*. In: Hevesi (Handler) Simon lugosi rabbi szerk.: *Jubiláris emlékmű Handler Márk tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából*. Lugos, Handler Rudolf, 1904, 24–25.

hásánai prédikációja elején megjegyezte: „Ide jöttünk mindnyájan, még azok is, kik egész éven át az Úr e házát nem igen szokták felkeresni.”⁷⁵

A feddő célzatú megjegyzés hatástalan maradt. A gyér számú korabeli zsidó lapok, prédikációk és röpiratok, illetve a későbbi évtizedek során visszaemlékezők egybehangzóan állították, hogy az emancipációt követő években a kialakuló zsidó polgárság magyarosodása, gyors anyagi gyarapodása és társadalmi felemelkedése a vallási hagyományoktól való nagymérvű elszakadással, a hitközségi élet iránti fokozódó közönnnyel párosult. Amint írta Richtmann Mózes, a PIH segéd rabbija 1906-ban: „Az emancipáció nyomán fellépő asszimiláció láza pusztítólag hatott a zsidó közéletre. A műveltebb elemekre a vallási, a hithez való ragaszkodás teljesen elvesztette hatását.”⁷⁶ A kortársak sem mondtak mást: 1874-es újévi szónoklatában Kohn Sámuel hitfelei „legnagyobb részének tétlen közönye”, a vallásos dolgokban terjedő „járatlanság, tudatlanság” felett kesergett, külön hangsúlyozva a „vallása s felekezete szent ügyeivel mit sem törődő ifjúság” láttán érzett aggodalmát.⁷⁷ A rabbiként és antikváriusként is működő, de főleg lapkiadással foglalkozó Bak Ignác szerkesztette *Der Ungarische Israelit* egy 1877-es cikke azokat a modern zsidókat ostorozta, akik abban a hitben éltek, miszerint „minél vallástalanabbnak mutatkozunk, annál hamarabb ismernek el a népek magukhoz hasonlóknak”. Három évvel később azon kesergett, hogy „a mi koravén és felettébb okos ifjúságunk mindennek kitér az újtájból, ami zsidó vagy héber”.⁷⁸

Nehéz megállapítani, hogy mindez mennyiben tükröződött a zsidók vallási előírások iránti viszonyában. Amikor 1868-ban a képviselőház népnevelési bizottsága meghallgatást tartott a népiskolákról készült törvénytervezetről, vagyis a nem sokkal később megszavazott 1868. évi XXXVIII. törvényről, a meghallgatáson megjelent Kohn Sámuel bizonyosnak tekintette, miszerint a zsidók „még túlnyomó többsége” szigorúan megtartotta a sábbátot.⁷⁹ A teljes, vagyis az ortodoxokat is magában foglaló zsidó lakosságot tekintve ez ekkor még így is lehetett. Ami a neológokat illeti, az 1870-es évek végén keletkezett viccek már más képet nyújtottak: „Bíró: Maga gyalázatos! Nem elég, hogy lop, hát még szombaton lop, amikor ünnepje van? Rab: Kéremlásan...

én nem vadjok orthodox!”⁸⁰ Az 1870-es évek második felében a hétköznapi istentiszteletekről már egyes vidéki neológ hitközségek szegény tagjai is elmaradoztak, amit a veszprémi előjáróság például úgy igyekezett orvosolni, hogy kimondta: a hitközség jótékony egyleteinek támogatására csak az tarthat igényt, aki mindennap megjelenik az istentiszteleten.⁸¹

Ami a fiatal nemzedéket illeti, az 1870-es évek szignifikáns újdonsága, hogy ekkortól kezdtek elterjedni az olyan, a zsidó ifjúságnak szánt imakönyvek, amelyek pontosan megjelölték, hogy mely imákat mely alkalomkor kell elmondani, ami arra utal, hogy e könyvek szerzői úgy vélték: azt a vallásos tudást, amit korábban a szülők adtak át gyermekeiknek, immár a felekezeti kiadványoknak kell pótolniuk. A fiatalok, mutatott be egy ilyen imakönyvet az *Izraelita Lapok* 1874-ben, „egyszersmind megtanulhatják ezen könyvből, hogy péld. hétköznapi reggel, este, szombaton, újholdnapon, újévnapon stb., mely imákat kell elmondani, melyeknek felkeresése más imakönyvből igen bajos szokott lenni”. Az ismertetés külön hangsúlyozta, „nagyon előnyös, hogy az imák fölirata a héber mellett magyarul és németül is ott van”.⁸² Itt nem a héber nyelvtudásról volt szó, ez már a hagyományos kelet-európai zsidó társadalom férfi tagjai körében is jószerivel az imakönyv és a Tóra szövegének megértésére korlátozódott,⁸³ hanem a héber imák felolvasásáról, amire a jelek szerint egyre kevesebben voltak képesek. Az 1874-től pécsi főrabbiaként szolgáló Kohut Sándor 1875-ben azért kérvényezte a hitközségtől egy Talmud-Tóra egyesület létrehozását, mert meglepődve tapasztalta, hogy a középiskolai diákok között egyesek a héber olvasás alapelemeivel sem voltak tisztában.⁸⁴ A zsidó hittankönyvekből jól látszik, hogy műveiket a szerzők egy, a hagyomány világától immár távol álló, „modern” nemzedékhez intézték, fejtegetéseikben hozzájuk igyekeztek igazodni. Singer Izrael sátorlajújhelyi hittanár „az izraelita ifjúság számára” 1876-ban kiadott, kérdés-felelet formájában szerkesztett vallástanában a következő, egy ortodox zsidó számára értelmezhetetlen kérdés olvasható: „Szükséges-e hát a vallás az embernek?”⁸⁵

75 Kohn Sámuel: Újévünk intése. (Újév első napján. 1869). In: *Zsinagógai szónoklatok*. I.: Ünnepi és alkalmi beszédek. Bp., Rosenberg Testvérek, 1875, 3.

76 Richtmann Mózes: Schweiger Márton. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1906. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1906, 290–291.

77 Kohn Sámuel: Az Istenben való öröm a mi erősségünk. (Újév első napján. 1874). In: *Zsinagógai szónoklatok*. I., i. m. 23–24. Könyvének oldalszám nélküli előszavában a pesti főrabbi megjegyezte: „A kritikának ezen igénytelen gyűjteményem fölött hozott ítéletétől s az olvasó közönség részvététől fog függni, valjon a »zsinagógai szónoklatok« ezen első kötetét előbb utóbb egy második »szombati beszédek« és egy harmadik »esketési s halotti beszédek« című kötet fogja-e követni.” A tervbe vett kötetek nem jelentek meg.

78 Idézi Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. I.: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. (1940-es évek eleje.) Bp., Múlt és Jövő, 1997, 117–118.

79 Dr. Kohn Sámuel, pesti izr. Hítszónok kihallgatása az országos képviselőház 25 tagú népnevelési bizottságában. *Izraelita Közlöny*, 1868. nov. 13. 431.

80 [Ágai Adolf]: *Abrincs! 150 jordány vicz Seiffensteiner Salamontul. Elemelte Mokány Berczi*. Bp., Athenaeum, 1879, 98.

81 Kun Lajos: *A veszprémi zsidóság múltja és jelene. Eredeti okmányok és jegyzőkönyvek alapján*. Karcag, Szerző kiadása, 1932, 72.

82 Könyvismertetés. *Izraelita Lapok*, 1874. szept. 10. 6. A recenzált műnek – *Imakönyv az izr. iskolai ifjúság számára*. Rendezte és kiadta az Országos Magyar Izraelita Tanítóegylet – sikere lett, 1885-ig hét kiadást ért meg.

83 Shaul Stampfer: What Did “Knowing Hebrew” Mean in Eastern Europe? In: Lewis Glinert szerk.: *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*. Oxford – New York, Oxford University Press, 1993, 129–140.

84 Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története*, i. m. 72.

85 A válasz: „Igenis szükséges, mert a nélkül minden egyéb ismereteink és tulajdonaink is haszontalanokká, sőt károsokká válhatnak lelkünkre nézve.” Singer Izrael: *Vallástan az izraelita ifjúság számára*. Írta „okl. rabbi, nyil. hittanár. Bp. – S. A. Újhely, Klein Alfréd Könyvkiadása, 1876, 4.

„Vannak orthodoxok, akik így imádkoznak, vannak neológok, a kik sehogysé imádkoznak”, jelentette ki Mocsáry Lajos a képviselőházban 1880 elején, képviselőtársai nagy derűtségére.⁸⁶ A vallástól való elfordulást a zsidó felekezeti kiadványok persze korántsem tartották annyira mulatságosnak. „Széles e hazában egyetlenegy hitfelekezet sem hanyagolta el [annyira] erkölcsi és szellemi érdekeit, mint a zsidó”, panaszolta a *Szombati Újság* című felekezeti lap bevezető cikke 1882-ben.⁸⁷ A neológ zsidók elvallástalanodása, illetve ennek lehetséges orvosolása az 1880-as évektől növekvő számú felekezeti lapok folyamatosan tárgyalt témájává vált. Valójában többen közülük, így a *Szombati Újság* is éppen a zsidók felekezetük iránti közönye elleni küzdelem céljából jöttek létre. Noha a panaszok legtöbbször az általánosság szintjén mozogtak, a felekezeti lapok szerzőit elsősorban és alapvetően a közép- és alacsonyabb és a nagypolgárságnak a vallástól való eltávolodása aggasztotta. A neológ értelmiség tagjai közül páran olykor vallották, illetve a megállíthatatlannak vélt szekularizáció fényében remélték annak a lehetőségét, hogy létezhet egy szekuláris zsidó azonosságtudat.⁸⁸ Noha „in ultima analysis” Blau Lajos sem tartotta kétségesnek, hogy a kitérések fő okát a „vallásos indifferentizmus” képezte, a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztője is elismerte, sőt vallotta, hogy a modern zsidóság tagjait szekuláris elemek is összeköthetik: „A vallásos közömbösség mellett is van kapocs, amely az egyeseket köreinkhez fűzi: a közös múlt, a közös szenvedés, a közös származás. Ha lépten-nyomon halljuk: nem élek vallásom szabványai szerint, de azért jó zsidó vagyok, ez nem jelenthet egyebet, mint azt, hogy közösségünkhöz a fent érintett kötelekeknek fogva híven ragaszkodom.”⁸⁹ Mindazonáltal, ha a neológ értelmiség olykor pedzegette, hogy a zsidó vallástól való elidegenülés nem jár feltétlenül együtt a (sors)közösségként és kultúraként felfogott zsidóságtól való eltávolodással, meggyőződése maradt, hogy végeredményben „tóra nélkül nincs zsidóság”.⁹⁰ Amint írta az állami gyermekmenhely főorvosaként dolgozó Schächter Miksa *Az assimilációról* című tanulmányában: „A vallását elvált zsidóság, akár egyenként, akár tömeges volt az elválás, beolvadt, feloszlott, elveszett, mint ahogy elveszett az a tíz törzse a népnek, mely a vallástól már kétezeröt száz év előtt különvált.”⁹¹ Habár a „laikus” neológ értelmiség tagjai közül is voltak számosan, akik csak részben tartották be a vallási parancsolatokat, sokan abban sem hittek, hogy a vallási gyakorlattól mentes elvont vallásosság képes volna biztosítani a zsidóság iránti kötődés fennmaradását. E nézetet hangoztatta az 1882 novemberében induló *Egyenlőség* című hetilapot 1886 novemberétől 58 éves korában, 1915-ben bekövetkezett haláláig vezető Szabolcsi

86 Képviselőházi napló, 1878–1881. XI. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1880, 10.

87 A szerkesztőség: Halljad Izráel! *Szombati Újság*, 1882. jan. 1. 1.

88 Berényi Sándor: Még néhány szó az új nemzedékről. *Magyar-Zsidó Szemle*, 5. évf. 1888, 303–305.; Mezei Mór: Dr. Hirschler Ignác. *Egyenlőség*, 1891. nov. 13. 2.

89 [Blau Lajos:] Önbírálat. *Magyar-Zsidó Szemle*, 20. évf. 1903, 202.

90 Szabolcsi Miksa: A recepció megszavazása után. *Egyenlőség*, 1894. jún. 29. 4.

91 Schächter Miksa: Az assimilációról, i. m. 271.

Miksa, a neológ felekezeti élet egyik központi figurája, aki 1901-ben egy, a kitért zsidók lelkipályát boncolgató hosszú cikkét a következőkkel zárta: „Tanulják meg ezekből a szomorú gyorsasággal ismétlődő esetekből, hogy amely zsidó házban nem él a hit, ott elhal a szívekben is; hogy ahonnan száműzve Izrael tradíciói, onnan előbb-utóbb elköltözik Izrael Istene is. Önámítás a vallásos érzéssel és vallásos eszmével való kultusz. Vallás nélkül nincs vallásos érzés, vallás nélkül nincs vallásos eszme. Ember nélkül nincs emberi árnyék és ha elvonul az ember, vele megy az árnyéka.”⁹²

Márpedig az 1880-as években a felekezeti lapok befejezett ténynek tekintették, hogy a művelt zsidó polgárság a vallási parancsolatokból immár alig tartott meg valamit. Ezt egyesek olykor nyíltan vállalták és hirdették, így egy, a *Pesti Hírlap*ban „Szabadelvű zsidó” aláírással 1884-ben megjelent levél szerzője: „A legtöbb művelt és felvilágosodott zsidó szakított már a talmudszabta étkezési szabályok, ünnepek, szombati renyhesség számtalan fajta furcsaságaival”, írta a bibliai parancsolatokat tudatlanságból vagy rosszindulatból a Talmudnak tulajdonító levélíró, kifejezve egyben sajnálkozását azon vallási előírások iránti hűség felett, „mit a más vallásbeli különbségnek tart”.⁹³ Ellenkező előjellel, de a felekezeti lapok sem írtak mást. „A mindennapi tapasztalás kétségbevonhatatlanul bizonyítja”, írta a *Magyar-Zsidó Szemle*ben egy bakonyszombathelyi körorvos 1888-ban, „hogy éppen a zsidók azok, kik a gyakorlati élet ösvényein legtöbbet veszítenek a hit malasztjából, elannyira, hogy valóságos ritkasággá lett közöttünk az az intelligens zsidó, ki polgári hivatásának megfelelően, egyúttal arra is gondolna: mikor és miképpen rója le zsidó hitvallásából eredő köteleit”.⁹⁴

A felekezeti lapok még inkább borúlátók voltak az „intelligens” rétegek ifjú nemzedékével kapcsolatban. „Az ifjabb zsidó nemzedéknek a kedélyéletét ha elemezhetnők”, írta 1885-ben Radó Vilmos, a budapesti tanítóképző intézet tanára, „csak elvéve találnánk benne egy-egy vallásos alkotórészt, egy-egy gyermekkori vallásos impressziókat a nyomát. Emiatt a felekezeti közösséghez való hozzátartozás érzete is veszendőben van.”⁹⁵ Az egyetemen, számolt be tapasztalatairól 1887-ben egy ifjú joghallgató, „a zsidó ifjak nagy része azt is szégyenli, hogy zsidó. Templomba alig megy egy évben egyszer-kétszer, szombatot és ünnepnapot nem tart.”⁹⁶ Az aggodalom e téren nem szorítkozott a középosztály gyermekeire. Egy ugyanebben az évben és szintén a *Magyar-Zsidó Szemle*ben közölt cikkben az ekkor még rabbiképzős hallgató Enyedi/Eisler Mátyás az ifjúságnak „az intelligencia osztályába nem sorolható” rétegeit illetően szintén pesszimistának mutatkozott: „Ifjúságunk ezen részének alapos ismerője számára nem titok, mennyire veszítette fékét ennek

92 Szabolcsi Miksa: A hitehagyás és a nevelőnéképző. *Egyenlőség*, 1901. ápr. 28. 3.

93 Szabadelvű zsidó: A reformált zsidó vallás. *Pesti Hírlap*, 1884. aug. 5., 14. A levél a „közönség köréből” című rovatban jelent meg.

94 Stadler Károly: A zsidó közművelődési egyesület. *Magyar-Zsidó Szemle*, 5. évf. 1888, 48.

95 Radó Vilmos: A zsidó népiskolák II. *Magyar-Zsidó Szemle*, 2. évf. 1885, 200.

96 Auspitz Ármin: Miért nem vallásos az új nemzedék? *Magyar-Zsidó Szemle*, 4. évf. 1887, 432.

kebelében a hitetlenség, s mily megdöbbenő tájékozatlanság uralkodik köreiben mind afelől, a mi zsidó.”⁹⁷ Hogy véleményével Enyedi nem volt egyedül, mi sem jelzi jobban, mint hogy 1886 végén a PIH fennhatósága alatt külön egyesület jött létre „kiválólág a kereskedelem vagy ipar terére lépő izr. ifjúság” vallásos érületének „felköltése, emelése és erősítése” céljából.⁹⁸

A neológ értelmiség számára nem volt kétség: a baj forrása a szülői nevelésben, pontosabban a vallásos nevelés hiányában rejlett: A szülők, írta a bécsi *Neuzeit* budapesti tudósítója 1882-ben, már gyermekeik születésének pillanatában igyekeztek „a szorosán zsidó jellegű dolgokat kalpaggal elföldni vagy pedig azokat meggyengíteni”. E megállapítását a fiúgyermek körülméletési ceremóniájáról megjelent meghívók új keletű szövegezésére alapította: „Ekkoráig, az ismerősök és rokonokat a zsidó fiú születése utáni 8 nap múlva megtartandó »Brisz« vagy »Mila ünnepélyre« hívták meg. A mi városunknak jutott a szerencse, e tekintetben is egy nagyszerű reformot megkezdeni. Az ily meghívók most így hangzanak: »Fiunk rituális kereszteléséhez tisztelettel meghívja N. N. és neje, vagy »N. N. és neje tisztelettel meghívják fiuk névadási ünnepélyéhez«. [...] »Rituális keresztelés«, ez aztán a Schulchan Aruch és az evangélium ügyes párosítása.”⁹⁹

Kevés támponttal rendelkezünk annak pontos megállapítására, hogy az 1880-as években a főváros neológ zsidósága vagy akár csak középrétegei milyen figyelmet szenteltek gyermekeik vallásos nevelésének. A PIH előjárósága által 1882-ben a gyermekeiket községi iskolába járató szülőknek szétküldött körlevél mindenesetre arról tanúskodik, hogy a hitközségi vezetők ezt elégtelennek tartották: „Csak úgy lehetséges, hogy az oktatás kielégítő eredményt mutasson fel, ha a szülői ház az iskolában nyújtott oktatást lehetőleg hathatósan elősegíti és kiegészíti, hogyha a szülők szüntelen buzdítás és felügyelet által a hittanítót támogatják.” Ennek érdekében az előjáróság arra szólította fel a szülőket: ügyeljenek arra, hogy gyermekeik a hittanórákon „pontosan” jelenjenek meg, a tanítást „éber figyelemmel” kövessék, legyen náluk a hitközség által szerkesztett hittankönyv, és otthon „lelkismeretesen” tanulják meg a feladott leckét. „Végül pedig”, írta az előjáróság, „szíveskedjék gyermeke irányában minden alkalommal rámutatni a hitoktatás fontosságára és arra, hogy mily nagy súlyt helyez reá. Mindez múlhatlan vallási kötelesség,

97 Enyedi Mátyás: Ifjúságunk és a zsidóság. *Magyar-Zsidó Szemle*, 4. évf. 1887. 164. Enyedi Mátyás, aki 1891-től kolozsvári főrabbi, 1893-tól a kolozsvári egyetem sémi nyelvek magántanára volt, élete végéig hol eredeti, hol magyarosított nevén szignálta írásait.

98 A Chinuch Neorim vagyis az izraelita ifjúságot a hitvallásban erősítő egyesület alapszabályai. Bp., Nyomatott Burian Mórnál, 1887. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Plakát- és Kisnyomtatványtár (a továbbiakban: PK), Kny. C 7.710.

99 A „Neuzeit”. *Szombati Újság*, 1882. febr. 18. 64. A 16. században József Káro (1488–1575) által összeállított, először 1565-ben Velencében kiadott *Sulchan Aruch* (jelentése: Terített asztal) című törvénygyűjtemény tartalmazta mindazon törvényeket, amelyeket a vallásos zsidóknak be kellett tartania.

melyet minden zsidó szülőnek, tekintettel e tantárgy szentségére és a zsidóság jövőjére, de saját gyermekének jól felfogott érdekében is, teljesíteni kell.”¹⁰⁰

A fővárosi zsidó polgárságnak a gyermekei kötelező iskolai hitoktatása iránti közömbössége többé-kevésbé általános jelenség lehetett.¹⁰¹ A PIH által 1891-ben kiadott vallásoktatási tanterv szerkesztője, a hitközség tanfelügyelői állását 1890-től betöltő nyelvész és etnológus Munkácsi Bernát kétségtelen ténynek tekintette, hogy a szülők elhanyagolják gyermekeik, különösen lányaik otthoni vallásos nevelését – éppen ez motiválta az otthoni nevelés hiányát pótolandó iskolai hittanoktatás hatékonyságát növelni hivatott tanterv kidolgozására.¹⁰² Nem volt könnyű dolga. Egy 1925-ben pályája kezdetéről beszámoló írásban Munkácsi így emlékezett vissza ezekre az időkre: „A művelt zsidó társadalom irtóztott a zsidó betűtől, mint általában a vallásoktatástól s a hitközségi választmányban is voltak hívei a jelszónak: »A héber oktatás az elemi iskolába még nem való, a középiskolába már nem való.«”¹⁰³

A vidéki zsidó gyermekek családi vallásos neveléséről kevesebb információval rendelkezünk. Az 1869-ben született Preisich Kornél apja, Preisich Adolf egy Szolnok közelében fekvő ezerholdas állami birtok bérlője volt, majd 1881-ben Szolnokra költözött, ahol termény- és bornagykereskedésbe kezdett. Szobalány, szakácsnő, német, majd francia-svájci nevelőnők, szép könyvtár német klasszikusokkal, a lányoknak zongoraórák: Kornél, két bátyja és két húga jó módban nőttek fel, figyelmes nevelésben részesültek. Édesanyja a zsidó nőegyletben tevékenykedett, apját a szolnoki hitközség megválasztotta elnöknek. Ami a család vallásos életét illeti, a gyermekeknek reggel és este imádkozniuk kellett, a szülők megtartották a nagyünnepeket, ilyenkor gyermekeiket is elvitték a templomba. Úgy tűnik azonban, hogy a formát kevés érzelem töltötte ki. A családban uralkodó vallási légkört illetően Preisich

100 A pesti izr. hitközség. *Szombati Újság*, 1882. dec. 2. 386.

101 A heti két órában oktatandó hit- és erkölcs tant az elemi és felsőbb népiskolákban, a polgári iskolákban, valamint a tanítónőképződekben a „népiskolai közoktatás tárgyában” hozott 1868. évi XXXVIII. törvény tette kötelezővé, a reáliskolákban és a gimnáziumokban pedig a „középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről” szóló 1883. évi XXX. törvény. A kötelező hitoktatást, igaz már csak heti egy órában, 1894-ben rendeleti úton kiterjesztették az iparos-, a kereskedőtanonc, valamint a közepkereskedelmi iskolák tanulóira, majd ugyanebben az évben az ipari szakiskolákra. A korabeli törvények forrásaként a <http://www.1000ev.hu> honlapot használtuk. A lábjegyzetek felesleges szaporításának elkerülése érdekében a törvényekre való utalásokat, illetve a törvénytövegekből vett idézeteket a továbbiakban nem lábjegyzeteljük. A rendeletekre ld. *Hivatalos Közlöny*, 2. évf. 1894. 11. sz. 136.; *Hivatalos Közlöny*, 2. évf. 1894. 16. sz. 193.

102 A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata. Bp., k. n. 1891, 55. Ami a lányok vallási ismereteit illeti, egyes jelzések Munkácsi véleményét igazolják. Bak Izráel pesti hitoktató az 1880-as években kísérletet tett a fiúgyermekek bármicvójára hajazó leánykonfirmáció bevezetésére. Mikor az ünnepre való készülődés során megtudakolta diáklányainak zsinagógai nevét, kiderült, hogy harminc lány közül ezt csak ketten ismerték. Id. Glass Izor: Előkelő asszonyaink. Levél a szerkesztőhöz. *Egyenlőség*, 1894. jan. 26. 9.

103 Munkácsi Bernát: Pályám kezdete II. *Izr. Tanügyi Értesítő*, 50. évf. 1925, 4–5. sz. 63.

Kornél tömören csak annyit jegyzett meg: „Mi otthonunkban sohasem éltünk meghitt vallásos életet.”¹⁰⁴

A neológ zsidóság vallásos érzületének hanyatlását az 1880-as évek elejétől erősödő, majd a tiszzaeszlári vérvád nyomán felbuzgó antiszemita hullám ideiglenesen megakasztotta. Az 1883-as őszi nagyünnepekkor, a válság csúcspontján és ezzel minden bizonnyal összefüggésben, a korábbi évekhez képest „aránytalanul nagyobb számmal sereglettek a hívők a zsinagóga felé”, újságolta örömmel az *Egyenlőség*.¹⁰⁵ Am a felbuzdulás nem mutatkozott tartósnak, és Enyedi Máttyás szerint a fiatalabb nemzedéket eleve alig érintette. Amint írta 1887-ben: „Bár az antisemitizmus feltűnése az utolsó években hatalmas visszahatást keltett a zsidóság kebelében, mely első sorban az egymással való szorosabb sorakozásban nyilvánult; de talán éppen ifjúságunk az, melyen e visszahatás tünetei leggyérebben mutatkoznak. [...] Ifjúságunk legnagyobb része mit sem törődik felekezeti ügyeinkkel, túlhelyezi magát a vallás legfontosabb szabványain, melyek szorosan hozzátartoznak a zsidóság lényegéhez.”¹⁰⁶ A felelősséget, mint mások, ő is a szülőkre testálta. Költői kérdésnek szánt kifakadásában: „Ha [a zsidó gyermek] szülei házában nem látja a vallás gyakorlatát, miképp buzduljon vallásunk szent eszméiért?”¹⁰⁷

Az 1880–1890-es évek fordulóján a budapesti zsidók körében kialakult helyzetre jellemző, hogy a neológ felekezeti lapok ekkor már nem azon panaszkodtak, hogy a hívők nem jártak el mindennap a templomba, mint inkább azon örvendeztek, hogy nagyünnepek idején megjelentek a zsinagógában. Amikor 1889 őszen ros háján előtt másfél nappal minden belépőjegy elfogyott a Dohány utcai templomba, az *Egyenlőség* ebben annak a bizonyítékát vélte felfedezni, hogy „a vallásos érzés mindinkább jobban hódít”.¹⁰⁸ A hetilap az istentiszteletek „rendkívül nagy” látogatottságából a következő év tavaszi nagyünnepei idején is azt a következtetést vonta le, hogy „a fővárosban határozottan emelkedőben van a zsidó vallásos szellem”,¹⁰⁹ aminek jócskán ellentmondott, hogy egy hónappal később tényként könyvelte el: „Ezrével vannak, kiket alig csatol még más valami a zsidósághoz, mint az, hogy évente kétszer, háromszor el-eljárnak vagy egy félórára a templomi istentiszteletre.”¹¹⁰ Annyi mindenesetre bizonyos: a nagyünnepek alatt a fővárosi zsidók az 1890-es évtizedben is nagy számban látogatták a zsinagógákat és az ilyenkor felállított alkalmi imaházakat. 1890 őszen, ros háján és jom kippur ünnepei idején a fővárosban a 11 zsinagóga mellett 43 egyleti imaház és 51 pótimaház működött, ezenkívül a szegény emberek számára a Városligetben is tartottak szabadtéri istentiszteletet, több mint ezer hívő jelenlétében. Jom kippurkor

Szabolcsi Miksa becslése szerint (az ekkor 103 317 fős fővárosi zsidó lakosság közül) legalább harmincezer hívő kereste fel valamelyik „épített” imahelyet. Ráadásul, hangsúlyozta Szabolcsi, jom kippur napján az előírásoknak megfelelően „a hívek ott maradtak helyükön egész nap. Láttunk országos nevű férfiakat, törvényhozókat, hírneves tudósokat, babérkoszorúztá költőket, írókat, művészeket és láttunk milliók fölött rendelkező grand-seigneureket, kik ki sem mozdultak a templomból míg a szent kürt zengése be nem rekesztette a szent nap istenszolgálatát.”¹¹¹

Kérdés, hogy ezt milyen szellemben tették. Noha a neológ értelmiség rendre örvendezett az ünnepekkor megtelt zsinagógák láttán, és amint láttuk, hajlamos volt ezt a vallásos élet megerősödéseként értelmezni, ezzel párhuzamosan az 1890-es évektől kezdve mind gyakrabban hangoztatta, miszerint a látszat megtévesztő. „Csekélység ugyan”, írta az orvos Glass Izor 1894-ben, „de jellemző voltánál fogva felemlítem, hogy előkelőbb hölgyeink túlnyomó része, ha már egyszer-kétszer egy esztendőben a templom látogatására határozta el magát, ezen utat feltétlenül nagy eleganciával, de mindenesetre imakönyv nélkül vagy jól elrejtett imakönyvvel teszi meg; und Hand auf's Herz: látott-e már élő ember egy előkelő zsidóasszonyt templomból jövet imakönyvével például az Andrássy-úton vagy a Váci-utcán végig sétálni?”¹¹² Amint írta két évvel később Kiss Arnold, ekkor még veszprémi, 1901-től haláláig budai főrabbi: „Háromszor egy évben tömve vannak a mi templomaink is. De hányan vannak, a kik örülnek annak, amikor lezajlottak a nekik igazán »félelmes napok«, és hányan, akik úri csemetéiket valósággal restellik az ősi szellemben nevelni; hányan, akik büszke fölvilágosodással tüntetnek vallástalanságukkal.”¹¹³ A *Jövő* című neológ hetilapban 1898-ban publikált cikkében „Egy modern asszony” úgy vélte, a zsidó év legszentebb napját, a jom kippurt is sokan csupán azért tartották meg, mert „a bon ton, a tisztességes tapintat” ezt megkövetelte.¹¹⁴

A nagyünnepek templomlátogatási buzgalmának jelentősége iránti szkepszis a neológ zsidóknak, és különösen a fővárosiaknak az otthoni, családi életében tanúsított magatartásából fakadt. „A gyermek legtöbb esetben otthon mit sem tapasztal a vallásos gyakorlatokból, nem lát szombatot, nem ünnepet, nem hall imaszót, nem semmit, mi hitére, felekezetére emlékeztethetné”, írta az *Egyenlőség* 1890-ben.¹¹⁵ Az 1890-es években a neológ értelmiség már kétségtelennek tekintette: „a salonokból és jobb házakból” régóta kiszorult a sábbát, amelyet „már csak a szegényes kunyhókban” tartottak meg.¹¹⁶ Az *Egyenlőség* ezzel magyarázta, hogy ortodox kollégáikhoz képest a neológ rab-

104 Preisich Kornél: Önéletrajzi jegyzeteiből, i. m. 260–274. Az idézet: 268.

105 L. K.: A magas ünnepek. *Egyenlőség*, 1883. okt. 7. 6.

106 Enyedi Máttyás: Ifjúságunk és a zsidóság, i. m. 163.

107 Uo. 164.

108 Elfogyott minden jegy. *Egyenlőség*, 1889. szept. 29. 8.

109 Az istentisztelet a lefolyt peszach-ünnep alatt. *Egyenlőség*, 1890. ápr. 18. 4.

110 Kevés a templom. *Egyenlőség*, 1890. máj. 30. 1–2.

111 Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: A lefolyt főünnepekről a fővárosban. *Egyenlőség*, 1890. szept. 26. 8–9.

112 Id. Glass Izor: Előkelő asszonyaink, i. m. 9.

113 Kiss Arnold, veszprémi főrabbi: Karácsony. *Egyenlőség*, 1896. dec. 27. 1.

114 Egy modern asszony: Válasz az előbbi levélre. *A Jövő*, 1898. jan. 14. 4.

115 Üdvös újítás az ifjúsági istentisztelet körül. *Egyenlőség*, 1890. dec. 19. 4.

116 Levelek egy modern zsidó anyához. II. *Egyenlőség*, 1891. jan. 9. 3.

bik lagymatagon küzdöttek az ipari munka kötelező vasárnapi szünetelését bevezető 1891. évi XIII. törvény ellen, „hiszen az ő községek tagjainak nagy része úgysem szenteli meg a szombatot”.¹¹⁷ Ahogy teltek-múltak az évek, úgy sorjázta a panaszok. A fiúgyermek 13. életévében tartandó bármicvójától a szülők, különösen a fővárosban, „mindinkább” eltekintettek,¹¹⁸ illetve már csak „elvétve” ünnepelték meg, legtöbbször elhagyták, „a mi úri családaink gène-ből, a szegényebbek pedig, mert nem igen áll módjukban a lakmároztatás”.¹¹⁹ Ugyanez állt a rituális háztartásra is, „mihelyt a becses férj egy jó üzletet csinált”, valamelyes jómódot ért el.¹²⁰ Az olyan kisebb ünnepek, mint a purim betartása is csak vidéken maradt általános, de a „városi hivatalnok-élet” ennek is „többször” véget vetett.¹²¹ A szülők már csak azért sem okították gyermekeiket a zsidó vallásban, mert többségben már maguk is olyan nemzedékből származtak, amelynek „vallásos nevelésével senki sem törődött”.¹²² „Oda jutottunk”, vélte 1894-ben az *Egyenlőség* helyettes szerkesztője, a Komáromi Sándor néven író Haber Samu, „hogy a vallás csaknem minden megnyilatkozásában, formájában, szellemében tanításaival az iskolára szorult”, ami viszont azért keserítette el a neológ értelmiséget, mert ha számosan hittek is abban, hogy az iskola, a hitoktatás képes szembeszállni a szülői otthon vallási közömbösségével, a többség e küzdelmet reménytelennek ítélte.

A felekezeti lapok szerint a vallástól való elfordulás azon vagyonos rétegek ifjú nemzedéke körében volt a legnagyobb, amelynek, vallotta a bankár, országgyűlési képviselő és PIH-elnök Wahrmann Mór, „nincsenek ideáljai, nincs hite, nincs vallása és nincs elve”, illetve azon művelt középosztály tagjait érintette leginkább, melynek „gondolkodása gyakran, nálunk talán a legtöbb esetben felekezetünk vallásos gondolkodásától és életétől teljesen elidegenedett”, vélte Schreiner Márton, az Országos Izraelita Tanítóképző frissen kinevezett tanára.¹²³ Egyes jelenségek a vidéki zsidóság vallásosságát illetően is aggodalmat ébresztettek, így a tény, hogy számos neológ hitközség egyáltalán nem alkalmazott rabbit, Fényes Mór, a PIH

segéd rabbija és vallásoktatója szerint csupán azért, mert „fölöslegesnek, sőt nyűgnek tartják”.¹²⁴

Fontos azonban megjegyezni, hogy a vallásos gyakorlat alábbhagyása, illetve, már amennyire ez megállapítható, a vallásos érzület szertefoszlása nem járt együtt a zsidó közösséghez tartozás alapvető rituáléinak az elutasításával. A PIH területén, vagyis a IV–IX. kerületben született gyermekeknek 1896-ban és 1897-ben csak 1,9, illetve 2,7%-át nem jegyeztették be szüleik a hitközség anyakönyvi hivatalában. Ugyanezen években a szülők újszülött fiúgyermeküknek csak 2,3, illetve 2,1%-át nem metéltették körül. 1897-ben, vagyis immár a polgári házasság bevezetését követően a IV–IX. kerületben polgári házasságot kötő izraelita pároknak csupán 5%-a nem kötött egyben egyházi házasságot, ám lehetséges, hogy e párok egy részét a PIH szolgálatainál olcsóbb, a hitközségnek évtizedeken át fejtörést okozó, úgynevezett zug-esketők adták össze, valamint valószínű, hogy többen azért nem szenteltették meg házasságukat a zsinagógában, mert ezt valamely vallási akadály miatt nem tehették meg. (A zsidó törvény szerint *kohén* férfi például nem kelhetett egybe elvált asszonnyal vagy özvegygel; a házasság felbontását kimondó, úgynevezett *gét*, vagyis válólevél nélkül polgárilag elvált felek a zsidó törvény szerint nem léphettek új házasságra.)¹²⁵

A fővárosi neológ zsidók felekezetükhöz/közösségükhöz való viszonya mérésének egy másik lehetséges eszköze a pesti Chevra Kadisa taglétszáma alakulásának a nyomon követése. A *Sulchan Aruch* előírása szerint egy újonnan alakult zsidó község első kötelességének a halottak rituális szabályok szerinti temetését ellátó Chevra Kadisa, magyarul Szentegylet létrehozása számított. Ennek megfelelően az országba a 17. századtól újra betelepülő zsidók által létrehozott felekezeti intézmények közül átlagosan a Szentegyletek alapítási éve esett a legkorábbi időre, 1824-re.¹²⁶ A Szentegylet jelentőségét mutatja, hogy alapítása sok esetben a zsidó község (1851-től hitközség) formális megszerveződését is megelőzte. Mivel a Chevra Kadisákat az amúgy is mérsékelt, lényegében csupán esztétikai reformokat bevezető neológ zsidók általában a hagyományokhoz híven működtették, és mivel a neológ-ortodox szétválás ezen intézmények esetében volt a legfájdalmasabb, amennyiben a kiváló felet egy új temető létesítésére kötelezte, vagyis arra, hogy el-

117 Az államtitkár válasza. *Egyenlőség*, 1891. júl. 17. 1. A kérdésről ld. Prepuk Anikó: Ortodox és neológ zsidók fellépése a vasárnapi munkaszünet enyhítéséért. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla szerk.: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Bp., Századvég, 2009, 239–251.

118 Barmiczva. *Egyenlőség*, 1893. júl. 14. 10–11.

119 Barmiczva-Rothschild. *Egyenlőség*, 1897. márc. 21. 10.

120 Kiss Arnold, veszprémi főrabbi: Karácsony, i. m. 2. Ismereteink szerint a dualizmus korában egyetlenegy magyar nyelvű kóser szakácskönyv jelent meg. Ld. Hercz Rafael Rezsőné szül. Bauer Leonora: *Szakácskönyv vallásos izraeliták háztartása számára*. Több évi tapasztalatai után gyűjtötte. Bp., Schwarz Ignác, 1899.

121 Egy modern asszony: Divat – a vallásban. Levél az újévi ajándékok ügyében. *A Jövő*, 1897. dec. 31. 2.

122 Egy zsidó leány: Néhány szó a zsidó nők vallásosságáról. *A Jövő*, 1897. nov. 26. 8.

123 Wahrmann Mór szavait idézi Szabolcsi [Miksa]: A megijedt Svábhegy. *Egyenlőség*, 1890. aug. 22. 5.; Schreiner Márton: Vallásoktatásunk. Két cikk. *Egyenlőség*, 1891. dec. 18. 7.

124 Fényes Mór: Rabbik és községek. *A Jövő*, 1897. jan. 15. 3. 1900-ban az 504 neológ anya- és fiókhitközségben összesen 404 rabbi, illetve rabbihelyettes/vallástanító volt állásban. Ld. *Magyarország közoktatási ügye az 1900. évben*. Bp., Athenaeum, 1901, 142.

125 Frisch Ármin: Az egyházpolitika jegyében. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1899. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1899, 203–209.; *A Pesti izr. hitközség előljáróságának jelentése az 1920. közigazgatási évről*. Bp., 1921, 19.

126 Toronyi Zsuzsanna: A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa előljáróinak társadalmi pozíciói alapján. In: Gábor György – Hajnal Piroška – Schweitzer Gábor szerk.: *Orthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. H. n., Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2001, 87.; Zeke Gyula: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, i. m. I. 137.

hagyja az ősök nyugvóhelyéül szolgáló sírkertet, a magyarországi zsidóság kettészakadása a Szentegyletek esetében valósult meg legkevésbé, a Chevra Kadisa a legtöbb helyen a neológ–ortodox pártszakadást követően is egységes maradt. Az egyletek különleges jellege miatt az ortodox vezetők nem követelték feltétlenül híveik kiválását a régtől fennálló, a zsidó közösség egységét eképpen a szakadás után is intézményesen megjelenítő Chevra Kadisákból.¹²⁷ Az 1788-ban, vagyis a pesti zsidó község (Communitas judaica Pestinensis) hivatalosnak tekinthető születése előtt 12 évvel alapított pesti Chevra Kadisa¹²⁸ az 1890-es években már tisztán neológ intézmény volt, mivel az 1870-ben alakult Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség 1883-ban létrehozta saját egyesületét,¹²⁹ de a hagyományok tiszteletét tekintve megőrizte konzervatív arculatát.¹³⁰ A belépés a Szentegyletbe, amelynek az elhunytak rituális temetése mellett idővel a jótékonykodás is egyre fontosabb tevékenységévé vált, önmagában nem tekinthető ugyan sem a vallásos hit, sem a zsidó közösség iránti bensőséges kötődés feltétlen jelének. Valószínű, hogy a PIH és annak intézményei felett teljhatalmat gyakorló nagypolgárok sok esetben csak egyfajta implicit elvárásnak engedve kérték felvételüket a Chevra tagjai közé, egy gazdag zsidónak illet belépnie a Szentegyletbe, amint hogy a Chevra-tagság a középosztályhoz tartozó zsidóknál is része volt a polgári tiszteletreméltóság attribútumainak. A belépés ugyanakkor mégiscsak egyfajta kötődés, vagy legalább e kötődés látszata iránti törekvés jeleként értékelhető, már csak azért is, mivel jelentős anyagi áldozattal járt. A századfordulón a felvételi díj a jelentkező vagyoni viszonyaitól függően 18 forinttól 600-ig terjedt, ezenkívül be kellett fizetni az éves járulékot, illetve még a felvétel előtt a PIH-be való, úgynevezett bekebelezési díjat.¹³¹ Márpedig a Szentegyletbe felvételüket kérelmezők száma nagyobb arányban növekedett, mint a pesti zsidó lakosság összlétszáma: míg 1880 és 1890 között a pesti zsidóság 63 996-ról 94 929 főre emelkedett, az 1879-i tagfelvételtkor belépett 491 új taghoz képest 1891-ben több mint kétszer annyian, 1004-en váltak a Chevra Kadisa tagjaivá (felvételre csak a vallási meghatározás szerint felnőtt, vagyis

127 Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 297–298.

128 Toronyi Zsuzsanna: A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa előjáróinak társadalmi pozíciói alapján, i. m. 89.; Groszmann Zsigmond: A Pesti Izraelita Hitközség története. In: *A Pesti Izr. Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-dik évfordulójának megünneplése*. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 41–42.

129 V. A. [Vér Andor]: Budapesti orthodox hitközség. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 157.

130 *A Pesti Chevra Kadisa izr. szent egylet alapszabályai*. Bp., Márkus Samu könyvnyomdája, 1899. Az alapszabály 14. paragrafusa hangsúlyozta: „A gyászoló félnek az izraelita szertartásoktól vagy a szokásoktól eltérő gyászpompa és díszítések alkalmazása iránti kérelmei felett az előjáróság dönt. Az engedély nélkül vagy tilalom dacára alkalmazott vallás ellenes pompa esetén a chevra kadisa az izraelita temetkezés körül nélkülözhetetlen segédletét megtagadhatja.” Uo. 12.

131 *A Pesti Chevra Kadisa izr. szent egylet alapszabályai*, i. m. 4–6.

13. életévüket betöltött férfiak voltak jogosultak).¹³² Ez utóbbi évben a pesti Szentegylet közel tízszer annyi tagot számlált, mint a bécsi Chevra Kadisa, noha a császárváros zsidó lakossága ekkor még meghaladta a magyar főváros izraelita lakosainak számát.¹³³

A pesti Chevra Kadisa háromévente rendezett tagfelvételi ünnepségeiről mindig részletesen beszámoló felekezeti sajtó a tagok rohamosan növekedő számából rendre levonta optimista következtetéseit a zsidóság iránti kötődés fennmaradásáról. A neológ zsidóság vallásossága iránti aggodalma azonban ezzel párhuzamosan egyáltalán nem csökkent. Sőt. Amint a 20. század hajnalán Blau Lajos a *Magyar-Zsidó Szemlében* megjegyezte: „Általános a panasz, hogy a régi jámborság letűnt, hogy a családból kiveszőben van a hitélet, hogy a zsinagógák elnéptelenednek. Tény, hogy a vallásosság, mely azelőtt a forrpont felé törekedett, évtizedek óta a fagypontra felé irányul.” Sem az istentisztelet „reformálása, tetszetősebbé tétele”, könyvelte el Blau, sem a vallásosság emelésére irányuló más törekvések „nem vezettek eddig a kívánatos eredményhez”.¹³⁴ Az első világháborút megelőző másfél évtized során a neológ értelmiség a pesti Chevra taglétszámának növekedésétől függetlenül tehát továbbra is borúlátón vélekedett a neológ zsidóknak, és főleg a felsőbb rétegeknek vallásukhoz fűződő viszonyáról. „Ezek a [nevelő]nők valósággal meggyűlöltek a gondjaikra bízott zsidó gyermekekkel a zsidók vallását, melynek különben nyoma sincs a házbán.”¹³⁵ „Az u. n. modern ifjúság nagyobb részét otthon nem nevelik vallásosságra, nem szoktatják imára és az I. osztályú gimnazista már kész fölvilágosodott ember, ki nem érzi hétszámra szükségét az imádkozásnak, mert nem látja sem apjánál, se anyjánál.”¹³⁶ „Palotákat emelnek nagyjaink, előkelőink, csillogó, robogó fogatokban vágatnak végig a fővárosok terein – de van e házaikban egyetlen kis zug, amelyben megférne, megszorulna a tóra?”¹³⁷ Az efféle, százszámra idézhető megjegyzések jól mutatják, hogy akárcsak az 1880-as években, az alábbhagyó vallásosságról szóló panaszok az esetek zömében ekkor is elsősorban a középrétegekre vagy a nagypolgárságra vonatkoztak.

132 *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 2. évf. 1895–1896. Bp., Grill Károly, 1898, 61.; Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: A pesti Chevra-Kadisa hete II. *Egyenlőség*, 1891. dec. 18. 4.

133 1891-ben a pesti Szentegylet 5211, a bécsi 686 tagot számlált. Ráadásul míg Bécsben csak egy hitközség, és így egy Chevra működött, Budapesten a kisszámú ortodox hitközségen kívül a tagságát tekintve a PIH-nél összehasonlíthatatlanul szerényebb neológ budai és óbudai hitközségek is tartottak fenn külön Szentegyletet. A kőbányai neológ hitközség nem rendelkezett külön Szentegylettel, tagjai a pesti Chevra vetették fel magukat. A Chevra taglétszáma: *A Pesti Chevra-Kadisa előjáróságának jelentése és kezelési kimutatása az 1891-iki közigazgatási évről*. Bp., Burián Mór Nyomda, é. n. [1892], 3–4. A budapesti hitközségek intézményeire lásd a *Zsidó Lexikon*nak az adott hitközségekre vonatkozó cikkei.

134 Blau Lajos: Vallásunk jelenéről és jövőjéről. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1900. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1900., 166–167.

135 Szabolcsi Miksa: A hitelhagyás és a nevelőnépképző, i. m. 3.

136 Bernstein Béla, főrabbi: Az ifjúsági istentiszteletek. *Egyenlőség*, 1902. dec. 7. 3.

137 Kiss Arnold főrabbi: Sövuósz. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője*, 5. évf. 1914, 5–6. sz. 3.

A nagypolgárság esetében a panasz minden jel szerint megalapozottnak tekinthető. A zsidó vallású gazdasági elit tagjai között is voltak persze, akik, ha a vallási előírások többségét nem is tartották be szigorúan, a maguk módján vallásosak voltak. „Ez a mintaember testével, lelkével, minden ízével igaz, hűséges, vallásos zsidó”, rajongott 1890-ben az *Egyenlőség* Kornfeld Zsigmond-ról. „Azt a beteges, nevetséges igyekezetet, melylyel számos »nagy« zsidónk származását és apái hitét takargatja és ennél fogva kiirtana házából mindent, mi zsidó voltára emlékeztethet, lelke mélyéből utálja. Minden ebéd végeztével, ha mindjárt miniszterek és grófok ülnek asztala mellett, fiai fölteszik fővegüket és elejétől végéig hangosan elrecczítják a héber „Birchasz Hamózon” (asztal utáni ima). Akarom – szól egyszer – hogy fiaim ismerjék és gyakorolják zsidó vallásukat és szívemből óhajtom, hogy majdan gyermekeiket ők is így neveljék.”¹³⁸ A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tagja, vezérigazgatója, majd elnöke nagyünnepeken nemcsak a Dohány utcai templomban imádkozott, a PIH konzervatív tagjai számára épített Rumbach utcai zsinagógába is elment,¹³⁹ húsvétkor szédert ült, hosszúnappkor böjtölt, „amint mondta tradícióból és azért, mert böjtölni nehezebb, mint nem böjtölni”.¹⁴⁰ Ugyanakkor, a szombatot – saját szavaival „régirítus szerint” – betartó zsidót már „orthodox”-nak minősítette, maga már nem tartotta be, a Hitelbankban éppen szombat délutánonként tartott osztályvezetői értekezletet, sőt a PIH elnökhelyetteseként üdvösnek tartotta volna az étkezésre vonatkozó törvények formális likvidálását is, mivel, magyarázta a hitközség egyik előljárójának, „az iskolában azt tanítják a gyermekeknek, hogy nem szabad tréflit enni, otthon pedig a gyermek tréflit eszik”.¹⁴¹ Kornfeld mellett említhetnénk még Weiss Manfrédet is. A csepeli gyárművek megalapítója, aki évtizedeken át tagja volt a PIH képviselő-testületének és a pesti Chevra Kadisa választmányának, majd 1913-tól a Rabbiképző vezérelőbíztóságának, nagyünnepeken egész nap a templomban imádkozott, „nem azért hogy lássák, hanem benső áhítatból”, hangsúlyozta halálakor az *Egyenlőség*.¹⁴² Szülei halálának évfordulóján Weiss Manfréd minden évben elment elmondani a kaddist a kis Vasvári Pál utcai, formálisan a PIH fennhatósága alatt álló, de valójában ortodox imaházba, és ami még meglepőbb, rendszeresen támogatta anyagilag az ortodox körökben európai hírű hunfalvi jesivát, sőt az *Egyenlőség* szerint évente meglátogatta a jesivát vezető, szintén nagynevű hunfalvi rabbit, Rosenberg Sámuel.¹⁴³ Egy 1916-ban Weiss Manfrédre írt portréban Bródy

Sándor is kiemelte: „több barátom látta őt e nehéz esztendő most múltott hosszúnapiján, amint reggeltől estig ült a templomban, imakendőben vállán és áhítattal, buzgón imádkozott”,¹⁴⁴ amihez képest viszont egyik unokája, Mauthner Gabriella úgy emlékezett vissza, bár „tartotta az ünnepeket”, Weiss Manfréd „nem volt vallásos”, amihez még csak annyit tett hozzá: „gyermekeit nem erőltette vallásos neveléssel”.¹⁴⁵ 1918-ban történt bárósításkor mindenesetre még a zsidó nagypolgárságot előszeretettel fumigáló cionista *Zsidó Szemle* is megjegyezte: „a maga módja szerint jó zsidó”.¹⁴⁶

Kornfeld Zsigmond és Weiss Manfréd azonban még azon nagypolgárok között is inkább kivételnek számítottak, akik aktívan részt vettek a felekezeti életben, s akik közül sokan jóval kevesebbet törődtek vallásukkal, illetve, amint ez Neuschloss Marcell esetében kitűnik, a fiatal nemzedék vallási ismereteivel. Bár a századelőn Neuschloss Marcell tagja volt a pesti Chevra Kadisának, emellett választmányi tagja a Magyar Izr. Kézmű- és Földművelési Egyesületnek és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak,¹⁴⁷ ez nem tartotta vissza attól, hogy mint a fővárosi községi elemi iskolákban tartott zsidó hittanórák programjából iktassák ki a héber olvasást.¹⁴⁸ A századelő-századforduló idejére 1919-ből visszaemlékező Bernstein Béla rabbi-történész úgy vélte, a tisztségüket csupán „a külső dísz” miatt vállaló hitközségi vezetők „általában vallástalanok” voltak.¹⁴⁹ Az általánosítás talán túlzó, mindenesetre egy 1912-es cikkében Richtmann Mózes még sarkosabban fogalmazott: „Borzasztóan nevetséges, hogy, ha némely »jó« zsidó holnap kitérne, nem kellene a mai életmódján semmit sem változtatnia.”¹⁵⁰

A századfordulón a „Lipótváros”, vagyis a zsidó felső középosztály és nagypolgárság tagjainak zöme azonban a felekezeti életben való aktív részvételtől is távol tartotta magát. Aminthogy a mindinkább metaforikus Lipótvárost is egyre nagyobb számban elhagyta a Városliget villanegyede vagy Buda ked-

138 Kornfeld Zsigmond. *Egyenlőség*, 1890. ápr. 18. 6.

139 Róshasono. *Egyenlőség*, 1905. okt. 8. 9.

140 Radnóti József: Kornfeld Zsigmond. Bp., Szerző kiadása, é. n. [1931], 96.

141 Uo. 111.; Halmos Károly: Kornfeld Zsigmond, az emancipált „állambankár”. In: Sebők Marcell szerk.: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Bp., HVG Könyvek, 2004, 159.; Ehrlich G. Gusztáv: Ötven éve dolgozom. In: Kecskeméti Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Bp., k. n. 1927–1928, 245.

142 Ballagi Ernő: Bárány Weiss Manfréd. *Egyenlőség*, 1922. dec. 30. 2. A szemináriumi vezérelőbíztóság. *Múlt és Jövő*, 3. évf. 1913, 9–10. sz. 433–434.

143 Uo. 2–3.; Székely Nándor: Ezüst kandeláberek között. *Múlt és Jövő*, 1922. dec. 29. 3–4.

144 Bródy Sándor: *Beszélgés a nagy keresővel*. Fehér Könyv, 3. évf. 1916, 11. sz. 35.

145 Mauthner Gabriella: Meg kell mondanom mindenkinek, hová tartozom. Erdélyi Lajos interjúja. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 11. évf. 2000, 3–4. sz. 237.

146 Két új báró. *Zsidó Szemle*, 1918. okt. 18. 9.

147 A magyar izr. kézmű- és földművelési egyesület. *Egyenlőség*, 1898. jún. 5. 7.; Mardochai Hahjudi [Szabolcsi Miksa]: A zsinagóga, mely legyűrte a templomot. *Egyenlőség*, 1899. ápr. 9., melléklet, 2.: Az I.M.I.T. választmányi ülése. *Egyenlőség*, 1899. nov. 12. 5.

148 Egy főv. tanító: Egy ostobaságról. *Ungarische Wochenschrift*, 1900. júl. 5. 2–3. A fővárosi tanács Neuschloss kérelmének nem engedett, nem is engedhetett, mivel a felekezetek hittanprogramjaiba sem a községi, sem az állami hatóságoknak nem volt beleszólása.

149 Bernstein Béla: Intelligenciánk és a zsidóság. *Múlt és Jövő*, 9. évf. 1919. [nov. 22 után], 2. A Tanácsköztársaság alatt betiltott *Múlt és Jövő* 1919. okt. 3-tól jelent meg újra, hetilap formájában. Az első számot követően a lapszámokon 1920 januárjáig nem szerepelt dátum. Az általunk jelölt becslés onnan ered, hogy ebben a számban jelent meg egy, a cím kivételével teljes mértékben kicenzúrázott nekrológ az 1919. nov. 22-én elhunyt Simonyi Zsigmondról.

150 Richtmann Mózes: A legújabb vallásbölcseleti kísérlet. *Hitközségi Szemle*, 3. évf. 1912. 7–8. sz. 173.

véért, mely jelenségből Molnár Ferenc nem habozott szarkasztikus következtetéseket levonni e réteg zsidó identitását illetően: „Ez most a leglipótvárosibb dolog, amit csak el lehet képzelni: a Várba menni lakni, Budára. Jó, finom antiszemita vidék, nem Nádor-utca, édesem.”¹⁵¹ E rétegnek a zsidó vallás iránti viszonyáról Lukács György, aki a Hitelbank egyik ügyvezető igazgatója fiaként belülről ismerte e közeget, és aki maga sem az V. kerületben nőtt fel, visszaemlékezéseiben – habitusához híven – kategorikusan fogalmazott: „A lipótvárosi családok teljesen közömbösek voltak vallási kérdésekben.”¹⁵² A Lipótváros a századfordulón „fogalommal vált”, emlékezett vissza az 1905-ben alakult Lipótvárosi Imaházegyesület rabbija, mely fogalom „egészen azonos [volt] a vallás formásaival való nem törődéssel”.¹⁵³ Az imaházegyesület alapítása persze azt is jelzi, hogy a kerület lakói között akadtak, akik igyekeztek intenzívebb hitéletre serkenteni hitsorsosait, bár amint az egyesület történetéből akaratlanul kitűnik, ez csekély sikerrel járt. Alapítása után két évvel, az ekkor már 360 tagot számláló egyesület öt alkalmazottat szerződöttetett, hogy biztosítani tudja a *minján*, vagyis az istentisztelet megtartásához szükséges tíz, vallási szempontból felnőttek számító férfi jelenlétét.¹⁵⁴

Hogy szerényebb hitfeleikhez képest a lipótvárosi családok nagyobb közönnyel viseltettek hitük iránt, közvetetten a PIH által publikált statisztikákból is kimutatható. A pesti neológ hitközség az elemi iskolásoknak fenntartott héber iskolák, illetve a polgári és középiskolásokat fogadó Talmud-Tóra egyletek révén lehetőséget nyújtott a szülőknek, hogy kiskorú gyermekeiket, pontosabban fiaikat a kötelező hittanórán oktatott anyagnál alaposabb vallási oktatásban részesítsék. 1913-ban a Lipótváros polgári és középiskolaiba járó zsidó vallású fiátanulóinak 2,9%-a járt Talmud-Tórára, szemben a Terézváros zsidó vallású diákjainak 13,2%-ával.¹⁵⁵ A szerényebb, illetve jobb módú zsidó családoknak a vallás iránti viszonya közötti eltérés a valóságban e számoknál is markánsabb lehetett, hiszen a statisztikát a Terézváros esetében torzítja, hogy a kerület a zsidónegyed kispolgári tömegei mellett az Andrássy út és a városligeti villanegyed vagyonos zsidó lakóit is magában foglalta. A kerületek – s közvetve azok lakói – közötti különbség a kóser hentesek és vendéglők elhelyezkedésében is megmutatkozott: 1910-ben hat kóser hentes és kilenc kóser vendéglő működött az Erzsébetvárosban, egy hentes és három vendéglő a Terézvárosban, a Lipótvárosban egy se, ami persze nem zárja ki,

hogy ez utóbbi lakói olykor ne rándultak volna át vásárolni vagy étkezni a szomszédos kerületekbe.¹⁵⁶

A pesti zsidó kispolgárok hitéleti viszonyairól keveset tudunk. Vagyonosabb hitsorsosaikhoz képest általánosságban feltehetően erősebb szálakkal kötődtek vallásukhoz, bár az e téren ismereteink szerint egyetlen olyan forrás, amely betekintést enged e rétegnek a vallásához, és általában a zsidósághoz fűződő viszonyába, e feltételes állításunknak éppenséggel ellentmond. Az 1920-ban 19 évesen református hitre tért szülész-nőgyógyász, majd pszichiáter Kulcsár István apja, Krausz (1906-tól Kulcsár) Miksa férfiszábo volt, anyja, Blau Gizella a háztartást vezette. A kóser étkezési szabályokat nem tartották, sem a szombatot, általában az ünnepeket sem, noha hanuka idején egyszer-kétszer előfordult, hogy gyertyát gyújtottak. Az egy kivétel jom kippur volt, Kulcsár egyedül ekkor látta apját „könyvből héberül imádkozni”. Apja ilyenkor elment a templomba (fia csak egy ízben, a fehérterror idején kísért el), anyja otthon maradt, böjtölt és imádkozott, vagy csak lepihent és várta az ünnep végét, mintegy szabadkozva ismételve fiaak: „Én sem meggyőződésből teszem, de ez egy olyan szokás, az évben egy ünnepet megtart az ember.” Tizenhárom éves korában Kulcsár nem volt hajlandó megtartatni a bármicvóját, apja nem erőltette, nem is próbálta jobb belátásra bírni. „Én zsidósággal kapcsolatban inkább valami negatívumot éreztem ki”, összegezte tapasztalatait Kulcsár, „olyannak tartották, mint a szegénységet, ami az olvasókönyv-erkölcs szerint nem szégyen, de mégis jobb nem szegénynek lenni”.¹⁵⁷

A kispolgárság egészére nézve a PIH vezetőségének megítélése szerint a vallási élet otthoni rituáléinak ismeretébe már ez a réteg is elmulasztotta bevezetni gyermekeit, legalábbis erre utal, hogy 1904-ben, s miután a felekezeti sajtó már egy bő évtizede bírálta, amiért az „iparos és kereskedő ifjúság”-ot teljesen elhanyagolja,¹⁵⁸ az elemi iskolák 4. osztályainak tanulóira is kiterjesztette az addig csak a középiskolások számára kötelező heti istentiszteletet és az erre felkészítő, heti egyórás „liturgiai gyakorlatokat”, a célból, írta Munkácsi Bernát, „hogy az elemi fiúiskolák növendékeit *gyakorlatilag* is bevezessük a hagyományos istentisztelet ismeretébe”.¹⁵⁹ Úgy tűnik, ezenkívül, hogy a sábatot már nem csak Kulcsár szülei ignorálták. „Ezt most már nem találni sem a Szerecsen utcában, sem másutt”, állította 1911-ben megjelent könyvében

151 Molnár Ferenc: A zsur-apacs. In: *Hetagu sip. Trefák, karcolatok, tarcák*. Bp., Franklin-Társulat, 1911, 7.

152 Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Bp., Magvető, 1989, 88.

153 Weisz Sámuel: *A Budapest-Lipótvárosi imaházegyesület (előbb Lipótvárosi Talmudtóra-Egyesület) 25 éves története*. Bp., Jakab-Nyomda, 1930, 3.

154 Uo. 5.

155 Munkácsi Bernát: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1912–13. iskolaévre*. Közli a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Breitner Károly Kő- és Könyvnyomdája, 1912, 60–81.

156 *Empfehlenswerthe Firmen in Budapest*. *Ungarische Wochenschrift*, 1910. febr. 5. 6–7.

157 Köröendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*, i. m. 44–45, 47, 62, 67.

158 Zsidó legényegylet. *Egyenlőség*, 1890. szept. 12. 3–5.; Náda Gyula, simándi rabbi: Mire használjuk a vasárnapi munkaszünetet? *Egyenlőség*, 1892. febr. 19., melléklet, 1–2.; Egy állami hivatalnok: A polgári iskolák és az ifjúsági istentisztelet. *Egyenlőség*, 1894. nov. 16. 3–4.; W. Gy. [Weiszburg Gyula]: A hitközségek feladata napjainkban II. *A Jövő*, 1897. febr. 5. 2–3.; Belmisszió. *A Jövő*, 1897. nov. 19. 4.

159 Munkácsi Bernát: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. iskolaévre*. Közli a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin Könyvnyomdája, 1904, 120–121.

Kóbor Tamás, miután leírta, hogy a Terézváros zömében szegény zsidók lakta utcáiban gyermekkorában milyen hangulat uralkodott szombatonként. „Most a szombat már nem szent, az emberek, a lányok munkában vannak.”¹⁶⁰ Az 1900-as években a sábbát betartását már sem a budapesti, sem a vidéki neológ felekezeti sajtókiadványok nemigen kérték számon senkin. A lapok, így 1909-ben a Nagykanizsán kiadott Országos Rabbiegyesület közlönye, legfeljebb általánosságban fejezték ki abbéli panaszukat, hogy „a szombat – fájdalom – már csak keveseknél a munkaszünet napja”.¹⁶¹ Noha a rabbik, írta egy évvel később a *Szombat* című tiszavirág-életű hetilap, a szószékről megfeddik híveiket, amiért nem tartják meg a sábbátot, „kívül a templom falán a napnak a semmibevevése folyik”, ami annyiban sajnós érthető is, ismerte el a cikk szerzője, hogy „mai gazdasági keretek között”, és különösen a nagyvárosokban, ahol „ipar és kereskedelem két napon nem vesztelhet”, a szombat betartása nehezen leküzdhető akadályokba ütközött.¹⁶² E téren a hívek bírálata annál óvatosabb volt, hogy a sábbátot egyes neológ intézményekben sem tartatták már be, így az 1842-ben alapított Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület tanoncotthonában, ahol a növendékek, noha részesültek hitoktatásban, szombaton is dolgoztak.¹⁶³ Ami a fővárosi zsidó középosztálynak a szombati istentiszteleten való megjelenését illeti, jellemző, hogy a budai neológ hitközség hivatalos lapja 1913-ban rendkívüli hírként közölte, miszerint a hitközség néhány „intelligens” hölgye úgy döntött, hogy „félretéve az eddigi közönyt”, ezentúl „minden szombaton” elmegy a templomba.¹⁶⁴

Amiben szegény és gazdag zsidók hitéleti szokásai megegyeztek, az a nagyünnepek továbbra is általában fennálló tisztelete volt. Az 1900-as évek elején a Barcsay utcai állami főgimnáziumban, ahol a diákok több mint 60%-a zsidó volt, nagyünnepekkor az összevont párhuzamos osztályok sem töltötték meg Benedek Marcell osztálytermét.¹⁶⁵ Raymond Recouly, a *Figaro* politikai rovatvezetője, Henry Wickham Steed, a *Times* bécsi tudósítója, az antiszemita Wessprémy Kálmán korabeli észrevételei, illetve pesti zsidók későbbi visszaemlékezései e téren teljesen megegyeznek: zsidó nagyünnepekkor a főváros – képzavarral élve – vasárnapias hangulatot öltött, a boltok nagy része bezárt, a színházak, kávéházak, orfeumok üresen tátongtak, még a tőzsde is szünetelt.¹⁶⁶ 1912-ben Benedek Marcell Az erősebb című darabjának a bemutatójára

készült a Nemzeti Színházban, csakhogy, írta naplójában, „senki sem gondolt arra, hogy az eredetileg kitűzött nap a zsidó Jom-kipurra – hosszúnapp – esik, amikor még a legvallástalanabb zsidó sem mutogatja magát színházban. Már pedig a közönségnek (az én barátaimról és diákjaimról nem beszélve) nagy része zsidó. Nagy könyörgésemre eltolták a bemutatót egy nappal.”¹⁶⁷ Az anekdota szerint jom kippurkor Molnár Ferenc előszeretettel ült ki habos tortát enni a Lipótváros egyik nyitva tartott vendéglőjének teraszára.¹⁶⁸ Maga a tény, hogy az anekdota fennmaradt, jelzi: ha hitrokonai vallásos érzületét nem is, a zsidó polgári illetet Molnár ezzel megsértette, gesztusa polgárpukkasztásnak számított, ez is volt persze a célja.

A nagyünnepek sikeréről a felekezeti lapok rendre beszámoltak. 1905-ben ros hásanakor a fővárosban az ortodox imahelyeket is beleszámolva összesen mintegy 150 helyiség, templom, egyesületi imaház, magánvállalkozók által nyitott pótimaház állt a hívők rendelkezésére; azok, akik még a pótimaházak 2-3 forintos belépti jegyét sem tudták kifizetni, ez évben is a Városligetben gyűltek össze istentiszteletre.¹⁶⁹ A PIH minden évben külön istentiszteletet szervezett az egyetemi hallgatók számára. Mivel ebben az évben a Vigadó tatarozás alatt állt, a PIH a városligeti iparcsarnokban bérelt egy 2000 férőhelyes termet. Tekintve hogy a fővárosban ekkor 2595 zsidó hitű hallgató koptatta az egyetemi padokat, úgy látszik, ilyenkor még az egyetemisták zöme is elment istentiszteletre.¹⁷⁰ Az arányok 1910-re sem változtak. Ez évben az őszi ünnepekkor a PIH által kibérelt Vigadóban a cionista szervezet hivatalos közlönye szerint 2000–2500 egyetemi hallgató gyűlt össze, vagyis az ekkor 2905 fővárosi izraelita egyetemistának szintén elsőprő többsége.¹⁷¹

Persze a nagyünnepeket sem tartotta be mindenki. „Hányszor látjuk”, írta az *Egyenlőség* 1909-ben, „hogy egy zsidó ügyvéd nem csinál belőle kázust és sans gène leül jóm kippúr napján tárgyalni”.¹⁷² Aminthogy annak is számtalan – sem a vallási hithez, sem a zsidó polgári konvenciókhoz nem feltétlen kötődő – oka lehetett, hogy valaki betartotta az ünnepeket. Az 1903-ban, 19 évesen Pestre feljött Szép Ernő egy ideig egy Herz Károly nevű vigéccel osztozkodott egy kis hónapos szobán, aki „az egész zsidóságból” csak a jom kippurt tartotta meg, „egyedül azért”, mert úgy érezte, „nem volna szép tőle, hogy ő egyék, mikor az öreg édesanyja egész nap böjtölve imádkozik”.¹⁷³ A hitrokonok nagyünnepekkor tanúsított kétes vallási buz-

160 Kóbor Tamás: *Ki a ghetéből*, i. m. I. 37.

161 Istentiszteletünk. *Magyar Izrael*, 2. évf. 1909. 2. sz. 27.

162 Sz. J.: Vissza a szombathoz. *Szombat*, 1910. febr. 19. 2.

163 Hakohen: A Patronage Egyesület. *Magyar Zsidó*, 1910. jan. 20. 4–5.

164 Hírek. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 4. évf. 1913. 3. sz. 30.

165 Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965, 87.

166 Raymond Recouly: *Le pays magyar*. Paris, Félix Alcan, 1903, 112.; Henry Wickham Steed: *The Habsburg Monarchy*. London, Constable, 1913, 168–169.; Ifj. Wessprémy Kálmán: *A Magyarországi zsidók statisztikája*, Debreczen, Debreczen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-Vállalata, 1907, 114.; Bráner Frigyes: Zsidó élet Pesten a század elején. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv*. 1977/78. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselői, 1978, 93.; Magántisztviselők főünnepi. *Egyenlőség*, 1911. szept. 17. 9–10.

167 Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*, i. m. 221.

168 Sárközi Mátyás: *Színház az egész világ*. Molnár Ferenc regényes élete. Bp., Osiris – Századvég, 1995, 68.

169 Főünnepi imahelyek. *Egyenlőség*, 1905. szept. 24. 14–15.; *Róshasono*, i. m. 8–9.

170 Egyetemi hallgatók isteni tisztelete. *Egyenlőség*, 1905. szept. 24. 15.; *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 9. évf. 1906. Bp., Kilián Frigyes Utóda, 1908, 274.

171 Szemle. *Magyarországi Cionista Szervezet*, 4. évf. 1910. 10. sz. 1.; *Magyar statisztikai évkönyv*. Új Polyam. 18. 1910. Bp., Athenaeum, 1911, 387.

172 Steiner Ármin: Zsidó ünnep a bíróság előtt. *Egyenlőség*, 1909. febr. 14. 6.

173 Szép Ernő: *Natália*. (1945 után) Bp., Noran, 2008, 65.

galmán a pesti zsidó humor is élcelődött. A korabeli anekdota szerint jom kippur napján a számtalan táncterem-, kávéház- és mozitulajdonos közül, aki ez alkalomból pótimaházzá alakította helyiségét, a legtökéletesebb reklámmal egy „emeritált börziáner” állt elő, aki kávéháza ajtajára nagy betűkkel felírta: „Kitűnő kilátás az esti csillagra” – mivel az ünnep végét az esthajnalcsillag feljötte jelezte...¹⁷⁴

Noha a nagyünnepekben a felekezeti sajtó olykor továbbra is annak „kétségbevonhatatlan jelét” vélte felfedezni, hogy a zsidóságban továbbra is lüktetett az „ösi erő”, illetve annak bizonyítékát, hogy a „fővárosi zsidóság mennyire ragaszkodik ösi hitéhez”,¹⁷⁵ ekkorra már e téren is inkább a peszsimizmus dominált. Hogy a nagyünnepek idején „összesereglik az egész zsidóság a templomba”, vélte Fényes Mór 1902-ben, nem más, mint „üres hivalkodás”.¹⁷⁶ „Szinte kodifikálódik a visszás gyakorlat”, írta két évvel később Hajdu Miklós, aki az *Egyenlőség* mellett ekkor *A Nap* belső munkatársa volt, „hogy zsidó embernek kétszer esztendőnkint illik az istenházát felkeresnie, újévkor s az engesztelés napján, ezzel aztán vége minden zsidóságnak”.¹⁷⁷ Az ünnepekkor a templomban megjelenők viselkedése csak tovább fokozta a szerzők kiábrándultságát. Amint írta az *Egyenlőség* 1904-ben: „Az asszonyok, ha ott is vannak a templomban, nem imádkoznak, hanem csevegnek, mint valami jouron, az imák tartalmát, rendjét nem ismerik, [...] a legmegrázóbb imáknál is arról diskurálnak, milyen drága az idén az uborka, meg hogy a régi blúz már csak a kabát alatt viselhető, hogy a cselédjének ismerőse fináncz, hogy hol nyaralt és a többi.”¹⁷⁸ A Dohány utcai templomban, írta 1912-ben a *Hitközségi Szemlében* egy, a nagyünnepek idején Pesten tartózkodó vidéki zsidó, „a templomlátogatók jövőskor, menéskor egymást úgy üdvözlök, mintha az Opera foyerjében tartózkodnának. A közelállók barátságos mosollyal és meleg kézszorítással, a távolabbak udvarias kalapmegemeléssel jelentik megérkezésüket, sőt, ha a karzatra vetett tekintet ott fedez fel egy ismerőst, annak is kijár egy lovagias meghajlás az obligát cylinderlendítéssel. [...] Mintha az urak a templomba nem épülni, nem egy kis lelki önvizsgálatra jönnének, hanem csupán repraezentálni.”¹⁷⁹ Az effajta viselkedés nyilvánvalóan nem számított rendkívülinek: a nagyünnepek idején a budai neológ hitközség lapja rendre figyelmeztette híveit, miszerint a „túlhangos” imádkozáson kívül kerüljék „a társalgást és a hitszónoklat alatt való minden járkálást”, tartózkodjanak „az imaszékek csapkodásától”, valamint ne feledjék, az imák alatt „szigorúan tilos a templomban beszélgetni,

profán könyveket vagy újságot olvasni”.¹⁸⁰ Patai Józsefet, a kultúrcionista *Múlt és Jövő* főszerkesztőjét a szertartást követően látottak keserítették el: „A nagy ünnepekkor pedig a szomszédom és a szomszédom szomszédja, szóval az egész ünnepi gyülekezet istentisztelet után felveszi a földről a leesett újságpapírost és belecsomagolja az imakönyvet, így halad egy egész csapat cilinderes és Ferenc-József kabátos úr az utcán és mindenkinek ott díszeleg a hóna alatt egy kis csomag a *Pesti Hírlap* vagy a *Neues Pester Journal* hirdetési mellékletébe bujtatva.”¹⁸¹

Az 1900-as évek új fejleménye, hogy a vidéki városok zsidóságát illetően is megszaporozódtak a panaszok. „Számos zsidó hitközség”, írta a pedagógus Barna Jónás 1900-ban, „helytelen vezetés folytán, azt hiszi, hogy összes kötelmeinek eleget tett, ha minél impozánsabb imaházat emel és abban minél fényesebb istentiszteletet rendez be, persze nem közönséges használatra, hanem azon kevés ünnepnap kedvéért, midőn az állami és községi képviselőt fejeit, a keresztény felekezet képviselőit is fogadhatja. [...] A benső vallásosság, az áldozatkészség magáért a vallásért rég veszendőbe ment, mert tessék csak megnézni vidéki gyönyörű imaházainkat közönséges szombati napokon és azt fogjuk találni, hogy ürességtől konganak.”¹⁸² Ha az általánosítás talán túlzó volt is, a gyulai neológ hitközség iskolaigazgatója igazolta Barna Jónás véleményét: „Sajnos jelenség, hogy újabban nagyon is hivatalos helyiségnek tartjuk a templomot, legalább ezzel magyarázható az az idegenszerű érzés, mely falai közt elfog bennünket és sokaknak az a túlságig vitt szerénysége, hogy minél kevesebbszer – egy-két főbb ünnepnapon – alkalmatlankodnak ottan.”¹⁸³ Neumann Ede nagykanizsai főrabbi hasonlóan vélekedett: a „megváltozott külső viszonyok” miatt a családfők a szombatot nem tartották be, a templomba jószerivel csak ros háján és jom kippur idején jártak el. „Még örülnünk kell annak, hogy vannak, akik egy-egy szombaton vagy kisebb jelentőségű ünnepnapon felkeresik a templomot.”¹⁸⁴ A Kanizsánál jóval kisebb Pest megyei Albertirsán a zsidók még eljártak a szombati istentiszteletre, ám a helyi rabbi, Büchler Zsigmond szerint ezt csak „kénytelen-kelletlenül” tették: „Nehezükre esik, ha az istentisztelet pár perccel tovább tart. Nincs egy sem köztük, akinek zsebórája ne volna, és aki ne nézné meg azt minduntalan, mert ideges, türelmetlen, kedvetlen, hogy nem futhat már ki Isten házából.”¹⁸⁵

174 Bródy Miksa – Tábori Kornél – Szomaházy István: *Börzehumor*. Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1912], 34–35.

175 Steiner Jakab, székesfehérvári főrabbi: A zsidó katonák és a főünnepek. *Egyenlőség*, 1902. nov. 2, 5.; Róshasono, i. m. 8.

176 Fényes Mór: Hajdu Miklós indítványához. *Egyenlőség*, 1902. dec. 7. 4.

177 Hajdu Miklós: Új erőforrások. *Egyenlőség*, 1904. nov. 27. 4.

178 A templomi ájtatosság. *Egyenlőség*, 1904. okt. 2. 8.

179 Templomi illem. *Hitközségi Szemle*, 1. évf. 1910, 2. sz. 34–35.

180 A Budai izr. hitközség imaszékeinek bérbeadásáról. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője*, 1. évf. 1910, 9. sz. 2.; Imaszékek bérbeadása. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője*, 2. évf. 1911. 9. sz. 2.; Templomi rend. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője*, 5. évf. 1914, 5–6. sz. 6–7.

181 Secundus [Patai József]: Az újságpapírba csomagolt machzor. *Múlt és Jövő*, 3. évf. 1913, 11. sz. 493.

182 Barna Jónás: Munkára! *Izr. Tanügyi Értesítő*, 25. évf. 1900, 9. sz. 190.

183 Brody Samu: A zsidó hitközség élete. In: *Emlékezések*. Gyula, Corvina nyomda, 1903, 14.

184 Neumann Ede: A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1909–1910. tanévben. Közli _ főrabbi. Nagykanizsa, Krausz és Farkas Könyvnyomdája, 1910, 5.

185 Büchler Zsigmond, albert-irsai főrabbi: *Gondolatok és ötletek*, Kunszentmiklós, Schwarcz Lipót, 1910, 16.

A Veszprém megyei Devecseren felnövekedett Links Arthur visszaemlékezései szintén a vallásos gyakorlat fokozatos alábbhagyásáról tanúskodnak. Az 1900-ban született, 1939-ben az Egyesült Államokba kivándorolt szemészorvos apja, Links Izák szemében, aki a helyi neológ hitközség rabbijaként működött, Devecser „rossz hitközség” volt, „istentelen” hely, ahonnan a vallási parancsolatokat szigorúan betartó pár család apránként máshová költözött. Noha a „nagy részt vallástalan” zsidók között is „illő” maradt, hogy a baromfit a hitközség metszójéhez küldjék vágatni, illetve a kóser mészárosnál vásárolják a húst, mivel „kisvárosban az ilyesmit szemmel tartották”, voltak, akik otthon sonkát is ettek, csak éppen „papírból”, hogy a tálak és evőeszközök kóserek maradjanak. Jom kippurkor csak ketten nem mentek el a templomba, egy szocialista suszter és a helyi takarékpénztár igazgatója, de a szombatot az 1910-ben 326 tagú hitközségben már csak egy-két család tartotta be.¹⁸⁶ Kulcsár István anyai nagyapja egy kis dunántúli mezőváros felekezeti népiskolájának tanítójaként kereste kenyerét. A Bibliát jól ismerte, sokszor idézte, péntek este megülte a sábbát bejövételét, de az estének „nem volt ünnepélyessége”, szombatonként „hivatalból” elment a templomba, de nem vezetett szigorúan kóser háztartást, „tanítványai »sonkalopónak« csúfolták”.¹⁸⁷

Egy szót végül a falusi zsidókról. Mivel elfogadott tény, hogy a szekularizáció elsősorban városi jelenség, az elvallástalanodás kevésbé érinthette a kisebb vidéki városokat, mint a fővárost, és kevésbé a falvakat, mint a vidéki városokat. Habár ez az állítás jelen esetben, vagyis az 1900-as évek magyar zsidóságát tekintve minden empirikus bizonyítást nélkülöz, a valóságnak összességében feltehetően megfelelt, az ortodoxia által dominált régiók falvainak zsidósága esetében bizonyosan igaz volt. Ugyanakkor, a vallásos élet szempontjából a falusi létnek is megvoltak a maga nehézségei. A századforduló idején pár évig Magyarországon élő későbbi ügyvéd és cionista aktivista Lavoslav Schick száz főre becsülte azt a minimális létszámot, amely szükséges volt ahhoz, hogy egy zsidó közösség rendes istentiszteletet tarthasson, biztosítsa a gyermekek hitoktatását és fenntarthassa a szükséges vallási intézményeket. Márpedig Magyarországon 1900-ban a zsidók 23,9%-a száz főnél kisebb zsidó lakosságú községben élt. Az ország északi, vagyis zömében ortodox részében, vélte Schick, „még a nagyon kis községekben is élénk a zsidó hitfelekezeti élet”, de az egyéb vidékek oly községeit tekintve, ahol a zsidó

lakosság pár főre redukálódott, a helyzetet jóval sötétebben látta: „A legtöbb esetben az ily magukra hagyott hitfeleknek különösen ifjúsága körében nagy a különben könnyen kimagyarázható idegenkedés hitüinktől és még nagyobb a vallásos szokásokra, erkölcsökre vonatkozó tudatlanság.”¹⁸⁸

A falusi zsidókról a felekezeti lapok alig beszéltek, Neumann Ede szerint más tekintetben sem foglalkoztak velük. Amint írta 1913-ban: „Minden, a mit hitközségeink a vallásos élet megtermékenyítése és fellendítése érdekében tesznek és alkotnak, kizárólag a városokban összpontosult híveknek szól, azok részesednek benne és veszik hasznát, a faluhelyeken elszórtak gondoskodásuk körén kívül maradnak.” Pedig a falusi (neológ) zsidók viszonyait Schickhez hasonlóan ő is válságosnak ítélte: „Papot csak esküvő vagy temetés alkalmával látnak és még akkor sem mindig. Istentiszteletet csak ott tartanak, ahol számosabban laknak, de ott is vajmi ritkán, legtöbbször csak az őszi ünnepeken, a mikor az imák végzésére valami vándorművészt szegődtetnek. [...] Pusztá véletlen, ha egy-egy apa a héber betű ismeretére tanítja gyermekét vagy ha több család összeáll és fogad valakit, a ki a rituális metszést végzi, előimádkozik és a gyermekeket u. n. vallásoktatásban részesíti. [...] A legtöbb esetben ilyen sincs. A gyermekek a falusi iskolába járnak, a melyben nagyon intenzív módon gondoskodnak másvallású tanulótársaik vallásos neveléséről, ők teljesen el vannak hagyatva, egyáltalában nem is támadhat bennük annak a tudata, hogy ők is valami valláshoz tartoznak, teljesen védtelenül ki vannak szolgáltatva a környezet szándékolt vagy nem szándékolt befolyásának és ha megjön az alkalom, könnyű szerrel ott hagyják azt a vallást, a mely nem törődött velük semmit.”¹⁸⁹

Az első világháborút megelőző évekhez érve összegzésként elmondható: a városi, különösen a fővárosi neológ zsidóság zöme a vallási parancsolatok nagy részén túltette magát. Nyilvános vallási gyakorlata jószerivel az őszi és tavaszi nagyünnepek istentiszteleteinek többé-kevésbé obligát, általában érzelemmentes látogatására redukálódott. Otthonában, családi életében is már leginkább csak a nagyünnepeket tartotta be, a szombatot már alig, legalábbis olyan értelemben, hogy e napon tartózkodott volna a munkától. Az esetlegesen megtartott szokások – így az étkezési törvények részleges tiszteletben tartása – fakadhattak benső vallási meggyőződésből, de inkább egyfajta zsidó polgári illem tartozékaiként maradtak fenn. A szekularizáció a városi zsidó kispolgárság és a falusi zsidóság körében is éreztette hatását, de a vallásos érzület gyengülése a zsidó nagypolgárságot és a középosztályt fokozottabban érintette. E rétegek többsége vallásilag szinte teljesen közömbössé vált, illetve eleve olyan családban nőtt fel, amelynek életéből a zsidó vallás mint gyakorlat és érzelem nagyjából kihalt. E körökben a valláshoz való viszony alapvetően formálissá vált. Ez leglátványosabban a rabbikkal szembeni hozzáállásában

186 Links Arthur: *Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom Magyarországon*. Bp., Magvető, 1990. 40. 43. 113–114.

187 Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*, i. m. 38–39. E kortárs véleményekkel szemben a történész Gonda Moshe Élijáhu idilli képet festett a századforduló debreceni zsidóságának vallásos életéről, sajnos túl idillit ahhoz, hogy komolyan vehető legyen. Elbeszélésében a gazdag zsidókon kívül mindenki, így a „középosztálybeliek” is „hagyományos zsidó életet éltek”, a kóser étkezési szabályokat megtartották, a szombatot és az ünnepeket „bensőséges lélekkel” ülték meg, „akár Kelet-Európában”... Gonda Moshe Élijáhu: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhálált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága Kiadása, é. n. [1966 után], 91–92.

188 Schick Lavoslav: A magyar zsidók statisztikájához. *Egyenlőség*, 1904. jan. 10. 4.

189 Neumann Ede: *A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1912–1913. tanévben*. Közli _ főrabbi. Nagykanizsa, Gutenberg-Nyomda, 1913, 3–4.

mutatkozott meg. 1905-ben a PIH egyik megüresedett rabbiállására jelentkező Fischer Gyulának a Dohány utcai templomban tartott próbaszónoklatokor a korabeli beszámoló szerint „legalább 8000 ember szorongott a hatalmas csarnokban”.¹⁹⁰ Egyáltalán nem volt mindegy, hogy az ország első hitközségének (egyik) rabbijaként ki *reprezentálja* a főváros és rajta keresztül az ország neológ zsidóságát. Ugyanakkor, a felekezeti sajtó az egész dualizmus során a rabbik iránti tisztelet hiánya feletti kesergéstől volt hangos. A „művelt községekben”, írta Kiss Arnold 1900-ban, „a legkedveltebb sportok közé tartozik zsidó híveinknél a lelkész szeme láttára mennél vallástalanabb cselekedetet követni el”, vagyis oly nyíltan megszegni a szombatra és az ünnepnapokra vonatkozó vallási előírásokat, hogy rabbijaik e napokon „valósággal vatikáni fogságra vannak kárhoztatva, mert számolniuk kell híveik kíméletlenségével”.¹⁹¹ Molnár Ferencnek egy 1911-es – természeténél fogva túlzó – szatírájában a „Lipótváros” ennél messzebb ment. „Az ember rendszerint meghív egy rabbit és úgy féltiz körül ráereszti a modernit”, mesélte az estélyek fő attrakcióját egy Nádor utcai méltóságos asszony beavatatlan barátnőjének. „Vallástalan megjegyzéseket tesz, utánozza a rabbit, valczert táncol vele, megkérdezi tőle, hogy a temetőben, mikor a sírhoz siet beszédet mondani, miért emeli olyan magasra a szoknyáját, miért nem tudja soha a halott nevét, miért szekírozza a gyászoló közönséget azzal, hogy a mikor legérdekesebb a beszédje, mikor a legpikánsabb, épp akkor folytatja héber nyelven, satöbbi, satöbbi. Végül a rabbi ottmarad összetörve, lesújtva, megszégyenülten, a kis vildoszkár pedig a közönség tapsai közt egyet aforizmant és odébb lejt.”¹⁹²

Ez az általánosító összegzés persze számtalan árnyalatot és eltérést össe-mos, így nem tesz különbséget férfiak és nők között. Az utóbbi évtizedek dominánssá vált történetírói nézete szerint a közép-nyugat-európai és amerikai akkulturált zsidó polgárság körében a nők kevésbé és lassabban távolodtak el vallásuktól, mint férjeik. Mivel a polgári kultúra az asszonyok tevékenységi körét anyai szerepükre és otthonuk vezetésére korlátozta, egyfelől könnyebben megtarthatták a számukra eleve az otthonukhoz, a családi élethez kötődő vallási előírásokat, mint férjeik, akiknek szakmai és társadalmi élete jóval inkább megnehezítette a zsidó férfiakra vonatkozó vallási kötelek betartását, másrészt kevesebb csábítást is éreztek, hogy a legevidensebben vallásukban megnyilvánuló másságuk levetkőzése révén növeljék a keresztény társadalomban való érvényesülésük esélyeit.¹⁹³

190 Próbaszónoklat. *Egyenlőség*, 1905. máj. 28. 7.

191 Kiss Arnold, vesziprémi főrabbi: Pia desideria. *Egyenlőség*, 1900. máj. 13., melléklet, 2.

192 Molnár Ferenc: A modern. Egy új pesti típus természetrajza. In: *Hétágú síp*, i. m. 40–41.

193 Ld. Marion Kaplan: Tradition and Transition, i. m.; Uő: *The Making of the Jewish Middle Class*, i. m. 64–84.; Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 10–49. Velük szemben Werner Mosse úgy vélte, a német zsidó gazdasági elit körében „a zsidó kötődések lerázásában az egyik döntő (talán a döntő) tényező a feleségek (és lányok) társadalmi ambíciójában rejlett”. W. E. Mosse: *The German-Jewish Economic Elite 1820–1935: A Socio-cultural Profile*. Oxford, Clarendon Press, 1989, 336.

A körülmények Magyarországon is azonosak voltak. Azonos volt a férfitársadalom által a nők számára megszabott „hivatás”, amely még a középosztályi nők munkához való jogát elismerő szerzők számára is alapvetően anyai és hitvesi feladataik teljesítése maradt. „Azon nézetben volt”, írta 1904-ben Beksics Gusztáv ekkor már elhunyt, színésznőből férje oldalán Bogdanovich György néven íróvá vált feleségéről, „hogy a létért való küzdelemnek, melynek harcterére viszi a modern gazdasági és társadalmi élet a nőt, nem szabad őt kihelyeznie valódi eleméből és igazi köréből, a családi életből”.¹⁹⁴ Azonos volt a családi élet polgári ideáljának zsidó változata is. Kiss Arnold budai főrabbi tömör utasításában: „Benn a házban a ti helyetek.”¹⁹⁵ A nő hivatása feleségként az élet harcterén megfáradt férjének homlokáról „a gond szántotta barázdák”, a „netán mutatkozó gondtelt redők” elsimítása volt,¹⁹⁶ a „ház papnőjének” szerepében, vagyis a „családi szentély” felelőseként az otthonra vonatkozó vallási törvények betartása,¹⁹⁷ anyaként gyermekei vallásos nevelése,¹⁹⁸ mely nevelést a megváltozott viszonyok közepette férje, „kit az élet kihív a világ színterére”, már nem vállalhatott magára.¹⁹⁹ A hasonlóság a tekintetben is megmutatkozott, hogy bár kis késéssel, vagyis nem az 1850-es, hanem inkább az 1880-as évektől kezdve, de akárcsak Németországban, Franciaországban, Angliában vagy Amerikában,²⁰⁰ a felnövekvő nemzedékek vallástalanságáért a magyarországi zsidó felekezeti kiadványok szintén a válástól való elfordulás terén vélten előljáró nőket tették felelőssé.

„A vallástalanság feletti panasz indokoltsága”, jelentette ki az *Egyenlőség* 1886-ban, „meg nem fog szűnni, míg nem lesznek megint igazi zsidó anyáink.”²⁰¹ A kikezdetetlen logika szerint, ha a felnövekvő nemzedék zsidó azonosságtudata kiveszendőben volt, ennek – a „korszellem” vagy a „megváltozott viszonyok” hatásának elismerése mellett is – elsődleges oka a hibás nevelésben rejlett. Az új nemzedékek azért nem kötődtek számukra csupán

194 Beksics Gusztáv: *Ködös problémák. Regényes kép*. Bp., Lampel Róbert, 1904, VII–VIII.

195 Részletek dr. Kiss Arnold főrabbi újévi beszédéből. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője*, 2. évf. 1911, 11. sz. 12.

196 Handler Márk: *A nő áldásdús befolyása. Szónoklat. Tartatott ... a hevesi izr. templomban ... ottani rabbi által*. Bp., Burián Mór, 1881, 3.; Fischer Gyula – Weisz Gábor: *Rachel. Imák zsidó nők számára*. Bp., Schwarz Ignác Könyvkeres. Kiadása, 1908, 160. Ld. még: Stern Mór: *Ájtatos órák. Imakönyv izraelita nők számára*. Bp., Löwy M. és fia, 1882, 137–141.

197 Schmiedl, rabbi: *Vallástani kézikönyveink. Izraelita Hitközségi és Iskolai Lap*, 1873. júl. 25. 3.; Hevesi Simon: *Vallástani előkészítő a konfirmáns lányok számára*. Bp., Lampel R. Könyvkereskedése, 1914. 31.

198 Kayserling M.: *Zsidó nők története, az irodalom és a művészet terén*. I–II. Bp., Révai Testvérek, 1883, I. 15.; Neumann Amália: *A zsidó nő hivatása. Egyenlőség*, 1897. márc. 28. 4–5.; Flesch Ármin mohácsi főrabbi: *A zsidó*. (1908) II. kiadás. Mohács, Rosenthal Márk és Fia, 1911, 182–184.

199 Kúti Zsigmond: *Leányaink nevelése. Izr. Tanügyi Értesítő*, 22. évf. 1897, 4. sz. 95.

200 Paula E. Hyman: *The Modern Jewish Family: Image and Reality*. In: David Kraemer szerk.: *The Jewish Family: Metaphor and Memory*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1989, 188–189.; Marion A. Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class*, i. m. 64. Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 47.

201 *Zsidó nők. Egyenlőség*, 1886. aug. 1. 3.

társadalmi hátrányként megélt zsidóságukhoz, mert ennek szeretetére gyermekként nem tanították meg őket. E szeretet, a zsidósághoz való bensőséges, érzelmes kötődés csakis a vallásos, és ezen belül elsődlegesen a kisgyermekkorban otthon kapott anyai nevelés révén fejlődhetett ki. Ha nem fejlődött ki, ezért a felelősség is nyilván elsősorban a zsidó anyákat terhelte. Amint írta 1896-ban az irodalmi kritikus Sebestyén Károly: „Mi mást, mint a zsidó nőt e nagy csapásért nem okolhatunk. A család a nő hatásköre. Ott ő uralkodik föltétlenül, s amit megtesz, ő tevé meg, s amit elmulaszt, az ő lelkét nyomja ez a mulasztás!”²⁰² A zsidó nők immár nem töltötték be magasztos hivatásukat, mert vallásuktól maguk is eltávolodtak, illetve saját édesanyjuk is elmulasztotta őket vallásos szellemben nevelni. Nagyobb gondot fordítván a divatra, mint az imakönyvre, a keresztények kegyeinek megnyerésére, mint otthonukra, anyaként gyermekeiket hit nélkül nevelték, felszínesen, divatficsúrokká, míg feleségként férjeikre is káros befolyást gyakoroltak. A zsidó identitás szétmállásáért lényegében a nőt terhelte a felelősség. „Gyakran úgy látom”, írta a filozófus Palágyi Menyhért, „hogy éppen ő okozza, hogy az újabb nemzedék fölöttébb materialisztikus gondolkodású, ő ingerel idegen példák majmolására, ő okozza, hogy sokan szégyellik zsidó voltukat és hogy a zsidó önérték nagyon aláhanyatlak”.²⁰³ A zsidó nő nemhogy nem teljesítette vallásos hivatását, de ennek ellenségesévé vált. „Míg a keresztény vallásoknak a nő a legfőbb támasza, addig minékünk – kimondjuk a fájdalmas szót – meg kell védenünk vallásunkat asszonyainkkal szemben.”²⁰⁴

A zsidó nők vallásosságáról a férfiak által kifejtett vélemény és önnön nézete közötti gyökeres ellentétet Marion Kaplan is aláhúzza, az ellentmondásra azonban nem adott magyarázatot.²⁰⁵ Paula Hyman úgy vélte, a férfiak, pontosabban a felekezeti élet szószólóinak szerinte is téves véleménye egy öntudatlan felelősségelhárítási mechanizmusból eredt. Azáltal, hogy a zsidó anyákat hibáztatták hivatásuk elmulasztásáért, „a hitközségi vezetők a nőkre vetíthették önnön bűntudatukat, amiért nem mutatkoztak képesnek határt

szabni az asszimilációnak”, felmentve ezáltal egyrészt önmagukat, másrészt magát az „asszimilációs projektet” az (ön)bírálat kényszere alól.²⁰⁶

A magyar zsidó polgárságra nézve nem rendelkezünk elég információval ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon a nők vallásossága mennyiben tért el a felekezeti kiadványok nyújtotta képtől. Véleményüket, miszerint a zsidó nőket férjeikhez képest kevésbé érintette a szekularizáció, Marion Kaplan és Paula Hyman döntően önéletrajzi források, még hozzá nők által írt visszaemlékezések elemzésére alapozták. A magyar zsidóság esetében viszont, legalábbis az általunk vizsgált korszakot illetően, nem rendelkezünk elégséges mennyiségű olyan önéletrajzzal, amelynek férfi, és még inkább női szerzői részletesen írtak volna családi nevelésükről ahhoz, hogy reprezentatív képet nyerhessünk a zsidó polgárság férfi és nő tagjai közötti különbségekről.

Ekképpen csupán pár megjegyzésre szorítkoznánk. A férfiak elfoglaltsága vitathatatlan. Míg fentebb idézett cikkében a gyermekek vallástalan neveléséért kizárólag a nőt okolta, önéletrajzában a Nagyatádon, majd Kaposváron felnőtt Sebestyén Károly semmi különbséget nem tett szülei között, akik noha az ünnepeket és az étkezési törvényeket betartották, „ahhoz nagyon is fáradtak voltak, hogy gyermekeik lelkében a maguk vallotta hit tüzeit táplálni tudták volna”.²⁰⁷ Ami a nők vallási érzületét illeti, férjeikhez képest fokozottabb elidegenedésük tézisének nehéz összeegyeztetni a ténnyel, hogy a dualizmus korának messze legsikeresebb neológ vallási kiadványa, valódi bestseller Kiss Arnold először 1898-ban kiadott *Mirjam* című női imakönyve volt,²⁰⁸ amely 1910-ig huszonnégy, 1914-ig harminc, 1918-ig ötven kiadást ért meg.²⁰⁹

Paula Hyman érvelése azonban a magyarországi helyzetre egy ponton nem transzponálható. A 19. századi angol, francia, német és amerikai zsidó sajtóban, illetve zsidó férfiak nyilvános megnyilatkozásaiban, írta Hyman, egyetlen utalást sem talált, amely a gyermekek nevelését illetően kifejezetten az apák felelősségét firtatta volna, illetőleg őket bírálta, amiért gyermekeik eltávolodtak a zsidó közösségtől.²¹⁰ Őszintén szólva, ez számunkra nehezen hihető. Mindenesetre Magyarországon nem ez volt a helyzet. Nem vitás, a gyermekek vallási közönyének okáról kifejtett tézis a nőkre hárította a felelősséget. Ugyanakkor, és e kizárólagos bűnösség teóriájának ellentmondva, számtalan írást találhatunk, amely nem tett különbséget férfiak és nők között,

202 Sebestyén Károly: Zsidó nőképző. *Egyenlőség*, 1896. jan. 3. 7.

203 Palágyi Menyhért: A zsidó nő a közművelődésben. *Egyenlőség*, 1891. okt. 2., ünnepi melléklet, 5.

204 Szabolcsi Miksa: A nőkérdés. *Egyenlőség*, 1898. ápr. 17. 2.; A zsidó nőkkel szemben – részben más nők által – megfogalmazott bírálatokra ld. még: Ungar Mór: Néhány komoly szó a nevelési ügyről. *Magyar Izraelita*, 1862. febr. 28. 71.; Mezey Ferencz: Karácsonyfa. *Egyenlőség*, 1886. dec. 26, 5–6.; Grosz Gizella: A zsidó nőről. *Egyenlőség*, 1896. jan. 3. 5–6.; Neumann Amália: A zsidó nő hivatása. *Egyenlőség*, 1897. márc. 28. 4–5.; Székely Ferenc: Két levél. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1897. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1897, 83–84.; Viola Miksa: Modern nagyvárosi zsidó asszonyok. *Egyenlőség*, 1906. febr. 25., melléklet, 1–3.; Ben Juda: Nők a zsidó kultúrában. *Egyenlőség*, 1908. júl. 26. 3–5.; Neumann Árminné: A zsidó nő és vallása. In: Patai József szerk.: *Magyar zsidó almanach*. 1. évf. Bp., A Magyar Zsidó Almanach Szerkesztősége és Kiadóvállalata, 1911, 34.; Jusszuf: A zsidó asszonyok. *Múlt és Jövő*, 2. évf. 1912, 6–7. sz. 281.

205 Marion A. Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class*, i. m.

206 Paula E. Hyman: *The Modern Jewish Family*, i. m. 189–190. Az idézet a 190. oldalon. Uő: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 47–49., az idézet: 48.

207 Sebestyén Károly: *Summa Vitae*. Visszatekintés egy életre. I–II. Bp., Athenaeum, 1927, I. 84–85.

208 Kiss Arnold: *Mirjam*. Imádságok zsidó nők számára. Veszprém, Köves és Boros kiadása, é. n. [1898].

209 Az OSZK katalógusa szerint a könyv a Horthy-korban is folytatta sikerútját. 1922-ben jelent meg a *Mirjam* nyolcvanadik kiadása, a holokauszt előtti utolsó, 1942-es kiadás a százharmadik volt!

210 Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 47.

hanem egyszerűen a „szülőket” korholta. Ezenkívül, a vallásuk és gyermekeik iránti kötelességeik elmulasztását kifejezetten az apákat is bíráló megjegyzések mellett²¹¹ az *Egyenlőség* főszerkesztője 1892-ben külön írást szentelt kizárólag férfitársai ostromozásának. Amint írta Szabolcsi Miksa *Apák vétke* című, egy konkrét kitérési eset által inspirált cikkében: „Fiaitok, ha hűtlenné lesznek Izrael örökéhez, ha vallásukat könnyen, egy állásért, egy szeszélyért maguktól elvetik: nem ők a hibásak, hanem ti!”²¹²

Az egy időpontban és helyen élő szekularizált zsidók között lényeges különbség húzódhatott továbbá aszerint, hogy valaki – nagyobb valószínűséggel, de nem feltétlenül az idősebbek – még vallásos környezetben nevelkedett, és csak kamaszkorában vagy fiatal felnőttként távolodott el vallásától, illetve már eleve szekularizált közegben nőtt fel és a kötelező iskolai hitoktatáson kívül vallásos nevelésben otthon alig vagy egyáltalán nem részesült. Nevelése, gyermekkori emlékei révén az előbbinél akkor is fennmaradhatott valamiféle, identitását tápláló érzelmi kötődés a zsidó vallás iránt, ha jelen életében azt már nem gyakorolta, míg az utóbbinál ennek esélye elenyésző volt. „Primitív, üres, tartalmatlan mostan, azelőtt bűvös mesekönyv volt a számomra”, írta 1902-ben az emancipáció évében Bermann Adolf néven született Kóbor Tamás a széder esti haggadárról, vagyis a családi vacsora során ekkor recitált liturgiát tartalmazó szövegről. Gyermekkorában, emlékezett vissza Kóbor, széder este alig fértek el az asztalnál, apja „mint Jákob” ült az asztalfőn, az este valóban ünnep volt, hangulatával magával ragadó és lélekmelegítő. Mint a család legfiatalabb tagja, neki kellett feltennie apjának a négy kérdést, amelyekre válaszul a családfő felidézte az egyiptomi fogságból való szabadulás történetét és elmagyarázta az ünnep jelentőségét. Majd telt az idő, idősebb testvérei elmaradoztak, szétszéledtek a nagyvilágban, széder estéjén már csak hárman maradtak, szülei és ő. „Szegény öregem! Mind halkabban, mind gyorsabban morzsolta le a szöveget, a fordítgatással teljesen fölhagyott. S valahányszor rám került a sor és rákezdtem: »Má nistano?» – szomorúan tekintett rám, mintegy bocsánatot kérve, hogy a régi szokás engem terhel.” Kóbor vállalta hitetlenségét, de fájlalta is, részben magára, de még inkább gyermekeire nézve, akiknek nem adta át, amit ő kapott: „A hitetlen magába tér és visszasírja a régi időket, mikor ő még nem volt az. És gondol a jövőre, amikor ez a végső szegényes maradványa a múlt poézisének is el fog enyészni. Amikor hárman sem ülnek többé a széder asztal körül, hanem ő egymagában ül, vagy új családi körben, melyben a gyertyák peszach estéjén is csak úgy ragyognak, mint máskor; emberek közt, akiket ő nevelt és akiket meg nem ismertett az ősi hagyományokkal. [...] Pedig ezen a fájó meleg érzésen, amely most végig-

rezeg a lelkemen, sejtem, hogy megrabolom majd a gyermekeimet. [...] Fátum nyugszik az új nemzedéken. Megbűnhődik az apák vétkeiért s amiért azok megtagadták hitüket, kegyeletüket, utódjaik múltjából hiányozni fog az az oázis, melyre oly szívesen térnének meg elmélkedni saját jobb belátásuk sivar voltjáról és a naivitás megnyugtató, melengető sugarairól.”²¹³

A vallomásban felsejlő nosztalgia Kóbor nemzedékének kollektív élménye lehetett. A századforduló felekezeti irodalmában, a zsidó irodalmi sorozatokban, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveiben vagy a felekezeti lapok hasábjain megjelent elbeszélések, visszaemlékezések gyakorta a pár évtizeddel korábbi, az 1850–1870-es évek falusi, kisvárosi zsidó milióbe vitték vissza olvasóikat, vagyis abba a világba, amelyben nagy részük felnőtt.²¹⁴ Az ábrázolás idealizált volt és szentimentális. A kis történetek kis hősei rendszerint hitközségi emberek voltak, a helyi rabbi, a rasekol, vagyis a hitközségi elnök, és még inkább a hitközség szerény alkalmazottai, a dáján, a sakter, a samesz. A történetek meghittséget árasztottak, a megrajzolt élet békés volt, a konfliktusok mosolyt fakasztóak. Nem zsidók szinte egyáltalán nem szerepeltek ezekben az elbeszélésekben. A szereplők vallásossága szigorúan véve már itt sem volt „ortodox”, de a hagyomány az új idők követelményeihez való alkalmazkodás mellett is átitatta a szereplők cselekedeteit, az elbeszélés hangnemt és színeit.

Az 1880-as években, illetve később született, már szekularizálódott polgári milióban felnövekvő nemzedékek emlékeiben a vallásosság már jóval ritkábban képezte részét a „múlt poézisének”, amint ez kitűnik az 1895-ös születésű, Komáromban felnőtt Zsolt Béla önéletrajzából, akit ügyvéd, majd takarékpénztári igazgató apja a református elemibe íratott: „Rendszeresített zsidó hittanítás nem volt az iskolában, a segéd Rabbi otthon adott nekem lelkét. Már komikus külseje miatt is lenéztem és kifiguráztam, s tudtam, hogy az a fontos neki, hogy a havi bérét megkapja, de nem nagyon izgatja, megtanulok-e zsidóul [itt értsd: héberül]. Sajnos, máig sem tanultam meg. Zsidó templomba csak hosszúnappor vittek el és bevallom, eleinte magam is komikus gajdolásnak tartottam a zsidó liturgiát. Otthon alig emlékeztetett valami a zsidóságunkra: disznót öltünk, kalap nélkül ettünk, elalvás előtt németül imádkoztam: a Lieber Gott im Himmel, schliesse meine Augen zu kezdetű imát. Zsidóul egyáltalán nem imádkoztam.”²¹⁵ Zsolt anyai nagyapja még szigorúan

211 Perls Ármin: Ok és okozat. Újévi beszéd a kecskeméti zsinagógában 1883. október 2-án. In: *Prédikációk*. Szeged, Traub B. és Társa Könyvnyomda, 1884, 44.; Zsidó nők, i. m. 2.; Üdvös újítás az ifjúsági istentisztelet körül. *Egyenlőség*, 1890. dec. 19. 4.; Haber Samu: Ifjúsági istentisztelet. *Egyenlőség*, 1894. jún. 8. 3.

212 Szabolcsi Miksa: Apák vétke. *Egyenlőség*, 1892. szept. 16. 6.

213 Kóbor Tamás: Má nistano. In: Ötvös Károly – Dóri Zsigmond szerk.: *Almanach. Izraelita Családi Naptár*. 5663 (1902/3). Bp., A szerkesztők kiadása, 1902, 72–74.

214 Az efféle elbeszélés tipikus példája: Hajdu Miklós: Hivatalbeli emberek. In: *Gilcad. Vallomások, elbeszélések*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 13–23.; Az elbeszélés első ízben a Patai József szerkesztette Magyar Zsidó Könyvtár 12. kötetében jelent meg, 1906-ban. A nosztalgia kérdéséről ld. Richard I. Cohen: Nostalgia and 'Return to the Ghetto': A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe. In: Jonathan Frankel – Steven J. Zipperstein szerk.: *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1992, 130–155.

215 Zsolt Béla: *Villámcsapás*, i. m. 76–77. Az idézet „elalvás előtt...” szavakkal kezdődő része csak a szöveg első változatában szerepel. Ld. Zsolt Béla: Részlet egy önéletrajzból. *A Toll*, 1936. okt. 27. 199.

betartotta a vallási parancsolatokat, „de nagyapám ortodoxiája nekünk is kuriózum volt, mi is groteszk túlzásnak, idejétmúlt babonának tartottuk”.²¹⁶

A vallásos gyakorlat és érzület persze nem képezte az egyénenként változó tartalommal feltöltött „zsidóság” iránti kötődés kizárólagos attribútumát. A fokozódó szekularizáltsággal ellentétben más dinamikák, amint azt a pesti Chevra esetében láttuk, az akkulturált neológ zsidóság azonosságtudatának akár erősödéseként is értelmezhetők. A pesti Szentegyletét illetően a korábbi trend a háborút megelőző negyedszázad során is folytatódott. Míg a pesti izraelita lakosság 1890 és 1910 között majdnem pontosan megduplázódott, 94 929 főről 188 937 főre emelkedve, a pesti neológ Chevra Kadisába belépők száma ennél jóval jelentősebb mértékben, több mint 174%-al növekedett: 1891-ben 1004-en, 1910-ben 2754-en kérték felvételüket a Chevra Kadisába,²¹⁷ az egylet taglétszáma ezen időszakban 5211-ről 13 063-ra emelkedett.²¹⁸

Kétségtelen, hogy a nyelvében, kultúrájában, érzelmeiben magyarosodó/magyarosodott polgárság zsidó identitása nem táplálkozott egyedül vallási forrásokból, és nem kötődött feltétlenül a vallási parancsolatok betartásához. Amint azt a lapszerkesztő Vészi József,²¹⁹ Bánóczi József,²²⁰ a *Magyar-Zsidó Szemle*, majd az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveinek szerkesztője, 1887-től az Országos Izraelita Tanítóképző igazgatója, a már idézett Sebestyén Károly vagy Kóbor Tamás példája tanúsítja, még a felekezeti kiadványok szerkesztői és szerzői, a hitközségi egyletekben ténylegesen és aktívan részt vevő zsidók között is akadtak számosan, akiknek vallási gyakorlata jószerivel a nagyünnepek (részleges) betartására korlátozódott. Noha az ekkor csurgói főrabikként szolgáló Schreiner Márton számára, amint írta 1888-ban a *Magyar-Zsidó Szemle*ben, „érthetetlen” volt „azoknak álláspontja, a kik vallásos

gondolkodásunktól, életünkötől lehetőleg távol állva mégis »jó zsidók«-nak vallják magukat”,²²¹ nyilvánvalóan voltak ilyenek, és itt nem csak az imént említet-tekre, illetve arra a szűk rétegre gondolunk, amelynek tagjai számára a vallási identitást a felekezetükért vívott küzdelem, a zsidók emancipációjáért, a zsidó vallás recepciójáért, illetve az antiszemitizmus ellen folytatott harc váltotta ki.²²² „Világi életet élt, templomba nem járt, nem böjtölt”, emlékezett vissza fia Kiss Józsefre, „de egyik utolsó írásában, melyben halála esetére intézkedik, valomást tesz, hogy mindig jó zsidó volt és zsidó erkölcsökhöz illően egyszerű, pompa nélküli temetést kér”.²²³ Ha „jó” zsidónak nem is vallotta magát, a válásra semmit nem adó, saját vallomása és mások tanúsága szerint alapfogalmait sem ismerő Bródy Sándor fiatalkorában nem egy párbajt vívott, mert valaki a jelenlétében becsmérelte a zsidókat,²²⁴ „a maga zsidó voltával”, írta évekkel halála után Nagy Endre, „kérdészetlenül, hivatkozva hozakodott elő mindig”.²²⁵

A vallásos hiten kívül a közös származás, a közös múlt és a részben kényszerű, vagyis az antiszemitizmus által fenntartott közös jelen táplálta együvé tartozás érzete nyilvánvalóan szintén erős érzelmi gátat emelt a zsidó felekezet elhagyása előtt. Aminthogy az is evidens, hogy a szekularizáció mellett a hagyományos, zárt zsidó közösségekből való kilépéssel, a keresztény társadalom tagjaival való fokozott érintkezéssel, vagyis általában az akkulturációval szintén növekedett az áttérés gondolatának a lehetséges felmerülése. A 19. századi magyar zsidók jelentős, minden más felekezethöz nagyobb arányú urbanizációja²²⁶ és a reformkorban kezdődő, a dualizmus első évtizedeitől nagymérvű szakmai és társadalmi polarizációja²²⁷ ered-

216 Zsolt Béla: *Villámcsapás*, i. m. 78.

217 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: A pesti Chevra-Kadisa hete II., i. m. 4.; Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 27. évf. 1910, 178.

218 Uo.; A *Pesti Chevra-Kadisa előjáróságának jelentése és kezelési kimutatása az 1891-iki közigazgatási évről*, i. m. 3–4. A háború előtti utolsó, 1913-as tagfelvétel eredményeként a Chevra-tagok száma 14 459-re emelkedett. Ld. Szabó Géza: Huszonöt év a pesti chevranál. *Múlt és Jövő*, 4. évf. 1914, 3. sz. 150. A Szentegylet által 1914-ben kiadott választóképes tagok 12 822 nevet felsoroló jegyzéke feltehetően azért mutat kisebb létszámot, mert nem tartalmazza az évi járulékuk befizetésével késésben levő tagokat. Ld. A *Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*. H. n. [Bp.], k. n. 1914.

219 Vészi József. *Egyenlőség*, 1884. aug. 3. 7.; Sárosi Géza: Vészi József. *Egyenlőség*, 1899. aug. 6., melléklet, 1–2.; Széchenyi Ágnes: Müstoppoló és mecénás. Sárközi Márta (1907–1966). In: Uo. szerk.: *Menekékház. Sárközi Márta emlékkönyve*. Bp., Magvető, 2004, 19, 25.; Uo.: Vészi József, a műhelyteremtő és dinasztiaalapító (1858–1940). *Budapesti Negyed*, 16. évf. 2008, 2. sz. 243–271.

220 Ferenczi Zoltán: A megrendszabályozott tanítójelölt. *Ungarische Wochenschrift*, 1902. márc. 21. 2–3.; Alexander Bernát: Bánóczi József, i. m. 11–13.; Alexander Bernát: Bánóczi József életéből. *Egyenlőség*, 1926. dec. 4. 6.; Kiss Arnold: Bánóczi József egyénisége. In: Szemere Samu szerk.: *Évkönyv*. 1932. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1932, 176, 178, 183–184.; Benoschowsky Ilona: Bánóczi József – levelezése tükrében. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv*. 1977/78., i. m. 23, 25–26.

221 Schreiner Márton: Az újkori zsidóság vallásos életéről. *Magyar-Zsidó Szemle*, 5. évf. 1888, 20.

222 Ld. Ignaz Hirschler: (*Autobiographisches Fragment*). Bp., Druck von Max M. Pollak & Comp., 1891, 21–22.; Mezei Mór: Dr. Hirschler Ignác, i. m. 2.

223 Kiss Jenő Sándor: Bevezetés. In: Kiss József: *Legendák a nagyapámról*. Első teljes kiadás. Bp. Kiadják Kiss József gyermekei, 1916, 15–16.

224 Bródy Sándor: Zsidókról. *Fehér Könyv*, 2. évf. 1915, 3. sz. 85.; Secundus [Patai József]: A hosszú napkor elpusztult Jeruzsálem. *Múlt és Jövő*, 2. évf. 1912, 9. sz. 422.; Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. XXII. Bródy Sándor. *Egyenlőség*, 1891. máj. 1. 12.

225 Nagy Endre: Expresszionista arckép Bródy Sándorról. In: *Hajnali beszélgetések Lukits Milossal*. Bp., Genius kiadás, é. n. [1930], 83.

226 A zsidó lakosságnak 1869-ben 29,5, 1910-ben 50,85%-a lakott törvényhatósági jogú, illetve rendezett tanácsú városban, arányuk a teljes városi népesség körében 8,3-ról 12,4%-ra emelkedett. Az adatok számításai alapja Sebők László: Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeállította: H. n. [Bp.], TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, 2005, 276–277.; *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 27. Bp., Athenaeum, 1909, táblás kimutatók, 98–99.; *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 64. Bp., Athenaeum, 1920, 100–102, 110–111. Részletesebb adatokra ld. Gyula Zeke: Urbanisation et migration des juifs de Hongrie aux XIXe et XXe siècles. *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 1988, 2. sz. 99–106.

227 László Katus: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Michael K. Silber: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945: Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Jerusalem, The Magnet Press – The Hebrew University, 92–105.; Karády Viktor: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). In: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, i. m. 249–274.

ményeképpen a közösség visszatartó ereje jóval gyengébben érvényesült azoknál, akik, maguk mögött hagyva szülőhelyük szűkebb, kulturálisan még többnyire hagyományos közösségét, elvegyültek a városi tömegben, illetve azoknál, akik olyan, apáikétól eltérő mesterséget választottak, mely révén szakmai (és így társadalmi) közegük jóval nagyobb részben állt nem zsidókból. Egy fővárosi mérnök nagyobb valószínűséggel tért át, mint egy szombaton akár nyitva tartó, de szülőfalujában maradt vegyesbolt-tulajdonos, mely utóbbi esetében a szülőket, rokonságot is magában foglaló közösség nem csupán mint pozitív élmény jelentett visszatartó erőt, hanem mint olyan közeg is, amelyben a „hitehagyás” a szekularizálódott városi zsidó rétegekhez képest mélyebb elítélést és ellenérzést szült.

Az együvé tartozás érzése a szekularizált városi zsidó polgárság körében persze annál is inkább fennmaradhatott, mivel továbbra is nagyrészt azonos szakmai körökben mozogtak, ugyanazokban a kerületekben laktak, főleg egymás közt barátkoztak, zömében egymás közt házasodtak. Csakhogy ez a közeg a századfordulóhoz érve immár az áttért zsidókat is magában foglalta! A vallási érzülethez képest a szekuláris zsidó identitás, éppen szekuláris mivoltából kifolyólag, kevésbé tartotta vissza az áttéréstől a vallásilag indifferens zsidókat, akik az áttérést, mint formális felekezeti aktust, zsidó identitásuk meghatározása szempontjából lényegtelennek tekinthették. Abban, hogy a 19. század során fokozatosan növekedett azon zsidók száma, akik eljutottak az áttérés gondolatáig, éppen azért képezi a szekularizáció a legfőbb tényezőt, mert ha az elvallástalanodás nem vezetett feltétlenül áttéréshez, a vallási identitás viszont az áttérés opciójának a felmerülését is kizárta. Akadtak zsidók, akik noha áttértek, zsidónak vallották magukat, akármit is jelentett ez számukra. Olyan zsidó azonban nem volt, aki áttért, mert szülőfalujának, kisvárosának szűk közösségét maga után hagyva egy nagyobb városba vagy a fővárosba költözött, mert a kereskedelmi pályát felváltotta valamely szabadfoglalkozással, illetve az állam, a város vagy a megye szolgálatával, mert társaséletében immár főleg keresztényekkel érintkezett, mert indifferenssé vált a zsidóság mint közösség és/vagy kultúra iránt, mert számára „zsidó” mivolta már nem jelentett semmit – de vallásos zsidó maradt. Az áttérést választó zsidók egyetlen közös vonása nem „zsidóságuk”, hanem vallásuk iránti közömbösségükben rejlett.

A magyarországi zsidóság körében bekövetkezett szekularizáció eredményeképpen az 1900-as évekre az áttérés alapvető akadályja a szinte teljes zsidó nagypolgárság, a zsidó középrétegek nagy része, de a zsidó kispolgárság, sőt a falusi zsidóság egy szegmense előtt is lebomlott. A vallásos nevelés, illetve a vallásos hit hiánya önmagában azonban nem vezetett áttéréshez, nem váltotta ki azt. Ha minden, a vallási gyakorlattal többé-kevésbé teljesen felhagyott, vallásától elidegenült vagy eleve vallásos nevelés nélkül felnőtt zsidó áttért volna, a konvertiták száma az első világháború előestéjén a ténylegesen áttértek sokszorosára rúgott volna. A szekularizáció csupán megteremtette a zsidó lakosság széles körében azon döntés pszichológiai lehetőségét, amelynek meghozatalához további okok közrejátszása szükségeltetett.

2. AZ ÁTTÉRÉS CSÁBÍTÁSA

Az áttérést kiváltható okok vizsgálatát döntően a dualizmus korára korlátozzuk. Bár a zsidókat sújtó jogi korlátok a Helytartótanács által 1783. március 31-én közzétett *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* címet viselő szabályozástól kezdve a zsidókról szóló 1840. évi XXIX. törvényen át az 1860-as években hozott rendeletekig fokozatosan enyhültek, a zsidók 1867-ben bekövetkezett egyenjogúsításáig az áttérés nyilvánvaló, garantáltan azonnal élvezhető előnyökkel járt. Egy jogi korlátozottság, nevezetesen a zsidók és keresztények összeházasodásának tilalma az egyházpolitikai törvényekig fennmaradt, számos zsidót e tilalom kikerülésének a vágya vezetett az áttéréshez. Ezenkívül azonban az emancipációs törvény révén az ország keresztény népességével „minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak” nyilvánított izraelita lakosok számára felekezeti státuszuk elvileg semmilyen akadályt vagy hátrányt nem jelentett.

Azon európai országokban, ahol a zsidók elnyerték az emancipációt, a hasonló szintű akkulturációt elért zsidók áttérésének országonként eltérő aránya a keresztény társadalmak irántuk tanúsított viszonyának a függvényében alakult. Minél toleránsabb volt egy adott társadalom a zsidók fennmaradása iránt, minél kevesebb akadályt gördített szakmai érvényesülésük és társadalmi integrációjuk elé, minél kevésbé gátolta a zsidó vallásban maradás a társadalmi presztízs-hierarchiában való emelkedést, vagyis minél kevesebb potenciális előnnyel kecsegtetett a keresztény felekezetek valamelyikébe történő átigazolás, annál alacsonyabb volt az áttérések száma és aránya. Minél nagyobb volt a zsidókkal szembeni előítélet, minél kevésbé vélte egy adott ország keresztény társadalmi összeegyeztethetőnek a zsidóság és a nemzet fogalmát, minél többen voltak, akik zsidóságot stigmaként élhették meg, annál nagyobbnak mutatkozott a vallást váltók aránya.²²⁸

A történetírás egyhangú vélekedése szerint az áttérést a konvertiták zöme nem vallási aktusként élte meg. E véleményüket a közép-nyugat-európai áttérésekkel foglalkozó történészek részben a kortársak véleményére alapozták, részben azon konvertiták kis számára, akik bizonyíthatóan vallási meggyőződésből vették fel a keresztiséget. A kortársak Magyarországon is hasonlóképpen vélekedtek. „A mai felvilágosult áramlatok mellett a legnagyobb ritkaság, hogy zsidóember igazi, mély, vallásos meggyőződésből változtassa meg hitét”, írta 1903-ban gróf Zay Miklós a zsidók társadalmi helyzetéről a *Huszadik Században* közölt cikkében.²²⁹ Véleményét a neológ zsidó értelmiség mellett a

228 Todd M. Endelman: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History, i. m. 61–66.; Uő: The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, i. m. 102.

229 Zay Miklós: Zsidók a társadalomban. *Huszadik Század*, 4. évf. 1903, 12. sz. 960.

korabeli viccek szerzői,²³⁰ sőt olykor a keresztény lelkészek is osztották. Míg egy 1884-ben, *A keresztények legyenek-e zsidók?* címmel kiadott röpiratában Huszár Károly zsámbéki plébános hangot adott reményének, miszerint „egykor minden népek szent Péter pásztorbotja alatt legelnek”, nyomban hozzá is tette: „Azonban várhatunk, míg a künnlevők szabad meggyőződésből csatlakoznak. Mainap erre éppen nem lehet gondolni; és nevezetesen a zsidók maradjanak a mik, zsidók. Kereszttség hit nélkül religiókra nézve gyalázat.”²³¹ A háború előtti évtizedek áttérései kapcsán a református lelkész Szabó Imre 1924-ben szintén úgy vélte, „nem genuin vallásos erők hatottak a zsidóságra, hanem a társadalmiak”.²³² Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lettek volna, akik vallásos meggyőződésből tértek át. Dorothea Mendelssohn (1763–1839), Boris Pasternak (1890–1960), Edith Stein (1891–1942), Magyarországon Hevesi Sándor vagy Erdős Renée, és a listát folytathatnánk: miként a híres konvertiták között, minden bizonnyal a névtelen áttérők között is akadtak, akik egy őszinte spirituális útkeresés végállomásaként tértek át valamelyik keresztény vallásra.²³³ Cikkében Zay Miklós is megjegyezte: „Vannak kivételek, főleg a nők soraiban, kiket a katolikus egyház fénye, ragyogó művészete s egy egész világot átölelő múltja magához vonz, s kik mint őszinte fanatikusok hallgatják végig a misét.”²³⁴ A történetírás megállapítása az emancipált európai zsidók áttérésének természetéről mindazonáltal a magyarországi zsidókra is érvényes: összességében jelentéktelen lehetett azok aránya, akik azért tértek át, mert úgy érezték, hogy a keresztény vallás igazabb, mint az övéké.²³⁵ „A leg-

több zsidó”, írta Todd Endelman, „aki a francia forradalom és a második világháború között eltelt időkből kereszténnyé lett [...] nem meggyőződésből tért át, hanem főképpen pragmatikus okokból. Egyesek társadalmi státuszuk emelkedését akarták elősegíteni azáltal, hogy megszabadultak a zsidósággal járó stigmától. Mások olyan pályákon kívántak karriert csinálni, amelyek kívül estek a hagyományos zsidó foglalkozásokon és úgy találták, hogy zsidóságuk akadályt jelent. Még mások, így Heinrich Heine, azt gondolták, hogy a megkeresztelkedés jelentette az európai civilizációba való belépőjegyet.”²³⁶

Már ez utóbbi motívum is jelzi: az áttérés, ha jellegében zömében szekuláris aktus volt is, nem redukálható csupán opportunistá megfontolásokra. (Bár éppen Heine esetében, és szemben elhíresült kijelentésével, vallásváltása nem kulturális integrációját volt hivatott elősegíteni, hanem egyetemi tanárrá való kinevezését – amelyet a lutheránus vallás felvétele ellenére sem kapott meg.²³⁷) Itt nem csupán arról van szó, hogy akadtak, akik pragmatikus okból tértek át, ám később új vallásuk őszinte híveivé váltak,²³⁸ illetve opportunistá áttérésüktől mintegy függetlenül közelebb érezték magukat a keresztény valláshoz.²³⁹ Számosan lehettek, akik áttérésüket az adott nemzettel, az európai kultúrával való azonosulásuk szimbolikus gesztusaként élték meg. Ugyanakkor még ezen esetekben is nehéz elképzelni, hogy valamilyen szinten ne játszottak volna közre pragmatikus szándékok, hiszen áttérése (ön)igazolásától függetlenül minden konvertita tisztában volt azzal, hogy vallásváltása révén társadalmilag előnyösebb helyzetbe kerül.²⁴⁰

Amennyiben elfogadjuk, hogy azon európai országokban, ahol a zsidók a keresztény lakossággal egyenlő polgári jogokat élveztek, az áttérés mértéke releváns mutatója a keresztény társadalmak integrációs készségének, Magyarország köztes helyet foglalt el Európában. Az áttérések számbeli alakulása alapján, amelyről a következő fejezetben részletesen beszámolunk, úgy tűnik: Magyarországon a keresztény társadalom nagyobb rezisztenciát mu-

230 [Ágai Adolf:] *Abrincs! 150 jordány vicz Seiffensteiner Salamontul*, i. m. 30.; *Drukk! Humorisztikus naptár az 1882-ik ordenáré esztendőre*. Megcselekedte Nms Mokány Berczi de Bugacz et Domszög. Bp., Athenaeum, é. n. [1882], 14, 125.; Gracza György: *A nevető Magyarország. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben*. Bp., Lampel Róbert, 1901, I. 326.; Bródy Miksa – Tábori Kornél – Szomaházy István: *Börzehumor*, i. m. 37. E viccek jelentős része nem specifikusan magyar zsidó vicc, a *Börzehumor* című könyvben szereplő vicc Avraham Alter Druyanov 1980-ban héberül megjelent *A viccek és élcek könyve* című háromkötetes gyűjteményében például német viccként szerepel. Ld. Todd M. Endelman: *Leaving the Jewish Fold in Germany: Comments on the Papers of Elisheva Carlebach, Deborah Hertz and Alan Levenson*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 40. évf. 1995, 128.

231 Huszár Károly: *A keresztények legyenek-e zsidók? Válasz Singer J. ezen iratára: A zsidók legyenek-e keresztények?* Bp., Nyomatott Bagó Márton és Fiánál, 1884. A röpirat, ami a választ kíváltotta: J. Singer: *Sollen die Juden Christen werden? Ein Offenes Wort an Freund und Feind*. Wien, Verlag von Oskar Frank, 1884.

232 Szabó Imre: *A budapesti reformátusság lelki rajza*. (1924) In: *Íme. a magvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk. bibliai magyarázatok. 1918–1928*. Bp., k. n. 1928, 13.

233 Jacob Katz: *Kifélé a gettóból*, i. m. 125–127. Hevesi Sándorra és Erdős Renée-re a IV. fejezetben részletesen visszatérünk. Fraknoi Vilmos címzetes püspököt itt azért nem említettük, mert nem saját döntéséből tért át, szülei keresztelték meg két éves korában. Ld. Berzeviczy Albert: *Fraknoi Vilmos emlékezete. Felolvasatott az Akadémia 1927. május 8-án tartott ünnepi közülésén*. Bp., MTA, 1927, 5.

234 Zay Miklós: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 960–961.

235 Carl Cohen: *The Road to Conversion*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 6. évf. 1961, 279.; Jacob Katz: *Judaism and Christianity Against the Background of Modern Secularism*. In: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, i. m. 37–38.; Uő: *The Identity of Post-Emancipatory Hun-*

garian Jewry; i. m. 14.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 75.; Amos Elon: *The Pity of it All: A Portrait of German Jews*. London, Allen Lane, 2003, 82.

236 Todd M. Endelman: *Introduction*. In: Uő szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 9.

237 Heine vallásváltásának anyagi motivációja levelezéséből egyértelműen kiderül. Egy barátjának írta 1825-ben, két évvel áttérése után: „ha a törvények megengednék az ezüstkanalak lopását, nem keresztelkedtem volna meg.” Idézi Deborah Hertz: *How Jews Became Germans*, i. m. 199. Heine számtalanszor citált kijelentését („a keresztelési bizonyítvány a belépőjegy az európai kultúrába”) tartalmazó levelét közli Paul Mendes-Flohr – Jehuda Reinharz szerk.: *The Jew in the Modern World: A Documentary History*. Second Edition. New York – Oxford, Oxford University Press, 1995, 258–259.

238 Ld. Jacob Katz: *Judaism and Christianity Against the Background of Modern Secularism*, i. m. 38.; Uő: *The Influence of Religion and Society on Each Other at the Time of the Emancipation*, i. m. 54.

239 Ld. Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*, i. m. 227–232.

240 Todd M. Endelman: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England*, i. m. 93.

tatott a zsidók befogadásával szemben, mint Franciaországban vagy Angliában, de kisebbet, mint Németországban, illetve a Habsburg Birodalom többi részében.

A következőkben arra keressük a választ, vajon a keresztény társadalom részéről mennyiben fogalmazódott meg, illetve mutatkozott meg az elvárás, hogy „magyarként” való elismerésük, illetve szakmai-társadalmi előmenetelük és társadalmi befogadásuk ellenében a zsidók váljanak meg hitűktől és térjenek át valamelyik keresztény vallásra, mennyiben beszélhetünk tehát a zsidókra súlyosodó áttérési nyomásról. Másképpen mondva: milyen előnnyel járhatott, illetve kecsegtethetett az áttérés?

2.1. Áttérés és magyarrá válás

A kérdés a zsidókkal szemben támasztott elvárások tágabb témakörének a része, megértése így szükségessé teszi ezek rövid felvázolását. Érdemes először hangsúlyozni: a zsidók 1867-ben bekövetkezett egyenjogúsítása nem kötődött semmiféle feltételhez. A reformkorban, majd az 1850–1860-as évek során a zsidók emancipációját pártoló liberális tábor egy része az egyenjogúsítást bizonyos feltételek – a zsidó vallás reformja, bizonyos szintű akkulturáció – előzetes megvalósulásától tette függővé, illetve első állomásként csupán azoknak biztosította volna az emancipációt, akik e feltételeknek eleget tettek, vagy legalábbis elegendő mértékben kivetkőztek feltételezett „morális korrumpáltságukból” ahhoz, hogy erre méltónak tekintessenek. Ez utóbbi álláspontot legkonzekvensebben Trefort Ágoston képviselte. Amint írta 1839-ben: „A’ Magyarországon lakó zsidók’ tömegének tudatlansága, balítéletei, sajátságos szokásaihoz ragaszkodása, sőt testi ‘s erkölcsi elaljasodása oly nagy, hogy a’ keresztényekkel rögtön egyenlőtétele mind a’ kettőnek csak kárára válhatnék. De okos intézkedés által állásukat lassanként emelvén, őket az idővel jöendő minden polgári jogok’ megnyerésére előkészíteni, egyeseket pedig, kik arra már érettek ‘s elkészültek, azokkal mindjárt ellátni kellene.”²⁴¹ Trefort 1862-ben is kiállt a részleges emancipáció gondolata mellett: „A zsidók alsóbb osztályaira mi soha sem fogunk hatni, mi őket se moralisálni, se mívelni, se becsületérzésüket felfokozni nem fogjuk, ezt csak a felsőbb zsidó osztályok fogják tehetni, ezeket kell magunkhoz emelni az által, hogy őket minden jogainkban részesítjük, pótlékuul tőlük követelvén, hogy faj és vallás rokonaikra akképp hassanak, hogy keresztény társadalom erkölcsiéhez és szokásaihoz simulva, a csereberéről s aljas kereskedelmi praktikákról lemondva, a földet műveljék s kézműveket gyakoroljanak.”²⁴² A feltételes emancipáció eszméjének

leg híresebb megfogalmazása Kossuth Lajosé, aki a zsidók egyenjogúsításáról vallott nézetét Fábián Gábornak a *Pesti Hírlap* 1844. május 5-i számában megjelent cikkéhez fűzött szerkesztői megjegyzésében fejtette ki. Amennyiben a zsidó vallás nemcsak vallás, hanem a zsidó nép „theocratiai országlási rendszer”-e, aminthogy Kossuth úgy vélte, hogy az, a zsidók vallása lehetetlenné teszi a „socialis egybeolvadást”, amely nélkül az általa egyébként időszerűnek vélt és hón óhajtott politikai emancipáció egyfelől mit sem ér, másfelől meghozatala is azon figyelmet érdemlő ellenvetésébe ütközik, amely szerint a teokrata alapú zsidó vallás híveit nem lehet emancipálni, mivel „egy országban csak egy országlási rendszer lehet”. A zsidókra hárult tehát a feladat, jelentette ki Kossuth, hogy bebizonyítsák, miszerint csupán egy vallásfelekezetet alkotnak, és nem egy oly népet, mely különálló népiségét „vallástanná szentelé”. Kossuth azt javasolta: tartsanak a zsidók egy „Synedriumot”, mely vallásukból kiiktatja annak politikai elemeit. Amennyiben e vallásreform révén „megszűnnek lenni külön nép”, úgy „letették a’ socialis egybeforradás szikla sarkkövét, mellyen [...] felemelkedendik politicai teljes emancipatiojok épülete is”.²⁴³ Bár az emancipációt Kossuth nem tette kimondottan függővé a zsidó vallás reformjától, a gondolatmenetből világosan kiviláglik, hogy ennek szerinte meg kellett előznie a zsidók politikai emancipációját.²⁴⁴

A nemzetgyűlés utolsó, 1849. július 28-i ülésén, Világos előtt két héttel egyhangúlag megszavazott, de a szabadságharc bukása miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvény egyfelől liberálisabb volt, mint az 1867-es, amennyiben lehetővé tette a keresztények és zsidó hitűek polgári házasságát, másfelől jóval kevésbé volt az, amennyiben meghagyta a belügyminisztériumnak, hogy „a móses vallásúak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, [...] hogy hitágazataikat nyilvánítsák s illetőleg reformálják”, illetve „hogy alkalmas szabályok által a móses vallásúak a kézimesterségek és a földművelés gyakorlására vezéreltessenek”.²⁴⁵ A törvény tehát oly módon adta meg a jog-

243 Fábián Gábor: Zsidó-emancipatio. *Pesti Hírlap*, 1844. máj. 5. 299–300. A cikk 299. oldalán szerkesztői minőségében Kossuth egy megjegyzést fűzött Fábián cikkéhez, majd hozzátette: „Egyébiránt vezérnézetünket a’ zsidóügyről ki fogjuk a cikk végén tartózkodás nélkül mondani.” Véleménye a 300. oldalon található, minden külön cím, illetve aláírás nélkül. A vallásreform igénylése már 1833-ban megjelent a Temes megyei országgyűlési követek utasításában, 1840-től egyre gyakrabban megfogalmazódott az országgyűlési vitákban, illetve a sajtóban, de nem vitás, hogy Kossuth cikkének döntő hatása volt abban, hogy e nézet a következő években a liberális táboron belül is dominánssá vált, míg a zsidó emancipáció ellenzőinek új fegyvert adott a kezébe. Ld. Singer Jakab: Temes megye és a zsidók polgárosítása. In: Bánóczy József szerk.: *Evkönyv*. 1907. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1907, 150–151, 153–154.; Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten*, i. m. 438–439.; Kovács Ferencz szerk.: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. I–VI. Bp., Franklin-Társulat, 1894, VI. 6–23, 122–123.

244 Michael K. Silber: Hungary Before 1918, i. m. 776.

245 A törvénycíket és indoklását egészében közli: Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 260–264. Az emancipációs törvény létrejöttének előzményeiről és körülményeiről ld. Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Bp., Múlt és Jövő, 1999.

241 Trefort Ágoston: Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény. *Themis. Értekezések a’ jog és közigazdaság’ körében*. Harmadik füzet. Pesten, Heckenast Gusztávnál, 1839, 40.

242 Trefort Ágoston: A társadalom tudománya és Riehl munkái. *Budapesti Szemle*, 16. köt. 1862, 53. sz. 303.

egyenlőséget a zsidóknak, hogy vallásuk reformjának erőteljes óhajával, illetve egyes szakmákra „vezérlésükkel”, vagyis az egyenlő polgárok szabad választásának korlátozásával ezen elvet egyben meg is sértette.²⁴⁶

A liberális elemeket ily antiliberális vonásokkal vegyítő álláspont összeegyeztethetetlen volt a politikai elit által a dualizmus liberális berendezkedésekor érvényesíteni kívánt jogegyenlőség elvével. Az országgyűlés által 1867-ben megszavazott emancipációs törvény az egyenjogúsítást nem kötötte semmilyen feltételhez, a törvényhozók ezt a zsidók elmagyarosodásának reményében, de nem ennek ellenében adták meg – a zsidók többsége ekkor még nem is beszélt magyarul.²⁴⁷ A magyarosodás követelménye elméletileg minden zsidóval szemben fennállt, a valóságban azonban általános „asszimilációs” nyomásról nem beszélhetünk. Azzal, hogy a vallásszabadság liberális elvének sérthetatlensége nevében és az országgyűlés óhajának megfelelően a kormányzat 1871-ben elismerte jogszabályként az ortodox szervezet alapszabályzatát, vagyis az ortodox zsidók jogát, hogy a hitközségeiket a *Sulchan Aruch* alapján szervezzék meg és életüket aszerint rendezzék be,²⁴⁸ a politikai elit egy olyan közösségi életvitel fenntartását szavatolta, amely – s ez mindenki számára világos volt – *de facto* kizárta a magyar nemzettel való elsődleges azonosulás lehetőségét. E tekintetben a századforduló politikai eliteje nem volt kevésbé liberális, mint 67-es elődjai. Lukács György vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906. január 9-én 102.284. szám alatt kelt rendeletével minden további nélkül érvényre emelte az ortodox szervezet csúcsát képező, hivatalosan mindaddig csupán ideiglenes jellegű Ortodox izr. közvetítő bizottság helyébe lépő Ortodox izr. országos képviselőség, központi bizottság és központi iroda szabályzatát.²⁴⁹ A dualizmus kori politikai elit meghagyta tehát a lehetőséget mindazon zsidóknak, akik ezt óhajtották, hogy életüket továbbra is a magyar társadalomtól és kultúrától való mondhatni teljes elhatárolódásban

éljék le. Az *Unterland* ultraortodox zsidósága, a dualizmus végéig lényegében zavartalanul meg is maradt kulturális izoláltságában, saját hagyományos világában, elszigetelődve az őt hidegen hagyó keresztény társadalomtól.²⁵⁰ Ennek persze volt ára, nevezetesen a társadalmi felemelkedésről való lemondás, mely felemelkedés azonban az ultraortodox zsidókat nem érdekelte. Az akkulturáció csak a többségi társadalomba betagozódni és ennek keretében felemelkedni kívánó zsidók számára jelentett kötelező követelményt, e követelmény azonban ez esetben sem nehezedett nyomásként az ezt az utat választó zsidókra, hiszen maguk is ugyanezt akarták, maguktól ezt tették.

A magyarosodás elsődleges és legfőbb követelményét a zsidók nyelvi akkulturációja képezte. Amint Vajda Péter figyelmeztette Mózes-hitű polgártársait 1840-ben: „A’ magyar nyelvben a’ nemzeti egység vezércsillagát és őrangyalát tekintsetek, mely nélkül maholnap egy, a’ töröknél nem jobb északi hullám nyelhet el bennünket. Ne legyetek hanyagok a’ magyarosodásban, ez az egy van, mit sürgetve kér tőletek új hazátok.”²⁵¹ A zsidók hön szorgalmazott nyelvi akkulturációja az ország lakosságának kisebbségét kitevő magyarság számát és arányát volt hivatott növelni. „Minden nyelvűek között, kik honunkat lakják, tán éppen a’ zsidó az, a’ ki nemzetiségi antipathiát legkevesebb táplál keblében ellenünk”, írta 1841-ben a *Pesti Hírlap*, amely úgy vélte, a zsidók emancipációjának szükségessége nyilvánvalóvá válik, mihelyt „meggondoltuk, mennyire fontos dolog, hogy felkaroljunk magunkhoz minden erőt, a’ mely nemzetiségünket gyarapíthatja, terjesztheti”.²⁵² A helyzetértékelés hatvan évvel később sem változott. „Ím, köröskörül vagyunk véve a nemzetiségektől: mind ellenségeink. A magyar kultúrát gyűlölik”, írta Benedek Elek 1900-ban. „Egyes-egyedül a zsidó faj az, mely a magyar kultúrához simul, az egyetlen, melyről bizvást reméljük, hogy az idők folyamán egy testté s lélekké lesz a magyarral.”²⁵³

A magyarság számbeli növelése pedig, mint köztudott, mindenekelőtt a magyar nyelvet elsajátítók számának növelését jelentette. Amint írta Romsics Ignác, „a nyelvre alapozott nemzetfelfogás a 19. század elejére az új magyar nacionalizmus axiomatikus érvényű alapelve lett”.²⁵⁴ Bár e felfogást nem osztotta mindenki, így közsímben Széchenyi István sem, a korabeli politikai elit

246 Gerő András: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. Liberálisok, antiszemita és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: *A zsidó szempont*. Bp., PolgArt, 2005, 13–40.

247 A zsidók nyelvi viszonyairól, ha a valósághoz nem feltétlenül hű, de legalább átfogó statisztikai adatokkal csak az 1880-as népszámlálástól rendelkezünk. A (szűkebb értelemben vett és Fiume város és területe nélkül értendő) Magyarország zsidó vallású lakosságának ekkor 56,29%-a vallotta a magyart „anyanyelvének”, vagyis bizonyosnak tekinthető, hogy tizenhárom évvel korábban arányuk még nem érte el az ötven százalékot. Az arányszám számítási alapja: *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei nemely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Szerkesztette és kiadja az Országos magyar kir. statisztikai hivatal. I. Bp., Athenaeum, 1882, 219, 529.

248 Az 1871. november 15-én megjelent 26.915. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet által jogszabályként elismert *Magyar és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezet szervező alapszabályzatát* közli Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847–1894*. I–II. Bp., Boruth E. könyvnyomdája, 1894, I. 976–988.

249 Az Ortodox közvetítő bizottság által a VKM-hez 1905. november 29-én beterjesztett új szervezeti szabályzatot és az azt jóváhagyó rendeletet közli Eisner Jenő: *Az izraelita hitfelekezet [sic!] és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye*, Karcag, Kertész József Könyvnyomdája, 1925, 9–12.; Az új szervezet létrejöttének és kormányzati jóváhagyásának okairól ld. *Magyarország közoktatásügye az 1905. évben*. Bp., Athenaeum, 1906, 10.

250 Jakov Katz: A magyar zsidóság egyedisége. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 12. évf. 2001, 3. sz. 32. A tanulmány *A magyar zsidóság kivételssége* címmel új fordításban megjelent in: Varga László szerk.: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*, i. m. 31–39.; Nathaniel Katzburg: *Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions*. In: Bela Vago szerk.: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, Westview Press, 1981, 51. Az ortodoxiának az asszimilációhoz való hozzáállására lásd Katzburg itt idézett tanulmányát (49–55.), valamint: Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 22–25.

251 Vajda Péter: Előszó. In: Bloch Móritz: *A’ zsidókról*. Pest, Trattner-Károlyi betűíveivel, 1840, XIX.

252 „Szerk.” szignóval ellátott lábjegyzet in: Bloch Móritz: *Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében*. *Pesti Hírlap*, 1841. febr. 6. 87.

253 Benedek Elek: Alexander Bernát. *Nemzeti Iskola*, 1900. febr. 17. 2.

254 Romsics Ignác: Nemzet és állam a modern magyar történelemben. In: Pritz Pál szerk.: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 2002, 9.

zömének nemzetfogalma Gyáni Gábor kifejezésével élve a dualizmus végéig „a nyelvi kultúrát [tüntette] ki a legfőbb kritérium, valójában az egyedüli determináns rangjával”.²⁵⁵ Noha 1896-ban a függetlenségi politikus és publicista Bartha Miklós elismerte: „a nyelv nem maga a madár, hanem annak csak a tola”, nyomban hozzátette: „Aki mindig magyarul beszél, magyarul ír: időjár-tán magyarul is fog gondolkozni annak a mélységes rejtélynek a hatása alatt, mely a nyelv szervezetében rejlik.”²⁵⁶ A sváb származású Rákosi Jenőnek még ennyi kétsége sem volt: „A nyelv hű képe, mása, következménye, alkotása és kifejezése valamely nemzet ösztöneinek, hajlamainak, érzéseinek, ízlésének, gondolkodásának, azaz egész egyéniségének és jellemének. [...] Az egyén, aki nyelvileg gyermekkorától kezdve beleolvad egy nemzetbe, az benne növeked-vén e nyelvben, nyelvével együtt felveszi a nemzet egész karakterét is.”²⁵⁷ A nézet, amely szerint a magyar nyelv elsajátításával a zsidók magyarrá váltak, a zsidó vallású lakosság nyelvi akkulturációját rögzítő hivatalos statisztikai kiadványok kommentárjaiban egyértelmű megfogalmazást nyert: „A zsidósá-g a magyar ajkú megyékben, mondhatni, teljesen *beolvadt nemzetünkbe*”, írta Jekelfalussy József az 1890-es népszámlálásról szóló elemzésében, amely ki-fejezésen nem értett mást, mint hogy e megyékben az izraelita lakosság zöme magyar anyanyelvűnek vallotta magát.²⁵⁸

A magyarosodás elvárásának a zsidók nagy része eleget tett, nyelvváltá-suk meghozta a kívánt eredményt: „A magyar anyanyelvű népesség abszolút számbeli többsége csak igen későn, 1900-ra állt nagyvége elő 51,4%-kal. Az asszimilált zsidók nélkül e többség csak az első világháború küszöbén lett volna felmutatható 51%-kal, velük 1910-re 54,5%-os lett.”²⁵⁹ Bár valószínű, hogy a „magyar anyanyelvű” izraelita lakosság jelentős része magánéleté-ben a századfordulón is inkább németül beszélt, a magyar nyelv elsajátítá-sa és ami ezzel járt: a magyar állameszme melletti elkötelezettség ellenében a politikai elit részéről a szavak szintjén maradéktalan befogadásra talált. A volt miniszterelnök Bánffy Dezső 1903-as megfogalmazásában: „Szeretek és megbecsülök minden felekezetet és minden fajt ez országban, ha a magyarság egységesítésére törekszik vagy legalábbis az ellen nem tör. Ami a zsidóságot különösképpen illeti, azzal én kivételt nem teszek. Miért is tennék, hogy is

tennék? [...] Oktalanság ez országban az eredetet, az úgynevezett fajmagyar-ságot firtatni és kutatni. Aki velünk van, az: mi vagyunk.”²⁶⁰

Mint közismert, Szekfű Gyula az országot a katasztrófába vezető libe-rális illúziók egyik jellegzetesebb vonását látta abban, hogy a Széchenyi intő szavára nem hallgató magyar nemzet összetévesztette „a magyarságot a ma-gyarul csevegéssel”, vagyis a „közönséges érintkezésre szükséges magyar be-széd” elsajátításán túl felmentette a zsidókat „a belső átalakulás kötelessége alól”.²⁶¹ Az utóbbi évtizedekben ezzel szemben számos történész úgy ítélte: a homogenitásra törekvő, a különbözőséget nem tűrő nacionalizmus eszmé-jétől áthatott hagyományos uralkodó elit a zsidóktól tudatosan-öntudatlanul teljes beolvadást várt el, a magyar „nemzetkarakter” minél teljesebb átvételét, maradéktalan hasonulást, vagyis másságuk lehetőleg minél teljesebb reduk-cióját.²⁶²

Az nem vitás, hogy zsidó vallású honfitársaik elmagyarosodásának mi-benlétét illetően számos kortársuk fejezett ki e nézetet alátámasztani látszó véleményt. 1880 márciusában a képviselőház napokon át vitázott az Országos izraelita iskolaalapnak a neológ, illetve ortodox szervezet közötti felosztásáról. A vita során Orbán Balázs azon „anomálián” elmélkedett, hogy az ország zsidó vallású lakosai a polgári jogegyenlőség élvezete dacára nem törekednek „a nem-zettesttel egybeformni”. Ezen az „abnormis helyzeten” a többes szám első sze-mély formájában meghatározott fél – a képviselőház? a keresztények? a magya-rok? – a polgári házasság bevezetése révén változtathatott, míg a zsidóktól azt kérte, igyekezzenek „nyelvben, érzelemben és szokásaikban magyarok lenni”, bontsák le „azon válaszfalakat, melyeket ők emeltek”, magyarosítsák neveiket, „legyenek utógondolat nélkül hű fiai a hazának”.²⁶³ Herman Ottó hasonlóan vélekedett: „Mi tartozik magára a zsidóságra? Mily kötelességek várnak arra? Mindazon válaszfalakat, a melyeket a vallás elavult tételei felállítottak, le kell rombolniok, teljes őszinteséggel magyarokká kell lenniök, még pedig szokás-ban, nyelvben és gondolkodásban.”²⁶⁴ Az *Egyenlőségben* egy korábbi, hasonló cikkét *A zsidók egy igaz barátja* aláírással beküldött cikk szerzője 1889-ben ennél is kategorikusabb volt: „Ismételve felhívjuk a zsidóság figyelmét arra, hogy sa-ját érdekében óvakodva őrizkedjék minden különlegességtől és minden erejé-ből törekedjék oda, hogy az ország többi lakóitól semmiben, a legcsekélyebb

255 Gyáni Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten. *Regio*, 6. évf. 1995, 1–2. sz. 104.

256 Bartha Miklós: „Csak magyarul”. (1896. márc. 11.) In: *Összegyűjtött munkái*. IV.: *Politikai cik-kek*. Sajtó alá rendezte Samassa János. Bp., Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése Bizoma-nya, 1912, 283.

257 Rákosi Jenő: A nemzeti nyelv. In: *A magyarságért*. Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvény-társaság, 1914, 8–9.

258 *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 1. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893, 149. [kiemelés tőlem – K. M.] A kötetet Jekelfalussy József szerkesztette és írta.

259 Zeke Gyula: Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között. In: Schweitzer József – Hajnal Piroška – Kende Frigyes szerk.: *Évkönyv. 1992–1995*. Bp., Országos Rabbiképző Intézet, 1995, 241.

260 Beszélgetés Bánffy Báróval. *Jövendő*, 1903. márc. 15. 5.

261 Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920, 289–290.

262 Jakov Katz: A magyar zsidóság egyedisége, i. m. 31.; Kovács András: Az asszimilációs di-lemma. *Világosság*, 29. évf. 1988, 8–9. sz. 607–608.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyar-országon. Politikai eszmétörténet*. Bp., Osiris, 2001, 18–19. 276.; Komoróczy Géza: A magyar zsidóság kozmopolitizmusa. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Bp., Magyarországi Holocaust Emlék-alapítvány, 2001, 318.; Gerő András: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században, i. m. 27–28, 37.

263 *Képviselőházi napló, 1878–1881*. XI., i. m. 35.

264 Uo. 48.

külsőségben se különböztek.”²⁶⁵ A magyar nemzet, amely megadta a zsidóknak az emancipációt és a recepciót, jelentette ki 1896-ban Jakab Elek, történész és az Országos Levéltár helyettes vezetője, „joggal kívánhatja meg tőlük, hogy a hazáért ők is mindent áldozni készek legyenek, hogy ők magukat nem zsidó, nem fél, de egész magyaroknak érezzék és bizonyítsák”.²⁶⁶ A zsidók iránt Jakab Elekhez hasonlóan jóindulatú Tóth Béla, a kor neves hírlapírója 1900-ban még világosabban fogalmazott: „Csakis a magyarság az az erő, mely zsidó testvéreink valójából kitörül minden idegen vonást. Már pedig ez a végső cél. [...] Ír-magja se maradjon az életét a miénkhez kötött népben a különödségek. Tűnjön el minden, ami arra vallhat, hogy a zsidó még csak jövevény itt. Pusztuljon az idegenség, akár gondolat, akár név, akár szó, akár szokás, akár betű. [...] Mások! Irtsuk ki a föld színéről ezt a csúf szót.”²⁶⁷

A tény, hogy a liberálisok, noha a modern antiszemitizmus vádjait kategorikusan elutasították, mindazonáltal hajlamosnak mutatkoztak a vélekedésre, miszerint a zsidóellenességet végső soron a zsidóktól elvárható teljes elmagyarosodás folyamatának befejezetlensége táplálta, szintén arra utal, hogy a különbözőség fennmaradását Orbán Balázs kifejezésével „abnormis”, vagyis felszámolandó jelenségnek tekintették. „Az antisemitizmust mi sem írthatja ki, visszatérését, mint chronikus betegséget, mi sem gátolhatja meg annyira”, írta Beksics Gusztáv 1883-ban, „mint ha a zsidók egészen beleolvadnak a magyar társadalomba.”²⁶⁸ Tóth Béla is így gondolkozott: „Az antisemitizmusnak az ír-magja is elvész nálunk, mihelyt eltűnik az utolsó zsidó, aki nem teljesen magyar. Ez az egész kérdés.”²⁶⁹

Gyurgyák János szerint „a magyar liberális politikai elit [...] maga sem tudta pontosan, mit is értsen asszimiláción (magát a fogalmat nem is használta), leginkább persze teljes beolvadást kívánt”.²⁷⁰ Ha ezt úgy értjük, hogy a zsidók magyarrá válásának mibenlétére vonatkozó nézeteit e liberális elit szabatosan és részletekbe menően soha nem fejtette ki, igazat adhatunk Gyurgyáknak, hozzátéve: a magyarországi helyzet nem volt egyedi.²⁷¹ Ha azon-

265 A zsidók egy igaz barátja: Egy őszinte szó. *Egyenlőség*, 1888. aug. 5. 1–3.; Újabb tanács. *Egyenlőség*, 1889. febr. 10. 10.

266 Jakab Elek: A zsidó népiskola. *Budapesti Hírlap*, 1896. júl. 18. 2.

267 Tóth Béla: Elég-e? *Pesti Hírlap*, 1900. okt. 21. 3.

268 Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra*. Bp., Athenaeum, 1883, 58.

269 Tóth Béla: Magyar. *Pesti Hírlap*, 1900. okt. 14. 3.

270 Gyurgyák János: A zsidók Magyarországon, i. m. 18–19. Az „asszimiláció” kifejezést a liberálisok valójában használták, ha nem is gyakran. Ld. például Fábián Gábor, lejjebb általunk is részletesen bemutatott 1844-es cikkét. Fábián Gábor: Zsidó-emancipatio, i. m. 299.

271 A kérdés részletezése meghaladja könyvünk kereteit, így csupán megjegyezzük: sem a zsidó másság elutasítása, sem az asszimilációs elvárások homályos jellege nem képezett magyar sajátosságot. Ld. Uriel Tal: *Christians and Jews in Germany*, i. m. 78–79, 290–291.; Peter Pulzer: *Jews and the German State: The Political History of a Minority, 1848–1933*. Detroit, Wayne State University Press, 2003, 33.; Todd Endelman: *Jewish Self-Identification and West European*

ban ezt bíráltnak szánjuk, akkor a korszak keresztény politikai elitjétől és értelmiségeitől egy olyan kérdés kifejtését kérjük számon, ami éppen azért maradt el, mivel számára a Gyurgyák által is megállapított válasz magától értetődött. Az „asszimiláció” mibenlétének részletes taglalását azért nem érezte szükségesnek, mert a keresztény társadalomba betagozódni kívánó zsidók magyarrá válása számára evidensen mindent felölelő volt. Tény ugyanakkor, hogy részletes kifejtés híján, az imént idézett hangzatos szövegek annyiban valóban nem egyértelműek, hogy látszólag evidens értelmük dacára kérdéses marad, vajon szerzőik valójában mit is értettek alattuk. A legszélsőségesebben fogalmazó Tóth Béla cikkéből például kiderül, a *Pesti Hírlap* népszerű újságírója számára a másság kiirtása lényegében nem jelentett mást, mondhatnánk „csupán” annyit, mint hogy a zsidó polgárság magyarosodjon el nyelvében, nevében és modorában (ne gesztikuláljon beszéd közben), a közös társas élet oltárán áldozza fel a zsidó étkezési parancsolatokat, és legyen az ország modernizációját szorgalmazó Tóth Bélával közös ideálja az „elektromos világítású Nagy-Szalonta”.²⁷²

A kérdés az, vajon ez a szövegek alapján mindenre kiterjedő átváltozás a kortársak szemében magában foglalta-e a keresztség felvételét. „Széles körben elterjedt volt a nézet, miszerint a zsidók akkomodációja csak akkor válhatott teljessé, ha a többségi vallás, vagyis a kereszténység elfogadásához vezetett”,²⁷³ írta Jacob Katz az emancipált magyar zsidóság identitásáról szóló tanulmányának általános jellegű bevezetésében. Hogy azok, akik a zsidók minél teljesebb magyarrá válását szorgalmazták, valóban így gondolták-e, erre, ha csak a kérdéstről nem nyilatkoztak, lehetetlen pontos választ adni. Számosan feltehetően igen, de nem mindegyikük, és főleg nem feltétlenül. Szűcs István, a Debrecen történetéről 1871-ben kiadott monumentális monográfia szerzője „a haza szent nevében” követelhetőknek vélte, hogy miután a zsidók „e magyar hazának egyéb másokkal egyenlő jogú polgárai lettek, [...] legyenek is testestől lelkestől hű gyermekei a közös édes anyának, e szeretett magyar hazának! Szeressék e magyar hazát ne csak földjében, hanem a magyar nemzetnek nyelvében, jellegében és szokásában is.” Áttérésüket e követelmény azonban nem foglalta magában, Eötvös Józsefet követve Szűcs a zsidó „népfaj” egyik legszembeötlőbb erényének éppen vallása mellett áldozatos kitartását tartotta, melynek eredményeképpen „sem a legkegyetlenebb üldözések, sem a legnagyobb testi kínok” nem bírhatták arra, hogy „tömegesen más vallásra térjen”.²⁷⁴ A magyarosodást a zsidók másságának „írmagját” is kipusztítani vágyó Tóth Béla sem kapcsolta össze vallásuk elhagyásával. „A zsebben mutogatott fügének sokféle a fajtája”,

Categories of Belonging. In: Zvi Gitelman szerk.: *Religion or Ethnicity? Jewish Identities in Evolution*. New Brunswick, NJ. – London, Rutgers University Press, 2009, 106–107.

272 Tóth Béla: Elég-e?, i. m. 2–3. Az idézet a 3. oldalon.

273 Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 14.

274 Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város története. III.: Debreczennek szab. királyi városi rangra emeltetésétől (1693), a mai időkig*. Debreczen, Nyomatott a Város Könyvnyomdájában, 1871, 1065, 1067.

írta 1899-ben, élesen bírálván azokat a társasköröket, „melyekbe zsidó ember, valamely furcsa véletlenség révén nem juthat be”. Ez az eljárás, vélte Tóth az Országos Kaszinó kapcsán, „nagy sérelem a zsidóságra, mert azt jelenti, hogy a kereszténységet a becsületesség conditio sine qua nonjának ítéli az a társaság”.²⁷⁵ Tóth Béla nem ítélte így, ami publicisztikáján kívül magánlevelezéséből, így Blücher József főtanácsosnak 1904. április 22-én írt leveléből is kiderül. „Mélyen tisztelt Uram és édes Testvérem! A zsidók szent húsvéti kenyerét, a pászkat, mint mi keresztények nevezzük, ön, a pesti izraelita hitközség egyik legelőkelőbb tisztviselője, évek óta megosztani méltóztatik énvelem, érdemtelen szegény emberrel. Nagy kitüntetés ez. Akár mint magánember részesít benne, akár mint a zsidóság képviselője. Nem keresem, nincsen is jogom keresni, melyik felfogás a helyes. Nékem egyenlőképpen nagy és szent frigyünknek, a zsidóság és a becsületes kereszténység frigyének lelke szerinti ez a magasztos jelvény. [...] Megtörvén és boromba mártván e kovásztalan szent kenyeret, az az ájtatos és erős hit él bennem, hogy tagja vagyok az istenfélő, a jó emberek szövetségének, amaz égből eredő felebaráti szeretet szerint, melynek hirdetője és cselekvője a zsidóság a történelem előtt való időktől fogva mindenkor vala. [...] Imádságaimban – mert én még fel bírok emelkedni alázatos gondolataimmal a Mindenhatóhoz – az Ő áldását kérem Önre, szeretteire és az egész istenhívó zsidóságra, a jó emberekre.”²⁷⁶

Akár benső meggyőződésből, akár a kor liberális „politikai korrektségéből” fakadóan, a politikai elit azon kevés tagjai közül, akik nyilvános beszédekben kitértek e kérdésre, a többség elítélte a zsidók áttérésének – már ezen elítélésből kivehetően is létező – követelményét, illetve hangsúlyozta, hogy az áttérést nem tartja az emancipáció, illetve az emancipált zsidóság magyarrá válása, magyarként való elfogadása feltételének. „Ha polgártársinkká válni akarnak, mostani zsidóságukból ki kell vetkezniük”, írta Trefort Ágoston 1839-ben, de nyomban hozzátette: „Ne legyen azzal mondván, hogy mi hitük’ eltagadását követeljük.”²⁷⁷ Az alsó tábla 1844. szeptember 7-i kerületi ülésén a liberális reformpolitikus Beöthy Ödön ennél jóval vehemensebben támadta azokat, akik úgy vélték, hogy a zsidók hithűsége akadálya emancipációjuknak. „Azt vetik e népnek szemére: miért nem simul a keresztyén valláshoz. [...] Ez más szóval annyit jelent, hogy míg valaki lelkiismeretét híven megtartja, vallásához szentül ragaszkodik, nem lehet őt polgárosítani. E század homlokán felvilágosodás, türelem, emberiség szavai fénylenek, [...] s itt mégis hallatszik, hogy ha a zsidók jogokat igényelnek, elhagyva az utat, melyen hitők szövetnéke mellett boldogság felé törekszenek, a keresztyén vallást

275 Tóth Béla: Gentryskedés. *Pesti Hírlap*, 1899. aug. 13. 2–3.

276 Tóth Béla levele a pászkról és egyebekről. *Múlt és Jövő*, 25. évf. 1935, 4. sz. 102. Blücher József a PIH jótékonyági ügyosztályát vezette, ezenkívül titkára volt az Izr. Szünidei Gyermektelep Egyesületnek.

277 Trefort Ágoston: Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény, i. m. 40.

vállalják fel. Megvallom, e gondolat rettenetességét felfogni nem bírom.”²⁷⁸ Ugyanazon a napon elhangzott felszólalásában Vukovics Szabbás/Sebő szintén elfogadhatatlannak tekintette az elvárás, mely szerint ha a zsidók részéül kívánnak a polgári jogokban, „szűnjenek meg zsidók lenni, hagyják el a vallást, mely üldöztetésük közben egyetlen vigasztalásuk vala”.²⁷⁹ Ötven évvel később Pap Géza, a képviselőház közoktatásügyi bizottságának előadója immár nem a zsidók emancipációja, hanem a zsidó vallás recepciója helyett az áttérést javaslók ellenében fogalmazta meg álláspontját. „De felhoztak itt oly indokok [a recepció ellen] a melyek igazán komoly figyelemre sem méltók”, jelentette ki 1894. október 20-án, a törvényjavaslat másodszori tárgyalásakor. „Az mondott például a többek közt, hogy hiszen módjukba van a magyar nemzetbe beleolvadni, hiszen nyitva áll részükre az áttérés. De, t. ház, ez egy vallási erkölcstelenségi elv kimondása. Mert mit követelnek ezzel? Azt, hogy anyagi, világi haszonért adja oda valaki hitbeli meggyőződését, hitbeli erősségét. Ily indokkal szemben ellenvetésekbe, czáfolatokba bocsátkozni nem akarok. (*Helyeslés jobb felől.*)”²⁸⁰

Egyes politikusok a zsidó küldöttségek előtt hangsúlyozták, hogy magyarosodásuk kívánalma nem jelenthet egyet a vallásváltás elvárásával. Amint a hazatértek tett országos körútja során Kossuth Ferenc a mindsenti izraelita hitközség küldöttsége előtt kijelentette: „Örömmel, mint szabadelvű ember és büszkeséggel, mint magyar konstátalom, hogy a magyar zsidóság egybeforrt a nemzettel. Legyenek is mindinkább egygyé, anélkül, hogy liberális és magyar ember azt követelné önöktől, hogy hitüket abbahagyják.”²⁸¹

Az áttérés követelményének nyilvános elítélése nem volt pártfüggő, a szabadelvű párti Pap Géza és a függetlenségi Kossuth Ferenc mellé felsorakozott a nemzeti párti képviselő Ifj. Ábrányi Kornél is, aki 1898-ban kiadott könyvében ostorozta a zsidók és keresztények között az előbbieket áttérése révén megvalósulandó összeolvadás kívánalmát, amely nem más, „mint a középkorból fennmaradt hittérítési gondolat”.²⁸²

Akadnak persze olyan politikusok, akik nyilvános nyilatkozataikban is hangot adtak a zsidók áttérésére vonatkozó óhajuknak. Elsődleges motivációjuk inkább keresztény hitük volt, mintsem a nemzeti szempont, noha esetükben a kettő alkalmasint összefonódott. Egyértelmű felhívást azonban közülük is csupán a másod- vagy harmadvonalbeli politikusok engedtek meg maguknak, és az emiatt őket érő bírálatot követően olykor visszakoztak. Így történt a pályáját apja kívánságára református lelkészként kezdő Molnár Aladár művelődéspolitikussal, aki 1880. március 9-i parlamenti felszólalásában, az Országos izraelita iskolaalapról szóló, már említett vita során azt fejtegette:

278 Kovács Ferencz szerk.: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, i. m. VI. 17.

279 Uo. 11.

280 *Képviselőházi napló, 1892–1897*. XX. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894, 113.

281 Kossuth Ferencz a mindsenti zsinagógában. *Egyenlőség*, 1894. nov. 16. 4.

282 Ifj. Ábrányi Kornél: *Nemzeti ideál*. Bp., Légrády Testvérek, 1898, 221.

mivel Istóczy Győző javaslata, hogy a zsidókat küldjék vissza Palesztinába embertelen és megvalósíthatatlan, a zsidók továbbra is fennálló, a magyar nemzeti társadalomra nézve véleménye szerint is veszélyes különállásának felszámolását csakis a „judaizmus” kiirtása révén lehet elérni.²⁸³ A rendreutastás ez esetben nem maradt el: „Minden államnak legelső feladata”, jelentette ki a következő napon felszólaló Mocsáry Géza, „hogy azoknak, a kik abba társulnak, vallási meggyőződése, vallási szertartása minden tekintetben egészen érintetlenül szabadon hagyassék. Egy államnak sem lehet feladata az, hogy valakit azért, mert vallási szertartása elválasztja egy másik polgártól, absorbálni igyekezzünk, vagy azon államban lakó nagyobb valláshoz hozzácsatolni kívánjuk. Ezt én egy alkotmányos állam fogalmának keretébe nem tartom illőnek.”²⁸⁴ Két nappal későbbi beszédében Molnár Aladár már politikailag korrektebb hangot ütött meg: „A zsidóság legyen olyan vallásfelekezet, mint egyéb hitfelekezetek, de legyen magyar minden ízében. (*Helyeslések.*) Tőlünk különböző lehet bár vallásban, de erkölcsben, míveltségben, gondolkodásban, foglalkozásban, hazafias érzületben legyen olyan, mint mi. (*Helyeslés.*)”²⁸⁵ A megrovás máskor elmaradt, alkalmasint, mert az illető szavait képviselőtársai nem vették komolyan, amint kitűnik például a pártonkívüli hatvanhetes Göndöcs Benedek, katolikus pap és címzetes apát, 1883. november 20-i, a végül megghiúsult keresztény-zsidó vegyes házasságot legalizálni hivatott, úgynevezett részleges polgári házasságról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor tett felszólalásából: „Azt akarom, hogy miután a magyar nemzet a zsidókat emancipálta, emancipálja ők is magukat lelkiileg és legyenek keresztényekké (*Élénk hosszas derűltség*), s ekkor mint testvéreinket szeretettel fogjuk őket felkarolni és nem lesz szükség a törvényjavaslatra (*Derűltség*).”²⁸⁶ Az Ugron Párti Vajay István baranyamágocsi káplán 1895. április 25-én, a recepció törvényjavaslat harmadszori tárgyalásán elhangzott szavaira sem reagált senki. Miután a magyarok is úgy biztosíthatták államuk fennmaradását, hogy „beolvadtak a keresztény nagy népcsaládba”, vélte Vajay, „vegyék zsidó polgártársaink a példát innen és ezer éves fennállásunk ünnepének küszöbén inkább ebbe az irányba haladjanak”²⁸⁷

Az élvonalbeli politikusok ennél óvatosabban fogalmaztak. 1890. november 22-i parlamenti beszédében Apponyi Albert szintén a magyarság példájára hivatkozott, az ő szempontja azonban morális volt. A kereszténység felvétele e tekintetben is felemelte a magyar nemzetet. Márpedig „a mi áll a történelem tanúsága szerint az egyikre, az áll a másakra”, vélte a Mérsékelt Ellenzék vezére, miután kifejtette a zsidók moralitása iránti kétségeit, hogy végül kijelentse: „A zsidóságnak csakugyan nagy hasznára válnék, ha a ke-

resztény vallásba beolvadna.”²⁸⁸ 1894. október 8-án, a recepció első főrendi vitáján felszólaló gróf Zichy Nándor, a három hónappal később az egyházpolitikai reformok reakciójaképpen és ellenében alakult Katolikus Néppárt elnöke azzal indokolta a törvényjavaslat elutasítását, hogy keresztény hitéből fakadóan elképzelhetetlen volt számára egy olyan törvény megszavazása, amely engedélyezné a keresztények áttérését a zsidó vallásra. „Hogy beleolvadjanak a nemzet testébe, hogy hozzánk közelebb álljanak az által is, hogy a kereszténységbe beleolvadjanak, ez iránt semmi akadály nem létezik”, szögezte le. E kijelentés fényében, azon véleményét, miszerint „mind a haza, mind a kereszténység” érdeke azt kívánta, hogy „az izraeliták minél inkább körünkbe beolvadjanak és minél inkább azonosítsák magokat velünk” aligha lehetett másképpen, mint az áttérés elvárásaként értelmezni.²⁸⁹

Hogy a keresztény meggyőződés nem vezetett feltétlenül az áttérés követeléséhez, annak legjobb példája Eötvös József. A főrendi táblán 1840. március 31-én elmondott, a feltétel nélküli emancipációt szorgalmazó beszédének tanulmánnyá bővített változatában Eötvös a zsidók feltételezett morális korrumpáltságát – az 1781-ben kiadott röpiratával a német emancipációs vita alapvető művét jegyző Christian Wilhelm Dohmhoz hasonlóan²⁹⁰ – éppen vallásuk iránti áldozatos hűségükkel, a jellemtelen, mert érdekből történő áttéréstől való dicséretes tartózkodásukkal cáfolta: „Vajon azok, kik a zsidókat nemzeti romlottságok miatt minden jogoktól megfosztanak, elfelejtik-e, hogy a zsidónak csak keresztelés szükséges, hogy mindezen jogokban részesüljön; hogy csak egy alávalóság kell, csak egy tettetéssel több, s hogy az, ki Mózes vallását meggyőződése ellen elhagyá, mihelyst vallástalanná lett – azaz: az országnak erkölcsiségére nézve egy biztosítással kevesebbet ad –, körünkbe felvételük? [...] Van egy része a zsidók jellemének, mely sokszor kellemetlen, visszataszító, sőt nevetséges; de van egy, mely bármennyi előítélettel s elfogultsággal tekintsünk is e népre, akaratlanul is tiszteletre kényszerít, s az: vallásossága. [...] Ugyanazon zsidó, ki félénken hízolg elnyomóinak, s nyugodt egykedvűséggel hordja láncait, ellentállhatatlan hívséggel ragaszkodik vallásához, bátran néz minden kín, maga a halál elébe, inkább, mintsem hogy apái oltárait elhagyná.”²⁹¹ Ezt a gondolatot Eötvös *A falu jegyzője* című, 1845-ben kiadott regényében is megismételte: az elnyomása révén óhatatlanul elaljasodott Úveges Jancsi egyetlen erénye vallásához való állhatatos hűsége, s ebből fakadóan a felajánlott áttérés elutasítása. Amint az őt megtéríteni kísérő Vándory Boldizsárnak, a falu református lelkipásztorának vallja börtönében:

288 *Képviselőházi napló*, 1887–1892. XX. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1890, 89.

289 *Főrendiházi napló*, 1892–1897. IV. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1895, 88.

290 Christian Wilhelm Dohm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Berlin und Stettin, bei Friedrich Nicolai, 1781, 92–94. Dohmról ld. Robert Liberles: Dohm's Treatise on the Jews: A Defence of the Enlightenment. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 33. évf. 1988, 29–42.

291 Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. (1841) Bp., Magvető, 1981, 25, 29–30. Eötvös tanulmánya a centralista *Budapesti Szemle* második és egyben utolsó, 1840-es évszámot viselő, de már 1841 februárjában kiadott kötetében jelent meg.

283 *Képviselőházi napló*, 1878–1881. X. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1880, 393.; Eötvös Károly: Molnár Aladár. (1881) In: *Magyar alakok*. Bp., Révai Testvérek, 1901, 55.

284 *Képviselőházi napló*, 1878–1881. XI., i. m. 8.

285 Uo. 59.

286 *Képviselőházi napló*, 1881–1884. XIII. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1883, 159.

287 *Képviselőházi napló*, 1892–1897. XXV. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1895, 97.

„Apáim vallását nem hagyhatom el. Mily alávalónak kellene lennem, ha, miután életemben alig tettem más jót, mint hogy magamat vallásomtól elcsábíttatni nem engedém, most megrontom még ezt is, s hitemtől elpártolok.” Szavaitól megindulva Vándory helyeslőleg válaszol: „Vétkeznél, ha életednek e legfontosabb lépésére nézve mást, mint saját meggyőződésedet követnéd.”²⁹²

Mint hívő katolikus, Eötvös a zsidók vallásossága előtt is tisztelettel adózott. Ugyanakkor, és megint csak vallásos hitéből eredően, Eötvös meg volt győződve arról, hogy a zsidóság küldetése Krisztus eljövételével bevégeztett, s hogy a zsidókat természetes útjuk a kereszténység felé vezeti. E hitének már az 1841-es tanulmányában hangot adott, nem rejtve véka alá, hogy reménye és meggyőződése szerint ha az ország véget vet a zsidók elnyomásának, előbb-utóbb elérhető a „fenséges cél”, vagyis a zsidóság beolvadása a kereszténységbe. „Egész civilizációnk a kereszténységen alapul, s a világ egyes népei nem haladhatnak anélkül, hogy közelednének; és miként kik egy hegy külön oldalairól indulnak ki, a tetőn végre találkoznak, úgy a nemzetek nem közeledhetnek egymáshoz műveltségökben anélkül, hogy mint mindenütt, úgy vallásos nézeteikben is végre irányba álljanak.”²⁹³ Mivel azonban a kereszténységnek csak az őszinte hiten alapuló felvétele volt és lehetett kívánatos, a várva várt pillanatot a keresztények kizárólag példamutató viselkedésükkel gyorsíthatták fel. Amint írta ugyanitt: „Emberi feladatunk segíteni mindig, hol segíthetünk, enyhíteni minden szenvedést, magunkhoz felemelni minden elnyomottat, helyrepótolni minden igazságtalanságot, s csak ha ezt, s amennyiben ezt teljesítjük, reménylhetjük, hogy vallásunk hirdelve tetteink által, terjedésében végre e népet is közébe fogadja.”²⁹⁴

Meggyőződését, miszerint az emberiség, és ezen belül a zsidóság óhatatlanul a kereszténység eszméi és erkölcstana átvétele felé haladt, Eötvös később is több ízben kifejtette, mind 1859–1860-as naplójegyzeteiben, mind *A 19. század uralkodó eszméiben*.²⁹⁵ Amint írta naplójában 1864. október 6-án, a nagykereskedő Kern Jakab temetését követően: „Először életemben voltam zsidó temetésnél. A beszéd, melyet Meisel rabbi tartott, minden tekintetben gyenge volt, helyenként csaknem nevetséges hatást tett reám, midőn a kis, gyenge emberkét, ki egyre mozgott s beszélt, cédrushoz és leviathanhoz hasonlította, de az egész mégis hatalmas benyomást tett reám, mert végre soha a hatást, melyet a kereszténység elvei még azon körökre is gyakorolnak, melyek előtők elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a halhatatlanságról szólt, s az elhunynak özvegyét vigasztalta, tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emancipációnak szüksége. A zsidók naponként inkább megszűnnek zsidók lenni,

292 Eötvös József: *A falu jegyzője* (1845). Bp., Magyar Helikon, 1974, 676.

293 Eötvös József: *A zsidók emancipációja*, i. m. 59

294 Uo. 60.

295 Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. H. n., Magyar Helikon, 1977, 438–439.; Uő: Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. II. Pest, Kiadja Ráth Mór, 1871, 8.

naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el, s hol találjuk okát vagy csak ürügyét is annak, hogy őket bármily jogokból kizárjuk?”²⁹⁶

A zsidók vallásváltásának kérdését illetően Eötvös és az áttérést szorgalmazó kortársai között tehát lényeges különbség húzódott. Ellentétben ez utóbbiakkal, akik a zsidósággal nem annyira a kereszténységet, mint egyre inkább a keresztény magyarságot állították szembe, Eötvösnél a kérdés szigorúan vallási keretekben maradt. Katolikusként remélte, de politikusként nem szorgalmazta a zsidók áttérését. Mint hívő ember, és persze mint a vallásszabadság eszméjét hirdető és érte küzdő liberális reformpolitikus, az őszintétlen hitehagyás világi díjazását, akármely nyomás vagy pláne erőszak alkalmazását teljességgel elítélte. Elítélte ezt az anglikán vallásra való áttérés nyomása alatt álló ír katolikus papok esetében,²⁹⁷ és elítélte a honi zsidók esetében. Nem véletlen, hogy zsidó kortársai, majd a magyar-zsidó, vagy legalábbis neológ zsidó emlékezet panteonjában a magyar államférfiak közül Eötvös József – Rokonstein Lipót szombathelyi főrabbi kifejezésével „az ős Mózesnek hű példánymása” – foglalta el a legelső, mindenek felett álló helyet.²⁹⁸

Hogy magánbeszélgetéseikben a kor neves politikusai és értelmiségi szereplői miként vélekedtek az áttérésről, erről túl kevés információval rendelkezünk ahhoz, hogy akármily általános következtetést vonhassunk le. Id. Andrássy Gyula vélhetően elítélte az áttérést. „Alig találhatok elég erős kifejezést azon eljárás ellen”, mondta állítólag Dóczi Lajosnak 1873-ban, „hogy bizonyos zsidók, mihelyt valamely magasabb polczra vergődtek, kikeresztelkednek. Arczul ütése ez felekezetiüknek, mert azt látszik bizonyítani, hogy a jobb, érdemesebb tagját a zsidóság már ki nem elégítheti, holott éppen ezeknek a zsidóknak erkölcsi kötelességük volna minden áron megmaradni hitüknek, már csak azért is, hogy az előítélettel szemben bebizonyítsák, hogy igenis, mint zsidók vergődtek oly magasra, és mint zsidók állják meg helyüket, a mi sokban hozzájárulna ahhoz, hogy megtörje azt a középkori előítéletet, mely abban a hiedelemben gyökerezik, hogy zsidó jobb, magasabb állásra nem való.”²⁹⁹ Hogy Andrássy e kijelentése valóban elhangzott, illetve éppen így, azt nem tudjuk. Dóczi Lajos Kónyi Manónak 1878. december 30-án írt levelében

296 Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*, i. m. 583–584. Kern Jakab a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Pester Lloyd Társaság igazgatója volt, a Kereskedelmi és az Iparkamara tanácsosa, a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület elnöke.

297 Eötvös József: *Szegénység Irlandban*. (1840) In: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. I–III. H. n., Magyar Helikon, 1978. I. 178.

298 Rokonstein Lipót: *Siratjuk Eötvös Józsefet, mint hazánk Mózesét. Szent beszéd, melyet ... báró Eötvös József M. K. Vallás- s Közkutatásügyi miniszter úr f. hó 2-án történt gyászos kimúlta felett tartott ... főrabbi*. Szombathely, Nyomtatott Bertalanffy Imrénél, 1871, 3.

299 Andrássy gróf és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1890. febr. 23. 2–3. Az *Egyenlőség* Andrássy halálakor publikált cikke az idézet forrásaként egy levelet említett, amelyben – az ekkor még zsidó hittű – Dóczi „a lelkesedés és csodálkozás hangján” számolt be a beszélgetésről egy budapesti barátjának, feltehetően Kónyi Manónak. A levelet nem találtuk meg.

mindenesetre ehhez hasonló véleményt tulajdonított Andrásynak, aki Dóczi szerint erősen szidta „az udvari butaságot, hogy hihetőleg zsidó hitem miatt nem adták meg a Szent István rendet, melyet busásan megérdemeltem”.³⁰⁰ A dualizmus első miniszterelnökéről a történész Marczali Henrik szintén elmondott egy, a fentiek tartalmát alátámasztó történetet: „1886 őszén az öreg Andrassy Gyula gróf magához kéretett. Azt akarta, rendezzem és adjam ki a beszédeit. Nem vállalhattam, mert más fontos elfoglaltságom volt. Egyik legkitűnőbb tanítványomat, Lederer Bélát ajánlottam neki. Hozzátettem, hogy alkalmasabb nálam, mert perfektül ír franciául és jogvégzett is. Csak az lesz a baja, mondtam, hogy zsidó. Kitért? – kérdezte Andrassy. Nem! – feleltem én. Annál jobb! – mondta Andrassy és vitte a beszédeit Ledererhez, aki a munkát fényesen végezte el.”³⁰¹

Szemben Andrassyval, magánjellegű beszélgetéseiben Trefort Ágoston minden bizonnyal a zsidók áttérése mellett szólt. Noha a már idézett 1839-es cikkében úgy vélte, hogy a zsidóknak az egyenjogúsításuk érdekében önön zsidóságukból való szükséges kivetkőzése hitük elhagyását nem foglalja magában, vallás- és közoktatásügyi miniszterként, vagyis 1872-től 1888-ban bekövetkezett haláláig erősen szorgalmazta a középiskolai és egyetemi kinevezésüket váró zsidó vallású jelöltek megkeresztelkedését. Trefort térítési igyekezetéről, diszkriminatív kinevezési politikájáról, amelyről, amint általában Trefortról, később bővebben szólunk, több visszaemlékezés és számtalan korabeli újság cikk beszámolt, de motivációjáról egy kivétellel nem írtak. Az újságírás mellett főgimnáziumi tanárként működő Szigetvári Iván szerint a keresztény tanárok pozícióját féltette: „Trefort miniszter meg is mondta egyszer egy egyetemi tanárnak: Ha én ma egy zsidót kineveztetek, 20 év múlva az egyetemen nem lesz keresztény tanár.”³⁰²

Trefort nyilvánosan soha nem szorgalmazta a zsidók áttérését, miniszteri minőségében e liberális korban ezt nem is tehette, de noha az antiszemitizmust ismételten elítélte, az általa gyakorolt nyomásban valószínűleg a zsidókkal szembeni ellenérzése is közrejátszott. Az áttérés javaslása azonban eredhetett éppenséggel a zsidók iránti együttérzésből is. A javaslat ez esetben nem valamiféle „asszimilációs” megfontolásból fakadt, hanem a zsidó felekezeti státusszal járó társadalmi hátrány pragmatikus elkönyveléséből. Kiskorában, emlékezett vissza az 1873-ban született Krausz Simon, szülei szenesboltjának „tekintélyes vevői” között a „legelőkelőbb” a főügyész Koz-

300 Helyébe viszont megkapta a kevésbé rangos Ferenc József-rend középkeresztjét. Fürst Ilo-na: Dóczi Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben. *Múlt és Jövő*, 24. évf. 1934, 4. sz. 118.

301 Molnár Jenő: A mi nagyjaink. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1923. jún. 16. 5. Az utalt mű: *Gróf Andrassy Gyula beszédei*. Kiadta Lederer Béla. I-II. Bp., Franklin-Társulat, 1891–1893. A történetet Marczali szinte szóról szóra megismételte a *Nyugatban* 1929–1931 között megjelent visszaemlékezéseiben. Ld. Marczali Henrik: *Emlékeim*. Bp., Múlt és Jövő, 2000, 167.

302 Rutilus [Szigetvári Iván]: A mi szabadelvűségünk. *Élet*, 1894. ápr. 1. 242.

ma Sándor volt.³⁰³ Fia, Kozma Andor szavai szerint Kozma Sándor „világéletében minden előítéletet megvető, szabadelvű úr volt”,³⁰⁴ a zsidók iránt, amint ez fia önéletrajzából kiderül, magánéletében is szimpátiával viseltetett – talán éppen ezért javasolta az áttérést a kis Krausz anyjának: „Kozma Sándor jó szívvel volt irántunk, és állandóan azt tanácsolta szegény édesanyámnak, hogy térjünk át a keresztény vallásra. Ezt ő, a múlt század nyolcvanas éveinek egyik legliberálisabb vezető egyénisége tanácsolta, mert az volt a véleménye, hogy »kár a gyerekeket ilyen súlyos teherrel bocsátani ki az élet nehéz küzdelmébe...«”³⁰⁵

A tény, hogy számos neves politikus és értelmiségi elvállalta egyes konvertiták keresztapaságát, illetve 1895 után a tanúskodást a zsidó hitből való kitérés szándékuk bejelentésekor, önmagában is arra utal, hogy az adott személyek áttérését legalábbis nem nézték rossz szemmel – hogy azután a keresztapaság kinél milyen érzelmeket takart, hitbeli meggyőződést, ezzel vegyes vagy ettől teljesen mentes nemzetpolitikai megfontolást, avagy csak egy szívesség ideológiailag semleges teljesítését, azt nem tudni. Annyi bizonyos: a keresztstülők között sokféle emberrel találkozunk, olyanokkal is, akik az áttérést nyilvánosan is szorgalmazták, de olyanokkal is, akik írásaikban a zsidók hithűségét magasztalták. Az 1841-ben református hitre tért Wodianer Sámuelnek gróf Teleki József koronaőr volt a keresztapja,³⁰⁶ az 1881-ben áttért Neuschloss Lászlónak, Neuschloss Miksa nagykereskedő és parkettgyáros fiának Apponyi Albert,³⁰⁷ az 1882-ben 22 évesen katolizált Szirmai Richardnak Apáthy István, az 1884-ben 23 évesen katolikus hitre tért Vajda Bélának gróf Zichy Nándor,³⁰⁸ a történész Angyal Dávidnak 1885-ben Pauler Gyula levéltáros és történész.³⁰⁹ 1886-ban Sík Sándor ügyvéd öt- és hároméves fiainak Horvát Boldizsár volt igazságügy-miniszter, országgyűlési képviselő és Hódossy Imre képviselőtársa volt a keresztapja, egy évvel később a 32 éves Berliner Máriának Trefort Ágoston, 1889-ben a 29 évesen áttért Missler Gizel-

303 Krausz Simon: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete*. (1937) Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1991, 9. Krausz önéletrajza eredetileg *Életem* címmel jelent meg a Cserépfalvi kiadónál.

304 Kozma Andor: *Életem*. Marcali – Kaposvár – Pest-Buda – Pápa az 1860-as években. (1917) Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001, 22.

305 Krausz Simon: *A pénzember*, i. m. 9. A zsidó közemlékezésben Kozma Sándor elsősorban a tiszaszilári per során tanúsított magatartása miatt maradt meg. Halálakor az *Egyenlőség* az első oldalon, vastag fekete keretbe foglalt cikkel búcsúztatta. Szabolcsi Miksa: Kozma Sándor. *Egyenlőség*, 1897. aug. 8. 1.

306 Budapesti napló, i. m. 65.

307 Keresztelés volt. *Magyar Állam*, 1881. szept. 20. Újságkivágat in: *Jüdische Delikatessen*. Öregebb Bonyhád Perczel István tulajdona. OSZK Kézirattár (a továbbiakban: Kt.) Oct. Hung. 730/15, 35. f.

308 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltetk anyakönyve, A64. telercs.

309 Angyal Dávid: *Emlékezések*. (1943) Sajtó alá rendezte Czifágy Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971, 85.

lának Jókai Mór.³¹⁰ Amikor 1897 utolsó napjaiban Wahrmann Renée, a pár évvel korábban elhunyt Wahrmann Mór lánya bejelentette kitérésí szándékát a PIH rabbi hivatalában, tanúként Hegedüs Sándor képviselő és Bánffy Dezső miniszterelnök szolgáltak.³¹¹ 1903-ban a PIH-nél kitérését bejelentő Fellner Frigyes ügyvéd és közigazdásznak egyik tanúja Hegedüs Sándor fia, az ugyancsak szabadelvű párti képviselő Hegedüs Lóránt volt, ugyanebben az évben egy másik ügyvédnek, Kelemen Gyulának Riedl Frigyes, 1907-ben a szintén ügyvéd Hajnal Henriknek Concha Győző.³¹² Az anekdota szerint Herczeg Ferenc is elvállalta egy áttérni kívánó fiatal újságíró keresztapaságát. Úton a lelkesedés felé, az újságíró ijedt pillantást vetett lábbelijére, majd megkérdezte Herczeget, lehet-e sárga cipőben keresztelkedni, mire Herczeg: „Bizony lelkem én ezt nem tudom, engem még mezítláb kereszteltek.”³¹³ A válasz jellemző az író humorára, bár azt nehéz elképzelni, hogy a tartózkodó Herczeg akármely férfitársát „lelkem”-nek nevezte volna.

A zsidó polgársághoz hasonlóan nagymértékben szekularizálódott keresztény középosztály egyes tagjai olykor minden ideológiai előjel nélkül ajánlották zsidó vallású ismerőseiknek az általuk jelentéktelen formalitásnak tartott áttérést. Miután 1882-ben elvégezte az egyetemet, Munkácsi Bernát hasztalan igyekezett elérni, hogy kinevezzék középiskolai tanárnak. Kinevezését hátráltató vallása elhagyását, emlékezett vissza 1925-ben, „keresztény jóakaróim mint természetes, egyszerű kíváncsi előbb ártatlan képpel, majd [elutasító magatartása miatt] bosszúsággal vegyest fényes ígéretekkel ajánlgatták. [...] Néhai dr. Váczy János, a Kazinczy-levelek érdemes bűvára, ki velem együtt végezte egyetemi éveit, de kellő pártfogó híján született jó katolikus léte sem kapott hamarosan tanári alkalmazást, egyszer az utcán velem találkozva, ekképp torkolt le panasza: »Ej-haj, mi bajuk van maguknak! Jó dolguk van a zsidó tanároknak, mert ha kitérnek, mindjárt megvan az állásuk, de hova térjek én ki?!« Semmiképpen sem tudta megérteni, hogy mi nagy dolog van a valláscserében. A tanulmányaikban buzgó tanárjelöltekről olyan előkelőségek, mint Szarvas Gábor, Tanárky Gedeon és Bartal Antal föl sem tették, hogy a keresztlevél követelésében megütköznek.”³¹⁴

Könnyen lehetséges, hogy az áttérésnek különösebb jelentőséget nem tulajdonító keresztény értelmiség egy részét az egész kérdés hidegen hagyta. Mikor Angyal Dávid 1885-ben úgy döntött, hogy áttér a keresztény hitre, elhatározását megbeszélte mentorával, Gyulai Pállal, akinek *Budapesti Szemléjébe* már több év óta publikált. Gyulai „helyeselte” szándékát, bár korábban egy szóval sem biztatta az áttérésre, és az sem érdekelte, hogy ifjú kollégája

melyik keresztény felekezetet választja.³¹⁵ Gyulainak Dóczi Lajos *Vegyes párok* címmel 1889-ben bemutatott darabjáról írt kritikája szintén a kérdés iránti közömbösségére utal. A darab egy „vegyes házasság” keltette bonyodalmakról szólt, mely házasság felekezeti jogilag ekkor még nem lehetett az, mivel polgári házasság híján csak a zsidó fél áttérése után jöhetett létre. Noha a darab tehát a zsidók áttéréséről is szólt, a kérdés sem ideológiai aspektusában, sem mint társadalmi jelenség nem foglalkoztatta Gyulait, aki erről bírálatában se pro, se kontra nem szólt egy szót sem.³¹⁶

Lehetséges persze, hogy Gyulai esetében a kérdés kerülése nem annyira közömbösségből, mint inkább liberális elkötelezettségéből fakadó „politikai korrektségből” eredt. Akármilyen volt is az oka, szembevetendő, hogy a nyilvánosság előtt, vagyis publikált írásaiban a keresztény értelmiség, amelyre – már ha egyáltalán liberális volt – a politikusokhoz képest e korrektség követelménye kevésbé nehezedett, relatíve ritkán fejtette ki személyes véleményét a zsidók áttérésének kérdéséről. A források e tekintetben sajátos kettősséget mutatnak: míg a sajtóban és a röpiratokban megnyilvánuló szerzőknek 1848 előtt elsősorban, majd ezután is enyhe többsége a zsidók áttérését szorgalmazta, a szépirodalomban szinte kivétel nélkül elítélően nyilatkoztak róla.

Táncsics Mihály 1836-ban megjelent *Pazardi* című irányregénye jellegében ugyan szépirodalmi, de a szerzőnek a „jogtalanul üldözött 's ok nélkül gyűlölt zsidó vallású embertársának tiszta morályi [sic!] szeretetből” ajánlott könyve elején ez utóbbiakhoz intézett nyílt levele nem az. Levelében Táncsics először is együttérzéséről biztosította a „szeretett testvéreim” címmel megszólított zsidókat: „Én ember és ember közt különbséget nem teszek, egyenlően szeretek mindenkit, hanem titeket egyéb embernél inkább sajnálak; mert honunkban ti vagytok azok, kiknek a' törvények legkevesebbé kedveznek.” Mivel, írta sajnálkozva, nem áll hatalmában segíteni a zsidókon, csupán egy – „nem türelmetlenségből, oh nem! hanem szánakozásból és irántatok viseltető szeretetből” – fakadó tanáccsal szolgált: „Elmúltak a' térítési idők, de mégis szeretném javallani, hogy mossátok meg fejeiteket, hogy a' polgári társaság nagyobb részéhez magatokat alkalmazva, annak javaival élhessetek; ezt a' józanész mondja, vegyétek annak hasznát. Eljő majd egykor azon boldog idő, hogy minden zsidó egyenlően részesül a' törvények védelmében, 's használhatja természeti jogait, de nektek esik legsajnosabban azt várni; mert mások nemigen fogják siettetni.”³¹⁷ Hogy eljövendő emancipációjukat a zsidók miképpen élvezhetik majd, ha (szüleik) korábban kitértek, vagyis már nem lesznek zsidók, s hogy ez esetben miért lenne egyáltalán szükség az immár nem létező zsidóság egyenjogúsítására, e fogas kérdésekre Táncsics nem adott választ.

310 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A64 tekercs.

311 Wahrmann René kitérése. *Budapesti Hírlap*, 1898. jan. 4. 8.

312 Magyar Zsidó Levéltár (a továbbiakban: MZsL), TB. B/67.

313 Fabó Bertalan: Egy és más a hitehagyottakról. *Egyenlőség*, 1917. okt. 6. 7.

314 Munkácsi Bernát: Pályám kezdete, i. m. 18.

315 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 84–85.

316 Gyulai Pál: *Színházi szemle. Budapesti Szemle*, 58. köt. 1889, 149. sz. 301–308.

317 Táncsics Mihály: *Pazardi*. Kolozsváron, A' Ref. Kollégium' betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1836, 3, 5–8.

Négy évvel később Udvardy Cserna/Cherna János mezőgazdasági mérnök, 1832 óta az MTA levelező tagja az *Ismertető*-ben szólalt fel a zsidók áttérése mellett. Szorgalmukat, eszközét, a kereskedelemben betöltött nélkülözhetetlen szerepüket készségesen elismerte, mindez emancipációjuk mellett szólt. Amiért ezt mégsem tartotta kívánatosnak, az a zsidó vallásnak a „keresztény morállal” homlokegyenest ellenkező morálja volt, amely arra tanította híveit, hogy kizárólag hitsorsosaikat szeressék, miből kifolyólag „a zsidó” a keresztény polgársággal „sohasem amalgamizálódhatik”. Ha jelen állapotában, „mostani ravasz morálja mellett” a zsidó elnyerné az emancipációt, a keresztényeket szolgaságba süllyesztené. „Valamig tehát a’ zsidó keresztény vallásra nem tér”, vonta le Udvardy a következtetést, „addig keresztény ország egyenlő jogú polgára nem lehet”. Emellett Udvardy azt a lehetőséget is felvillantotta, hogy a zsidók oly mélységben reformálják meg vallásukat, hogy az „a ker. vallással ne csak ne ellenkezzék: de egész szelleme ennek morálját lehelje, és azon alapuljon” – ami az áttéréstől nem sokban különbözött.³¹⁸ Udvardy cikke tanpéldája a felvilágosodással a zsidók áttéréseinek értelmezésében történt változásnak: a hangsúly a keresztény vallás teológiai igazáról annak morális felsőbbrendűségére helyeződött át.

Míg Udvardy a zsidó vallás morálját kifogásolta, „Dr. J. G.” 1843-ban megjelent röpirata a „zsidó nemzet” messiáshitére alapozta az emancipáció elutasítását. Mivel a magát Isten kiválasztott népének tekintő zsidó nemzet istene által bűneiért reá mért szétszóródása óta csak azt óhajtja és várja, hogy a Messiás visszavigye a Kánaán földjére, tagjaitól elvárni, hogy a földet, ahol élnek, hazájuknak, és lakóit, akikkel együtt még csak nem is ehetnek, honfitársaiknak tekintsék, merő képtelenség. Magyarán, „a’ zsidók mivelünk keresztényekkel soha, de soha, még polgárilag véve is, egy nemzetté nem olvadhatnak”. Abban az esetben, ha a kereskedelmet uraló zsidókat felruháznák polgári jogokkal, Magyarország „zsidó országgá” változna. Egy megoldás maradt: „azon eddigi szokás” fenntartása, „melly szerint minden zsidótul, ki meghonosítani, vagyis az országban divatozó minden közönséges polgári jogokkal bírni kíván azt követeljük, hogy a’ zsidóvallástól elálljon és kereszténnyé legyen”. A szerző, akiről csak annyit tudni, hogy katolikus volt és hogy röpirata írásakor már élete alkonyán járt, az önmagát számkivetésben megélő hagyományos zsidóság felfogásának pontos leírását adta. Azt azonban, hogy a változó időkkel a zsidók is változóban voltak, kézlegyintéssel elvetette. A zsidók nem változtak, ha megtették, „akkor nem is zsidók immár”.³¹⁹

Az ügyvéd, író és műfordító Fábian Gábornak a *Pesti Hírlap*-ban 1844 májusában közölt cikkét Kossuth hozzá fűzött kommentárjai miatt már em-

lítettük. Cikkében a magát az emancipáció „barátai” közé soroló, ám a „tisztátalan, magába zárkózott, minden más nemzetet gyűlölő, önző, nyakas és háládatlan” zsidók iránt csekély szimpátiát tanúsító Fábian az 1840-es években dúló emancipációs vita legsarkalatosabb pontjához szólt hozzá: vajon az emancipáció önmagában elegendő-e ahhoz, hogy az erkölcstelen és a „fennálló nemzetiséggel” össze nem olvadó zsidó népfaj jobb útra térjen, amint állítják ezt azok, akik a zsidók minden hibáit egyedül elnyomatásukból származtatják, avagy „a’ zsidó lényegében azután is csak az marad, a’ mi volt”. Fábian ez utóbbi álláspontra helyezkedett. A zsidók és keresztények közötti fennálló társadalmi korlátokat a „csak úgy pusztán” kimondott emancipáció nem döntheti le. E korlátok közül Fábian a zsidók és keresztények közötti házasság tilalmát tartotta a legvégzetesebbnek. E tilalom fenntartja a zsidóság elszigeteltségét, és visszaszorítja „azon körülsáncolt térre, hol százados hajlamai és a’ hosszú nyomás alatt elfajult polgári és családi erkölcsének gazdag burjánja tenyészik”. Hogy vegyes házasság híján „a’ zsidó elem a’ nemzeti elemmel egybeolvadhasson, az merő lehetetlen”, jelentette ki Fábian, az „óhajtott assimilatiót” egyedül ennek a minden problémát megoldó bevezetése hozhatta meg: „Ha ezen korlátot lerontottuk, akkor a’ zsidónak nyitva lesz az út a’ nemzet érdekébeni tökéletes átalakulásra. Ez által [...] egy rangba fog jöni az emberiség többi részével; a’ rang egyenlőség közelebb hozza őt más vallású polgártársaikhoz; a’ közel érintődés rokonvonzalmat szülend, mellyből családi szövetkezések – a’ társas élet e’ legszorosabb kapcsai – fognak keletkezni; és végre a’ családi erkölcsök módosítani fogják a’ néperkölcst a’ többség szellemében mind addig, mígnem egyszer, a’ vonzás physikai törvényénél fogva, a’ nagyobb elem végképp elnyeli és felolvasztja magában a’ kisebbet.”³²⁰ Mint látható, Fábian Gábor cikke annyiban kilóg a sorból, hogy nem kívánta benne a zsidók áttérését, de annyiban itt a helye, hogy az általa sürgetett, önmagában kifogástalanul liberális reformtól nyíltan a zsidók idővel teljes eltűnését remélte – a végeredményt tekintve a kettő között nincs különbség.

1846-ban kiadott, a zsidókkal szemben erős előítéletektől fűtött, de „korholt” erkölcsaikból való kivetkőzésük esetén emancipációjukat pártoló könyvében az állítása szerint „zsidóul”, vagyis jiddisül is beszélő és „némiképp” héberül is értő, a zsidókat 15 éves kora óta „a’ legfeszültebb figyelemmel” vizsgáló Arányi Lajos csupán mellékesen és futólag érintette az áttérés kérdését. A korbontan magyarországi meghonosítója értetlenkedésének adott hangot, amiért a Talmudot elvető „reformált zsidók” nem lépnek át „a’ keresztény felekezetek’ legegyszerűbb szertartású soraiba”.³²¹ Arányi nem fejtette ki, vajon e lépést pontosan miért is kéne megtenniük, írása alapján ezt érthette akár úgy, hogy vallásuktól eltávolodván már megtették a kereszténységhez

318 Udvardy, mérnök: A’ zsidókról gazdasági tekintetben. *Ismertető Összművészetben, Gazdaságban és Kereskedésben*, 1840. máj. 31. 687–695.

319 J. G.: Némelly Igénytelen Nézetek, vallásilag véve, A’ magyarhoni zsidók’ meghonosítása’ ‘s a’ magyar nemzetteli egybeolvadása ügyében. Előadva _ által. Kőszegen, Nyomatott Reichard Károlynál, 1843.

320 Fábian Gábor: Zsidó-emancipatio, i. m. 299–300. [Kiemelés tőlem – K. M.]

321 Arányi Lajos: *Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben, meg még valami, többi közt a’ mai magyar zsidó is*. Közrebocsátá részrehajlatlanul Rudnó baráti és ellenei’ fölvilágosítására _ Pest, Emich Gusztáv, 1846, 151–153.

természetesen vezető út javát, de úgy is, hogy ezáltal válhatnának igazán a magyar nemzet tagjaivá.

Egy 1881-es cikkében valamelyest viccelődve ugyan, de Mikszáth Kálmán úgyszintén a zsidók áttérését szorgalmazta, ez esetben már egyértelműen mint a magyarrá válás folyamatának logikus következményét. Mikszáthnak a zsidók magyarosodásáról alkotott véleménye persze nem redukálható egy cikkben mondottakra, a zsidókról kifejtett nézetei, hogy több évtizedes pályafutásáról ne is beszéljünk, az 1880-as évek fordulóján különösen ingadozóan mutatkoztak. Egy 1879-es, a *Szegedi Napló*-ban megjelent cikkében a szegedi zsidók elmagyarosodását bevégeztek tekintette: „Szegeden már nincsenek is zsidók. Csak egy külön tradicionális héber vallás van s annak hívei. Az emberek magyarul beszélnek és magyarul gondolkodnak a Jehova végtelen nagyságáról.” Ugyanakkor, az ország egészét nézve – s tipikus módon láthatóan csak a zsidó középrétegekre gondolva – „többé kevésbé” indokoltnak tartotta a szemrehányást, amely szerint a zsidók a magyar helyett továbbra is németül beszélnek, illetve társadalmilag elkülönülnek, de hangsúlyozta, e mulasztásért részben a „magyar társadalom” a felelős, „mert pesszimista velők szemben, s arisztokrata közöttük”.³²² Egy, a következő évben névtelenül kiadott röpiratában viszont már maga is pesszimistának mutatkozott: „Szeged az a pont, hol egész Magyarországot tekintve, legjobban olvadtak bele a zsidók a keresztényekbe; illetve a magyarságba s mégis – szomorú biztatás a jövőre – kasztot képeznek, szokásaik, gondolkodásuk, életirányuk egészen elütő, s csak imitt-amott vetődik fel nagy ritkán közülük egy-egy olyan ember is, mint Rosenberg Izidor, Oblát Lipót, Reitzer és May, kiknek érzéke van a közügy iránt, s kiknek ambíciójuk nem kizárólag a meggazdagodás. De az ilyen kiemelkedőbb embereik között is igen ritka a közügyek önzetlen szeretete, náluk a szereplésre való törekvés leggyakrabban eszköz csak és nem cél. Mindig eszünkbe juttatják, hogy idegenek, akik hasznat akarnak húzni abból, hogy »itt« vannak. És mindig elfelejtetik velünk, hogy a mi hasznunk az, hogy ők is a »mieink«.”³²³ Még ugyanezen év végén, illetve 1881 elején a kiadó Laszky Ármin felkérésére Mikszáth két cikket írt Istóczy Győző 12 *Röpirat* című lapja ellen indított 12 *Ellenröpirat* nevű, stílusosan tizenkét számot megért nagyváradi havilap számára. Itt visszatért korábbi álláspontjához: „Mai napság az Istóczy által annyira káromolt zsidóság úgy asszimilálódott már a magyar nemzethez, hogy bizony bajos a zsidót a kereszténytől megkülönböztetni”, írta első cikkében, míg a másodikban azt fejtegette: ha egyes zsidók még mindig kötődnek régi szokásaikhoz, ez valójában „nemzetalkotó” erejük bizonyítéka,

s egy okkal több, hogy a keresztény társadalom befogadja őket, hiszen ha majd idővel átveszik a magyar szokásokat, „épp oly szívósak lesznek azokhoz, mint az előbbiekhöz”.³²⁴ A zsidók áttérését javasoló cikk tehát egy írás e korszak változó hangvételű hírlapi munkásságából. „Egy meggondolatlan indítványom van”, írta Mikszáth a *Pesti Hírlap* 1881. szeptember 24-i számában publikált karcolatában: „Egy hét lefolyása alatt a második eset fordult elő, hogy magyarországi zsidó család kikeresztelkedik. Nemrég egy hírlapíró kikeresztelkedését említették a lapok, legújabban megint a »Numa Roumestan« derék fordítója fordította át magát keresztényre. Amihez sokkal jobban gratulálunk neki, mint a »Numa Roumestan« fordításához. Ily viszonyok mellett az az indítványom van, hogy mint a névmagyarosításoknak, nyissunk »állandó rovat«-ot a keresztelkedéseknek. Mert van abban valami, hogy, aki A-t mondott, mondjon B-t is. A magyar nevekhez föl kell venni a magyarok vallását: a katolikust vagy a kálvinistát (végszükség esetén a lutheránus hit sem rossz).”³²⁵

Egy 1894-ben napvilágot látott, különösebb visszhang nélkül maradt röpiratban az áttérés már nem az „asszimiláció” természetes következményeként, hanem a „zsidókérdés” megoldásaként jelent meg: „A zsidókérdést csak az fogja teljesen, véglegesen megszüntetni, ha a művelt zsidók a reformált zsidó egyházba lépnek, vagyis keresztényekké lesznek”, írta a névtelen, egy korabeli újsághír szerint arisztokrata szerző, mielőtt leszögezte: mindaddig, míg e lépésre nem szánták rá magukat, „én s mi mindnyájan minden félrendszabály mellett is idegeneknek fogjuk a zsidókat társadalmunkban tekinteni s nem magyaroknak”. Valóban „kellemetlen”, ismerte el a szerző, midőn „művelt embereket látunk háttérbe szoríttatni”, de ez nem fog változni, ismételte, „míg a zsidók zsidók lesznek s magyarokká lenni nem akarnak”. A közelgő millenniumi ünnepségek ideális alkalmat nyújtottak a kereszténnyé válásuk esetén magyarként is el- és befogadott zsidók tömeges áttérésére: „Mily szép, magasztos és hazafias lenne, ha a művelt zsidók a millenniumra babonáikat a magyar nemzetnek áldoznák föl, mily hálára köteleznék ezt az országot, melyben annyiféle nemzetiségi kérdés van.”³²⁶

322 Mikszáth Kálmán: A szegedi zsidók. In: *Cikkek és karcolatok. VII. 1879.* Sajtó alá rendezte Nacsády József. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 73.

323 Mikszáth Kálmán: Tisza Lajos és udvara Szegeden. Fény- és árnyképek. (1880) In: *Cikkek és karcolatok. X. 1880–1881.* Sajtó alá rendezte Nacsády József és Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970, 89–90.

324 Zsoldos Jenő: Két elfelejtett Mikszáth-karcolat. A pályakezdő Mikszáth Kálmán zsidószemlélete. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv.* 1970. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1970, 188. 196. Mikszáth első cikke *Szűnyegből elefant* címmel 1880. december 1-jén, második, *Egy keresztény ember észrevételei a magyar zsidókról* címet viselő írása 1881. január 1-jén jelent meg.

325 Mikszáth Kálmán: A nemzet szaporodása. In: *Cikkek és karcolatok XII. 1881. augusztus – december.* Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 62–63. Alphonse Daudet *Numa Roumestan* című regényének fordítója, Fái Jakab Béla a *Zsidó Lexikon* szerint a zsidó hiten maradt, bár a tény, hogy az *Egyenlőség* nem számolt be haláláról, miközben nála jóval jelentéktlenebb személyek elhunytáról is hírt adott, Fái áttérését valószínűsíti.

326 *Új kormány. Egy kombinációba vett s elejtett miniszter naplójából.* Bp., Singer és Wolfner, 1894, 40. A röpirat szerzőségét a *Magyar Szemle* egy „konzervatív főúr”-nak tulajdonította. Zeph [Winkler József]: Felekezeti irodalom. *Magyar Szemle*, 1895. jan. 20. 26.

Tizenhat évvel később Concha Győzőnek a „gentry”-ről írt tanulmányában a zsidók kereszténnyé válásának kívánalma immár az újkonzervatív eszmébe ágyazódva jelent meg. Concha írása egyfelől tudományos igényű tanulmány a *gentry* kifejezésnek az 1870-es évektől kezdődő honi elterjedéséről és – az angol gentrytól eltérő – jelentésváltozatairól, illetve a gentry-mozgalom kialakulásáról. Másrészt programadás arról, mivé kellene válnia a magyar gentrynek, mit kellene e fogalomnak felölelnie, jelentenie. Legtömörebb meghatározásában: „a középosztály legfelsőbb rétegét”. Concha gentryje nem a „gentry név alá rejtőző fertály- és bugamagnásság” volt, a Margitay Dezső-féle, nemesi múltba révedező és antiszemita gentry, hanem az angol gentry magyar változata, „nem hidalgóság, [...] hanem gentleman-ség”, amely „a munkán alapszik, azon a munkán, melyet kiki önmagán s önmagáért s azon, melyet másokkal együtt közczélokra végez”. E még megalkotásra váró gentry körében Concha a „gazdag zsidóság”-nak is helyet kínált. Két feltétellel. Egyrészt e középosztályi eliten belül a vezető szerep a nemesi származású középbirtokosságot illette, így a zsidóságnak le kellett mondania „a vezérszerep igénylésétől”, és beérnie „azzal a hivatással, mely igen nagy: a magyar nemzetnek azokat a tulajdonságokat, erényeket megadni, melyeknek híjával van”. Másrészt e zsidóságnak kereszténnyé kellett válnia. Concha nem szólította fel a zsidókat az áttérésre, csupán egyértelművé tette: mivel a magyar középosztály megalkotandó elitje természeténél fogva csakis keresztény lehetett, a zsidóság szintúgy csupán keresztényként foglalhatta el benne (másodrendű) helyét. Amint írta: „A magyar gentry [...] a nemesség ideális hagyományaiból nőtt ki s ez eszmekört, az ideális hagyományokat, a régi kiváltságok nélkül, a magyarság életcélja szolgálatába akarja állítani, a magyar szellem fenntartására, erősítésére akarja hasznosítani, amely szellemnek leglelke, megalakulásánál, történelmi viszontagságainál fogva, keresztényen.” Az általa felkínált integrációnak, a keresztény magyar középosztályba hasonulása jutalomjaként elnyert másodhegedűs pozíciónak alternatívájaként Concha a zsidókra nézve végzetes harcot vizionált. Remélte ugyan, hogy pár nemzedék lefolyása alatt „az idő [...] a magyar és keresztény eszmének egyre-nagyobb terjedését fogja magával hozni s a zsidóságot hozzánk áthasonítani”. Ha azonban ez nem következne be, figyelmeztetett, „ha a zsidóság színe, java a nemzetközi s keresztényellenes iránynak állandóan oda adja magát s így akar vezetni, mint a hogy egy része utóbb tényleg ily útra lépett, ez esetben, nem lehetvén egy nemzetnek két vezető osztálya, a legvésebb viszszavonásnak és harcnak nézünk eléje, mely a magyar szellem, a keresztény szellem uralmáért fog folyni”.³²⁷

327 Concha Győző: A gentry. *Budapesti Szemle*. 142. köt. 1910, 401. sz. 181, 194–197. Hogy az ország vezetését Concha már korábban is csak a keresztény elem által tartotta elképzelhetőnek, ez a budapesti tudományegyetem jogi karának dékánjaként az 1901-es tanév megnyitóján tett beszédéből is kitűnik. Ld. Az új tanév megnyitása. *Egyetemi Lapok*, 1901. szept. 14. 3–7.

Az 1910-es években a zsidók áttérését óhajtó értelmiségiek között megjelentek a zsidók iránt Conchával szemben jóindulatú, progresszív liberális nemzedék egyes keresztény tagjai is. Szász Zoltán *Zsidó antiszemitizmus* címmel a *Pesti Hírlap*ban 1913-ban megjelent cikkének érvelése a szabadgondolkodás melletti elkötelezettség és a „válaszfalak” ledöntését sürgető klasszikus asszimilációs felhívás sajátos egyvelegét mutatta. Szász nem annyira az áttérés mellett, mint inkább védelmében szólalt fel, vagyis azon „elfogultság” ellen, amellyel a zsidó felekezeti lapok ostromozták a kitérteket. Szemben a zsidó lapok állításával, az áttérés, fejtegette Szász Zoltán, sem nem árulás, sem nem jellemtelenség. Nem lehet árulás, hiszen vallását „senki sem választja, ezt az emberre, mint csecsemőre ráaggatják s mint serdülőre rászuggerálják”, ennek elhagyása tehát nem egy korábbi meggyőződés megtagadása, hanem „magasztos önfelszabadítás”, vagy legalábbis „a nagykorúsodott egyén egészen jogos cselekedete”. Az áttérés ebből kifolyólag nem lehet „nemtelen cselekedet” sem, még azon esetben sem, amikor egyéni számításból történt, hiszen egy olyan társadalomban, amelyben a zsidó felekezeti státusz társadalmi hátrányt jelent, a kikeresztelkedés „nagyon is emberi tett”, az egyén jól felfogott érdekéből meghozott „alkalmazkodási aktus”. A zsidók már annyi mindenben alkalmazkodtak, miért is ne vennék fel „a kereszttség, ha húst és vért át nem is hasonító, de mégis a környezethez jobban illő szürke redingotját”. Noha „az emberiség hallatlanul elszegényednék, ha kiveszne belőle mindaz az érték, amit a zsidóság képvisel”, vélte Szász, mindenkinek, és főleg a zsidóknak a javát szolgálná, „ha az emberiség tudatából egyszerre kitörlődne ez a szó: zsidó, ha az embereket egymástól elkülönítő válaszfalak eme legigazságtalanabbika semmivé omlanék”.³²⁸

A zsidók áttérését szorgalmazó értelmiségiekkel, alkalmi szerzőkkel szemben az 1840-es években alig akadott valaki, aki a sajtóban a vallásváltás követelménye ellen szólalt volna fel. Három év késéssel reagálva Udvardy cikkére, a polihistor Romy Károly 1843-ban úgy vélte, a zsidó vallás morálja nem kifogásolható, hiszen a keresztény vallás is belőle ered. Az Ótestamentum sehol sem mondja, hogy a zsidó csak hitfeleit szeretheti, így az sem igaz, hogy a zsidók „magokat amalgamizáltatni nem hagyják”. Azon országok, ahol a zsidók már minden polgári joggal bírnak, ennek ellenkezőjét bizonyítják. A zsidók áttérésének követelménye ekképpen nemzeti szempontból indokolatlan, morálisan védhetetlen, hiszen a „lélekismeret szabadságával” aligha összeegyeztethető, ráadásul keresztény szempontjából sem kívánatos, „mert hitehagyott zsidókkal, képmutatókkal, millyenek Spanyolországban a máglya és inquisitio miatt sok ezren valának, nem sokat nyernénk s idegen bűnnel terhelnők lelkiismeretünket”.³²⁹

328 Szász Zoltán: Zsidó antiszemitizmus. *Pesti Hírlap*, 1913. szept. 6. 3.

329 [Romy Károly:] Elfogultatlan elmélkedés a zsidó társasági viszonyai, emancipációjára, szellemi s tudományos törekvései fölött. *Századunk*, 1843. okt. 26. 685–687.; 1843. okt. 29. 694–696.

Az 1850-es évektől kezdve már többen bíralták a zsidók áttérésének elvárását, bár az ezt óhajtókkal szemben enyhe kisebbségben maradtak. A Dohány utcai zsinagóga építése alkalmából 1858-ban kiadott röpiratában Vereby Soma pesti ügyvéd az emancipáció ellen felhozott érveket a zsidók által adott – és általa helyeselt – válaszokkal cáfolta meg. Az egyenjogúsítás azon ellenzőivel szemben, „kik azt vetik a zsidóknak szemükre, miért nem mondanak le vallásukról”, Vereby helyeslőleg idézte imaginárius zsidói válaszát: „Tehát azt kívánjátok, mondjunk le arról, a miért ezred évig szenvedtünk, túrtunk, mondjunk le múltunkról, önmagunkról, hogy mire annyi viszontagság nem eszközölhetett, elveszünk a jobblét hajnalhasadtának láttára?”³³⁰

Az 1880-as évek elején felerősödő antiszemitizmus idején megjelent röpiratában Matók Béla, aki miután a szabadságharcban századosi rangot ért el, ügyvéd lett, főszolgabíró, majd Hódmezővásárhely főügyésze, hogy végül Pestre költözvén a helyi újságokba írogasson, köztes álláspontot kívánt képviselni: „Meg kell mondanunk saját hibáinkat, meg kell mondanunk a zsidók hibáját; de azt is, a mi mindkettőnkben jó van, végre pedig: miképpen kell a hibákat gyökeresen eltávolítani, különösen a mi bennünket elválaszt.” Ezek után nem lett volna meglepő, ha a „zsidókérdés” megoldását, a „válaszfallak” ledöntésének legjobb eszközét a zsidók megkeresztelkedésében jelölte volna meg. Amint azonban a „Mit kell tehát tennünk?” című fejezet elején írta: „Mit követel most a napirenden levő Zsidó kérdés, a vallás elhagyását? Ezt nem hiszem, de az nem is lehet, mert én azt tartom: hogy az emberi gondolat és akarat szabadságának megvetése volna a legnagyobb tévedések egyike.”³³¹

A *Husadik Században* 1903-ban közzétett, már idézett cikkében gróf Zay Miklós szintén kitartott az áttérés nélküli integráció liberális nézete mellett: „Úgy hiszem, hazafias érzésű és felvilágosult ember nem lelkesedhetik az áttérésekért. Eltekintve attól, hogy a modern áramlatok mellett a vallásváltoztatás nem ízléses dolog, de viszonyaink közt el kell venni még látszatát is annak, mintha az áttérés a beolvadás egyik kelléke volna. Nekünk a zsidóság nagy tömegére van szükségünk, nem pedig egyes proselytákra. E tömegre bizonyos fokig megalázó a tudat, hogy zsidóember csak vallásváltoztatás útján tud igazán érvényesülni.”³³²

E szemle végéhez érve megjegyezzük: az első világháború alatt a „zsidókérdés” megoldásaként láttatott áttérés szorgalmazása gyakoribbá vált, mégpedig politikai elkötelezettségtől függetlenül. A *zsidók útja* címmel 1917-ben megjelent könyvének végkövetkeztetésében a polgári radikális Ágoston Péter úgy ítélte, a zsidóknak meg kell érteniük: az őket emancipáló „fogadó

népek” jogosan elvárhatják, hogy „eltűnjenek bennük”, mely „eltűnés”, állította Ágoston, „zsidó érdek is, mert amíg el nem tűnnek, addig mindig lesz zsidókérdés”. A „teljes felolvadás”, hitte Ágoston, idővel ugyan magától is megtörténik, mégis „mennyivel szebb volna és a zsidókra nézve is előnyösebb, hogyha saját akaratukból egyszerre tömegesen történnék”. Noha a „zsidó zsidók”-ra, vagyis az ortodoxokra nézve a tömeges áttérés reménye irreális volt, a „nemzsidó zsidók”, vagyis a zsidóság szekularizált rétegei, jelentette ki Ágoston, „úgyis felekezet ellenesek, tehát kell, hogy elsősorban saját felekezetiségüket vessék le”.³³³ Az antiszemitizmus vádja ellen élesen tiltakozó Ágostonnak az antiszemita toposzok hosszú tárházát felvonultató könyve heves polémiait váltott ki.³³⁴ A könyv sajtóvisszhangja adta a gondolatot Jászi Oszkárnak egy, a „zsidókérdést” tárgyaló ankét kezdeményezésére. A *Husadik Század* körkérdésére válaszoló keresztény értelmiségek közül többen, így a szintén polgári radikális Buday Dezső, illetve Concha Győző is az áttérésben, Concha esetében hangsúlyozottan a „lelki szükségletből” történő megkeresztelkedésben látták a megoldást.³³⁵

Szemben a röpiratokkal és a sajtóval, azokban a szépirodalmi művekben, amelyeknek keresztény szerzői nemcsak felvonultattak kikeresztelkedett zsidó szereplőket, hanem magáról az áttérésről is állást foglaltak, a vallásváltás zömében negatív fényben jelent meg, alapvetően jellemtelen cselekedetként, amellyel szemben az áttérés elutasítása, vagyis a zsidók ősi hitükhöz való áldozatos hűsége feltétlenül dicséretes erénynek minősült. A zsurnalisztika és a fikció közötti ellentét eklatáns példája Táncsics Mihály említett irányműve. Míg a könyv elején közölt nyílt levélben, mint láttuk, Táncsics az áttérést tanácsolta a zsidóknak, mint egyetlen lehetőséget arra, hogy az emancipáció híján megszabaduljanak láncaiktól, regényének zsidó társfőszereplője, a Táncsics által polgári erényei révén az egész magyar nemzet elé példaképként állított Perger Izsák hithű zsidó.³³⁶

Az áttérés elítélése legkonzekvensebben Jókai Mór műveiben jelent meg. Legelső igazi irodalmi alkotásának tekintett művétől, az 1843-ban megjelent *A zsidó fiú* című drámájától a századforduló éveiben kiadott regényeiig Jókai üzenete nem változott: az áldozatos hithűség magasztos erény, az áttérés jellemtelenség, az áttérésre való felhívás becstelenség.³³⁷ A kötetben 1903-ban megjelent

330 Vereby Soma: *A zsidókról és ezeréves szenvedéseikről*. Bécs, Manz Nyomda, 1858, 26.

331 Matók Béla: *A Zsidó Kérdés*. Nro. 2. Történelmi, társadalmi és törvényes szempontból tárgyalva. Bp., Nyomatott Kocsi Sándornál, 1881, 5, 91.

332 Zay Miklós: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 961.

333 Ágoston Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság, 1917, 286–287, 293, 315.

334 *Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter A zsidók útja című munkájára*. Tartalmazza Balthazár Dezső, Blau Lajos, Venetianer Lajos, Bernstein Béla, Székely Ferenc, Komáromi Sándor, Szabolcsi Lajos cikkei és tanulmányait. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.-T., 1917.

335 *A zsidókérdés Magyarországon*. A Husadik Század körkérdése. Bp., A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 1917, 70–71, 83–84.

336 Stancsics Mihály: *Pazardi*, i. m.

337 Ld. Révész György: *A zsidó Jókai regényeiben*. Nyíregyháza, Szerző kiadása, 1940, különösen: 42–43. *A zsidó fiú* című drámáján kívül, amelynek megihletője Szerencsés/Fortunatus Imre történelmi figurája volt, az áttérés kérdése megjelent többek közt Jókai következő műveiben: *Egy az Isten* (1877), *Magnéta* (1895), *De kár megvénülni* (1896).

A mi lengyelünk című, a szabadságharc, majd a Bach-korszak alatt játszódo regénye főhőséről, Negrotinról az utolsó oldalakon derül ki, hogy zsidó, ráadásul vallásos zsidó. Mikor a férfit szerető Natália felfedezi származását, arra kéri, térjen át, hogy elvehesse őt feleségül. Bár Negrotin is szerelmes Natáliába, inkább lemond szíve választottjáról, mintsem hogy elhagyja vallását, mely döntését – Jókai több mint fél évszázadon át fenntartott nézetét összegezve – ekképpen indokolja: „A Jehova minden bűnt megbocsát, amit az ember élteben elkövetett, csak egyet nem, a hittagadást, azé az örök pokol. [...] Az, ki meg tudja tagadni az Istenét, meg tudja az tagadni a szerelmét is, a hazáját is.”³³⁸ A kitért zsidó tehát nemcsak jellemtelen ember, hanem potenciális hazaáruló is, vagyis rossz magyar. Jókai tetteiben is hűnek mutatkozott műveiben elfoglalt álláspontjához. 1899-ben elvett második feleségét, Nagy Bellát nem kérte meg, hogy térjen át, a házasságot követően a színpadtól búcsút vevő színésznő megmaradt a zsidó hitben.³³⁹

Szentkirályi István 1861-ben kiadott, *A zsidók Magyarhonban* című drámájában az áttérés szintén az áttérőt jellemében is minősítő hitszegésként jelent meg. Mikor a forradalom és szabadságharc idején játszódo történetben a fiatal földesúr, Rozsnay Bálint megkéri Feigenbaum, a gazdag zsidó haszonbérő lányának, Etelkának a kezét, az apa ekképpen válaszol: „Soha sem lesz felesége szomszéd úr! [...] Esküszöm, hogyha leányom ősi hitéről lemond egy más hitű férfi kedvéért, úgy én őt az atyai átok villámaival sújtom éltöm fogytáig; elátkozván azon percet, melyben született, s melyben az első csókot nyomtam hitszegő ajkaira!” Am szerelme hitehagyását a nemes lelkű Rozsnay sem kívánja, ellenkezőleg: „Biztosítom önt, hogy én erővel leküzdeném leánya iránti szerelmemet, ha megszegné hűségét vallása és atyja iránt; mert úgy én sem bízhatnék szívében és jellemében.” Mindannyian abban reménykednek, hogy a forradalom meghozza majd az emancipációt és vele a polgári, vagyis vegyes házasság lehetőségét. A szabadságharc elbukása után Rozsnay egyetlen megoldást lát, mindannyiuk kivándorlását Amerikába, ahol nem létezvén „korlátok és válaszfalak ember s ember között”, lehetővé válik számára, hogy „Etelkát mint hitéhez hív nőt bírhassem enyémül”.³⁴⁰

Lukács Sándornak, a több mint ötven, a maga idejében igen sikeres népszínmű szerzőjének 1875-ben bemutatott *A zsidó honvéd* című darabja jellegzetes illusztrációja mind az 1870-es évek első fele filoszemita közhangulatának,

mind a szabadságharcban való részvétele révén a nemzet által is befogadást nyert zsidó honvéd ekkoriban irodalmi toposzá váló figurájának. A darab üzenete: nem a vallás számít, hanem a hazafiság. Dávid és Iczig honvédek a jó zsidók, akiknek „legelső” törekvése, amint vallják, „nyelvben, szívben, tettben megmagyarosodni”, velük szemben a rossz zsidó a bankár Steinberger, aki megpróbálja rávenni lányát, hogy térjen át, nem meggyőződésből, hanem saját úrhatnámosság-vágyának kielégítésére, vagyis annak érdekében, hogy hozzáadhassa lányát egy ifjú báró adósához, és ekképpen maga is sütkérezhessen a bárói korona reá hulló sugaraiban.³⁴¹

A báróné ténsasszony című, 1882-ben kiadott regényében Tolnai Lajos magáról az áttérésről ugyan nem fogalmaz véleményt, de ez egyértelműen kiviláglik a Bach-korszakban játszódo történet főhősének, a konvertita és zsidó származását rejtegető Schwindler Gusztáv portréjából, aki szemben egy szimpátiával ábrázolt hithű zsidó mellékszereplővel, az elvtelenség és álnokság démoni figurája.³⁴²

Egyes szépirodalmi művekben előfordult persze, hogy az áttérést a szerző pozitív jelenséggént ábrázolta, de a vallásváltás igazolása ezen esetekben sem a magyarrá válás volt, hanem – az elvhűséggel azonosított hithűség romantikus ábrázolásának mintegy ellenpárjaként – a szerelem oltárán hozott áldozat. Ekképpen láttatta például az áttérést Benedek Elek egy 1896-ban megjelent ifjúsági regényében. A regényben egy derék varróműhely-tulajdonos, a hatgyermekes özvegy Weisz szerelemre ébred a regény főhősnője, az elszegényedett nemesi családból származó, Pestre felköltözött és nála varrólánként dolgozó Szentpáli Katalin iránt. Megkéri a kezét, amelyet Katalin elutasít: jó embernek tartja, de szívbéli vonzalmat nem érez iránta. Miért nem akar hozzámenni, kérde a férfi: „– Mert jóval idősebb vagyok, úgy-e? – Nem, nem azért. – Mert zsidó vagyok? – Nem, nem! – Ne tagadja, Katalin, ez az igazi ok. Ott hagyom önért a hitemet! – Nem fogadom el ezt a nagy áldozatot! Tudom én, hogy önök mennyire ragaszkodnak a vallásukhoz... – Ez igaz, mondotta Weisz s arcza elkomorodott. Ez igaz... de önért ezt az áldozatot is meghoznám.”³⁴³

A keresztény társadalmon belül két réteg volt, amely – az első esetben meggyőződéséből következően, a másik esetben jobb híján – egyértelműen a zsidók áttérését szorgalmazta: a keresztény egyházak és az antiszemiták. A keresztény egyházak történelmi álláspontja ismeretes, bővebb kifejtése nem szükséges. Krisztus eljövételével az Izrael népének tett isteni ígéret bevégez-

338 Jókai Mór: *A mi lengyelünk*. (1903) Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 434.

339 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. I–III. köt. (1937–1939). Bp., Makkabi, 1999, II. 28–29. Kempelen műve eredetileg *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok* címmel jelent meg, a szerző kiadásában. Az 1999-es reprint kiadás mindhárom kötetet tartalmazza. Mint ismeretes, Jókai új házassága óriási felzúdulást váltott ki, az író szerint nem annyira a több mint fél évszázadnyi korkülönbség, mint inkább felesége vallása miatt: „nem tudják nekem megbocsátani a zsidó asszonyt”, mondta Marczali Henriknek fél évvel házassága után. Marczali Henrik: *Emlékeim*, I. m. 281.

340 Szentkirályi István: *A zsidók Magyarhonban. Drámai elbeszélés*. Pest, Nyomtatott Gyurian Józsefnél, 1861, 40–41, 86. A szerző e művén kívül teljesen ismeretlen.

341 Kecskeméti Ármán: A »zsidó« a magyar színműirodalomban. *Magyar-Zsidó Szemle*, 13. évf. 1896, 215–216.

342 Tolnai Lajos: *A báróné ténsasszony*. I–II. Bp., Révai Testvérek, 1882.

343 Benedek Elek: *Katalin. Regény fiatal leányok számára*. Bp., Athenaeum, 1896, 245. Benedek Elek 1920-ban megjelent önéletrajzában a „fajkeveredés”-ben látta a „zsidókérdés” egyetlen „becsületes” megoldását. Arról nem szólt, vajon a zsidó fél áttérése e keveredés feltételét képezte-e. Ld. Benedek Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I–II. Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1920, II. 131.

tetett, a Messiás eljövételével a zsidók útja sem vezethetett máshoz, mint a mózesi szövetséget felülíró új szövetség elfogadásához. Noha a kereszténység győzedelmességének élő szimbólumaiként a szétszórásban élő zsidók zsidókként való fennmaradásának is megvolt a maga isteni rendeltetése, a keresztény egyház, majd egyházak a századok során változó intenzitással, de folyamatosan munkálkodtak a zsidóknak a pogányok evangelizációjához képest is nagyobb elégtételt nyújtó, mert a kereszténység igaza mellett különösen szimbolikus tanúságtételt jelentő megtérítésén.

A keresztény egyházak álláspontja korszakunkban is érvényben maradt, legfeljebb annyi változással, hogy a zsidók egyenjogúsítását követően egyre inkább politikai nyelvezetű megfogalmazást nyert. Amint írta a *Magyar Sion*-ban Kereszty Viktor, a tekintélyes katolikus hittudományi lap szerkesztője 1893-ban egy, a zsidó vallás recepciója ellen írt tanulmányában: „A zsidóság beolvadásának a keresztény társadalomba csak egy módja van, az ő megtérésük a kereszténységbe.”³⁴⁴

A missziós érvrendszernek az 1900-as évek helyzetéhez adaptált változatát nyújtja a pesti szegény zsidók körében 1841-től rendszeres evangelizációs tevékenységet kifejtő, a Budapesti Református Egyház kötelékébe tartozó Skót Misszió havi közlönye.³⁴⁵ „Épp azért, mert a zsidó vallást tiszteljük és becsüljük s hálát adunk érte, szeretnők, ha a zsidók a maguk vallásának fejlődését elérnék, t. i. a Krisztusban levő szabadságot”, írta a misszió lapjának névtelen szerzője 1911-ben. „A zsidó misszió nem az, amit sok zsidó gondol; nem irányul arra, hogy a zsidók vallásuk tanításától eltérjenek; nem irányul arra, hogy ők elődeiknek vallását elhagyják, ellenkezőleg, azt akarja, hogy saját szentírásukat kutassák, mert csak ezek által kaphatnak az emberek megváltást; azt akarja, hogy ők felébredjenek nagy és szent hivatásuk tudatára, hogy térjenek vissza Istenükhöz, akit mi az ő szent könyveikben találtunk, hogy abban az örömben, abban az üdvösségben, abban a kegyelemben részesüljenek, ami hozzánk jött a Jézus Krisztus által.” Az idők megérték a zsidók áttérésére: az Isten igazi ígétjét is elhagyó, hiszen a Talmudot a Biblia fölé helyező ortodox zsidók vallása babonává dermedt, kimerült értelmetlen ceremóniák elvégzésében, a vallásos zsidókat csupán múltjuk bilincseiben tartotta meg, de lelküket fel nem emelhetette. Az „úgynevezett modern reformált zsidók” egyszerűen istentagadóvá váltak – „hányan mondták nekem, hogy egyedüli Istenük a pénz”, illetve, ha még hittek is Istenben, lelki szükségüket vallásuk nem tudta kielégíteni. A zsidókon csak az „elevenítő evangélium” segíthetett, megtérésükön fáradozni minden kereszténynek feladata volt, hiszen „mielőtt a világ evangelizálva, keresztényenné lesz, kell, hogy a zsidók megnyeressenek

Krisztus számára; mint ő maga mondta, az üdvösség a zsidókkal támad. (Ján. ev. 4: 22.)”³⁴⁶

Amennyiben erre lehetőségük nyílt, a keresztény lelkészek magától értetődően az egész korszak alatt igyekeztek megtéríteni a környezetükben levő zsidókat, noha ami a századfordulót illeti, a zsidókhöz külön röpiratban szóló és őket a keresztény tan akár katolikus, akár protestáns igazáról meggyőzni igyekvő írások gyér száma nem utal különösebben jelentős térítési aktivitásra.³⁴⁷ Az 1841-től megjelenő katolikus *Religio* (1849-ig *Religio és Nevelés*) az 1860-as évekig rendszeresen hozott híreket egyes, zömében vidéken történt megtérési esetekről. A cikkeket gyakran maga a keresztelést végző helyi plébános írta, minden esetben hangsúlyozván a megtérők szándékának őszinteségét, illetve minden haszonvágytól való mentességét.³⁴⁸ Hogy a lelkészek a valóságban nem mindig foglalkoztak az adott személy hitbeli őszinteségével, ez a katolikus lelkészség számára Hanuy Ferenc által 1905-ben a „vallásváltoztatás” jogi aspektusairól kiadott könyvből is kiderül. A kereszténység ugyan abban az esetben is érvényes, jegyezte meg Hanuy, ha „világias indító okok befolyásolták a keresztelendőt, mint például: anyagi haszon, pártfogás, tisztelet reménye, vagy kár, baj elhárítása stb.”, de nyomatékosan emlékeztette olvasóit: „Csakis számbeli növekvést szerezni az egyháznak nem szabad, jó célból sem, t. i. a gyermekekre való tekintettel sem.”³⁴⁹

A másik réteget, amely ha nem is folyamatosan, de ismételten a zsidók áttérését sürgette, sőt követelte, az antiszemita alkották. Részükről a „zsidókérdés” illeten „megoldása” persze paradoxonnak tűnhet, hiszen a modern antiszemitizmus alapelve szerint – amint azt az 1880-as, majd 1900-as évek pesti antiszemita egyetemistái által is hangoztatott rigmus lényegre törően összegezte – „Ami a zsidóban a baj, nem a vallás, hanem a faj.”³⁵⁰ Noha a

346 Zsidó misszió. *Élet és Munka*, 3. évf. 1911, 11. sz. 82–84.

347 Ld. például Tóthfalussy Béla: *A keresztény és a zsidó vallás összehasonlítása*. Ratisbonne Tivadar atya beszélgetései. A Megváltó 1900-ik évében izraelita polgártársainak szeretettel ajánlja. Budapest-Erzsébetvárosi plébános. Bp., Athenaeum, 1900.; S. A: *Zsidó vagyok-e én? Párbeszéd egy névleges és egy tényleges zsidó között*. Írta: . Németből szabadon fordította F. Gy. Bp., Vallásos Íratokat Terjesztő Társulat, 1901.; Platz Bonifác: *Katholikus levelek egy megtérő nőhöz*. Írta . cisztercita. Bp., Szent-István-Társulat, 1902.; Alfonz szerzetes: *Tévelygő Izráel vagy a zsidók felvilágosítása a szentírás alapján*. Szabadon fordította: . Szatmár, A „Pázmány-sajtó” nyomása, 1904.

348 Ld. például a következő, az *Egyházi tudósítások* rovatban külön cím nélkül megjelent híreket: *Religio és Nevelés*, 1843, II. félév, 19. sz. 150–151.; *Religio és Nevelés*, 1845, I. félév, 12. sz. 97–98.; *Religio*, 1855, I. félév, 8. sz. 61.; *Religio*, 1862, II. félév, 24. sz. 189.; *Religio*, 1866, I. félév, 34. sz. 270–271.

349 Hanuy Ferenc: *A vallásváltoztatás az egyházjog és a magyar államjog szerint*. A pécsi püspöki hatóság jóváhagyásával. Pécs, Taisz József Könyvnyomdája, 1905, 86.

350 Grósz Emil: *Ötven év munkában*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939, 17–18.; Patai József: *Herzl*. Bp., A »Pro Palesztina« kiadása, é. n. [1932], 249. A klapancia eredeti változata: „Was der Jude glaubt ist einerlei, in der Rasse liegt die Schweinerei.” Robert Hein: *Studentischer Antisemitismus in Österreich*. Wien, Österreichischer Verein für Studentengeschichte, 1984, 30.

344 Idézi Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, i. m. 110.

345 A Skót Misszióról ld. Kovács Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten, i. m. 895–914.; Uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m.

hívó keresztény antiszemita természetűleg, a papíron keresztény alapokra helyezkedő antiszemita kénytelen-kelletlen elfogadták, hogy a kereszttség szentségében újjászületett zsidókat a megtérés transzformatív ereje kivetkőzteti aljas természetükből, a faji antiszemita eszmerendszer tagadta a kereszttség átlényegítő képességét, „a zsidó”, ha áttért is, zsidó maradt. 1881. március 3-i képviselőházi beszédében Istóczy Győző még fenntartotta ugyan a lehetőséget, hogy e szabály alól létezhetnek kivételek: „Avagy a Talmud tanainak hallatára, nem ismernek-e önök minden ízében a zsidóra, legyen az orthodox vagy neológ vagy akár kikeresztelkedett zsidó? (Élénk derűltég.) Mert hát – mint a tapasztalás mutatja, – a faji és a nemzeti jelleget a legtöbb esetben a keresztvíz se mossa le. (Mozgás.)”³⁵¹ Istóczy szerint 1848 előtt más volt a helyzet, ekkor még, vélte 1883. január 22-i beszédében, „a kikeresztelkedett zsidók fenntartás nélkül egy szív, egy lélek voltak társadalmunkkal, főleg azon okból, mert a zsidóság az ily u. n. mesummed-eket kiátkozta, kitagadta s viszont ezért a kikeresztelkedett zsidók is megtagadták fajrokonait”. A zsidóság hatalmának növekedése eredményeképpen azonban immár a kikeresztelkedett zsidók is a zsidósághoz húztak, annak előretolt helyőrségét képezvén azon keresztény körökben, amelyekbe a „zsidó vallású zsidóknak még hozzáférhetőségük nincsen”. Sőt, vélte Istóczy, a kitért zsidókon kívül „még sokan olyanok is, a kiknek a 2-ik vagy 3-ik generációban valamelyik apai vagy anyai őse zsidó volt, ma már sok esetben nem a magyar, hanem a zsidó családi tradíciókat tekintik mérvadóknak hozzátartozásuk meghatározásánál, s e szerint cselekszenek, lévén inkább zsidó mint magyar érzelműek”.³⁵² A Verhovay Gyula vezette Függetlenségi Antiszemita Párt által az 1887-es parlamenti választások előtt kiadott röpirat már nem ismert kivételt: „Legjobban kitetszik a zsidók galád faji jellege azon zsidókon, kik a keresztény vallást felveszik. Semmi különbség a kikeresztelkedett és a valódi zsidó között. A természete megmarad a kikeresztelkedett zsidón és ivadékaik hosszú időig – általában pedig örökre!”³⁵³ Egy 1898-as röpirat ennél is velősebb megfogalmazásban: „A zsidó faj nem lesz soha más, mint zsidó faj. Csak külsőségekben alakul át, de a lényeg az zsidó marad.”³⁵⁴ Hogy a faji gondolat a keresztény alapokra helyezkedő antiszemita nézeteit is átítatta, erre nézve az *ecclesia militans* lapjai számtalan bizonyítékot szolgálnak, így a Prohászka Ottokár alapította *Esztergom* című hetilap, amely egy 1908-as, *Zsidó méreg* című cikkében azon sajnálkozott, hogy az ekkor már szerinte „letűnt” liberális korszakban „annyira elzsidósodott Magyarország, hogy még katolikus közügyeink, hírlapírásunk vezető szerepeibe is befurakodtak – ha nem szó-szoros értelemben

351 Istóczy Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872–1896*. Bp., Buschmann F. Könyvnyomdája, 1904, 89.

352 Uo. 145.

353 Szendrey Gerzson – Gareis József szerk.: *A függetlenségi és 48-as antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon*. Bp., Nyomatott Buschmann F.-nél, 1887, 17.

354 Erdélyi Gyula: Egy magyar Jeremiás siralmi. In: *A zsidókérdés Magyarországon*. Írták többen. Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1898, 21.

vett zsidók, de legalább kikeresztelkedett zsidók”, noha „százados tapasztalat mutatja, hogy harmad-negyedíziglen megmarad a szemita-szellem az olyan sarjadékokban”.³⁵⁵

Jókai joggal összegezhetette tehát egy 1884-es parlamenti felszólalásában: „Az antisemitáknak a zsidó kikeresztelkedve sem kell.”³⁵⁶ Mégis, a „zsidókérdés megoldását” az antiszemita, más lehetőségek, így a zsidók kiűzése, illetve az emancipáció visszavonása mellett leggyakrabban az áttérésben látták. Akár mert keresztény hitük nem engedte, hogy antiszemitizmusuk igazán faji alapra helyeződjék, így Bangha Béla jezsuita páter esetében, aki a „degenerált zsidóság »faji« tulajdonságai” hosszas elemzése mellett is őszintén hitt abban, hogy lehetnek „a kereszténységet őszintén átérző s átértő” zsidók,³⁵⁷ akár mert ez tűnt az egyetlen reális, ha nem is azonnal, de több nemzedék elteltével mégis potenciálisan eredménnyel kecsegtető lehetőségnek. Amint egy 1881-ben megjelent röpirat szerzője, bizonyos Farkas Ödön nagyváradi lakos írta: „Azt mondják ugyan sokan a zsidóság vallási beolvadására nézve, hogy a kikeresztelt zsidók még rosszabbak a valóságos zsidónál. Hát hiszen ez általánosságban egy kicsit merész állítás ugyan, mégis én nem akarom kétségbe vonni azon eshetőséget, hogy némely kikeresztelt zsidó, nem vethetvén le mindjárt az első generációban gyarlóságait, a keresztény elembe való tényleges belépésének kedvező körülményeit is kiaknázza. De ha elismerem is ezt, még sem fogadhatom el, még ilyen esetekben sem, ezen ellenvetést indokul a kikeresztelkedések ellen. A zsidó elemet a keresztény társadalmak másképpen meg nem emészthetik: mintha magukba inkorporálják. És ezt a bekebelezést megkezdeni csak kell. Azt úgy is tudjuk, hogy a keresztvíz momentán nem mossa el a zsidó természetet. De már azt a csodát ám megteszi, hogy ez úton alkalom szolgáltatván a zsidónak a teljes beolvadásra és vérvegyülésre, ha netán az első nemzedék nem is, de a további nemzedékek fokozatosan levetkőzik zsidó eleiknek ferdeségeit.”³⁵⁸

Amint írta Ujvári Péter egy konvertita családról szóló, az *Egyenlőség* hasábjain, majd külön kötetben 1908-ban megjelent regényében: „Magyarorszá-

355 Zsidó méreg. *Esztergom*, 1908. jan. 5. 7. A kérdésről bővebben: George L. Mosse: *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. New York, Howard Fertig, 1978, 128–149.

356 *Képviselőházi napló, 1881–1884*. XIV. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884, 352.

357 Bangha Béla: *A kereszténység és a zsidók*. Bp., Mária Kongregáció, 1912, 12, 27–29. Az idézetek a 12. és a 27. oldalakon.

358 Farkas Ödön: *A zsidó kérdés Magyarországon*. Bp., Aigner Lajos, 1881, 54–55: A „zsidókérdés” (egyik) megoldását az áttérésben megelőző antiszemita véleményekre ld. még: Hangok a vidékről. Nyílt levelek a szerkesztőhöz. 12 *Röpirat*, 1. évf. 1880. 9. sz. 42.; Zeph [Winkler József]: Felekezeti irodalom, i. m. 26.; Erdélyi Gyula: A zsidókérdés. *Magyar Szemle*, 1895. aug. 18. 386–387.; Gedeon [Kupár Rezső]: Keresztény hegemonia. In: *A zsidókérdés Magyarországon*. Írták többen, i. m. 8.; Petrássevich Géza: *Magyarország és a zsidóság*. Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1899, 204.; Gedeon [Kupár Rezső]: Izrael haragszik. *Alkotmány*, 1900. okt. 23. 1.; Egy jogász és egy bölcsész: *Kereszt, zsidó, vallás. (Gondolatok)*. Bp., Stephaneum, 1900, 24.; Király Péter: *Vészkiáltások! (Szabad szellem és hazaszeretet.) A magyar nemzet számára*. Szeged, Endrényi S. Könyvnyomda, 1904, 118, 120.

gon az a magyar, aki keresztény.”³⁵⁹ Ujvári fogalmazása jól tükrözi a neológ értelmiségnek ezekben az években egyre fokozódó elkeseredettségét, de messze túl sarkos. A reformkor és az első világháború kitörése között eltelt évtizedek során a zsidók számos alkalommal hallhatták, hogy ha emancipációjuk, illetve társadalmi befogadásuk jár is bizonyos feltételekkel, ezek között az áttérés nem szerepel. De azt is sokszor hallhatták, hogy egyenjogúsításuk, illetve (az emancipáció után) magyarrá válásuk, ekként való elismerésük érdekében jobban tennék, ha elhagynák felekezetüket és átlépnének a többségi vallás kötelékébe. Nem kétséges, hogy mind a hagyományos politikai elit, mind a keresztény értelmiség körében számosan őszintén gondolták, hogy izraelita honfitársaik vallásuk fenntartása mellett is „jó magyarokká” válhatnak, amint hogy elkötelezett hívei voltak és maradtak az áttérés követelésének elvileg a lehetőségét is eleve kizáró vallási tolerancia liberális elvének. Amint a konzervatív liberális szellemű költő, a munkapárti programmal képviselőnek megválasztott Kozma Andor a Ház 1911. május 26-i ülésén kijelentette: „Azt hiszem, megegyezhetünk valamennyien abban, én azt hiszem, lényegében elfogadja ezt a magyar nemzet is felekezeti különbség nélkül, hogy toldja meg minden felekezetet a Tízparancsolat egy tizenegyedikkel, ez pedig az legyen: (Halljuk! Halljuk! Jobbfelől.) Tiszteld felebarátod vallását, mint a tenmagadét. (Helyeslés a jobboldalon.)”³⁶⁰ Nem kétséges, hogy Kozma Andor, avagy Tóth Béla szemében elmagyarosodott izraelita honfitársaik nem voltak kevésbé jó magyarok, mint a keresztények. De megítélésünk szerint az sem kétséges: túl mindazokon, és nem voltak kevesen, akik a zsidók áttérését kifejezetten kívánatosnak, sőt szükségesnek tartották, a keresztény társadalom jelentős része, ha ezt nem tekintette is a magyarrá válás *sine qua non* feltételének, mégis úgy érezte: a keresztény magyar magyarabb, mint a zsidó, mely meggyőződéséből fakadóan a zsidók vallásváltását, ha nyíltan nem is sürgette, nemzeti szempontból mindenesetre méltányolta.

2.2. Diszkrimináció a közszférában

Érdekes módon, az imént idézett Farkas Ödön nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy idővel az „egyéniségének speciális gyarlóságait” levetett és a magyar társadalom által őszintén elfogadott zsidók „erkölcsi jogosultságát” nyerjenek „a közügyek képviseletére”. E feltételeknek Farkas szerint a zsidók még nem tettek eleget, ám a szerző megnyugvására eddigelé a közszférába sem nagyon juthattak be: „A zsidóságnak a közhivatalok viselésére vonatkozó jogát illetőleg konstatálni lehet, hogy viszonyaink e tekintetben elég kielégítők. Bár a zsidó elem magát itt is érvényesíteni igyekszik, de még itt nem hágtá át sem szám szerint, sem befolyásával azon határokat, a melyen túl ká-

ros lehetne. Ily tisztségekhez zsidók eddigelé igen korlátolt számmal jutottak. És ez helyesen is van így.”³⁶¹

A dualizmus kori liberális politikai elit szemszögéből ez elvileg nem lehetett helyes. A reformkor idején egyre erősödő, a dualizmus korában az ideológiák mezején az 1890-es évekig komolyan nem vitatott, a parlamenti politikában a korszak végéig hegemon liberális álláspont szerint nem lehetett kérdéses: amennyiben nyelvükben és kultúrájukban elmagyarosodtak, az ország keresztény lakosaival 1867-től jogban feltétlen egyenlő zsidó vallású állampolgárok a magyar nemzet teljes értékű tagjaivá váltak. Csáky-Pallavicini Zsigmond örgrófnak botrányt szült beszédére reagálva, aki 1895. március 23-án, a recepció második főrendi vitáján úgy vélte, hogy az országba „párduczos kaczagányban” bejöttek leszármazottjaként nem pártolhatta a Tarnopolból „nyulbőr-kaczagányval” bevándorolt zsidók recepcióját, Wlassics Gyula kultuszminiszteri minőségében leszögezte: „Az izraeliták jó magyarok, hű hazafiak, [...] ez az ország nekik épp úgy hazájok, mint azoknak, a kik párduczos kaczagányval jöttek be ebbe az országba.”³⁶² A dualizmus kori liberális politikai elit ezen álláspont alapján utasította el a „zsidókérdés” elméleti létezését is, illetve – ami ezzel egyet jelentett – ítélte el az antiszemitizmust. Amikor 1910 elején, az erősödő antiszemitizmusra való tekintettel megkérdezték a két héttel később kormányt alakító Khuen-Héderváry Károlyt, hogy mit gondol a zsidókról, Khuen meglepődött, majd azt válaszolta: noha vannak „antiszemita emberek és antiszemita irányzatok”, az ő pozíciójában levő emberhez ilyen kérdést még intézni sem szabad, „mert a kérdésben már benne van a megengedése annak az eshetőségnek, hogy valaki kormányzó pozíciójában is tért enged a felekezeti elfogultságnak. Ezt a lehetőséget pedig koncedálni még ilyen formában sem szabad.”³⁶³ 1911 nyarán Khuen immár miniszterelnökként fejezte ki afeletti büszkeségét, „hogy a magyar szabadelvűség az utolsó évtizedeknek ezt a sötét vendégét, az antiszemitizmust, soha sem engedte lábra kapni”, és újfent hangoztatta: még látszatát is kerülni kell annak, „mintha a magyar kormány ilyen felekezeti tendenciákat helyeselné, vagy tűrne”.³⁶⁴

„Nagy bajokat nem szavakkal, csak tettekkel lehet gyógyítani”, reagált a kormányfő szavaira a *Hitközségi Szemle* névtelen cikkírója, feltehetően a havilapot a PIH főtáskári állása mellett szerkesztő Weiszbürg Gyula, aki szerint a szavak és a tettek között jelentős eltérés mutatkozott: „Hiába fog tehát a

361 Farkas Ödön: *A zsidó kérdés Magyarországon*, i. m. 40.

362 *Főrendiházi napló*, 1892–1897. V. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1895, 105, 109. Antiszemitizmusában az örgróf konzekvensnek mutatkozott: huszonnyolc évvel korábban egyike volt azon négy főrendnek, akik a zsidók emancipációjáról szóló főrendiházi szavazáson a törvényjavaslat ellen szavaztak. Ld. *Főrendiházi napló*, 1865–1868, i. m. 311.

363 Idézi Stein Artur: *Naplómból* (Emlékezés Khuen-Héderváry Károly grófra). In: *Szombat-Almanach az 5688. évre* (1927/28). *Első évfolyam. Magyarország szombattartó kereskedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzékével és héber naptárral*. Bp., Somré Sabosz Bizottság, 1927, 68.

364 A sztropkói eset a miniszterelnök előtt. *Egyenlőség*, 1911. aug. 20. 1–2.

359 Ujvári Péter: *Az új keresztény*. Bp., Pesti Lloyd-Társulat Nyomdája, 1908, 66.

360 *Képviselőházi napló*, 1910–1915. VIII. Bp., Athenaeum, 1911, 42.

miniszterelnök is nyilatkozni az antiszemitizmusról, ha hatáskörében nem teszi lehetetlenné, hogy ez az intézményekben megingathatatlanul létezzék, ha a Ludovika-Akadémiába zsidó ifjút továbbra is fel nem vesznek vagy meg nem tűrnek, [...] ha fiatal zsidó tanároktól továbbra is keresztlevelet kérnek, ha álláshoz akarnak jutni, ha a magy. államvasút tisztí karában zsidóknak az előmenetelt továbbra megnehezítik, ha a magy. kir. posta vezetői a zsidó vallás elhagyását az előrejutni akaróknak továbbra ajánlják, egy szóval, ha hivatalosan és még sokkal nagyobb mértékben nem hivatalos formák közt tovább tenyésztik az antiszemitizmust és azt oly természetesnek találják, hogy bár úton-útfélen találkoznak vele, rajta meg sem ütköznek.”³⁶⁵

A zsidók belépése a közigazgatásba már egyenjogúsításuk előtt megkezdődött. Pár megyében már az 1840-es években előfordult, hogy zsidókat neveztek ki hatósági orvosnak. Az 1850–1860-as években több helyen zsidókat választottak megyei, községi orvossá, községi tanácsossá, törvényszéki ülnökké, iskolatanácsossá. A társadalom az ország egyes helyein láthatóan – és valószínűleg törvénybe ütközően – megelőlegezte a zsidók törvény által még mindig el nem ismert egyenjogúságát. Az 1861-es megyei tisztújításokon Abaúj megyében az alorvosi hivatalra „példátlan egyetértéssel” egy zsidót választottak meg, ami „díszére válik a megyének”, jegyezte meg a korabeli szerző, míg Jászkun kerületben egy helyi zsidó orvost először megválasztottak kerületi orvosnak, majd mivel a törvény alapján nem volt választható, törölték a tisztviselők sorából, „ámbar az ülés folyama alatt bejelenté, hogy a keresztény hitre tért át”.³⁶⁶ 1867-ben Ludasi/Ludassy (Gans) Mór hírlapíró Andrassy Gyula még a zsidók egyenjogúsítását kimondó törvény érvénybe lépése előtt megtette a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetőjének, Fenyvessy Adolf szintén a törvény meghozatala előtt lett az országgyűlési gyorsiroda főnöke.³⁶⁷ A zsidók közhivatal-viselési képességét mindazonáltal csak az emancipációs törvény, a zsidókat az ország keresztény lakosaival „minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt” jogosítottak nyilvánító 1867. évi XVII. törvény szavatolta.

A zsidókat az állami, megyei, városi hivatalokba, az igazságszolgáltatásba, illetve a közoktatásba jutás terén ért hátrányos megkülönböztetés kérdésével a történetírás csak érintőlegesen foglalkozott. Visszanézve a dualizmus korára, Venetianer Lajos 1922-ben úgy vélekedett, „a tisztviselői pályán, ahol

kinevezés, vagy választás adja a kenyeret és tisztséget, ott az állam, megye és város híven őrködött mindig azon, hogy ki ne lendüljön zsidó javára az országos népesedési számarány”.³⁶⁸ Nathaniel Katzburg héberül 1975-ben kiadott munkájában úgy vélekedett, „a zsidóság csak bizonyos szakterületeken tudott érvényesülni, minthogy számos pályán el volt zárva előlük az érvényesülés útja. Hangsúlyosan említendő az állami és közalkalmazotti foglalkozások, amelyek a nem zsidó középrétegekből nagy tömegeket vettek fel, míg a zsidóságból csak keveseket.”³⁶⁹ Többen mintegy magától értetődően említették, hogy az állami karrier terén az áttérés előnyt jelentett az előrejutásban, illetve annak feltételét képezte. „Bizonyos kormányzervek, hivatalok”, írta Jehuda Don és George Magos, „miközben kizárták keretükből a zsidókat, nyíltan megkülönböztetett előnyöket nyújtottak az áttérteknek. [...] Bizonyos kinevezések, pl. egyetemi professzori kinevezés esetében elvárták, hogy a jelölt kikeresztelkedjék.”³⁷⁰ Andrew C. Janos ennél is általánosabban úgy ítélte, a „magas szintű politikai és társadalmi pozíciók” terén az áttérés „hallgatlagos, de erőteljes” elvárásként jelentkezett.³⁷¹ Karády Viktor szerint a dualizmus korában „a közületi szektorban való érvényesülés egyik legtöbbször szükséges, ha nem is elégséges feltétele a keresztény felekezeti státusz volt. [...] A zsidó származásúak a meritokratikus úton bejárható érvényesülési ranglétra minden fokára eljuthattak, [...] bizonyos szinten felül azonban ez a »kompenzálás« már a vallásváltást is magában foglalta.”³⁷² Ezen általános megállapításokat szerzőik a korszak egészére vonatkoztatták. A budapesti zsidóság történetének rövid áttekintésében az 1873–1896 közötti éveket tárgyalva Vörös Károly azt írta: „Az értelmiségi pályák közül a közhivatalnokság – akár városi, akár megyei, akár minisztériumi szinten – gyakorlatilag szinte teljesen el volt zárva a zsidóság elől.”³⁷³ Hajdu Tibor szerint viszont, mivel az 1870–1880-as években „hiány volt tanult és tehetséges fiatalokban, így szinte korlátozás nélkül érvényesülhettek azok, akik megfelelő diploma birtokában vállalták a mindenkor követelményeket. Ez formai korlátozás nélkül vonatkozott a zsidókra is”, akiknek, ha bizonyos fokig alkalmazkodniuk kellett, így például dolgozniuk szombaton, „vallásukról nem kellett lemondaniuk”. A kikeresztelkedés, írta Hajdu, „később, magasabb állás elérésénél [...] előnyt jelenthetett, de nem volt szükséges”.³⁷⁴ A zsidók hivatalba áramlásának meg-

365 A miniszterelnök utálja az antiszemitizmust. *Htközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 9. sz. 291–292.
366 R. F. I.: *Magyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól, 1861. április 2-ig, mint a nemzetgyűlés megnyitása napjág. Adatok történelmükhöz*. Pest, Müller Gyula Tulajdona, 1861, 66, 202.
367 Az emancipációt megelőző kinevezésekre, illetve bizonyos tisztségekbe való választásokra ld. Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*. Bp., Egyenlőség, 1916, 23.; Uő: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*, i. m. 19, 44–45.; Csetényi Imre: *A hatvanas évek és a zsidóság*. In: Löwinger Sámuel szerk.: *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttman Mihály emlékére*. Bp., Neuwald Illés, 1946, 99, 102.; Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 253.; Sipos András szerk.: *Dokumentumok Újpest történetéhez 1840–1949*. Bp., Újpest Önkormányzata, 2001, 141–143.

368 Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 479.
369 Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, i. m. 149.
370 Jehuda Don – George Magos: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle*, 28. évf. 1985, 3. sz. 451.
371 Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1982, 180.
372 Karády Viktor: *Asszimiláció és társadalmi krízis*, i. m. 132.
373 Vörös Károly: *A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. Kortárs*, 30. évf. 1986, 12. sz. 109.
374 Hajdu Tibor: *A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában*. In: Molnár Judit szerk.: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Bp., Balassi Kiadó, 2005, 55.

torpanását az 1900-as évek második felében Hajdu a közalkalmazotti pályák telítettségének tulajdonította,³⁷⁵ de úgy vélte, az értelmiségi túltermelésből fakadó korlátozást „nem felülről rendelték el, hanem társadalmi nyomás következménye volt”.³⁷⁶ Ezzel együtt, jegyezte meg Karády, 1910 körül a zsidók „statistikailag fölül [voltak] reprezentálva a közszolgálat számos szintjén”.³⁷⁷ Míg a dualizmus utolsó időszakát illetően Hajdu Tibor, Gyáni Gábor és Rolf Fischer kiemelték, hogy 1910 után a kormányzati elit szintjén az áttért zsidókat követően pár zsidó vallású politikus is megjelent,³⁷⁸ a kérdést tágabb összefüggésbe helyezve Gyáni Gábor megemlítette, hogy a diszkrimináció nem specifikusan a zsidókat, hanem, akárcsak Angliában vagy Németországban, általában a polgárságot sújtotta, aminek „fényében kevésbé meglepő, hogy a honi zsidóság csupán a népességbeli arányának megfelelő mértékben volt jelen a köztisztviselői karban”.³⁷⁹

Ami a statisztikákat illeti, országos szintű adatokkal csak 1890-től rendelkezünk, de Budapestre vonatkozóan Kőrösi József már az 1880-as népszámlálás alapján is szolgáltat némi információt. A főváros lakosságának ekkor 19,66%-át kitevő izraeliták aránya 3,13% volt az állami, 3,16% a városi hivatalnokok, 7,14% a közhivatali szolgák között. A kisszámú, összesen 60 fős megyei hivatalnokság körében egy izraelitát sem találunk. A közoktatást tekintve Kőrösi sajnos nem nyújt használható adatokat: táblázata szerint 56 zsidó vallású „tanár” működött Budapesten, de ez a szám olyanokat is magában foglalt, nem tudjuk pontosan kiket, akik nem a fővárosi középiskolák valamelyikében álltak alkalmazásban, hiszen izraelita középiskolai tanár 1890-ben is csupán 9 volt Budapesten, mely szám a meglehetősen pontatlan „felső nép- és polgári s felsőbb leányiskolai” tanárokkal és tanárnőkel együtt is csak 22-re emelkedett, márpedig valószínűtlen, hogy e tíz év során ily mértékű csökkenés következett volna be.³⁸⁰

375 Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság*, 23. évf. 1980, 7. sz. 27.

376 Hajdu Tibor: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában, i. m. 56.

377 Karády Victor: A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdés megközelítésére. *Regio*, 2. évf. 1991, 2. sz. 7–8.

378 Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után, i. m. 27.; Uő: A hagyományostól a náci típusú antiszemitizmusig. In: Králl Csaba szerk.: *Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. Bp., TEDISZ, 1994, 220.; Gyáni Gábor: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktorak. *BUKSZ*, 10. évf. 1998, 1. sz. 26.; Rolf Fischer: Anti-Semitism in Hungary 1882–1932. In: Herbert A. Strauss szerk.: *Hostages of Modernization: Studies on Modern Antisemitism 1870–1933/39*. II.: *Austria – Hungary – Poland – Russia*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1993, 885. Rolf Fischer véleménye meggyőzőbb lett volna, ha alátámasztására nem a pályája kezdetén, talán vezetéknevénél 1876-ban történt magyarosításakor kitért Hazai Samut említette volna elsőként.

379 Gyáni Gábor: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ*, 9. évf. 1997, 3. sz. 273.

380 Kőrösi József: *Budapest fővárosa az 1881-dik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Harmadik füzet. Bp., Ráth Mór bizománya, 1883. 149.; *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat.

Ha az országos statisztikát nézzük, azt látjuk, hogy 1910-re a közületi szektor egyes területein a zsidók aránya meghaladta össznépszerűségi arányukat, más területein ennek alatta maradt. A lakosság ekkor 4,99%-át kitevő zsidók aránya 5,53% volt az állami, 5,81% a városi, 6,90% az igazságügyi tisztviselők, 5,41% az igazságügyi díjnokok, 6,24% a középiskolai tanárok között, viszont csak 2,44% a vármegyei tisztviselők, 4,93% az állami, 3,32% a vármegyei, 3,27% a városi díjnokok, 4,29% a községi és körjegyzők, 4,08% a bírák, 1,21% az ügyészek, 4,26% az egyetemi és főiskolai tanárok körében. 1890 és 1910 között a zsidók aránya folyamatosan emelkedett az állami, városi és megyei tisztviselők, a községi és körjegyzők, valamint a középiskolai tanárok körében; az igazságügyi tisztviselők körében 1890 és 1900 között emelkedett, majd 1900 és 1910 között csökkent. Mivel a többi esetben az 1890-es népszámlálás az izraelitákat illetően nem szolgáltat adatokkal, a fejlődést csak az 1900–1910-es idősakra állapíthatjuk meg: e két népszámlálás között a zsidók aránya az állami, megyei, városi és igazságügyi díjnokok, valamint az egyetemi és főiskolai tanárok körében egyaránt csökkent.³⁸¹

Más képet kapunk, ha a közsférában dolgozó zsidók arányát az e területen kínálkozó magasabb szintű állásokhoz vezető középiskolákban és felsőoktatási intézményekben elfoglalt arányukkal vetjük össze. Az előbbi jóval az utóbbi alatt maradt: 1910-ben a gimnáziumok és reáliskolák tanulóinak 22%-a, a felsőbb tanintézetek hallgatóinak 29,6%-a volt zsidó vallású, ezen belül, ami itt külön kiemelendő, a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi kara hallgatóinak az 1909/1910 tanév második félévében 32,2%-a.³⁸² Márpedig a zsidóknak a közhivatalokban elfoglalt arányát igazából ez utóbbi arányokkal van értelme összevetni. Hasonlóan vélekedett Kovács I. Gábor, az 1848. április 11. és 1944. október 15. között Magyarországon működő zsidó, illetve zsidó származású nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokról készített adattár szerkesztője, a zsidókat sújtó diszkrimináció tár-

16. Bp., Athenaeum, 1906, 221, 225, 233. Ennél korábbi csak egy adattal rendelkezünk: Sátorlajújhelyen, ahol 1870-ben a 9946 fős lakosság 32,7%-a tartozott a zsidó felekezethez, a 71 megyei és városi tisztviselő között mindössze egy zsidó vallású volt. Kálmán Éva – Kálmán Ferenc: A zsidóság elhelyezkedése Sátorlajújhely településszerkezetében és társadalmában a dualizmus kezdetén. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*. XVI. 2006, 260.

381 *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 16., i. m. 42–44, 137, 139, 142–143, 145, 148–149, 154–155, 157, 160–161, 167, 170–171, 174–175, 178–179, 181, 234–235.; *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 56. Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1915, 642–648, 713, 715, 717, 719, 723, 725, 731, 733, 735, 759. A számadatok csak a férfiakra vonatkoznak. A *Magyar statisztikai közlemények* 1900-tól ugyanezen adatokat a nőkre vonatkozóan is megadták, már persze azon állások esetében, ahol ekkor már nőkkel is találkozhatunk, de annak érdekében, hogy az összehasonlítást, ahol lehet, hosszabb távlatban is elvégezhesük, ez utóbbi statisztikákat mellőztük.

382 Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, i. m. 191.; *Magyar statisztikai évkönyv*. Új folyam. 18., i. m. 385, 387. Zeke Gyula felsőoktatást illető adata az egyetemekre és főiskolákra értendő, a hittudományi intézetek nélkül.

gyában mind ez idáig egyetlen empirikus kutatás vezetője. Az ebben az időszakban kinevezett összesen 1044 tanár közül 67-en voltak zsidó vallásúak, konvertiták, illetve négy esetben konvertita szülő(k) keresztényként született gyermekei. „Ha ugyan együtt kezeljük a zsidó és a zsidó származású egyetemi tanárokat”, írta Kovács I. Gábor, ami a mi szempontunkból és pláne a már keresztényként születetteket nézve nem pertinens, „akkor ez így az összes egyetemi tanárnak 6,4%-át teszi ki. Ez ugyan felül van az össznépszerűségben belül 5% körülnek tekinthető izraelita aránynak, de ha figyelembe vesszük, hogy az izraelita diákok a középiskolások között 1875-től 20%-kal, az egyetemisták között pedig 25–30%-kal voltak jelen, akkor joggal feltételezhető, hogy az egyetemi tanárok kiválasztásánál a zsidó értelmiséget diszpreferálták.”³⁸³ Ami a dualizmus korát illeti, az összesen 467 kinevezett tanár 4,71%-a (22 fő) tartozott kinevezése időpontjában az izraelita felekezethez,³⁸⁴ ami körülbelül megfelel a zsidó vallásúak teljes lakosságban belüli arányának.³⁸⁵

Kovács óvatos fogalmazása annyiban feltétlenül indokolt, hogy az arányok közötti számottevő különbség önmagában nem bizonyítéka a zsidókat érő diszkriminációnak. A középiskolát, illetve egyetemet végzett zsidó fiatalok jelentős része minden bizonnyal nem a közpályán igyekezett elhelyezkedni. Egyeseket az elsőpró többségében keresztény, saját közegükhöz képest idegen miliőbe kerüléstől való ódzkodás tarthatta vissza. Másokat az tántoríthatta el, hogy a közhivatal nem csupán a szombat megszegésével járt. Amint a békebeli időkre visszaemlékezve egy álnéven író „magas rangú állami tisztviselő” írta 1919-ben a cionista *Jövőnk*-be: „Az államszolgálatba jutott jó néhány ezernyi zsidó – nagyon-nagyon kevés kivétellel – akkor, amikor az állam szolgálatába lépett, leszámolt a maga zsidó mivoltával is, de az egész zsidósággal is. [...] Reá nézve nem létezett többé sem szombat, sem ünnep, és ha Jómhakkippurim szentséges napjára keserves küzdelmek árán ki tudott magának verekedni annyi szabadságot vagy távozási engedélyt a hivatalából, hogy legalább a »Mazkírnál« és az »Uneszáne tókef«-nél jelen lehessen, akkor

a hivataltársai, vagy hivatalfőnöke részéről akárhány helyen és akárhány esetben hetekig, sőt hónapokig volt mit hallgatnia, amiért »kivételes elbánásban« kívánt részesülni zsidó mivoltának miatta.”³⁸⁶ A közpályától további visszatartó erőt jelenthetett, hogy anyagi szempontból sem számított különösebben vonzósnak. Amint Engel Adolf pécsi gyáros és nagybirtokos írta 1887-ben, fiai okulása céljából papírra fektetett önéletrajzában: „Hogy távol tartsátok magatokat a nyilvános hivataloktól, Pulszky [Ferenc] esete szolgáljon figyelmeztetésül nektek. [...] A nagy tisztségek, amiket betöltött, annyit hoztak csupán, hogy éppen megélt belőlük. Gyakran érték bíróság által foganatosított zálogosítások, foglalások.”³⁸⁷ Amikor 1896-ban „az igazi aranyifjúság közé” tartozó dr. Brüll (1898-tól Domony) Móric, aki apja, Brüll Miksa révén 1882-ben domonyi előnévvel magyar nemességet kapott, a kereskedelemügyi minisztériumba került segédfogalmazónak, az *Egyenlőség* külön hírben számolt be a szokatlan eseményről: „Jobb módú és előkelőbb családból való fiatalságunk tagjaival ritkán találkozunk közpályán”, írta ez alkalommal a hetilap, „olyan közpályán, melynek viselése dekórum, a konyhára azonban mentül kevesebbet hoz, sőt reprezentacionális természeténél fogva áldozatokat igényel. Közpályára szerényebb igényű fiatalságunk megy csak, a mely úgy ahogy eltengődik a maga kis dotációjával és inkább a munkával, mint a reprezentálással igyekszik helyt állani.”³⁸⁸

Mindazonáltal, ha az arányok közti eltérés önmagában nem utal feltétlenül a zsidókat sújtó diszkriminációra, valószínűtlen, hogy a középiskolákból és egyetemekről kikerülő zsidó fiataloknak azon elsőpró többsége, amely nem az állam szolgálatába szegődött, ezt kizárólag egyéni preferenciából tette volna. Hogy az állami hivatalok betöltésénél nem csupán zsidó hitűeket ért hátrányos megkülönböztetés, hanem általánosságban a polgárságot, amint ezt 1914-ben Ágoston Péter is panaszolta,³⁸⁹ illetve – és idővel a zsidóknál jóval erőteljesebben – a nemzetiségiéket,³⁹⁰ nem jelenti azt, hogy ne létezett volna

386 Joél Halévy: Zsidók az állam szolgálatában. *Jövőnk*, 1919. okt. 31. 4.

387 Jánosi Engel Adolf: *Életemből*. (1887) Pécs, Pannónia Könyvek, 2009, 50–51.

388 Az arany ifjúságból. *Egyenlőség*, 1896. nov. 22. 10. A magyar nemesi és főrendi címek adományozására, illetve az érintett személyek címük épségben tartása mellett engedélyezett névváltoztatására vonatkozólag a Királyi könyveknek az interneten elérhető eredeti, a továbbiakban nem lábjegyzetelt dokumentumait használtuk. A honlap elérhetősége: <http://mol.arcanum.hu/digilat/opt/a100513.htm?v=moldigilat&a=start&a1>.

389 „Az államnak egyformán a polgárai vagyunk s mégis ők [a „feudálisok”] az uralkodók. [...] Az állami életből épp úgy ki vagyunk kapcsolva, mint ahogy ki voltak kapcsolva őseink. A városi tisztviselői karból nincs az országos tisztségekre való emelkedés, mint ahogy a megyeiből van. Az ország igazgatásában nem érvényesül a polgári elem legfőbb életelve: mindenki tehetsége és képessége szerinti!” Ágoston Péter: *Két világ. Világ*, 1914. márc. 18. 1.

390 „A kiegyezést követő években”, írta Szabó Dániel, „a minisztériális hivatalnokok között még magasabb pozíciókban is találkozunk nem magyarokkal. Számuk fokozatosan csökken. 1890–1910 közt mind az állami, mind a vármegyei, mind a városi, de még a községi tisztviselők között is minimálisra esik vissza a nemzetiségi aránya.” Szabó Dániel: Századfordulós azonosulásformák. Állam-, hivatalnok- vagy politikai identitás. *Valóság*, 34. évf. 1991, 11. sz. 24.

383 Kovács I. Gábor: Diszkriminációtól diszkriminációig. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok kinevezése Magyarországon 1944-ig. In: Uő szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 166. Adattárba Kovács I. Gábor a nyilvános rendes tanárok mellé azért vette fel a nyilvános rendkívüli tanárrá kinevezetteket is, mivel ez utóbbi státusz az egyetemi karnak szintén teljes jogú tagságával járt, eltérés csak a fizetési fokozatban mutatkozott meg, illetve, tehetnénk hozzá, a szimbolikus hierarchiában, miből kifolyólag mi inkább a nyilvános rendes tanári kinevezésekre tesszük a hangsúlyt.

384 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 161. A könyv 152. és 158. oldalán ifj. Purjesz Zsigmond kinevezésekor megjelölt vallása (római katolikus) téves adat, Purjesz ekkor még a zsidó felekezethez tartozott, feltehetően 1889-ben katolizált. A 160–162. oldalakon található táblázatokban, illetve Kovács I. Gábor utószavában (170. oldal) már helyesen az izr. vallásúak közé lett besorolva, illetve ekképpen került említésre.

385 1869: 3,99%; 1880: 4,54%; 1890: 4,67%; 1900: 4,94%; 1910: 4,99%.

a dualizmus korában egy, a zsidó vallású állampolgárokat specifikusan érő diszkrimináció, aminek legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy áttérésük révén azonnal, illetve jóval gyorsabban megkapták azt az állást, illetve kinevezést, amelyet zsidó hitüként nem, illetve jócskán késleltetve nyertek el.

Mivel a kormányzat következetesen elutasította a vádat, miszerint a közpályára és különösen a tanári állásokra jelentkező zsidó hitűek kinevezését áttérésüktől tette volna függővé,³⁹¹ e téren a statisztikák mellett csupán a kortársak véleményeire és tapasztalataira támaszkodhatunk. Ami a kortársakat illeti, a zsidó vallásúakat sújtó diszkriminációt az antiszemita megelégedéssel, a keresztény liberálisok bírálóan, a neológ értelmiség elkeseredetten, de politikai meggyőződésüktől és felekezeti hovatartozásuktól függetlenül egyaránt kétségtelen tényként könyvelték el, illetve hangsúlyozták egyes időszakokban ennek – megközelítéstől függően sajnálatos vagy dicséretes – alábbhagyását.

A kiegyezést követő pár év a zsidó kortársak szerint jól indult. „A Horváth Bódi-féle demokraták”, írta 1882-ben Sturm Albert az Andrássy-kormányban 1871 júniusában történt lemondásáig az igazságügyi minisztériumot vezető Horvát Boldizsár kapcsán, „keresve-kerestek zsidó jogászokat a kir. tábla meg a legfőbb törvényszék számára, keresve-kerestek ilyen zsidókat, mert testté akarták tenni az egyenlőségről való magasztos tant.”³⁹² Az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztereként Eötvös József számos zsidó vallású fiatalot küldött tanulni külföldre állami ösztöndíjjal. Goldziher Ignác, Kármán Mór, Marczali Henrik, Alexander Bernát, Bánóczi József, Simonyi Zsigmond „valósággal az egyetemnek nevelődnek”, írta Komlós Aladár.³⁹³ Alexander Bernát 1868-ban Bánóczi Józseffel vágott neki egy 1874-ig tartó tanulmányútnak, ez évek során a bécsi, berlini, göttingeni, lipcsei, párizsi és londoni egyetemek óráit hallgatták. „Mielőtt külföldre mentünk, tiszteletünket tettük Arany Jánosnál, hogy mintegy jóváhagyja utazásunkat. Nem csodálkoztunk látogatásunkon és mintegy áldásával bocsátott el. A mai emberek, zsidók csakúgy mint keresztények, nem is értik azoknak az embereknek fennköltségét, tiszta lelkesedését a nemzeti ügyért”, emlékezett vissza Alexander Bernát 1919-ben.³⁹⁴ 1870 októberében Goldziher Ignác, aki 1868-ban Eötvösnek köszönhetően kétéves állami ösztöndíjat nyert, hogy külföldön folytathassa tanulmányait, „búcsúkihallgatáson” megjelent jótevőjénél, mielőtt egy utolsó szemeszterre visszament Lipcsébe. A beszélgetés során Goldziher, akinek Eötvös újfent megígérte, hogy kinevezi a pesti egyetem keleti tanszékére, megosztotta vele aggodalmát, vajon e célt zsidó vallásuként valóban elérheti-e. A jelenetet Goldziher megörökítette 1890 nyarán megkezdett naplójában,

391 Ld. például Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében. *Egyenlőség*, 1889. nov. 3. 1–2.; *Képviselőházi napló*, 1892–1897. III. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1892, 376, 400–401.

392 Sturm Albert: A mit zsidó tolokodásnak neveznek. *Egyenlőség*, 1882. dec. 10. 3. Főállását tekintve Sturm Albert ebben az időben a Pester Lloyd parlamenti rovatvezetője volt.

393 Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 170.

394 Alexander Bernát: Bánóczi József, i. m. 29.

amelynek elején röviden felvázolta addigi pályafutását: „A miniszter nem engedte folytatnom. Állva, egyik lábát az előtte levő karosszékre támasztva hallgatott végig. Ekkor mintha kígyó marta volna meg, gyorsan előrelepett, és keserű szemrehányásokat tett: Nem tudjuk-e, hogy szabad országban élünk, ahol minden polgár azonos jogokat élvez? Mi zsidók mindenáron azt akarjuk hinni, hogy a középkorban élünk. Vajon azt gondolom-e, hogy ő az ország pénzét haszontalanul, egyéni kedvtelésekre, a magyarországi tudósnevelés jövődöbeli haszna nélkül, az ablakon kihajigálja? Majd szelíden és csillapítólag hozzátette, hogy ne adjam át magam borús képzelgésnek; ő törődik majd sorsommal, és tudományos igyekezetem elnyeri jutalmát.”³⁹⁵ Goldziher a négy hónappal később elhunyt Eötvöst ekkor látta utoljára.

Eötvös halála után Pauler Tivadar, majd 1872. szeptember 4-től 1888. augusztus 22-én bekövetkezett haláláig Trefort Ágoston állt a VKM élén. Egyikük sem követte elődei politikáját. Pauler Tivadarról köztudomású volt, hogy nem szívelte a zsidókat. Ez elsősorban a tiszzaeszlári vérvád idején igazságügy-miniszterként tanúsított magatartásában mutatkozott meg,³⁹⁶ de írásaiban is megnyilvánult, így Marczali Henrik *Magyarország története II. József korában* című munkája első két kötetéről írt bírálatában.³⁹⁷ Trefortról futólag már szóltunk. 1839-ben, majd 1862-ben a zsidók részleges, az erre már érdemesnek vélt rétegek egyenjogúsítása mellett foglalt állást, 1862-ben az Akadémián tartott értekezésében úgy vélte, a zsidókat egyes jó és számos rossz tulajdonságuk mellett „gyöngye becsületérzés” jellemzi.³⁹⁸ Az előadás, írta a zsidó felekezeti életbe az 1860-tól Izraelita Magyar Egylet néven újra működő Magyarító Egylet titkáráként és az egyletből kinőtt *Magyar Izraelita* társszerkesztőjeként ekkor bekapcsolódó Mezei Mór, „zsidó körökben kellemetlen benyomást tett, sőt tagadhatatlanul nem csekély izgatottságot szült”.³⁹⁹ Löw Lipót az általa szerkesztett *Ben Chananja* hasábjain nyílt levélben válaszolt Trefort vádjaira.⁴⁰⁰ A botrányt Eötvös József, Trefort sógora simította el, közbenjárására Trefort a hírlapok útján visszavonta felolvasásának inkriminált részét és

395 Goldziher Ignác: *Napló*. Bp., Magvető, 1984, 62–63.

396 Acsády Ignác: Pauler Tivadar és tanácsadói. *Egyenlőség*, 1882. dec. 10. 1–2.; Pauler válasza Mezei Ernő interpellációjára. *Szombati Újság*, 1882. dec. 2. 385.; A mit a statisztika beszél. *Egyenlőség*, 1884. nov. 23. 3–4.; Wahrmann Mór: A lipótvárosi választókerület polgáraitól. *Elmondott 1884. május 27. a lipótvárosi választók előtt*. Bp., Athenaeum, 1884, 14.; Móra Ferenc: Az első antiszemita sajtópör. In: *Elkallódott riportok*. Bp., Genius, é. n. [1935], 224.; Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976, 113, 119, 163–166.

397 Gunst Péter: *Marczali Henrik*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 70–71.

398 Trefort Ágoston: A társadalom tudománya és Riehl munkái, i. m. 303.

399 Mezei Mór: A zsidók Trefort Ágoston magyar társadalmában. *Magyar Izraelita*, 1862. dec. 19. 409. Ld. még: Spiegler Gyula: *Emlékirat a zsidók ügyében*. Budán, Nyomatott Bagó Mártonnál, 1863, 1.

400 Leopold Löw, oberrabbiner: Die ungarischen Juden vor dem Forum der ung. Akademie. Offenes Sendschreiben an den hrn. Akademiker August Trefort. *Ben Chananja*. 1862. dec. 19. melléklet, 425–430.

kijelentette, hogy nem volt célja megsérteni a zsidókat.⁴⁰¹ 1867 áprilisában már feltétel nélkül támogatta a véleménye szerint halaszthatatlan emancipációt. A zsidók, jelentette ki gyomai választóihoz intézett beszédében, „se nem jobbak, se nem rosszabbak, mint más emberek, s tehát nem látom át, miért kellessék őket kivételes állapotokban tartani”.⁴⁰² Tizenhét éven át tartó vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatt azonban továbbra is ambivalensnek mutatkozott a zsidók iránt. Amint a tevékenységét hosszú éveken át rendkívül hevesen támadó *Egyenlőség* írta halála előtt két évvel: „Ő excellenciájából magából tíz nagy férfiú is válhatnék, és ezek közül lehetne az egyik kedveltje a római katolikus egyháznak, nagynevű főpap, míg a másik épp oly jeles szószólója lehetne az igaz liberalizmusnak.”⁴⁰³ Közoktatásügyi nagy reformjaihoz ő választotta munkatársul a gyakorló főgimnáziumot megszervező zsidó vallású Kármán Mórt,⁴⁰⁴ támogatta Marczali Henriket kutatásaiban és a „körtörténet” művelésében, vagyis a közelmúlt már történelminek számító eseményeinek feldolgozásában,⁴⁰⁵ az 1880-as években az antiszemitizmust mind magánlevelezésében, mind nyilvános beszédeiben elítélte.⁴⁰⁶ Emellett azonban visszavisszatérően továbbra is elejtett olyan megjegyzéseket, amelyek a zsidókkal szembeni előítéletességéről tanúskodnak. Egy 1878-ban 20.503. szám alatt kelt rendeletében úgy vélte, egyes izraelita népiskolák túl hosszú tanítási napjai „az üzérkedéssel egész napon át elfoglalt szülők önösségének” róhatók fel.⁴⁰⁷ Pozsony 1. számú választókerületében 1884-ben tartott beszédében a zsidókon kívül, illetve rajtuk túl a társadalmi rend alapjait támadó antiszemi-

tizmussal szemben a kormányzat feladatát egyfelől természetesen a zsidók megvédésében jelölte meg, másfelől abban, hogy „a műveletlen zsidók közt” terjessze „a cultura azon nemét, mely az antisemitizmus leghathatósabb antidotuma”.⁴⁰⁸ Hogy a társadalmi rend ellen törő antiszemitizmust a kormányzat miképpen is fegyverezhette le a kultúrának a műveletlen zsidók közötti terjesztésével, illetve hogy e fegyver miért is a zsidók és nem az antiszemiták körében lett volna bevetendő, erre nem adott magyarázatot. Egy 1887 nyarán, a belvárosi választók előtt mondott beszédében az általa, amint már 1884-ben, úgy ekkor is „szellemi betegség”-nek minősített antiszemitizmust már csak azért is „czélszerűtlen”-nek vélte, mert „a mennyiben a zsidóknak rossz befolyásuk lehet a társadalomra, ez úton az nem fog megszüntettetni”.⁴⁰⁹ És főleg: a korabeli sajtó és a visszaemlékezések egyöntetű véleménye szerint erős nyomást gyakorolt a tanári állásra jelentkező zsidó hitűekre, hogy állásuk megszerzése ellenében térjenek át. Trefort, írta halála után naplójába Goldziher Ignác, „a magyar zsidóság Antiochus Epiphanese volt, a gonoszság papja, ki zsidó fiatalok tucatjait vonszolta a keresztelődmedencéhez”.⁴¹⁰ Rossz emlékü tevékenységét a neológ értelmiség halála után évtizedekkel is felemlgette: „Trefortról köztudomású volt”, írta 1904-ben Singer Bernát szabadkai főrabbi, „hogy minden tanári állomásra való pályázónak röviden mondotta: hozza el a keresztlevelét és kinevezem. [...] Egy egész hitközségre valót térített ki közülünk.”⁴¹¹

Arra nézve, hogy Trefort valóban *expressis verbis* az áttéréstől tette volna függővé a tanári állásért nála kilincselő zsidó hitű jelentkezők kinevezését, közvetlen „bizonyítékkal” nem rendelkezünk, de kortársai emlékei szerint a zsidó vallásúaknak erre minisztériuma alatt kevés esélyük volt. Miután 1879-ben elvégezte az egyetemet, az ekkor már rendszeresen publikáló és Gyulai Pál aktív pártfogását élvező Angyal Dávidnak minden igyekezete dacára sem sikerült elhelyezkednie középiskolai tanárként. Túl azon, írta visszaemlékezéseiben, hogy az 1870–1880-as évek fordulóján még kevés volt az állami középiskola, ahova „zsidót ki lehetett volna nevezni”, Angyal ezt (pár évvel később elhagyott) zsidó vallásának tudta be: „Általában a liberális miniszterek nagyon nehezen bírták magukat arra határozni, hogy zsidót alkalmazzanak középiskolákban.”⁴¹² Egy 1921-ben az *Egyenlőség* hasábjain Szekfű Gyula *Három nemzedékéről* írt tanulmányában Marczali Henrik azonos véleményen volt: „Bár hivatalosan a szabadelvűség uralkodott, a hivatalok, hol a régi Magyarország meghúzódott, határozottan zsidóellenesek voltak. Pauler és Tre-

401 Tenczer Pál: Egyről-másról és önmagáról. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc szerk.: *Évkönyv*. 1895. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1895, 116–117.; Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. XX.: Dr. Hirschler Ignác. (Befejező czikk.). *Egyenlőség*, 1891. ápr. 3., melléklet, 3. Cikkét Trefort ettől függetlenül nem tagadta meg, hiszen 1881-ben kiadott tanulmánykötetbe is felvette, az előszóban némi önellentmondással megjegyezvén: „Nem írok ma már mindent alá, a mit egészen más viszonyok közt gondoltam és állítottam, – de nem állítottam és gondoltam soha semmit, mit magaménak ne vallhatnék.” Trefort Ágoston: *Emlékbeszéd és tanulmányok*. Bp., A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1881, VIII.

402 Vegyes hírek. *Magyar Izraelita*, 1867. ápr. 25. 31.

403 Szabolcsi Miksa: Trefort Ágoston. *Egyenlőség*, 1886. dec. 5. 1.

404 Kardos Albert: *Magyar államférfiak házi zsidói*. Bp., Szerző kiadása, 1939, 16.

405 Gunst Péter: Egy elfelejtett kortörténetíró: Marczali Henrik. In: Angi János – Barta János szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*, i. m. 284, 287.

406 „Értem, hogy a nyíregyházi per önt és hitsorsosait annyira felizgatja”, írta 1883-ban, a tiszsaeszlári per idején egy bécsi zsidó ismerősének. „Undorító ez a dolog. Nem olvasom a tárgyalásokat – az egész egy kolosszális butaság. Zsidók és keresztények kezdettől fogva ostobán viselkedtek ebben az ügyben. – Mint miniszter és mint ember védője vagyok a legáltalánosabb egyenjogúságnak, mely alapja a politikai épületnek Európában – ennél fogva az antiszemitizmus, mely jogokat rabolni akar, örültség. – A zsidóüldözés bestialitás. Szomorú századunkra nézve, mely a »tudomány százada« kívánna lenni. – Mi ketten nem vagyunk okai a dolognak – azért nyugodjék meg: 1884. végén senki sem beszél majd a nyíregyházi perről. Mi sem igazabb a francia mondásnál: *Tout lasse, tout passe, tout casse.*” Trefort levele. *Egyenlőség*, 1890. márc. 30. 11.

407 Idézi Eisner Jenő: Az izraelita hitfelekezet [sic!] és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye, i. m. 136.

408 Trefort Ágoston: A pozsonyi I. választókerületben 1884. június 22. tartott beszéd. In: *Beszédek és levelek*. Bp., Méhner Vilmos, 1888, 148–149.

409 Trefort Ágoston: Beszéd Budapest főváros IV. ker. választóihoz 1887. jún. In: *Beszédek és levelek*, i. m. 242–243.

410 Goldziher Ignác: *Napló*, i. m. 136.

411 Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések. II. *Egyenlőség* 1904. nov. 13. 4.

412 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 68.

fort minisztersége alatt gimnáziumba alig neveztek ki zsidó tanárt, egyetemre meg éppen nem.”⁴¹³

Marczalinak a gimnáziumokra vonatkozó kijelentése annyiban helytálló, hogy 1890-ben, két évvel Trefort halála után a 2165 középiskolai tanár csupán 2,17%-a (47 fő) tartozott a zsidó felekezethez, ami az izraelitáknak a felsőoktatásban tanulók közt elfoglalt ugyanekkori 27,8%-ával összevetve valóban roppant szerénynek tekinthető.⁴¹⁴ Szemben azonban Marczali állításával, az egyetemekre, ha Pauler nem, de Trefort valójában öt zsidó vallású egyetemi tanárt is kineveztetett: 1872-ben Fleischer Antalt, Magyarország első zsidó vallású egyetemi tanárát a kolozsvári tudományegyetem természettudományi szakára, két évvel később Géber Edét és Réthy Mórt ugyancsak Kolozsvárra, az orvosi, illetve szintén a természettudományi karra, valamint König Gyulát a Műegyetemre, végül 1880-ban ifj. Purjesz Zsigmondot a kolozsvári egyetem orvosi karára.⁴¹⁵ Az adatokat közlő Kovács I. Gábor ennek alapján joggal jegyzi meg, ha e kinevezések nem jelentik azt, hogy Trefort számos esetben ne gyakorolt volna nyomást az egyetemi katedrára pályázók áttérése érdekében, ugyanakkor árnyalják a róla például Goldziher naplója révén kialakult képet.⁴¹⁶ Marczali tévedése különben feltehetően abból eredt, hogy a történész csak a budapesti tudományegyetemre gondolt, ahová Trefort valóban nem nevezett ki egyetlen zsidó vallású tanárt sem, feltehetően, mert bár az egyetem a kiegyezéskor hivatalosan végleg elveszítette katolikus jellegét, a hercegprímás, a klérus, a konzervatív politikai erők és persze a zömében még hosszan katolikus tanári kar ellenállása révén egyfajta „tabu” fennmaradt, aminek ledöntéséhez Kovács I. Gábor szerint a „pragmatikus Trefortból” hiányzott az „elszántság”,⁴¹⁷ szerintünk az akarat is.

Az 1880-as években megjelenő neológ zsidó felekezeti lapok, köztük is elsősorban az 1882 novemberétől megjelenő *Egyenlőség* folyamatosan cikkeztek a zsidókat érő hátrányos megkülönböztetésről. A felhozott „tények” a legtöbb esetben ellenőrizhetetlenek, a legszembetűnőbb a panaszok folyamatossága. „Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a zsidó, lett-légyen az bármily nagy tehetségű, vagy csak nagy nehezen, de a legtöbb esetben egyáltalán nem tudott tanári vagy bírói hivatalt kapni”, írta a rövid életű *Szombati Újság* 1882 elején. Képtelenek lévén középiskolai tanári állást szerezni, állította

413 Idézi Schweitzer Gábor: A „zsidókérdés” csapdájában. Két magyar történész. Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései. In: Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor szerk.: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Bp., Argumentum, 2009, 198.

414 *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 16., i. m. 234–235. Zeke Gyula: Statisztikai melléklek, i. m. 191.

415 Kovács I. Gábor: Diszkriminációtól diszkriminációig, i. m. 170. Az öt tanár közül a megadott időpontban Géber Ede és Réthy Mór „csupán” rendkívüli tanárok lettek, de nem sokkal később mindketten megkapták nyilvános rendes tanári kinevezésüket is, Géber 1879-ben, Réthy már 1876-ban.

416 Uo. 170.

417 Uo. 169–171.

a hetilap, a tanárképzőt végzett fiatalok végül egy eldugott faluban végzik, a helyi izraelita népiskola tanítójaként.⁴¹⁸ Ugyanezen év végén Sturm Albert jóval általánosabban fogalmazott: „Az egész közigazgatásból ki vannak zárva a zsidók.” A helyzet Sturm szerint a megyei és városi közhivatalokban ugyanolyan siralmas volt, mint a fővárosban vagy a minisztériumoknál. Az igazságügy-minisztérium felvett pár zsidó vallású tisztviselőt, állapította meg Sturm, de „Pauler uram ártatlan ezeknek kinevezésében”, még elődei idején kerültek oda. A legsanyarúbb helyzetben Sturm megítélése szerint is a tanárjelöltek voltak: „Felekezeti, elemi tanítóknak kénytelenek fölcsapni, mert Trefort ő liberálisága szintén elvekkkel bír, igen is, hihetetlen, de tény, Trefort ő excziája nemcsak a keserűvizek kivitelével, hanem a zsidók nem alkalmazásával is foglalkozik. És mert de capite foetet piscis, a liberális főváros is bír ily fajtajú fennkölt elvekkkel és ha csak módjában van, mellőzi a szegény ifjukat, a kik legjobb minősítésük mellett sem bírnak ama ruganyossággal, hogy ad hoc megszűnnének zsidók lenni.”⁴¹⁹

A diszkrimináció az *Egyenlőség* szerint már csak azért is logikátlan volt, mert egybeesett a zsidók szakmai egyoldalúságának gyakran hangoztatott bírálatával. A kereskedelmi szakmák helyett, írta a hetilap 1883 szeptemberében, „a zsidó fiatalság örömebb adná magát a közhivatalnoki pályára, ha a folyamódásoknál a születési bizonyítványra és a keresztlevélre oly nagy súlyt nem fektetnének”.⁴²⁰ A liberális elvek és a gyakorlat közötti eltérés hangsúlyozása a cikkek visszatérő elemét képezte. A szabadelvű kormány, írta az *Egyenlőség* 1883 novemberében, „hirdeti a jogegyenlőséget, tényleg pedig a zsidók társadalmi állásának elszigetelését készíti elő az által, hogy az egyes zsidókat az őket tehetség, képzettség és szorgalom alapján megillető közhivatalnoki pályától elűti, mert zsidók”.⁴²¹

A leggyakrabban visszatérő, idővel egyre hevesebb bírálat Pauler, de főleg Trefort tevékenysége kapcsán fogalmazódott meg. „Sajátságos”, vélte az *Egyenlőség* 1884 nyarán, „hogy éppen Tisza Kálmán, a szabadelvű államférfiú kabinetjének van olyan két tagja, kik bátran lehetnének miniszterei az Istóczy–Verhovay féle kabinetnek is. Értjük e két férfiú alatt Pauler és Trefort urakat. [...] Pauler úr antiszemita szolgálatait ismerik. [...] Trefort úr valóságos hittérítő szerepet játszik. A zsidó felekezetű tanároknak folyton azt mondja, hogy vallásuk miatt ki nem nevezheti őket és addig szekírozza, addig csipkeddi őket, a míg egy-kettő közülük át nem tér, még pedig Trefort úr határozott tanácsára: a rom. kath. vallásra.”⁴²² Az *Egyenlőség* Trefortnak tudta be, hogy a budapesti tudományegyetemen „zsidó vallású nyilvános rendes tanár nincs egy karon sem, és ha címzetes-, rendkívüli-, helyettes-, magán- avagy segéd-

418 A köztisztviselők minősítése. *Szombati Újság*, 1882. febr. 11. 49.

419 Sturm Albert: A mit zsidó toladósnak neveznek, i. m. 2–4.

420 Válasz Somssich Pál országos képviselő úrnak. *Egyenlőség*, 1883. szept. 16. 2.

421 N.: Somogy megye. *Egyenlőség*, 1883. nov. 18. 1–2.

422 Trefort úr mint hittérítő. *Egyenlőség*, 1884. júl. 6. 6–7.

tanár akad is egy kettő az egyetemen, a rendes tanári állást soha el nem foglalhatja, mert Trefort miniszter úr azzal akarja fenntartani a budapesti egyetem katolikus jellegét, hogy zsidó felekezetű tanárt ki nem nevez, akármennyi érdemet szerzett is a hazai tanügy fejlődése körül”.⁴²³ A panasz, illetve Trefort bírálata a középiskolai tanárjelölteket illetően is folyamatos volt. „Hogy azzal ne vádoltassunk, hogy mi elfogultan bíráljuk a dolgot, előadjuk a száraz tényeket”, írta 1884 októberében az egyébként ismeretlen Szigeti József. „Múlt évben több zsidó tanár került ki a budapesti egyetemről, kik között voltak igazi tehetségek. [...] Mégsem kaphattak állomást. Pályázat volt ugyan quantum satis, de ha valamelyik folyamodott, nyomban értésére adták, hogy nem lehet kinevezni, mert »fájdalom« zsidó. És miután e fiatal emberek a miniszteri tanácsostól ezt az értesítést nyerték, naivságukban magához a miniszter úrhoz fordultak, mert nem voltak képesek elképzelni, hogy a vallás és közoktatási miniszter is ezt a középkori nézetet osztja. De keserűen csalódtak!”⁴²⁴

Az állam diszkriminatív gyakorlatát a hatalommal szemben megfogalmazott bírálatában az *Egyenlőség*nél jóval óvatosabb, tudományos jellegű *Magyar-Zsidó Szemle* is kipellengérezte. Amint a tudományos folyóirat társszerkesztője, Bánóczi József írta a lap első évfolyamában: „Volt idő, midőn a kik oly odaadással törekcsenek fajunkat javítani, azt hibáztatták bennünk, hogy csak kereskedésre adjuk magunkat, nem elméleti szakokra is. Hallgattunk a tanácsra s gyermekeinket nem adtuk többé csupán kereskedelmi, hanem középiskolába is. S pár év múlva csakugyan más volt már a hibánk: tudományra stb. is csak olyanra adjuk magunkat, mely jövedelmező. Ezt is beláttuk s ifjaink nem lettek többé csupán orvosok és ügyvédek, hanem hivatalnokok és tanárok is. Csakhogy ezzel sem sikerült jóakaróinkat lefegyverezni. Elárasztjuk, így mondák most, a középrend állásait. Pedig mi nem a hivatalokat árasztjuk el embereinkkel, hanem legföljebb az iktatókat folyamodásainkkal. És úgy fordult, erről is le fogunk szokni csakhamar. Mert ha áll is, hogy a zsidó faj szívós, kitartó, de a lehetetlent azért még sem szokta soká ostromolni. A tény különben az, hogy nem is lettünk hivatalnokok, tanárok – csak a rá való képesítést szereztük meg. Már pedig a diploma különböző értékű. Orvost, ügyvédet független emberré tesz; tanárt, hivatalnokot csak címés folyamodóvá.” Mivel Bánóczi rövid távon nem remélt e téren javulást, a hitközségeknek azt javasolta, jegyzői állásaikat az okleveles tanárok számára írják ki, akik ebbéli tevékenységük mellett a helyi izraelita elemiben is taníthatnának, míg a fiataloknak azt tanácsolta, hagyjanak fel erőfeszítéseikkel: „A ki még teheti, hagyja el idején a reménytelen pályát: ne adja magát olyan szakra, mihez Magyarországon ez idő szerint választás vagy kinevezés kell. Menjen inkább kereskedőnek. A ki tudásszomját el nem nyomhatja, forduljon a »jövedelmező« tudományágak felé. [Vagyis menjen szabadfoglalkozású orvosnak vagy

ügyvédnek – K. M.] Jóakaróink szemrehányásától aligha fog ugyan menekedni, de legalább nem hal mellettök éhen.”⁴²⁵

A lemondó Bánóczival ellentétben a kérdést rendszeresen napirenden tartó *Egyenlőség* nem békélt meg a helyzettel.⁴²⁶ „Követeljük”, írta 1886 márciusában, „hogy a kormány, akkor a midőn kinevezésekről van szó, felekezeti különbséget ne ismerjen, és ne mellőzzön zsidókat csupán azért mert zsidók, hanem kövesse minden téren a szigorú igazság és jogegyenlőség elvét.”⁴²⁷ A legtöbb cikk továbbra is Trefortot támadta. A „nagy hittérítő”, írta 1887-ben az 1892-től öt cikluson át függetlenségi képviselő Visontai Soma, imigyen igyekeztén meggyőzni az *Egyenlőség* olvasóit, hogy pártoljanak át a függetlenségi táborhoz, „a lelkiismeret-szabadság és az egyenjogúság eszméit sárba tiporta, a zsidó tanároktól a kinevezést megtagadja”. A kultuszminisztérium mellett, vélte amúgy Visontai, az igazságügyi minisztériumban is „jelszóvá lett, hogy a zsidó csak vallása árán nyerhet államhivatalt”.⁴²⁸

Amint az 1890-es népszámlálás statisztikái tanúsítják, ha nem is sokan, de voltak, akik hitük megtartása mellett is találtak állást a közhivatalokban, illetve megkapták végül középiskolai kinevezésüket.⁴²⁹ De ez nem mehetett könnyen. Ami a tanügyet illeti, a kinevezés nehézségét Munkácsi Bernát esete annál is jobban illusztrálja, hogy a jelentkezők átlagából Munkácsi hamar kiemelkedett tehetségével. Ennek köszönhetően, miután 1882-ben elnyerte a tanári és bölcseltdoktori oklevelet, 1885-ben az MTA támogatásával külföldi tanulmányutat tett a votjakoknál és a szimbirszi csuvasoknál, majd 1888–1889 között a vogulok között járt Nyugat-Szibériában. Állást azonban nem kapott. Visszaemlékezése egybehangzik a felekezeti sajtó korabeli helyzetértékelésével: „A lelkesedés, mellyel tudományos feladataimon munkálkodtam s a megbecsülés, melyben e munkásságomat a bel- és külföldi szaktársak részesítették, feledtette velem a jövő gondjait s nem sok ügyet vetettem arra, hogy az alma matertől való elszakadás óta immár 8 éve hanyódom sorsom hajója magas hullámokon anélkül, hogy bármerről is feltűnt volna a rév, hova megnyugvásra betérhetett volna. Mert hiába volt a kitűnő tanári képesítés s doktori oklevél, hiába a tudományos sikerek: ott, hol a tanári állást osztogatták, keresztlevelet követeltek. A »rendezetlen vallási viszonyok« jellemző kifejezése Trefort minisztersége óta jött divatba. A zsidó tanárjelöltnek, hogy állami alkalmazáshoz jusson, előbb »rendeznie« kellett a religióját; ezt a »rende-

⁴²³ Bánóczi József: A zsidó tanárok. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1. évf. 1884, 510, 512.

⁴²⁶ Ld. Trefort úr és báró Conrad. *Egyenlőség*, 1885. márc. 22. 7.; Tisza jubileumához. *Egyenlőség*, 1885. nov. 29. 1–2.

⁴²⁷ G.: Kik magyarosodnak? *Egyenlőség*, 1886. márc. 7. 2.

⁴²⁸ Visontai Soma: Trefort. *Egyenlőség*, 1887. jan. 16. 1–2.

⁴²⁹ A zsidó középiskolai tanárok arányát már említettük. A zsidó vallásúak aránya 1890-ben 3,27% volt az állami, 1,98% a megyei, 3,69% a városi és 4,41% az igazságügyi tisztviselők között, 1,79% a községi és körjegyzők, 1,12% a bírók és 0,59% az ügyészek körében. *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 16., i. m. 136–137, 142–143, 148–149, 154–155, 160–161, 170–171, 174–175, 178–179.

⁴²³ Fejér: Zsidók az egyetemen. *Egyenlőség*, 1884. aug. 3. 5.

⁴²⁴ Szigeti József, tanár: Prozelita-csinálás. *Egyenlőség*, 1884. okt. 5. 4.

zést» azonban [...] szívet-lelket hasogató szörnyű becstelenségnek tartottam, melynek elkövetését még az egész életen át tartó nyomorgásnak lehetősége sem igazolja. Több kísérletem a társadalmi elhelyezkedésre eredménytelen volt, s még 1890. május havában is, midőn a M. Tud. Akadémia taggá választott, Vikár Béla barátom a *Borsszem Jankó*-ban ez alkalommal közölt humoros versében azzal jellemezhettem helyzetemet, hogy »ülése« van, de »állása« nincs. Így telt az idő tovább», míg végül Munkácsi 1890-ben a PIH-nél talált alkalmazást, amely kinevezte az általa pár évvel korábban megszervezett hitközségi tanfelügyelőség élére.⁴³⁰ Az Akadémia 1910-ben rendes tagjává választotta Munkácsit, de a tudós az egyetemre soha nem jutott be, a Tanácsköztársaság ideje kivételével, amikor rövid ideig az összehasonlító nyelvészet tanára lett Budapesten.

A jeles pedagógiai író Zsengeri Samut (1840–1924) 1885-ben foghatta el a remény, hogy kvalifikációjának megfelelő álláshoz juthat. Már 44 éves volt, amikor egy évvel korábban megszerezte a budapesti egyetemen a bölcsész-doktori oklevelet. Azelőtt már számtalan helyen tanítószkodott, 1875 óta egy fővárosi elemi iskolában állt alkalmazásban. Az országos kiállításon találkozott Berecz Antallal, a besztarcebányai felsőbb leányiskola főigazgatójával, aki felajánlotta neki az igazgatói posztot. Zsengeri jelentkezett a kultuszminisztériumban, ahol Buzogány Áron osztálytanácsos fogadta, majd mikor kiderült, hogy folyamodását Zsengeri nem hozta magával, kedélyesen közölte: »Ráér ez még néhány napig; menjen csak haza, írja meg folyamodását és szerelje fel kellően. De aztán el ne felejtse a keresztlevelét mellékelni.« Zsengeri persze azonnal megértette a célzást, mégis így válaszolt: »Születési bizonyítványomat gondolja nagyságod«, mire az osztálytanácsos csak annyit felelt: »Ejnye, hisz ön okos ember s bizonyosan megértett engem.«⁴³¹ Az áttérni nem hajlandó és így az állástól elesett Zsengeri ezután még négy évig tanított a budapesti elemiben, mikor 1889-ben a főváros polgári iskolai tanárrá nevezte ki, később megszervezte a pesti ortodox hitközség polgári iskoláját, amelynek igazgatója lett.⁴³²

Az 1890-es évek egyértelmű változást hoztak. Az egyházpolitikai reformok idejének liberális közhangulata e téren is megmutatkozott. Trefort halála után a VKM élére Csáky Albin került. »Az új miniszter alatt a vallásügyi-minisztériumban az eddig dívott proselytacsinalás és a minden áron való kikereszteltetés korszaka megszűnt«, könyvelte el 1889 márciusában a zsidó vallás recepciója kivívásáért a következő években aktívan küzdő Feleki Béla, fővárosi törvényhatósági tag.⁴³³ 1889. október 28-án a VKM költségvetését tárgyaló pénzügyi bizottság ülésén a függetlenségi Helfy Ignác felvilágosi-

tást kért Csáky Albintól »azon híreszteléseket és a sajtóban való elég gyakran előfordult nyilatkozatokat illetőleg, melyek szerint a kultuszminisztériumban különösen nagy buzgalmat fejtenének ki az áttérítés körül, oly annyira, hogy egyének, kik még tegnap qualificációjuknak megfelelő állást semmiképpen nem kaphattak, ma már, ha e közben kitértek, a rég remélt állást rögtön elnyerték«. Magával az áttéréssel az áttért Helfynek nem volt baja, »kövesse mindenki jobb hitét«, de azt egy vallás sem állíthatta magáról, »hogy mihelyst rátért az illető egyén, rögtön eltelik tudománnyal és képességekkel, miket régi hitében nélkülözött«. Ha valaki rendelkezik valamely állás betöltéséhez szükséges képesítéssel, hangoztatta Helfy, »akkor veleszületett hite nem szabad, hogy gátat képezzen annak elérésében«. Az *Egyenlőség* vastag betűkkel szedte Csáky választát: »Biztosítom a tisztelt képviselő urat, hogy imént kifejtett álláspontja nekem is álláspontom, hogy vezetésem alatt álló minisztérium az áttérésre nézve távol áll mindentől, mi pressióhoz csak hasonlíthat is, sőt, egy esetben, midőn tudomásomra jutott, hogy egy állásra aspiráló egyén csak azért tért át, mert abban a hiszemben volt, hogy a remélt állást így inkább elnyerheti, az illetőt egyenesen mellőztem. A képviselő úr tehát az általa felhozottakat illetőleg tökéletesen meg lehet nyugtatva.«⁴³⁴

Az *Egyenlőség* olyannyira megnyugodott, hogy a megyei törvényhatóságok reformjának, vagyis a közigazgatás államosításának napirenden levő vitája alkalmával 1891-ben már abban reménykedett, a tervbe vett törvény révén a zsidók a jövőben talán a megyei hivatalokba is könnyebben bejutnak majd. »A gentry eddig egyáltalán az ország valamennyi hivatalára előjogokat formált, no de a megyében egyenesen örökös kizárólagos jogokat élvezett«, írta Sturm Albert. »A megyebeli karok és rendek a zsidó orvosokat még tisztí minőségben is eltűrték és eltűrik manapság is, de egyéb megyei hivatalokra a zsidót érdemesnek nem tartják. Tudom, hogy van valahol az országban egy zsidó megyei aljegyző, meg egy alszolgabíró, [...] de magasabb megyei polczra zsidó nem vergődött és nem vergődhetnék föl a megyei választási rendszer uralma alatt még ezer évvel ezután sem. [...] Ennek a helyzetnek tehát véget vetend a szőnyegen levő reform. A kormánynak módjában lesz kinevezni zsidókat is megyei tisztségekre.«⁴³⁵ Mivel a képviselőház elé május 29-én terjesztett törvényjavaslatot Szapáry Gyula miniszterelnök az ellenzéki obstrukció hatására augusztus 4-én visszavonta, a próba e téren elmaradt.

Noha egy rövid életű pozsonyi ortodox hetilap 1891-ben továbbra is úgy vélte, »minden ifjú« jól tudja, »hogy a mi liberális kormányunk a legtehetségesebb tanárokat is csak akkor nevezi ki, ha képesítési bizonyítványaik mellé a megkeresztelési okiratot is melléklék«, ⁴³⁶ a neológ felekezeti sajtóban a VKM középiskolai kinevezési politikáját illető bírálatok az 1890-es évek elejétől szinte teljesen elmaradoztak, míg a mérsékelt antiszemita *Magyar Szemlében*

430 Munkácsi Bernát: Pályám kezdete, i. m. 18.

431 Zsengeri Samu 1921-ben írt, kiadatlan visszaemlékezéseit idézi Fenyves Katalin: *Képzelt aszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Bp., Corvina, 2010, 194.

432 Zsengeri viszontagságos pályafutásának állomásairól ld. Zsengeri Samu dr. jubileuma. *Egyenlőség*, 1906. dec. 2. 11–12.

433 Feleki Béla: Jogviszonyaink tekintettel az áttértek gyermekeire. *Egyenlőség*, 1889. márc. 24. 3.

434 Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében, i. m. 1–2.

435 Sturm Albert: A megyei reform és a zsidó magyarság. *Egyenlőség*, 1891. jan. 23. 1–2.

436 [Israel Henrik]: A küzdelem vége. *Magyar Zsidó*, 1891. febr. 26. 7.

Winkler József 1895-ben azon sopánkodott, hogy Csáky Albin e téren „sajnos más elveket vallott”, mint közvetlen elődje.⁴³⁷ A VKM liberális politikája nem csupán a felekezeti szempontot ignoráló kinevezési gyakorlatában mutatkozott meg, hanem a zsidó vallási törvények iránti olykor kifejezetten toleráns hozzáállásában is. Heller Bernátot, a neves orientalistát és irodalomtörténészt 1896-ban avatták rabbivá az Országos Rabbiképző Intézetben, ugyanebben az évben megszerezte középiskolai tanári oklevelét. Szinte azonnal állást kapott a budai II. kerületi állami főreáliskolában helyettes tanárként. Heller franciát, németet, néha magyar irodalmat, illetve történelmet tanított, de mivel a sábatot megtartotta, szombati óráit áttétette más napokra. 1897 végén sor került rendes tanárrá való kinevezésére. Ekkor megkérdezték tőle a kultuszminisztériumban, továbbra is szándékában áll-e elutasítani a tanítást szombaton. Heller igennel választott, bár biztosra vette, hogy ezzel eljátszotta esélyeit. Tévedett, pár nappal később megkapta kinevezését.⁴³⁸

Annál elkeseredettebbé vált viszont a felekezeti sajtóban a rekrimináció, amiért a budapesti tudományegyetemen továbbra sem volt zsidó vallású nyilvános rendes tanár. Szilágyi Dezső távozásával 1890-ben megüresedett a budapesti egyetem büntetőjogi tanszéke. A három pályázó, Wlassics Gyula, Kautz Gusztáv és Fayer László közül szakmai érdemei alapján a legesélyesebb Fayer volt, aki 1874 óta a bűnvádi eljárás magántanáráként, 1886 óta címzetes nyilvános rendkívüli tanárként oktatott az egyetemen. „Igen ám”, írta az *Egyenlőség*, de Fayer zsidó felekezetű, „már pedig Budapesten [...] csak a keresztvíz adja meg a legfőbb kvalifikációt és nem használ száz diploma sem, ha nem csatolják hozzá – a keresztlevelet. Sokan hagyták már el őseik szent hitét, hogy elnyerhessék a rendes tanárság polczát. Fayer Lászlót is erre akar-nák kényszeríteni? – Nem fog sikerülni.”⁴³⁹ Nem tudunk arról, hogy történtek volna lépések Fayer áttérése érdekében, a jogtudós nem is tért át, viszont a kinevezést sem kapta meg. A kar harmadik helyen jelölte,⁴⁴⁰ így Csáky Albin a tanszék élére a pályázata idején főügyész helyettes, korábban nem tanított Wlassics Gyulát nevezte ki. Fayer 1896-ban lett a büntetőjog és bűnvádi eljárás nyilvános rendkívüli, majd 1900-ban nyilvános rendes tanára. A magyar liberalizmusnak, fakadt ki Fayer harmadik helyen történt jelöléséről beszámoló vezércikkében a „Liberalis” álnéven író szabadelvű párti képviselő Ullmann Sándor, „van egy elve, melyhez tántoríthatatlanul ragaszkodik, melyből engedni nem hajlandó és ez az, hogy a budapesti tudományegyetemen zsidó az egyetemi rendes tanárságot el nem nyerheti. [...] A szabadelvű Magyarország fővárosának egyeteme reakcionáriusabb szelleműtől van áthatva, mint a reakcionárius Ausztria fővárosának egyeteme.”⁴⁴¹ Németországban, pél-

dálódzott külfölddel egy másik, 1890. szeptemberi cikk, „az antiszemitizmus honában zsidó rektorok hirdetik a szabadelvűség diadalait, nálunk, a liberális Magyarországon, a vaskalaposság vigyorgó démonja áll az egyetem kapuja elé és feszülettel úzi el onnan a legdicsőbbeket is, ha nem keresztények”.⁴⁴²

Az országos liberális lapok által is sérelmezett kinevezési politikát⁴⁴³ illető zsidó bírálatok⁴⁴⁴ 1894 őszén értek – ideiglenes – véget: az egy évvel korábban megüresedett egyik római jogi tanszékre az egyetemi kar a hat pályázó közül Schwarz (1912-től Szász-Schwarz) Gusztávot jelölte elsőként, és megtörve az eddigi tabut, kinevezését a VKM-et 1894. június 10-től vezető Eötvös Loránd pártolólag terjesztette fel a királynak. A kinevezést Ferenc József szeptember 1-jén írta alá, a Budapesti Közlönyben tíz nappal később jelent meg. Ezzel Schwarz Gusztáv vált az első zsidó vallású egyetemi oktatóvá, akit a budapesti tudományegyetemen nem címzetes, vagyis rendszeresített illetménnyel bíró nyilvános rendes tanárrá neveztek ki.⁴⁴⁵ „Hát megtörtént”, írta az *Egyenlőség*ben Fleischmann Sándor, a lap politikai kérdésekre szakosodott főmunkatársa. „Meg van téve az első lépés. Megtette báró Eötvös Loránd, a felejtethetetlen apa méltó örököse. [...] Ezen kinevezés lebontott ismét egy korhadat válaszfalat, mely testvért elválasztott a testvértől.”⁴⁴⁶

Nem sokkal később a bölcsészkaron is meglett az első zsidó vallású nyilvános rendes tanár. Az 1856-ban született Marczali Henrik már 1878-ban, 22 évesen a budapesti egyetem középkori és újkori történelem magántanára. 1879-ben a bölcsészkar felterjesztette nyilvános rendkívüli tanárnak.⁴⁴⁷ „Csakhogy kinevezésem egészen más tényezőktől függött, mint munkámtól és a kar jó véleményétől”, írta visszaemlékezéseiben Marczali. „Trefort, ki szabad mondanom, mindig megbecsülésre méltatott, nem tudta, hogy zsidó vagyok, pedig ezt sohasem titkoltam. A miniszternek Hirschler [Ignác], a híres szemorvos fedte fel ezt a karrier-elvágó ténytet, persze ajánlva engem mint hitsorsost. Minthogy elejteni nem akart, megindult a térítési hadjárat. Ebben Fraknoi és Haynald bíboros buzgólkodtak. Mint Fraknoi mondta: ha engedek, ezüsttálcán hozzák elém a tanárságot. Egy pillanatig sem gondol-

437 Zeph [Winkler József]: Felekezeti irodalom, i. m. 26.

438 Dicséretreméltó szellem. A *Jövő*, 1897. dec. 10. 5.; Scheiber Sándor: Heller Bernát élete és tudományos munkássága. In: *Folklór és tárgytörténet*. I. Bp., MIOK, 1977, 360.

439 Fayer László – Szilágyi utóda. *Egyenlőség*, 1890. márc. 2. 8.

440 Liberalis [Ullmann Sándor]: Fayer László és Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1890. jún. 6. 2–3.

441 Uo. 1–2.

442 Dr. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1890. szept. 5. 5–6. A bécsi egyetemen az első zsidó vallású nyilvános rendes tanár az 1872-ben kinevezett történész Max Büdinger volt. Peter Pulzer: Legal Equality and Public Life. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. III.: *Integration in Dispute 1871–1918*. New York, Columbia University Press, 1997, 157. Németországban az első zsidó vallású rendes tanárt a matematikus Moritz Abraham Stern személyében 1859-ben nevezték ki a göttingeni egyetemen. Ernest Hamburger: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands. Regierungsmitglieder, Beamte und Parlamentarier in der monarchischen Zeit, 1848–1914*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1968, 55.

443 A közoktatási vita. *Pesti Napló*, 1892. jún. 5., melléklet, oldalszámozás nincs [3]; Rutilus [Szigetvári Iván]: A mi szabadelvűségünk, i. m. 241.

444 Szabolcsi [Miksa]: Nobilis tett. *Egyenlőség*, 1893. jún. 9. 8.

445 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 137.

446 Fleischmann Sándor: Az első zsidó rendes jogtanár. *Egyenlőség*, 1894. szept. 14. 4.

447 Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. X. Dr. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1891. jan. 2. 11. Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 121.

tam reá, pedig atyám szabad kezet adott. Mások iránt e tekintetben elnéző voltam, de magamra lealázónak, capitis diminutióknak [itt: fejevételnek] tartottam, bármilyen haszonért vallást változtatni.”⁴⁴⁸ Amint másutt írta: „Csak ennyit válaszoltam illetékes helyen: »Azt nem! Nem térek ki!« Emiatt a kategorikus kijelentésem miatt tizenöt esztendeig kellett várnom a katedrára.”⁴⁴⁹ Úgy tűnik, Marczali nem akart rosszat mondani Trefortról, noha nyilvánvaló: az „illetékes helyen” a minisztériumot jelentette. Az egyetemi kar támogatva volna kinevezését, amelyet, mivel Marczali elutasította a javasolt vallásváltást, Trefort hiúsított meg.⁴⁵⁰ A bölcsészkar végül 1894. december 19-én kétharmados többséggel Marczalit terjesztette fel a Salamon Ferenc halálával 1892 óta megüresedett második magyar történelmi tanszékre, Wlassics meleg ajánlással továbbította a javaslatot a király elé, aki 1895. március 5-én aláírta a kinevezést.⁴⁵¹

A VKM mellett az 1889 áprilisában kinevezett Szilágyi Dezsővel az igazságügy-minisztériumban is új szelek fújtak. A képviselőház elnökévé választott Szilágyi 1895 áprilisában vált meg miniszteri bársonyszékétől. Az *Egyenlőség*ben egy névtelen, a szerkesztő megjegyzése szerint „közéletünk egyik kiváló alakjától” származó vezércikk búcsúztatta: Szilágyi Dezső, írta Eötvös Loránd „felejtethetlen” apjáról is megfélelmező szerző, „volt az első magyar miniszter, aki nem tett különbséget keresztény és zsidó magyar állampolgár között, aki megvalósította a polgárok jogegyenlőségének törvénybe iktatott elvét a zsidó vallású honpolgárokkal szemben is, és aki ezen egyenlőség fogalmát sem nem kibélelte, sem nem értelmezte, sem nem – enyhítette, bizonyos óhajtasok vagy egyéniségek kedvéért. Szóval: Szilágyi Dezső *egyenlőnek* tartotta a zsidó vallású állampolgárt többi honfitársaival. És ennek azután meg lett az a természetes következménye, hogy az ő minisztersége alatt a vallás nem volt akadály a megfelelő hivatalba jutásnak. A »legjobbakat« akarta megszerezni a magyar igazságügyi szolgálat számára, a »tehetségeket, bárhol találtna is őket«, amint azt 1889. május 20-án tartott miniszteri programbeszédében kifejté, és ha megtalálta e tehetséget: nem kérdezte, hogy mily vallású.”⁴⁵²

448 Uo. 121–122. Vö.: „Mint Fraknoi Vilmos mondta, ezüst tálcán hozzák elem a katedrát – ha kitérek. Erre nem voltam hajlandó. Megalázást láttam benne, pedig emelt fővel akartam bejárni földi pályámat.” [Marczali Henrik:] Marczali Henrik. In [Nádas Sándor]: *Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Bp., A Pesti Futár Kiadása, 1928, 78. Szemben Marczali állításával, Trefort tudta, hogy zsidó hitű. 1876-ban ő juttatott az ifjú Marczalinak egy két éves külföldi tanulmányi ösztöndíjat, amelyet a protestáns ösztöndíj alapítvány hirdetett meg, a méltatlankodókat azzal utasítván el, írta Marczali lánya, „hogy az ösztöndíjat nem felekezeti szerinti osztják, hanem az arra legmegfelelőbb pályázó kapja”. Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, Aurora Kiskönyvek, 1973, 19.

449 Marczali Henrik: *Hogy lettem én egyetemi tanár*. In: Kecskeméti Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre*. Bp., k. n. 1928–1929, 129–130.

450 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 100.

451 Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 176.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 100.

452 Szilágyi Dezső. *Egyenlőség*, 1895. jan. 4. 1.

Pár kivétellel, így egy, a zsidó hitűeket alig alkalmazó „dzsentri” minisztériumokat, vagyis a földművelődésügyi, illetve a belügyminisztériumot bíráló cikkek kivül,⁴⁵³ az 1890-es években a felekezeti sajtóban a zsidók diszkriminációjára vonatkozó panaszok szinte teljesen megszűntek. A felekezeti sajtó tükrében ez az évtized tekinthető a dualizmus aranykorának, a neológ zsidók panteonjába a mindenekfelett álló Eötvös József mellé ekkor bekerült Csáky Albin, Szilágyi Dezső, Eötvös Loránd, Wlassics Gyula, illetve – ideiglenesen – Wekerle Sándor.

A századfordulón ismét fordult a kocka, ami egyértelműen kapcsolatba hozható az ekkor új erőre kapó, mind a politikai, mind a társadalmi életben megnyilvánuló antiszemitizmussal, a neokonzervatív ideológiai áramlatnak és az agrárius mozgalomnak a Széll-kormányzatban belül is megmutatkozó térnyerésével.⁴⁵⁴ „Nem találunk olyan momentumot”, írta Fleischmann Sándor 1900 tavaszán a miniszterelnöki széket 1899. február 26. óta betöltő Széll Kálmán politikája kapcsán, „amely arra mutatna, hogy a szabadelvűség portájától távol kívánná tartani az oda nem való elemeket. Évek óta először hallani ismét a keresztlevél befolyásáról bizonyos polgári jogokra. Vannak immár ismét olyan hivatalok, ahol a képesítés kérdése előtt eldöntik a keresztlevél kérdését.”⁴⁵⁵ Pár hónappal később az *Egyenlőség* vezércikkei ekkoriban gyakran jegyző, pár évvel később Tisza István hívévé szegődő Kóbor Tamás jóval sarkosabban fogalmazott: „Ez az ország nem felekezeti állam, de hivatalra csak a keresztény felekezeti tarthat igényt. Nem üldöz minket senki, csak ha élni akarunk, hát keresztlevelet kérnek tőlünk. Nem Molnár apát, aki néppárti, hanem a magyar királyi kormány, amely szabadelvű. Most pedig csak tessék tovább vitatkozni azon, hogy van-e a szabadelvűségben irányváltás, vagy sem. Én csak aényt nézem. [...] A magyar állam térít.”⁴⁵⁶

Míg egy 1900-ban megjelent cionista röpirat a zsidók megyei hivatalokba jutásának lehetetlenségét ecsetelte,⁴⁵⁷ az *Egyenlőség* a minisztériumok, különösen a földművelődés-, illetve igazságügyi minisztérium diszkriminatív politikáját ostromozta,⁴⁵⁸ illetve a „zsidó térfoglalás” egyre erősödő vádjával szemben hangsúlyozta: ennek oka részben éppen a zsidókat a közszférában érő hátrányos megkülönböztetés. Ha a zsidónak, írta Komáromi Sándor 1903-

453 Soltész Adolf: A zsidóság a társadalomban I. *Egyenlőség*, 1897. jan. 31. 4.

454 A kérdésről általában Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2003.

455 Fleischmann Sándor: Aggodalmak. *Egyenlőség*, 1900. ápr. 29. 2.

456 Kóbor Tamás: Modern makabeusok. *Egyenlőség*, 1900. dec. 16. 1–2. A kormányzati politika megváltozását a zsidók iránti szimpátiával nem vádolható Bodnár Zsigmond irodalomtörténész is feljegyezte: „Lassankint középiskolai tanár vagy elemi tanító, bíró, hivatalnok sem igen lehet zsidó”, írta a *Buda és Vidéke* című lapban 1901 augusztusában. „Ha csak kissé elfogadható kereszténnyel áll szemben, mindég ez utóbbit nevezik ki.” Idézi Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, i. m. 201.

457 Éber Ábrahám: *A zsidó nép és a sionizmus. Egy komoly szó népemhez*. Győr, Gross Testvérek, 1900, 22–23.

458 Kóbor Tamás: »Az mindegy«. *Egyenlőség*, 1901. febr. 10. 2.

ban, „minduntalan útját állják, s hol az egyik, hol a másik térről szorítják le, akkor ne tessék csodálkozni azon, hogy a nyitva maradt rések, a szabad pályák felé töri magát. Mihelyt a városi, megyei és állami közigazgatás több teret ad nekik – kevesebben lesznek a szabad életpályákon.”⁴⁵⁹

Az *Egyenlőség* a megyei szintű diszkriminációval nem foglalkozott, a városi hivatalokkal is alig, a hangsúlyt a kormányzati politikát tükröző állami kinevezésekre helyezte. E téren a panaszok a Széll-kormányt követő Khuen-Héderváry (1903), majd Tisza István kormányzata (1903–1905) alatt sem szűntek meg, valójában az 1900-as évek elejétől a háború kitöréséig folyamatosnak mondhatók. Amint írta az *Egyenlőség* főszerkesztője 1904 októberében: „A vasútnál, a postánál, a minisztériumokban és más hivatalokban hányszor praeterálják [mellőzik] a zsidót, mert zsidó, és hányszor értetik meg a legjelesebb kvalifikációjú, zsidó hitű hivatalnokkal is, hogy a keresztlevél bemutatása mindjárt jobb és gyorsabb előmenetelt hozna. Kicsoda közülünk gondol arra, hogy ez ellen tegyen valamit?”⁴⁶⁰ A neológ értelmiség ismételt kiemelte a diszkrimináció kifejezetten zsidóellenes, pontosabban zsidófelekezet-ellenes – és ekképpen áttérésre csábító – jellegét: „Sajnálatra méltó tény, hogy az állami hatalom a térítés egyik legbuzgóbb harcosa”, írta Singer Bernát 1904 novemberében. „Nem mondják ma senkinek, hogy »térj ki!«, hanem hátráltatják a kinevezést, az előmenetelt; az albíró látja, hogy ő albíró marad, míg fiatalabb társai már bírók lettek; a többi hivatalokban ugyanezt tapasztalják: míg végre odamegy a paphoz és az a félóra, amit nála ámtással eltöltött, többet használ, mint azok a hosszú évek, melyeket becsületesen, pontosan és lelkiismeretesen töltött szolgálatában.”⁴⁶¹ Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi négy évvel később publikált tanulmányában azonos nézetet volt: „Hisz tudjuk, az állam egyenesen díjat tűz ki a hitehagyásra. Mert aki nem alkalmas valamely hivatal betöltésére vagy éppen annak vezetésére egyedül azon az okon, hogy zsidó, tüstént alkalmassá válik, mihelyt – nem zsidó többé.”⁴⁶²

A panaszok az évek során, vagyis a kormányváltásoktól függetlenül mit sem változtak,⁴⁶³ a diszkrimináció az *Egyenlőség* meglátása szerint mindinkább íratlan szabállyá vált: „Minden magyar államhivatalban, csaknem kivétel nélkül ott ül az a lappangó antiszemitizmus, amely nem abban nyilatkozik meg, hogy a zsidót kinézik, hanem abban, hogy csendes megegyezéssel be sem eresztik. Vannak aztán helyek, ahol ez olyan szokásjogot teremtett, hogy

459 Komáromi Sándor: »Fölösleges emberek«. *Egyenlőség*, 1903. jan. 4. 3.

460 Szabolcsi Miksa: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor. *Egyenlőség*, 1904. okt. 23. 4.

461 Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések II. *Egyenlőség*, 1904. nov. 13. 4.

462 Eisler Mátyás: A magyar zsidók emancipációja. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1908. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1908, 310–311.

463 Ld. Komáromi Sándor: Helycsere! *Egyenlőség*, 1905. szept. 3. 1.; Szegő Miklós: Vissza a rögöz I. *Egyenlőség*, 1908. jún. 21. 1.; Veritas [Mezei Sándor]: Sokan vagyunk... *Egyenlőség*, 1914. máj. 24. 1–2.

már senki sem gondol arra, hogy ezekben a hivatalokban egy zsidó hitű tisztviselő éppen úgy ülhetne, mint egy másvallású.”⁴⁶⁴

A háborút megelőző években a hangsúly egyre inkább annak a kiemelésére fordult, hogy a zsidó kedélyek megnyugtatóására az állam kinevez zsidó hitűeket egyes rangos posztokra, de nem a szerényebb állásokba. „Vannak zsidó kúriai bírák is, volt már zsidó kúriai tanácselnök is, ami a bírói hierarchiának majdnem legfelsőbb fokát jelenti”, értékelt a *Hitközségi Szemle* szerkesztője 1912-ben, „de nincs járásbírósg annyira eldugott, annyira jelentéktelen, hogy vezetésével zsidót bíztak volna meg, pedig aki jó kúriai bírónak, az a hegyközi járásbírósg vezetőjének is jó volna talán. Vannak aránylag nagy számban zsidó tanárok, tudósok, pedagógusok, ország és irodalom visszhangzik híruktól, érdemeiktől, [...] volt már zsidó főiskolai dékán is, de nincs olyan kis középiskola, hogy oda direktornak zsidót lehetett volna küldeni. Voltak már zsidó ezredeink, sőt vezérőrnagyunk is – altábornagy csak címzetesen – de a Ludovika Akadémia falai mindeddig szűzek maradtak zsidó növendéktől, a zsidó alapítványok dacára és ez nem csupán a zsidó ifjakon múlhatott.”⁴⁶⁵ Ami a Ludovikát illeti, Weiszbürg Gyula tévedett, bár nem sokat. Amint írta Hajdu Tibor: „Izraelita növendék a Ludovikán 1906–1909 között egyetlenegy található, azután már egy sem. A honvéd-főreáliskolán 1906–1907-ben egy izraelita diák tanult, azután egy sem, a hadapródiskolákon sem. Ez az arány – összevetve a civil közép- és főiskolák adataival – nem lehet véletlen. Eszerint a honvéd tisztikarba izraelita vallású a századforduló után egyéves önkéntesként juthatott csak be – eltekintve egy kivételes esettől, ami itt is csak az íratlan szabályt erősíti.”⁴⁶⁶

Ami a tanügyet illeti, a budapesti tudományegyetemre a századforduló és az első világháború kitörése között is kineveztek pár – összesen négy – zsidó hitű tudóst nyilvános rendes tanárrá, ám kérdéses, hogy ez a korszak liberalizmusának jelzéseként értékelendő-e, vagy annak jeleként, hogy egyes esetekben a több évtizedes mellőzés egy ponton tarthatatlanná vált. Az 1850-ben született Alexander Bernát Bánóczi József barátjával 1874-ben tért haza többéves külföldi tanulmányútról. Mindketten a magántanárságban reménykedtek. „De csakhamar kiábrándultunk. Megtudtuk, hogy az egyetemre egyáltalán nem kerülhetünk, [...] csak ha kikeresztelkedünk. Később történtek is erre nézve kísérletek, Trefortnak, a szabadelvűség hősnéjének részéről. Azután megtudtuk, hogy jó lesz sietni, különben a középiskolából is kicseppenünk, mert folyton nő és terjed az antiszemitizmus.”⁴⁶⁷ Alexander 1876-tól helyettes, majd rendes tanárként tanított a budapesti V. kerületi állami főreáliskolában, közben Bánóczival, aki szintén egy budapesti reáliskolában kapott állást, tovább készültek a magántanárságra, „semmit se törődve azzal, hogy vezet-e

464 Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1911. szept. 10. 4.

465 Weiszbürg Gyula: Jogfosztás rendszerrel. *Hitközségi Szemle*, 3. évf. 1912, 9. sz. 190.

466 Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 1999, 277.

467 Alexander Bernát: Bánóczi József, i. m. 28.

az egyetemi tanársághoz, vagy sem. Tanítani akartunk, hogy tanuljunk. Mindketten ezt még 1878 folyamán elértük. Akkor még nem volt az a személyes minősültségű titkos szavazás, melynek segítségével most elég kényelmesen távol lehet tartani zsidókat az egyetemről. Hiába, a kivégzések terén is van kulturális haladás.”⁴⁶⁸ Alexander 1878-tól a budapesti tudományegyetemen a filozófiatörténet magántanára, 1895-ben nyilvános rendkívüli tanár, bár ez sem ment könnyen: a Medveczky Frigyes által előterjesztett kinevezési indítványt a kar csak kis szótöbbséggel, 16 kontra 13 szavazattal hagyta jóvá. Az általában három évvel később, vagyis 1898-ban esedékes rendes tanári kinevezését azonban a kar már nem szavazta meg. Két évvel később Beöthy Zsolt és Medveczky újra ajánlották, a javaslatot a kar megint elutasította.⁴⁶⁹ Hivatalosan azért, mert Alexander újságíróként is dolgozott. Ezt az érvet senki sem vette komolyan. „Beszéljünk magyarul”, fakadt ki Benedek Elek, „Alexander Bernátot leszavazzák mivelhogy zsidó. Igaz, hogy az ő írásaiból erős magyar lélek szól hozzám, s bizonyára másokhoz is, de mit ér a magyar lélek, ha az zsidó ember porhüvelyében tartózkodik?”⁴⁷⁰ Végül Alexander tisztelője és pártfogója, Berzeviczy Albert miniszter keresztülvitte akaratát: 1904-ben Alexandert a kar állásfoglalása ellenére kinevezette rendes tanárrá.⁴⁷¹

A szintén 1850-ben született Goldziher Ignácot 1871-ben habilitálták, ezzel ő lett Magyarország első zsidó vallású magántanára. Az Eötvös József által neki ígért sémi filológiai tanszék élére 1873-ban Trefort az arabisztikában járatlan Hatala Pétert nevezte ki. 1894-ben a bölcsészettudományi kar javasolta a nagyon ritka címzetes – vagyis továbbra is illetmény nélküli – nyilvános egyetemi tanári kinevezését, amit Eötvös Loránd ki is járt Goldzihernek, ennél tovább sem a kar, sem a VKM élén hét hónapot töltött Eötvös Loránd nem ment. Az évek során Prágában, Halléban, Bécsben, Boroszlóban, Königsbergben, Heidelbergben, Strasbourgbán, Cambridge-ben ajánlottak Goldzihernek professzúrát, aki részben hazafiasságból, részben családjához való ragaszkodásból inkább Pesten maradt. A sémi filológia tanszékét csak Hatala nyugdíjazása után, 1905-ben kapta meg, a kari tanácsülés március 16-án vita nélkül és egyhangúlag javasolta nyilvános rendes tanári kinevezését. A kor legnagyobb orientalistája 34 éven át tanított fizetés nélkül az egyetemen, megélhetését eközben a PIH – Goldziher által hevesen utált – főtitkári állása biztosította.⁴⁷²

468 Uo. 30.

469 Gergely András: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai tanszékének története 1867–1918.* Bp., k. n. 1976, 16–17.

470 Benedek Elek: Alexander Bernát, i. m. 1.

471 Gergely András: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai tanszékének története*, i. m. 17.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 26–27.

472 Goldziher. *Egyenlőség*, 1889. szept. 8. 5.; Új egyetemi tanárok. *A Hét*, 1894. szept. 23. 598.; *Hírek. Zsidó Híradó*, 1894. szept. 13. 9.; Goldziher Ignác: *Napló*, i. m. 206, 223, 285.; Scheiber Sándor: Goldziher Ignác. In: *Folklor és tárgytörténet*. III. Bp., MIOK, 1984, 548.; Simon Róbert: Goldziher Ignác. *Vázlatok az emberről és a tudósról*. Bp., Osiris, 2000, 60–70.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 60–61. Goldziher 1876-tól 1905-ig dolgozott a pesti hitközség főtitkáráként.

Mondhatnánk, végül mindketten nyilvános rendes egyetemi tanárok lettek. De nem fér hozzá kétség: ha nem lettek volna zsidók, illetve ha áttértek volna, kinevezésüket több évtizeddel hamarabb megkapták volna, és ez nem csak Goldziher esetében evidens. Alexander Bernát öt évvel fiatalabb kollégája, a protestáns (és nemesi származású) Medveczky Frigyes, aki Alexander után két évvel, 1880-ban lett magántanár a bölcsészkaron, már 1882-ben a második bölcsészettani (filozófiai) tanszék nyilvános rendkívüli, majd Alexandert 18 évvel megelőzve 1886-tól nyilvános rendes tanára.⁴⁷³

A felekezeti sajtó panaszai az 1900-as években elsősorban nem az egyetemi, hanem a középiskolai tanárságra pályázók mellőzését illetően újultak ki. A statisztikák szerint a zsidó vallású középiskolai tanárok számának, illetve arányának a növekedése nem tört meg az 1900-as években. Míg 1890-ben, mint már említettük, 47 zsidó vallású középiskolai tanár oktatott Magyarországon, számuk 1900-ban 94-re, majd 1910-ben 240-re (a nőkkel együtt 246-ra) nőtt. Arányuk ugyanezen időpontokban 2,17%-ról 3,42%-re, majd 6,24%-ra (a nőket is beleszámítva 6,37%-ra) emelkedett.⁴⁷⁴ Noha az egyetemek és főiskolák zsidó vallású diákjainak száma szintén közel két és félszeresére – 1890–1910 között 1440-ről 3462-re – növekedett,⁴⁷⁵ e növekedés feleakkora sem volt, mint a zsidó középiskolai tanárok számáé. A statisztikai adatok és a kortársak véleménye között húzódó ellentmondás feloldása az lehet, hogy ez utóbbiak egyrészt kifejezetten az állami diszkriminációról szóltak, és a statisztika sajnos nem részletezi, hogy miként alakult külön az állami, illetve községi középiskolák zsidó hitű tanerői állománya, másrészt hogy e kortársak nem annyira a kinevezésekről, mint elsősorban a statisztika által nyomon nem követhető *meghiúsult* kinevezésekről írtak, a kinevezések vagy előléptetések elhúzódsáról, az áttérés érdekében kifejtett nyomásról.

„Két vagy három esztendővel ennekelőtte”, írta az *Egyenlőség* 1906 elején a VKM középiskolákkal foglalkozó, V. ügyosztályát ostromozó cikkében, „az előbbi állapotok tértek vissza. Zsidó tanárokat az állam intézeteibe egyáltalán nem vagy csak a legritkább esetben, a legeslegnagyobb protekció nyomása alatt neveznek ki. A fiatalok elvégzik egyetemi tanulmányaikat, megszerzik a szükséges vizsgákat, azután, mint a dolgok rendje megkívánja, jelentkeznek a kultuszminisztérium V. ügyosztályánál. [...] A fiatal professzorokat odafenn barátságosan fogadják, leültetik, kikérdezik, szeretettel bocsátják el, [...] ellenben nem nevezik ki őket, mert – mint mondják – üresedés nincsen. Állandóan nincs üresedés. [...] Vajon igaz-ez? Határozottan igaz. De hogyan? Úgy hogy az állami iskoláknál mesterségesen tartják fenn az üresedés nélkül való állapotot. És pedig a következőképpen: katolikus felekezeti iskolákból ren-

473 Alexander Bernát és Goldziher Ignác mellett a budapesti tudományegyetemen nyilvános rendes tanár lett még a már említett Fayer László 1900-ban és az assziológus–egyiptológus Mahler Ede 1914 áprilisában. Ld. Uo. 42–43, 95–96.

474 *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 16., i. m. 234–235.; *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 56., i. m. 648.

475 Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 191.

delik át a professzorokat az állami iskolákban megürülő stallumokba – ehhez joga van a kultuszminisztériumnak – s így az üresedések folyton katolikus felekezeti iskolákban állnak be, amelyeknek statútumai más vallású tanárok alkalmazását meg nem engedik.” Kinevezés híján, a fiatal diplomások nevelőnek mennek, közben rendületlenül kilincselnek, „de akik még preceptorsághoz sem tudnak jutni, akik semmi más kenyérre szert tenni nem tudnak, azok, nos igen, azok lassanként, csendesén, a körülmények kényszerítő nyomása folytán: kitérnek. S akkor mindjárt van állás, van üresedés.”⁴⁷⁶

A tanári kinevezésekért felelős, ekkor még Boncz Ödön vezette V. ügyosztály élére pár héttel később az 1904 óta kultuszminisztériumi tanácsos Barkóczy Sándor került. Reményében, hogy Barkóczy szakít elődje politikájával,⁴⁷⁷ az *Egyenlőség* jócskán csalódott. A kortársak által „fekete báró”-nak titulált Barkóczy az *ecclesia militans* régi harcosa volt, 1903-ban társalapítója és haláláig prefektusa a hivatalnokok és értelmiségiek mobilizálását szolgáló hivatott Urak Kongregációjának, amely a katolikus egyház szélsőjobbja álló jezsuita rend által szervezett Mária Kongregációk legbefolyásosabb szervezete volt.⁴⁷⁸ Az Országos Középiskolai Tanáregyesület 1906-os közgyűlésén az Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselőjében felszólaló Barkóczy kijelentette: „A jellemképzés, az akarat irányítása helyesen másképp nem történhetik, mintha az egész közoktatásügy valláserkölcsei alapra helyezkedik. Midőn pedig valláserkölcsei alapot említek, nem értek ez alatt valami elvont bölcséleti vallást és erkölcsant, sem pedig valami tételes torzvalást, hanem értem egyedül az igaz és helyesen értelmezett kereszténységet”, értsd a katolicizmust. Barkóczy úgy vélte, a közoktatásban is ennek „tanai, elvei, törvényei” alkalmazandók, és kifejtette, a zsidó diákokra nézve „sem történhetik jobb, hasznosabb és üdvösebb, mintha – meggyőződésük érintése nélkül – a nevelést a kereszténységnek szelíd türelmet és szeretetet lehelő

476 A kultuszminisztérium V. ügyosztálya. *Egyenlőség*, 1906. febr. 25. 1–2.

477 Helycsinálás. *Egyenlőség*, 1906. márc. 11. 10.

478 Szabó Miklós: Középosztály és új konzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. In: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Bp., Medvetánc, 1989, 185–188. A Mária Kongregáció célja, írták Zichy Nándor, Barkóczy Sándor, Szinyei-Merse József, Saly Dezső és Horváth Gyula a szervezet folyóiratát bemutató cím nélküli cikkükben, hogy „lángpallossal felfegyverkezve járja be [...] a társadalmat”. Indulásakor a folyóirat „az anyyira elhatalmasodott hit- és erkölcselíenes zsidó-liberális sajtó elleni küzdelemre s a katolikus sajtó lelkesebb, intenzívebb támogatására” hívta fel olvasóit. A korabeli társadalmi viszonyokról szóló cikkek nagy része kódoltan zsidózott, hol a szabadkőművességet, hol a „bűnös metropolis”-ként aposztrofált fővárost, hol a liberális sajtót támadta, amely „leütött papok vérén hízik és lemészárolt apácák halálhörgésén éldeleg”. Ld. *Mária-Kongregáció*, 1. évf. 1907, 1. sz. 1.; Kemenes Károly: Részlet a budapesti egyetemi Mária-kongregáció vállalataiból. *Mária-Kongregáció*, 1. évf. 1907, 1. sz. 18–19.; B.: A szabadkőművesség és a kongregáció. *Mária-Kongregáció*, 3. évf. 1910, 9. sz. 265–276.; Kemenes Károly: A legnagyobb zsarnok. *Mária-Kongregáció*, 4. évf. 1911, 7. sz. 213–215.

tanai hatják át”.⁴⁷⁹ Barkóczy kijelentése botrányt szült, a képviselőházban a „tételes torzvallás” kifejezést a felekezeti sajtóval egyetemben a zsidó vallásra való utalásként értelmező Halász Lajos interpellálta Apponyit. Válaszában a miniszter elhatárolódott osztályvezetőjétől: „Az állami oktatás a maga természetét szerint nem bírhat felekezeti jelleggel. [...] Ez a kormány igényt tarthat arra, hogy elhiggyék róla, hogy a lelkiismereti szabadságnak azon alapelveit, amelyek törvényeinkbe le vannak fektetve, mindenkivel szemben egyenlően, egyenlő igazságossággal s minden megkülönböztetés nélkül érvényre fogja juttatni és semmi ezzel ellenkező tendenciát sehol, a mennyire az ő hatásköre terjed, nem fog engedni.”⁴⁸⁰

Szavai ellenére Apponyi minisztersége alatt a kongregációk egyre növekvő befolyást nyertek a közoktatásban, különösen a középiskolákban.⁴⁸¹ E befolyást, amely a koalíciós kormány 1909-es bukása után sem enyhült,⁴⁸² a kortársak, így a munkapárti Návay Lajos, elsősorban Apponyinak tudták be. Egy 1911 tavaszi, a támadások ellenére továbbra is posztján maradó Barkóczy kapcsán írt naplóbejegyzésében a képviselőháznak ekkor alelnöke, majd november 12. május 21-ig elnöke megjegyezte: „Párhuzamosan halad [...] az antiszemitikus hajlandósággal az erősen felekezeti nevelés is, amely a most serdülő ifjúságunkat – sokban a főhatóság patronázsa alatt – felekezeti gondolkodó és felekezeti harcra kész polgárokká kívánja nevelni. E tekintetben határozott és súlyos felelősség terheli Apponyit, aki minden kiválósága dacára sem tudott győzedelmeskedni azok felett az érzelmek felett, amelyek helyén lehetnek bárhol máshol, de nem a magyar közoktatásügy felelős vezetőjénél. [...] Bizonyos, hogy az a kongregacionális szellem, amely Barkóczy-(Apponyi) égisze alatt nőtt nagygyá, homlokegyenest ellenkezik azokkal a magasabb pártatlan szempontokkal, amelyek az állami közoktatástól el nem választhatók.”⁴⁸³ A konzervatív fordulatról és annak a munkapárti kormány alatt is érezhető hatásáról 1910-ben Benedek Marcell, ekkor a Markó utcai állami főgimnázium tanára szintén beszámolt naplójában: „Apponyi elment, Barkóczy itt maradt. Mint a tintafolt a fehér abroszon, úgy terjed szét a sötét klerikális szellem a középiskolában. [...] Szegény direktorunk, aki világle-

479 Tomcsányi Lajos: *Báró Barkóczy Sándor Dr.* Bp., k. n. 1925, 21–22.; Heller Bernát: Kármán Mór. 1843–1915. In: Bánóczy József szerk.: *Évkönyv*. 1916. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1916, 279.

480 *Képviselőházi napló 1906–1911*. I. Bp., Athenaeum, 1906, 301.

481 Ld. Nyakunkon a reakció. *Magyar Szó*, 1907. aug. 15. 1.; Zsigány Zoltán: A felekezeti szellem erősödése a közoktatásban. *Husadik Század*, 9. évf. 1908, 7. sz. 1–14.; Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 51–57.

482 Ld. Kelemen Samu és Hédervári Lehel e tárgyban 1911. május 26-án, illetve június 13-án elhangzott beszédeit: *Képviselőházi napló 1910–1915*. VIII. Bp., Athenaeum, 1911, 40–41, 322–323.; Barkóczy. *Világ*, 1913. febr. 6. 1–2.; Keresztényszocializmus a középiskolában. *Világ*, 1914. febr. 14. 6.

483 Návay Lajos: *Politikai jegyzetei (1910–1912)*. Közreadják: Gilicze János – Vigh Zoltán. Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1988, 116–117.

tében liberális ember volt, egyetlen konferencián sem mulasztja el, hogy lelkünkre kösse: tanítsunk valláserkölcsi alapon.”⁴⁸⁴

Barkóczy Sándorról halála után írt megemlékezésében Tomcsányi Lajos, a jezsuita rend magyarországi tartományfőnöke elismerte, hogy Barkóczy szabadkőműveseket egyáltalán nem nevezett ki, illetve nem léptetett elő, protestánsokat és zsidókat azonban igen, bár „ezt nem szívesen tette”.⁴⁸⁵ Egy fajvédő lap ugyanezen évben megjelent cikke szintén hangsúlyozta, Barkóczy a tanári kinevezéseknél nem alkalmazta „a teljes numerus clausust”.⁴⁸⁶ Hogy zsidó felekezettű tanárokat nem neveztek ki, ezt az *Egyenlőség* sem állította, sőt időnként, így 1907 tavaszán, amikor Apponyi egyszerre több zsidó válású tanárt kinevezett, rögvést és örömet konstata: „a panaszok jogosultsága most kevesebb”.⁴⁸⁷ Am megnyugvása csak átmenetinek bizonyult. „A tanügyi kormány”, írta a hetilap egy évvel később, „úgy látszik zajtalanul, de annál erősebben viszi végbe »tisztító« munkáját, melynek nyílt, ha nem is hangoztatott célja a tanári testületnek az »elzsidósítástól« való gyökeres megmentése. Az állás nélküli fiatal és öregebb zsidó tanárok igen nagy száma bizonyára a legkiáltóbb jel erre.”⁴⁸⁸ A konkrét esetekről,⁴⁸⁹ illetve a kongregációknak a közoktatásban a koalíció bukása után sem csökkenő befolyásáról⁴⁹⁰ beszámoló *Egyenlőség* a következő években szüntelenül ismételte: „Nem diploma kell ide, hanem keresztlevél.”⁴⁹¹

A zsidó felekezeti sajtó mellett többen és több oldalról, így a piarista rendi szerzetesnövendékből szociáldemokratává lett Faber Oszkár, vagy az 1910-ben munkapárti programmal országgyűlési képviselővé választott Várady Zsigmond szintén bíralták Barkóczyt, amiért elődje taktikáját általános gyakorlattá emelve a kötelező pályázatok mellőzésével katolikus iskolákból

484 Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*, i. m. 195. Tisza István ugyan több ízben, így 1911. május 23-án fellépett a parlamentben azon „tagadhatatlanul létező törekvés” ellen, hogy a közoktatásban a liberális katolikus tanárság „háttérbe szoríttassék az ultramontán katolikussal szemben”, de szavai nem tükröződtek a kormányzati politikában. Amikor 1911-ben a progresszív Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete sajtótámadást indított a Mária Kongregációknak a kulturális életben jelentkező térhódítása ellen, a belügyminisztérium betiltotta az Egyesület működését. Ld. Tisza István: *Képviselőházi beszédei*. IV.: 1906 április 11 – 1913 június 10. Szerkesztette Kun József. Bp., MTA kiadása, 1937, 549–551.; Tömöröy Márta: *Új vizeken járok. (A Galilei Kör története)*. Bp., Gondolat, 1960, 51, 243.

485 Tomcsányi Lajos: *Báró Barkóczy Sándor D^R*, i. m. 20.

486 *A Nép* 1925. máj. 29-i számát idézi Szabó Miklós: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, i. m. 258.

487 *Tanárok. Egyenlőség*, 1907. ápr. 14. 10.

488 Szegő Miklós: *Vissza a röghöz I.*, i. m. 1.

489 Amihez igazán nem kell kommentár. *Egyenlőség*, 1909. dec. 12., melléklet, 1.

490 Idem [Mezei Sándor]: *Iskolák. Egyenlőség*, 1911. febr. 12. 6–7.; Mezey Sándor: *Megint az iskolák. Egyenlőség*, 1911. febr. 26. 3–4.; Kecskeméti Vilmos: *Kongreganisták portyázó úton. Egyenlőség*, 1911. szept. 10. 3–4.

491 Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1909. okt. 6. 3. Ld. még: Weiszbürg Gyula: *Kelő-szálló remények. Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 11. sz. 318.; Fleischmann Sándor: *Ismét kitért egy zsidó professor... Egyenlőség*, 1911. nov. 12. 1–2.

helyeztetett át tanárokat, vagy ifjú kongreganisták személyében ideiglenes tanárokat nevezett ki, akiket később véglegesített.”⁴⁹²

Közvetetten a statisztikák is arra utalnak, hogy a keresztényekhez képest a zsidó vallású tanárjelöltek jóval kisebb eséllyel pályáztak állásra. Míg 1910-ben a középiskolai tanároknak, mint említettük, 6,24%-a tartozott a zsidó felekezethez, arányuk a nevelők, illetve korrepetitorok között az ötven százalékot is meghaladta. Aligha gondolható, hogy a 246 zsidó hitű középiskolai tanárral szemben az 532 zsidó nevelő és korrepetitor nem jobb híján ment e pályára.⁴⁹³ (Szerencsétlenségükre, az *Egyenlőség* egy 1909-es glosszája szerint keresztény pályatársaikkal szemben olykor még itt is alulmaradtak: „Fiataltanár, aki nem kap állást, hogy éhen ne haljon, úgy-e elmegy nevelőnek? Hol látják szívesen a zsidó nevelőt? Zsidó családoknál, nemde? Hát nem, ott nem. A zsidó családok előkelőek akarnak lenni. És a pénzükért legalább egy keresztényt vesznek a házhoz. Egy keresztény, azzal el lehet dicsekedni, azt meg lehet bámulni. Az egészen másforma ember, mint amilyenek mink zsidók vagyunk.”⁴⁹⁴)

Szemben az állammal, a fővárosnak a Bárczy-éra (1906–1918) alatt közismerten szabadelvű, számos progresszív értelmiségit álláshoz juttató kinevezési politikája e téren is megmutatkozott. Az 1908-ban magyarból és németből tanári képesítést szerzett Patai József hat évvel később ekképpen emlékezett vissza pályája kezdetére: „Az államnál akkor Barkóczy báró uralkodott, aki kinevezés előtt keresztlevelet szeretett látni. A zsidó fiú árvaház polgári iskolájában akkor megüresedett egy magyar–német tanszék, de ott nem akartak »akceptálni«. Sőt hittani órákat sem kaptam a hitközségnél, mert megjelent ugyan egy héber verses kötetem és egy két rabbivizsgai dolgozatot is készítettem megrendelésre már első éves szeminarista koromban, – de hittan-tanári diplomám nem volt. És akkor a fővároshoz fordultam, amely nobilisan, talán éppen zsidó irodalmi működésemet méltatva, mindjárt első iskolájában helyezte el.”⁴⁹⁵ Patait 1909-ben nevezték ki a belvárosi főreáliskolába, ott tanított 1919-ig.⁴⁹⁶

A tanügyi minisztérium elleni panaszok Barkóczy Sándor 1912 eleji, a Néppárt tiltakozását és a Katolikus Népszövetség tüntetését kiváltó áthelyezését⁴⁹⁷ követően ritkultak, de nem szűntek meg, sőt a neológ értelmiségnek

492 Faber Oszkár: *A klerikális veszély*. Bp., Ádám Hermán könyvnyomdája, 1911, 49.; Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970, 47. Ld. még: Abarkóczy kinevez. *Üttörő*, 1911. febr. 5. 5–9.

493 *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 56., i. m. 761.

494 Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1909. okt. 6. 3.

495 Secundus [Patai József]: *Glosszák Görcsöni Dénes halálához. Múlt és jövő*, 4. évf. 1914, 4. sz. 211.

496 Raphael Patai: *Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More*. Lanham, Lexington Books, 2000, 102.

497 Zichy elejtette Barkóczyt. *Alkotmány*, 1912. jan. 28. 1–2.; Népgyűlés Barkóczy mellett. *Buda-pesti Hírlap*, 1912. febr. 13. 8.

a hagyományos politikai elit iránt táplált növekvő ellenérzésével, Tisza István politikájával szembeni fokozódó kiábrándultságával párhuzamosan egyre hevesebbé váltak. Az első világháború kitörésének napjaiban egy fiatal zsidó középiskolai tanárjelölt, akinek értésére adták, hogy keresztlevél hiányában ne reménykedjen a kinevezésében, öngyilkos lett. Az ügyről az *Egyenlőség* vezércikkében beszámoló fiatal ügyvéd, Mezei/Mezey Sándor minden korábbi-nál elkeseredettebb hangot ütött meg: „A becsületes állam által kiállított diplomának olyannak kell lennie, mint a váltónak: a bemutató e diploma alapján követelési jogot nyer az állam ellen és az államnak fizetnie kell. Vagy ne adjon oklevelet, vagy adjon: és ha ad, akkor legyen kötelezve is. A mi szeretett magyar államunk becsületes állam; a tanári diplomákat honorálni szokta. Csak éppen egy kis kivételt tesz; nem lényeges kivételt, csak olyat, ami most önnek, tanár úr, az életébe került. Csak éppen a zsidó tanárok diplomáit nem respektálja ez a mi magyar államunk, amely liberalizmusában a doktrínák hűségese követője: a zsidó tanulhat, a zsidó lehet diplomás tanár is, csak középiskolai tanár nem lehet. [...] Mert tanszabadság: az van. De kinevezési kényszer: az nincs. Az állam, azáltal, hogy a tanulást önnek és társainak lehetővé és könnyűvé tette: rávitte és rábízta önt egy pályára, melyen támogatásával boldogulást ígért és boldogulás helyett a revolvergolyót nyújtotta önnek, csak azért, mert ön zsidó, semmi másért, csak azért, mert zsidó. Még csak nem is azért: hanem amiatt, mert ön nem lett hitehagyóvá.”⁴⁹⁸

Hogy a közsférában a zsidó felekezethez tartozás hátrányt jelentett, ezt a zsidó felekezeti kiadványok mellett a korabeli sajtó a néppárti *Alkotmánytól* a liberális *Pesti Hírlapon* át a radikális *Huszádik Századig* úgyszintén tényként kezelte.⁴⁹⁹ „Ebben a szép kis országban még mindig akadnak miniszterek, akik a zsidó vallású pályázókat lehetőség szerint mellőzik”, írta a *Pesti Hírlap* 1905-ben. „Olyanforma kijelentésről, hogy zsidót nem neveznek ki, természetesen szó sincs”, szögezte le a napilap, de változatos módjai kínálóznak annak, hogy a zsidó hitű pályázónak értésére adják: vallása megtartása mellett nincs sok esélye a kinevezésre. A „különféle divatos módok között”, írta a napilap, az egyik minisztériumban a következő az eljárás. Ha egy zsidó vallású jelentkező sürgeti kinevezését, a tisztviselő leülteti, szivarral is kínálja, majd elmagyarázza, hogy a mai világban sajnos pártfogó kell, alig van olyan pályázó, akinek ne volna valamilyen befolyásos ismerőse. Mire a jelentkező kérdi, kinek a pártfogása vezetne leginkább célra. „Erre azután a tanácsos úr rendkívül finom mosollyal azt válaszolja, hogy a miniszter azokat nevezi ki legbiztosabban, akiket valamelyik római katolikus püspök, de leginkább Majláth erdélyi püspök ajánl...”⁵⁰⁰

498 Idem [Mezei Sándor]: Beszélgetés egy halottal. *Egyenlőség*, 1914. júl. 26. 1–2.

499 M. J.: A Tanáregyesület ügyéhez. *Alkotmány*, 1911. nov. 1. 2.; Mikor a pályázó zsidó. *Pesti Hírlap*, 1905. márc. 28. 10.; Várdai: A zsidó államtitkár. *Huszádik Század*, 14. évf. 1913. 5. sz. 627.

500 Mikor a pályázó zsidó, i. m. 10. Püspöki tisztsége mellett Majláth Gusztáv Károly elnöke volt a Regnum Marianum Egyesületnek is. Ld. Izsóf Alajos szerk.: *Katholikus Budapest*. Bp., Regnum Marianum, é. n. [1914 előtt], 65–67.

A zsidó hitű középiskolai tanárjelöltek diszkriminációja az 1910-es években olykor a képviselőházban is felvetődött. „Én fültanuja voltam annak”, számolt be tapasztalatáról 1911. június 17-i felszólalásában a Kossuth párti Kovácsy Kálmán, „hogy egy három-négy esztendőn keresztül mellőzött zsidó vallású fiatalember végső kétségbeesésében arra szánta magát, hogy ha másképp nem boldogulhat, kitér és lesz keresztény. Megmondotta előre, hogy micsoda mesét fog elmondani az illető tanácsos úrnak [feltehetően Barkóczynek], a kitől sorsa függött. Előre elmondta, s elmondotta azt is, hogy mi lesz a hatás. Elmondotta, hogy öreg dajkája a minap megsúgta neki, hogy a mikor csecsemőkorában nagy beteg volt, titokban megkereszteltette; ő ezt mindig érezte, mindig érezte, hogy a szíve odavágyik, s minthogy ezt megtudta, tényleg meg is keresztelkedik, kéri magát a keresztények sorába felvétetni és keresztapául kéri fel az illető tanácsos urat. A keresztelés újból megerősített és két hét múlva az illető állami középiskolai tanár volt, minden egyéb mellékjövedelemmel.”⁵⁰¹ Kovácsy, aki evangélikus lelkész volt, az esetről nem azért számolt be, mert elítélte a zsidó pályázók mellőzését, hanem mert ellenezte, hogy érdekből történt katolizálásuk révén nyomban kinevezték őket. „Én meg tudom érteni annak aggodalmait, a ki pl. egy zsidó fiú alkalmazását, vagy többek alkalmazását a középiskolákban nem látja célszerűnek, mert hisz a magyar nemzet tradíciói, faji tulajdonságai, a melyekkel számolnunk kell és a melyekre építjük nemzetünk jövőjét, sokban eltérnek a zsidó faj tulajdonságaitól és tradícióitól. [...] De azt azután nem tudom megérteni, hogy mihelyt az illető kikeresztelkedett, rögtön alkalmazható legyen, s akkor már rögtön rá lehessen bízni gyermekeink nevelését. Az a kereszttség, a melyet két heti előképzés után szerzett meg, annyira átalakítja-e lényegileg azt a fiút, hogy akkor nyugodtan lehet őt őskereszténynek és ősmagyarának tartani és rábízni nemzetünk nevelését, gyermekeink lelki világának gondozását?”⁵⁰² Egy pár hónappal későbbi cikkében az *Alkotmány* éppen a diszkrimináció bevett gyakorlatával igazolta a kultuszminiszterhez intézett kérelmét, hogy a zsidó felekezetű tanárjelölteket csak a zsidó lakosság százalékos arányában engedje be az egyetemre. A *numerus clausus*, érvelt a Néppárt hivatalos orgánuma, véget vetne a jelenkor álszentségének, amely beengedi a zsidókat az egyetem bölcsészkarára, de a gyermekek nevelését már nem bízza rájuk.⁵⁰³

Összegzőként – a dualizmus első évtizedeire vonatkozó országos statisztikai kimutatások, illetve részletes kutatások hiányában részben inkább hipotézisként – megállapítható: a „rendies” jellegű társadalmat alkotó megyei hivatalnokság körébe a zsidó vallású állampolgárok a dualizmus egész ideje alatt csak rendkívül korlátozott számban jutottak be. A központi államigazgatásban, az állami közüzemi vállalatoknál, a városi hivatalokban, illetve a köz-

501 *Képviselőházi napló 1910–1915*. VIII., i. m. 416.

502 Uo. 415.

503 M. J.: A Tanáregyesület ügyéhez, i. m. 2.

oktatásban a zsidók hátrányos megkülönböztetése változónak mutatkozott, egyes időszakokban (így a kiegyezést követő vagy az 1890-es években), illetve egyes helyeken (így a fővárosban) olykor gyengült vagy akár elenyészővé vált, más időszakokban, így az 1870–1880-as években vagy a századforduló után felerősödött. A közsférában elhelyezkedést kereső zsidó felekezetűek számára az áttérés olykor a kinevezés egyértelmű, magánbeszélgetések során nyíltan megfogalmazott feltételét képezte, más, talán gyakoribb esetekben egy olyan, inkább sugalmazott, mint kimondott, de mindenestre félreérthetetlen kíváncsiságot, amelynek teljesítése a kinevezés esélyeit jócskán megnövelte. Ez nem jelenti azt, hogy amint a statisztikák is mutatják, zsidó vallásúak nem kaptak volna állást a közoktatásban, az igazságszolgáltatásban, a központi államigazgatásban, illetve azt, amiről a statisztikák már nem szólnak, hogy a zsidó felekezeti státusz feltétlen gátját képezte volna a ranglétrán való emelkedésnek. Ugyanakkor, ha az áttérés nem biztosította is az előmenetelt, általánosságban kétségkívül megkönnyítette és felgyorsította.

További kutatásokat igényelne a diszkrimináció hátterében álló motivációk jellegének behatóbb megkülönböztetése. Trefort döntése, hogy Marczali Henrik nyilvános rendkívüli tanári kinevezését 1879-ben csak áttérése esetén terjeszti fel, inkább tekinthető politikai döntésnek, míg az egyetemi kar ellenállása Alexander Bernát nyilvános rendes tanárrá kinevezésével szemben már inkább a társadalmi zsidóellenesség kategóriájába tartozik. Ez utóbbit illetően, míg a fentiekben alapvetően egy időrendi fejlődést igyekeztünk nyomon követni, a városi, illetve megyei tisztségviselők tekintetében az egy időpontban az ország különböző részeire kiterjesztett kutatás bizonyára számtalan – az adott helyi viszonyokat egy adott pillanatban tükröző – különbséget tárna fel. A tiszaszéplári pert és a nyár végi–ősz eleji antiszemita zavargásokat követő 1883-as megyei tisztújítások során például az antiszemitizmus egyik főfészkének tekintett Somogy megyében a zsidó vallású Bakonyi Ferencet beválasztották a közigazgatási bizottságba; Veszprém megyében ugyan agitálni kezdtek egy zsidó hitű járási orvos ellen, de a megye egyik legbefolyásosabb arisztokrataja, gróf Esterházy Mór kérésére kiváltságos megválasztását; Krassó-Szörény megyében a szintén zsidó felekezethez tartozó Hirschl Béla segédszolgabíró nagy többséggel szolgabíróvá választották, míg Vas megyében, közölte sajnálkozva a kormánypárti *Nemzet*, „az eddigi orvosoknak kizárólag vallására tekintettek a bizottsági tagok, s e szerint adták szavazatukat; itt valamennyi zsidóvallású orvos mellőztetett”.⁵⁰⁴

A közsférában elhelyezkedni kívánó zsidó vallású állampolgárokat sújtó diszkrimináció nem volt magyar sajátosság. Aligha meglepően: minél demok-

ratikusabb, polgárosultabb, liberálisabb volt egy adott társadalom, annál enyhébbnek mutatkozott a diszkrimináció, így az első világháborút megelőző fél évszázad során Franciaországban és Angliában jóval kisebb volt, mint a Német Birodalomban, a szűken vett Ausztriában vagy Magyarországon.⁵⁰⁵ Az utóbbiakat illetően a magyar helyzet leginkább Németországhoz hasonlítható. Ausztria esetében alig rendelkezünk pontos statisztikákkal, és főleg: míg Magyarországhoz hasonlóan Németország szintén a nemzeti eszme bűvöletében élt és zsidó vallású állampolgáraitól, megint csak Magyarországhoz hasonlóan, valójában hozzá képest még inkább a német néphez és nemzethez való minél teljesebb hasonlást követelt, a Habsburg-hatalom a zsidóktól az akkulturáción kívül csupán szupranacionális, az osztrák állam és a Monarchia iránti lojalitást várt el.⁵⁰⁶ Németországban a regionális eltéréseken túl a diszkrimináció hozzávetőlegesen hasonló méreteket öltött, mint Magyarországon, a két ország között létezett azonban egy lényeges különbség: szemben Magyarországgal, a Német Birodalomban, elsősorban de nem kizárólag az összlakosság háromötödét és a zsidó lakosság kétharmadát magában foglaló, a legnagyobb közszektortl bíró és emellett a kis birodalmi bürokráciát is uraló Poroszországban a politikai hatalom képviselői, a konzervatív párt, illetve neves egyetemi tanárok a zsidók diszkriminációját olykor nemcsak nyíltan elismerték, de a „keresztény állam” gondolatának elvi alapján legitimnek vallották.⁵⁰⁷ Noha lehetséges, hogy az elvek és a gyakorlat közötti eltérés a magyar zsidók számára csak még fájóbbá tette a diszkriminációt, ennek a kormányzat általi hivatalos tagadása, vagyis a jogegyenlőség elve mellett elméleti kitartás a zsidók felé küldött üzenet szempontjából lényeges jelentőséggel bír, hiszen ha a diszkrimináció egyes területeken az *Egyenlőség* szerint „szokásjogot” teremtett is, e szokások hivatalos el nem ismerése fenntarthatta a reményt, hogy idővel megváltoznak.

A dualizmus utolsó éveiben e változás iránti reményt megerősíthette pár zsidó vallású politikus beemelése a kormányzati elitbe. Einhorn Ignác/Horn Ede után, akit élete utolsó hónapjaiban neveztek ki kereskedelemügyi államtitkárnak, az 1910-es évekig kellett várni, amíg zsidó vallású politikusok újra ilyen jelentős pozícióba kerültek, ekkor viszont számuk megnövekedett. Hel-

504 A *Nemzet* cikkét az *Egyenlőség* teljes egészében leközölte. Ld. A restauratio és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1883. dec. 23. 7. Hirschl Béla később a főszolgabíróváig vitte, 1903-ban történt halálakor az *Egyenlőség* az ország egyetlen zsidó vallású főszolgabírójaként búcsúztatta. Ld. Elhunyt főszolgabíró. *Egyenlőség*, 1903. okt. 11. 10. Valamivel később a londoni Nathaniel Charles de Rothschild sógorát, Wertheimstein Henriket Belényesen választották meg főszolgabírónak. Ld. Milliós ajándék. *Egyenlőség*, 1909. okt. 31. 12.

505 Ld. Todd M. Endelman: *The Jews of Britain, 1656 to 2000*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2002, 103–104, 164, 257.; Pierre Birnbaum: *Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy*. Paris, Seuil, 2000.; Ernest Hamburger: *Jews in Public Service under the German Monarchy*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 9. évf. 1964, 206–238.; Uő: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands*, i. m. 31–100.; Robert S. Wistrich: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*, i. m. 173–174.; Peter Pulzer: *Jews and the German State*, i. m. 44–68, 85–120.; Uő: *Legal Equality and Public Life*, i. m. 154–162.

506 H. D. Schmidt: *The Terms of Emancipation 1781–1812*, i. m. 28–47., különösen: 44.; William O. McCagg: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Bp., Cserépfalvi, 1992, 82.; Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Germany and Austria: A Comparative Perspective*, i. m. 1–18.; Uő: *Were the Jews of Austria-Hungary Modern? In: Marc Lee Raphael szerk.: What is Modern About The Modern Jewish Experience?*, i. m. 52, 54.

507 Uriel Tal: *Christians and Jews in Germany*, i. m. 136–137, 140–142.; Chris Clark: *The „Christian” State and the „Jewish Citizen” in Nineteenth-Century Prussia*, i. m., különösen: 83–84.

tai Ferenc 1913 februárjától augusztusban bekövetkezett haláláig Budapest főpolgármestere, Vadász Lipót 1913–1917 között a második Tisza-kormány igazságügyi államtitkára, 1917–1918-ban Vázsonyi Vilmos az Esterházy- és a harmadik Wekerle-kormány igazságügyi minisztere, illetve tárca nélküli (választójogügyi) miniszter lett. Személyes érdemeiktől függetlenül kinevezésük szimbolikus gesztust is volt, a zsidó polgárság politikai támogatását bebiztosítani igyekvő hatalom üzenete a zsidók felé, amely üzenet értékét az alacsonyabb szinteken továbbra is fennálló diszkrimináció ténye relativizál(hat)ta, de a kortárs zsidók szemében nem feltétlenül csökkentette. „A kormány állása olyan gyenge”, írta a *Huszádik Század* Vadász Lipót kinevezésekor, „annyira elvesztette talaját a közvéleményben, hogy rászorul erre a kortesfogásra. A zsidóság bizonyos rétegei, főleg a városi polgárság köréből, kezdtek elégedetlenkedni a kormánnyal. Nyugtalanította őket a kormány szűkkeblűsége a választójog kiterjesztésénél, makacssága a korcs adótörvények felfüggesztése ügyében. [...] Ezt a zsidóságot ki kellett engesztelni, meg kellett újra nyerni. S ebben a törekvésben igen jól épített a zsidóvallású tömegek – lélektanilag eléggé érthető – gyöngeségére, hogy saját ügyüknek tekintik, saját helyzetük javulásának tudják be hitsorsosuk emelkedését, bármilyen távol álljon is osztályhelyzetét tekintve tőlük.”⁵⁰⁸

Az *Egyenlőség* reakciója kétségtelenül arról tanúskodik: amennyire elke-serítette a diszkrimináció, annyira mohón kapott minden olyan jel után, amely táplálhatta reményét, hogy a politikai hatalom nem tekinti a zsidókat másodrangú állampolgároknak. E tekintetben semmi, sem a különböző kitüntetések, sem a nemesi és bárói címek adományozása, sem a főrendiház élethossziglan tagjai közé kinevezés nem bírhatott oly bizonyító erővel, mint a politikai hatalom megosztása. Heltai Ferencnek a kormány által történt jelölésével, majd megválasztásával London és Róma után Budapest lett a harmadik európai főváros, ahol egy zsidó vallású személy került a főpolgármesteri székbe. Az *Egyenlőség* vezércikkben számolt be az eseményről: „A két liberalizmusáról híres főváros mellé íme, Budapest sorakozik méltó módon, a legnemesebb szabadelvűség szellemében téve tanúságot a magyar nemzet ős liberalizmusának törhetetlen erejéről, amelynek ragyogását és fényét csak időlegesen takarhatják futó fellegek, hogy azután annál diadalmasabban törjön elő nemzetünk tiszta és salaktalan érzéseinek napsugara. Nincsen szándékunkban elfogult felekezeti diadalujjongásban kitörni, hiszen úgy szeretnők, ha a felekezeti hovatarozandóságnak jelzője végképpen kitörültnék az emberi érték fémjelzései közül – de éppen ezért és éppen ebből a szempontból tölti el elégtétellel bensőnk az az újabb meggyőződés, hogy a mi édes hazánkban [...] csakis az igazi érdem lehet a mértékadó szempont és a legszebb polgári kitüntetés osztásakor közönyössé válik az a tény, hogy a férfiú, aki részesévé

508 Várdai: A zsidó államtitkár, i. m. 626.

lett ennek a csillogó fölemeltetésnek, törhetlen jellemerővel ragaszkodik apái hitéhez, ősei örökéhez.”⁵⁰⁹

Egy héttel később a hetilap a Filológiai Társulat 38. közgyűléséről is beszámolt. Miután meghallgatta Heinrich Gusztáv előadását a Párizsban elhunyt irodalomtörténész Kont Ignácról, aki, amint azt maga Heinrich hangsúlyozta, azért választotta az emigrációt, mert itthon még egy középiskolai állást sem tudott szerezni, a közgyűlés hozzáfogott a harminctagú választmány megválasztásához. „Őn azt hiszi, hogy e választmányba egyetlenegy zsidót se választottak be?”, tette fel az *Egyenlőség* a keserűen költői kérdést. „Azt hiszi? Mert ha azt hiszi, akkor eltalálta. Egyetlenegy sem. [...] Attól félek, hogy ha Kont Ignác holnap kezdené újra a pályáját Budapesten, holnapután már ismét Párizsban végeznék. Az emlékbeszéd, az más. Parancsol zsidó úr egy emlékbeszédet? Azt kaphat.”⁵¹⁰ A neológ értelmiség mellett számos zsidó vívódhatott a reménykedés és az elkeseredés hasonlóan kavargó érzelmei között. Mivel a remény éltet, de nem ad kenyeret, azon zsidók számára, akik a közszférában szerettek volna elhelyezkedni, az áttérés minden kétséget kizáróan erős csábítást jelentett. Emellett, és ez legalább olyan fontos: a közületi szektorban megmutatkozó diszkrimináció által a zsidó társadalom egésze felé közvetített üzenet az élet más területein érvényesülést kereső zsidók között is megérlelhetette a meggyőződést, hogy Magyarországon előnyösebb kereszténynek lenni, mint zsidónak.

2.3. Diszkrimináció a magánszférában

A zsidó, írta egy 1882 végén, vagyis már a szeptember 27–30-i pozsonyi antiszemita zavargások után megjelent röpirat, „minden időben” ki volt téve az eshetőségnek, hogy „a vérszomjazó tömeg vaktában neki rohan”. És lám, a helyzet nem változott: „Mai nap is egyedül a szurony és puskacső adhat neki oltalmat a megfékezhetetlen társadalom vad túlkapásai ellen.”⁵¹¹ És tény: a tiszzaeszlári vérvádpert megelőző és főleg a felmentő ítéletet követő 1883. augusztus–szeptemberi antiszemita zavargások kitörésekor a hatalom védte meg a zsidókat a társadalom (egy szegmense) ellenében és nem fordítva.⁵¹²

509 Kiss Arnold: Heltai Ferenc. *Egyenlőség*, 1913. febr. 16. 1. Mivel a kultúrcionista *Múlt és Jövő* tagadta, hogy Heltai Ferenc jelölésében, illetve Vadász Lipót kinevezésében felekezeti hovatarozásuk is közrejátszhatott, hevesen bírálta hitsorsosait, amiért annyira örültek neki, ebben egyfajta kulturális kisebbségi komplexust vélvén feltedezni. Ld. Secundus [Patai József]: A nagy zsidó II. *Múlt és Jövő*, 3. évf. 1913, 3. sz. 130–131.; Vadász Lipót kineveztek igazságügyi államtitkárnak. *Múlt és Jövő*, 3. évf. 1913, 6. sz. 275.

510 Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1913. febr. 23. 3–4.

511 Füredi Béla: *A zsidó. 1882. december hóban*. Szombathely, Bertalanffy József Könyvnyomdája, 1882, 53.

512 Az 1882–1883-as zavargások részletes leírására ld. Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Bp., Osiris, 2011, 599–655.; Deme Anna – Kádár Gábor: *Vérvádak, zsidóellenes zavargások, atrocitások és pogromok 1881–1885*. (<http://konfliktuskutato.hu/index>).

A zsidók számára ez lehetett Tiszaeszlár egyik tanulsága. A neológ értelmiség azért reagált oly érzékenyen az állam felől jövő, zsidóellenességgként értelmezhető jelre, így a zsidókat a közszolgálat terén érő hátrányos megkülönböztetésre, mert elvárásai is nagyobbak voltak a jogegyenlőséget szavatolni hivatott, ráadásul Németországgal és Ausztriával ellentétben magát a dualizmus végéig liberálisnak valló hatalommal, mint a társadalommal szemben.

Részben ez magyarázza talán, hogy a neológ értelmiség a magánszférában jelentkező, ugyan általa is észrevételezett, de pár említésen kívül nem tárgyalt diszkriminációnak alig tulajdonított jelentőséget. „Az ember mosolyog és egykönnyen meg sem érti az ilyen bolondságokat”, írta 1897-ben Soltész Adolf hírlapíró, az iparegyesület titkára, majd igazgatója, az Egyenlőség ez időben rendszeres munkatársa, miután bemutatott pár álláshirdetést, amelyek a felkínált állásokra kifejezetten keresztények jelentkezését várták.⁵¹³ Noha a zsidó sajtó az 1890-es évek második felétől kezdve korszakunk végéig folyamatosan hangot adott azon meggyőződésének, hogy az antiszemitizmus a keresztény társadalom egyre szélesebb rétegeit hatja át, e kérdésnek a háború kitöréséhez érve sem szentelt nagyobb figyelmet, 1914-ben is pár sorban élcélódott csupán a „zsidómentes légszesz”-en, értsd a kassai légszeszgyár keresztény könyvelőt kereső álláshirdetésén.⁵¹⁴

Pedig e két dátum közötti időszakban, valójában már az 1890-es évek elejétől az efféle álláshirdetések ezrei jelentek meg az országos napilapokban, illetve az álláshirdetésekre szakosodott közlönyökben. Noha megállapításunkat csupán a *Budapesti Hírlap*, illetve az 1902-től megjelenő *Országos Pályázati Közlöny* című hetilap pár, véletlenszerűen kiválasztott évfolyama egyes számainak átnézésére alapozzuk, tendenciálisan nem látunk különösebb változást: a kifejezetten keresztény jelentkezőket kereső állásajánlatokból nem volt több az 1910-es években, mint tíz vagy húsz évvel korábban. Az ilyen álláshirdetések mindig csupán kis részét tették ki az egy adott számban megjelent hirdetéseknek, de alig akadt olyan szám, amelyben legalább egyet ne találtunk volna.

A színtelen-szagtalan parafrázis helyett álljon itt mutatóba pár hirdetés: *Budapesti Hírlap*, 1890: „Fiatal ember (keresztény), ki magyarul és németül levelez, egy vidéki gépgyárban azonnal alkalmazást talál.” „Egy elsőrangú budapesti férfi divat üzlet részére egy fiatal keresztény intelligens segéd kerestetik.” „Segéd (keresztény) fűszer és csemege üzletbe azonnal felvétetik.” „Tanonc (keresztény) bőrkereskedésbe felvétetik.”⁵¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1892: „Fiatal nőtlen keresztény orvos kerestetik kitűnő helyre.” „Gyakornok, keresztény, jó családból, 14–18 éves, kellő iskolai képzettséggel felvétetik egy

keresk. ügynökségi irodába.”⁵¹⁶ *Budapesti Hírlap*, 1897: „Keresztény fiatal ember egy szallag, csipke és rövidárú-üzlethez, mint társ kerestetik.” „Fővárosi fűszer és csemegeüzletbe, vidékről, jó házból való keresztény fiú tanulónak azonnal felvétetik.”⁵¹⁷ *Budapesti Hírlap*, 1900: „Ügyes keresztény fehervarrónő azonnal fölvetetik.” „Kárpitos-tanonc, (keresztény) jobb műhelybe fizetés mellett felvétetik.” „Levelező, szép írással, ki a magyar és német nyelvet teljesen uralja, keresztény, fölvetetik.” „Gépíró, keresztény, ki Remingtongép-kezelés, gyorsírászat, helyesírás és számolásban kellő jártassággal, nem különben jó kézírással rendelkezik, gyári irodába kerestetik.”⁵¹⁸ *Országos Pályázati Közlöny*, 1902: „Elsőrangú szolid üzletbe keresztény, 24–34 év közötti segéd kerestetik, ki a műipar és díszműáru szakmában jártas.” „Villamosmérnök, nőtlen, keresztény, lehetőleg mittweidai technikát végzett, egy nagyobb villamos vállalatához kezdő fizetéssel március elsejére kerestetik.” „Fiatal irodatiszt, keresztény, 20–23 éves, [...] vidéki elsőrangú részvénytársasághoz leendő alkalmaztatás végett jelentkezzen.” „Könyvelősegéd, gyors, biztos munkakerő, előkelő budapesti részvénytársasághoz kerestetik. Kíváncsi keresztény vallás, szép kézírás, magyar és német nyelv teljes bírása, kereskedelmi iskola végzettsége.” „Gyors- és gépírásban jártas, jó számoló és szép kézírású keresztény kisasszony nagyobb fővárosi intézetnél azonnali felvételre kerestetik.” „Segédkönyvelő (keresztény) budapesti ipari részvénytársaságnál 120 kor. havi kezdő fizetéssel azonnal állandó állást nyerhet.”⁵¹⁹ *Budapesti Hírlap*, 1903: „Gyógyszerész gyakornoknak fölvetetik, VI gimnáziumot végzett keresztény ifjú vagy leány.” „Orvos, keresztény, vagyonos, magyar nagy községben mint magánorvos letelepedhetik, intelligencia 800–1000 korona fix fizetést biztosít.” „Pipere-üzletbe egy szolid, keresztény leány, mint elárusító-nő teljes ellátással kerestetik.”⁵²⁰ *Országos Pályázati Közlöny*, 1906: „Intelligens detailista, keresztény, 18–20 éves azonnal felvétetik.” „Gőzfűrészhöz kerestetik egy keresztény ember a fa átvételéhez és a munkások felügyeletéhez.”⁵²¹ *Budapesti Hírlap*, 1907: „Magános keresztény kisasszony gyári vállalatához, [...] mint irodatisztnő, felvétetik.” „Ügyes német–magyar (keresztény) levelezőt keres budapesti gyár.” „Könyvelő, keresztény, perfekt német magyar levelező kerestetik helybeli gyár részére.” „Orvos, keresztény. Fehérmegyébe egy 5000 lakosú községbe kerestetik.”⁵²² *Budapesti Hírlap*, 1913: „Műszerészsegéd, nőtlen, keresztény, kifogástalan jellemű, az elektrotechnikai szakmából eladói minőségben [...] azonnal fölvetetik.”⁵²³

516 *Budapesti Hírlap*, 1892. nov. 24. 16.; Uo.

517 *Budapesti Hírlap*, 1897. aug. 4. 16.; 1897. szept. 4. 18.

518 *Budapesti Hírlap*, 1900. jan. 11. 17.; 1900. jan. 27. 18.; 1900. febr. 4. 30.; 1900. febr. 9. 18.

519 *Országos Pályázati Közlöny*, 1902. febr. 8. 6.; febr. 15. 5.; márc. 15. 4.; Uo. 5.; 1902. ápr. 5. 5.

520 *Budapesti Hírlap*, 1903. aug. 28. 18.; 1903. szept. 6. 27.; 1903. szept. 10. 24.

521 *Országos Pályázati Közlöny*, 1906. máj. 5. 6.; 1906. jún. 2. 9.

522 *Budapesti Hírlap*, 1907. szept. 7. 26.; 1907. szept. 12. 26.; 1907. szept. 15. 30.; 1907. okt. 8. 30.

523 *Budapesti Hírlap*, 1913. jan. 25. 31.

php?option=com_content&view=article&id=135:vervadak-zsidóellenes-zavargasok-atrocitasok-es-pogromok-1881-1885&catid=16:esetek).

513 Soltész Adolf: A zsidóság a társadalomban I., i. m. 4.

514 Secundus [Patai József]: Zsidómentes légszesz. *Múlt és Jövő*, 4. évf. 1914, 7. sz. 385.

515 *Budapesti Hírlap*, 1890. jan. 14. 14.; 1890. jan. 18. 12.; 1890. jan. 26. 16.; 1890. febr. 23. 15.

Nem állítható teljes bizonyossággal, hogy az efféle álláshirdetésekből a „keresztény” jelző kivétel nélkül kifejezetten „nem zsidót” jelentett, noha kérdés, hogy ez esetben, vagyis ha a munkaadó egyszerűen szívesebben dolgozott egy, a saját felekezetéhez tartozó alkalmazottal, miért nem jelölte meg pontosan a kívánt vallási hovatartozást. Aminthogy ritkán, de ilyen is előfordult. 1906-ban Tögl Géza Váczi körúti vas- és faáru üzletébe római katolikus pénztárnőt keresett, Brutsy Gyula esztergomi kézműáru-kereskedésébe szintén római katolikus vallásút kívánt alkalmazni.⁵²⁴ Lehetséges persze, hogy a szándék itt is határozottan diszkriminatív volt, csak éppen a zsidók mellett a protestáns jelentkezők elutasítására is kiterjedt. Olyan állásról szóló hirdetést, amely kifejezetten református vagy evangélikus jelentkezőknek lett volna fenntartva, nem találtunk. Mindenesetre a saját kereskedésébe, műhelyébe bolti eladót, iparostanoncot alkalmazni kívánó munkaadó esetében elképzelhető, hogy a felekezeti specifikáció mögött inkább egy, az adott személyhez kulturálisan közelebb álló munkatárs felvétele iránti vágy húzódott, mintsem a zsidóktól való idegenkedés, ellenségeség. Ez persze fordítva is áll: ha jóval ritkábban, de olyan álláshirdetések is akadtak, amelyben kifejezetten izraelita pályázók jelentkezését várták. 1906-ban a szabadkai Deutsch Hermann és társa „jó házból” való izraelita könyvelőnőt, a nemesnádudvari Klein Sámuel a fűszer- és rőfösszakmában jártas izraelita segédet, 1914-ben a táplántai Ungár Miksa egy nőtlen izraelita ispánt keresett.⁵²⁵ Noha az eltérő felekezethez tartozókkal szembeni idegenkedés egy esetben sem kizárható, minél inkább vonta be a felkínált munkakör az alkalmazottat munkaadója személyes, privát életterébe, annál valószínűbb, hogy a vallásazonosság iránti óhaj a munkaadó és családja, illetve az életükbe belépő idegen közötti kulturális familiaritást volt hivatott – legalább e téren – biztosítani. Aligha lehet véletlen, hogy a házvezetőnőt vagy nevelőt kereső hirdetések szinte minden esetben megjelölték a pályázó kívánt felekezeti hovatartozását. 1903-ban egy álláshirdető két lánya mellé kívánt felvenni egy izraelita vallású nevelőnőt, „magyar, német és francia nyelvtanításhoz, szintén zongorát is oktatni”. Stallenberger József hűgyészi takarékpénztári főkönyvelő 1906-ban négytagú családjához harminc év körüli római katolikus házvezetőnőt keresett, úrileányt vagy gyermektelen özvegyet, aki alkalmazása esetén „családtagul vétetik és állandó ott-hont nyer”.⁵²⁶ A szándéktól függetlenül az eredmény persze mindkét esetben diszkriminatív, annyi különbséggel, hogy az ország lakosságának mintegy öt százalékát kitevő zsidó vallásúakat értelemszerűen nagyobb eséllyel érinthette hátrányosan.

Az sem biztos továbbá, hogy a zsidó felekezetűekkel szembeni diszkrimináció mögött minden esetben keresztény munkaadó állt. A bolti eladóknál például nem lehet teljességgel kizárni annak a lehetőségét, hogy a helyi ve-

vőkre való tekintettel éppenséggel zsidó kereskedő kívánt inkább keresztényt alkalmazni.⁵²⁷ Elméletileg ugyanez a nagyobb vállalatok, vidéki vagy fővárosi gyárak, részvénytársaságok által feladott álláshirdetéseknél is elképzelhető, ám ez esetben, vagyis ha zsidó tulajdonosok kezében levő gyárak, vállalatok diszkrimináltak volna a zsidó vallású állásra jelentkezőket, kizárt, hogy erről a korabeli felekezeti sajtó ne tudósított volna, aminthogy többször beszámolt például arról, hogy egyes lipótvárosi családok készakarva nem alkalmaznak csemetéik mellé zsidó nevelőket.⁵²⁸ Noha olyan esetről tudunk, és nem csupán a felekezeti sajtóból, hogy egy áttért zsidó bankvezér alkalmazottai körében új hite misszionáriusává vált, arról nincs tudomásunk, hogy zsidók vagy akár áttért zsidók vezette cégek diszkrimináltak volna az állásra jelentkező izraelita vallású személyeket. A nagyobb vállalatok által feladott álláshirdetések esetében, és mint láttuk, számos ilyen volt, az állásra pályázók felekezeti hovatartozásának a kikötése tehát legnagyobb valószínűséggel egyes keresztény munkaadók zsidó hitűekkel szemben gyakorolt nyílt diszkriminációjának volt a jele, amely diszkrimináció a közszféra mellett ekképpen a magánszektorban is megnehezíthette a zsidó vallású állampolgárok szakmai érvényesülését, éspedig nem csupán a középrétegekhez tartozókat, hanem a kispolgárokat is.

Ami a szabadfoglalkozású pályákon működőket illeti, állás betöltésénél történő diszkriminációról értelemszerűen nem beszélhetünk. A potenciális klientúrát viszont befolyásolhatta egy adott orvos vagy ügyvéd felekezeti hovatartozása. Márai Sándor szerint az antiszemitizmus e „kedélyes” korában a keresztény középosztály előítéletei e téren nem voltak befolyással választására, legalábbis ami a zsidó orvosokat illeti: „Keresztény családok előszeretettel tartottak zsidó háziorvost, közbeszéd volt, hogy a zsidók kiváló orvosok, nagyon megbecsülték a doktor bácsit, évtizedeken át járt a családba, ismert minden titkos és heveny nyavalyát, intim panaszukkal hozzá futottak a családtagok, dicsérték, szerették, lelkendeztek érette.”⁵²⁹ Márai általánosító véleményét a nála egy évvel idősebb, 1899-ben Beregszászon született és felnőtt Pálóczi Horváth Lajos visszaemlékezései is alátámasztják. A régi nemesi

524 Országos Pályázati Közlöny, 1906. júl. 7. 4.; Uo. 6.

525 Országos Pályázati Közlöny, 1906. jún. 2. 8.; 1906. júl. 7. 6.; Budapesti Hírlap, 1914. jan. 10. 30.

526 Budapesti Hírlap, 1903. aug. 28. 18.; Országos Pályázati Közlöny, 1906. jún. 2. 10.

527 A bizonyíték ez esetben olyan, kifejezetten keresztény pályázót kereső álláshirdetés volna, amelynek feladója a nevéből ítélve többé-kevésbé egyértelműen zsidó volt. Ilyet nem találtunk, de a hirdetések jelentős részénél nem szerepelt a munkaadó neve, csupán a szokványos, „jelige alatt a kiadóhivatalban” kifejezés.

528 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Önmeggyalázás. Egyenlőség, 1908. szept. 6. 4.; Uo: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Tanács. Egyenlőség, 1909. dec. 26. 5. Az Egyenlőség főszerkesztője a „Meturgeman” (aramaeus, jelentése: tolmács, fordító) című rovatban közölte a laphoz beküldött levelekre adott válaszait.

529 Márai Sándor: Egy polgár vallomása. I–II. Bp., Pantheon-Kiadás, é. n. [1934], I. 267–268. Az idézet egy többoldalas, a zsidók korabeli percepciójáról, Márai kassai polgári miliőjének a zsidók iránti viszonyáról szóló passzus része, amelyet az író a jelentősen átdolgozott 1940-es harmadik kiadásból kihagyott. A könyv legutóbbi kiadásában e kivágott szövegrészeket szögletes zárójelbe helyezve visszaállították. Ld. Márai Sándor: Egy polgár vallomása (1934–1935/1940). H. n., Helikon, 2013, 227–228. A továbbiakban ebből a kiadásból idézünk.

birtokos családból származó, diákkorára föld nélkül maradt, majd a Horthy családból származó felesége hozománya révén újra földbirtokossá lett törvényszéki bíró apja családja egészségét a zsidó vallású Schenk doktorra bízta, mely választását talán megkönnyítette, hogy „Schenk bácsi”, ahogy gyermekei hívták, tökéletesen hozzásimult környezetéhez, a tréfli tepertős pogácsát nem vetette meg, magyaros bajuszt viselt, „a modora meg olyan volt, mint holmi Jókai-regényből kilépett, anekdotázó, tempós táblabíráé”.⁵³⁰

Habár kifejezetten a zsidó orvosok helyzetére nem tért ki, egy 1905-ös cikkében az *Egyenlőség* helyettes szerkesztőjét viszont éppen azért aggasztotta az izraelitáknak a főiskolai és egyetemi hallgatók között elfoglalt jelentős, a „gyakorlati élet” terén súlyos következményekkel járó aránya, mert evidenciának tekintette, hogy a keresztények lehetőleg kerülik a zsidó szabadfoglalkozásúakat: „Hát lehetséges ennyi diplomás zsidó embernek tanulmányaihoz és intelligenciájára fokához mért tisztességes existenciát biztosítani? A legmerészebb fantáziát is fölülmúlja ennek a lehetősége. Nem csak azért, mert az állami és törvényhatósági közigazgatás felsőbb fokain az egész vonalon, de közép és alsó fokain is jórészt kirekesztik a zsidóhitű, bármily alkalmas munkaezőket; hanem azért is mert az úgynevezett szabad kenyérkereseti pályákon is igen nagy részben még nem ismerik el a zsidóhitűek egyenjogúsított voltát s az összlakosságnak 95%-nyi keresztény része nem első sorban keresi a zsidóhitűt, hanem a divatos társadalmi mozgalmakon fölüllálló keveseket kivéve úgyszólván kényszerűségből fordul csak hozzájuk. [...] Ez az oka, hogy a diplomás gyógyszerészeknek nagy tömege egy egész életen át segédeskedik. [...] Ennek a következménye, hogy kész ügyvédek irodavezetői állásokban, sőt mint díjnokok alig tudják megkeresni a mindennapi kenyerüket. A zsidó ifjúságnak ez a képzett és érvényesülni nem képes része természetesen meghasonlik önmagával s a legelső gondolata az, hogy a hitvallása áll boldogulása útjában. Mivel emelkedni akar mindenképpen, a legelső ballaszt, amit élete léghajójából kidob: a vallás.”⁵³¹

Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a századforduló idején a szabad pályákon működő zsidók tapasztalatát Márai és Pálóczi Horváth visszaemlékezései, avagy Komáromi kortárs véleménye tükrözte-e pontosabban, hogy az orvostudományban régtől fogva jelen levő zsidók e téren esetleg kedvezőbb helyzetet élveztek-e, mint gyógyszerész vagy ügyvéd hitsorsosaik, további kutatásokra lenne szükség. Hogy a zsidó felekezetekhez tartozás nem csupán a közzférában jelentett hátrányt, ezt a kortársak nyilvánvalónak tartották, de megállapításaikban e téren megmaradtak az általános jellegű kijelentéseknél. Amint írta 1912-ben Szász Zoltán a polgári radikális *Világban*: „Bár jogilag nincs különbség zsidó és nem-zsidó állampolgár közt, [...] mégis tagadhatatlan, hogy még nálunk is olyanok az állami és társadalmi viszonyok, hogy egyenlő energia-kifejtés mellett a legtöbb

pályán a keresztény többre megy, mint a zsidó.”⁵³² Egy évvel később a *Pesti Hírlapban* írt cikkében Szász e megállapítását tovább pontosította, még inkább hangsúlyozva egyben általános érvényességét: „Ha meg is történik, hogy egyes egyéneket azért neveznek ki egyetemi tanárrá, főrendiházi taggá, mert zsidó, ha lehetséges, hogy egyes, a zsidók által teljesen elfoglalt területeken inkább előny a zsidó származás, mint hátrány, azért nagy általánosságban véve, ha az egész kultúremberiség életét nézzük, a gazdasági élet összes tereit áttekintjük, a társadalmi létra összes fokozatait bejárjuk, a zsidó származás inkább hátránként, mint előnként fog jelentkezni.”⁵³³ A megoldást, mint korábban láttuk, Szász Zoltán a zsidók áttérésében látta. Noha a kauzalitás messze nem volt oly automatikus, amint azt Komáromi beállította, illetve amint azt Szász szorgalmazta, a közzférában megvalósult hátrányos megkülönböztetés mellett az akár megtapasztalt, akár elkerülni kívánt társadalmi diszkrimináció is oka lehetett a szakmai érvényesülésüket előmozdítani igyekvő zsidók áttérésének.

2.4. Társadalmi befogadás

„Mit követelhet a magyar nemzet jogosan és méltányosan a zsidóktól?”, tette fel a kérdést Mikszáth Kálmán a *Szegedi Napló* egy 1880. októberi vezércikkében. Véleménye összegzésében a „zsidókkal” szemben támasztható elvárások mellett Mikszáth a „magyar” fél kötelességéről sem feledkezett meg: „Míg tehát a zsidóságnak mindent el kell követnie, hogy míveltségével, társadalmi fogalmaival és szokásaival megközelítse a mívelt magyar társadalmat, ellenben ennek a társadalomnak is kebelébe föl kell vennie a zsidót és beolvadását megkönnyíteni, elősegíteni.”⁵³⁴ Noha az ideológiailag uralkodó liberális nacionalizmus jegyében a korszak keresztény politikusai, értelmiségije, publicistái a hangsúlyt jóval inkább a zsidók kötelességeire, vagyis nyelvi, kulturális és érzelmi magyarosodásukra helyezték, az ország zsidó és keresztény lakosai társadalmi összeolvadásának – aminthogy persze a polgári Magyarország kialakításának – igénylése óhatatlanul magával vonta a „válaszfalak” ledöntésének óhaját. Kérdés, vajon a gyakorlatban e válaszfalak mennyire bomlottak le, vajon a keresztény társadalom mennyire mutatkozott hajlandónak arra, hogy társadalmilag érintkezzen a zsidókkal, befogadja őket társasköréibe, otthonába, családjába, illetve amennyiben ennek ellenállt, vajon az áttérés ezen mennyiben változtatható, milyen potenciális társadalmi haszonnal kecse-

532 Szász Zoltán: Pénzemberek. *Világ*, 1912. máj 24. 33.

533 Szász Zoltán: Zsidó antiszemitizmus, i. m. 2.

534 [Mikszáth Kálmán]: Istóczy tizenkét röpirata. *Szegedi Napló*, 1880. okt. 17., oldalszámozás nincs [1]. A névjelzés nélküli vezércikk szerzőségét Zsoldos Jenő állapította meg. Ld. Zsoldos Jenő: Két elfelejtett Mikszáth-karcolat, i. m. 183.

530 Pálóczi Horváth Lajos: *Álompákász. Egy dzsentri gyermekora*. Bp., Magvető, 1986, 37, 45.

531 Komáromi Sándor: Helycsere!, i. m. 1–2.

tetett. Vizsgálatunkat elegendő forrás híján a zsidó középosztály és a nagypolgárság integrációs esélyeire korlátozzuk.

A 19. század első felében kibontakozó, a századfordulóhoz érve körülbelül 800–1000 családot kitevő nagypolgárság keresztény eredetű kisebbsége nagyjából az országban régebben letelepedett német polgárcsaládokból és az 1830–1840-es években külföldről betelepült polgárokból állt. A nagypolgárság többségét alkotó zsidók esetében a befogadó keresztény magyar közeget ekképpen a születési arisztokrácia, illetve a birtokos nemességből önmeghatározása szerint „dzsentrivé”, majd „történeti középosztállyá” váló rétegek felsőbb körei képezték.⁵³⁵ Az integráció azonban mindkét felen múlt, így először arra kell választ adni, vajon a törekvés, hogy befogadást nyerjen e rétegek társaskörébe, családjába, mennyire tekinthető egyáltalán a zsidó nagypolgárság jellemző vonásának. A kortársak mondhatni egyhangú vélekedése szerint minden meggazdagodott zsidónak ez volt a leghőbb vágya. A reformkori életképekben a gazdag zsidó majdnem mindig negatív figurájának elsődleges jellegzetessége még főleg a kapzsiság, amelynek ki-elégítése érdekében a legaljasabb cselekedettől sem riad vissza.⁵³⁶ E motívum mellé és azt lassan felváltva már az 1850–1860-as években felsorakozott a szerényebb hitfeleit lenéző, a mánásvilág kegyeiért ácsingózó újjazdag imágója.⁵³⁷ Az 1880-as évektől a zsidó nagypolgár-figurákat felvonultató keresztény szerzők regényeiben a vidéki földbirtokossá vedlett, a régi nemesi vagy arisztokrata családok általi befogadása, illetve gyermekei befogadása érdekében kikeresztelkedett, vagy fiatal gyermekeit megkeresztelő „új nemes” hol kifejezetten antipatikus, hol csupán esendő figuraként, de mindig egyazon törekvés által fűtötként került bemutatásra, amihez hozzá kell tenni: a társadalmi bírálat a vagyonos zsidó polgárságtól elzárkózó, előítéletes és maradi hagyományos elit kritikáját is magában foglalta.⁵³⁸ Ezen a képen érdemben a századforduló irodalma sem módosított, a mánást, nemest „majmoló”, kegyeit kivívni igyekvő zsidó parvenü toposzá rögzült. Herczeg Ferenc 1903-ban kiadott, elsősorban az olvasók szórakoztatására szánt *Andor és András* című regényében az egyik főszereplő, szilasi Singer Ida apja vérbeli self-made-man, egy „condottiere” elszántságával és egy

„imperátor” akaraterejével, aki mindemellett nagy igyekezetet fejt ki, hogy felvegyék az arisztokrata Ügető-klubba, „ahol semmi keresnivalója nincs és ahová semmiképpen sem akarják befogadni”.⁵³⁹

A zsidó szerzők irodalmi műveiben a nagypolgárság összességében még negatívabb ábrázolást kapott. A parvenü képéhez itt már az 1860-as években társult a később ismételtén visszatérő vád, miszerint ez a réteg felelős a társadalom zsidóellenességéért, ami elsősorban a szerény és dolgozó zsidó polgárok, értelmiségiek szenvednek meg. Ormody Bertalan 1866-ban megjelent, az 1848-as forradalom idején játszódó elbeszélésében a zsidóellenesség kiváltója még elsősorban a gazdag zsidók „pénzbálvány” imádása,⁵⁴⁰ Molnár Ferenc 1901-ben kiadott első regényében már főleg az arisztokráciához és a dzsentrihez való „tapintatlan” dörgölődésük.⁵⁴¹ Más művekben, így Acsády Ignác 1880-ban megjelent vígjátékában vagy Molnár Ferenc 1911-ben kiadott humorreszkjeiben a gazdag zsidókról nyújtott kép kevésbé ellenséges, de a keresztény elithez való törleszkedés itt is a szatíra hangsúlyos eleme.⁵⁴² Kimondottan pozitív ábrázolásban a zsidó nagypolgár szinte egyedül Szomaházy István 1909-ben publikált, egy, a polgári ethoszhoz és hitéhez a bárói cím elnyerése után is hű bankfiú villámkarrierjét bemutató regényében jelent meg.⁵⁴³ De Szomaházy könyve szabályt erősítő kivétele a századfordulón zsidó szerzők által írt, a nagypolgárságot legjobb esetben az arisztokráciát vagy a „gentryt” megmosolyogatóan majmoló smokként bemutató szórakoztató irodalomnak,⁵⁴⁴ míg az ambiciózusabb művekben, így Kóbor Tamás 1911-ben kiadott regényében

535 E felsőbb körökön a nemesi eredetű rétegeknek a (nagy)birtokukat megtartó és/illetve az állami, megyei igazgatásban elhelyezkedő magas beosztású tagjait értjük. Az öndefinícióból „kivülről intonált megítélésre” váló dzsentri jelölésre ld. Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Uő: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., Osiris, 2006, 165–166.

536 A reformkori próza zsidóképének átfogó összegzésére ld. Szalai Anna: Bevezető. In: Uő szerk.: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Bp., Osiris, 2002, 7–97.

537 Zs. J. [Zsoldos Jenő]: Zsidó a magyar regényirodalomban. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 985.

538 Ld. Ifj. Ábrányi Kornél: *Régi és új nemesek. Eredeti regény*. Bp., Athenaeum, 1881.; Csiky Gergely: *Az Atlasz család*. (1890) In: *Századvég*. I–II. Sajtó alá rendezte Szalai Anna. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, I. 361–560.

539 Herczeg Ferenc: *Andor és András*. (1903) Bp., Singer és Wolfner, 1925, 47–48.

540 Ormody Bertalan: Zsidó arisztokrácia. Regényes korrajz (Vége). *Regélő*, 1866. júl. 31. 68–69.

541 Molnár Ferenc: *Az éhes város*. (1901) Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993, 235–240. Bródy Sándor ez időben megjelent regényeiben az elítélés messze nem ilyen egyértelmű. *Az ezüst kecskében* ábrázolt zsidó nagypolgár pénzsóvár, ravasz, de melegszívű is, gyermekeit fanatikusan szerető polgár, aki majd megőrül bánatában, amiért lánya egy keresztényhez megy feleségül. *A nap lovagjában* az öregedő „tőkepenzesek” alázattal hódolnak az arisztokrácia előtt, de a zsidó bankár mélyen elítéli az országot vesztébe rántó kivagyti költekezést, okos, félelmetes, vagyona révén mindenkinél hatalmasabb úrként jelenik meg. Bródy Sándor: *Az ezüst kecske*. (1897) In: *A nap lovagja és más kisregények*. Bp., Unikornis Kiadó, 1997, 127–260.; Uő: *A nap lovagja*. (1902). In: Uo. 261–360.

542 Acsády Ignác: *Aranyországban. Vígjáték három felvonásban*. Bp., Weismann Testvérek Nyomása, 1880.; Molnár Ferenc: *Disznótör a Lipótvárosban*. Egy nagyszabású pesti czéczo története. In: *Hétágú sip*, i. m. 198–245.

543 Szomaházy István: *Buro Sikkosi Loeu. Egy penzfejedelem pályafutása*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1909].

544 Ld. például: Mirácó [Faragó Jenő]: *Smokkék. Apró komédiák a Smokk-család életéből*. Bp., Szilágyi Béla kiadása, 1905.; Bródy Miksa – Pásztor Árpád – Szomaházy István: *Lipótváros*. Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1913]. Amint Mary Gluck megjegyezte, Ágai Adolf *Borsszem Jankó* című szatirikus lapjának figurái közt talán a nemesi földbirtokos életmódot majmolni igyekvő Vöröshegyi Dávid karaktere volt a legantipatikusabb. Ld. Mary Gluck: *The Budapest Flâneur: Urban Modernity, Popular Culture, and the „Jewish Question” in Fin-de-Siècle Hungary*. *Jewish Social Studies*, 10. évf. 2004, 3. sz. 12.

visszaköszön a régi vád, mely szerint a meggazdagodott zsidók úrhatnásága és gyávasága „az egyetlen oka az antiszemitizmusnak”.⁵⁴⁵

A váddal nem csak a fikciós művekben találkozhatunk. „Miért a hiúság vásárja odafenn, abban a rétegben, melyet »társadalmi Riviérának« nevezek?”, tette fel a költőinek szánt kérdést egy 1905. januári választási beszédében Vázsonyi Vilmos, a Demokrata Párt vezére. „Nem érzik, hogy az ellenszenvet, amit hiú sóvárgásuk kelt, mi szenvedjük meg, a dolgozó, családjukért reggeltől napestig küszködő szegénysorsú zsidók.” Beszédeiben és publicisztikájában Vázsonyi évtizedeken át ismételte: zsidó származásukat és polgári eredetüket megtagadva, a „polgárság elfajzott árulói, a parvenük, az új nemesek” az arisztokrácia szervilis támaszaivá váltak, beálltak „a középkori tényezők mellé inasnak” ahelyett, hogy mint nagypolgárok, saját osztályuk élére állva küzdenének a demokráciáért.⁵⁴⁶ A keresztény „társaságba” beférközni igyekvő gazdag zsidó kliséje mellékszálként a zsidó nagypolgárság ellen intézett polgári radikális bírálatnak úgyszintén integráns elemét képezte. Az elsősorban politikai célzatú bírálat szerint a lelkében hordott „sárga folttól” megszabadulni képtelen nagypolgárság ahelyett, hogy részt vett volna a demokratikus átalakulásért folytatott küzdelemben, társadalmi befogadása reményében behódolt az általa szervilisen kiszolgált hagyományos elitnek, annak politikáját támogatta.⁵⁴⁷

A nagypolgárság e megítélését a honi történetírás évtizedeken át lényegében változatlan formában ismételte,⁵⁴⁸ annál is inkább, mivel nézetében a nyugati historiográfiában egy időben divatos, a magyar nemességet szerzett zsidók kapcsán William McCagg által megfogalmazott „feudalizációs” tézis szintén megerősíthette.⁵⁴⁹ E képet Hanák Péter fokozatosan finomította. Míg egy először 1962-ben megjelent tanulmányában úgy vélte, hogy a bárói vagy nemesi címet, kastélyt, birtokot, rokonságot vásárolt, többségében zsidó „fináncburzsoázia” a hagyományos vezetőréteghez igyekezett „asszimilálód-

ni”,⁵⁵⁰ másfél évtizeddel később már elsősorban a „nagyburzsoázia” mentalitásának és életmódjának „különös kettősség”-ét hangsúlyozta: „munkájában szívósan őrizte a szerző polgár burzsoá etoszá”, magánéletében „ápolta a polgári erényeket”, még ha „a reprezentáció a főúri élet egyes kellékeinek átvételére készítette” is. A közéletben azonban „a polgári etoszt a nemesi hagyománnyal cserélte fel. A politikában a nagypolgárság kezdetektől elfogadta az arisztokrácia és a birtokos nemesség vezető szerepét, annak politikai eszményeihez, nacionalizmusához, mérsékelt és elkorcsosuló liberalizmusához igazodott.”⁵⁵¹ 1962-ben a zsidó nagypolgárok eredeti nevükhöz ragasztott nemesi előnevét Hanák „mégiscsak groteszk”-nek ítélte, 1983-ban a lényegét immár abban látta, hogy e nagypolgárok apáik „németes-zsidós” nevét „tüntetően megőrizték”, még akkor is, ha „közéleti célokra” elétették a predikátumot.⁵⁵² Hanák nyomán sokan máig e paradoxonba sűrítik a nagypolgárság mentalitását. A magánéletében dolgozó, takarékos, szolid családi életet élő zsidó nagypolgár, vélte Gerő András, „a közéletben asszimilálódott az úri világhoz”, Fónagy Zoltán Hanákra hajazó kifejezésével „sajátos kettősség” jellemezte: „Magánéletében és vállalkozóként a klasszikus polgári értékeket ápolta, [...] ugyanakkor a reprezentációban alkalmazkodott is az arisztokrácia által teremtett mintákhoz.”⁵⁵³

A Hanák-féle elméletben elsikkadt a kérdés, vajon a reprezentáción túl a nagypolgárság társadalmilag is igyekezett-e integrálódni a születési arisztokráciába, illetve a nemességbe. 1983-as tanulmányában Varga László ezt kétségbe vonta. Sorra véve a „nagyburzsoázia” szerinte tévesen tipikusnak vélt vonásait, az „általánossá” nem vált, illetve „tömeges méreteket nem öltött” kikeresztelkedést és összeházasodást, a gyakoribb, ám túlnyomó többségben tényleges gazdasági érdemekért kapott nemesi címeket, a jól megfontolt gazdasági érdek, vagyis „nem a beolvadás” motiválta földbirtok-vásárlást, Varga „alapvetően” eltúlozottnak ítélte a nézetet, miszerint a zsidó nagypolgárságot a „hagyományos uralkodó osztályhoz” való „»hozzáöreglődzés«” jellemez-

545 Kóbor Tamás: *Ki a ghetéből*, i. m. II. 191. A nagypolgárságról az 1900–1910-es években szinte egyedül Bíró Lajos írásaiban találunk árnyaltabb, bár összességében itt is negatív ábrázolást. Ld. Bíró Lajos: *Az Ábel-család*. In: *A ciklámen és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 71–83.; Uő: Ábel István. In: Uo. 100–106.

546 Ld. Vázsonyi Vilmos: *Beszédei és írásai*. I–II. Sajtó alá rendezte Csörgő Hugó és Balassa József. Bp., Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, 1927, I. 132–133, 182, 195, 296, 466. Az idézetek a 132. 296. 466. oldalakon.

547 Kortörténeti jegyzetek. A mi zsidóink. *Husadik Század*, 9. évf. 1908, 11. sz. 402–403.; Jászai Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése. *Husadik Század*, 11. évf. 1910, 3. sz. 372.

548 Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány*. Bp., Szerző kiadása, 1942, 73.; Sós Endre: »A cilinderes Tibor« (Bródy Sándor). In: *A nagyváros írói*. Bp., Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é. n. [1947], 60.; Lederer Emma: *A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig*. H. n. [Bp.], Népszava Könyvkiadó, é. n. [1947], 169–170.

549 William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972.; Uő: Hungary's „Feudalized” Bourgeoisie. *The Journal of Modern History*, 44. évf. 1972, 1. sz. 65–78.

550 Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1975, 358.

551 Hanák Péter: Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: Uő főszerk.: *Magyarország története 1890–1918*. I–II. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, I. 447–448.

552 Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról, i. m. 358.; Uő: A lezáratlan per, i. m. 371. Annak a mind erőteljesebb hangsúlyozása, hogy a zsidó polgárság hű maradt a polgári ethoszhoz együtt járt Hanáknál e réteg zsidósága iránti hűségének egyre nyomatékosabb kiemelésével, sőt a kettő szoros összekapcsolásával. Ld. Hanák Péter: Egy tabu-téma feloldásához. In: *Különbségek és párhuzamosságok. Németek és zsidók sorsa a nagy Duna mentén*. Bp., Friedrich Ebert Alapítvány, é. n. [1994/95], V.

553 Gerő András: Miért nincs a zsidóknak jussa a mennyországban? In: *Útdok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 1996, 157–158.; Fónagy Zoltán: *Moderнизáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001, 175. A gondolat azonos megfogalmazását adja: Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalmi a 19. század második felében*. In: Gergely András szerk.: *Magyarország története a 19. században*. Bp., Osiris, 2003, 440.

te volna.⁵⁵⁴ Pár évvel később megjelent interjú-tanulmányában Karády Viktor még határozottabban fogalmazott. „Archaikus életrendjével”, „korlátozott konzervatív-modernizációs” programjával, csökkenő gazdasági erejével a „nemesi eredetű elit”, a zsidó nagypolgárság számára „nyilvánvalóan” nem lehetett „integrációs közeg”: „Szövetségben maradni evvel az elittel célirányos volt, amíg ez hatalmon maradt, de asszimilációs »hasonulást« vállalni vele már öngyilkos kísérlet lett volna”, aminthogy „az eldzsentrisedő zsidó agrár-burzsoá családokban találni is eseteket a birtok elmulatására, elkártyázására, a tönkremenetelre”.⁵⁵⁵

Jelenlegi ismereteink alapján lehetetlen annak a pontos megállapítása, vajon a zsidó nagypolgárság tagjai mennyire vágytak, törekedtek arra, hogy befogadásra leljenek a hagyományos elit társasági köreibbe, családjába. Amint láttuk, a korabeli irodalom és publicisztika e téren alig látott kivételt, aminthogy visszaemlékezéseiben nem törekedett árnyaltságra Bauer Hilda sem, aki e réteget bátyja, Balázs Béla barátai révén valamelyest belülről is ismerte: „Az akkori előkelő gazdag zsidóságnak legnagyobb ambíciója volt előkelő keresztény, ha lehet, dzsentri és arisztokrata családokkal barátkozni, ill. érintkezni.”⁵⁵⁶ Az arisztokraták társasága után ácsingózó zsidó nagypolgár kliséje számos korabeli, olykor konkrét személyeket is megnevező anekdotában megjelent. Midőn hírére vette, hogy Ferenc József öccse, Károly Lajos főherceg a Vöröskereszt fővédnöki minőségében ellátogat az egyesület budapesti kórházába, a nagyiparos megyeri Krausz Lajos, akinek az Andrássy út 12. sz. alatti palotabérháza homlokzatán elhelyezett szoborpárok amúgy a polgári eszményeket jelenítették meg, a történet szerint befeküdt a kórház egyik ágyába, „hogy a főherceg Lajos barátunkat is kitüntethesse megszólításával”.⁵⁵⁷

Más anekdoták, illetve visszaemlékezések viszont ellentmondtak a nagypolgárság ezen ábrázolásának. Jól ismert a polgári öntudat szimbolikus illusztrációjaként felhozott történet Kornfeld Zsigmondról. 1901-ben, mikor kinevezték a főrendiház élethossziglani tagjának, díszmagyart kellett csináltatnia. Az öltözködés során inasa segítségére szorult, mert nem tudta, melyik oldalra kell felkötni a díszkardot. A bal oldalra, válaszolta az inas, mire Kornfeld rámondott: „Ne azt mondja nekem, hogy a jobb vagy a bal oldalamon,

hanem hogy a számla tartozik vagy követel oldalán.”⁵⁵⁸ Lesznai Anna irodalmiasított visszaemlékezésében anyai nagyapja, az 1879-ben hatvani előnévvel nemesített Deutsch József a nemeseket, életvitelüket megvető, polgári (és zsidó) mivoltára, házában „feinbürgerlich” szellemére büszke kereskedőként jelenik meg.⁵⁵⁹ Akár polgári öntudatból, akár mert el akarta kerülni az esetleges visszautasítást, vagy mert éppen az arisztokrácia kegyeit szomjúhozó zsidó bankár korabeli kliséje miatt óvakodott attól, hogy ő is ilyennek lássék, mindenestre Lukács György apja, a szintén nemességet kapott Lukács József tudatosan kerülte a „dörgölődés” minden látszatát. Amikor a család 1917-ben átköltözött egy gellérthegyi villába, egyik szomszédjuk azt javasolta nekik, tegyenek egy bemutatkozó látogatást a közelben élő báró Bánffy Györgyné, született Bethlen Margit grófnőnél. Lukács Mária emlékei szerint apja mereven elutasította az ajánlatot: „Édesapám azt mondta, ő nem dörgölőzik a grófokhoz. Ha a véletlen úgy adja, hát jó, de ő nem megy.”⁵⁶⁰

Annyi bizonyosan elmondható: a dualizmus korában a hagyományos elit felé gravitálás a vagyont szerző apákhoz képest gyakoribbnak mutatkozott a leszármazottak, a nagypolgárságnak a vagyonba már beleszületett második-harmadik nemzedéke körében. E nemzedéksajátos dinamika legegyszerelműbben a beházasodás terén érhető tetten. A nagypolgári sarjak részéről ez persze messze nem jelentett feltétlenül egyet apáikkal való szembe-, illetve törekvéseiktől való elfordulással, hiszen a házastárs választása a nagypolgárság körében nem annyira a szerelemről, a házasodó felek személyes vágyairól szólt, mint inkább a család pozícióját konszolidálni hivatott, a családfelelősség által meghozott vagy legalábbis jóváhagyott stratégiai döntésről.⁵⁶¹ A nagy-

558 Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből, i. m. 82.

559 Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*. I-II. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, I. 129–130.

560 Vezér Erzsébet: A mindennapi élet története. Beszélgetés Poppné Lukács Máriával. *Kritika*, 1985, 6. sz. 28. A Tanácsköztársaság idején végül mégis összeismerkedtek: „Egy éjjel kicsöngtek minket és ott állt két szomszéd, köztük ez az öreg dáma, hogy fogadjuk be. Tudniillik a grófnőhöz betörték az utcáról, mindent összevissza törtek és őt kiverték. Elmenekült a szomszédhoz, a szomszéd nem akarta befogadni. Aztán úgy határoztak, hogy hozzánk jönnek. Mi persze befogadtuk, kapott szobát, édesapámmal nagyszerűen megértették egymást a Tisza-imádatban, és ott volt nálunk nem tudom meddig.” Uo.

561 Hogy a házasságban hitsorsosaik, a kispolgárok csakúgy, mint a gazdagok, elsősorban a „jó parthie”-t keresték, ezt a kortárs zsidó szerzők olykor megvédték, gyakrabban elítélték vagy ironizáltak rajta, de egyöntetűen tényként vették. Ld. például: Glatter Edvárd: *A zsidók biostatikai viszonyai*. Pest, Landerer és Heckenast, 1856, 6.; Báttaszéki Lajos: *Fővárosi Genréképek*. Nagyvárad, Hügel Otto, 1867, 36–37.; Kayserling M.: *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén*, i. m. II. 14.; Ujvári Péter: *Az új keresztény*, i. m. 112–113.; Erényi Nándor – Molnár Ferenc – Szomaházy István – Tábori Kornél: *Budapesti erkölcsök. 70 karcolat politikusokról, bohémokról, gyerekekről, asszonyokról, fiskálisokról és egyebekről*. Bp., A Nap újságvállalat nyomdája, é. n. [1909], 62–63.; Biró Lajos: *Glória*. In: *Glória és más novellák*. Bp., Athenaeum, 1912, 3–4.; Bródy Miksa – Pásztor Árpád – Szomaházy István: *Lipótváros*, i. m. 12.; Kubán Endre: *Kőszere Snókesz*. *Zsidó adomák*. Bp., Biró Albert, é. n. [1912], 24.; Földes Imre: *Grün Lili*. Bp., Singer és Wolfner, 1916, 7, 25–30.; Biró Lajos: *Férjhezadás*. In: *Lilla*. Bp., Singer és Wolfner, 1917, 108–119.

554 Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság*, 26. évf. 1983, 3. sz. 79. Hasonló módon és hasonló érvek alapján Ránki György arra a következtetésre jutott, hogy McCaggnek a magyar polgárságra vonatkozóan megfogalmazott feudalizációs tézise „alapvető újraértékelést igényel”. György Ránki: *The Development of the Hungarian Middle Class: Some East-West Comparisons*. In: Jürgen Kocka – Allen Mitchell szerk.: *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Oxford – Providence, Berg, 1993, 445–446. Az idézet a 446. oldalon.

555 Karády Viktor: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. In: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, i. m. 40–41.

556 Bauer Hilda: *Emlékeim. Levelek Lukácshoz*. Bp., MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archivum, 1985, 44.

557 Förster Aurél: *Anekdoták*. I. Bp., „Stádium” Sajtóvállalat RT. Kiadása, 1925, 192–193. A bérházról: Gábor Eszter: *Andrássy út*. Bp., Városháza, 2002, 15.

polgárok gyermekeinek beházasodása egy arisztokrata vagy nemesi eredetű családba ekképpen legalább annyira tükrözte apáik, mint önnön akaratukat, különösen a lányokat illetően, aminthogy legalább részben szintén az apák hosszú távú terveit tükrözte a gyakorlat, hogy míg a család gazdasági helyzetét erősítendő, fiaik saját közegükből, más zsidó nagypolgári családból választottak feleséget, lányaik a család presztízst növelő, keresztény főrendi vagy nemesi (busás hozománnyal ellátott-csábított) férfiakhoz mentek hozzá. Mindenesetre előbb vagy inkább utóbb, a nagynevű, a családfő, illetve a család vezéregyéniségének személyében még zsidó vallású nagypolgár dinasztiák jelentős részének (így például a dirsztai Dirsztay, a baranyavári Ullmann, a végvári Neuman, a tornyai Schosberger, a gyulafalvi és bogdányi Groedel, a szászbereki Kohner, a csetei Herzog, a Wahrmann, a Madarasy-Beck, a Hatvany-Deutsch, a gelsei és beliscei Gutmann vagy az erényi Ullmann család-nak) legalább egy tagja beházasodott a hagyományos elitbe.⁵⁶²

Márpedig e házasságokat a zsidó fél részéről egy – végül szintén áttéréssel végződő – kivétellel minden esetben megelőzte a kikeresztelkedés. A polgári házasság bevezetéséről rendelkező 1894. évi XXXI. törvény érvénybe lépése előtt ez persze jogilag is elkerülhetetlen volt. Mivel a törvény a zsidó vallásra való áttérést nem engedélyezte, illetve megtörténte esetén nem ismer-te el, keresztényekkel törvényes (egyházi) házasságot a zsidók csak áttérésük után köthettek. Ez utóbbira gyakran közvetlenül az esküvő előtt került sor. Ordódy Pál közmunka- és közlekedésügyi miniszter hasonnevű fia, az ekkor miniszteri fogalmazó, 1884-től két cikluson át szabadelvű párti országgyűlési képviselő ifj. ordódi és alsólieszkői Ordódy Pál 1882. január 9-én a Komárom megyei Ógyallán vette feleségül Ehrenfeld Antal bagotai földbirtokos lányát, Ehrenfeld Ilkát. „A menyasszony”, tudósított a *Pesti Napló*, „előtte való nap vette fel a keresztiséget”.⁵⁶³

1895. október 1-jétől a zsidó fél áttérése jogilag már nem volt szükséges ahhoz, hogy polgári házasságra lépjen egy kereszténnyel. A hivatalos statisztikák révén ekkortól évről évre nyomon követhető vegyes házasságok tendenciálisan emelkedtek, 1895-ben a zsidók által kötött házasságok 4%-a, 1914-ben 14,2%-a volt „vegyes” házasság.⁵⁶⁴ Kövér György szerint e növekedés „egyértelműen jelzi a strukturális beolvadás (asszimiláció) megindult folyamatát az első világháború előtti Magyarországon”.⁵⁶⁵ Ha az asszimilációt Milton Gordon szociológiai definíciója szerint vesszük, amint tette feltehetően Kövér is, állítása vitathatatlan – már ha eltekintünk persze azon vegyes házasságoktól, ahol a keresztény fél kikeresztelkedett zsidó volt. De ezt most figyelmen kívül

hagyva, kérdés, hogy a ténylegesen vegyes házasságokat zsidók és keresztények együttélése szempontjából hogyan értelmezzük. E házasságok számának növekedése önmagában nem tekinthető az önazonosságukat részben keresztényként, illetve zsidóként meghatározó csoportok egymás iránti általános közeledése, a „válaszfalak” oldódása bizonyítékának. Ha kétségtelen ugyanis, hogy a zsidó-keresztény házasságok arányának az emelkedése szociológiai értelemben arra utal, hogy „a magyar társadalom egyes rétegeiben a zsidók és nem zsidók közti távolság egyre csökkent”,⁵⁶⁶ ez többféleképpen is értelmezhető. Jelzése lehet annak, hogy zsidó részről egyre könnyebben összeegyeztethetővé vált a zsidó önazonosságnak, a zsidó közösség iránti kötődésnek egy keresztény házastárs oldalán leélt élettel párhuzamos fenntartása,⁵⁶⁷ míg keresztény részről egyre többen voltak, akik számára honfitársaiknak zsidó mivolta semleges vagy pozitív tulajdonságnak számított. De annak is lehetett a jele, hogy azok száma növekedett, akik ha felekezeti hovatartozásuk szerint zsidók maradtak is, a zsidó közösségtől többé-kevésbé teljesen elszakadva integrálódtak férjük, feleségük oldalán a keresztény társadalomba, olyan házasságok oldalán, akik alkalmasint sem élettársuk „zsidóságától” nem voltak elragadtatva, sem pozitív érzelmeket nem tápláltak „a zsidók” mint olyanok iránt. A statisztikák emellett nem szólnak arról, vajon azon keresztények száma, akik egy zsidóval csak áttérése esetén voltak hajlandók házasságot kötni, idővel csökkent vagy emelkedett-e, aminthogy arról sem informálnak, vajon a vegyes házasságok közül mennyien maradtak azok, illetve hányan tértek át házasságukat követően férjük, feleségük keresztény hitére.

A zsidó nagypolgárság tagjainak az arisztokráciába és a „történeti középosztály” felsőbb rétegébe való beházasodása terén a polgári házasság behozatala mindenesetre semmit nem változtatott. Blaskovich Melánia kivételével, aki 1887-ben nemcsak arra volt hajlandó, hogy a zsidó felekezetű Königswarter Hermannhoz menjen feleségül, hanem apósa, báró Moritz von Königswarter követelésének engedve maga tért át a zsidó hitre (hogy az após halála után férje által követve visszatérjen a katolikus vallásra),⁵⁶⁸ egyetlenegy olyan

566 Karády Viktor: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon, i. m. 68. Ld. még Uő: A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején. In: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, i. m. 196–248.

567 A vegyes házasságot a kitéréssel lényegében azonos jelenségként, hozzá hasonlóan a zsidósággal való szakítás jeleként értelmező történetírással szemben az utóbbi időben több szerző is a vegyes házasság ennél pozitívabb értékelésére tett kísérletet Ld. Kerstin Meiring: *Die Christlich-jüdische Mischehe in Deutschland 1840–1933*. Hamburg, Dölling und Galitz, 1998.; Till van Rahden: *Juden und andere Breslauer. Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten, und Katholiken in einer deutschen Großstadt von 1860 bis 1925*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. 141–147.; Uő: Intermarriages, the „New Woman”, and the Situational Ethnicity of Breslau Jews from the 1870s to the 1920s. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 46. évf. 2001, 125–150.

568 Königswarter Hermann és felesége történetét a IV. fejezetben ismertetjük. Ezen egy eseten kívül Kempelen Béla szerint a pénzszerzésében levő gróf Königsegg Lajos szintén beleegyezett abba, hogy jövendőbelije, egy gazdag aradi malomtulajdonos és „szatócs” lánya vallását

562 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 87, 96, 105, 112–113, 131, 134–135, 138, 140.; II. 27, 38, 63–64, 141.; III. 94.

563 Eljegyzések és esküvők. *Pesti Napló*, 1882. jan. 11., esti kiadás. Újságkivonat in: *Jüdische Delikatessen*. Öregebb Bonyhády Perczel István tulajdona. OSZK Kt. Oct. Hung. 730/18, 9. f.

564 Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek, i. m. 196.

565 Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig, i. m. 159.

esetről sem tudunk, ahol egy, e rétegekhez tartozó és e rétegek értékrendjével azonosuló férfi vagy nő zsidó hitű személlyel lépett volna házasságra. Azon zsidók számára, akik ilyen „parthie”-ra vágytak, az áttérés 1895 után is kötelező, magától értetődő előfeltételt jelentett.

A következő kérdés az, vajon mindazok, akik csupán – illetve első lépésként – e rétegek társas köreiből kívántak befogadást nyerni, e vágyukat zsidó vallásuk fenntartása mellett milyen eséllyel valósíthatták meg, illetve esetleges áttérésük mennyiben növelhette befogadásuk esélyét. Közös, a szakmai kapcsolatokon túlmenő társas érintkezésről a reformkortól, vagyis a liberális eszmék térnyerésének idejétől és egy már relatíve széles és tökeerős honi zsidó kereskedői és vállalkozói réteg megjelenésétől fogva beszélhetünk. A kezdetek nehéznek mutatkoztak, ami a kölcsönös előítéletek évszázados súlyát tekintve nem meglepő. „Gazdag zsidót sokat talál az ember Magyarországon és izraelita elegánsokat is”, írta 1831-ben magyarországi körutazásáról beszámoló könyvében a berlini August Ellrich, de „valami kitűnő társaságot, crachat-kat [itt: kitüntetések] és rendjeleket, szalagokat hiába keresne az ember náluk”, mivel „a magyar” nemigen hajlandó leülni egy zsidó asztalához, „legyen bár az mindkét földteke összes ínycsalatjaival megterhelve”.⁵⁶⁹ Noha a lelkes liberális és amatőr numizmatikus Fejérváry Géza már ekkor baráti viszonyban volt egy gazdag eperjesi kereskedő, Holländer Márk gondos nevelésben részesült és jogot végzett fiával, Holländer Leóval, ez ekkor még rendkívülinek számított, Pulszky Ferenc apjának – fia szerint a magyar nemesség által ez időben általánosan osztott – fogalmai szerint megbotránkoztatott volt.⁵⁷⁰ Mindazonáltal, és ez tekinthető a nyitás első intézményes jelének, az 1830–1840-es években számos kaszinó és egyesület fogadott tagjai közé zsidókat, és e téren Michael Silber szerint a nemesség befogadóbbrak mutatkozott, mint a városi polgárság.⁵⁷¹ Az 1850–1860-as évektől a részvénytársaságok igazgatóságai a zsidó nagypolgárság és a nemesi, még inkább főrendi család-

megtartva váljon nevévé. A minden dátumot nélkülöző történetet illetően, mivel sehol nem találtuk nyomát, erős szkepszissel viseltetünk. Ld. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 141.

569 Idézi Siklóssy László: A polgári erkölcs. (1923) In: *A régi Budapest erkölcsé*. Bp., Osiris, 2002, 407–408.

570 Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. (1880–1882) I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1884, I. 35.; Bona Gábor: Az 1848–49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 9. évf. 1998, 1. sz. 62.

571 Silber szerint az egyetemi életben a mezővárosok nyitottabbak voltak a zsidók befogadása iránt, mint a szabad királyi városok, míg általánosságban Pest a vidék után kullogott. Tóth Árpád azonban úgy találta, a Nemzeti Kaszinó és a Gazdasági Egyesület kivételével minden jelentősebb reformkori pesti egyesületben akadtak zsidó hitű tagok. Valójában, mint látni fogjuk, egy zsidó vallású férfi a Nemzeti Kaszinóba is felvételt nyert. Ld. Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban, i. m.; Tóth Árpád: Asszimilációs utak a késő-rendi társadalomban. A zsidóság szerepvállalásáról a reformkori pesti egyesületekben. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohájdá Ferenc szerk.: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Bp., Hermész Kör – Osiris, 2003, 156–185., különösen: 163–173.

dok férfi tagjainak kiemelt érintkezési színhelyeivé váltak.⁵⁷² Az érintkezés itt persze eleve szűk, formális keretek között mozgott: lényegében a kétheti vagy havi igazgatósági ülésekre szorítkozott, és könnyen lehetséges, hogy egyes arisztokratáknak nem volt különösebben ínyére. A „megférhetlen” ősi szokásaikat levetett zsidók társadalmi befogadását szorgalmazó Vahot Imre 1855-ben sajnálkozva konstataulta: „E tekintetben a vérevelt magyar aristocrazia még a legnagyobb ellenszenvvel, sőt lenézéssel viseltetik a zsidó iránt.”⁵⁷³

A szabadságharc leverését követő évektől az 1870-es évek második feléig terjedő időszakban a tendencia mindazonáltal egyértelmű: az arisztokrácia és még inkább a nemesség liberális(abb) tagjai nyitottabbá váltak a zsidók befogadása iránt, ami összefüggött a keresztény társadalomnak a kortársak egyöntetű megállapítása szerint általános filoszemita hangulatával. Az 1850–1860-as években, írta a gyulai Kóhn Dávid, „a zsidóknak, ha nem is voltak politikai jogaik, [...] társadalmi téren jobb, kedvezőbb helyzetük volt Magyarországon, mint azután bármikor. [...] Sok vidéki városban megtörtént, hogy a paszív rezisztenciában levő előkelő nemesség és polgárság, mulatságokat rendezvén, vigalmaikra nem hívta meg a Bach- és Schmerlingkorszak alatt szolgáló előkelő hivatalnokokat, akkor sem, sőt különösen akkor nem, ha azok fajmagyarok voltak; ellenben meghívta s szívesen látta mulatságain a műveltebb zsidókat és pedig nemcsak a férfiakat, hanem azok női családtagjait is.”⁵⁷⁴ A hon javát szolgáló „összeolvadás” jegyében az 1860-as években a kaszinók és egyesületek sorra nyitották meg kapuikat a zsidó hitű jelentkezők előtt.⁵⁷⁵ Az emancipációt megelőző években, emlékezett vissza Bartha Miklós, „minden művelt ember iparkodott finom, elnéző, gyöngéd lenni a szegény, elnyomott zsidó iránt. Irodalom, közelet és társadalom becértette a zsidót.” Az egyetemen „megtörtént, hogy egymás közt nem tegezödtünk, de a zsidó fiúval mindenki tegeződött, mert mindenki tüntetni kívánt azzal, hogy nem tartja magát a zsidónál különbnek. Nemcsak az iskolának volt ilyen szellem. Az egész társadalom ilyen volt. Szidni a zsidót nem illett. Aki tette, brutá-

572 Busbach Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz*. II. Bp., Kilián Frigyes Bizománya, 1899, 34.; Vörös Károly: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In: Uő szerk.: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 225. [Budapest története IV.]

573 Vahot Imre: Parádi fürdő-élet 1855-ben. *Pesti Napló*, 1855. aug. 6., oldalszámozás nincs [2].

574 Kóhn David: *Hatvan év múltán. Visszaemlékezések*. Gyula, Dobay János Könyvnyomdája, 1936, 214–215.

575 Levelezések. Aradi zsidó-ügyek. *Magyar Izraelita*, 1862. márc. 7. 83.; Csetényi Imre: A hatvanas évek és a zsidóság, i. m. 103.; Kerecsényi Edit: Nagykanizsa társadalma és egyetemi élete 1900 táján. In: Degré Alajos – Halász Imre szerk.: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1984–1985*. Zalai Gyűjtemény 21. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1985, 109.; B. Horváth Csilla: A pécsi kereskedők szerepe a helyi polgári társas élet szervezésében. In: Tóth G. Péter szerk.: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2002, 445–446.

lis hírbe jött.⁵⁷⁶ E hangulat szimbolikus kifejezést nyert az Európa Szállóban 1860. december 19-én mintegy 600 fő részvételével tartott „testvérisülési lakomában”,⁵⁷⁷ illetve az 1867 tavaszán, vagyis nem sokkal a zsidók decemberben törvénybe foglalt egyenjogúsítása előtt alakult Egyenlőségi Körben. Az egyesület, amely Pest főpolgármestere, Szentkirályi Móric kezdeményezésére jött létre, a zsidók és a keresztények közötti baráti kapcsolatok előmozdítását tűzte ki céljául, a kör első elnöke az emigrációból visszatért Klapka György tábornok lett, őt követte a polgármesteri tisztségtől ekkor megvált Szentkirályi, alelnökül Barnay Ignácot, a PIH titkárát választották meg. Az egyesület alakulása után nem sokkal 600 tagot számlált, közülük 250 zsidót.⁵⁷⁸ Az érintkezés nem korlátozódott az intézményes társas életre, a keresztény előkelőségek a zsidó nagypolgári családok esküvőin is mind gyakrabban megjelentek. 1869-ben Popper Lipót lánya és a két évvel korábban budai előnévvel nemességet kapott Goldberger Henrik bécsi esküvőjén Anton von Schmerling és Friedrich Ferdinand von Beust mellett jelen volt Thaisz Elek pesti rendőrfőkapitány, Házmán Ferenc, Buda (utolsó) polgármestere, főispánok, királyi tanácsosok, „és sok más jelentékeny személyiség valláskülönbőség nélkül”.⁵⁷⁹ Az 1870-es évek új jelensége annak a vidéki zsidó földbirtokos rétegnek a színre lépése, amely vagyona, életmódja, illetve (akármily friss) nemesi címe révén a helyi elit potenciális partnerévé vált. Az 1867-ben nemességet kapott apja, Moscovitz Mór által 1872-ben vásárolt 4000 holdas Zemplén megyei birtokon letelepedett, lovagló, vadászó Moscovitz Gézát/Geyzát, Lesznai Anna apját, a környékbeli arisztokraták és birtokos nemesek befogadták körükbe, családjaik összejártak.⁵⁸⁰ Vázsonyi Vilmos feleségének önéletrajza szerint mátészalkai földbirtokos apja, Schwartz Jakab „a legbefolyásosabb úri családokkal bizalmas barátságban állott”, részben annak köszönhetően, hogy mint a Szabadelvű Párt kerületi elnöke, az ő házában zajlottak a választások előkészületei.⁵⁸¹ Ami a politikai élet centrumát illeti, a parlamenti folyosók traccsain túl egyes zsidó képviselők baráti kapcsolatokat szőttek a hagyományos politikai elit tagjaival. A Szabadelvű Párt klubjában Nedeczky István és Jókai Mór mellett Tisza Kálmán tarokkasztalának negyedik oszlopos tagja az 1875-ben képviselővé választott, majd 1885-ben a főrendiház élethossziglan

tagjává kinevezett, Schwartz Jakabhoz és Moscovitz Gézához hasonlóan zsidó hitű Sváb Károly volt.⁵⁸²

Az 1880-as évek elejétől felerősödő politikai antiszemitizmus a kortársak szerint a zsidók társadalmi integrációjának megakadásában is megnyilvánult. Az ősi birtokok „zsidó kézre” kerülése, amely „nemcsak Istóczyt, hanem sok más polgártársunkat is bántja”, írta Pulszky Ferenc 1880-ban, még a birtokait fenntartó réteg körében is növekvő ellenérzést szült a közöttük letelepedett új földbirtokosokkal szemben: „Szidjuk a zsidókat, ha meggazdagodnak, csak kivételesen fogadjuk társaságunkba, s aztán bosszankodunk, ha elhagyják az országot, mely megadta ugyan nekik a polgári egyenlőséget, de csak kivételesen a társadalmat. [...] Ha pedig megmaradnak az országban, s érdekeiket a haza földjéhez kötik, jószágot vesznek, s gazdálkodnak úgy mint mi, vagyis jobban mint mi, ezt sem szeretjük, nem is társalkodunk velök úgy mint egyéb szomszédainkkal, ha ki nem mondjuk is, még is azt gondoljuk: a zsidó mégis csak zsidó, elkülönült népfaj.”⁵⁸³ Az *Egyenlőség* szerint az antiszemitizmus éppen a társadalmi integráció megtorpanásában vált először érzékelhetővé. Amint egy, a „legszebb reményeket” nyújtó 1870-es éveket visszasíró szerző írta 1883-ban: „A társadalmi összeolvadás egyik alaptétele a kölcsönös bizalmas érintkezés. A mostani ferde iránynak legelső gonosz kinövése épp e bizalmas érintkezés megszűnése volt. A 70-es évek elején hány közös nőegylet támadt, a zsidók mindenütt, kaszinókban, körökben tagokul fölvetettek, társas körökben, bálók stb. alkalmával a legszebb egyetértés uralgott. [...] Ma mindenütt bizonyos hidegség, szeszély a kedélyekben, minden oldalról indítványok a zsidók kitörlése iránt a kaszinókból, zsidók elite-bálokról országszerte kihagyatnak, rendezőnek be nem vétetnek.”⁵⁸⁴ Más szerzők viszont úgy vélték, a politikai antiszemitizmus mit sem rontott az amúgy is mostoha viszonyokon: „A zsidók elleni gyűlölet és bizalmatlanság mindig létezett, csak hogy lappangott – a közéletben, a társadalmi érintkezésben azonban folyton testet öltött”, írta egy röpirat névtelen szerzője az 1880-as évek közepén. „A különbség a jelenlegi és ezelőtti való állapot közt az, hogy ami eddig csak lappangott, illetve csak a társadalmi érintkezésben nyilvánult, most nyíltan hirdettetik.”⁵⁸⁵ Az 1880-as évekre visszaemlékező és ugyancsak általánosságban fogalmazó Szontagh Jenő, későbbi főispán, majd felsőházi tag a kor jellemző vonását szintén nem a viszonyok rosszabbra fordulásában, mint inkább a korábbi kedvezőtlen társadalmi viszonyok fennmaradásában látta: „Ha ennek a korszaknak a liberalizmus volt is a külső és legjellemzőbb eszméje, társadalmilag az egyes osz-

576 Bartha Miklós: A kazár bevándorlás. (Magyarország, 1903. jan. 11.) In: *Összegyűjtött munkái*. III.: *Politikai beszédek és nemzetiségi cikkek*. Sajtó alá rendezte Samassa János. Bp., Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése Bizománya, 1910, 585–586.

577 Viola [Vezerle Gyula]: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról*. Vác, Kiadja Serédy Géza, 1878, 125–126.

578 Tenczer Pál: Sváb rabbi jóslata Falk Miksáról. *Reminiszcenciák. Egyenlőség*, 1898. jún. 5. 3.; Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*, i. m. 45.; Fejtő Ferenc: *Magyarország, zsidóság*. Zeke Gyula közreműködésével. Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 2000, 80.

579 Levelezések. *Izraelita Közlöny*, 1869. máj. 14. 180.

580 Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1979, 9–12.

581 Vázsonyi Vilmosné: *Az én uram*. Bp., Genius Könyvkiadó R.T., é. n. [1931], 8.

582 Vécsey Tamás: *Tisza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány*. Celldömölk, Dinkgreve Nándor Könyvnyomdai Intézete, 1931, 132–133. A *Zsidó Lexikon* által tévesen kitértként jelölt Sváb Károly zsidó vallásúként halt meg. Ld. Sváb Károly halála. *Egyenlőség*, 1911. aug. 6. 7–8.

583 Pulszky Ferenc: A zsidókról. *Pesti Napló*, 1880. júl. 25. oldalszámozás nincs [1].

584 Horváth Iván: A zsidók s a magyar társadalom. *Egyenlőség*, 1883. febr. 18. 3–4. Ld. még: Az ideit farsang. *Egyenlőség*, 1886. febr. 7. 6.; G.: Farsang alatt. *Egyenlőség*, 1886. febr. 28. 1.

585 *A zsidókérdés*. Írta: Egy zsidó. Bp., Wilckens és Waidl Könyvnyomdája, é. n. [1884/85], 3–4.

tályok között a válaszfalak mereven fennállottak. Ez a válaszfal pedig éppen a zsidósággal szembe volt a legmagasabb és talán sehol Európában nem ütöttek ezen kevesebb rést, mint éppen nálunk.”⁵⁸⁶ Hogy a helyzet ennél árnyaltabb lehetett, jól mutatja Wahrmann Mór esete. Lányának, Wahrmann Renének és megyeri Krausz Izidornak a dugig telt Dohány utcai zsinagógában 1883-ban celebrált esküvőjén a *tout Budapest* megjelent, így többek közt Szapáry Gyula pénzügyminiszter, a volt pénzügyminiszter Széll Kálmán, ez időben az általa alapított Jelzálog Hitelbank vezérigazgatója, vagy Ráth Károly főpolgármester.⁵⁸⁷ Wahrmann Mórnak a házát is sokan látogatták, híres csüttörtöki szalonjáról a korabeli sajtó rendszeresen beszámolt, különösen ha az adott napi vendégsereg kiemelkedően díszesre sikerült. A bankár és képviselő otthonában 1881 februárjában például „a művészeti nagyságok”, nevezetesen Liszt Ferenc, illetve neves értelmiségek (Gyulai Pál, Beöthy Zsolt) mellett a hagyományos politikai elit számos prominense is tiszteletét tette, így Szapáry Gyula, Podmaniczky Frigyes, Apponyi Albert vagy Széll Kálmán, aki, és ez sem mellékes, a feleségét is magával hozta.⁵⁸⁸ Igaz viszont, hogy a viszonyosság már nem állt fenn. Amint írta Wahrmannról a „budapesti társaság”, vagyis a fővárosi keresztény elit 1886-ban megjelent portréjának névtelen szerzője: „Nagyon szívesen elmennek az ő ebédjeire, estélyeire a főrangú urak, de őt meghívni nem igen van napirenden.”⁵⁸⁹ A zsidó nagypolgárságnak az 1880-as években elért integrációjára nézve sokatmondó, hogy a könyv *Pénzvilág* című fejezetében a kifejezetten liberális szellemiségű szerző Wahrmann Móron kívül kizárólag zsidó származású, de már keresztény családban született, vagy gyermekkorában, illetve fiatalon, de mindenesetre legkésőbb 1848-ban megkeresztelt férfiakat említett név szerint, e réteg többi tagjáról csupán annyit jegyezve meg: „A budapesti pénzvilágnak egyéb elemei kevésbé úsznak a magyar társasélet felszínén még ez idő szerint.”⁵⁹⁰

A keresztény szerzőkkel ellentétben, akik az 1890-es évek első felében is inkább a politikai életben elnémuló antiszemitizmusnak a társasági életben továbbra is megnyilvánuló jeleiről, a „Lipótváros” elszigeteltségéről, illetve kivetettségeről értekeztek,⁵⁹¹ a zsidó felekezeti sajtó már az 1880-as évek végén enyhe javulást vélt felfedezni. „A társadalomban is kezd szünedezni a tüntető exkluzivitás”, írta az *Egyenlőség* az 1889-es évet köszöntő cikkében, miután „hazafias örömmel” konstataulta „hogy míg az úgynevezett művelt ál-

lamokban a sötétség lovagai még nem tették le a fegyvert, nálunk a nyilvános harc megszűnt, a nyilvános támadások elnémultak”.⁵⁹² Bár az 1890-es, „oly siralmasan jobblétre szenderült”, értsd: a zsidók kizárásával lezajlott jogászból erre nem adott okot,⁵⁹³ az egyházpolitikai küzdelmek idején a felekezeti körök optimizmusát a kormánytagoknak, illetve feleségeiknek a Pesti Izraelita Nőegylet rendezvényein nyilvánvalóan üzenetértékű megjelenése is táplálta.⁵⁹⁴ Az egyházpolitikai reformok diadalát követő millennium évében a zsidó felekezeti életben is aktív újságíró Gerő Ödön bizakodva írta: „Emitt korhadó törzsfák, amott virágzó uborkafák, a melyekre jó a felkapaszkodás. Emitt a véletlen gyermekei, amott a szerencse kegyeltjei laknak. Itt a bárónál kezdődnek, ott a báróság a végcél. Nagy ellentétek, de összetereli majd őket az a nagy készülő zivatar, a melynek már most is hallható a dőreje. Majd valamikor összszebújnak, most még szökik a mágnesnegyed a nádor-utca elől.”⁵⁹⁵ Ugyanezen év elején viszont az *Egyenlőség* főszerkesztője már újabb megtorpanásról számolt be: „Keresztény testvéreink különösen ebben az esztendőben vigyáznak rá, hogy zsidó ember ne táncoljon, legalább velük együtt ne táncoljon. A tiszta-eszlári járvány óta nem volt annyi zsidómentes bál Budapesten, mint ebben az esztendőben, pedig éppen ebben az esztendőben érjük reczipiáltan az első bálakat. Hiába, a zsidó-izzony újból terjed. Athléták, juristák, megyeisták, medeczinisták és tudja isten még miféle isták, mintha kommandóra éreznék rosszul magokat zsidók társaságában. – Reczipiáltak benneteket, jól van, mi meg fogjuk mutatni nektek, hogy mi nem reczipiáltunk, azért sem.” Cikkét Szabolcsi Miksa mindazonáltal még reménykedően zárta: „Nem is kell zavarani az aranyifjúságot. Hadd gyűljön ki magát, majd megjuhászodik, majd magához tér.”⁵⁹⁶ A zsidók társadalmi helyzetéről hét évvel később, 1903-ban írt tanulmányában Zay Miklós nem szólt semmiféle időszakos törésről, de emlékei megerősítik Szabolcsi meglátását. „1897-ben elnöke voltam a fővárosi nagy bálók elsejének s midőn a meghívókra került sor, megütközéssel hallottam, hogy a zsidó családok egyáltalán nem szerepelnek a névsorban. Egy darabig ellenkeztem, de a rendezőség tagjai váltig erősítették, hogy amaz elem, mely a bált látogatja elmarad, ha zsidókat is meghívunk. Személyesen győződtem

586 Szontagh Jenő: *Arcképek I. Ferenc József korából*. Bp., Stephaneum Nyomda R. T., 1934, 29.

587 Keller Andor: *Mayer Wolf fia. (Wahrmann Mór életregénye)*. H. n. [Bp.], Hungária, é. n. [1941], 42.

588 Szalon. *Pesti Napló*, 1881. febr. 11., esti kiadás. Újságkivonat in: *Jüdische Delikatessen*. Öregebb Bonyhád Perczel István tulajdona. OSZK Kt. Oct. Hung. 730/9, 81. f.

589 *A budapesti társaság*. Bp., Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1886, 452.

590 Uo. 449–453. Az idézet a 453. oldalon.

591 Pulszky Ferenc: *Májusi liberalizmus. Pesti Hírlap*, 1892. máj. 26. 2.; Fehér holló: *Polgári házasság és zsidókérdés*. Bp., Szerző kiadása, 1893, 11–12.; Rutilus [Szigetvári Iván]: *A mi szabadelvűségünk*, i. m. 238–242.

592 Antroposz: *Visszapillantás. Egyenlőség*, 1889. jan. 6. 1.

593 Palágyi Lajos: *Osztálykülönbségek. Egyenlőség*, 1890. jan. 12. 1.

594 Haber Samu: *A pesti izr. nőegylet jubileuma. Egyenlőség*, 1891. máj. 15. 5.; *A pesti izr. nőegylet*. Uo. 16–17. A nőegylet javára 1895 elején rendezett „elitebál”-ra az újonnan kinevezett Bántfy Dezső miniszterelnökön és Wlassics Gyula kultuszminiszteren kívül megjelent a lemondott kormány több tagja, valamint „a hadsereg, a megye, a főváros kitűnő képviselői, a parlament több vezető alakja, az írói és művészi világ jelesei és az ország és székes főváros szommitásainak egész fénye sora”. Sz. [Szabolcsi Miksa]: *Egy darab reczeczio in praxi. A pesti izr. nőegylet bálja. Egyenlőség*, 1895. febr. 8. 10–11.; Gerő Katalin: *A szeretet munkásai. A Pesti Izr. Nőegylet története, 1866–1937*. Bp., Szerző kiadása, 1937, 191.

595 Gerő Ödön: *Budapest fiziognómiája*. In: Lenkei Henrik szerk.: *A mulató Budapest*. Bp., Singer és Wolfner, 1896, 49.

596 Szabolcsi Miksa: *Két irány. Egyenlőség*, 1896. febr. 14. 6–7.

meg ez állítás igaz voltáról.⁵⁹⁷ A zsidókkal szembeni elzárkózás Zay Miklós szerint tanulmánya megjelenése idején sem múlt el: „valakit előzékenyen fogadnak egy társadalmi körben, a meddig zsidó voltával nem jöttek tisztába, de az érintkezés fagyossá válik, mihelyt az igazság kiderül”. Mindazonáltal úgy vélte, „a viszonyok e téren enyhültek”, és reményét fejezte ki, hogy „az idő és a tapasztalás” tovább enyhít majd rajtuk.⁵⁹⁸

Az 1890-es évek végétől újfent erősödő antiszemitizmus hatása alatt a háborút megelőző másfél évtized során mind borúlátóbb *Egyenlőség* ekkorra végleg más véleményen volt. Amint írta 1900-ban a hetilap egyik keresztény (esetében nemesi családból származó) szerzője, a hírlapíró Lipcsey Ádám: „Ne hunyjuk be szánt-szándékkal a szemeinket a nyilvánvaló tapasztalati tények előtt s konstatáljuk azt a szomorú valóságot, hogy az úgynevezett »társadalmi antiszemitizmus« már ma jelentősebb, általánosabb mértékben van meg, mint mikor a régi jó Istóczy-időkben politikai szerepre és rangra aspirált ez az ostobaság. Jelenségei, következményei némi idegenkedő társadalmi elkülönítettségben kulminálnak, amelyre éppen a magyar társadalomnak legkisebb szüksége sincs.”⁵⁹⁹ Ami kifejezetten a zsidó elit társadalmi befogadását illeti, a hetilap hasábjain 1914-ig a korábbi optimizmussal többé már nem találkozunk, keserűséggel annál jobban és egyre inkább. „Megjegyezzük már azért is, hogy orruk alá dörgölhessük alkalomadtán azoknak a tamaskodóknak, akik a hivatalos antiszemitizmusnál sokkal veszedelmesebb társadalmi antiszemitizmus rákfénének szégyenletes terjedéséről tudni nem akarnak”, írta a hetilap 1902 elején, amikor kiderült, hogy a farsangi bálók egyik legelegánsabbjának tartott jogászbál rendezőse, élén Wekerle Sándorral, egyetlen zsidó vallású személyt sem vett fel az 1500 fős vendéglistára.⁶⁰⁰ „Kétségbevonhatatlan tény”, írta e hetilap fél évvel később, „hogy a zsidóság – a kivételek nem döntenek meg a tételt – napról-napra, különösen a legutóbbi időben, tért veszít. S ez a térvésztes társadalmi téren különösen észlelhető. [...] A zsidó nem tud pozíciót szerezni a társaságban, az úgynevezett keresztény társaságban, amely vagy lenézi a zsidót, vagy ellenszenvvel viseltetik iránta.”⁶⁰¹

Az effajta, szándékukban is általánosító kijelentések nem törekedtek árnyaltságra. Így annak a megállapítására sem, vajon a „társaságon” belül az arisztokrácia vagy a századfordulóhoz érve magát inkább „történeti középosztálynak” tekintő, a kortársak által inkább dzsentrinek nevezett réteg felsőbb körei zárkóztak-e el jobban a zsidó nagypolgárság befogadása elől. Ami a mágnásvilágot illeti, a már említett Moscovitz Géza több arisztokrata családdal jó viszonyt ápolt, amit unokaöccse, Hatvany Lajos olykor ki is használt, megkérve például unokabátyját, hogy Babits Mihály középiskolai

tanári kinevezése érdekében járjon közbe gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszternél, illetve a kongreganista báró Barkóczy Sándornál.⁶⁰² A lehengerlő személyiségű Moscovitz Géza azonban inkább a szabályt erősítő kivétel lehetett, ráadásul ha hihetünk lánya regényesített visszaemlékezéseinek, egyes helyi arisztokraták, ha elfogadták is apja ebédmeghívását, ezt csupán a vármegyei ügyek szükséges rendezése érdekében tették, „egy Hódy báró mégsem ült volna le zsidó asztalához pusztán kedvtelésből”.⁶⁰³ A legtöbb mágnás idáig sem ment el. Amikor az 1890-es években magyarországi tartózkodása során a walesi herceg, 1901-től VII. Eduárd egy zsidó bankár házában vendégeskedett, a bankár vadászatot rendezett tiszteletére, amelyre a herceg hívta meg a vendégeket. „Köztük volt mostohaanyám bátyja, Pálffy Miklós is”, emlékezett vissza Károlyi Mihály, „aki azonban elutasította a herceg meghívását, mondván, hogy nem teszi be a lábát zsidó házba”.⁶⁰⁴ Az eladósodott bárók, akik végszükségben „filoszemitizmusra adják magukat”, írta Molnár Ferenc 1901-ben megjelent regényében, „volt társaságuk szemében mélyebbre süllyednek, mint az orfeumba kerülő grófnők”.⁶⁰⁵ Két évvel később Herczeg Ferenc hasonlóan vélekedett: „Egy igazi báró, aki nem szegény ember és mégis gazdag zsidók társaságába jár, már magában véve is gyanús jelenség.”⁶⁰⁶ Nagy Endrének az 1910-es évek elején nyílt lehetősége bepillantani e zárt világba. A kabaréja révén ekkor már neves szerző felkérést kapott egy (Károlyi?) grófnőtől, hogy vállalja el egy, a mágnás családok ifjabb tagjai által előadott jótékony célú műkedvelő előadás rendezését. Nagy Endre *Mágnás-revü* címmel meg is írta a műsort. „Már javában folytak a revü próbái, amikor egy értekezleten fölbukkant a nemes gondolat, hogy a magyar arisztokrácia ebből az alkalomból kivételiesen érintkezést kereshetne az alsóbb néposztályokkal is. [...] Az alsóbb néposztályok képviselőjéül az egyik iparmágnás leányát, egy nagy bank vezérigazgatójának feleségét jelölték ki, és az egyik élőképben a keleti királynő szerepét választották ki a számára. Az egyik gróf helyeslően bólintott: – Erre kitűnő lesz. A bárónőnek kitűnő Szulamit arca van.”⁶⁰⁷ Az előadás estjén a dugig telt Urániában testületileg megjelent zsidó nagypolgárság viszont magára maradt: „a nézőtérben nagyjából csak a Lipótváros jelent meg. Az arisztokraták inkább a főpróbán nézték végig az előadást.”⁶⁰⁸

Ha a mágnásvilág egyes tagjai olykor hajlandónak mutatkoztak arra, hogy gazdag zsidók házáat megtiszteljék jelenlétükkel, ennek fordítottja, amint az 1900 végétől 1913-ig megjelenő *Szalon Újság* híreiből kiderül, szinte

597 Zay Miklós: Zsidók a társadalomban, i. m. 962.

598 Uo. 949.

599 Lipcsey Ádám: Az idegesek. *Egyenlőség*, 1900. ápr. 1. 1.

600 Hazug demokrácia. *Egyenlőség*, 1902. jan. 26. 10.

601 Br. J.: A zsidóság és a társadalom. *Egyenlőség*, 1902. aug. 3. 2–3.

602 Hatvany Lajos: *Levelei*. Válogatta és a szöveget gondozta Hatvany Lajosné és Rozsics István. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 285.

603 Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. 148.

604 Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 38.

605 Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 285–286.

606 Herczeg Ferenc: *Andor és András*, i. m. 48.

607 Nagy Endre: *A kabaré regénye*. (1935) Bp., Palatinus, 2000, 209–210, 228.

608 Uo. 231–232.

soha nem fordult elő. A „kizárólag a főúri társaság számára” kiadott, 1904 novemberétől a Park Klub hivatalos lapjaként megjelenő *Szalón Újság* egyik célját abban jelölte meg, hogy „kimerítően” beszámoljon „a főúri társaság belső életéről” és részletes képet nyújtson olvasóinak a „szalonéletéről”.⁶⁰⁹ Minden estélyről, fogadásról nyilván nem adott hírt, ráadásul 1907-től egyre ritkábban közölte az elújságolt társasági események meghívottjainak listáját. Ezek között kitért zsidók, illetve kitért zsidók sarjai sem találhatók különösen nagy számban: e tizenhárom év során csupán mintegy tucatnyi egyén nevével találkozunk, ami azonban a zsidó vallású vendégek számát jócskán meghaladja, tekintve hogy a lap hasábjain összesen egy ilyen személy szerepel, nem más, mint Moscovitz Géza, aki Liechtenstein János herceg és Andrássy Maricza grófnő 1906-ban tartott esküvőjének a magyar és európai arisztokrácia krémjét feltüntető vendégei között jelent meg.⁶¹⁰

Pár visszaemlékezés arra enged következtetni, hogy a „történeti középosztály” felsőbb körei, legalábbis egyes vidéki városokban, ennél valamelyest nyitottabbak lehettek. Bár Brüll Adél, alias Léda ifjúkori barátnője, Fehér Dezsőné szerint „ez Váradon is ritka osztályáthidalás volt”, az 1890-es években „a szép Brüll Adélt és szüleit – állapították meg a mi köreink csodálkozással vegyes irigykedéssel – befogadja Váradon az »úri társaság«. Adélt és szüleit meghívják nagy, exkluzív farsangi mulatságaikra: a Múzeumbálra, Kárpátbálra, Nőtlen Urak báljára, Kaszinó- és Tiszti bálra.”⁶¹¹ Igaz, 1901-ben a nagyváradi jogászbál rendezői névsorában a város mintegy negyven izraelita jogásza közül egy sem szerepelt,⁶¹² de az 1910-es évek elejének Nagyváradjáról festett képében Ligeti Ernő szintén a város keresztény elitjének nyitottságát emelte ki: „Biharban vagyunk, Tisza István fellegvárában. A »bihari gárda« egészen más eszméket vallott, mint a holnaposok és a vérbő polgári reformerek. De a bihari dzsentrif megfogalmazásában is a városi és megyei zsidóság éppen integráns része volt a magyarságnak. [...] Miskolczy Ferenc, a vármegye szigorú főispánja, akiről az a hír járta, hogy »kijegyeztette a törvénytárból mindazt, ami Biharban nem érvényes« minden kényúri véralkata ellenére is zseni nélkül

ült le a Royalban kártyázni Kepes Samuval vagy más izraelitával.”⁶¹³ A bihari elit volt e téren különösen liberális? Avagy véletlen csupán, hogy Biró Lajos egy 1906-os elbeszélésében szintén bihariak azok a „megyei urak”, akik együtt ferbliznek „valami Fischer nevű úr”-ral, sőt, mivel „van vagy hat milliója”, tegeződnek vele?⁶¹⁴ Feltehető, hogy egy ilyen esetben az asztalnál ülők között fesztelen, joviális viszony alakult ki, ami az olykori sértő helyreteremtést persze nem zárta ki. Mikor Nagy Endre anekdotája szerint az 1890-es években egy alkalommal Tisza Kálmán ellátogatott a Bihar megyei kaszinóba, a városi és megyei urakon kívül Farkas Izidor, egy helyi gazdag zsidó kereskedő is az asztalához ült. Az országos politikáról beszélgettek, Farkas minduntalan beleszólt, míg Beöthy Andor alispán, megelégedve a vélhetően impertinensnek tekintett viselkedést, nyájasan hozzáfordult, hogy volna egy kérdése, amire csak ő adhatja meg a választ. A kereskedő irult-pirult büszke örömeiben, míg nem Beöthy komoly képpel megkérdezte: „Hát édes Izidor öcsém, ugyan légy szíves, mondd meg, hogy áll most a kocsikenőcs?”⁶¹⁵ Biró Lajosnak egy másik, kötetben 1914-ben megjelent elbeszélése, amely részletes leírást nyújt a 16 éves dzsentrisarj, Dernay Ágota első megyei báljáról, ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy ami kívülről közös érintkezésnek látszott, azt a résztvevők egészen másképpen élhették meg: Ágota „sokat táncolt az ő társaságuk tagjaival: kedves és elegáns fiatalemberekkel, akik a minisztériumba és a vármegyéhez voltak menendők, vagy huszártisztek voltak”. A bálra meghívott zsidó fiatalság közül ellenben senki nem kérte fel, az íratlan, de általánosan elfogadott szabályok szerint e lehetőség fel sem merült: „Lehetetlennek is látszott, hogy ő azok közül táncoljon valakivel, akikkel ezeken a nyilvános mulatságokon kénytelenek voltak összekeveredni, de akikkel soha nem vegyültek. Idegenebbek voltak tőlük ezek az emberek, mintha a holdban laktak volna.”⁶¹⁶

Az integráció kérdését tovább bonyolítja, hogy a századforduló Magyarországn a válaszfalak, amint az egész társadalmon belül, úgy ennek felső rétegeiben sem csupán a zsidó-keresztény törésvonal mentén húzódtak. Túl azon, hogy az arisztokraták és a köznemesek között,⁶¹⁷ sőt az arisztokrácia, illetve a nemesi társaság körén belül is nehezen átjárható falak tornyosultak,⁶¹⁸ az elzárkózás – ha eltérő mértékben is, vagyis az arisztokráciánál erősebben – nemcsak a zsidókkal, hanem általánosságban a polgári származásúakkal szemben

609 A »Szalón Újság«-ról. Még néhány tájékoztató szó. *Szalón Újság*, 1900. december, 1. A lap előzménye az 1896-tól 1900 novemberéig megjelenő *Magyarország és a Nagyvilág*.

610 Andrássy-Liechtenstein nász. *Szalón Újság*, 1906. szept. 15. 6.

611 Fehér Dezsőné Dénes Zsófia által 1942-ben lejegyzett emlékei szerint e befogadást többek között „annak a hozzáhasonulásnak” köszönheték „amellyel a magyar urak életformáit – legalábbis így látszott – átvették”. Dénes Zsófia: *Akkor a hársak épp szerettek... Legendaszólató emlékezések és dokumentumok Ady Endre váradi életéről*. Bp., Gondolat, 1983, 108. Fehér Dezsőné emlékeit Hegedüs Nándor több ponton helyreigazította, de a Brüll család társadalmi befogadására vonatkozó megjegyzéseit ő sem cáfolta. Ld. Hegedüs Nándor: *Ady Endre Nagyváradon. Irodalmi forrástanulmány*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1956, 85, 92–98.; Uő: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957, 425–428.

612 Ady Endre: *Napló. Pecsétek és egyebek*. (Szabadság, 1901. jan. 9.) In: *Összes prózai művei*. I. Összeállította Földessy Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 414.

613 Ligeti Ernő: Emőd Tamás. In: Komlós Aladár szerk.: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre*. Bp., Országos Izr. Leányvárvaház, 1944, 59.

614 Biró Lajos: A kártya. In: *Harminc novella*, i. m. 13.

615 Nagy Endre: *Egy város regénye*. (1836–1937) Bp., Palatinus, 2001, 122–123.

616 Biró Lajos: Dernay Ágota. In: *A ciklámén és más novellák*, i. m. 143.

617 Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1978, 131.

618 *A budapesti társaság*, i. m. 417.; Concha Győző: A társadalomról. *Budapesti Szemle*, 82. köt. 1895, 222. sz. 352.; Russay Gábor Lajos: *Szobráncz gyógyfürdő. A fürdő története, leírása és javallatai*. Írta _fürdőorvos. Ungvár, Lévai Mór könyvnyomdája, 1902, 84.; F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Bp., Gondolat, 1989, 270.; Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*, i. m. 436.

is megnyilvánult.⁶¹⁹ Gróf Andrassy Katalin, a későbbi Károlyi Mihályné tömör megállapításában: leánykori társaságából „a polgári középosztályhoz tartozók és a zsidók ki voltak zárva”.⁶²⁰ Amikor az 1890-es években Rákosi Jenő vagy a hozzá hasonlóan polgári és sváb származású Herczeg Ferenc hangot adott afeletti sajnálatának, hogy a fővárosi társadalom egyes, egymáshoz szerintük közeledni hivatott rétegei e közeledéstől eltekintenek, rétegmegjelöléseikben e társadalom egyszerre és egymást átfedően oszlott fel társadalmi, szakmai és felekezeti kategóriák mentén. Amint írta Rákosi Jenő 1893-ban: „A társadalom a különféle foglalkozásokhoz képest majdnem kasztokra van szaggatva Budapesten. Az egyes kasztok vezéremberei érintkeznek ugyan egymással s meg-megfordul az egyik a másiknak társas körében, de a rétegek maguk alig érintkeznek. [...] Szalon, melyben az egész Budapest otthon volna, nincsen. Az író és művészvilág külön él a többitől, az arisztokrácia külön, az előkelő zsidóság külön, a polgárság és a hivatali rangbeliség is külön-külön.”⁶²¹ Három évvel később Herczeg Ferenc a pesti zsúrok világáról – illetve világairól – értekezett: „Az összeolvasztási processzus legalább is csütörtököt mondott. A fővárosi társaság helyét még mindig száz társaságocskából álló mozaik foglalja el, melynek részei és részecskéi inkább lazító mint vonzó hatást gyakorolnak egymásra. Ahány az egymás elől elzárkózó társaság, annyiféle a zsúr is. Van mágán-, gentry-, lipótvárosi-, polgári- (e két utóbbi fogalom nem fedi egymást teljesen), és van művész-társaság és ugyanannyiféle zsúr is. E különböző társaságok mindegyikének meg van a maga külön szellemi világa, külön mulató és társalkodó sablonja, sőt a maga külön nyelve is.”⁶²²

A kérdés ekképpen magától adódik, vajon polgári származásukon, esetleg szakmájukon kívül felekezeti hovatartozásuk külön hátrányt jelent-e azon vagyonos zsidók számára, akik arra vágytak, hogy az arisztokrácia vagy a „történeti középosztály” magasabb körei társadalmilag is befogadják őket, illetve igényt tartottak arra, hogy az informálisabb színtereken kialakuló közös érintkezésen túl e rétegekkel való társadalmi egyenrangúságuk a befogadás szimbolikus megnyilvánulása révén formálisan is kifejezést nyerjen?⁶²³ A kortársak számára a válasz egyértelmű volt. Amint írta

Zay Miklós: „Az évek folyamán a magyarországi zsidók kezében tetemes vagyon gyűlt össze, jószágokat, uradalmakat vásároltak, pénzükön tömerek városi ház épült s az anyagi emelkedéssel megjött a vágy a társadalmi emelkedés után. A vagyonos és előkelő zsidó előtt mindenekfölött a további emelkedés egy útja áll nyitva: elhagyni apái hitét és megkeresztelkedni.”⁶²⁴ Bródy Sándornak a zsidó nagypolgárság kapcsán egy évtizeddel később megfogalmazott helyzetértékelésében: „Nincs hova fejlődnie, és ha mozdul, legföljebb kimegy magából.”⁶²⁵

A Nemzeti és az Országos Kaszinó – mindkét esetben kooptáció útján bevásárolt – tagságát tekintve e specifikus hátrány vitathatatlan. Az 1830-ig Pesti Kaszinónak nevezett Nemzeti Kaszinót, mint ismeretes, Széchenyi István alapította 1827-ben. Az Országos Kaszinó Dessewffy Arisztid, a képviselőház titkárának kezdeményezésére 1883-ban jött létre. Korszakunkban a háromfős igazgatóság egyik tagja mindvégig a polgári származású Wekerle Sándor volt. Alapításakor a Nemzeti 45, az Országos Kaszinó 352 tagot számolt, az előbbi taglétszáma a századforduló éveiben 750 körül ingadozott, az utóbbié az 1910-es évek elejére közel 2000-re emelkedett. Szabályzataikat tekintve az izraelita felekezethez tartozás egyik kaszinó esetében sem képezte a bevásárlás akadályát, elvileg mindkét kaszinó nyitva állt a zsidók előtt. A Nemzeti Kaszinó 1827. június 10-i alakuló gyűlésén mondott beszédében Széchenyi avégett tartotta kívánatosnak a klub létrejöttét, hogy más európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is „legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összegyülekező hely, melyen főbb és előkelőbb s jobb nevelésűek, eszes s értelmes férfiak a társaságnak mindenik osztályából, egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai újságokat s hasznos gazdasági, tudományos, művészi hónapos-írásokat olvashassanak, magukat pedig üres óráikban illendően mulathassák”.⁶²⁶ A Nemzeti Kaszinó életre hívásakor tehát, amint írta Gyáni Gábor, maga Széchenyi sem annyira „a rétegek elkülönítésére, mint inkább bizonyos határok közötti elegyítésükre gondolt”.⁶²⁷ E szándékot tükrözte az első részletes, 1878-as szabályzatnak a tagsági feltételeket megszabó 5. §-a, amely kimondta: „A nemzeti Casinó tagja lehet minden tisztességes, művelt magaviseletű, feddhetlen jellemű önálló férfi, ha casinói tagul az alább meghatározott módon a szükséges szavazat-

619 A budapesti társaság, i. m. 451.; Gentry. Országos Gentry-Közlöny, 1889. jún. 2. 1.; Czirbusz Géza: Magyarország a XX. évszáz [sic!] elején. Föld- és néprajzi, nemzetgazdasági és társadalomtudományi szempontból. Temesvár, Pollatsek-féle Könyvkereskedés, 1902, 409.; Münstermann Győző: A középosztály önvédelme. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1904, 16.

620 Károlyi Mihályné: Együtt a forradalomban, i. m. 133.

621 Rákosi Jenő: Budapest városrészei. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia irásiban és képen. IX.: Magyarország III. kötete. Bp., Magyar Királyi Állami Nyomda, 1893, 191–192.

622 Herczeg Ferencz: Zsúrok és zsúr-látogatók. In: Lenkei Henrik szerk.: A mulató Budapest, i. m. 117.

623 A lóversenypályára, a kabaréra, illetve a férfiak esetében a kétes szórakozóhelyekre és bordélyházakra mint a közös érintkezés oldottabb színtereire ld. Harkányi János báró a turfon. Egy előkelő versenystálló története. Az Újság, 1913. júl. 13. 10.; Magyar Elek: Karnevál. In: Pesti históriák. Bp., Athenaeum, 1920, 185–186.; Nagy Endre: A kabaré regénye, i. m. 118, 144–145.; Tarján Vilmos: Pesti éjszaka. Bp., Szerző kiadása, 1940, 19, 23, 26.; Török Imre:

Kedves lováról, furcsa emberekről. Bp., Magvető, 1980, 16–17.; Vajda Sándor: Budapest tegnap. Bp., Gondolat, 1989, 34, 36.

624 Zay Miklós: Zsidók a társadalomban, i. m. 960.

625 Bródy Sándor: Timár Liza. (1914) In: Színház. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 392.

626 A Nemzeti Casinó szabályai és tagjainak névsora. 1901. Bp., Franklin-Társulat Nyomdája, 1902, 1. A kaszinó 1828-tól megjelenő, általunk ekkortól 1918-ig átnézett, címében több ízben változó évkönyveire az alábbiakban A nemzeti kaszinó évkönyve címmel hivatkozunk. A lábjegyzetek túlerhelésének elkerülése végett a hivatkozást pár ízben elhagytuk. Az évkönyvek az OSZK-ban a P 15.894/tárgyév raktári jelzet alatt találhatók.

627 Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Uő – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, i. m. 230–231.

többséggel felvétetik. Politikai pártszínezet és osztály-különbség a tagok felvételénél vagy kirekesztésénél mérvadó nem lehet.⁶²⁸ Az Országos Kaszinó célja, nyilatkozta az alapítást előkészítő bizottság, „a magyar társadalom középosztályának oly érintkezési központot nyújtani, mely a társas szórakozáson felül közhasznú elmélkedések és eszmecserék előmozdítására szolgáljon és közös érdekek érvényesítésére az összetartozás érzetét kifejttesse”.⁶²⁹ Az első, 1883-as alapszabály az arisztokrata tagok aggályai miatt ejtette a „középosztály” szót, a kaszinót a „magyar társadalom művelt osztályainak” társasköréként határozta meg, de a kifejezés egy 1889-es pontosítás révén újra megjelent, a módosított szabályzat ekkor a tagságot az „értelmi és vagyoni állás szerinti középosztályhoz tartozók”-ként definiálta. Az alapító irat szerint a kaszinó tagja lehetett „minden tisztességes, művelt magaviseletű, hazafias, feddhetetlen jellemű és előéletű, teljes cselekvőképességű önálló férfi”.⁶³⁰

A kortársak a Nemzeti Kaszinót gyakran csak „Mágnás Kaszinónak”, az Országos Kaszinót „Gentry Kaszinónak” nevezték, e rétegek reprezentatív gyülekezőhelyének tekintették. A fővárost *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című, szinte hivatalos jellegű kiadványban bemutató Rákosi Jenő fogalmazásában: „A Nemzeti kaszinó főleg a főuraké; az Országos vagy gentry-kaszinó leginkább a közép nemessége és a főbb hivatalnokoké.”⁶³¹ A Nemzeti Kaszinó esetében a titulus csak részben fedte a tagok származását. Nagy Beáta kutatásai szerint a kaszinó megalakulásától 1941-ig a tagoknak minden időszakban „legalább fele rendelkezett hercegi, grófi, bárói címmel s ezek több mint 2/3-a gróf volt”,⁶³² ami persze azt is jelenti, hogy közel fele nem tartozott az arisztokráciához. Eöry Gabriella számításai szerint az Országos Kaszinó tagságának 1883-ban és 1913-ban 44,8, illetve 52,4%-a verbuválódott az állami, városi, megyei vagy igazságügyi tisztviselők közül, ugyanezekben az években 20,5, majd 14,9%-a volt földbirtokos, 25,7, majd 17,8%-a ügyvéd

628 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1878*, 56–57. A felvételre jogosult tagok tekintetében a Nemzeti Kaszinó évkönyvei 1878-ig csak szűkszavúan nyilatkoztak. Az 1829-es évkönyv megjegyezte: „Születés, hitvallás tekintetbe nem veszik.” E kitétel csak ebben az évben szerepelt. Az 1830-as évkönyv annyit írt: a kaszinó tagjainak „nemes magaviseletű férjfiaknak kell lenni”, mely kifejezés a következő évben „jeles nemes magaviseletű”-re, majd 1834-től „becsületes, nemes magaviseletű”-re cserélődött. Ld. *A nemzeti kaszinó évkönyve 1829*, 41.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1830*, 41.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1831*, 43.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1834*, 55.

629 Novák Béla: Fővárosi kaszinók a 19. században. *Budapesti Negyed*. 12. évf. 2004. 4. sz. 90–114. (<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/novak.html>) Idézetét Novák a *Budapesti Hírlap* 1883. január 11-i számából vette. A *Pesti Napló* nyílen eltérő változatára ld. a gentry-klub. *Pesti Napló*, 1883. jan. 29., oldalszámozás nincs [3].

630 Eöry Gabriella: Az Országos Kaszinó és a középosztály. In: Kövér György szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., Századvég Kiadó, 2006, 322, 324.

631 Rákosi Jenő: Budapest városrészei, i. m. 192.

632 Nagy Beáta: Az elit társasélete a klubok, kaszinók keretében. In: Á. Varga László szerk.: *Rendi társadalom – Polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987, 69.

és más értelmiségi, 3,8, majd 6,9%-a dolgozott az ipar, kereskedelem, illetve hitelélet területén.⁶³³

Az alapszabályaikban lefektetett elvek dacára zsidó vallású tagokat a Nemzeti Kaszinó – egy kivétellel – csupán egy rövid, az 1860-as évektől az 1870-es évek elejéig tartó időszakban vett fel, az Országos Kaszinóba zsidó vallású férfi soha nem jutott be. Az előbbiben Széchenyi már az 1829-es közgyűlésen felvetette, hogy zsidók is folyamodhassanak kaszinói tagságért. Javaslatát heves vita után csak öten támogatták, köztük Wesselényi Miklós, majdnem ötvenen ellene szavaztak, úgy tűnik, nem csupán a zsidókkal szembeni ellenérzésből, mivel, amint a javaslat egyik ellenzője kifejtette, „közeledés a zsidókhoz nálunk nem lehetséges, mert a tapasztalat szerint a mágánok a nemességgel és a polgársággal sem akarnak közlekedni”.⁶³⁴ 1832-ben a kaszinó elutasította az ekkor már áttért s a keresztségben Mór János nevet kapott Ullmann Mózes, 1837-ben az ekkor még zsidó vallású Wodianer Sámuel felvételi kérelmét.⁶³⁵ Az 1840-es évek során a Nemzeti Kaszinó viszont négy kikeresztelkedett zsidó nagypolgárt és egy zsidó vallású orvost is felvett tagjai közé: az áttérteként immár e törekvéseiben sikeres Wodianer Sámuel 1841-ben, Weisz Bernát Ferencet 1844-ben, id. Wodianer Albertet, Wodianer Sámuel fiát 1845-ben, Ullmann Bernátot 1847-ben, végül – első zsidó felekezetű tagként – Moscovitz Mórt 1848-ban.⁶³⁶ A zsidó hitüként elhunyt Moscovitz Mór,⁶³⁷ aki az 1830-as évektől id. Andrássy Gyula majd egész családja háziorvosává és bizalmasává vált,⁶³⁸ beválasztását minden bizonnyal az Andrássyknak köszönhetette. Jó kapcsolatait és előkelő társadalmi helyzetét mutatja, hogy már 1847 második félévében tagja lett a Nemzeti Körnek.⁶³⁹ Ugyanebben az évben, a reformkor egyik legjelentősebb nagykereskedőjének és bankárjának, Boscovitz/Boskovitz Löbl Józsefnek 17 éves lányával, Amáliával kötött házasságakor a „fényes izraelita lakodalom”-ról beszámoló *Honderű* külön kiemelte: „A számos vendégek soraiban több magas hivatalnokot is szemléltünk.”⁶⁴⁰

633 Eöry Gabriella: Az Országos Kaszinó és a középosztály, i. m. 338.

634 Széchenyi István: *Naplói*. III.: (1826–1830). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, LV, 318.

635 Széchenyi István: *Naplói*. IV.: (1830–1836). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1934, 241.; Széchenyi István: *Naplói*. V.: (1836–1843). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1937, 122. Wodianer esetében Széchenyi csak vezetéknévét („Wodianer”) jegyezte fel, az információt, miszerint itt Wodianer Sámuelről volt szó, Michael Silbertől vesszük. Ld. Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban, i. m. 119.

636 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1841*, 54.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1844*, 55.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1845*, 55.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1847*, 53.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1848*, 34.

637 OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/344: Zempléni Moscovitz Mór.

638 Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*, i. m. 46.; Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 9–10.

639 *Az Ellenzéki Kör pénztári könyve, 1847–1849*. OSZK Kt. Fol. Hung. 980.

640 Petrichevich Lázár *Zsidó menyekző* címmel a *Honderű* 1847. okt. 26-i számában megjelent cikkét egészében idézi Hatvany Lajos: *Levelei*, i. m. 463. Boscovitz Löbl Józsefről ld. Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Bp., Magvető, 1989, 91–95.

Moscovitz Mór egyedi helyzetét jelzi, hogy míg a következő tizenegy év során a Nemzeti Kaszinóba további hat kitért zsidó jutott be, két Wodianer, két Koppély (1867-től Harkányi) és két Ullmann (1867-től Sztányi), a második zsidó vallású tag felvételére, a pesti zsidó hitközségben az úgynevezett „magyar párt” élén álló, 1861–1863 között a hitközséget vezető Hirschler Ignác szemészorvos személyében csak 1860-ban került sor.⁶⁴¹ Hirschlernek a politikai élet feléledésétől nyilván nem független bevétele egy új, a Nemzeti Kaszinó életében egyedien liberális korszak nyitányát jelezte. Hirschleren kívül 1872-ig további nyolc zsidó vallású férfi vált a Nemzeti Kaszinó tagjává,⁶⁴² ami az előzményeket és az ezután következő időket tekintve akkor is rendkívüli, ha a kitért zsidók ez idő alatt is valamivel nagyobb számban, összesen tizen jutottak be az ország legrangosabb társaskörébe. Amit az apa megkezdett, azt (akaratlanul) a fia zárta le: Moscovitz Gézának 1872-es bevétele után követően a kaszinó már csak kikeresztelkedett zsidókat, illetve – és egyre inkább – ezek leszármazottait fogadta be, számításunk szerint 1918-ig tizenöt személyt.⁶⁴³ Moscovitz Géza 1913-ban bekövetkezett halálával az évek során összesen 10 zsidó hitű és 35 kitért zsidó, illetve zsidó származású tagot számláló Nemzeti Kaszinó felekezeti szempontból végleg „zsidómentessé” vált.

Az Országos Kaszinó esetében a helyzet, mint említettük, egyszerűbb: a kaszinó, amint ezt a kortársak is gyakorta megjegyezték, illetve felrötták neki,⁶⁴⁴ soha egyetlen zsidó felekezeti személyt sem választott tagjai közé. Áttért zsidót, illetve zsidó származású férfiút viszont igen: 1883-ban a kaszinónak az év végére 632 főre emelkedett, politikailag amúgy roppant heterogén, a meggyőződéses liberális Szilágyi Dezsőtől és Kozma Sándortól a nem kevésbé meggyőződéses antiszemita Onody Gézáig és Simonyi Ivánig terjedő tagsága között legalább nyolc konvertita, illetve zsidó származású férfi foglalt helyet.⁶⁴⁵ A dualizmus utolsó békeévében, 1913-ban számuk az ekkor 2036 fős tagságban körülbelül 36 főre tehető.⁶⁴⁶

A Nemzeti és az Országos Kaszinó mellett a főváros harmadik legnevesebb elit társasköre, a Park Klub tagfelvételi politikáját szintén érdemes megvizsgálni, már csak azért is, mivel az előbbiektől eltérően ez a klub nemcsak nyitva állt a nők előtt, de benne ez utóbbiak a férfiakkal egyenrangú döntési pozíciót élveztek, a hölgyek felvételéről kizárólag a hölgyválasztmány hatá-

rozott.⁶⁴⁷ A Park Klub alapító közgyűlését 1893. január 15-én tartották, a fényűzően berendezett klub 1895 áprilisában nyitotta meg kapuit.⁶⁴⁸ Alapítóját, báró Atzél Bélát az az ambíció hajtotta, hogy közelebb hozza egymáshoz az arisztokrata és a vagyonosabb, műveltebb köznemesi családok tagjait.⁶⁴⁹ Az eredeti szándék szerint a klub a maga nemében tehát szintén a „válaszfalak” lebontását volt hivatott elősegíteni. Könnyen lehetséges azonban, hogy e célon túl Atzél Bélának eredetileg szándékában állt felvenni zsidó vallású tagokat is. Noha a közkeletű vélekedés szerint nem szívelte a zsidókat, a báró ez ellen mindig tiltakozott, egy 1898-ban kiadott, az arisztokrácia védelmében írt, e réteg társadalmi exkluzivitásának vádját tagadó röpiratában a zsidókat állította az őszinte jótékonyság példaképekéül,⁶⁵⁰ 1899-ben azért mondott le az Országos Kaszinóban egy éve elfoglalt társigazgatói posztjáról, mert tagtársai megbuktatták az általa felvételre ajánlott, később kitért, de ekkor még zsidó hitű Egyedi Arthur gyáros és országgyűlési képviselő jelentkezését.⁶⁵¹ A Park Klub az 1893-as alapszabályzat-tervezet szerint „a sport különböző nemeinek pártolása” mellett a célból alakult, hogy „a magyar társadalom művelt osztályainak kellemes érintkezési központot” nyújtson.⁶⁵² Az 1900-ban megjelent első évkönyvben a szövegezés alig változott, pár évvel később valamelyest módosult: a klub rendeltetése, olvasható az 1911-es évkönyvben „a társadalom művelt osztályainak oly kellemes érintkezési központot nyújtani, mely a társas szórakozás mellett közművelődési és közhasznú célok és eszmecserék előmozdítására is szolgáljon, a sport különböző nemeit pártolja és az összetartás érzetét fejlessze”.⁶⁵³ Az első években Atzél legfőbb törekvése sikerrel járt, Az Újság 1910-ben megjelent beszámolója szerint „ekkor a fő- és középnemesség színe-java töltötte meg termeit”. A báró halála után a helyzet lassacskán megváltozott. „A mai Park-Klub”, folytatta Az Újság, „tisztán a főnemesség Klubja, melyben elvértve szerepel csak a középnemesség néhány tagja, a kik

641 A nemzeti kaszinó évkönyve 1860, 15.

642 A nyolc zsidó felekezeti tag, zárójelben bevétele dátumával: Lányi Jakab (1861), Lé-vay Henrik (1862), Rothfeld Soma (1867), Todesco Hermann (1870), Brüll Miksa (1870), Schey Frigyes (1870), Wahrmann Mór (1870), Moscovitz Géza (1872).

643 A konvertiták leszármazottai tekintetében itt és alább csak az apai ágat vettük tekintetbe.

644 Szatmári Mór: *Közzelünk foglalkozásai*. Bp., Werbőczy Nyomda, 1898, 24.; Zay Miklós: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 962.; Vigyázó Gyula: *A magyar zsidóság és a keresztény társadalom*. H. n., Szerző kiadása, 1908, 15–16.; A klubélet Budapesten. Az Újság, 1910. dec. 25. 130.

645 Az Országos Kaszinó évi jelentése az 1883-ik évről. Bp., Athenaeum, 1884.

646 Az Országos Kaszinó évkönyve 1913. Bp., k. n. 1914.

647 Az Országos Kaszinónak 1900-ban létrejött ugyan egy, a kaszinó férfi tagjainak hozzátartozóiból verbuválódó női tagozata, de a két nem képviselői a klubon belül nem érintkeztek, a nők csak a számukra kialakított helyiségeket látogathatták, felvételükről a férfi igazgatóság döntött. A női tagozat 1908-ban megszűnt, tagjait a kaszinó évkönyvei soha nem tüntették fel. Ld. Nagy Beáta: „Az asszonyoknak egy szalont kellett teremtenünk.” Nők és klubélet a századforduló Budapesten. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta szerk.: *Nők a modernizálódó társadalomban*. Debrecen, Csokonai Kiadó, é. n. [2006], 240–253.

648 Park-Club. *Szalon Újság*, 1905. ápr. 30. 5–6.

649 Hoitsy Pál: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai*. Bp., Légrády Testvérek Kiadása, é. n. [1923], 69.; Bölöny József: Klubélet a magyar fővárosban, 1827–1944. *História*, 15. évf. 1993, 2. sz. 11.

650 Szatmári Mór: Báró Atzél Béla. *Egyenlőség*, 1900. ápr. 1. 3–4. Atzél Béla: *Válasz egy vezércikkre*. Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1898, 32.

651 A tizenharmadik zsidóhitű országgyűlési képviselő. *Egyenlőség*, 1899. jún. 18. 10–11.; Szatmári Mór: Báró Atzél Béla, i. m. 4.

652 A „Park-Club” alapszabályai. (Az alapítók alakuló közgyűlésének elfogadásra ajánlott alapszabályjavaslat.) H. n. [Bp.], 1893. OSZK PK. Kny. D 3. 350.

653 A Park Club évkönyve 1911. Bp., Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1912, 51.

azonban a köznemesi társaságtól végképp elszakadtak s így ahhoz tartozónak nem is tekinthetők többé.” A társaskör egy „elzárt sziget”, vélte a napilap, „ahol külföldre emlékeztető jó modorban vezetett élet folyik”.⁶⁵⁴

A Park Klubba, írta visszaemlékezéseiben Hoitsy Pál, Atzél Béla „egy-két zsidóhitű művelt embert is felvételre, igen sokakat a zsidószármazású kikeresztelkedettek közül”.⁶⁵⁵ A fentiek tekintetében nem lehet különösebben meglepő, hogy Hoitsy állításának csak a második fele helytálló: a klubnak mind 1900-ban, mind 1910-ben legalább 20 konvertita, illetve zsidó származású tagja volt, de zsidó vallású 1900-ban egy sem, 1914-ben egy – már ha szempontunkból releváns, hogy a klub 1907 óta tagjaként tudhatott egy bécsi Rothschildot, nevezetesen báró Rothschild Alfonsot.⁶⁵⁶

Összegzőként úgy véljük: míg egyes időszakokban – az 1860–1870-es években inkább, a századfordulón kevésbé – és egyes személyek esetében a társas érintkezésnek, a jó szomszédsági viszonyoknak, vagy akár a baráti kapcsolatoknak a zsidó felekezeti státusz nem képezte gátját, az alkalmi, olykor inkább a liberális politikai etikett diktálta társas eseményeken túlmenő, tényleges társadalmi integráció esélyét lényegében teljességgel kizárta. Tekintve hogy zsidó vallású személyekkel a valóban a szabályt erősítő kivételen kívül sem az arisztokrácia, sem a „történeti középosztály” elitje nem kötött házasságot, illetve figyelembe véve a Nemzeti Kaszinó, az Országos Kaszinó és a Park Klub kooptációs gyakorlatát, elmondható, hogy ha a társadalmi befogadást e rétegekben az áttérés sem garantálta, az intézményes-szimbolikus, illetve strukturális, családi szinten is megvalósuló integráció elkerülhetetlen feltételének számított.

Az 1860–1870-es évektől kialakuló, a nagypolgárság szűk köréhez képest jóval nagyobb számú középpolgárság esetében még inkább kérdéses, vajon mennyire vágyott arra, hogy az esetleges szakmai kapcsolatokon túl a társasági életben, a magánélet szférájában is elvegyüljön a középosztály (akár nemesi, akár polgári származású) keresztény tagjai közé. A kérdés megválaszolását nehezíti, hogy a zsidó középpolgárság társadalmilag és kulturálisan heterogén elemekből tevődött össze, érdeklődésünk szemszögéből eltérő helyzetű rétegeket foglalt magában: szakmai életükben nagyrészt hitsorsosaik körében mozgó kereskedőket, banktisztviselőket, „vegyes” közegben élő szabadfoglalkozásúakat és értelmiségieket, munkahelyükön felekezeti hovatartozásukat tekintve elenyésző kisebbséget alkotó köztisztviselőket.

Kései visszaemlékezéseiben a gyermekorvos Preisich Kornél futólag megemlítette, hogy az 1881-ben Szolnokon letelepedő termény- és bornagykereskedő apja a város „tekintélyes” keresztény családjainak tagjaival a közszónesi viszonynál nem alakított ki szorosabb kapcsolatokat, de egy szóval

654 A klubélet Budapesten, i. m. 130–131.

655 Hoitsy Pál: *Régi magyar alakok*, i. m. 69–70.

656 *A Park Club évkönyve 1900*. Bp., Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udv. Könyvnyomdája, 1901.; *A Park Club évkönyve 1914*. Bp., Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udv. Könyvnyomdája, 1915.

sem utal arra, hogy apja ezt ambicionálta volna.⁶⁵⁷ Az 1870-ben született Vidor Teklát, Vidor Zsigmond pesti szemészsorvos és egyetemi magántanár lányát, Szilárd Leó majdani édesanyját az elemi, majd polgári iskolában szoros és harmonikus viszony fűzte keresztény osztálytársaihoz, szülei meghívták őt otthonukba, illetve eljöttek vizitálni Tekla szüleihez. A polgári elvégzése után, vagyis az iskolai körből a családi-baráti szférába való visszalépésével a helyzet megváltozott. Amint Vidor Tekla írta 1915-ben megkezdett, majd valamikor az 1930-as években befejezett önéletrajzában: „mikor ezek a szép, öröknek látszó iskolai barátságok lassankint megszűntek, majdnem kizárólag a magunk zárt körében mozogtam. Ha pedig itt-ott, pl. fürdőhelyen más vallásúakkal kerültem össze, igyekeztem minél előbb tapintatos formát találni arra, hogy színt valljak, miáltal megszűnt minden feszélyezés számomra; csak azt akartam elkerülni, hogy közénk tolaodónak tartsanak.”⁶⁵⁸ Vidor Tekla szavaiból úgy tűnik, az 1880-as évek második felében e pesti középosztálybeli hajadonnak a keresztényekhez való viszonyát alapvetően az a vélekedése határozta meg – és korlátozta a minimumra –, hogy közeledését a keresztények eleve álszent tolaodásnak tekintik. A századforduló első éveiben a zsidókkal szemben egy rövid ideig enyhe, de egyértelmű ellenszenvet tápláló fiatal Bartók Béla kétségtelennek tartotta, hogy ha több pesti zsidó polgárcsaládnál (rajta kívül) „egy keresztény embert sem látni soha”, ez elsősorban e családok keresztényektől való tartózkodásának tudható be. Lehetséges, hogy e véleménye inkább a (két dörgölődés között?) magukat „elkülönző” zsidók antiszemita toposzából táplálkozott, de az is lehetséges, hogy e családok valóban nem szorgalmazták, hogy keresztény ismerőseik otthonukban meglátogassák őket.⁶⁵⁹ Márai Sándor gyermekkori kassai házának második emeleti zsidó szomszédai, a jómódú Weiser Oszkár biztosítási ügynök és felesége erre szintén nem törekedtek, sőt „meglehetősen zárkózottan és gögősen éltek, nem keresték a házbéliek ismeretségét. [...] A szűkre szabott társadalmi

657 Preisich Kornél: *Önéletrajzi jegyzeteiből*, i. m. 269.

658 *Vidor Tekla visszaemlékezései*. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár. Gépirat. Ltsz. 87.40.1.; *Önéletrajzáról* ld.: Holló Szilvia Andrea: Egy pesti polgárleány társat választ. Részletek Szilárd Leó édesanyjának visszaemlékezéséből. In: Pető Andrea szerk.: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. H. n. [Bp.], Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, é. n. [2003], 55–77.

659 Bartók Béla: *Családi levelei*. Szerkesztette íj. Bartók Béla. Bp., Zeneműkiadó, 1981, 49. Bartók átméleti zsidóellenességéről ld. Ferenc Glatz: *Music, Political Thinking, National Ideas: The Social and Cultural Background of the Kossuth Symphony*. In: György Ránki szerk.: *Bartók and Kodály Revisited*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 69–78.; Judit Frigyesi: *Béla Bartók and the Turn-of-the-Century Budapest*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1998, 83–84. A zsidó apológéták már az 1840-es években keserűen emlegették azon kettős vád szorítását, miszerint a zsidók nem hajlandók a keresztényekhez „simulni”, illetve körükbe tolaodni. Ld. Hartmán Lipót: *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?* Pécsen, Nyomtatott a lyceumi nyomdában, 1848, 13–15.

érintkezésben a férfi udvarias volt és közömbös.⁶⁶⁰ A távolságtartás az 1910-es évek elejének Máramarosszigetén szintúgy nem volt csupán a keresztény fél sajátja: amikor az „izraelita nagyságos asszonyok” és a „dzsenti »jukker« kisasszonyok” sétájuk során összetalálkoztak, emlékezett vissza Kelen Jolán, „mindkét fél tartózkodó fejbiccentéssel köszöntötte egymást”.⁶⁶¹ Visszatérve végül a fővárosba: mikor egy, a Népművelési Társaság előtt 1913-ban a budapesti társadalomról tartott előadásában Veigelsberg Hugó alias Ignó felrótta a „zsidó polgárság”-nak és a „magyar középosztály”-nak, hogy kíváncsi összeolvadásukat „az érintkezés hiánya: a beházasodás, az összevegyülés elhanyagolása” lehetetlenné teszi, e mulasztásban mindkét rétegnek azonos, sőt ha a „beházasodás” feltételezhető irányát vesszük, a zsidó polgárságnak talán még nagyobb felelősséget tulajdonított.⁶⁶²

A zsidó önérték hiánya jeleként láttatott és elítélt „dörgölődésre” való hajlam vádját a zsidó felekezeti sajtó ezzel szemben nem korlátozta a nagypolgárságra. Amint írta A *Jövő* vezércikkírója 1898-ban: „Dörgölődünk a hozánk nem való emberekhez, csak hogy elmondhassák rólunk, hogy nem zsidó körökben forgolódunk. Lealázzuk magunkat; látjuk, hogy kinéznek, de mindazt eltűrjük, mert tudjuk, hogy értékünket emeljük azzal, ha a jegyzővel vagy a szolgabíróval egy társaságban huzatjuk a magyar nótákat. Mert ez mértéke annak, hogy mennyiben vagyunk még zsidók. Aki a cigány arcára ötös bankót ragaszt, az nem schmutzig zsidó többé, az igazi gavallér, abban igazi magyar virtus lakozik. Ezért aztán meg-megveregetik vállunkat és szemünkbe mondják, hogy derék emberek vagyunk. Meg sem látszik rajtunk a zsidó. S mi boldogok vagyunk.”⁶⁶³ E kifakadásnak jócskán ellentmondott viszont Palágyi Lajosnak egy úgyszintén általánosító, de cikkének egészéből kivehetően a zsidó polgárságra vonatkozó állítása. „Sokan abban a tévhitben élnek”, írta Palágyi az *Egyenlőség*-be az egyházpolitikai küzdelmek hajnalán, „hogy a magyarországi zsidók azok, kik kardoskodnak a zsidó-keresztény házasság mellett, s hogy a zsidók nagy türelmetlenül döngöttek a kapukat, melyeken át a keresztény családokba juthatnak be. Ez teljesen téves kiindulás. Mert akik a magyar zsidók közt élnek, jól tudják, hogy amily nem szívesen fogadják be a keresztény családok a zsidókat, épp oly nem szívesen lép be a zsidóság zöme a keresztény családokba. Nem lehet tagadni, hogy a magyarországi zsidóság nem barátja a zsidó-keresztény házasságnak.”⁶⁶⁴

660 Márai Sándor: *Egy polgár vallomása (1934–1935/1940)*, i. m. 15, 18. A könyv első kiadásában a család Weinréb néven, a férfi mint üveggyáros szerepel, az 1940-es kiadásban nevük nincs megadva. Valódi nevükről s a férfi mesterségéről a legújabb kiadás 546. oldalán található jegyzete ad felvilágosítást.

661 Kelen Jolán: *Eliramlik az élet...* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976, 28.

662 Budapesti társadalma. Ignó felolvasása. *Világ*, 1913. jan. 12. 7.

663 Spectator [valószínűleg a szerkesztő Weiszbürg Gyula]: Hamis modernség. A *Jövő*, 1898. máj. 20. 1.

664 Palágyi Lajos: Zsidó-keresztény házasság. *Egyenlőség*, 1890. nov. 28. 2.

A nagypolgársághoz képest a zsidó középrétegek valószínűleg kevésbé keresték tehát az érintkezést a keresztény középosztállyal, kevésbé ambicionálták, hogy ennek körébe társadalmilag is befogadásra leljenek, mely törekvés e rétegen belül ritkább lehetett a kereskedők körében, gyakoribb a szabadfoglalkozásúak között és még gyakoribb az állami, megyei vagy városi hivatalnokoknál. Azokat illetően, akiket e törekvés fűtött, a kérdés megint csak az, vajon céljuk elérését zsidó felekezeti státuszuk mennyiben akadályozta, esetleges áttérésük mennyiben könnyíthette. Amint persze a nagypolgárság, illetve a zsidó társadalom bármely más rétege esetében, mindazok számára, akik a polgári házasság bevezetése előtt kívántak egy kereszténnyel házasságra lépni, ezt, már amennyiben Magyarországon akartak házasodni, csak áttérésük után teheték meg. Frieder Mór beregszászi járásorvos 1868-ban kiadott röpiratában éppen azért emelt szót a polgári házasság bevezetése mellett, mert ezzel elkerülhetővé válna a „házasság miatt” történő, szerinte nagyszámú áttérés, amely annál is inkább elszomorította, mivel meglátása szerint ez „épp azoknál fordul elő, kik felvilágosodottságuk, miveltségöknél fogva hitsorsosaiknak, illetőleg vallásuknak díszére, előnyére lehetnének”.⁶⁶⁵ A századforduló idejét illetően Gunst Péter úgy vélte, „a nemesi származású köztisztviselők társadalmilag alig érintkeztek a zsidó származású magántisztviselőkkel”,⁶⁶⁶ míg Gyáni Gábor úgy fogalmazott, „a jelentős részben volt nemesi (középbirtokos) körből származó, jóllehet olykor több generáción át is hivatalból élő úri középosztály nemcsak eredeténél, hanem öntudatánál fogva is távol tartotta magát a rendszerint elsőgenerációs zsidó értelmiségtől és vállalkozó középosztálytól”.⁶⁶⁷ E megállapításaikban Gunst és Gyáni az esetleges területi különbségekre nem tértek ki. Ami a keresztény középosztály különféle rétegeinek a zsidó vallásúakkal szemben tanúsított magatartását illeti, a források azt mutatják, hogy a zsidókkal való vegyülés a vidéki városokban a kirekesztés számos jele mellett is gyakoribb volt, mint a fővárosban, ahol a zsidók társadalmi kirekesztése általánosabbnak mutatkozott.

1883-ban, az ekkor zajló tiszaezlári vérvádper helyszínéül szolgáló Nyíregyházán, miután a polgári származású fogházigazgató özvegyének lánya, Gömöry Ilona, összebarátkozott a polgári leányiskolában Wolf Szidivel, egy helyi jómódú zsidó búzakereskedő lányával, ez utóbbi apja a Gömöry család otthonának rendszeres látogatójává vált, sőt amint kiderül Ilona öccse, a tanár és evangélikus lelkész Gömöry János visszaemlékezéseiből, az antiszemitizmus keltette viharzó érzelmeire náluk keresett megnyugvást. „Mivel a vérvád őt is iszonyúan feldúlta, szükségét érezte, hogy keresztény körben kipana-

665 Frieder Mór: *A magyar zsidók egyenjogósítása 1867-dik évben. Emlékirat*. Pest, Nyomatta Hornyánszky és Träger, 1868, 20. A szerző még egy – evidensen messze túlzó – statisztikai becsléssel is előállt: szerinte évente 60 művelt zsidó tért át, hogy elvegye keresztény párját.

666 Gunst Péter: A polgári társadalom kiformalódása. In: Veliky János szerk.: *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 252.

667 Gyáni Gábor: Budapest története 1873–1945. In: Bácskai Vera – Uő – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2000, 166–167.

szolja magát, felzaklatott lelkének nyugalmat találjon.”⁶⁶⁸ Az 1890-es években a nemesi származású kisbirtokos apától született, Zalaegerszezen ügyvédi irodát nyitó és a város modernizálásában komoly részt vállaló Keresztury József, a város későbbi polgármestere nagyjából zsidókkal barátkozott. „Azokban a levelekben, amelyeket apám írt Gulácsra menyasszonyának”, írta önéletrajzában Keresztury Dezső, „egy helyütt elég részletesen szó esik arról a pletykáról, hogy apám legjobb barátai zsidók. Apám erről a kor felvilágosodott szellemében írt: nem is igen tehetett másként, hiszen az az értelmiségi réteg, amelyre városfejlesztő kezdeményezéseiben támaszkodott, elég nagy hányadában zsidókból állott.”⁶⁶⁹ Az 1900-as évek Komáromjában Zsolt Béla takarékpénztár-igazgató apja minden délután a Klapka-szobor előtt találkozott a polgármesterrel és „az öreg takarékos uraival, akik a vezérigazgatótól a díjnokig vadásznak vagy erdésznek vannak öltözve, hogy ezzel is különbözzenek a boltosoktól, gyárosoktól és apám takarékpénztárának, a zsidó takarékpénztárnak tisztviselőitől”. A különbözőség vágya azonban nem gátolta a társas együttlétet: miután néhány percig a téren állodogálva beszélgettek, az egész kompánia átvonult egy közeli söröző kerthelyiségébe, ahol a polgármesternek külön asztala volt. „Ehhez az asztalhoz érkeztek meg nagyhangúan, de mégis illő méltósággal s megkezdődött a sörözés, a politizálás és szafososan csorogtak a szájukból az ismert anekdoták. Komoly dolgokban mindig apám vitte a szót, mert ő volt a pesti ember, ő olvasta a bécsi, sőt gyakran a párizsi lapokat is.”⁶⁷⁰ Az 1882-ben Makón született, itt rendőrtisztként szolgáló, majd később újságíró Róna Lajos visszaemlékezéseiben az 1900-as évek makói keresztény „intelligenciájának” a nyitottságát hangsúlyozta: „A makói társaság nem ismerte a kasztrendszer. Egy-egy bál, lett legyen az akár a más-hol annyira exkluzív megyebál, vagy az izraelita nőegylet bálja, egy-egy népszerű ember neve napja szinte kivétel nélkül összegyűjtötte a város minden nadrágos emberét, ahogy akkor az intelligenciát nevezték.”⁶⁷¹ A Szatmárnémetiben felnőtt, nemesi származású Antal Dániel a társadalmi különbségeket csak tízéves korában, az 1910-es évek elején kezdte észrevenni, „azért ilyen későn”, magyarázta önéletírásában, „mert a családban nem tettek különbséget ember és ember között”. Nagypapa 35 éven át volt a Szatmárnémeti Társaság alelnöke, ügyvéd apját, Antal Sándort 1906-ban a város tiszti főügyészévé

668 Gömör János: *Emlékeim egy letűnt világról*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 58.

669 Keresztury Dezső: *Emlékezéseim. Szülőföldeim*. Bp., Argumentum Kiadó, 1993, 39.

670 Zsolt Béla: *Villámcsapás*, i. m. 58. Zsolt Béla szerint míg „a keresztény és zsidó középosztálybeli férfiak” barátkoztak egymással, tegeződtek, együtt ittak és politizáltak, vagyis „egyenrangú felekként” érintkeztek, „még kivételesen sem fordul elő, hogy a feleségeik egymáshoz járnának. [...] A [keresztény] nők exkluzívebbek s valóban sokkal idegenebbek és előítéleteljesebbek voltak.” Uo. 78–79.

671 Róna Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán. Békében, háborúban, forradalomban*. I–III. Bp., Szerző kiadása, 1930, I. 28. Megjegyzendő, hogy a szerző erősen hajlott a békebeli idők idealizálására. Emlékei szerint Makón „a nemzetiségeket egy-kettőre felszívta a város magyarságának beolvasztó ereje, felekezeti ellentétek pedig szóba se jöhettek. [...] Szociális bajok sem igen voltak.” Uo. 24.

választották. „Nagypapám, apám”, írta Antal, „személyes körében nem ismert különbséget keresztény és zsidó barátok között”.⁶⁷²

Más korabeli vélekedések, illetve visszaemlékezések a fentiekkel ellentétes tapasztalatokról számoltak be. „Az itteni élet a régi”, jegyezte fel naplójába 1890. január 18-án az ifjú Leopold Samu, aki 1889–1891 között a magyaróvári gazdasági akadémián folytatta tanulmányait. „A szünet előtt minden rendben ment: a gentry párbajozott, a »solid«-ak – köztük én is – »solidoskodtak«. Ma a fehér sapkások (gentry) bált adnak, melyre – zsidók nem választván a rend[ezői] bizottságba – nem megyünk el. Persze, ezt nem veszik szívesen – de ez meg a receprocitáson alapszik.”⁶⁷³ Míg a kirekesztés Leopold Samut, úgy tűnik, nem rendítette meg, az egri társadalmi élet „kóros” tüneteit a *Hevesvármegyei Hírlap*ban négy évvel később bemutatott cikk keresztény szerzője keserűbben nyilatkozott. Amellett, hogy „az iparos nem társalog a földművessel, a kereskedő fitymálja az iparost, s a tollforgató polgártárs lenézi a kereskedő elemet”, panaszkolta a szerző, az elszigetelődés, amint ezt „egy, csak a napokban történt eset” mutatta, a város keresztény polgárságának a zsidókkal szembeni elutasításában is megnyilvánult: „Az egri állandó műkedvelők társasága a színpadon egy erkölcsileg pompásan sikerült színi előadást tartott. A társaság viszonyai kevésbé ismerősek tájékozásul meg kell jegyeznünk, hogy annak tagjait kizárólag zsidó polgártársaink köréből toborozta Thália. Nos tehát ez a zsidókból álló derék műkedvelő társaság e hó 19-én a nyári színpadon – mint említők – színi előadást rendezett. [...] Nos – és mi történt? A színpad megtelt felében zsidó publikummal, a másik felében meg üresen maradt. Az egész néző társaság között alig volt 8–10 keresztény férfi, keresztény hölgy pedig egyetlen egy se! S mi volt ennek az oka? Semmi más, mint az, hogy a színi előadást zsidókból álló műkedvelő társaság rendezte.”⁶⁷⁴ Amit a *Hevesvármegyei Hírlap* liberális szerzője „a 19-ik század demokratikus és liberális iránya elleni merényletnek” tekintett,⁶⁷⁵ az Kodolányi János önéletrajzában magától értetődően jelent meg. Nemesi származású katolikus erdész apját, Kodolányi Gyulát 1909-ben immár főerdészi minőségben Pécsváradról Vajszlóra helyezték át. Új otthonukban megfordult „az erélyes hangú jegyző”, a félig mérnök, félig felügyelő „vízmeszter”, akiről a gyermek Kodolányi maga sem tudta pontosan, miféle foglalkozást takart, a katolikus plébános, elvéve a református lelkészek, „meg a különböző alapítványi puszták bérlői. Ha zsidó a bérlő”, jegyezte meg Kodolányi, „az természetesen nem tart számot társas érintkezésre”.⁶⁷⁶ A zsidó polgárság háború előtti helyzetét kassai gyermekkorára és ifjúságára visszaemlékezve a szépe-

672 Antal Dániel: *Család és szolgálat*. Önéletírás. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1971, 61.

673 Idézi Csekő Ernő: *Pályatörések a századfordulóról: Leopold Samu és Guttmann Irén (Lys-Noir)*. Adalékok a neológ zsidóság műveltségéhez. *Múlt és jövő*, Új folyam, 22. évf. 2011, 2. sz. 74.

674 A Harmadik ok. *Hevesvármegyei Hírlap*, 1894. máj. 23. 1. Megjegyzendő, hogy a szerző úgy vélte, az elszigetelődés „bizonyos mértékig” a zsidó polgárságot is jellemezte.

675 Uo.

676 Kodolányi János: *Szüllővilág*. I–II. Bp., Athenaeum, é. n. [1940], I. 169.

gi szász eredetű ügyvédcsaládból származó, Kodolányinál egy évvel fiatalabb Márai Sándor nagyobb empátiával s árnyaltabban, a „hallgatag kirekesztettség és udvarias toleránság” paradox egyvelegeként jellemezte: „A zsidókkal hivatalos társadalmi ünnepeken illet barátkozni, [...] társaságban, hivatalos helyeken fesztelen és „egyenrangú” barátkozás folyt. [...] Mégis, igazán együtt éltek zsidók és keresztények az osztályon belül? Nem, csak egymás mellett...” Ha a keresztény családok „lelkendeztek” is zsidó háziiorvosukért, „nem tegeződtek vele és véletlenül sem hívták meg vacsorára”.⁶⁷⁷ A már említett Pálóczi Horváth Lajos beregszászi emlékei ez utóbbi ponton viszont ellentmondanak Márai általánosításának: apjának „még a helybeli zsidó értelmiségből is volt két pertu barátja”, egy egykori bírótársa és a már szintén említett Schenk doktor, aki, ha a Pálóczi Horváth család vacsoráira talán nem kapott is meghívást, de a családfővel és atyafiságával együtt borozgatott délutánonként a verandán. Az is igaz azonban, legalábbis Pálóczi Horváth visszaemlékezései szerint, hogy komoly, szolid, gyermekei iskoláztatására sokat adó, de egyben nemesi származására roppant büszke apja gyermekei előtt rendszeresen szidalmazta a zsidókat, és főleg: a merő feltételezés, hogy egy akármily elmagyarosodott helyi zsidó bérlő meg merészelhetné kérni lánya kezét, teljesen kihozta a sodrából.⁶⁷⁸

A visszaemlékezések, illetve korabeli szépirodalmi források alapján a fővárosi keresztény középosztály, mint mondtuk, a zsidók (esetleges) közeledésével szemben elutasítóbbnak mutatkozott, legalábbis a művészvilág kivételével csak erre utaló jeleket találtunk. Schlesinger Vilmos tűzifa-nagykereskedő lánya, az 1890-es évek Pestjén felcseperedő Harmos Ilona számára már első önálló, szülei körén kívül eső társasági élményei meghozták a kivetettség érzését. A család, sok más fővárosi családhoz hasonlóan, nyáron egy Pest környéki faluba tette át székhelyét. Mivel az „úri nem zsidók”, írta minden további pontosítás nélkül az önéletrajz keletkezésekor már katolikus hitű szerző, a velük együtt nyaraló zsidókat csakúgy lenézték, mint a helyi parasztokat, így gyermekeik is kerülték a zsidó gyerekeket: „A Mucik és Cicák, Dódik és Bódik, ápolt szőkeségükben, aranyláncon függő védőérmekkel nyakaskájukon elhúzódnak tőlük, nem vegyülnek velük.”⁶⁷⁹ Pár évvel később, a 12 éves Harmos Ilonát szülei beírták a gimnázium 3. osztályába. Élményei itt sem voltak jobbak: „A tanárok, tanárnők, nagyságák engem csak úgy szólítanak ki felelni: »Bokros, jöjjön ki«. A nem zsidó lányokat – megfigyeltem – keresztneveikön szólítják. »Hát Jolánka, meg tudná-e mondani nekem?« »No Poldika, készültünk? Akar felelni?« [...] A nagyságák sok lányt tegeznek is, zsidót egyet se. A nem zsidó lányok egymást is mind tegezik, s a keresztneveikön szólítják, engem csak a vezetéknevemen, de így se igen szólnak hozzám.

677 Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai (1934–1935/1940)*, i. m. 227–228.

678 Pálóczi Horváth Lajos: *Álompákász*, i. m. 45–46, 317, 329, 398–403.

679 Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Ifjúkori memoár*. In: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Bp., Noran, 2003, 116.

Egymás közt pusmognak, tízpercben csak együtt sétálnak.”⁶⁸⁰ Amint írta önéletrajzában Kulcsár István: „Gyermekkorom idején, a liberális korszakban a keresztény társadalom a zsidókkal szemben kettős erkölcsöt tanúsított. Hivatalosan, a sajtóban, az iskolában keblére ölelte az izraelita polgártársat, »te is magyar vagy«, mondta néki, de a társadalmi életben hűvösen elzárkózott előle.”⁶⁸¹ 1942–1943-ban írt emlékei szerint, mire az 1910-es évek elején gimnáziumba lépett, e társadalmi viszonyokkal már teljesen tisztában volt. „A társadalom viselkedésének kettősségét ismertem és mint tény fogadtam el. Így tudom csak megmagyarázni, miért nem háborodtam fel azon, hogy középosztálybeli keresztény osztálytársaim nem hívnak meg szüleik lakására, és csak a proletár keresztények maradnak pajtásaimul. Elfogadtam ezt, és megelégedtem azzal, ha a nemzeti ünnepeken szavalhatok.”⁶⁸²

Jóllehet ennek a magyarázata nem más, mint hogy maguk az írók is Pesten éltek, a pesti viszonyokat ismerték, mindenesetre a fővárosi középosztály keresztény tagjai a századforduló irodalmi korrajzai szerint is ügyeltek arra, hogy fenntartsák zsidó polgártársaiktól való elkülönülésüket. Ennek topográfiai példázatát nyújtja Molnár Ferenc *Az éhes város* című, egy fiatal, a regény elején áttért zsidó banktisztviselő emelkedését, majd bukását bemutató regénye, amely a Váci utcát, illetve a Koronaherceg utcát preferáló zsidó és keresztény fiatalok szembeállításával kezdődik: „Természetesen különbséget kell tenni a Koronaherceg utcai korzó ifjai és amazok közt; a Koronaherceg utcaiak barnára égett szép szál legények, diszkréten öltözködnek, de alapjában véve éppúgy viselkednek az utcán, mint a Váci utcaiak. Onnan ismerni meg őket főleg, hogy a homlokuknak csak az alsó, a szemöldök fölé eső részét égette le a nap. A felső fele tiszta fehér. Ez az evezősegyletek kis sapkaitól van. A Váci utcai és Andrassy út ifjai vagy egészen fehér, vagy egészen barnára sült homlokkal járnak. Őket ugyanis nem veszik be az evezősegyletekbe. Ez azért van, mert nem tartoznak a pápa alá, bár leghőbb vágyuk ez volna.”⁶⁸³ A századfordulón játszódó, 1918-ban kiadott regényében Gábor Andor rövid leírást nyújt a keresztény főhőse által látogatott fővárosi családok társas viszonyairól. A festő Cserna György műteremlakásában „a társaság vegyes volt, valláskülönbség nélkül”. A gazdag zsidó parvenü Gotthelféknél a főhősön kívül a társaság „szintén valláskülönbség nélküli volt. Mindenki, aki megfordult náluk, különbség nélkül zsidó volt.” Ennek a körnek „éppen az ellenkezője volt Tagányiék háza, amelybe kizárólag a hivatalnok-dzsentri járt, köztük magasabb rangúak is, de csupa olyan férfi, akinek számára csak a hi-

680 Uo. 123.

681 Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyógyás*, i. m. 58. A maga stilisztikai sűrítésében ugyanezt az észrevételt fogalmazta meg 1903-ban Herczeg Ferenc, vagyis adta regényének zsidó figurája szájába: „Egész Magyarország liberális, de azért senki ki nem állhatja a zsidót”, deklarálta Andor, a pesti hírlapíró (mielőtt, lévén kissé öngyűlölő, hozzátette: „A zsidó maga se”). Herczeg Ferenc: *Andor és András*, i. m. 32.

682 Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyógyás*, i. m. 59.

683 Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 5–6.

vatalos ranglétra volt elképzelhető haladási alapnak. Itt az emberek fizetési fokozatonként akartak feljebb jutni, s csak az előléptetések idején. A karrieristák ezen a körön alul és felül mozogtak. Tagányiéknál viszont el sem tudtak gondolni egy olyan zsidót, akivel hivatalon kívül érintkezni lehetne.”⁶⁸⁴

Mindezek a visszaemlékezések, hírlapi cikkek, illetve szépirodalmi dokumentumok azonban csak a közös érintkezés olykori meglétéről, illetve az annál jóval gyakoribb kirekesztésről szólnak, arról nem, vajon az áttérés e kirekesztettséget feloldhatta-e. Több mint valószínű, hogy a keresztény középosztály nagy többsége a vegyes házasságot lehetővé tevő polgári házasság bevezetése után is csak megkeresztelkedett zsidóval volt hajlandó házasságra lépni, vagy legalábbis szorgalmazta jövőbelije, esetleg még zsidóként elvett felesége, netán férje áttérését. Úgyszintén valószínű, hogy zsidó vallásúként könnyebb volt befogadásra találni a szakmai életükben zsidókkal folyamatos viszonyban álló magántisztviselők és szabadfoglalkozású szakértelmiségiek baráti-családi köreibbe, mint a köztisztviselők vagy a közszolgáltatásban álló szakértelmiség közé. Mivel az értelmiségi állások és megélhetési források telítődésével növekvő – keresztény félről mindinkább a zsidók „térfigyelésaként” értelmezett – munkaerő-piaci konkurencia eredményeképpen a (fővárosi) keresztény szakértelmiségben az 1900-as évektől erősödően volt a zsidóellenesség,⁶⁸⁵ feltételezhető, hogy ez a zsidó felekezetű honfitársaiktól való fokozottabb társadalmi elzárkózásban is megmutatkozott. Mindent összevetve úgy véljük: lett légyen nemesi vagy polgári származású, állami, megyei, városi vagy magántisztviselő, avagy (szabadfoglalkozású) szakértelmiségi, a keresztény középosztálynak, talán a művész-bohém világ kivételével a dualizmus korában nem volt olyan rétege, amelybe keresztény hitűként ne lett volna könnyebb befogadást nyerni, mint zsidó felekezetűként, amelyben az áttérés ne lett volna nagyobb méltánylásra, mint a zsidó felekezethez való ragaszkodás. Ha a középosztálybeli zsidók áttérésének nem is ez volt feltétlenül az elsődleges oka, abban nyilvánvalóan közrejátszott.

A főrendiház elé első ízben 1894 őszén került recepció törvényjavaslatot vallás- és közoktatásügyi miniszteri minőségében Csáky Albin mutatta be október 8-án. A törvényjavaslat pontjai között a legvehemens ellenérzést a zsidó vallásra való áttérés törvényes engedélyezése váltotta ki. Ezt védte tehát Csáky Albin, igyekezvén megnyugtató hallgatóságát e lehetőség elsősorban elvi jelentőségéről: „Én éppen nem kívánom megkönnyíteni az áttéréseket, előmozdítani oly esetekben, a midőn anyagi érdekből történnek, vagy más mellékkörülmény s nem a hitbeli meggyőződés vezérli az illetőt. De a jelen esetben, midőn az izraelita vallásról van szó, azt gondolom, hogy azok az anyagi érdekek, melyekből az áttérések gyakrabban megtörténhetnek, majdnem teljesen kizárva. [...] Az a másik anyagi indok, mely szintén gyakran mutatkozik, hogy a társadalmi előnyök miatt történik meg az áttérés, ez esetben, – gondolom –

alig képzelhető, mert azt hiszem, mindegyikünk belátja, hogy a zsidó hitre való áttérés által társadalmi előnyöket nem igen fog valaki magának biztosítani. (Élénk derűtség és tetszés.)”⁶⁸⁶ Társadalmi állásuktól függetlenül, a zsidó felekezeti státusszal járó hátrány, az akár „anyagi”, akár „társadalmi” előnyök utáni aspiráció a vallásilag közömbös zsidók bármelyikében megérlelhette az áttérés melletti döntést, rávihette arra, hogy felekezeti kötelekét felcserélje egy másik, érvényesülési esélyeit tekintve a polgári radikálisokhoz közel álló Farkas Geyza kifejezésével élve „kedvezőbb” kötelekkel.⁶⁸⁷

2.5. Az áttérés mint menekülés

Magyarként való elfogadtatás, egy állás megszerzése, házasság, társadalmi befogadás: az áttérés lehetséges motivációinak vizsgálata során eddig többekévesb konkrét célokról szoltunk, de a zsidó felekezet elhagyásának okai nem korlátozódtak a keresztény státusz révén elérni remélt szimbolikus, illetve kézzelfogható, szakmai vagy társadalmi előnyökre. Az áttérés lehetett elsősorban menekülés, egy olyan aktus, amelynek elsődleges motivációja a stigmaként megélt zsidóságtól, a zsidósággal stigmaként megélt azonosítástól való megszabadulás vágyában rejtett. A törvény előtti elméleti egyenlőség és a társadalmi gyakorlat között fennmaradó, a kortársak által rendre hangoztatott ellentét,⁶⁸⁸ a zsidó státusznak az egyenjogúság és a liberális ígélet dacára fennálló hátrányos mivolta önmagában is elegendő okot szolgáltatott az áttérésre. „Hogy a zsidók egyenjogúsága tulajdonképpen hazugság”, írta a PIH főtitkára 1912-ben, „hogy ezt, különösen finomabb, ideálisabb követelményeiben, sohase is kezdték komolyan venni, se nem új, se nem merész állítás; azt a miniszterelnöktől az utolsó falusi bakterig, a zsidó főrendiházi tagtól a legtollasabb pajeszű chevra sameszig mindenki tudja.”⁶⁸⁹ A neológ értelmiség a megoldást természetesen nem az áttérésben, hanem a kitartásban és a küzdelemben jelölte meg, de nem volt mindenki ilyen állhatatos.

A zsidó felekezethez tartozás objektív hátrányai a századfordulón összehasonlíthatatlanul kisebb súllyal nehezettek a zsidókra, mint egy évszázaddal korábban, a stigma objektív súlya a zsidóknak a keresztényekkel való teljes egyenjogúsítását meghozó 19. század során lényegesen enyhült, csak-hogy a szekularizáció és az akkulturáció előrehaladásával párhuzamosan az antiszemitizmussal szembeni pszichológiai vulnerabilitás is egyre erősödött. A premodern zsidó értelmezés szerint a zsidóellenesség Isten által az ő népe

686 *Főrendiházi napló*, 1892–1897. IV., i. m. 94–95.

687 Farkas Geyza: *Az emberi csoportok lélektana*. Bp., Grill Károly, 1916, 182.

688 [Mikszáth Kálmán]: Istóczy tizenkét röpirata, i. m., oldalszámazás nincs [1]; Egyenjogúsítás nálunk és – máshol. *Egyenlőség*, 1883. febr. 4. 2.; Báttaszéki Lajos: *A vérvád*. Bp., Orsz. Központi Községi Nyomda RT, 1900, 50.; Zay Miklós: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 967.; Mezei Ernő: *Negyvenéves forduló*. *Egyenlőség*, 1907. dec. 29. 6.

689 Weiszburg Gyula: *Jogfosztás rendszerrel*, i. m. 189.

684 Gábor Andor: *Doktor Senki*. (1918) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 139–140.

685 Gyáni Gábor: *Budapest története 1873–1945*, i. m. 167.

számára kiszabott terv részét képezte, a Szentföldről bűneik miatt száműzött zsidók a Messiás eljöveteleig a Teremtő akaratából szenvedtek a nem zsidók keze között.⁶⁹⁰ Az emancipáció előtti időkben a zsidógyűlöletet természetesnek tekintő, a keresztény társadalom és kultúra iránt közömbös zsidók az antiszemitizmust elszenvedték, de lelkiileg nem sínylették meg. A keresztény magyar társadalommal érzelmileg nem azonosuló ortodox zsidóknál a felekezeti hovatartozásuk miatt elszenvedett esetleges sérelmek feltehetően az 1900-as években sem okoztak különösebb lelki megrendülést. E sérelmek mind fájóbb sebeket okozhattak viszont a szekularizált, magukat magyarnak érző, az antiszemitizmus megnyilvánulásaival szemben ekképpen érzelmileg kevésbé felvértezett rétegekben, mely sebek, a zsidó valláshoz és közösségéhez való kötődés gyengülésével párosulva a század folyamán mind több személyben felkelthették a zsidó státusztól való megszabadulás vágyát. A menekülésként felfogható áttérés legnyilvánvalóbb jele a kikeresztelkedéseknek az antiszemita fellángolások periódusaiban mutatkozó megugrása, de a zsidóellenes előítéletekkel szemben a szekularizációval és az akkulturációval párhuzamosan fokozódó érzékenység eredményeképpen ennél „kevesebb” is elegendő volt ahhoz, hogy megérlelje a kitérés döntését, míg a zsidó vallási és közösségi kötelek idővel növekvő oldódásával egyre többen voltak, akik számukra immár értelmetlen, sőt érthetetlen, mintegy rájuk oktrojált „zsidóságukat” nemcsak fájó, de mindinkább abszurd stigmaként élték meg.

„Miután téged ősi hitedhez semmiféle érzelmi vagy értelmi kötelék nem fűz”, írta 1910-ben a Magyar Távirati Irodát vezető Radó Sámuel egy imaginárius ismerőshöz intézett levélben, „nem tudod ésszel felfogni, miért kellene neked valamiért szenvedned, a mi sem nem bűnöd, sem nem meggyőződésed, hanem úgyszólván szerencsétlen véletlen.”⁶⁹¹ „Miért vagyok én ezek közül kiltva?”, merengett önmagában a Korona kávéház ablakából a Váci utcai sokadalmat nézegető fiatal pesti bankhivatalnok, Szép Ernő önéletrajzi ihletésű regényének főszereplője. Vallomása, amelyet, amint az egész történetet, egy keresztény orvos barátjához címzett, a századfordulón megítélésünk szerint számos zsidó fiatalemberben megfogant érzelmeket tolmácsolt: „Az támadt ott rám mindig, amire úgy szégyelltem gondolni, az hogy én zsidó vagyok. [...] Úgy rám tört a fájdalom és a csudálkozás! Zsidó, kimondtam úgy, hogy csak az ablaküveg hallotta, kimondtam, hogy elhiggyem, hogy tényleg van ilyen szó, s kezdtem egyáltalán nem érteni, mi ez: zsidó. Én zsidó vagyok? Hogy-hogy zsidó vagyok? Mi az? Sárga vagyok én vagy zöld vagy kék vagy milyen? Éppen olyan testszín vagyok, mint a magyarok. Kinek az ideája volt, hogy én itt zsidó legyek? Nekem bizony isten eszem ágában se volt, hogy zsidó leszek majd, ha megszületek. Itt várt a világon ez a buta meglepetés, mikor itt kiszáll-

tam. Nekem itt zsidónak kell lenni. Miért? Én magamban, mikor nem gondolok erre, abszolút nem vagyok zsidó, egy fiú vagyok, a szerelem a hazám, és az istenem a halál! És valaki rám néz, és az tudja, hogy én zsidó vagyok. Mintha ránéznék valakire, akiről tudják, hogy az lopott egyszer! És nekem a szememmel ki kell tartanom ezt a vádat vagy ráfogást vagy elnézést vagy mi az, hogy az embert zsidónak veszik. [...] Látod, ez komoly dolog, nektek keresztényeknek ez nincs meg, az, hogy mikor semmit se fáj és semmi kellemetlenségek vagy gondotok nincs, akkor is mindig legyen rajtatok valami rossz, ami elveheti a kedveteket. Ez valami árnyék, ami nekünk a napfényben is ott van. Nézz bele a zsidók fekete szemébe, akármilyen fényes, egy bánat a szemükön rajta van. Ha semmi okom se volt búsulni, egy okom mindig volt. [...] Az egész életemnek egy gène-je van; korlát vár, ha neki akarok szaladni a világnak; ha fölemelem a fejemet, mintha beleütném már egy plafonba. [...] Volt olyan rohamom, végiggyűlöltem az egész fajomat, a többiek az okai, hogy zsidó vagyok, igen, ha nem lenne zsidó a világon, nekem se kellene annak lenni!”⁶⁹² A kitérés gondolatát Szép Ernő regénybeli alteregója elvetette, nem azért, mert elítélte, hanem mert úgy gondolta, hogy a zsidóság stigmájától ez sem szabadít. De a *nem* zsidólét utáni sóvárgástól a fiatal bankhivatalnok nem szabadult: „Sokszor olyan vak irigység vett elő, mikor néztem ott Prédlt és Lesznert és Sprungot, akikkel együtt voltam az osztályon, milyen nyugodtam reszelik a körmüket ezekkel a német nevekkal, mert ők eredeti keresztények, mily könnyű nekik, nem is tudják!”⁶⁹³ A *Lila ákác* főhőiséhez hasonlóan a fiatal pesti zsidó magántisztviselők zöme megmaradt született vallásában. Egyesek áttérésében azonban, ha tisztában voltak is azzal, hogy ezáltal nem válnak „eredeti” kereszténnyé, és ha a keresztség felvételében közrejátszottak kézzelfogható ambíciók is, a döntő motívumot a zsidólétől való szabadulás, e *nem* zsidólét utáni sóvárgás képezhette.

690 Ben Halpern: Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Jehuda Reinharz szerk.: *Living with Antisemitism*, i. m. 4–6.

691 Radó Sámuel: Két levél. (1910) In: *Politikai jelszavak és frázisok*. Bp., Franklin-Társulat, 1912, 232.

692 Szép Ernő: *Lila ákác*, i. m. 50–55.

693 Uo. 57.

II. AZ ÁTTÉRÉSEK SZÁMA, IDŐRENDI ALAKULÁSA ÉS TÁRSADALMI VISSZHANGJA

A reformkortól az első világháború kitöréséig terjedő időszakban a magyar társadalmat a zsidók áttéréseinek kérdése nem foglalkoztatta különösebben. A kérdés felvetődött párszor a parlamenti vitákban, újságcikkek szóltak róla, megjelent vitairatokban és számos szépirodalmi műben, olykor központi, gyakrabban mellékes témaként. Mindent összevetve azonban a zsidók vallásváltása nem tartozott a közvéleményt elsődlegesen foglalkoztató kérdések közé. A neológ zsidó felekezeti kiadványokban ezzel szemben a *kitérés* a századfordulóhoz érve elsőrendű problémaként, a magyar zsidóságot az antiszemitizmusnál is jobban fenyegető belső válság napról napra dramatikusabb szimptomájaként jelent meg.

A vizsgált időszak alatt az áttérések száma és aránya erős hullámzások mellett, de fokozatosan növekedett. Közép-európai viszonylatban mennyire tekinthető e növekedés jelentősnek? Melyek lehettek konjunkturális okai, miként értelmezhetők az áttéréseknek a reformkor és az első világháború között több ízben megnövekvő hullámai? És ezzel párhuzamosan: miként változott az áttérések jelentőségének korabeli percepciója? Ebben a fejezetben e kérdésekre keressük a választ, majd kísérletet teszünk arra, hogy megállapítsuk a zsidó vallásváltás jelenségének az országos adatokon túlmenő horderejét.

A zsidó vallásváltás jelentőségének a felmérésére elsődlegesen adódó támpontul a statisztika kínálja magát. Hivatalos országos statisztikával a korszak egészére nem rendelkezünk. Az 1867-ben megszervezett Országos magyar királyi (1896-tól Magyar királyi központi) statisztikai hivatal a zsidó vallásról, illetve vallásra történő áttéréseket kiadványaiban csak 1896-tól, az állami anyakönyvezést bevezető, a zsidó felekezetet a bevett vallásfelekezetek sorába emelő és ennek következményeként a zsidó vallásra való áttérést lehetővé tevő egyházpolitikai törvények életbe lépésétől gyűjtötte össze és adta közre. Ekképpen a zsidó vallásváltás időbeli, évről évre követhető alakulásáról is csak 1896-tól rendelkezünk az ország teljes zsidó lakosságára kiterjedő kvantitatív adatokkal.

Az általunk vizsgált korszakban Magyarországon áttért zsidók számára nézve összesen két, a 19. századra, illetve az 1919. évvel megtoldott dualizmus korára vonatkozó becsléssel rendelkezünk. 1899-ben megjelent tanulmányában a német misszionárius Johann de le Roi kísérletet tett arra, hogy megállapítsa a 19. században a keresztény vallások valamelyikére

áttért zsidók számát a világban. Becslése szerint ez időszakban összesen 224 000 zsidó vette fel a keresztséget.¹ De le Roi-n kívül máig nem vállalkozott senki a zsidó áttérések átfogó becslésére, nyilván mert ez valójában lehetetlen, hiszen azon országok, így Anglia, Franciaország vagy az Egyesült Államok esetében, ahol a hatóságok nem foglalkoztak az áttérések központi regisztrálásával, illetve ahol a keresztény egyházak sem publikálták a zsidó konvertitákra vonatkozó adataikat, az áttérés mértékének pontos megállapítására nem nyílik mód. Noha a kérdéssel foglalkozó történészek gyakran használják De le Roi adatait, megbízhatatlanságukat is rendre hangsúlyozzák.² Azon országoknál, ahol nem rendelkezett hivatalos statisztikákkal, De le Roi jobbik esetben a rendelkezésre álló részleges egyházi statisztikákból, rosszabbik esetben a protestáns missziók által közölt adatokból indult ki, amelyek önmagukban sem megbízhatóak, mivel az eredményességüket ki-domborítani hivatott missziós jelentések az általuk „megtérített” zsidók adatait köztudottan feltupírozták. De le Roi ezen, az utóbbi esetben eleve hamis adatokból kiindulva igyekezett országonként eltérő, de minden esetben tisztán spekulatív módszerek alapján kikövetkeztetni a zsidó konvertiták teljes számát. Magyarországot illetően De le Roi szerint a 19. században 8000 zsidó tért át a katolikus vallásra, 2056 a protestáns vallások valamelyikére, ezenkívül 200 zsidó tért át a Monarchiában a görög ortodox vallásra, ám ez esetben nem jelzi, hogy ezek közül hány áttérés jutott Magyarországra.³ A másik becslés a családtörténetíró Kempelen Bélától származik, aki az 1937 és 1939 között három kötetben kiadott, *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok* című munkája második kötetében úgy vélte, „hazánkban az áttérések számát az 1867–1919 közötti valamivel több mint egy félszázad alatt húszezerre tehetjük”.⁴ Noha az 1896-tól publikált hivatalos áttérési statisztikát megelőző korszakról is rendelkezünk pár részleges számadattal, De le Roi számításának akár csak megközelítő helyessége megállapíthatatlan. Kempelen Béla hasraütés-alapú adata *nagyságrendileg* feltehetően helytálló.

1 Joh. de le Roi: *Judentaufen im 19. Jahrhundert. Ein statistischer Versuch.* (Sonderabdruck aus „Nathaniel” 1899.) Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1899, 49. A megjelenés eredeti helye: *Nathanael. Zeitschrift für die Arbeit der Kirche an Israel*, 5. évf. 1899, 3–4. sz. 65–118. Az adat nem foglalja magában a zsidó vallásból kitért, de az áttérés helyett a felekezetenkívüliség jogi állapotát választók számát.

2 A. Menes: *The Conversion Movement in Prussia During the First Half of the 19th Century.* (1939) In: Koppel S. Pinson szerk.: *YIVO Annual of Jewish Social Science*. VI. New York, Yiddish Scientific Institute–YIVO, 1951, 191.; Todd M. Endelman: *Introduction*, i. m. 18–19.; Uő: *Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France*, i. m. 59.

3 Joh. de le Roi: *Judentaufen im 19. Jahrhundert*, i. m. 31, 40, 45.

4 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. 83.

1. A ZSIDÓK ÁTTÉRÉSÉNEK JOGI SZABÁLYOZÁSA

A kvantitatív adatok vizsgálata előtt szükséges azonban áttekinteni a zsidó áttérés jogi környezetét. Az egyházpolitikai törvények előtt a zsidókat érintő vallásváltások adatai állami begyűjtésének s közlésének elmaradása ugyanis a zsidó és a keresztény felekezetek közötti áttérés törvény általi szabályozásának hiányából fakadt, ami viszont az izraelita vallás 1867 és 1895 közötti unikális felekezetjogi státuszának volt az eredménye. Mivel az 1867-es emancipációs törvény a zsidókat csak mint egyéneket egyenjogúsította, de a zsidó felekezetről nem szólt, ez utóbbi, bevetté nyilvánításának hiányában korábbi, *túrt* állapotából átlépett az ekkortól csupán rá (majd 1905-től a baptista, 1916-tól a mohamedán vallásra) vonatkoztatott *elismert* felekezet státuszába.⁵ Az *elismert* zsidó és a *bevett* keresztény felekezetek közötti jogegyenlőtlenség viszont kizárta a zsidó és a keresztény vallások közötti átjárást rendező jogalkotás lehetőségét, mivel a törvény előtti egyenlőség elvén alapuló dualizmus kori berendezkedés keretében elképzelhetetlen lett volna egy olyan törvény megalkotása, amely az egyéni jogaikban egyenlő zsidó és keresztény lakosok felekezetei közötti vallásváltást nem a viszonyosság elve alapján szabályozza.

Ez valósult meg az egyházpolitikai törvényekkel, amelyek meghozatala előtt a zsidók vallásváltását illetően meglehetősen jogi kaosz uralkodott. Az izraelita vallást bevetté nyilvánító, úgynevezett recepciójáról szóló törvényjavaslat 1893. április 26-i indoklásában Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter éppen e jogi zűrzavar felszámolásával magyarázta a zsidó és keresztény vallások közötti áttérések ekkor még ezen törvényben foglalt, végül a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvénycikkbe átmentett szabályozásának a szükségességét: „Eddigélé azon eljárás, mely az izraelita vallásról a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek valamelyikére való áttéréseknél követendő, törvényileg szabályozva egyáltalán nem volt. Állanak ugyan fenn e tekintetben némely régibb, a múlt század végéről származó s így nagy részben elavult udvari rendeletek, de a lelkeszkedő papság előtt nagyrészt ezek is ismeretlenek lévén, a tényleges állapot máig is az, hogy izraelita egyén minden további feltétel nélkül bármikor megkeresztelhető.”⁶ A recepció tör-

5 Harmadik kategóriaként az 1867-től megszűnt „túrt” vallásokat az „el nem ismert”, vagyis minden állami védelmet nélkülöző magántársulatoknak tekintett azon vallásfelekezetek váltották fel (ilyennek számítottak a nazarénusok és az adventisták), amelyeknek hitéleti szabályzatait a VKM nem hagyta jóvá, nem „ismerte el”. Horváth János: *A magyar királyság közjoga*. Bp., Dobrowsky és Franke, 1894, 511–512.; Melichár Kálmán: *Egyházi szervezet és vallásügyi igazgatás Magyarországon*. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1902, 29. Prepuk Anikó szerint az „elismert vallás” terminust 1871-től alkalmazták a zsidó vallásra. Prepuk Anikó: *Miért éppen a recepció?*, i. m. 265.

6 *Képviselőházi irományok, 1892–1897*. X. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893, 292.

vényjavaslatról szóló jelentésében a képviselőház Schwarcz Gyula által vezetett közoktatási bizottsága hasonlóan fogalmazott: „Szükséges [...] megállapítani a módot, mely feltételek és előírt formák megtartása mellett lehet az izraelita vallásról a keresztény hitre áttérni; mert bár nagyrészt elavult udvari rendeletek intézkednek is ez iránt, de alig ismertek a lelkeszkedő papság előtt s így gyakran minden feltét nélkül eszközöltetett az izraelita vallásról a keresztény vallásfelekezetre való áttérés.”⁷

Az említett rendeletek a dualizmus korára nem csupán feledésbe merültek, valójában a zsidó vallásról való áttérést is csak részlegesen szabályozták, amennyiben szinte kizárólag a gyermekek vallásváltásával foglalkoztak, illetve ezek „elkeresztelésének” igyekeztek gátat vetni. A szabályozás egy rövid időszakban csak a katolikus vallásra történő áttérést érintette, mivel egy 1761. február 12-i rendelet értelmében az „akatolikusoknak” tilossá vált zsidókat téríteni, míg nem 1781-től a zsidók a református és az evangélikus vallásra is áttérhettek.⁸ Mária Teréziának egy 1762. június 17-én kelt rendelete megtiltotta a zsidó gyermekek szülei, illetve gyámjuk tudta s beleegyezése nélküli megkeresztelését.⁹ A tilalomnak nem sikerült érvényt szerezni, Mária Terézia 1775. április 21-én újabb rendeletet adott ki, amely újfent megtiltotta, hogy a bábák a szülők akarata ellen megkereszteljék az újszülötteket, és megszabta, hogy a zsidó gyermeket a tilalom ellenére megkeresztelő kötelesek viselni a szülőktől ez esetben amúgy elválasztandó gyermek nevelésének költségeit. A szülőkkal vagy gyámmal nem rendelkező zsidó gyermekeket, illetve az életveszélyben forgó zsidó csecsemőket viszont megkeresztelheték. A hetedik életévét betöltött gyermek szülei beleegyezése nélkül is áttérhetett, sőt az ennél fiatalabb is, ha az e célból kiküldött bizottság elég érettnek találta. E gyermekek nevelésének költségeiről szüleiknek kellett gondoskodniuk. Amennyiben a szülők tértek át, 7 éven aluli gyermekeik automatikusan követték őket új vallásukban, az ennél idősebbek maguk dönthettek, hogy áttérnek-e vagy megmaradnak a zsidó vallásban.¹⁰ Ez utóbbi rendelkezést egy 1790. január 22-i rendelet akképpen pontosította, hogy a 7 éven aluli gyermekek csak abban az esetben követték szüleiket új vallásukban, ha mindkét szülő, illetve az apa keresztelkedett meg, ha viszont ez utóbbi zsidó maradt és csak felesége tért át, gyermekeik is zsidók maradtak.¹¹ Ami az elkereszteléseket

7 *Képviselőházi irományok, 1892–1897*. XVI. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894, 179.

8 Marczali Henrik: *A magyarországi zsidók II. József korában*. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1. évf. 1884, 353.; Hanuy Ferencz: *A vallásváltoztatás az egyházjog és a magyar államjog szerint*, i. m. 33.

9 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. II. Budae, Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis, 1852, 387.; Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban. A legrégebbi időktől a mai napig*. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1896, 222.

10 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. II., i. m. 683–684.; Marczali Henrik: *A magyarországi zsidók II. József korában*, i. m. 354.; Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban*, i. m. 222–223.

11 Feleki Béla: *Jogviszonyaink tekintettel az áttértek gyermekeire*. *Egyenlőség*, 1889. márc. 24. 2.

illeti, mivel továbbra is előfordult, hogy a bábák a szülők beleegyezése nélkül megkeresztelték újszülött gyermekeiket,¹² II. József egy 1787. július 9-i rendelettel 1000 dukát pénzbüntetés, illetve fél év szabadságvesztés terhe alatt a bábáknak az életveszélyes helyzetre való hivatkozással történő keresztelést is megtiltotta.¹³ Egy 1789. évi január hó 8-án kibocsátott kancelláriai rendelet az olyan „törvénytelen”, vagyis házasságon kívüli kapcsolatból született zsidó gyermekek sorsáról rendelkezett, akiknek eltartásáról és nevelésükről anyjuk nem tudott gondoskodni. Az ilyen gyermekeket elhagyott árváknak kellett tekinteni, nevelésükről az állam gondoskodott, és ez okból a római katolikus hitben mint a fejedelem vallásában voltak nevelendőek.¹⁴ Az ezt követő rendeletek megint a gyermekek áttérési korát szabályozták. Egy 1789. október 30-i rendelet az 1775-ben 7 éves korban megállapított *annus discretionis*-t 18 évre emelte, ennél fiatalabb zsidó gyermekek esetében csak a halálos ágyon való megkeresztelést engedélyezte, amennyiben ezt maga a gyermek kívánta.¹⁵ Egy két évvel későbbi rendelet e téren újabb módosítást eszközölt: az egészséges zsidó gyermekeket 18 éves koruk előtt is meg lehetett keresztelni, ám ehhez 7 és 14 éves koruk között királyi engedély, 14 és 18 éves koruk között a Helytartótanács engedélye, illetve, pontosított egy újabb rendelet 1799-ben: a szülő vagy a gyám beleegyezése szükségeltetett.¹⁶ Az elkereszteléseknek II. József 1787-es rendelete sem vetett véget. Az 1790 júniusában, 25 év után először összeülő országgyűléshez beadott, sérelmeiket felsoroló latin nyelvű folyamodványban a „Magyarországon élő zsidók közönsége” kilenc pontba foglalt kérelmeinek legelső helyén az az óhaj szerepelt, hogy a zsidók vallásukat szabadon gyakorolhassák és a keresztség felvételére ne kényszeríttessenek.¹⁷ Mindhiába, amint erről például a Zemplén megyei Tállya városa által 1820-ban kiadott körlevél tanúskodik: „Többször tapasztaltatván azon visszaélés [hogy] a többször kihirdtetett rendelkezések ellenére némelly helyeken a Bábák a szülés alkalmatosságával veszedelemben forgó Zsidó Gyermekeket szüleik akarattyanak ellenére is megkeresztelik”, ennek „elhárítása tekintetéből tétessen mindenütt közönségessé, hogy az olytán Bábák akik azt végbe vinni merészelnék, kemény büntetés alá fognak vonatattatni”.¹⁸

12 Deáky Zita: Falusi és mezővárosi zsidó bábák Magyarországon (18–19. sz.). In: Uő – Csoma Zsigmond – Vörös Éva szerk.: ... és hol a vidék zsidósága? ... i. m. 147.

13 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. III. Sectio I. Buda, Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis, 1853, 372.; Deáky Zita: Falusi és mezővárosi zsidó bábák Magyarországon, i. m. 147–148.

14 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. III. Sectio I, i. m. 530.; Kút-fők. Zsidó leány elkeresztelése. *Magyar-Zsidó Szemle*, 8. évf. 1891, 302.

15 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. III. Sectio I, i. m. 576–577.; Hanuy Ferenc: *A vallásváltoztatás az egyházjog és a magyar államjog szerint*, i. m. 34.

16 Uo.

17 Büchler Sándor: De Judaeis. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1900., i. m. 294–295.

18 Hőgye István: „Bábai mesterség” a Hegyalján (1711–1849). In: Antall József főszerk.: *Orvostörténeti Közlemények*. XXVIII. 1–3. sz. Bp., Medicina Könyvkiadó, 1982, 205.

Fontos hangsúlyozni, hogy a zsidó vallásról való áttérés jogi kuszasága, átfogó szabályozásának hiánya mellett a keresztény felekezetek közötti átjárás is csupán a törvényesen bevett keresztény felekezetek viszonyosságáról szóló 1868. évi LIII. törvénnyel jutott végső, az áttérés formai követelményeit is (relatív) pontosan megszabó nyugvópontra. A 18. század végéig az áttérés eleve csak egyirányú volt. 1790-ig kellett várni, amíg az országgyűléshez november 7-én intézett vallásügyi leiratában II. Lipót eltörölte a katolikusról a protestáns vallásra való áttérés büntetését, noha megszabta, hogy az áttérni kívánó katolikus ezt csak hatheti hitoktatást követően teheti meg. Ha ezután is kitartott szándéka mellett, az illetékes plébánosnak el kellett bocsátania. A protestáns vallásra való áttérés lehetőségét a *vallás ügyéről* szóló 1791. évi XXVI. törvény megerősítette, bár a törvény 13. paragrafusa előírta, „mivel a katolikus vallásról való áttérés a békekötések értelmében bevett evangélikus vallások bármelyikére a katolikus vallás elveivel ellenkezik; nehogy ez vak-tában történjék, az efféle előforduló esetek Ő királyi szent felségének tudomására hozandók lesznek”. A katolikusról a protestáns felekezetek valamelyikébe történő átlépés lehetőségét a *vallás dolgában* címet viselő 1844. évi III. törvény újfent kimondta, egyben részletesen – de egyirányúan, vagyis csupán a protestáns vallásokra történő áttéréseket illetően – szabályozta az ilyenkor követendő eljárást. A megalkotásakor provizórikusnak szánt, már említett 1868. évi LIII. törvény 1. §-a véglegesen megállapította az érintett felekezetek tagjainak szabad vallásváltási jogát és – immár a teljes viszonyosság alapján – részletesen megszabta az áttéréskor követendő, a dualizmus korának végéig változatlan, 1895-től az izraelitákra is vonatkozó eljárást.¹⁹

Szabályozatlansága mellett a zsidó vallást érintő áttérés legszembe-szökőbb, bár, mint láttuk, nem specifikus vonása az egyirányúságában rejlett. A zsidók áttérhettek valamelyik keresztény vallásra, de ez fordítva elvileg nem történhetett meg, s hogy ez milyen kényes kérdés volt, mi sem jelzi jobban, mint hogy az egyházpolitikai törvényjavaslatok vitájakor, több mint negyedszázaddal a zsidók egyenjogúsítása után az izraelita felekezetet érintő reformok közül még mindig a zsidó vallásra való áttérés engedélyezése váltotta ki a képviselők és főrendek messze legvehemensebb ellenkezését.²⁰ Annak ellenére azonban, hogy ezen áttérés törvényesen csak a *vallás szabad gyakorlatáról* szóló 1895. évi XLIII. törvény érvénybeléptével vált lehetővé, páran korábban is betértek a zsidó felekezetbe. Eleinte ez minden bizonnyal zömében zsidó konvertitáknak az eredeti vallásukra való *visszatérését* jelentette, aminek relatív gyakoriságára utal a gyakorlat szankcionálása: egy 1762.

19 Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia*. Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 1993, 16–18, 57, 90.

20 A katolikus egyház 1893 márciusában megfogalmazott hivatalos álláspontjában elfogadta a zsidó vallás recepcióját, de a keresztények áttérését a zsidó „nemzeti” vallásra élesen elnevezte, mivel ezt a keresztség szentségének eltörölhetetlen jellegével összeegyeztethetetlennek tartotta. Ld. Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, i. m. 108–110.

februári 18-i rendelet kétévi börtönre terjedhető büntetéssel sújtotta a megkeresztelt konvertita visszatérését eredeti hitére. Ezen idő alatt az „igaz vallás”, vagyis a katolikus hit tanaiban volt oktatandó, elbocsátása előtt az ügy kimeneteléről jelentést kellett tenni az uralkodónak.²¹ Idővel azonban nem csak kitért zsidók kívántak újfent a zsidó vallás híveivé válni, amint erről egy, a közép-európai ortodox rabbiknak a zsidó vallásra térésről kifejtett véleményeit bemutató tanulmány tanúskodik. A tanulmány szerzője, az amerikai rabbi és jeles történész David Ellenson a honi jogi viszonyokkal sajnos nincs tisztában, ritkán ad pontos dátumot, és az sem mindig egyértelmű, hogy a pertraktált eset Magyarországon élő zsidókra vonatkozik-e, de annyi bizonyos: függetlenül attól, hogy a rabbik engedtek a kérelmeknek vagy sem, pár esetben az 1860-as, 1870-es évek Magyarországon is előfordult, hogy egyes keresztények zsidó szívük választotta miatt a zsidó vallás kötelékébe akartak lépni, vagy hogy zsidó szülők egy általuk adoptálni kívánt keresztény gyermeket fel akartak venni a zsidó vallásba.²² Lehetséges, hogy nem voltak tisztában ennek törvénytelen mivoltával, avagy a bözdújfalvi székel szombatosokhoz hasonlóan, akik az emancipációs törvény jóhiszemű félreértelmezésének eredményeképpen 1868-ban áttértek a zsidó vallásra, szintén úgy gondolták, hogy a zsidók egyenjogúsításával ez immár jogilag is lehetségessé vált. A szombatosok áttérését követően, mint ismeretes, Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterként két, 1869. május 12-én, majd szeptember 2-án kelt rendeletben utasította a helyi közigazgatási hatóságokat, hogy új vallásukban a szombatosokat ne háborgassák. A még nem bevett zsidó vallásra való áttérésüket a törvény nem engedte meg, de visszatérítésüket az állam nem kényszeríthette ki.²³ Ami azt is jelenti: ha a zsidó vallásra való áttérést a törvény még egy negyedszázadon át tiltotta is, a törvény megszegőinek retorziótól nem kellett tartaniuk.

Elképzelhető, hogy a zsidó vallásra térő keresztények száma 1867 után enyhén megnövekedett, egyrészt mert a zsidó és keresztény lakosság fokozatos közeledésével azon keresztények száma is megnőhetett, akik egy olyan zsidóval akartak házasságra lépni, aki ezért nem volt hajlandó kitérni, másrészt mert ezt 1868. május 25-e után a Habsburg Birodalom ausztriai felében

immár törvényesen is megtehették,²⁴ minekutána egy akár még Bécsben, akár már Magyarországon zsidó partnerükkel kötött házasságot követően immár zsidó házastársként éltek tovább életüket. E gyakorlat meglétét egy ízben legalább a hivatalos statisztikai kiadványok is regisztrálták: a *Magyar statisztikai évkönyv* 1875-ben megjelent 3. évfolyamában a „tisztas és vegyes házasságok számaránya vallásfelekezetek szerint százalékban” című táblázat szerint 1871-ben az izraeliták között a „vegyes” házasságok aránya 0,05%-ot ért el, ami oly módon volt lehetséges, jelezte egy, a százalékszámhoz biggyesztett lábjegyzet, hogy az illetők „proselyták” voltak, vagyis zsidó vallásra áttért személyek.²⁵ Hogy ekképpen e házasságok már nem minősülhettek „vegyesnek”, az más kérdés, mindenesetre egy 1878-ban kiadott röpiratában Stern Albert újpesti főrabbi úgy vélte, „számos eset fordult elő hazánkban, hogy magyarhoni keresztények zsidóságra tértek át Ausztriában, és hogy az áttértek minálunk magyarhoni zsidókkal házasságilag össze lettek adva”.²⁶ Bár e házasságok a magyar törvények szerint törvénytelennek minősültek (így az e házasságokból származó gyermekek is), a hatóságok, legalábbis Pulszky Ferenc szerint, nem léptek fel ellenük. „Ha keresztény ember vagy leány [Bécsben] zsidóvá lett, hogy törvényes házasságra léphessen”, írta egy 1880-ban a vegyes házasság bevezetését szorgalmazó cikkében, „a szabadelvű magyar kormány kijelenti, hogy ez nem szabad, el nem ismeri a vallásváltoztatást, sem a házasság törvényességét, hivatkozva egy középkori törvényre, de mégsem meri annak büntető rendeletét végrehajtani, habár állítja, hogy az most is érvényes. Úgy tudom, hogy közel száz ilyen vegyes, törvénytelennek kijelentett házasság van Pesten, száz család, melynek státusát a kormány ily módon törvénytelennek teszi.”²⁷

A zsidó vallásra 1867 és 1895 között olykor Magyarországon is történtek áttérések, noha a kifejezés, ha formailag erről volt is szó, nem jelöli pontosan a valóban rendkívüli eseteket. 1882. február 1-jén egy bábaasszony jelentkezett Balla Árpád budapesti református segédlelkésznel és megkérte, hogy kereszteljen meg egy kétnapos ikerpárt, Gyulát és Arankát, akiknek az édesanyja, a hajadon Berger Fanni, a bába előtt reformátusnak mondotta magát. Pár nappal a keresztelés után a Budai Izraelita Hitközség rabbija megjelent Balla hivatalában, tájékoztatta a lelkészt, hogy Berger Fanni valójában izraelita vallású, és bemutatott egy nyilatkozatot, amelyben a fiatal nő megbánásának adott hangot, amiért megkereszteltette gyermekeit. A korabeli viszonyokat tekintve szokatlanul megértő segédlelkész erre a keresztelési anyakönyv jegyzet rovatába a következőket vezette be: „Berger Fanni izraelita nő ikergyermekei tévedésből kereszteltettek meg, s minthogy az anya a miatt lelkifurdalásokat

21 Marczali Henrik: A magyarországi zsidók II. József korában, i. m. 354.; Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban*, i. m. 223.

22 David Ellenson: On Conversion and Inter-marriage: The Evidence of Nineteenth-Century Hungarian Orthodox Rabbinic Writings. In: Eli Lederhendler – Jack Wertheimer szerk.: *Text and Context: Essays in Modern Jewish History and Historiography in Honor of Ismar Schorsch*. H. n. [New York], Jewish Theological Seminary, 2005, 321–346. A tanulmány kis változtatásokkal és új cím alatt (*Hungarian and Central European Writings on Conversion and Inter-marriage*) újra megjelent in: David Ellenson and Daniel Gordis: *Pledges of Jewish Allegiance: Conversion, Law, and Policymaking in Nineteenth- and Twentieth-Century Orthodox Responsa*. Stanford, Stanford University Press, 2012, 70–89.

23 Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira*. Bp., Athenaeum, 1899, 353–368.

24 Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 232, 12. jegyzet.

25 *Magyar statisztikai évkönyv*. 3. évf. Első rész. Bp., Athenaeum, 1875, 34.

26 Stern Albert: *Védbeszéd, melyet a budapesti k. fenyítő törvényszék előtt, 1878. január 28-án mint vádlott a zsidó rituális elválás ügyében tartott újpesti főrabbi*. Bp., Nyomatott Otto testvéreknél, 1878, 5.

27 Pulszky Ferenc: *A zsidókról*, i. m., oldalszámozás nincs [2].

szenvet, – azok az egyházból s anyakönyvből kikebelezettek.” A kereszténységből ekképpen kiléptetett ikerpár előtt nyitva állt az út a zsidó hitbe való „áttérés” előtt.²⁸

Egy másik, még kacifántosabb eset lezárásaként maga a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adta meg az engedélyt két meg nem keresztelt, de a magyar jog szerint katolikus személynek, hogy a hatályos törvényekkel ellentétben áttérjen az izraelita vallásra. A magyar állampolgárságú, római katolikus hitű Darvas Éva 1870-ben Bécsben áttért az izraelita vallásra, majd házasságot kötött Iritz Hermannal. A házasságból két gyermek született, Ede és Julcsa. A család később Magyarországon telepedett le. Mivel Darvas Éva áttérése a magyar törvények szerint érvénytelen volt, házassága is annak számított. A nő továbbra is római katolikus hajadonnak, gyermekei pedig „törvénytelen” származású római katolikusoknak voltak tekintendők. A két serdülőkorba ért, papíron katolikus gyermek azonban megtagadta a keresztség felvételét, amire az állam őket nem kényszeríthette. A két kamasz felekezeti viszonyát valamilyen formában mégis harmonizálni kellett a hatályos törvényekkel. A kör négyesződését Csáky Albin 1890. február 3-án 55.480. szám alatt kelt VKM rendelete végezte el: „Ily körülmények között, az eltörölhetlen bélyeget hátrahagyó keresztség elmaradásának következtében, megszűnik azon gátló akadály, mely a törvényeinkbe fektetett általános elvek, a vallás változtatás szabadságának az izraelita hitre történő áttéréseknél való alkalmazását lehetetlenné teszi. A törvények szerint róm. katolikusoknak tekintendő Darvas Ede és Julcsa az 1868: LIII. t.-cz. 2. §-ban megkívánt kor elérével, vagyis életük 18. évének betöltése után vallásukat változtathatják és pedig nem csupán az idézett törvény értelmében valamely bevett keresztény vallás-felekezethez csatlakozhatnak, hanem megkeresztelve nem lévén, e kivételes esetben joghaszonlatosság alapján az izraelita hitet is felvehetik.”²⁹

Az állam képviselőjében intézkedő miniszter érvelése szerint a zsidó vallásra való áttérést tehát nem annyira az állami törvény akadályozta, a zsidó vallás csupán *elismert*, de nem *bevett* státusza, mint inkább az egyházi kánonjog, vagyis a keresztség szentségének „eltörölhetlen bélyege”, azon bélyeg, amelyet a fentebb idézett református segédlelkész viszont visszavonhatónak ítélt. Az egyházpolitikai törvényjavaslatok parlamenti vitája során a reformok mellett kiálló képviselők nem véletlenül támasztották alá érvelésüket ilyesfajta, a polgári házasság hiányából és a zsidó vallásra áttérés lehetetlenségéből fakadó abszurd helyzetek taglalásával, Pap Géza, a recepciós törvénytervezetről szóló közoktatásügyi bizottság jelentésének előadója kifejezésével bizonyos „családjogi és magánjogi kellemetlenségek” leírásával, az ilyen esetek

28 Mezey Ferenc: A keresztség hatálya. *Magyar-Zsidó Szemle*, 8. évf. 1891, 509.

29 Mezey Ferenc: Keresztény származású magyar honpolgároknak jogérvényes áttérése a zsidó vallásra Magyarországon. *Magyar-Zsidó Szemle*, 8. évf. 1891, 449–450. A rendelet nem jelent meg a *Rendeletek tárában*. A *Magyar-Zsidó Szemle* nyomán 1891. július 19-i számában a *Jog* című szaklap is leközölte.

bemutatásával kívánván bizonyítani, hogy a törvények jelen állapotát meghaladó korszellem, a jogot felülíró gyakorlat elodázhatalanná tette a törvények adaptációját. „A jelen törvényjavaslat”, összegezte 1894. június 26-i felszólalását Pap Géza, „egy tényleges állapotot akar törvényes intézkedésekkel mintegy szentesíteni.”³⁰

A zsidók áttérését véglegesen rendező egyházpolitikai törvények előtt a dualizmus kori magyar kormányzat Csáky Albin 1890. február 16-án hozott rendelete révén egy ízben tett kísérletet a zsidók vallásváltásakor követendő eljárás szabályozására, bár a rendelet ekkor sem törekedett az évszázados rendezetlenség teljes körű felszámolására. Pedig a helyzet egyértelműen tarthatatlanná vált. A zsidók áttérését övező jogbizonytalanság eredményeképpen a hatóságok olykor hajlamosak voltak arra, hogy a zsidókra nézve is kötelező érvényűnek tekintsék a rájuk nem, csupán a bevett keresztény felekezetekre vonatkozó – de legalább *létező* törvényeket. Erről tanúskodik Klein Vilmos budapesti lakos esete. Klein 1884-ben áttért a református hitre. Felesége, született Friedmann Léni nem akarta követni férjét a keresztség alá, megindította ellene a válópert és megszüntette vele a házassági közösséget. (A talmudi jog szerint a házasság egyikének kitérése esetén a zsidó hiten maradt házastárs kérelmére a válás automatikusan kimondandó volt. Ha valamivel körülményesebben is, a zsidó házasságot szabályozó 1863. november 2-i udvari kancelláriai rendelet, amelyet egy 1878. szeptember 27-én kelt VKM rendelet jogérvényben fennállóan mondott ki, ugyancsak lehetővé tette a zsidó vallásban maradt házastárs számára, hogy elváljon kitért férjétől, illetve feleségétől.³¹) Friedmann Léni később viszonyt folytatott egy zsidó férfival, a kapcsolatból 1888-ban egy fiú született, házasságát közben első fokon, de még nem jogerősen felbontották. Újszülött fiát Friedmann Léni a PIH anyakönyvébe kívánta bevezettetni, de az anyakönyvvezető megtagadta a felvételt, bár a kitért férj kijelentette, hogy nem tőle származik a gyerek, a nővel élő zsidó férfi pedig elismerte az apaságot. Az anya ekkor kérvényben fordult Budapest főváros tanácsához, hogy rendelje el fiának az izraelita hitköztségbe való felvételét. A tanács megtagadta kérelmét, 1888. április 28-án kelt határozatában kijelentve: mivel a nő házassága jogerősen még nem lett felbontva, a fiúgyermeknek a „fennálló törvények értelmében” a férj hitvallását kell követnie, vagyis reformátusként keresztelendő és anyakönyvezendő. Miféle „fennálló törvények”? – értetlenkedett az ügyről beszámoló ifjú ügyvéd az *Egyenlőségben*. A fővárosi tanács nyilván a *törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról* szóló 1868. évi LIII. törvény 14. paragrafusára gondolt, más „fennálló törvény” nem lévén,

30 *Képviselőházi napló, 1892–1897*. XIX. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894, 290, 293.

31 Kassay Adolf: A zsidó házasságokra vonatkozó jogelvek és szabályok a megfelelő rendeletekkel és határozatokkal. Átdolgozta és bővítette Severus. Bp., Robiczek Zsigmond kiadása, 1891, 14, 23, 34–36, 71–72.

amely előírta volna, hogy a hetedik évét be nem töltött gyermek neve szerint követi áttérő szülőjét – csakhogy e törvény a nem bevett (és nem keresz-tény) zsidó felekezet tagjaira nem vonatkozhatott.³²

Csáky Albin 1890. február 16-i, 3565. szám alatt kelt és valamennyi egy-házmegei főhatóságához intézett átiratát egy, az áttért zsidók körében nem csak a rendelet, hanem a korabeli felekezeti sajtó szerint is létező, bár megá-lapíthatatlan gyakoriságú praktika váltotta ki. „Ismételten fordultak elő oly esetek”, szölt a rendeletet indokoló bevezetés, „hogy izraeliták, kik valamely keresztény vallásra tértek át, vagyis megkeresztelkedtek, utóbb ismét izraeli-táknak adták ki magukat s az izr. anyakönyvvezetőtől kivett eredeti születési anyakönyvi kivonattal egyes rabbikat és izr. hitközségeket tévedésbe ejtet-tek, nemcsak, hanem az is megtörtént, hogy ily anyakönyvi kivonat alapján az illető izr. rítus szerint házasságra egybeadatott.”³³ E gyakorlatra, amely a pragmatikus megfontolásból fakadó áttérés *par excellence* illusztrációja, éppen az kínálta a lehetőséget, hogy a bevett vallások sorába nem tartozó izraelita felekezetre nem vonatkozott az 1868. évi LIII. törvény 3. §-a, amely előírta, hogy az áttérni kívánó személynek ebbéli elhatározását egyházközségének lelkésze előtt két ízben be kell jelentenie. Magyarán: a keresztény felekezetek valamelyikébe áttérő zsidó *betérése* előtt nem volt köteles *kitérni* az izraelita felekezetből, áttéréséről ekképpen az illetékes izraelita hitközségi anyakönyv-vezető hivatalosan nem szerezhette tudomást, így nem is jegyezhetette fel. A *Magyar-Zsidó Szemle*ben visszatérő volt a panasz: a kitérés kötelezettségnek, *mutatis mutandis* a zsidó vallás recepciójának hiánya „többé-kevésbé okozója is a kikeresztelkedéseknek”, hiszen amellet, hogy a zsidók nem tudhatták, ki tért ki közülük, a rabbiknak nem volt rá lehetőségük, hogy az előttük kitérése bejelentése végett megjelent zsidókat megkíséreljék eltántorítani döntésüktől. Ily módon a konvertitajelöltek „minden intelem és ellenőrzés nélkül” léphet-tek át más vallásfelekezet kötelékébe.³⁴

A kitérés bejelentésének kötelezettségét Csáky Albin 1890-es rendelete nem vezette be, ám a zsidók áttérése esetén általa előírt eljárás elvileg orvosol-ta a rendeletet kiváltó problémát. Az izraeliták megkeresztelésénél a rendelet a következő procedura követésére utasította a lelkészkezdő papságot. A beté-résre jelentkező izraelitától a lelkésznek követelnie kellett, hogy mutasson fel egy hiteles születési anyakönyvi kivonatot. A keresztelest követően a lelkész-

nek fel kellett vezetnie a keresztelest tényét, helyét és idejét az izraelita születé-si anyakönyvi kivonatra, majd azt átküldenie azon megye alispánjához, illet-ve törvényhatósági joggal bíró város polgármesteréhez, amelynek a területén működött a születési anyakönyvi kivonatot eredetileg kiállító izraelita anya-könyvvezető. A törvényhatóságnak továbbítania kellett az anyakönyvi kivona-tot az illetékes hitközségi anyakönyvvezetőnek, aki köteles volt feljegyezni a keresztelest vonatkozó adatokat saját anyakönyvébe, a megfelelő bejegyzési tétel „jegyzet” rovatába, ennek megtörténtét tanúsítani az eredeti anyakönyvi kivonaton, majd azt visszaküldeni a törvényhatósághoz, amely a dokumentu-mot visszaszolgáltatta a keresztelest lelkésznek. A lelkész csak ekkor állíthatta ki az általa megkeresztelt személy keresztelest anyakönyvi kivonatát.³⁵

A többéves, roppant heves, a parlamenti pártokat és a közvéleményt ez esetben nem közjogi, hanem ideológiai nézetek mentén megosztó poli-tikai küzdelmek után 1894–1895-ben megszavazott egyházpolitikai törvé-nyek révén, amint említettük, a zsidó vallásról, illetve vallásra való áttérés is végre szabályozott, a bevett keresztény vallásokkal azonos eljárás alá esett. A kormány 1893. április 26-án terjesztette a képviselőház elé a zsidó vallás *receptiójáról*, vagyis bevettnek nyilvánításáról szóló törvényjavaslatot. A ke-resztény vallásról a zsidó hitre való áttérésről eredetileg e törvényjavaslat 2. §-a rendelkezett, a zsidókra is kiterjesztve az 1868. évi LIII. törvénynek a vallásváltást érintő passzusait. A képviselőház által megszavazott törvény-javaslatot a főrendiház kétszer is leszavazta. Miután a képviselőház válto-zatlan formában harmadszor is visszaküldte a főrendiháznak, ez 1895. má-jus 15-én egy szavazat többséggel megszavazta a törvényjavaslatot, ám gróf Zichy Nándor javaslatára oly formában, hogy kihagyta belőle a legnagyobb ellenkezést kiváltó, a zsidó vallásra való áttérésre vonatkozó részt. A képvi-selőház 1895. szeptember 30-án elfogadta a főrendi módosítást, a receptiós törvényből ily módon kimaradt áttérési szakasz helyett a vallás szabad gy-a-korlatáról szóló törvényjavaslatba vett fel egy új paragrafust, amely, noha az izraelita felekezetről explicite nem tett említést, „minden bevett vallásfele-kezetre”, vagyis az 1895. évi XLII. törvény révén immár bevett izraelita fele-kezetre is kiterjesztette az 1868. évi LIII. törvénynek az áttérésre vonatkozó rendelkezéseit.³⁶

32 A keresztény vallásra áttért zsidó férjnek gyermeke neve szerint követi-e atyját? *Egyenlőség*, 1888. máj. 20. 3–4.; Feleki Béla: Jogviszonyaink tekintettel az áttértek gyermekeire, i. m. 1–2.

33 Miniszteri rendelet keresztény vallásra áttért zsidók anyakönyvezése tárgyában. *Magyar-Zsidó Szemle*, 7. évf. 1890, 252. A rendelet újraközölve in: Löffler Henrik: *Az izraelita feleke-zeti-anyakönyvvezető kézikönyve*. Összeállította hivatalos forrásokból, a Budapesti Aut. Orth. Izr. Hitközség titkára és anyakönyvvezetője. Bp., Gross, 1910, 124. A rendelet nem szerepel a *Rendeletek* tárában.

34 Rosenberg Sándor: Szintén néhány szó a zsidó felekezet receptiójáról. *Magyar-Zsidó Szemle*, 5. évf. 1888, 41.; M. F. [Mezey Ferenc:] *Szemle. Magyar-Zsidó Szemle*, 8. évf. 1891, 331–333. Az idézetek az utóbbi cikkből.

35 Miniszteri rendelet keresztény vallásra áttért zsidók anyakönyvezése tárgyában, i. m. 252. A rendelet előírásait egy 1890. április 1-jén, 14962. szám alatt kelt rendelet egy ponton mó-dosította. Amennyiben a megkeresztelt személynek azonnal szüksége volt a keresztelest anyakönyvi kivonatra, a lelkész kiadhatta neki, mielőtt az áttérés tényét a törvényhatóság közvetítésével az izraelita anyakönyvvezető tudomására hozta. Gaith Rudolf – Patzner Ist-ván szerk.: *Lelkipásztori lexikon. Rövid egybefoglalása a főbb lelkipásztori, plébánia-hivatali, liturgiai, egyház- és házassági, adó- és pénzügyi teendőknek*. A katolikus magyar lelkipásztorok használatá-ra. Temesvár, Tokody Ödön, 1892, 199.

36 Prepuk Anikó: Miért éppen a receptió?, i. m. különösen: 275–281.; Gyurgyák János: *A zsidó-kérdés Magyarországon*, i. m. 70–75.

A zsidók áttérését végül a *gyermek*ek vallásáról szóló 1894. évi XXXII. törvény 3–5. §-a, ugyanezen törvény 8. §-ánál fogva az izraelitákra is kiterjesztett 1868. évi LIII. törvény 14. §-a, valamint a *vallás szabad gyakorlásáról* szóló 1895. évi XLIII. törvény 5. §-a, illetve ugyanezen törvény 22. §-ánál fogva az izraelita felekezet tagjaira is kiterjesztett 1868. évi LIII. törvény 1–8. §-ai szabályozták. Az immáron lehetséges felekezetenkívülivé válásról is az 1895. évi XLIII. törvény rendelkezett, a törvény 23–30. paragrafusaiban.

Az áttéréskor követendő eljárást rögzítő 1868. évi LIII. törvény 3–7. paragrafusai a következők:

„3. § Az áttérni kívánó, bármely egyház tagja legyen, ebbeli szándékát önmaga által választott két tanú jelenlétében saját egyházközségének lelkésze [ezen esetben értsd: az izraelita hitközség rabbija – K. M.] előtt nyilatkoztatja ki.

S ezen első nyilatkozattételtől számítandó 14 nap eltelte után, és legfeljebb 30 nap eltelte előtt ugyanazon, vagy más, szintén általa választott két tanú jelenlétében ismét saját egyházközségének lelkésze előtt jelenti ki, hogy áttérési szándéka mellett továbbra is megmarad.

4. § Az áttérni akaró, mind első, mind második ízben tett nyilatkozata felől azon lelkésztől, ki előtt áttérési szándékát kijelentette, mindkét ízben külön-külön bélyegmentes bizonyítványt kér.

5. § Ha a lelkész a kívánt bizonyítványt bármelyik esetben, akármely okból ki nem adná: mindkét ízben tett nyilatkozatáról külön-külön a jelenvolt tanuk adnak bélyegmentes bizonyítványt.

6. § Az így nyert bizonyítványokat az áttérni akaró azon vallásfelekezet lelkészeének, melybe át akar térni, bemutatván, ez által az illető egyház teljesen fel van jogosítva őt kebelébe felvenni.

7. § Azon lelkész, kinél az áttért bizonyítványait előmutatá, tehát a kinél az átmenet befejezett, köteles erről értesíteni azon egyházközség lelkészét, melyhez az áttért előbb tartozott.”

Az 1868. évi LIII. törvény rendelkezéseinek a zsidó vallásúakra történt kiterjesztésével a felezeti körök régi panasza orvoslást talált: betérésük előtt ezentúl a zsidóknak is ki kellett térniük, vagyis áttérési szándékukat be kellett jelenteniük hitközségük rabbijánál. A VKM, a belügyminisztérium és az igazságügyi minisztérium által az 1895. évi XLIII. törvény végrehajtása tárgyában 1896. január 8-án 56. szám alatt kiadott közös rendelet külön hangsúlyozta: a felekezetiükből „szabályszerűen” ki nem lépett személyek valamely más vallásba történt betérésüktől függetlenül továbbra is korábbi felekezetiükhöz tartozónak tekintendők, „habár más vallás követőinek tartják is magukat”.³⁷

Nyugvópontra jutott a gyermekek áttérésének kérdése is. Az 1868. évi LIII. törvény 14. §-a szerint a felekezetet váltó szülők hetedik évüket még be nem töltött gyermekei automatikusan és nemük szerint követték szüleiket új vallásukban. A törvény 2. §-a értelmében önállóan áttérni csak a 18. életévét

betöltött személynek, illetve az ezen kort még el nem ért, de már férjezett nőknek állt jogában. Ez utóbbiak kivételével azonos vallású, a minket érdeklő esetben izraelita szülők 7 és 18 év közötti gyermekei egyáltalán nem térhettek át, ami azt a fura helyzetet teremthette, hogy ha egy házaspár vallást váltott, 7 és 18 éves kor közötti gyermekeiket továbbra is az általuk elhagyott vallásban kellett neveltetniük, e vallás hittanóráira járattaniuk. (A törvény e rendelkezését egy 1920-ban 65.281. szám alatt kelt VKM intézkedés az akkori roppant nagyszámú zsidó áttérések miatt módosította, engedélyezve, hogy az e korban levő gyermekek is követhessék szüleiket új vallásukban.³⁸)

A vegyes házasságból származó gyermekek áttéréséről az 1894. évi XXXII. törvény 3–4. §-ai rendelkeztek. Előzetes megegyezés alapján zsidó hitben nevelt gyermek esetében, ha a zsidó hitű házaspár áttért (aminek eredményeképpen a vegyes házasság azonos vallásúak házasságává vált), 7 éven aluli gyermeke áttéréséhez a szülők újabb megegyezése szükségeltetett. A 7 és 18 év közötti gyermekek kizárólag a gyámhatóság beleegyezésével térhettek át immár azonos hitű szüleik vallására. Ha házasságuk alkalmával születendő gyermekeik vallására nézve a vegyes pár nem kötött előzetes megegyezést, a zsidó házastárs áttérése esetén a 7 éven aluli gyermekek automatikusan követték áttérő saját nemű szüleik hitét, a 7 és 18 év közötti gyermekek áttéréséhez ez esetben is gyámhatósági beleegyezés kellett.

A szülői nyomásgyakorlást elkerülendő, a VKM, az igazságügy-miniszter és a belügyminiszter 1895-ben 1.674. szám alatt kiadott közös rendeletben részletezte a vegyes házasságból származó 7 és 18 év közötti gyermekek áttéréséről követendő eljárást. A gyámhatósági beleegyezést az illetékes árvaszéknél kellett kérelmezni. A kérvényt a gyámhatóságnak át kellett adnia az illetékes polgármesternek, illetve főszolgabírónak, akinek kihallgatás végett magához kellett kéretnie az érintett gyermeket. A rendelet kifejezetten előírta: a kiskorút a szülők „jelen nem létében” kellett kihallgatni. „Ezen alkalommal a polgármester vagy főszolgabíró köteles meggyőződést szerezni arról, vajon érett-e már a gyermek annyira, hogy saját vallásos meggyőződéssel bírhat. A kihallgatás eredménye tüzetesen jegyzőkönyvbe foglalandó.” Szükség esetén a gyámhatóság is maga elé idézhette a gyermeket, és ha nem ítélte elég érettnek ahhoz, hogy saját vallásos meggyőződéssel bírjon, megtagadhatta az áttéréséhez szükséges beleegyezését.³⁹

Az áttéréskor követendő eljárást rögzítő előírások a vallásváltás összes szakaszára kiterjedtek, de a lelkészek adminisztrációs kötelezettségei tekintetében nem voltak teljes körűek. Az 1868. évi LIII. törvény 7. §-a előírta, hogy a lelkész, akinél az áttérés végbement, köteles erről értesíteni az áttért személy korábbi egyházközsége lelkészét, de arra nem tért ki, hogy az értesítéssel az illetékes lelkésznek mit kell kezdenie. Az izraelita felekezetet illetően Csáky Albin

37 Hivatalos Közlöny, 1896. jan. 15. 14–15.

38 Madarász István: *A vallásváltoztatás magyar közjogi szempontból*. Bp., Szerző Kiadása, Nyomtatott Korda R. T. Nyomdájában, 1938, 54–55.

39 Hivatalos Közlöny, 1895. júl. 15. 164.

1890-es rendelete a hitközségek anyakönyvvezetőinek ugyan előírta, hogy a törvényhatóságok útján tudomásukra jutott áttéréseket az áttérés helyének és idejének megjelölésével fel kell vezetniük a hitközségi anyakönyvbe, de az 1868. évi LIII. törvény áttéréseket szabályozó paragrafusainak az izraelita felekezet tagjaira történt kiterjesztése révén e rendelet érvényét veszítette.⁴⁰ Az 1895. október 1-je előtt születettek esetében a bejegyzési kötelezettség mindazonáltal továbbra is fennállt, egyszerűen azon okból, hogy az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. törvény 93. §-a értelmében a születési, halotti és házassági állami anyakönyvek vezetésének megkezdése előtt, vagyis az 1895. szeptember 30-ig kötelezően vezetett felekezeti anyakönyvek, valamint az azokból adott kivonatok továbbra is hiteles közokirati jelleggel bírtak. Mint minden anyakönyvi adat megváltoztatása, a közokirat jellegű felekezeti anyakönyvbe az 1895. október 1. előtt született áttérők vallásváltoztatása is beírandó volt. E bejegyzést az illető kitérésekor még nem, csupán azután lehetett végrehajtani, hogy a keresztlő lelkész értesítette az izraelita anyakönyvvezetőt az adott személy megkereszteléséről.⁴¹ Az áttérésnek a felekezeti anyakönyvbe való bejegyzése kötelezettségéről közvetetten tanúskodik az 1898-ban 18332. szám alatt kiadott VKM határozat, amely kimondta, hogy a 18. életévét betöltött izraelita szabályszerű áttérését, vagyis új keletű vallási hovatartozását az áttérési/keresztelési anyakönyvi kivonatán kívül módjában áll „közokirat jellegű kivonattal az által igazolni, hogy felmutatja eredeti születési anyakönyvi kivonatát is, a melyben áttérése (vallásváltoztatása) feljegyeztetett”.⁴² Már ha feljegyeztetett. Mint alább látni fogjuk, az esetek zömében erre a keresztény lelkészek mulasztása miatt nem kerülhetett sor.

Noha az áttérést szabályozó törvényparagrafusok kiterjesztése az izraelita felekezetre a korábbi állapotokhoz képest óriási előrehaladást jelentett, a felekezeti periódikákban e rendelkezéseket több bírálat érte, elsősorban az áttérések gócpontját képező főváros pesti neológ hitközség rabbihivatalát vezető, vagyis e téren legtapasztaltabb Groszmann Zsigmond rabbi-történész részéről. „Ha van törvény, melynek homályos szövegezése a félreértések és ellentétes magyarázatok forrása, úgy az 1868. LIII. t.-c. ennek klasszikus példája”, jelentette ki *Az áttérési törvény hiányai* című, 1911-ben megjelent cikkében. Groszmann Zsigmond kritikai észrevételei a törvény három elemére koncentráltak. Az 1868. évi LIII. törvény 3. §-a szerint az áttérés szándékát mindenkinek „saját egyházközségének lelkésze” előtt kellett bejelentenie. A szöveg azonban nem specifikálta, hogy mely egyházközséget (hitközséget) ért ez alatt: azt, ahol az illető született és anyakönyvezve lett, illetve azt, amelynek területén élt és amelyhez kötelezően tartozott? A gyakorlatban az áttérők többsége – Groszmann szerint helyesen – úgy értelmezte a törvényt, hogy az a hitközség számít „saját”-jának, amelynek területén állandó jelleggel lakott.

40 Madarász István: *A vallásváltoztatás magyar közjogi szempontból*, i. m. 33.

41 Groszmann Zsigmond: *Kitérések. Magyar Izrael*, 4. évf. 1911, 7–8. sz. 167–168.

42 *Hivatalos Közlöny*, 1898. ápr. 15. 193–194.

„De jöttek már a pesti rabbisághoz kitérésüket bejelenteni olyanok is”, írta Groszmann, „kik Budapesten születtek s most már évek óta állandóan másutt laknak.”⁴³ A felekezeti körökben e kérdésekben szaktekintélynek számító Groszmann Zsigmond a problémát oly módon orvosolta, hogy az áttérési eljárást ismételten magyarázó más cikkeiben a törvényt az általa kívánatosnak tartott pontosítás értelmében prezentálta. Az áttérés szándékát, írta egy évvel korábbi, 1910-es cikkében, azon rabbi előtt *kell* bejelenteni, „kinek egyházi területén az áttérő állandó lakosként tartózkodik. Csakis ezen lelkésznél történt kitérés nyilatkozat érvényes, s nem érvényes, ha a kitérés szándék más, pl. a születési hely lelkésznél jelentetett be.”⁴⁴ Hogy ezen „érvényesség” a törvényben nem, csak Groszmann vágyaiban szerepelt, mi sem mutatja jobban, mint hogy 1911-ben a rabbi-történész éppen egy ilyen értelmű pontosító rendelet meghozatalára szorgalmazta az illetékes minisztériumot.

Groszmann Zsigmond második kifogása az áttérési szándék kötelezővé tett bejelentését érintette. Az 1868. évi LIII. törvény 3. §-a nem mondott semmit arra nézve, hogy a kitérés bejelentésének pusztán tényén túl a kitérő köteles-e bármely más személyi információval szolgálni. „Miben álljon a kilépés bejelentése? A törvény intenciója csak az lehet, hogy a lelkész jegyzőkönyvbe vehesse kitérőnek személyadatait, melyekből megállapíthatja a kitérő kivoltát”, írta Groszmann. Ráadásul ha ezeket az adatokat a kitérésre jelentkező meg is adta, a rabbinak nem állt módjában ellenőrizni azok valóságtartalmát. Groszmann ez esetben is készen állt saját rendelettervével: „Mondja ki tehát a min. rendelet hogy: a kilépés csak személyesen, szóbelileg jelenthető be s ez alkalommal kilépő köteles a lelkész kívánságára születési anyakönyve kivonatát és lak-bizonylatát bemutatni.”⁴⁵

A rabbi harmadik kifogása az elsőhöz kötődött. Az 1868. évi LIII. törvény 7. §-a szerint a nála történt betérés tényéről a lelkésznek értesítenie kellett azon egyházközség lelkészét (hitközség rabbiját), „melyhez az áttért előbb tartozott”. A gond itt is ugyanaz volt: melyik egyházközség lelkészét? Előfordult, hogy a lelkészek a náluk megkeresztelkedett személy születési helyén működő hitközség rabbiját értesítették, azon logikus megfontolásból, hogy ő volt hivatott az áttérés megtörténtének anyakönyvi bejegyzésére. Amennyiben a konvertita azonban másutt élt és jelentette be kitérését, a rabbi nem állapíthatta meg, vajon betérése előtt a konvertita szabályszerűen tért-e ki.⁴⁶

Az áttérési eljárás e bírálati azon elméleti esetre vonatkoztak, ahol az áttérési eljárás törvény szabta előírásait mind a konvertitajelölt, mind a lelkész betartotta. A gyakorlatban ez messze nem történt mindig így. Egyes előírásokat olykor sem az áttérő zsidók, sem a lelkészek nem tartottak be, másokat a lelkészek hagytak az esetek nagy többségében figyelmen kívül.

43 Groszmann Zsigmond: *Az áttérési törvény hiányai. Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 8. sz. 253.

44 Groszmann Zsigmond: *Proselyták felvétele. Magyar Izrael*, 3. évf. 1910, 7–8. sz. 120.

45 Groszmann Zsigmond: *Az áttérési törvény hiányai*, i. m. 254.

46 Uo. 255.

A gondok, hogy az áttérés kronológiáját kövessük, a kitérésnél kezdődtek, amelyet egyes zsidók áttérésükkor egyszerűen mellőztek, vagyis az 1868. évi LIII. törvény 3. §-a által előírt kijelentkezési kötelezettség ignorálásával anélkül keresztelkedtek meg, hogy áttérési szándékukat előbb bejelentették volna lakóhelyük vagy születési helyük hitközségének anyakönyvvezető rabbijánál. Ez persze csak akkor történhetett meg, ha a keresztelő lelkész is késznek mutatkozott eltekinteni ugyanezen törvény 6. §-ának betartásától, és az illetőt megkeresztelte anélkül, hogy az felmutatta volna kijelentkezési bizonyítványát. Ez esetben a keresztelő lelkész értelemszerűen attól is eltekintett, hogy az általa törvénytelenül végrehajtott keresztelésről a törvény 7. §-a értelmében értesítse azon hitközség rabbiját, amelyhez a konvertita korábban tartozott. A keresztény lelkészek ebbéli készségéről a zsidó felekezeti lapok képezik szinte egyedüli forrásunkat. „A plébános urak keresztelnek, mikor keresztelniök nem szabad”, írta 1903-ban az *Egyenlőség* főszerkesztője számtalan kifakadásainak egyikében. „Nem szabad keresztelniök, ha a jelentkező előbb kétszer nem járt papjánál, miről bizonyítványt kell felmutatnia. [...] De az említett plébános urak [...] kutyába veszik a törvényt. Keresztelnek előzetes kijelentések nélkül.”⁴⁷ Groszmann Zsigmond visszafogottabb hangnemű, de tartalmilag azonos véleménye szerint: „Nem ritka eset, hogy egyik-másik felekezet lelkésze oly egyéneket is megkeresztel, kik nem tartották be a kitérés törvényes rendelkezéseit.”⁴⁸ Azt nem tudni, vajon milyen arányban voltak azon lelkészek, akik e törvényszegést elutasították, az olyanok, akik ugyan ódzkodtak tőle, de akiket, amint arról az *Egyenlőség* egy 1902-es cikke beszámolt, a konvertitajelölt által csúsztatott pénz bírt jobb belátásra,⁴⁹ illetve azok, akik minden további nélkül megkeresztelték a kitérés kötelezettségétől eltekintő zsidókat. Ilyen volt Tóthfalussy Béla, a pesti zsidó felekezeti körökben hírhedt, „sokszorososan törvényszegő”⁵⁰ erzsébetvárosi plébános. Saját jogértelmezése szerint az erzsébetvárosi plébániát 1894-től 1904-ben bekövetkezett haláláig vezető Tóthfalussy önnön tevékenységét nem tekintette törvényellenesnek. A kitérés bizonyítvány nélkül megkeresztelt Tatay Vilmos és két 7 éven aluli fia ügyében vád alá helyezett (majd felmentett) plébános 1899-ben a bíróság előtt is megvédte jogát, hogy az állami törvény szabta kitérés kötelezettségüket elmulasztó zsidókat megkeresztelje, mivel a keresztelés, jelentette ki a járásbírószágon, „tisztán egyházi aktus, amely sem előírva, sem tiltva nincs, hanem tisztán az egyház fórumán belül áll”.⁵¹ Egy halála után megjelent, nem kifejezetten róla szóló cikkben az *Egyenlőség* úgy vélte, „Tóthfalussy több száz zsidót térített ki, anélkül, hogy azok előbb jelentkeztek volna a rabbinatúsnál és anélkül, hogy

e kitérésekről értesítette volna a rabbinatust, ahogy ezt a törvény megköveteli.”⁵² Tóthfalussy tevékenykedése a felekezeti körökön kívül is ismertté tette, példa erre Bródy Sándor és egy Buksi becenevű vándorszínésznő (imaginárius) beszélgetése Krúdy Gyulának Bródyról szóló könyvében. Bródy valamilyen ki nem fejtett megfontolásból azt javasolja a színésznőnek, hogy legyen kereszténnyé, és külön figyelmébe ajánlja: Tóthfalussy „akkor is megkereszteli, ha a rabbi nem ad ehhez engedélyt”. Mire Buksi válasza: „Egy bíbornok kedvéért talán kikeresztelkednék. [...] De Tóthfalussy plébános úrnak meglehetősen rossz renoméja van a zsidó asszonyok között. Azt mondják, hogy az nem is valódi kikeresztelkedés, amelyet ő végez.”⁵³

A konvertita és keresztelő papja közös törvényszegése révén kitérés nélkül áttértek olyképpen élvezhették újszülött keresztény státuszukat, amelyet szükség esetén a közokirat jelleggel bíró keresztelési anyakönyvi kivonattal bizonyíthattak, hogy közben volt hitsorsaik előtt, akik áttérésükről hivatalosan nem szereztek tudomást, továbbra is zsidó hitűként szerepelhettek, sőt a zsidó hithez való tartozásukat szükség esetén a vallási hovatartozást tekintve úgyszintén közokirat jellegű születési anyakönyvi kivonattal is bizonyíthatták, hiszen születési anyakönyvükbe áttérésük nem került bejegyzésre. „A neofiták körében nagy a becse ennek a politikának: – legyünk zsidók is, keresztények is”, írta az *Egyenlőség* 1901-ben. „A legtöbbnél”, tette hozzá, „a titok úgy se marad titok, hiszen szájról-szájra adják, hogy a héten ez tért ki, a múlt héten amaz. Ám a szerencse itt is kedvez néhány kiválasztottjának és a diszkrétció pecsétje alatt marad a titkok titka, miközben a neofita boldogan mutatja, ahol szüksége van rá, a keresztlevelét, s a zsidók között továbbra is zsidó.”⁵⁴

A szóbeszéd minden bizonnyal tette a magáét, de széles körben értelemszerűen inkább az ismertebb személyek hírére kezdte ki. Visszatérő volt a panasz, hogy szemben a vidékkel, ahol az emberek ismerték egymást és mindenki tudott mindenről, Pesten, amint írta az *Egyenlőség* 1904-ben, „elképzелhetetlen dolgok” is megtörténhettek: „Megtörténhet az, ami a múlt évben a Rombach utcai templomban történt, hogy kitért zsidót, ki kitéréséről hallgatott, zsidó hajadonnal adtak össze Mózes és Izrael törvénye szerint. A mesumed azt a zsidó leányt soh'sem kapta volna feleségül, adta tehát a hithű zsidót. De azért nem tért vissza a zsidó hitre. A keresztlevelnek hasznát veheti az ember.”⁵⁵ Ezúttal persze e szélsőséges esetre szintén fény derült, hiszen az *Egyenlőség* is beszámolt róla, egyrészt, hogy felfedje a kitérés nélkül áttért

47 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Törvényszegés. *Egyenlőség*, 1903. ápr. 12. 6.

48 Groszmann Zsigmond: Kitérések, i. m. 168.

49 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. K. A. Budapest. *Egyenlőség*, 1902. szept. 28. 8.

50 Szabolcsi Miksa: Hívek egylete. *Egyenlőség*, 1903. febr. 8. 1.

51 Elkeresztelés? *Országos Hírlap*, 1899. jan. 11. Az esetről és a felmentésről ld. még: Följelentés. *Egyenlőség*, 1898. okt. 9. 10.; Szabolcsi Miksa: A csodaplébános. *Egyenlőség*, 1899. jan. 22. 8–9.; Uő: A fideles Tóthfalussy. *Egyenlőség*, 1899. jan. 29. 7–8.

52 Szabolcsi Miksa: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor. *Egyenlőség*, 1904. okt. 23. 3.

53 Krúdy Gyula: *Bródy Sándor vagy a nap lovagja*. (1925–1927) Bp., Noran Könyvkiadó, 2004, 102.

54 Hajdu Miklós: A neofiták lajstroma. *Egyenlőség*, 1901. jún. 23., melléklet, 2–3. Amint a cikkhez biggyesztett szerkesztői megjegyzésből kiderül, az általános érvényű megjegyzést egy konkrét eset váltotta ki: „Az a hírlapíró, ki e héten családotul áttért, ezt annál is inkább teheti, mert Galicziából, hol bölcsője ringott, olyan arczot hozott magával, hogy arról a pájeszt le nem moshatják, ha mindjárt akószámra öntik rá a keresztvizet.”

55 Szabolcsi Miksa: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor, i. m. 3.

férfi turpisságát, másrészt, hogy megvédje a házasságot jóhiszeműen celebráló Feldmann Mózes rabbit, harmadrészt, hogy újfent rámutasson a „lélekfogdosó” Tóthfalussy Béla ténykedésére: „Honnan tudhatta volna már most a zsidó pap azt, hogy akit esket, az római katolikus, mikor Tóthfalussy Béla kereszteltje mint zsidó jelentkezett a rabbinál és mikor rendben lévő írásai sehol sincsen szó arról, hogy kitért?”⁵⁶

A kitérés nélkül betérő konvertiták számát illetően a korabeli zsidó felekezeti kiadványok feltehetően túlzó becsléseire vagyunk utalva. A katolikus papoknak köszönhetően, akik „derűre-borura keresztelnek, fürösztelenek, bizonyítványt a [ki]jelentkezésről nem követelnek”, a rabbikat „számtalan esetben elkerüli a renegát”, vélte 1903-ban Kiss Arnold budai főrabbi.⁵⁷ Egy évvel később Szabolcsi Miksa, mint már idéztük, több százra tette a Tóthfalussy Béla által ily módon megkeresztelt zsidók számát. A PIH éves jelentése, amely 1896-tól közölte a hitközség rabbiságánál áttérési szándékukat bejelentők statisztikáját, 1910-től kezdve évről évre megismételte, miszerint a rabbi hivatal nem tudhatja, „nem tértek-e más hitre olyanok is, kik kitérés szándékukat nálunk egyáltalán nem jelentették be”, de a jelenség nagyságrendjére nézve nem szolgált információval.⁵⁸

A kitérés nélküli betéréseknél még nagyobb gondot jelentettek a régi sebeket felszakító, 1895 után sem szűnő „elkeresztelések”, amely kifejezést a zsidó felekezeti lapok a halálos ágyukon törvénytelenül megkeresztelt felnőttek mellett azon 7 és 18 év közötti gyermekek megkeresztelésére használták, akiket a törvény értelmében a keresztény lelkész a férjezett nők kivételével nem keresztelhetett meg. Még akkor sem, hangsúlyozta Szabolcsi Miksa 1903-ban, felfedve egyúttal, hogy itt is kettőn állt a vásár, „ha a szülők erre fel is kérik”.⁵⁹ A törvény a kiskorúak „elkeresztelése” esetén egyértelmű büntetőjogi szankciót helyezett kilátásba.⁶⁰ A *kihágásokról* szóló 1879. évi XL. törvény 53. §-a értelmében a 18. életévét be nem töltött kiskorút az 1868. évi LIII. törvény immár a zsidó felekezetűekre is kiterjesztett rendelkezése ellenére más vallás-felekezetbe felvevő személy két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel volt büntetendő. A törvény 26. §-a alapján a büntethetőség a tettesen kívül a bűnrészesekre, vagyis az áttérést szorgalmazó szülőkre is kiterjedt.

Az ilyen esetekről az izraelita hitközségek gyakran oly módon szereztek tudomást, hogy az áttért diákok egy nap bejelentették oktatási intézményük zsidó hittanoktatójának, miszerint ezentúl valamelyik keresztény felekezet lelkészének hittanóráit követik. Az efféle áttérés olykor képtelen helyzete-

56 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Különös esetről. *Egyenlőség*, 1903. jún. 28. 8.

57 Kiss Arnold, budai főrabbi: Hívek egylete. *Egyenlőség*, 1903. febr. 22. 3.

58 A Pesti izr. hitközség előljáróságának jelentése az 1910-iki közigazgatási évről. Bp., 1911, 21.

59 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Törvényesség, i. m. 6.

60 Berényi Sándor, budapesti ügyvéd: Zsidó gyermek belépése valamely keresztény felekezetbe. *Egyenlőség*, 1896. szept. 27. 3-4.; Szabolcsi Miksa: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor, i. m. 2.; Groszmann Zsigmond: Az áttérési törvény hiányai, i. m. 255.

ket teremtett. „A kisdíakot osztálytanára törvény ellenére megkeresztelteti”, összegzett 1903-ban az *Egyenlőség* egy konkrét esetet. „Vallástanára azonban nem enged, hanem követeli, hogy a fiú tovább is a zsidó hittant tanulja, minthogy a törvény szerint a 7 és 18 életéve között senki ki nem térhet. A katolikus hittanár sem enged. Szerinte a katolikusnak keresztelt fiú csak katolikus hittanra járhat. A szorongatott kis renegát erre majd a zsidó, majd a katolikus hittant látogatja. A harmad végén aztán mind a két hittanártól kap osztályzatot: a zsidótól természetesen szekundát, a katolikustól szintén természetesen jelest. Kérdés már most, melyik az érvényes.”⁶¹

Amint ezt a zsidó felekezeti sajtó által felhozott esetek tanúsítják, „elkeresztelő” lelkészek mindegyik keresztény felekezetben előfordultak. 1898-ban Weiszbürg Gyula, ekkor a PIH segéd rabbija, 1905-től főtájtára *A Jövő* című, általa szerkesztett hetilapban egy 16 éves fiút „elkeresztelő” református lelkész ellen intézett heves támadást.⁶² Egy 1908-ban megjelent cikkben, amelyet az „elkereszteléseknek” az *Egyenlőség* szerint egy ideje példátlan megszaporodása váltott ki, a nyilvánosságra hozott esetek szereplői között ugyancsak vegyesen szerepeltek katolikus és protestáns lelkészek. Arányi Kálmánt, a Barcsay utcai gimnázium tanulóját Kanter Károly budai katolikus plébános keresztelte meg, a fiú apjának, dr. Arányi Gusztáv fürdőorvosnak a kérésére. A Markó utcai gimnázium 13 éves diákját, Feszler Gellértet viszont Kaczián Géza evangélikus lelkész részesítette a keresztségben, szintén az egyik szülő, a férjétől elvált és egy keresztényhez hozzáment édesanya kérésére, az előbbi esettel ellentétben a fiú akarata ellenére, aki továbbra is a zsidó hittanórákra járt, mire anyja kivette a gimnáziumból. A hatodik osztály éves anyagából a Damjanich utcai gimnáziumban levizsgázó Eidlitz János magántanuló keresztelését viszont egy református lelkész végezte.⁶³ Szintén református volt az a szolnoki lelkész, aki 1909-ben az *Egyenlőség* számára annál is inkább megbotránkoztató módon keresztelte meg bizonyos Vig Gyula öt 7 és 18 éves kor közötti gyermekét, hogy előtte a szolnoki rabbi figyelmeztette e cselekedete törvénybe ütköző jellegéről.⁶⁴ A felhozott esetek többségében azonban az érintettek katolikus papok voltak,⁶⁵ e téren különben maguk a protestáns felekezetek is a katolikus egyház áldozataiként tiltakoztak a kiskorú protestánsokat keresztelő katolikus papság törvénytörő magatartása ellen, így egy, a képviselőházhoz 1904 októberében benyújtott közös, református-evangélikus memorandumban.⁶⁶

61 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Fogas kérdés. *Egyenlőség*, 1903. apr. 28. 5.

62 W. Gy. [Weiszbürg Gyula]: Protestáns lélekfogdosás. *A Jövő*, 1898. jan. 14. 2-3.

63 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Elkeresztelések. *Egyenlőség*, 1908. jún. 7. 4-5.

64 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Fölközlő elkeresztelési eset. *Egyenlőség*, 1909. okt. 17. 4-5.

65 A fentieken kívül ld. még: Szabolcsi Miksa: Újabb elkeresztelési eset. *Egyenlőség*, 1898. szept. 4. 7-8. Elkeresztelés. *Egyenlőség*, 1910. aug. 14. 12.; Elkeresztelési eset és még valami. *Egyenlőség*, 1915. jún. 27. 42.

66 Szabolcsi Miksa: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor, i. m. 2.

Mivel a legtöbb esetről feltehetően a felekezeti sajtó sem szerzett tudomást, lehetetlen megállapítani, vajon az egyházpolitikai törvényeket követő mintegy két évtized során a 7 és 18 év közötti zsidó kiskorúak „elkeresztelése” idővel gyakoribb lett vagy ritkult. A jelenség elterjedtségére utal, hogy 1903-ban Munkácsi Bernát a PIH tanfelügyelői minőségében külön körlevélben utasította a hitközség vallásoktató tanítóit és tanárait, miszerint „kötelességüknek ismerjék a tanítványaik között előforduló, törvénybe ütköző kitérés eseteknek haladéktalan bejelentését a hitközség tanfelügyelő hivatalánál”.⁶⁷ Kérdés, persze, miért e nagy buzgalom, hiszen az ország legnagyobb hitközsége az ilyen módon tudomására jutott esetekben sem tett feljelentést a hatóságoknál. Szabolcsi Miksa 1903-ban úgy vélte, „a törvényszegésnek ez a súlyosabb fajtája százszámra fordult már elő, mióta az egyházpolitikai törvényeket életbe léptették”.⁶⁸ 1911-ben Fényes Mór, a PIH vallásoktatási szakfelügyelője ugyancsak „több százra” tette az 1895 óta törvénytelenül megkeresztelt zsidó kiskorúak számát.⁶⁹

A zsidó felekezeti kiadványok leggyakoribb panasza az áttérés záró aktu-saként előírt azon kötelezettség elmulasztására vonatkozott, amely szerint az áttérést végző lelkész köteles volt e tényről értesíteni azon hitközség rabbiját, amelyhez a konvertita korábban tartozott. Kitérés szándékát hiába jelentette be ugyanis valaki szabályszerűen, amíg a rabbi az áttérésről nem kapott hivatalos értesítést, az érintett személy születési anyakönyvébe sem jegyezhetette be a felekezetből való kilépését, és azt sem tudhatta, vajon az illető valóban áttért-e, avagy csupán bejelentette ebbéli szándékát, de a kereszteléstől végül valamilyen okból elállt. Az áttérés bekövetkeztéről szóló értesítés hiánya azért érintette érzékenyen a hitközségeket, mert ilyen módon elméletileg az egyébként kitérését szabályosan bejelentő konvertita számára is lehetővé vált, hogy kétféle életet éljen: igény szerint felmutathatta áttérésekor nyert keresztlevelet, illetve izraelita születési anyakönyvi kivonatát, amelyen áttérése ténye nem került bejegyzésre. Amennyiben születési helye és lakhelye megegyezett, ez nem ment olyan könnyen, hiszen a kitérése bejelentése után izraelitaként születési anyakönyvi kivonatért folyamodó és ekképpen az anyakönyvvezető szemében eleve gyanús személyt kérdőre vonhatták. Ha azonban valaki vidéken született, de Pesten élt, és a PIH-nél jelentette be áttérési szándékát, a születése helyén működő hitközségnek az esetleges áttéréséről mit sem tudó rabbija minden további nélkül kiadta neki a kért közokirat jellegű kivonatot. Ezt elkerülendő Kohn Sámuel pesti neológ főrabbi 1910 januárjában egy már tíz éve helyel-közzel követett eljárás rendszeresítését szorgalmazta a PIH anyakönyvi hivatalától: „Tisztelettel kérjük a tekintetes Anyakönyvi Hivatalt,

szíveskedjék a minden hónapban közölt kitérés jegyzőkönyv másolata alapján mind azon esetekben, melyekben vidéken született zsidók kitérés szándékukat nálunk hivatalosan bejelentették, mi azonban tényleges kitérésükről hivatalos jelentést nem vettünk, az illetők születési helyének rabbiságát értesíteni, oly értelemben, hogy jelentésünk a születési anyakönyv jegyzet rovatába természetesen be nem vezethető, de külön evidenciában tartandó, azért, hogy ha az illetők születési bizonyítványt kérnének, a rabbiság őket kérdőre vonhassa, az ügynek utána járhasson és azt esetleg tisztázhassa.”⁷⁰

Az áttérésről szóló értesítés elmulasztása a felekezeti körök szerint általános gyakorlat volt. Az éveken át ismételt panaszt 1913-ban tényállásként közlő Groszmann Zsigmond szavaival: „A keresztelő lelkészek nagy része, előttünk ismeretlen oknál fogva, nem tartja be a törvény utasítását és nem értesíti a megkereszteltnek eddigi lelkészét a megtörtént áttérésről.”⁷¹ Arról, hogy e kötelezettségtől melyik keresztény felekezet lelkészei tekintettek el leginkább, az *Egyenlőség* főszerkesztője ellentmondásos információkkal szolgált. 1903-ban Szabolcsi Miksa azt állította, a fővárosban e rendelkezést a protestáns lelkészek betartják, a katolikusok közül csupán egyetlenegy plébános.⁷² Másfél évvel később ellenben úgy nyilatkozott, míg a fővárosi katolikus papok a náluk áttért áttérésekről legalább „nagyritkán” értesítik a pesti hitközséget, a reformátusok „egyáltalán nem törődnek a törvénnyel”.⁷³ A PIH éves jelentése Szabolcsinak ez utóbbi állítását erősíti meg. A kérdés az éves jelentésekben először 1907-ben jelent meg, azon zsidók kapcsán, akik kitérés szándékuk bejelentési kötelezettségének az előírással szemben csak egy ízben tettek eleget: „Vajjon ezek a szándékuktól elállottak-e, avagy, bár csak a törvény ellenére történhetett volna, tényleg mégis más hitre tértek-e, nem tudhatjuk, miután csakis VI. és VIII. kerületi róm. kath. plébánia hivatal szokta bejelenteni, ha zsidót keresztel, a többi róm. kath. plébánia, valamint a többi felekezetek lelkészi hivatalai ezen, a törvény által előírt jelentést egyáltalában nem teszik.”⁷⁴ A következő évtől kezdve az éves jelentések sajnos már csak általánosságban fogalmazva fejezték ki sajnálatukat, amiért az „illető lelkészi hivatalok” a náluk betért zsidókról „egyáltalán nem, vagy csak kivételesen” küldtek értesítést a hitközségnek.⁷⁵

A PIH rabbihivatalának általunk feldolgozott kitérés jegyzőkönyvei részben alátámasztják, részben tovább árnyalják a fenti képet. A forrás előnye a részletesség: a rabbiság minden keresztelésről kapott értesítést felvezetett a kitérés jegyzőkönyv „jegyzet” rovatába, az adott plébánia, illetve lelkészi hivatal pontos jelölésével. Elképzelhető, hogy egyes értesítéseket elfelejtett bejegyezni, bár ez szerintünk nem valószínű. A forrás korlátja, hogy csak három

67 Munkácsi Bernát: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. iskolaévre*, i. m. 124.

68 Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Törvényszegés*, i. m. 6–7.

69 Fényes Mór: *Vallásváltoztatás a középiskolai tanfolyam alatt. Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 12. sz. 349.

70 MZsL, TB. B/67.

71 Groszmann Zsigmond: *Az áttérés anyakönyvi keresztülvezetése. Hitközségi Szemle*, 4. évf. 1913, 3. sz. 54.

72 Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Törvényszegés*, i. m. 6.

73 Szabolcsi Miksa: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor*, i. m. 2.

74 *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről*. Bp., 1907, 23.

75 *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1907-iki közigazgatási évről*. Bp., 1908, 17.

évre szorítkozik, ami az eredmények évről évre jelentős változása miatt túl kevés ahhoz, hogy az 1896–1914-es korszak egészére levonhassunk következtetéseket. 1897-ben a kitérésí jegyzőkönyvben szereplő 125 személyt illetően a kereszteleés megtörténtéről a rabbiság 2 esetben kapott értesítést, egyszer a lipótvárosi római katolikus plébániahivataltól, egyszer a helyi karmelita zárdafőnöktől. 1903-ban a rabbihivatal 264 kitérésí bejelentést és immár 17 visszajelzést jegyzett be, 5 ízben római katolikus plébániahivataloktól (kettőt a ferencvárosi plébániától, egyet-egyet a kőbányai, a budai újlaki és a hidasi plébániáktól) és 12 esetben a Deák téri evangélikus lelkészihivataltól. 1907-ben viszont, s noha ebben az évben 20-an jelentették be, hogy az evangélikus válásra szándékoznak áttérni, a fenti evangélikus lelkészi hivataltól egy értesítés sem érkezett, az összesen 232 kitérésí bejelentés mellett a hitközség az áttérés bekövetkeztéről csak 5 esetben kapott értesítést, 3 esetben a ferencvárosi, egy házaspár esetében az újlaki római katolikus plébániától.⁷⁶

Noha a PIH rabbiságához 1903-ban több értesítés érkezett az egy pesti evangélikus lelkészihivataltól, mint három év alatt az összes katolikus plébániától, a Deák téri evangélikus lelkészihivatal ez évi buzgósa kivételes lehetett. Ami szembevetendő: a három év során összesen 116-an jelentették be a rabbinak, hogy a református hitre szándékoznak áttérni, de a református egyháztól a PIH egyetlenegy bekövetkezett áttérésről sem kapott értesítést. Nyilvánvaló végül, hogy egészében véve az áttérés tényéről az 1868. évi LIII. törvény 7. §-a értelmében előírt értesítési kötelezettségnek a keresztyén lelkészek elsőprő többsége nem tett eleget. Noha éppen ezen értesítések hiányában nem tudható, vajon a kitérésüket bejelentők közül végül hányan álltak el szándékuktól (valószínűleg elenyésző számban), a három év alatt azon összesen 573 kitért zsidó esetében, aki a rabbiságon tett bejelentése szerint be kívánt térni valamelyik keresztyén egyházba (vagyis nem szándékozott felekezetekénkívülivé válni), a PIH-hez 24 ízben, vagyis az esetek csupán 4,2%-ában érkezett értesítés.⁷⁷

A zsidó vallásról, illetve vallásra való áttérés jogi szabályozásának a kialakulása párhuzamosan haladt a magyarországi zsidóknak „az alkotmány sáncaiba” történő, a keresztyén felekezetek egyenjogúsítását követő fokozatos beemelésével. A viszonyosság elvén alapuló szabályozás csak 1895-ben, 28 évvel a zsidók emancipációja után, a zsidó felekezetnek a bevett keresztyén felekezetekkel való egyenrangúsításával valósult meg. A vallásváltás reglementációja tökéletesnek nem mondható, egyes pontjai homályosak voltak, illetve nem elég részletesek, de az egyházpolitikai törvények meghozatalával az áttérés szabályozásának hiányosságai immár nem csupán az izraelita felekezetet érintették előnytelenül, az ország összes bevett felekezetének tagjai szenvedhették hátrányát, illetve élvezhették számukra nézve esetleges előnyeit.

76 MZsL, TB. B/67.

77 Uo. A valóságban ez az arány valamivel még kisebb volt, mivel a bejelentésük szerint a felekezetekénkívüliség állapotát választók jelentős része valójában szintén valamelyik keresztyén hitre tért. Erről bővebben a következő fejezetben.

2. AZ ÁTTÉRÉSEK ALAKULÁSA ÉS PERCEPCIÓJA

2.1. Az áttérések száma és időrendi alakulása 1895-ig

A zsidó vallás elhagyásának mint a zsidó társadalomnak immár nem csupán a perifériáján lemorzsolódást okozó, hanem egyre inkább gazdasági és kulturális elitjét érintő jelenségnek a kezdete egyidejű a zsidóknak a keresztyén társadalomba integrálódása első jeleivel. Akár szimbolikusan is: az óbudai Offenheim Izrael Ábrahám, az első tolerált, vagyis a városban nem csak meghatározott ideig tartózkodható („commoráns”) zsidó, aki 1786-ban helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott a Belvárosban, később áttért a keresztyénségre.⁷⁸ Hogy rajta kívül zsidó kortársai közül hányan tértek át, nem tudjuk. Az 1896-os évet megelőző évtizedekre nézve átfogó, az ország egészére kiterjedő statisztika híján a Magyar Nemzeti Levéltárban 1895-ig mikrofilmen őrzött katolikus plébániák és protestáns gyülekezetek kereszteleési anyakönyveinek az áttekintése révén elméletileg, vagyis sok ember sokévi munkájával reprezentatív képet nyerhetnénk az 1896 előtti zsidó vallásváltások számáról. Ennek hiányában csupán két, időben és térben behatárolt kutatással rendelkezünk. A szegedi belvárosi katolikus plébánia kereszteleési anyakönyveit feldolgozó Marjanucz László 1871 és 1886 között 17 zsidó megkereszteleéséről talált bejegyzést.⁷⁹ Ennél jóval nagyobb volumenű kutatást végzett Welker Árpád, aki az 1870-es évektől külön anyakönyvezett apró német református gyülekezet kivételével feldolgozta az 1800 és 1895 közötti pesti protestáns gyülekezetek anyakönyveit. A Kálvin téri református, a Deák téri evangélikus és az unitárius gyülekezet anyakönyveiben az első betérés 1824-ben található, ekkortól 1895-ig az anyakönyvekben összesen 1087 zsidó konvertita szerepel. Ez az adat a szerző szerint „többé-kevésbé” lefedi a pesti protestáns felekezetek által ezen időszakban regisztrált áttérő zsidók számát.⁸⁰ Welker kutatását kiegészítendő átnéztük a szentistvánvárosi (lipótvárosi) római katolikus plébánia 1840 és 1895 közötti kereszteleési anyakönyveit, az 56 év során itt összesen 269 zsidót kereszteletek meg.⁸¹

Mennyire tekinthetők e számok jelentősnek? Ennek megállapítására a legkézenfekvőbb módszer a pesti számadatok összehasonlítása valamely más

78 Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*, i. m. 346.

79 Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988, 42.

80 Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten*, i. m. 97. Hacsak nem utalunk más forrásra, jelesen Welker egy másik, alant idézett tanulmányára, a pesti protestáns gyülekezetekbe 1895 előtt betért zsidók számadatait minden esetben innen, elsősorban a 99. és 102. oldalakon található ábrákból vesszük.

81 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteletek anyakönyve, A61–A65. telercs. A számításba bevettük a zsidó szülők által megkeresztelt újszülött gyermekeket,

közép-európai nagyvárosban regisztrált áttérésekkel. Erre Berlin alkalmasabb, mint Bécs, ahová a hatóságok a zsidók letelepedését az 1848-as forradalomig csak korlátozott számban engedélyezték. Az addig főleg vagyonosabb zsidó családok révén növekvő közösség csupán a forradalmat követően alakíthatott hivatalosan elismert hitközséget, 1847-ben még mindig legfeljebb 4000 zsidó élt a városban, szemben Berlin 1848-ban 9600, illetve Pest szintén 1848-ban 14 280 fős zsidó lakosságával.⁸² A viszonyításhoz viszont tudnunk kellene a korszakban Pesten áttért zsidók összlétszámát. Ez utóbbi ismeretének a hiányában egyetlen eszköz kínálkozik: a századforduló idejében Pesten áttért zsidók felekezeti preferenciájának az előbbi korszakra való rávetítése, amelynek alapján lehetővé válhat annak a felbecslése, vajon 1896 előtt a pesti protestáns gyülekezetekbe betérteken kívül hány zsidó térhetett át a katolikus vallásra.⁸³

Előljáróban is hangsúlyozzuk: a számítás csupán indikatív eredménnyel kecsegtet. A 19. század során Pest keresztény lakosságának felekezeti megoszlása jelentősen változott, a városból korábban távol tartott, a század elején elenyésző számú protestáns lakoságnak a katolikusokhoz mért aránya jelentősen emelkedett, a katolikusoké csökkent. Míg a 18. század végén Pest lakosságának 96%-a volt római katolikus, ez az arány 1813-ban 87,5%-ra, 1850-ben 75,3%-ra, 1870-ben 68,3%-ra, végül 1910-ben 56,7%-ra csökkent.⁸⁴ Elképzeltető ezenkívül, hogy a századfordulóhoz képest a 19. század első felében a zsidók nagyobb arányban választották a protestáns vallásokkal szemben az 1844. évi III. törvény, illetve az 1848. évi XX. törvény életbelépéséig előjogokat élvező katolikus egyházat. Ami a századforduló Pestjén áttérő zsidók felekezeti megoszlását illeti, a hivatalos statisztikai kiadványok a fővárosra vonatkozóan csak

de csak abban az esetben, ha az anyakönyv jelölte a szülők zsidó felekezeti hovatartozását. A szülők vallását az anyakönyvvezetők általában megadták, de néha, talán figyelmetlenségből, kihagyták. Lehetséges tehát, hogy abban a pár esetben, amikor egy újszülött „zsidós” hangzású neveket viselő szüleinek a felekezeti státuszát az anyakönyvvezető nem jegyezte fel, e szülők valójában (még) a zsidó valláshoz tartoztak, de számításunkba ezek gyermekeit a bizonytalanság miatt nem vettük fel.

82 Bécsre: Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 17. Berlinre: Stefi Jersch-Wenzel: *Population Shifts and Occupational Structure*. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. II.: *Emancipation and Acculturation 1780–1871*. New York, Columbia University Press, 1997, 57. Pestre: Kőrösi József: Buda és Ó-buda városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. *Statisztikai Havi Füzetek*, 9. évf. 1881. 5. sz. 136. A pesti zsidó lakosságot illetően megjegyzendő: az esztergomi érseki kerület évenkénti sematizmusaiából vett adat csak becslésnek tekinthető. A bizonytalanságot jól mutatja, hogy 1850-ben a zsidókat nemzetiségként jegyző osztrák népszámlálás szerint 12 642, míg az egyházi sematizmus szerint 15 700 zsidó élt Pesten. Ld. Uo.; Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1857, 55.

83 Az általunk feldolgozott lipótvárosi plébánia adatait itt mellőzzük.

84 Bácskai Vera: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed*, 3. évf. 1995, 2. sz. 6.; Kőrösi József: Buda és Ó-buda városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig, i. m. 136.; *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 1. évf. 1894. Bp., Grill Károly, 1896, 55.; *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909–1912. Bp., Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1914, táblázati rész, 41.

1931-től tették közzé adataikat. A PIH éves jelentései 1896-tól ugyan közzétették a hitközségnél kitérésüket bejelentők számát, de nem részletezték, hogy nyilatkozataik alapján a katolikus, illetve valamely protestáns vallásra térni szándékozók milyen arányban oszlottak meg. Így ez esetben is csak a PIH általunk feldolgozott 1897-es, 1903-as és 1907-es kitérésí jegyzőkönyveit használhatjuk fel. E három év során a kitérésüket bejelentő zsidóknak nyilatkozataik alapján 29,7%-a szándékozott áttérni a református, az evangélikus vagy az unitárius vallásra.⁸⁵ Lehetséges, hogy kitérésük után egyesek végül más vallás mellett döntöttek, de mivel ez akármilyen irányban megtörténhetett, a statisztikát elvileg nem torzíja. Feltéve tehát, hogy a keresztény felekezetek valamelyikébe betért zsidóknak 1895 előtt is körülbelül azonos százaléka tért át a protestáns vallásokra, az 1824 és 1895 között Pesten áttért zsidók összes – az 1087 protestáns felekezetekbe tértek mellett immár a feltételezeten katolikus vallásra áttértekkel növelt – száma 3659-re tehető. Mivel az 1900-as évekhez képest a 19. század első felében a protestánsok a pesti lakosság jóval kisebb százalékát tették ki, számítani logika szerint feltehető, bár nem biztos, hogy az áttérés mellett döntő zsidók is kisebb arányban választották a protestáns felekezetek valamelyikét, vagyis hogy a konvertiták tényleges száma ennél nagyobb volt.

E becslés alapján mindenesetre immár a pesti zsidók körében mutatkozó áttérés jelentősége is felmérhető. Berlinben 1800 és 1895 között 6371 zsidó tért át.⁸⁶ A pesti áttérésekhez képest ez nemcsak abszolút számban, de a zsidó lakosság arányában is számottevően nagyobb, hiszen Berlin zsidó lakossága, amely 1800–1895 között 3300 főről 94 391-re nőtt, már a 19. század derekától jóval az 1804 és 1900 közt 1464-ről 157 059 főre emelkedett pesti zsidóság létszáma alatt maradt.⁸⁷ Ha hozzávesszük, hogy a Berlinre vonatkozó statisztikák csak a 14 évnél idősebb, protestáns vallásra áttérők számát foglalták magukban, egyértelműen kitűnik, hogy Berlinhez viszonyítva 1895 előtt az áttérés a pesti zsidóság körében nem tekinthető jelentősnek.

Az egy adott időszak során vallást váltók száma mellett a másik alapvető kérdés az áttéréseknek a korszakon belüli alakulása. Pesten 1800 és 1823 között egyetlen zsidó sem tért át a protestáns vallásokra. Az első áttéréssel 1824-ben találkozunk. 1825 és 1830 között megint nem volt egy áttérés sem. Az 1830-as években a vallást váltók száma még mindig roppant alacsony maradt, évente

85 MZsL, TB. B/67. A százalékszámításba a nyilatkozatuk szerint felekezeten kívüli státuszt választókat nem vettük be.

86 Az 1800–1874-es időszakra: Deborah Hertz: *How Jews Became Germans*, i. m. 223.; Az 1875–1895-ös időszakra: N. Samter: *Judentaufen im neunzehnten Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung Preußens*. Berlin, Verlag von M. Poppelauer, 1906, 146–147.

87 Berlinre: Stefi Jersch-Wenzel: *Population Shifts and Occupational Structure*, i. m. 57.; Monika Richarz: *Demographic Developments*. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. III., i. m. 31. Pestre: Michael K. Silber: Budapest. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, i. m. (<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Budapest>); *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 4. évf. 1899–1901. Bp., Grill Károly, 1904, 36.

1 és 5 között ingadozott. A forradalomba torkolló következő évtizedben Venetianer Lajos szerint viszont „járványszerű volt a kitérés”. Az újpesti főrabbi e „járványt” azzal magyarázta, hogy nem tudván mit felhozni a zsidók emancipációja ellen, az ezt ellenzők felkapták a társadalmi egybeolvadást vélten akadályozó zsidó vallás reformjának a jelszavát, amely „a műveltebb rétegekben a zsidóságtól való elszakadást idézte elő.”⁸⁸ Venetianer nyomán az 1840-es években „járványként” terjedő, illetve „járványszerű formában” jelentkező áttérési képe Komlós Aladárnak és Tonelli Sándornak a vészorszak árnyékában írt műveiben is visszaköszönt. E szerzők véleményét nyilvánvalóan nem annyira Venetianer magyarázata, mint inkább az általa megnevezett híres vállalkozók és értelmiségiek óhatatlanul feltűnő áttérése ihlette.⁸⁹ Az 1840-es évek áttéréseinek „járványszerű” víziójában az is közrejátszhatott, hogy műveiket mind Venetianer Lajos, mind Komlós Aladár és Tonelli Sándor egy, a maguk idejében minden korábbi hullámhoz képest elsőprő mértékű áttérési lázat követően írták.

Welker Árpád, illetve saját kutatásaink alapján az 1840-es évek áttéréseiről árnyaltabb, Venetianer Lajos vízióját pontosító, ám egyben megerősítő képet nyerünk. Az 1840-es évek elején a pesti protestáns gyülekezetekben megkeresztelt zsidók száma a korábbiakhoz hasonlóan elenyésző maradt. Az első jelentékeny emelkedés 1842–1843-ban történt, utóbbi évben az áttérések megközelítették a 30 főt. Ezen első, a protestáns felekezeteken belül a református gyülekezetekre korlátozódó kisebbfajta áttérési hullám Welker szerint a Skót Misszió tevékenységének tudható be.⁹⁰ 1845-ben és 1846-ban az áttérések száma újra évi 10 alá esett, ezek után viszont 1848-ig eddig soha nem látott emelkedésbe kezdett. 1848-ban 60 zsidó tért át Pesten a protestáns vallásokra. A lipótvárosi katolikus plébánián a megkeresztelt zsidók száma 1840-től 1847-ig éves átlagban kevesebb mint 3 esettel stabilan alacsony maradt, e nyolc év során összesen 23 zsidó tért át a katolikus vallásra. A forradalom évében viszont az áttérések száma itt is megugrott, 1848-ban 26 zsidó részesült a keresztségben.⁹¹ Ennyien egy év alatt soha 1895-ig nem katolizáltak a lipótvárosi plébánián. Ami a pesti protestáns gyülekezeteket illeti, itt a zsidó betérések az 1880-as évek közepén is majdnem elérik a 60 fős szintet, 1891-ben meg is haladják. Az PIH-nél kitérésüket 1897-ben, 1903-ban és 1907-ben bejelentők közül évente átlagosan valamivel több mint 132-en szándékoztak áttérni a katolikus, és valamivel több mint 56-an valamelyik protestáns vallásra.⁹² Az 1848-as év áttérései olykor tehát még abszolút számokban is magasabbak,

mint az 1880–1900-as évek adatai, de ha figyelembe vesszük, hogy időközben a pesti zsidók száma az 1848-as 14 280 főről 1880-ban 63 996-ra, 1890-ben 94 929-re, 1900-ban 157 059-re, majd 1910-ben 188 937 főre, tehát 1848-hoz képest több mint tizenháromszorosára emelkedett,⁹³ vagyis ha az abszolút számok helyett a vallást váltóknak a zsidó lakossághoz mért arányát nézzük, úgy nyilvánvalóvá válik, hogy az áttérési mozgalom 1848-ban jóval jelentősebbnek mutatkozott, mint bármely más évben 1800 és 1914 között. Hogy a különbséget érzékeltessük: 1848-ban az egy lipótvárosi plébánián áttérteknek az akkori pesti zsidó lakossághoz mért aránya több mint kétszer magasabb, mint az 1897-ben, 1903-ban és 1907-ben a PIH-nél kitérő és bejelentésük szerint a katolikus vallásra áttérni szándékozók éves átlagának az 1900-as pesti zsidók számához viszonyított aránya (0,18% kontra 0,08%).

Az 1848-as áttérési hullámot Welker egyrészt a tavaszi zsidóellenes zavargásokkal, másrészt a forradalom által keltett „nemzeti felbuzdulással” magyarázta.⁹⁴ Nem kétséges, hogy a március és május között több helyütt, elsősorban Pozsonyban, Székesfehérváron, Szombathelyen, Pesten, Nagyszombatban és Vágújhelyen kitört zsidóellenes megmozdulások, illetve a patriotikus felbuzdulás egyaránt okot szolgáltatott a hirtelen megnövekvő számú, a zsidó státusztól való menekülés, illetve a „magyarságba” való belépés vágyaként értelmezhető áttérésekre. Véleményünk szerint azonban legalább ennyit nyomott a latban a reményvesztés, amelyet a forradalom kitörésekor joggal elvárt, de számos nyilvánvaló jel alapján rövidesen egyre kétségesebb emancipáció elodázása váltott ki.⁹⁵ Az áttérések hirtelen megugrása ekképpen több, egymástól jellegében eltérő, de egymást kölcsönösen erősítő hatás közrejátszásában leli magyarázatát: a forradalom kitörése keltette hazafias lelkesedés csakúgy szerepet játszott benne, mint a zsidóellenes tüntetésekkel, a jogegyenlőségből a zsidókat kirekesztő 1848. áprilisi törvényekkel, majd az emancipáció elhalasztásával párhuzamosan növekvő félelem, düh és frusztráció, illetve s végül a szabadságharc mámoros élménye. Amennyiben az áttérést a „radikális asszimiláció” egy formájaként értelmezzük, a zsidóságukat elhagyók hirtelen megszaporodásának és a zsidó vallást lényeges elemeiből kivetkőztető radikális zsidó reformmozgalmak színrelépésének egyidejűsége nem tekinthető véletlennek.⁹⁶

88 Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 157.

89 Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 50.; Tonelli Sándor: *Nagyapáink Pest-Budája*. Bp., Athenaeum, 1944, 73. Komlós Aladár művét az 1940-es évek elején írta.

90 Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*, i. m. 152–153.

91 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A61. -tekercs.

92 MZsL, TB. B/67.

93 *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 2. évf. 1895–1896, i. m. 61.; *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 4. évf. 1899–1901, i. m. 36.; *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909–1912, i. m., táblázati rész, 41.

94 Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten*, i. m. 100–101.

95 Az események leírásához: Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. (1898) Bp., Múlt és Jövő, 1998. A zsidóellenes közhangulat és a zsidók körében általa keltett frusztráció legjobb ábrázolását adja: Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m.; Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. (1851) Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék, 2000.

96 A Nagyvárad után 1848 nyarán Pesten is létrejött és Einhorn Ignác nevével fémjelzett Reformegylet Samuel Holdheim berlini reformgyülekezetét vallotta modelljeként. A sabbátot áttette vasárnapra, a körülmetélésre és az étkezési szokásokra vonatkozó vallási kötelezettsé-

Az 1848–1949-es évek áttérési mozgalma nemcsak a vallást váltók számának hirtelen megugrásánál, hanem az ugyancsak gyors visszaesésénél fogva is rendkívülinek bizonyult. A pesti protestáns gyülekezetekbe 1849-ben még valamivel több mint 30, 1850-ben már csak valamivel több mint 10 zsidó tért be. A lipótvárosi plébánián a visszaesés még gyorsabbnak bizonyult: itt már 1849-ben is csupán három zsidó katolizált. 1850 és 1881 között a pesti protestáns gyülekezetekben mért áttérések újfent jelentéktelen szintre süllyedtek, a betért zsidók száma az 1850-es években éves átlagban valamivel kevesebb mint 5 körül, az 1860-as években 5–10 között, az 1870-es években 10 körül mozgott. A lipótvárosi plébánián az 1850-es évek során 32 zsidó, a következő évtized alatt 14, majd az 1870-es években 25 zsidó tért át a katolikus vallásra.⁹⁷ Tekintve hogy 1850 és 1880 között a pesti zsidó lakosság több mint meg-négyszereződött, a konvertiták száma messze nem emelkedett a zsidók népességszámával arányosan, vagyis tendenciálisan nagymértékben csökkent. Ez egyértelműen alátámasztja a varsói, az angol, illetve a németországi, ezen belül különösen a berlini zsidók körében a 19. század különböző korszakaiban mért, illetve becsült áttérések alakulásából leszűrhető következtetést: az akkulturáció előrehaladása nem vonta feltétlenül maga után az áttérők számának a növekedését.⁹⁸

A betérések száma a protestáns gyülekezetekben 1882-től újfent gyors és látványos, a lipótvárosi plébánián enyhébb, de már 1881-től megmutatkozó növekedésnek indult, mely növekedés az 1870-es évek közepétől Istóczy Győző parlamenti szereplésével megjelenő, az 1880-as évek elejétől felerősödő, majd az 1882 tavaszán kirobbanó tiszaezlári vérváddal a politikai élet és a közvélemény érdeklődésének előterébe lépő antiszemitizmussal hozható kapcsolatba.⁹⁹ A tény, hogy a tiszaezlári vérvád idején több, a „színhely” közeléhez eső

geket eltörölte, az istentisztelet nyelvében a hébert minimálisra redukálta. Ld. Bernstein Béla: Reformmozgalmak a magyar zsidóság körében 1848-ban. In: Bacher Vilmos – Bánóczy József szerk.: *Évkönyv*. 1898. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1898, 251–265.; Naményi Ernő: Vallásos reformmozgalmak Magyarországon. In: Komlós Aladár szerk.: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre*. Bp., Országos Izr. Leányárvaház, 1941, 137–141.; Michael K. Silber: The Social Composition of the Pest Radical Reform Society, i. m. 99–128.

97 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A61–A64. tekerés.

98 A. Menes: The Conversion Movement In Prussia During the First Half of the 19th Century, i. m. 187–205. Peter Honigmann: Jewish Conversions – A Measure of Assimilation? A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770–1941. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 34. évf. 1989, 24.; Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History*, i. m. 7, 80, 92, 94.; Uő: Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw: A Quantitative Analysis. *Jewish Social Studies*, 4. évf. 1997, 1. sz. 35–38.; Deborah Hertz: The Troubling Dialectic Between Reform and Conversion in Biedermeier Berlin. In: Rainer Liedtke – David Rechter szerk.: *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jews*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, 16–17.; Steven M. Lowenstein: Jewish Inter-marriage and Conversion in Germany and Austria. *Modern Judaism*, 25. évf. 2005, 1. sz. 42.

99 A tiszaezlári vérvádper társadalomtörténetére ld. Kövér György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látásmódok*, i. m. A korszak politikai antiszemitizmusának újabb, átfogó monográfiája még várat magára. A korábbi feldolgozások közül ld. Kubinszky Judit:

Szabolcs megyei kis hitközségben is előfordultak kitérések, így a felekezeti jogi hovatartozását tekintve ortodox Büdöskúthoz és Hajdúdorogra, azt valószínűsíti, hogy ez az áttérési hullám nem korlátozódott Pestre.¹⁰⁰

Az antiszemitizmus az ekkor újra megnövekvő áttérések logikus, ugyanakkor nem elégséges magyarázata. A válság az 1883. őszi zsidóellenes zavargásokkal hágott csúcspontjára. Az 1884-es választásokon elért, a vártnál kisebb sikerét követően az 1883 októberében alakult Antiszemita Párt rekordsebességgel jelentéktelenné vált, részben mert üzenetére a magyar társadalomban ekkor még nem volt kitartó kereslet, részben a liberalizmushoz hú politikai elit határozott fellépése nyomán, részben mert a közjogi kérdés mentén szerveződött magyar politikai életben a 67-es és 48-as politikusok közös kezdeményezése eredményeként létrejött pártot belső megosztottsága hamarosan szétfeszítette.¹⁰¹ „Az antiszemita táborában a legkülönbözőbb politikai árnyalatok jöttek össze”, írta Pulszky Ferenc 1885 nyarán, Istóczynek az Antiszemita Pártból való kilépését követően. „Istóczy kormányparti maradt szívében, akkor is midőn a szabadelvű klubot el kellett hagynia, báró Andránszky a mérsékelt ellenzék elveivel érez rokonszenvet, Ónody a szélsőbalhoz tartozik. A zsidógyűlöleten kívül minden más kérdésben külön válik az egyes antiszemita politikai véleménye. »Üsd a zsidót«, igen alkalmas jelszó ugyan utcai zavargásnál, de nem elégséges párt- és hírlapalapításra.”¹⁰² Pár hónappal később már az *Egyenlőség* is elégedetten konstataulta: „Az antiszemita most már nem lármáznak többé, hanem csak – suttognak. És e suttogásból vajmi kevés jut a nagy közönség elé.”¹⁰³ 1886 nyarára az antiszemitizmus legérzékenyebb szeizmográfjának tekinthető hetilap végleg megnyugodott: „Az antiszemita mozgalom [...] múltfélben van. Kevés hiányzik és egészen kialszik.”¹⁰⁴

Ehhez képest a pesti protestáns lelkész hivatalokban betérésre jelentkező zsidók száma 1882-től egészen 1886-ig emelkedett. Az áttérések a reformátusoknál 41 fővel 1885-ben, az összes protestáns gyülekezetet egybevéve 1886-ban tetőztek, ekkor megint (majdnem) elérve a 60 főt. A lipótvárosi plébánián ez a tendencia még markánsabban megmutatkozott: míg 1882-ben 7, majd

A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890, i. m.; Andrew Handler: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. Boulder, East European Monographs, 1980.; Uő: *An Early Blueprint for Zionism: Győző Istóczy's Political Anti-Semitism*. Boulder, East European Monographs, 1989.; Rolf Fischer: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, Oldenbourg Verlag, 1988, 42–92.

100 Harsányi László: A büdöskúthi hitközség története. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv*. 1975/76. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1976, 147. Ezen áttérések és a felerősödő antiszemitizmus közötti kauzalitás persze csupán plauzibilis, de nem bizonyított.

101 Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. *Történelmi Szemle*, 34. évf. 1992, 3–4. sz. 200.

102 Pulszky Ferenc: Az antiszemitizmus válsága. *Pesti Hírlap*, 1885. júl. 12. 1.

103 -f. m.: Az antiszemita táborából. *Egyenlőség*, 1885. szept. 20. 3.

104 H-ky.: Kiábrándulás. *Egyenlőség*, 1886. aug. 29. 1.

1883-ban és 1884-ben 5–5 zsidó keresztelkedett meg, 1885-ben 13-an, 1886-ban 12-en katolizáltak.¹⁰⁵ Abszolút számokban az áttérések 1882–1886 közötti megugrása egyértelműen számottevő, noha azt is észre kell venni: a pesti zsidó lakosság időközben eltelt növekedését figyelembe véve ez a kitérés hullám a zsidó felekezetet ért demográfiai veszteség tekintetében arányosan jóval kisebb volt, mint 1848-ban.

Az áttéréseknek az antiszemitizmus alábbhagyása után is növekvő trendje magyarázatára Welker Árpád egy véleményünk szerint meggyőző hipotézissel szolgált. Feltétele szerint az áttéréseknek az 1884-es év után is folytatódó növekedése immár nem az antiszemitizmusban, hanem az úgynevezett részleges polgári házasság bevezetésének a(z újbóli) megújulásában lelte okát. A keresztények és zsidók közötti házasságot már a nemzetgyűlés által 1849. július 28-án megszavazott emancipációs törvény is „polgári következményeire nézve érvényesnek” nyilvánította, de az 1849. évi IX. törvény a szabadságharc bukása miatt nem lépett hatályba.¹⁰⁶ Mivel az összes vallásfelekezet általános egyenjogúságát kimondó törvény híján létrehozott, megalkotásakor ideiglenesnek szánt 1868. évi LIII. törvény csupán a bevett keresztény felekezetek viszonyosságát állapította meg, a zsidó-keresztény házasságok törvényesítésére ekkor sem került sor,¹⁰⁷ noha a „társadalmi válaszfalak” lebomlását segítő vegyes házasság engedélyezését a reformkor óta számos – általában kifejezetten liberális, olykor elsősorban a zsidók ily módon lehetségessé váló „regenerációját” szem előtt tartó – keresztény férfiú szorgalmazta.¹⁰⁸ Jobb, vagyis az általános érvényű polgári házasság híján a zsidó és keresztény válásúak közötti részleges polgári házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslatot Tisza Kálmán kormánya 1881 októberében terjesztette a képviselőház

105 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A64. tekercs.

106 Zsoldos Jenő szerk.: 1848–1849 a magyar zsidóság életében, i. m. 264.

107 Prepuk Anikó: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után (1867–1892). In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor szerk.: *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelegő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Bp., Wesley János Lelkész-képző Főiskola, 2012, 46–47.

108 Fábán Gábornak az előző fejezetben már bemutatott 1844. május 5-i *Pesti Hírlap*-beli cikkén, illetve a számtalan képviselőházi felszólaláson kívül ld. például *Viszhang [sic!] dr. Rokonsztajn Lipótnak, A magyar izraelita 1860-ban című röpiratára*. Nagy J. Pesten, Nyomatott Engel és Mandellonál, 1860. 11–13.; *A magyar alkotmány és a magyar zsidók*. Pest, Nyomatott Gyurián Józsefnél, 1861.; Gáspár Lajos: *Nézetek az izraeliták felszabadításáról*. Írta a hites ügyvéd. Pesten, Nyomt. Engel és Mandellonál, 1861., 15–16.; Toldy István: *A zsidók emancipációjáról*. (1865 körül) OSZK Kt. Quart. Hung. 1852.; Uő: *Az 1848-ki törvények és a katolikus egyház Magyarországon. Elmélkedések az egyházreformról. Egy ultramontán papnak ajánlva*. Lipcse, Köhler K. F., 1868, 177–182.; Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából*. Pest, Athenaeum, 1871, 354.; Vajda János: *Polgári házasság*. (Szózat, 1874. ápr. 30.) In: *Vajda János válogatott politikai írásai*. Összeállította és a bevezetést írta Komlós Aladár. Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1954, 156–157.; Csernátóy [Lajos]: *Zsidóinkhoz III. Nemzet*, 1882. szept. 20., oldalszámozás nincs [2]; Hoffmann Pál: *A zsidó kérdés megbeszélve* által. Bp., Schlesinger és Wohlaier Nyomdája, 1882, 46–47.

elé. A törvényjavaslat vitáira, a képviselőház általi megszavazására, majd a főrendiház kétszeri nemleges szavazását követően a törvényjavaslat visszavonására 1883. november és 1884. január között került sor.¹⁰⁹ Welker Árpád szerint az áttéréseknek az 1884 után is folytatódó növekedése azzal magyarázható, hogy „létezett egy nagyobb kitérő csoport, amely a házasságkötést a remélt házasságjogi törvény meghozatala utánra tervezte, majd ennek elmaradása miatt 1884-et követően áttért”.¹¹⁰

Az áttérések dinamikáját tekintve az 1880-as évek sajátossága nem csupán az újabb áttérési hullámban rejtett. A pesti protestáns gyülekezetben 1882 és 1886 között tapasztalható áttérési mozgalom jellegzetessége, hogy lecsengése után a betérések száma korántsem esett vissza olyan mértékben, mint a forradalom és szabadságharc két évét követően. Az áttérések 1888-ban súlyyodtak a legalacsonyabb szintre, kevéssel 30 fölé, de még ekkor is több mint háromszorosa lett ki az emelkedés előtti utolsó év, vagyis 1881 vallásváltásainak, ráadásul a következő évben a protestáns hitre térők száma újból megugrott, meghaladva az 50 főt, majd 1895-ig erős évi ingadozások mellett enyhén tovább növekedett. A lipótvárosi plébánián a betérések számában még átmeneti csökkenés sem észlelhető, a betérő zsidók száma az 1894 és 1895-ös évek kivételével stabilan magasabb maradt, mint az 1880-as évek első felében. A válság szülte reakcióként értelmezhető konjunkturális hullámok mellett a vallásváltásoknak az 1880-as évek második felétől a korábbihoz mérten jóval magasabb szintje az áttéréseknek az akkulturálódó magyar zsidók identitásválságához köthető hosszú távú dinamikájára vet fényt.

A reformkor idején a kisszámú vagyonos kereskedő és értelmiségi réteg megjelenése dacára a magyarországi zsidóság zöme még a hagyomány világában élt – nem kis részben annak eredményeként, hogy a II. József halálát követő fél évszázadban az állam tartózkodott minden, a zsidók belső viszonyaiba való beavatkozástól.¹¹¹ A zsidóság nyelve a jiddis maradt, a nem zsidó kultúra iránti viszonyát alapvetően a közömbösség jellemezte. A zsidók szélesebb rétegeinek, a gazdasági fellendülésnek köszönhetően kibontakozó városi zsidó polgárságnak a kulturális modernizációja az 1850-es években vette kezdetét. Az akkulturáció szempontjából lényegesnek bizonyult Leo Thun-Hohenstein birodalmi miniszter 1851-ben kiadott rendelete, amely minden hitközség számára előírta egy, az állam által megszabott tananyaghoz igazodni hivatott német tannyelvű nyilvános elemi iskola felállítását. Minden hitközség nem nyitott iskolát, az ultraortodoxia fellegvárát képező *Unterland* ellenállt, de a zsidó elemi iskolák óriási hatása az ifjabb nemzedéknek a zsidó vallási hagyományoktól való eltávolodása mellett abban is megmutatkozott,

109 Prepuk Anikó: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után, i. m. 48–50.

110 Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten*, i. m. 103–104.

111 Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 112, 132–133.

hogy a zsidóság körében a német nyelv az északkeleti megyék kivételével egy évtized alatt felülkerekedett a jiddisen.¹¹² A zsidóság tömeges elmagyarosodása csak az 1860-as években, s főleg 1867 után veszi majd kezdetét. Ha igaz is azonban Vörös Károly megállapítása, miszerint a városeyesítés évére a budapesti zsidóság eljutott „a polgári és kispolgári életmódig és életszínvonalig”, vagyis „már a hazai társadalmi fejlődés kialakította kategóriákban lép[ett] be a várostörténet 1873-mal kezdődő új korszakába”,¹¹³ a fővárosi zsidóságot ért társadalmi és kulturális változások csak az 1880-as évekre, annak is inkább a második felére termelték ki a keresztény hitre való áttérést mint életopciót potenciálisan szélesebb körben választó zsidók körét. A századforduló éveiben a PIH-nél kitérésüket bejelentő zsidók átlagéletkora 28 év körül mozgott. Ha feltételezzük, hogy egy nemzedékkel korábban szintén így volt, az 1880-as évek második felében áttértek az 1850-es évek végén, az 1860-as évek fordulóján születtek, vagyis az 1867-es emancipációt követő azon évek során váltak gyermekből fiatal felnőtté, amelyeket minden korabeli megfigyelő és későbbi visszaemlékezés szerint a zsidó közügyek iránti általános indifferencia, a hitközségi élet szervezetlensége és pangása, a közösségi szálak szétmállása és a hitközségek által az elemi és középiskolai tanulóknak elvileg biztosítandó, gyakran meg sem tartott hitoktatás általános elhanyagolása jellemezte.¹¹⁴ Egyben ez a nemzedék volt az, amelynek körében egyre gyakoribbá vált az apák mesterségétől, vagyis a kereskedőszakmától, s ekképpen egy túlnyomóan zsidó szakmai-társadalmi közegetől való eltávolodás. Az 1880-as évekre jelent meg tehát az a nemzedék, az értelmiségiek, szabadfoglalkozásúak, hivatalnokok, egyetemi hallgatók vagy egyetemet végzett pályakezdők azon egyre szélesedő rétege, amelynél, miközben a zsidósághoz való kötődés alábbhagyása folytán már meggyengültek a visszatartó erők, a zsidók iránt ambivalens érzelmeket tápláló keresztény társadalommal való fokozott interakció felerősítette az áttérés szeduktív erejét. Megítélésünk szerint ezen tényezők ötvözőtt hatása vezette a zsidóknak immáron stabilan magasabb számát az áttérés felé.

112 Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 52–55. Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*, i. m. 777.

113 Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, i. m. 103, 106.

114 A korabeli felekezeti sajtó már az 1860-as években ismételt panaszkodott a hitközségek kebelében dúló anarchiáról és a zsidók felekezeti ügyeik iránti közömbösségéről. Ld. Tencer Pál: Nálunk és másutt. *Magyar Izraelita*, 1863. jún. 25. 225.; (Fm.): Quid consilii? II. *Magyar Izraelita*, 1863. júl. 10. 242. Az emancipációt követő évekre: Kohn Sámuel: Az Istenben való öröm a mi erősségünk, i. m. 22–24.; Rf. J. [Reif Jakab]: *Kosmopolitismus és nationalismus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Bp., Reach Zs. kiadása, 1875, 19–22.; A szerkesztőség: Halljad Izráél!, i. m. 1.; Szántó [Eleázár]: Mi a teendő. *Egyenlőség*, 1883. márc. 18. 6–7.; Richtmann Mózes: Schweiger Márton, i. m. 290–291.; Groszmann Zsigmond: Vallásoktatásunk. In: Löwinger Sámuel szerk.: *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére*, i. m. 273–274.; Goldziher Ignác: *Napló*, i. m. 115–116.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 40–41.; Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 113–118.

Az áttérések időrendi alakulásának 1895-ig követett vizsgálatára egy látzólagos paradoxon megfejtésének a kísérletével szeretnénk pontot tenni. Az 1890-es évek elejére a politikai antiszemitizmus, amint ezt a keresztény kortársak (pár kivétellel) elégedetten, a zsidók megnyugvással könyvelték el, lényegében letűnt a porondról.¹¹⁵ „A magyar zsidóság ismét reményteljesen tekint maga körül, új bizalommal néz jövőjébe”, hangoztatta 1892 decemberében Neumann Ármin zsidó vallású szabadelvű párti képviselő egy Wahrmann Mórról Bécsben tartott emlékbeszédében.¹¹⁶ „Senki sem tiltakozott a házban a zsidó recepció ellen, de hiába fogadja el azt a törvényhozás”, jelentette ki ezzel szemben Pulszky Ferenc a *Pesti Hírlapban* 1892 májusában, „a társadalom még sem recipiálja a zsidót”.¹¹⁷ Enyedi Mátyás kolozsvári rabbi két hónappal később feltett költői kérdésével: „Ki ne érezné közülünk fájdalmasan a hátráltatást, melyet jogai, kívánságai, reményei szenvednek csak azért, mert zsidó? És melyikünk ne érezné még fájdalmasabban azt a név nélküli semmit, mely »sárga folt«-ként megbélyegez bennünket még ott is, hol mit sem kívánunk: ki ne érezné azt a bizalmatlanságot, elfajultságot, lenézést, melylyel a társadalom bennünket fogad.”¹¹⁸ Mivel az 1890-es évek elejét nemcsak a politikai antiszemitizmus ideiglenes, ám valóban szinte teljes megszűnte, hanem az egyházpolitikai reformokhoz vezető liberális fellelkesülés is jellemezte, úgy vélhetnénk, a zsidók inkább lehettek hajlamosak osztozni Neumann Ármin nekik tulajdonított optimizmusában, mint Enyedi Mátyás elkeseredésében. Más képet kapunk azonban, ha az áttérések alakulását tekintjük. 1824 és 1895 között a pesti protestáns felekezetekben megkeresztelkedett zsidók száma 67 fővel éppen 1891-ben volt a legmagasabb, jóval meghaladva az 1880-as évek hullámanak 1886-os csúcát.¹¹⁹ Míg a lipótvárosi római katolikus plébánián 1881 és 1884 között, vagyis az antiszemita mozgalom „legsikeresebb” korszakában összesen 23-an, éves átlagban kevesebb mint hatan keresztelkedtek meg, 1889 és 1892 között ugyanitt 57 zsidó katolizált, éves átlagban több mint 14-en.¹²⁰ Amennyiben elfogadjuk, hogy a vallásváltás mértéke a zsidók önnön helyzetértékelésének pertinens mutatója, az 1890-es évek elején mutatkozó áttéréseknek a liberális közhangulatot tekintve paradoxnak tűnhető növekedése arra utal: a politikai liberalizmus ellenére a pesti zsidók növekvő

115 Ld. például Asbóth János: *Társadalom-politikai beszédei*. Bp., Szent-Gellért-Nyomda, 1898, 131.; Sturm Albert: *Visszapillantás. Egyenlőség*, 1889. dec. 29. 2.; Horovics Jenő: *A zsidók mint választók, vagy: a zsidók a politikában*. Besztercze, Szerző kiadása, 1892, 4, 6.

116 Neumann Ármin: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról (elhangozott a bécsi Oest. Isr.-Union díszgyűlésén). *Magyar Génius*, 1892. dec. 25. 433.

117 Pulszky Ferenc: *Májusi liberalizmus*, i. m. 2.

118 Enyedi Mátyás: *Modus vivendi. Egyenlőség*, 1892. júl. 22. 3.

119 Welker Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, i. m. 99. A jelenségre Welker nem kínált magyarázatot.

120 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltet anyakönyve, A64 és A65. telercs.

száma nem hitt abban, hogy izraelita vallásuként is megtalálhatja számításait a magyar társadalomban.

Az áttéréseknek az 1890-es évek fordulója körül mérhető csúcsa fényt vet a vallásváltások idővel változó számának mint történeti forrásnak a specifikus értékére. Az 1880-as évek antiszemita válsága idején regisztrált áttérések nem járulnak különösen hozzá a modern zsidó identitást illető ismereteink gyarapításához: hogy az antiszemita krízisek idején a zsidó vallást elhagyók száma is megugrott, az nem különösebben meglepő. A zsidókra nézve politikailag látszólag kedvezőbb időszakokban mért áttérések viszont annál többet mondanak a zsidólét önpercepciójának – más adatok által ilyen egyértelműen aligha megragadható – bűvópatakjáról.

2.2. Az áttérések társadalmi visszhangja

A zsidó vallásváltások időbeli alakulását oly módon is megközelíthetjük nyomon követni, hogy megvizsgáljuk az áttérések társadalmi visszhangját. Az 1895 előtti korszakra nézve ez ráadásul némileg pótolhatja az átfogó statisztika hiányát, noha ez a történet persze elsősorban nem a vallásukat elhagyó zsidók számának az alakulásáról szól, bár erről is szolgálhat közvetett információval, hanem ezen alakulás, az áttérések vélt jelentőségének változó percepciójáról. A társadalmi visszhang nyilván attól is függött, hogy a társadalom egy adott szegmensét a kérdés mennyire érdekelte egyáltalán. Mondani sem kell: a zsidókat jobban, mint a keresztényeket.

Noha az angol író Julia Pardoe magyarországi tartózkodásáról beszámoló könyvében már 1840-ben megjegyezte, hogy a zsidó társadalom legvagyonosabb tagjai, vagyis a kereskedők között „számos család már áttért a kereszténységre”,¹²¹ az áttérés kérdését is ritkán tárgyaló kortársak az áttérőkről még ritkábban tettek említést. „A zsidók a hon minden széleiről, a mint százazrekre tettek szert, Pestre szivárognak át, ha milliókig viszik, vagy megkeresztelkednek, vagy kiköltözködnék. Ezt mutatja a tapasztalás”, jelentette ki Klauzál Gábor az országgyűlés 1844. szeptember 6-i kerületi ülésén.¹²² Bár az ülés beszédeit összegző tudósításában az 1841–1849 között megjelenő *Pesti Hírlap* úgy vélte, e jelenség „figyelmet érdemel”,¹²³ a kor neves zsidó kereskedőinek és értelmiségeinek az áttéréséről az egy Wodianer Sámuel kivételével nem informálta olvasóit. Wodianer Sámuel esetében is csupán egy pár soros,

minden kommentár nélküli hírben tudatta, miszerint „a' »Jelenkor« és több pesti hírlapjaink Wodianer Samu pesti izraelitának a' ker. reform. vallásra áttérését hírlík. Keresztatyja gróf Teleki József koronaőr.”¹²⁴ Az áttérésről az említett *Jelenkor* 1841. február 27-i száma sem szólt bővebben: „Múlt vasárnap Wodianer Samu pesti izraelita a ker. reform. vallásra tért 's keresztatyja Teleki József gr. Koronaőr 'sa't. ő excell. lett.”¹²⁵ A Skót Misszió legnagyobb sikerét 1843-ban, működése harmadik évében érte el, Saphir Izrael, felesége és öt gyermekük megtérésével. A missziónál megkeresztelkedő, zömében szegény zsidókkal ellentétben Saphir Izrael jó nevű gyapjúkereskedő volt, a pesti zsidó község vezetőségének tagja.¹²⁶ Ám áttéréséről sem a liberális *Pesti Hírlap* és *Jelenkor*, sem a zsidók iránt ellenséges *Nemzeti Újság* nem számolt be, amint-hogy a missziónál ez évben, valószínűleg a Saphir család áttérése nyomán a korábbiakhoz képest szokatlanul nagyszámú betérőkről sem. A pesti lapokat a zsidók vallásváltása 1848-ban, az áttérők számának megnövekedésekor sem érdekelte különösebben, noha e növekedést, vagy legalábbis a vagyonos kereskedők hirtelen növekvő számú áttérését olykor feljegyezték, így a *Pesti Divatlap*nak a következő, a lap „zsidóbarát” mivoltát tekintve meglehetősen rideg következtetéssel záruló április végi kishíre: „A zsidók vagyonosabbjai, a nagykereskedők fővárosunkban egymás után térnek át a keresztény vallásra. [...] Ha ez így megy, s vezéreik egyenkint elhagyják őket – biz akkor csatanyerésre [értsd feltehetően: az emancipáció kivívására] ne igen számoljanak.”¹²⁷

Ami a zsidókat illeti, az áttérés kérdése már Schwab Löw/Arszlán pesti főrabbi 1840-ben publikált, az emancipációt szorgalmazó röpiratában megjelent, bár csupán két sor erejéig, a „nemzetesülés” egy olyan elméleti módozatként, amelyet, vélte-remélte a főrabbi, „az igaz hazafi” a zsidóktól nem vár el.¹²⁸ A kérdésről ennél hosszabban értekezett Rosenthal Móritz 1841-ben kiadott röpiratában, amelyben az első magyar nyelvű zsidó imakönyvet ugyanabban az évben közreadó budai tanító, bár saját maga nem szándékozott elhagyni vallását, üdvözölte hitfelei áttérését, és úgy látta, míg „a' régi zsidók közül ritkán tért valaki a' keresztény hitre, [...] a' jelenkori zsidók ellenben, látván, hogy az uralkodó vallás a' polgári jólétnek kútfeje: önmeggyőződésük

124 Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1841. márc. 3. 140.

125 Budapesti napló, i. m. 65. E kurta hírekből Csetényi Imre 1928-ban azt a következtetést vonta le, hogy a zsidók áttérését a korabeli lapok örömmel üdvözölték. Hóman-Szekfű *Magyar történetében véleménye immár ténnyé rögzülve köszönt vissza*. Csetényi Imre: *Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez*. Bp., Neuwald Illés, 1928, 19.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Írta Szekfű Gyula. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 378.

126 A Saphir család áttéréséről ld. Gavin Carlyle: „Mighty in the Scriptures.” *A Memoir of Adolph Saphir, D. D.* By the Rev. J. M. A. (Edin.) London, John F. Shaw & Co., 1893, 15–40.

127 Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 129.

128 Schwab Arszlán: *A' zsidók. Fölvilágosító értekezés a' Gasparich Kilit úrtól, nyárelő 7dikén a' Csarnokban közölt hasonnevű czikk visszaigazításául*. Írta J. pesti fő rabbi. Magyarul közölte és előszóval 's jegyzetekkel bővítette Bloch Móritz. Budán, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1840, 54–55.

121 Miss Pardoe: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–40*. I–III. London, George Virtue, 1840, III. 301.

122 Kovács Ferencz szerk.: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, i. m. VI. 9.

123 Klauzál beszédének e részét a *Pesti Hírlap* a következőképpen adta át: „'S figyelmet érdemel, hogy midőn egyesek közülök meggazdagodnak, midőn pénz-aristokraták lesznek, vagy ki-keresztelkednek, vagy mi gyakoribb eset, itt hagyják ez országot, hol előítéletek' gúnyja által környezetnek.” Országgyűlés. *Pesti Hírlap*, 1844. szept. 15. 634.

következtében kedvvel 's szeretettel térnek át a kereszténységre".¹²⁹ Egy jóval később megjelent missziós irat szerint Saphir Izrael és családja megkeresztelkedése megrökönyödést keltett a pesti zsidók körében, akik között ekkor egy, a Skót Missziót támadó röpirat is kézről kézre járt.¹³⁰ Mivel pár tiszavirág-életű kísérletől eltekintve, az 1840-es években magyarországi zsidó sajtóról még nem beszélhetünk,¹³¹ a honi események egyedüli zsidó fórumaként ez időben a német zsidó lapok szolgáltak, közülük is elsősorban az 1837-től Lipcsében kiadott *Allgemeine Zeitung des Judenthums*. 1843–1844-ben megjelent a lapban pár, a Skót Misszió evangelizációs tevékenységét bíráló cikk, de a hangsúly inkább a misszió elvi elítélésén, a misszionál megterő zsidók megbélyegzésén, a misszionáriusokat a zsinagógába és a zsidó elemi iskolába portyázni engedő rabbiság bírálatán, vagy ellenkezőleg, Schwab Löw főrabbi dicséretes ellenállásán volt, mintsem a misszió eredményességén.¹³² Ismereteink szerint a korban áttért neves személyiségek közül Bloch (1848-tól Ballagi) Mór/Mór volt az egyetlen, akiről 1843-as megkeresztelkedését követően egy hosszabb cikk jelent meg az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban, mégpedig Löw Lipót

129 Rosenthal Móritz: *A' zsidó és a' korszellem Európában*. Pesten, Esztergami k. Beimel József Be-tüivel, 1841, 89.

130 Gavin Carlyle: „Mighty in the Scriptures”, i. m. 33, 37.; Pesth, 13 October. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1843. nov. 6. 673. A röpiratnak nem leltünk nyomára.

131 Az első magyar zsidó lapot Löw Lipót adta ki 1844-ben, *Ben Chananja* címmel. Alcíme: *Blätter für israelitisch-ungarische Angelegenheiten*. Egyetlen füzet jelent meg belőle. A lapot Löw 1858-ban újra indította. Mint már említettük, ugyancsak ő adta ki az első magyar nyelvű zsidó lapot: az 1847-ben megjelent *Magyar Zsinagógából* szintén csak egy szám látott napvilágot. 1848. április–június között Einhorn Ignác/Horn Ede szerkesztésében jelent meg a 12 számot megérvő *Der Ungarische Israelit*. A kérdésről bővebben: Prepuk Anikó: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon. In: Papp Imre – Angi János – Pallai László szerk.: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2010, 311–328.

132 Ein Ungar [Hochmuth Ábrahám]: Pesth, im Juni. (Eingesandt.). *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1843. júl. 24. 444–446.;e.: Pesth, 18. August. (Privatmitth.). *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1843. szept. 11. 554–555.; A. Liebmamann, Kandidat der Medizin: Pesth, 1. September. (Privatmitth.). *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1843. szept. 18. 573–574.; Pest, 16. Juli. (Privatmitth.). *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1844. júl. 29. 430–432. Az első cikk szerzője az ekkor Prágában tanuló Hochmuth Ábrahám, 1859-től haláláig veszprémi főrabbi. Cikke megírásának körülményeire és hatására 42 évvel később így emlékezett vissza: „1843-ban olvastuk az újságokban, hogy Pesten a zsidók tömegesen az angol missionáriusok hálójába kerültek. Mi magyarok szégyenlettük s elborzadtunk, hogy ez azon ország fővárosában történhetett, hol a zsidók szép virányra találtak. Én ennek a botránynak az okát is tudtam. Mert a múlt évben, Pesten időzésem alatt, láttam az angol missionáriusokat csak úgy járni-kelni a zsidó templomban s iskolában, mint a farkasok az akolban. Felrőttem azt a rabbinátusnak, az előljárásnak egy éles cikkben az 1843. »Allgem. Zeitung des Judenthums«-ban, a mely Pesten nagy sensatiót keltett. Ez volt első közzé tett cikkem. Löw Lipót, Schwabnak veje, védelmezte őt ugyan azon újságban.” Magyar írók életrajza. Hochmuth Ábrahám. *Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny*, XIX. 1885, 357–358. Löw Lipót apósát, Schwab Löwöt védelmébe vevő névtelen cikkei: [Löw Lipót:] Pesth, im September. (Eingesandt.) *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1843. okt. 2. 596–599.; [Löw Lipót:] Pesth, im September. (Eingesandt. Fortsetzung.) *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1843. okt. 9. 613–615.

tollából.¹³³ A reakció nem meglepő, hiszen kitérését megelőzően Löw Lipót mellett Bloch Mór/Mór volt a magyarországi zsidók jogegyenlőségéért folytatott küzdelem legnevesebb képviselője, „hitehagyása” ekképpen óhatatlanul szimbolikus jelleget öltött. Ám valójában ezt a cikket sem közvetlenül Bloch áttérése váltotta ki, hanem Székács József, a pesti evangélikus egyház magyar lelkipásztora nyílt levele, amelyben bírálta a zsidókat, amiért ellenérzésüket fejezték ki Bloch áttérése miatt. Reakciójukban Székács annak a jelét látta, hogy a zsidók még nem érettek meg a polgári egyenjogúságra.¹³⁴ A lelkes bírálata mellékesen felfedi, hogy ha a zsidó értelmiségiek, rabbik keveset írtak is az áttérésről, egyes esetek, legalábbis a pesti zsidók között, szóbeszéd tárgyává váltak. Ami az írott forrásokat illeti, Schwab Löw 1846-ban kiadott hittankönyve, illetve a zágrábi könyvkereskedő Hartmán Lipót 1848 nyarán megjelent, az emancipációt sürgető röpirata továbbra is csupán pár, inkább az áttérést, mintsem az áttérőket elítélő sort szentelt a kérdésnek.¹³⁵ Egy másik, az amúgy ismeretlen Herczfeld Sándor által szintén a forradalom – és az azt kísérő áttérési hullám – évében kiadott röpirat viszont már kifejezetten az önös érdekek által vezetett áttérőket ostromozta, mégpedig igen kíméletlenül: „Ti pedig keresztelt zsidók! kik kereszteléssel akartátok nyomorult élteteket szabadítani, ássatok magatoknak egy nagy gödröt, feküdjetek bele, és ott sirassátok meg gyáva élteteket, mert ne hidjétek hogy az okos magyar nem tudja azt, a ki istenével, vallásával cserél félelemből, az Hazáját is elárulja félelemből; a többit az Istenre bízom!”¹³⁶

A szabadságharc leverését követő évtizedben az áttérésekről alig hallani, aminek oka feltehetően nem annyira a szellemi közélet megbénulása, mint inkább a honi áttérések minimálisra süllyedése. Az 1850-es évek politikai sajtójának aprólkos átfésülésére alapozott tanulmányában Csetényi Imre a zsidó megkeresztelkedésekről beszámoló apró híreket is összegyűjtötte: „Az áttérés nem éppen gyakori. 1850-ben a *Pesti Napló* érdemesnek tartja közölni a hírt, hogy a zalai Szentgyörgyvölgyében egy héber vallású nőt megkeresztelnek s ez mise közben részesül az oltáriszentségben. 1853-ban a pesti Ferences templomban 12 izraelita tért keresztény hitre. Jelenleg – írják 1854 januárjában – 7 izraelita van oktatás alatt. Ugyancsak a pesti franciskánusoknál keresztelnek meg egy zsidó asszonyt. Az asszony a templom küszöbe előtt térdel, a pap a

133 Leopold Löw: Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Székács. Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1844. nov. 25. 681–690. Újraközölve in: Leopold Löw: *Gesammelte Schriften*. Herausgegeben von Immanuel Löw. IV. Szegedin, Verlag von Ludwig Engel, 1898, 331–352.

134 Dr. Jos. Székács, evang. Prediger zu Pesth. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1844. szept. 9. 521–522.; Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 149.

135 Schwab Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt*. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betüivel, 1846, 14, 23.; Hartmán Lipót: *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?*, i. m. 27.

136 Herczfeld Sándor: *Mi nem megyünk Amerikába, hanem itt fogunk maradni!* Pesten, Nyomat. Trattner-Károlynál, 1848, 7.

küszöbön állott. Az új keresztény nő csak a kereszteleés után lép a templomba és ott misét hallgat.”¹³⁷ A tény, hogy a sajtó anonim zsidók áttéréséről is hírt adott, arra utal, hogy a jelenséget a kortársak még rendkívülinek tartották – illetve érdekesebbnek, mint az 1840-es években. Az áttérések rendkívüli jellegére utal, hogy amikor 1855-ben Köszler József kerületi orvos nejével és négy gyermekével Mezőkövesden áttért a katolikus hitre, a kereszteleést, tudósított a katolikus *Religio*, maga az egri érsek végezte, aki „a zordonabb téli idő daczára” külön e célból utazott le a mezővárosba. Az eseményen a vidékről összegyűlt papságon kívül megjelent a Miskolcra lerándult Borsod megyei törvényszéki elnök, valamint a helybeli szolgabírói hivatal személyzete. A szomszédos községekből is eljöttek a hívek, a templom színlígtig megtelt. A kereszteleőt követően a helybeli címzetes kanonok és plébános lakomát adott, amelyen számos egyházi s világi vendég mellett részt vett több tisztjével a helyben állomásozó katonaság alezredese, gróf Kolowrat, „ki az egyházi ünnepély fényének emelésére vitézeit is kirendelte”.¹³⁸ Pár héttel korábban Keresztúron „egy egyszerű szegény zsidó leány”, a 18 éves Werner Cecília megkereszteleése is elégnék bizonyult ahhoz, hogy „e ritka eseménynek híre a közel vidékre elterjedvén”, a környékről számosan gyűljene össze az eseményre.¹³⁹

Az 1840-es évek szárnypróbálgatásai után az 1860-as évek a magyar nyelvű zsidó felekezeti sajtó valódi színrelépésének az évtizede. Az 1861–1868 között szünetekkel Pesten megjelenő, Rokonstein Lipót, majd a (neológ) felekezeti életben ekkortól halálukig aktív szerepet játszó Mezei Mór és Tenczer Pál által szerkesztett *Magyar Izraelita* hasábjain elvértve már olvashatunk cikkeket a „zsidó anyákról”, akik örülnek, ha nem nézik őket zsidóknak, eszmefuttatásokat a „vallás hanyatlásának”, illetve a „zsidóság süllyedésének” okairól és lehetséges gyógyírjairól,¹⁴⁰ ám hogy jelentéktelenségében az áttérés a hetilap újságírói és a laphoz beküldött számtalan levél szerzője szerint említésre sem tűnt méltónak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy – említésre sem méltaták. A hetilapban az áttérésekről hét év alatt egyetlenegy cikk sem jelent meg. A vallásváltások iránt a többéves kihagyásokkal 1866–1874 között szintén Pesten megjelent, többek közt Fenyvessy Adolf, az országgyűlési gyorsíróiroda vezetője szerkesztette *Izraelita Közlöny* sem tanúsított nagyobb érdeklődést. A hetilap fennmaradt példányaiban egyetlenegy hír jelent meg e témakörben, egy valójában meg sem valósult kereszteleési kísérletről szóló beszámoló, amelyben a hangsúly nem a két kiskorú eperjesi lányon volt, akik áttérési

137 Csetényi Imre: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. In: Löwinger Sámuel szerk.: *Emlékkönyv néhai dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára*. Bp., Neuwald Illés, 1941, 93.

138 Egyházi tudósítások. *Religio*, 1855, I. félév, 15. sz. 116.

139 Egyházi tudósítások. *Religio*, 1855, I. félév, 8. sz. 61.

140 Pszherhofer Zsófi levele Világosról, az *Iskolai s nevelési ügy* rovatban. *Magyar Izraelita*, 1861. ápr. 11. 117.; X...: Az izr. népiszkolának és különösen a mintafőtanodának feladata Magyarhonban. VI. *Magyar Izraelita*, 1863. jún. 25. 226–227.

kérelmükkel szüleik tudta nélkül a helyi görögkeleti püspökhöz fordultak, hanem a püspök elítélésén, aki egy közeli kolostorban helyezte el a lányokat, majd nem volt hajlandó visszaszolgáltatni őket szüleiknek, míg Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter erre ismételt fel nem szólította.¹⁴¹ Úgyszintén árulkodó jel, hogy a híres velencei költőnőről, Sara Copia Sullamról (1592–1641) szóló cikkében az ekkor még nem egészen 18 éves Goldziher Ignác a hitehagyást minden rábeszélés ellenére elutasító hősnőjét a 18–19. század fordulójának kitért berlini *salonnière*-jeivel, Henriette Herzcel és Rahel Levin-Varnhagennel vonta párhuzamba, ám az elkötelezett hithűséget a modern kor „szellemdús hölgyeinél” hiányoló cikk magyarországi vonatkozást nem tartalmazott.¹⁴²

Az 1870-es évekről még ennyit sem tudunk, mely információhiány ön-magában is válaszként szolgál az áttérés jelentőségének korabeli percepcióját illetően. Benedek Elek az érettségi után, 1877-ben ment fel Pestre, hogy a fővárosban folytassa tanulmányait. Visszaemlékezéseiben a korabeli Budapestről nyújtott leírásában a zsidókról is ejtett pár szót – és mintegy mellékesen megjegyezte, „kikeresztelekedett zsidó ritka, mint a fehér holló”.¹⁴³ Az áttérésekről a zsidó kortársak is alig írtak. Igaz, a magyarországi zsidóság szakadásához vezető 1868–1869-es Egyetemes Gyűlésen kívül, amely jelentős irodalmat gerjesztett, másról sem írtak sokat. Az áttérésekben elsősorban érintett neológ zsidóknak a közügyeik iránt ez időben tanúsított indifferenciája nem kedvezett a felekezeti sajtó fejlődésének. 1872–1873-ban nem jelent meg Magyarországon egyetlen magyar nyelvű zsidó lap sem. Pár rövid életű kísérletől eltekintve az évtized során csak egy jelentős lapalapítás történt: 1875-ben indult meg az 1944-ig megjelenő, később *Izraelita Tanügyi Értesítő* címen futó *Magyar Izraelita Országos Tanító-Egylet Értesítője*, mely szaklap azonban tágabb értelemben vett társadalmi kérdésekkel alig foglalkozott. A kérdés fel sem merült az 1875-ben Kiss József szerkesztésében megjelent, a felekezetük iránt elkötelezett szerzők prioritásairól reprezentatív képet nyújtó *Zsidó évkönyvben*, és Kohn Sámuel pesti főrabbi, avagy Löw Lipót fia, az 1878-tól szegedi főrabbi Löw Immánuel 1870-es évekbeli beszédeiben sem találunk rá utalást.¹⁴⁴

Az 1880-as évekkel megváltozik a helyzet. Az áttérések az egyre növekvő számú zsidó felekezeti lapok cikkeinek vissza-visszatérő tárgyává váltak – ám még nem igazán témájává. Az áttérések percepciójában az igazi változás, az áttéréseknek a neológ értelmiség számára elsőrendű fontosságúvá válása csak a századforduló éveiben következik majd be. Egy jelentős változás mindazonáltal az 1880-as években is tetten érhető: a zsidók vélt eltávolodása vallásuktól és közösségüktől ekkortól került a neológ értelmiség aggodal-

141 Vegyesek. *Izraelita Közlöny*, 1868. jún. 12. 216.

142 Goldziher Ignác: Sullam Sara. *Izraelita Közlöny*, 1868. máj. 22. 182–183.

143 Benedek Elek: *Édes anyaföldem*, i. m. I. 230.

144 Kiss József (Szentesi Rudolf) szerk.: *Zsidó évkönyv. Első évfolyam*. 5636 (1875–1876). Bp., Franklin-Társulat, 1875.; Kohn Sámuel, *Zsinagógái szónoklatok*. I., i. m.; Löw Immánuel: *Beszédei 1874–1899*. Szeged, Traub B. és Társa, 1900.

mának homlokterébe, sőt első helyére. Ekkor, vagyis éppen a növekvő antiszemitizmus évei közepette jutott először kifejezésre a gondolat, miszerint a zsidóság jövőjét mindennél, az antiszemitizmusnál is jobban veszélyezteti a zsidók önnön zsidóságuktól való elidegenedése. „A nagy városokban”, írta bemutatkozó cikkében az 1882–1883 között Budapesten megjelenő *Szombati Újság*, „egy sajtószertű jelenség mutatkozik, mi létünket jobban veszélyezteti, mint az inquisitio minden máglyája és az álpróféták minden fondorkodásai: a zsidó fiatalság szegényli vallását, virtusként említi, ha benne föl nem ismerik a zsidót. Zsidók a zsidóság legnagyobb ellenei, a legelkeseredettebb antisemiták Sém ivadékai.”¹⁴⁵ Meglepő, vagy inkább szignifikáns módon azonban a cikk szerzője az áttérésekről egy szót sem szólt.

1882 őszén megjelent egy névtelen röpirat, amelynek szerzője a vallásuk iránt közömbössé vált zsidók áttérésére buzdított, a „művelt zsidóknak” valamelyik protestáns vallásra térésében látván a „zsidókérdés” megoldását, illetve e művelt zsidók társadalmi befogadásának eszközét.¹⁴⁶ A *Somogy* című hetilap értesülése szerint a „sok elmeéllé” megírt röpirat szerzője egy kaposvári származású negyedéves pesti joghallgató, bizonyos Fekete Gyula volt, aki röpiratának állításait „azzal igazolta és pecsételte meg”, hogy egy kaposvári földije társaságában áttért a protestáns hitre. „A hír nagy sensációt keltett Kaposvárott az illető családoknál”, számolt be a hetilap, „s élénk érdeklődéssel beszélnek róla a székvárosi körökben”.¹⁴⁷ Vagyis, és függetlenül attól, hogy a röpiratot valóban e joghallgató írta-e vagy sem, a két fiatalember áttérése még kirívó eseménynek számított szülővárosukban. A pamfletről a szerző kilétével nem foglalkozó *Egyenlőség* is említést tett, ám szarkazmusa alapján úgy tűnik, az írásmű tárgyának nem tulajdonított különösebb fontosságot: „Mind-ezeket a bölcsességeket a »szabadelvű« szerző csak 20 krajczárért árulja. Nem is drága ha tekintetbe vesszük, hogy a röpirat meglehetősen terjedelmes és hozzá még jó erős papírra van írva s így sajtókarónak igen alkalmas.”¹⁴⁸ Következő számában a hetilap visszatért ugyan a röpiratra, ám szorosan a vita-írat tárgyalására szorítkozott, tágabb kontextusba nem helyezte, az áttérések növekvő számával sem hozta kapcsolatba.¹⁴⁹ Nem mintha az *Egyenlőség* ne konstataulta volna az áttérések növekvő gyakoriságát. „A vallási áttérések egy idő óta napirenden vannak”, írta egy 1884-es cikkében, amely azonban az an-

tiszemitizmus hatásának tulajdonított áttéréseket nem tekintette társadalmi problémának, vagyis a zsidók problémájának, a kérdésnek lényegében a tárgyalását is elutasította: „Mi ismételve kijelentjük, hogy ahhoz nekünk semmi közünk, ha valaki a zsidó vallásból más vallásra tér át.”¹⁵⁰ Az *Egyenlőség*nek ehhez persze nagyon is köze volt, a hetilap 1882-es születésének pillanatától kezdve szüntelenül panaszkolta, hogy a közszolgálatban az egyetemet végzett „zsidó felekezeti magyar ifjúk” vallásuk miatt nem kapnak állást, ám eddig, vélte tudni 1884-ben, „ennek dacára is csak kevesen tértek át más vallásra”.¹⁵¹

Az egymást szórványosan követő kis hírek olvasatán az a benyomásunk támad, mintha a neológ értelmiség az 1880-as években nem igazán tudott volna mit kezdeni az áttérésekkel. Noha fokozatosan egyre gyakrabban tett róla említést, inkább idegesítette, amint kitűnik az *Egyenlőség* 1885. augusztus 9-i számában közölt egyik kishír első mondatából: „Megtérés címmel majdnem minden fővárosi napilap egy hírt közlött, melyben Európának és a körülötte levő vármegyéknek örvendetes tudomására hozatik, hogy valami Tószegi Aladár nevű doktor nejével és hat gyermekével együtt e hó 15-én áttért a róm. kath. vallásra.”¹⁵² Az *Egyenlőség*en kívül a felekezeti lapok, illetve kiadványok továbbra sem foglalkoztak a kérdéssel. Noha az 1885 és 1887 között megjelent *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja* létrejöttét kifejezetten az a törekvés motiválta, hogy felébressze, illetve megszilárdítsa azon serdülők zsidóságukhoz való kötődését, akiknek többejt ért „egy-egy görög mese, mint Izrael magasztos története”,¹⁵³ az áttérésről egyetlen cikket sem közölt, aminthogy nem említette az áttérést azon 1889-ben napvilágot látott kiadvány sem, amely szintén a zsidó ifjúság morális okítását tűzte céljául.¹⁵⁴

Az *Egyenlőség* cikkei alapján még az 1890-es évek fordulóján is nehéz megállapítani, hogy a neológ zsidóság legbefolyásosabb lapja milyen jelentőséget tulajdonított az áttéréseknek. 1889-ben a szociáldemokrata mozgalommal szimpatizáló költő Palágyi Lajos kétségtelennek tekintette, hogy az antiszemitizmus hatására „az utóbbi évtizedben nagyobb volt a kikeresztelkedések száma, mint az előző évtizedekben”.¹⁵⁵ Két évvel később, vagyis abban az évben, amelyben a pesti protestáns gyülekezetekbe történt zsidó betérések száma magasabb volt, mint bármikor 1800 és 1895 között, a mérnök és közgazdász Vázsonyi Jenő, Vázsonyi Vilmos testvérbátyja ezzel szemben úgy vélte: ahhoz képest, hogy a kitérés milyen társadalmi haszonnal kecsegtet, „csodálatos, hogy a kikeresztelkedettek száma aránylag oly csekély”.¹⁵⁶

145 Gr.: Van-e szükségünk zsidó lapra? *Szombati Újság*, 1882. jan. 14. 18.

146 Egy szabadelvű: A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyítatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta J. Bp., Kókai Lajos, 1882.

147 Röpirat az izraelita ügyben és kikeresztelkedések. *Somogy*, 1882. nov. 21., oldalszámozás nincs [3]. A hírt a *Somogy* nyomán a *Szombati Újság* is leközölte, hozzátéve: „Mi csak örülünk rajta, ha az ily megváltóktól végképpen megszabadulunk, mert ezek rákfeneként rágódnak a zsidóság testén.” A zsidókérdés megoldása. *Szombati Újság*, 1882. nov. 25. 377. A röpirat szerzőségére még visszatérünk.

148 A zsidókérdés Magyarországon. *Egyenlőség*, 1882. nov. 19. 11.

149 Brachfeld Manó: Egy szabadelvű titkos tanácsos. *Egyenlőség*, 1882. nov. 26. 4-5.

150 Szigeti József, tanár: Prozelita-csinálás, i. m. 4.

151 Prozelitacsinalás. *Egyenlőség*, 1884. okt. 12. 7.

152 Megtérés. *Egyenlőség*, 1885. aug. 9. 7.

153 Ben-Juda: Felavatás. *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja*, I. évf. 1885, 1. sz. 2.

154 Halász Nándor szerk.: *Kincses szekrényke. Oktató, nevelő, mulattató elbeszélések és költemények a zsidó bölcsék irataiból*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1889].

155 Palágyi Lajos: Zsidók a társaságban. *Egyenlőség*, 1889. nov. 17. 7.

156 Verus [Vázsonyi Jenő]: Emléklap az orosz zsidókért. Levél egy íróbarátomhoz. *Egyenlőség*, 1891. aug. 14. 1.

Ha a zsidók számára az áttérések 1895-ig nem tűntek tehát drámainak, egyes keresztény szerzőknek az 1890-es évek eleji írásait olvasva olybá tűnhetne, mintha soha egy zsidó nem hagyta volna el vallását. 1892-ben a progresszív liberális, ekkor kéthetente megjelenő *Életben* a református vallás reformját szorgalmazó jeles etnográfus és műfordító Vikár Béla éppen a megújulásra és ekképpen hívei megtartására képes neológ judaizmust állította példaként hitfelei elé: „Miben áll a zsidó vallás nagy ereje? Nem abban-e, hogy mindig haladt a korral, hogy mindig alkalmazkodott a tudomány fejlődéséhez, és hogy mindig szabadelvű volt? Ebben rejlik a nyitja annak, hogy viszont a zsidóság mindig hű maradt és úgy látszik hű is fog maradni ős vallásához.”¹⁵⁷

2.3. Az áttérések száma és időrendi alakulása, 1896–1914

A Magyar statisztikai évkönyv által közölt éves kimutatások szerint a szorosán vett, vagyis Horvátország-Szlavónia nélkül értendő Magyarországon 1896 és 1914 között 8452 izraelita tért át valamelyik keresztény vallásra.¹⁵⁸ Az áttértek mellett 418 izraelita vált felekezetenkívülivé, vagyis hagyta el felekezetét anélkül, hogy betért volna más felekezetbe. 1896 és 1914 között összesen tehát 8870 izraelita hagyta el vallását. Ugyanezen időszakban, pontosabban 1897 és 1914 között a konvertiták közül 496-an, a felekezetenkívülivé vált zsidók közül 105-en léptek vissza az izraelita felekezet kötelékébe. A „nettó” veszteség 8269 fő.¹⁵⁹

Kérdés, vajon a Magyar királyi központi statisztikai hivatal adatai megfelelnek-e a ténylegesen áttértek számának? Az áttérésekre vonatkozó állami statisztikákat idéző történeti munkák egyikében sem találtuk nyomát az adatok forráskritikai vizsgálatának, az (akármely vallásról/vallásra) áttérők száma megkérdőjelezésének. Pedig ez a szám egy okból legalább minden érintett felekezet esetében számottevően magasabb volt a hivatalos adatoknál. Ezek ugyanis nem foglalták magukban a hetedik életévüket be nem töltött

gyermeket, akik vallást váltó szüleikkel együtt, az állam által mérvadónak nem tekintett akaratuktól függetlenül automatikusan és kötelezően áttértek ez utóbbiak új vallására.¹⁶⁰ A törvény szellemében ezek a gyermekek nem igazán tértek át, az 1868. évi LIII. törvény 3. §-a által előírt kilépési/kitérés kötelezettség sem vonatkozott rájuk, csupán *követtek* új vallásukban nemük szerinti szüleiket.

Mivel a zsidó felekezetet ért számbeli veszteség szempontjából az áttérők kora irreleváns, a korszakban vallást váltó zsidók teljes létszámának megállapításához tudni kellene, vajon 1896 és 1914 között hány 7 éven aluli gyermek hagyhatta el a zsidó vallást, hogy szüleit „követve” valamelyik keresztény felekezet tagjává váljon. Az egész zsidó lakosság 7 éven aluliak százalékszámának az áttértekre vetítése torzító lenne, mivel a zömében fiatal vallásváltók kormegoszlása nem felelt meg a teljes zsidó hitű lakosságénak. Egy másik forrás segítségével mégis relatíve pontos választ adhatunk a kérdésre. A PIH-nak az izraelita felekezetből kilépésüket bejelentők számát 1896-tól közlő éves jelentései 1898-tól a felnőttekkel együtt kitérő 7 éven aluli gyermekek számát is megadták. A felnőttek számát a velük együtt kitérő gyermekek további 7,16%-kal növelték.¹⁶¹ Ha ezt a százalékszámot rávetítjük a Magyarországon 1896 és 1914 között áttértekre, megállapítható, hogy az időszakban regisztrált 8452 konvertitával körülbelül 605 hét éven aluli gyermek válthatott vallást, ami az áttértek számát 9057-re, a felekezetenkívülivé válókkal együtt a *kitértek* számát 9475-re emeli.¹⁶²

Lehetséges, hogy a ténylegesen megkeresztelkedett zsidók száma ennél is nagyobb volt? Az áttérési adatokat a Központi statisztikai hivatal a lelkészek által évente beküldött információk alapján állította össze. Az adatokat egyes katolikus egyházmegyék, illetve protestáns egyházkerületek 1898-ig maguk gyűjtötték be lelkészeiktől, majd azokat együttesen küldték tovább a statisztikai hivatalnak, de az adatok a legtöbb egyházmegyéből és egyházkerületből már ekkor is közvetlenül a lelkészekről folytak be a hivatalhoz. 1898 után minden lelkészi hivatal közvetlenül küldte be az általa kitöltött kérdőíveket.

157 Vikár Béla: Zsinat. *Élet*, 1892. márc. 31. 185–188.; „Zsidó vallás” alatt Vikár kifejezetten a neológ zsidók vallására gondolt. „Mikor én a zsidóság eljárását, mint követendő példát állítom föl”, írta egy későbbi cikkében, „nem [...] a műveletlen orthodox zsidóságról beszélek, [...] hanem a művelt modern zsidóságról”. V. B.: Felelet Kis József úrnak. *Élet*, 1892. dec. 15. 807.

158 A számadatokat itt és alant egész számra kerekítve adjuk meg.

159 Az adatok éves bontására lásd a Magyar kir. központi statisztikai hivatal által 1897 és 1916 között kiadott *Magyar statisztikai évkönyv* 4–22. évfolyamait. Az áttérések összegzését adja: Zeke Gyula: Statisztikai melléletek, i. m. 194–195. A statisztikai táblázat 1907-től közölte az 1905-ben elismert vallásnak nyilvánított baptista felekezetről/felekezetre történt áttéréseket is. A táblázat 1898-tól évről évre azonos címe, „a törvényesen bevett felekezetek között előfordult áttérések Magyarországon” viszont nem változott, vagyis 1907-től kezdve némileg félrevezetőnek mondható, hiszen a baptista vallás „elismert” volt, de nem „bevett”.

160 A magyar statisztikák ezen sajátosságára érdekes módon csak egy külföldi kiadvány figyelmeztetett. Ld. Israel Cohen: *Jewish Life in Modern Times*. Second edition entirely revised and largely rewritten. London, Methuen & Co., 1929, 276.

161 Ld. a Pesti izr. hitközség előjáróságának 1898–1914 közötti éves jelentéseit. Az 1899-es és az 1900-as jelentést nem sikerült megtalálnunk. Az 1901-es jelentés szerencsére megadja az 1900-as év kitérés adatait is. Az 1899-es évre nézve az azt megelőző és követő évek átlagával számoltunk.

162 Az 1895. évi XLIII. törvény 26. és 28. §-a értelmében a felekezetenkívüli(vé váló) szülők gyermekei 18 éves korukig valamely bevett vagy elismert vallásban voltak nevelendőek. E gyermekek 7 éves koruk előtt csak abban az esetben váltottak automatikusan vallást, ha az egyik, illetve mindkét felekezetenkívüli szülő belépett valamelyik bevett vagy elismert felekezetbe, vagyis végül mégis áttért, mely esetben gyermekeik követték szüleiket új vallásukban, feltéve hogy már nem eleve ezen vallásban nevelkedtek. Elképzelhető, hogy a zsidó vallásból felekezetenkívülivé válóknál is előfordult pár ilyen eset, de ezek száma egyrészt nem mérhető fel, másrészt minden bizonnyal elenyésző volt, így nem vettük számításba.

A kérdőíveken, amelyeket a lelkészeknek a kézhezvétel után legkésőbb 14 nappal kellett visszaküldeni a statisztikai hivatalnak, a következő kérdések szerepeltek: az év során hány férfi, illetve nő tért át az adott vallásra, mely vallásról tértek át, s hányan voltak közülük visszatérők?¹⁶³ Ami a mi szempontunkból lényeges: a lelkészek által beküldött adatok helyességét a statisztikai hivatal nem ellenőrizte, nem is tehette, hiszen az ország összes lelkészi hivatala keresztelési anyakönyveinek az ellenőrzéséhez évről évre hadseregnyi hivatalnok szükségeltetett volna. A hivatalos statisztikák áttérési adatai tehát szigorúan véve nem arról tanúskodnak, hogy hány zsidó tért át valamelyik keresztény vallásra, hanem csupán arról, hogy a lelkészek hány áttérésről informálták a statisztikai hivatalt. Ami viszont felveti a kérdést, vajon a törvénytelenül megkeresztelt zsidókat, így a kitérés nélkül vagy a kitérésüket csupán egyszeri bejelentés után betérőket, illetve a 7 és 18 év közötti kiskorú megkeresztelteket a lelkészek beszámolták-e a statisztikai hivatalnak küldött kimutatásaikba? E kérdést már a neológ Országos Iroda titkári posztját 1871-től 1904-ig betöltő, az Irodát Schweiger Márton elnök mellett ténylegesen irányító Simon József is óvatosan megpedzette. Miután az izraelita községkerületi elnökök 1903-as közgyűlésén előterjesztette az Országos Iroda éves jelentését, amelyben számot adott az izraelita felekezetet az áttérések folytán 1896–1901 közt ért veszteségről, Simon megjegyezte: „Arról biztos adatok nem léteznek, hogy mindezeknél az áttérési eseteknél az 1868. évi LIII. t.-cz. 1–8. §-aiban előírt formások megtartottak-e vagy sem.”¹⁶⁴ Annyi bizonyos, mivel a „lebukástól” a lelkészeknek nem kellett tartaniuk, az állam felé közölt áttérési

163 Amennyiben a kérdőív valamelyik adata az egy évvel korábbihoz képest nagy eltérést mutatott, ennek okát a lelkésznek a kérdőív végén található *észrevételek* rovatba fel kellett jegyeznie. *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 36. Bp., Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, 1911, 424–432. A bevett vagy elismert felekezetből kilépők, avagy a kilépettek közül visszatérők statisztikai adatait a városoknak és járásoknak az 1895. évi XLIII. törvény értelmében a felekezeten kívül állók nyilvántartását vezető első tisztviselői terjesztették fel a statisztikai hivatalnak. Uo. 432.

164 A községkerületi elnökök gyűlése. *Magyar-Zsidó Szemle*, 20. évf. 1903, 223. Az 1868–1869-es Egyetemes Gyűlésen elfogadott, az ortodoxok kiválása folytán csak a „kongresszusi”, vagyis neológ hitközségekre vonatkozó szabályzat értelmében a hitközségek 26 községkerületre lettek felosztva. Három évre választott elnökeiknek évente egyszer kellett összegyűlniük Pesten, ők választották meg az elvileg tisztán adminisztratív, közvetítő szerepkörrel felruházott Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának elnökét. Az ortodoxia uralta északkeleti megyékben a községkerületek soha nem alakultak meg. A PIH-hel folyamatos konkurenciában álló Országos Iroda az idők folyamán a neológ zsidóság központi képviselői szervévé, a zsidó hitközségeket érintő ügyekben a kormányzat legfőbb tanácsadójává avanzsálódott, nem kis részben Simon József, majd az iroda titkáráként őt követő Mezey Ferenc aktivitása eredményeképpen. Ld. Komáromi Sándor: Schweiger Márton. *Egyenlőség*, 1906. jan. 7. 1–2.; Richtmann Mózes: Schweiger Márton, i. m. 290–291.; Simon József dr. *Egyenlőség*, 1915. jan. 17. 7–9.; Eisler Mátyás: Simon József. (1845–1915). In: Bánóczy József szerk.: *Évkönyv*. 1916, i. m. 226–237.; Mezey Ferenc küzdelmes élete. *Egyenlőség*, 1927. júl. 9. 3–5.; Grossmann Zsigmond: Schweiger Márton. *Magyar-Zsidó Szemle*, 44. évf. 1927, 227–230.; Endrei Simon. Henrik: Simon József (1844–1914). Uo. 230–234.; Nathaniel Katzburg: Problems of Organization within the Hungarian-Jewish Community during the Inter-War Period. In: Robert Dán

statisztikáikba a törvénytelenül megkeresztelteket minden további nélkül felvehették, megítélésünk szerint meg is tették. Ha nem, úgy a ténylegesen áttért zsidók száma a hivatalos statisztikákhoz képest több száz fővel nagyobb volt. Bizonyíték híján mindazonáltal megmaradunk az áttértek körülbelül 9057, s a felekezetnélkülivé válókkal együtt körülbelül 9475 fős létszámánál.

Sok ez vagy kevés? A számokat önmagukban tekintő történészek egyhangúlag az utóbbi felé hajlanak. „Az egyes felekezetek közötti áramlás”, helyezte Hanák Péter a zsidó vallásváltást tágabb kontextusba, eleve „nagyon korlátozott volt”, mivel az első világháborút megelőző két évtized során „mindössze 27 ezer ember tért át – leginkább reformátusok, görögkeletiek és izraeliták – a római katolikus vallásra”.¹⁶⁵ Ami a zsidókat illeti, Jehuda Don és George Magos angolul 1983-ban, majd két évvel később magyarul is megjelent tanulmányukban úgy vélték, az első világháború előtt „az áttérés ismert, noha korántsem elterjedt jelenség volt; a zsidó népességet csak minimálisan csökkentette, évente mintegy az egy százalék egyharmad részével”.¹⁶⁶ Hasonló véleményt fogalmazott meg Todd Endelman is: „A háborút megelőző évtizedekben az áttértek száma sem relatív, sem abszolút értékben nem volt magas.”¹⁶⁷ Karády Viktor szintén az első világháború előtti zsidó áttérések csekély arányát hangsúlyozta: „A félezer körüli évi kiválás (a korabeli zsidóságnak alig több mint fél ezreléke) azt mutatja, hogy ebben a viszonylag nyugodt időszakban a vallásváltás aránylag sokkal kevesebb zsidót csábított, mint nem zsidót, különösen protestánsokat, akiknek aposztáziára való hajlama messze magasabb volt.”¹⁶⁸ Az 1919–1920-as, majd 1930-as évek végétől kezdődő éles antiszemita krízisek időszakai kivételével, írta Karády egy másik tanulmányában, „mind az 1919 előtti években, mind az 1920-as években a zsidók áttérési vesztesége, a katolikusok kivételével, az összes többi felekezetenél *alacsonyabbnak* bizonyult”. Az értékelését alátámasztó táblázatának a korszakunkra vonatkozó része azt mutatja: a 100 000 főre jutó évenkénti vallásváltók aránya 1896 és 1905 között 12 fő volt a római katolikusoknál, 44 a görög katolikusoknál, 48 a zsidóknál, 58 az evangélikusoknál, 60 a görögkeletiekénél, 63 a reformátusoknál és 275 az unitáriusoknál.¹⁶⁹

Más történészek a hangsúlyt inkább az áttéréseknek a konvertiták társadalmi pozíciójából fakadó jelentőségére helyezték. A zsidó közösség számára, írta Jacob Katz, az áttérések azért váltak riasztóvá, mert „a gazdaságilag

szerk.: *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*. Budapest – Leiden, Akadémiai Kiadó – E. J. Brill, 1988, 267–268.

165 Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején, i. m. 420.

166 Jehuda Don – George Magos: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése, i. m. 451

167 Todd M. Endelman: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History, i. m. 64.

168 Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis, i. m. 135.

169 Karády Viktor: Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Lackó Miklós szerk.: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1994, 136.

és kulturálisan magasabb körökben következtek be, a számbeli jelentőségen túl ekképpen látványos kvalitatív veszteséget okozva”.¹⁷⁰ Michael Silber hasonló értékelésében: „Az áttérés, noha [a zsidók] csupán kis százaléka döntött mellette, a kulturális és gazdasági elit körében jelentős veszteséget okozott, jeleként annak, hogy míg a magyar társadalom képtelen volt valóban tolerálni a zsidók másságát, a korabeli judaizmus és a magyar zsidóság nem tudott elég vonzóerővel bírni ahhoz, hogy visszatartsa legtehetségesebb fiait és lányait.”¹⁷¹

Az áttérés számbeli jelentőségének a felméréséhez a magyarországi áttéréseket ez esetben is érdemes összehasonlítani a környező országokban mért vallásváltásokkal. Az összehasonlítást már több történész elvégezte, az eredmény a némileg eltérő források és számítási módszerek dacára egyértelmű: a századforduló éveiben arányosan a magyarországi áttérések bizonyultak a legalacsonyabbnak.¹⁷² Míg Németországban az 1900-as évek elején 1100, Csehországban 1901–1903 között körülbelül 927 zsidó hitűre jutott egy áttérés, Magyarországon 1900-ban 1885 zsidó vallású lakosra esett egy vallásváltás.¹⁷³

Az összehasonlítás érvényességét persze számos, egymással ellentétes, de ettől még egymást nem feltétlenül kiegyenlítő hatású tényező csorbitja, kezdve mindjárt az áttérések országoként eltérő szabályozásán, illetve számításán. Szemben Magyarországgal, ahol a férjezett nők kivételével a 7–18 év közötti kiskorúak nem térhettek át, Ausztriában az 1868. május 25-i *Staatsgrundgesetz* értelmében ez a tilalom csak a 7–14 éves korúakra vonatkozott.¹⁷⁴ Míg Magyarországon, amint ez esetben Ausztriában is, a szüleikkel együtt áttérő 7 éven aluli gyermekeket nem számították be az áttérési kimutatásokba, Németországban, amint azt Berlinre vonatkozóan már említettük, a statisztikák a szüleikkel áttérő 14. életévüket el nem ért kiskorúakat hagyták ki az áttértek tekintettek számából.¹⁷⁵ A német statisztikák ráadásul csak a protestáns vallásra tért zsidók számát rögzítették. A katolizált zsidók számáról nincs átfogó statisztika, becslés szerint az összes zsidó konvertita valamivel kevesebb mint egyharmada választotta a katolikus hitet.¹⁷⁶ A németországi

áttérésekkel való egybevetést tovább ferdíti, hogy az 1873-ban hozott *Kirchenaustrittsgesetz* 1876-os módosítása lehetővé tette minden izraelitának, hogy vallása megtartása mellett hivatalosan kilépjen hitközségéből,¹⁷⁷ vagyis felkínált egy olyan köztes, a zsidó közösségtől szimbolikusan elhatárolódni vágyók számára választható lépést, amely nem létezett Magyarországon, ahol minden zsidó felekezetű személy kötelezően tagja volt lakóhelye (valamelyik) izraelita hitközségének.

Az összehasonlítást úgyszintén torzíja, hogy Magyarországon az áttérésre potenciálisan hajlamos zsidók táborát Németországhoz képest jelentősen szűkítette az „ősök hitének” elhagyására lényegében immúnis ortodoxoknak a honi zsidóságon belül elfoglalt jóval nagyobb aránya. Míg Magyarországon a ténylegesen ortodoxnak tekinthető, vagyis hitközségük felekezetjogi hovatartozásától függetlenül a vallási előírásokhoz és a hagyományokhoz mindennapi életükben hű zsidók a századforduló zsidóságának Jacob Katz becslése szerint körülbelül egyharmadát tették ki,¹⁷⁸ a németországi zsidók körében az ortodoxok nem haladták meg a lakosság 15%-át.¹⁷⁹ Ráadásul kevésbé voltak „ortodoxok”: a német neoortodoxiát nemhogy az északkeleti ultraortodox tömegekkel, de még az északnyugat-magyarországi mérsékeltbb ortodoxiával sem lehet egy lapon említeni.¹⁸⁰

A magyarországi ortodoxia vidékre koncentrálódó súlyát tekintetbe véve az országos szintű összehasonlításhoz képest pontosabb képet nyerhetünk az adott országok fővárosaiban történt áttérések egybevetése révén. Berlinben 1882 és 1908 között évente körülbelül 600–650 zsidó hitűre jutott egy áttérés,¹⁸¹ Prágában 1898 és 1902 között 433 zsidó vallású lakosra esett egy kitérés,¹⁸² vagyis a viszonyításban ez esetben az áttérők mellett a felekezetenkívülivé váltak is bennfoglaltatnak. Bécsben 1900-ban egy áttérőre 263, egy kitérőre 232 zsidó hitű jutott.¹⁸³ A magyar fővárosra vonatkozóan ezt a számítást Pest esetében a PIH éves jelentéseiben közölt statisztikák, Budát illetően a Budai

170 Peter Honigmann: *Die Austritte aus der Jüdischen Gemeinde Berlin 1873–1941. Statistische Auswertung und historische Interpretation*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1988.

171 Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 20.

172 William O. McCagg, Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*, i. m. 143.; Karády Viktor: „Magyar, zsidó és katolikus”, i. m. 26.

173 Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 62.; Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia: Secession from the Jewish Community in Prague 1868–1917*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 26. évf. 1981, 79.; Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 187, 194. A cseh- és magyarországi arányok az adott forrásokban található statisztika alapján általunk számított kerekített adatok.

174 Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 232.; Peter Honigmann: *Jewish Conversions – A Measure of Assimilation?*, i. m. 35.

175 Todd M. Endelman: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England*, i. m. 85.; Arthur Rupp: *The Jews of To-Day*. Trans. Margery Bentwich. New York, Henry Holt and Company, 1913, 190.

176 Monika Richarz: *Demographic Developments*, i. m. 16.

177 Peter Honigmann: *Die Austritte aus der Jüdischen Gemeinde Berlin 1873–1941. Statistische Auswertung und historische Interpretation*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1988.

178 Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 20.

179 Angolul 1913-ban kiadott könyvében Arthur Rupp úgy vélte, a németországi zsidóság 10–15%-át „lehet ortodoxnak tekinteni”. Arthur Rupp: *The Jews of To-Day*, i. m. 153. A történetírásban a becslés felső határa rögzült. Ld. Marion A. Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class*, i. m. 13, 69.; Monika Richarz: *Jewish Women in the Family and Public Sphere*. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. III., i. m. 82.

180 A németországi ortodox zsidóságra ld. Mordechai Breuer: *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871–1918. Die Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*. Frankfurt am Main, Jüdischer Verlag bei Athenäum, 1986.

181 Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 62.

182 Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia*, i. m. 76, 78. Általunk számított adat.

183 Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 132.; Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*, i. m. 226.

170 Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 26.

171 Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*, i. m. 781.

172 William O. McCagg, Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*, i. m. 143.; Karády Viktor: „Magyar, zsidó és katolikus”, i. m. 26.

173 Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 62.; Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia: Secession from the Jewish Community in Prague 1868–1917*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 26. évf. 1981, 79.; Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 187, 194. A cseh- és magyarországi arányok az adott forrásokban található statisztika alapján általunk számított kerekített adatok.

174 Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 232.; Peter Honigmann: *Jewish Conversions – A Measure of Assimilation?*, i. m. 35.

175 Todd M. Endelman: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England*, i. m. 85.; Arthur Rupp: *The Jews of To-Day*. Trans. Margery Bentwich. New York, Henry Holt and Company, 1913, 190.

176 Monika Richarz: *Demographic Developments*, i. m. 16.

Izraelita Hitközség lapjában 1911 végétől publikált kitérés lista révén végezhetjük el. Ami Pestet illeti, a PIH fennhatósága alá tartozó IV–IX. kerületek zsidó lakossága 1900-ban 155 288 főt tett ki,¹⁸⁴ amely számból azonban ki kell vonni az 1870-ben alakult Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség tagjait, mivel ha ez utóbbiak közül valaki áttért (ami csak egészen ritkán történhetett meg), kitérését saját, vagyis az ortodox hitközségnél kellett bejelentenie. A „budapesti”, valójában a főváros VI–VII. kerületére korlátozódó ortodox hitközség pontos létszámát nem ismerjük.¹⁸⁵ A hitközség, amely az 1931-ből visszaemlékező iskolaigazgató szavaival a századfordulón „még csak kis gyöngye alakulat volt”,¹⁸⁶ nem adott ki hivatalos jelentést. Az ortodox hitközségnél, illetve a PIH-nél 1886–1889, 1892–1894, valamint 1896–1897 között regisztrált éves születések számainak összevetése alapján a Budapesti Orthodox Hitközség tagjainak száma a századfordulón maximum 5000 főre tehető.¹⁸⁷ Az e számmal csökkentett IV–IX. kerületi, 1900-ban 150 288 főre tehető neológ zsidók számát elosztva a PIH-nél ugyanezen évben kitérésüket bejelentő 148 felnőttel, a kitérés arány 1:1015. Ha a szüleikkel együtt kitérő nyolc 7 éven aluli gyereket is beszámoljuk, úgy ez évben 963 zsidó hitű lakosra jutott egy konvertita.¹⁸⁸ A PIH-nél regisztrált kitérők száma a következő évtől ugrott meg, 1901-ben már 194 felnőtt, velük együtt 14 hét éven aluli gyermek lépett ki a zsidó vallásból. A PIH fennhatósága alá tartozó neológ zsidók számához viszonyítva, a kitérés arány ebben az évben 1:775, a gyermekekkel együtt 1:723.¹⁸⁹ Budát illetően az I–II. kerületre kiterjedő kis neológ hitközség 1911 decemberétől havi értesítőjében tette közzé a nála kitérésüket bejelentők neveit. 1912 és 1914 között a kissé rendszertelenül, többnyire kéthavonta megjelenő lista a gyermekeket leszámítva 72 nevet tartalmaz, éves átlagban 24 kitérőt, ami az I–II. kerület 1910-ben 9436 fős zsidó lakosságához viszonyítva annyit jelent, hogy itt már csak 393 zsidóra jutott egy kitérés.¹⁹⁰

184 Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 4. évf. 1899–1901, i. m. 36.

185 A hitközség létszámára vonatkozó, szerintünk jócskán túlzó becslésekre ld. Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, i. m. I. 174.

186 Deutsch Adolf: *A budapesti aut. orth. izr. hitközség iskoláinak értesítője az 1930–31. tanévről és az iskolák története 1920-tól 1930-ig*. Összeállította _ igazgató. Bp., k. n. 1931, 48.

187 Az 1886–1889-es években a két hitközség által regisztrált születésekre ld. Prepuk Anikó: A területi átrétegződés vizsgálata Pest ortodox kereskedői között (1873–1895). *Magyar Történeti Tanulmányok* 21. 1988, 44.; Az 1892–1894-es évek: Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 1. évf. 1894, i. m. 283. Az 1896–1897-es évek: Frisch Ármán: *Az egyházpolitika jegyében*, i. m. 203–204.

188 A Pesti izr. hitközség előjáróságának jelentése az 1901-iki közigazgatási évről. Bp., 1902, 20. Mint említettük, az 1900-as jelentést nem találtuk meg, az ez évre vonatkozó kitérés adatokat szerencsére az 1901-es jelentés is közölte.

189 Uo.

190 Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. 11. évf. 1909–1912, i. m., táblázati rész, 41.; A kitérők neveit a Budai Izraelita Hitközség Értesítője a „hitehagyottak” című rovat alatt tette közzé.

Ha a két neológ hitközség kitérés adatait összeadjuk az 1912–1914-es évekre, amikor is a budai hitközségnél kitérők mellett a PIH rabbiságánál éves átlagban 246 felnőtt jelentette be kitérését, úgy az I–II., valamint az ortodox zsidók számával csökkentett IV–IX. kerületek 1910-ben összesen 190 110 fős zsidó lakossága esetében 704 zsidóra jutott egy kitérés.¹⁹¹ Mivel a fővárosi zsidó lakosságnak ekkor több mint 93%-a e két hitközséghez tartozott, ez már mondhatni „budapesti” adat,¹⁹² amelyhez képest a tényleges áttérési arányok valamivel biztosan magasabbak voltak, hiszen azon konvertitákról, akik a törvény által előírt kilépési kötelezettség mellőzésével keresztelkedtek meg, értelemszerűen egyik hitközség sem adhatott számot.

Túl e nagyvárosok zsidó lakosainak áttérési hajlamára ható helyspecifikus tényezőkhöz, amelyek összevetésére itt nem térünk ki, egy, a pesti, prágai és bécsi áttérések összehasonlításának az érvényességét csökkentő körülmény mindenképpen megemlítendő. Szemben Németországgal és Magyarországgal, ahol a kötelező polgári házasság 1876-os, illetve 1895. októberi bevezetésével lehetővé vált a zsidó és keresztény vallásúak „vegyes” házassága, Ausztriában és az örökös tartományokban, ha 1870 óta létezett is egy, a felekezeten kívülivé vált személyek számára fenntartott részleges polgári házasság, az úgynevezett „szükség polgári házasság” (*Notzivilhe*), a törvény zsidó és keresztény vallásúak összeházasodását nem tette lehetővé. A *Notzivilhe*en kívül egy zsidó vallású és egy keresztény személy csak oly módon léphetett házasságra, ha az egyik fél áttért a másik vallására, illetve ha a keresztény fél felekezeten kívülivé vált, mivel a törvény nem tiltotta egy felekezeten kívüli és egy zsidó hitű személy házasságát, amelynek megkötésére a rabbik hajlandónak mutatkoztak. E Magyarországon az egyházpolitikai törvények bevezetése után nem létező jogi akadály a bécsi és prágai áttérések számát minden bizonnyal jelentős mértékben növelte.¹⁹³

191 Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. 11. évf. 1909–1912, i. m., táblázati rész, 41. A PIH előjáróságának 1912–1914-es jelentései 21, 27 és 29–30. oldalai. A PIH-nél évente átlagosan kitérők számát részben becslésre alapoztuk. Szabályosan ugyanis éves átlagban csak 231-en jelentették be kitérésüket. A PIH éves jelentései 1906-tól azonban azok számát is közölték, akik kilépési szándékukat csak egyszer jelentették be a hitközségnél. 1912–1914 között évente átlagosan 29,6 fő cselekedett így. Hogy közülük hányan álltak el döntésüktől, nem tudni. Úgy számoltunk, hogy felük ténylegesen áttért, a 15 főre kerekített 14,8 fővel együtt jön ki a 246 fős éves átlag.

192 A budai és a pesti neológ hitközségek mellett további két neológ hitközség létezett a fővárosban, egy Óbudán és egy Kőbányán, valamint két ortodox hitközség: a már említett „budapesti”, valójában pesti hitközség és egy aprócska, Óbuda újlaki részére kiterjedő hitközség. Ez utóbbi, amelyet a VKM „Budapest III-ik kerületi budaújlaki orth. izr. hitközség” néven 1885-ben, tíz évvel első alapszabálya után ismert el önálló hitközségként oly kicsiny volt, hogy mind ez idáig a történészek figyelmét is elkerülte. Ld. A M. Kir. Kormány – hitközségünk jogainak védelmezője. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 2. évf. 1911, 12. sz. 6.

193 Gerald Stourzh: An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna, i. m. 243–244.; Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 128.

A Berlinben, Prágában, Bécsben és Budapesten mérhető áttérési arányok közötti különbségen azonban ez érdemben nem változtat. Bár a kis budai hitközségben mért aránynál csak a bécsi volt magasabb, a „budapesti” kitérési arány még a berlininél is alacsonyabbnak mutatkozott, ráadásul a berlini áttérési statisztikák nem tartalmazták az összes áttérők körülbelül egyharmadát kitevő katolikus hitre lépőket. A Bécsben áttérteknek a pestiekhez képest közel háromszoros aránya akkor is figyelemre méltó, ha a császárvárosban zsidó hitüket elhagyók feltételezhetően jelentős része e lépésre egy keresztény partnerrel kötendő házasság miatt szánta rá magát. E tényező, amint azt Gerald Stourzh aláhúzza, a bécsi kitérések kirívóan magas számára különben nem nyújt elégséges magyarázatot, hiszen Prágában az áttértek aránya Bécshez képest jóval alacsonyabb volt, noha vegyes házasságot a prágai zsidók sem köthettek.¹⁹⁴

Az emancipált zsidóság körében a korábbiakhoz képest változó mértékben, de mindenhol növekedő áttérések vizsgálata egyértelművé teszi: a zsidók ott tértek ki leginkább, ahol egy előrehaladott akkulturáció erős antiszemitizmussal párosult.¹⁹⁵ Anélkül hogy elmélyednénk a négy város zsidósága akkulturációs szintjének amúgy is csupán az egyes zsidó közösségek belső rétegezetségének elmosása árán megvalósítható összevetésében, annyi kijelenthető, hogy a négy város zsidó lakosai között e tekintetben nem mutatkozott jelentős különbség. Mégis, amint látható, a nagyjából hasonló szintű akkulturáció nem járt együtt hasonló mértékű áttérésekkel, mely utóbbiak eltérő aránya, amint arra Peter Honigmann rámutatott, az antiszemitizmus helyenként eltérő intenzitásának függvényében alakult.¹⁹⁶ Úgy is mondhatnánk: hasonlóan akkulturálódott zsidó közösségeknél az áttérések mértéke közötti eltérés az antiszemitizmus helyi intenzitásának legpontosabb, mert az egyének mindennapi életére gyakorolt hatását jelző mutatója.¹⁹⁷ Az antiszemitizmus jelentőségét a századforduló Magyarországon a történészek Bécshez, Csehországhoz vagy Németországhoz képest egyhangúan enyhébbnek ítélik.¹⁹⁸ A Béccsel szembeni összehasonlításnak megvan a maga szimbolikus mozzanata: miután a keresztényszocialista Karl Luegert

1895. október 28-án megválasztották Bécs főpolgármesterének, a császárváros zsidó nagypolgársága azzal fenyegetődött, hogy átköltözik Budapestre.¹⁹⁹ Noha Theodor Herzlnek, a modern politikai cionizmus alapítójának 1897-es megítélése, mely szerint Magyarország egy „oázis az antiszemita világban”,²⁰⁰ erős túlzásnak mondható, a „budapesti” áttéréseknek a berlini, a prágai és a bécsi zsidók vallásváltásához képest kisebb aránya megerősíti a történetírói véleményt.

Hogy az áttérő zsidók száma Pesten jóval alacsonyabb, 1911-ben például feleannyi sem volt, mint Bécsben, ezt az *Egyenlőség* sem mulasztotta kiemelni.²⁰¹ Ám hogy ez mit sem változtatott a magyarországi zsidók „hitehagyása” feletti egyre növekvő aggodalmán, annak oka, többek között, az áttérés 1896 és 1914 közötti alakulása volt.

Az áttérések folytán ért demográfiai veszteség tekintetében a zsidó felekezet 1896 és 1910 között abszolút számokban a negyedik helyről a másodikra lépett elő. 1896 és 1899 között a zsidó vallásból, illetve vallásra történt ki- és betérések (visszatérések) eredményeképpen a zsidó felekezet összesen 804 főt veszített, ekkor még kevesebbet, mint az evangélikusok, a reformátusok és a görögkeletiek. 1900 és 1905 között a harmadik helyre került, összesen 2340 fős veszteséggel, míg a görögkeletiek 3056 főt, a reformátusok pedig 3623 főt veszítettek. 1906 és 1910 között már csak a reformátusok könyvelhettek el nagyobb veszteséget. Az áttérések folytán ekkor az izraelita felekezet 1902 főt, a református felekezet 2360 főt veszített.²⁰²

Ami ennél fontosabb és szignifikánsabb: a zsidó vallást elhagyók száma arányosan is, vagyis a zsidó népességszám növekedését meghaladó mértékben emelkedett. Ha az 1898–1902, illetve az 1908–1912 között áttértek éves átlagát a magyar zsidó lakosság 1900-as, illetve 1910-es összlétszámához viszonyítjuk, kitűnik: a századfordulón 1956 zsidóra, tíz évvel később 1789 zsidóra jutott egy áttérés, vagyis a konvertiták száma tendenciálisan növekedett. Ha a zsidó vallást elhagyók, vagyis az áttértek és a felekezetek kívülivé váltak együttes számát nézzük, az emelkedő tendencia még markánsabb: 1898–1902 között évente átlagosan 1908 zsidóra, 1908–1912 között 1692 zsidóra jutott egy kitérés.²⁰³ Az arányos emelkedés Budapesten is tetten érhető. Ha a PIH-nél 1898–1902, illetve 1908–1912 között kitérésüket bejelentő felnőttek számának éves átlagát egybevetjük a PIH fennhatósága alá tartozó IV–IX. kerületek 1900-ban és 1910-ben mért, az 5000 főre becsült ortodox népességgel csök-

194 Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*, i. m. 244–245.

195 Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 73–74.; Uő: *Radical Assimilation in English Jewish History*, i. m. 80.; Uő: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw*, i. m. 51.

196 Peter Honigmann: *Jewish Conversions – A Measure of Assimilation?*, i. m. 4–5, 29–39.

197 Todd M. Endelman: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw*, i. m. 52–53.

198 Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington, Indiana University Press, 1983, 93–94.; Robert S. Wistrich: *Dilemmas of Assimilation in Central Europe*. In: *Between Redemption and Perdition: Modern Antisemitism and Jewish Identity*. London – New York, Routledge, 1990, 89–90.; Rolf Fischer: *Anti-Semitism in Hungary 1882–1932*, i. m. 863.; Hillel J. Kieval: *The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder Trial in Modern Central Europe*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Comparing Jewish Societies*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 147.

199 Peter Pulzer: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria. Revised Edition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988, 177–178.

200 Idézi Rolf Fischer: *Anti-Semitism in Hungary 1882–1932*, i. m. 863.

201 Szabolcsi Miksa: *Beszámoló. Egyenlőség*, 1911. jún. 25. 6.

202 Ld. a *Magyar statisztikai évkönyv* 1899 és 1910 között kiadott 7., 11., 13., 16. és 18. évfolyamainak 370., 399., 417., 417. és 416. oldalait.

203 A számítások alapja a *Magyar statisztikai évkönyveknek* az adott évekre vonatkozó adatai az áttértek és a felekezetek kívülivé váltak számáról.

kentett izraelita lakosságának számával, kiderül: az 1900-as évek körül 901, az 1910-es évek környékén már csak 758 zsidó hitű lakos jutott egy kitérőre.²⁰⁴

Éves bontásban s abszolút számokban az áttérések országos szinten 1896-tól 1901-ig folyamatosan emelkedtek, 1898-ig csekély, 1899 és 1901 között rohamosabb mértékben. Míg 1896-ban 220, 1901-ben már 544 zsidó tért át Magyarországon, vagyis majdnem két és félszer annyian, mint a millennium évében. Az áttérések száma ezután annyiban stabilizálódott, hogy az 1901-ben áttért 544 személynél a korszakunkban egyedül 1909-ben tértek át többen, pontosan 1 fővel. Öt- (illetve az utolsó periódusra négy-) éves bontásban az áttérések éves átlaga folyamatosan növekedett, bár 1900-tól lassabb ütemben: míg 1896 és 1914 között évente átlagosan 445 zsidó tért át, 1896–1900 között 321-en, 1901–1905 között 476-an, 1906–1910 között 490-en, 1911–1914 között 505-en váltak kereszténnyé. A *felekezetenkívülivé válók* számának alakulása nagyjából hasonló trendet mutat. A rendkívülinek számító 1896-os év után, amikor Magyarországon összesen 28 zsidó lett felekezetenkívüli, a növekedés csak 1904-től ugrott meg, ezután viszont nagyobb ütemű volt. Legtöbben 1911-ben választották a felekezetenkívüli státuszt (42-en). 1896 és 1914 között éves átlagban 22-en hagyták el a zsidó vallást anélkül, hogy betértek volna valamely keresztény felekezetbe. A fejlődés öt- (illetve négy-) éves bontásban a következő: 1896–1900: 13; 1901–1905: 17; 1906–1910: 24; 1911–1914: 36. Ha az áttérők és a felekezetenkívülivé válók adatait összeadjuk, kiderül: legtöbben, 574-en, 1912-ben *tértek ki* a zsidó vallásból, ezután 1909 következett, 564 kitérővel, majd az 1901-es év, amikor 554-en hagyták el a zsidó felekezetet, az egész korszakban éves átlagban 467-en. A fenti bontást megismételve a zsidó felekezetből összesen kitérők száma a következőképpen alakult: 1896–1900 között 334-en léptek ki a zsidó felekezet kötelékéből; 1901–1905 között 493-an; 1906–1910 közt 514-en, míg az utolsó négy év során, 1911–1914 közt a kitérők éves átlaga 541 főre emelkedett.²⁰⁵

A zsidó felekezetből kilépésüket a PIH-nél bejelentő felnőttek száma úgyszintén fokozatos emelkedést mutat. A növekedés itt 1901-ben ugrott meg, de nem oly mértékben, mint országos szinten. Az 1896 és 1914 között kitérő 3737 felnőtt közül legkevesebben, 120-an 1896-ban tértek ki, legtöbben, 249-en 1912-ben, az egész korszakra nézve évente átlagosan 197-en. Öt- (illetve négy-) éves bontásban 1896–1900 között évente átlagban 141-en jelentették be kitérésüket, 1901–1905 között 192-en, 1906–1910 között 226-an, 1911–1914 között 234-en.²⁰⁶ Az egyházpolitikai törvények bevezetése és az első világháború kitörése között az áttérések Magyarországon tehát mind abszolút számokban, mind a zsidó népesség arányában fokozatosan növekedtek. Szemben viszont

204 Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 4. évf. 1899–1901, i. m. 36.; Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. 11. évf. 1909–1912, i. m., táblázati rész, 41.; A Pesti izr. hitközség előjáróságának az adott évekre vonatkozó jelentései.

205 Ld. a Magyar statisztikai évkönyv adott éveit, illetve az áttérésekre vonatkozó összegző táblázatot in: Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek, i. m. 194.

206 Ld. a Pesti izr. hitközség előjáróságának jelentéseit az 1896–1914. közigazgatási évekről.

a korábbi, s főleg az 1848-as áttérési válsággal, a korszakunkban hasonló volumenű hullámról nem beszélhetünk, csupán egy, az 1900-as évekig erősebb, majd ezt követően kisebb mértékű növekedésről.

Mivel magyarázható ez a növekedés? A legkézenfekvőbb feltételezés az antiszemitizmus erősödése. Nem vitás, szemben a két világháború közötti idősakkal, amelyben az antiszemitizmus L. Nagy Zsuzsa szavaival „az egész politikai közéletet meghatározó tényezővé vált”,²⁰⁷ 1914 előtt, amint írta Nathaniel Katzburg, „a zsidóellenes áramlatok hatása korlátozott maradt”, nem kis részben annak köszönhetően, hogy a politikai hatalom az antiszemitizmust hivatalosan konzekvensen elítélte.²⁰⁸ Az sem vitás azonban, hogy az 1890-es évek közepe és az első világháború kitörése között a politikai s közéleti antiszemitizmus fokozatosan erősödő tendenciát mutatott. Az egyházpolitikai küzdelmek ideje egyszerre jellemezhető a liberális állam kiépítésének utolsó nagy periódusaként és a dualizmus válságkorszaka kezdeteként. A jellegében egyre inkább állagörző liberalizmus ideológiai vonzereje csökkent, az új típusú konzervativizmussal szemben defenzívába szorult. Az egyházpolitikai törvények elleni tiltakozásul 1895 januárjában létrejött, a parlamenti pártok között 1896-tól a dualizmus végéig helyet foglaló Katolikus Néppárt révén a magyar pártpolitikai életben újfent megjelent egy antiszemita párt, amely Istóczy Győző 1883 októberében alakult s az évtized végére kimúlt pártjával ellentétben a parlamenti politikának immár stabil részesévé vált. A „zsidókérdés” politikai eszmétörténetének szentelt könyvében Gyurgyák János a Néppártot nem sorolta az antiszemita irányzatok közé, egyrészt, írta Gyurgyák, mivel a Néppárt alapítója, Zichy Nándor „minden egyes esetben tiltakozott az antiszemitizmus vádjá ellen”, másrészt mert a Néppártnak sem alapítóprogramjából, sem későbbi pártprogramjaiból „nem lehet kiolvasni antiszemitizmust”.²⁰⁹ Ami Zichy Nándort illeti, a Gyurgyák által idézett forrásból kitűnik, a „minden egyes esetben” valójában egyetlen alkalmat jelent,²¹⁰ amellyel szemben felhozhatnánk egy másik forrást, amely szerint Kornfeld Zsigmond kapcsán Zichy egyszer kijelentette, ő az első ember, aki megingatta hitében, hogy az antiszemitizmus jogos és igazságos.²¹¹ A Néppárt hivatalos programja valóban nem tartalmazott nyíltan antiszemita tételeket, bár kérdés, hogy a pártprogramban kifejezett elsődleges politikai törekvés: a magyar társadalom *keresztény* jellegének a védelme a *nem keresztényeken*, vagyis a zsidókon

207 L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberalis ellenzeka. (A liberalis polgári pártok 1919–1931.)* Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 30.

208 Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920–1943.* Ramat Gan, Bar Ilan University Press, 1981, 22. Katzburg könyve magyarul is megjelent, az idézetet azonban saját fordításunkban közöljük, a magyar fordítás túlstilizálja a szerző lényegre törő stílusát. Ld. Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943.* Bp., Bábel Kiadó, 2002, 22.

209 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 293.

210 Ld. Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz.* Bp., Szent-István-Társulat, 1912, 338.

211 Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, i. m. 145–146.

kívül kivel szemben is tarthatta volna megvédendőnek a társadalmat.²¹² A pártprogramon túl a politikai konjunktúra kiváltotta kisebb megszakításoktól eltekintve a Néppárt parlamenti képviselőinek egy része és a párt hivatalos orgánusaként működő *Alkotmány* című napilap szerzői folyamatosan hangot adtak antiszemita nézeteiknek, az *Alkotmány* zsidóellenessége számos ízben a radikális antiszemitizmusig, vagyis a jogegyenlőség (részleges) visszavonásának követeléséig, illetve a pogrommal való alig burkolt fenyegetőzésig fokozódott.²¹³ Bár az országos politikában a Néppárt komolyabb súlyra nem tett szert, a koalíciós kormányzat tagjaként 1906 és 1909 között a hatalom részévé vált. A Néppárt mellett a dualizmus utolsó évtizedében egyre aktívabb politikai katolicizmus számos társadalmi szervezetet hozott létre, köztük az 1908-ban alapított, 1914 végén 285 000 taggal bíró, hivatalosan nem, de belső kommunikációjában egyértelműen antiszemita Katolikus Népszövetséget.²¹⁴ A katolikus egyházon belüli szélsőjobboldali irányzat élén álló jezsuita rend magyarországi tartománya által szervezett Mária Kongregációk, amelyeknek célja egy militáns katolikus politikai elit kitermelése volt, növekvő befolyás-

212 A párt programját közli: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Bp., ELTE – Eötvös Kiadó, 2003, 164–166. Gyurgyák külön hangsúlyozza, hogy a hivatalos pártprogram mellett „az 1895-ben kifejezetten a nép számára, a nép nyelvén írt pártprogram sem tartalmaz ilyen [antiszemita] kitételeket”. Hogy a zsidók bírálata honnantól válik „antiszemitává”, azon lehet vitatkozni, mindenesetre a röpirat nem hagy kétséget afelől, hogy a keresztény jelző, amely Gyurgyák szerint ekkor még nem jelentett „nem zsidót”, pontosan ekképpen volt értendő: „Vagy csak az izraelitáknak szabad manapság és minálunk (az »Alliance Israélite Universelle« című egész világra kiterjedő egyesület által) a saját érdekeiket védelmezniök, hajhászniök!! [...] Ezek a nem ker. polgártársaink nem kívánhatják azt, hogy mi az ő hitők szerint rendezzük be országunkat, mert ez a mi drága hazánk keresztény ország volt, ma is az, s hogy a jövőre is az maradjon, ép ezt tűzte ki célul, ezt akarja megvédelmezni a néppárt.” Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 293–294.; *Mit akar a néppárt?* Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1895, 14.

213 Ld. például: Antiszemitizmus. *Alkotmány*, 1896. júl. 11. 1.; Petráseovich Géza: A zsidó vérvád. *Alkotmány*, 1902. máj. 7. 1–2.; Bonitz Ferenc: Az a nép. *Alkotmány*, 1906. febr. 11. 1–2.; A koalíció és a zsidóság. *Alkotmány*, 1906. okt. 5. 1.; A numerus clausus. *Alkotmány*, 1907. jan. 12. 1.; Grieger Miklós: A zsidó kolera. *Alkotmány*, 1910. okt. 2. 5.; Somogyi: Zsidók ingatlan-szerzési joga. *Alkotmány*, 1911. aug. 29. 2.; Miklóssy István: Zsidóság a külföldön és nálunk. *Alkotmány*, 1911. szept. 17. 2–3.; -szky.: Szomorú statisztika. *Alkotmány*, 1911. okt. 14. 2–3.; Anka János: A zsidók Magyarországon. *Alkotmány*, 1914. ápr. 12. 36–39. A Néppárttól ld. Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle*, 20. évf. 1977, 2. sz. 169–208.; Uő: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. *Századok*, 112. évf. 1978, 4. sz. 730–756.; Uő: *A Néppárt 1895–1914*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1983.

214 A taglétszámról: *A Katolikus Népszövetség tíz éve. 1908–1918*. A Katolikus Népszövetség elnökségének jelentése. Bp., Katolikus Népszövetség Kiadása, 1918, 15. A szövetség antiszemita diskurzusának pár jellemző példája: Zboray Miklós: Tanuljunk összetartást. In: *A Katolikus Népszövetség naptára 1911-re*. Ötödik évfolyam. Bp., Kiadja a Katolikus Népszövetség, 1910, 67–70.; *Előadási anyagok gyűjteménye*. Katolikus körök, egyesületek és szervezetek vezetőinek használatára. I. Bp., Kiadja a Katolikus Népszövetség, 1912, különösen: 45, 147, 164–166, 168–169.; Népgyűlés Barkóczy mellett. *Budapesti Hírlap*, 1912. febr. 13. 8.; *A katolikusok vagyoni helyzete Magyarországon*. Bp., Katolikus Népszövetség, é. n. [1914].

sal rendelkeztek a keresztény középosztály körében.²¹⁵ A tudományos életben, az egyetemen már az 1900-as évek elejétől, az Akadémián Eötvös Loránd 1905-ös lemondását követően fokozottan felerősödtek az antiszemita eszmék, ami az 1901-es, úgynevezett keresztmozgalom mellett számos (kitért) zsidó tudós, így a zsidó hitű Marczali Henrik, Kármán Mór és Acsády Ignác, illetve a konvertita Simonyi Zsigmond, Pikler Gyula vagy Somló Bódog ellen intézett intrikákban, támadásokban is megnyilvánult.²¹⁶ A kulturális életben, nem kis részben a kongregációk tevékenysége révén, a fővárost a zsidókkal, a zsidókat a zsidó (származású) értelmiséggel, ez utóbbiakat pedig a szociáldemokráciával, a *Huszedik Század* polgári radikális köreivel, a szabadkőművességgel, illetve a Galilei Körrel összemosó antiszemitizmus mind nyíltabbá és vehemensebbé vált. Ami a nagypolitikát illeti, az 1890-es évekre gazdasági hatalmát tekintve az arisztokráciával konkuráló zsidó nagypolgárság politikai térnyerésének visszaszorítását, vagyis a nagybirtok politikai súlyának a fenntartását célzó agrárizmus, élén a német *Bund der Landwirte* mintájára 1896-ban alakult Magyar Gazdaszövetséggel, jelentős befolyást nyert Széll Kálmán kormányában, majd domináns súlyra tett szert a koalíciós kormányzat időszakában. Tény, miután az agrárvámok felemelésével elérte egyik fő követelését, az agrárius és az úgynevezett merkantilista tábor közötti harc jócskán veszített erejéből. A Szabadelvű Párt utódaként 1910-ben hatalomra jutó, Tisza István személyisége által uralt Munkapárton belül a két tábor között kialakult egy kényes, de működőképes egyensúly.²¹⁷ Ettől függetlenül a politikai életben az antiszemita felhangok nem szűntek meg, ellenkezőleg, a világháború előtti években már az amúgy nagypolgárság uralta fővárosi közgyűlés tárgyalásain is „érezhetően befolyásolták a viták ízét, hangulatát”,²¹⁸ míg a parlamentben a VKM költségvetésének tárgyalásakor a viták rendre zsidózásba fulladtak. „Az egész vitán keresztül a felekezeti türelmetlenség hangja vonul”, írja naplójában 1911 júniusában a magát „testestül, lelkestül” liberálisnak tekintő Ná-vay Lajos képviselőházi alelnök, majd hozzátette: „ha a jelek nem csalnak, úgy előestéjén állunk egy második antiszemitikus korszaknak.”²¹⁹

A politikai antiszemitizmus és a kitérések konjunkturális alakulása között azonban nem fedezhető fel egyértelmű párhuzam. A kitérések számának 1901-ig tartó gyors emelkedése elvileg magyarázható volna a növekvő

215 Szabó Miklós: Középosztály és új konzervativizmus, i. m. 185–188.

216 Gunst Péter: *Marczali Henrik*, i. m. 155–164.; Uő: Marczali Henrik (ami az emlékezésekből kimaradt). In: Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 329–335.; Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, i. m. 184–209. Szabó Miklós könyvének idézett része *Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom* címmel a *Történelmi Szemle* 1970. 4. számában jelent meg először.

217 Szabó Miklós: Nemesi és polgári liberalizmus. In: Lackó Miklós szerk.: *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2001, 135–140.

218 Sipos András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, é. n. [1996], 82.

219 Ná-vay Lajos: *Politikai jegyzetei*, i. m. 115, 243.

antiszemizmussal, illetve azon remény szertefoszlásával, hogy az egyházpolitikai törvényekkel és a zsidó felekezet recepciójával a magyar zsidóság a millennium évéhez érve végleg befogadtatott. „Azt hittük mindnyájan”, emlékezett vissza 1916-ban az egyházpolitikai javaslatok elfogadtatásáért folyó küzdelmek idejére Vajda Béla losonci főrabbi, „hogy a szabadelvűség és a társadalmi béke új dicső korszakát fogják megnyitni. Diadalra is jutottak és velük együtt – a reakció.”²²⁰ A kitérések magyarázatát láthatnánk abban is, hogy az áttérők s a felekezetenkívülivé válók száma abban az 1901-es évben érte el egyik csúcst, egy év alatt 448-ról 554-re emelkedvén, amikor az úgynevezett keresztmozgalom, valamint a Szent Imre Kör, majd a Néppárt által Pikler Gyula ellen intézett támadások mellett az agrárius tábornak, úgy tűnt, reális esélye volt arra, hogy a kormányzó Szabadelvű Párt domináns áramlatává váljék. 1901-ben nemcsak Ady Endre vélte úgy, hogy az ország egyes részein „veszekedett, vad antiszemizmus dühög”,²²¹ az *Egyenlőség* vezércikkét ekkoriban jegyző Kóbor Tamás az 1880-as éveknél is erősebb antiszemizmusról beszélt: „A tiszá-eszlári eset óta Magyarországon nem grasszált annyira az antiszemizmus, mint most. Ennél fogva most jobban grasszál, mint akkor. Mert akkoriban intrika, hazugság, összeesküvés és egy szörnyű vád kellett, hogy a szenvedélyeket felkorbácsolják, ma nem kell hozzá semmi, legföljebb egy Pikler-ügy.”²²²

Ha viszont a kitérések 1901-ig valóban szembeszökően felívelő növekedését elsődlegesen a politikai antiszemizmussal magyarázzuk, érthetetlené válik, hogy számuk miért nem ugrott meg jelentősen az agráriusok uralta és az antiszemita Néppárt részvételével létrejött koalíciós kormány 1906–1909-es éveiben, amikor a kormányzat – amint ez kitűnt az agrárius és a néppárti szervezetek támogatásában, illetve a VKM politikájában –, valamint a képviselőházban uralkodó közhangulat egyértelműen ellenségesebb volt a zsidókkal szemben, mint az 1900-as évek fordulóján. 1909-ben az áttérések 10 fővel meghaladták ugyan az 1901-es csúcst, de szempontunkból ennek az évnek csak első hónapjai számítanak, a Wekerle-kormány első, áprilisi lemondásától a politikai év már a koalíciós kormányzat agonizálása és belátható, a zsidó sajtó számára megnyugtató kimúlása jegyében telt el. 1907-ben és 1908-ban viszont, vagyis azokban az években, amikor a képviselőházat masszívan uraló Függetlenségi Párt az *Egyenlőség* szerint „antiliberalis és antiszemita hordalék”-ká vált, míg a Néppárt „terrorisztikus, klerikális” politikája ugyancsak a

220 Vajda Béla: Szabolcsi Miksa. 1857–1915. In: Bánóczy József szerk.: *Évkönyv. 1916*, i. m. 211.

221 Ady Endre: A zsidó pipája. (*Nagyváradi Napló*, 1901. szept. 28.) In: *Összes prózai művei*. II. Összeállította Földessy Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 219.

222 Kóbor Tamás: Le a zsidókkal! *Egyenlőség*, 1901. máj. 5. 1. A Pikler-ügyről: Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Bp., Gondolat, 1961, 123–125.; Szabó Miklós: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, i. m. 197–202.

zsidó hetilap szerint „a koalíciós többségben ipso facto irányító elvvé lett”,²²³ kevesebben tértek át, mint a politikai légkört tekintve a zsidók számára jóval nyugalmasabb 1903-as év során.

Az antiszemizmust persze nem lehet kizárólag politikai, közéleti vetületére redukálni. Azt azonban, hogy mindennapi életükben a zsidók mennyire szenvedték meg az antiszemizmust, hogy a háború előtti mintegy két évtized során zsidó mivoltuk miatt gyakrabban szenvedtek-e el sérelmeket, nehéz megállapítani. A századforduló ideje számos zsidó szerző visszaemlékezéseiben mint egy alapvetően békés korszak jelent meg, amelyben az antiszemizmus nem játszott jelentős szerepet a zsidók életében.²²⁴ Ugyanakkor sokan megemlékeztek az őket ért, kisebb-nagyobb, könnyebben vagy fájdalmasabban megélt antiszemita sérelmekről is.²²⁵ Ez utóbbiak gyakorisága a véletlenül túl a szereplők lakhelyétől is függött. „Amíg Váradon újságíróskodtam, egészen a világháború kitöréséig”, emlékezett vissza a kolozsvári születésű Ligeti Ernő, aki miután szülővárosában elvégezte a jogot, 1911-ben a *Nagyváradi Naplónál* helyezkedett el, „egyetlen egyszer sem jutott az eszembe, hogy zsidóságom legcsekélyebb akadályá lehet magyarságom érvényesülésének (ellentétben Kolozsvárral, ahol már gyermekkoromban is nem egyszer az orrom alá dörzsölték és első éves jogász koromban párbajt is kellett vívnom a zsidóságom miatt)”.²²⁶ Míg Takács Tibor szerint a századforduló Nyíregyházáján a különböző felekezetek, így a zsidók és a keresztények viszonyát a „békés egymás mellett élés jellemezte”,²²⁷ az *Egyenlőség* 1909-ben azt állította, hogy a zsidók előtt nyilvános helyeken elejtett antiszemita megjegyzések a fővárosi zsidók mindennapos tapasztalataivá váltak, mely megjegyzéseket a zsidók, „mert nem óhajtanak állandóan vívótermekben aludni és a Hűvösvölgyben hajnalodni”, olykor kénytelen-kelletlen lenyelték.²²⁸ A kérdést tovább bonyolítja, hogy az esetleges antiszemita inzultusokat, illetve a zsidó vallásuk előtt fennmaradó szakmai, társadalmi korlátokat egyéni karakterétől függően ki-ki másképpen élte meg. Voltak, akikről a sérelmek leperegtek vagy akik e kor-

223 Spectator: A függetlenségi párt züllése. *Egyenlőség*, 1907. jan. 13. 2.; Hozzászólás. *Egyenlőség*, 1908. szept. 13. 4.

224 Ld. Csörgő Hugó: A magyar zsidóság szerepe a századforduló szellemi életében. In: *Zsidó írók ... 5701 szivamra*. Összeállította: Wasserstrom Sándor. Bp., Wasserstrom Sándor kiadása, 1941, 11–13.; Boros Géza: „Follik vagy nem follik?” Egy kupléénekes emlékei. Bp., Szerző kiadása, 1942, 80.; Práger Miklós emlékei. MZSL, XIX: Hagyaték.; Linksz Arthur: *Harc a harmadik halállal*, i. m. 239.; Jacob Katz: *With My Open Eyes*, i. m. 1–2.

225 Weltner Jakab: *Milliók egy miatt. Emlékek*. Bp., Szerző kiadása, 1927, 24.; Zsolt Béla: *Villámcsapás*, i. m. 75–78, 130.; Gelléri Andor Endre: *Egy önértet története*, i. m. 140–141, 189–193.; Brámer Frigyes: *Zsidó élet Pesten a század elején*, i. m. 94.; Hoffmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város kiadványa, 2001, 40–41.

226 Ligeti Ernő: Emőd Tamás, i. m. 59.

227 Takács Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében*. Bp., L'Harmattan, 2008, 129.

228 Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1909. aug. 8. 3–4.

látokra berendezkedtek, így az 1907-ben született orvos és pszichoanalitikus Székács-Schönberger István apja, Schönberger Gyula, aki belenyugodva abba, hogy a bőrgyógyászati klinikára felekezeti hovatartozása miatt nem juthat be, megelégedett a körzeti orvosi állás biztosította polgári jóléttel és – fia szerint – „úgy gondolta, hogy a magyar klerikalizmussal és antiszemitizmussal békés koegzisztenciában élhet”.²²⁹ Vele szemben Fleischmann József budapesti ügyvéd, akinek irodájában Nagy Lajos 1905-ben ügyvédjelöltként dolgozott, az író visszaemlékezése szerint másról sem tudott beszélni, mint a zsidókat az élet minden területén sújtó hátrányokról.²³⁰

Ha van egy jelzés, amiért úgy vélhető, hogy 1896 és 1914 között az antiszemitizmus a zsidókra egyre nyomasztóbban hatott, az a felekezeti sajtó, és elsősorban az *Egyenlőség* szerzőinek növekvő elkeseredettsége, sőt fokozódó reményvesztettsége. A neológ értelmiségnek a magyar zsidók helyzetét illető kiábrándultságának szignifikáns jele, hogy az ország zsidó és keresztény lakosai testvéries egyesülésének bekövetkeztét, vagy legalábbis óhatatlan eljövételét hirdető, a recepció és millennium idején tobzódó szövegek a háborút megelőző években már szinte teljesen eltűntek az *Egyenlőség* hasábjairól – hogy a háború kitörésekor visszatérjenek, oly elsöprő, mint efemer lelkesedéssel.²³¹

Lehetséges tehát, hogy a kitérések számának és arányának a fokozatos növekedését elsősorban az erősödő antiszemitizmus váltotta ki. De elképzelhető egy másik magyarázat is. Amennyiben elfogadjuk ugyanis, hogy az elsősorban antiszemitizmus kiváltotta vallásváltás a menekülés egy formájaként értelmezhető, úgy e menekülésnek más módon is meg kellett nyilvánulnia. Ilyennek tekinthető a kivándorlás, illetve az öngyilkosság. E jelenségeket a történészek más országokra vonatkoztatva már felhasználták a zsidó lét önpercepciójának lehetséges mutatóiként. Mondani sem kell, hogy a kivándorlást vagy az öngyilkosságot nyilván nem feltétlenül az adott személy zsidó volta miatt esetlegesen elszenvedett sérelmek váltották ki. Todd Endelman és David Vital mégis szignifikáns viszonyt látott a hosszú 19. századi német antiszemitizmus és német zsidók körében tendenciálisan növekvő arányú öngyilkosságok között, amint ahogy Endelman azt sem tartotta véletlennek, hogy míg 1810 és 1910 között 200 000 zsidó hagyta el Németországot, a zsidók integrációja előtt jóval kevesebb akadályt emelő Franciaországban a zsidók kivándorlása roppant csekély maradt.²³² Az 1900-as évek Magyarországon azonban a zsidó vallásúaknak sem a kivándorlók, sem az öngyilkosok kö-

rében mért aránya nem utal a zsidó lakosság növekvő menekülési vágyára. A teljes magyar királyság lakosságának 1910-ben 4,5%-át kitevő izraeliták az 1905–1907 között a királyságból kivándorlóknak csak 2,9%-át alkották, és ezen arányszám a következő években nem emelkedett: 1911 és 1913 között pontosan ugyanannyi volt, mint az előbbi időszakban, míg abszolút számokban 15 327-ről 7728-ra csökkent.²³³ Noha a politikai katolicizmus sajtójának megszervezésében és terjesztésében döntő szerepet játszó Bangha Béla egy 1912-ben kiadott pamfletjében a zsidók morális korrumpáltságának bizonyítékát – többek közt – éppen abban vélte felfedezni, hogy „a zsidók körében [...] az öngyilkosság rendkívül nagy arányokat öltött”,²³⁴ a statisztika ennek ellenkezőjét mutatja. Míg a budapesti lakosságnak 1910-ben 23,14%-a tartozott az izraelita felekezethez, a fővárosban a háborút megelőző évtized során életüket önkéntesül kioltók között a zsidó vallásúak aránya ennél mindig alacsonyabb maradt, és összességében csökkenő tendenciát mutatott: 1904-ben a fővárosban öngyilkosságot elkövetők 18,34%-a volt izraelita, 1911-ben 16,75%-a, 1914-ben 15,10%-a.²³⁵

Nem kétséges: az áttérések zömét *végegyeredményben* a zsidóellenesség váltotta ki, hiszen egy, a zsidókkal szemben táplált előítéletektől mentes társadalomban a zsidóságtól való fokozatos, több nemzedéken át húzódó esetleges elsodródás csak elvétve nyilvánul meg a vallás formális elhagyásában és a többségi társadalom vallásának felvételében. Ám lehetséges, hogy a kitéréseknek az első világháborút megelőző két évtized során mutatkozó növekedését elsődlegesen nem az antiszemitizmus fokozatos felerősödése, a zsidókat érő sérelmek növekvő gyakorisága, hanem az antiszemitizmussal szembeni tűrésképeség, s ebből kifolyólag az áttérés kísértésével szemben tanúsított – a zsidó valláshoz és közösséghez való kötődés alábbhagyásával arányosan csökkenő – ellenállási erő gyengülése magyarázza. Minél inkább volt valaki indifferens önmaga zsidósága iránt, minél kevesebbet, kevesebb pozitívumot jelentett ez számára, annál nagyobb volt az esély, hogy azon hitsorsosához képest, aki vallásához, illetve akárhogy is értelmezett zsidóságához mélyen kötődött, az antiszemitizmust nehezebben viselte el, a zsidósághoz való formális tartozását az antiszemitizmus hatására nagyobb teherként élte meg. A zsidóságtól való fokozódó elidegenedés eredményeképpen az áttérési hajlam az antiszemitizmus okozta személyes sérelmek gyakoriságának és súlyának növekedésétől függetlenül is emelkedhetett. A VI. Izraelita Községkerület 1903-as közgyűlésén felszólaló Mezei Mór, ekkor a községkerület alelnöke, a következő évtől a neológ Országos Iroda elnöke, nem azok kitérésén ütközött meg, akiket „a

229 Székács-Schönberger István: *Egy zsidó polgár gyermekkor. Analitikus háttérrel*. Bp., Múlt és Jövő, é. n. [2007], 38–42. Az idézet a 42. oldalon.

230 Nagy Lajos: *A lázadó ember*. (1948) Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 348–349.

231 Ld. Konrád Miklós: Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 16. évf. 2005, 3. sz. 70–80.

232 Todd M. Endelman: Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France, i. m. 62–63.; Uő: Jewish Self-Hatred in Britain and Germany. In: Michael Brenner – Rainer Liedtke – David Rechter szerk.: *Two Nations: British and German Jews in Comparative Perspective*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999, 342.; David Vital: *A People Apart*, i. m. 316.

233 *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat. 67. Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1918, táblás kimutatások, 35.

234 Bangha Béla: *A kereszténység és a zsidók*, i. m. 15.

235 Az 1904-es évre: *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve* 7. évf. 1904. Bp., Grill Károly, 1906, 62. Az 1911–1914-es évekre: Melly József: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Statisztikai közlemények. 56/II. Bp., Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1928, 40.

társadalom nyomása, kenyérkereseti akadályok, házasságok kötéséből előálló helyzetek” indítottak arra, hogy elhagyják hitüket, hanem azon áttéréseken, „melyeknek nincsenek felfedezhető okaik”, hacsak az nem, „hogy az illetőkből kiveszett minden ragaszkodás úgy elődeik hagyományaival, mint saját múltjukkal szemben”.²³⁶ Molnár Ferenc két évvel korábban megjelent, már többször idézett első regényének Holländer Izidorból Orsovai Pállá avanzsált főhőse egy teljesen átlagosnak bemutatott pesti bankhivatalnok, „olyan rendes Váci utcai és Andrássy úti arc”. Szakmai előmenetelében zsidó státusza nem jelenthetett akadályt, felekezeti hovatartozásának hátránya azon malőrben csúcsosodott ki, hogy vallási státusza miatt nem nyerhetett felvételt egyes evezősegletekbe. Molnár bemutatásában ennyi lényegében elég is volt ahhoz, hogy főhőse az áttérés mellett döntsön. „Kicsit későn – volt már vagy huszonhárom éves –, de ő úgy gondolkozott, hogy sohasem késő otthagyni egy *kellemetlen* vallást.”²³⁷

2.4. Az áttérések társadalmi visszhangja

A reformkortól 1895-ig terjedő korszakban az áttérések társadalmi visszhangját részben annak reményében vizsgáltuk, hogy a maga impresszionisztikus módján ez némileg pótolhatja a zsidó vallásváltások alakulását ekkor még nem regisztráló országos statisztikát. 1896-tól a vallásváltás jelentőségének kortárs értékelése viszont már maga is az áttérési statisztikákon alapulhatott, a kérdés itt tehát az, hogy e statisztikákból a kortársak milyen következtetéseket vontak le. A közvélemény esetében, mely kifejezés alatt itt az országos sajtót, illetve a korabeli lektűrirodalmat értjük, és ezen belül megkülönböztetés nélkül a zsidó, illetve a keresztény szerzőket, a legszembetűnőbb jelenség az – hogy semmilyen. Az általunk olvasott forrásokban, egyetlenegy, a zsidók áttérési statisztikája által kiváltott elmélkedést sem találtunk.

Ez alól annyiban az antiszemita kiadványok sem képeznek kivételt, hogy bár az áttérések növekvő számát olykor megemlégették, az antiszemita eszmerendszerből kifolyólag a szerzők ennek nem tulajdonítottak jelentőséget. A legjobb példa erre a kor egyik első olyan antiszemita műve, amely célját, a zsidóság „térfoglalásának” kimutatását kifejezetten a statisztikákra alapozta. *A Magyarországi zsidók statisztikája* címmel 1907-ben megjelent könyvében ifj. Wespéry Kálmán közölte ugyan az 1896–1905 közötti áttérési statisztikákat, de kommentárjában nyomban le is szögezte: a zsidó lakosság száma a hitüket elhagyók révén nem csökkent, hiszen, amint írta, „itt maradnak közöttünk”. Az áttérésekre Wespéry később csupán azért tért vissza, hogy bővebben is kifejtse: „a zsidót éppenséggel nem a vallás teszi zsidóvá”, hanem a vallásváltás által megmásíthatatlan faji jellege: „Az a faj, amelyik szá-

raz lábbal járta meg a Veres tengert, egy fél pohár keresztvíztől bajosan mossa le a faji sajátságait.”²³⁸

Hogy a statisztikáknak a közvélemény nem szentelt figyelmet, nem jelenti azt, hogy a zsidók körében mutatkozó áttéréseket nem tekintette gyakori jelenségnek – közvetetten erre utal a századfordulón elterjedt vicc, amelyben egy kisgyerek, az öregeken kívül csak keresztényeket, vagyis kitért zsidókat látván maga körül, megkérdi apját: „Mondd, papa, ha majd olyan öreg leszek, mint nagypapa, én is zsidó leszek?”²³⁹ Herczeg Ferenc 1903-ban megjelent, *Andor és András* című regényében a zsidó újságíró, vagyis Andor bonmot-ja szerint „r. k. ember – ez a két betű Budapesten azt jelenti, hogy régen kikeresztelkedett”, vagyis immár nem azt, hogy római katolikus, illetve immár minden fővárosi római katolikus zsidó származású konvertita.²⁴⁰ A Szent Imre Kollégium által a „keresztény magyar családok” számára 1909-től kiadott *Élet* című szépirodalmi és kritikai hetilap egy 1911. eleji, a népszámlálás kapcsán megjelent humoreszkjében a szellemeskedő népszámláló által feltett imaginárius kérdések között – „Miért nem iszik Gotschlig-rumot?”, „Gázolta-e már el az automobil?” – az egyik úgy hangzott: „Mikor fog kikeresztelkedni?”²⁴¹

Míg a hírlapok politikai rovatai a zsidók áttérési statisztikája iránt nem mutattak érdeklődést, a (tárca)irodalom az áttérés jelentőségét a nagypolgári körökben mutatkozó elterjedésében láttatta. Molnár Ferenc egy 1911-ben kiadott karcolatában egy lipótvárosi úrnő ekképpen összegezte a zsidó nagypolgárság körében kialakult helyzetet: „Pesten minden estélyen kell lenni egy modernnek, mert különben nem estély. Valamikor a Lipótvárosban minden zsúron kötelező volt egy úgynevezett »fedezeti keresztény«. De ennek most vége van, mert most már mindenütt maguk a háziak is... maguk a háziak sem... a háziak már nem... szóval ők is tudják azt, a mit a keresztény. Most modern kell.”²⁴² Kérdés persze, hogy Molnár valóban ennyire gyakorinak látta a „Lipótvárosban” történt kikeresztelkedéseket, vagy inkább a természetéből fakadóan túlzó szatíra kedvéért írta e sorokat. Az itt már irodalmiasított formában megjelenő és általánosságban a zsidó nagypolgárságra vonatkoztatott élc forrásaként a következő, pár évvel korábban Molnár által lejegyzett pesti anekdota szolgált:

„Az egyik legújabb bárónk felesége őméltóságáról kering a még nem bárósított kisebbség körében a következő jellemző történet. Valami nagy jótekonysági ünnep volt, amelyen tudvalevőleg a pesti société mixte szokott résztvenni: vegyesen grófnék és udvari tanácsosnék, bárónék – és bárónék.

238 Ifj. Wespéry Kálmán: *A Magyarországi zsidók statisztikája*, i. m. 53, 131–132.

239 Komlós Aladár: Alexander Bernát. (1926) In: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. II.: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Bp., Múlt és Jövő, 1997, 330–331. A viccet egy korabeli ortodox zsidó lap is idézte, illusztrálendő, hogy a Lipótváros mily óhatatlanul halad „a keresztelő medence felé”. Az alábbi kis apróság. *Magyar Zsidó*, 1909. szept. 28. 12–13.

240 Herczeg Ferenc: *Andor és András*, i. m. 84–85.

241 Mozgó képek. *Élet*, 1911. jan. 1. 26.

242 Molnár Ferenc: *A modern*. Egy új pesti típus természetrajza, i. m. 36–37.

236 A hatodik községkerület gyűlése. *Magyar-Zsidó Szemle*, 20. évf. 1903, 239–240.

237 Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 6, 13. [Kiemelés tőlem – K. M.]

A grófnék között büszkén sétált az akkor még nem bárósított nagyságos asszony, aki azonban akkor már segített zilált vallási viszonyain, s ez okból keblén nagy arany keresztet viselt. Odamegy hozzá egy grófné és ezt mondja neki:

– Édesem... sajnálattal tapasztalom, hogy az ünnepélyre nem jöttek el a tieid.

– Az enyéim? – mondja a keresztes hölgy.

– Igen. A tieid. A te köröd. Hát... izé... a Lipótváros.

Kínos szünet.

– Már hogy a Lipótváros? – dadogja a nagyságos asszony, miközben feltűnően babrál az arany kereszttel.

A grófné is zavarba jön. Elpirul. Aztán ránéz a keresztre és így szól:

– Oh pardon... azt hittem, hogy még... de látom, hogy már..."²⁴³

A „jellemző történet” Molnár által meg nem nevezett főszereplője csetei Herzog Péter nagyiparos Margit nevű lánya volt, aki Orosdy Fülöp nagykereskedővel 1893-ban kötött házassága után két évvel, 1895. július 15-én Konstantinápolyban katolizált.²⁴⁴ A zsidó vallásban megmaradt szüleivel és két, ugyancsak áttért testvérrel együtt Margit 1904-ben elnyerte a bárói címet, amelyet egy évvel később férje is megkapott. A történet apropóját tehát nem Orosdyné áttérése szolgáltatta, hanem férjének a cikk megírása előtt kilenc nappal kihirdetett bárói cím adományozása.²⁴⁵ És főleg: ami 1911-ben már általános észrevételként jelent meg, itt csupán egy anekdota csattanójaként szolgált.

Valójában, és talán éppen, mert vélt gyakorisága miatt nem látott benne szenzációt, a sajtót még a zsidó nagypolgári körökben történt áttérések sem foglalkoztatták különösebben. Még egyes, az érintett személyek közéleti szerepe, kora vagy családja miatt leginkább rendkívülinek számító vallásváltásokról szóló beszámolók sem léptek ki a napilapok kishírek rovatából. Ilyennek tekinthető Lévy Henrik katolizálása 1896 júliusában, illetve Wahrmann Renée áttérése a református hitre 1897. december végén. Az 1868-ban nemességet kapott, 1886-ban élethossziglani főrendiházi taggá kinevezett Lévy Henrik, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezérigazgatója nemcsak közismert személyiségnek számított, áttérésének hírértékét növelte, hogy megkeresztelkedésekor már hetvenéves múlt. Wahrmann Renée még csak 35. életévében járt – de Wahrmann Mór lánya volt. Az országos híré bankár, Magyarország első zsidó vallású országgyűlési képviselője, az 1868–1869-es Egyetemes Zsidó Gyűlése alelnöke, a PIH, vagyis az ország legnagyobb zsidó hitközsége néhai elnöke lányának áttérése szimbolikus jelleggel bírt.

243 [Molnár Ferenc:] Tarka krónika. Társadalmi körök. *Pesti Napló*, 1905. febr. 24. 12.

244 Hymen. *Egyenlőség*, 1893. máj. 19. 12.; Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. II. Bp., Tellér KFT, 1993, 426. Valószínűleg férje is ekkor tért át.

245 Az anekdota szereplőinek kilétéről egy cionista hetilap lebentette fel a fátylat. Ld. Egy új báróról. *Zsidó Néplap*, 1905. márc. 3. 8. A Herzog családról ld. Kövér György: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 62–73.

A napilapok mindkét esetről beszámoltak,²⁴⁶ de a témával hosszabb cikkben egyik sem foglalkozott, az egy *Alkotmány* kivételével, amelynek a helyszínre kiküldött újságírója részletes tudósítást közölt a Lévy Henrik birtokán történt keresztelési szertartásról.

Szemben az országos sajtóval és ellentétben az áttérések iránt tanúsított korábbi hozzáállásával, a neológ értelmiség a vallásváltások egyre növekvő aggálllyal követett szaporodásának mind nagyobb jelentőséget tulajdonított. Az 1890-es évek második felétől a *kitérés* a felekezeti kiadványok, és elsősorban az *Egyenlőség* rendszeresen tárgyalt kérdésévé vált. Az aggodalom egyik oka abban rejlett, hogy a neológ értelmiség úgy vélte, az áttérések különösen gyakoriak a zsidó társadalomnak véleménye szerint példaképeként szolgálni hivatott vagyoni és szellemi elitje körében. „Valóban a szégyenpír futja el arcunkat, ha látjuk az árulást, mint jár nyílt homlokkal a társadalomnak azon rétegében, mely legmagasabbra emelkedett hátunkon”, írta 1896-ban Singer Bernát (ekkor még) tapolcai rabbi. „Alig van hét, mely a hitehagyottság ütötte sebet újból föl ne tépné; egyszer fia kiváló embernek, máskor leánya valamelyik nagy jellemhősnek, vagy maga valamely zsentilmen, kinek unokája már kék vérével fog tán antiszemitáskodni, tagadja meg ősei hitét.”²⁴⁷

De talán ennél is súlyosabban esett a latba a vallásváltások számának immár statisztikailag is nyomon követhető növekedése. A legelső évek statisztikáiban a zsidó sajtó még nem talált okot különösebb aggodalomra, illetve aggodalmát elhessegette, így a *Magyar-Zsidó Szemle* 1899 elején megjelent cikkében: „Csüggedésre azonban nincsen ok; a zászlót azelőtt is elhagyták annyian, mint most. Az apostasia oly jelenség, mely sem az ó-korban, midőn a zsidó vallás oly ellenállhatatlan vonzóerőt gyakorolt a népekre, sem a középkorban, midőn a hitet vérrrel pecsételték meg apáink, nem hiányzott. A zsidóság fája a száraz gallyak letörését, a hervadt levelek lehullását minden veszedelem nélkül kiállja, ha a törzs egészséges. Izrael törzse pedig évezredes élet után elég erős, hogy azt a szelet, mely koronájáról egyes leveleket leráz, kibírja.”²⁴⁸

Egy évvel később a *Magyar-Zsidó Szemle* már teljesen más hangot ütött meg. A neológ zsidóság vallási kötődésének és közösségtudatának vélt alábbhagyása, amely a neológ értelmiségnek már közel két évtizede legfőbb aggodalmát képezte, a tudományos folyóirat szerkesztője szemében ekkorra kifejezetten a *kitérés* jelenségében kristályosodott ki, ebben nyerte el szimbólumát. „Itt-ott magasabb hullámokat vet a zsidógyűlölet árja”, írta Blau Lajos a 19. századot búcsúztató, könyvünk bevezetőjében röviden már idézett cikkében, „a kihalt vallásos vakbuzgóság helyébe a fajelméletet, a természeti vakbuzgóságot tette, de ez az egész jelenség nem lehet egyéb, mint időleges visszaesés, a milyen a kultúra haladásában nem ritka tünemény. Sokkal aggasztóbb a zsidóság jövője szempontjából a belső ziláltság, a mely rajta erőt vett. A mohón felvett európai

246 A forrásokra ld. a IV. fejezetet, ahol mindkét személyről bővebben írunk.

247 Singer Bernát, tapolcai rabbi: *Kürtszó. Egyenlőség*, 1896. szept. 4., ünnepi melléklet, 3.

248 Hulló levelek. *Magyar-Zsidó Szemle*, 16. évf. 1899, 2.

kultúra száz sebet ütött rajta; az egyszerűséget fényűzés, a tiszta erkölcsöket sokaknál romlottság és a vallásosságot közöny váltotta fel. [...] A modern szellem hatása alatt a zsidó eszményi gondolkozás anyagivá változott és hite, ősi öröksége iránt, közönyössé. A vallásos hűtlenség, mely az apák között feltűnést keltő ritkaság volt, gyakorivá vált. [...] A vallásos árulás – a szó mindkét értelmében – sohasem virágzott annyira, mint ez időszakban és némi jogosultsággal lehet a XIX. századot a »kikeresztelkedés századának« nevezni.”²⁴⁹

Feljegyzésében Blau Lajos nem tért ki a vallásváltások számának a növekedésére, de aligha kétséges, hogy az áttérés percepciójában bekövetkezett változást ez okozta. A következő évek a „hitehagyottak” számának emelkedése keltette riadalmat, az áttérések jelentőségének a szerzők (hangulata) szerint drámai hangsúlyozása, illetve relativizálása jegyében teltek el. „A kitérések száma, – Izrael szeretett hívei! – 5 esztendő óta, amióta t. i. a kormányjelentések ezeket regisztrálják: megkétszerezedett. Száz perczettel semmi sem szaporodott 5 esztendő óta ebben az országban, még a nyomorúság sem. Csupán csak a kitérések dicsekedhetnek ilyen rekorddal”, írta vezércikkében Szabolcsi Miksa 1901 végén.²⁵⁰ 1902 nyarán „a zsidó hit törzséről elszakadók” számának szaporodása már a rabbifunkciói ellátásán kívül visszavonultan élő, hannoveri születésű Kayserling Meyert, 1870 óta a Dohány utcai zsinagóga német hitszónokát is rávitte egy, az áttérés okait és lehetséges remédiumait felvázoló cikk közlésére.²⁵¹ Pár hónappal később a ki- és betérések révén a zsidóságot ért veszteséget elemző Szabolcsi általános riadót fújt: „Tehát folyton emelkedőben, még pedig nagy emelkedőben van a zsidó kitérések száma. Tessék csak elképzelni: 1901-ben majdnem ötször olyan nagy a zsidók vesztesége, mint 1896-ban, mikor az áttérésekről először közölt adatokat a kormány jelentése. Hitünk őrei: világiak és egyháziak! Elöljárók, rabbik, tanítók és minden lelkes híve szenvedés-szeneltelte hitünknek; – mert papja a hitének minden igaz zsidó – tartsák szem előtt ezt az ijesztő számot: 97–468. Hisz ha a kitérők száma tovább is ilyen arányban emelkedik, néhány esztendő múlva tízezerre rúg évi veszteségünk; amire nem volt példa a legszörnyűbb üldözések idejében sem.”²⁵²

Az 1900-as évek első felében a zsidó sajtó egyre szállította a „napról napra” szaporodó, a „legnagyobb aggodalomra” okot szolgáltató, az „epidémiaszerűen” fellépő kitérésekről szóló riasztó jelentéseket,²⁵³ míg a kérdésről a

249 [Blau Lajos:] A letűnő évszázad, i. m. 3–4.

250 Szabolcsi Miksa: Ébredjünk! *Egyenlőség*, 1901. dec. 8. 1.

251 Kayserling M., pesti rabbi: Mit kell tennünk. *Egyenlőség*, 1902. jún. 1., melléklet. 1.

252 Szabolcsi Miksa: Tanulságok a kormány jelentéséből. *Egyenlőség*, 1902. nov. 2. 3. Az 1896-os adat az áttértek (220) és a felekezetenkívülivé váltak (28) mínusz a más vallásról (137), illetve a felekezetenkívüliek köréből az izraelita felekezetbe (vissza)térők (14) számának felel meg. Az 1901-es adat az áttértek (544) mínusz a más vallásról be-, illetve visszatérők (76) száma. A felekezetenkívülivé válókat (10) és a zsidó hitre tért felekezetenkívülieket (1) hozzáadva a veszteség végösszege 1901-ben 477 fő.

253. Szabolcsi Miksa: *Hívek egylete*, i. m. 1.; *Társadalmi szemle*, i. m. 114.; Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás). *Egyenlőség*, 1904. okt. 2. 5.

vallásváltások növekedését korábban ignoráló neológ képvisleti testületek is tanácskozní kezdtek.²⁵⁴ Az *Egyenlőség* hasábjain 1904–1905-ben Singer Bernát, ekkor már szabadkai főrabbi kilencrészes cikksorozatát szentelt az áttérés kérdésének. Bevezető cikkét drámai helyzetjelentéssel vezette fel: „A korunkbeli zsidóságnak sok, nagyon sok baja között talán a legnagyobbak egyike: a kitérés. Dacára annak, hogy az összzsidóság számarányaiban nem okoz észrevehető változást; dacára annak, hogy felekezeti és művelődési hivatásunkat nem képes megbénítani, mégis állandó lidércnyomás gyanánt nehezedik reánk a gondolat, hogy évenként tekintélyes számú hitfeleink tagadják meg vallásunkat. Hogy ebben veszedelmet látunk, az kitűnik abból, hogy a felekezeti élet összes tényezői a legsűrűbben foglalkoznak vele. A papok a szószéken nyíltan vagy burkoltan a legtöbbször róla beszélnek; a hitoktatás nagyobbbrészt oda irányul, hogy eleve megerősítse az ifjút a későbbi kísértésekkel szemben; a zsidó sajtó kitartó küzdelmét pedig jól ismerik e lapok olvasói.”²⁵⁵ A drámai felvezető ellenére cikksorozatának befejező részét Singer Bernát bizakodva zárta: „Ennek a népnek mindig voltak küzdői, hősei és vértanúi és ő nem fog elveszni s elcsüggedni, ha vannak is gyávák, hitszegők és árulók az ő soraiban; ez a nép az ő nagy sokaságában még mindig szilárdan áll ősei öröksége mellett.”²⁵⁶ A „hitehagyottak tábora” szüntelen gyarapodásáról szóló cikkek ennek ellenére egyre folytatódtak,²⁵⁷ a kitérések jelentőségének percepciója olykor jócskán elszakadt a valóságtól, így Schächter Miksának az asszimilációról szóló 1905-ben megjelent tanulmányában, amelyben a PIH képviselő-testületi tagja úgy vélte, „nálunk a kitérések száma már majdnem egyensúlyozza a születések számát”.²⁵⁸ Schächter kijelentése legfőképp felindultságáról tanúskodik, 1904-ben a 459 kitért zsidóval szemben az izraelita felekezet 27 567 élve született gyermekkel gyarapodott.²⁵⁹

Úgy tűnik tehát, az áttérések keltette riadalmat általános volt, bár megjegyzendő: az itt idézett kiadványok mind a fővárosban jelentek meg. Szerzőik között akadtak vidékiek is, de zömük Budapesten élt. A tiszavirág-életű, illetve kifejezetten alkalmi lapokon kívül a korszakunkban vidéken alig jelent meg neológ (vagy a status quo ante hitközségekhez közel álló) felekezeti periodika,²⁶⁰ és azok is lényegesen kevesebbet foglalkoztak a kérdéssel, vélhetően mert

254 A hatodik községkerület gyűlése, i. m. 235–236, 239–241.

255 Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések I. *Egyenlőség*, 1904. nov. 6. 3.

256 Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések IX. *Egyenlőség*, 1905. jan. 8., melléklet. 1.

257 Hajdu Miklós: A lélekvasár. *Egyenlőség*, 1905. aug. 27. 1.

258 Schächter Miksa: Az asszimilációról, i. m. 274.

259 Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp., Szerző kiadása, 1922, 16.

260 A magyar nyelvű, pontosabban a legalább az alcím erejéig magyar nyelvű zsidó periodikák listájára ld. Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. A magyar nyelvű lapok mellett a jiddis és német nyelvű zsidó periodikák részleges bibliográfiáját nyújtja: Eisler Mátyás: *Az Egyenlőség elődei*. *Egyenlőség*, 1911. jún. 1. 99–101.; Groszmann Zsigmond: *A magyarországi zsidó felekezeti hírlapirodalom bibliográfiái összeállítása*. Uo. 101–103.; Kahán Kálmán: *Az erdélyi zsidó*

a fővároson kívül az áttérés messze nem tűnt „epidémiaszerű” jelenségnek. Az 1905 és 1906 között Miskolcon, illetve Debrecenben megjelenő *Szombati Újság*-ban például összesen öt cikk, köztük két apró hír jelent meg az áttérésekről.

Az 1900-as évek közepétől a felekezeti kiadványokban lassacskán megritkultak a kitérők száma feletti alarmista hírjelentések, a témával általánosságban foglalkozó cikkek is valamivel ritkábbak lettek. Talán mert az 1901-ig tartó gyors emelkedés után a kitérések száma csak lassan, időleges visszaesésekkel tarkítottan növekedett, így a kedélyek is lecsillapodtak. Mivel a neológ értelmiségnek a kitérés ellen felhozott érvei sem változtak, egy idő után nehéz volt újat mondani. De az is meglehet, az áttérők számának éppen a stabilizálódása, vagyis a tény, hogy a hitehagyók száma, minden erőfeszítés dacára sem csökkent, idővel valamiféle rezignációt szült, vagy éppenséggel fokozta a kényszeredett optimizmus iránti hajlamot. „A zsidóság bizonyos rétegeiben valósággal járványszerűen pusztít az áttérés betegsége”, írta 1905-ben Acsády Ignác, ám nyomban hozzátette: a zsidóság „rettenetesebb, rombolóbb viharokat is átél már, s múltjából azt a reményt merítheti, hogy amint elmúltak a századok irgalmatlan üldözései, úgy fog elmúlni a legújabb idők sajátos divatja, a látszólag önkéntes áttérések fergetege a nélkül, hogy élete fájának egészséges gyökereit megrontaná”.²⁶¹ A zsidóság fennmaradásának garanciáját a zsidó vallás igazában látó érvelések érthető módon leginkább a rabbik által írt cikkekben fordultak elő, így Hevesi Simon pesti rabbi 1906-os elmélkedésében: „Azok az egyes hullongó alakok, melyek, mint a hervadó levél az élőfától, a zsidóságtól elszakadtak, nem egy jövőendő átalakulás előfutárjai. [...] Szórványos jelenségek ezek, melyek egyenként szigorú elbírálás alá esnek, de történelmi momentumot nem képeznek. Viszontagságok és támadások, térítések és csábítások [...] dacára fönn tartja a zsidóságot, mint hitfelekezetet, tanának a belső ereje és belső igazsága, meggyőződésének a belső létenergiája és vallásos igazságainak a kiválasztottakban tudatosan élő, a hivatottakban uralkodó, a lelkesekben lángoló, a tanultakban diadalmaskodó és a sokaságban legalább sejdített hatalma.”²⁶²

Az efféle kijelentések dacára a bizakodás messze nem vált uralkodóvá, még a rabbik körében sem. Ha az 1900-as évek első feléhez képest ritkábban is, a háború előtti utolsó évek sajtójában is olvashatunk Hevesi meglátásával gyökeres ellentétben álló kifakadásokat, így Hevesi munkatársa, a PIH vallásoktatási szakfelügyelői munkája mellett a hitközség segédjobbiként is működő Fényes Mór tollából. Amint 1910-ben írta a *Hitközségi Szemlé*-ben: „A rabbik már egyebet sem tesznek csak határrendőrködnek a renegátok ellen, de még ebben sem működnek sikerrel.”²⁶³

sajtó története. In: Moshe Carmilly-Weinberger szerk.: *A kolozsvári zsidóság emlékönyve. Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*. New York, Memorial Foundation of Jewish Culture, 1970, 185–202.

261 Acsády Ignác: Áttérések a múltban. In: Bánóczy József szerk.: *Évkönyv*. 1905, i. m. 84.

262 Hevesi Simon, pesti rabbi: Gondolatok a hitcseréről. *Egyenlőség*, 1906. jan. 28., melléklet, 1–2.

263 Fényes Mór: Hitoktatás és felekezeti mizériák. *Hitközségi Szemle*, 1. évf. 1910, 2. sz. 28.

2.5. Az áttérések jelentősége

Befejezésként visszatérnénk a fejezeten áthúzódó kérdésre: milyen jelentőséget tulajdonítsunk a magyarországi zsidóság körében a reformkortól 1914-ig terjedő korszak során fellépő áttéréseknek? A kortársak megítélése, mint láttuk, változó volt. Társadalmi visszhangját tekintve, a zsidók vallásváltása lassacskán felkeltette a közvélemény érdeklődését, de különösebben még a századfordulón sem foglalkoztatta. Kutatásaink során számos, a kérdéssel többé-kevésbé – inkább kevésbé – behatóan foglalkozó sajtócikket, röpiratot, irodalmi művet gereblyéztünk össze, további kutatások révén nyilván még több hasonló forrásra lelnénk, de nem kétséges, hogy számuk ez esetben is összehasonlíthatatlanul kisebb maradna, mint a nemzetiségi kérdéssel, a munkáskérdéssel, vagy akár a nők helyzetének kérdésével foglalkozó írással. A közvéleménytől eltérően viszont a (fővárosi) neológ értelmiségre az áttérők növekvő száma, a szüleik és őseik hitét megtagadók „epidémiaszerű” hitehagyása a századfordulóhoz érve immár „állandó lidércnyomás gyanánt” nehezedett, az áttérés központi, a modern zsidóság jövőjét szinte mindennél súlyosabban fenyegetni látszó kérdéssé vált.

Ami az áttérés kvantitatív adatait illeti: a zsidó vallást elhagyók száma az 1840-es évekig jelentéktelennek mondható. Az 1848-as, amilyen gyorsan emelkedő, olyan gyorsan alábbhagyó hullámtól eltekintve az áttérések száma, egy nagyon lassú emelkedés dacára, az 1880-as évekig egyértelműen alacsony maradt. Onnantól kezdve változó ütemben, mégis látványosan növekedett, amely növekedés a háborút megelőző közel két évtized során immár nem csak az áttérések számában, hanem arányában is megnyilvánult. Demográfiai szempontból a zsidó felekezetet ért veszteség mindazonáltal minimálisnak tekinthető. Az 1896 és 1914 között kitért körülbelül 9475 férfi, nő és gyermek Magyarország 1910-ben 911 227 fős zsidó vallású lakosságának mindössze 1%-át tette ki. Ha a korszak utolsó évtizedeiben az áttérőknek a zsidó lakossághoz mért aránya növekedett is, ez az arány úgyszintén elenyésző maradt. A hivatalos statisztikák szerint 1900-ban 448, 1910-ben 526 keresztény hitre tért, illetve felekezetenkívülivé vált zsidó az izraelita vallású lakoszágnak e két évben 0,054, illetve 0,058%-át tette ki. Az áttérési mozgalom a közép-európai viszonylatban ugyancsak alacsonynak bizonyult. A kitérteknek a zsidó hitű lakossághoz mért aránya kisebb volt Magyarországon, mint Németországban, és kisebb Budapesten, mint Berlinben, Bécsben vagy Prágában.

A statisztikai adatok azonban önmagukban nem teszik lehetővé az áttérések tényleges horderejének a felmérését. A statisztika egy lehetőséget kínál csupán: az áttért versus nem áttért zsidók számának az összevetését. Csak-hogy az ebből eredő arányszám a vallásváltás mértékéről nem nyújt valós képet, mivel a zsidó vallást elhagyók számát egy olyan közösséghez viszonyítja, amelynek jelentős része számára az áttérés a lehetségesen felmerülő életút-opciókon egyszerűen kívül esett. Az áttérés társadalmi jelentőségének

a felméréséhez az áttérők számát azon zsidók számának viszonylatában kell nézni, akiknél a vallásváltás mint lehetséges opció egyáltalán felmerülhetett, vagyis a magyar zsidóságnak csupán azon tagjaihoz mérten, akikben a zsidó vallástól, hagyományoktól, kultúrától, közösségtől való eltávolodás eredményeképpen a kitérés gondolata megfogalmazódhatott.²⁶⁴ Ez eleve kizárja a vallásos zsidókat, vagyis a századforduló zsidó hitű lakosságának legalább azon egyharmadát, amely Jacob Katz szerint olyan értelemben valóban ortodoxnak tekinthető, hogy életvitele révén vallásossága a külső szemlélő számára is egyértelműen látható volt.²⁶⁵ De kizárja azokat is, akik, ha a zsidó vallási előírások teljességét már nem tartották be, a zsidó hagyományoktól még kulturálisan átitatott miliőben éltek, vagyis a kisközségek, falvak neológ közösségeinek azon nagy részét, amelyek kulturálisan 1900-ban is jóval közelebb álltak a nyelvében, viseletében már elmagyarosodott, vallásideológiai szempontból mérsékelt ortodoxiához, mint a Lipótvároshoz.

Az elvilágiasodás, a vallásos és kulturális értelemben hagyományos zsidó közegtől való eltávolodás önmagában azonban nem vezetett az áttéréshez. A viszonyítási alap tovább szűkítendő, az ország izraelita lakosságának azon rétegeire, amelyeknél valamely motiváció kiválthatta az áttérés melletti döntést. Vagyis azokra, akiket egy kereszténnyel kötött házasság terve, vagy 1895 után egy kereszténnyel folytatott házaselet végül a megkeresztelkedésre vitt, azokra, akik olyan szakmai közegekben működtek (illetve szándékoztak működni), ahol a valláscsere potenciális előnnyel kecsegtetett, azon szűk csoportra, amelynél a kikerestelkedés utat nyithatott a hagyományos elit körébe való befogadás felé, illetve azokra, akik zsidóságukat immár nem csupán indifferens adottságként, hanem fájó stigmaként, konkrét vagy konfúzus vágyaik elérését gátló akadályként élték meg. Nem vitás, hogy e rétegekben az áttérők aránya sokszorosan nagyobb volt, mint a teljes zsidó vallású lakosság körében. Ha azt nézzük tehát, hogy hányan tértek át azok közül, akiket a vallásváltás csábítása megérinthezett, az áttérés a dualizmus korának utolsó évtizedeire a magyar zsidóság egyik mindenképpen jellegzetes vonását képezte. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy a zsidó gazdasági s főleg politikai és kulturális elit tagjainak a századfordulóhoz érve tekintélyes része, amint a következő fejezetből kiderül, egyes csoportoknak a többsége elhagyta a zsidó vallást, az áttérés a magyar zsidóság története egyik központi kérdésének tekinthető.

Kérdés végül, hogy az általunk 1914-ig nyomon követett áttérés jelentősége lemérhető-e csupán a háború kitöréséig ténylegesen áttérők alapján. A századforduló német zsidósága körében, vélte Alan Levenson, az áttértekhez képest jóval többen voltak azok, akik ha e lépésre nem szánták is rá magukat,

264 Peter Honigmann: Jewish Conversions – A Measure of Assimilation?, i. m. 26.; Todd M. Endelman: The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography, i. m. 204–205.

265 Jacob Katz: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry, i. m. 20.

azt fontolóra vették.²⁶⁶ Állítását Levenson önéletrajzi forrásokra alapozta, így ez csupán becslésnek tekinthető. Mindazonáltal Magyarországon is számosan voltak, akik, ha a Rubicont nem lépték át, annak partjait elérték. A tízgyermekes Schlesinger Vilmos tűzifa-nagykereskedő nem tért ki, de lánya, Harmos Ilona visszaemlékezései szerint feleségének azt hajtogatta, „legszívesebben” valamennyi gyerekét kikereszteltette volna, „hogy jobb soruk legyen, és kevesebbet szenvedjenek majd az életben”.²⁶⁷ Hegedüs Géza kereskedő apja, az 1880-ban ortodox családban született, de felnőttkorára az ortodoxiától „lelke mélyéig” idegenkedő Hegedüs Andor sem hagyta el vallását, de 1912-ben, fia születésekor megvallotta feleségének, ha családja miatt ezt nem teheti is, szíve szerint vele és gyermekeivel együtt katolizálna.²⁶⁸ Maga a tény, hogy korabeli írásaikban vagy visszaemlékezéseikben többen, így Bródy Sándor vagy Marczali Henrik szükségét érezték annak, hogy elmondják, miért *nem* térnek, illetve tértek ki, jelzi, hogy ennek lehetősége legalábbis felmerült bennük.²⁶⁹

„Akik pedig megmaradnak mieinknek”, fakadt ki Singer Bernát 1896-ban, „azoknak vallásunk, népünk kínos teher csupán, a múltat nem ösmerik, a jövőt nem hiszik, csak alkalom kellene a bűnre, semmi egyéb”.²⁷⁰ A háború előtti évekhez érve a PIH vezetősége szintén úgy vélte, hogy vagyonosabb tagjai között számosan akadtak, akik közel álltak ahhoz, hogy elhagyják a zsidó vallást. 1911-ben a PIH pénzügyi előjárójaként is működő erzsébetvárosi „törzsfőnök”, a főváros törvényhatósági bizottságában évtizedeken át jelentékeny szerepet játszó Ehrlich G. Gusztáv a PIH ekkor alakult adótanácsi ülésén a hitközség kultuszadójának jelentős emelése mellett érvelt, hangsúlyozva többek közt, hogy a pesti hitközség kultuszadójának legmagasabb sávja jóval alacsonyabb, mint a berlini vagy bécsi hitközségben. Ehrlich mint köztudott tényről említette, hogy a hitközség vezetői „a kellő megadóztatástól eddig u. i. azért tartózkodtak, mert féltek a kitérésektől”. Ehrlich e politikát nem csupán morális szempontból tekintette elítélendőnek: „Aki pár száz koronáért kitér, az úgysem zsidó, előbb vagy utóbb úgyis megy tőlünk, hát menjen mindjárt.”²⁷¹ A PIH félelme nem volt alaptalan: amikor a budapesti nagykereskedő Heidelberg Lipót 1910-ben bekövetkezett halálát követően a hitközség 300 koronával felemelte fia, Helvey Tivadar kultuszadóját – ez utóbbi rögvést kitért.²⁷²

266 Ld. Alan Levenson: The Conversionary Impulse in Fin de Siècle Germany. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 40. évf. 1995, 107–122.

267 Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: Búrokban születtem. Ifjúkori memoár, i. m. 90.

268 Hegedüs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 260, 321.

269 Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 121–122.; Bródy Sándor: *Zsidókról*, i. m. 79–83.; Sebestyén Károly: *Summa Vitae*, i. m. I. 86.

270 Singer Bernát, tapolcai rabbi: *Kürtszó*, i. m. 3.

271 A berlini hitközségben a legnagyobb kultuszadó ekkor 15 000 márka (vagyis 12 750 korona) volt, Bécsben 12 000, a PIH-nél 3000 korona. Hitközségi kultuszadó. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 3. sz. 144.

272 Secundus [Patai József]: *Helvei és elvei. Múlt és jövő*, 3. évf. 1913, 4. sz. 178. Helvey Tivadar 1910 májusában jelentette be kitérését a hitközség rabbihivatalában. MZsL, TB. B/67.

Mondhatnánk: az áttérést fontolgató, de az általunk tárgyalt korszakban felekezetükben megmaradó zsidók esete irreleváns – hiszen 1914-ig nem tértek át. A századforduló neológ zsidóságának vallása és közössége iránti viszonyára nézve mégis árulkodó, hogy e lépést nem sokkal később példátlanul nagy számban megtették. Az 1918–1920 közötti évek mind számban, mind arányban minden korábbi felülmúló áttérési hulláma, a három év alatt feltehetően körülbelül tízezer magyar zsidó kikeresztelkedése²⁷³ nemcsak a korábbiakhoz képest szintén példátlan erővel fellángoló antiszemitizmus előli menekülési vágy hevesességéről tanúskodik, hanem arról is, hogy a dualizmus békebeli éveinek a végéhez érve az áttértekhez képest jóval nagyobb volt azon zsidók száma, akik ha a fontolóra vett kitérés gondolatát ekkor még elvetették, ezt elsősorban az áttérés azon nyomós okának a hiányában tették, amelynek pár évvel későbbi fellépte az áttérésre már készen találta őket.

273 A zsidó áttérések száma már 1917-ben gyors emelkedésbe kezdett. 1916-ban 463-an, a következő évben 677-en tértek át. 1918-ról nincs hivatalos adat. 1919-ben 7146, 1920-ban 1925 zsidó tért át Magyarországon. Ld. Zeke Gyula: *Statisztikai melléletek*, i. m. 194. A fővárosi kitérésekre nézve Groszmann Zsigmond, a PIH rabbihivatalának vezetője szerint a Károlyi-kormány idején, 1918. nov. 1. és 1919. márc. 20. között 265, a Tanácsköztársaság alatt, 1919. márc. 25. és júl. 31. között 903, a Friedrich-kormány hivatalba lépésétől 1919. szept. 30-ig 1121 tizenhatalcadik életévét betöltött zsidó jelentette be legalább egyszer kitérés szándékát a PIH-nél. Ezenkívül 240 személy csak levélben informálta kilépéséről a hitközséget. Ez összesen 2529 fő. A számok valószínűleg pontosan tükrözik a kitérések időszaki alakulását, de az áttérők tényleges számánál jóval alacsonyabbak, mivel kitérésüket ekkor sokan egyáltalán nem jelentették be a hitközségnek. Groszmann Zsigmond becslése szerint e tizenegy hónap alatt Budapesten mintegy 5000 zsidó tért át. Ld. Groszmann Zsigmond: *Statisztikai adatok a kitérésekről. Egyenlőség*, 1919. okt. 12. 9.

Az áttérők száma azonban ennél is nagyobb lehetett. Groszmann a regisztrált kitérők számát megduplázva jutott el a becsült 5000 főre. Csakhogy míg Groszmann adatai szerint 1918. nov. 1. és 1919. szept. 30. között a PIH-nél 515-en jelentették be áttérésüket a református vallásra, 1919-ben csaknem háromszor ennyi zsidó, pontosan 1471 fő lépett be Budapesten a református egyházba. Ld. Szabó Imre: *A budapesti reformátusság lelki rajza*, i. m. 12. A PIH 1918-ban és 1919-ben nem adott ki jelentést. Az 1920. évi jelentés szerint 1919-ben 2549, 1920-ban 905 személy jelentette be kitérés szándékát a hitközségnek, ezenkívül 1919-ben 257-en, 1920-ban 15-en csak levélben tudósították döntésükről a rabbiságot. E számok dacára az 1920-as jelentés hangsúlyozta: „Hogy az elmúlt két évben hitközségünk területén lakó hány zsidó egyén lépett más vallásra, arról még csak megközelítő számot sem tudunk mondani.” *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1920. közigazgatási évről*, i. m. 19.

Kovács Alajos adatai szerint a fővárosban 1919-ben 5655, 1920-ban 1260 zsidó tért át. Adatai forrására vonatkozóan nem közölt információt. Ld. Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, i. m. 25.

III. AZ ÁTTÉRŐK PROFILJA

Mivel az áttérés kísértése eleve csak a zsidó társadalom szekularizált szegmensét érintette, amelyen belül a vallásukkal ténylegesen szakítók döntően azok köréből kerültek ki, akik felekezeti státuszukban szakmai-társadalmi törekvéseik elérésének akadályát látták, a konvertiták a zsidó felekezet egészének nem képezték szociológiailag reprezentatív mintáját. És ezen túl? Kik tértek át, hol, milyen vallásra? A vallásváltás a 19. század során mindinkább polarizálódó zsidó társadalom mely társadalmi-szakmai rétegeit érintette nagyobb arányban?

A pesti neológ rabbihivatalnál a századforduló körül kitérésüket bejelentőknek e fejezet utolsó részében bemutatott jegyzéke alapján felállítható statisztika kivételével a konvertiták társadalmi állásáról nem rendelkezünk megbízható statisztikai adatokkal. Az egyetlen lehetséges forrást a kereszteleési anyakönyvek képezik. Az általunk vizsgált anyakönyveket vezető honi lelkészek azonban végig következetlenül jártak el, a konvertiták korán kívül, amelyet általában feljegyeztek, foglalkozásukat olykor beírták, gyakrabban nem. A szülők, vagyis a konvertita apjának foglalkozását ennél nagyobb rendszerességgel jelölték, bár ezt sem mindig. A kiskorukban megkeresztelt gyermekek esetében, vagyis amikor az áttérés döntését szüleik hozták meg, ez az adat, ha a gyermekekre nézve nem is, de a velük együtt áttérő vagy zsidó vallásukban megmaradó szüleik tekintetében elméletileg pertinens információnak tekinthető. A felnőttkorukban, vagyis saját döntésük alapján áttért zsidóknál viszont már jóval kevésbé, hiszen a zsidó társadalomnak a reformkortól induló páratlan mobilitása eredményeképpen a szülők foglalkozása vajmi keveset mond felnőtt gyermekük társadalmi állásáról. Valójában azonban pontos statisztikát megítélésünk szerint még a gyermekkorukban megkeresztelt konvertiták szüleinek foglalkozása alapján sem lehet felállítani, ha ugyanis a szülők esetében leggyakrabban bejegyzett *quaestor* általában tőzsért, terménykereskedőt, olykor nagykereskedőt, míg a *mercator* elvileg boltoskereskedőt, kalmárt takart, a valóságban, amint ezt Eperjessy Géza 14 reformkori városra kiterjedő kutatása bizonyította, e fogalmak gyakran igen heterogén csoportokat fedtek,¹ arról nem is beszélve, hogy az eleve magyar

1 Eperjessy Géza: *Városi kereskedők a reformkorban*. In: Szabad György szerk.: *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Bp., Tankönyvkiadó, 1990. 57–67.

nyelven vezetett, illetve magyarra átváltott anyakönyvekben a végképp képlekeny „kereskedő” kifejezés esetében már egyáltalán nem tudni, vajon ez szerény boltost vagy jómódú üzletembert takart.

Az alábbiakban elsőként áttekintést nyújtunk a reformkortól az első világháborúig áttérők társadalmi állásáról, s ezen belül különösen a zsidó társadalom gazdasági, politikai és kulturális elitje körében történt áttérésekről. Az 1896-tól rendelkezésre álló hivatalos statisztikák alapján ezután röviden megvizsgáljuk az 1896 és 1914 között áttérők nemi, illetve a keresztény felekezetek közötti megoszlását, majd a PIH éves jelentései és a Budai Izraelita Hitközség adatainak felhasználásával kísérletet teszünk annak megállapítására, vajon a Magyarországon vallásukat elhagyó zsidók mely hányada térhetett ki a fővárosban. Befejezésül a pesti neológ hitközség kitérési jegyzékei alapján részletesen bemutatjuk a századforduló éveiben Pesten kitérő zsidók profilját.

1. ÁTTEKINTÉS – ÁTTÉRÉS A ZSIDÓ ELITEK KÖRÉBEN

Az európai és ezen belül a zsidó felvilágosodás, a zsidóknak a keresztény társadalmakba és kultúrkörbe való belépése eredményeképpen a közép-európai askenázi közösségeket ért változások a konvertiták új profiljában is megmutatkoztak. Míg a 17. század elejétől a 18. század közepéig az áttérők elsősorban a zsidó társadalom marginális tagjaiból rekrutálódtak, Jacob Katz a vallást váltók számának az 1770-es évektől mutatkozó növekedésénél is fontosabb jelenségnek tekintette, hogy „a konvertita immár nem a zsidó társadalom pereméről került ki, hanem a magjából. [...] A konvertiták két vezető csoportból, a gazdagok és az értelmiségiek köréből származtak.”² A változás megítélésében a németországi zsidók áttéréseivel foglalkozó történeteszek azonos véleményre jutottak. Amint írta Mordechai Breuer: „A [18.] század vége felé a kép megváltozott: míg korábban az áttérést választó zsidók zömében alacsonyabb társadalmi és kulturális milióból jöttek, a hitüket megváltoztatók immár mindinkább a vagyonos és művelt körökből kerültek ki.”³

A 18. századi magyarországi zsidóság történetével foglalkozó munkák az áttéréseknek alig szenteltek figyelmet, ismereteink így csupán pár egyedi

esetre szorítkoznak,⁴ ami még egy hipotetikus tendencia felvázolására sem elég, bár a közép-európai trendet látszik igazolni a Máramaros megyei zsidóknak a Helytartótanácsnál 1772-ben tett panasza, miszerint a tehetősebbek közülük részben kivándoroltak, részben áttértek a keresztény vallásra.⁵ A 18. század végére Németországban már egyértelműen kirajzolódó társadalmi változások első jelei a magyarországi zsidóság körében csak a reformkorban mutatkoztak meg. Így volt ez az áttérésekkel is, amelyek, mint láttuk, ekkortól váltak gyakoribbá, és annyi bizonyos: a reformkor idején áttért azon zsidók, akikről rendelkezünk némi személyes információval, zömében e két rétegből, a gazdag kereskedők és az értelmiségiek köréből kerültek ki. Az előbbieket esetében az áttérők számát növelte, hogy a vallásváltásra inkább már érett férfikorban került sor és ekképpen gyakran magával vonta a család (egy részének) áttérését is, míg az utóbbiak között jellemzőbb volt a pályája elején, még agglegény korában áttért férfi.⁶ A 19. század első felében Bácskai Vera számításai szerint 142 zsidó kereskedő folytatott bizonyíthatóan nagykereskedést Pesten.⁷ Az ebben az időszakban Pesten működő zsidó nagykereskedők közül tíz esetben rendelkezünk biztos tudomással arról, hogy az illető 1848-ig bezárólag elhagyta a zsidó vallást.⁸ Ez önmagában is jelentős arány, a korszak pesti zsidó nagykereskedőinek 7%-a, ráadásul az 1848-ig kitértek tényleges száma ennél valamivel minden bizonnyal nagyobb lehetett. Az 1827-ben létrejött, kereskedő elitet összegyűjtő Kereskedői (Mercantil) Kaszinó Tóth Árpád kutatásai szerint 1840-ben 38 zsidó taggal rendelkezett. Közülük Weisz Bernát Ferenc már 1838-ban a katolikus hitet követte, 1848-ig bezáróan további három személy, Wodianer Sámuel, Kunewalder Fülöp és Kunewalder Jónás biztosan megkeresztelkedett.⁹ Az áttértek ará-

versity Press, 1996, 123, 160, 250. Az idézet a 250. oldalon. Ld. még Deborah Hertz: *Seductive Conversion in Berlin, 1770–1809*, i. m. 52, 61.; Uő: *How Jews Became Germans*, i. m. 35–36, 49.

4 Ld. például Marczali Henrik: *A magyarországi zsidók II. József korában*, i. m. 353–363.; Richtmann Mózes: *Landau Ezekiel prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók. Adalék a magyar zsidó községek és rabbijaik történetéhez a XVIII. században*. Bp., Athenaeum, 1905, 35–36.; Büchler Sándor: *Egy sábateus vándorrabbi kitérése Magyarországon. Magyar-Zsidó Szemle*, 24. évf. 1907, 127–140.; Raphael Patai: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit, Wayne State University Press, 1996, 197–200.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, i. m. I. 641–642.

5 Büchler Sándor: *Egy sábateus vándorrabbi kitérése Magyarországon*, i. m. 135.

6 Az előbbire példa Ullmann Mózes, akinek hat fia saját áttérése után nyolc hónappal Pesten lett megkeresztelve. Bloch/Ballagi Mór, illetve öccse, Károly viszont még agglegényként, 28. illetve 19 évesen tértek át. Ullmann Mózesről és Bloch Móréről a IV. fejezetben részletesen szólunk. Bloch/Ballagi Károly a Skót Misszió megkereszteltje volt, 1843. dec. 6-án tért át a református hitre. Ld. Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió*, i. m. 117.

7 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 14.

8 Az illetők, kitérésük idejének sorrendjében: Ullmann Mózes, Adelsberg Zsigmond, Wodianer Mór, Weisz Bernát Ferenc, Koppély Fülöp, Wodianer Sámuel, Biedermann Simon, Kunewalder Fülöp, Kunewalder Jónás és Kanitz Manó.

9 Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Bp., L'Harmattan, 2005, 157, 252. Tóth Árpád Wodianer Sámuel áttérését Bácskai Vera nyomán

2 Jacob Katz: *Kifelé a gettóból*, i. m. 31, 128. A 128. oldalon található idézet a magyar fordítás általunk javított szövege. Az eredeti szövegre ld. Uő: *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770–1870*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1973, 122.

3 Mordechai Breuer: *The Early Modern Period*. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. I.: *Tradition and Enlightenment 1600–1780*. New York, Columbia Uni-

nya e körben tehát meghaladta a 10%-ot, és ez esetben is lehetséges, hogy a listán szereplők közül további pár személy szintén elhagyta felekezetét.¹⁰ Az értelmiség körében az áttértek aránya ennél is magasabbnak bizonyult. A forradalom előestéjéhez érve már kialakult a hagyományos életviteltől elfordult, pár esetben már magyarul, zömében még inkább németül beszélő és író zsidó értelmiségieknek egy szűk rétege, (alkalmi) újságírók, szerkesztők, költők, drámaírók. Közülük többnek csupán a nevét ismerjük, pár cikk vagy egy kiadott röpirat révén. Harmincnégy személy esetében sikerült minimális életrajzi információt összegyűjteni, pontosabban biztos, illetve megbízhatónak tekinthető információt szerezni áttérésükről, illetve zsidó hitben maradásukról. Közülük tízen 1849-ig bezárólag, ketten valamivel később elhagyták a zsidó vallást.¹¹ Az értelmiségiekén kívül egy – őket kismértékben átfedő – réteg volt, amelynek körében az áttérés még nagyobb arányokat öltött, ez pedig a szabadságharc során századosi rangig jutott zsidók szűk köre. Amint Bona Gábor tételes listájából kiderül, a szabadságharcban 20 zsidó vallásúként született férfi szolgált századosi rangban. Ezek közül két esetben nem tudni, vajon az adott személy kitért-e vagy sem. A többi 18 férfi közül ketten gyermekkorukban lettek megkeresztelve, egy személyről nem tudni, vajon még gyerekként vagy már saját döntése eredményeképpen tért át, tízen saját akaratukból váltottak vallást, ezek közül négyen még 1848

1839-re tette, valójában, mint azt korábban írtuk, 1841-ben keresztelkedett meg. Kunewalder Jónásról lásd a IV. fejezetet.

10 A listán szerepel még az óbudai Boskovitz család három tagja, köztük Boskovitz Löbl József, aki 1836–1839, majd 1851–1858 között a pesti zsidó (hit)köztség elnökeként szolgált. A *Pesti Divatlap* 1848. ápr. 29-i száma egy „Boskovicz”-t is említ azon „zsidók vagyonsabbjai” között, akik az utóbbi időkben elhagyták a zsidó vallást, elképzelhető, hogy ez az 1840-es listán szereplő Boskovitz Emánuel, illetve Jakab volt. Boskovitz Józsefre: Frojmovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I–II. Bp., Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, II. 356–358. A *Pesti Divatlap*ot idézi Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 129.

11 A kitérték: Saphir Móric Gottlieb, Kornfeld Viktor Móric, Bloch Móric, Beck Károly, Hugó Károly, Hirsch Zsigmond, Szarvady Frigyes, Klein Gyula Lipót, Klein Hermann/Kilényi János, Korn Fülöp, Szegfi Mór, Falk Miksa. Listánkba a pár évet Magyarországon élt és dolgozott zsidó értelmiségieket, így például Leopold Komperter, Adófi Neustadtot vagy Isidor Helbert nem vettük fel. A forradalmat megelőző években már bizonyos hírnevet szerzett Zerffi Gusztávot sem számítottuk be, mivel születése napján, 1820. máj. 21-én római katolikusként anyakönyvezték Budán, mint Stephan Julius Hirsch zsidó orvos és Klampaczky Karolina gyermekét. Nevéből ítélve anyja nem volt zsidó származású. Bona Gábor szíves közlése. Az információ nem szerepel Frank Tibor Zerffiről szóló, amúgy roppant adatgazdag könyvében, de a szerző lényegében helyesen feltételezte, miszerint „Zerffi Gusztáv valószínűleg már katolikusként született”. Ld. Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, 19. A többiek áttérésére vonatkozó források megadását itt eltekintünk, az információk szerteágazó volta miatt hosszú oldalakat tenne ki. A IV. fejezetben többekre bővebben visszatérünk.

előtt, egy a szabadságharc után, öt ismeretlen időpontban. A 20 férfi közül csak öten maradtak meg életük végéig a zsidó vallásban.¹²

E vagyonos és neves kereskedők, illetve értelmiségiek mellett kitérték persze szegény zsidók is. Egy 1830-ban tanúk előtt „tulajdon s zsidó betűkkel” aláírt egyezséglevél értelmében a koldulásból élő 43 éves özvegy Salamon József kétéves kislányát átadta a kaszaházi Vargha Katalinnak, hogy az „önnön tettése és akaratja szerint az igaz keresztényi római catholica hitben, mint tulajdon gyermekét, fölnevelje”, s külön hangsúlyozta: hogy „a szent keresztség szentségét [...] kisleánkám [...] ezennel és tüstént fölvehesse, önként való szándékom és akaratom”.¹³ Bár a katolikus *Religio és Nevelés* című lap tudósítói bizonyára szívesebben számoltak be a művelt vagy vagyonos izraeliták nagyobb dicsőséget jelentő megtéréséről, a lap feltehetően minden hozzá beküldött betérési hírnél helyt adott, így kiderül: 1844-ben a Somogy megyei Nágocson Klein Francziska 18 éves szolgálólány, a Nógrád megyei Patakon egy Stern Pál nevű mészároslegény, Egerben egy valamely „baltény” miatt börtönbe zárt 17 éves „zsidó-nő”, két évvel később Zircen egy Propper nevű aranyműves vette fel a keresztséget.¹⁴ Ami Pestet illeti, több mint valószínű, hogy az 1841-től aktív Skót Misszió tevékenységének eredményeképpen áttért zsidók zöme szintén a zsidó társadalom alsóbb rétegeiből származott. Története során a misszió visszatérő büszkeséggel emlékezett meg korai sikereire, vagyis a pesti zsidók körében nagy tekintélynek örvendő Saphir Izraelnek és családjának 1843-ban bekövetkezett megtérésére.¹⁵ Az effajta siker azonban a reformkorban is kivételes volt, a misszió pesti történetében e család jelentette az első és utolsó nagy fogást, nem véletlen, hogy a missziós iratokban rajtuk kívül alig fordul elő nevesített konvertita. Amint Angliában, úgy Magyarországon is a misszió által megkereszteltek zömében a zsidó társadalom azon rétegeiből kerültek ki, amelyekkel a misszionáriusok leginkább érintkeztek, amelyek körében munkálkodhattak, vagyis a szegény zsidók közül, akiket ingyen gyógyítottak, akiknek gyermekei számára ingyenes iskolát működtettek.¹⁶

12 Ld. Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–II. Bp., Heraldika Kiadó, 2008. Ezúton is szeretnénk megköszönni Bona Gábornak a könyvében szereplő adatokat kiegészítő információkat. A kitérések idejének megállapítása részben saját kutatásaink eredménye. A szintén századosi rangot elért Zerffit ez esetben sem vettük be számításunkba.

13 Németh László szerk.: *A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai, 1716–1849*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2002, 76–77. Az idézetek a 77. oldalon.

14 A hírek mind az *Egyházi tudósítások* rovatban jelentek meg. Ld. *Religio és Nevelés*, 1844, I. félév, 15. sz. 118.; *Religio és Nevelés*, 1844, II. félév, 2. sz. 14.; *Religio és Nevelés*, 1844, II. félév, 44. sz. 349.; *Religio és Nevelés*, 1846, I. félév, 36. sz. 296.

15 Robert Smith: *Personal narrative of a ten years mission in Hungary. The Sunday At Home*, 1866. dec. 8. 772–775.; Gavin Carlyle: *„Mighty in the Scriptures”*, i. m. 15–40.; Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. 81–86.

16 Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History*, i. m. 144–172.; A Skót Misszió pesti történetének monográfiája a misszionál megtértek társadalmi profiljára nem tért ki, de a misszió általa leírt tevékenysége önmagában is mutatja, hogy a célközönséget a sze-

A pesti Skót Misszió fáradozásainak eredményeképpen megtért zsidók számáról pontos információkkal nem rendelkezünk, a misszió által közzétett adatok nem megbízhatók: míg a misszió szerint 1843-ban munkájuknak köszönhetően 31 személy tért át Pesten a református vallásra, az ezen évben a pesti református gyülekezetben megkeresztelt zsidók teljes száma ennél kevesebbet, összesen 24 főt tett ki.¹⁷

Pótolandó a korabeli honi konvertiták társadalmi helyzetére vonatkozó statisztikai adatok hiányát, érdemes megfigyelni: a zsidó vallást a térség más nagyvárosaiban, így Varsóban a 19. század első felében, illetve Bécsben 1868-ig nagyrészt szerény jövedelmű vagy kifejezetten szegény emberek hagyták el. Egy, a 20. század elején megjelent, 1800–1903 között Varsóban áttért 1796 konvertita adatait bemutató antiszemita kiadvány szerint az 1830-as években az áttérők 67%-a iparos volt, kiskereskedő, napszámos, házaló vagy szolga. Ez az arány az 1840-es években 75%-ra emelkedett.¹⁸ A bécsi konvertiták társadalmi profiljáról Anna Staudacher levéltáros-történész kutatásai révén rendelkezünk részletes adatokkal. Staudacher elkészítette a Bécsben és a fővárost környező településeken 1782 és 1868 között a katolikus és a protestáns vallásba betért zsidók teljes adatbázisát. Kutatásai egyértelművé teszik: e korszakban a konvertiták nagy többsége az alsóbb rétegekből származott, munkások voltak, inasok, napszámosok, szolgák, illetve ezek törvénytelen gyermekei.¹⁹ A lényegről, vagyis arról, vajon a teljes zsidó lakosság körében elfoglalt arányukhoz képest e szerény helyzetű konvertiták az áttérők táborán belül alul

gény pesti zsidóság képezte. Ld. Kovács Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. A dualizmus kori zsidó sajtó kizárólag a misszió szegény zsidók gyermekeit befogadó iskolájával foglalkozott, vagyis tevékenységét egyedül e réteg körében tekintette veszélyesnek. Ld. Szántó Eleázár: *Az angol hittérítők Budapesten. Egyenlőség*, 1886. dec. 5. 4–5.; Szabolcsi Miksa: *Még egy kötelesség. Egyenlőség*, 1897. jún. 6. 3–5.; Glass Izor: *A hitközség és a skót misszió-iskola. Egyenlőség*, 1897. jún. 13. 5–6.; (K): *A skót misszió. Zsidó Szemle*, 1912. jún. 1. 1.

17 Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. 84.; Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*, i. m. 152. Forgács Gyula református lelkész szerint, aki 1906-tól állt a Skót Misszió szolgálatában, a missziónál 1841 és 1940 között összesen 1069 zsidó tért át a református vallásra, közülük 1919–1920-ban 612-en, majd 1939-ben 131-en, a többi 97 évre így 316 keresztelezés marad, vagyis évente valamivel több mint három fő. Ld. Forgács Gyula: *A százéves skót misszió. Különnyomat Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából kiadott »És lón világosság« című emlékkönyvből*. Bp., Szerző kiadása, 1941, 413.

18 A szerző a konvertiták foglalkozását csak a férfiak esetében adta meg. A szegények aránya valójában ennél is nagyobb lehetett, mivel a lista nem tartalmazza azon 949, feltehetően szegény zsidót, akit 1821 és 1907 között a London Society for Promoting Christianity Among the Jews térített meg. Ld. Todd M. Endelman: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw*, i. m. 31–33, 36–38.

19 Ld. Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, i. m. A konvertiták szakmai megoszlását közlő táblázatok a korszakon belül sajnos nem nyújtanak semmilyen periodizációt, együtt veszik a férfiakat és a nőket, a szakmai kategóriák pedig olykor igen eltérő társadalmi rétegeket vonnak egybe, az orvosok és az orvosi fakultás hallgatói például együtt szerepelnek a bábaasszonyokkal és a borbélyokkal.

vagy felül voltak reprezentálva, e források sem nyújtanak információt, mindazonáltal a varsói, bécsi, illetve pesti zsidók részben eltérő viszonyai ellenére is feltehető, hogy 1848 előtt, sőt akár a 19. század utolsó egy-két évtizedéig terjedő korszakban a konvertiták többségét Pesten is a szegény zsidók alkották. A századforduló éveiben, amint azt később látni fogjuk, már bizonyíthatóan más volt a helyzet.

A dualizmus kori zsidóság kapcsán, amint előző fejezetünkben már említettük, Katz úgy vélte, az áttérések leginkább a gazdasági és a kulturális elit körében fordultak elő, mely körökben Michael Silber szerint „jelentős veszteséget” okoztak.²⁰ Míg Nathaniel Katzburg szerint a 19. század végén a kikeresztelkedők száma „a vagyonosabb társadalmi csoportok körében” nőtt meg,²¹ Karády Viktor úgy ítélte, a századfordulón a vallásváltás az e lépésre hajlamos, vagyis „a formális asszimiláció már előrehaladott állapotában levő” csoportok azon rétegeit érintette leginkább, „melynek szakmai-társadalmi érvényesüléséhez a keresztény státusz közvetlenül hozzájárult. Ezért volt a kitérések között az értelmiség minden helyzetben igen erősen túlképviselve (ebbe a diákok, a szabad foglalkozásúak és a művészek értendőek mindenekelőtt, a magánhivatalnokok már kevésbé), míg az összes többi szakmai réteg (így a munkásság vagy maga az iparos vagy kereskedő polgárság) képviseltettsége az átlagtól elmaradt.”²²

Az „alsóbb néposztályokról” valahogy mindenki megfeledkezett. Pedig mint mondtuk, könnyen lehet, hogy a dualizmus első évtizedeiben a zsidó vallást váltók többsége a zsidó társadalom szerény rétegeiből került ki. Karinthy Frigyes szülei, Karinthy József és Engel Karolina 1886-ban szerény kispolgárként tértek át az evangélikus vallásra, Karinthy József könyvkereskedőként, majd gyári hivatalnokként kereste a kenyerét.²³ Marjanucz László kutatásai szerint a szegedi belvárosi katolikus plébánián 1871 és 1886 között 17 zsidót kereszteltek meg. Közöttük négy „ismeretlen apától” és zsidó anyától származó törvénytelen gyermek szerepel, szüleik aligha lehettek a vagyonos vagy a művelt középrétegek tagjai. Pollák Antal azért tért át, mert házasságot kellett ígérnie az általa feltehetően teherbe ejtett katolikus vallású Schmied Jozefa hajadonnak, Horváth Géza azért, hogy kinevezzék városi jegyzőnek. 1877-ben katolizált Mayer Móric gőzmalom biztosítótiszt, aki miután 23 éve élt vadházasságban Szekerle Terézzel, akitől öt gyermeke lett, az anyakönyvi bejegyzés szerint „nehéz betegségében neje és gyermekeire nézve keresz-

20 Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 26.; Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*, i. m. 781.

21 Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*, i. m. 19.

22 Karády Viktor: *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon*, i. m. 71.

23 A szülők négy lányukkal együtt a Deák téri evangélikus egyházközségben keresztelkedtek meg. Áttérésük után még öt gyerekük született, köztük az 1887-es születésekor már evangélikusként anyakönyvezett Karinthy Frigyes. Ld. Merényi-Metzger Gábor: *Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények*, 107. évf. 2003, 4–5. sz. 535–544.

telkedett meg". 1880-ban egy Pollák Samu nevű rendőr tisztviselő vette fel a keresztséget, három évvel később egy vadházasságban élő kapcsolatból származó, vagyis ugyancsak „törvénytelen” születésű gyermek, Gróf Alojzia keresztelését kérték szülei, özv. Gróf Berta és a vele három éve együtt élő katolikus cipész, Jelinek Antal. Noha az áttértek között szerepelt két ügyvéd, egy bérlő, egy orvos, egy gazdag bútorkereskedő és egy gyártulajdonos, vagyis ha a szegedi zsidó közösségben elfoglalt számarányukhoz képest a középosztályi/nagypolgári rétegek a betérők körében felül voltak is képviselve, a felsorolt esetek többségéről nem mondható, hogy a társadalom előkelőbbjei közül kerültek volna ki.²⁴ A Kálvin téri gyülekezetben az 1873–1875, 1884–1885, illetve 1894–1895 közötti években református vallásra tért 136 zsidó közül egy hónapon belül 52-en házasságot kötöttek egy református személlyel, vagyis nyilvánvalóan azért tértek át, hogy elvehessék szívük választottját. Közülük 21-en egy már feltehetően régebb óta fennálló viszonyt kívántak törvényesíteni, erre utal a jövődöbeli házastársukkal azonos lakcím. Társadalmi helyzetükre nézve Welker Árpád semmilyen információval nem szolgál, de mivel a vadházasság a középosztályi családok sarjainál elképzelhetetlen volt, itt is szerény körülmények között élő emberekről lehetett szó.²⁵ Az 1870-es és 1880-as években a hírlapokban áttéréssel egybekötött házasságokról megjelent hírek szereplői szintúgy gyakran egyszerű emberekről szóltak. 1876-ban a *Pápai Lapok* egy helyi zsidó szatócs lányának, Rechniczter Julinak és egy ugyancsak helyi keresztény zenésznek, Horváth Mihálynak a leány szülei ellenkezése dacára végül – s persze a lány áttérését követően – nyélbe ütött házasságáról nyújtott részletes beszámolót.²⁶ 1882-ben Nagykanizsán Jäger Ferenc postatiszt jegyezte el a még zsidó hitű Ditrichstein Ilkát. „A menyasszony áttér a katolikus hitre”, jelentette be pár soros tudósításában a *Pesti Napló*.²⁷ Ugyanabban az évben a Fehér megyei Nagyperkáta községben Krézán József „parasztlegény” vezette oltárhoz Mandl Johanna „zsidó leányzót”, aki „előzőleg” a katolikus hitre tért, a keresztelést és esküvőt követő lakodalmon az egész falu részt vett.²⁸ 1889-ben egy Esztergom megyei vasúti hivatalnok jegyzett el egy még szintén zsidó vallású lányt, „a szép menyasszony”, számolt be „a legbiztosabb forrásból eredő” eseményről az *Esztergom és Vidéke* című lap, „a napokban fog kikeresztenkedni”.²⁹ Érdemes megfigyelni: hogy ezeknek az áttéréseknek a vallási meggyőződéshez nem sok köze volt, abban láthatóan senki nem talált kivétlnivalót.

24 Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*, i. m. 35–37.

25 Welker Árpád: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században, i. m. 155–56.

26 R.: Regényes házasság. *Pápai Lapok*, 1876. őszelő 23, 165.

27 Eljegyzések, esküvők. *Pesti Napló*, 1882. jan. 14., reggeli kiadás. Újságkivonat in: *Jüdische Delikatessen*. Öregbb Bonyhád Perczel István tulajdona. OSZK Kt. Oct. Hung. 730/18, 11. f.

28 Ritka házasság. *Egyetértés*, 1882. máj. 25. Újságkivonat in: *Jüdische Delikatessen*. Öregbb Bonyhád Perczel István tulajdona. OSZK Kt. Oct. Hung. 730/20, 111. f.

29 Hymenhir. *Esztergom és Vidéke*, 1889. okt. 27., oldalszámozás nincs [2].

E házassági hírek ellenére a dualizmus korabeli közvélemény számára a „kikeresztenkedett” zsidó figurája nagyjából egyet jelentett a gazdag zsidóval, vélhetően mert a zsidóságnak e rétege váltotta ki a legnagyobb érdeklődést, és mert a zsidó gazdasági elit körében történt áttéréseket az adott személyek társadalmi láthatósága óhatatlanul felnagyította, ami a kortársakat nemegyszer messze túlzó kijelentésekre ragadtatta, így Simor János hercegprímás, aki egy 1883-as főrendiházi beszédében úgy vélte, az elmúlt fél évszázad során „majdnem minden gazdag izraelita család” áttért a keresztény hitre.³⁰ A *Pesti Hírlap* ilyen túlzásba csak annyiban nem esett, hogy a zsidóság elitjének kitérését egy majd három évtizeddel későbbi cikkében még nem tekintette bevégzett ténynek, de ami késett, nem múlhatott: „A zsidóság orma nem akar zsidóként szerepelni. Mihelyt a zsidó a társadalmi létra magasabb fokaira emelkedett, mihelyt szellemileg kibontakozott vallása ködéből s kultúrájával hozzá hasonult az európai művelődéshez, rögtön fölébred benne az a vágy, hogy zsidóságát elrejtse. [...] Mihelyt a zsidó a felsőbb, tehát intelligens és finom keresztény rétegek, pl. az arisztokrácia közelébe jut s mihelyt eltanulta jól azt a nyelvet, azokat a szokásokat és ismereteket, melyek a keresztény környezet javai, rögtön feltámad benne a hajlam, hogy kereszténynyé váljék.”³¹ A meggazdagodó zsidó családok e mondhatni természetes útjának kliséjét Biró Lajos ennél jóval tömörebben fogalmazta meg: „Felfelé menő zsidó család. Kikeresztenkednek”, jegyezte fel valamivel 1914 előtt egy elbeszéléstervezeteket tartalmazó noteszébe.³² Ahogy Biró Lajos novelláiban, úgy általában a századforduló (lektúr)irodalmában ritkán találkozunk olyan kitért zsidó szereplővel, aki nem a zsidóság vagyoni vagy kulturális elitjéből került volna ki, míg a meggazdagodott és ennek mintegy természetes velejárójaként kikeresztenkedett zsidó (parvenü) figurája a korabeli pesti kupléknak visszatérő szereplőjévé vált. Gábor Andor egy háború előtti szerzeményét idézve: „Hála isten, hála isten, oly jól megy nekünk, / Bankigazgatóék vagyunk s van két gyermekünk, / Svájci bonnunk s eredeti hollandi dadánk, / S a katolicizmusba már rég beolvadánk.”³³ Nem kétséges: amikor a Ferenczy Kabaré 1912. december 15-én műsorára tűzte Liptai Imre és Harsányi Zsolt szerzőpáros *Az Abbé. Lipótvárosi tréfa* című bohózatát,³⁴ a címben rejlő élc senki számára nem szorult magyarázatra. A „Lipótvárost” a századfordulón rendezetlen, illetve rendezett felekezeti viszonyok között élőkre osztó kifejezés elterjedtsége jól tükrözi e réteg immár óhatatlanul véges – hiszen *rendezendő* – zsidó mivoltáról kialakult nézet sztereotípiává válását.³⁵

30 Főrendiházi napló, 1881–1884. II. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884, 38.

31 Akik távollétükkel tündökölnék. *Pesti Hírlap*, 1912. szept. 21. 37.

32 „A kikeresztenkedés már a gyengülés jele”, tette hozzá Biró. Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM), Kézirattár. Biró Lajos vegyes feljegyzései I. V. 5586/48/17.

33 Gábor Andor: A Zsazsa. In: *Erélyes elégia*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967. 37.

34 Alpár Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1901–1944*. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1979, 88.

35 E kifejezések valamelyikét megtaláljuk az irodalomban: Herczeg Ferenc: *Andor és András*, i. m. 32.; az orfeumi bohózatokban: Satyr [Haáz István]: *Szégyen! Gyalázat! Népies bohózat egy fel-*

A neológ értelmiség e tekintetben teljességgel osztotta a közvélemény körében elterjedt nézetet, annyi különbséggel, hogy a gazdasági elithez rendszert a kulturális elitet is hozzásorolta. „Ne szépítgessük a dolgot”, írta 1900-ban a közgazdász-etnográfus Strausz Adolf, „hanem ösmerjük be, hogy éppen azok a családok, melyek vagyoni helyzetüknél és társadalmi állásuknál fogva díszei és védelmezői lehetnének a zsidóhitű magyarságnak, cserbenhagynak bennünket”.³⁶ A zsidó elit körében a neológ értelmiség szerint mindinkább terjedő „hitehagyás” a századforduló éveitől kezdve a felekezeti kiadványok visszatérő panaszának tárgyává vált: „Majd erről, majd arról halljuk”, írta a szabadkai főrabbi 1904-ben, „hogy meghajtotta fejét a keresztvíz alá; nem szabad örülnünk hitfeleink emelkedésének, kiténtetésének, mert minden emelkedés távolabb viszi őket tőlünk. Akik büszkeségeink voltak, szégyenünkké lettek. [...] A szellemi és vagyoni arisztokrácia tekintélyes hányadát elvesztjük.”³⁷ Egy hónappal későbbi cikkében Singer a következő felsorolással szolgált: „Nagy urak, kik erősségei lehetnének felekezetőknek; írók és művészek, kiknek megvetni kellene minden alantasságot; magas rangú hivatalnokok, stb.; ezek hagynak el bennünket.”³⁸ Míg a *Hitközségi Szemle* 1912-ben kétségtelennek tekintette, miszerint „a zsidóság felső rétegeiben szakadatlanul folyik az elpártolás folyamata”,³⁹ 1917-ben az író és országgyűlési képviselő Farkas Pál már „majdnem törvényszerű”-nek ítélte, miszerint „azon zsidók, akiknek vagyonuk vagy jövedelmük egy bizonyos összeget elért, automatikusan vallást változtatnak”.⁴⁰

Hogy a dualizmus korának zsidó vagyoni elitje körében az áttértek aránya jóval jelentősebb volt, mint a teljes zsidó lakosságban, ehhez nem fér kétség. Ám egyrészt ez az arány, amint látni fogjuk, a zsidó politikai és kulturális elit körében még nagyobbak bizonyult. Másrészt a zsidó nagypolgári miliőben tapasztalható áttérés nem tekinthető olyan általánosnak, amint azt a kortársak láttatták. 1893-ban a több mint tízezer hold kiterjedésű nagybirtokok közül a külföldi állampolgárságú Hirsch Móric báró és Todesco Ede örökösei tulajdonában levő két birtokon kívül 14 nagybirtok állt zsidók és zsidó származásúak tulajdonában. Közülük háromnak a tulajdonosai (Biedermann Ottó, Biedermann Rudolf/Rezső, és ifj. Wodianer Albert báró)

kitért szülők, illetve apák gyermekeiként születtek, egy birtok tulajdonosának felekezeti hovatartozását nem sikerült megállapítanunk, a többi 10 birtok 13 tulajdonosa közül az egy id. Wodianer Albert báró kivételével mind a zsidó felekezethez tartoztak.⁴¹ Amint azt Varga László kiemelte, a zsidó nagypolgárság második, illetve harmadik generációjának, a „nagyburzsoázia nagy nemzedékének” megítélése szerint hét legkimagaslóbb tagja, nevezetesen Hatvany-Deutsch Sándor és unokaöccse, Hatvany-Deutsch József, Kornfeld Zsigmond, Lánchy Leó, Ullmann Adolf, Weiss Manfréd és Fellner Henrik közül csak Lánchy és Fellner tért ki.⁴² Ráadásul Lánchy nem maga döntött kitéréséről, egy dédunokája szerint apja már születésekor, 1852-ben reformátusnak kereszteltette,⁴³ míg Fellner csak valamikor 1916 nyara után hagyta el felekezetét, hiszen ekkor, 57 éves korában még a Magyar Izraelita Kézmű- és Közművelési Egyesület tagja volt.⁴⁴ A századforduló nagypolgárságán belül, írta Romsics Ignác „100–150 lehetett az egymással üzletileg és rokonság szerint egyaránt erősen összefonódott, s kifelé a születési arisztokráciához hasonlóan zárt »polgárisztokrata« családok száma. Legismeretebbek és leggazdagabbak a csepeli Weisz, a budai Goldberger, a hatvani Deutsch, a gelsei Guttmann, valamint a Chorin, az Ullmann és a Kornfeld famíliák voltak”.⁴⁵ Noha Romsics nem említette, e családok mind zsidó eredetűek voltak, és főleg: e családok fejei – ekkor még – kivétel nélkül zsidó hitűek. A reformkorban felemelkedő nagykereskedők-vállalkozók első nemzedéke és a századforduló nagypolgársága közötti alapvető különbség az, hogy míg az előbbi esetében a kor legnevesebbjei, így Ullmann Mózes, Wodianer Sámuel és Wodianer Mór, Koppl/Koppély Fülöp, vagy Kanitz Manó mind elhagyták vallásukat, az utóbbiak körében a legnagyobbak közül – legalábbis 1914-ig – egy sem tért át, elsősorban feltehetően mert elődeikkel szemben vállalkozói ambícióiknak vallásuk immár nem állta útját. A pesti neológ Chevra Kadisa 12 822 nevet felsoroló 1914-es taglistájában a fővárosi zsidó vagyoni elit zöme megtalálható, így például az idősebb Chorin Ferenc, Mauthner Ödön, Ormody Vilmos, Weisz Berthold, két domonyi Domony (Móric és Ödön), három maróthi Fürst (Bertalan, Ferenc és György), öt bu-

vonásban. Gyoma, Szerző kiadása, é. n. [1912]; az ortodox, neológ és cionista kiadványokban: Fővárosi kórkép. *Magyar Zsidó*, 1910. jan. 20. 12.; Kritikus: Reflexiók. *Hitközségi Szemle* 3. évf. 1912. 6. sz. 142.; Schönfeld József: Lipótvárosi levelek. (1911) In: *Harcban a zsidósággal*. A „Zsidó Szemle” szerkesztője összegyűjtött írásai 1908–1927. Bp., Általános Nyomda. Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság, é. n. [1928], 96.; a napisajtóban: Ki lesz Hatvany Sándor utódja? Az új zsidó főrend. *Pesti Tükör*, 1913. márc. 9. 4.; illetve a radikális publicisztikában: Várdai: *A zsidó államtitkár*, i. m. 627.

36 Strausz Adolf: A guvernántok. *Egyenlőség*, 1900. febr. 11. 6.

37 Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések I., i. m. 4.

38 Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések IV. *Egyenlőség*, 1904. dec. 4. 4.

39 Goldschmied Lipót: A mi jövőnk. *Hitközségi Szemle*, 3. évf. 1912. 4. sz. 83.

40 Farkas Pál: Emancipáció és kikeresztelkedés. In: Szabolcsi Lajos szerk.: *Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogosításának 50. évfordulójára*. Bp., k. n., é. n. [1917], 58.

41 Lőrinczi István: *Magyarország nagybirtokosai*, Szatmár, Nyomatott a „Szabad Sajtó” Könyvnyomdájában, 1893, 3–8.

42 Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből, i. m. 86.

43 Halmos Károly: Lánchy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében. In: Sebők Marcell szerk.: *Sokszínű kapitalizmus*, i. m. 182. Halmos Károly egy korábbi cikkében azt feltételezte, hogy Lánchy Leó apja, Lazarsfeld Adolf 1861-ben tért ki, nevének magyarosításával egyidejűleg. Elképzelhető tehát, hogy fiát is csak ekkor kereszteltette meg. A lényegen ez persze nem változtat. Ld. Halmos Károly: Lánchy Leó (1852–1921). *Valóság*, 35. évf. 1992, 1. sz. 49.

44 A magyar izr. kézmű és közművelési egyesület. *Egyenlőség*, 1916. jún. 24. 13.

45 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., Osiris, 2001, 56. Az Ullmann családot esetében a szerző minden bizonnyal a baranyavári Ullmannokra gondolt, az erényi Ullmannok messze nem tekinthetők olyan jelentősnek, a szitányi Ullmannok már nemzedékek óta... Szitányiak voltak.

dai Goldberger (Ferenc, Gyula, Leó, Róbert és Sámuel), négy botfai Hűvös (Iván, József, László és Róbert), három szurdai Szurday (Gerzson Géza, Leó és Róbert), négy Zwack (Edmond, József, Lajos és Miksa), valamint a már ekkor – illetve a következő négy évben – báróságot szerzett családok közül beočíni Ohrenstein Henrik, Weiss Manfréd és két fia (Jenő és Alfonz), három dirsztai Dirsztay (Andor, Béla és Gedeon), négy Hatvany-Deutsch (Bernát, Endre, Ferenc és Lajos), két csetei Herzog (Péter és Mór Lipót), négy szászberek Kohnér (Adolf, Jenő, Károly Emil és Simon Vilmos), három Madarassy-Beck (Gyula, Marcell és Miksa), három tornyai Schosberger (Gusztáv, Lajos és Rezső), öt baranyavári Ullmann (Adolf, Béla, István, Ödön és Pál), és öt újpesti Wolfner (György, Gyula, József, Nándor és Tivadar).⁴⁶

Azt lehetetlen meghatározni, vajon a nagypolgári státuszba sorolható zsidó családok hány százaléka tért át, az viszont feltételezhető, hogy a konvertiták aránya a zsidó elit azon családjai között érte el a legmagasabb szintet, amelyek a bárói cím elnyerése révén – papíron – az arisztokrácia tagjaivá váltak.⁴⁷ A dualizmus korában, pontosabban 1874 és 1918 között összesen 28 zsidó (származású) nemzetség részesült magyar bárói méltóságban. Közülük kettő, az 1910-ben báróságot kapott (zsidó vallású) Kürschner Adolf és az 1913-ban bárói címet nyert (konvertita) Rosenberg Oszkár-Adolf osztrák állampolgárok voltak. Egy bárói nemzetség alapítója, az 1902-ben báróvá lett Biedermann Rudolfnak már az apja kitért (anyja nemesi családból származott). A többi 25 nemzetség esetében a statisztikát szerencsére leegyszerűsíti, hogy egyetlen felekezeti vegyes sem akadt, vagyis olyan, ahol egyes ágak adományozottai zsidó vallásúak, míg mások már keresztények lettek volna. A cím adományozása idején a bárói méltóságban részesültek közül 15 nemzetség tagjai tartoztak a zsidó valláshoz, 10-et kikeresztelkedett zsidók alkottak.⁴⁸ Ezzel a számolással tehát a főnemesi címben részesített nemzet-

46 *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 6–7, 12–13, 16–18, 22, 26–27, 29, 37, 41–42, 44–46.

47 *A Zsidó Lexikon* Kempelen Béla által írt *Nemesek* szócikkében felsorolt több mint 300 családnak a szerző szerint kitért (férfi) tagjait a lexikon szerkesztési elvét követve csillaggal jelölte, de a bizonyíthatóan téves adatok nagy száma miatt ennek közlésétől tartózkodunk. Ld. K. B. [Kempelen Béla]: *Nemesek*. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 642–647.

48 *A Zsidó Lexikon* szintén Kempelen Béla által írt cikke szerint „1867–1918-ig összesen 26 zsidó vallású család kapott magyar bárói rangot”. A tételes felsorolásból kiderül: a tornyai Schosbergereket kétszer számolta, két ágát helytelenül két nemzetségnek vette, a lista valójában tehát 25 nemzetséget tartalmaz. K. B. [Kempelen Béla]: *Bárói családok*. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 90. William McCagg szerint 1918-ig 28 család szerzett báróságot. Ld. William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 22. Ez számban megfelel saját kutatásaink eredményének, de a személyeket illetően nem, mivel McCagg az osztrák állampolgárságú Kürschnert és Rosenberget nem említette. Hogy mely 28 családra gondolt, nem tudni, mivel teljes listát nem közölt. Ballabás Dániel 29 zsidó (származású) magyar bárói címet szerzett nemzetséget számolt össze. Számításába azért csúszott egy apró hiba, mert átvette a *Zsidó Lexikon* tévedését. Ballabás Dániel: *Főnemesi rangemlékek Magyarországon a dualizmus korában*. Századok, 145. évf. 2011. 5. sz. 1239. Megjegyzendő végül, hogy a magyar zsidó családok közül a zsidó vallású Schey Fülöp és unokaöccse, Schey Fri-

ségek 40%-át konvertiták tették ki. A nemesi, főnemesi – ez esetben bárói – címet azonban nem nemzetségek, hanem egyes személyek kapták. Ha tehát a nemzetségek összes „ágát”, vagyis az összes házastársaikkal és törvényes utódaikkal együtt bárói rangra emelt férfiút nézzük, a konvertiták aránya jelentősen kisebb. A két osztrák származású bárót és a kitért apától származó, már születésekor megkeresztelt Biedermann Rudolfot leszámítva 45 zsidó vallásúként született férfi kapott báróságot, közülük a cím adományozásakor 32-en tartoztak a zsidó felekezethez, míg 13 személy, vagyis 28,9%-uk ekkor már áttért valamelyik keresztény vallásra. Ha csak az üzleti életben működő, avagy ebben működött apáktól született, illetve rokonokkal rendelkező férfiúkat nézzük, vagyis a listából kivonjuk a tisztviselői, orvosi, katonai és/vagy politikai pályafutásuk eredményeképpen bárósított Dóczi Lajost, Korányi Frigyes, Herczel Manót, Hazai Samut és Szterényi Józsefet, a kitértek aránya az immár csupán 40 férfi között 9-re, vagyis 22,5%-ra csökken.⁴⁹ Akárhogyan is számoljuk, többségük zsidó vallású volt, zsidó hitüként vált/válhatott magyar báróvá. Persze azt is mondhatnánk: ahhoz képest, hogy az 1896 és 1914 között kitért körülbelül 9475 zsidó az izraelita lakosság 1910-es létszámának 1%-át tette ki, az áttértek aránya az utolsó számítás esetében is rendkívül magas.

A dualizmus kori zsidó nagypolgár famíliákban mutatkozó áttérés jelentősége azonban megítélésünk szerint nemcsak abban rejlett, hogy a

gyes 1869-ben, az ekkor már évtizedek óta katolikus Wodianer Mór 1863-ban, végül a zsidó hiten maradt Popper Lipót 1882-ben osztrák báróságot kaptak.

49 Bárósításuk idejében zsidó vallásúak voltak (zárójelben a bárósítás dátuma): tornyai Schosberger Zsigmond (1890. márc. 12.), csetei Herzog Péter (1904. jan. 2.), gelsei és beliscei Gutmann Ödön (1904. szept. 16.), gelsei és beliscei Gutmann Vilmos (1904. szept. 16.), gelsei és beliscei Gutmann László (1904. szept. 16.), gelsei és beliscei Gutmann Aladár (1904. szept. 16.), gyulafalvi és bogdányi Groedel Ármán (1905. szept. 11.), gyulafalvi és bogdányi Groedel Bernát (1905. szept. 11.), gyulafalvi és bogdányi Groedel Albert (1905. szept. 11.), dirsztai Dirsztay László (1905. nov. 30.), tornyai Schosberger Lajos (1905. dec. 11.), tornyai Schosberger Rezső (1905. dec. 11.), dirsztai Dirsztay Béla (1910. máj. 14.), madarasi Beck Nándor (1906. ápr. 7.), hatvani Hatvany-Deutsch Sándor (1908. okt. 23.), hatvani Hatvany-Deutsch József (1908. okt. 23.), hatvani Hatvany-Deutsch Károly (1908. okt. 23.), hatvani Hatvany-Deutsch Béla (1908. okt. 23.), Kornfeld Zsigmond (1909. febr. 22.), beočíni Ohrenstein Henrik (1910. nov. 24.), madarasi Beck Miksa (1911. febr. 23.), szászberek Kohnér Adolf (1912. júl. 2.), szászberek Kohnér Alfréd (1912. júl. 2.), szászberek Kohnér Jenő (1912. júl. 2.), szászberek Kohnér Vilmos (1912. júl. 2.), pusztapéteri Herczel Manó (1912. júl. 15.), id. végvári Neuman Adolf (1913. szept. 29.), ifj. végvári Neuman Adolf (1913. szept. 29.), végvári Neuman Dániel (1913. szept. 29.), baranyavári Ullmann Adolf (1918. ápr. 6.), csepeli Weiss Manfréd (1918. szept. 16.), újpesti Wolfner Tivadar (1918. szept. 16.).

A báróság megszerzésekor már keresztény vallásúak listája a következő: kapriorai Wodianer Mór (1874. ápr. 23.), id. kapriorai Wodianer Albert (1886. dec. 1.), takta-harkányi Harkányi Frigyes (1895. okt. 24.), takta-harkányi Harkányi Károly (1895. okt. 24.), csabacsüdi Königswarter Hermann (1897. márc. 13.), kisteleki Léway Henrik (1897. ápr. 22.), német-keresztúri Dóczy Lajos (1900. márc. 13.), diószeghi Kuffner Károly (1904. dec. 7.), orosz Orosdy Fülöp (1905. febr. 15.), kisteleki Léway István (1905. aug. 21.), tolcsvai Korányi Frigyes (1908. nov. 21.), Hazai Samu (1912. dec. 12.), brassói Szterényi József (1918. júl. 7.).

vallást váltók aránya e rétegen belül sokszorosan nagyobb volt, mint a teljes zsidó lakosság – vagy akár csak a szekularizált és akkulturált polgárság – körében, hanem legalább annyira abban, hogy alig akadt olyan család, amelynek a századforduló éveiben színre lépő második vagy harmadik, olykor negyedik nemzedékében még mindenki a zsidó felekezethez tartozott. Ilyen volt a jánosi Engel család, amelynek még az 1930-as évek elején is kivétel nélkül zsidó vallású tagjai között az első kitérések csak az évtized végén, az 1940-es évek elején következtek be.⁵⁰ Majdnem ilyen volt még a nagyiparos-fakereskedő Neuschlosz család, amelynek a 19. század eleje és 1914 között Halmos Károlynak három nemzedékét felölelő számításai szerint 33 tagja közül csupán ketten hagyták el a zsidó vallást.⁵¹ Az esetek nagy többségében a kikeresztelkedés ennél több családtagot érintett. Elsőként általában a családfők leányai szakítottak felekezetükkel, szinte kivétel nélkül egy keresztény férfival kötendő házasság érdekében. Hogy csak pár példát hozzunk a Chevra Kadisa 1914-es névsorából fent említett férfiak gyermekei közül: Ormody Vilmos egyetlen lánya, a 21 éves Róza 1897 nyarán tért ki a PIH-nél, szeptember 21-én katolikusként vált Tartsay Pál huszárhadnagy feleségévé.⁵² Id. Chorin Ferenc Margit lánya 1899. ápr. 4-én és 21-én jelentette be kitérését a pesti hitközség rabbiságánál, június 5-én katolikusként ment hozzá a szintén katolikus Söpkész Henrik államvasúti főmérnökhöz.⁵³ Chorin Irén 1905-ben evangélikusként ment hozzá a szintén evangélikus Heinrich Lóránt aljárásbíróhoz,⁵⁴ majd 1914 novemberében Chorin Ilona katolikusként kötött házasságot a szintúgy katolikus Mende Valér műépítésszel.⁵⁵ Mauthner Ödön lánya, Mauthner Lenke 1902. április 14-én és 30-án jelentette be kitérését a pesti neológ hitközségnél, május 10-én immár katolikusként lett dr. Gyarmati Viktor ügyvéd felesége.⁵⁶ Botfai Hűvös József Franciska nevű lánya 1909. június 2-án ugyancsak katolikusként kötött házasságot a szintén katolikus dr. Lengyel Endre ügyvéddel.⁵⁷ A lista

50 Lenkei Henrik: A jánosi Engel-család. *Múlt és Jövő*, 20. évf. 1930, 2. sz. 62–68.; Baierdorf Kristóf: A jánosi Engel családról. Adatok és kérdőjelek. III. rész. A harmadik nemzedék, az unokák. *Pécsi Szemle*, 12. évf. 2009, 4. sz. 72–87.

51 Halmos Károly: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gyimesi Sándor szerk.: *Gazdaság – Politika – Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*. Bp., Aula Kiadó, 1992, 51.

52 MZsL, TB. B/67.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1897. szept. 21. A polgári házassági anyakönyvekre a fizetős www.macse.org honlapot használtuk, amelynek keresőprogramja páratlan segítséget nyújt a kutatásban. A polgári anyakönyvek ingyenesen megtekinthetők a <https://familysearch.org> honlapon, illetve kutathatók Budapest Főváros Levéltárában.

53 MZsL, TB. B/67.; Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1899. jún. 5.

54 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1905. jún. 18.

55 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1914. nov. 28.

56 MZsL, TB. B/67.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1902. máj. 10.

57 Budapest VIII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1909. jún. 2.

kakukktojása madarasi Beck Miksa lánya, Beck Sarolta, aki 1910. július 6-án még izraelitaként ment nőül a szintén zsidó hitű Chrambach Frigyes Mayer vállalkozó-mérnökhöz, majd november 7-én férjével együtt katolizált.⁵⁸

E házasságok jelzik: ha szüleik még megmaradtak a zsidó vallásban, vallási-felekezeti kötődésük már jócskán szétmállóban volt. Így nem csoda, hogy a forradalmak idején kirobbanó erővel jelentkező antiszemitizmus hatása alatt a zsidó nagypolgárságot példátlan arányú kikeresztelkedési hullám tizedelte meg. „Mint oldott kéve volt akkor közvetlenül az összeomlás után a magyar és főként a pesti zsidóság. Vagyonos hitsorsosaink tekintélyes része, sajnos, cserbenhagyta vallását”, emlékezett vissza 1927-ben Eulenberg Salamon, a PIH oszlopos tagja, ekkor elnökhelyettese.⁵⁹ Báró Madarassy-Beck Marcell még 1917-ben, a *Husadik Század* nevezetes zsidókérdés számának megjelenésekor jelentkezett családjával a PIH rabbi hivatalánál, „és a »zivatáros idők« való tekintettel bejelentette hitehagyását”.⁶⁰ Pár hónappal fiatalabb unokaöccse, báró Madarassy-Beck Gyula szintén 1917-ben tért ki.⁶¹ De az igazi hullám csak 1919-ben következett be. Messze a teljesség igénye nélkül: március 20-án a katolikus vallásra tért báró baranyavári Ullmann Ödön és felesége, Fluss Friderika,⁶² május 2-án domonyi Domony Móricz és felesége, báró Kornfeld Mária (néhai Kornfeld Zsigmond lánya) katolizáltak,⁶³ május 30-án ifj. Chorin Ferenc és báró Hatvany Lajos tértek át, szintúgy a katolikus hitre.⁶⁴ Június 1-jén báró baranyavári Ullmann István és neje, Jellinek Piroska az evangélikus vallást választották,⁶⁵ augusztus 9-én báró tornyai Schosberger Lajos és felesége, Feldheim Ilona megint csak a katolikus vallás kebelébe tértek át.⁶⁶ Pontosan ismeretlen időpontban, de még ugyanebben az évben katolizált Weiss Elza (Weiss Manfréd lánya), áttérve a már házasságuk előtt katolikus hitre tért férje, Mauthner Alfréd vallására,⁶⁷ valamint báró gelsei és beliscei Gutmann Stefánia (Gutmann Vilmos lánya), míg férje és egyben

58 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1910. júl. 6. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

59 Eulenberg Salamon: Kultúrát! In: Kecskeméti Vilmos szerk.: *Zsidó Évkönyv az 5688. bibliai évre*, i. m. 248–249.

60 Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*, i. m. 209.

61 Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1917. aug. 18. 7.

62 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1912. nov. 5. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

63 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1903. márc. 24. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

64 Strasserné Chorin Daisy – Bán D. Andras: *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből (1879–1964)*. Bp., Osiris, 1999, 27.; MNL OL, Budapest – Neológ [helyesen: Pesti Izraelita Hitközség] születési anyakönyvei, A3562 tekercs.

65 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1913. jún. 22. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

66 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1899. jan. 5. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

67 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1906. júl. 2. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

unokatestvére, báró gelsei és beliscei Gutmann Arthur, Gutmann Ödön egyetlen gyermeke csak 1920-ban követte nejét új vallásában.⁶⁸ Mindezen áttérések színhelyéül a magyar főváros szolgált. 1920. április 13-án báró csetei Herzog Mór Lipót és felesége, hatvani Deutsch Janka, néhai hatvani Deutsch Bernát lánya Svájcban, a Lausanne melletti Ouchyban tértek át a katolikus vallásra.⁶⁹ Noha áttérésük időpontját nem ismerjük, 1918 és 1920 között báró Groedel Ottó (Groedel Ármin fia), báró Gutmann Lilly (Gutmann Vilmos lánya), szurdai Szurday Róbert és szurdai Szurday Mór Ede, báró Ullmann Mária és György (Ullmann Adolf gyermekei), vagy domonyi Domony Miksa (Domony Ödön fia) egyaránt keresztényként kötöttek házasságot, a két Szurday, valamint Schosberger Lajos lányát, Tornay-Schosberger Erzsébetet feleségül vevő Domony Miksa esetében szintén áttért zsidó nőkkel.⁷⁰

Kitekintésként megjegyeznénk: az utolsó nagy kitérés hullám még hátravolt. A reménytelen remény is remény jegyében 1938 és 1942 között 24 633 zsidó keresett menedéket az áttérésben.⁷¹ 1938 elején a Kohner család még zsidó tagjai az *Egyenlőség* szavaival „szinte testületileg” jelentek meg a pesti neológ hitközség rabbihivatalában, hogy bejelentésük áttérésüket, ki-ki hajlama szerint a katolikus, református, illetve evangélikus vallásra.⁷² Háromkötetes genealógiai munkájának 1938-ban kiadott második kötetében Kempelen Béla úgy ítélte: „A magyarországi zsidóság »előkelőbb«-jei – kevés kivétellel – már mind áttértek [a] keresztény vallásra.”⁷³ Kempelen nem túlzott, a dualizmus legillusztrisabb zsidó nagypolgár családjainak az 1940-es évek elejére alig maradt zsidó vallású tagja.

A zsidó elit más szegmensei körében mutatkozó áttérésekkel, talán mert számukat tekintve kisebb csoportokról volt szó, sem a kortársak, sem a történészek nemigen foglalkoztak, noha a vallásváltás e körökben még

68 Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1904. ápr. 10. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

69 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1897. ápr. 14. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

70 A felsorolással azonos sorrendben ld. Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1918. okt. 4.; Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1918. dec. 21.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1919. ápr. 24.; Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1920. márc. 7.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1920. jan. 12.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1920. szept. 28.; Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1920. nov. 17.

71 Zeke Gyula: Statisztikai melléletek, i. m. 195.

72 A Kohner-bárók kitérése. *Egyenlőség*, 1938. jan. 13. 5. A „testületben” valóban nem szerepelt a család összes tagja. Lukács Antalné született Kohner Katalin (Kohner Adolf lánya) csak május 21-én, Kohner Vilmos/Willy (Kohner Zsigmond fia) november 15-én tért át, mindketten a katolikus vallást választották. Ld. Budapest VII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1931. máj. 3. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban. Budapest VII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1933. dec. 19. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

73 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. 84.

nagyobb arányt öltött. E megállapítás kétségtől áll a politikai elit tagjaira. Mint ismeretes, Magyarországon a zsidó hitűek közül elsőként Wahrmann Mórt választották meg országgyűlési képviselőnek, aki a kiegyezést követő első választástól 1892-ben bekövetkezett haláláig képviselte a Lipótvárost a parlamentben.⁷⁴ A dualizmus fél évszázada során kisebb ingadozásokkal fokozatosan egyre nagyobb számú zsidó (származású) képviselő ült a t. Ház padsoraiban. A nagypolgárság fellegvárát ebben a korban Wahrmann követően is zsidó hitű politikusok képviselték a parlamentben, nevezetesen Mezei Mór, majd Sándor Pál, de ha a Lipótvárosban más felekezeti nem rúghatott labdába, összességében a zsidó felekezethez való tartozás komoly hendi-kepet jelentett. Az 1896-os választásokon Pest megye dunapataji kerületében az „őskeresztény” Földváry Mihályt ellenfelei a következő kortesdallal igyekeztek lejáratni: „A Magyar nem Goldstein Számi, / Nem kell nekünk a Földváry; / Éljen Zlinszky, ő jó magyar. / Szíve, lelke csak jót akar.” A választást végül megnyerő Földváry a nótát a lejáratás hatékony eszközének tekinthette, hiszen saját választási röpirataiban nem mulasztotta el kiemelni ősi nemesi családból való származását.⁷⁵ 1900 elején időközi választást tartottak Szentesen. A köztudottan függetlenségi körzetben kormánypárti jelölt nem is indult, a kampányban a Kossuth-párti Dienes Márton és az Ugron-párti Molnár Jenő álltak szemben egymással. Noha ez utóbbi zsidó hitű volt, az *Egyenlőség* értesülései szerint megengedte, hogy kortesei a választók előtt katolikusként mutassák be, illetve ami pikánsabb: hogy katolikus ellenfelét zsidónak mondják. Az első fordulóban Dienes kapta a legtöbb szavazatot, de abszolút többséget nem szerzett, a második fordulóban Molnár győzött.⁷⁶ Az ellenjelölt zsidóként való bemutatása bevett, vagyis hatékonynak vélt kortesfogásnak számított. „Most Kölesden utaznak ilyen célzattal Halász Lajosra”, írta *Az Est* az 1910-es választási kampány idején a „tudvalevően” régi református családból származó függetlenségi, az előző ciklusban a Bihar megyei Ugra kerületben megválasztott jelölt kapcsán. „Az ellenfél kortesei vígan hirdetik, hogy Halász Lajos zsidó, és hogy új zsinagógát akar építtetni Kölesden. Halász Lajos mit tehetett egyebet, anyakönyvi, születésbizonyítványi másolatokkal árasztotta el a választó kerületét. Már-már hinni kezdték, hogy tényleg keresztény, mikor az elszánt kortesek új fogáshoz folyamodtak. Hozattak Budapestről egy szelíd, kedves arcú, öreg zsidó asszonyt, a ki most sorra járja a kölesdi házakat: – Ich bitt' Sie, szavazzon, auf mein Lojos. Fischerné vagyok Pestről, kérem szépen.”⁷⁷ Persze nem feltétlenül emiatt, mindenesetre Halász

74 Wahrmann Mórról ld. Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892*. Bp., Argumentum, 2006.

75 Szabó Dániel: Kortesdallók (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma). In: Somogyi Éva szerk.: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1991, 238, 241.

76 [Szabolcsi Miksa:] Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Szentese. *Egyenlőség*, 1900. jan. 28. 8.

77 Kölesden. *Az Est*, 1910. máj. 5. 7.

a Munkapárt elsőprő győzelmét hozó 1910-es választásokon nem jutott be a képviselőházba.

Hogy pár választókerület kivételével a képviselőjelöltek keresztény hite (híre) előnynek számított, nem jelenti azt, hogy a mandátumra ácsingózó zsidók emiatt hagyták volna el felekezetüket, noha a kortársak szerint ilyen is előfordult.⁷⁸ Többségükben már évekkal első megválasztásuk előtt áttértek, párnak már apjuk vagy szüleik kikeresztelkedtek. Mindenesetre a dualizmus korában az összesen 104 zsidó (származású) képviselő közül első megválasztásuk idején a 60 zsidó felekezetű férfival szemben 35-en konvertiták voltak, míg 9-en áttért apák, illetve szülők gyermekei. Ez utóbbiakat nem számítva az így már csak 95 képviselő között a konvertiták aránya 36,8%. Ha a már születésükkor megkeresztelteket is hozzávesszük, ami annyiban indokolt, hogy zsidó származásukat kortársaik számon tartották, olykor politikailag ki is használták ellenük, a konvertiták aránya 42,3%-ra emelkedik.⁷⁹ A kormányzati elitbe bejutottak körében az áttértek aránya ennél jóval magasabbnak mutatkozott. Az 1918-ig kinevezett hét zsidó (származású) helyettes államtitkár közül két férfi, a nyolc államtitkár és a hat miniszter közül egy-egy személy tartozott a zsidó felekezethez, vagyis a 21 főből mindössze négyen.⁸⁰ Amint a bárósított családok esetében, az áttérés jelentőségének megítélése itt is nézőpontfüggő. A zsidók integrációja szempontjából figyelemre méltó tendencia, hogy az első világháborút megelőző évek, majd a háború során Tisza István Munkapártja a zsidó nagypolgárság támogatása ellenjuttatásaként a zsidó elitnek már egyes hífhű tagjait is beemelte a kormányzati hatalomba. A dualizmus korszakának egészét nézve

78 Az 1910-es választások után az *Egyenlőség* hírül adta, miszerint a Mátészalkán 1905-ben és 1906-ban függetlenségi programmal megválasztott, ekkor még zsidó hitű Szunyog Mihály az 1910-es választások előtt „a mandátumért cserélt hitet”, Kossuth Ferenc volt a keresztapja. A választásokon mégis megbukott, mégpedig a zsidó vallású Szalkai Sándorral szemben. Ld. Zsidóhitű országgyűlési képviselők. *Egyenlőség*, 1910. jún. 5. 10. Az biztos, hogy 1910-ben Szunyog Mihályt Szalkai Sándor buktatta ki a képviselőségből, csak hogy míg az utóbbi Kossuth-párti, az előbbi Justh-párti volt, ami kétséges, hogy éppen Kossuthot kérte volna fel a keresztapjára. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc szerk.: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzok az országgyűlés tagjairól*. Bp., Szerkesztők kiadása, 1910, 423.

79 William McCagg könyvében 102, illetve 103 „zsidó” képviselőről tett említést. Felekezeti hovatartozásukkal nem foglalkozott, mivel művében zsidónak tekintett mindenkit, aki olyan családból származott, amely „valamikor a 19. században még zsidó volt”. Ld. William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 18, 129, 185. A *Zsidó Lexikon* (gyakran téves) információi és McCagg könyve alapján Andrew Janos arra a hibás következtetésre jutott, hogy a zsidó származású képviselők „legalább” háromnegyede áttért. Ld. Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary*, i. m. 180. Saját számításunkba csak a dualizmus idején megválasztott országgyűlési képviselőket vettük fel, mivel az emancipáció előtt a zsidó vallásúak eleve nem voltak választhatók.

80 Zsidó hitű volt az 1875-ben helyettes államtitkárnak kinevezett Horn Ede, majd az 1917-ben vagy 1918-ban, a harmadik Wekerle-kormány által kinevezett Fejér László, a már említett, 1913-ban államtitkárnak kinevezett Vadász Lipót, illetve az 1917-ben miniszteri megbízatást kapott Vázsonyi Vilmos.

azonban inkább a konvertiták jelentős, a zsidó (származású) képviselők több mint egyharmadát és a kormányzati elitbe jutók több mint negyötödét kitevő aránya a szembevetendő.

A kormányzati elitbe jutottak kivételével, az áttértek aránya a kulturális elitet képviselő, nyilvános rendkívüli vagy rendes egyetemi tanári kinevezést szerzett, illetve a Tudományos Akadémiába beválasztott személyek között bizonyult a legmagasabbnak. A zsidó vallásúaknak az egyetemekre, s különösen a budapesti tudományegyetemre való bejutása nehézségeiről az I. fejezetben már szóltunk. A dualizmus idején nyilvános rendkívüli/rendes tanári kinevezést elért 48 zsidó vallásban született férfi közül kinevezése időpontjában a 22 zsidó hitűvel szemben 26 személy, vagyis 54,2%-uk már valamelyik keresztény felekezethez tartozott.⁸¹ Ami az Akadémiát illeti, a taggá választás természetesen itt is sok mindenben múlt, a jelöltek tudományos teljesítményén, illetve felekezeti hovatartozásán kívül más tényezőktől is függött, véletlen körülmények összejátszásától, a jelölt kapcsolataitól, kollégái közötti népszerűségétől, az Akadémián belüli pillanatnyi erőviszonyoktól. Ha lehetséges, hogy a pedagógus és művelődéspolitikus Kármán Mór, akinek gimnáziumi tanterve és módszertani munkái több évtizeden át meghatározó hatást gyakoroltak a középfokú oktatásra, zsidó felekezeti státusza miatt nem lett soha a testület tagja,⁸² a kollégái körében népszerűtlen büntetőjogász, államtitkár, majd kúriai tanácselnök Csemegi Károlyon katolikus mivolta sem segített: bár munkássága messze felülmúlta az Akadémia tagjainak átlagteljesítményét, ő sem lett akadémikus.⁸³ Azon 54 zsidó hitben született tudós közül, akit 1917-ig beválasztottak az Akadémiába, 41 hazai és 13 külföldi személy található. Az első az 1840-ben még zsidó hitűként megválasztott Bloch Móric, az utolsók az 1917-ben taggá lett matematikus Steiner Lajos, illetve a lipcsei egyiptológus Georg Steindorf. A 13 külföldi tag közül 10 zsidó vallású volt és 3 konvertita, a 41 hazai tag közül 20 zsidó hitű és 21 konvertita.⁸⁴ Akármilyen lehetett is egyesek vallásváltásának oka, a hazai tagok több mint fele elhagyta felekezetét. Az Akadémián, írta Gunst Péter Marczali Henrik önéletrajzában utószavában, „a századfordulón következik be a kimondottan konzervatív, jórészt antiszemita körök előrenyomulása, összefüggésben az-

81 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 152–155. Itt is megismételjük: Ifj. Purjesz Zsigmond kinevezésekor megjelölt vallása (római katolikus) téves adat, Purjesz ekkor még zsidó hitű volt. Az 1848-tól 1944-ig kinevezett zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok listájában e 48 személyen kívül az 1918-ig kinevezettek közül négyen kitért apa/szülők gyermekei voltak. A konvertiták aránya velük együtt 57,7%-ra emelkedik. Kinevezésüket ketten még 1867 előtt kapták (az 1853-ban katolizált Wertheim Tódor 1854-ben, az 1837-ben szintén katolikus hitre tért Korányi Frigyes 1866-ban), vagyis olyan időszakban, amikor a zsidó vallásúak kinevezése eleve lehetetlen volt, így őket a fenti számításba nem vettük be.

82 Mellőzésének Komlós Aladár szerint ez volt az oka. Ld. Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 177.

83 Csemegi népszerűtlenségéről ld. Uo. 205.

84 S. R. [Seltmann Rezső]: Akadémia tagjai. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 17–18.

zal, hogy Eötvös Loránd, belefáradva ezen ügyek kezelésébe, az ilyen s hasonló viták elsimításába, lemondott az elnökségről. Bár az Akadémián a liberális elemek szívósan védekeztek ezután is, nem voltak képesek megállítani a konzervatív-reakciós hullámot.⁸⁵ Noha ilyen kis számoknál a statisztika csupán indikatív jellegű, mindazonáltal megfigyelhető: míg 1883–1900 között 8 zsidó vallású és 5 áttért férfit választottak az Akadémia tagjai közé, a következő tizenhét év során az 5 zsidó vallású férfival szemben már 7 konvertita vált akadémikussá.⁸⁶ Megjegyzendő végül, mintegy a sors fintoraként, hogy a zsidó felekezettel való szakítás szintén rendkívül gyakorinak bizonyult azon, a kulturális establishment intézményein kívül rekedt és azzal szemben álló progresszív értelmiségiek között, akik, míg mélységesen elítélték a hagyományos elitet szerintük szervilisen kiszolgáló, ahhoz társadalmilag „dörgölődő” zsidó nagyságokat, ezen az egy ponton, vagyis áttérési hajlamukban akaratlanul is találkoztak velük.⁸⁷

2. AZ ÁTTÉRÉSEK ORSZÁGOS STATISZTIKÁI

Az izraelita vallásról, illetve vallásra történő áttérések adatait 1896-tól publikáló Központi statisztikai hivatal csupán annak a közlésére szorítkozott, hogy a szorosán vett Magyarországon évről évre hány izraelita férfi és nő tért át a római katolikus, a görög katolikus, az evangélikus, a református, az unitárius, majd 1907-től a két évvel korábban törvényesen elismert baptista vallásra. A konvertiták kilétét illetően tehát egyetlen információval szolgált, nevezetesen

85 Gunst Péter: Marczali Henrik (ami az emlékezésekből kimaradt), i. m. 330.

86 A számítások alapja: S. R. [Seltmann Rezső]: Akadémia tagjai, i. m. 17.

87 Diner-Dénes József, Pikler Gyula, Hevesi Sándor, Somló Bódog, Fenyő Miksa, Nagy Endre, Szabó Ervin, Elek Artúr, Erdős Renée, Kunfi Zsigmond, Leopold Lajos, Varga Jenő, a már említett Hatvany Lajos, Gellért Oszkár, a Polányi testvérek, Balázs Béla, Lesznai Anna, Lukács György, Dénes Zsófia..., a kitértek listája hosszan sorolható. A következő fejezetben többükre részletesebben visszatérünk. A haladó értelmiség zsidósághoz való viszonyára ld. Litván György: Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben. In: Fűzfa Balázs – Szabó Gábor szerk.: *A zsidókérdésről*. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 11–27.; Uő: Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 308–316.; Mary Gluck: *Georg Lukács and his Generation 1900–1918*. Cambridge – London, Harvard University Press, 1985.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 471–553. A jelentős részben zsidó (származású) értelmiségiekből verbuválódó *Husadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság tagjainak társadalmi hátterére, pályafutása kezdetére ld. Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrácia ideológia kialakulása. A „Husadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 15–18.

nemük szerinti megoszlásukkal. 1896 és 1914 között 4299 férfi és 4153 nő tért át a zsidó vallásról valamelyik keresztény vallásra, a zsidó konvertiták tehát közel egyenlő arányban oszlottak meg a férfiak és a nők között, előbbieket az áttértek 50,9%-át, utóbbiak 49,1%-át tették ki. Öt-, illetve négyéves bontásban a nők aránya az áttértek között a következőképpen alakult: 1896–1900: 48,6%; 1901–1905: 49,1%; 1906–1910: 49,5%; 1911–1914: 49,2%.⁸⁸ A változás az évek folyamán csekély, a nőknek az áttérők közötti kismértékű emelkedését egy még kisebb csökkenés követi.

Az áttérők nemi megoszlásáról a hivatalos statisztikán kívül egy forrással, a PIH-nél áttérési szándékukat a törvény előírásának megfelelően két ízben bejelentők adataival rendelkezünk. A PIH éves jelentései szerint 1896 és 1914 között az áttérésüket bejelentők 56,1%-a került ki a férfiak, 43,9%-a a nők közül, az országos átlaghoz képest a nők aránya itt jelentősen kisebb. Ennek részben az lehet a magyarázata, hogy a fővárosban az izraelita nők aránya is alacsonyabb volt, mint országos szinten. Az izraelita lakosságnak a nők Magyarországon 1900-ban 50,3%-át, 1910-ben 50,4%-át tették ki, a fővárosban 47,8, majd 48,4%-át.⁸⁹ A Pesten vallást váltók között a PIH statisztikáihoz képest a férfiak felülreprezentáltsága azonban minden bizonnyal nagyobb volt. Egyrészt, mert a fővárosban kitérés nélkül betérők nagy többsége férfi lehetett, erre utal, hogy a korabeli zsidó sajtóban említett konkrét esetek kivétel nélkül férfiakat neveztek meg. Másrészt a PIH azokat sem számította a hivatalosan kitértnek tekintettek közé, akik áttérési szándékukat csak egy ízben jelentették be, noha egy részük feltehetően megkeresztelkedett. Éves jelentéseiben a pesti hitközség 1906-tól a rájuk vonatkozó adatait is közzétette: 1906–1914 között a kitérésüket csupán egyszer bejelentők között a férfiak aránya 62,5%-kal majdnem elérte a kétharmadot. A PIH által törvényesen kitértnek tekintettek körében a nők aránya – 1896–1900: 45,2%; 1901–1905: 40,8%; 1906–1910: 43,3%; 1911–1914: 46,8%⁹⁰ – az országos statisztikákhoz hasonlóan nagyon enyhén növekedett, erős közbülső ingadozásokkal.

Az emancipált európai zsidó közösségek közül a konvertiták nemi megoszlásáról országos statisztikával csak Magyarországon rendelkezünk. Németország esetében annyit tudunk, hogy a hitközségükből vallásuk megtartása mellett hivatalosan kiváltak több mint kétharmadát – 1873–1918 között 68%-át – a férfiak alkották.⁹¹ A nagyvárosokat illetően már több adatunk van. Párizsban az 1807–1914 között katolizált 877 izraelitának 48%-a tartozott a

88 Ld. a *Magyar statisztikai évkönyvnek* az 1896–1914-es évekre vonatkozó, 1897–1916 között kiadott 4–22. évfolyamait.

89 *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és hitfelekezettel egybevetve. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*. Bp., Athenaeum, 1906, 9, 85.; *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 56., i. m. 313, 429.

90 A számítások alapja a Pesti Izraelita Hitközség előjáróságának az 1896–1914-es közigazgatási évekről kiadott éves jelentései.

91 Peter Honigmann: *Die Austritte aus der Jüdischen Gemeinde Berlin 1873–1941*, i. m. 134.

női nemhez,⁹² Berlinben a protestáns vallásra tért zsidóknak 1873–1906 között csupán egynegyede, amely arány 1908-ban 37%-ra, majd 1912-ben 40%-ra emelkedett.⁹³ Bécsben a nők a vallást váltó zsidóknak 1870-ben 43,6%-át, 1880-ban 44,5%-át, 1890-ben 44,0%-át, 1900-ban megint 43,6%-át, majd 1910-ben 50,2%-át tették ki.⁹⁴ Prágában a nők aránya erős ingadozást mutatott: 1868–1882 között a konvertiták közel kétharmada, 64,9%-a közülük került ki, 1883–1892 között arányuk 41,3%-ra csökkent, az 1893–1897-es időszakban pont annyi nő tért át, mint férfi, 1898 és 1912 között arányuk 36,8%-ra esett vissza, majd 1913–1917-ben az áttérők 50,2%-ára emelkedett. A korszak egészét nézve 1868–1917 között Prágában az áttért zsidók 44,0%-a tartozott a nők közé.⁹⁵ Végül, mintegy kakukktójásként: a nyugat-galíciai Krakkóban 1887 és 1902 között megkeresztelkedett 444 zsidó között a nők aránya 68,0%-kal a kétharmadot is meghaladta.⁹⁶ „Általánosságban”, írta Todd Endelman, „a zsidó társadalom akármely szintjén helyezkedtek is el, a nők kevésbé voltak hajlamosak elszakítani a zsidósághoz fűződő kötelekeiket, mint a férfiak.”⁹⁷ Amint a fenti adatokból látható, „általánosságban” ez valóban így történt, de nem mindig, és az eltérés, a sorból a galíciai zsidóság jóval hagyományosabb mivolta révén némileg kilógó Krakkóról nem is beszélve, számos esetben jelentéktelen, így például Magyarországon.

A nők kisebb áttérési hajlamát Todd Endelman társadalmi helyzetükkel magyarázta: mivel legtöbbször otthon maradtak, nem voltak kitéve azon kísértésnek, amely az ambíciózus vagy csak egyszerűen állást kereső férfiakat felekezeti státuszuk megváltoztatásához vezette.⁹⁸ Feltevését Endelman részben az azonos véleményt kifejtő Marion Kaplan munkájára alapozta. Kaplan szerint 1873 és 1912 között a nők aránya a berlini konvertiták körében a növekvő antiszemitizmus hatásán kívül azért emelkedett, mert a védett otthoni szférát elhagyva mind többen léptek a munkaerőpiacra, s így mind többen szembesültek vallási hovatartozásuk potenciális hátrányával.⁹⁹ Kaplan érvelése önmagában logikusnak tűnik, de a magyar zsidó nők áttérésére nem nyújt kielégítő magyarázatot. A századforduló Magyarországon az izraelita kereső nők száma a teljes munkapiacra csak enyhén növekedett, de egyes, főleg modern szektorokban roppant jelentősen nőtt.¹⁰⁰ Amint az álláshirde-

tésekből láthattuk, a férfiak mellett a zsidó nők szintúgy szembesülhettek azal, hogy felekezeti státuszuk korlátozza elhelyezkedési esélyeiket. Felmerül ekképpen a kérdés: 1896–1914 között a konvertita nők aránya itthon miért emelkedett csupán minimálisan, illetve miért volt körükben az áttérés eleve alig valamivel ritkább, mint a hozzájuk képest jóval nagyobb arányban aktív férfilakosság körében?¹⁰¹ A történetírói nézet szerint a nők alárendelt pozíciójából fakadóan egy keresztény nőt feleségül vevő zsidó férfihoz képest egy keresztény férfival házasságot tervező, illetve ily házasságban élő zsidó nő kisebb eséllyel állhatott ellen jövődöbelije vagy annak családja által esetlegesen gyakorolt áttérési nyomásnak.¹⁰² Lehetséges, hogy Magyarországon a vallást váltó zsidók között a nők aránya azért mutatkozott nagyobbak, mint a fővárosban, illetve más európai nagyvárosokban, mert e nyomás nagyobb súllyal nehezedett a vidéken élő nőkre. Az is elképzelhető, hogy az áttérők körében a nők aránya 1896–1914 között azért maradt szinte azonos szinten, mert míg egyfelől egyre több nő tért át a szakmai életben megnyilvánuló diszkrimináció hatása alatt, másfelől egyre kevesebb nő kényszerült arra, hogy egy kereszténnyel tervezett házasság érdekében, illetve keresztény férje kérésére elhagyja felekezetét. Mivel más forrással e téren nem rendelkezünk, e spekulatív feltevéseknél egyelőre többre nem futja.

Az áttérők száma és neme mellett az állami statisztika által nyújtott egyetlen információ a zsidó konvertiták vallási preferenciája. Kiletűkről ez nem mond semmit, de döntésük motivációjára már vet némi fényt. Magyarországon 1900-ban és 1910-ben a nem zsidó (keresztény és „egyéb”) lakosság a különféle keresztény felekezetek között a következőképpen oszlott meg (1. táblázat).

16,56%-ról 15,24%-ra csökkent, a fővárosban egészen minimálisan 21,87%-ról 21,89%-ra nőtt. Ugyanezen időszakban viszont a zsidó vallású ipari tisztviselőnők száma több mint háromszorosára, 600-ról 1959-re, a kereskedelem és a hitelélet területén dolgozó izraelita tisztviselőnőké szintén több mint háromszorosára, 1109-ről 3460-ra, a közszolgáltatásban és a szabadfoglalkozásokban a zsidó felekezetű önálló nők és a tisztviselőnők száma 2499-ről 3821-re emelkedett. Ld. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*, i. m. 5, 9, 85.; *Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat*. 56., i. m. 313, 429. A korszak női foglalkoztatottságáról ld. Nagy Mariann: *Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában*. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta szerk.: *Nők a modernizáló társadalomban*, i. m. 205–222.

101 1900 és 1910 között az izraelita férfilakosságon belül a keresők aránya Magyarországon 58,6%-ról 61,2%-ra, Budapesten 65,2%-ról 69,5%-ra növekedett. Ld. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*, i. m. 9, 85.; *Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat*. 56., i. m. 313, 429.

102 Karády Viktor: *A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején*, i. m. 228–231.; Steven M. Lowenstein: *Jewish Inter-marriage and Conversion in Germany and Austria*, i. m. 31.

92 Philippe-Éfraïm Landau: *Se convertir à Paris au XIXe siècle*, i. m. 30, 40.

93 Marion Kaplan: *Tradition and Transition*, i. m. 18.

94 Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 132.

95 Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia*, i. m. 76.

96 Rachel Manekin: *The Lost Generation: Education and Female Conversion in Fin-de-Siècle Kraków*. In: Chaeran Freeze – Paula Hyman – Antony Polonsky szerk.: *Jewish Women in Eastern Europe*. (Polin: Studies in Polish Jewry, 18.) Oxford – Portland, The Littman Library of Jewish Civilization, 2005, 191.

97 Todd M. Endelman: *Introduction*, i. m. 14.

98 Uo.

99 Marion Kaplan: *Tradition and Transition*, i. m. 18.

100 1900 és 1910 között az izraelita kereső nők összlétszáma országos szinten 69 331-ről 70 018-ra, Budapesten 17 671-ről 21 607-re emelkedett, a zsidó női lakosság arányában országosan

1. táblázat

A nem zsidó vallású lakosság százalékos megoszlása Magyarországon		
Vallás	1900	1910
Római katolikus	51,2	51,9
Református	15,2	15,0
Görögkeleti	13,7	13,5
Görög katolikus	11,5	11,6
Evangélikus	7,9	7,5
Unitárius	0,4	0,4
Egyéb	0,1	0,1
Összesen	100,0	100,0

Ehhez képest 1896–1914 között a zsidó vallást elhagyók vallási preferenciája az alábbi megoszlást mutatja (a felekezetenkívülivé váltak itt értelemszerűen nem szerepelnek) (2. táblázat).¹⁰³

2. táblázat

A zsidó áttérők által választott vallás Magyarországon, 1896–1914 (százalék)			
Vallás	Férfiak	Nők	Együtt
Római katolikus	66,8	68,3	67,5
Református	23,2	20,3	21,8
Görögkeleti	0,4	1,5	0,9
Görög katolikus	1,5	1,8	1,6
Evangélikus	6,9	7,4	7,1
Unitárius	1,1	0,6	0,9
Baptista (1907-től)	0,04	0,02	0,03
Összesen	100,00	100,00	100,00

Az egyes keresztény felekezetek országos képviseltségéhez képest a zsidó áttérők nagyobb aránya választotta tehát a római katolikus, a református és az unitárius felekezeteket, enyhén kisebb százaléka az evangélikus felekezetet, és jóval kisebb aránya a görögkeleti, illetve a görög katolikus vallást.

Amint írta visszaemlékezéseiben az 1885-ben katolizált Angyal Dávid: „A plébános aki megkeresztelt, a szertartás után megjegyezte, hogy világi

103 A számítások alapja a *Magyar statisztikai évkönyv* 1896–1914 között kiadott kötetei.

szempontból nem célszerűen választottam a felekezetet. Szerinte ugyanis Tisza Kálmán kormányzata a katolikus intelligenciát nem pártolta oly nagy mértékben, mint a kálvinistát. Ez a felekezeti verseny engem akkor nem érdekelt.”¹⁰⁴ Egy 1900-ban megjelent antiszemita röpirat szerzői szerint az „előkelő” konvertiták ezen, Angyal által saját elmondása szerint ignorált szempontot messzemenően figyelembe vették: „A zsidók előkelő, eszélyes tagjainak áttérésére vonatkozóan igen érdekes, hogy többségük gróf Szapáry miniszterelnöksége alatt katolikus, báró Bánffy alatt protestáns lett. S mostanáig Széll alatt vegyesen úgy az egyik, mint a másikra térnek át.”¹⁰⁵ Megállapításukat a szerzők semmiféle adattal nem támasztották alá, és arra nézve sem szolgáltatott magyarázattal, hogy a katolikus vallású Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt a zsidók miért váltottak taktikát. A kortársak mindenesetre a zsidó konvertiták vallási preferenciájában látták áttérésük érdekorientált jellegének egyik legegyszerűbb jelét. Az „agrárius körökben” dívó „gúnykép” szerint, írta gróf Zay Miklós 1903-ban, „a zsidóság még a vallásváltoztatás terén is követte a kor divatos áramlatait. A Deák-párt idején, mikor a katolikus elem vezetett, a legtöbb megtért izraelita Szent Péter szobrának zsámolyára térdelt, Tisza [Kálmán] és Bánffy idejében a kálvinista tógát öltötte magára.”¹⁰⁶ A statisztikák nem igazolják e vélekedést: A református Bánffy Dezső 1895–1899-es miniszterelnöksége idején, pontosabban 1896–1898 között az áttérő férfiak 25,5%-a választotta a református vallást, valamivel tehát többen, mint a korszak egészében (23,2%), ám az ingadozás ezen években is jelentős volt: 1897-ben a férfiak 30,6%-a, 1898-ban csak 21,0%-a döntött a református vallás mellett. A szintén református Tisza István 1903 novemberétől 1905 júniusáig tartó első miniszterelnöksége alatt, pontosabban 1904-ben a református vallásra tért férfiak aránya viszont csupán 22,4% volt, vagyis valamivel alacsonyabb, mint az 1896–1914-es korszak átlaga, míg a római katolikus vallást választóké ez évben a 19 év átlagánál magasabb, 68,8% versus 66,8%.

A zsidó sajtó a keresztény felekezetek közötti választás esetleges konjunktúráinak kérdésével nem foglalkozott, e téren megelégedett a választás elsősorban pragmatikus jellege leszögezésével: „Ahol a hatalom, a befolyás, az állások a protestánsok kezében vannak, ott a zsidó leginkább a protestáns vallásra tér”, írta Szabolcsi Miksa 1903-ban. „Nálunk, mint katolikus államban, érdeke inkább talál kielégítést a katolikusoknál.”¹⁰⁷ E tekintetben a történetírás sem mond mást. „A kitérések irányát”, írta Karády Viktor, „elsősorban a felekezetváltástól várt társadalmi haszon szabályozta – amelynek a maximumát majdnem mindig a többségi katolicizmus kínálta.”¹⁰⁸

104 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 85.

105 Egy jogász és egy bölcész: *Kereszt, zsidó, vallás*. (Gondolatok) Bp., Stephaneum, 1900, 39.

106 Zay Miklós: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 961.

107 Szabolcsi Miksa: *Meturgeman*. Haypál Benő szövegéről. *Egyenlőség*, 1903. jan. 25. 6.

108 Karády Viktor: *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon*, i. m. 73.

Hogy a zsidó vallást elhagyók zömét új felekezetük választásában nem a vallási meggyőződés vezérelte, ez nemcsak mindazon esetben egyértelmű, amikor valaki egy keresztény személlyel kötendő házasság miatt, illetve már megkötött házasság eredményeképpen tért át ez utóbbi hitére, akármelyik volt is az. Aligha lehet ugyanis véletlennek tekinteni, hogy a konvertitáknak csupán elenyésző része választotta a lakosságnak 1910-ben 13,5, illetve 11,6%-át tömörítő görögkeleti, illetve görög katolikus vallást, vagyis azon két felekezetet, amelynek tagjai egyszerre képezték a magyarországi lakosság legkevésbé polgárosultabb és legkisebb arányban magyar nemzetiségű részét.¹⁰⁹ Az is több mint valószínű, hogy a protestáns vallásokon belül az áttérőknek a református vallás iránt tanúsított, az evangélikushoz képest jóval nagyobb vonzalmában közrejátszott az előbbinek szinte kizárólagosan, míg az utóbbinak alig egyharmadában „magyar” jellege.¹¹⁰ Feltűnő továbbá, hogy a nagypolgárság áttért tagjai, amint ez a fentebb említett pár példából is látható, az esetek elsöprő többségében a katolikus vallást választották. „Végre ím akadt egy *gazdag izraelita is*”, örvendezett a *Dunántúli Protestáns Lap* 1898-ban Wahrmann Renée református vallásra térésekor, „a ki elégedetlen levén régi vallásával, annak elhagyásánál s az új megválasztásánál nem arra tekint, hogy hol a többség, a pompa, a fény és a hatalom”. Hogy Wahrmann Mór lánya egyszerűen jövődöbeli császári és királyi kamarás – vagyis pompát és fényt nem nélkülöző – férje vallására tért át, ezt a névtelen cikk szerzője a lap megjelenésekor még nem tudhatta.¹¹¹

A zsidó konvertiták két legkedveltebb felekezete, a katolikus és a református közötti választás terén Szabó Imre református lelkész szerint a pragmatikus megfontolások ideológiai vonzalmakkal keveredtek: „Míg a katolikus egyházba az uralkodó vallás szárnyai alatt védelmet kereső zsidóság nyomult”, írta a háború előtti időkről 1924-ben, „a református egyházat liberális musáért keresték, mert itt nincs annyi ceremónia”.¹¹² Amint viszont Angyal Dávid példája mutatja, és esete feltehetően nem volt egyedi, a két felekezet közötti választás fakadhatott a körülmények véletlenszerű összeállításából is. Miután úgy döntött, hogy elhagyja a zsidó vallást, Angyal Dávid először a református hitre gondolt. „A kálvinizmushoz sok kapocs fűzött gyermekkorom óta, és kivált amióta Gyulaiban tisztelni tanultam Kálvin hitével együtt járó erényeket.” Ám ettől eltántorította, hogy a saját felekezetének lelkészein gyakran ironizáló Gyulai Pál vallásosságában nem volt semmi „egyháziasnak

nevezhető”, viszont „feltűnően szerette a katolikus alsó papságot és a szerzeteseket”. Az elbizonytalanodott Angyal helyett a döntést végül Gyulai hozta meg: „Észrevette, hogy szeretettel beszélek Pauler Gyula történetírói lelkiismeretességéről és a Wesselényi-féle összeesküvésről írt könyvének világos előadásáról. Vállalkozott arra, hogy szól Paulernek áttérésemről. Pauler, a buzgó katolikus, örömmel vállalta a keresztapaságot.”¹¹³

A vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. évi XLIII. törvény 23–30. §-ai által lehetővé vált és szabályozott felekezetenkívüliség kevésbé vonzotta a zsidókat, e lehetőséggel, írta Zeke Gyula, „az összes felekezetek közt az izraelita kilépők éltek a legkisebb számban és arányban a századforduló negyedszázada során”.¹¹⁴ Míg az 1896–1914 között felekezetet váltó 117 393 személynek 7,2%-a, addig a 31 339 felekezetenkívülivé válnak csupán 1,3%-a tartozott korábban az izraelita felekezethez, összesen 418 fő, 345 férfi és 73 nő, az ezen időszakban *kitért* 8870 zsidó 4,7%-a.¹¹⁵ A tény, hogy a többi felekezet híveihez képest jóval kevesebb zsidó vált felekezetenkívülivé, nem a zsidók nagyobb vallásosságaként értelmezendő, a felekezetenkívülivé váló keresztények zöme ugyanis nem a vallásos eszme elutasításából választotta a felekezetnélküli státuszt, hanem éppen ellenkezőleg azért, mert ez jelentette az egyetlen lehetőséget arra, hogy a korszakunk végéig, illetve 1905-ig szektának minősülő, vagyis nem *elismert* nazarénus, illetve baptista vallás híveiként élhessenek.¹¹⁶ A zömében pragmatikus megfontolásokból áttérni készülő zsidók számára a felekezetenkívülivé válás azzal az egyetlen kézzelfogható haszonnal kecsegtetett, hogy a felekezetéből kilépett egyénnek nem kellett tovább kultuszadót fizetnie, de ezen előnyt is csupán kitérése után hat évvel kezdhette élvezni, az 1895. évi XLIII. törvény 25. §-a értelmében ugyanis a felekezetnélkülivé vált személy egyházi járulékát a kitérését követő ötödik naptári év végéig továbbra is köteles volt befizetni. A kortárs percepciót tekintve a felekezetenkívüliség ráadásul kifejezetten rizikós döntésnek tűnhetett. Amint a volt miniszterelnök Bánffy Dezső írta 1903-ban: „A valláspolitikai törvények kimondják ugyan a felekezetnélküliség lehetőségét, de nem propagálják azt, nem propagáljuk mi sem, mert abban sem valláserkölcsei érdekét, sem nemzeti érdekét nem látunk. Bizonyos nemzetközi – kozmopolita – színezete lehet annak.”¹¹⁷ Kozmopolita színezet... az érvényesülésüket kitérésük révén megkönnyíteni kívánó zsidók számára e címke aligha bírhatott nagy vonzóerővel.

109 1900-ban a görögkeleti 78%-a tartozott a román, 19,5%-a szerb és csupán 1,4%-a magyar nemzetiséghez. A görög katolikusok 57,8%-át a románok tették ki, 22,3%-át a rutének, 13,4%-át a magyarok. Ld. Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*, i. m. 163.

110 1900-ban a reformátusok 98,2%-a volt magyar nemzetiségű, vagyis vallotta magát magyar anyanyelvűnek a népszámláláskor, míg az evangélikus felekezet tagjainak 36,7%-a került ki a szlovákok, 32,6%-a németek és 28,6%-a magyarok közül. Uo.

111 Wahrmann Renée reformátussá lesz. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1898. jan. 8. 28.

112 Szabó Imre: A budapesti reformátusság lelki rajza, i. m. 13.

113 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 84–85.

114 Zeke Gyula: Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között, i. m. 243.

115 Ld. a Magyar statisztikai évkönyv 1897 és 1916 között kiadott 4–22. évfolyamait.

116 Kenéz Béla: A felekezeten kívül állókról. *Husadik Század*, 3. évf. 1902, 12. sz. 483–503.

117 Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Bp., Légrády Testvérek, 1903, 167.

3. AZ ÁTTÉRŐK FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA

Az állami statisztika legszembetűnőbb hiányossága, hogy az áttérők területi megoszlását illetően rendelkezésére álló adatokat nem tette közzé, noha ezt a lelkészi hivatalok jelentései alapján a legapróbb részletekbe menően megtehetette volna.¹¹⁸ A századforduló német és osztrák, többnyire cionista zsidó statisztikusainak az áttérésekkel foglalkozó munkái óta közhelynek számít, hogy a zsidók vallásváltása elsősorban városi jelenség.¹¹⁹ Az állítás logikus: míg a városba vándoroltaknál kevésbé érvényesül a távoli család és rokonság jelentette visszatartó erő és a hitköztség is kevésbé képes uralkodni nagyszámú tagjai felett, a városi zsidó lakosság körében előrehaladottabb a szekularizáció, több a feltörekvő, vallását potenciálisan akadályként megélő zsidó, és nagyobb a keresztényekkel létesített s áttéréshez vezethető szerelmi viszony esélye. Amiként a német zsidóság kapcsán Steven Lowenstein kimutatta, e nézet csak részben helytálló. A döntő tényező nem annyira a közösség vidéki, illetve városi jellegében rejlett, mint inkább az adott zsidó közösség történetében, a zsidó hagyományokban való gyökerezettségében, illetve ennek hiányában.¹²⁰

A „faji” logikát követő 1941-es népszámlálás részben igazolja a városi dominancia tézisé, de az áttérések döntően „neológ” régiókra való koncentrációját is, vagyis a vallásváltás alacsony mértékét az „ortodox” vidékeken, s így az ortodox hagyományú városokban. A népszámláláskor a megkérdezetteknek be kellett jelenteniük, hogy nagyszüleik és szüleik közül hányan tartoztak (volt) az izraelita felekezethez. A felvidéki és kárpátaljai visszacsatolások, illetve a délvidéki területi visszafoglalások révén 725 007 főre növekedett zsidó vallású lakosságon kívül a népszámlálás 61 548 olyan keresztény hitű vagy felekezeten kívüli személyt számolt össze, akinek nagyszülei között legalább egy a zsidó hitben született. A népszámlálás adatait összegző 1944-es tanulmányában a kor neves antiszemita statisztikusa, Kovács Alajos részletes táblázatot és magyarázatot nyújtott arról, hogy a teljes „zsidó” – vagyis zsidó hitű és származású – népességen belül vármegyénként és városokként mekkora volt a „zsidóvérű keresztények”, vagyis a legalább egy zsidó hitben született nagyszülővel rendelkezők aránya. „Aszerint, amint északkeletről nyugatra és délnyugatra megyünk a vármegyéken át”, írta Kovács, vagyis az ultraortodoxia fellegvárát elhagyva a mérsékeltbb ortodoxia és a neológ dominanciájú régiók felé, „látjuk, hogy hogyan növekszenek a zsidók keve-

redésére mutató arányszámok. [...] Minél közelebb megyünk az északkeleti határhoz, annál kisebbek az arányszámok.” A „zsidóvérű keresztények” aránya Pest megyén kívül a dunántúli megyékben és az Alföld déli megyéiben mutatkozott a legnagyobb, míg Kárpátalján, vagyis a beregi, máramarosi és ungi közigazgatási kirendeltségben elenyésző maradt. A törvényhatósági jogú városokban a zsidó származásúak aránya általában sokkal magasabb volt, átlagosan 7,8%, de az ortodox vidékeken ez esetben is szembetűnően alacsonyabb: Budapesten 17,5%, Szegeden 15,8%, Pécsen 13,3%, Kecskeméten 11,5%, Hódmezővásárhelyen 11,2%, Székesfehérváron 10,7%, Szatmárnémetiben viszont csak 1,2%, Ungváron 1,3%, még Nagyváradon is csak 3,4%, Miskolcon 4,5%. A 61 548 „zsidóvérű keresztény” 73,8%-a élt a törvényhatósági jogú városokban, 61,6%-a Budapesten.¹²¹

E forrás nem szolgál adatokkal a trianoni békeszerződés révén Magyarországtól elszakadt és a visszacsatolások által nem érintett városokról, így például Aradról, ahol egy, az *Aradi Friss Újsághoz* 1902-ben beküldött cikk szerzője szerint „az áttérési kedv” talán még a fővárosnál is nagyobb volt.¹²² Ráadásul a százalékarányok valamelyest megtévesztőek. Míg 1941-ben Budapest után a teljes „zsidó” lakosságon belül a legalább egy zsidó hitben született nagyszülővel rendelkezők aránya a maga 15,8%-ával Szegeden volt a legnagyobb, ez csupán 781 főt jelentett, szemben a fővárosban élő 37 931 „zsidóvérű kereszténnyel”. A századforduló Budapestjén egy vagyonos zsidó áttérése már nem keltett különösebb feltűnést, a vidéki városokban, így Szegeden még igen. „Eddig a hitszere a főváros nagynevű »zsidó«-inak kizárólagos privilégiuma volt. Most, úgy látszik, átcapott már e járvány a vidéki zsidó haute financere is”, írta 1906-ban *Szenzációs kikerestelkedés* cím alatt a miskolci és debreceni megjelenésű *Szombati Újság* azon alkalomból, hogy a „többszörös milliomos” Back Bernát, szegedi gőzmalomtulajdonos, „megjelent e napokban Dr. Löw Immanuel főrabbinál, akinek két tanú jelenlétében bejelentette, hogy a zsidó felekezet kötelékéből kilép és római katolikus lesz”.¹²³

Visszatérve a korabeli adatokra, a PIH éves jelentései és a Budai Izraelita Hitköztség lapjában publikált kitérők listája, plusz némi spekuláció lehetővé teszi, hogy hozzávetőlegesen megállapítsuk a fővárosban kitért zsidóknak az országban kitérték körében elfoglalt arányát. Míg az állami statisztikák szerint Magyarországon 1896–1914 között 8870 zsidó tért át, illetve vált felekezeten kívülivé, a pesti neológ hitköztség rabbiságánál, amint azt már korábban írtuk, ez időszakban a törvény előírásainak megfelelően 3737 felnőtt jelentette be kitérését,¹²⁴ ami az országban kitérték 42,1%-ának felel meg. Ez önmagában is a

118 A statisztikai hivatalnak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába átkerült levéltári anyagában az eredeti lelkészi kimutatások nem találhatók.

119 Ld. Arthur Ruppin: *The Jews of To-Day*, i. m. 188.

120 Steven M. Lowenstein: *Was Urbanization Harmful to Jewish Tradition and Identity in Germany?* In: Ezra Mendelsohn szerk.: *People of the City: Jews and Urban Challenge*. Studies in Contemporary Jewry XV. New York – Oxford, Oxford University Press, 1999, 80–106.

121 Dolányi (Kovács) Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 22. évf. 1944, 4–5. sz. 95–103., különösen: 102–103.

122 Egy zsidó: Perlekedés az áldás körül. *Aradi Friss Újság*, 1902. jan. 19. oldalszámozás nincs [1].

123 Szenzációs kikerestelkedés. *Szombati Újság*, 1906. máj. 25. 7.

124 Ld. A Pesti Izr. Hitköztség előjáróságának 1896 és 1914 közötti jelentéseit. Itt is megismétljük: az 1899-es és 1900-as jelentést találtuk meg, az 1901-es jelentést megadja viszont az 1900-as év kitérési adatait is. 1899-re nézve az 1898-as és 1900-as évek átlagával számoltunk.

fővárosi zsidóságnak az ország izraelita lakosságán belül elfoglalt aránya kétszerese (1900-ban 20,3%, 1910-ben 22,3%). A fővárosban áttért zsidók tényleges száma ennél azonban több okból is nagyobb volt. Egyrészt a PIH nem adhatott kimutatást azon, a felekezeti sajtó által több százra becsült felnőtt konvertitákról, akik kitérés nélkül tértek be valamelyik keresztény felekezetbe, aminthogy azon, a zsidó kiadványok által szintén több százra becsült 7 és 18 év közötti kiskorúkról sem, akiket a keresztény lelkészek törvénytelenül kereszteltek meg – noha az országos statisztikában az előbbiek értelemszerűen, az utóbbiak valószínűleg bennfoglaltak. Másrészt a PIH csak azokat tekintette hivatalosan kitértnek, akik a törvény előírásainak megfelelően áttérési szándékukat kétszer is bejelentették a rabbiságnál. A bejelentési kötelezettségnek csak egyszer eleget tevők számát jelentéseiben 1906-tól kezdve tüntette fel, az ezen évtől 1914-ig regisztrált 283 személy esetében azt feltételezzük, hogy felük ténylegesen is áttért. Végül, noha a századfordulón a budapesti zsidó lakosság több mint 90%-a területileg a PIH-hez tartozott, a főváros további öt zsidó hitközsége között megoszló maradék 10%-ról még nem esett szó. A pesti és budaújlaki ortodox hitközség-nél kitérők száma elenyésző lehetett, ha volt ilyen egyáltalán. A pesti hitközség mellett működő másik három – budai, óbudai, kőbányai – neológ hitközség közül kitérés adatokkal csak a Budai Izraelita Hitközség esetében rendelkezünk, itt is csak 1911 végétől.¹²⁵ Ha az 1912 és 1914 között Budán kitérését bejelentő 72 felnőttöz hozzáadjuk a PIH-nél e három év alatt szabályosan kitért 693 személyt, valamint a kitérésüket csak egyszer bejelentő 89 fő felét, összesen 809,5 főt kapunk, ami a hivatalos statisztika szerint 1912 és 1914 között áttért és felekezeten kívülivé vált 1650 zsidó immár 49,1%-át teszi ki. A fővárosban kitérés nélkül áttért felnőttekkel és a törvénytelenül megkeresztelt 7–18 éves gyermekekkel együtt több mint valószínű, hogy az országban felekezetüket elhagyott zsidóknak e három év során s általában az 1896–1914-es időszakban több mint a fele a fővárosban tért át.

4. A PESTI IZRAELITA HITKÖZSÉG KITÉRÉSI JEGYZŐKÖNYVEI

A vallásukat elhagyó zsidók kilétére vonatkozóan egyetlen olyan forrással rendelkezünk, amely lehetővé teszi, hogy az eddig felsejlő képet jelentékenyen pontosítva profiljukról átfogó és részletes képet adjunk. E forrás a PIH rabbihivatala által vezetett *kitérésí jegyzőkönyvek*, pontosabban ezek egy részének hivatalos korabeli másolatai. A *vallás szabad gyakorlásáról* szóló 1895.

125 Ld. a *Budai Izraelita Hitközség Értesítője* 1912–1914 közötti számainak „hitehagyottak” című rovat alatt közzétett adatait.

évi XLIII. törvény 22. §-ánál fogva az izraelita felekezet tagjaira is kiterjesztett 1868. évi LIII. törvény 3. §-a a *kitérésre* vonatkozóan csupán annyit írt elő, hogy az áttérni kívánó személy ebbéli szándékát köteles két tanú jelenlétében bejelenteni egyházközségének lelkésze előtt, mégpedig két ízben, másodsorra az első bejelentés után legkorábban 14, legkésőbb 30 nappal. A törvény arról nem szólt, mert nem szólhatott, hogy az adott lelkész mit kezdjen e bejelentésekkel. „Semmiféle törvény nem írja elő a rabbinak, hogy a nála tett kitérésí bejelentéseket jegyzőkönyvbe vegye”, szögezte le 1911-ben sajnálkozva Groszmann Zsigmond, a PIH rabbihivatala vezetője. „De miután a felekezetnek is érdekében áll annak pontos megállapítása, hogy ki hagyta el sorainkat, a rabbik a kitérésí bejelentésekről rendesen jegyzőkönyvet vezetnek”, folytatta Groszmann. Úgy tűnik, e jegyzőkönyveket a rabbik nem vezették mindig kellő pontossággal, hiszen következő mondatában oktatólag-émlékeztetőül megjegyezte: „Jegyzőkönyvbe veendő a kitérőnek anyakönyvi adatai (neve, születésének helye és ideje, szüleinek neve).”¹²⁶ Nem tudjuk, vajon a nagy lélekszámú városi hitközségeken kívül a híveik áttérésével amúgy is összehasonlíthatatlanul ritkábban szembesülő falusi hitközségek vezettek-e ilyen jegyzőkönyvet. A PIH mindenesetre igen. E jegyzőkönyvek egy részét pár évtizeddel ezelőtt még a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai székházának szertartási osztályán őrizték, később nyomuk veszett. A jegyzőkönyveknek készült azonban egy másolata is. A Dohány utcai zsinagóga jobb tornyában halmokban heverő dokumentumok jelenleg is tartó leltárba vétele során a Magyar Zsidó Levéltár munkatársai nemrég megtalálták ezeknek egy részét, az 1896-tól 1903-ig terjedő évek, valamint az 1907-es év teljes anyagát, illetve az 1904–1906, 1908, 1910–1911, 1913 és 1917-es évek egyes hónapjainak jegyzőkönyveit. Adatbázisunk alapját az 1897-es, 1903-as és 1907-es évek jegyzőkönyvei képezik.¹²⁷

A „kitérésí jegyzőkönyvi másolat” fejléccel ellátott lajstromokat az eredeti jegyzőkönyv alapján az adott hónap lezárta után készítették el, a dokumentumokat minden hó végén Kohn Sámuel, a PIH főrabbi, illetve Groszmann Zsigmond hitelesítette szignójával. A jegyzőkönyvek a következő információkat tartalmazzák: a kitérő neve, foglalkozása és lacíme, születésének helye és ideje, szülei neve, kitérése bejelentésének napjai, a kitérő által felvenni kívánt vallás, a kitérő tanúinak neve, lacíme és foglalkozása. Amint már említettük, a kitérés bejelentésének kötelezettségét kimondó 1868. évi LIII. törvény 3. §-a nem tért ki arra, hogy e bejelentésnek a szándék közlésén túl miből is kell állania, a kitérő számára személyi adatainak közlését nem tette kötelezővé. Ennek következtében, írta Groszmann Zsigmond 1911-ben, „sokan – hivatkozva arra, hogy a törvény szava őket erre nem kötelezi – minden személyi adatot megtagadnak. A lelkésznek nem áll módjában megállapítani, hogy ki azon egyén, aki hitfelekezetéből kilép, vagy hogy elérte-e már a törvény szabta élet-

126 Groszmann Zsigmond: *Kitérések*, i. m. 167.

127 MZsL, TB. B/67.

kort.”¹²⁸ Lehetséges, hogy az ilyen esetek 1911-ben megszáporodtak, az általunk átnézett három év során a kitérésük bejelentése végett megjelentek közül csak ketten utasították el egyes adatok megadását. A 43 éves, foglalkozására nézve magánzó Havas Ármin nem közölte szülei és tanúi nevét, valamint a vallást, amelyre át akart térni, a 26 éves ügyvédjelölt Holló Andor csupán ez utóbbi információt tagadta meg.

Ennél fontosabb kérdés a megadott adatok valóságtartalma. Amint Groszmann Zsigmond panaszkolt, „ha már valaki be is mond személyi adatokat, a lelkésznek nincs módjában azok valóságát ellenőrizni”.¹²⁹ A törvény erre valóban nem adott lehetőséget, a kitérőt semmi sem kötelezte arra, hogy az általa megadott adatok hitelességét bizonyítandó, felmutassa születési anyakönyvi kivonatát, lakbizonylatát vagy bármely más személyi dokumentumot. Lehetséges tehát, hogy egyesek akarattal hamis vagy tévedésből hibás információkat adtak meg a rabbinak. Ami az előbbit illeti, erre megítélésünk szerint csupán egy szűk rétegnek lehetett oka. Egy esetben sajnos ez önmagában elég ahhoz, hogy a statisztikai részletezést értelmetlenné tegye. Amint írta Groszmann Zsigmond az 1919-es pesti kitérés hullámot összegző kimutatásában: „Megjegyzendő, hogy azok közül, kik felekezetenkívülinek vallották magukat, sokan megkeresztelkedtek, és csak megkeresztelkedési szándékuk leplezése okából mondták, hogy felekezeten kívül maradnak.”¹³⁰ Ez korszakunkban is bizonyíthatóan így volt. A bemondásuk szerint felekezeten kívül maradni szándékozók egy része kitérése után megkeresztelkedett, e szándékát a rabbi előtt azonban inkább eltitkolta, feltehetően mintegy kisebbítendő lépésének erkölcsi terhét. Míg a náluk történt megkeresztelkedésekről a keresztény felekezetek lelkészei az esetek elsősorú többségében a törvény előírása ellenére nem értesítették a pesti neológ hitközséget, a polgármesteri hivataltól e mulasztás nem feltételezhető. Annak ugyanis, aki kitérését követően nem kívánt belépni valamely más felekezetbe, a VKM 1896/56. szám alatt kiadott rendelete értelmében két kitérés bizonyítványát be kellett mutatnia a hitközségének székhelye szerinti illetékes első fokú közigazgatási hatóságnál, esetünkben a polgármesteri hivatalnál, ahol bejelentését jegyzőkönyvbe vették, majd ennek hiteles másolatát elküldték azon rabbihoz, akinél az illető kitérését bejelentette.¹³¹ Kizárt, hogy a polgármesteri hivatal e másolatokat ne küldte volna el a PIH-nek, aminthogy az is valószínűtlen, hogy a felekezetenkívülivé válni óhajtó zsidók megelégedtek volna azzal, hogy kitérésüket csupán hitközségüknél jelentik be, hiszen kilépésüket a rabbi, illetve két tanúja által szignált kitérés bizonyítványaikkal nem, csakis a közigazgatási hatóság által felvett

jegyzőkönyv számukra is kibocsátott hiteles másolatával igazolhatták.¹³² Márpedig az adott személy ebbéli státuszának hivatalos elismerését tanúsító polgármesteri értesítést a PIH rabbi hivatala a kitérésükkor nyilatkozatuk szerint felekezeten kívül maradni óhajtok csupán töredéke esetében kapta meg. Arra nézve, hogy e téren egyesek kitérésükkor elkendőzték valódi szándékukat, további bizonyíték, hogy míg a PIH-nél 1903-ban kitért férfiak közül 15-en jelentették be, hogy kitérésüket követően nem kívánnak más felekezet kötelekébe lépni, az állami statisztikai kimutatás szerint ebben az évben egész Magyarországon összesen 11 izraelita férfi vált felekezetenkívülivé.¹³³ Egyes – ugyan nem a PIH-nél – kitérőkről konkrétan is tudjuk, hogy felekezetükből való kilépésük hamis információt mondtak be a rabbinak. 1913 márciusában Bauer Herbert, vagyis Balázs Béla és Polányi Károly együtt mentek el bejelenteni kitérésüket a budai neológ hitközség rabbi hivatalába. Noha mindketten azt nyilatkozták, hogy felekezetenkívüliek szándékoznak maradni, pár nappal később Balázs Béla megkeresztelkedett a budai római katolikus plébánián.¹³⁴ Polányi Károly is áttért, mégpedig a református hitre, de nem tudjuk, mikor, talán csak évekkel kitérését követően.¹³⁵ Ha a PIH kitérés jegyzőkönyveiben a választott vallásra vonatkozó hamis adatok százalékban talán nem jelentősek, arra éppen elegendők, hogy megkérdőjelezzék a részletes statisztikai kimutatás pertinenciáját. Annyi mindazonáltal elmondható: az adott felekezet fővárosi jelenlétéhez képest a pesti kitérők valamivel kisebb aránya választotta a római katolikus vallást, jóval, illetve valamivel nagyobb százaléka a református és az evangélikus vallást, és egyértelműen kisebb aránya a fővárosban egyébként is kisszámú görögkeleti és görög katolikus, illetve az aprócska unitárius közösségeket, míg a felekezeten kívül maradók, ha kevesebben voltak is, mint amennyien e szándékukat bejelentették, a zsidó vallást országos szinten elhagyókhoz képest a pesti kitérőknek nagyobb arányát tették ki.

Lehetséges továbbá, hogy kitérésükkor egyes középiskolai tanulók szintén megtévesztették a rabbi hivatalt. A pragmatikus megfontolásokból áttérést tervező gimnazisták szempontjából előnyösebb volt, ha eljövendő szakmai életük során számos esetben felmutatandó érettségi bizonyítványukban már valamelyik keresztény felekezet híveként szerepelnek. Csak-hogy a törvény értelmében a 7 évnél idősebb, de 18 életévüket be nem töltött kiskorúak a már férjezett nők kivételével semmilyen feltétel alatt nem válhattak vallást. Elképzelhető tehát, hogy azon áttérni vágyó gimnazisták, akiknek az érettségijük 17 éves korukra esett, kitérésük bejelentésekor vala-

128 Groszmann Zsigmond: Az áttérési törvény hiányai, i. m. 254.

129 Uo.

130 Groszmann Zsigmond: Statisztikai adatok a kitérésekről, i. m. 10.

131 Hivatalos Közlöny, 1896. jan. 15. 15.

132 Uo.

133 Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. 11. 1903. Bp., Athenaeum, 1904, 401.

134 Hitehagyottak. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 4. évf. 1913, 3. sz. 32. Balázs Béla áttéréséről a IV. fejezetben részletesen szólunk.

135 Ilona Duczynska Polanyi: „I first met Karl Polanyi in 1920...”. In: Kenneth McRobbie – Kari Polanyi Levitt szerk.: *Karl Polanyi in Vienna: The Contemporary Significance of The Great Transformation*. Montréal, Black Rose Books, 2006, 304.

mivel korábbi születési dátumot mondtak be. A kitérési jegyzőkönyvekben a vizsgált három év során szereplők között négy, magát 18 évesnek mondó gimnáziumi tanuló szerepel, két fiú, két lány, ők e kort alkalmasint még nem érték el. Végül nem lehetetlen, hogy egyes kitérők hamis címet adtak meg, vagyis valójában nem Pestnek a PIH fennhatósága alá tartozó kerületeiben éltek, sőt még csak nem is Budapesten, csupán kitérni jöttek fel a fővárosba, hogy „hitehagyásukat” otthoni zsidó környezetük elől eltitkolják. Ez azonban kevésbé valószínű. Egyrészt az áttérések előbb-utóbb úgyis kitudódtak, így titokban tartásuknak sem volt sok értelme, másrészt és főleg, akinek mégis ez volt a célja, ennél sokkal egyszerűbb megoldást is választhatott: úgy vált kereszténnyé, hogy kitérését előzőleg egyáltalán nem jelentette be. Ezen eseteken kívül nem látjuk, milyen okuk lehetett volna a kitérőknek arra, hogy hamis adatokat adjanak meg. A más források révén ellenőrizhető személyek esetében egyetlen, a PIH jegyzőkönyveiben szerepeltektől eltérő adattal találkoztunk.¹³⁶

A PIH kitérési jegyzőkönyvei olyan személyek adatait is tartalmazzák, akik nem tértek ki szabályszerűen. Elsősorban mindazokét, akik kitérésüket csak egyszer jelentették be. E személyeket a hitközség hivatalosan nem ismerte el kitértként, a törvény értelmében nem is tehet, éves jelentéseiben 1906-ig említést sem tett róluk. Ekkortól megadta számukat, a következő, évről évre nagyjából azonos megjegyzéssel: „Vajjon ezek e szándékuktól elállottak-e, avagy, bárcsak a törvény ellenére történhetett volna, tényleg mégis más hitre tértek-e, nem tudjuk, miután a zsidóknak más felekezetbe való fölvételéről az illető lelkészi hivatalok a törvény által előírt jelentést mi nálunk vagy egyáltalán nem, vagy csak kivételesen szokták tenni.”¹³⁷ A kitérési jegyzőkönyvben azonban első megjelenésük alkalmával őket is feljegyezték. Noha nem zárható ki, hogy egy részük valóban „elállt szándékától” – fentebb ezért becsültük óvatosan úgy, hogy csak a felük tért át, az adatbázisból nem vontuk ki őket.

A kitérési jegyzőkönyvi rubrikák utolsó, „jegyzet” című rovatában található megjegyzésekből kiderül: függetlenül a bejelentés formai szabálytalanságától, a rabbihivatal minden olyan kitérési bejelentést feljegyeztet, amelyről az érintett személytől vagy valamely rokonától hivatalos tudomást szerzett. Az általunk vizsgált három év során nyolc ilyen eset fordult elő. Két esetben a kitérő nem respektálta a két bejelentés között megszabott intervallumot: másodszori bejelentését a 32 éves hírlapíró Révész Gyula túl korán, a 14 nap eltelte előtt, a 44 éves vasúti mérnök Deutsch Mihály túl későn, a 30 nap letelte után tette meg, minek következtében, olvasható a jegyzet ro-

vatban, „az első megjelenés tehát a törvény értelmében érvénytelenné vált”. Egy esetben a kitérő, a 24 éves Bittó Zsigmondné másodszori bejelentését már csak levélben közölte a rabbisággal, s bár levelét aláírta két tanúval, kitérése így sem számított szabályosnak. Három konvertita kizárólag levélben értesítette kitéréséről a hitközséget. A 27 éves Kanturek Lajosné „kitérése bejelentését 2 tanú aláírásával levél útján küldte be nov. 1-én. Azonnal értesítettett, hogy ez érvénytelen. Dacára annak nov. 22-én újból tanúkkal aláírt levélben jelentette be kilépését.” Kormos Gyula és Huszár Vilmos kitérésüket egy áttérési szándékuk bejelentésén kívül semmilyen személyes adatot nem tartalmazó levél útján közölték a PIH-hel, az „írásbelileg” bejelentett kilépésük, olvasható a jegyzet rovatban, „országos törvényeinkkel ellenkezően, tudomásul nem vétetik”. Az ügyvéd s bankigazgató férjével, valamint joghallgató fiával együtt kikeresztelkedő 44 éves dr. Kelemen Gyuláné a bejegyzés szerint azért nem jelent meg személyesen a rabbiságon, mert „állítólag beteg és férjét írásban felhatalmazta, hogy őt kijelentse”. A két tanú, az irodalomtörténész Riedl Frigyes és Csengery Lóránt, a Földhitelintézet igazgatóhelyettese előtt ekképpen „kijelentetett, hogy ez a törvény értelmében tudomásul nem vehető”. Végül a 21 éves Ormody Rose/Róza kitérését apja, Ormody Vilmos, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság igazgatója (később vezérigazgatója), valamint dr. Rózsa Vilmos ügyvéd jelentették be, ráadásul nem a rabbihivatalban, hanem Kohn Sámuel főrabbi lakásán. A kitérés módja ekképpen többszörösen megszegte az előírásokat, a főrabbi azonban a jegyzőkönyvbe csupán annyit jegyzett fel: „Általam utólag bevezetve, mivel az illetők annak idején a Svábhegyen jelentkeztek nálam. Dr. Kohn.” A főrabbi valószínűleg Ormody Vilmos személyére való tekintettel mutatkozott ilyen elnézőnek. A lánya kitérése után pár hónappal, 1897. november 30-án nemességet kapott, majd 1906-ban a főrendiház élethossziglani tagjává kinevezett Ormody Vilmos ugyanis nemcsak hogy megmaradt felekezete kötelékében, de a Pesti Chevra Kadisán kívül tagja volt az Országos Magyar Izraelita Közalap nagybizottságának, képviselő-testületi tagja a PIH oktatási ügyosztályának, elnökségi tagja az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületnek, egy időben rendszeres vendége Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője rendezte szédereztéknek. Nagyünnepekkor élete végéig eljárt imádkozni a Dohány utcai zsinagógába, a zsidó jótékonyági intézményeknek jelentékeny összegeket adományozott. A „minden felekezeti ügyben hűséges és megértő zsidó mecénás”, írta az *Egyenlőség* Ormody 94 éves korában bekövetkezett halálakor, „magas pozícióban is hű maradt ősi vallásához”.¹³⁸ Lánya kitérését ettől függetlenül

136 Az 1897-ben kitért operaénekes Láng Fülöp a jegyzőkönyv szerint 1836. október 31-én született, a lexikonok szerint viszont 1838-ban. Nem biztos, hogy a jegyzőkönyvben megadott születési dátum a téves, mindenesetre pontosabb, mint a lexikonoké, amelyek Láng születési idejének mind csupán az évszámát adják meg.

137 A Pesti Izr. Hitközség előljáróságának jelentése az 1907-iki közigazgatási évről, i. m. 17.

138 Új nemes. *Egyenlőség*, 1897. dec. 12. 11.; Új zsidó főrend. *Szombati Újság*, 1906. febr. 9. 5-6.; Ünnepek. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 10. sz. 313.; Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület felhívása. *Múlt és Jövő*, 2. évf. 1912, 1. sz. 37-38.; A Pesti Izr. Hitközség előljáróságának jelentése az 1914. közigazgatási évről. Bp., k. n. 1915, 31.; Felhívás a magyar zsidósághoz, i. m. 1.; Ormody Vilmos halála. *Egyenlőség*, 1932. dec. 10. 2.

nyilván nem ellenezte, sőt feltehetően ismerősei kikeresztelkedését sem, hiszen 1907 őszén a PIH-nél kitérését szabályosan bejelentő 46 éves Strasser Sándornénak is tanújaként szolgált.¹³⁹

Mindezeket az eseteket szintén bevettük számításainkba, kihagytunk azonban egy személyt, nevezetesen Glück Adolfot, aki noha láthatóan nehezen tudott e kérdésben dűlőre jutni, végül megmaradt felekezete kötelékében. 1907. október 11-én a 47 éves gyógyszerész annak rendje és módja szerint bejelentette kitérését. Bevallása szerint a római katolikus vallásra szándékozott áttérni. Három nappal később újra megjelent a rabbi hivatalban és közölte, miszerint eláll áttérési szándékától. Két nap elteltével megint visszatért, ezúttal, hogy kijelentse: október 11-én bejelentett kitérésí nyilatkozatát mégis fenntartja. Október 25-én e szándékát szabályszerűen másodszor is megerősítette... majd november 1-jén, igaz, ezúttal már csak levélben, visszavonta kilépési bejelentését. Ennek megfelelően a PIH éves jelentése először a kitérésüket szabályszerűen két ízben bejelentők közé számolta, majd megjegyezve, hogy „közülük 1 férfi utólagosan visszavonta kilépési bejelentését”, az ez évben kitértnek tekintettek számát eggyel csökkentette.¹⁴⁰

A jegyzőkönyvekben tehát több kitérő szerepel, mint ahány személyt a PIH hivatalosan is annak tekintett. Az 1907-es évről szóló jelentés szerint a hitközség rabbi hivatalában ez évben 109 férfi és 91 nő jelentette be két ízben kitérését, rajtuk kívül 19 férfi és 11 nő csak egyszer, két férfi pedig csak írásban közölte kitérésí szándékát.¹⁴¹ A PIH kitérésí jegyzőkönyv-másolata eme, összesen 232 személy adatait rögzítette. Az 1897-es jegyzőkönyv 125 kitérő (72 férfi, 53 nő), az 1903-as 264 kitérő (169 férfi, 95 nő), az 1907-es, mint mondtuk, 232 kitérő (130 férfi, 102 nő), összesen 621 személy (371 férfi, 250 nő) adatait tartalmazza. Egyes, elvileg feljegyzendő adatok olykor hiányoznak. A legnagyobb hiány az 1897-es év végén található, amikor is az utolsó tíz kitérés, köztük Wahrman Renée-é, nem a szokványos formanyomtatványra, hanem egy egyszerű, a kitérőknek csupán nevét és felvenni szándékolt vallását tartalmazó lapra került feljegyzésre.

Többes kitérés. A konvertiták nagy többsége egyedül tért ki. A többedmagukkal kitérők között legtöbbször családjuk egy vagy több tagjával hagyták el a zsidó vallást. 1897-ben 32 személy (a kitérők 25,6%-a) tért ki ily módon: 17 testvér, 6 házaspár, egy apa fiával, egy anya lányával (ez összesen azért eggyel több a 32-nél, mert az egyik férfit, a 29 éves hivatalnok Fischer Gyulát kétszer számoltuk, mivel egyszerre tért ki 22 éves feleségével és 33 éves ügyvéd báty-

139 Az egy évvel később, 1908. febr. 20-án kisbábi előnévvel nemesített terménykereskedő Strasser Sándor áttéréséről nem tudunk, Kempelen szerint csak felesége és három gyermeke katolizált. Ld. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. III. 96. Az *Egyenlőség* 1916-ban még a zsidó hitűek közé sorolta. Ld. A magyar zsidóság és az ötödik hadikölcsön. *Egyenlőség*, 1916. dec. 9. 26.

140 A Pesti Izr. Hitközség előljáróságának jelentése az 1907-iki közigazgatási évről, i. m. 17.

141 Uo.

jával). 1903-ban a kitérők 18,2%-a, 48 fő jelentette be kilépését egy családtaggal együtt: 16 testvér, plusz egy testvérpár unokanővére, 14 házaspár, plusz egyikük fia, valamint egy anya a fiával. A családtaggal kitérők aránya egyre csökkent, 1907-ben már csak a konvertiták 13,4%-át tette ki: ekkor 8 testvér, 2 unokatestvér, 9 házaspár, plusz az egyik feleség anyja, továbbá egy anya és fia tért ki együtt, összesen 31 személy. Ez évre esett viszont a legnagyobb létszámú családos kitérés a 37 éves magánhivatalnok Német Arnold és három öccse, az ügyvéd Béla, az ugyancsak ügyvéd Benő és az építész Lipót személyében. Az első évben a legnagyobb csoport a testvéreké, 1903-ban és 1907-ben már a házastársak alkották a többséget.

Rajtuk kívül akadtak még páran, a három év során összesen 11-en, akik egyazon évben, de nem együtt, vagyis nem azonos időpontban jelentették be kilépésüket: 1903-ban egy testvérpár cselekedett így, 1907-ben három testvérpár, köztük Lukács Mária, majd négy hónappal később kitérő bátyja, Lukács György, valamint két házaspár. A házastársak közül a 43 éves Szende Dávid Antalné született Neubauer Mária kétszer szerepel e számításban, mint 51 éves vállalkozó férjének neje, illetve mint testvére özv. Szende Tivadarné született Neubauer Júliának, aki tehát nővére férjének a testvéréhez vagy unokatestvéréhez ment hajdan feleségül.

A családtagokon kívül olykor ismerősök is tértek ki együtt. Ez azokban az esetekben egyértelmű, ahol két vagy több kitérő kétszeri bejelentését ugyanazonokon a napokon és legalább részben azonos tanúk kíséretében tette meg. E személyek legtöbbször egymás tanúiként is szerepeltek. 1897-ben nem fordult elő ilyen eset, 1903-ban viszont már tizenketten voltak, így a 35 éves Décsi Alfréd, aki 28 éves feleségével és 26 éves kollégájával, az ugyancsak állatorvos Breuer Jakabbal tért ki (tanúik is állatorvosok), vagy a kitérésüket az év legvégén bejelentő 21 éves műépítész Kaszab Miklós (tanúi Kepes Jenő és Nádor Ede), a 22 éves ügyvédjelölt Kepes Jenő (tanúi Nádor Ede és Kaszab Miklós), a 22 éves műépítész Nádor Ede (tanúi Kepes Jenő és Kaszab Miklós), valamint a 20 éves gépészmérnök Deutsch György (tanúi az utóbbiak). 1907-ben csak egy ilyen esetet találtunk: a 25 éves magánhivatalnok Lévai Aladár és a 24 éves hírlapíró Kálmán Jenő szintén ugyanazonokon a napokon és egymásnak tanúként is szolgálva jelentették be kilépésüket. E kitérések a pragmatikus megfontolásokból történő vallásváltás flagrans eseteinek tekinthetők.

A kitérők tanúi. Bár a kitérők nagy többsége egyedül hagyta el felekezetét, a három év során jelentősen megnövekedett azoknak a száma, akik az őket kísérő egyik (olykor mindkét) tanúval valamilyen családi/rokoní viszonyban álltak. 1897-ben 8, 1903-ban 19, 1907-ben 30 ilyen személyt számoltunk össze.¹⁴² 1897-ben 4 kitérő nőnek férjeik szolgáltak egyik tanújukként, 4 másik

142 Mivel egyes rokoní száakra a nevek alapján nem derül fény, a rokonok száma a tanúk között valamelyest nagyobb lehetett. 1906 júniusában az akkor 22 éves Dénes Zsófia unokabátyja, a később pszichoanalitikusként híressé vált Ferenczi Sándor tanúskodása mellett

személynek valamelyik családtagja (e kategória alatt zömében mindhárom évben a konvertita testvére/unokatestvére értendő, párszor az édesanyja). 1903-ban 3 nő és 1 férfi tért ki tanúként szereplő férje, illetve hitvese kíséretében, 5 nő esetében a tanú a férj rokona, feltehetően testvére volt, 10 esetben egy családtag (közülük egy kitérő hajadon özvegy édesanyja). 1907-ben 10 nőnek a férje, 3 nőnek férje valamely rokona, 1 férfinak a felesége segédkezett tanúként, 15 konvertitának valamilyen családtagja, míg Lukács György egyik tanúja húga férjével állt rokoni kapcsolatban. A tanúk felekezeti státuszát a jegyzőkönyv nem jegyezte fel, e családtagok és rokonok többsége feltehetően, a házastársak minden bizonnyal már korábban áttértek, illetve ez utóbbiak esetében keresztény családból származtak.

A 621 kitérő közül 14 férfi és 5 nő esetében az egyik vagy mindkét tanú egyházi, vagy az egyházi élethez kötődő személy volt: 10 „ref. theologus”, 4 református papnövendék, 1–1 református hitoktató, „hittérítő hitszónok”, bibliaárus, evangélikus segédlelkész, egyházi szolga, végül egy római katolikus sekrestyés. Közülük páran több kitérésnél is tanúskodtak, mivel a 19 személy közül 5 testvér, egy apa és a fia, valamint egy férj a feleségével együtt tért ki. A református dominancia a Skót Misszió tevékenységére utal, bár a tanúk között csupán egy, a Gordon Filipp névre hallgató „hittérítő hitszónok” esetében tűnik a misszióval való kapcsolat bizonyosnak. Ráadásul, mint már mondtuk, evangelizációs tevékenységét a misszió „jobb híján” a zsidó társadalom legszegényebb, elesett tagjaira korlátozta, az itt szereplő személyek többsége viszont nem ez utóbbiak köréből került ki. A 14 férfi között 2 mérnök található, 1–1 szigorló mérnök, magánzó, fővárosi tisztviselő, magánhivatalnok, fényképész, joghallgató, tanuló, 2 kereskedő, 2 ágynemű-készítő (egy apa és fia), valamint 1 szobafestő. Az 5 nő közül az egy feleségen kívül hárman varrónőként, egy pedig vasúti hivatalnoknőként kereste a kenyerét. E 19 konvertita feltételezhetően vallási meggyőződésből tért át.

Pár esetben a tanúknak legalább az egyike a konvertita felettese, főnöke lehetett. Az 1897-ben 41 évesen kitért Kellner Ignác „tisztító-intézeti szolga” egyik tanúja, bizonyos Bárdos Zsigmond „tisztító-intézeti tulajdonos”-ként lett regisztrálva. Egyes kitérők feltételezhetően olyan tanút igyekeztek választani, akitől azt remélték, hogy némiképp protektorukká is válva, segíti majd őket céljaik elérésében. Az 1903-ban 20 évesen kitérő Gerle Sándor joghallgató egyik tanúja ifj. Dessewffy Arisztid földbirtokos volt, az ugyanabban az évben kitérő 18 éves egyetemi hallgató Kun Miklós tanúja a *Pesti Hírlap* egy hónappal később elhunyt alapító-tulajdonosának, Légrády Károlynak két fia, ifj. Légrády Károly és Ottó. Elképzelhető továbbá, hogy egyes, általá-

jelentette be kitérését. Noha a *Zsidó Lexikon* konvertitaként jelölte meg, Ferenczi nem tért ki, halálakor a Farkasréti izr. temetőben helyezték végső nyugalomra, a gyászszertartást a budai főrabbi, Kiss Arnold vezette. Ld. Nagy részvét mellett temették el dr. Ferenczi Sándort. *Pesti Napló*, 1933. máj. 25. 4. A cikket idézi Mészáros Judit szerk.: *In memoriam Ferenczi Sándor*. Bp., Jósöveg Műhely Kiadó, é. n. [2000], 31–32.

ban neves kitérők azért választottak tanúként legalább egy ügyvédet, hogy ezzel is biztosítsák a kitérés formai szabályszerűségét. A rabbinak elvileg a kitérés mindkét bejelentésekor ki kellett állítania egy úgynevezett elbocsátó bizonyítványt, mely dokumentumot a konvertitának be kellett mutatni az őt keresztelő lelkésznek. Csakhogy a rabbi a keresztény lelkészekkel egyetemben a bizonyítvány kiadását általában megtagadták.¹⁴³ Ez esetben a kitérés szabályszerű voltáról a tanúknak kellett kiállítani egy helyben aláírt kilépési bizonyítványt.¹⁴⁴ Erre is létezett egy formaszöveg,¹⁴⁵ de nem árt-hatott, ha ezt egy ügyvéd szignálta. Elképzelhető, hogy Elek Pál, az 1903-ban 47 évesen kitérő neves bankár ezért jelent meg a rabbi hivatalban Szalai Emil ügyvéd társaságában (a másik tanúként egy, az ügyvéddel azonos címen lakó magánhivatalnok szolgált, akit nyilván ez utóbbi hozott magával). Máskor a tanú vélhetően a kitérő beosztottjaként dolgozott. Az 1903-ban kitért 35 éves Barcza József nyomdatulajdonos egyik tanúja egy nyomdai korrektor volt, az 1907-ben 34 évesen kitérő színigazgató Zoltán Jenő egy színházi gondnok. Az is előfordulhatott, hogy a tanúkat a kitérők felbérelték a szolgálatra, erre utal, hogy a 27 éves magánhivatalnok Víg Emil, illetve a 28 éves kaszírő Ripp Júlia mindketten két-két hordár kíséretében jelentek meg a rabbi hivatalban.

Ezeknél az eseteknél jóval nagyobb számban fordultak elő olyan tanúk, akik a kitérővel azonos foglalkozást űztek, s nyilván kollégái, talán barátai lehettek. A 21 éves Barna Izidor statisztikai díjnok tanúi szintén statisztikai díjnokként dolgoztak, a kitérő és tanúi foglalkozása, hogy néhány további példát említsünk, úgyszintén megegyezett a 22 éves műegyetemi hallgató Forgó István, a 22 éves Varga Lajos jogszigorló, a 22 éves mérnök Tattler Kornél, a 23 éves színházi zenész Fehér László, a 25 éves cipész Weiner Dávid, a 25 éves pincér Reiter József, a 26 éves ügyvédjelölt Jakab Ignác, a 31 éves kocsis Adler József, a 32 éves hírlapíró Révész Gyula, a 32 éves ezredorvos Mark Jakab, a 41 éves napszámos Rosenfeld Dávid, a 44 éves MÁV hivatalnok Boros Ignác, illetve a 61 éves operaénekes Láng Fülöp esetében.

Végül szintén gyakran fordult elő, hogy a tanúk egy utcában vagy akár egy házban laktak a kitérését bejelentő egyénnel, ismerőseik, barátai lehettek, esetleg jövődöbeli férjeik, feleségeik, vagy egyszerűen olyan kéznél levő személyek, akiket meg lehetett kérni a szívességre. A 23 éves cseléd Scheiber Ida a József krt. 12. alatt lakott, tanúja, a cserépfestő Dancs Miklós és Silkovits Sándorné a 10., illetve 9. szám alatt. A 24 éves magánhivatalnok Lederer Imre a Csengery u. 72. szám alatt élt, ugyanott, mint az ugyancsak magánhivatalnok Németh Jenő, míg a másik tanú a 82. ház mestereként szolgált. A Rom-

143 Groszmann Zsigmond: Kitérések, i. m. 167.

144 Groszmann Zsigmond: Az áttérési törvény hiányai, i. m. 254.

145 Groszmann Zsigmond megfogalmazásában: „Alulírottak bizonyítjuk, hogy N. N. x-beli lakos ezen meg ezen a napon a mi együttes jelenlétünkben bejelentette az x-beli... lelkészi hivatalban, hogy a... felekezet kötelékéből kilép. Keltezet, 2 tanú neve, foglalkoz., lakása.” Groszmann Zsigmond: Proselyták felvétele, i. m. 121.

bach utca 11.-ben, szüleinél lakó 25 éves Lichtenstern Sári tanú is vele egy utcában laktak, a magánhivatalnok Bárdos Pál vele egy házban, az okleveles mérnök Munnich Ferenc pár számmal odébb, a 4.-ben. A 28 éves ügyvédjelölt Valentin Mihály mindkét tanúja, a lapszerkesztő Holló Tivadar és az „író” Szendrei Elemér vele azonos címet adott meg (Kisfaludy u. 9.).¹⁴⁶

A fennmaradó tanúkat illetően további fogódzóval nem rendelkezünk, zömében barátok, ismerősök lehettek, így az erdélyi református családból származó író Bölöni György és az 1903-ban kitért színész Doktor János, akik 1907-ben a festőművész Czigány Dezső tanúiként jelentek meg a PIH rabbi-hivatalában.

Születési hely. A három év során a PIH rabbi-hivatalában kitérését bejelentő 621 konvertita születési helyét 611 esetben jegyezték fel (3. táblázat). Szemben az *Egyenlőség* állításával, amely szerint a PIH-nél 1906-ban kitérők között „túlnyomó részben szedett-vedett népet és bevándorolt szegény galíciai zsidókat találunk”,¹⁴⁷ e 611 személynek kevesebb mint 1%-a született Galíciában, összesen 6 fő, ami még a 39 külföldön születettnek is csupán 15,4%-át teszi ki.¹⁴⁸

3. táblázat

A kitérők származása születési hely szerint, 1897–1907 (százalék)				
Születési hely	1897 (N: 116)	1903 (N: 264)	1907 (N: 231)	1897–1907 (N: 611)
Budapest	30,2	28,0	37,2	31,8
Vidék	62,9	65,9	56,3	61,7
Külföld	6,9	6,1	6,5	6,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Amint látható, a fővárosban születettek aránya, ha nem is folyamatosan, de a korszak egészét tekintve növekedő tendenciát mutatott. A kérdés az, vajon a teljes fővárosi izraelita lakossághoz képest alacsonyabb volt-e vagy magasabb. Ez utóbbinak szülőhely szerinti megoszlásáról csak az 1910-es évet illetően rendelkezünk statisztikai kimutatással. A Budapesten élő izraelitáknak ekkor 41%-a született a fővárosban, 52%-a vidéken, 6,8%-a külföldön, 0,1%-a ismeretlen helyen.¹⁴⁹ A fővárosi születésűeknek a kitérők közötti

aránya 1907-ben még elmaradt a 41%-tól, de nem sokkal. Az eddig megtalált kitérésí jegyzőkönyvek közül sajnos ez az utolsó teljes év, az ezt követő évekről csak részleges, legtöbbször egy-egy hónapot felölelő töredékekkel rendelkezünk. Szerencsére éppen az 1910-es év esetében ennél valamivel több, összesen négy hónapnyi anyag maradt fenn. 1910. február és május között a PIH-nél kitérését bejelentő 83 személy immár 42,2%-a született a fővárosban, 50,6%-a vidéken, 7,2%-a külföldön, vagyis ebben az évben a fővárosban születettek aránya a kitértek között már enyhén nagyobb volt, mint a zsidó vallású lakosság körében. Tekintve azonban, hogy a vidéki származásúakhoz képest a fővárosi születésűek nagyobb eséllyel nőttek fel akkulturálódott és szekularizálódott családban, illetve köthettek már serdülőkorukban később házassághoz vezethető kapcsolatokat környezetük keresztény tagjaival, azt várhatnánk, hogy a Budapesten születettek aránya rendre magasabb volt a kitértek között, mint a teljes fővárosi izraelita lakosságban. Így történt Bécsben, ahol az 1870-ben, 1880-ban, 1890-ben, 1900-ban, illetve 1910-ben áttértek között a bécsi születésűek aránya kétszer olyan nagy volt, mint a város teljes izraelita lakossága körében. Ráadásul ez ugyanúgy vonatkozott a férfi, mint a nő konvertitákra, még ha a nők között a bécsi születésűek aránya enyhén magasabbnak mutatkozott is.¹⁵⁰ Ezzel szemben a pesti kitérések abban is eltértek a császárvárosban kimutatható trendtől, hogy itt a budapesti születésűek aránya a konvertita férfiak között a korszak végéig a fővárosi izraelita lakosság átlaga alatt maradt (4. táblázat).

4. táblázat

A kitérők származása születési hely és nemek szerint, 1897–1907 (százalék)										
Születési hely	1897		1903		1907		1910		1897–1910	
	Férfiak (N: 67)	Nők (N: 49)	Férfiak (N: 169)	Nők (N: 95)	Férfiak (N: 129)	Nők (N: 102)	Férfiak (N: 50)	Nők (N: 33)	Férfiak (N: 415)	Nők (N: 279)
Budapest	26,86	34,69	29,58	25,26	33,33	42,16	38,00	48,48	31,94	37,65
Vidék	68,66	55,10	65,09	67,37	61,24	50,00	56,00	42,42	62,75	53,76
Külföld	4,48	10,20	5,32	7,37	5,43	7,84	6,00	9,09	5,31	8,60
Össz.	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Az 1903-as év kivételével a fővárosi születésűek aránya minden évben magasabb volt a nők, mint a férfiak között, a különbség ráadásul évről évre nőtt. Ez talán azzal magyarázható, hogy a férfiakhoz képest a nők nagyobb része tért ki egy kereszténnyel kötni kívánt házasság céljából, mely házasság

¹⁵⁰ Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 140.

¹⁴⁶ Holló Tivadar az I. fejezetben említett *Szalon Újság*, annak előtte a lap előzményeként szolgáló, 1896-tól 1900-ig megjelenő *Magyarország és a Nagyvilág* szerkesztőjeként dolgozott, ez utóbbi lapnál még Hirschmann Tivadar néven.

¹⁴⁷ Valláscsere. *Egyenlőség*, 1907. márc. 3. 9.

¹⁴⁸ A külföldön születettek között a bécsiek voltak a legtöbben, 13-an a 39-ből.

¹⁴⁹ *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909–1912, i. m., táblázati rész, 36–37.

nagyobb eséllyel jött létre a már kisgyermekkorától fogva ugyanazon – részben keresztény – közegben élő fővárosi születésű, mint a Budapestre csak később, alkalmasint egy már korábban felvándorolt férjet vagy vőlegényt követő vidéki nők között. Ami a férfiakat illeti, a fővárosi születés önmagában tehát nem növelte az áttérés esélyét. Tekintve hogy a férfiak többsége nem egy kereszténnyel kötendő házasság érdekében, mint inkább szakmai-társadalmi előmenetele megkönnyítése céljából tért át, ez valójában nem meglepő. Egy egyszerű példával élve: jóval kisebb volt a valószínűsége annak, hogy kitér egy Dob utcai születésű kiskereskedő, mint egy vidéken, akár ortodox közegben született, de egyéni ambíciójától hajtva a gimnáziumot vagy az egyetemet már Budapesten végző és itt letelepedett szabadfoglalkozású férfi.

Életkor. „Bűnös a rabbi, bűnös az előljáróság és bűnös az egész község, mely nem fordít ilyenkor kétszeres gondot a vallásoktatásra. Mert az ifjak közül szedi áldozatait a járvány”, írta Szabolcsi Miksa 1901 decemberében, miután a hivatalos statisztikákból kiderült, hogy 1896 és 1900 között megduplázódott a vallást váltó zsidók száma.¹⁵¹ E tekintetben az *Egyenlőség* főszerkesztője nem tévedett. Amint az 5. táblázat tanúsítja, a századforduló pesti konvertitái nemtől és foglalkozástól függetlenül jelentős többségükben fiatalokként szánták magukat a zsidó vallás elhagyására.¹⁵²

5. táblázat

A kitérők életkora nemek szerint, 1897–1907												
Életkor	1897				1903				1907			
	férfiak		nők		férfiak		nők		férfiak		nők	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
18–19 év	4	6,0	3	6,1	16	9,4	8	8,4	6	4,7	11	10,9
20–29 év	35	52,2	32	65,3	98	58,0	52	54,7	75	58,6	57	56,5
30–39 év	20	29,8	8	16,3	36	21,3	29	30,5	37	28,9	25	24,7
40–49 év	6	8,9	2	4,1	15	8,9	4	4,2	6	4,7	8	7,9
50–59 év	1	1,5	3	6,1	2	1,2	2	2,1	4	3,1	0	0,0
60 felett	1	1,5	1	2,1	2	1,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Össz.	67	100,0	49	100,0	169	100,0	95	100,0	128	100,0	101	100,0

151 Szabolcsi Miksa: *Ébredjünk!*, i. m. 1.

152 A 621 konvertita közül 13 esetben nincs megadva a születési időpont, közülük az 1897 év végén kitérő Wahrmann Renée születési dátuma sem, amelyet azonban ismerünk, így e táblázat 609 konvertita életkora alapján készült.

A kitérő férfiak átlagéletkora 1897-ben 29,3, 1903-ban 28,2, 1907-ben 28,3 év volt, a nőké 28,7, 28,2, illetve 28,0. Az 1897–1907 közt eltelt évtized során csekély a változás, 1897-hez képest a férfiak 1907-ben valamivel több mint 1 évvel, a nők pár hónappal fiatalabban tértek ki. A nemek közötti eltérés sem mondható jelentősnek: 1897-ben a férfiak valamivel idősebbek voltak, 1903-ban a különbség jelentéktelen (valójában ekkor a kitérő nők átlagéletkora egészen picivel magasabb, mint a férfiaké: 28,24 versus 28,16), 1907-ben a férfiak átlagéletkora újfent valamivel magasabb, mint a nőké, bár az eltérés kisebb, mint tíz évvel korábban. Az egyes évek enyhe ingadozásain túl nem a nemek közötti eltérés a szembevetendő, hanem maga a konvertiták fiatal kora. Kitérésükkor 57,5%-uk még nem érte el a 30 éves, 82,8%-uk a 40 éves kort. A zsidó konvertiták többsége a térség más nagyvárosaiban is fiatalon váltott vallást. Michael Anthony Riff kutatásai szerint Prágában az 1868–1917 között áttért férfiak többsége 18–30 év közötti volt, táblázatos adatai szerint 1893–1912 közt 38%-a 14–24 év között.¹⁵³ Mivel a 30 évnél fiatalabb áttérők pontos százalékát Riff nem adta meg, nem tudni, vajon arányuk nagyobb volt-e, mint a pesti kitérők körében. Berlinben 1873 és 1906 között az áttérők 42%-a még nem érte el a 30 éves kort, 31%-a 30 és 40 év között volt.¹⁵⁴ Bécsben 1870–1910 közt a konvertita férfiak 39,9, a nők 47,9%-a járt a húszas, 28,5, illetve 26,7%-a a harmincas éveiben.¹⁵⁵ E két városban tehát az áttérők között a 40 év alattiak aránya alacsonyabbnak mutatkozott, mint Pesten.

Akármi volt is tehát a kitérés oka, a vallásváltás az esetek többségében a felnőttkor elején meghozott stratégiai döntések közé tartozott. A konvertiták fiatal kora a házasság céljából történő áttérés mellett azt valószínűsíti, hogy számosan nem a zsidó felekezeti státuszuk miatt *már* esetlegesen elszenvedett sérelmek miatt tértek ki, mint inkább annak a reményében, hogy kitérésük révén e potenciális sérelmeket elkerülhetik.

Foglalkozás. A kitérők társadalmi állásáról foglalkozásuk révén nyerhetünk képet. A három év során kitérését bejelentő 371 férfi foglalkozása 364 esetben került bejegyzésre. A jegyzőkönyvet vezető rabbik nem törekedtek kategorizálásra, azt jegyezték fel, amit a kitérő bemondott. Ennek eredményeként nem tudni például, vajon az olykor előforduló „hivatálnok” megjelölés a köz-, illetve a magánszektorban dolgozó személyt takar-e, aminthogy legtöbb esetben az sem derül ki, vajon az orvosok és mérnökök az állam szolgálatában álltak-e, avagy szabadfoglalkozásúként keresték a kenyerüket. A férfiak foglalkozási megoszlását a 6. táblázat összegzi.

153 Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia*, i. m. 84–85.154 Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 71–72.155 Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 137.

6. táblázat

A kitérő férfiak foglalkozási megoszlása, 1897–1907 (százalék)			
Foglalkozás	1897 (N: 67)	1903 (N: 169)	1907 (N: 128)
Bank-, pénzügyi vagy takarékpénztári igazgató, gyáros, vállalkozó	0,0	3,5	3,9
Magánzó	3,0	3,0	0,8
Értelmiségi, szabadfoglalkozású	22,4	23,1	32,0
Művész	7,4	4,1	1,6
Közhivatalnok	11,9	5,9	4,7
Magánhivatalnok	14,9	15,4	14,8
Köz- vagy magánhivatalnok	4,5	2,4	0,8
Katona	1,5	0,6	0,8
Egyetemista, tanuló	4,5	16,0	17,2
Kereskedő	3,0	4,1	4,7
Közszolgálatban álló altiszt, díjnok	1,5	2,4	1,6
Iparos, ipari, kereskedelmi, közlekedési segédszemélyzet (iparos- vagy kereskedősegéd, eladó, munkás)	22,4	18,3	14,8
Egyéb	3,0	1,2	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

A kitérők vagyoni-társadalmi helyzetét a megadott foglalkozások alapján számos esetben lehetetlen meghatározni. Erre nézve a kis jövedelmű, illetve kifejezetten jómódú személyt egyaránt takarható „kereskedő” megjelölés szinte semmilyen támpontot nem nyújt, a bank-, illetve pénzügyi igazgatók szintűgy lehettek szerény intézmények vezetői, mint nagybancok vezérigazgatói. Ugyanez a bizonytalanság fennáll a gyárosok esetében is, amint-hogy a magánzókat illetően sem tudhatjuk, vajon mind csupán egy-két lakás kiadásából kispolgári szinten élő férfiak voltak-e.¹⁵⁶ A művészek kategóriájában találunk régen beérkezett, illetve már bizonyos hírnévvel rendelkező, társadalmilag a középosztályba sorolható férfiakat, így a már említett operanékes Láng Fülöpöt, vagy a 32 éves üvegfestő Róth Miksát; később nevéssé vált, művészi pályájukon ekkor induló s társadalmi helyzetüket tekintve még

156 Tanúik foglalkozása sem szolgál egyértelmű információval. A három év alatt kitérő nyolc magánzó férfi közül egy nem fedte fel tanúi személyi azonosságát, a másik hétnek a tanúi a következők voltak: 2 református papnövendék; 2 joghallgató, 1–1 dohányjövédéki számvevő és magánzó, magánhivatalnok és pincér, állami hivatalnok és kereskedő, ügyvéd és látszerész, gépészmérnök és kereskedő.

bizonytalan pozíciójú festőket, így a 25 éves Feiks Jenőt és öccsét, Feiks Alfrédet, vagy a 24 évesen kitért Czigány Dezsőt; művészeti tevékenységüket tekintve ismeretlen, de pozíciójuk, illetve tanúik alapján inkább középosztályi férfiakat, így a 24 éves festő Müller Bertalant, aki kitérésekor már a Budapesti Fotó-Klub választmányi és a Magyar Iparművészeti Társulat rendes tagja, a 38 éves zenész Rosenthal Emilt, akinek tanúi egy ügyvédjelölt, valamint az újságíró, szerkesztő és műfordító Mikes Lajost, vagy a 30 éves zeneszerző Laszky Albertet, akinek mindkét tanúja neves (és nem kitért zsidó) hírlapíró,¹⁵⁷ végül teljesen ismeretlen, mázoló, géphímző, szolga vagy betűszedő tanúikat tekintve nyilván kispolgárnak tekintendő zenészeket, színészeket. A közhivatalnok kategóriába sorolt állami, vármegyei vagy fővárosi hivatalnokok esetében sem tudhatjuk, vajon fizetésüket tekintve hányad részük tartozott a VI. vagy annál magasabb fizetési osztályba, vagyis tekinthető a középosztály tagjának, illetve hányan tartoztak a VII. fizetési osztályba, tehát már inkább a kispolgárságba. A magánhivatalnokoknál szintén kérdéses, vajon fizetésüket tekintve a középosztályba sorolható magántisztviselőkön kívül nem találhatók-e közöttük egyszerűbb, kispolgári irodisták is. Mindazonáltal, ha az egyértelműen a felsőbb vagy középrétegekhez tartozókon, így a pénzügyi vezetőkon, gyárosokon, illetve a (szak)értelmiségen, orvosokon, ügyvédek, mérnökökön, építészek, hírlapírókon, középiskolai tanárokon kívül a középosztályba soroljuk mindazokat, akik vagyoni helyzetüktől függetlenül kulturális értelemben e réteghez igazodtak, e réteg kulturális normái szerint igyekeztek élni, így a tanítókat, hivatalnokokat, illetve azokat, akik igazolt kulturális tőkájuk révén e rangra aspirálhattak, így a tanulókat és egyetemistákat, akkor világosan kitűnik: a kitérő férfiak nagy – és idővel egyre nagyobb – többsége a középosztály (potenciális) tagjai közül került ki. 1897-ben a férfi konvertiták 58,2%-a sorolható a pénzügyi igazgatók, gyárosok, vállalkozók, az értelmiségiek, a hivatalnokok, illetve az egyetemisták és tanulók közé, 1903-ban 66,3, 1907-ben 73,4%-a. Mivel egyeseknél a középosztályi besorolás feltehetően téves, illetve a tanítók esetében valóban inkább csak kulturális értelemben elfogadható, e számításból, azt mintegy korrigálandó, akarattal kihagytuk a művészek nyilván középosztálybeli tagjait, illetve a tanúik foglalkozása alapján szintén feltehetően e rétegbe tartozó kereskedőket.

A fővárosi izraelita kereső férfinépességhez viszonyítva a kitérők között a nagypolgári, középosztályi rétegek az esetek többségében felül, az alsó néposztályok minden esetben alul voltak képviselve. 1897-ben a kitérésüket bejelentő férfiak közül egyetlenegy személy sem, 1903-ban 3,5%-uk került a „nagypolgár-gyanús” bank-, pénzügyi vagy takarékpénztári igazgató, gyáros, illetve vállalkozó kategóriába. Az előbbi esetben az alulképviseltség adott, az utóbbiban kérdés, vajon az e kategóriába sorolt férfiak a nagypol-

157 Rózsa Miklós, újságíró, szerkesztő, művészettörténész, ügyvéd, illetve Báttaszéki Lajos, újságíró, szerkesztő, ügyvéd. Albert apja Laszky József volt, vagyis nem a neves nagyváradi nyomdatulajdonos és lapkiadó Laszky Ármin.

gárság tagjainak tekinthetők-e. Az összesen 6 személy közül kettőről semmit sem tudunk. A három évvel nemesítése után kitért malomszegi Elek Pál, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. vezérigazgatója; az 1892-ben nemesített Hercz Zsigmond, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. alapító-vezérigazgatója; a szeszgyáros és neves versenystálló-tulajdonos Egyedi Lajos, illetve Kelen Gyula, a Hazai Bank ügyvezető igazgatója és igazgatósági tagja viszont nyilvánvalóan a hazai nagypolgárság részét képezték. E négy személy az ez évben kitért 169 férfi 2,4%-át tette ki. Vörös Károly a főváros történetének a millennium és az első világháború közötti szakaszában már megszilárdult s a többi rétegtől elkülönült, a gazdasági elitből és ennek politikai képviselőjét ellátó értelmiségi elitből (elsősorban ügyvédek) összetevődő nagypolgárságot mintegy 500 főre becsülte.¹⁵⁸ Ha minimális becsléssel úgy vesszük, hogy e réteget felerészben zsidó vallásúak alkották, úgy e 250 fő az imént említett nagypolgároknak a férfi konvertiták közötti 2,4%-ával szemben az 1910-ben 73 058 fővárosi izraelita férfi kereső csupán 0,3%-át tette ki.¹⁵⁹ Ha a fővárosi zsidó nagypolgárság számát talán kissé túlzóan 400 főre taksáljuk, arányuk az izraelita férfi keresők között még mindig csupán 0,5%-ot ér el. Hogy ennél biztosabb vizekre evezünk: míg 1910-ben a zsidó hitű férfi keresőknek Budapesten 4,9%-a tartozott az ügyvédek, ügyvédjelöltek, orvosok, állatorvosok, szerkesztők, hírlapírók, illetve mérnökök közé,¹⁶⁰ az 1907-ben kitérő férfiaknak 21,9%-a jelölte meg foglalkozásaként e szakmák egyikét. Az egyetemisták felülképviseletettsége úgyszintén kétségtelen. Míg az 1906/1907. iskolai év második félévében, vagyis 1907 első felében összesen 2646 izraelita hallgató, a főváros 15, illetve 20 év feletti izraelita férfijainak 3,4, illetve 4,0%-a tanult a budapesti egyetemeken, arányuk az 1907-ben kitért férfiak között 14,8%-ot ért el.¹⁶¹ A konvertiták között az egyetemisták és tanulók aránya emelkedett a legjelentősebben, ami talán arra is magyarázatot ad, hogy miért csökkent a kitérők között a közhivatalnokok aránya. 1897-ben 8 közhivatalnok és 2 joghallgató, 1907-ben 6 közhivatalnok és 10 joghallgató vagy jogszigorló tért ki. Lehetséges, hogy a közpályán elhelyezkedni kívánó ifjak körében mindinkább erősödött a hajlam, hogy még szakmai életük megkezdése előtt „rendezték” vallási viszonyait.¹⁶² A közoktatásban a zsidó vallású jelöltek kinevezésé-

nek, illetve a már alkalmazásban levők előléptetésének növekvő elutasítására – avagy a zsidóknak ezen, a korábbiakhoz képest nem nagyobb akadályokkal szemben csökkenő rezisztenciájára – utal, hogy míg az értelmiségiek között 1897-ben és 1903-ban nem találunk egy tanárt sem, 1907-ben már hét ilyen férfi akadt (egy „Keleti Akadémiai tanár”, egy „tanársegéd”, egy „gimnáziumi tanár”, két-két „tanár”, illetve „tanárjelölt”).

Tekintve hogy 1910-ben a fővárosi izraelita kereső férfiak 25,4%-a tartozott a magánhivatalnokok közé, a PIH-nél kitérésüket bejelentő férfiak mindhárom évben körülbelül 15%-át kitevő magánhivatalnokság jelentősen alulképviseletnek mondható, ami egyrészt azzal magyarázható, hogy a magánhivatalnokoknál a ranglétrán való felkapaszkodást az áttérés nem könnyítette meg (bár, amint erre a következő fejezetben bővebben visszatérünk, áttérése után Elek Pál állítólag elvárta, hogy törekvő alkalmazottai kövessék példáját), másrészt azzal, hogy e többségében zsidó miliőben keresztény kollégáik részéről antiszemita megnyilvánulásokat aligha szenvedhettek el.¹⁶³ Annak, hogy relatíve mégis sok magánhivatalnok tért ki, több oka lehetett. Egyesek talán azért hagyták el felekezetüket, mert át akartak lépni a nagyobb presztízzsel járó és nagyobb stabilitást nyújtó állami szférába, és úgy gondolták, hogy áttérésük növeli kinevezésük esélyét. Mások talán csupán azon vágytól hajtva tértek ki, hogy megszabaduljanak egy „kellemetlen” vallástól, amint tette ezt Molnár Ferenc regényének bankhivatalnoka, vagyis a magántisztviselők legjobban kereső és legnagyobb presztízsű rétegébe tartozó hőse,¹⁶⁴ megint mások talán azért, mert házasságra léptek vagy szándékoztak lépni egy keresztény kolléganőjükkel, esetleg kollégájuk nőrokonával, ismerősével.

A nagypolgársággal, a szabadfoglalkozásúakkal és az egyetemistákkal, tanulókkal ellentétben az iparosok, az iparos- és kereskedősegedek, a bolti eladók és a munkások aránya a kitérők között egyrészt évről évre csökkent, másrészt az 1907-es évhez érve a maga 14,8%-ával jóval alacsonyabb volt, mint e rétegeknek a budapesti izraelita férfi keresők között elfoglalt, 1910-ben 44,2%-ra tehető aránya.¹⁶⁵ Végül, noha részarányuk a konvertiták között lassan emelkedett, a kitérés nem meglepően a leghagyományosabb „zsidó” foglalkozást űzők, vagyis a zömében – 1910-ben a fővárosban 75%-ban – zsidó vallásúakból álló önálló férfi kereskedők között szintén ritka jelenség maradt:

158 Vörös Károly: A világváros útján, 1896–1918. In: Uő szerk.: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*, i. m. 625.

159 Az izraelita keresők számára ld. *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 56., i. m. 429.

160 A következőkben a fővárosi izraelita kereső férfiakat, illetve nőket illető adatokra vonatkozóan ld. Uo. 429–780.

161 A kor szerinti megoszlás az 1910-es évre vonatkozik. Ld. *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909–1912, i. m., táblázati rész, 41.; Az egyetemi hallgatók számára: *Magyar statisztikai évkönyv*. Új folyam. 15. 1907. Bp., Athenaeum, 1909, 368, 370.

162 A PIH-nek az 1906-os évről szóló jelentése a többi évtől eltérően a kitérők számán kívül pár további adattal is szolgált: az 1906-ban kitérő 140 férfi közül 18 állami vagy fővárosi tisztviselő és 39 egyetemi hallgató volt, vagyis a kitérők 12,9, illetve 27,9%-a. Mindkét arány jóval magasabb, mint az 1907-es évben kitérő férfiak között szereplő közhivatalnokoké és egyetemistáké. Ha 1907 helyett az 1906-os évet vesszük viszonyítási alapul, 1897-hez képest a kitérők között a

közhivatalnokok aránya nem csökkent, míg az egyetemistáké rendkívüli arányban megnövekedett. Kérdés, vajon az 1900-as évtized második felében kitérő férfiak foglalkozási megoszlásához az 1906-os vagy az 1907-es évek adatai állnak közelebb. Valószínűleg az utóbbiak, mivel feltételezhető, hogy az 1906-os évre vonatkozó jelentésbe a fenti adatok éppen az ez évben kitérő köztisztviselők és egyetemisták különlegesen nagy száma miatt kerültek publikálásra. Ld. *A Pesti izr. hitközség előjáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről*, i. m. 23.

163 1910-ben az izraelita magántisztviselők több mint 90%-a az ipar, illetve a kereskedelem és hitel körében volt alkalmazva. Az előbbi szektorban a tisztviselők 56,2%-a, az utóbbiban 67,2%-a tartozott a zsidó felekezethez.

164 Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 13.

165 E számítás az izraelita önálló iparosok és az ipar, a kereskedelem, illetve a közlekedés körében alkalmazott izraelita segédszemélyzet összeadásának az eredménye.

míg az izraelita kereső férfiaknak 1910-ben 14,8%-a, a konvertitáknak 1907-ben is csupán 4,7%-a tartozott az önálló kereskedők közé.

Az összkép igazolja a közép-európai fővárosokban a századfordulón kitért zsidók profiljáról kialakult képet: amint Bécsben, Prágában vagy Berlinben, a zsidó vallásból kitért pestiek sem képezték a felnőtt zsidó férfilakosság reprezentatív mintáját.¹⁶⁶ Az izraelita férfi-populáción belül elfoglalt arányukhoz képest a kitérők körében leginkább azon nagypolgárok, (szak)értelmiségiek, diákok voltak felülképviselve, akik egyfelől a zsidó társadalom leginkább szekularizált és akkulturált rétegét alkották, másfelől szakmai-társadalmi ambícióikat tekintve leginkább remélhettek hasznot húzni áttérésükből, más szóval azon feltörekvő, illetve a csúcsra jutott rétegek, amelyek szakmai és társadalmi életükben mindinkább intenzív kapcsolatba kerültek a keresztény középosztály vagy a hagyományos elit tagjaival, ami fokozta úgy az őket felekezeti státuszuk miatt ért és zsidóságuktól való eltávolodásuk miatt mind kevésbé tűrt sérelmek esélyét, mint vágyukat, hogy a többségi keresztény társadalom velük anyagi/kulturális szintjét tekintve egyenlő rangú rétegeibe tényleges befogadást nyerjenek.

A PIH 1897-es, 1903-as és 1907-es kitérésí jegyzőkönyveiben szereplő 250 nő társadalmi profilját a férfiakhoz képest nehezebb megállapítani, mivel többségük nem rendelkezett foglalkozással, így róluk csupán annyit tudunk, hogy még hajadonként, illetve már férjezett asszonyként, pár esetben elvált vagy özvegy nőként hagyták el felekezetüket. A férjükkel együtt vagy az egyik tanújukként megjelenő férjük kíséretében kitérő nők esetében házastársuk foglalkozása persze róluk is nyújt közvetett információt, a többi házasság nő társadalmi hátterére nézve csak tanúik foglalkozása adhat némi támpontot.

A 250 nő 58,8%-a még hajadonként, 41,2%-a már férjezettként (pár esetben elváltan vagy özvegyen) tért ki. A férjezett nők aránya a három év során folyamatosan – 1897-ben 34,8%-ról 1907-ben 45,1%-ra – nőtt, a feltételezhetően eltartottak, vagyis bejegyzett foglalkozás nélküliek között 62,5%-ról 70,5%-ra emelkedett. A nők 44,8%-a rendelkezett foglalkozással, illetve a magánzók esetében saját jövedelemmel. Arányuk a zsidó felekezetből kilépő nők körében évről évre csökkent (1897: 54,7%; 1903: 44,2%; 1907: 40,2%), de még 1907-ben is közel kétszer olyan nagy volt, mint a fővárosi izraelita nők közötti keresőké (1910-ben 21,9%).

A PIH-nél kitérésüket bejelentő, önálló keresettel rendelkező nők szakmai megoszlásáról a 7. táblázat nyújt tájékoztatást. Elsőprő többségük – 100 a 112-ből – még hajadon volt, 5-en voltak férjnél, 3-an elváltak, 4-en özvegyek (e 12 nő közül 8-an magánzók).

166 Ld. Arthur Ruppín: *The Jews of To-Day*, i. m. 190–191.; Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia*, i. m. 83–85.; Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna 1867–1914*, i. m. 135–139.; Ivar Oxaal – Walter R. Weitzmann: *The Jews of Pre-1914 Vienna: An Exploration of Basic Sociological Dimensions*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 30. évf. 1985, 416–417.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 66.

7. táblázat

A kitérő nők foglalkozási megoszlása, 1897–1907 (százalék)			
Foglalkozás	1897 (N: 29)	1903 (N: 42)	1907 (N: 41)
Magánzó	20,7	26,2	29,3
Értelmiségi	3,5	2,4	12,2
Nevelőnő, óvónő		4,8	4,9
Művész, artista	17,2	2,4	7,3
Közhivatalnok	3,5	–	–
Magánhivatalnok	3,5	4,8	4,9
Köz- vagy magánhivatalnok	–	–	2,4
Egyetemista, tanuló	3,5	2,4	4,9
Kereskedő	–	–	–
Iparos, ipari, kereskedelmi segéd személyzet, cseléd	48,3	54,8	34,1
Egyéb	–	2,4	–
Összesen	100,0	100,0	100,0

Összességében a kereső nőknek a férfiakhoz képest nagyobb része tartozott a kispolgárság és a munkásság közé. Ugyanakkor, a férfiakhoz hasonlóan a kereső nők társadalmi állása úgyszintén emelkedő tendenciát mutatott, erre utal az értelmiségiek arányának a növekedése, illetve – és még inkább – az ipari-kereskedelmi segéd személyzetbe sorolhatóknak és a cselédeknek csökkenő aránya, aminthogy ennek lehet a jele a magánzónőknek nem is annyira egyre növekvő száma, mint tanúik foglalkozása alapján feltehetően egyre inkább középosztálybeli státusza.¹⁶⁷ Amiként a férfi kitérőknél, a fővárosi izraelita kereső nők körében elfoglalt arányukhoz képest az értelmiségiek jócskán felül voltak képviselve, mely kategória a konvertita nők esetében az 1903-ban kitért s „írónő”-ként bejegyzett Fuchs Mórén kívül¹⁶⁸ kivétel nélkül tanárnőket és tanítónőket jelentett: a kitérésüket bejelentő kereső nőknek 1907-ben 12,2%-át, a budapesti izraelita kereső nőknek 1910-ben 1,2%-át tették ki.

167 1897-ben a 6 magánzó nő 12 tanúja közül 5-en, vagyis 41,7%-uk, az 1907-ben kitért 12 magánzó nő 24 tanúja közül 6-an, vagyis már csak 25%-uk volt altiszt, iparos vagy munkás. A tanúk között 1897-ben (potenciálisan) középosztálybelinek csak egy ügyvédjelölt tekinthető, 1907-ben a tanúk között már 2 ügyvéd, 2 háztulajdonos, 1 gyáros, 1 igazgatóhelyettes és 1 igazgatónak a neje szerepelt.

168 Az 1869-ben Kohn Malvin néven született Fuchs Móréné a német és magyar nyelvű lapokban publikált cikkeket, 1922-ben saját kiadásában adott ki Budapesten egy német nyelvű, nem sokkal később magyarul is megjelent regényt, *A négy Heller-lány* címmel.

A magánhivatalnoknők aránya a férfiakhoz megint csak hasonlóan a felekezeteket elhagyó kereső nők között kisebb volt, mint a zsidó vallású fővárosi nők körében (4,9% versus 17,4%), önálló kereskedőket pedig a kitérő nők között egyáltalán nem találunk, míg arányuk a budapesti izraelita kereső nők között 1910-ben 8,7%-ot tett ki. Mivel 1910-ben a fővárosi izraelita kereső nők 55,6%-a volt iparos, cseléd, illetve került besorolásra az ipari, kereskedelmi, közlekedési segédszemélyzetűek közé, arányuk a konvertita nők között valószínűleg még 1903-ban is alul volt képviselve.

A három év során férjével egy időben vagy egyazon évben kitért, összesen 31 nő társadalmi állása a kereső, zömében hajadon nőkéthől élesen különbözött. Egy MÁV felügyelő és egy malommunkás kivételével, illetve a vagyoni helyzetüket tekintve bizonytalan státuszú 6 hivatalnok, 3 kereskedő és 2 magánzó mellett, férjük foglalkozása alapján jelentős többségükben egyértelműen a középosztályhoz és a nagypolgársághoz tartoztak. Feleségével együtt tért ki a már említett Elek Pál, Hercz Zsigmond,¹⁶⁹ Kelemen Gyula, továbbá 3 ügyvéd, 2 mérnök, valamint 1–1 takarékpénztári igazgató, nyomdatulajdonos, vállalkozó, gyáros, keleti akadémiai tanár, orvos, állatorvos, gyógyszerész és hírlapíró.¹⁷⁰ A nevük alapján feltételezhetően zömében keresztény születésű férfiak tanúskodása mellett kitért, összesen 16 nő társadalmi státusza egy fokkal az előbbieknél alacsonyabb, de a kereső nőkhez képest nagyrészt szintén magasabbnak mondható, férjeik között 3 hivatalnokot, 2 gyógyszerészt, 1–1 gyárost, szobrászművészt, mérnököt, építésszt, állatorvost, polgári iskolai tanárt, miniszteri titkárt, péksegédet és cipészt találunk (két férj foglalkozása nem lett feljegyezve).

Kitérés és (vegyes) házasság. A férfi konvertitákról szóló részben nem érintettük a kérdést, vajon mely hányaduk hagyhatta el felekezetét egy kereszténnyel kötött avagy kötendő házasság miatt, mivel azon két férfi kivételével, akik minden bizonnyal keresztény feleségeik tanúskodása mellett tértek ki, a kitérésű jegyzőkönyvek esetükben nem nyújtanak semmi fogódzót. Pedig a kérdés lényeges, hiszen joggal feltételezhető, hogy a szakmai-társadalmi érvényesülés mellett a kereszténnyel kötött, illetve kötni vágyott házasság képezte az áttérések leggyakoribb okát. E téren a vegyes házasságokat lehetővé tevő polgári házasság 1895-ben történt bevezetése éles cezúrát képez. Welker Árpád kutatásai szerint a pesti protestáns egyházak valamelyikébe 1800 és 1895 között betérő zsidók 23,7%-a az áttérést követő egy hónapban ugyanott meg is házasodott, vagyis nyilvánvalóan egy kereszténnyel kötendő házasság céljából váltott felekezetet. Ezenkívül lehettek persze, akik másutt vagy később házasodtak össze egy kereszténnyel.¹⁷¹ Welker e tanulmányában sajnos

169 21 évvel idősebb férjének halála után az osztrák származású Hercz Zsigmondné született Freyenfeld Róza 1905 februárjában Lukács László pénzügyminiszter felesége lett. Ld. Házasságok és eljegyzés. *Vasárnapi Újság*, 1905. febr. 12. 108–109.

170 A 31 esetből egy férj foglalkozása ismeretlen.

171 Welker Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, i. m. 104–105.

nem szolgáltat információval e házasságok időrendi alakulásáról, egy korábbi írásából azonban kiderül, hogy a házasság miatt történő áttérések az idő haladtával egyre gyakoribbá váltak: amint fentebb már említettük, a Kálvin téri református gyülekezetben az 1873–1875, 1884–1885 és 1894–1895-ös években megkeresztelt 136 zsidó 38,2%-a a betérését követő egy hónapon belül házasságra lépett e gyülekezet egy tagjával.¹⁷²

1895 után a zsidó fél áttérése immár nem képezte szükségszerű előfeltételét egy kereszténnyel kötött házasságnak. „Az áttérések egyik fő oka, a kultusz disparitás házassági akadály a polgári házasság jogintézménye következtében teljesen megszűnik”,¹⁷³ írta reménykedve 1894-ben Mezey Ferenc, a neológ Országos Iroda munkatársa, 1902-től titkára, később alelnöke, majd elnöke, de facto már korszakunkban is az iroda vezetője. A reményt gyors kiábrándulás követte: „Azt hittük, a polgári házasság behozatala meg fogja gátolni a kikeresztelkedéseket, s a szülőkhöz lesz elég önérték arra, hogy egy »kis« házasság kedvéért nem áldozzák fel leányuk hitét. Csalódtunk”, írta 1900-ban az *Egyenlőség*.¹⁷⁴ A polgári házasság bevezetésekor Rosenberg Sándor aradi főrabbi úgy döntött, noha vallásilag nem adja össze a vegyes párokat, hajlandó őket papi áldásban részesíteni.¹⁷⁵ E döntésével magára vonta neológ kollegái haragját, akik egy 1895 októberében Budapesten tartott rabbigyűlésen megszavazott határozatban kijelentették: a polgári vonatkozásaiban elismert vegyes házasság „sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető”.¹⁷⁶ Az aradi főrabbi kiállása főleg elvi jelentőséggel bírt, szolgáltatását az aradi zsidók ugyanis egyetlen alkalommal vették igénybe,¹⁷⁷ „mivel a saját hívei közül is azok, akik vegyes házasságra léptek, legtöbbszörre kitérnek a zsidó vallásból”, írta egy helyi lap 1902-ben, amikor Rosenberg bejelentette, hogy visszavonja a templomi áldásra vonatkozó korábbi döntését.¹⁷⁸

A kitérésüket bejelentő személyektől a PIH rabbijai minden bizonnyal megkérdezték, hogy miért szánták magukat e lépésre, de korszakunkban a

172 Welker Árpád: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században, i. m. 155–156.

173 Mezey Ferenc: A receptió. *Magyar-Zsidó Szemle*, 11. évf. 1894, 306.

174 Strausz Adolf: A guvernántok, i. m. 5.

175 Rosenberg Sándor: *A zsidó és keresztény között polgárilag kötött házasság megáldása a zsinagógában. Theológiai értekezéslet*. Írta: _ aradi főrabbi. Arad, Nyom. Muskát Miska könyvnyomdájában, 1895.

176 Rabbigyűlés. *Pesti Hírlap*, 1895. okt. 16. 5. Ld. még: Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: A gyűlés és jelentősége. *Egyenlőség*, 1895. okt. 18. 3–6.; Szabolcsi Miksa: *Aradi áldás, aradi theologia. Válasz dr. Rosenberg Sándor, aradi főrabbi röpiratára*. Írta: _ az »Egyenlőség« szerkesztője. Bp., Brózsza Ottó könyvnyomdája, 1895.; Klein József: *A vegyes párok megáldása a zsinagógában. A tudomány, az erkölcs és a hazafiság szempontjából. Válasz dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi »Theológiai értekezéslet«-ére*. Írta: _ marczali rabbi. Bp., Löwy M. E. fia Kiadása, 1896.

177 Egy zsidó: Perlekedés az áldás körül, i. m., oldalszámozás nincs [1].

178 A főrabbi áldása és az aradi zsidó hitközség. Egy interview. *Aradi Híradó*, 1902. jan. 20., oldalszámozás nincs [1].

kitérési jegyzőkönyvek erre nézve nem tartalmaznak információt, így azt sem tudhatjuk, vajon az áttérők között hányan lehettek, akik keresztény jegyesük vagy házastársuk miatt, kérésére, illetve nyomására tértek át. A két világháború közötti jegyzőkönyvek viszont már feltüntették a kitérés okát, pontosabban a kitérő által megadott okot. Groszmann Zsigmond beszámolója szerint a pesti rabbiságnál 1931-ben kitértek közül bejelentésük alapján 27 férfi és 36 nő tért ki keresztény házastársa, 95 személy keresztény jegyese miatt, összesen tehát 158 fő, vagyis a PIH-nél ez évben kitérésüket bejelentő 387 egyén 40,8%-a.¹⁷⁹ Eppler Sándornak, a PIH főtitkárának pár évvel későbbi vizsgálata hasonló eredményt mutatott: 1935-ben a pesti hitközségnél kitérésüket bejelentők 20,2%-a hagyta el felekezetét keresztény férje, illetve hitvese, 22,2%-a keresztény jegyese miatt, vagyis a kitérők összesen 42,4%-a, míg a többség kitérését gazdasági megfontolásokkal indokolta.¹⁸⁰

A kitérők nyilatkozatait sem Groszmann, sem Eppler nem kérdőjelezte meg. Nagy többségük feltehetően a kitérés valós okát jelentette be. Ugyanakkor, mivel a rabbi szempontjából őseik hitét megtagadó és népüket eláruló zsidók számára kilépésük bejelentése nyilván kényelmetlen pillanatot jelentett, egyeseket ez arra vezethetett, hogy e jelenetet az őket legkevésbé rossz színben feltüntető ok megadásával igyekezzenek minél könnyebben megúszni. Márpedig ha minden kitérés bűnös cselekedet volt, a keresztény jegyes vagy házastárs miatt történt vallásváltás számított a leginkább bocsánatos bűnnek. Amint írta az *Egyenlőség* 1896-ban a jövődöbéli keresztény házastársuk miatt áttérőkről: „A szerelem nem okoskodik, nem mérlegel, épp oly kevésbé hallgat a becsület, mint az igazság szavára. Hatalmasabb erő minden másnál, az ember gyöngé báb a játékában és mi sokat megbocsátunk azoknak, akik nagyon szeretnek, mert nem tehetnek róla, amit cselekszenek.”¹⁸¹ Az 1930-as évek konvertitái által megadott okok tehát inkább indikatív jellegűek, az áttérések okának semmiképpen sem bizonyító erejű dokumentumai.

Ilyennel korszakunkra nézve sem tudunk szolgálni. A PIH kitérési jegyzőkönyveinek a nőkre vonatkozó adatai révén azonban kísérletet tehetünk arra, hogy felbecsüljük a keresztény jegyes vagy házastárs miatt történt kitérések arányát. Módszerünk tisztán spekulatív, de jobb híján több a semminél. Minden, foglalkozással nem rendelkező hajadonról azt feltételeztük, hogy egy keresztény jegyes miatt tért ki. Lehetséges persze, hogy egyesek közülük valamely állás megszerzése érdekében tértek ki, de a foglalkozással rendelkező hajadonok között is lehettek, akik egy keresztény kollégájukkal, ismerősükkel tervezett házasság miatt hagyták el felekezetüket, így a kettő talán

179 Groszmann Zsigmond cím nélküli előadása in: *Ankét sorozat a zsidóság mai problémáiról*. III.: *Ankét a vegyes házasságokról*. Előadják: Groszmann Zsigmond, Szőke Sándor, Naményi Lajos. 1931. december 22. Bp., Az Omike Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1932, 7. A PIH-nél kitérők számát megadja: Eppler Sándor: *A budapesti zsidóság szociális munkája*. Előadás. Bp., Szerző kiadása, 1937, 14.

180 Uo. 15.

181 Pápai Béla: A kitérés útja. *Egyenlőség*, 1896. júl. 10., melléklet, 5.

kiegyenlíti egymást. Az eltartott, foglalkozással nem rendelkező feleségek közül kivontuk mindazokat, akiknek a férje biztosan zsidó volt, vagyis azt a 29 nőt, akik férjeikkel együtt tértek ki, azokat, akik férjezett nevük alapján minden kétséget kizáróan a zsidó vallásban született férfihoz mentek hozzá, azokat az idős özvegyeket, akik koruk folytán biztosan 1895 előtt mentek – ekképpen biztosan zsidó – férjhez és akik aligha térhettek ki egy új házasság miatt, végül azon három asszonyt, akiknek neves férjük köztudottan zsidó volt vagy annak született (a valószínűleg már korábban kitért szobrász Lányi Dezső, a zsidó hitben meghalt, fiatalkorában a zsidó vallás recepciójáért folytatott közdelemben vezető szerepet vitt kúriai bíró Márkus Dezső, valamint Strasser Sándor terménykereskedő feleségét). A rostán fennmaradt, összesen 49 eltartott feleség és 46 foglalkozás nélküli hajadon a három év során kitért nők 24,5, 38,9, illetve 44,1%-át tette ki. A növekedés látványos, ugyanakkor a nők többsége ezek szerint még 1907-ben is inkább szakmai-társadalmi okokból, illetve zsidó férjét követve hagyta el felekezetét. Mivel alárendelt pozíciójuk révén a nők nyilvánvalóan gyakrabban tértek át keresztény jegyesük vagy férjük hitére, a PIH-nél kitérésüket bejelentő férfiak nagy többsége más okok, zömében minden bizonnyal szakmai-társadalmi érvényesülésük érdekében hagyta el felekezetét.

Névmagyarosítás. Az alsóbb néposztályokhoz képest az akkulturáció előrehaladottabb fokán álló középrétegekhez tartozó konvertiták növekvő arányát tekintve nem meglepő, hogy 1897 és 1907 között a PIH-nél kitérők között a magyarosított vezetéknevűek aránya is egyre növekedett. A férfiaknak 1897-ben 38,9, 1903-ban 53,8, 1907-ben már 66,2%-a viselt magyarosított nevet. Arányuk a (szak)értelmiségiek között minden évben jelentősen magasabbnak mutatkozott, mint a közszolgálatban álló kisalkalmazottak, iparosok, ipari, kereskedelmi és közlekedési segédszemélyzetűek körében. 1907-ben az előbbi csoport 75,6%-a, az utóbbi rétegek 47,6%-a rendelkezett magyar vezetéknevvel. A nők esetében a számítást a hajadonokra korlátoztuk, hiszen a férjes asszonyoknál a névmagyarosítás férjük döntését tükrözte. A hajadonoknak 1897-ben 17,7, 1903-ban 19,3, 1907-ben 39,3%-a viselt magyar vezetéknevet. A következő években a növekedés a férfiaknál megállt, a hajadonoknál egyértelmű visszaesés következett be: az 1910. február–májusi kitérési jegyzőkönyvekben szereplő 50 férfi 66%-a, a 21 hajadon 23,8%-a hordott magyar vezetéknevet.

A hajadonok között a magyarosított nevűek kisebb aránya egyrészt egyszerűen abból fakad, hogy fiatalabbak lévén, mint a házasokat is magában foglaló férfiak, kevesebb idő jutott neki e döntés esetleges meghozatalára, másrészt annak tudható be, hogy a férfiakhoz képest nagyobb volt közöttük a szerény közegből származó, a középosztálybeliekhez mérten az akkulturáció alacsonyabb fokán állók aránya. Végül, de nem utolsósorban, a hajadonoknak a férfiakhoz képest eleve kevesebb értelme volt megmagyarosítani a remélhetően eljövendő, vagy már tervbe vett, esetleg a kitérés közvetlen okaként szolgáló házasság révén a mindennapi használatból amúgy is kieső leánynevü-

ket. A magyarosított vezetéknevű gyakorisága a hajadonoknál szintén erősen függött a társadalmi-műveltségi szinttől. 1907-ben az 5 tanár-, illetve tanítónő közül 3-an viseltek magyar nevet, míg a 14 eladónő, iparos, munkás vagy házi alkalmazott közül is csupán ugyanennyien.

Ami a férfi konvertitákat illeti, a magyarosított vezetéknevűek aránya jóval magasabbnak mondható, mint az akkultúrált (fővárosi) neológ zsidók körében.¹⁸² A pesti neológ Chevra Kadisa 200 tagú, zömében jómódú kereskedőkből, nagyiparosokból, (szabadfoglalkozású) értelmiségiekből és háztulajdonosokból álló képviselő-testületében a magyarosított nevűek aránya 1899-ben 11,0%-ot, 1902-ben és 1906-ban 13%-ot, 1915-ben 18%-ot ért el.¹⁸³ Ez az arány a PIH 1910 decemberében választott 241 fős képviselő-testületének az előbbiekkal részben azonos tagjai között 20,7%-ra emelkedett.¹⁸⁴ Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet 1898/1899-es tanévének III. és IV. osztályába járó, szülei foglalkozását tekintve kivétel nélkül szerény miliőből származó, de több mint négyötödük esetében magyar anyanyelvű diákja közül 23,2% viselt magyar nevet.¹⁸⁵ A magyarosított nevűek aránya a zsidó vallású budapesti egyetemi hallgatók körében ennél jelentősen magasabbnak mutatkozott, az 1900/1901-es tanévben elérte a 39%-ot,¹⁸⁶ ami a PIH-nél kitérő magyar vezetéknevet viselő egyetemisták arányától mindazonáltal jócskán elmaradt. 1897-ben összesen 2 egyetemi hallgató tért ki, mindketten magyar nevűek. Az 1903-ban kitért 18 egyetemi hallgató 50%-a, az 1907-ben kitért 19 egyetemi hallgató 57,9%-a viselt magyar vezetéknevet, míg az 1910. február–május közt kitért 8 egyetemista kivétel nélkül magyar vezetéknevűvel rendelkezett.

Mivel a névmagyarosítást túlnyomó részben a többségi keresztény társadalom magyar tagjaival szembeni másság csökkentése motiválta, nem meglepő, hogy az akkultúrált izraelita polgársághoz képest a magyarosított vezetéknevűek aránya nagyobbak mutatkoztak azok körében, akik a zsidó vallás elhagyásával szimbolikus értelemben megtették e másság felszámolása érdekében hozható lehető legnagyobb lépést.¹⁸⁷ Valójában inkább

182 Michael Silber becslése szerint a magyarosított nevűek aránya az ország teljes izraelita lakossága körében a dualizmus végén sem haladta meg az 5%-ot. Ld. Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*, i. m. 779.

183 Mardochoi Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: *A zsinagóga, mely legyűrte a templomot*, i. m. 3–4.; Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa előjáróinak társadalmi pozíciói alapján*, i. m. 92.

184 *A Pesti izr. hitközség teljes képviseletének tagjai, 1910.* MZsL, PIH, I-C-1.

185 Bánóczi József: *Az Országos Izr. Tanítóképző Intézet értesítője az XLI. és XLII. tanévről. 1897/98 és 1898/99.* Közli: Bp., Hornyánszky V. Könyvnyomdája, 1899, 84–85, 92–94.

186 Victor Karady: *Assimilation and Schooling: National and Denominational Minorities in the Universities of Budapest around 1900.* In: György Ránki – Attila Pók szerk.: *Hungary and European Civilization.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 292.

187 Azonos tendenciát mutat, zömében a két világháború közötti időszakra vonatkozó adatokra ld. Karády Viktor – Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Bp., Osiris, 2002, 142–143.

az tekinthető meglepőnek, hogy a magyarosított nevűek aránya nem volt ennél is magasabb. A kitérő férfiaknak még 1907-ben is 33,8%-a, a hajadonoknak 60,7%-a egy olyan névvel – és gyakran olyan utónévvel – készült átlépni a keresztény felekezetek valamelyikébe, amely kortársaik számára az esetek elsöprő többségében azonnal „elárulta” származásukat. Lehetséges persze, hogy a konvertiták egy része áttérését követően magyarosította meg vezetéknevét vagy hagyta el a hajadonok esetében keresztény férje nevének átvétele révén, mindenesetre, hogy csak pár példát említsünk a felekezetüket német–zsidó neveik megtartása mellett 1907-ben elhagyók közül, a 33 éves fogorvos Kohn Oszkár, a 28 éves hivatalnoknő Fischel Hermina, a 33 éves pincér Herschkovits Mór, a 18 éves könyvkötő Schwarz Szerén, a 25 éves vegyész Schwarz Jenő, a 27 éves színésznő Schlesinger Aranka, a 29 éves posta- és távírda-tisztviselő Hirschler Ödön vagy a 27 éves napszámosnő Herschkovits Regina mindmegannyi illusztrációi annak, hogy a konvertiták egy egyre csökkenő, de 1907-ben sem jelentéktelen része esetében az áttérés egy olyan tisztán pragmatikus cselekedet lehetett, amely nem párosult zsidó másságuk eltüntetésének a vágyával, inkább azt mondhatni: e másság alkalmasint minden önreflexivitást nélkülöző, alkalmasint dacos, sőt szinte gesztus értékű fenntartásával járt együtt.

A századforduló Pestjén a kitérés a zsidó társadalom minden szegmensét érintette: a kitérték között találhatunk 18 éves hajadon napszámosnőt és az 1830-as évek végén született magánzó özvegyasszonyt, szíjgyártósegédet és bankigazgatót, varrónőt és gyógyszerésztan-hallgató lányt, műszerészt és főmérnököt, harisnyakötőnőt és tanárnőt, postatakarékpénztári díjnokot és ügyvédet – gyári munkásokat, cselédeket, altiszteket, iparosokat, kereskedőket, hivatalnokokat, értelmiségieket és bankvezéreket. Ugyanakkor nem vitás: ha a Nógrád megyei Dolányban született 25 éves cipész Kohn Hermann és a budapesti születésű 24 éves bányamérnök Kovács István egyaránt a kitérés mellett döntöttek, a zsidó felekezetből kilépő férfiak – idővel egyre növekvő – többségének profilja inkább hasonlított az utóbbihoz, mint az előbbihez. Ha a 23 éves varrónő Kohn Jozefin csakúgy kitért, mint a 25 éves tanárnő Révész Irma, a zsidó felekezetet elhagyó nők körében egyre csökkent a még nem férjezett bolti eladónők, iparosok, munkások, cselédek aránya és egyre nőtt az értelmiségieké, aminthogy mind nagyobb lett azoké, akik keresztény vagy kereszténnyé vált jegyesük, férjük miatt keresztelkedtek meg. Ha Magyarországon a vallást váltó zsidók többsége talán még a dualizmus első évtizedeiben is az alsó néposztályokból került ki, a 20. század első évtizedére érve az áttérés egyértelműen gyakoribbá vált a zsidó középrétegek körében. Ami a zsidó gazdasági, és még inkább politikai és kulturális elitet, illetve a századforduló haladó értelmiségét illeti, a dualizmus korának utolsó éveire

érve tekintélyes hányaduk, a kulturális elit esetében többségük elhagyta felekezetét és áttért a többségi keresztény társadalom hitére.

De hogyan jutottak e döntésre? A reformkortól az első világháborúig eltelt évtizedek során áttérő zsidók közül egyesek szigorúan vallásos nevelésben részesültek, mások – idővel egyre többen – a zsidó vallási hagyományoktól szinte teljesen eltávolodott családban nőttek fel. Áttérésük előtt egyesek hitközségük oszlopos tagjai voltak, a felekezeti élet aktív résztvevői, olykor az emancipációért vívott küzdelem élharcosai, mások kitérésük előtt sem tanúsítottak érdeklődést a zsidó felekezeti ügyek iránt. Egyesek áttérését döntően pragmatikus – szakmai vagy társadalmi – megfontolások váltották ki, másoknál a vallásváltás melletti döntés egy hosszú lelki folyamat eredményeként érlelődött meg. Egyesek látszólag minden lelki tusa nélkül szabadultak meg felekezetüktől, másoknál a zsidó felekezetből való kilépésüket hosszú vívódás előzte meg. Minderről csak egyes konvertiták egyéni útjainak nyomon követése révén kaphatunk képet. Erre teszünk kísérletet a következő fejezetben.

IV. AZ ÁTTÉRÉS ÚTJAI

A modern európai zsidóság körében mutatkozó vallásváltások okait körüljáró történeti munkákban egyes konkrét személyek általában a lehetséges okok valamelyikéből kifolyóan kitértek példázataiként jelennek meg. Mivel az áttérés összetett folyamat, ez azzal a rizikóval jár, hogy a szóban forgó személy érzelmeit és motivációit egyoldalúra redukálja. „A 19. század végén számos neves és kevésbé neves zsidó azért tért át, hogy megkönnyítse szakmai előmenetelét”, írta Marsha Rozenblit a dualizmus kori bécsi zsidóságról szóló könyvében. Illusztrációként a zeneszerző és karmester Gustav Mahler hozta fel, aki „bizonyosan karmesteri karrierje érdekében tért át”, mivel csak így érthette el, hogy kinevezzék a bécsi Operaház élére.¹ Mahler 1897-ben történt, célját tekintve eredményes katolizálásának vitathatatlanul ez képezte közvetlen okát. Ám ha áttérése a pragmatikus megfontolásból hozott döntés tipikus példájának tekinthető, ez csupán a történet egyik fele. Mahler megalázónak érezte, hogy kinevezése érdekében kellett áttérnie, de a katolikus vallás felvétele ettől függetlenül megfelelt benső hajlamának, ha keresztény hite meglehetősen eklektikus forrásokból táplálkozott is, a maga módján Krisztus-hívó volt.²

Ennél lényegesebb probléma, hogy ezek az írások a példaként felhozott személyek történeteit kimondva-kimondatlanul a konvertiták anonim tömegének tapasztalatai, sérelmei és vágyai reprezentatív illusztrációiként mutatják be. Az áttérés körülményeire és lehetséges indokaira akár csak minimálisan rávilágító forrásokkal azonban a konvertiták csupán kicsiny töredéke esetében rendelkezünk. Azokról tudunk valamit, akik áttérésükről vagy legalább a modern zsidólét dilemmáiról maguk is írtak, illetve akikről hírnevük, esetleg áttérésük rendkívülisége miatt kortársaik is megemlékeztek. Magyarán, ismereteink köre lényegében az értelmiség és a gazdasági elit pár tagjára szorítkozik. Kérdés, vajon e néhány személy alapján mennyiben lehet általánosító következtetéseket levonni a vallásukat elhagyó férfiak és nők ismeretlen sokaságára nézve. Mindazok – vagyis azon többség – esetében, akiknél személyes vallomás híján csak életútjuk stációit, esetleg kortársaik áttérésükről megfogalmazott véleményét ismerjük, a példálózás eleve kétsze-

1 Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914*, i. m. 133–134.

2 Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*, i. m. 227–232.

resen is spekulatív, hiszen nemhogy a hozzájuk hasonló profillal rendelkezők áttérésének, de saját áttérésüknek tényleges okairól is csupán plauzibilisnek tűnő találgatásra vagyunk utalva. Azok esetéből kiindulva, akik a zsidók helyzetéről, jövőjéről vallott nézeteiket írásba foglalták, netán a zsidó valláshoz, kultúrához, közösséghez kitérésük előtt és/vagy után fűződő viszonyukról, vagy – ideális esetben – áttérésükről is vallomást tettek, némi általánosítás talán már megkockáztatható. De nem sok. Annyi feltehető, hogy nemzedékük azon, hozzájuk hasonló környezetben felnőtt, áttérésük előtt és után hasonló pályán működő és hasonló közegben mozgó tagjai, akik velük együtt körülbelül ugyanazokban az években tértek át, ezt többnyire, bár nem feltétlenül hasonló motivációkból tehették. De ennél messzebb nem mennénk. Ha a honi zsidóság nagypolgár és értelmiségi tagjait az áttérés arányosan jóval inkább érintette is, a konvertiták elsöprő többsége nem volt sem nagypolgár, sem értelmiségi. Egy Kunewalder Jónás vagy egy Balázs Béla áttérésének alapján miféle bizonyossággal vonhatnánk le bármely következtetést egy reformkori házalónak vagy egy századfordulóbeli napszámosnak az áttéréshez vezető útjáról és megkeresztelkedésének benső motivációiról?

Az alábbiakban bemutatott konvertiták történetei arra vizsont talán elegendők, hogy rávilágítsunk a zsidó nagypolgárság, és még inkább a zsidó értelmiség körében történt áttérések némely jellemzőjére, az állandó motívumokra és a század előrehaladtával mutakozó változásokra. Mi vezethette e kereskedőket, vállalkozókat, bankárokat vagy leszármazottaikat, ezen értelmiségieket, költőket, írókat, újságírókat, tanárokat, tudósokat arra, hogy szakítsanak született felekezetükkel, milyen úton-módon juthattak e döntés meghozatalára? E fejezetben e kérdésekre keresünk válaszokat. Talán mondani sem kellene: az a valamivel több mint félszáz személy, akiről az alábbiakban szót ejtünk, nagyrészt a véletlen kiválasztódás műve: azokról írtunk, akiről találtunk érdemleges, bár olykor csak minimális információt. Egyesek áttéréséről, döntésük okairól, körülményeiről többet tudunk, velük hosszabban foglalkozunk, másokról adat híján csak egészen röviden szólunk, mégis abban a reményben – és e fejezetnek ez a legfőbb célja –, hogy e hús-vér szereplők középpontba helyezésével testet adunk az eddig elmondottaknak. Mivel vallásváltásukról kevesen nyilatkoztak, és ez esetben is olykor csak egy mondat erejéig, motivációikról, érzelmeikről gyakran csak találgathattunk, olykor még idáig sem juthattunk el, vagyis semmilyen fogódzót nem találtunk annak magyarázatára, hogy az adott személy miért tért át. Végül megjegyeznénk: az alábbi portréfragmentumok alanyai az áttért zsidókról nemcsak szakmai-társadalmi profiljukat, de nemüket tekintve sem nyújtanak reprezentatív képet: zömük férfi.

A 19. század eleje és az első világháború között a magyarországi zsidóság óriási átalakuláson ment keresztül. A század elején kulturális elszigeteltségben, saját hagyománya világában élő, politikai tekintetben jogfosztott 120 000–130 000 fős zsidó közösség a 20. század küszöbét egy – papíron – minden tekintetben jogegyenlőséget élvező, több mint 800 000 tagot számoló, többségében jelentősen szekularizálódott, nyelvében és kultúrájában el-

magyarosodott, ugyanakkor óriási mértékben diverzifikálódott csoportként lépte át. A hagyományos közép-európai zsidó társadalmon belül is fellelhető persze vagyoni és kulturális rétegződés,³ de a közösség tagjai közötti különbség nem mérhető össze azzal a fényévnnyi társadalmi és kulturális távolsággal, amely az 1900-as években egy bárósított fővárosi zsidó család sarját elválasztott egy máramarosszigeti bóhertől vagy egy kárpátaljai haszid közösségben felnövekvő fiatal nőtől. Az idő haladtával ekképpen a keresztény hitre tért zsidók társadalmi-kulturális háttere, neveltetése, részben áttérésük motivációi szintén megváltoztak és diverzifikálódtak. Noha minden korszakolás valamennyire önkényes, mégis úgy véljük: az áttérők akármily csonka profiljai alapján négy korszakot különböztethetünk meg: az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcig terjedő időszakot, a neoabszolutizmustól az 1870-es évekig terjedő évtizedeket, az 1880-as éveket, valamint az első világháborút megelőző negyedszázadot.

1. ÁTTÉRÉSEK A REFORMKORBAN

A 19. század második negyedében áttért azon zsidók, akik esetében áttérésük tényén túl e döntés előzményeiről vagy körülményeiről is rendelkezünk némi ismerettel, részben szegény, teljesen hagyományos zsidó miliőben, részben jómódú, később olykor elszegényedő, olykor egyre vagyonosabb, de mindenestre immár akkulturálódó, gyermekeiknek már világi neveltetést is biztosító kereskedőcsaládokban nőttek fel. Áttérésük előtt jelentős részük valamilyen módon részt vett a zsidó közéletben, akár mint községi vezető, akár mint írásaikban a zsidókkal is foglalkozó, a közvélemény előtt olykor a zsidó emancipáció harcosaként ismertté vált értelmiségi.

A 18. század utolsó évtizedeit megelőzően, írta Jacob Katz a közép-európai askenázi zsidó társadalom kapcsán, az áttérés igazolásának „mindig a keresztény teológia szellemében kellett történnie. [...] Egész vallomás-irodalom áll rendelkezésünkre, vallomások, amelyeket a felvilágosodást megelőző száz évben zsidó konvertiták írtak, akik elmondják áttérésük történetét. Egy részük őszintének tűnik fel, más részük a képmutatás beszédes jeleit mutatja. Ezekben a vallomásokban a szerzők mindig kinyilvánítják azon meggyőződésüket, hogy a héber próféták által megjövendölt messiás a názareti Jézus. Vagyis a keresztények elvárták a zsidótól a kereszténység központi tételébe vetett hit kimondását, s az áttért zsidó vagy eljutott ehhez a hithez, vagy úgy tett, mintha eljutott volna. Ennek a hittételnek az elfogadása tette a zsidót ke-

³ Ld. Jacob Katz: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Bp. – Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2005, 290–306.

reszténnyé, és oldozta el őt a zsidó nyájtól. Az új korszak jele, hogy most már nem várták el a zsidó áttérőktől, hogy eljussanak a kereszténység legfőbb tételeinek igazságához.”⁴ Mivel az áttérés elvárása egyre inkább szekuláris – a felvilágosodás idején inkább kulturális-társadalmi, a nacionalizmus színrelépésével mindinkább politikai-ideológiai – alapokon nyugodott, annak zsidó részről történt igazolása is szekularizálódott.⁵ Az 1843-ban református vallásra tért **Saphir Izrael** (1780–1864) tanúvallomása ekképpen szinte anakronisztikus. A jómódú kereskedő apától született Saphir Izrael az 1830-as években a pesti zsidó község Ullmann Gábiel vezette mérsékelt reformpolitikájának támogatói közé tartozott, a község fiúiskolájának modernizációja érdekében 1834-ben felállított iskolabizottság tagjaként aktívan részt vett e reformtörekvésekben.⁶ A jó nevű, mind a zsidó, mind a világi tudományokban jártas gyapjúkereskedő találkozása a kereszténységgel a körülmények véletlen összejátszásából következett. 1839-ben a skót egyház zsinatán döntés született, hogy egy küldöttséget menesztenek Palesztinába, előkészítendő az ottani missziós tevékenységet. Mivel a küldöttség egyik tagja a Szentföldön lesett a tevéjéről, gyógykezelésre a legrövidebb – Pesten keresztül vezető – úton indult haza, egy társa, Alexander Keith kíséretében. Útközben ez utóbbi is megbetegedett, így végül egy több hónapos kényszerpihenőt tartottak Pesten, ahol megismerkedtek József nádor evangélikus feleségével, Mária Dorottya hercegnővel. Ez volt a kiindulópontja a nádor hallgatóságos jóváhagyásával 1841-ben megindult pesti Skót Misszióknak.⁷

Lábadozása alatt Keith találkozni kívánt valakivel, aki jól ismerte a pesti zsidóság viszonyait, így került kapcsolatba a németen kívül franciául is tudó, ekkor éppen angolul tanuló Saphir Izraellel. A történetet innen egy, a századelőn kiadott, Saphir Izrael egyik fia, az angol protestáns lelkészé vált Saphir Adolf életútját bemutató missziós irat révén követhetjük nyomon. Amikor a Skót Misszió megkezdte tevékenységét, Saphir Izrael rendszeresen megjelent az istentiszteleteken, először csupán angol nyelvi ismereteinek pallérozása céljából, ám „az igazság fokozatosan megérintette szívét és felismerte a Názáreti Jézusban a proféták által megjövendölt messiást”.⁸ A pesti zsidóság aggódva fogadta a jeles hitsorsosuk áttérési szándékáról terjedő híreket. A zsinagógában Schwab Löw pesti főrabbi éles szónoklatban kelt ki a konvertiták ellen, a jelen levő Saphirt, aki amúgy jó barátja

4 Jacob Katz: *Kifelé a gettóból*, i. m. 112.

5 Uo. 116–117.

6 Mandl Bernát: A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája. In: Barna Jónás – Csukási Fülöp szerk.: *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. Hazánk ezredéves ünnepének és a zsidó vallás reczipiálásának kegyeletos emlékére*. I–II. Bp., Corvina Irodalmi és Nyomdai Részvénnytársaság, 1896, I. 22, 33, 47.

7 Demeter Júlia: Magyar diákok Skóciában (1843–1899). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 99. évf. 1995, 1. sz. 104–105.; Kovács Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten, i. m. 895–896.

8 Gavin Carlyle: *„Mighty in the Scriptures”*, i. m. 17.

volt, nem nevezte meg, de szavait mindenki számára érthetően neki intézte, majd egy községi ülésen felszólította, hogy mondjon le az iskolaszékben elfoglalt pozíciójáról. Saphir Izrael ezt meg is tette, de még nem tért át, mivel meg akarta várni, míg családja összes tagja eljut a benne már megérlelődött döntés meghozataláig. A családból végül elsőként idősebb fia, Fülöp keresztelkedett meg, 1843. április 4-én.⁹ Robert Smith, a misszió egyik tagja, azt javasolta apjának, hogy megkeresztelkedésekor nyilvánosan is tegyen vallomást keresztény hite mellett, amit a beszámoló szerint Saphir lelkesen elfogadott. A zsidó társadalomban köztiszteletnek örvendő kereskedő és községi vezető megtérését a Skót Misszióknak nyilván érdekében állt minél inkább nagydobra verni. Amint írta Smith egy 1843. februári levelében: „Okkal várjuk, hogy megkeresztelkedése nagy szenzációt fog kiváltani a zsidók között, nemcsak itt [Pesten], hanem egész Magyarországon. Köztudottan tanult mivolta és egyenes jelleme eleve kizárja a döntésképtelenség vagy az önérdektől vezéreltség gondolatát. Hogy [Saphir] meg van győződve [a kereszténység igazáról] és hogy képes önálló ítéletre, ezek olyan pontok, amelyeket, akármit is fognak mondani dühük hevében [a zsidók], nem söpörhetnek majd félre önnön lelkük megnyugtatójára.”¹⁰

Saphir Izraelt, feleségét, Henriettát, Adolf fiát és három lányát Török Pál pesti református lelkész, később a dunamelléki egyházkerület püspöke keresztelte meg 1843. május 9-én.¹¹ A keresztség felvételekor elmondott, majd nyomtatásban is megjelent beszédében Saphir megtérését egy kettős, önmagával és hitfeleivel vívott küzdelemként mutatta be. Isten kegyéből megadatott neki, hogy megjárja a kereszténység felismerésének és elfogadásának szükségképpen hosszú, mert a lelket áthasonító útját, „legbensőmben kellett megküzdennem az ó és az új ember csatáját”. E benső folyamattal párhuzamosan állnia kellett – immáron volt – hitsorsosai támadásait is, fájdalmasan szembesülve a felismeréssel: mivel a zsidók képtelenek voltak annak belátására, hogy létezhetik ősziinte vallási meggyőződésből fakadó megtérés, saját, a keresztség felvételéhez vezető útját is aljas indokokkal magyarázták. Ezt Saphir annál fájdalmasabban élte meg, hogy szemben az elhangzott vádakkal, Jézus elfogadása számára nem jelentett elfordulást a zsidóságtól: számos 16–18. századi németországi konvertita vallomása-hoz hasonlóan, áttérése révén

9 Saphir Fülöpről lásd Adolf öccse által kiadott és megjegyzésekkel ellátott naplóját és levelezését. Philipp Saphir: *Letters and Diaries*. Edited by his Brother. Edinburgh, Johnstone and Hunter, 1852.; valamint Kovács Ábrahám: A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztény életében. In: Hoppál Kál Bulcsú szerk.: *Vallástudományi előadások 7–8: Előadások a vallásról*. Bp., Mozaik Digitális Nyomda, 2007, 39–51. (http://silver.drk.hu/MVT/letolt/vt7_8.pdf)

10 Gavin Carlyle: *„Mighty in the Scriptures”*, i. m. 28.

11 Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. 84.; Szabó Aladár: *Külmissziói kalauz. A kereszténység elterjedése a világon*. Bp., Magyar Prot. Irodalmi Társaság, 1911, 290.

Saphir Móric Gottlieb

ric Gottlieb visszaemlékezéseiben vigasztalan képet festett gyermekkoráról. Jómódú kereskedő apja, Saphir Israel Gottlieb szigorú és rideg ember volt, gyengéd és szerető anyját, Brill Cheilát/Charlotte-t 8 vagy 10 éves korában elvesztette, mostohaanyja, özvegy Gomperz Fülöpné született Rosenthal Sarolta közömbös maradt iránta. A külvilágot a héder jelentette, ahol a *melamed*, a tanító diákjai tudásvágyát legfőképp veréssel vélte serkenthetni. Apja kereskedőnek szánta, majd látván fia tehetségét, aki rendkívüli memóriájának köszönhetően már kiskorában hosszú részeket tudott betéve a Talmudból, inkább a tudományos pályára küldte. Saphir rövid ideig a pozsonyi, majd 1806-tól a prágai jesiván tanult, ahol 17–18 évesen megszerezte a rabbiképesítő oklevelet. Időközben azonban egy piarista pap révén megismerkedett a nem zsidó kultúrával. A 17 éves koráig csak jiddisül beszélő jesivanövendék villámgyorsan megtanult németül, olaszul, franciául és angolul, a németet anyanyelvi szinten elsajátította. Saphir magyarul nem tanult meg, ismeretei pár felszedett kifejezésre korlátozódtak, a keresztény kultúrkörbe az 1810-es években belépő ifjú bóher még természetes módon a német nyelv és irodalom felé orientálódott.¹²

12 Alex. S. J. Saphir: *Ansprache an die Anwesenden bei Gelegenheit seiner Taufe*. Pesth, Landerer und Heckenast, 1843. Idézi Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. 85–86. A 16–18. századi németországi konvertiták önéletrásairól ld. Elisheva Carlebach: *Divided Souls*, i. m. 88–123., különösen 116–118.

13 M. G. Saphir: *Lebende Bilder aus meiner Selbst-Biographie*. (1845) In: *Ausgewählte Schriften*. Achter Band. Brünn und Wien, Verlag von Fr. Karafiat, 1865, 38–45.; Büchler Zsigmond: Fejér vármegye zsidó népessége a múlt században. *Magyar-Zsidó Szemle*, 11. évf. 1894, 533.; Gavin

Saphir önmagát irányt mutató, Izraelt és a kereszténységet összekötő hídként látta-láttatta.¹²

Saphir Izrael megtérésének őszinteségéhez nem fér kétség. Mások, míg áttérésük indokáról nem nyilatkoztak, áttérésüket követően jó keresztény mivoltukat hangsúlyozták, így Saphir Izrael öccse, **Saphir Móric Gottlieb** (1795–1858), korának egyik legnépszerűbb német nyelvű szerzője. A sikerei tetőpontján, az 1820–1840-es években Közép-Európa-szerte híres, csípős és olykor állítólag megfizetett (bér-) tolla miatt sokak által rettegett vagy megvetett humorista Mózes néven született a lovasberényi gettóban. A szigorúan vallásos családban és környezetben felnőtt Saphir Móric

A hagyomány útjáról letérni látszó fiától apja hiába vonta meg az anyagi támogatást. A fiatal Saphir 1814-ben ugyan arra kényszerült, hogy visszaköltözzön Lovasberénybe és beálljon apja mellé kereskedőnek, de az 1810-es évek végén már Pesten találjuk, 1819-től a gróf Festetics Károly Albert szerkesztésében 1822-ig megjelenő *Pannonia* főmunkatársa, az 1820-as pesti konskripcióban a lipótvárosi Eggenberger-házban lakó Saphir mint „Theather-Zeitungs Schreiber” szerepel.¹⁴ Fél lábbal azonban még a zsidó világban él: amikor 1820-ban I. Ferenc feleségével, Karolina Augusztával Pestre látogat, az óbudai zsidó község egyik vezetője őt kéri fel, hogy fogalmazza meg az ünnepi istentiszteleten elmondandó német nyelvű, utóbb a héber fordítással együtt kiadott imát.¹⁵ A községi vezető a munkáért ígért pénzt azonban nem fizette ki, mire Saphir bosszúból egy jiddis nyelvű bohózatban gúnyolta ki az óbudai község vezetőit.¹⁶ A sors fintora, hogy Saphir legtartósabb irodalmi sikerét e jiddis gúnyirattal, vagyis a zsidó társadalmon belül aratta: az autokratikus községi vezetők iránti ellenszenvre rájátszó szatíra kéziratának másolatai nemzedékeken keresztül családi relikviaként szálltak apáról fiúra. Az „ó-budai öregebb hitközségi emberek között”, írta a bohózatot 1900-ban leközölő *Magyar-Zsidó Szemle*, még 80 évvel a mű születése után is akadtak, akik egész jeleneteket tudtak belőle idézni.¹⁷

Pest csak az első állomást jelentette Saphir útján. Első könyvét 1821-ben még itt adja ki, de egy évvel később már egy bécsi lap munkatársa. A humoros írásaival gyors hírnévre szert tevő Saphirt vitriolos tollú kritikái miatt 1825-ben kiutasítják Bécsből, majd ugyanezen okból 1829-ben Berlinből. Münchenbe költözik, itt is több lapot szerkeszt, innen is kiutasítják, rövid ideig Párizsban él (egy házban az 1818-ban megkeresztelkedett Ludwig Börnével), majd

Carlyle: „Mighty in the Scriptures”, i. m. 444–448.; Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszakai sajtójában, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Bp., Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, 1930, 21–25.; Robitssek Márta: *Saphir Gottlieb Móric*. Bp., Minerva-Könyvtár, 1938.; Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb. Tanulmány a zsidó asszimilációs törekvések kezdeteiről*. Bp., Minerva-Könyvtár, 1939.; Lothar Kahn: Moritz Gottlieb Saphir. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 20. évf. 1975, 247–257.; Michael A. Meyer: *Becoming German, Remaining Jewish*. In: Uő szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. II., i. m. 222–225.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans*, i. m. 202–204.

14 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidóság második nemzedéke. In: Hevesi Simon – Guttmann Mihály – Löwinger Sámuel szerk.: *Tanulmányok dr. Blau Lajos (1861–1936), a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet néhai igazgatójának emlékére*. Bp., Neuwald Illés, 1938, 135.

15 *Freuden-Gesang zur Feier der beglückenden Anwesenheit unseres Landesvaters, Franz des Ersten und unserer Landesmutter, Caroline Auguste*. Pesth, Druck Trattner 1820.

16 Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 16–17.

17 Ben Eliezer: Saphir kiadatlan bohózata: Der falsche Kaschtan. Bevezetés. *Magyar-Zsidó Szemle*, 17. évf. 1900, 330. Saphir e művének egyetlen kiadása (*Der falsche Kaschtan. E Schmoke in 2 Akten*. Von M. G. Saphir, uo. 330–341.) sajnos csonkítottan jelent meg. Amint írta a bevezetőben Ben Eliezer: „Annyi tekintettel mégis kellett ezen folyóirat komoly és tudományos méltóságára lennünk, hogy itt-ott egy-egy nagyon is erős, már a pornographiához közel álló kifejezést, továbbá egy egész jelenetet kihagytunk.” Uo. 329. Saphir jiddis bohózatáról ld. még: Grünwald Miksa: *Zsidó biedermeier*. Bp., Szerző kiadása, 1937, 86–87.; Lothar Kahn: Moritz Gottlieb Saphir, i. m. 250–251.

visszatér Münchenbe, itt tér át 1832 elején az evangélikus vallásra.¹⁸ Noha indokairól később nem nyilatkozott, egy első ízben 1845-ben megjelent önéletrajzi írásában jó keresztényként mutatta be magát, pontosabban: mint aki hosszú út után azzá vált: „A sors arra ítélte, hogy zsidó legyek, szüleim arra, hogy kereskedő, neveltetésem arra, hogy falusi rabbi, a körülmények arra, hogy szegény ördög, a véletlen pedig arra, hogy játéklabdájaként szolgáljak, és mindezen meghatározások ellenére most őszinte és tisztességes keresztény vagyok, amilyen őszinte és tisztességes egy keresztény csak lehet.”¹⁹

Áttérése okát tekintve a vallási meggyőződés lehetőségét a történészek elvetették, illetve meg sem említették.²⁰ A tény, hogy megkeresztelkedése után három hónappal a bajor király kinevezte a müncheni udvari színház intendantjává, azt valószínűsíti, hogy a keresztény hitet pragmatikus megfontolásból vette fel. Az időbeli egybeesésben Michael A. Meyer nyilvánvaló bizonyítékát látta annak, hogy Saphir áttérése, akárcsak Heinée vagy Börnée, „teljességgel opportunistá” volt.²¹ Ennek ellentmond azonban, hogy ha kinevezését áttérése csak röviddel előzte is meg, e lépésre, amint azt Friedländer Sára kimutatta, Saphir már négy évvel korábban elszánta magát, és azért tért át csak 1832-ben, mert a Poroszországban már 1828-ban elkezdett folyamatot ekkorra sikerült lezárnia, ami egyben magyarázatot ad arra, hogy a katolikus Bajorországban miért az evangélikus vallást vette fel.²² Hogy mi vihette felekezete elhagyására, erre egy, az áttérése évében írt tárcsa világíthat rá. Az írás formailag egy képzeletbeli zsidó barátjának 12 éves fia halála alkalmából írt levél. Nem kondoleáló, hanem gratuláló: „Mivé nevelhette volna, ó gyengéd anya, az ön fiát? Ha polgárnak [*Bürger*] nevelte volna, korunk keresztény szeretetének szelleme e szavakat vágta volna önhöz: egy zsidó nem lehet polgár.” De nem gyakorolhattott volna kézműves mesterséget sem, nem lehetett volna belőle ügyvéd sem, és egyáltalán: ha anyja csupán emberi lényt akart volna faragni fiából, a keresztény szeretet válasza erre sem lett volna más: „Egy zsidó nem lehet emberi lény.” Elhunytát ily módon Saphir feltétlenül üdvözlendőnek tekintette: „Minden biznnyal szívbéli öröm lehet egy zsidó anya számára, ha fiát idő előtt elragadja a természetes halál.”²³ E tárcsa alapján Saphir áttérése a stigmaként megélt zsidóságtól való szabadulási vágy klasszikus esetének tűnik, ami nem zárja ki, hogy idővel ne látta volna magát „őszinte és tisztességes” kereszténynek.

18 Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 26.

19 M. G. Saphir: *Lebende Bilder aus meiner Selbst-Biographie*, i. m. 38–39.

20 Robitschek Márta: *Saphir Gottlieb Móric*, i. m. 30–31.; Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 21–26.; Lothar Kahn: *Moritz Gottlieb Saphir*, i. m. 254.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans*, i. m. 203–204.

21 Michael A. Meyer: *Becoming German, Remaining Jewish*, i. m. 224.

22 Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 26.

23 M. G. Saphir: *Gratulations-Schreiben an meine Freundin Sara Levi zum Tode ihres einzigen 12jährigen Sohnes*. In: *Neueste Schriften von ... Nesselblätter der Zeit und des Lebens. Satyrisches. Dritter Band*. München, Michael Lindauer'sche Verlagsbuchhandlung, 1832, 81.

Hasonló motiváció húzódnhatott a szintén német nyelvterületen híressé vált Beck Károly (1817–1879) áttérése mögött. Az 1830-as évek vége és a forradalom között a liberális-radikális *Ifjú Németország* írónemzedékének jeles képviselőjeként számon tartott, Friedrich Engels által második Schillerként ünnevelt, majd politikailag konzervatívvá vált, élete utolsó évtizedeire teljesen feledésbe merült költő egy tekintélyes bajai kereskedőcsaládban született. Szigorúan vallásos nevelésben részesült, de anyja már részben kilépett a hagyományos zsidó világból, a jiddisen kívül tudott németül, szívesen olvasta Lessinget, Goethét, Schillert, műveiket fiával is megismertette. Mivel gyapjúkereskedő apja, aki azt szerette volna, ha fia nyomdokaiba lép, a költői pályát fiának e téren szerzett hírneve ellenére is megvetéssel nézte, a kis Beck feltehetően anyja akaratának megfelelően indult el a világi művelődés útján, kijárva Baján az iskolát, majd a család Pestre költözése után a gimnáziumot. Miután nagy nehezen legyűrte apja ellenkezését, a 16 éves Beck 1833-ban beiratkozott a bécsi egyetem orvosi fakultására, tanulmányait azonban elhanyagolta, inkább költészettel foglalkozott, mire apja visszarendelte Pestre, ahol Beck kénytelen-kelletlen kereskedősegédnek szegődött, de csak nyolc hónapig bírta, 1836-ban Lipcsébe költözött, ahol ősszel beiratkozott az egyetem bölcsészeti fakultására, nemsokára megjelentek első versei, majd 1838-ban első és nagy sikert arató önálló kötete.²⁴

A kötetben Beck több költeményben is foglalkozott a zsidósággal. Noha a zsidók korrumpáltsága, hangoztatta a korabeli felvilágosult nézetet, a zsidó nép lelkét megbilincselő keresztény társadalom elnyomásának eredménye, e nézet pozitív következtetését, amely szerint a szabadság a zsidóság morális felemelkedését is meghozza majd, már nem osztotta. A szétszóródásban senyvedő zsidóság vallása kiüresedett, pontosabban: új vallása – „hazája, joga, bánata” – az aranyborjú imádata lett, amelyhez oly mértékben leláncolta magát, hogy boltját immár akkor sem volna képes elhagyni, ha eljönne a Messiás, hogy népét a rabságból kiváltva visszavezesse az ígért földjére. Az ifjú költő hiába szabadult ki a bár szánni való, ám általa kizárólag negatív vonásokkal felruházott, önnön sorsa jobbra fordítására is képtelennek láttatott hagyományos zsidóság világából, zsidó szülők fiaként óhatatlanul arra kárhoztatott, hogy törekvései megtörtjenek az előítéletek zátonyán, pedig „nem mindegy, vajon zsidó [az ember] vagy keresztény?”²⁵ Beck nyilvánvalóan úgy érezte, hogy nem mindegy. 1841-ben még kiadott egy zsidó tárgyú drámát,²⁶ az ugyanezen évben megjelent, pályája csúcsát jelentő *Jankó, der ungarische Rosshirt* című verses regényét Eötvös Józsefnek, a zsidók emancipációját

24 Várdy Huszár Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984, 11–41.; Ritchie Robertson: *Karl Beck: From Radicalism to Monarchism*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 46. évf. 2001, 81–91. Szögi László: *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása. I. 1526–1867*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2004, 116.

25 Karl Beck: *Nächte. Gepanzerte Lieder*. Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1838, 40–43, 73, 177–178, 183–185. Az idézetek a 73. és 185. oldalakon.

26 Karl Beck: *Saul. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*. Leipzig, Verlag von L. H. Bösenberg, 1841.

sürgető röpiratát egy évvel korábban kiadott „jog és szabadság harcosának” ajánlotta,²⁷ majd 1843-ban áttért a protestáns hitre.²⁸

Hogy az irodalmi hírnevet szomjúhozó, politikai nézeteiben Saphir Móric Gottliebhez hasonlóan meglehetősen ingatag Beck Károly versei mennyire őszinték, illetve mennyire olvasandók önigazolásként, hogy áttérésében milyen arányban vegyült a fájó stigmaként megélt, kiüresedettnek és túlhaladottnak vélt zsidóságtól való szabadulási vágy és a tiszta pragmatizmus, ezt ugyanolyan nehéz megállapítani, mint a pesti születésű Bernstein Fülöp, az 1840-es évek jeles magyar drámaírójaként ünnepeelt **Hugó Károly** (1808–1877) esetében. Az irodalmi emlékezetben főképpen regényes életútja, majd tébolyodottságba forduló különc mivolta révén fennmaradt Hugó ifjú éveiről a legrészletesebb tanulmányt Kőrös Endre közölte 1894-ben, akinek még megadatott, hogy ismereteit az írott forrásokon kívül a drámaíró rokonaitól, illetve ismerőseitől, így Falk Miksától vett közlésekkel is kiegészítse. Hugó Károly unokahúga szerint ennek apja, a kenyerét zsidóként kereső Bernstein Salamon még semmilyen világi, azaz nem zsidó műveltséggel nem rendelkezett, „csak a héber tudományokban volt némi jártassága”.²⁹ Amiként Beck Károly apja, ő is azt szerette volna, ha fia kereskedő lesz, de – megint csak Beck családjához hasonlóan – a gyermek nevelését illetően anyja, Loos Eszter szava döntött, aki egyetlen fia számára másfajta, immár a keresztény társadalomba való belépésen keresztül elérhető babérokra aspirált. A lutheránus elemi iskola után – és apja ellenkezése dacára – Hugó ekképpen 1820-ban a német tannyelvű piarista gimnáziumba került. A minden bizonnyal jiddis anyanyelvű Hugót anyja azonban a magyar nyelv ismeretével is fel akarta vértetni. Ha belegondolunk, hogy a magyarországi zsidóság nyelvi elmagyarosodásáról az 1840-es évekig érdemben nem beszélhetünk, és hogy még ezen évtized magyarosodási láza is inkább egy, az értelmiségiek által vizionált program volt, mintsem társadalmi valóság, Hugó édesanyjának törekvése rendkívülinek mondható. Nem rajta múltott, hogy végül nem járt eredménnyel. Mivel a magyar nyelv elsajátítása Kőrös tapintatos szavaival „abban a körben, melyben a fiú élt, nem igen volt lehetséges”, anyja 1823-ban cserediákként elküldte egy évre Szegedre,³⁰ ahol valamennyire meg

27 Karl Beck: *Jankó, der ungarische Rosshirt. Roman in Versen*. Leipzig, Verlag von L. H. Bösenberg, 1841.

28 Várdy Huszár Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*, i. m. 68. Az ezen az oldalon szereplő 1834-es dátum nyilvánvalóan sajtóhiba, pár oldallal előbb Várdy is azt írja, hogy Beck 26 évesen, vagyis 1843-ban tért át. Ezt a dátumot adja Robertson is. Ld. Ritchie Robertson: *Karl Beck*, i. m. 82. Beck három fiutestvére közül Heinrich 19 évesen meghalt, a festőművész és karikaturista Willi Beck zsidó hiten maradt, az egyébként apja nyomdokain járó, vagyis kereskedő pályát választó Sigfried ugyancsak áttért, esetében a katolikus vallásra. Ld. Wolfgang Häusler: *Politische und soziale Probleme des Vormärz in den Dichtungen Karl Beck's*. In: Hubert Lengauer – Primus Heinz Kucher szerk.: *Bewegung im Reich der Immobilität. Revolutionen in der Habsburgermonarchie 1848–49. Literarisch-publizistische Auseinandersetzungen*. Wien, Böhlau Verlag, 2001, 269–270.; Várdy Huszár Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*, i. m. 14.

29 Kőrös Endre: Hugó Károly ifjúsága. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4. évf. 1894, 3. sz. 320.

30 Uo. 321.

is tanult magyarul, ám ezt később elfelejtette. Mikor az 1840-es évek második felében Hugó Károly hazatért Pestre, hogy sikertelen bécsi próbálkozásai után magyar földön ismertesse el irodalmi tehetségét, magyar nyelvi tudását Ágai Adolf szerint Bloch Móric öt hét alatt bebiflázott magyar–német szótárából merítette.³¹ A jóakarói, így többek közt Falk Miksa által magyarított darabjai révén Hugó úgy vált a magyar drámairodalomnak az 1840-es évek sikeres és agyondicsért, Zerffi Gusztáv által új Shakespeare-ként ünnepeelt szerzőjévé,³² hogy „kortársai szerint soha sem tudott két összefüggő magyar szót kimondani anélkül, hogy legalábbis ugyanannyi súlyos nyelvhibát el ne követett volna”.³³

E sikereket azonban már lutheránusként érte meg. Bár ifjúkorában a színészi pálya vonzotta, anyja kívánságára a gimnázium után beiratkozott az orvosi fakultásra. Mivel pénz hiányában nem tudta letenni szigorlatait, rövid ideig katonának ment, utolsó szigorlatát Varsóban abszolválta. Az 1830-as évek második felében jövedelmező orvosi gyakorlatot folytatott Pesten, 1839-ben Samuel Hahnemann, a homeopátia megalapítója meghívására Párizsba ment, utána Németországban bolyongott, majd 1841-ben Bécsben telepedett le, irodalmi karrieréről álmódván, de orvosként keresve kenyerét. Kőrös Endre szerint ekkor tért át az evangélikus vallásra.³⁴ Áttéréséről a négy évvel később megjelent, *Das befreite Paradies* című könyvében ennyit mondott: „Valójában zsidó vagyok, s mint ilyen, jó ember voltam, akárcsak mindenki más törzsemből. Hosszú út után vettem fel a lutheránus hitet.”³⁵ E kijelentésén kívül, amely áttérése okát homályban hagyta, Hugó soha nem nyilatkozott felekezetváltásáról, még legközelebbi rokonai előtt sem, akik szerint „szándéka, hogy magas rangú előkelő házakba mint orvos bejuthasson, lehetett oka, hogy nem sokkal Bécsbe megérkezte után a zsidó hitről a luteránusra tért át”.³⁶ Hugó rokonai, illetve önnön véleményét, miszerint a 33 éves orvos–drámaírót „nem belső meggyőződés, hanem inkább kényszerűség vitte rá e lépésre”, Kőrös Endre Hugó Károlynak egy, az áttérését követő évben keletkezett, majd szerzői kiadásban 1844-ben megjelent, a lovagi korban játszódó drámájával támasztotta alá. Miután Sancho, a magát zsidónak tudó főhős bátran fellép egy hitsorsosa védelmében, börtönbe kerül, ahol megtudja, hogy valójában

31 Ágai Adolf: Hugó Károly. In: *Por és hamu. Barátim s jó embereim emlékezete*. Bp., Athenaeum, 1892, 136.

32 Ifj. Erdélyi László: *Hugó Károly élete és művei*. Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1933, 20–21.

33 Adám György: *Hugó Károly élete és művei*. Kolozsvár, Szent Bonaventura könyvnyomda, 1906, 20.

34 Kőrös Endre: Hugó Károly ifjúsága, i. m. 330. Hugó Károly áttérését Venetianer Lajos 1844-re tette, feltehetően mert ez évben magyarosította meg a nevét. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 126.

35 A mű első kiadása: Carl Hugo Amber: *Das befreite Paradies. Commentar Proben aus der Hölle-Comedie (La comédie infernale) geschrieben in Wien u. Pesth*. Wien, 1845. Az 1862-es szerzői kiadást idézi Kőrös Endre: Hugó Károly ifjúsága, i. m. 330.; valamint Ifj. Erdélyi László: *Hugó Károly élete és művei*, i. m. 12.

36 Kőrös Endre: Hugó Károly ifjúsága, i. m. 330. Az idézet lábjegyzete szerint Kőrös Endre e megállapítását „rokonainak közlése”-re alapozta.

keresztény születésű. Noha, amint hangsúlyozza: „Mi voltam, az maradtam. Mert lovag, avagy zsidó, az nálam egyre megy”, keresztény mivoltát mindazonáltal felszabadulásként éli meg: „Csak ujjongok, hogy e nagy gyermekek a dőrén bitorolt előítélet ingó alapján sem tarthatnak engem maguknál bármivel lejjebb valónak.”³⁷ Szemben Kőrös értelmezésével, e kifakadás inkább arra utal, hogy főhőseivel egyetemben zsidó státuszát Hugó Károly elsősorban fájó megbélyegzettségként élte meg, s áttérésével ettől akart szabadulni.

Az 1826-ban Bécsben katolizált, az előbbiekhöz hasonlóan szintén külföldre vándorolt, ám velük ellentétben népszerűvé soha nem vált **Klein Gyula Lipót** (1804–1876) áttérésének indokairól sem közvetlenül, sem irodalmi áttételben nem nyilatkozott.³⁸ Egyetlen forrásunk e tekintetben Heinrich Gusztáv 1881-ben tartott akadémiai emlékbeszéde, a drámaíró és irodalomtörténész Klein Gyulát ugyanis 1869-ben az MTA külső tagjának választotta. Amint Heinrich beszéde elején megjegyezte, az életrajzi adatokat csak nagy nehézséggel tudta összeállítani, többek között Klein Gyula öccse, a Klein Hermannként született Kilényi János által nyújtott információknak köszönhetően.³⁹ Forráselemzési szempontból a dolog pikantériája, hogy Eötvös Józsefnek a zsidók emancipációjáról szóló röpiratát még megjelenése évében németre fordította Klein Hermann, a *Der Ungar* című napilap alapító-szerkesztője, 1849-ben maga is áttért, bátyjától eltérően az evangélikus vallásra.⁴⁰

Klein Gyula Miskolcon született Klein Heyman/Hermann, egy Németországból bevándorolt, a napóleoni háborúk idején hadiszállítóként meggazdagodott, Heinrich szerint „széles látókörű, felvilágosodott” kereskedő, és egy „egyszerű, teljesen a régi hitben élő asszony” fiaként. Ez esetben tehát a miskolci zsidó községben vezető szerepet játszó apa vezette be gyermekeit a világi ismeretekbe, Németországból hozatván tanítókat számukra, minek eredményeképpen „a tősgyökeresen magyaros Miskolczon is inkább németeknek, mint magyaroknak neveltettek”. A Miskolcon, majd Pesten a kegyesrendiek-nél elvégzett gimnázium után Klein Gyula 1822-től a bécsi egyetem bölcsészeti, majd orvosi karán folytatta tanulmányait. Mivel a háború utáni gazdasági pangás következtében anyagi helyzetében megroppant apja már nem tudta támogatni, előkelő családok gyermekei nevelőjeként tartotta fenn magát. Ez időben, pontosan 1826. július 29-én tért át a katolikus vallásra.⁴¹ Áttéréséről Heinrich

37 Uo. 330–331. Az utalt dráma: Carl Hugo: *Das Schauspiel der Welt*. Wien, Subscriptions Auflage, 1844.

38 Életről „sohasem szólt”, írta halálakor Alexander Bernát, aki Kleint öt évvel korábban látta utoljára, amikor meglátogatta a Berlin melletti Pankowban visszavonultan élő tudóst. Alexander Bernát: Klein J. L. *Pesti Napló*, 1876. aug. 17., esti kiadás, oldalszámozás nincs [2].

39 Heinrich Gusztáv: *Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett*. Bp., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882, 5.

40 Forrai Márta: A tehetséges Klein – Kilényi család. *Remény*, 2007. tavasz. (<http://www.remeny.org/node/130>). A Kilényi János nevet áttérésekor felvevő Klein Hermannról ld. még: Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszakban*, i. m. 32–33.

41 Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, i. m. II. 239.

a következőképpen számolt be: „Klein Gyula, mint bécsi orvosnövendék, egy előkelő izraelita családban vállalt nevelői állást, mely ugyan rövid ideig tartott, de reá nézve annyiban jelentőséggel bírt, mert egy régi elhatározásának kivételére szolgáltatott neki kedvező alkalmat. A család ugyanis áttért a keresztény vallásra és Klein követte e példát, Lipót nevet vevén fel a keresztségben. Igaz meggyőződéséből hagyta el a zsidó egyházat, melyet indokolatlan, jogtalan anachronismusként tekintett, mely hívóit a társadalom páriáivá teszi. Most egymásután a legelső családok fogadják fel nevelőül, előbb Colloredo-Mansfeld gróf Bécsben, utóbb Lucchesi-Palli herceg osztrák követ Nápolyban.”⁴² Heinrich Gusztáv magyarázata, illetve az áttérés közvetlen következményéről nyújtott információja igencsak ellentmondásos. Miért is tért át Klein? „Igaz meggyőződéséből”, mert a zsidó vallást „jogtalan anachronismusként” tekintette, avagy azért, hogy az őt „páriává” degradáló vallási köteléktől megszabadulván nevelői állást nyerjen „a legelső családok” körében? És vajon kinek az interpretációját olvashatjuk itt, Heinrich Gusztávét, az ugyancsak áttért Kilényi Jánosét, esetleg kettejük nézeteinek egyvelegét?

E kérdésekre nincs válasz, figyelemre méltó viszont, hogy ha csupán egy rövid mondat erejéig is, Klein Gyula Lipót áttérése kapcsán jelenik meg először az a kettősség, amelyben az opportunisták döntésként látott valláscsere ellenpárjaként immár nem a keresztény hit, hanem a zsidóságból, ennek jövőjéből való kiábrándulás szolgál a felekezeti váltás feltételezett indokaként. Ennek az indoknak immár kifejezetten szekuláris, politikai-ideológiai interpretációja, az áttérés, mint a magyarságba való belépés oltárán hozott szükséges és dicséretes áldozat, első ízben az 1843-ban evangélikus, majd később református hitre tért nyelvész és protestáns teológus Bloch Móric/Ballagi Mór (1815–1891) kapcsán ke-

Bloch Móric/Ballagi Mór

42 Heinrich Gusztáv: *Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett*, i. m. 6–9. Egy Kleintről nem sokkal halála után írt megemlékezésben Heinrich úgy fogalmazott, Klein „Bécsben nevelő volt egy gazdag zsidó kereskedőnél, ki egész családjával a katolikus hitre áttért. Klein követte példáját.” Heinrich Gusztáv: *Német szemle*. E „szemle” célja. Visszapillantás 1876-ra. Klein Gy. L. és Simrock K. *Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny*. II. 1877, 68.

rült megfogalmazásra.⁴³ Bloch Móric fiatal éveinek legrészletesebb leírása és egyben ezen értelmezés első megfogalmazása fiának, a történész Ballagi Aladárnak apjáról 1879-ben írt portréjában található. A Zemplén megyei, 1899-től Éralja névre átkeresztelt Inócson 1815-ben született Bloch roppant szegénységben nőtt fel. Hatéves korában apja, aki a Sztáray grófok haszonbérloje volt, egy tűzvészben mindenét elvesztette. Nem tudván fizetni a bérleti díjat, adóssága miatt egy évre börtönbe került, majd Ballagi Aladár kifejezésével „zugiskolai” tanítóként, vagyis héderben oktató melamedként tengette életét, szüntelen vándorlásban nyolctagú családjával. A zsidó vallás alapjaiba maga vezette be fiát, aki 1829-től a nagyváradi, majd 1831-ben a pápai jesiván tanult. Az „utálatos jargont” – értsd a jiddist – beszélő kamasz, írta Ballagi Aladár apja életének e szakaszáról, „lesütött fővel, örökké izgékonyan járt kelt, ödöngött, eltorzított arkifejezéssel s különösen idétlen taglejtéssel kísérve beszédét”. Bloch 1832-ben Mórra, majd az 1830-as évek közepén Surányba ment nevelőnek, itt került „életében először [...] tisztességes társaságba”. Miután a surányi plébános révén megismerkedett a görög és latin nyelvvel s irodalmi klasszikusaival, a pápai református kollégium növendéke lett, majd 1837-ben felment Pestre. Miközben az *Institutum Geometricum*-ban, a Műegyetem elődjében felsőbb matematikát hallgatott, Verseggy Ferenc grammatikájából elsajátította a magyar nyelv alapjait, majd megjelentette első cikkeit a *Pesther Tageblatt*-ban és a *Hasznos Mulatságok*-ban. Mivel zsidó vallása miatt nem kaphatott diplomát, 1839-től Párizsban folytatta mérnöki tanulmányait. Itt érte Eötvös József felkérése, hogy vegyen részt a zsidók emancipációjáért folytatott mozgalomban.⁴⁴

A zsidók egyenjogúsítását sürgető, még 1840. február végén, vagyis a kérdés országgyűlési vitája előtt Párizsban befejezett röpiratával Bloch egyszeriben a magyarországi zsidók emancipációjának élharcosává, zsidó részről legnevezebb szószólójává vált.⁴⁵ Érvei a korban elterjedt, Eötvös által is hangoztatott liberális argumentációtól nem tértek el.⁴⁶ A „hasznos” mesterségektől eltiltott

43 A *Magyar Hírlap* 1849. dec. 5-i tudósítása szerint a „Bloch testvérek”, vagyis Móric és öccse, Károly, 1848-ban magyarosították nevüket Ballagira. Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 231.

44 Ballagi Aladár: Ballagi Mór. In: Dúzs Sándor szerk.: *Protestáns Új Képes Naptár 1879. évre*. Bp., Franklin-Társulat, 17–19.

45 „Jelen munka”, írta a röpiratról Horvát István, Eötvös József egykori tanára, „különös és Literaturánkban a’ maga nemében egyetlen egy tünemény. Bloch Móricz lévén az első hazánk Mózes-hitű fiai közül, ki mint író magyar nyelven szólamlott meg, nemzete ügyében ugyan, és így – Cicero pro domo sua; de azért lelkesen, az igazság, és emberiség szellemében.” Z. [Horvát István]: *Hazai Literatura. Tudományos Gyűjtemény*, 24. évf. 1840, 8. sz. 109.

46 Az elsőbbség Bloché. Röpiratát február 27-én fejezte be, Vajda Péter előszavának kelte április 15-e, a *Tudományos Gyűjtemény* áprilisi száma végén már jelezte a könyvecske megjelenését. Eötvösnek az emancipációt szorgalmazó, a *Budapesti Szemle* 1841 februárjában kiadott második kötetében megjelent tanulmánya alapjául a főrendiházban 1840. március 31-én mondott beszéde szolgált, emellett minden biztonnal merített egy Szalay Lászlónak 1837. dec. 19-én kelt levele szerint a zsidók emancipációjáról már ekkor megírt szövegéből. Tanulmányában Georg Winter német politikus és Joseph Merilhou francia igazságügy-miniszter idézeteit Eötvös Bloch röpira-

zsidók morális lealacsonyodása elnyomatásuk eredménye. Mivel az emancipáció automatikusan kivirágoztatná bennük a szülőhaza iránt elnyomásuk révén elfojtott, ám a szabadságban természetesen kifejlődő kötődést, „a’ közérdek karöltve jár az emberiség követelte igazsággal”, mindkettő a zsidók egyenjogúsítását követeli.⁴⁷ Röpiratában Bloch már mintegy magától értetődően magyarként szólalt fel: „Egy művelt zsidó, ki Magyar országban születvén és neveltetvén hona nyelvén beszél, minek egyébként nézhetné magát, mint magyarnak?”⁴⁸ De egyben zsidóként is beszélt, élesen elítélve a kikeresztelkedést: „Őszintén szólva, nem becsületek-e a’ zsidót, ki hű és meggyőződésből hitéhez ragaszkodva, azt silány nyereségért el nem hagyja, ’s nem vetitek-e meg a’ nyomorultat, ki idei hasznokért – ’s higgyétek, jobbadán úgy történik, – hitét kabát gyanánt váltva, kikeresztelkedik?” Sajnálatos módon nem, vélte Bloch: „A’ gaz ember bizony nem marad soká zsidó, ha a’ keresztény névvel nyerhet. Nem akadályozzátok a’ zsidót, hogy gazságát mint keresztény folytassa; de akadályozzátok őt becsületes keresetet űzni, mielőtt kikeresztelkedik. Nem annyi-e az, mint a’ gazságot megjutalmazni és az erényt eltiporni?”⁴⁹

Bloch még 1840-ben visszatért Pestre. Azon meggyőződéstől áthatva, hogy az emancipáció kivívása megköveteli hitsorsosai elmagyarosodását, lefordította a héber szöveggel együtt közölt és kommentárokkal ellátott Pentateuchust, mely művéért az Akadémia már az első kötet megjelenése után, 1840. szeptember 5-én levelező tagjává választotta, elsőként a zsidók közül.⁵⁰ Bloch még ugyanezen évben lefordította Schwab Löw pesti főrabbi A’ zsidók című röpiratát,⁵¹ a következő évben, párhuzamosan első nyelvészeti munkáival, közreműködött az első magyar nyelvű imakönyv-fordításban,⁵² majd közreadta Józsué könyvének magyar szövegét.⁵³

tábol vette át, a lelőhely feltüntetése nélkül. Eötvös József: *Levelek*. H. n., Magyar Helikon, 1976, 120.; Bloch Móricz: A’ zsidókról, i. m. XX, 55.; *Tudományos Gyűjtemény*, 24. évf. 1840, 4. sz. 127.

47 Bloch Móricz: A’ zsidókról, i. m. 45.

48 Uo. 47.

49 Uo. 52. Az idézetek Bloch röpiratának utolsó, *Zsidó szózat a’ magyar néphez* című fejezetében található, a fejezet újraközölve in: Kőbányai János szerk.: *Zsidó reformkor*. Bp., Múlt és Jövő, 2000, 7–14.

50 Bloch Móricz: *Mózes öt könyve*. Magyarra fordította és jegyzetekkel fölvilágította _ I–V. Buda, A’ Magyar Kir. Egyetem’ betűivel, 1840–41. Az első két kötet – Genesis, Exodus – 1840-ben, a másik három – Leviticus, Numeri, Deuteronomium – 1841-ben jelent meg. A második kötet címdala már feltünteteti, miszerint a szerző „A’ Magy. Tud. Társaság lev. tagja”.

51 Schwab Arslán: A’ zsidók, i. m.

52 *Iszrael könyörgései egész évre*. Fordította Rosenthal Móricz. Kijavította Bloch Móricz. Pozsony, Korn Fülöp, 1841. Imakönyvét Rosenthal Móricz még ugyanabban az évben másodszorra is ki akarta adni, indoklásában keserű szavakkal illetvén Blochot, amiért „felsőbb helyen tett óvásom ellenére is munkám czímlapjára nyomatá »kijavította Bloch Moricz«”, anélkül, hogy fordítása hiányosságait bebizonyította volna. Műve kiadását a cenzúra Korn Fülöp kiadóval való szerződése miatt nem engedélyezte. Rosenthal Móricz: *Jesurun fohásza*. Újra fordította _ 1841. OSZK Kt. Quart. Hung. 1243.

53 *Első jósok*. Magyarra fordította és jegyzetekkel felvilágosította Bloch Móricz. Buda, A’ Magyar Kir. Egyetem’ betűivel, 1841.

Bloch Móric 1843. május 28-án Württembergben, egy Notzingen nevű, Tübingenhez közeli faluban tért át az evangélikus hitre,⁵⁴ majd július 4-én beiratkozott a lutheránus egyházhoz erősen kötődő, elsősorban a lelkeszi, prédikatori pályára készülő diákok által látogatott tübingeni egyetem teológia szakára.⁵⁵ Megkeresztelkedésének híre a zsidók körében annál is nagyobb megrökönyödést és felháborodást váltott ki, hogy áttérése után egy Löw Lipót szerint „a lehető legingerültebb hangvételű” levélben példájának követésére szólította fel a pesti zsidó község tagjait.⁵⁶ Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*ban 1844 őszén publikált cikkében Löw Lipót nyilvánvalónak tekintette: Bloch áttérését nem hitbeli meggyőződés váltotta ki, hanem, amiként általában a zsidóknál, a vágy, hogy vallása elhagyása révén „polgári létet” vásároljon magának. Kitérése előtt két évvel, írta Löw, még maga Bloch is az áttérés ezen értékeléséből fakadóan minősítette „hazánk egyik első államférfija előtt” Wodianer Sámuel megkeresztelkedését „alyas gyávaság”-nak. „Hogyan lehetséges az, hogy Bloch úr, a racionalista zsidó, ilyen gyorsan pietista lutheránussá vált?” Löw szerint nem is vált, csupán felismerte, hogy eredeti hitében megmaradva nem nyílt előtte más lehetőség, mint egy tanítói állás valamely zsidó községben, amit az Akadémia levelező tagjaként méltóságán alulinak tekintett. Áttérése után viszont rögtön kinevezték a szarvasi evangélikus főiskola tanárának.⁵⁷

Mint említettük, Bloch áttérésének „asszimilációs” értelmezése fia tollából származik. Előmozdítandó a rabbik magyarosítását, írta Ballagi Aladár, apja 1841-ben mozgalmat indított egy rabbiképezde felállítása érdekében. Több cikket publikált ez ügyben, majd aláírást indított, amelyet Széchenyi István nyitott meg 200 forinttal. Bloch ezután a „dúsgazdag” pesti zsidó községhez fordult, amely azonban „a méltán várt ezrek helyett” csupán 140 forintot szavazott meg e célra. „Légvárai összeomlottak, legszebb, leghőbb tervei, óhajtsai jégverembe estek, s ő látni vélte, amint hirtelen nehéz, fojtó köd kerekedik, mely a zsidóság és ő közéje leereszkedve, örökre elválasztja őket egymástól. Aznap, melyen egy »Protocols-Extract« tudatta vele a hitközség szűkkeblű határozatát, szilárdul elhatározta, végképp ott hagyni azt a felekezetet, mely akkor önzése és kasztszerű elzárkózása miatt: az ő messzevágó nagy terveit, eszméit sehogy sem tudta, és még kevésbé akarta nyomon követni.”⁵⁸ Ballagi

54 Ballagi Aladár: Ballagi Mór, i. m. 20. Nyolc évvel később, 1851-ben Ballagi a református hitre tért. Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 32.

55 Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2001, 479.; Gémes István: *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*. Bp., Luther Kiadó, 2003, 54, 103.

56 Leopold Löw: *Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács*, i. m. 682.

57 Uo. 682–683, 689–690. Az „alyas gyávaság” kifejezés a cikkben magyarul jelent meg. Löw szerint Bloch kifakadását magától az említett államférfiútól hallotta. Löw cikkének fia által sajtó alá rendezett összes műveiben újraközölt változatához beszúrt lábjegyzet szerint az illető Deák Ferenc volt. Ld. Uő: *Gesammelte Schriften*. IV., i. m. 336.

58 Ballagi Aladár: Ballagi Mór, i. m. 20.

Aladár szerint apja tehát hitsorsosai miatt hagyta el felekezetét, azon felismerésből, hogy ez utóbbiak nem hajlandók közeledni a magyar társadalomhoz.

Jobb híján, vagyis mivel áttéréséről Bloch Móric soha nem nyilatkozott, vallásváltása okát illetően a kérdést tárgyaló szerzők olykor Löw Lipót,⁵⁹ leggyakrabban Ballagi Aladár⁶⁰ értelmezését vették át, illetve vették alapul saját, a többféle lehetséges okot mérlegelő írásaikban.⁶¹ Ballagi Aladár magyarázata két ponton mindenestre hibádzott. Egyrészt Bloch 1841 februárjában nem egy rabbiképző, hanem egy zsidó tanítóképző intézet felállítására tett javaslatot. A zsidó valláshoz ekkor még szilárd ragaszkodására utal, hogy az intézet létrehozására felhívó cikkében megértően nyilatkozott a keresztény iskolákba gyerekeiket beadni vonakodó zsidó szülőkről. Sőt mivel „a zsidó nevelésben a vallásos gondolkozásmód [...] a főcél”, írta Bloch, helyeselte döntésüket, „minthogy a tapasztalás őket megtanította, hogy a más felekezetű iskolákból kikerülő zsidó ifjak rendesen vallásnélküliek, és annak természetes következtetésében jobbra romlott erkölcsűek is”.⁶² Másrészt a felkínált évi 140 forint szubvenciójával valójában a pesti zsidó község mutatkozott messze a legbőkezűbb adakozónak, míg szemben Ballagi Aladár állításával, Széchenyi nem 200, hanem „egyszeri” alapításként 50 forintot ajánlott fel.⁶³ Nem kétséges ugyanakkor, hogy a tanítóképző létrehozásával Bloch hitfelei magyarosodását – s ennek révén egyenjogúsításuk ügyét – kívánta előmozdítani. „Végre hitsorsosim is át kezdik látni, hogyha Magyarországnak valaha polgárai akarnak lenni, gyermekeiket magyarokká és sem németekké, sem francziákká vagy angolokká nem szabad nevelniök”, írta reménykedően.⁶⁴ Ha tekintetbe vesszük, hogy a korabeli zsidó közösségek a „korszellem” igényeinek megfelelő modern, így például magyarul is oktató elemi iskolák létesítésével szemben egyértelműen húzódoztak,⁶⁵ lehetséges, hogy Bloch valóban csalódott hitsorsosaiban, s hogy e csalódás elidegenítette felekezetétől.

59 Ld. Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 51.

60 Ld. Kenessey Béla: Dr. Ballagi Mór. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 23. évf. 1891, 36. sz. 1145–1162.; Imre Sándor: *Emlékezésed Ballagi Mór M. T. Akad. r. tagról*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1893, 169–170.; Waktor Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic Itur ad Astra*, 9. évf. 1995, 1–2. sz. 44–45.; Uő: A Ballagi család három nemzedéke. In: Kósa László szerk.: *Reformátusok Budapesten*, i. m. I. 711.

61 Ld. Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*, i. m. I. 126, 129.; Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió, i. m. 119–120.

62 Bloch Móricz: Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében. *Pesti Hírlap*, 1841. febr. 6. 86–87. Újraközölve in: Kőbányai János szerk.: *Zsidó reformkor*, i. m. 88–91. Bloch felhívása megjelent a *Társalkodóban* is.

63 Bloch Móricz: A Pesten állítandó magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében. *Pesti Hírlap*, 1841. jún. 30, 434. A cikk azonos címmel és tartalommal megjelent még a *Világ* 1841. jún. 23., és a *Jelenkor* 1841. júl. 7. számaiban.

64 Bloch Móricz: Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében, i. m. 87.

65 1846-ban, dacára az ekkor már folyó lázas reform-törekvéseknek, Löw Lipót még mindig csak 29 modern iskolával rendelkező zsidó községet tudott összeszámolni. Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 132.

Kunewalder Jónás

tolizált **Kunewalder Jónás** (1804–1888) áttérése váltotta ki a legnagyobb feltűnést. Ha Bloch motivációit illetően nehéz dűlőre jutni, Kunewalder Jónást egyértelműen elkeseredése vitte a keresztség alá. Az óbudai származású terménykereskedő és öccse, az 1848-ban vele együtt áttért Kunewalder Fülöp az 1840-es évek Pestjének tekintélyes, társadalmi életébe látszólag zökkenőmentesen integrálódó nagykereskedői voltak. 1840-ben tagjai a pesti Kereskedői Casinónak, alapító tagjai az Iparegyletnek, 1844-től tagjai a liberális értelmiséget és politikusokat tömörítő, 1841-ben alakult Nemzeti Körnek, 1846-ban tagjai a képzőművészet pártolására hét évvel korábban létesült Pesti Műegyletnek, míg Kunewalder Jónás az 1846-ban létrejött Nemzeti Képcsarnok Alapító Egyesület szervezésében is szerepet játszott.⁶⁶ A Hild József tervei alapján az Országúton (ma Múzeum körút) 1838-ban emelt székhelyük,

66 Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió, i. m. 115–116.

67 Uo. 117.

68 Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 62.; Tóth Árpád: *Önszervező polgárok*, i. m. 190, 205, 252.; Takáts Sándor: *A Kör és a Gyűlde*. In: *Hangok a múltból*. Bp., Athenaeum, é. n. [1930], 258.; *A' Pesti Műegylet részvényeseinek névsora 1846*. Pesten, Nyomatott Landerer és Heckenastnál, é. n. [1846], 9. OSZK PK. Kny. 1846. 8°/22.

a „Kunewalder-ház” díszes estélyek színtere, így 1844 márciusában, amikor a Kunewalder testvérek és további négy iparegyesületi tag az egylet javára „igen csinos, fesztelen, derült estélyt rendezett”, amelyről a *Pesti Hírlap* „a vallás- és rangkülönbség nélküli socialis egyesülés” példaértékű eseményeként számolt be.⁶⁹ 1844 nyarától Kunewalderék háza szolgált a Nemzeti Kör székhelyeként. 1845 őszén a többség átköltözött az Úri utcai Horváth-házba, de a Nemzeti Körből ekkor kivált kisebbség, a Ráday Gedeon és Fényes Elek vezette Pesti Kör megmaradt a Kunewalder-házban, amely a két kör 1847. januári újraegyesüléséből alakult Ellenzéki Körnek szintén átmeneti székhelyévé vált.⁷⁰

Az 1840-es évek második feléhez érve Kunewalder Jónás emellett a magyarországi zsidóság Michael Silber kifejezésével „félhivatalos” vezetőjévé nőtte ki magát: 1845. december 26-tól az ezüstkereskedő Löwy Hermannal elnöke a pesti zsidó községnek, a következő évtől szintúgy elnöke az V. Ferdinánd által 1846. június 24-én eltörölt türelmi adó 1,2 milliós forintos megváltási díjának befizetését felügyelő országos bizottmánynak.⁷¹ A magyarországi zsidók, illetve saját nevében tett nyilatkozatainak tartalmi és érzelmi jellegzetessége – zsidó mivoltának dacos vállalásával párosuló sértett önérzete, amiért gazdasági-társadalmi szerepe dacára hazája az alkotmány sáncain őt továbbra is kívül rekesztve egy sorba állítja az akkulturációtól még távol levő hitfelei tömegével – már első megnyilvánulásában tetten érhető. Miután 1844-ben beválasztották a Védegylet választmányába, megválasztását a következő, az 1843–1844-es országgyűlésre utaló szavakkal utasította el: „Az utolsó év tárgyalásai, a midőn a törvényhozó testület kebelében olyan 240 000 magyarnak sorsa felett tanácskoztak, kik velem együtt a gondviseléstől zsidóknak születtek; és a mely alkalommal mindig az elvetemült és alacsony lelkű zsidók szolgáltak az ítéletben irányadóul, míg a becsületes, mocsoktalan, és a hazához híven ragaszkodó zsidókat – mint a minők velem együtt ezrenként élnek hazánkban – egészen mellőzték, szívemen mély sebeket ejtettek. Kigúnyoltak, kicsúfoltak bennünket, s a szószékről még akkor is sárral dobáltak bennünket, midőn a zsidó kérdés nem is volt napi rendre kitérve, csakhogy egyik-másik követ élcpszikráit pattogtassa. Ezen eljárás megfosztott minden bátorságomtól; s a legnagyobb anomáliának is tartom, hogy egyrészt a legelvetemültebbekhez számíttassam, míg más részt azon

69 Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1844. márc. 31. 222.

70 Takáts Sándor: *A Kör és a Gyűlde*, i. m. 258.; Dezsényi Béla: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 57. évf. 1953, 1–4. sz. 172–173.; Barta István szerk.: *Kossuth Lajos 1848/49-ben*. I.: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 122. [Kossuth Lajos összes munkái XI.]; *Az Ellenzéki Kör pénztári könyve, 1847–1849*. OSZK Kt. Fol. Hung. 980.

71 Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 148.; *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököévre*. Közrebocsátja a Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet. Első évfolyam. Pest, Landerer és Heckenast, 1848, 37–38.; Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*, i. m. 134.

magas kitüntetés érjen, egyesülten tanácskozni az ország javáról oly férfiakkal, kikre, mint hazánk büszkeségére tekintünk.”⁷²

A honi zsidóság félhivatalos vezetői minőségében Kunewalder első nyilvános politikai megnyilvánulása egy 1847. szeptember 23-án kelt körlevél volt, amelyet a *Magyarországi és kapcsolt részekbeli izraeliták* nevében felszólaló 24 tagú választmány, valamint a pesti izraelita község elnökeként intézett a megyékhez és a hírlapokhoz, azon kérelemmel, hogy „a legközelebbi országgyűlésen [...] a közállomány sánczaiba törvényszerűleg leendő felvételésünket hathatós szavával is gyámolítani méltóztassék”.⁷³ Kunewalder jól tudta, „irányunkban országszerte sok ellenszenv uralkodik”, és valóban: az 1840-es évek elejéhez képest az emancipáció ügye ekkorra jócskán veszített népszerűségéből.⁷⁴ Jobb híján, Kunewalder újfent felsorolta tehát az emancipáció érdekében általában felhozott érveket, a hangsúlyt kifejezetten az emancipációnak az ország érdekei szempontjából előnyös voltára helyezve. Mivel az emancipációt pártoló követi utasítások többsége ezt azzal a megszorítással támogatta, hogy a zsidók előbb mutassák be „hitelveiket”, bizonyítandó, miszerint vallásuk, szemben a mind elterjedtebb, 1844-es *Pesti Hírlap*-beli cikkében Kossuth által is felvetett gyanúval, nem képez államot az államban, Kunewalder csatolta beadványához a kérdésről Schwab Löw által írt, a „Magyarországi és melléktartományi izraeliták képviselői” által 1846-ban a zsidó vallás foglalatjaként „egyhangúlag 's általánosan” elfogadott dokumentumot.”⁷⁵

A nyilvánvalóan Kunewalder által fogalmazott körlevél sajátossága a hangnem keserűsége: „Szeretett hazánkban, melyhez őszinte hű ragaszkodással simulunk, születvén és neveltetvén, a törvény előtt még mindig idegenek gyanánt tekintünk. [...] Hogy magyarok legyünk, vala törekvésünk és büszkeségünk s minden pillanatban azon figyelettel találkozunk, hogy ilyenekül tekinteni magunkat, még jogosítva nem vagyunk”, mely „kemény büntetés” a Gondviselés akarataból izraelitaként világra jötteknek „születé-

72 Bergl József: *A magyarországi zsidók története*. Legjobb kútfők után írta _ orvos. Kaposvárott, Nyomatott Jeiteles Hermannál, 1879, 87–88.

73 A körlevelet közli Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847–1894*, i. m. I. 4–7. A körlevél címzettjeinek kilétéről Zeller nem tesz említést. Míg Bernstein Béla és Büchler Sándor e szöveget csak a megyéknek és hírlapoknak küldött körlevélként említik, a dokumentumot szintén közlő Venetianer Lajos és nyomában Gonda László egy, az országgyűléshez intézett beadványról beszélnek. Miskolczy Ambrus szerint a szöveget előbb a megyékhez s egyes közszereplőkhöz juttatták el (így Kazinczy Gáborhoz), majd az országgyűlés elé is felterjesztették. Bernstein Béla: *A negyvenéves magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 22, 199–200.; Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig*, i. m. 435–436.; Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 158.; Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Bp., Századvég Kiadó, 1992, 80.; Miskolczy Ambrus: Kossuth Lajos és a zsidóemancipáció kérdése. In: Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter szerk.: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szeged, Belvedere, 2003, 82.

74 Ennek okáról ld. Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. H. n. [Bp.], Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 181–183.

75 Schwab Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra*, i. m. 6.; Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig*, i. m. 434–436.

sükkor homlokukra süti a hátravetetés bélyegét”. Noha Kunewalder elvileg az ország egész zsidósága érdekében beszélt, írásában legfőképp önnön, illetve saját rétegének sorsa felett kesergett: „Vajon feloszlik-e a separatismus mindaddig, [...] míg mindannyian, tekintet nélkül azon életmódra, melyet sajátunkká tettünk s az erkölcsiség és műveltség azon fokozatára, melyet elfoglalunk, a »zsidók« egyedüli, collectiv nevezetével separáltatunk? [...] Lehet-e nemesítés és erkölcsi haladás tekintetében általános törekvés a Mózes-vallású magyarok között, a meddig a tömegek azt látják, hogy hitsorsosaiknak még ama nevezetes része is, melynek hű honszeretete, a többi honlakosok nyelvéhez, erkölcsihez, szokásaihoz ragaszkodása és tiszta, erkölcsös életmódja kétségbe nem vonható, politikai tekintetben és polgári viszonyaiban a legaljasabbakkal egy fokon áll?” Amint a szöveg más passzusai, itt is felsejlik a részleges emancipáció gondolata. A „nemes lelkű magyar nemzet”, fejezte ki reményét az ország egész zsidósága nevében beszélő, de annak zömétől magát egyben disszociáló községi elnök, „nem fogja tovább a jókat a gonoszokkal, méltókat a méltatlanokkal egyetemlegesen összefogni, nem fogja a hitünkbeli becsületes kereskedőt és gyárost, ki a hazai ipart mozdítja elő, a művészt és tudóst, ki a művelődést és tudományt terjeszti az országban, a kézművest és földművelőt, ki e pályát minden akadályok dacára követi, sorsa javulása iránt végképen kétségbe ejteni”.⁷⁶

Majd jött a forradalom. A március 15-i *Tizenkét pont* negyediké követelte „a törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben”. Március 16-án Kunewalder Jónást beválasztották az előző este alakult Közbátorságra Ügyelő, másik nevén Rend és Közcsendi Választmányba.⁷⁷ Március 17-én, miközben a Választmány délutáni ülésén Kunewalder bejelentette, „miképp felosztatván a zsidó községet, ez már csak ideiglenesen működik”,⁷⁸ a „honi izraeliták belügyeit kezelő”, vagyis a türelmi adó befizetését felügyelő választmány elnöki minőségében újabb körlevelet bocsátott ki. Amilyen keserűnek mutatkozott

76 A honosítási törvényjavaslat kapcsán az alsó tábla 1847. dec. 11-i kerületi ülésén mondott beszédében, és nyilvánvaló visszhangként Kunewalder körlevelére, Kossuth szintén megpendítette e részleges emancipáció lehetőségét: „Midőn alkalmat veszek itten kijelenteni, hogy általában véve a political jogoknak gyakorolhatását vallástól föltételezni nem akarom, megvallom, hogy különösen a zsidó vallást követő hazai lakosokra nézve sajnálom, hogy a közvélemény legújabb időben olyan irányt vett, miszerint az e vallást követő népfaj számos söpredékének vétke miatt a méltányosság megtagadatik azoktól is, kik ezen ellenszenvre nem érdemesek, és ez ellenszenv annyira vitetik, hogy p. o. Pesten Kunewalder méltatlannak találta politikai jogokra csak azért, mert Máramarosban vagy Pozsonyban söpredék zsidótömeg van. Egyhamar nem fogjuk megönni a hazát ezen söpredék-nép bűneitől, de ennek súlyát nem akarom éreztetni azon műveltebbekkel, kik között és mi köztünk más különbséget nem ismerek, mint hogy más templomban imádjuk a mindenhatót.” Barta István szerk.: *Kossuth Lajos 1848/49-ben*. i. m. I. 383. Kossuth e gondolatot dec. 13-án, majd 1848. febr. 19-én újra felvetette. Ld. uo. 387, 551.

77 Bernstein Béla: *A negyvenéves magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 28.; Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Bp., Enciklopédia Kiadó, 1998, 34.

78 Birányi Ákos: *Pesti forradalom*. (Martius 15–18.) Hiteles adatok nyomán írta _ Pest, Nyomatott Trattner Károlynál, 1848, 47.

1847-es körlevele, oly mámorosan bizakodó volt e kiáltvány szövege. A *Tizenkét pontot* a pozsonyi országgyűlésnek átadni hivatott küldöttségbe beválasztott Kunewalder számára bizonyosnak tűnt: eljött az emancipáció ideje. „Mi csak honfiak, csak magyarok vagyunk, miután hazánk már minket is kebelébe fogad, és egyéb lakosaival egyenlősit; lám! amire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kilátást nyitott, íme Istennek hála, valósággá lett.” A zsidóknak immár csupán arra kellett gondjukat fordítani, hogy „mint erényes honfiak [...] *olvadjanak egybe az összes népességbe*”.⁷⁹

Az „éljenrivalgó sokaság kíséretében” március 18-án gőzösre szállt pesti küldöttség másnap érkezett meg Pozsonyba, ahol délben az aznap történetesen Széchenyi István elnöklete alatt összeült kerületi ülésen átadta a 12 pontban foglalt petíciót az országgyűlésnek. Mialatt Szentkirályi Móríc felolvasta a 12 pontot, a *Pesti Hírlap* tudósítása szerint „egyes pontjainál részint ezt kiálta a tábla: megvan! részint: meglesz!”⁸⁰ A vérmes reményekkel Pozsonyba érkezett Kunewalder e pillanatban joggal gondolhatta: a zsidók emancipációja immár bevégzett ténynek tekinthető. De keserű csalódás várt rá. A városban ezen a napon kitörő többnapos zsidóellenes zavargások hatására március 21-e végzetes napján a szabad királyi városokról rendelkező XXIII. törvény 6. §-a, amely a városi polgároknak eredetileg „valláskülönbség nélkül” adta volna meg a szavazati jogot, „törvényesen bevett valláskülönbség nélkül” fogalmazással, vagyis a zsidók kizárásával került megszavazásra. Kossuth kijelentette: „fáj az ember lelke, ha mindenütt látja a szabadság országának terjedését, s abból csak a zsidó-népet látja kizárva. De az előítélet megvan, s annak vakságával, a költő szerint, istenek is hiába küzdenek.”⁸¹ Végül egy sebtében elkészített, az 1848-as reformtörvények szellemével Bernstein Béla szavaival „a legkiáltóbb ellentétben” álló törvénytervezet elrendelte, miszerint „Ő felsége magyar minisztériuma” egyes, közelebbről meg nem határozott zsidó és keresztény „egyének közbejöttével” vizsgálja meg „a zsidó valláson levők belállapotait” és terjesszen a következő országgyűlés elé egy törvényjavaslatot „az e tekintetben szükséges reformokra nézve”.⁸²

Kunewalder a pesti küldöttséggel még aznap elhagyta Pozsonyt, majd másnap, március 22-én, egy immár magánszemélyként kiadott, a „Moses

79 Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 63–64.

80 Birányi Ákos: *Pesti forradalom*, i. m. 54.; Gracza György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. I. Bp., Lampel Róbert, é. n. [1895], 186.; Országgyűlés. *Pesti Hírlap*, 1847. márc. 23. 247.

81 Pozsony, márt. 21-en. *Pesti Hírlap*, 1847. márc. 24. 251. A cikket szintén idézi Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 71–74. Az 1848 tavaszán kitört zsidóellenes zavargások összegzésére ld. Haraszi György: *Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozzगतórugói*. In: *Két világ határán*. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 190–194.

82 Pozsony, márt. 21-én, i. m. 252.; Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 78. A törvényjavaslatot, amely elismerte a zsidók és keresztények polgári házasságát, azzal a kikötéssel, hogy az e házasságokból származó gyermekek a keresztény vallásban nevelendők, az országgyűlés 161. számmal kinyomtatta, de végül nem került tárgyalás alá. Uo. 283.; Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 33.

vallású magyarokhoz” intézett röplapban kijelentette: „dolgunk jelen állásánál fogva” a zsidók kötelessége, hogy „a leggyökeresebb reformokat” megkezdjék.⁸³ Bár ennél többet nem mondott, a *Pesti Hírlap* szerint az általa tervbe vett reformok közé tartozott a sábbátnak a vasárnapra való áttétele, vagyis az országban 1848 tavaszán-nyarán burjánzó radikális reformegyletek repertoárjának egyik klasszikus eleme.⁸⁴ Csakhogy Kunewalder társai a pesti zsidó község vezetőségében egyáltalán nem osztották elnökük radikális elképzeléseit, amelyektől az eljáróság március 26-i ülésén Kunewalder jelenlétében világosan elhatárolódtak. Ez volt az utolsó ülés, amelyen Kunewalder megjelent.⁸⁵ Március 31-én az országgyűlés elfogadta a „törvényesen bevett” vallásfelekezetek egyenlőségéről szóló, a nem bevett zsidó felekezetet a rendelkezésből értelemszerűen kihagyó XX. törvényt. Egy képviselő felvetésére, vajon mi lesz a zsidókkal, Kossuth önmagát ismételve úgy nyilatkozott: „A jelen körülmények közt éppen azoknak, kik baráti az emancipációnak, kívánni kell, hogy e perczben ne történjék semmi e részben; mert vannak akadályok, mikkel bizonyos perczekben istenek sem küzdhetnek meg.”⁸⁶ A rabbi-történész Bernstein Béla szavaival: „Ezzel azután el volt temetve a zsidók egyenjogúsításának kérdése.”⁸⁷ A temetés hivatalosan április 3-án ejtetett meg, midőn a pesti zsidó község elnökéhez, vagyis Kunewalder Jónáshoz küldött levelükben a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagjai, Szemere Bertalan és Pulszky Ferenc közölték, hogy a legközelebbi országgyűlésig a zsidóknak meg kell elégedniük a már korábban elnyert jogaik élvezetével.⁸⁸ Április 6-án, miután pár nappal korábban Bergl József kaposvári orvosnak írt levelében még azt ígérte, „hogy a zsidók állapotának javítása érdekében ezentúl is működni fog”,⁸⁹ Kunewalder Jónás a Rókus plébánián családjával együtt megkeresztelkedett.⁹⁰ Hogy kitérése reményvesztettségéből és elkeseredéséből fakadt, eziránt aligha lehet kétség. Hogy elkeseredését inkább keresztény honfitársai váltották-e ki, akik nem voltak hajlandók megadni a hitfelei zöménél neki és hasonszórú

83 Kunewalder Jónás: *Moses vallású magyarokhoz. Tisztelt testvérek! Párhuzamos cím: An die Ungarn mosaischer Confession. Geehrte Brüder!* H. n. [Esztergom], Nyom. Beimelnél. OSZK PK. Kny. 1848.2°/49. A magyar szöveget közli: Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 75–77.

84 Pest, ápril 7-én. *Pesti Hírlap*, 1848. ápr. 8. 309.

85 Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyűlekezet alkotmányának története*, i. m. 149–150.

86 Országgyűlés. *Pesti Hírlap*, 1848. ápr. 7. 305.

87 Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 33.

88 Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig*, i. m. 450.

89 Bergl József: *A magyarországi zsidók története*, i. m. 88. Bergl maga is hajlott a radikális reformokra. Ld. Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig*, i. m. 448.

90 Kunewalder. *Reform*, 1848. ápr. 9. 15.; Pesth-Ofner Neuigkeitsbote. *Der Ungar*, 1848. ápr. 9. 679.; Vegyes hírfűzés. *Hazánk*, 1848. ápr. 15., melléklet a' 200-ik számhoz, oldalszámozás nincs.; *Jakab István miniszteri tanácsos naplója 1848–1849-ből*. OSZK Kt. Quart. Hung. 1315. 6. Kunewalder Jónás áttéréseinek társadalmi visszhangjáról s hatásáról ld. Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*, i. m. 99–100.

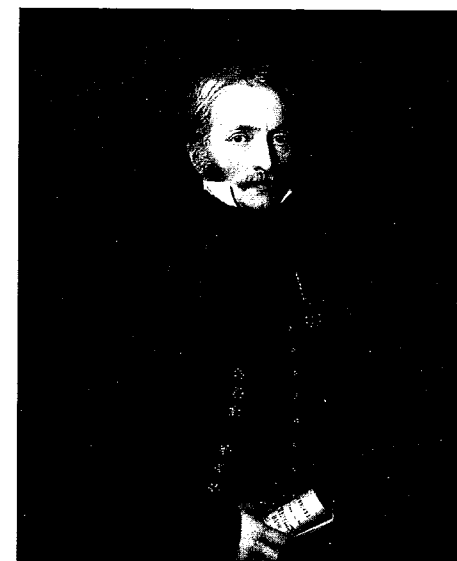
társainak szerinte jobban kijáró jogegyenlőséget, illetve inkább hitsorsosai, akik a radikális vallási reformtól való elzárkózásukkal megítélése szerint megfosztották a reménytől, hogy az országnak zsidóként is egyenjogú polgárává válhat, e kérdés nyitott marad.

A reformkorban színre lépő, nagykereskedők, vállalkozók, bankárok alkotta zsidó gazdasági elit kitért tagjai között Kunewalder Jónás annyiban bizonyosan atipikusnak tekinthető, hogy ő az egyetlen, aki a zsidóság jelenéről, jövőjéről vallott nézeteinek nyilvánosan és ismételten hangot adott, az egyetlen, akinek közzétett írásai nyilvánvaló jelét adják annak, hogy áttérése erős érzelmi viharok közepette ment végbe. Ami nem jelenti azt, hogy a többieknél e döntést nem kísérte érzelmi őrldés. Annyi azonban bizonyos, hogy e kitért nagykereskedők gazdasági szerepük révén legnevesebb tagjai, az 1825-ben katolizált Ullmann Mózes, az 1841-ben református hitre tért Wodianer Sámuel és fia, a már 1834 előtt katolikussá lett Wodianer Mór esetében az esetleges érzelmi viharok, ha átéltek ilyeneket, még más skálán mozogtak. Áttérésük dátuma önmagában is jelzi: esetleges őrldésük még nem az emancipáció/radikális vallási reform/nemzeti beolvadás hármasságának dilemmája körül forgott.

A Szitányi család megalapítójának, **Ullmann Mózesnek** (1783–1847) az apja, Ullmann Ábrahám, három fiútestvérével együtt a 18. század utolsó harmadában vándorolt be a németországi Fürthből Pozsonyba, vagyos pesti kereskedőként halt meg 1823 körül, vagyis még fia áttérése előtt.⁹¹ A Pesten 1805-ben türelmi jogot kapott, vagyonát gyapjú-, gabona-, nyersbőr- és dohánykereskedéssel szerző Ullmann Mózes gazdasági tevékenységének bemutatása nem célja ezen írásnak. Annál szívesebben ecsetelnénk zsidóságához való viszonyát, erről azonban nem tudunk nagyon sokat. Ullmann Mózes már 1806-tól tagja az ekkor még hivatalosan el nem ismert pesti zsidó község előljárásióságának. Felekezete iránti elkötelezettségéről ez nem mond sokat, községének ugyanis nem az előljárási posztra jelentkező, e tisztségben hitsorsosai által megválasztott vezetője volt. 1833-ig, amikor a Helytartóság jóváhagyta a pesti zsidó község alapszabályait, a „pesti zsidók” (*Judaei Pesthienses*) képviselőiket (*Deputirtes*) nem maguk választották, a város nevezte ki őket azok köréből, akik elnyerték a kóser vendéglő, valamint a kóser bor és hús kimérésére vonatkozó bérleti jogot. „Az lett a bérelő és egyben előljáró is, aki a legtöbb »árendát« ajánlotta fel a városnak.”⁹²

Ullmann Mózes viszonya a már korábban türelmi jogot nyert kereskedőtársaival, vagyis a zsidó község többi vezetőjével nem a szolidaritás jegyében indult. Amikor apjával együtt 1802-ben toleranciáért és nyílt áruraktár

tartásáért folyamodott a pesti tanácshoz, a helyi piacot maguknak fenntartani kívánó pesti tolerált zsidó textiltereskedők Ullmann kérelmének elutasítását szorgalmazták, ami közrejátszott abban, hogy a tanács elvetette Mózes és apja állandó letelepedési kérelmét, hogy majd csak kétéves huzavona után, a Helytartótanács leiratára adja meg azt.⁹³ 1813-ban előljáró társai ugyan Ullmann Mózeset tették meg „első előljárónak”,⁹⁴ vagyis a pesti zsidók de facto vezetőjének, ezt azonban elsősorban vezető kereskedői pozíciójának köszönhetette, viszonya a pesti zsidók élén álló kereskedőtársaival ugyanis letelepedése után sem vált harmonikussá. Egy, a városi tanácshoz 1822. november 13-án

Ullmann Mózes/Mór János

Rosenthal Izsák „Kirchenvater” által intézett beadvány Ullmann Mózeset Groszmann Zsigmond szerint „perlekedő, erőszakos embernek” mutatta be, aki az 1814. évi pesti Medárd-napi vásáron előljáró létére nem átalott verekedéssel nyilvános botrányt okozni.⁹⁵ Előljárási minőségében, írta Mandl Bernát, „sok ellenséget szerzett magának”.⁹⁶

Ullmann Mózes, a keresztségben Moritz Johann/Mór János, 42 éves korában, 1825. március 1-jén Bécsben tért át a római katolikus hitre. A keresztelési adatok szerint ekkor már édesanyja, Schewa is meghalt.⁹⁷ Ullmann Mózes és a Péterváradról származó Hirschl Frummet/Szidónia/Veronika házasságából 11 gyermek született, közülük hat fiú és három lány érte meg a felnőttkort. Felesége, akitől Ullmann 1832-ben elvált, és három lánya a zsidó hiten maradt, fiai apjuk után nyolc hónappal, 1825. november 12-én és 15-én a lipótvárosi plébánián lettek megkeresztelve.⁹⁸ Ullmann Mózes áttérését 1921-ben publikált cikkében Mandl Bernát a zsidó községen belüli viszályal magyarázta: „Két hatalmas párt

91 Az Ullmann családról ld. uo. 141–153.; Michael K. Silber: Ullmann Family. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, i. m. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ullmann_Family); William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 59–61.; Mandl Bernát: Két tragikus zsidó asszony. *Egyenlőség*, 1921. ápr. 9. 10–11.; Számos pontatlansága ellenére hasznos még: Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: *Az Ullmannok. Egyenlőség*, 1889. márc. 10. 6.

92 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története, i. m. 127–128.

93 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 141–142.

94 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története, i. m. 129.

95 Uo. 137.; Groszmann Zsigmond: Az Ullmann-botrány. *Egyenlőség*, 1935. szept. 7. 12.

96 Mandl Bernát: Két tragikus zsidó asszony, i. m. 11.

97 Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, i. m. II. 506.

98 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 145–146. Michael Silber: Ullmann family, i. m.; Mandl Bernát: Két tragikus zsidó asszony, i. m. 10–11.; MNL OL, Szentistváni városi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A60. teler. Ullmann feleségének utóneve Mandl cikkében szerepel Frummetként, a lipótvárosi keresztelési anyakönyvben Szidóniaként, Kempelen Bélánál, illetve Bácskainál Veronikaként.

állott akkor egymással szemben, melyek éveken át egymással perlekedtek. [...] A két pártnak jegecedő pontjai voltak egyrészt Ullmann Mózes, másrészt pedig Rosenthal Izsák, a híres Rosenthal Naftali, Mendelssohn Mózes ifjúkori barátjának unokája. Montecchi és Capuletti családjaik között nem lehetett nagyobb az ádáz gyűlölet és a kölcsönös vádaskodás, mint a Rosenthalék és az Ullmannék között. A gyanúsítások, gáncsok és vádak csak úgy röpködtek ide meg oda. [...] Úgy látszik, hogy az általános rokonszenv a művelt, noha heveskedő Rosenthal mellett volt." Midőn végül „Feuchtmann Simon, a pesti zsidó hitközség volt jegyzője is súlyos váddal Ullmann ellen fordult, akkor ez az akaratos és önérzetes férfiú, ki hitközségi előjárósági tiszttségéről már rég lemondott volt, kiskorú gyermekeivel a keresztény hitre tért. Bosszúból vagy dachból, vagy csak hiúságból tette-e ezen lépést, ki tudná azt ma megállapítani?"⁹⁹ Tizennyolc évvel később, Groszmann Zsigmond is hasonlóan vélekedett: a nehéz természetű, előjáró társaival rossz viszonyban álló Ullmann Mózesről „a közbizalom utóbb el is fordult, [...] mire hűtlenül elhagyta a zsidó vallást”.¹⁰⁰ Annyi bizonyos: előjárói tiszttségéről, vagyis a zsidó társadalmon belüli hatalmi pozíciójáról már két évvel kitérése előtt, 1823-ban lemondott.¹⁰¹ Ami Ullmann zsidó identitását illeti, egy, a pesti zsidó község tagjai által a városi tanácshoz 1817-ben benyújtott, Ullmann autokratikus vezetéséről panaszkodó beadvány úgy ítélte, „már csak annyiban tartozik vallásunkhoz, hogy minden ok nélkül a zsidó nevet viseli”.¹⁰² Hogy ez mennyire felel meg Ullmann akkori érzelmeinek, azt persze nem tudni, az viszont joggal feltételezhető, hogy a zsidó vallástól s a hagyományos zsidó értékvilágtól Ullmann már éttérése előtt évekkel eltávolodott, különben aligha vette volna fel szolgálatába az 1816-ban katolizált Kohlmann Károlyt, aki 1822-től Groszmann szerint kereskedelmi alkalmazottként, Kempelen Béla szerint könyvelőként és nevelői minőségben dolgozott az Ullmann családnál.¹⁰³

Groszmann és Mandl magyarázatának érdekessége, hogy eltér a neológ értelmiségnek már az 1840-es években rögzülő és attól fogva alapvetően változatlan értelmezésétől, amely a kitérést elsősorban a társadalmi előnyök megszerzésének vágyával, illetve az antiszemitizmus előli meneküléssel magyarázta. Tekintve Ullmann Mózes vállalkozói ambícióit, számunkra meggyőzőbb William McCagg és Bácskai Vera magyarázata: áttérése utat nyitott a még ugyanabban az évben, 1825. december 2-án hat fiával együtt elnyert, a feudális társadalomban gazdasági szempontból is előnyös, teljes birtokképes-

99 Uo. 11. Groszmann Zsigmond szerint Ullmann Mózes fő ellenlábasa nem Rosenthal Izsák, hanem annak apja, az 1769-ben Mórban született Rosenthal Salamon volt. Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története, i. m. 137.

100 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidóság vezetői, i. m. 52.

101 Uo.

102 Groszmann Zsigmond: Az Ullmann-botrány, i. m. 12.

103 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története, i. m. 137.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. 37. Alkalmazásának időpontját Mandl Bernát adja meg, aki csupán annyit ír: Kohlmann „Ullmann Mózes házában volt alkalmazva”. Mandl Bernát: A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája, i. m. 15.

séget és adómentességet biztosító magyar nemesi cím megszerzéséhez, amely, írta Bácskai Vera, megteremtette számára „a vállalkozói tevékenység teljes kibontakoztatásának lehetőségét”.¹⁰⁴ Emellett a hagyományos elitbe integrálódás szintén szerepelhetett Ullmann motivációi között. Hét évvel katolizálása után felvételét kérte a Nemzeti Kaszinóba, és Széchenyi István 1832. február 7-i naplóbejegyzése szerint igencsak zokon vette, amiért a kaszinó nem fogadta tagjai közé.¹⁰⁵ Két hónappal később, 1832 áprilisában, nem sokkal a zsidó valláson maradt első feleségétől való válását követően a nemesi származású Szentiványi Borbálát vette nőül, aki további két leánygyermekkel ajándékozta meg.¹⁰⁶ Még inkább jelzésértékű, hogy míg ő maga élete végéig megmaradt az üzleti életben, leszármazottait illetően már más cél lebegett szemei előtt: 1844-ben írt, majd 1847-ben különféle záradékokkal ellátott végrendeletében megtiltotta örököseinek a további üzleti tevékenységet, és 500 000 forintot egy elidegeníthetetlen családi hitbizományként kezelendő nemesi birtok vásárlását rendelte el, amelynek jövedelme egy részéből évente öt szegény sorsú szorgalmas nemesifjú tanulmányait kellett támogatni.¹⁰⁷

Az 1844. július 4-én magyar nemesi rangra emelt **Wodianer Sámuel** (1785–1850) illetve fia, **Wodianer Mór** (1810–1885) áttérése elsősorban nyilván szintén vállalkozói ambícióik kiteljesedését volt hivatott elősegíteni. Wodianer Sámuel nagyapja a 18. század közepén települt át Csehországból Bács megyébe. Ennek fia, Feives Ehprevitz, alias Fülöp, Sámuel apja, 1789-ben Szegedre költözött, ott folytatott terménykereskedelmet, anyagi sikereire utal, hogy vezető szerepet töltött be a szegedi zsidó községben. A gazdag pesti nagykereskedő családba házasodott Sámuel pályafutását apja cégénél kezdte, és hozzá hasonlóan, 1816–1817-ben, majd 1820–1821-ben ő is a szegedi zsidó

Wodianer Sámuel

104 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 140.; William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 60.; Uő: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*, i. m. 149.

105 „Uhlmann [sic!] scheint disgustirt, weil man ihn nicht in das Casino nahm”, jegyezte fel Széchenyi. Széchenyi István: *Naplói*. IV.: (1830–1836), i. m. 241.

106 Vörös Károly: *Pest-Budától Budapestig 1849–1873*, i. m. 225.; Michael Silber: *Ullmann Family*, i. m.; Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 148.

107 Uo. 150–151.

Wodianer Mór

község bírója, vagyis elnöke volt. Az 1820-as évek végére a vagyonát az Ullmann családhoz hasonlóan kincstári gabonaszállítással és főleg a kincstári dohányvásárlásokkal megalapozó Sámuel kinőtte Szegedet, 1828-ban a pesti tanácstól letelepedési engedélyért folyamodott, amelyet még az év során meg is kapott, 1834-ben nagykereskedői jogot szerzett. Úgy látszik azonban, hogy Pestet is túl szűkösnek érezte, ugyanebben az évben Bécsben folyamodott letelepedésért és nagykereskedői jogért, kérvényét azonban elutasították.¹⁰⁸

A gyapjúkereskedelemben az 1830-as évekre vezető szerepet kivívott Wodianer Sámuel a pesti zsidó község vezetőségében is automatikusan helyet foglalt, 1830-tól tagja a község előljáróságának. Ám Groszmann

Zsigmond szavaival „fontosabbnak tartotta saját érdekének megvédését a község érdekének megvédésénél”, erre utal, hogy a zsidó község 1833-ban végül jóváhagyott szabályzata ellen hat társával egyetemben tiltakozott a városi tanácsnál, a szabályzat ugyanis véget vetett a bérlők, vagyis a legvagyonosabbak évtizedes és meglehetősen önkényes uralmának, helyette egy többlépcsős képviseleti rendszert honosított meg. Wodianer Sámuel így sem lett vesztese az új rendszernek, hitfelei 1833-ban megválasztották képviselőnek (Wahlmann), majd az 1836-os pótválasztáson az öttagú előljáróságba is beválasztották. Az ugyanezen év végén tartott rendes választáson azonban már nem szerepelt a választott előljárók között. Hogy milyen okból, mert nem választották meg, avagy mert nem jelöltette magát, arról nincs információ.¹⁰⁹ Azt sem tudjuk, vajon elkötelezettségének vagy inkább – és nagyobb valószínűség szerint – a gazdasági életben betöltött szerepének köszönhetette, hogy az 1839 novemberében Pesten tartott országos zsidó gyűlés beválasztotta azon, ekkor 12 tagú országos képvisletbe, amely

1840-ben kérvényt nyújtott be az országgyűléshez a zsidók egyenjogúsítása érdekében.¹¹⁰

Ekkorra Wodianer Sámuel már tudhatta: hiába óriási vagyona, a zsidó felekezethez tartozás nem csupán vállalkozói lehetőségeit korlátozta, de társadalmi integrációjának is határt szabott. 1837-ben, a zsidó hitűek közül elsőként, felvételét kérelmezte a Nemzeti Kaszinóba.¹¹¹ Bizonyára tisztában volt azzal, hogy öt évvel korábban a kaszinó a már évek óta katolikus Ullmann Mór tagsági kérelmét is elutasította. Hogy mégis megpróbálkozott, az elsősorban önértetéről tanúskodik. Hogy ezt zsidó hitűként tette, akár zsidó önértete jeleként is értelmezhető. Talán úgy vélte, mint Magyarország leggazdagabb kereskedője, kijár neki a kaszinói tagság. Vállalkozói ambíciói mellett feltehető, hogy a kaszinó elutasítása, vagyis a vagyoni és társadalmi helyzete közötti diszcrepancia úgyszintén közrejátszott 1841 februárjában bekövetkezett áttérésében a református hitre.¹¹² Még ugyanebben az évben beválasztották a Nemzeti Kaszinóba, elsőként a zsidó származásúak közül, majd 1845-ben az 1827-ben alakult Lovaregyletbe, amelynek a vele együtt beválasztott Albert fiával szintén ő lett az első zsidó vallásban született tagja.¹¹³

Hogy Wodianer Sámuel a kitérést már évekkel önnön vallásváltása előtt sem tartotta különösebb véteknak, vagy legalábbis hogy a hagyományos zsidó értékrendet üzleti érdekeinek már akkor alárendelte, amikor még vezető tisztséget foglalt el a pesti zsidó községben, erre nézve elegendő bizonyíték, hogy Mór fiával ennek 1834 előtt bekövetkezett áttérése után sem szakította meg a kapcsolatot, 1833-tól 1840-ig vele társulva folytatta üzleti tevékenységét.¹¹⁴ Bár a székhelyét 1840-től Bécsbe áttevő Wodianer Mór pályafutása még apját is messze felülmúlta, zsidóságához, illetve a zsidó közösséghez fűződő viszonyát illetően róla lehet tudni a legkevesebbet, lényegében semmit, azonkívül, hogy 1830-ban a család négy másik tagjával együtt belépett a pesti Chevra Kadisába.¹¹⁵ Ezenkívül semmilyen, a zsidó közéletben játszott szerepéről nem tudunk, valószínűleg nem is volt ilyen, talán csupán mert még fiatalon, feltehetően 24 éves kora előtt kitért. Megkeresztelkedésének pontos idejét sem ismerjük. William McCagg szerint erre 1830-ban került sor, ami kevésbé valószínű, hiszen ebben az évben lépett be a pesti Szentegy-

108 A Wodianer családról ld. Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, i. m. 98–99.; Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 153–159.; Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*, i. m. 40–41.; Michael K. Silber: Wodianer Family. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, i. m. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Wodianer_Family); William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 55–56.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 42–46. Wodianer Sámuel születési dátuma bizonytalan, Michael Silber 1778-ra, Groszmann Zsigmond és Kempelen Béla 1786-ra teszi, Bácskai nem közöl pontos dátumot. 1850. szept. 11-én közzétett gyászjelentése szerint életének 66. évében, vagyis 65 évesen hunyt el, eszerint 1785-ben született. OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/569: Kapriarai Wodianer Sámuel József.

109 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története, i. m. 144–146.

110 Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 12, 197. A következő években e szervezetből jött létre az 1848-ban is működő Magyarországi és kapcsolt részekbeli izraeliták képviselése.

111 Széchenyi István: *Naplói*. V.: (1836–1843), i. m. 122.

112 Bácskai Vera szerint Wodianer Sámuel 1839-ben tért ki, mi a korabeli *Jelenkor* és a *Pesti Hírlap* Wodianer Sámuel áttéréséről tudósító híreit tekintettük mérvadónak. Budapesti napló, i. m. 65. Fővárosi újdonságok, i. m. 140.

113 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1841*, 54.; *1845-dik évi jelentés a' pesti lovar-egylet' munkálódásairól*. (19-dik év.) A' választmány nevében kiadta Szekrényessy Dániel. H. n., é. n. 5.

114 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 160.

115 Chevra tagok névjegyzéke, 1804–1882. MZsL.

letbe. Az 1834 előtti időpont Bácskai Verától származik.¹¹⁶ Forrást egyik szerző sem adott meg, új vallásáról sem szóltak. Wodianer Sámuel áttérésekor, 1841 februárjában, Szűcs Miklós miskolci ügyvéd naplójában megjegyezte: a „kálvinistává lett” Wodianer Sámuellel ellentétben, „már korábban” áttért fiai, vagyis Mór és Albert „papisták lettek”.¹¹⁷ Pontos dátummal Szűcs Miklós sem szolgált, de annyi bizonyos: Wodianer Mór és öccse mindketten katolikusként haltak meg.¹¹⁸ Amiként Ullmann Mór, úgy a Nemzeti Kaszinóba és a Lovaregyletbe 1852-ben bevásárolt,¹¹⁹ 1863-ban osztrák, majd 1874-ben magyar báróságot kapott Wodianer Mór is élete végéig üzletember maradt, de az előbbihez megint csak hasonlóan, a vagyona jelentős részéből szintén családi hitbizományt létesített vállalkozó hosszú távú stratégiája is a hagyományos elitbe való integráció vágyára mutat. Amint írta Bácskai Vera: „Bármennyire tehetséges és profitorientált vállalkozónak bizonyult is élete során Wodianer Mór, sikerei és vagyona gyermekei társadalmi emelkedését voltak hivatva szolgálni. Már 1853-ban kelt végrendeletében kikötötte, hogy halála után a céget fel kell számolni. Egyetlen fiának és általános örökösének, az 1834-ben született Albertnek azt tanácsolta, hogy inkább gazdálkodjon”,¹²⁰ amihez hozzátehetnénk: három lánya közül kettőt grófokhoz adott hozzá (a harmadiknak csak egy lovag jutott).¹²¹

Az üzleti karrier megkönnyítése érdekében áttért reformkori zsidó nagykereskedők mellett Bácskai Vera az e körben történt áttéréseknek egy másik lehetséges indokát azon „közéleti szerepvállalás” vágyában látta, amelyet, „csak a kikeresztelkedéssel vívhattak ki maguknak, mint azt például Weiss Ferenc Bernát bankár pályája is bizonyítja”.¹²² Az 1860–1880-as évek egyik legismertebb biztosítási szakemberének tekintett **Weisz Bernát Ferenc** (1800–1888) Lugoson született, egy helyi kereskedő fiaként. 1821-ben, 21 évesen már egy előkelő szegedi cég társtulajdonosa, három évvel később fűszerkereskedőként önállósult, 1826-ban a Trieszti Biztosító ügynöke. Emellett hosszú ideig a szegedi zsidó község vezetőségének oszlopos tagja: 1826-tól a 31 tagú választmány tagja, 1829-ben második szószóló, 1833–1834-ben, majd 1836-ban első szószóló. 1837 februárjában az új zsinagóga felállítását előkészíteni hivatott bizottság még az ő elnöklete alatt jött létre.¹²³

116 William O. McCagg, Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*, i. m. 162.; Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 160.

117 Szűcs Miklós: *Naplója 1839–1849*. Sajtó alá rendezte Kilián István. Miskolc, Miskolci Városi Könyvtár – Herman Ottó Múzeum, 1981, 102.

118 OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/569: Kapriorai báró Wodianer Mór; kapriorai idős báró Wodianer Albert.

119 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1852*, 26.; *1852-dik évi jelentés a' pesti lovar-egylet' munkálódásairól*. (26-ik év.) A' választmány nevében kiadta Szekrényessy Dániel. H. n., é. n. 6.

120 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 163.

121 OSZK, gyászjelentések: FM8/35797/569: Kapriorai báró Wodianer Mór.

122 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 77.

123 Uo.: Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*, i. m. 55.; Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, i. m. 33–34, 79–82, 157.

Áttérése, írta Bácskai, „lehetővé tette számára, hogy aktív szerepet játsszon a korabeli gazdasági-politikai egyesületekben is”.¹²⁴ Noha lehetséges, hogy Weisz már kitérésekor közéleti babérokra vágyott, lépése közvetlen indítéka ennél egyszerűbben a pesti kereskedőként való letelepedés megkönnyítése lehetett, ami zsidó hitűként hosszadalmas és bizonytalan kimenetelű vállalkozást jelentett. Az üzleti tevékenységéhez Szegedet már szűknek érző Weisz Bernát – a keresztségben Ferenc – ugyanis 1838-ban már római katolikus fűszerkereskedőként nyert polgárjogot Pesten. Kitérésének pontos dátuma ismeretlen, de feleségének, született Rath Babette-nek és két lányának a szegedi belvárosi plébánián 1838. február 2-án történt megkeresztelésekor már római katolikusként tüntették fel.¹²⁵

Hogy a zsidó hiten maradás az 1840-es években már nem feltétlenül zárta ki a közéleti szerepvállalást, ezt a Kunewalder testvérek mellett jól példázza **Kanitz Manó** (1809–1884) pályája. Már nagyapja, az Óbudán képfestőüzemet alapító, majd Pesten nagykereskedőként tevékenykedő Kanitz Dávid Löbl is jómódúnak számított, az 1840-es évekre ennek fia, a nagykereskedő Mózes Löbl jelentős vagyonra tett szert, ekkor már bankügyletekkel is foglalkozott, majd megvalósítva a reformkori pesti nagykereskedők álmát, sikeres bécsi üzletemberré vált. Fiának, Kanitz Manónak a közéleti tevékenység felé orientálódására utal, hogy apjával szemben, és noha részt vett a korszak több ipari vállalkozásában, így az 1842-ben gróf Batthyány Lajos elnökletével létrejött Pesti Cukorgyár alapításában, amelynek igazgatóságában ő volt az egyetlen zsidó, önálló kereskedelmi tevékenysége szerény maradt, kizárólag nürnbergi árukra szakosodott kereskedése után 1847-ben mindössze 8 forint adót fizetett.¹²⁶

Annál aktívabbnak mutatkozott a közélet terén. A Pesti Műegyesület mellett, ahol egyedül a zsidók között még az igazgatóválasztmányba is bevásárolták,¹²⁷ Kanitz Manó nagybátyaival, a Kunewalder testvérekkel együtt alapító tagja az Iparegyesületnek, amelyben, noha a választmány többségét a köznemesség alkotta, a polgárság is jelentős arányban képviseltette magát.¹²⁸ 1843-ban a Magyar Gazdasági Egyesület tagjává válik, ide már nemhogy a zsidók, de a polgári állásúak is nehezebben jutottak be, az egyesület „döntően főnemesi és köznemesi jogállású földbirtokosok szervezete volt”.¹²⁹ Még

124 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 79.

125 Robert and Jurgen Worthing: *The Weisz Family of Budapest: Franz Bernard Weisz 1800–1888, Johann Weisz 1816–1900, Bela Weisz Földes 1848–1945*. Hackettstown, N.J., Szerzők kiadása, 1999, 27.

126 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 95–97.; Gyömrei Sándor: *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XII. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957, 242.

127 A' Pesti Műegyesület részvényeseinek névsora. 1846, i. m. 8.

128 Tóth Árpád: *Önszervező polgárok*, i. m. 204–205. Kanitz Manó édesanyja, Kunewalder Therese Kunewalder Jónás és Fülöp nővére volt, öccseivel ellentétben zsidó hiten maradt.

129 Uo. 199.

nagyobb sikerként könyvelhette el, hogy egy évvel később a magyar ipar védelmére létrejött Védegylet 64 alapító tagja között szintén ő volt az egyetlen zsidó hitű, rajta kívül a tagságban helyet foglalt az ekkor már katolikus Weisz Bernát Ferenc.¹³⁰ 1845-ben Kanitz Manó Kunewalder Fülöppel, és az ekkor már kitért Wodianer testvérekkel, Mórral és Alberttel együtt a Nemzeti Kör egy részéből szerveződő kormányhú Közhasznú Gyűlde tagja,¹³¹ de 1847 májusában már az Ellenzéki Körben tevékenykedik,¹³² ahol zsidó vallású tagokat ekkor még csak tucatnyit találunk, a kör csupán a forradalom idején tárta szélesre kapuit a zsidók előtt.¹³³

Kanitz Manó az Ellenzéki Körnek is még zsidó vallásúként vált tagjává, noha elsőszülött fiát, Eduárdot már 1844. november 16-án, 8 évesen megkelesztette,¹³⁴ amit egyfelől persze joggal tekinthetünk csekély vallási-felekezeti kötődése bizonyítékának, ugyanakkor annak a jeleként is, hogy valamiféle kötődést még táplált felekezete iránt – hiszen ekkor még nem tért ki. A zsidó közéletben játszott szerepéről annyi információval rendelkezünk, hogy az 1847. október 20-án kelt szerkesztői előszóval ellátott, 1848 elején megjelent *Első magyar zsidó naptár és évkönyvben* neve még szerepel a pesti zsidó község, valamint az 1844-ben alakult Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egylet, közismert nevén a Magyarító Egylet választmányának tagjai között.¹³⁵ A *Pesti Divatlap* 1848. április 29-i száma viszont nagybátyjai mellett már őt is megemlíti azon, „a zsidók ügyében vezérekként” szereplő pesti nagykereskedők között, akik „elpártoltak már Isten választott népétől”.¹³⁶ Kanitz Manó nem sokkal korábban, április 6-án, vagyis Kunewalder Jónással egy napon tért át a katolikus hitre.¹³⁷ Hiába voltak tehát „a politikai korifeusok” Frankenburg Adolf emlékei szerint házának gyakori vendégei,¹³⁸ hiába érte meg 1848 tavaszát azzal a tapasztalattal, hogy felekezeti hovatartozása nem

130 Cser Erika: Az érdekegyesítés határai. A Védegylet alapító tagságának történeti-szociológiai vizsgálata. In: Lipták Dorottya – Ring Éva szerk.: *Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-európai perspektívák*. Bp., Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996, 210–211.

131 Tóth Árpád: *Önszervező polgárok*, i. m. 165. Ennek előtte Kanitz a Kunewalder testvérekkel feltehetően tagja volt a Nemzeti Körnek is. 1844 elején a 254 fős kör a *Regélő Pesti Divatlap* szerint három zsidó taggal rendelkezett. A lap nevüket nem adta meg, de egy 1844. július 1-jei titkosrendőri jelentésből tudjuk, hogy közülük ketten a Kunewalder testvérek voltak. A harmadik személy Kanitz lehetett. Tárca. *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. jan. 14. 58.; Takáts Sándor: A Kör és a Gyűlde, i. m. 258.; Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban, i. m. 140.

132 Az Ellenzéki Kör pénztári könyve, 1847–1849. OSZK Kt. Fol. Hung. 980.

133 Uo.; Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban, i. m. 129–130, 140.

134 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A61. tekercs.

135 *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szöködre*, i. m. 37, 40.

136 Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 129.

137 MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A61. tekercs.

138 Idézi Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 98.

– vagy kevéssé – korlátozta társadalmi érvényesülését, a kitörő forradalom oly sajátos, a hazafias mámort zsidóellenes fellángolással, az egyenjogúsító fellelkesülést az emancipáció elnapolásával vegyítő napjai sok más társához hasonlóan Kanitz Manót is a keresztény vallás felvételére készítették.

A reformkor és a forradalom idején áttért zsidók portrétöredékei között, mint láttuk, egy nő sem szerepel. Független, értelmiségi zsidó nők ebben a korban még nem voltak, a vagyonos kereskedőcsaládok nőtagjai apjukat vagy férjüket kísérve tértek át a keresztény vallásra, az egyetlen Ullmann Frummet kivételével, akinek önálló döntése éppen a zsidó hit melletti kitartásban nyilvánult meg. Saját döntésükből áttérő vagyonos özvegyekkel, zsidó vallásban megmaradt gazdag szülők lányaként egy jó parti érdekében áttérő hajadonokkal csak később találkozunk. Az 1849-ben lezáruló időszakból csupán egy kis történettel rendelkezünk. 1831 decemberében, fél évvel apja, Mauthner Ádám halála után, a 16 vagy 17 éves **Mauthner Ernesztin**, aki anyját már korábban elvesztette, gyámjai tudta nélkül áttért a református hitre, hogy feleségül mehessen Farkas Károly budai főügyészhez. A fiatal lány nyilván szerelemből házasodott, és emiatt hagyta el a zsidó vallást.¹³⁹ Áttérése annyiban érdekes, hogy jelzi, ha a korabeli liberális sajtó még említésre méltónak tartotta, hogy egyes estélyeken zsidók és keresztények együtt mulattak, dicsérőleg említve az ily eseményeket, illetve feddően, amikor például a Nemzeti Kör egy táncvigalmán „pár szép zsidóhölgy” megjelenése „egy kis orrfintorgatást”-t váltott ki,¹⁴⁰ a gazdag zsidóknak a keresztény társadalom tagjaival való társas érintkezése annyira már nem lehetett ritka, hiszen ahhoz, hogy a lány szerelemre lobbanhasson az ifjú főügyész iránt, ismételten találkoznia kellett vele. Érzelmek amúgy nem találtak viszonzásra, vőlegényét, amint az a házasság után nyomban kiderült, „inkább a 300 000 forintos örökség feleségére eső része csábította”.¹⁴¹

Ami a bemutatott férfiakat illeti, egyesek vallási meggyőződésből tértek át, másoknál a vallásváltás közvetlen oka egy állás megszerzése, elsődleges oka a könnyebb érvényesülés lehetett; egyesek áttérésének érzelmi háttere ismeretlen, többnél nyilvánvaló viszont, hogy e lépést heves érzelmek kísérték, szenvedés a stigmaként megélt zsidóságuk miatt, hirtelen fellángolások és ugyanolyan gyors elkeseredések. Nem meglepő, hogy ezen ellentétes érzelmek a korszak végén, vagyis a zsidók számára roppant ellentmondásos tapasztalatokat hozó forradalom idején váltakoztak a leggyorsabban. E téren a pálma Kunewalder Jónás mellett **Korn Fülöpöt** (1816–1886) illeti. Apja kereskedő volt, Korn Fülöp, a magyarországi zsidók közül elsőként, 1835-ben könyvkereskedést nyitott a

139 Uo. 195. A fiatal lány Bácskai szerint 16 éves korában között házasságot, Welker szerint 17 éves korában tért át. Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*, i. m. 151–152.

140 Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1845. jan. 30, 66.

141 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 195.

pozsonyi gettóban.¹⁴² A magyar nyelvű könyveket is árusító Korn kiadóként is működött: 1841-ben ő adta ki a Bloch Móric javított fordításában megjelent első magyar nyelvű zsidó imakönyvet, amellyel, írta kiadói előszavában, „hitsorsosaink mostani főirányához, ti. a' magyar nyelv tanulásához” akart hozzájárulni. A könyvből ingyenpéldányokat ajándékozott a zsidó elemi iskolák tanulóinak. Előszavában a reformjudaizmus krédójának megfelelően s a zsidók honuk iránti kötődése bizonyítékaként, Korn hangsúlyozta: a Szentföldre való visszatérés reményét kifejező fohászok immár nem konkrétan értendőek, „mostani szelíd kormányunk alatti üdvös helyzetünkben csak így tartatnak még fenn, mint azon gyászidő szomorú emlékei, melyben a' letiportatott, hontalan zsidó csak Kanaánjában vélte nyughelyet találhatni”.¹⁴³ Az imakönyvvvel a „honi nyelv ügyét” előmozdítani kívánó buzgalmát, írta két évvel később a könyv második, immár Pesten megjelent kiadása előszavában, „szép siker” jutalmazta, az első kiadás 1500 példánya „teljesen elfogyott”. Hitfelei, jelentette ki Korn, „ismét szép bizonyosságát” adták annak, „miképp az őket fiaikul elismerő hazának testtől lelkestől mindig hívei”.¹⁴⁴ 1848 májusában, a zsidóellenes tüntetések és az emancipáció elnapolása okozta csalódás hatására Korn csatlakozott az ekkor létrejött, a zsidók Észak-Amerikába való kivándorlását szorgalmazó mozgalomhoz, a Pesten székelő Központi Kivándorlási Egylet pozsonyi fiókjának a vezetője lett, könyvkereskedése szolgált a fiókegylet székhelyéül. A nyár folyamán közel 100 pozsonyi zsidó el is hagyta az országot, de Korn még maradt, majd a horvát felkelés és a Nyitra és Trencsén megyei szlovák lázadás hírére száznyolcvan fokos fordulatot véve egy szeptember 24-én kiadott röpiratban – *Israeliten Pressburgs, auf gegen die Rebellen!* – a magyar haza védelmére és az általa vezetett „pozsonyi izraelita önkéntes sereghez” való csatlakozásra szólította fel hitsorsosait. Az önkénteseknek – „úgy-e mily ironia?”, írta Bernstein Béla – Korn Fülöpnek a Kivándorlási Egylet székhelyéből toborzóirodává vált könyvesboltjában kellett jelentkezniük. Mintegy 200 zsidó jelentkezett is, amikor azonban csapatuk csatlakozni kívánt a népfelkelőkhöz, helyi vezérük, bizonyos von Pergelt kijelentette, miszerint ő ily „szemét népet” nem hajlandó vezetni... Hova tovább? A zsidó önkéntesek nagy része szétszéledt, a nem sokkal később a német légióba belépett, majd 1849-ben századossá kinevezett Korn áttért az evangélikus hitre, Michael Silber szerint még 1848 október vége előtt.¹⁴⁵

142 Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, i. m. I. 577.; Tóth László: Kossuth Lajos egy 48-as honvéd-írójáról. *Délsziget*, 2. évf. 1947, 1. sz. 33–35.; Haraszti György: *A magyarországi zsidóság annuitált kronológiája az előidőktől napjainkig*. III.: *A toleranciától az emancipációig*. Kézirat.

143 *Jisrael könyörgései egész évre*, i. m. Idézi Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 57.; Zsoldos Jenő: Az első magyar-zsidó írók fogadtatása irodalmunkban. In: Szemere Samu szerk.: *Évkönyv*. 1939. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1939, 189.

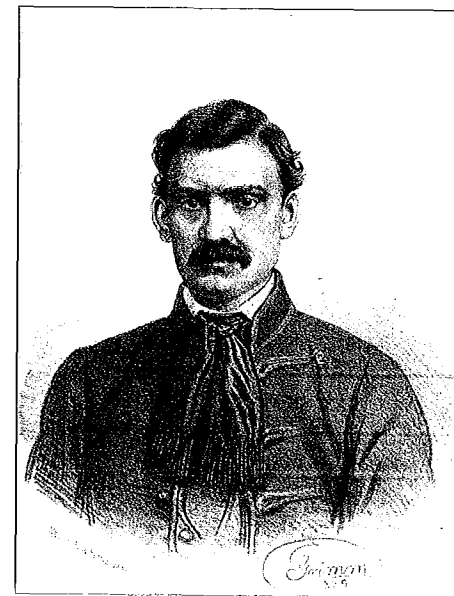
144 Korn Fülöp: Az első kiadó előszava a' második kiadáshoz. In: *Jisrael könyörgései egész évre*. Fordította Rosenthal Móricz. Kijavította Bloch Móricz. Pesten, Márk Löwy Könyvtár [sic!] és Kiadónál, 1843, oldalszámozás nincs.

145 Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 50–53, 84, 185.; A Bernstein idézet: Uő: *1848 és a magyar zsidók*. Bp., Magyar Zsidó Könyvtár, 1906, 26.; Zsol-

2. ÁTTÉRÉSEK AZ 1850–1870-ES ÉVEKBEN

A következőkben bemutatott, a szabadságharc leverését követő három évtized során áttért hét értelmiségi, illetve áttérése után három esetben a politikai pályán (is) működő férfi többsége még szigorúan vallásos családban született, az ekkor elterjedő kifejezéssel „orthodox” közegben. Közülük ketten biztosan, valószínűleg feltehetően hárman jesivába jártak, vagyis még kamaszkoruk egy részét is a hagyományos zsidó társadalmon belül éltek le. Áttérésük előtt a felekezeti életben egy kivétellel nem játszottak aktív szerepet és ismereteink szerint ugyancsak egy kivétellel írásaikban sem nyilatkoztak vallásváltásukról.

A hét férfi közül csupán ketten születtek már akkulturalódott családban. Az egyik az időrendben elsőként áttért, 1851-ben katolizált **Falk Miksa** (1828–1908). Az általunk ismert esetek közül ő az első férfi, akinél a két esemény időbeli egybeesése arra utal, hogy az áttérés közvetlen indítékként egy keresztény nővel kötendő házasság szolgált. A 19. század második felének talán legbefolyásosabb politikai újságírója saját visszaemlékezése szerint „igen jómódú” kereskedő-családban született. „Atyám”, írta Falk Miksa, „jeles eszű és irodalmilag is művelt férfiú volt, alig tudta bevárni, hogy engem iskolába küldjön; meg is tette, mihelyt ötödik évemet elértem.”¹⁴⁶ Falk József fiát a pesti zsidó község fiúiskolájába íratta be, az 1814-ben megnyílt iskola ekkorra jó hírű intézménnyé vált, az előkelő pesti zsidó családok, így az Ullmannok is ide járaták gyermekeiket.¹⁴⁷ Amint Angyal Dávid kissé szemtelenül megjegyezte, Falk Miksa apja, aki a hazai és külföldi német nyelvű lapokban maga is írogatott közgazdasági tárgyú

Falk Miksa

dos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 139–141, 290.; Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*, i. m. 776.; Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, i. m. I. 577.

146 Falk Miksa: A pálya kezdetén. (1888) In: *Kor- és jellemrajzok*. Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Bp., Révai Testvérek, 1903, 1. Falk visszaemlékezése eredetileg a *Magyar Salon* 1888. januári számában jelent meg.

147 Mandl Bernát: A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája, i. m. 30.

cikkeket, „addig elmélkedett a hazai gazdasági állapotokról, amíg a maga vagyoniát elvesztette”,¹⁴⁸ fia szerint azért, mert jótállást vállalt egy könnyelmű rokonáért. Apja tönkremenetele miatt az ekkor alig 13 éves Falk kenyérkereső munkára kényszerült, a gimnázium elvégzése mellett órákat adott, 17 éves korától fordításokat, cikkeket közölt a pesti német nyelvű lapokban. „Hanem volt bennem egy ambíció”, írta visszaemlékezéseiben, „melyet minden áron szerettem volna kielégíteni: magyar író akartam lenni”.¹⁴⁹ Angyal Dávid értelmezésében – akinél e megjegyzés az egyetlen utalás Falk származására: „Szíve vonzotta a magyarsághoz, mely türelmesebb volt apái felekezete iránt, mint a német polgárság.”¹⁵⁰ Falk nemsokára a *Honderűben*, majd kora legarangosabb szépirodalmi lapjában, az *Életképekben* publikált, lefordította magyarra Hugó Károly két drámáját, németre egy Jósika-regényt, majd 1847-ben apja kívánságára beiratkozott a bécsi Műegyetem mérnöki szakára. Itt érte a forradalom, amely alatt a bécsi radikális lapoknak dolgozott. 1849 végétől másfél évtizeden át az osztrák szabadelvű közvélemény vezető orgánumának, a *Wanderer* című politikai napilapnak a munkatársa, 1850-től emellett a bécsi takarékpénztár alkalmazottja. Falk Miksa 23 évesen, 1851. december 22-én tért át a katolikus vallásra, napra pontosan négy hónappal később feleségül vette Ernestine Cäcilia Ludowika von Lachmayert, egy főhadnagy lányát.¹⁵¹ Amint a kereszteleési anyakönyvből kiderül, a keresztapaságot Ferdinand von Seyfried lovag vállalta, a *Wanderer* szerkesztője és egyben Falk takarékpénztári kollégája, „nagy pártfogásnak örvendő pecsovecs”, de „tetőtől-talpig becsületes ember”, írta Falk a *Wanderer* politikai napilappá alakulása kapcsán.¹⁵² Hogy Seyfried keresztapjává is vált, arról Falk nem írt, mivel gyermekkorát és pályája kezdetét felelevenítő visszaemlékezéseiben zsidó származásáról sem tett említést, így értelemszerűen áttéréséről sem ejtett szót, sem itt, sem ismereteink szerint más írásában.

Míg Falk áttérése közvetlen okának egy keresztény nővel tervbe vett házasságát tekinthetjük, a dualizmus kori politikai életben majdnem olyan neves, ám Falkkal ellentétben negyvennyolcas **Helfy Ignác** (1830–1897) valószínűleg egy mantovai tanári állás megszerzése érdekében katolizált. Szemben Falkkal, a Szamosújváron Helfer Náthán Sálom néven született függetlenségi politikus pályája a hagyományos zsidó világ keretein belül indult. Az *Egyenlőség* 1895-ben úgy tudta, hogy Ullmann Salamon makói rabbi jesiváján tanult,¹⁵³ de Helfy halálakor közölt cikkében Szabolcsi Miksa már azt írta, „14 éves korában még

bachur volt az akkori híres deési rabbi Mendele jesiváján”.¹⁵⁴ Arról Szabolcsi Miksa nem szólt, hogy Helfy miért hagyta el a jesivát, illetve miként indult el a nem zsidó kultúra elsajátítása útján. A parlamenti almanachokban szereplő portréi és a halálakor megjelent írások szerint a szegény szülőktől származó Helfy 14 éves korától kénytelen volt önmagát fenntartani, de a szülői támogatás hiánya, ha a jesiva elvégzését megnehezítette is, önmagában nem akadályozta meg.¹⁵⁵ Szabolcsi csak annyit közölt: Pesten, ahová „mint nagyon fiatal ember került”, Helfy héber leckeadásból tartotta fenn magát, közben elkezdett tanulni magyarul és németül, „megösmékedett a világi tudományokkal”.¹⁵⁶ Helfy tagja volt a Pilvax kávéház híres „közvélemény-asztalának”, állítólag meghitt viszonyban állt Petőfivel,¹⁵⁷ már a pesti egyetemre járt, amikor kitört a forradalom, a szabadságharcban honvédként szolgált, majd Kossuth mellett dolgozott Debrecenben, közben 1848-ban megjelentek első cikkei az *Életképekben*. Világos után internálták, 1852-ben Bécsbe, onnan 1854-ben Padovába ment, ahol 1855-ben doktorrá avatták. A források szerint Padovában katolizált, feltehetően, mondjuk mi, hogy elnyerje kinevezését Mantovában, ahol még ugyanabban az évben az irodalom, majd a bölcsélet tanára lett.¹⁵⁸ Ha Helfy áttérésének közvetlen okát tanárként való kinevezésében gyaníthatjuk, a jesivatól a katolikus vallás felvételéig vezető útvjáról semmit sem tudunk. Amiként Falk, úgy Helfy Ignác sem írt soha áttéréséről, és bár kitérése előtti újságírói pályafutása Falknál sokkal szerényebb volt, hozzá hasonlóan ő sem vett részt a zsidó közéletben, cikkeiben nem mint zsidó nyilatkozott.

Helfy Ignác

148 Angyal Dávid: A magyar hírlapirodalom 1849–1860. In: Uő szerk.: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. I–II. Bp., Pesti Lloyd-Társulat – Magyar Történelmi Társulat, 1925, I. 12.

149 Falk Miksa: A pálya kezdetén, i. m. 5.

150 Angyal Dávid: A magyar hírlapirodalom 1849–1860, i. m. 13.

151 Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, i. m. II. 109. Öccse, Falk Zsigmond, nyolc hónappal később, 1852. augusztus 17-én tért át. Ld. Uo.

152 Falk Miksa: A pálya kezdetén, i. m. 17.

153 Egy volt bachurról. *Egyenlőség*, 1895. márc. 1. 9–10.

154 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác. *Egyenlőség*, 1897. okt. 17. 7.

155 Erről ld. Munkács Bernát apjának viszontagságos fiatalkoráról írt visszaemlékezéseit: Meir Ábrahám Munk: *Életem története*, i. m.

156 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác, i. m. 7.

157 Petőfi Sándor és a zsidók. *Egyenlőség*, 1922. okt. 28. 6.

158 Helfy Ignác. 1830–1897. *Alkotmány*, 1897. okt. 12. 6.; S. R. [Seltmann Rezső]: Helfy Ignác. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 356.; Sándor Pál: Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840–1849. *Századok*, 129. évf. 1995, 2. sz. 327. Helfy irodalmi és fordítói tevékenységéről egy, a *Pesti Napló*ban 1856. májusában megjelent cikk kapcsán Csetényi megjegyezte, Helfy „akkor már nem zsidó”. Csetényi Imre: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés, i. m. 99.

Szegfi Mór

Annál inkább tette mindkettőt a Somogy megyei Szilben született, Helfyvel körülbelül egy időben áttért Szegfi/Szegfy Mór (1825–1896), akinek esete annak a sajnálatos példája, hogy az áttéréshez vezető út megértésében olykor e források megléte sem segít. Szülei kilétét, neveltetését teljes homály fedi, a pesti magyar nyelvű lapokban 1846-tól megjelent életképei, és még inkább a Magyarító Egylet 1848-as évkönyvében publikált, *Az elátkozott bachúr* című elbeszélése a hagyományos zsidó világ és a jesiva bensőséges ismeretéről tanúskodnak.¹⁵⁹ Nem tudjuk, hogy Szegfi milyen körülmények hatására lépett ki e hagyományos közegekből, mikor és hogyan tanult meg magyarul, mindenesetre a forradalmat megelőző években a zsidók elmagyarosodásának ügyét felkaroló Magyarító Egyletnek Diósy

Márton és Einhorn Ignác mellett aktív tagja, Diósyval az egylet „titoknoka”, vagyis titkára, magyar nyelvórákat ad az egylet által szervezett tanfolyamokon, az egylet természetesen magyar nyelvű előadásainak 1847-ben legszorgalmasabb felolvasója.¹⁶⁰

Elbeszélései a Magyarító Egyletben tömörülő fiatal értelmiségiek törekvéseinek jegyében fogantak. Militáns és apologetikus írások, céljuk kettős: magyarosodásra buzdítani a zsidókat, a zsidók befogadására és emancipációjára buzdítani a keresztényeket. Írásainak újdonsága, hogy a német, majd magyar nyelvű lapokban az 1840-es években publikálni kezdő zsidó szerzők közül a hagyományos zsidó világot előtte senki nem jelenítette meg, értékrendjét, szokásait, ünnepeit, részletesen bemutatott tárgyi környezetét Szegfi

159 Ld. Szegfy Mór: A zsidó. (1846); Uő: Lakoma és tor. (1847) In: Szalai Anna szerk.: *Házalók. árendások, kocsmárosok, uzsorások*, i. m. 321–333, 365–369.; Szegfi Mór: Az elátkozott bachúr. Eredeti beszély. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököővre*, i. m. 183–204. Az elbeszélés újabb kiadása: Kőbányai János szerk.: „Minden hiábavalóság...”. *Novellaantológia száz év zsidó prózájából (1848–1948)*. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 5–34.

160 *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököővre*, i. m. 39.; Diósy Márton: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet; röviden: a magyarító egylet’ célja, szerkezete, működései, és történetének vázlata. In: Uo. 92.; Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*, i. m. 14–15.; Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 277.

vezette be a magyar irodalomba.¹⁶¹ Az *elátkozott bachúr*ban e közeget empátiával ábrázolta, megértően írt a „lehuny századokba mélyedett”, életét a Talmud kizárólagos tanulmányozásának szentelő rabbiról, de egyben elítélően is: elszigeteltségében a rabbi nem vette észre „az élet jótékony fejleményét”, vallásos hite, a talmudi parancsok skrupulózus betartása és betartatása immár „vakbuzgóság” volt.¹⁶² Szegfi elbeszéléseinek üzenete: a zsidók elzárkózása a keresztény elnyomás eredménye, mutassa meg a keresztény magyar társadalom, hogy kész keblére fogadni a zsidókat, és ez utóbbiak is kilépnek majd begubózottságukból, elmagyarosodnak és hazájuk hasznos polgáraivá válnak. Amint írta *Zsidó vagyok* című, *Eredeti magyar dal* alcímmel megjelent műve végén: „Mert ha végre hő imánkra / Szétszakad a’ rabbilincs, / Megmutatjuk, a zsidónál / Jobb magyar a’ földön nincs.”¹⁶³ Szegfi dalában Farkas Gyula „a zsidó faji öntudat himnuszát” látta,¹⁶⁴ bizonyára a dal önérzetes kezdete miatt: „Az vagyok és százszor mondom / Én zsidó vagyok igaz; / Mert zsidó a’ nemzetségem / És hitem, szívem is az. / Mért ne mondanám, mi tagadni / Van ebben, mi kárhozat, / Nincs ez ennek szégyenére, / A’ ki szégyent rá nem ad.”¹⁶⁵

Szépirodalmi művei mellett Szegfi publicisztikai íásaiban és a közéletben is elkötelezett harcosává vált a zsidók ügyének. 1846-ban az *Életképek*ben heves bírálatot intézett Jósika Miklós, Kuthy Lajos és Nagy Ignác ellen, amiért e szerzők, ahelyett hogy „a nép szívében mélyen rögző” előítéletek kiirtásán munkálkodtak volna, regényeikben zsidó szereplőiket minden rossz és aljas tulajdonság megtestesítőiként jelenítették meg, ezáltal is tátongóbbá téve „a türelmetlenség mélyeit”.¹⁶⁶ A *Pesti Hírlap*ban azon vád ellen tiltakozott, amely szerint a zsidók lennének felelősek a budai és pesti élelmiszerárak emelkedésében, a vád eredményeképpen a zsidók ki lettek tiltva a pesti vásártérrel, „de a’ drágaság egy fillérnyivel sem csökkent”.¹⁶⁷ 1847 második felében az Ellenzéki Kör tagja,¹⁶⁸ a márciusi ifjak köréhez tartozik, 1848. március 16-án Kunewalder Jónással együtt őt is beválasztják a Közbátorságra Ügyelő Választmányba.¹⁶⁹ Ugyanezen a napon, amikor a pesti polgárság a zsidók ki-

161 Zsoldos Jenő: Az első nemzedék. In: Turóczi-Trostler József – Uő szerk.: *Száz év előtt. Az első magyar-zsidó írónemzedék*. Bp., A Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának »báró Eötvös József« önképzőköre, 1940, 23.

162 Szegfy Mór: Az elátkozott bachúr. In: Kőbányai János szerk.: „Minden hiábavalóság...”, i. m. 19.

163 Szegfy Mór: Zsidó vagyok. Eredeti magyar dal. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököővre*, i. m. 268.

164 Farkas Gyula: A „fiatal Magyarország” kora. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1932, 98.

165 Szegfy Mór: Zsidó vagyok. Eredeti magyar dal, i. m. 268.

166 Szegfy Mór: Igénytelen nézetek az újabbkori magyar irodalom hatásáról a’ zsidók irányában. *Életképek*, 1846, II. félév, 476–479. Az idézet a 477–478. oldalakon. A cikk újabb kiadása: Kőbányai János szerk.: *Zsidó reformkor*, i. m. 92–95.

167 Szegfy Mór: A’ drágaság és a’ zsidók. *Pesti Hírlap*, 1846. dec. 6. 374.

168 Az Ellenzéki Kör pénztári könyve, 1847–1849. OSZK Kt. Fol. Hung. 980.

169 Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között, i. m. 34.

zárását követelte a nemzetőrségből, a pesti városházán Nyáry Pál és Klauzál Gábor mellett Szegfi is felszólalt hitfelei védelmében, másnap a választmány előtt tiltakozott a zsidóknak a nemzetőrségből való kizárása ellen. A következő hónapok folyamán *Politikai és Társadalmi Egyenlőség* címmel egy magyar nyelvű, napvilágot végül nem látott zsidó felekezeti lap kiadásán fáradozott, a *Die Opposition* május 21-i számában az első honvédszászlóaljba való belépésre buzdította hitsorsosait, a *Népelem* július 20-ai számában türelmetlenül követelte az emancipáció azonnali törvénybe foglalását.¹⁷⁰

Helfyhez hasonlóan Szegfi is részt vett a szabadságharcban, a tüzérségnél szolgált, kapitányi rangot nyert, megsebesült, 1849. június 18-án a Belügyminisztériumba került fogalmazói minőségben.¹⁷¹ Világos után bujdosott, Berlinben, Párizsban és Londonban élt, majd hazatért, 1860-ban az ekkor indult *Családi Kör* című szépirodalmi divatlap munkatársa lett, 1861-ben feleségül vette a lap alapító-szerkesztőjét, Kánya Emiliát. Az ország első női lapszerkesztőjét, a vallására nézve evangélikus írónőt csak keresztényként vehette el, de ekkor már évek óta áttért. 1854. szeptember 27-i számában a *Pesti Napló* Szegfit még „héber író” gyanánt mutatta be és méltatta, amiért „szép tehetségét egészen a magyar irodalomnak szenteli”.¹⁷² Két évvel később a *Magyar írók életrajz gyűjteménye* viszont már Szegfi Mór *Mihályként*, vagyis az addigi nevéhez megkeresztelésekor toldott keresztnévvel mutatta be, külön megjegyezve, hogy az író 1855-ben több fordítást közölt a *Religio* című katolikus lapban, ami arra utal, hogy Szegfi már ez évben megkeresztelkedett.¹⁷³ Ekkorra szűrdtek le benne 1848–1849 keserű tapasztalatai? Túl lassúnak ítélte hitfelei magyarosodását, illetve vallási modernizációját? Karrier, avagy netán hitbeli meggyőződés? Hogy mi vitte Szegfit e döntésre, rejtély. Falk Miksához és Helfy Ignáchoz hasonlóan Szegfi sem vallott áttérésének okáról, erről kortársai sem írtak, amiként felesége sem, aki az 1900-as évek elején papírra vetett emlékezéseiben férjének nemhogy áttéréséről, de zsidó származásáról sem tett említést.¹⁷⁴

Noha elbeszélései révén az 1860-as években némi népszerűségnek örvendett, **Rózsaági/Rózsa Antalról** (1829–1886), aki Helfy és Szegfi után két évvel tért át, keveset tudunk. A Borsod megyei Sajóladon született, szegény szülőktől, Rozenzweig néven, névmagyarosításának időpontja ismeretlen, a Rózsaági nevet 1880-ban Rózsára változtatta.¹⁷⁵ A halálakor megjelent cikkek közül

170 Uo. 42, 207.; Grünwald Fülöp: A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban. In: Szemere Samu szerk.: *Évkönyv*. 1948. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1948, 196, 202–204.; Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 142, 173–177.

171 Uo. 244.

172 Idézi Csetényi Imre: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés, i. m. 99.

173 Ferenczy Jakab – Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. Pest, Szent-István-Társulat, 1856, 541. A *Religio* a fordítók nevét sajnos nem közölte, így az információ ellenőrizhetetlen.

174 Ld. Kánya Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Bp., Kortárs Kiadó, 1998.

175 *Századunk névváltoztatásai. 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. [Szentiványi Zoltán] Bp., Hornyánszky Viktor, 1895, 194.

zsidó származásáról egyedül az *Arad és Vidéke* emlékezett meg. „Atyja az orthodox vallásban óhajtván nevelni, mindenekelőtt a héber nyelvre taníttatta és ebben oly haladást tett, hogy 13 éves korában már a talmudot tanulta. A fiúnak azonban nem lévén hajlama a számára kitűzött pályára, nagy szorgalommal adta magát a magyar és német, sőt később a latin nyelv tanulására is, melyben a helybeli református pap rendkívüli szolgálatot tett neki, úgy hogy rövid idő alatt 4 osztályból vizsgálatot tehetett. Egyik helybeli gazdag zsidó, Kesztenbaum Jakab, látva, hogy benne szép tehetség van, engedett a derék református pap közbenjárásának és saját fiával együtt Miskolcra adta a gymnasiumba – és ez által megszabadult a rá erőszakolni akart pályától.” Rózsaági később Pestre került, az orvosi pályára készült, „a szabadságharc azonban őt is magával sodorta”. Honvédként szolgált, a branyiskói csatában megsebesült, 1850–1852-ben egy Sáros megyei gazdag zsidó családnál élt nevelőként, majd félretett pénzével Bécsbe ment, ahol, mivel az érettségét nem tette le, az egyetemet csak magánhallgatóként látogathatta. 1856-ban Győrött megalapította a *Raaber Geschäfts Anzeiger* című lapot, majd 1857-ben a *Győri Közlönyt*. Áttéréséről és ennek közvetlen okáról is az aradi lap nyújt információt: „Ugyanaz évben történt, hogy a kath. vallásra tért át – és ennek megtörténte után néhai Kürner Antal püspök közbenjárása után magántanítói állást kapott az ottani főgymnasiumban.”¹⁷⁶ A következő évtizedekben Rózsaági ugyan több elbeszélésében is érintette az áttérés kérdését, ám e történetek, amelyekben bájdús izraelita hajadonok könnyűszerrel és dicséretes módon feláldozzák vallásukat keresztény szerelmükkel kötendő házasságuk oltárán, a szerző feltehetően pragmatikus megfontolásból történt áttéréséről nem sokat mondanak.

A szabadságharc bukását követő három évtized során vallást cserélt hét értelmiségi közül az 1864-ben református hitre tért Wamberger Hermann, alias **Vámbéry Ármin** (1832–1913) az egyetlen, aki írásban, nevezetesen élete végén írt visszaemlékezéseiben szót ejtett áttéréséről, az ehhez vezető útról és e lépés okáról. Angolul 1904-ben, magyarul egy évvel később megjelent önéletrajza¹⁷⁷ szerint a Pozsony melletti Szentgyörgyön született Vámbéry anyja indította el a nem zsidó világ felé vezető úton. Apai dédapja Bamberg városából vándorolt be Magyarországra, innen származott a vezetéknévét nem viselő zsidókat német nevek használatára kötelező, 1787. július 23-án kelt rendelet nyomán felvett Bamberger név, amely az idők folyamán Wambergerré lágylt. Vámbéry apja jámbor talmudista volt, túl jámbor ahhoz, hogy kivívja községe segédrabbi állását, így egy ideig házalt, majd már inkább csak a Talmudot tanulmányozta, nem sokkal Vámbéry születése után az akkor dúló kolerajárvány áldozata lett. A morvaországi Lundenburgból származó, huszonkét évesen előzvegyült,

176 Rózsa (Rózsaági) Antal. *Arad és Vidéke*, 1886. okt. 5., oldalszámozás nincs [2–3]. Ld. még: Halálozások. *Pesti Napló*, 1886. okt. 5., oldalszámozás nincs [1–2].; Rózsa Antal. *Nemzet*, 1886. okt. 6., oldalszámozás nincs [3].; Írók és hírlapírók. In: Kaktusz szerk.: *Aradi Képes Naptár az 1887. évre*. Első évfolyam. Arad, Endes Dániel, é. n. [1886], 67.

177 Arminius Vámbéry: *The Story Of My Struggles: The Memoirs of* I–II. London, T. Fisher Unwin, 1904.; Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Bp., Franklin-Társulat, 1905.

Vámbéry Ármin

abbéli meggyőződésében, hogy „a thóra és talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a paradicsom kapujához, de nem igen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön”, úgy döntött, hogy „a vallásos zsidó tanulmányok mezejéről a világias életpályára” vezérli fiát, akit környezetük megrökönyödésére a héderből áttett a helyi protestáns elemi iskolába. A nem zsidók és a nem zsidó tudományok megismerése, valamint a vallástól való eltávolodása között önéletrajzában Vámbéry egyenes és közvetlen ok-okozati viszonyt állított fel: „A keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és az előítéllettől mentesebbé tette gyermeki elmémet, mert együtt játszottam és barátkoztam velök, bár szülőházukban nem kerestem fel őket soha és hozzá nem mertem volna nyúlni ételükhöz, kalácsukhoz, a melylyel megkínáltak. Ez már nekem is, anyámnak is egyértelmű lett volna hitem elhagyásával és ernyre az egykori rabbinus fia már még sem vetemedhetett! A jég mindamellett megtört. Még nem mertem ugyan átlépni a határt, mely nevelésennél fogva a nem zsidó emberiségtől elválasztott, de már átvetettem rajta bátoratlan pillantásaimat. Mikor pedig anyám lassan-lassan hozzá szoktatott a gondolathoz, hogy világi pályára lépek és hogy doktor válik belőlem, mihamarabb lefoszlottak elmémről az óhitű vallási nézet sűrű fellegei, látókörmöm kitágult és gyermeki szemem gyönyörűséggel nézett szét a messze régiókon.” Mire elérte 13. életévét, a hithűségtől már jócskán eltávolodva lépett

178 1828-ban a 2637 fős település 35,2%-a zsidó volt. Engel Alfréd: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995, 20.

fel a tóraemlévényre, hogy bármicvója alkalmából felolvasson a szent könyvből és megtartsa értekezését a Tóra heti szakaszából. „Engem ez az egész szertartás egészen hidegen hagyott. Nekem az volt a fő, hogy anyámnak örömet szerezsek és kivívjam hallgatóim csodálatát, de az alkalom vallási jelentősége nem igen érdekelt, mert az orthodox-zsidó hit ifjúkori benyomásait időközben elhomályosították lelkemben a német könyvek, melyek utóbb a kezembe kerültek; kételkedő még nem voltam, de a szertartásbeli parancsok megszégése nem töltött el többé aggodalommal.”¹⁷⁹

Bármicvója után Vámbéry a szentgyörgyi piarista gimnázium diákja lett. Nyomorgott, éhezett, szenvedett tanárai többségének zsidóellenességétől, miáltal „az akkori zsidófiú már kora ifjúságában a legszomorúbb fogalmakat szerezhette magának arról, hogy milyen jövőnek nézhet elébe”, de annál többet tanult és olvasott. Ismereteinek bővülése és tanárai zömének a keresztény szeretet parancsolatával ellentétes viselkedése eredményeképpen a zsidó vallásosságtól való eltávolodása 14 éves korára minden vallás iránti kétellyé mélyült: „Rendkívüli volt az átalakulás, melyen vallási tekintetben mentem át. A zsidó óhitűség túlbuzgalmának természetesen már nyoma sem volt bennem. Az imádkozó lepel és az imaszíj használatáról régóta letettem már, a hagyományos étkezés parancsát gyermekesnek, sőt merőben nevetségesnek tekintettem és csak a megszokás folytán belém gyökeresedett idegenkedés tartott vissza a disznópecsenye élvezetétől. A pillantás, a melyet akkor a különböző vallások titkaiba vettem; az a körülmény, hogy lassan-lassan ismertté váltak előttem oly természeti jelenségek, melyeket vallási babonám egészen más módon értelmezett annak előtte, és végül az a nagy különbség, mely az én keresztény-katolikus tanáraink beszéde és tettei közt a szemembe ötlött, nagyon erősen megtámadta és elég hamar meg is rendítette a vallásról való fogalmaim épületét. Teljes vallástalanságomról, avagy valamely magam választotta vallásfelekezethez való csatlakozásomról még nem igen lehetett szó, de már számos foka eltörött, vagy ki is hullott a létrának, melyen az égbe juthattam volna.”¹⁸⁰

Szentgyörgy után Vámbéry 1846-tól a bencések pozsonyi gimnáziumában tanult, a VI. osztályt az evangélikus gimnáziumban végezte el. Az 1848-as márciusi napok lelkesedéssel töltötték el, a szabadságharc bukása után, 1849-ben elhagyta Pozsonyt, anélkül hogy, pénz híján, kiváltotta volna líceumi bizonyítványát. Ezután több év vándorlás és háztanítószkodás következett, mely idő alatt a latin mellett magánszorgalomból már a gimnáziumi évei során elsajátított francia és olasz nyelv után megtanult még egy tucat nyelvet, köztük a törököt, az arabot és a perzsat. Eötvös József támogatásának köszönhetően 1857-ben indult el első keleti útjára. Első műve, egy német-török zsebszótár Konstantinápolyban jelent meg 1858-ban, Vámbéry szerint ez volt az első német nyelvű könyv, amelyet Konstantinápolyban nyomtak. „Nem sajátságos játéka-e a vé-

179 Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*, i. m. 19–20, 22–23, 34.

180 Uo. 44, 46.

letlennek”, írta visszaemlékezéseiben, „hogyan azt is magyar ember írta? Magyar ember már a neve szerint is, mert nem akartam, hogy idegen név álljon a címlapján és ekkor választottam a Vámbéry nevet.”¹⁸¹ Hazatértek Vámbéryt az Akadémia levelező tagjává választása ellenére keserű csalódás várta: „Midőn 1862-ben [helyesen: 1861-ben] hazatértem Konstantinápolyból a dunai gőzösön és Mohácsnál először érintette lábam a haza földjét, térdre borultam és igaz elragadtatásomban sírva csókoltam meg a hazai rögöt. Véghetetlenül boldog voltam és valósággal úsztam az öröm tengerében; de csakhamar észre kellettennem, hogy sokan, sőt a legtöbben, nem tartják őszintének, sőt fitymálják és gúnyolják a magyar hazafiságot, mert, úgy mondták, a zsidó nem lehet magyar, hanem csak zsidó. Én ellene vettem, hogy vallás dolgában, mint a legtöbb művelt ember, voltaképpen agnosztikus vagyok s ennél fogva már régóta kiváltam a zsidóság kötelékéből. Később hivatkoztam arra, hogy milyen halálos veszedelmek közt jártam a magyar őstörténelem kutatása érdekében, a mi mégiscsak kétségbe nem vonható módon kipróbálta hazafiságot, mint kevés emberét az országban. Sok más okkal hozakodtam még elő, de mindhiába volt. Mindenhol és minden alkalommal azzal a végzetes orrfintorítással, azzal a kétértelmű vállvonogatással, közömbösséggel és azzal a némasággal fogadtak, mely jobban öl a legnagyobb ékesen szólásnál.”¹⁸²

Vámbéry még 1861-ben újra útnak indult. Második keleti útja során egy síta főpappal folytatott vallási vita kapcsán magát ekkorra már minden pozitív vallás „esküdt ellensége”-ként jellemezte. 1864 májusában tért vissza Pestre, ugyanolyan kitörő örömmel, mely örömét ugyanolyan keserű csalódás kísérte. „Meg se próbálkozom leírni azt a benyomást, melyet édes hazám viszontlítása keltett lelkemben. [...] Lelkemnek annál fájóbban esett egészen figyelmen kívül hagyott megérkezésem szomorú pillanata és honfitársaim bántó közömbössége. Senki sem keresett fel, senki sem vett rólam tudomást, egyetlen hűségesség jóakarómon, Eötvös József bárón kívül. [...] Megsértett hiúságom hatása alatt állva, kínosan esett illetően fölébredésem az álomból, melyben hazautazásom egész folyamán ringatóztam. Reményeimnek ez a semmivé válása – holott e remények éltettek és öntöttek belém bátorságot a legnagyobb nélkülözések és halálos veszedelmek közepette – legborzasztóbb perce volt életemnek.” Eötvös József közbenjárására az Akadémia hajlandónak mutatkozott finanszírozni Vámbéry tervbe vett londoni útját, ám az MTA elnöke, gróf Dessewffy Emil csak azzal a feltétellel folyósította a kölcsönt, hogy Vámbéry mintegy zálogként leadja nála a keleti útja során beszerzett értékes kéziratokat. „Reám nézve mélyen sértő és bántó volt ez az eset. Midőn kézirateimmal telt izákomat a gróf lakására vittem, ellenállhatatlanul erőt vettek rajtam e gondolatok: – Tehát

181 Uo. 154. [Első kiemelés tőlem – K. M.] Az említett mű: *Deutsch-Türkisches Taschen-Woerterbuch*. Von Hermann Vámbéry aus Ungarn. Constantinopel, Verlag von Gebrüder Koehler, 1858.

182 Vámbéry Ármán: *Küszdelmeim*, i. m. 494. Vámbéryt még távolléte alatt, 1860. okt. 9-én választották az Akadémia levelező tagjává. Székfoglalóját hazatértek tartotta meg.

nem hisznek bennem. Csavargónak néznek, kinél, mert nincs benne becsület-érzés, veszélyben az Akadémia pénze, talán vissza sem fizeti soha. [...] Azt kérdezem már most a szíves olvasótól: hogyan ne jutottam volna ily körülmények közt arra a gondolatra, hogy mindezt a megalázást és gyanúsítást, mindezt a borzasztó félreismerést és a fáradalmas munkának mindezt a szántsándékos semmibevevését nem tulajdoníthatom másnak, mint egyes egyedül homályos eredetemnek és zsidó származásom baljóslatú csillagának?”¹⁸³

Vámbéry londoni útja után, 1864 végén keresztelkedett meg Pesten. A fenti sorok alapján úgy tűnhet, lépését a kitaszítottság fájó élménye váltotta ki, a vágy, hogy elismertessék magyarnak, illetve jelentős magyar tudósak. Áttérésének, pontosabban áttéréseinek elméleti igazolását Vámbéry könyve zárófejezetének a vallásról szóló fejtegetéseiben adta meg. A modern világban, vélte Vámbéry, a vallás álszentség, modern ember nem lehet vallásos, nem is az. Az embereket legkevésbé sem nemesítő, ám közjük alaptalan válaszfalakat emelő vallás immár nem más, mint „kényelmes és hasznos eszköze [...] a tömegek kormányzásának és fékentartásának”, az emberiség békés együttélésének és a felvilágosodásnak felszámolandó akadály. E feladat a 20. századra várt. Ami saját idejét és életét illeti, Vámbéry „hitvallása” a tisztán alkalmazkodási gesztusként láttatott áttérés apológiája volt: „A mondottak után nem szorul bővebb magyarázatra a magam hitvallása, melyet ez önéletrajz keretébe foglalok. [...] Ha a körülmények úgy kívánták, egyszer tiszteletből az ország törvényei iránt, másszor udvariasságból a társaság iránt, melynek köréhez tartoztam, forma szerint mindig alkalmazkodtam az illető ország uralkodó vallásához, épp úgy, mint nemzeti viseletéhez, bár sokszor nagyon kényelmetlenül éreztem magam benne. Az alárendelt jelentőségű dolgokban, mint például a vallás dolgában mindig szigorúan ragaszkodtam ez elvhez: *Si fueris Romae, Romano vivito more* és ha a vallási moralisták netalán szememre vetnék vallásom könnyű változtatását, válaszem ím így szól hozzájuk: »A vallás változtatásának oka jobbára a vallás hiányában rejlik és kinek semmije sincs, az semmit el nem cserélhet.« A vallásváltoztatás legtöbb esete pedig ilyen. Nincs hát utálatosabb dolog a világon, mint az a szent felháborodás, melylyel az Európászerte bevett képmutatás elítéli és megbélyegzi a meggyőződés nélkül való kitérést.”¹⁸⁴

Ami megkeresztelkedését illeti, az áttérésnek e pusztán pragmatikus, érzelmeitől ment bemutatása nemcsak önéletírásának már idézett részeivel, hanem saját vallásváltásával is ellentmondásban áll. Megkeresztelkedése egybeesett a pesti egyetem keleti nyelvek tanszékére való, „nyilvános tanító” minőségben 1865. július 21-én megkapott kinevezése érdekében tett erőfeszítéseivel.¹⁸⁵ Mivel még a zsidók egyenjogúsítása előtt járunk, világos volt,

183 Uo. 186, 239–240, 242–243, 245–246.

184 Uo. 487–489.

185 A kiegyezés után, még Eötvös József VKM minisztersége alatt megkapta a nyilvános rendkívi (1868. ápr. 4.), majd nyilvános rendes (1870. júl. 21.) tanári kinevezését. Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 140–141.

hogyan ehhez fel kell vennie a keresztény hitet, aminthogy az iránt sem lehetett kétség, hogy a katolikus múltú, pár kivétellel továbbra is csak katolikus hitű tanárokat alkalmazó egyetemre való kinevezése szempontjából a „Rómában, mint a rómaiak” elve szerint a katolikus vallásra kellett volna áttérnie. Csak hogy Vámbéry 1864. december 30-án Ballagi Mór tanúskodása mellett a kortársak szerint „eredendően liberális és nemzeti” szellemű protestáns vallások egyikére,¹⁸⁶ azon belül is a nemzeti szempontból legmagyarabbnak tekintett református vallásra tért át.¹⁸⁷ Önéletrajzában kronológiai folyamában megkeresztelkedésének körülményeire és okaira Vámbéry nem tért ki, pontos időpontját sem adta meg, a pesti egyetemre való kinevezését elbeszélő részben futólag, mint immár bevégzettényt említette csupán: „Katholikus egyházi részről ért az első bántalom, még pedig azért, mert protestáns lettem és nem katolikus. Mintha bizony alkut nem tűró szabad gondolkozásommal törődtem is volna bármilyen felekezetiességgel.”¹⁸⁸ Ha ezzel valóban nem törődött, miért nem a katolikus vallást választotta?

Vámbéry Ármint *Küzdelmeim* című önéletrajza az egyetlen olyan, életében és saját neve alatt megjelent írás, amelyben szót ejtett áttérése indítékáról. Első, angolul 1884-ben megjelent és magyarra soha le nem fordított visszaemlékezéseiben zsidó származását meg sem említette.¹⁸⁹ 1913 szeptemberében bekövetkezett halála után négy hónappal a *Husadik Század* közzétett egy szöveget, amelyet a folyóirat szerint Vámbéry az 1880-as évek elején írt németül. A fia, Vámbéry Rusztem által átengedett elmélkedésekben semmilyen személyes vonatkozás nem található. Montesquieu *Perzsa levelek* című munkájának mintájára a szöveg narrátora egy európai utazásairól keleti honfitársainak be-

186 Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Bp., Gondolat, 1985, 211.;

187 Kósa László: Felekezeti és nemzeti azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa. In: Papp Richárd – Szarka László szerk.: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – Kulturális emlékezet*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 391–400. A keresztelési anyakönyvben a rubrikák nincsenek kitöltve, helyett a következő, a rubrikákon átvéló szöveg olvasható: „Vámbéry Ármint, izraelita, dunaszerdahelyi születésű a Csallóközből, kellő előkészület után megkereszteltetett, nyervén a kereszttségben Vámbéry Ármint nevet. Keresztelő lelkész: Török Pál. Tanú: Dr. Ballagi Mór, tanár.” MNL OL, Kálvin téri református gyülekezet, keresztelési anyakönyvek, A620. tekercs.

188 Vámbéry Ármint: *Küzdelmeim*, i. m. 279.

189 Arminius Vambéry: *His Life and Adventures written by himself*. London, T. Fisher Unwin, 1884. A gyermek- és kamaszéveit elbeszélő első fejezetben Vámbéry a magyar nyelvet jelölte meg anyanyelvneként, noha ez nyilván a jiddis volt. Uo. 6. A nyelvtelenségére büszke Vámbéry a jiddist, vagyis az akkulturalódott zsidók zöme által lenézett „zsargont” 1905-ös önéletrajzában sem említette, így a jiddisül oktató héder kapcsán sem, ahol, amint írta, a Tóra és a Talmud mellett „magyar és német írást-olvasást” is tanult, ami a magyart illetően valószínűtlen, „német” alatt a jiddis értendő. Alább úgy nyilatkozott: „négy különböző nyelv, tudniillik a magyar, német, tót és héber nyelv tudásával léptem az életbe”. Vámbéry Ármint: *Küzdelmeim*, i. m. 18, 53. Az akkulturalódó zsidóságnak a jiddishez való viszonyáról ld. Konrád Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok*, 139. évf. 2005, 6. sz. 1335–1369.

számloló tatár. Amint írta Vámbéry *A zsidóság* címet viselő, az írást megnyitó alfejezetben: „Minthogy európai vándorlásaim közepette minden országban sokat érintkeztem zsidókkal és mindenütt előzékenyen és barátságosan fogadtak, nekem mint pártatlan szemlélőnek megadatott annak a lehetősége, hogy a Kelet-Európában fontossá vált zsidókérdésben önálló ítéletet alkothassak, mely már csak azért is szükségképpen eltér a közkeletű véleménytől, mert nem vagyok sem zsidó, sem keresztény, sem szemita, sem árja, s így e kérdés pro és kontra oldalát teljes tárgyilagossággal mérlegelhettem.”¹⁹⁰ A „zsidókérdést” illetően Vámbéry tatárjának véleménye mindenesetre megegyezett a fokozódó antiszemitizmus ellen, illetve a zsidók védelmében az 1880-as évek első felében keletkezett írárok argumentációjával: az antiszemitizmus a zsidók iránti előítéleteit levetni képtelen keresztény társadalom „irigység és féltékenysége” szülte reakciója a zsidók gazdasági és kulturális életben elért sikereire; ha a zsidók is rendelkeznek hibákkal, ez „csupán következménye a sok évszázadon át tartó elnyomásnak, tehát mai keresztény vádolóiknak legsajátosabb műve”.¹⁹¹

A „zsidókérdés” megoldását tekintve viszont Vámbéry véleménye már eltért a konvencionális liberális állásponttól. A „baj orvoslása” egyfelől az atyáik hitéhez már „sem bensőleg, sem pedig külsőségekben” nem ragaszkodó, így miatta immár értelmetlenül szenvedő zsidóknak „a zsidó vallástalanságból a keresztény vallástalanságba” való átlépésében rejlett. A vallásos zsidó tömegek, írta Vámbéry, maradjanak meg zsidónak; fanatikusnak ugyan fanatikusok, de kötődésük tiszteletben tartandó, „azonban a hitetlen zsidó, mint kisebbség legjobban tenné, ha a hitetlen kereszténnyel társulna, mert ha mindkettő sajnálatraméltó semmijét közös tarisznyába rakhatja, nem látom be, miért kapjanak hajba és küzdjenek egymással épp ezen semmiség miatt?” A baj orvoslásához azonban az is szükségeltetett, hogy a keresztény társadalom maradéktalanul fogadja be az áttért zsidókat: „A keresztényeknek is még több engedékenységet és türelmet kellene a hozzájuk társuló zsidóval szemben gyakorolni s különösen a muzulmánoknak azt a példáját kell megszívlelniük, mely szerint mindenki, aki a hitvallást (kelima) egyszer elmondta, húsból való hússá és vérükből való vérré válik.”¹⁹²

1882-ben, vagyis Vámbéry német nyelvű kéziratának keletkezésével nagyjából egy időben „Egy szabadelvű” név alatt megjelent Budapesten egy röpirat, amelyet, amint a II. fejezetben említettük, a *Somogy* című hetilap bizonyos Fekete Gyula kaposvári joghallgatónak tulajdonított. Komlós Aladár viszont, aki a korabeli hírről nem tudott, úgy vélte, hogy a röpiratot Vámbéry írta, ő lévén „az egyetlen ember [...] az akkori Magyarország vezető zsidói kö-

190 Vámbéry Ármint: Egy tatár emlékirataiból. *Husadik Század*, 15. évf. 1914, 1. sz. 5.

191 Uo. 3–4.

192 Uo. 8.

zött, aki e röpirat módján gondolkozott”.¹⁹³ Annyi bizonyos, hogy saját nevén a kaposvári joghallgató sem ekkor, sem később nem publikált semmit. Az is bizonyos, hogy az érvelés Vámbéry szerzőségére utal. A tudomány haladásával, írta a röpirat szerzője, a művelt ember óhatatlanul elidegenedett a tételes vallásoktól, valamiféle istenhite még maradhat, „soknak hiányzik már ez is”. Megmaradván született hitében, a „vallástalan zsidó [...] épp úgy valótlan állít, mintha odahagyja és más vallásúnak mondja magát. Az új állapot egyformán bűnös a régivel; maga a változás, az áttérés cselekménye közönyös. [...] Nem a vallás, csak a név változik.” Ideális viszonyok között, vagyis „ha az előítélet társadalmilag megszűnnék”, és az emberek „felekezetükre való tekintet nélkül” ítéltetnének meg, a vallási hovatartozás kérdése indifferens volna. „De az előítélet létezik és számolni kell vele.” A zsidók vallásos, vagyis „műveletlen tömege” maradjon meg hitében, esetükben az áttérés hazugság lenne. A „zsidó középosztály” tagjainak viszont mind zsidóként, mind hazafiként kötelessége volna áttérni, mégpedig a református vallásra, mely „nem ígér külső fényt, rangot”, ekképpen „választása az áttérésnél jelzője annak, nemes volt-e a rugó, mely az akaratot tette indította”. A művelt zsidóknak egyrészt azért kell áttérniük, mert ily módon segíthetnek a zsidó hiten maradó vallásos tömegek helyzetén: „A zsidók ezen többségének megvetése, a mely többség önhibáján kívül tévelyeg a sötétségben, parancsolja azoknak az áttérést, a kikre nézve az igazolt és hivatva vannak e szerencsétlenek iránti előítélet oszlatására.” Másrészt csak keresztényként küzdhetnek hatékonyan az „ultramontán aspirációk” ellen, illetve hosszabb távon egy olyan világ eljöveteleért, „hol nincs vallás, felekezet, felekezeti előítélet”. Végül, de nem utolsósorban, a zsidó középosztály áttérését „a magyar társadalom politikai érdekei” is sürgették: mivel e lépés révén „tagjai homogén elemévé válnak a társadalomnak”, így „az életerők, melyek a súrlódásban, a meddő tépelődésben, a munkától elvonó izgatottságban elvesztek volna, megmentetnek a köznek javára”.¹⁹⁴

Az utolsó érvben, a magyar társadalomnak „homogén elemévé” válásában felsejlik a ki nem mondott remény: a magyarként való elismerés és befogadás, amely, ha másképpen nem, az áttérés révén kikényszeríthető: „Mi magyarok leszünk, ha akarjátok annál örömebb; ha nem akarjátok, magyarok leszünk akaratotok ellenére; ehhez nekünk jogunk van születésünknel és szívünkkel fogva, s hogy veletek egyenrangúak legyünk, jogunk van műveltségünkkel fogva. Mi levetkeztük az ókori jelleget, mely inkább vallását követi és odahagyja hazáját; mi hazát és becsületet akarunk.”¹⁹⁵

Vámbéry írásaiban az áttérés egyszerre jelent meg hideg fejjel hozott, logikus és gyakorlatias lépésként, illetve a zsidó léttel járó fájdalmas kitaszított-ságnak remélhetően véget vető eszközeként. A kettősség értelmezhető oly-

193 Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 292.

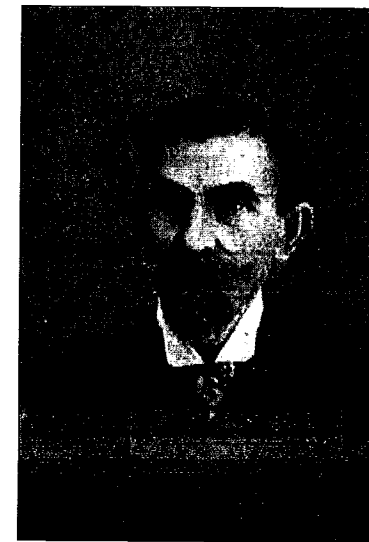
194 Egy szabadelvű: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 12, 14–18, 20, 26, 28.

195 Uo. 18–19.

képpen, hogy Vámbéry a modern ember racionális argumentációjával akarta tudatos-tudattalan elfedni a zsidó stigmától való menekülése és a magyarságba való befogadása vágyát. Ami nem jelenti azt, hogy a keresztény hitre való áttérésében ne vezették volna részben pragmatikus szempontok. Annyi mindenestre elmondható: az 1882-es röpirat szerzője, vagyis minden bizonnyal Vámbéry Ármin volt az első magyar zsidó konvertita, aki a nyilvánosságnak szánt írásában volt hitsorsosait tisztán szekuláris érvek alapján szólította fel vallásuk elhagyására.

Amint az 1860-as, úgy az 1870-es évekből is csupán egy áttért értelmiségről rendelkezünk érdemleges információval. Jónás János (1848–1911), a hazai kereskedelmi szakoktatás egyik úttörője, az 1885-ben létrejött Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia első igazgatója áttérésének történetét egy barátai által 1896-ban megjelentetett alkalmi kiadványból ismerjük. Jónás Jánost 25 éves tanári jubileumakor kollégái illően megünnepelték, beszédeket mondtak a díszgyűlésen, tósztokat a hajnalig tartó banketten, munkássága előtt tisztelgő cikkeket adtak ki a helyi lapokban, majd egy emlékfüzetben csokorba fűzték e szövegeket.¹⁹⁶ Ami e kiadványban szokatlan, az éppen az ünnepelt eredeti vallásától/közösségétől való eltávolodásának és áttérésének a bemutatása. Amint eddig is láttuk, és e téren a következő évtizedek sem hoznak változást: zsidó származásukról, áttérésükről a konvertiták ritkán nyilatkoztak. Jónás János viszont életútjának e részét is fontosnak tartotta bemutatni. Az ugyanis nyilvánvaló: ha életútjáról nem saját maga, hanem kollégái számoltak be, amit e téren tudtak, azt tőle tudták, és nem mondták volna el, ha erre a beleegyezést (a felkérést?) az ünnepeltől nem kapták volna meg.

Jónás János életútját legrészletesebben Hefty Frigyes tanártársa mutatta be a Pozsonyi Tanári Kör díszgyűlésén tartott felolvasásában, amelyben, amint mondta Hefty, „egy mintaszerű, valóságos »self-made-man« szellemi, lelki fejlődését” kívánta bemutatni. Jónás János Kiskunhalason született, szegény és vallásos családban. A népiskolát szülővárosa „igen jó zsidó közösségi iskolájában” végezte el, majd „tíz éves korában az akkoriban újon megválasztott orthodox rabbi házába s rövid pár év múlva a balassagyarmati rabbiiskolába [értsd: jesi-vába] került, hogy a vallás hirdetője legyen belőle is”. Az ifjú bóher azonban, „ki már

Jónás János

196 Emléklapok Jónás János, a Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia igazgatója huszonöt évi tanári jubileuma alkalmából. Pozsony, Angermayer Károly Könyvnyomdai Intézete, 1896.

otthon, félig titokban, megismerkedett volt némely világi tudományággal, [...] ebbeli hajlamának Balassa-Gyarmaton is tápot akart nyújtani”.¹⁹⁷ Hogy a még gyermek Jónásban mi keltette fel a profán ismeretek iránti érdeklődést, ezt egy másik kollégája beszélte el a *Nyugatmagyarországi Híradó*ban megjelent laudációjában: „Vakbuzgó vallásos család környezi, nehéz, nyomasztó szimbolikájú hitet vallanak s a fiúnak a hit egyik hirdetőjévé kell válnia. Az eleven eszű gyermek lelke egész odaadásával annak él, a szülők teli büszke reménységgel nézik buzgalmát, amikor egyszer véletlenül, titkos olvasmányok révén az ősi tanok e szigorú légkörébe tiltott fény, tiltott üde levegő lopakodik. Keleti mesés könyv, szerény kis gyermekolvasmány kerül a tudásért, lelki táplálékért szomjazó fiú kezébe, ennek színes poézise befészkelte magát fogékony szívébe s az új jövővény megvívja benne első tusáját a tisztos, nehézkes formájú ősi tanokkal.”¹⁹⁸

Hefty felolvasásához és a jesivához visszatérve: mivel Jónás „szigorú oktatója”, írta Hefty – vagyis a balassagyarmati jesivát vezető Deutsch Áron Dávid, az ortodox tábor egyik legengesztelhetlenebb vezére – „nem akarta ebbeli profán dolgokkal való foglalkozását túrni, rövid három hónapi tartózkodás után haza tért; meghasonlott önmagával és meghasonlott szülei vallásával”. Bizonytalan, „cél és irány nélkül töltött” évek következtek, Jónás betegeskedett, apja lisztüzletében segédkezett, aki, ha rosszalta is, de eltűrte, hogy fia szabad óráiban világi könyveket olvasson. A kamasz fiú ezekben az években ismerkedett meg a magyar irodalommal (és feltehetően a magyar nyelvvel is), majd 1865 őszén, miután magánúton levizsgázott a gimnázium négy alsó osztálya anyagából, a halasi református gimnázium rendes tanulója lett. „Nagy nap volt ez a sokat töprengő ifjú életében, ki evvel – bár későn – nem csak belejutott a rendszeres tanulás kerékvágásába, hanem lelkében a keresztény szellemhez és a keresztény hitelvekhez is mindinkább közeledvén, biztosabb alapot is talált belső életének.” Az ambiciózus ifjú úgy tervezte, a gimnáziumot követően elvégzi a bécsi Keleti Akadémiát, hogy külügyi szolgálatban Keletre juthasson. Ehhez azonban át kellett volna térnie a római katolikus vallásra, és „bár rég tisztában volt magával, hogy előbb-utóbb elhagyja külsőleg is atyái vallását, de a katolikus vallásra még sem akart áttérni, hiszen lelki világának legjavát a reform. vallásnak köszönhette”. Az újabb, immáron a keresztény világgal való konfliktusa újfent bizonytalanságba döntötte: „Az érettségi vizsgálatnak 1868-ban történt fényes letétele után a legszebb reményeiben csalódott ifjú a szó legszorosabb értelmében nem tudta, mihez fogjon.” Végül beiratkozott Pesten az orvosi fakultásra, pár

197 Hefty Frigyes: Jónás János életrajza. In: *Emléklapok Jónás János [...] jubileuma alkalmából*, i. m. 9.

198 Solymosy Sándor: Jónás János. Huszonöt éves tanársági jubileuma alkalmából. In: Uo. 37–38. Nagy Szeder István, Kiskunhalas történetírója szerint Jónás János anyai nagybátyjánál, Práger Ábrahám ezredorvosnál kóstolt bele a világi tudományokba, feltehetően nála olvasta az említett meséskönyvet. Apja, Jónás Dávid, Jankováról költözött Halasra, „mészáros”, vagyis sakter volt, majd kiskereskedő. Nagy Szeder István: Halasi írók és munkáik. In: *Kiskun-Halas város egyházainak, iskoláinak és köznevelődésének története*. Kiskun-Halas, Kiskun-Halas Helyi Értesítője Kiadása, 1936, 96.

hónappal később átnyergelt a bölcsészetre, Vámbéry Árminnál keleti nyelveket tanult, közben fordításokból tartotta fenn magát. Az első egyetemi év után külföldre ment, pár hónapig mérnöknek készült, de hamarosan megint a bölcsészeten kötött ki, a berlini egyetemen 1869–1870-ben a keleti nyelvek mellett történelmet, filozófiát, esztétikát, Münchenben 1870-ben történelmet, nyelvészetet, Lipcsében 1871-ben közgazdaságtant hallgatott, megélhetését itt is fordításokból és tolmácsolásból biztosította. Még be sem fejezte az 1871-es egyetemi évét, amikor egyhangú választás alapján meghívást nyert rendes tanárnak szülővárosa református gimnáziumába, „hol a még mindig legalább külsőleg a zsidó hitfelekezethez tartozó fiatallembert legőszintébb barátsággal fogadták”. Jó tanárnak bizonyult, kollégái megbecsülték, diákjai szerették.

Majd jött az újabb megpróbáltatás: Jónás még Berlinben megismerkedett egy Ida Burow nevű katolikus diáklánnyal, hazatérését követően is leveleztek, Jónás elhatározta, hogy elveszi feleségül. Amikor döntését bejelentette szüleinek, amúgy is feszült „családi viszonyai csakhamar tarthatatlanná váltak”. A fiatal tanár válaszút elé érkezett, a döntés nehéz, de nyilvánvaló volt: „Lelki harcának eredménye arra indította a fiatal tanárt, hogy teljesen szakítson a múlttal.” Otthagytá állását, kiment Németországba, eljegyezte a fiatal tanárnőt, visszatért Pestre, ahol az evangélikus főgimnáziumban helyettes tanári, a VI. kerületi polgári iskolában segédtanári állást nyert. Miután ilyen módon megalapozta a polgári megélhetés feltételeit, menyasszonyával 1872. december 3-án Bécsben „polgári házasságra lépett”.¹⁹⁹ Magyarán, s amennyiben Hefty pontosan fogalmazott, Jónás János ekkor hagyta el vallását, s jövődöbelijével együtt felekezeten kívülivé válván az 1870-ben bevezetett *Notzivilehe*-nek köszönhetően kötött házasságot. Ekkor azonban még nem keresztelkedett meg. Érdekes volna tudni, hogy e döntését miért – és pontosan mennyi idővel – késleltette, ám erről biográfusa nem szólt, annyit jegyezvén meg csupán: „Egyházi áldást e frigy csak valamivel később nyert, mikor Jónás Török Pál superintendenstől megkereszteltetvén, végre külsőleg is áttért a református vallásra.”²⁰⁰ Jónás új felekezetének aktív tagjává vált: más társadalmi pozíciói mellett az 1890-es években a pozsonyi, majd nyugalomba vonulása után haláláig az eperjesi református egyházközség főgondnoki tisztségét is betöltötte.²⁰¹

Jónás János kollégái által felvázolt életútjában a párhuzamok egyértelműek: a zsidó tudományok kizárólagosságából való kitörés egyet jelentett a zsidó vallással való meghasonlással, a világi tudományok felé fordulás a „keresztény szellemhez és a keresztény hitelvekhez” való közeledéssel. Ha döntése, hogy keresztény nőt vesz feleségül, meggyorsította is végleges leszá-

199 Hefty Frigyes: Jónás János életrajza, i. m. 9–12. Jónás János külföldi egyetemi éveinek időpontjaira ld. Szőgi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, i. m. 91, 388, 442.

200 Uo. 12.

201 Uo. 14.; Nagy Szeder István: Halasi írók és munkáik, i. m. 96.

molását múltjával, Jónás bensőleg már évekkel formális áttérése előtt elhagyta „atyái vallását”. A református vallás felvétele, mely vallásnak köszönhetette „lelki világának legjavát”, egyszerre jelent meg mint hitbeli megtérés és – illetve még inkább – mint belépés a keresztény kultúrkörbe.

A millennium hazafias mámorának évében született narrációkból a főhős zsidósága miatt elszenvedett kitzisztottság motívuma teljességgel hiányzott. Hefty elbeszélése szerint Jónás zsidó vallása miatt csak a bécsi Keleti Akadémiába való felvételekor szenvedett hátrányt, míg szülővárosa református gimnáziumának tagjai, hangsúlyozta a szerző, még „külsőleg” zsidó felekezetűként választották meg kartársuknak és fogadták be „legőszintébb barátsággal”.²⁰² Jónás vallásváltásának története nem csak az egy évtizeddel korábban áttért Vámbéry emlékeitől tért el. Azoknál az 1880-as években megkeresztelkedett zsidó értelmiségiekénél, akik áttérésükről közvetve-közvetlenül személyesen is vallottak, a felekezetváltás kivétel nélkül a magyarokkal való együvé válásként, a „zsidókérdés” megoldásaként jelent meg.

Bár áttérése okáról Weisz (1881-től Földes) Béla (1848–1945) nem vallott, az 1850–1870-es években áttért értelmiségiek sorából kilógó, e korszak legvégén megkeresztelkedett neves közgazdász és statisztikus az 1880-as években tudományos karrierjük megkönnyítése érdekében vallást váltó férfiak előhírnökének tekinthető. Családi körében Weisz semmilyen vallási nevelésben nem részesült, egyik apai nagybátyja, a már bemutatott Weisz Bernát 1837-ben vagy 1838 legelején katolizált, a *Pester Lloyd*-ot 1854-es indulásától 1866-ig szerkesztő másik nagybátyja, Weisz János szintén katolikusként hunyt el, míg lugosi orvos apja, Weisz Jakab János élete utolsó éveiben, vagyis még Földes Béla gyermekkorában áttért az evangélikus hitre.²⁰³ Két fiát, Bélát és öccsét nem vitte magával a keresztvíz alá, a budapesti egyetem jogtudományi karán 1874-től magántanári minőségben oktató Weisz Béla 1875-ben egy pár oldalas statisztikai kimutatás erejéig még Kiss József *Zsidó évkönyvében* is publikált,²⁰⁴ majd 1879. október 6-án, a nagyváradi jogakadémia rendes tanárává történt kinevezésével egy időben áttért a katolikus vallásra,²⁰⁵ amely döntésében a szakmai előmenetel megsegítése mellett mondénabb ambíciók is közrejátszhattak, legalábbis erről tanúskodik, hogy később mind az Országos, mind a Park Klubba is felvételt kért – és nyert.

202 Goldziher Ignácról írt megemlékezésében az 1870-es évek elejének liberális korszakára illesztette a Ballagi Aladár szintén kiemelte: Goldziher mellett, aki 1871-ben a budapesti református teológián tanárkodott, „Jónás János 1871. október elsejétől fogva, zsidó-létére, mint megválasztott rendes tanár tanított a halasi ref. főgimnáziumban”. Ballagi Aladár: *Emlékezés Goldziher Ignárra. Vasárnapi Újság*, 1921. dec. 4. 268. A cikk újraközölve in: Ballagi Aladár: *Élő tanítások. _ kisebb munkái. Cegléd, Volt tanítványai kiadása, 1934, 269–278.*

203 Robert and Jurgen Worthing: *The Weisz Family of Budapest*, i. m. 27, 65a., 86.

204 Weisz Béla: Oktatásiügyi állapotok. (Egy kis statisztika.) In: Kiss József (Szentesi Rudolf) szerk.: *Zsidó évkönyv*, i. m. 84–86.

205 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 53.

Mielőtt rátérnénk az 1880-as évekre, pár szót ejtenénk a nagypolgárság körében tapasztalható áttérésekről. Gazdasági szerepüket tekintve kiemelkedő személyiségeket az áttérők között ebben az időszakban nem találunk. A zsidó nagypolgárság e korszakban általunk ismert kitért tagjainak közös nevezője, hogy olyan családokhoz tartoztak, amelyekben az áttérések már 1848 előtt megkezdődtek. A betegsége miatt 1836-ban visszavonult, zsidó vallásúként meghalt Ullmann Gábrrielnek, Ullmann Mór öccsének 16 éves gimnazista fia, Ullmann Alexander 1850-ben Bécsben tért át a katolikus hitre,²⁰⁶ két évvel később ugyanitt katolizált az ekkor már feltehetően elhunyt Gabriel egyik lánya, Ullmann Teréz, valamint özvegye (néhai férje bátyjának, Ullmann Mózesnek a lánya), Ullmann Antónia.²⁰⁷ Az 1856 decemberében négy lányával együtt Bécsben katolizált Biedermann Gusztávot (1819–1880) bátyja, Biedermann Simon előzte meg a keresztségen. Apjuk, a Pesten is nagykereskedői joggal rendelkező bécsi bankár, Biedermann Mihály Lázár döntő szerepet játszott a németországi zsidó vallásreform bécsi meghonosításában, e reform tipikusan bécsi (majd pesti), a német modellhez képest jóval mérsékeltebb változatának a kialakításában.²⁰⁸ Halála után egy évvel, 1844-ben Simon fia már értelemszerűen keresztény vallásúként vette el nemes Gratze Amáliát, egy gárdaőrnagy lányát. Biedermann Simon 1848-tól kizárólag banki tevékenységet folytatott, 1849-ben bankháza megvette gróf Batthyány Gusztáv 50 000 holdas üszögi uradalmát.²⁰⁹ Öccse, Biedermann Gusztáv 1842-ben még zsidó nőt választott magának feleségül, és úgy tűnik, a bankár Gumpel családból származó Rosetta hozzá képest erősebben kötődött felekezetéhez, erre utal legalábbis, hogy csak férje lányai után hat évvel, 1862-ben követte családját a katolikus vallásban, a keresztségen az Elisabeth Rosa nevet kapván.²¹⁰ A vagyonos zsidó családok e korszakban kitért tagjai közül az áttérés motivációja Biedermann Gusztáv esetében a legeggyértelműbb. Lányainak – nyilvánvalóan apjuk által kiszemelt, de legalábbis jóváhagyott – férjeit tekintve, Biedermann a hagyományos elitbe integrálódás hosszú távú stratégiai célja által vezérelve tért át, illetve keresztelte meg 8–12 éves lányait. Ő maga sem kikeresztelkedése, sem 1867-ben üszögi és mosgói előnévvel kapott magyar nemessége után nem hagyott fel az üzleti tevékenységgel,²¹¹ de lányait kivétel nélkül arisztokratákhoz adta feleségül. Legidősebb lányát, Saroltát Magyar-

206 Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, i. m. II. 505.

207 Uo.

208 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 80–81.; Robert S. Wistrich: *The Modernization of Viennese Jewry: The Impact of German Culture in a Multi-Ethnic State*. In: Jacob Katz szerk.: *Toward Modernity*, i. m. 46–47.; Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 118–122.

209 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 81.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 51–52.

210 Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, i. m. II. 50–51.

211 Jánosi Engel Adolf: *Életemből*, i. m. 32–33.

ország jövődöbeli miniszterelnöke, báró Fejérváry Géza vette el 1862-ben,²¹² Sarolta anyjának eddig késleltethetett, de ekkorra nyilván elkerülhetetlenné vált katolizálását követően.

Bár a zsidó polgárság s pláne a nagypolgárság körében a házasságok nem az „égben kötöttek”, ebben a korszakban is akadtak, akik szerelemből házasodtak – és tértek át. A Hagymássy néven született ifjú Tolnai Lajosnak, Hagymássy Sándor községi jegyző fiának a Margitszigeten akadt meg a szeme „egy csodaszép barna leány kreol arcán”, akinek szépsége és kedvessége mellett „nagy irodalmi műveltsége, rendkívüli nyelvösmerete, finom esztétikai érzéke” elragadta az ifjú író szívét. Tolnai Lajos és **Sugár Fanny** (1843–1892) 1865-ben esküdtek, boldog házasságban éltek, a *Képes Családi Lapok* hasábjain 1894–1895-ben megjelent visszaemlékezéseiben az író rajongó szeretettel emlékezett meg nem sokkal korábban elhunyt feleségéről, futólag említve áttérését is: „Nem kürtöltem nevedet; vásárra soha nem vittem: szerelmi olcsó ciklusokba ragyogó szemeidet, nemes szívedet, égi tiszta lelket nem szőttem. [...] Igaz, félve írtam egy-egy verset a szép zsidó leányról, akinek szülei mezőkövesdi tehetős kereskedők voltak s kik csak nagy nehezen tudtak beleegezni, hogy legkedvesebb gyermekük keresztény vallásra térjen át és egy szegény tanárhoz menjen feleségül.”²¹³ Tolnai biográfusa szerint a házasságot nem csupán felesége családja, de az író szülei is hevesen ellenezték, lányuk kitérésével járó párvalasztásába Fanny szülei pedig egyáltalán nem egyeztek bele, a fiatal lány akarata ellenére, támogatásukról lemondva ment hozzá a református Tolnaihoz.²¹⁴

3. ÁTTÉRÉSEK AZ 1880-AS ÉVEKBEN

Az évtized külön korszakként való bemutatását az 1880-as évek első felének a tiszaszlári vérvádban, a zsidóellenes zavargásokban és az Országos Antiszemita Párt létrejöttében kicsúcsosodó antiszemita fellángolása indokolja. „Az alkotmány helyreállításának első éveiben azt lehet mondani, – a kik visszaemlékeznek, igazat fognak nekem adni – hogy még bizonyos meleg érzés, bizonyos rajongás is létezett a zsidók iránt”, jelentette ki Asbóth János egy 1890-es parlamenti beszédében.²¹⁵ A pályája elejére 1919-ben visszaemlékező Alexander Bernát hasonlóan vélekedett: „Az antiszemitizmus a hatvanas

évek végén és a hetvenesek elején a döntő körökben annyira nem volt meg, hogy inkább filoszemitizmusról lehetett beszélni.”²¹⁶ 1874-ben a kortársak által Tisza Kálmán szócsövének tekintett Csernátorny Lajos már a társadalomban lappangó zsidóellenességgel vélte meggyőzhető a zsidókat gyorsabb és teljesebb elmagyarosodásuk szükségességéről: „Merem állítani, hogy nincs magyar lap, melynek szerkesztőségében számtalan levél és cikk ne érkezzék a zsidók ellen évről-évre. Hozzám is jött, és jön folyamatosan elég, dacára az illetők tapasztalásának, hogy nem közöltem soha egyet sem.”²¹⁷ A többéves külföldi tanulmányútjáról egy évvel később gyermekkori barátjával, Bánóczi Józseffel hazatérő Alexander a „hivatalos körökben” terjedő antiszemitizmusban látta a közhangulat ekkor általa is konstataált változását.²¹⁸

Bár Alexander és Bánóczi mellett számos más fiatal zsidó értelmiségi szembesült a kormányzat diszkriminatív kinevezési politikájával, annak semmi jele, hogy akár ez, akár Istóczy Győző 1875-től kezdődő antiszemita parlamenti felszólalásai különösebben aggasztották volna a zsidókat – vagy akár a közvéleményt általában. A *Pesti Hírlap* még 1880 őszén is úgy vélte, hogy az izraelita és keresztény vallású magyarok között „egyetlenegy beszámíthatatlan félbolondon kívül nem zavarja, német példa szerint, a jó egyetértést senki sem”.²¹⁹ Két évvel később, a tiszaszlári vérvád kirobbanását követő időkben a napilap ezt már csak azért sem állíthatta, mivel a perbe fogott zsidók védelmében elfoglalt álláspontja eredményeképpen előfizetőinek rövid idő alatt közel egynegyedét elveszítette.²²⁰

A válság hatására felélénkült a zsidó közélet. A neológ zsidó közvéleménynek a következő évtizedekben meghatározó orgánumai, az 1882. november 5-től megjelenő *Egyenlőség* és az 1884-ben alapított *Magyar-Zsidó Szemle* köré csoportosuló értelmiségiek több kérdésben egymással is vitába szálltak, a zsidó közéleten belül rivalizáltak, de ami az ország zsidó és keresztény lakosainak együttélését illeti, egyhangúlag vallották: az ország zsidó vallású honpolgárai ugyanolyan magyarok, mint bárki más, jogban mindenképpen, érzelmeikben is mind teljesebben. A neológ értelmiség értelmezésében zsidóság és magyarság nem képeztek, mert nem képezhettek antagonisztikus fogalmakat, a vallásként és kulturális örökségként meghatározott zsidóság tagjainak magyarrá válását természetes és problémamentes folyamatként láttatták. „Elméleti hitvallása pedig az volt”, írta 1919-ben Alexander Bernát a fiatal Bánóczi Józsefről, „hogy amint katolikus és protestáns magyarok vannak, azonképp vannak zsidó magyarok is. A protestantizmus nem von le semmit valakinek magyar voltából, a zsidóság sem. Ha azt mondom, hogy ez volt elméleti hitvallása, nem azt akartam kifejezni, hogy ő szükségesnek tartotta

212 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 54.

213 Tolnai Lajos: *A sötét világ*. (1894–1895) Bp., Athenaeum, 1942, 82.

214 Gergely Gergely: *Tolnai Lajos pályája. Egy fejezet a magyar regény történetéből*. Bp., Akadémiai, 1964, 27.

215 Asbóth János: *Társadalom-politikai beszédei*, i. m. 129.

216 Alexander Bernát: Bánóczi József, i. m. 12.

217 Csernátorny [Lajos]: Zsidóinkról. I. *Ellenőr*, 1874. szept. 23., oldalszámazás nincs [1].

218 Alexander Bernát: Bánóczi József, i. m. 29.

219 A magyar zsidókhoz. *Pesti Hírlap*, 1880. nov. 23. 1.

220 A szerkesztőség története. In: Schmittely József szerk.: *Pesti Hírlap naptára az 1919. közönséges évre*. Bp., Légrády Testvérek, é. n. 82.

ezt így formulázni. Mért formulázta volna, ami nála magától értetődő volt? Én sem hangsúlyoztam volna ezeket, ha azóta az idők nem változtak volna, és nem kellene ma kiemelni és magyarázni, amire mi annak idején nem is reflektáltunk.²²¹ Fiatalkorában Bánóczi is szembesült felekezeti státusza jelentette társadalmi hátránnyal, az egyetemen nem vitte tovább a címzetes, vagyis fizetés nélküli nyilvános rendkívüli tanárságnál, de a Rabbiképző tanáraként nyert fizetése, majd az Országos Izraelita Tanítóképző igazgatói állása kényelmes megélhetést biztosított számára. Ha az ifjúkori barátja szerint „kiáradó” temperamentumú Bánócziban az 1900-as évek elején Lukács György már inkább egy „nagyon finom”, de „rezignált” férfiút látott,²²² írásaiban, levelezésében semmi sem utal arra, hogy zsidóként való magyar létét Bánóczi akármikor is másként élte volna meg, mint ifjúkorában, Alexander szavaival „zavartalanul”.²²³

Az 1880-as évek erősödő antiszemitizmusára, zsidóság és magyarság általuk antagonisztikusnak érzett viszonyára más értelmiségiek az áttérésben látták vagy keresték a választ. Egyiküknek apja rabbi volt, egy másiknak még a héder jelentette első iskoláját, ketten szülőhelyük alapos vallásoktatást nyújtó zsidó felekezeti népiskolájába jártak, de jesiva bóher már nem akadt közöttük. Kitérésüket megelőzően a zsidó felekezeti életben egy (röpke) kivétellel egyikük sem játszott szerepet, áttérésükről vagy legalább az áttérés kérdéséről viszont közvetve-közvetlenül egy kivétellel mindannyian nyilatkoztak.

„Midőn pár hóval ezelőtt egy fiatal tudós, ki fajunknak egyik büszkesége volt, áttért, kínos meglepetésre ébredtünk mi zsidók országszerte”, írta Bánóczi József 1884-ben a *Magyar-Zsidó Szemlében*. „A példaadás ily részről nem maradhatott utánzatlan: azóta még négy zsidó tanárjelölt tért át. Az egyik, úgy mondják, állami ösztöndíjjal utazik, a többi három már állásban van.”²²⁴ A fiatal tudóst Bánóczi nem nevezte meg, minden bizonnyal, mert földijéről és ifjúkori barátjától, **Simonyi Zsigmondról** (1853–1919) volt szó. Simonyi halálakor a *Magyar Nyelvőr*-ben írt cikkek közül a magyar nyelvtudomány vezéregyéniségének fiatalkoráról szintén Bánóczi írt egy rövid, roppant meleg hangú visszaemlékezést. Veszprémi születésű földije és barátja szüleinek „kis

lisztes boltuk” volt a vár alján. Simonyi a helyi zsidó elemibe járt, ahol a veszprémi rabbi, Hochmuth Ábrahám már felfigyelt tömören logikus gondolkodására. A budapesti egyetem elvégzése, majd lipcsei, berlini és párizsi tanulmányútja után Simonyi 1877-ben habilitált a pesti egyetemen, de mivel a magántanársággal nem járt fizetés, 1878-ban, „hogyan legyen miből megélnie”, helyettes tanári állást vállalt a Rabbiképzőben, ahol azonban nem érezte jól magát, az alsóbb, középiskolai osztályokat tanította latinra, ami nem volt ínyére.²²⁵ A nevét apjával, Steiner Simonnal és testvéreivel 1874-ben magyarosító Simonyi áttéréséről Bánóczi ebben az írásában nem szolt, egy későbbi interjúban is csupán azért, hogy hozzátegyje, lépése „mit sem használt. Mindannyian, zsidó és keresztény akadémikusok továbbra is zsidónak tekintették.”²²⁶ Simonyit ugyanis már 1879-ben megválasztották az MTA levelező tagjának, az egyetemen egy évvel korábban kinevezték az újonnan létesült magyar nyelvtudományi tanszék helyettes tanárának, de pályája itt elakadt, mivel a budapesti egyetemre ennek hivatalosan már nem létező katolikus jellege miatt Trefort Ágoston nem akarta kinevezni.²²⁷ A *Szombati Újság* egy 1882-es cikke Kármán Mór, Marczali Henrik, Bánóczi József, Alexander Bernát és Goldziher Ignác mellett őt is megemlíttette, mint azon jelentős tudósok egyikét, akik vallási hovatartozásuk miatt nem tudnak feljebb jutni a magántanárságnál, Simonyi esetében a helyettes tanári pozíciónál.²²⁸ A hetilap következő számában Goldziher és Simonyi aláírásával megjelent egy, a lap szerint Goldziher által írt levél, amelyben a két tudós kijelentette: „Nem érezzük szükségét annak, hogy ügyünket felekezetünk karai felkarolják és annál is nagyobb joggal tiltakozhatunk az ellen, hogy ügyeinkkel nyilvánosan foglalkozzanak, minthogy arra soha senkit fel nem kértünk.”²²⁹ Két évvel később az ekkor 31 éves Simonyi áttéréséről az *Egyenlőség* érintőlegesen több cikkben is beszámolt, első ízben július 6-i számában. „E napokban”, írta a hetilap egy, a VKM miniszter ellen intézett újabb kirohanásában, „Simonyi Zsigmond tanár követte a Trefort úr által hirdetett tanácsot és a róm. kath. vallásra tért át, hogy végre kineveztessek egyetemi tanárnak”.²³⁰ Simonyi

Simonyi Zsigmond

221 Alexander Bernát: Bánóczi József, i. m. 12–13.

222 Alexander Bernát: Bánóczi József életéből, i. m. 6.; Lukács György: *Megélt gondolkodás*, i. m. 100.

223 Alexander Bernát: Bánóczi József, i. m. 11.

224 Bánóczi József: A zsidó tanárok, i. m. 511. Az említett tanárjelöltek közül az egyik az 1884. jún. 19-én katolizált, nevét is ebben az évben magyarosító Beck/Beke Manó matematikus, az „állami ösztöndíjjal” külföldre utazó személy az ugyancsak matematikus, nevét szintúgy 1884-ben magyarosító és ez év végén már biztosan katolikus, 1884 novemberétől a lipcsei egyetemen ösztöndíjas Raussnitz/Rados Gusztáv lehetett. Valószínű, hogy az ekkortájt áttért „tanárjelöltek” közé tartozott még Rados Gusztáv bátyja, a nevét öccsével együtt megmagyarosító, úgyszintén matematikus Rados Ignác, később kereskedelmi akadémiai, majd főreáliskolai tanár. Szigeti József, tanár: Prozelita-csinálás, i. m. 4.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 40, 185.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 39, 114.

225 Bánóczi József: Emlékeimből. *Magyar Nyelvőr*, 48. évf. 1919, 10. sz. 187, 192.

226 Bánóczi József, a legidősebb zsidó akadémikus. *Remény*, 1925. december, 6. Köszönöm Michael Silbernek, hogy e cikket figyelmembe ajánlotta s másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

227 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 133.

228 A köztisztviselők minősítése, i. m. 49.

229 Levelezések. *Szombati Újság*, 1882. febr. 18. 63.

230 Trefort úr mint hittérítő, i. m. 7.

vallásváltásáról ennél valamivel bővebben, de főleg jóval patetikusabban a hetilap csak a nyelvész halálakor emlékezett meg: „Simonyi Zsigmond meg-nőszült, gyereke született, éhezett és nyomorgott. Trefort miniszter és Szarvas Gábor, az akadémikus kerülgette, unszolta s csábítgatta a kitérésre, egyetemi katedrát helyezett kilátásba a számára. És Simonyi Zsigmond végül elszédült, s éhesen, nélkülözések között végre kitért.”²³¹

Hogy Simonyi a katedra megszerzése érdekében katolizált, eziránt aligha lehet kétség. Hogy ezt saját magában hogyan rendezte el, erről nincs tudomásunk, arról viszont igen, hogy áttérése döntését Haynald Lajos kalocsai bíboros érsek előtt mivel indokolta, miképpen igazolta. 1884. május 8-án ugyanis levelet intézett a bíboroshoz, egy reá nézve „főfontosságú ügyben” kérve támogatását. Nem tudván, vajon Haynald mennyire ismerte munkásságát, levélét tudományos eredményeinek összegzésével kezdte, majd rátért egyetemi oktatói pályafutására, illetve ennek helyettes tanári állásban való megremezésére. „Mint illetékes helyen kapott határozott értesítésből tudom, mellőzésemnek a felekezet az oka, melyhez tartozom: oka az, hogy zsidónak születtem”, írta Simonyi, majd a következő szavakkal folytatta: „Kegyelmes Uram! Felekezetemnek azon tagjai, kik, mint én, az európai tudományos műveltség magaslatára iparkodnak helyezkedni, csak névleg zsidók. Tényleg annyira telítve vagyunk a keresztény műveltség szellemével, hogy rendszerint csak egy kis lépés, csak az áttéréstől visszatartó bizonyos álszemérem választ el bennünket Krisztus szentegyháza híveitől. Érett megfontolás után azon meggyőződésre jutottam, hogy ahol e lépésnek meg-nem-tétele a legnemesebb s legönzetlenebb törekvéseknek szegi szárnyát, ott emberi és honfíui kötelesség amaz álszemérmert leküzdeni, s oda állani, ahová lelki életünk irányánál fogva tartozunk. Elhatároztam magamat, hogy az áttérő lépést megteszem s fölvétem magamat a római kath. Anyaszentegyház kebelébe. Eminentiádat kérem, méltóztatssék ezen elhatározásom kivitelében támogatni, s kegyeskedjék – ha legközelebb a fővárosban fog időzni – napot és órát kitűzni, hogy kérésemet élőszóval is előadhassam.” A bíboros május 14-én fogadta a jeles tudóst,²³² akinek levelében a leginkább szembeszökő sajátosság az áttérés hitbeli aspektusának, vagyis elvileg lényegének teljes mellőzése. Érvelése szerint Simonyi az áttérés mellett végül még csak nem is azért döntött, mert annyira „telítve” érezte magát „a keresztény műveltség szellemével”, hanem azon, a „honfíui kötelesség” palástjába burkolt, ugyanakkor bevallottan pragmatikus célból, hogy tudományos törekvéseinek felekezeti státusza ne szegje szárnyát. Áttéréséhez Simonyinak persze nem volt szüksége a bíboros támogatására, a keresztlevél felmutatása e nélkül is meghozta volna a kívánt eredményt, vagyis Simonyi kinevezését, bár talán lassabban. Simonyi feltehetően biztosra akart menni. 1885. február 21-én kinevezték a budapesti tudományegyetem

231 Simonyi Zsigmond meghalt. *Egyenlőség*, 1919. nov. 29. 3.

232 Simonyi Zsigmond levele Haynald érsekhez. Közli Timár Kálmán. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 41. évf. 1931, 3. sz. 332–333.

bölcsészkarának nyilvános rendkívüli, majd 1889. július 4-én nyilvános rendes tanárának.²³³

A Simonyinál 11 évvel fiatalabb, de vele egy évben, már 20 éves korában áttért **Pikler Gyula** (1864–1937), ha írásban nem is, de ismerősei előtt nyíltan, Simonyihoz képest jóval egyértelműbben vallotta, hogy áttéréseben tisztán pragmatikus szempontok vezérelték. Pikler Lipót temesvári tanító és Singer Jozefin elsőszülött fia a budapesti egyetemen végzett jogi tanulmányai idején, 1884. december 5-én tért át a katolikus vallásra.²³⁴ Áttérése indoklásáról Jászi Oszkár nyújtott közvetett információt: „Valami olyasmit gondolhatott”, írta Jászi saját édesapja megkeresztelkedése kapcsán, „aminek a neves filozófus, Pikler Gyula adott kifejezést, ha valaki megtudakolta tőle, hogy miért lett keresztény, amikor vallási hite nem volt: »...Ugyanazon okból – szokta mondani cinikus őszinteséggel –, mint amely Szent István királyt indította a kereszténység felvételére, annak belátása, hogy a pogányság hátrányára volt a magyarság fejlődésének a környező keresztény európai társadalomban, míg a kereszténység felvétele nagy lehetőségeket nyújtott neki az új állami és társadalmi rend kialakításában, melytől országa függött...»”²³⁵ Hogy áttéréseben a zsidó közösséggel, vagy akár önnön zsidó múltjával való szakítás vágya nem játszott különösebb szerepet, annak egyértelmű jele, hogy megkeresztelkedése után egy zsidó vallású és vallásában házassága után is megmaradó nőt vett el, Spitzer Annát, Spitzer László gyöngyösi kereskedő, gyáros, bankigazgató és nagybérli lányát. Pikler apósa 1894-től 1901-ig a gyöngyösi status quo ante hitközség elnökeként is szolgált, évről évre istápolta a gyöngyösi Talmud-Tóra együletet, 1907-ben belépett az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatba. Spitzer Anna immár Pikler Gyulánéként egy ideig a helyi Izraelita Nőegyletet vezette, majd vagyonát a hitközségre hagyta, amely ebből tartotta fenn az adományozó nevét viselő Spitzer Anna szeretetházat.²³⁶

Míg áttérése után Simonyi és Pikler nem fordultak el volt hitsorsosaiktól, a szintén 1884-ben katolikus hitre tért **Szterényi Bertalan** (1855–?) ezt már áttérése előtt megtette, és ez a legkevesebb, mi mondható. Szterényi Bertalan apjával, Stern Alberttel és négy testvérével 1881-ben magyarosította meg a nevét, Stern Albert és Fassel Júlia/Julianna legidősebb lánya, Selma, ekkor

233 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 133.

234 Uo. 108.

235 Jászi Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldemen. (1953–1955). In: *Publicisztikája. Válogatás*. Szerkesztette Litván György és Varga F. János. Bp., Magvető, 1982. 548.

236 A gyöngyösi status-quo izr. hitközségtől. Pályázat. *Egyenlőség*, 1894. júl. 6. 14.; A gyöngyösi Talmud-Tóra. *Egyenlőség*, 1903. máj. 31. 9.; A gyöngyösi Talmud-Tóra. *Egyenlőség*, 1905. jún. 11., második melléklet, 4.; Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. *Egyenlőség*, 1907. ápr. 21. 13.; Gyöngyös. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 331.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 108. Kovács I. Gábornak feltehetően A Gyöngyösi zsidóság története című kötetből vett adata, miszerint Spitzer László 1907-től volt a gyöngyösi hitközség elnöke téves, ebben az évben e posztra Ruzs Jakabot választották meg. Elnökválasztás. *Egyenlőség*, 1907. júl. 7. 12.; Horváth László: *A gyöngyösi zsidóság története*. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 1999, 64.

már férjnél volt, így férje (szintén magyarosított) nevét viselte.²³⁷ Amint később Szerényi Bertalan, apja szenvedélyes és szenvedélyesen konfliktuskereső személyiség volt. Az 1826-ban Nagykanizsán született Stern/Szerényi Albert a pozsonyi és óbudai jesiván tanult, apósa, a nagy hírű kanizsai főrabbi, Fassel B. Hirsch közbenjárására 1851-ben Lengyeltóti hitközsége megválasztotta rabbijának, 1867-ben Újpest rabbija lett, az 1868–1869-es Egyetemes Gyűlésen Pilis járás képviselőjeként vett részt. Újpesten kezdeményezésére alakult meg az Izraelita Nőegylet, de viszonya később megromlott a radikális reformterveiben rabbiját követni nem hajlandó hitközséggel, amely 1884-ben 3600 forint végkielégítéssel elbocsátotta.²³⁸ A nagy tudású rabbinak nem ez volt első konfliktusa hitfeleivel. 1878-ban óbudai és pesti kollégái feljelentették, amiért összeadott egy csupán rituálisan elvált párt. Stern Albert a budapesti fenyítő törvényszék előtt azzal védekezett, hogy ha ő bűnös, akkor bűnös „majdnem valamennyi izr. lelkész Magyarhonban”, akik egy házaspár válásakor hozzá hasonlóan megelégednek a rituális válási bizonyítvánnyal, és ennek alapján az elvált feleket újból esketik, amint teszik ezt például az őt feljelentő rabbik is.²³⁹ 1883-ban a neológ hitközségek képviselőjét ellátó Országos Irodával tűzött össze, amiért ez az újpesti hitközség és rabbija közötti, valamilyen hitközségi választási ügyben keletkezett viszályban magának vindikálta a bíraskodás jogát – valóban jogtalanul, mivel a kongresszusi szabályzat értelmében egy hitközség és rabbija közötti konfliktusban csak a helyi izraelita községkerület által felállított bíróság ítélezhetett.²⁴⁰ Egy szintén 1883-ban megjelent röpiratban Stern, vagyis ekkor már Szerényi Albert a parlamentben novembertől tárgyalt (majd megbukott) keresztény-zsidó polgári házasság bevezetését sürgette, mivel ez „közelebbre hozza egymáshoz a honpolgárokat”, és kiállt a polgárilag már házas keresztény-zsidó pároknak a szerinte sem a Tóra, sem a Talmud által nem tiltott zsinagógai esketése és megáldása mellett, vagyis a polgári reformmal párhuzamosan egy radikális vallási reform érdekében agitált.²⁴¹ Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy egy évvel később, 1884-ben megvált tőle az újpesti hitközség, mire Szerényi még ugyanabban az évben szervezkedni kezdett saját egyháza, a Budapesti Re-

237 Századunk névváltoztatásai, i. m. 225.; Kövér György: Bekerestelkedők. Társadalomtörténeti adalékok arról, hányféle asszimiláció lehetséges egy családban. *Kommentár*, 2012. 6. sz. 90.

238 S. R. [Seltmann Rezső]: [S]tern Albert. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 808.; Fassel B. Hirsch. *Egyenlőség*, 1883. dec. 30. 7.; Stern Albert: *Védbeszéd*, i. m. 4.; Rojkó Annamária: Zsidó hitélet Újpesten 1835-től 1944-ig. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 11. évf. 2004. 2. sz. 5.; Vidéki hírek. Debreczen-Nagyvárad Értesítő, 1884. máj. 18. 2.

239 Stern Albert: *Védbeszéd*, i. m. 6–7.

240 Szerényi Albert: *Több rendbeli vád az Orsz. Izraelita Iroda ellen. Adalékul a nevezett iroda ellen folyamatban levő bűnügyhöz*. Írta _ főrabbi, mint vádló. Bp., Szerző kiadása, 1883.; *A magyar és erdélyi izraelitáknak 1868–69-dik évi egyetemes gyűlésén alkotott szabályzatok és hozott határozatok*. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869, 13, 16–17. (I. 50–51. és 60. §.)

241 Szerényi Albert: *A polgári házasság, tekintettel a vegyes házasságra a zsidó törvény és történelem szempontjából*. Kútfők nyomán írta _ főrabbi. Bp., Révai Testvérek Bizománya, 1883, 73.

form. Izr. Egyház létrehozása érdekében. A „vallásos haladás”, derül ki a reformmozgalom szükségességét hirdető röpiratából, Szerényi számára egyet jelentett „a polgári társadalomhoz való közeledéssel” és „a nemzettel való egybeolvadással”.²⁴² Egyháza hitelveiből kiiktatta az étkezési törvényeket, a munkától való tartózkodást szombaton és ünnepnapokon, a körülmetélést feltételelessé tette, míg a Talmud és a rabbinikus irodalom autoritását elvetette.²⁴³ E tételek alapján 1885 februárjában Szerényi Albert megalapította a Budapesti Reformált Izraelita Hitközséget,²⁴⁴ alapszabályait jóváhagyás végett beadta a VKM-hez. Az alapszabályokat Trefort Ágoston véleményezés végett átküldte az Országos Irodának, majd a Rabbiképző Intézetnek, amely 1885. szeptember 14-én kelt válaszában kijelentette: Szerényi hitközségét tételei és elvei kizárják „a fennálló zsidóság köréből”, így az „izraelita nevezetre” sem tarthat számot.²⁴⁵ Válaszként Szerényi 1886 áprilisában egy terjedelmes memorandumot nyújtott be Trefortnak, amelyben az 1848–1852 között működött pesti reformegylet utódjaként bemutatott egyházát, illetve hitközségét határozottan zsidónak nyilvánította.²⁴⁶ Miután a hitközség alapszabályaiban állami szempontból kifogásolnivalót nem talált, indokolta végül döntését Trefort, és „miután lelkiismeretében végre is mindenki olyan vallásának tekintendő, a milyennek önmagát vallja”, jóváhagyta Szerényi „reformált izraelita” hitközségének alapszabályait, így hivatalosan is engedélyezte működését.²⁴⁷ A Rabbiképző tanárainak szavát semmibe vevő Trefort döntésén az *Egyenlőség* megbotránkozott, de amint kesernyésen megjegyezte: „No de se baj, majd kisegít bennünket ebből is a közöny.”²⁴⁸ Így is lett, Szerényi hitközségéről, amelynek pár tucatnyi híve a hetilap szerint egyetemi hallgatókból és más ifjakból tevődött össze,²⁴⁹ egyetlen későbbi hírt sem találtunk, valószínűleg meg sem kezdte működését. Lelki vezetésére Szerényi Albertnek amúgy sem maradt sok ideje, a *Zsidó Lexikon* szerint „gyógyíthatatlan elme kórt kapott”, az újpesti rabbiság élén utódja, Venetianer Lajos által a *The Jewish Encyclope-*

242 Szerényi Albert: *A zsidó reformmozgalomhoz. Kulturtörténelmi vázlat, illetve futólagos visszapillantás 100 évre*. (A káté előszavából.) Írta _ rabbi. Bp., A szerző saját kiadása, é. n. [1884 vagy 1885 eleje], 1.

243 Az egyház sarkpontozatai. *Egyenlőség*, 1884. aug. 17. 7.

244 A próféták maguk közt. *Egyenlőség*, 1885. febr. 15. 2–3.

245 A zsidó reformegyház. *Egyenlőség*, 1885. márc. 1. 2–3.; A magyar zsidó reform-egyház története. *Egyenlőség*, 1886. jan. 17. 3–6.

246 A Budapesti Ref. Izr. Egyház megjegyzései a Pesti Izr. Hitközség, az Országos Izr. Iroda és az Országos Rabbiképző Intézet tanártestülete részéről a M. Kir. Vallás és Közoktatásiügyi Ministerhez a Ref. Izr. Egyház ellen beadott, és ministeri leirat útján megjegyzések végett a Ref. Izr. Egyházhoz leküldött nyilatkozatokhoz. Bp., Schlenker és Kovács Könyvnyomdája és Kiadása, 1886. A röpirat tartalmazza a PIH, az Országos Iroda és a Rabbiképző Intézet nyilatkozatait, valamint Szerényi Albert 1886. ápr. 15-én kelt válaszát.

247 Ref. izr. hitközség. *Egyenlőség*, 1886. jún. 20. 7. Az *Egyenlőség* a rendelet keltét nem közölte, de Trefort döntéséről már május végén beszámolt. Ld. A ref. izr. egyház. *Egyenlőség*, 1886. máj. 30. 5–6.

248 Argus: A Szerényizmus. *Egyenlőség*, 1886. jún. 6. 2.

249 Komor Gyula: Reformáció. *Egyenlőség*, 1886. jún. 6. 2.

diában közölt cikk szerint egy budai elmeorvosintézetben halt meg, 1888. június 16-án.²⁵⁰

Az újpesti főrabbiért azért szóltunk ilyen részletesen, mivel történetéhez hozzátartozik, hogy mind a hat gyermeke elhagyta a zsidó vallást, a leghíresebb közülük, a későbbi államtitkár, miniszter majd báró Szerényi József legkésőbb 1889-ben, amikor is reformátusként vette el a nála 14 évvel idősebb evangélikus özvegy ákosdi Makoldy Idát.²⁵¹ A hat gyermek közül elsőként megkeresztelkedő Szerényi Bertalan pályájának kezdetei homályba vesznek. 1882–1883-ban, vagyis már 27–28 éves korában rendszeresen publikált az *Újpesti Közlöny* című hetilapban, amelynek öccse, Szerényi József volt az egyik szerkesztője.²⁵² 1883. november végén, Friedmann Ármin, az Újpesti Izraelita Hitközség elnöke által ellene indított sajtópernek a budapesti törvényszék előtti tárgyalásán azonban (nőtlen) iparosként mutatkozott be.²⁵³ A hitközségi elnök sajtópanaszára Szerényi Bertalannak még márciusban megjelent cikkei adtak okot. „Friedmann mint hitközségi elnök ugyanis több ízben nyilvánosan megtámadta Szerényi főrabbit, mint a kinek reformatori törekvései neki nem voltak ínyére”, számolt be az előzményekről a *Pesti Hírlap*, „s hogy szavainak súlyt kölcsönözzön, a képviselő-testületi gyűlésen kijelentette, hogy a rabbi fia (Bertalan) a zsidók ellensége és Újpest legnagyobb antiszemitéja.”²⁵⁴ Szerényi Bertalan erre a fővárosi lapokban sértő támadásokat intézett Friedmann ellen, azzal vádolván, hogy pénzügyőr korában megcsalta az államot, uzsorával foglalkozott, és lopott gabonát orgazdaként vásárolt.²⁵⁵

A sajtóperi tárgyalásról beszámoló hírlapok majd mindegyike megjegyezte, miszerint Szerényi Bertalan Újpesten antiszemita hírében áll, a vádra Szerényi a *Függetlenség*nek, Verhovay Gyula antiszemita napilapjának beküldött, december 4-én közölt írásban válaszolt. „Hát mit csűrjek, csavarjak”, vallotta a főrabbi fia, „mit dementáljak, tagadjak! Igenis, én antiszemita vagyok zsidó létemre; antiszemita meggyőződésből, antiszemita a szó legteljesebb és legtökéletesebb értelmében; antiszemita isten igazában, a nagy és művelt társadalomnak ezen kérdéssel elfoglalt álláspontjából kiindulva; antiszemita, ki a zsidóknak szennyes és bűnös üzelmeit a nemzetre nézve veszélyes[nek] és kárhóznak tartom; antiszemita, ki a szívtelen zsidó uzsorát és lelketlen fosztogatást a magyar haza és népére végzetesnek látom; antiszemita, ki a zsidók elhatalmaskodásában közgazgatásunk, törvényt alkalmazó és vég-

250 S. R. [Seltmann Rezső]: [S]tern Albert, i. m. 808.; L. V. [Ludwig Venetianer]: Stern (Szerényi) Albert. In: *The Jewish Encyclopedia*. New York–London, Funk & Wagnalis Company, 1905. 11. 549. (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14025-stern-szerenyi-albert#ixzz1PyT3qMfy>.)

251 Kövér György: *Bekerestelkedők*, i. m. 91.

252 Uo. 92–93.

253 Megakadt sajtópör. Esküdtszéki tárgyalás. *Pesti Hírlap*, 1883. nov. 30. 12.

254 Egy zsidó hitközség belső villongásai. *Pesti Hírlap*, 1883. okt. 31. 6.

255 Az 1885-ig elhúzódó perben Szerényit az esküdtszék végül felmentette. Ld. Igaza volt Tisza Kálmánnak. *Egyenlőség*, 1885. nov. 1. 5.

rehajtó hivatalaink, parlamentünk és kormányunk korrumpálását és elkorcsulását egyrészt, másrészt pedig népünk és nemzetünk eddigi kristály tiszta volt erkölcsének megmetyelizését tapasztalni kénytelen vagyok. [...] És mert hazámat sokkal inkább szeretem s nemzetemhez sokkal szívósabban ragaszkodom, hazám felvirágzását és anyagi gyarapodását és nemzetünk fokozatos fejlődését-erősödését pedig sokkal inkább óhajtom, mintsem anyagi és erkölcsi megrontását a zsidóság által helyeslőleg engedni hagynám, szükségképpen engesztelhetlen gyűlölője kell, hogy legyek én is, mint volt Damjanics, saját fajomnak, a zsidóságnak.”

Hogy zsidó létére meggyőződéses antiszemita lett, ez Szerényi szerint csak látszólag volt „furcsa”, egyszerűen haza- és igazságszeretetéből fakadt, illetve a zsidó „faj” közutálatra kárhoztatott természetének felismeréséből. „Mert egy faj, melyben a tisztesség, becsületesség, jellem és az emberi nemes érzésnek legparányibb szikrája csak elvétele fedezhető fel, egy olyan faj, mint a zsidóság, emberi számba komolyan nem vehető; [...] egy faj, mely minden rosszra való hajlamát oly pregnánsan kifejezi, mint a zsidóság, olyan faj ne vegye zokon azt, hogy tőle minden becsületes és hazafias polgára e hazának undorral elfordul; [...] végül pedig egy faj, mely nemzetünk testén fekélyként elősködik, s társadalmunk romlatlan erkölcsén s beléletén rákfeneként rágódik és legjobb erők- és vérüktől megfosztani igyekszik, egy olyan faj, mint a zsidóság ne üssön lármát, ne mozgósítsa az egész világot és ne nevezzen öntudatos és józan nemzeteket és népeket középkori barbároknak, vagy vad, civilizálatlan hordáknak, ha őt kiirtani és ártalmatlanná tenni akarják.” A válaszüthöz érkezett zsidóság számára Szerényi szerint „két alternatíva” kínálkozott: „Vagy megtérni és tiszta emberi erkölcsöket és nemes tulajdonokat azon jelisével »szeresd felebarátodat mint tenmagadat« felvenni, vagy moráliter ki- és elpusztulni kell a zsidóságnak.”²⁵⁶

Szerényi Bertalan vádjai nem tértek el az antiszemita érvrendszer toposzaitól, aminthogy az általa felkínált megoldás sem oldotta fel antiszemita kortársai diskurzusának önellentmondását. A mindent orvosló vallási megtérést és ezzel a „nemes tulajdonok” felvételének lehetőségét egy olyan, szerinte velejéig romlott faj tagjainak kínálta fel, akiktől emberi mivoltukat is elvitatta. Írásának különösségét a hangnem rendkívüli, a korabeli antiszemita szövegekhez képest is szokatlan vehemenciája adta, és persze a tény, hogy a szerző a zsidó felekezethez tartozott. Hogy önnönmagának hogyan sikerült levedlenie „faja” lényegi romlottságát, erről nem számolt be.

A *Függetlenség* két nappal későbbi, 1883. december 6-i számában Szerényi újabb írással jelentkezett, ezúttal egy, a napilap *Nyíltér* rovatában megjelent, szüleihez intézett levéllel, amelyből kiderült, hogy ez utóbbiak kitagadták, amit Bertalan szívből sajnált, „de elveimet”, szögezte le, „me-

256 Szerényi Bertalan: Az antiszemitizmus kérdéséhez. *Függetlenség*, 1883. dec. 4. 2. Verhovayról és lapjáról ld. Szabó Dániel: A botrányhős Verhovay. In: Gerő András szerk.: *Skandallum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. H. n., T-Twins Kiadó, 1993, 55–75.

lyekben tántoríthatlan vagyok, azért feladni nem fogom”.²⁵⁷ Az immár szint vallott és szülei házából kitiltott Sztterényi ezt követően egy háromrészes, a *Függetlenség*ben 1883. december 11-e és 1884. január 20-a között megjelent cikksorozat írásába fogott, hogy megválaszolja a kérdést, vajon hogyan jutott „a mindenkor földönfutó” és a munkát mindig kerülő zsidóság olyan „rengeteg és immenzis vagyonhoz”.²⁵⁸ Indulatait nyilván nem hűtötte, hogy december 16-án este 11 órakor többen rátámadtak Újpesten. Sztterényi felismerte egyik bántalmazóját, Reisz Zsigmond géplakatost, és feljelentést tett ellene, valamint vélt felbujtói ellen, akik szerint nem voltak mások, mint az újpesti hitközség elöljárói, élükön Friedmann Ármin elnökkel. A IV–X. kerületi járásbíróság Reisz Zsigmondot háromnapra börtönre ítélte, a felbujtással vádoltakat bizonyíték híján felmentette.²⁵⁹ A *Függetlenség*ben december 4-én megjelent vallomáshoz hasonlóan Sztterényi antiszemita cikksorozatát egyfelől a közhelyes vádak és a szenvedélyes hangnem egyvelege, másfelől és főleg: a zsidókat a keresztény magyarokkal szembeállító és magát ez utóbbiak közé soroló skizofrénia jellemezte. Első cikkében kifejezetten türtőztette magát, bár maga is úgy vélte, „szinte csodálatos”, hogy a zsidók tisztességtelen vagyonosodása láttán „bizonyos szenvedélytől nem ragadtatunk el”.²⁶⁰ Második cikkében úgy ítélte, amíg a csőd és hamis bukás nem lesz szigorúan rendszabályozva, addig Magyarország „zsidóország” marad, amelyben „mi magyarok csak az állam teher-szekerének igavonói gyanánt szolgálunk”, hacsak „nyers erőszakkal őket hazánkból ki nem korbacsoljuk”, amit sem a törvény nem enged, „sem keresztény hitünkkel össze nem fér”.²⁶¹ Az ekkor még mindig zsidó vallású Sztterényi harmadik, rövid cikkében először azt taglalta, hogy míg „mi”, illetve „nemzetünk” igyekszik kiépíteni egy szilárd, független hazát, addig „ők”, a kozmopolita „zsidó faj” a magyarok elpusztítására törekednek, majd végszóként azt javasolta a zsidóknak: „tanuljanak tőlünk tiszta erkölcsöket, felebaráti szeretetet és akkor szent lesz köztünk a békesség”. Ha viszont a zsidók nem hajlandók „jobb útra térni”, konkludált Sztterényi, akkor „a nemzet kötelessége, hogy módokról gondoskodjék, melylyel őket megtörje”.²⁶²

A cikksorozatot követően Sztterényi Bertalan fél évig nem hallatott magáról. A *Pesti Hírlap* 1884. augusztus 5-i számában adta hírül, miszerint „az újpesti kath. templomban Sztterényi Bertalan tegnapelőtt a róm. katolikus

257 A levelet egészében idézi Kövér György: *Bekeresztelkedők*, i. m. 93.

258 Sztterényi Bertalan: A zsidók vagyonszerzési módja. *Függetlenség*, 1883. dec. 11. 2.

259 Antiszemizmus a IV.–X. ker. járásbíróság előtt. *Függetlenség*, 1884. márc. 9., oldalszámozás nincs [3].

260 Sztterényi Bertalan: A zsidók vagyonszerzési módja, i. m., dec. 11. 2.

261 Sztterényi Bertalan: A zsidók vagyonszerzési módja. *Függetlenség*, 1884. jan. 10., oldalszámozás nincs [2].

262 Sztterényi Bertalan: A zsidók vagyonszerzési módja. *Függetlenség*, 1884. jan. 20., oldalszámozás nincs [2].

vallásra tért át”.²⁶³ Ugyanezen a napon az immár katolikus Sztterényi újabb cikket közölt a *Függetlenség*ben. Áttérésének indoklását rövidre fogta: „Ismert szűkebb családi származásomnál fogva, mely iránt kegyelettel lenni tartoztam és így irányában kötelességeim is voltak, csak most juthatott az a szerencse osztályrészemül, hogy azon gyűlölt és a nagy világba konkolyként elszórt fajnak vallási kötelékéből kilépjek, melyet zsidóságnak nevezünk, nehogy magyarságom és hazafiúi szeretetem vallásom által csorbát szenvedjen.” Az írás valódi tárgyát nem vallásváltása, hanem immáron volt hitsorsosai állítólagos reakciója és az ebből szerint levonható – önnön áttérése érvényességét öntudatlanul lenullázó – tanulság kifejtése képezte. Hogy egy „keresztény ember” kárhoztassa embertársát, mert felekezetet vált, „arra mi példát a modern keresztény világból nem ismerünk, de nem ismerünk különösen mi magyarok, kik mindenekelőtt hazafiak és magyarok vagyunk”, vezette fel egzaltált antiszemizmusában minden eddigi írását meghaladó kirohanását. „De nem úgy a zsidóság; ez, mint a társadalomban egy külön kasztot képező, a magyarság és hazafisággal közösséget nem valló, idegen aspirációkat tápláló, a nemzet által neki nyújtott testvéri jobbot sajátságos és átörökölt embertelen tulajdonaik megtarthatásáért visszautasítandó, gyengéd és forró érzelmeket a szívben a magyar hazáért tartogatni nem akaró, a nemzettel való amalgamizációtól visszariadó, érző emberi tulajdonokat elsajátítani és magyar alakot öltetni nem hajlandó faj, bolondkint őri, vadállatkint ordít, mérgében dühöng, bosszújában szitkoz és átkoz, midőn egy zsidó felekezetben született, öntudatos, önérzetes, hazafias egyén elhagyja a Mózes és prófétáinak szellemét, az önzést, rebacht és csalást jelvényező zászlót és átlép azon az egész világot uráló és emberi humanizmusra tanított hatalmas táborba, melyen a kereszténységet jelképező szűz fehér lobogó leng.” Noha már korábban is kapott eleget a zsidóktól, amiért a haza érdekében sorompóba lépett ellenük, panaszkolta Sztterényi, „az korántsem volt annyi, a mennyit két nap óta megemészteni kénytelen vagyok, a mióta ritualiter a keresztény hitet és szentséget felvettem. Minden lépten nyomon ellenem fenyegető szavak bombánkint dobatnak, – utcákon, tereken, nyilvános helyiségekben az invektívák ellenem mint szórlevegekből [sic!] szóratnak, – jellemem, becsütem a legnemtelenebb és legaljasabb módon megtámadtatik, – hagymaszagú kolera bacilusokkal inficziált levegővel telt levelekben kárhozó átkok röpíttetnek felém.” Mindennek egy előnye mégis volt: „az embertelenségnek kóros, gyógyíthatlan nyavalyájában szenvedő zsidóság” eljárásának „a keresztény magyar társadalomra kiható szomorú tanulságos oldala”, amelyből még a zsidók által lefizetett filozofiták is okulhattak, „t. i. hogy ezen eljárásból megtanulhatják, miképpen a zsidó mindenképpen zsidó és nem magyar”.²⁶⁴

263 Kikeresztelkedések. *Pesti Hírlap*, 1884. aug. 5. 6.

264 Sztterényi Bertalan: A kereszténység és a zsidó vallás. *Függetlenség*, 1884. aug. 5., oldalszámozás nincs [2].

Bár a „zsidó öngyűlölettel” foglalkozó irodalom Szerényi Bertalant habozás nélkül az öngyűlölő zsidó kategóriájába sorolná,²⁶⁵ az újpesti főrabbi fia látszólag nem önnön „zsidóságát”, az önmagából kiirtani lehetetlennek érzett „zsidót” gyűlölte. Lehet persze, hogy így volt, de e téren a spekuláción nem mehetünk túl. A végső és Szerényi által megválaszolatlanul hagyott kérdés persze az, vajon meglátása szerint miként szabadulhatott meg a zsidók „átörökölt embertelen tulajdonaik”-tól, miként gyógyulhatott ki a zsidóság „gyógyíthatlan” embertelenségéből és miképpen válhatott magyarrá, ha „a zsidó mindenképpen zsidó és nem magyar”. Ha a gond a zsidó *fajból* eredt, vallása által magyarsága miképpen szenvedhetett „csorbát”, vagyis mi értelme volt kilépnie e „fajnak vallási kötelékéből”?

Darvai Móric (1849–1917) dévai főreáliskolai tanár esetével békésebb vizekre evezünk. „Őszintén megvalljuk, nem értjük Darvai urat világosan”, írta a *Magyar-Zsidó Szemle* Darvainak a *Fővárosi Lapok* 1886. március 31-i számában megjelent írása kapcsán. „A nálunk kikeresztelkedettek lelki állapotára utal talán, vagy föltegyük-e a zsidó vallású írótól, hogy hitsorsosait tömeges kitérésre szólítja föl?”²⁶⁶ Aminthogy a jól informált szerkesztő, úgy mi sem tudjuk bizonyosan, vajon cikke megjelenésekor Darvai még a zsidó felekezethez tartozott-e, avagy írása immár a kitérték lelki állapotába enged betekintést. Az utóbbi valószínűbb, cikkét tehát Darvai feltehetően önnön áttérése igazolásának céljából írta. A cikk megírására a zsidó felvilágosodás legjelentősebb képviselője, Moses Mendelssohn (1729–1786) halálának 100 éves évfordulója nyújtott alkalmat. A filozófust Darvai gyorsan elintézte, valójában második fiát, Abraham Mendelssohnt kívánta bemutatni olvasóinak. Amiként zsidó hiten maradt bátyja, Joseph, Abraham szintén bankárként működött, négy gyermekét, köztük a később híressé vált zeneszerzőt, Felix Mendelssohnt kiskorukban megkereszteltette, majd 1822-ben, 46 éves korában feleségével együtt maga is áttért az evangélikus vallásra.²⁶⁷ Vajon miért döntött úgy, hogy gyermekeit a keresztény vallásban neveli, merengett Darvai Móric. „Gyakorlati cél lebegett-e szemei előtt? Vagy a gyermekkori emlékek voltak-e irányadók elhatározásánál? Mindenesetre számíthatott arra, hogy keresztény gyermekeinek fényesebb jövőt alkothat, mintha abban a hitben hagyja őket, mely miatt őt az utcagyerekek csúfolták és el

265 A kérdés jelentős irodalmából itt csak pár, általunk legnagyobb haszonnal forgatott írásra utalnánk: Kurt Lewin: A zsidók közötti öngyűlölet. (1941) In: *Csoportdinamika*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975, 285–300.; Jacques Le Rider: *Le cas Otto Weininger. Racines de l'antiféminisme et de l'antisémitisme*. Paris, PUF, 1982.; Sander L. Gilman: *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1986.; Todd M. Endelman: *Jewish Self-Hatred in Britain and Germany*, i. m. 331–363.; Ritchie Robertson: *The 'Jewish Question' in German Literature 1749–1939: Emancipation and its Discontents*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1999, 285–345.

266 A Mendelssohnok. *Magyar-Zsidó Szemle*, 3. évf. 1886, 371.

267 Michael A. Meyer: *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identities and European Culture in Germany, 1749–1824*. Detroit, Wayne State University Press, 1967, 88.

is páholták, a nagy porosz Frigyes pedig nem akarta túrni fővárosában.” Darvai szerint azonban lányának 1820-ban írt, a cikkben hosszan idézett levele „emelkedettebb motívumokra enged következtetni”. A Mendelssohn család levelezésének 1879-es kiadásától kezdve máig gyakran idézett, Fanny lányához béráltatása alkalmából intézett levelében az ekkor még zsidó, de bevallottan agnosztikus Abraham Mendelssohn érvelése valójában inkább mondható pragmatikusnak, mint emelkedettnek. Minden vallás közös nevezője és tartalma a tiszta etika, hangoztatta a bankár korának klasszikus tételét, amely magától kínálta a logikus következtetést: maga a felekezeti státusz indifferens. „A vallás külső alakja, melyre téged is tanítottak”, írta lányának, „történelmi és változó, mint minden emberi intézmény. Néhány évezreddel ezelőtt a zsidó hitforma uralkodott, azután a pogány és jelenleg a keresztény. Téged testvéreiddel együtt a keresztény vallásban neveltünk, mert ez a legműveltebb népek hite.”²⁶⁸ Darvai Móric a levélben szerinte kifejezésre jutó „nemes és tisztult világnézet” kiemelésére tette a hangsúlyt, „e levél”, írta a főreáliskolai tanár, „nem a leplezett haszonlesés vagy az üldözés szülte elkeseredés szózata”, az érvelés gyakorlatias szempontját kis félrefordítással is tompította (az utolsó mondat végének pontos fordítása ugyanis: „...mert ez a legtöbb művelt ember hitformája”²⁶⁹), következtetésében azonban nem mutatkozott kevésbé pragmatikusnak: „Ily fölfogás kétségtelenül leggyorsabban és legalaposabban oldaná meg, ha általánossá válnék, azt a kérdést, melyet egy egész – igaz, hogy kicsiny – párt nem is próbálhatna elmérgesíteni, ha semmi ethnikus vagy társadalmi alapja nem volna.”²⁷⁰ Hogy a zsidók tömeges vallásváltása miképpen oldaná meg az antiszemiták által faji kérdésnek tekintett „zsidókérdést”, erre nézve Darvai nem nyújtott magyarázatot.

Az 1885-ben családjával katolizált **Pólya Jakab** (1844–1897) a zsidók megkeresztelkedésétől nem csupán a köztük és a társadalom többi tagja között feszülő ellentétek enyhülését várta, ebben látta az „egygyéolvadás” egyetlen eszközét. Pólya Jakabot írtunk, de írhattunk volna Pólya Jenőt, avagy Vargha Gyulát. Az Akadémiának 1894-ben levelező tagjává választott közgazdasági íróról két évvel halála után az MTA

Pólya Jakab

268 Darvai Móric: A Mendelssohnok. *Fővárosi Lapok*, 1886. márc. 31. 646.

269 A levelet közli S. Hensel szerk.: *Die Familie Mendelssohn. 1729–1847. Nach Briefen und Tagebüchern*. I–II. Berlin, B. Behr's Verlag, 1888, I. 94–95.

270 Darvai Móric: A Mendelssohnok, i. m. 646.

nevében Vargha Gyula, a Statisztikai Hivatal aligazgatója, költő, később munkapárti képviselő és államtitkár mondta el az emlékbeszédet, felolvasásában megköszönte Pólya Jakab fiának, az orvos Pólya Jenőnek apja életéről adott beszámolóját, és több ízben idézett Pólya Jakab naplójából.²⁷¹ A napló, amelyet valószínűleg Pólya Jenő bocsátott Vargha rendelkezésére, nem fellelhető. Noha az áttérésről szóló rész személyes, vallomásszerű jellege arra utal, hogy Vargha Gyula a naplóban leírtakat összegezte, magát a naplót itt nem idézte, így fennáll a kérdés, vajon a konzervatív liberális szerző által nyújtott érvelés milyen arányban tükrözi-ötvözi Pólya Jakab, kilencévesen megkeresztelt fia, Pólya Jenő, illetve önnön nézeteit.²⁷²

A saját és gyermekei nevét 1882-ben Pollákról magyarosító Pólya Jakab az alföldi Békésszentandrásra született. „Anyagi javakban éppen nem bővelkedő” szatócs apja, Pollák Mózes, egy ugyancsak szegény nagykőrösi kocsmáros lányát, Diamant Johannát vette feleségül. „Bő részük” csak az isten-áldásból jutott ki: az elsőszülött Jakabot még hét gyerek követte. A kis Jakab első iskoláját a héder jelentette. Vargha megfogalmazásában: „Pólya Jakab öt éves korában kezdett tanulni. Először héberül. A Szent-Andráson lakó zsidó családok egy fiatal embert fogadtak, ki naponta más családnál ebédel, s ennek fejében oktatta a gyermekeket.” Tízéves korában Jakab a szarvasi evangélikus gimnázium növendéke lett, harmadik évtől a nagykőrösi református gimnáziumba járt, nagyszüleinél lakott, majd 19 évesen leérettségizett, és apja kívánságára beiratkozott Pesten az orvosi egyetemre, ahonnan az első év végén átment a jogra. Mivel szülei anyagilag nem támogathatták, leckeadásból tartotta fenn magát, nyomorgott: „»Az is megtörtént – említi a boldogult fia, Pólya Jenő úr, kinek az életrajzi adatokat köszönhetem, – hogy a zsidók egyik legnagyobb ünnepén, a sátoros ünnepen (június), mikor minden zsidó házában sütnék, főznek, vígan vannak, ő étlen-szomjan sétált naphosszant a Dunaparton s nem volt egyebe, mint egy tegnapi zsemleje.«”²⁷³ Hogy a sátoros ünnepeket az egyetemi hallgató amúgy szívesen megülte volna-e, ez nem derül ki a beszámolóiból, amelyben Pólya Jakab zsidóságára való legközelebbi utalás már áttérésének narrációja. Egyetemi tanulmányai befejeztével Pólya egy ügyvédi irodába lépett, amelyet 1871-ben átvett, jól ment sora, 1873-ban elvette a lugosi származású Deutsch Johannát. Az 1873-as krachban azonban félretett vagyona, sőt felesége hozománya is elúszott, ügyvédi irodája mind kevésbé jövedelmezett, praxisa az 1880-as évek elejére „egészen elapadt”, így 1883-ban feladta az irodát és a Trieszti Általános Biztosító Társaság kötelékébe lépett, ott dolgozott haláláig. Tisztviselői állása mellett viszont elkezdhetett

271 Vargha Gyula: Pólya Jakab emlékezete. *Akadémiai Értesítő*, 10. évf. 1899, 1. sz. 5–16.

272 Vargha Gyuláról ld. Sőtér István szerk.: *A magyar irodalom története*. IV.: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 687–688.

273 Vargha Gyula: Pólya Jakab emlékezete, i. m. 6–10. Nem tudni, hogy a zárójelbe tett hónap megjelölése Pólya Jenőtől ered-e, avagy Vargha szúrta be, mindenesetre júniusban (olykor még májusban) *sávuotot* ünneplik (szíván 6.), míg a sátoros ünnep (*szukot*) szeptember-októberre esik (tisri 15–21.).

írni és publikálni. E munkásságának ismertetése előtt Vargha, bemutatandó Pólya „lelkének mély komolyságát, felfogásának nemességét”, hosszan idézett 1882-es naplójából, amelyben a fiatal tisztviselő azon tépelődött, vajon írásaival képes lesz-e szolgálni hazája és nemzete „anyagiakban és szellemekben” való haladását,²⁷⁴ majd áttért megkeresztelkedésének történetére. Mivel a szöveg az áttérés egyik legrészletesebb korabeli igazolása, érdemesnek véljük egészben idézni:

„Lelki életének még érdekesebb mozzanata: a zsidó vallásból való kikeresztelkedése. Őt, az erős meggyőződés emberét, itt sem az érdek, vagy a pillanatnyi felhevülés, hanem a komoly megfontolás, a szilárd alapokon nyugvó elhatározás vezette.

Czimet, rangot, anyagi előnyt nem ígért neki az áttérés; ellenkezőleg. Bálványozásig szeretett családjá jövőjét a bizonytalanságnak tette ki. A mi e lépéstől sokáig visszatartotta, éppen családjának jövője volt. Leányainak sorsára gondolt. Ha apái vallásában marad, hitsorsosai között bizonyára akad annyi előnyös tulajdonsággal megáldott derék leányainak szerencsájök. De ha kikeresztelkedik, nem fogja-e eljátszani szerencsájököt? Sokáig töprengett magában, de harcát végre mégis megharcolta s 1885-ben feleségével és gyermekeivel együtt a római katolikus anyaszentegyház kebelébe tért.

Nem a vallásos meggyőződés, hanem a nemzeti érzés vezette e fontos lépésre. Lelkének egyik becses jellemvonása a mély vallásosság volt; de ez nem egyértelmű a felekezetiességgel. Tudta, érezte, hogy a lényeg, az igazán értékes tartalom, a legdrágább, a mivel az emberiség bír: a mindenható, örök egy Isten eszméje, közkincese minden keresztyén felekezetnek, épp úgy, mint a zsidó vallásnak. Ellenben mindaz, a mi a civilizált emberiséget különböző felekezetekre tagolja: a sok dogma, symbolum, szertartás, a vallásoknak csak ruhája, külső dísz, mely a tömegek szemét gyönyörködtetni való. Ő, a ki felülemelkedve a felekezetiesség apró korlátjain, lelkével szomjan itta a világok alkotójának s az emberi szívek formálójának világosságát, lelki tápul egyik felekezet dogmáira sem szorult; noha, a dogmákat nem tekintve, Krisztus vallásának magas erkölcstana, mélységes emberszeretete hatalmasan vonzotta őt. Kikeresztelkedésre azonban mégsem a vallásos, hanem, s mint említettük, a nemzeti meggyőződés vezette őt.

Tudjuk, s ezt Pólya is nagyon jól tudta, hogy a vallásnak lényegileg semmi köze sincs a nemzetiséghez, bármelyik felekezet híve lehet jó magyar. Érezte önmagáról, hogy zsidó vallása dacára nyelvben, érzésben épp oly magyar, mint akár a magyar vallásnak nevezett hitfelekezet bármelyik tagja; de sajgó szívvel látta, hogy a nagy előhaladás dacára, melyet a zsidók a magyarosodásban tettek, milyen nehezen megy a teljes összeolvadás. Fájdalommal szemlélte a társadalmi széthúzást, egyrészt a keresztyén társadalom merev, elutasító magatartását, másrészt a zsidóság elkülönző, zárkózott szellemét, mely az anyagi előmenetelből és világi sikerekből mintha még nagyobb erőt merítene.

274 Uo. 8–10.

Érezte, mily károsan hat ez a nemzeti egység kialakulására, s nem látott más helyes megoldást, mint ha a zsidók áttérnek valamelyik keresztyén egyház kebelébe. Ezt nem tartotta kivihetetlen utópiának, sőt még nehéznek sem. A két vallás alapja egy, s ezenkívül a zsidó ifjúság, többnyire keresztyén iskolákban nőve fel, különben is részese a keresztyén erkölcsi felfogásnak és világnézetnek. Miért tartsuk fenn tehát – szólalt meg lelkében a magyar hazafi – az elválasztó korlátokat, mikor a teljes egygyeoladásnak nincs valódi komoly akadály?”²⁷⁵

Pólya Jakab benső meggyőződése által vezérelt, önérdekmentes áttérésének hosszas bizonygatása beszédes jele annak, hogy a korabeli társadalom a zsidók vallásváltásában elsősorban opportunistá cselekedetet látott. A vallásról szóló passzust akár Abraham Mendelssohn is írhatta volna. Az érvelés legkényesebb részét persze a magyarságot a felekezeti hovatartozástól függetlenítő liberális nézet és a kikeresztelkedés igazolásának összeegyeztetése jelentette. Az egyeztetés logikailag óhatatlanul zátonyra futott. Ha „bármelyik felekezet híve”, vagyis a zsidó is lehetett „jó magyar”, aminthogy kétségtől annak volt tekintendő Pólya Jakab áttérése előtt is, lépésével mennyiben vitte előbbre az egybeolvasás ügyét? Ha a magyarság nem definiálódott felekezeti hovatartozás mentén, a felekezetváltásnak sem lehetett „nemzeti” indoka.

A keresztyénységet a magyarságnak ugyan csupán külsődleges, mégis nyilvánvaló attribútumaként láttató Angyal Dávid (1857–1943) önéletrajzában ezen önellentmondásnak már nyoma sincs. Amiként Pólya Jakab, a jeles történész szintén 1885-ben tért át, ő is a katolikus vallást választotta, bár, amint korábban láttuk, először a református vallásra gondolt, és csak Gyulai Pál kezdeményezésére döntött végül a katolikus hit mellett, ami önmagában is arra utal: a lényeg a zsidó felekezet elhagyása és a többségi vallás felvétele volt. Önéletrajzát Angyal Dávid 85 éves korában, 1943 júliusában kezdte papírra vetni, 58 évvel áttérése után, 5 hónappal halála előtt. Noha nyilvános rendes tanári címének köszönhetően Angyal nem esett az 1939. évi IV. törvény, vagyis a második zsidótörvény hatálya alá, írására e vészterhes idők óhatatlanul rányomták a bélyegüket. Amint írta könyve második bekezdésében: „1857. november 30-án születtem Nagykunszentmártonban. Ezt a derék várost azonban nem ismerem, mert két éves voltam midőn szüleim átköltöztek Szentésre, Csongrád megye mai székhelyére. Szüleim zsidók voltak. A zsidó származás átkát sokszor kellett éreznem mind e mai napig. Jól mondotta Börne, hogy a zsidóság (*Judenthum*) nem vallás, hanem szerencsétlenség.”²⁷⁶

275 Uo. 10–11. Pólya negyedik gyermeke, a neves matematikus Pólya György már születéskor a katolikus vallásban lett megkeresztelve, apja bizonyára a szövetkezeti eszme népszerűsítése érdekében kifejtett munkásságának köszönhetette, hogy a keresztapaságot gróf Károlyi Sándor vállalta el. Ld. Tibor Frank: *The Social Construction of Hungarian Genius, 1867–1930*. (2007) (http://www.princeton.edu/piirs/von_neumann_event/docs/Tibor_Frank_vonNeumann_paper_final.pdf)

276 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 31. Angyal önéletrajza keletkezésének körülményeire ld. Schweitzer Gábor: A „zsidókérdés” csapdjában, i. m. 192–204.

Egy olyan szerencsétlenség, tehetnénk hozzá, amely pár kivételtől eltekintve ekkorra ugyanúgy sújtotta a keresztyén vallásra áttért zsidókat és/vagy leszármazottaikat, mint a zsidó hitűeket. A „zsidókérdést” illető nézeteit könyve legelején összegző Angyal mindazonáltal továbbra is azt vallotta: ennek megoldása a „zsidó kisebbség” beolvasása az adott nemzet többségi társadalmába, mely beolvasásnak az áttérés szükségszerű, mintegy természetes feltétele. Hogy a „zsidókérdés” mégsem lett nyugvóponton, annak oka nem volt más, mint hogy „a zsidók nagy többsége nem akarta belátni ennek a javaslatnak bölcs humanizmusát”, vagyis nem tért át.”²⁷⁷

Angyal Dávid

Önnön áttérése motivációinak és körülményeinek önéletrajzában

Angyal egy egész bekezdést szentelt, a hozzá vezető útról viszont nem sokat szólt. Ami a magyarsághoz való viszonyát és önnön magyarságát illeti, ezt a „zsidókérdésről” tett kitérő után, életútja bemutatásának legelején tisztázta: „Visszatérve az elbeszéléshez: Szentesen töltöttem el gyermekkoromat. Ott mindenki magyarul beszélt, természetes, hogy én is anyanyelvemen beszélgettem szüleimmel. A zsidót felekezetnek hittem, olyannak, mint a katolikus vagy reformátust. Bár hallottam egyszer vagy kétszer a »jordan« szót felém repülni, de az nem zavart magyar önérzetemben. Nem volt szükségem asszimilációra, csak magyarul beszéltem s akár zsidó akár nem zsidó játszótársaimmal együtt lelkendeztem mindenért, ami magyar.”²⁷⁸ Ezt a gondolatot Angyal egy Szekfű Gyulának 1939-ben írt levelében is kifejtette: „Különben én nem vagyok asszimilált. Soha sem éreztem a lelkemben az átváltozás folyamatát. Magyar az anyanyelvem, magyar íróként [...] lelkesedtem gyermekkorom óta. Nekem a zsidó mindig csak felekezet volt.”²⁷⁹

Talán mert a fenti képbe ez valamennyire belezavart, önéletrajzában Angyal nem írta le apja, Engel Márton gabonakereskedő „németes”, vagyis „zsidós” hangzású nevét, így saját 1880-ban történt névmagyarosításáról sem tett említést.²⁸⁰ Lehetséges, hogy szülei kevesebb nyomot hagytak benne,

277 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 33–34.

278 Uo. 34.

279 Idézi Schweitzer Gábor: A „zsidókérdés” csapdjában, i. m. 196.

280 *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 27.

mint a velük együtt lakó anyai nagyszülei, az előbbiekről lényegében egy szót sem szólt. Nagyszüleiről viszont kiderül, hagyományhű életet éltek, egymás közt és Angyal szüleivel jiddisül beszéltek, a nyelvet Angyal értette, de állítása szerint nem beszélte. A héber nyelv ismeretébe is a veje gondoskodásából élő, napjait „többnyire héber vagy német” könyvek olvasásával töltő nagypapa vezette be, így amikor unokája ötévesen a zsidó elemi iskola tanulója lett, már tudott olvasni héberül, ha érteni még nem is értette a nyelvet. Nagyanyja, akit soha nem látott pihenni, „vagy dolgozott, vagy imádkozott, úgy mint anyám”.²⁸¹ Szülei, vagy legalábbis anyja vallásosságára nézve Angyal könyvében ez az egyetlen utalás. A kisgyermek vallásos nevelésével a babonáságig jámbor nagypapa foglalkozott, és nem ő tehetett róla, hogy a tízéves korában a szentesi református gimnázium növendékévé vált unokája eltávolodott a vallástól, mely eltávolodást Angyal a keresztényekkel való találkozásának tulajdonított: „Nagyanyám vigyázott arra, hogy pontosan teljesítsem a felekezetem iránt tartozó kötelességeket, mivel szüleim legidősebb gyermeke voltam, e minőség még különös felekezeti kötelességeket is rótt rám. Eleinte a hitbuzgóságban örömöm telt, de az idő haladtával buzgalmam apadni kezdett. Valószínűen azért, mert a gimnáziumban a zsidó fiúk csekély kisebbségben lévén nagyon megbarátkoztam keresztyén osztálytársaimmal. Káprázott a szemem s meg is voltam hatva, midőn egy cselédünk jóvoltából a katolikus templomban végighallgattam a karácsonyi éjféli misét. Többször jártam az iskolánkkal a szomszédos kálvinista templomban.”²⁸²

Pár oldallal később Angyal még megemlíti, hogy miután 1871-ben átköltöztek Szegedre, a helyi piarista gimnázium izraelita diákjai hitoktatását maga Löw Lipót, „a szabadságharc idejéből ismeretes magyar érzelmű rabbi” látta el, akinek a „zsidó egyház” történetét bemutató órái „lekötötték” figyelmét.²⁸³ E pár megjegyzésen kívül a zsidó vallás iránti fiatalkori viszonyáról, illetve a zsidó vallástól való eltávolodásának, avagy a keresztény valláshoz való – hangsúlyozottan ökumenikus – közeledésének további folyamatáról Angyal nem írt. A fiatal zsidó értelmiségi nehéz sorsáról valamivel többet. Amikor 1875-ben letette az érettségit, kifejezetten optimistán nézett a jövőbe: „Nagyon szépnek láttam akkor a világot, a származás nyűge alig bántott. Sémiek és nem sémiek közt volt elég jó barátom.”²⁸⁴ Már budapesti egyetemista éve alatt elkezdett publikálni, írt a *Pesti Napló*-ba, a *Figyelő*-be, és a tekintélyes *Budapesti Szemlé*-be, amelynek szerkesztőjében, Gyulai Pálban kitartó pártfogóra talált. Az egyetem befejezésekor azonban kiderült: mindez nem bizonyult elégnek ahhoz, hogy zsidó vallásuként kinevezést nyerjen valamelyik állami középiskolába. Maradt a nevelősködés. Kármán Mór közvetítése révén Angyal a „gazdag és igen tekintélyes” Kohner családhoz került,

281 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 34–35.

282 Uo. 40.

283 Uo. 45–46.

284 Uo. 49.

majd 1883-ban, mivel a tiszaezlári per nem teremtett „kedvező hangulatot [...] a zsidó tanárok kinevezése iránt”, a nem kevésbé vagyonos Brüll családhoz szegődött, ahol Brüll Henrik egyetlen fia, Brüll (később Hajós) Alfréd nevelőjeként kereste a kenyerét 1885 februárjáig, amikor is Gyulai Pál közbenjárására kinevezték az Egyetemi Könyvtár ideiglenes tisztviselőjének.²⁸⁵

Áttérésének 27 éves korára megérlelődött döntéséről a következőképpen számolt be: „Mikor 1885 elején állami szolgálatba léptem, elhatároztam, hogy nem halasztom tovább a keresztény hitre térést. Az anyagi haszon kérdése elenezte ezt az elhatározást. Mint nevelőnek havi 100 forint és teljes ellátás volt a bérem, nem is számítva az apróbb ajándékokat és az utazásokat. Még az sem volt elég. Csak arra kellett volna magam köteleznem, hogy a nyolc gimnáziumi osztályon végig vezetem tanítványomat s ezért tízezer forint végkielégítés lett volna számomra kikötve. És a nyolc év után remélhettem a hatalmas pénzemberek támogatását kellő jövedelmű alkalmazás megszerzésére. Ezekkel a biztos anyagi értékekkel szemben a havi 50 forint és a bizonytalan hivatali előmenetel nem voltak eléggé súlyos nyomatók. Az anyagi körülmények miatt is küzdenem kellett a szülők, rokonok megütkezésével és azzal az érzéssel, hogy hálátlan vagyok azok iránt, akik mint szegény tanulót mindenképp támogattak a hit közössége címén. Ezek a tekintetek akadályoztak, kétséget támasztottak, de az a vágy, hogy külsőleg is odatartozzam, ahova érzéseim kötöttek, legyőzött minden kétséget.”²⁸⁶ Hova „oda”? Feltehetően nem annyira a kereszténységbe, mint inkább a kereszténységgel egységet alkotó magyarságba.

Idáig az időskori öngazolás. Aminek némiképp ellentmond, hogy egy évvel áttérése után az *Egyenlőség*-be gimnazista kora óta publikáló, ekkor 20 éves Lévy Dezső sajnálkozva számolt be arról, miszerint a kitért zsidók között olyanokat is ismert, „kik palam et publice [nyíltan és nyilvánosan] hangoztatják, hogy csakis önérdékből, bizonyos cél, bizonyos állás elérése végett keresztelkedtek ki”, majd „ezek között” Simonyi Zsigmond és Pikler Gyula mellett Angyal Dávid nevét is megemlíti.²⁸⁷ Szintén az áttérés Angyal által tagadott pragmatikus jellegét valószínűsíti, hogy 1896 nyarán, 11 évvel katolizálása után a történész, aki ekkor az V. kerületi állami főreáliskola rendes tanárjaként dolgozott, a zsidó vallású Mandl Alice-t vette feleségül (az egyik tanú Gyulai Pál volt), és nemhogy annak a szükségét nem érezte, hogy neje is oda tartozzon, ahová saját érzései kötötték, de házasságakor születendő gyermekeik vallása tekintetében sem kötött feleségével előzetes megállapodást, így az 1898. augusztus 28-án született lányuk, Angyal Paula anyja vallását követve szintén izraelitaként lett regisztrálva... mígnem Mandl Alice 1905. március 14-én a belvárosi plébánián áttért férje vallására, így a hetedik

285 Uo. 68–69, 78, 80.

286 Uo. 84.

287 Lévy Dezső: Néhány szó az ösztöndíjegyyletről. *Egyenlőség*, 1886. dec. 19. 6.

életévét öt hónap híján még be nem töltött leánya ugyancsak automatikusan katolikussá lett.²⁸⁸

Jakubovits Manó felvidéki üvegmeister fia, „Dr. Jakubowits Ferencz, n-károlyi lakos és gyakorló orvos” 1881. június 25-én adta be saját, valamint három kiskorú gyermeke névmagyarosítási kérelmét.²⁸⁹ A 43 éves nagykárolyi magánorvos nem sokkal ezután immár Jászi Ferencként (1838–1910) első házasságból származó fiával, Viktorral, valamint második feleségével, Liebermann Rózával és két gyermekükkel, Oszkárral és Alice-szal áttért a református vallásra. Második felesége családjában ekkorra már többen áttértek. Jászi Oszkár anyai nagyapja, Liebermann Ábrahám, valamikor gyermekei születése után kikeresztelkedett, követve a már 1850-es években áttért öccse példáját, míg a később neves orvossá és egyetemi tanárrá vált Liebermann Leó, Jászi anyai nagybátyja 1879-ben katolizált.²⁹⁰

Szemben Darvai Móriccal, Pólya Jakabbal és Angyal Dáviddal, Jászi Ferenc döntése okáról nem nyilatkozott – nemhogy írásban, de szóban, gyermekei előtt sem. 1881 nyarán, hatéves korában történt megkeresztelkedésének időpontjára Jászi Oszkár, amint ez levelezéséből kiderül, az 1930-as évek derekán is pontosan emlékezett,²⁹¹ de magára a ceremóniára jóval kevésbé. „Csak homályosan emlékszem”, írta 1953–1955 között keletkezett visszaemlékezéseiben, „hogyan egy idegen férfi jött be délután anyám fogadószobájába, Asztalos György volt, az ékes szavú református lelkész, és néhány szót intézett hozzánk, melyeket nem értettem meg, és megismételte neveinket. Éreztem szüleim magatartásán az aktus ünnepélyességét, de nem tudtam, hogy miről van szó.”²⁹² Szüleiktől a Jászi gyermekek e tekintetben sem ekkor, sem később nem nyertek felvilágosítást, „nem magyarázták meg nekünk a valláscsere értelmét és jelentőségét, sőt olykor kitértek előle, ha jelenlétünkben ez a téma a társaságban felmerült”, megkeresztelkedésüket ekképpen „a titkolózás árnyéka vette körül, valami tabu érzése, melyről nem jó beszélni”.²⁹³

Mivel „humánus *libre penseur*” apjának motivációja, írta Jászi, „soha nem képezte köztünk beszéd tárgyát”, e tekintetben maga is találgatásokra volt utalva: „Ismerve szellemi szerkezetét, két motívumot kell feltételeznem. Az egyik az lehetett, hogy a liberális kálvinizmus sokkal közelebb állott hozzá,

288 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1896. aug. 6.; Budapest VI. kerületi polgári születési anyakönyv-másodpéldány, bejegyzés ideje: 1898. szept. 3. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban. Az anyakönyvekben a történész Angyal Gyula Dávidként szerepel, vagyis a kereszttségben nyert, ám általa nem használt utónévvel.

289 Litván György: *Jászi Oszkár*. Bp., Osiris, 2003, 17.; MNL OL, K 150 BM 32 522–81.

290 Repiszky Tamás: Ágas-bogas család. Adalékok Jászi Oszkár családtörténetéhez. In: Farkas Rozália szerk.: *Studia Comitatus* 29. *Néprajzi, történeti tanulmányok*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004, 161, 163, 165.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 92–93.

291 Repiszky Tamás: Ágas-bogas család, i. m. 172.

292 Jászi Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldemen, i. m. 547.

293 Uo. 547–548.

mint a zsidó orthodox dogmatizmus. A másik, hogy látva a zsidók életének akadályait, nem habozhatott megválni egy hittől, melyben már nem hitt, és ezáltal gyermekei jövőjének útjait egyengetni. [...] Apám elhatározásának egy korábbi oka lehetett anyám mély érzelmi élete, akit a humánus szabadgondolkodás nem elégíthetett ki. Emlékszem, hogy Istent gyakran invokálta s olykor apámnak egy-egy materialista tréfáját, bármily ártatlan volt is az, nagy komolysággal és meggyőző erővel utasította vissza, nyilván hozzánk, gyermekeihez szólva. Az sem lehet kétséges, hogy mind a kettejüknél az antiszemitizmus növekedő rémének az elkerülése gyermekeik életében, erősen motiválhatta elhatározásukat.”²⁹⁴

A család áttérésének előzményei és körülményei fényt vetnek arra, hogy e motívumok melyike nyomhatott erősebben a latban. Ami az előzményt illeti, erre Jászi az általa nem igazán értett áttérési szertartás kapcsán mutatott rá: „Hogy zsidók voltunk, azt sem tudtam. A vallásnak nem volt szerepe életünkben. Szüleim, apám *aufklärer* elvei szerint, csak erkölcsi nevelésünket tartották fontosnak, teljesen dogmátlan szellemben. Társadalmi életünkben sem észleltem a valláskülönbségeket. Szüleim általános tekintélynek örvendtek, közeli barátaink jórészt keresztények voltak, sőt néhány gentrycsaláddal is gyakori érintkezésben voltunk.”²⁹⁵ A Jászi szülők tehát gyermekeiket tudatosan nem zsidónak nevelték, majd áttérésüket követően zsidó múltjuk anyakönyvi nyomain is igyekeztek eltüntetni. Jászi hagyatékában fennmaradt egy 1895-ben kiállított születési bizonyítvány, amely szerint már születésekor református vallásúként lett megkeresztelve.²⁹⁶ Repiszky Tamás, a Jászi család avatott kutatója úgy vélte, a születési bizonyítvány téves adatának forrásául szolgáló hamisított keresztleveleket a családot megkeresztelő református lelkész már betérésükkel egy időben kiállította.²⁹⁷ A gyermekek nevelése, a válásváltás homályba fedése és az antedatált keresztlevelek egyaránt arra utalnak, hogy Jászi Ferencet elsődlegesen azon vágya motiválta, hogy gyermekeit minél teljesebben megváltsa az általa bizonyára értelmetlen teherként, sőt köztisztelőnek örvendő társadalmi pozíciója ellenére feltehetően stigmaként megélt zsidó származástól.

Az emancipáció bekövetkeztével a zsidóság stigmája a nagypolgárság esetében legfeljebb a keresztény társadalmi elitbe való integráció lehetetlenségében nyilvánult meg. Talán mert Tiszaeszlár a két réteg közeledését mindkét részről megakasztotta, a nagypolgárság körében az 1880-as években kevés áttérési esetről van tudomásunk. A 18 éves **tornyai Schosberger Ottilia** (1864–1936), tornyai Schosberger Henrik és Hellmann Zsófia „israeliták” lánya 1882. július 1-jén vette fel a keresztiséget a lipótvárosi plébánián, majd másnap feleségül ment báró Bornemisza Pálhoz, aki Ottiliával együtt állítólag egymillió

294 Uo. 545, 547–549.

295 Uo. 547.

296 Litván György: *Jászi Oszkár*, i. m. 19.

297 Repiszky Tamás: Ágas-bogas család, i. m. 173.

aranyforint hozományt kapott kézhez.²⁹⁸ Ottilia húga, **tornyai Schosberger Ilona** (1867–1926), aki 1883. október 15-én, csupán 16 évesen fogadott örök hűséget az elszegényedett, kenyerét pénzügyi fogalmazóként kereső gróf Batthyány Istvánnak, szintén közvetlenül házassága előtt térhetett át jövődöbelije katolikus hitére. Az ifjú pár nem élvezte hosszan a házasság örömeit, az esküvő után pontosan egy héttel Rosenberg Gyula budapesti ügyvéd, később szabadelvű párti képviselő egy nagy szenzációt keltő párbajban agyonlőtte a gróft, akinek özvegye 1886 tavaszán, immár reformátusként, lovag Offermann Viktor brünni nagyiparos felesége lett.²⁹⁹

A korabeli sajtóhíresztelések szerint Ilonával együtt szülei is katolizáltak, a mendemondák szerint a párizsi Madeleine-ben. A szóbeszéd azonban téves volt. Amiként apja, a zsidó hitűek közül 1863-ban elsőként magyar nemességet kapott, a dohánykereskedelemben megvagyonosodott Schosberger Sáje Wolf/Simon Vilmos, valamint testvére, a magyar zsidók közül 1890-ben elsőként magyar báróságot kapott Schosberger Zsigmond, Schosberger Henrik szintén zsidó vallásúként halt meg.³⁰⁰ A gazdasági tevékenysége mellett perzsa főkonzuli minőségében is ismert földbirtokos a zsidó közéletben nem játszott ugyan olyan jelentős szerepet, mint a PIH elnöki tisztségét 1859–1861, majd 1863–1865 között elfoglalt apja, de azért tagja volt a pesti Chevra Kadisa képviselő-testületének, pártfogó tagja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak, míg felesége, Hellmann Zsófia a Pesti Izraelita Nőegyletben tevékenykedett, amelynek alapító tagjai közé tartozott.³⁰¹ Schosberger Henrik halálakor, ahogyan ez a vagyonos zsidókhoz illett, a gyászoló család 1000 forintot adományozott a pesti neológ hitközségnek, 500-at a Chevra Kadisának, és ugyanennyit küldött a polgármesternek, „szegények közt való szétosztás céljából”.³⁰² A Kerepesi úti izraelita temetőben Schosberger Henrik felett a gyászbeszédet Kohn Sámuel pesti főrabbi tartotta, „a ki megkapó szavakkal méltatta az elhunytak közzgazdasági érdemeit, családja iránt való nagy

298 Ottilia áttéréséről: MNL OL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A64. teler. Az esküvőről: Eljegyzések, esküvők. *Pesti Napló*, 1882. júl. 3., esti kiadás. Újságkivonat in: *Jüdische Delikatessen*. Öregebb Bonyhády Perczel István tulajdona. OSZK Kt. Oct. Hung. 730/23, 70. f.; Bornemisza – Schosberger. *Katholikus Társadalom*, 1882. júl. 9. 1–2. A hozományról: Csiffáry Gergely: Szerelmi történet a párbajozó Magyarországon. *Új Hevesi Napló*, 11. évf. 2001. 1. sz. (<http://www.agria.hu/hnaplo/2001jan/>)

299 Nagy Sándor: Schosberger Ilona különös házassága. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla szerk.: *A felhalmozás mive*, i. m. 48–57.; Török Imre: *Kedves lovakról, furcsa emberekéről*, i. m. 85–88.; Avigdor Löwenheim: Zsidók és a párbaj. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 3. évf. 1992, 4. sz. 86.

300 OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/443: tornyai Schosberger Henrik.

301 Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története, i. m. 171.; A pesti Chevra Kadisa gyászjelentése: OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/443: tornyai Schosberger Henrik.; A társulat tagjai. In: Bánóczy József szerk.: *Évkönyv*. 1901. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 422.; Forrai Gábor: *A Pesti Izr. Nőegylet 1866–1891*. Bp., Hungária Könyvnyomda, é. n. [1891], 71.

302 Tornyai Schosberger Henrik. *Egyenlőség*, 1899. jún. 11. 10.

szeretetét és egyéb erényeit”, írta az *Egyenlőség*, tapintatosan elhallgatva lányai kitérését,³⁰³ noha nyilvánvaló, hogy Ottilia és Ilona katolizálása, pontosabban beházasodása a magyar arisztokráciába apjuk törekvéseit tükrözte, amiként bizonyára az is, hogy fiai körükön belül maradván gazdag zsidó családokból házasodtak.³⁰⁴

Amiként a korábbi korszakokat, úgy az 1880-as éveket is egy szerelmi házassággal záránk. Miután szege-di származású fuvaros vállalkozó férje tönkrement és elkeseredésében önkéntes véget vetett életének, a nyolcgyermekes Fischer Minna egy kis trafikot és lutris boltot nyitott a Kerepesi úton. Ide tévedt be egy nap a *Budapesti Hírlap* ifjú munkatársa, Benedek Elek, aki nyomban szerelemre lobbant az özvegyasszony

Fischer Mária

„aranyhajú szőke” lánya, az általa – és minden bizonnyal a keresztségben – Máriának nevezett **Fischer Mirjám** (1862–1929) iránt. Nem sokkal később szerelmet vallott a minden hozományt nélkülöző lánynak, aki viszonzta érzelmeit. Egy kérdés maradt:

„– Mária, én nem kívánom, hogy érettem elhagyja a hitét. De – igen, a főrendiházban – a polgári házasságot – leszavazták...

– Tudom.

– Meg tud-e válni érettem a hitétől?

– Meg.”³⁰⁵

Önéletrajzában menyasszonya áttéréséről Benedek Elek ennél többet nem írt, valójában ezt is úgy sikerült leírnia, hogy jövődöbelije zsidó származását meg sem említette, csupán tizenkét oldallal később jegyezte meg,

303 Uo.

304 Schosberger Lajos apja halála előtt öt hónappal, 1899 elején vette feleségül Feldheim Lionát, akivel, amint az előző fejezetben említettük, 1919-ben katolizált. Schosberger Rezső Brüll Ármin lányát, Terézt vette nőül, majd előzvegyülvén, 1910-ben újra házasodott, második felesége a szintén özvegy és dúsgazdag Deutsch Magdolna. 1936-ban zsidó vallásúként halt meg. Halálázások. *Egyenlőség*, 1908. márc. 15. 11.; Érdekes házasság a Lipótvárosban. *Az Est*, 1910. máj. 24. 7.; Budapest IV. kerületi polgári halotti anyakönyv-másodpéldány, bejegyzés ideje: 1936. ápr. 9. (Második feleségének utóneve itt Ilona.)

305 Benedek Elek: *Édes anyaföldem*, i. m. II. 26–27. Ld. még: Lengyel Dénes: *Benedek Elek*. Bp., Gondolat, 1974, 47–48.

miszerint felesége „Izrael népének” volt a sarja.³⁰⁶ Mindenesetre 1884. július 30-án Fischer Mária immár reformátusként lépett vőlegényével a Kálvin téri templom oltára elé.³⁰⁷ Boldog házasságban éltek, Benedek Elek halála után két nappal utána halt, már férje haldoklásakor mérget bevett felesége Ruth könyvének sorait íratta sírjára: „Ahová te mégy, oda megyek, és valahol lakol, ott lakom. A te néped az én népem, és a te Istened én Istenem. Ahol meghalsz, ott halok meg, és ott temettetem el.”³⁰⁸ (Ruth 1. 16–17.)

4. ÁTTÉRÉSEK A DUALIZMUS UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

Az 1880-as évek végére a politikai antiszemitizmus szinte teljesen megszűnt. Első felléptekor, az 1884-es országgyűlési képviselő-választásokon 17 mandátumot szerzett Antiszemita Párt 1887-ben már csak 11 képviselőt juttatott a Házba, ezután rövidesen széthullt, az 1892-es választáson a párt már nem szerepelt.³⁰⁹ Az 1890-es évek első felének az egyházpolitikai küzdelmek során fokozódó és bennük kicsúcsosodó liberális fellángolása a dualizmus kori magyar zsidóság aranykorát jelentette. Csakúgy, mint a millennium évére immár teljes pompában tündöklő nagypolgárság, a nyelvében és kultúrájában ekkorra nagyrészt elmagyarosodott zsidó középrétegek szintén jogos optimizmussal néztek a jövőbe. Ez a derűlátás jellemezte a neológ zsidó sajtót is, és különösen a közülük legbefolyásosabb *Egyenlőséget*. Ha a hetilap hangulatának alakulását nézzük, az 1890-es évek első fele és a világháborút megelőző évek között a különbség szembevetendő: az optimizmus e húsz év során fokozatosan pesszimizmusba, keserűséggel vegyes beletörődésbe fordult át. A neológ zsidóság első számú orgánuma a politikai hatalomból mindinkább kiábrándultan, a zsidók társadalmi befogadását illetően mind csüggedtebben nézett a jövőbe. A dualizmus utolsó évtizedei során történt áttérések szempontjából e korszak mégis egynek tekinthető. Mégpedig egyértelműen egy

306 Uo. 39. 1928-ban megjelent, találkozásukról és ébredő szerelmükről írt regényében Benedek már egyáltalán nem utalt felesége származására, így áttérésére sem, Mária apját a lehető legkevésbé „zsidós” hangzású Kendi János névvel látta el. Ld. Benedek Elek: *Mária. Regény levelekben*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1928].

307 Esküvő. *Budapesti Hírlap*, 1884. júl. 30. 5.

308 Benedek Marcell: Benedek Elek. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59. évf. 1955, 1. sz. 22–23. A Károli-fordítástól stilisztikailag eltérő szöveget a cikkben szereplő idézethez képest Benedek Elek és felesége sírjáról az interneten számtalan változatban található fénykép alapján korrigáltuk.

309 Antiszemita programmal, de pártonkívüliként vagy más párt tagjaként a régi képviselők közül néhányan még bekerültek a képviselőházba, így Istóczy Győző és Ónody Géza. Ld. Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*, i. m. 212, 222–223.

új korszaknak. A zsidó felekezetből kilépők zöme ekkorra már részben vagy teljesen akkulturalódott családokból származott, többsége a vallási hagyományokkal többé-kevésbé teljesen felhagyott, jelentős része zsidó mivolta iránt eleve indifferens családban nőtt fel.

Ezeknek az évtizedeknek további újdonsága két, eddig ismeretlen „típus” megjelenése, az értelmiségi pályát választó nagypolgári sarjaké és a családjuk által, feltételezhetően akaratukon kívül elkereszteltké. Ez utóbbiak közül itt csupán egy példát említenénk, hiszen e történetek elsősorban nem az áttérőkről, hanem az őket „elkeresztelő” családtagokról szólnak. 1906. március 19-én a PIH kórházában nagybetegen fekvő népszerű festőt, **Bihari Sándort** (1855–1906) katolikus felesége, Kindlovics Emília szolnoki tanárnő kérésére megkeresztelte a kórházba civil ruhában érkezett Odvorka Rudolf lipótvárosi káplán. Kitérés szándékát Bihari nem jelentette be a PIH-nél, barátai előtt többször mondta, hogy sohasem fog kitérni, a keresztelés tanúk nélkül történt. Biharit pár nappal később felesége átszállította a Vöröskereszt Győri utcai kórházába, ahol a házaspár egyházilag is egybekelt, és a festő úgy nyilatkozott: önszántából keresztelkedett meg. Valójában azt sem lehetett tudni, vajon megkeresztelése pillanatában öntudatánál volt-e (bár végakarátát ugyanezen a napon Weinmann Fülöp királyi jegyző előtt élőszóban s ép tudattal mondta el), egyes barátai szerint Bihari éppen azért kérte felvételét a zsidó hitközség kórházába, mivel tartott tőle, hogy felesége családja, amely az 1903 végén kötött polgári házasság óta szüntelen kérte, hogy térjen át, akaratán kívül megkereszteli. Közvetlenül a keresztelés után Bihari felesége a kórház gondnokának kijelentette: azért kereszteltette meg férjét, mert „zsidóként való meghalását gyermekére nézve hátránynak tartotta”. Bihari március 28-án hunyt el, a formális kitérés nélkül történt megkeresztelés hiába volt jogilag érvénytelen, a pesti és budai neológ zsidó hitközségek tiltakozása ellenére a festőt katolikusként temették.³¹⁰

Már az előbbi korszakokban is az áttért értelmiségiekről rendelkezünk a legtöbb ismerettel. A zsidó értelmiségiek számának növekedéséből fakadóan ez még inkább elmondható a dualizmus utolsó évtizedeiről. A zsidó közösség polarizálódásával az áttért értelmiségiek társadalmi-kulturális háttére mind változatosabb, a korábbiakhoz képest egy fontos különbséggel: a vallási ha-

310 Kitérés, betérés: Jegyzőkönyv Bihari Sándor elkereszteléséről, 1906. PIH, II-B-3. A PIH ügyésze által felvett jegyzőkönyv Lichtmann Soma, a zsidó kórház gondnoka vallomását rögzíti. Szabolcsi Miksa: Lélekablás. *Egyenlőség*, 1906. márc. 25. 1–5.; Mardocheus: A Bihari-esethez. *Egyenlőség*, 1906. ápr. 1. 1–2.; Három beadvány. *Egyenlőség*, 1906. ápr. 1. 2–4.; A Bihari-eset. *Egyenlőség*, 1906. ápr. 8. 11.; Keresztelés a zsidó-kórházban. *Budapesti Napló*, 1906. márc. 22. 8–9.; Kikeresztelkedés – zsidó kórházban. *Budapesti Napló*, 1906. márc. 22. 5.; Kikeresztelkedés a zsidó kórházban. *Pesti Napló*, 1906. márc. 23. 6. A kikeresztelkedett festőművész esküvője. *Pesti Hírlap*, 1906. márc. 24. 10.; Bihari Sándor esküvője. *Pesti Napló*, 1906. márc. 25. 12.; Bihari Sándor meghalt. *Budapesti Napló*, 1906. márc. 29. 5.; Bihari Sándor halála. *Budapesti Napló*, 1906. márc. 30. 6.; Bihari Sándor halála. *Pesti Napló*, 1906. márc. 30. 7.; Weinmann Fülöp közjegyző iratai: 1906, Bihari Sándor festőművész végrendelete. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), VII.184. – 1906 – 0426.

gyománnyokhoz szigorúan ragaszkodó családban, ortodox zsidó közegben felnőttek száma immár elenyésző. Jelentős részük továbbra is szerény kisiparos-kiskereskedő szülők gyermekeként látott napvilágot, de többen már (szak)értelmiségi középpolgár családokban nőttek fel, páran, mint említettük, nagypolgári családokban.

Két olyan férfival kezdjük, akiknek áttérését illetően ennek pontos időpontján kívül nem tudunk semmit. Célunk itt nem más, mint egy, az olvasókat esetleg érdeklő olyan életrajzi adalék említése, amelynek az érintettek általi teljes elhallgatása nem jelenti azt, hogy ez életükben ne játszott volna fontos szerepet. Az agglégény maradt, nevét Fischerről 1899-ben magyarosító művészettörténész, kritikus és író **Elek Artúr** (1876–1944) 25 éves korában, 1901. október 9-én és 24-én jelentette be kitérés szándékát a PIH rabbihivatalában. Szegény tisztviselő apját korán elvesztette, anyja, Roth Ida, a négy évvel korábban ugyanott kitért jeles üvegfestőnek, Róth Miksának volt a nővére, egyik tanújaként a szintén zsidó, de nem kitért, az 1929-ben kiadott *Zsidó Lexikon*ban munkatársként is közreműködő, Elekhez hasonlóan nyugatos Szilágyi Géza szolgált.³¹¹ A rabbiságon tett bejelentésének megfelelően katolikus vallásra tért Elek Artúr novelláiban a vallás mint téma nem merült fel, zsidó származásáról, áttéréséről soha nem nyilatkozott, amint ahogy általában „sohasem szeretett önmagáról beszélni”, emlékezett vissza 1956-ban a művészeti író Farkas Zoltán, igazolandó, amiért zárkózott természetű, magánéletéről a hozzá legközelebb állók előtt is hallgató barátja gyermekkoráról és ifjúságáról semmilyen információval sem szolgálhatott.³¹²

Bár verseiben **Gellért Oszkár** (1882–1967) előszeretettel fordult ótestamentumi motívumokhoz, aminek eredményeként egy 1927-es kritikájában Kassák Lajos „az ő, a földművelő zsidó” típusát vélte benne felfedezni,³¹³ áttéréséről ő sem nyilatkozott. Sőt: 1950-ben megjelent verses énekbe szedett önéletrajzában, illetve 1958 és 1962 között kiadott visszaemlékezéseiben a *Nyugat* munkatársa, majd 1920-tól a folyóirat megszűntéig egyik szerkesztője zsidó származásáról sem tett említést, gyermek- és fiatalkoráról is alig írt, szüleiéről sem mondott semmit azon kívül, hogy anyja kocsmáros lány volt, apja fizetését elkártyázó kishivatalnok, de nevüket sem írta le.³¹⁴ Kitérés szándékát a joghallgató Gellért Oszkár 20 évesen, 1902. július 24-én és augusztus

311 MZsL, TB. B/67.

312 Farkas Zoltán: Elek Artúr emlékezete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 60. évf. 1956, 3. sz. 336. Elek Artúrnak a középkori művészettel azonosított katolicizmus iránti vonzódása és a teljes „magyarrá válás” vágya egyvelegéből fakadó áttérése szenzibilis, bár bevallottan merőben spekulatív magyarázatára ld. Marianna D. Birnbaum: *Elek Artúr pályája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 21–23. Birnbaum magyarázatának logikai szépséghibája, hogy Gellért Oszkár téves állítása nyomán Elek Artúr megkeresztelkedését kisgyermekkorára teszi.

313 Kassák Lajos: Gellért Oszkár költészete. *Nyugat*, 1927, 14. sz. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00423/13232.htm>)

314 Gellért Oszkár: *Önéletrajz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950, 21.; Gellért Oszkár: *Egy író élete*. I.: 1902–1925. Bp., Bibliotheca Kiadó, 1958, 26–28. E minimális információk átvételén kívül Gellért fiatal éveiről életrajzírója is csak annyiban szolgáltat további információval, hogy

tus 12-én jelentette be a PIH rabbihivatalában, nyilatkozata szerint a katolikus vallásra készült áttérni. Úgy látszik azonban, hogy végül mégsem keresztelkedett meg, vagy ha igen, úgy a következő években visszatért a zsidó felekezet kötelékébe, mivel 1907 tavaszán kitérése bejelentése végett újból megjelent a PIH rabbiságánál. Ezúttal azt mondta, hogy felekezeten kívül szándékozik maradni, a PIH-hez április 23-án beérkezett polgármesteri értesítés szerint hivatalosan is ekként lett regisztrálva.³¹⁵ 1907. május 18-án valóban „vallás felekezeten kívül álló”-ként vette el a katolikus Horváth Gizellát, majd 1920. január 21-én a terézvárosi plébánián áttért a katolikus vallásra.³¹⁶

Elek Artúrral és Gellért Oszkárral szemben 1902-es áttérése előtt Schwarz Gusztáv több ízben nyilatkozott az *Egyenlőség* főszerkesztőjének, az 1913-ban megkeresztelkedett Nagy Endre áttérését megelőzően számos zsidó tárgyú elbeszélést, tárcát közölt felekezeti kiadványokban, a vele egyazon évben született és saját állítása szerint szintén 1913-ban katolizált Fenyő Miksa kései önéletrajzában részletesen írt zsidóságától való eltávolodásáról, sőt áttérését is megemlíttette. Vallásváltásuk oka mindazonáltal egyikük esetében sem deríthető ki egyértelműen.

Schwarz (1912-től Szász-Schwarz) Gusztáv (1858–1920) jómódú pesti családban született. Apja, az óbudai születésű Schwarz Ármin a semmiből emelkedett fel, korán árvaságra jutott, a zsidó község nevelte fel. Kereskedő lett, de fiatalkorában verseket is írt, a forradalom előestjén a Pilvax kávéházban a kereskedő ifjúság szónokaként szerepelt, tagja volt az 1868–1869-es zsidó Egyetemes Gyűlésnek, az 1870-es években a Bankgyűlés igazgatójává vált s maradt egészen 1900-ig, minekutána az izraelita leánykiházassító egyesület elnökeként szolgált, kétszer házasodott, hét gyermeke született.³¹⁷ Az első házasságából származó Gusztáv a fővárosban végezte el a gimnáziumot, majd a jogot, 1884-ben ügyvédi irodát nyitott, ugyanebben az évben a római jog magántanára lett a budapesti egyetemen, 1893-ban ugyanott címzetes rendkívüli tanár. Az *Egyenlőség*nek ekkor tett nyilatkozatában önnön példáját állította a kinevezésük érdekében kikeresztelkedő hitsorsosai elé, kitérésre buzdítva pályatársait: „Ha kenyértörésre került a dolog, ha arról volt szó, hogy vagy kikeresztelkedni, vagy

Szász-Schwarz Gusztáv

megadta szülei – Gellért József és Steiner Zsófia – nevét. Ld. Borbély Sándor: *Gellért Oszkár*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 9.

315 MZsL, TB. B/67. 1910 márciusában öccse, Gellért Hugó is kitért, kitérése bejelentésekor bátyja szolgált egyik tanújaként.

316 Budapest VIII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1907. máj. 18. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

317 Schwarz Ármin. *Egyenlőség*, 1911. ápr. 2., második melléklet, 2.

lemondani az egyetemi tanárság reményéről, az illető urak – vannak persze kivételek is – rendszeren beadták a derekukat. Szomorú, hogy nálunk bármily kiváló tudós is csak a keresztlevél segítségével juthat egyetemi tanárságra, de ha már úgy van, a zsidó tudósoknak erőseknek kellene lenniök és ha az intéző körök látnák, hogy célhoz nem jutnak, [...] a jég megtörnék és kineveznének zsidót is.”³¹⁸

Egy évvel később, 1894 szeptemberében Schwarz Gusztávot kinevezték a római jog nyilvános rendes tanárának. A budapesti tudományegyetem első zsidó vallású, Goldziher Ignáccal szemben nem csak címzetes nyilvános rendes tanárát az *Egyenlőség*, sőt az ortodox *Zsidó Híradó* is büszkén ünnepelte.³¹⁹ Bár a felekezeti életben Schwarz Gusztáv nem vett részt, az új egyetemi tanárt bemutató cikkében az *Egyenlőség* kiemelte, hogy gyermekkorában szülei alapos vallásos nevelésben részesítették: „Gymnazista korában talmudra is járt és az öreg Lustig bácsinak legkedvesebb tanítványai közé tartozott. Zsidó ismereteit, melyekkel számos kartársán túlesz, itt szerezte meg, s ha ezek a dolog természeténél, a választott pályánál fogva nem is lehetnek valami nagyon jelentékenyek, ebben a felekezeti ismereteket mellőző és a bennök való jártasságot szenvedő korban mindenesetre számba vehetők.”³²⁰

Az *Élet* című, harcosan liberális hetilap már jóval kisebb lelkesedést tanúsított. A dilettáns, de roppant ambiciózus Schwarz Gusztáv, írta a hetilap, kifejezetten felekezeti hovatartozása miatt kapta meg a nyilvános rendes tanárságot, „mutató számba menő bacilusként”, mint a liberális vitrinbe kirakható díszzsidó. A zsidóság számára azonban, jövendőlte meg a hetilap, „e kinevezésben nem lesz köszönet”, mely állítást azzal az észrevétellel támasztotta alá, hogy egyetemi próbaelőadását Schwarz „zsidó létére” éppen a zsidó újév napjára tűzte ki. „Nem lehet elég erősen elítélni azt az urat, kinek rendes tanári kinevezésén az egész magyarországi zsidóság ujjongott, s ki erre azzal válaszolt, hogy minden kicsiny vagy nagy ok nélkül a legnagyobb zsidó ünnepen tartotta első előadását. Hogy ez póz, az bizonyos”, írta a cikkhez fűzött lábjegyzetben a lap szerkesztője, míg a cikk írója, Schwarz Gusztávhoz szólva, ekképpen zárta írását: „Adunk Önnek egy jó tanácsot, melylyel a pesti izraelita hitközség halálját is kiérdemeljük: *keresztelkedjék ki!*”³²¹

Schwarz Gusztáv ezt 1902 őszén tette meg. A keresztiséget az erzsébetvárosi plébánián vette fel, a kitérés kötelezettséget mellőzve, vagyis törvénytelenül, a zsidó lapok által folyamatosan szapult Tóthfalussy Béla plébános közreműködésével.³²² A titokban tartani kívánt áttérés kitudódott, hetilapjában Szabolcsi Miksa hosszú cikkben számolt be az esetről. Hogy a jog tanára miért tért át titokban, a törvényt megkerülve, erre nézve Szabolcsi az *Élet* által

318 Rk. egyetemi tanár. *Egyenlőség*, 1893. júl. 14. 8.

319 Új egyetemi rendes tanár. *Egyenlőség*, 1894. szept. 7. 11.; *Hírek. Zsidó Híradó*, 1894. szept. 13. 9.; Fleischmann Sándor: Az első zsidó rendes jogtanár, i. m. 3–4.

320 Haber Samu: Schwarz Gusztáv dr. *Egyenlőség*, 1894. szept. 14. 4.

321 Szekeres András: Schwarz Gusztáv. *Élet*, 1894. okt. 14. 6–7.

322 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Dr. F. E. Budapesten. *Egyenlőség*, 1902. nov. 9. 8.

már Schwarz Gusztáv kinevezésekor felhozott érvben látta a magyarázatot: Schwarz „azért lett egyetemi tanárrá, mert zsidó volt”, ez pedig „erkölcsi lehetetlenséggé” tette felekezete elhagyását, amelyet ekképpen csak „bujkálva, törvényt szegve” mert véghezvinni.³²³

De miért tért át? – folytatta Szabolcsi: „Meggyőződésből? Két éve múlt, hogy dr. Schwarz Gusztávval egy kocsiban utaztam, 5 óráig tartott az út (Bécsből Budapestig), a mely idő alatt majdnem kizárólag a kitérés kérdését vitattuk. Már akkor is híre járt ugyanis, hogy dr. Schwarz Gusztáv kitért és én eziránt nyíltan kérdést intéztem hozzá. Kijelentette, hogy nem igaz. Ha tette volna, nyíltan tette volna. A jellem dolga, szólta, hogy ha az ember ilyet tesz, ne lopva tegye. [...] Beszélgettünk azután a kitérés indokairól és ezek között előfordult a meggyőződés is. De csak futólag. Ő arról szólta, hogy mint zsidó nem hisz. – Hát azt hiszi? kérdezém. – Azt sem hiszem, volt a felelet. [...] Mi vezethette hát? Az emelkedés vágya? Hisz mint zsidó lett rendes egyetemi tanár, mint zsidó lett udvari tanácsos, mint zsidó lett a jogi kar dékánja, láthatta tehát, hogy specialiter ő neki zsidósága nem ártott. Mi bírhatta tehát a valláscserére, ami végtére is defektus és nem csak a zsidók szemében? Házasság nem játszott közre, mert felesége, ki Budapest egyik legszebb asszonya, zsidó asszony. Az a meggyőződés sem vihette titokban, kerülő utakon az erzsébetvárosi plébánoshoz, hogy a zsidó ember nem lehet derék ember, míg a keresztény ember csak jó ember lehet, mert keresztény ember soha sem egymást, sem a máshtit nem bántja. [...] Mi bírhatta hát mégis arra, hogy arczul üsse fáját, övéit; hogy múltját, származását elrúgja? Egyszerűen könnyelműségből, meggondolatlanságból olyan kiváló és komoly férfiú ilyen lépést nem tesz. Hát mégis miért tette volna? Azt csak nem hiszi, hogy akik eddig gyűlölték, azok ezután szeretni fogják. Nagyon jól tudja dr. Schwarz Gusztáv úr, hogy akik a zsidót gyűlölik, azok a renegátot meg is vetik. Mi bírhatta tehát mégis a vallás cserére? Semmi. Nincs erre ok.”³²⁴

Az *Egyenlőség* főszerkesztője, aki egyértelműen nehezelt Schwarz Gusztávra, egy két évvel későbbi cikkében azonos észrevételek kíséretében újfent hangot adott értetlenségének,³²⁵ de további hét év múlva már tudni vélte a választ: egy 1911-ben közölt, a kitérések felelősségét a zsidó polgárság asszonyainak s leányainak nyakába varró, a nőket a zsidó vallás „belső ellenségei”-nek és a kereszténység „legtüzesebb térítői”-nek deklaráló írásában Szabolcsi Miksa többek között éppen Schwarz Gusztávot hozta fel például: „Schwarz Gusztávótól a kis bohócpárig, mely újabban a törvény kijátszásával vette föl a keresztiséget (ezt különben a jog nagy tudója is megcselekedte; megkerülte a törvényt ő is, s a plébános is, ki megkeresztelte): *mindenhol a nők voltak a térítők.*”³²⁶

323 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Utazás egy kitérés körül. *Egyenlőség*, 1902. okt. 12. 4.

324 Uo. 4–5.

325 Szabolcsi Miksa: Olasz zsidók között. VI. Fejezet a kitérésről. *Egyenlőség*, 1904. ápr. 17. 6.

326 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Fejezetek a nőről a zsidó kultuszban. *Egyenlőség*, 1911. okt. 15. 8.

Túl azon, hogy Szabolcsi, bár olykor kifejezetten megértőnek mutatkozott a nők emancipációs törekvéseit illetően, például ugyanezen cikk más részében,³²⁷ általában és a felekezeti sajtó többi férfi szerzőjéhez hasonlóan hajlamos volt a zsidó vallásosság és a felekezeti kötődés alábbhagyásáért minden felelősséget a nőkre terhelni, kérdés, hogy e vádat miért csak ekkor fogalmazta meg. Schwarz Gusztáv kitérésekor semmi rosszat nem mondott feleségéről, azt sem említette, vajon urával ő is áttért-e. Schwarz Gusztáv 1889-ben vette el Lustig Jankát, Lustig Mór tekintélyes aradi polgárnak, az aradi Chevra Kadisa elnökének a lányát.³²⁸ Az élete utolsó éveiben Pestre költözött Lustig Mór halálakor, 1901 augusztusában, a temetésre feljött Rosenberg Sándor aradi főrabbi a ravatálnál beszédet intézett a gyászolókhoz, méltatta az elhunyt mély vallásosságát, felekezete iránti elkötelezettségét, majd két fiához és egyetlen lányához fordulva arra kérte őket, megboldogult apjuk példája szolgálgjon „hagyatékul, tradícióul”, s kifejezte meggyőződését, miszerint „apáik hitéhez, mihez a megboldogult lelke minden szálával ragaszkodott, hűek fognak maradni”. Az *Egyenlőség* beszámolója szerint „a beszéd mélységes nagy hatást tett, úgy hogy a megboldogult leánya zokogva borult az agg főpap vállára”.³²⁹ Lustig Janka és Schwarz Gusztáv válása időpontját nem sikerült kiderítenünk, mindenestre az asszony 1904. július 16-án már reformátusként – és Lázár Janka néven – esküdött örök hűséget a szintén református, nála 16 évvel idősebb Láczy Leónak.³³⁰ Lustig/Lázár Janka vajon már férjével együtt 1902-ben kitért, ez esetben nyilván szintén a katolikus vallásra, majd Láczy Leóval kötött házassága előtt áttért a református vallásra? Avagy csak válása után és második házassága előtt keresztelkedett meg? Mivel e kérdésekre nem ismerjük a választ, Szabolcsinak e tekintetben szkepszissel kezelendő szavain kívül arra sincs válaszuk, vajon Schwarz Gusztáv valóban felesége hatására hagyta-e el felekezetét. Mivel válásuk után Schwarz Gusztáv 1906-ban sikerrel kérte felvételét az Országos Kaszinóba, majd 1908-ban újraházasodván, a nemesi származású perneszi Siklóssy Irmát, Vadnay Andor volt antiszemita párti képviselő, majd Csongrád megyei főispán özvegyét vette feleségül, elképzelhető, hogy áttérése a keresztény társadalmi elitbe való integráció vágyával magyarázható.³³¹

A nevét 1900-ban Groszról magyarosító **Nagy Endre** (1877–1938) az Ugocsa megyei Nagyszőlősen született, földbirtokát kártyán elverő nagyapjától apja, Grosz Salamon már csak egy kocsmát örökölt. Nagy Endre kilencéves

327 Amint írta cikke végén: „Szakítsunk az elvvel, mely jó volt a középkorban, hogy a mi szent tanunk a férfiaké s hogy a nők kötelességei a sátorra (az otthonra) szorítkoznak. Vegyetek már egyszer észre, hogy kiröpült a sátorból.” Uo.

328 Két lakodalom. *Egyenlőség*, 1889. nov. 3. 10.; Az aradi főjegyző jubileuma. *Egyenlőség*, 1889. márc. 12., melléklet, 3.

329 Halálozások. *Egyenlőség*, 1901. aug. 18. 10.

330 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1904. júl. 16.

331 Az Országos Kaszinó évi jelentése az 1906. évről. Bp., k. n. 1907, 57.; Vége a gyásznak. *Szentesi Lap*, 1908. aug. 9. 2.

korától Nagyváradon járt iskolába, nagybátyjánál élt, nyarait szülőfalujában töltötte, érettségi után Pesten, majd Nagyváradon jogot hallgatott, minden meggyőződés nélkül, annál lelkesebben kezdett viszont írni a nagyváradai, majd pesti lapokba. 1900-tól a fővárosban élt, 1907-ben a Bonbonnière kabaré konferansziéja, 1908–1913 között a Modern Színpad konferanszié-igazgatója, a magyar kabaré megteremtője.³³²

Gyermekkora szülőfalujáról Nagy Endre *Fatornyos hazám* címmel a *Nyugat* 1932. évfolyamának 7., 9. és 10. számaiban közölte visszaemlékezéseit, művében az ekkor már közel két évtizede áttért író zsidó származására nem tett utalást. Nem mintha a kérdés nem érdekelte volna. Ifjúkora Nagyváradjáról, a Bonbonnière-ben és a Modern Színpad élén töltött éveiről, majd 1913–1914-es párizsi útjáról az 1930-as években közölt írásai bővelkednek egyes szereplők zsidóságára kiélezett anekdotákban, a hangnem kedvesen ironikus, a szerző látszólag teljesen fesztelen.³³³ Saját zsidó eredetéről azonban ezekben az írásokban sem írt, családja „felekezeti viszonyaira” vonatkozó egyetlen utalása gyermekei vallását illeti, akik, amint kiderül a Párizsban töltött időkről szóló beszámolójából, katolikus iskolába jártak, de a református hitben nevelkedtek.³³⁴

Nagy Endre 1906-ban házasodott, „vegyes házasságot” kötve a református Vaczó Eszterrel.³³⁵ Parasztcsaládból származó feleségével a fővárosban ismerkedett meg, ahol a faluról jött lány modellként kereste a kenyerét.³³⁶ Fiuk, ifj. Nagy Endre 1907-ben, Katalin nevű lányuk 1908-ban született. Polgári házasságuk-

Nagy Endre

332 Nagy Endre: Életutam. In [Nádas Sándor]: *Ki volt mi volt*, i. m. 84.; Bános Tibor: *Nagy Endre*. Bp., Athenaeum, 2000, 10–34. A szerző utalás szintén sem szól Nagy Endre zsidó származásáról.

333 Párizsi éveit bemutató emlékeit Nagy Endre az *Újság* 1935. július–szeptemberi számaiban közölte, *A kabaré regénye* a *Nyugatban* jelent meg, ugyancsak 1935-ben, nagyváradai ifjúságáról az *Újság* 1936. december 6. – 1937. március 21. közötti számaiban emlékezett meg. Ld. Nagy Endre: *Egy város regénye*, i. m.; Uő: *A kabaré regénye*, i. m.; Uő: *Párizs*, 1913. Bp., Palatinus, 2000.

334 Uo. 59–60.

335 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1906. jún. 21.

336 Bános Tibor: *Nagy Endre*, i. m. 23. Bánosnál Nagy Endre felesége Gizi néven szerepel.

kor az ifjú pár nem kötött megegyezést születendő gyermekeik vallására nézve, így azok a törvény értelmében nemük szerinti szüleik vallását követték, vagyis fiuk izraelita, lányuk református lett. Nagy Endre unokaöccsének emlékeiből tudjuk: házasságát özvegy anyja és testvérei rosszul fogadták. A szintén nagyszülősi Neufeld Béla 1906-ban, kevésbé nagybátyja esküvője után látogatott családjával Pestre. „Nagy volt az örömöm, Pestre kerültem. Nagy Endre vett bennünket gondjaiba. Szegény, akkortájt nagyon elárvultnak érezte magát, mivelhogy anyja és testvérei elfordultak tőle; keresztény lányt vett, aki ráadásul szegény volt, választott feleségül. A sajnószívű fiatal író, akkor a *Fidibuszba* és a *Pesti Naplóba* írt, nap mint nap velünk volt, elveszejtett gyöngédségét mind reánk pazarolta.”³³⁷ Nagy Endre anyjáról és testvéreiről ennyi információval rendelkezünk, a keresztény (ráadásul szegény) nővel való házasság elítélése zsidó identitásukról önmagában nem mond sokat, a vallási hagyományokhoz való viszonyuktól függetlenül a vegyes házasság elítélésében a zsidó polgárság széles rétegei osztoztak.

Hírlapíróként, mint mondtuk, Nagy Endre éveken át rendszeres szerzője volt a felekezeti lapoknak. Az *Egyenlőség* hasábjain 1897-ben közölt tárcájának időskorára megvakult dédanyja szolgált apropóként. Fiatalkorában, Lápосon, még régi idők jártak. „Akkor egy kis házikóba szorult a zsidó élete. Ki iparos volt, ki meg szatócs, de azért megéltek lassacskán, becsületesen. Szegény embernek szegény a vágya; könnyen élél az ilyen a földön.” Azóta megváltozott a világ, már a láposi zsidók házait is piros bádogtető fedte, zsidó volt a körorvos, az ügyvéd, még egy-két megyei hivatalnok is közülük került ki. Dédanyja ebből nem látott semmit, „az ő emlékezetében az a régi világ maradt meg”. Mikor egyetemista korában egy alkalommal a szerző hazaérkezett, dédanyja, aki már lépteiről felismerte, megkérdezte, hogyan is hívják. Válaszát értetlenül fogadta. „Endre... Az nem lehet! Ily nevet nem visel jóra való zsidó ember.” Melyik rabbinál tanul? – faggatta tovább. Nem rabbinál tanul, válaszolta Endre, egyetemre jár. Dédanyja erre már kifakadt: „Hát a talmud az semmi? Ehelyett Isten tudja, mi mindent nem szedsz a fejedbe.” Az idős asszony elbizonytalanodott, talán nem is a dédunokája az, megtapogatta arcát és örömmel vélte felismerni, hogy azért pajeszt hord. Nem pajesz az, hanem oldalszakáll, mondta neki dédunokája, majd zavartan magyarázkodni kezdett, ma már minden másképp van. Dédanyja nem értette, dühösen kiáltott rá: „Hallgass! Ma már másképp van? Hát a mai nap nem éppen olyan-e, mint a tegnapi nap? Tegnap volt Isten, ma meg már nincs? Hallgass...” Idáig a történet, amelyet Nagy Endre a következő elmélkedéssel zárt: „Oh szép mama, aki azóta künn fekszel a földben, én is nagyon, nagyon sok vihart éltem már át azóta. Talán voltak diadalaim is, de láttam a gonoszsgot, mely angol szabású ruhában jár; megtépták hitemet az emberben; csalódás vigyorgott rám, mikor célomat véltem elérni; láttam a legkönyörtelenebb harcot a kenyérért és láttam az eszmék alá rejtett önzést. És ilyenkor rád emlékezve, eszembe jut, hogy miért

337 Neufeld Béla: *Vivódó élet*. Gépirat. Bp., é. n. [1954], 19. OSZK Kt. Fol. Hung. 3430.

is nem lettem én szatócs abban a csendes kis faluban, hogy békés pipázgatás mellett tanulhatnám a talmudot, napi foglalatosságaim után...”³³⁸

A tárca publikálásakor 20 éves Nagy Endrének az *Egyenlőség*ben közölt alkalmi verseiben, így az antiszemita Egyetemi Nemzeti Párthoz 1900-ban intézett költeményében a neológ sajtó „klasszikus”, a támadásokkal szemben a nemzetet megosztó támadók jó magyarságát kétségbe vonó és a zsidók visszavonhatatlan magyarságát hirdető retorikája is megjelent,³³⁹ de a modern étellel szembeni kételyei eközben nem enyhültek, legalábbis az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905-ös évkönyvében közzétett elbeszélés szerint. A történet a hagyományos világból kiszakadó, egyes szám első személyben beszélő főhős és legjobb gyermekkori pajtása, a jámbor Chájem életpályája szembeállítására épült. A héder két legjobb tanulójának útjai konkrétan és szimbolikusan kamaszkorukban váltak el, a pályaudvaron, ahonnan a vonat Chájemet a pozsonyi jesiva felé vitte, míg a főhős a nagyváradi gimnázium felé vette útját. A gimnázium után a főhős jogra ment. Amikor negyedéves hallgatóként, immár számos szerelmi csalódással és egy-két párbajjal a háta mögött visszalátogatott szülőfalujába, apja elvitte Chájemhez, aki a jesiva után egy kis vegyeskereskedést nyitott, amely elég jól ment ahhoz, hogy el tudja tartani családját, és elég rosszul ahhoz, hogy eladópultja mögött bőven maradjon idő a Talmud tanulmányozására. „Látod, ő már célhoz ért”, mondta apja a fiának, „és a mi a legfőbb, ő tudja már, hogy hova halad, mi lesz belőle, de te... hány párbajod lesz még neked, hány sebet fogsz még te kapni az életben...” E beszélgetésnek már több éve, zárta szavait a szerző, az idők új sebeket, újabb csalódásokat hoztak, de mind azóta, sikereitől és kudarcaitól függetlenül, „mindig elémbe bukkan annak a görnyedő, koravén embernek az alakja és eltűnődöm a kérdésen, hogy vajon nem lett volna-e igazán bölcsőbb, ha bevártam volna akkor a Chájem vonatát”.³⁴⁰ A legolvasottabb zsidó hetilapban publikáló, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat pesti felolvasóestéin részt vevő Nagy Endre írásai semmiben sem rítak ki a neológ sajtóban ez időben megjelent tárcairodalomból, sem nosztalgizáló tónusukban, sem a régi világ idealizált bemutatásában.

A felekezeti kiadványok mellett Nagy Endre az országos sajtóban is publikált zsidó tárgyú cikkeket. Itt olykor az ortodox zsidók észjárásán csipkelődött,³⁴¹ máskor kis anekdotákkal illusztrálta – hirdette – a zsidók elmagyarosodását, így a *Független Magyarország* számára 1907-ben írt, *A fajmagyar* című tárcájában, amelynek történetét, állította, egy angol festőnő mesélte el neki Párizsban. A hölgy Temes megvében vendégeskedett egy magyar magnásnál. A vendégek, a környék magnás urai és hölgyei éppen olyanok

338 Nagy Endre: A szép mama. *Egyenlőség*, 1897. aug. 1., melléklet, 2.

339 Nagy Endre: Az egyetemi nemzeti párthoz. *Egyenlőség*, 1900. szept. 23. 5.

340 Nagy Endre: Ki a bölcsőbb? In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1905, i. m. 157–163.

341 (*) [Nagy Endre:] Egy mogorva úr észrevételei. A két csodarabbi. *Független Magyarország*, 1907. febr. 22. 15–16.

voltak, úgy viselkedtek és öltözködtek, mint az angol felsőbb körök. A *couleur locale*-t hiányoló festőnő elmondta házigazdájának, hogy szeretne végre egy „igazi magyart” is látni. „Egy fajmagyart. Olyan hamisítatlan vad magyart.” Házigazdája megígérte neki, hogy kívánsága nemsokára teljesül. Másnap a verandán üldögélt a társaság, amikor megérkezett a beígért férfiú. Kocsiját két szilaj paripa vezette, amelyek egy füttyére megtorpantak, mintha földbe szegteék volna a lábukat. A „vadmagyar” tökéletesen megfelelt az angol hölgy elvárásainak: tüzes fekete szem, hegyes bajusz, feszes nadrág, zsinóros csizma, kezében pálca. A festőnő elragadtatva nézte a férfit, akit, mint kiderült, Fischer úrnak hívtak... „Hát persze”, írta végszóként Nagy Endre, „egyetlen fajmagyar volt ott a környéken: Fischer úr, az árendás”.³⁴²

Nagy Endre 1913 májusában tért át felesége református vallására, nem sokkal azelőtt, hogy a Magyar Színpadot otthagyva, családjával Párizsba utazott.³⁴³ Mivel fia még nem töltötte be hetedik életévét, apja vallását követve ő is reformátussá vált. Nagy Endre áttérését a cionista sajtó hozta nyilvánosságra. „A bocherből lett kabaré tulajdonos kikeresztelkedett. Nem tud róla senki, csak a jól beavatottak”, írta a *Zsidó Szemle* 1913. május 15-i számában, kissé álnokul hozzátéve: „Most, hogy végleg Párisba készül, magyarságával együtt zsidóságát is itt hagyja.”³⁴⁴ Nagy Endre áttérését egy hónappal később a *Múlt és Jövő* is megemlítette: „Nagy Endre, aki mint zsidó kabarétulajdonos szerezte hírnevét, vagyonát, mint Nagy Endre Boldizsár Lajos Mária sem lesz nagyobb író.”³⁴⁵ Nagy Endre sikeres, híres és vagyonos emberként tért át, a közegben, ahol mozgott, a pesti újságíró-, művész- és bohémvilágban felekezeti státusza nem jelentett hátrányt, már csak azért sem, mert e státuszban e rétegek tagjainak jelentős része osztozott vele. A kabaré mestere nem szomjúhozott címek, plecsnik után, sem arra, hogy befogadást nyerjen a „társaságba”, élete végéig ugyanabban a miliőben élt és dolgozott. Áttérését megelőző írásaiban nincs jele annak, hogy önnön zsidó mivoltát stigmaként élte volna meg, hogy ellentétet látott volna „magyar”, illetve „zsidó” mivolta között, nosztalgizáló zsidó tárgyú elbeszéléseiben a hagyományos-nyugodalmas falusi zsidó világot nem a magyarsággal, hanem az értelmetlenül törtető modern városi élettel állította szembe. Áttérése után született írásaiban nincs semmiféle, esetleges keresztény vallási érzületére vonatkozó megjegyzés, egyes szereplők zsidóságáról, a zsidók sajátos társadalmi helyzetéről elejtett megjegyzései nem árulkodnak személyes feszültségről, ellenérzésről, a zsidóságtól való elhatárolódás vágyáról. Sőt! Fél évvel megkeresztelkedése után Nagy Endre közölt egy tárcát a ros hájának alkalmából négy melléklet-

342 Nagy Endre: A fajmagyar. A »Független Magyarország« eredeti tárcája. *Független Magyarország*, 1907. szept. 1. 2.

343 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1906. jún. 21. Az áttérés feljegyezve az »utólagos bejegyzések/kiigazítások« rovatban. A kereszteleési bizonyítványt május 21-én állították ki, a valamivel korábbi kereszteleés pontos dátuma nincs feltüntetve.

344 Nagy Endre. *Zsidó Szemle*, 1913. máj. 15. 3.

345 Secundus [Patai József]: Renegát írók. *Múlt és Jövő*, 3. évf. 1913, 6. sz. 276.

tel megjelenő *Egyenlőség* „Gyermekszoba” rovatában.³⁴⁶ Az ifjúkori emléket közlő könnyed tárca jellegtelen, a friss konvertitának a zsidó hetilapban való publikálása annál meglepőbb. Felesége kívánságának engedve tért át? Mert úgy vélte, vallásában őt automatikusan követő fia jövőjét így mégiscsak megkönnyíti? Talán még ez utóbbi a legvalószínűbb.

Fenyő Miksa (1877–1972) visszaemlékezései a müncheni *Új Látóhatár* 1964–1968 közötti számaiban jelentek meg.³⁴⁷ A *Nyugat* egyik alapítója, indulásától 1917-ig a folyóirat társszerkesztője, a századforduló politikai-irodalmi küzdelmeinek központi szereplője, és nem mellékesen a Gyáriparosok Országos Szövetségének, a GYOSZ-nak 1904-től titkára, majd 1917-től 1938-ig ügyvezető igazgatója, 1948 óta külföldön, az 1960-as években New Yorkban élt. Emlékiratait 87–91 éves kora között vetette papírra. A zsidó vallás iránti gyermekkori viszonyáról, a vallástól való eltávolodásról részletesen értekezett, megemlítette zsidó volta miatt kamaszkorában ért bántalmait, sőt áttérését is, ennek okát illetően írása azonban nem nyújtott magyarázatot.

A nevét 18 éves korában magyarosító Fenyő Miksa Bács-Bodrog megyében, a zömében katolikus lakosságú Mélykúton született, a zsámbéki Fleischmann Fülöp szabómester és a várpalotai születésű Melczer/Meltzer Lujza legkisebb, számban tizennegyedik, az élve maradtak közül hetedik gyermekeként.³⁴⁸ Szülei már beszéltek magyarul, gyermekkorában anyja vele együtt olvasta Jókait, akit már csak azért is szeretett, mert, amint mondta fiának, „nála olyan szép karaktere van a zsidónak”.³⁴⁹ Mélykút zsidó lakosai még tartották a vallási hagyományokat, a közeg bemutatásával Fenyő egyben tőle való elidegenedésének okát is megjelölte: „Zsidó imaház is volt a faluban; tán huszonöt zsidó család élt ott, kik előteremtették, nem könnyen, az előimádkozó és a tanító költségeit. Templomuk földes padlójú két egyszerű szobából állt, egymástól derékig érő fakorlattal elválasztva, hogy a férfiak és a nők külön hir-

Schöpflin Aladármé, Lányi Sarolta és Fenyő Miksa

346 Nagy Endre: Simsi. *Egyenlőség*, 1913. szept. 28., második melléklet, 7–8.

347 Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*. (1964–1868) Bp., Argumentum Kiadó, 1994.

348 [Fenyő Miksa:] Fenyő Miksa. In [Nádas Sándor]: *Ki volt mi volt*, i. m. 29.

349 Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*, i. m. 101.

dethessék az Isten dicsőségét. A férfiak az első szobában imádkoztak, ahol a frigyszekrény állt az Ótestamentum pergamentekercsével. Nem kedveltem az imaházat; ünnepi gyülekezetét, fehér lepelbe öltözött férfijaival, kik érthetetlen nyelven egyhangon mormolták imáikat. [...] Idegenkedésemnek forrása nyilván az volt, hogy apám, kit igen szerettem, s ki tekintély volt előttem, nem volt vallásos ember, s keveset törődött a zsidó szertartásokkal. Nagy ünnepek alkalmával – Újévkor és engesztelés napján – a templomba ment, de soha nem vett részt a szombati istentiszteleten –, nagy néha egy halott emlékeztetere tartott esti misén, ha a halott rokonsága külön megkérte erre, mert hogy legalább tíz férfinak kellett ott imádkoznia, ez volt a vallás parancsa. »Miért kell ehhez tíz ember?« – kérdeztem apámtól. »Ha egyszer az Isten úgy rendelte, hogy kilenc kevés neki, akkor ezen ne rágódjunk, nyugodjunk bele.« Bele is nyugodtam. Sokáig így voltam a Biblia minden tételével: kétségeim voltak, fölvettem egy-egy kérdést, s aztán okoskodás nélkül fogadtam el tételeit. Az észszerűség kora úgylát elég korán következett el.»³⁵⁰

Érzelmektől függetlenül, a nagyünnepeket Fleischmann Fülöp megtartotta, és talán az ünnepek rítusaihoz jobban ragaszkodó anyjának köszönhetően, egyes szertartások megragadták legkisebb fia fantáziáját, emlékezetes és ünnepélyes eseményként maradtak meg benne, „az engesztelés napja” például „majdnem hogy nemesítőn” hatott rá.³⁵¹ Hiába azonban a szép ünnepek, és hiába a héder, ahol Fenyő megtanult héberül olvasni, mire tízéves korában felment a fővárosban élő apai nagybátyja családjához, hogy a Sütő utcai (később fasori) evangélikus gimnáziumban folytassa tanulmányait, a vallással már szakított: „Hitemhez korán hűtlen lettem. Apám példája, ki a pogányságig közönyös volt a zsidó vallás minden rítusa iránt – arra, hogy más vallás rítusával törődjön, eszébe sem jutott –, nyilván hatott rám; kényelmesebb is volt a rítusokkal nem törődni. Pestre kerülve vallásom formális parancsaival egyáltalán nem törődtem, lényegével még kevesebbet.”³⁵² Majd jöttek a gimnáziumi évek, „jelentkeztek olvasmányaim hatásai is”. Heine és Schopenhauer révén eljutott Spinozáig, Spinoza nyomán „a kényelmes agnoszticizmus”-ig. „Hogy vitatkoztam-e ifjú koromban erről a kérdéstről, próbáltam-e valakit hitetlenségem hitére téríteni, nem tudnám megmondani – férfi koromban bizonytalannal nem. Annaira, hogy soha erről gyermekeimmel, vagy gyermekeim előtt nem beszéltem, engedtem, hogy ezzel a kérdéssel maguk bajlódjanak. Nem hiszem, hogy sokat bajlódtak, hamarosan elkövetkeztek az idők, mikor a vallások kérdését elemi erővel elsöpörte a gyilkos faji kérdés. Hogy aztán hogy történt, hogy katolizáltam, erről a maga helyén mondom el áttérésem történetét.”³⁵³

350 Uo. 24–45.

351 Uo. 26.

352 Uo. 69.

353 Uo. 70–71.

A történetet azonban Fenyő Miksa nem mondta el. Gimnáziumi éveikapcsán megemlékezett a „megaláztatásokról, azokról a szándékos vagy akaratlan utalásokról zsidóságomra, melyekre oly fájdalmasan reagáltam, hogy ma is, több mint hetven év múltán, pontosan föl tudnám sorolni ezeket”, de nem sorolta fel őket, olvasóit Szomory Dezső hasonló élményeiről beszámoló írásához utalta,³⁵⁴ további, zsidó származásához fűződő viszonyát árnyaló információval nem szolgált. Annyi bizonyos, a 26 éves korában, 1903-ban házasodott Fenyő gyermekeinek, az 1904-ben született Györgynek, a rákövetkező évben született Ivánnak és az 1910-es születésű Annának semmiféle vallásos nevelést nem nyújtott, aminthogy az is nyilvánvaló: az áttéréssel szemben már évekkel önnön vallásváltása előtt sem lehetett különösebb kifogása, különben 1907-ben aligha asszisztált volna tanúként Fodor Ferenc hírlapíró és felesége kitérésénél.³⁵⁵ Saját elmondása szerint Fenyő az első zsidótörvény előtt 25 évvel, vagyis 1913-ban katolizált, az áttérés dátumáról önéletrajzában csupán egy anekdota kapcsán tett említést, de az esemény történetével adós maradt.³⁵⁶ Fenyő Miksáné született Schöffner Aurélia/Aranka 1918 elején jelentette be kitérését a budai neológ hitközség rabbiságánál.³⁵⁷

A dátumok ugyan nem stimmelnek, de könyvében Fenyő mégis megemlíti egy eseményt, amely magyarázatul szolgálhatna áttéréséhez. Gratz Gusztáv lemondásával 1917-ben megürült a GYOSZ ügyvezető igazgatói posztja. Fenyő mindent bevetett, hogy az állásra őt nevezze ki az igazgatóság. A versenyben azonban hendikeppel indult: „A GYOSZ-nál merev hagyomány volt, hogy az ügyvezetői állást keresztény emberrel töltsék be – ez még abból az időből eredt, amikor ez az árja fogalom még nem bírt közjogi jelentőséggel, de a gyakorlatban valamennyire számításba vették. Tehát árja és lehetőleg országgyűlési képviselő. Az első ügyvezető igazgató, Neményi Ambrus nem volt árja, de képviselő volt. Az utána következő két igazgató: Hegedüs Lóránt s Gratz Gusztáv mindkét követelménynek megfelelték: árjak voltak, képviselők voltak, s emellett tudásuk is képesítette őket erre az állásra. Szóval én alig jöhöttem számba.”³⁵⁸ Miért is? Mert azonkívül, hogy többszöri kísérlete dacára nem választották meg képviselőnek, nem volt „keresztény”, vagy inkább – a hangsúly a szövegben ez utóbbin van: mert nem volt „árja”? És mit is takart e kifejezés? Nem minősült „árjának”, mint a keresztény eredetű Hegedüs és Gratz, avagy mint a zsidó felekezetű Neményi Ambrus? Elképzelhető, hogy e poszt betöltésénél a GYOSZ többségében zsidó (származású) vezetősége³⁵⁹ keresztény alatt valóban keresztény eredetűt értett, de nem

354 Uo. 55.

355 MZsL, TB. B/67.

356 Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*, i. m. 139.

357 Hitehagyottak. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 9. évf. 1918, 3. sz. 15. A kitérték listájában Fenyő Miksáné neve „Schaeffer Ella”-ként került bejegyzésre.

358 Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*, i. m. 207.359 Ld. George Deák: *The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary: The Role of the National Association of Industrialists*. Boulder, Westview Press, 1990, 64–66.; Uő: *The Search*

csodálkoznánk, ha további kutatások révén kiderülne: Fenyő nem 1913-ban, hanem négy évvel később katolizált, áttérése közvetlen okát tekintve tisztán gyakorlatias szempontból.

Ez utóbbi szempont, a zsidó felekezeti státusz jelentette társadalmi hátránytól való megszabadulás, a jövőbeli karrier megkönnyítése, illetve egy állás megszerzése lehetett Somló Bódog, Szabó Ervin, Karsai Sándor és Lukács György áttéréseinek közvetlen oka. A mód feltételes, mivel áttérésük motivációiról ismereteink szerint egyikük sem nyilatkozott. Hogy a felekezetváltás közvetlen oka pragmatikusnak tekinthető, nem jelenti azt, hogy a döntésben nem játszottak közre más megfontolások, sem azt, hogy lépésük mélyebb motivációit nem ez utóbbiakban látták. Ketten szerény jövedelmű, illetve elszegényedett családból származtak, ketten kifejezett jómódban születtek.

Somló Bódog (1873–1920) 1891. augusztus 31-én, 18 éves korában, Temesváron tért a katolikus hitre.³⁶⁰ „1873. július 21-én született Pozsonyban, közepes jövedelmű és műveltségű, otthon még németül beszélő zsidó családból. Az apa foglalkozása következtében – az Osztrák–Magyar Vasutak tisztviselője volt – a család gyakran költözött, így aztán Somló az elemi iskolát Budapesten, a gimnáziumot Zsolnán, Trencsénben és Temesvárott végezte.”³⁶¹ A *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság egyik – a polgári radikális mozgalomtól utóbb eltávolodott – alapítójának gyermekeveiről Litván

Somló Bódog

György által nyújtott összegzéshez nem sokat tehetünk hozzá. Gaal György szerint a Fleischer Félix néven született jogtudós szülei, Fleischer Lipót és Weinberger Jozefa/Jozefin egymás közt nem németül, hanem jiddisül beszéltek.³⁶² Fiaikkal mindenesetre németül leveleztek. Somló Bódog egy öccséhez intézett leveléből tudjuk: apjukkal ellentétben, anyjuk nem értett magyarul.³⁶³ Az OSZK kéziratárában őrzött családi levelezés Somló, illetve szülei zsidóságukhoz való viszonyáról semmit nem árul el.

Amint egy kamaszkori barátja Somlónak írt leveléből kiderül, volt iskolatársai úgy tudták, hogy már 1890 nyarán áttért. Szeghy

Sándor (utóbb Ernő) teológiai tanárral Somló a zsolnai katolikus algimnáziumban ismerkedett meg, Szeghy onnan Lőcsére, Somló Trencsénbe ment, levelezésükből egy kivétellel csak Szeghy levelei maradtak fenn. „Tervedet”, írta a 18 éves Szeghy a 17 éves Somlónak 1890. április 9-én, „a melyet utolsó előtti leveledben közöltél velem, nagy örömmel olvastam; fogadd őszinte üdvözlétemet hozzá. S most halld meg az én tervemet, mert nekem is van egy, még pedig épp oly fontos és egész életre szóló, mint a tiéd: szándékom belépni a ciszterci rendbe.” Lehetséges, hogy az említett terv Somló áttérésére vonatkozott? Erre utal Szeghy következő, 1890. július 30-i levele. „Haza utaztamban Zsolnán töltöttem egy éjet, ugyanis a trencsényi vonalon utaztam haza, s ekkor találkoztam Gyuris Emillel, Pribozskyval, és Wittmannal azt a hírt hallottam rólad, hogy hitünkre tértél és kis pap lettél. Nem akartam elhinni, habár a hír első részére el voltam készülve, de annyira erősítették, hogy most magam sem tudom, hogy higgyem-e, nem-e? Kérlek, világosíts fel.”³⁶⁴ A felvilágosítás nem késett. „Ami zsolnai híredet illeti”, írta Somló Érsekújvárról 1890. augusztus 16-án, „annak egy szava sem igaz és el sem tudom képzelni, hogy mi alapja lehetett ennek. Azt szokták mondani, hogy minden hírből igaz valami, de ezen esetben nem lehet alkalmazni.”³⁶⁵ A válasz fényében az is kétséges, vajon áttérési szándékáról Somló korábban vallott volna barátjának. A temesvári főgimnázium 1890/1891-es értesítőjében, vagyis az érettségi évében Somló már magyarosított utónévvel, mint Fleischer Bódog, de még izraelita vallásúként lett feltüntetve.³⁶⁶ Áttérése időben egybeesett 1891-ben Temesváron történt hivatalos névmagyarosításával.³⁶⁷

A már csak az áttérés korai ideje miatt is feltételezhető gyakorlati megfontolás mellett Somló áttérésének egyéb motivációi ismeretlenek, későbbi naplóiban, leveleiben a kérdésre nem tért ki. Fennmaradt egy levél, amelyet keresztapja és egyben feltehetően keresztelő papja, bizonyos Hügel plébános intézett hozzá 1899 nyarán. Ebből kiderül, Somló a plébános több levelét válaszatlanul hagyta, majd mégis beszámolt neki élete fejleményeiről, noha nem annyira szellemi fejlődéséről, mint inkább szakmai előmeneteléről. A plébános örömmel vette, hogy keresztfia „előkelő existenciát” szerzett magának, de sajnálkozva írta: nem tudja, vajon keresztfia „az örök igazságtól” elfordító modern filozófusok által „miképp lett befolyásolva”.³⁶⁸ Valószínű, hogy a több levelet válasz nélkül hagyó Somló végül inkább

for an Urban Alliance: The Politics of the National Association of Hungarian Industrialists [GyOSz] before the First World War. In: Michael K. Silber szerk.: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*, i. m. 210–211.

360 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 134.

361 Litván György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 16. évf. 1973, 8. sz. 33.

362 *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 201.; Gaal György: Zsidó és zsidó származású tanárok a kolozsvári egyetem tanári karában. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 11. évf. 2000, 1. sz. 93.

363 Somló Bódog Somló Gusztávnak, 1897. júl. 4. OSZK Kt. Levelestár.

364 Szeghy Sándor Somló Bódognak, 1890. apr. 9., 1890. júl. 30. OSZK Kt. Levelestár.

365 Fleischer Bódog levele ismeretlenhez, 1890. aug. 16. OSZK Kt. Levelestár. Az OSZK katalógusa által „ismeretlennek” titulált címzett kilétét Schweitzer Gábor és Halász István fedte fel. Ld. Schweitzer Gábor – Halász István: *Peregrináció Germániában*. Somló Bódog a lipcei és a heidelbergi egyetemen (1896–1897). *Jogtudományi Közöny*, 65. évf. 2010, 6. sz. 293.

366 Uo.

367 *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 201.

368 Hügel plébános Somló Bódognak, 1899. aug. 27. OSZK Kt. Levelestár.

Szabó Ervin

csupán udvariasságból írt a plébánosnak. Visszaemlékezéseiben kamaszkori barátja, Szeghy Sándor/Ernő pár sorban megemlékezett Somlóról. Bár több állítása téves (úgy tudta, hogy Somló protestáns lett, s hogy édesanyja kolozsvári sírja mellett golyóval oltotta ki életét, holott Somló felakasztotta magát, igaz, valóban édesanyja sírja mellett), meggyőződésében, miszerint Somló áttért, de nem lett hívő, bizonyosan igazat adhatunk neki.³⁶⁹ A vallására katolikus, „hitére” agnosztikus Somlót a Házsongárdi temető lutheránus sírkertjében helyezték örök nyugalomra, temetésén Ravasz László református püspökhelyettes felekezethez nem kötődő beszédben búcsúztatta.³⁷⁰

Szabó Ervin (1877–1918) 1895-ben, még nem egészen 18 évesen tért át a református vallásra. A családnevét 1892-ben, utónevét áttérésekor magyarosító, vagyis keresztnévét felvevő Szabó Ervin az Árva megyei Szlanicán született. Az észak-felvidéki, zömében szlovák faluban mintegy 40 zsidó család élt. Nagypapjától, a morva vagy sziléziai származású Schlesinger Hirsch Sámuel-től apja, a már iskolázott Schlesinger Gyula egy jól menő, fénykorában állítólag 150 munkást alkalmazó kékfestő üzemet örökölt, egy ideig banktisztviselőként is dolgozott. Felekezeti elkötelezettségére utal, hogy a szlanicai zsinagógát saját költségén építtette fel. Feleségének, a Szlanicával szomszédos Dluhán született Pollacsek Lujzának a családja, írta Szabó Ervinnek szentelt biográfiájában Litván György, „jómódban és polgárosultságban alighanem fölülte állt a Schlesingeréknek”, a család birtokában állt a környék első nagy gőzmalma, az Ungvári Múmalom. A házaspárnak hét gyermeke született, utolsó előttiként Szabó Ervin, azaz Schlesinger Sámuel Ármin. Apja nem sokkal születése után öngyilkos lett, „állítólag azért, mert a kibontakozó gyáripár tönkretette és csődbe juttatta az ő kisüzemét is”. Halála után a család Ungvárra költözött, az özvegy az ott élő, még jómódú családjánál keresett támaszt, lakást kapott tőlük, némi szülői segílyt, maga is dolgozott, így, ha nagy áldozatok árán, magától mindent megvonva, de fedezni tudta gyermekei taníttatását és úgy-ahogy fenntartotta a polgári életformát.³⁷¹

369 P. Szeghy Ernő O. C. D.: *Emlékeim*. Kassa, Veritas, 1944, 56.

370 Gaal György: Zsidó és zsidó származású tanárok a kolozsvári egyetem tanári karában, i. m. 93.

371 Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Bp., Századvég, 1993, 17–22.; A zsinagóga építtetésére vonatkozó információt Juhász Árpád Litván által is felhasznált cikkéből vettük. Ld. Juhász Árpád: Szabó Ervin szülőháza a szlanicai keresztúton. Bolyongás a nagy szociológus gyermekkorának árnyékában. *Magyar Nap*, 1937. máj. 23. 4.

Műveltség terén mindenképpen. A szülői házban ott sorakozott Dickens összes regénye, Schiller filozófiai írásai, Ferdinand Lassalle beszédeinek kiadásai. „A világirodalom legjavával már akkor ismerkedtem meg, amikor társaim még az iskolai szerzőkkel vesződtek”, emlékezett vissza Szabó Ervin. A feleségénél feltehetően hithűbb apa nélkül maradt család vallási szempontból is megfelelt a polgári elvárásoknak. Litván szavaival: „A zsidó ortodoxiát már az idősebb nemzedék is teljesen levetette. A levelezés nyomát sem mutatja vallásos életnek, viszont kiderül belőle, hogy a karácsonyt, húsvétot megünnepezték. A fiatalabb generációt nyilván még erősebben áthatotta a felvilágosultság szelleme, a művelődési és felemelkedési vágy s a nemzeti asszimilációs törekvés”, ennek „jeleként” fogható fel korai névmagyarosításuk: Adolf, Ottó, Alfréd és Sámuel 1892-ben még mind kiskorúként vették fel a Szabó nevet.³⁷²

Szabó Ervin áttérését Litván szintén „asszimilációs” törekvéssel magyarázta. Szabót tízéves korában írták be az ungvári katolikus főgimnáziumba. Roppant szorgalmas, törekvő, jeles tanuló volt, az osztály, majd az iskola egyik büszkesége. 1895 tavaszán, amint erről a fővárosban tartózkodó anyjának írt levelei tanúskodnak, feszült tempóban készült az érettségire, áttéréséről egy március 22-i, a mindennapi kis gondokról beszámoló levélben mellékesen értesítette édesanyját: „A húsvéti szünet után, még az osztályvizsga előtt meg akarok keresztelkedni, és keresztapámnak Hódoly [László] igazgatót választom. Mit szólsz az elsőhöz és a másodikhoz?”³⁷³ Fia után 16 évvel később úgyszintén áttért anyja válaszát, akihez Szabót élete végéig rendkívül bensőséges viszony fűzte, nem ismerjük. A gimnazista áprilisban keresztelkedett meg, az 1894–1895-ös tanévről kiadott iskolai értesítőben a nyolcadikos Szabó már „helvét hitvallású”-ként szerepelt. „Az elhatározás”, írta Litván, „bizonyára már régebben megérett benne, része volt az asszimilálódás útján tett tudatos lépéseinek. Vallásos meggyőződés nem kötötte régi hitfelekezetéhez, és nem vonzotta az újhoz: a református vallást bizonyára éppen annak viszonylagos liberalizmusa miatt választotta. Az időzítésnél az érettségire lehetett tekintettel.”³⁷⁴

Az érettségit egy hónappal megelőző áttérés tudatos időzítése felől aligha lehet kétség, a magát már ekkor is értelmiségi pályára szánó gimnazista nyilván tudta, hogy e pályán az érettségi bizonyítványban feltüntetett felekezeti státusz nem indifferens. A vallási közömbösség úgyszintén kétségtelen. Ami az „asszimilálódás”-t illeti, Litván György több írásában hangsúlyozta: a századforduló progresszív értelmiségének zsidó tagjaiban „nem volt zsidó öntudat, ellenkezőleg, ők szenvedélyes asszimilánsok vol-

372 Litván György: *Szabó Ervin*, i. m. 22.

373 Uo. 24. A teljes levélre ld. Szabó Ervin: *Levelezése*. I.: 1893–1904. Szerkesztette Litván György és Szűcs László. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1977, 22–26.

374 Litván György: *Szabó Ervin*, i. m. 21–24.

tak”.³⁷⁵ A polgári radikálisok „jó felerészben zsidó eredetű vezetői”, írta másutt, „meggyőződéses asszimilánsok voltak, akik nem zsidóként, hanem magyar vagy éppenséggel keresztény magyarrá lett értelmiségiként kívántak a nemzeti értelmiséghez szólni”.³⁷⁶ Litván megválaszolatlanul hagyta a kérdést, vajon „szenvedélyes”, illetve „meggyőződéses asszimiláns” mivoltuk e teljesen szekularizált réteg egyes tagjait miként is vezette „keresztény magyarrá” válásukhoz. Aligha gondolható, hogy Szabó Ervin úgy vélte: a keresztség felvétele bensőleg magyarrá válásának velejárója, főhajtás Magyarország keresztény kulturális hagyománya előtt. Az viszont bizonyos, és ennek a jelentőségét Litván figyelmen kívül hagyta, hogy Szabó „zsidó öntudattal” soha nem rendelkezett. Pozitív – akár vallási, akár kulturális vagy közösségi – élmény hiányában, zsidó származása kimerült a felekezeti státusza jelentette hátrány tudatában. Függetlenül ekképpen a keresztény felekezetbe való *belépés* esetleges lelki indítékaitól, a *kitérés*, a zsidó felekezeti kötelektől való megszabadulás Szabó Ervin számára logikus, magától értetődő lépésként kínálta magát.

Míg Somló Bódog és Szabó Ervin szerény, illetve elszegényedett családból származtak, **Lukács György** (1885–1971) vagyonos, saját kifejezése szerint „kapitalista, »lipótvárosi« családból” származott.³⁷⁷ Apai nagyapja,

Balázs Béla, Hamvassy Anna és Lukács György

Löwinger Jakab szegedi paplankészítő volt, vallásos zsidó és hazafi, aki 1848-ban otthagyta családját és beállt honvédek. Lukács György húga, Mária szerint „csak a nevét tudta leírni”, ami bizonyára azt jelenti: írni csupán héberül, illetve jiddisül tudott, hiszen nem valószínű, hogy feleségének, Pollák Juliannának/Julie-nek neves talmudista apja, Pollák Zsigmond odaadta

375 Litván György: Szellemi progresszió a századelőn, i. m. 23.

376 Litván György: Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban, i. m. 313.

377 Lukács György: Előszó. In: *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1970, 5. Az Andrássy út 107.-ben, majd a Nagy János (ma Benczúr) utca 11.-ben felnőtt Lukács a „Lipótvárost” kora szokásának megfelelően rétegmegjelölésként használta. Amint maga mondta gyermekkorára kapcsán: „Az Andrássy út vidéke a Lipótvárosnak egy külvárosa volt akkor, az előkelő lipótvárosi emberek itt éltek, ezen a környéken.” Lukács György: *Megélt gondolkodás*, i. m. 89.

volna lányát egy írástudatlan férfihoz.³⁷⁸ „Az volt az ő üzleti elve”, mesélte nagyapjáról Lukács Mária Vezér Erzsébetnek egy Londonban 1971-ben rögzített beszélgetés során, „hogy ha egy paplant eladott, annak két generáción át kellett tartani. [...] Ilyen üzleti elvek mellett nem volt jómódú ember, hanem nagyon szegény volt”. Legkisebb gyermekének, Lukács György apjának, Löwinger (1890-től Lukács) Józsefnek az oktatását már csak 13 éves koráig tudta biztosítani: „Nem volt pénz, ki köllött venni a reáliskolából és beadták egy bankba. El volt keseredve, mert ő szeretett volna tanulni. Este a bank után magánvállalatoknak a könyvelését vezette, hogy külön pénzt keressen, és ebből a pénzből tanult tovább. Nyelveket. Szóval nagyon művelte magát. Mikor 18 éves volt, akkor olvasott egy pályázatot: egy budapesti nagy bank keresett levelezési főnököt. Ő írt különböző nyelveken, mert tanult éjszakákon át, és megkapta az állást. Fölment Pestre és mikor 24 éves volt, már az Angol–Osztrák bank fiókjának volt az igazgatója. És sose felejtette el, hogy mi az: szegénynek lenni. Ebből az érzésből segítette Gyurit és minden fiatalembert, aki a keze ügyébe került.”³⁷⁹

A századforduló számos fiatal értelmiségijét, művészt anyagilag támogató, házában Max Webert és Thomas Mannt vendégül látó, ez utóbbi által egy Kosztolányinak írt levelében „jó, bölcs öregúr”-ként emlegetett Lukács József kulturális nyitottságát politikai konzervativizmussal ötvözte. Amint kora nagypolgárságának számos tagja, például a Hatvany-Deutschok, a kulturális életben a *Nyugatot*, a politikában Tisza Istvánt támogatta, akit az otthonában 1920-tól hat éven át házitanítóként élő Gyergyai Albert szerint „hitéért, töretlenségéért, becsületességéért” csodált.³⁸⁰

A feltörekvő Lukács József jövődöbéli feleségét, a nála vagyonosabb, Pesten és Bécsben felnőtt, anyai ágon a fa-nagyiparos Neuschloss családból származó Wertheimer Adélt a császárvárosban ismerte meg, 1883-ban házasodtak össze, lánya szerint az 1917-ben elhunyt Adél „sok nyelvet beszélt, jól tudott zongorázni és volt neki elemi iskolai tanítói diplomája. Nem volt műveletlen valaki abban a korban, csak nagyon felületes volt a műveltsége.” Magyarul jól tudott, de otthon a család németül beszélt.³⁸¹ Négy gyermekük közül a legfiatalabb, Pál, háromévesen meghalt diftériában, testvérei, János, György és Mária szüleikkel együtt 1899. május 1-jén szegedi előnévvel magyar nemességet kaptak. Noha Lukács József jelentős karriert futott be, a Hitelbank egyik ügyvezető igazgatója volt, a Budapesti Giro- és Pénztáregylet igazgató-

378 Vezér Erzsébet: A mindennapi élet története, i. m. 27.; Péter László: Lukács György apja. In: *A szerette város. Írások Szegedről*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 427.

379 Vezér Erzsébet: A mindennapi élet története, i. m. 27.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 152.

380 Péter László: Lukács György apja, i. m. 429.; Gyergyai Albert: Egy barátságos ház története. In: Bónis Ferenc szerk.: *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére*. Bp., Zeneműkiadó, 1977, 415.

381 Vezér Erzsébet: A mindennapi élet története, i. m. 25, 27.; Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Bp., Scientia Humana, 1994, 11–12.

sági tagja, később az Angol–Osztrák bank vezérigazgatója,³⁸² felemelkedése egy szinten megállt. „Miért? miért se?“, emlékezett vissza Gyergyai, „nem jutott el az új nemesség első soráig, a Hatvanyak, a Kornfeldek, a Kohnerek, a Herzogok, az Ullmannok világáig, bár szellemileg mindannyit felülmúlta, ezek viszont jóval gazdagabbak és politikailag is befolyásosabbak voltak önánál.“³⁸³ Amint kiderül Benedek Marcell naplójából, aki a vele egyidős Lukács Györggyel szülei révén ismerkedett meg, a család társadalmi pozíciójával a kamasz Lukács tökéletesen tisztában volt: „Most meg tánckurzus kezdődik a Lukácsék nagy ebédlőjében“, írta 1901-ben az ekkor 16 éves Benedek Marcell. „Eleinte éppen olyan göggé-dermedő zavar fog el, mint amikor először jártam Lukácséknál; azt hiszem, csupa milliomos sarjadékkal kerültem össze. Gyuri hamarosan felvilágosít, hogy csak »jó házból való« bankfiúk és süldő jogászok vannak itt és közepes hozományú leányok. »Mi a Lipótváros külvárosához tartozunk.« Önérzetem növelésére azt is közölte velem, hogy én ebben a társaságban előkelő személyiség vagyok, mint »díszkeresztény«, azaz »Ehregőj«.“³⁸⁴

Ahhoz mindenesetre Lukács József elég vagyonos lett, hogy a szegény rokonsággal való viszonya megoldandó problémaként merüljön fel. „Nem szégyellte szegény eredetét, de becsvágyát sem, hogy minél magasabbra emelkedjék“, emlékezett vissza Gyergyai Albert. „A szegény rokonokat állandóan segítette, de távortartotta a háztól, egyrészt mert nem akarta kitenni őket holmi felesleges megaláztatásnak, másrészt mert ki tudja, milyen apró, de kínos emlékek fűződtek hozzájuk.“³⁸⁵ Szüleit az 1879-es szegedi árvíz után felhozta Pestre, de külön laktak, a szülők vendégségbe sem jártak fiukhoz, Péter László szerint „tapintatból, mert tudták, hogy ők már nem illenek Lukács József gazdag vendégseregébe.“³⁸⁶ A Lukács család hozzájuk viszont el-eljárt, példáulul széderre: „Rendesen elmentünk hozzájuk, hogyha Széder-este volt“, emlékezett vissza Lukács Mária, „mert az öregúr ezt nagyon szerette. Egyszer kérte az édesapámat, hogy hozzon egy keresztény kollégát, mert szeretne egyszer keresztény emberrel beszélni otthon. Elhozta az édesapám az egyik kollégáját, aki nagyon jól érezte magát nála.“³⁸⁷

A gyermekek otthonról kapott vallási élményei ezzel lényegében ki is merültek. „Kényelmes otthon, nagy személyzet, rendszer és szervezettség minden téren“, írta gyermekkorára családi életéről Lukács Mária.³⁸⁸ A vallásnak nem maradt helye. Noha Lukács József tagja volt a pesti neológ Chevra Kadisának, valamint képviselő-testületi tagja a PIH gazdasági ügyosztálya-

382 Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*, i. m. 136–137, 148.

383 Gyergyai Albert: *Egy barátságos ház története*, i. m. 415.

384 Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*, i. m. 82.

385 Gyergyai Albert: *Egy barátságos ház története*, i. m. 415.

386 Péter László: Lukács György apja, i. m. 427.

387 Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 27.

388 Popperné Lukács Mici: *Emlékeim Bartók Béláról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről*. In: Bónis Ferenc szerk.: *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére*, i. m. 398.

nak, és bár fiai mellé Handler Márk tatai rabbi két fiát, a későbbi pesti főrabbi, Hevesi Simon testvéreit fogadta fel házitanítóként,³⁸⁹ otthonában vallásos élet „semmi nem volt“, jelentette ki lánya, aki mintegy magyarázatként hozzátette: „Az édesapám nagy asszimiláns volt. Azt mondta, az az egyetlen, amit az intelligens zsidóknak szem előtt köll tartani, hogy ők egy hazához és nem egy valláshoz tartoznak.“³⁹⁰

A még Löwingerként, Berl zsinagógai néven³⁹¹ született Lukács György Bernát számára a zsidó felekezethez tartozás ekképpen nagypolgár közege, a „lipótvárosi“ élet üres formalitásainak részévé redukálódott. Amint írta élete utolsó hónapjaiban lejegyzett, vezérszavakra, rövid utalásokra szorítkozó önéletrajz-vázlatában: „Tiszta zsidó családból. Éppen ezért: a zsidóság ideológiáinak semmi befolyása szellemi fejlődésemre. [...] Epizodikus, protokollként hatott [a zsidóság] gyerekkori életemre: társadalmi részvétel ismerősök esküvőin, temetésein stb.: részvétel a szertartásokon. Minthogy még a héber nyelv elsajátítására sem helyeztek súlyt, a gyerek számára ezek teljesen tartalmatlanok, tisztán »protokollárisak« (kalap a templomban, eszembe sem ötlött, hogy az ott mondott vagy énekelt szövegeknek bármi értelme lehet). Ezáltal a vallás besorolódik a normális társadalmi életbe: hogy az (ismeretlen) vendéget tisztelettudóan kellett üdvözölni, a gyermek szempontjából többnyire teljességgel értelmetlen kérdéseire és kijelentéseire udvariasan (látszólag érdeklődéssel) kellett válaszolni: mindegy. Hogy a normális gyermekéletet a formális-értelmetlen reagálási kötelezettségeknek ez a rendszere építi körül: jellemző már az első gyermekévekre. Spontán lázadás.“³⁹²

A lázadás a Lipótváros ellen szólt (majd onnan a „hivatalos Magyarország egészével“ szembeni elutasítással szélesült).³⁹³ Amikor apja révén 15 évesen megismerkedett a Benedek családdal, Lukácsot Benedek Elekhez éppen az vonzotta, amit saját közegében nem vélt megtalálni: „Nekem Benedek Elekhez mint íróhoz sohasem volt közöm, akkor sem“, mondta egy Vezér Erzsébet és Eörsi István által rögzített beszélgetésben. „De szemben azzal a milióval, amelyben éltem, és amelyben a kompromisszumok, sőt az ennél is rosszabb dolgok által elért siker volt az emberi értéknek úgyszólván egyedüli kritériuma, Benedek Elek mindig kiállt a maga puritán módján a saját igaz-

389 *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 26.; *A Pesti Izr. Hitközség előjáróságának jelentése az 1914. közigazgatási évről*, i. m. 32.; Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 26.

390 Uo. 27.

391 Kókai Károly: *A fiatal Lukács György és a zsidóság*. *Szombat*, 12. évf. 2000. 2. sz. 21.

392 Lukács György: *Megélt gondolkodás*. (1971) In: *Curriculum vitae*. Bp., Magvető, 1982, 11. A németül írt, itt Meller V. Ágnes fordításában közölt önéletrajz újra megjelent in: Lukács György: *Megélt gondolkodás*, i. m. 37–87, a fenti idézet a 40. oldalon. Az utóbbi kötetben a szöveg Eörsi István fordításában látott napvilágot, aki, amint a bevezetőben írta, korábbi, „a kelleténél simábbra csiszolt“ fordítását sok helyütt „visszarontotta“. Megítélésünk szerint nem eléggé, Meller fordításának még szórendjében is németes stílusa nekünk autentikusabbnak tűnik. Ld. Eörsi István: *Bevezető megjegyzés*. In: Uo. 7.

393 Lukács György: *Előszó*, i. m. 6.

sága mellett.³⁹⁴ Amint ugyanitt mondta, magyarázatképpen önéletrajának családjá zsidóságára vonatkozó részéhez: „Minket a vallás tulajdonképpen annyiban érdekelt, amennyiben az otthoni protokollnak a része volt, amennyiben a házasságok meg egyéb szertartások lebonyolításában szerepet játszott. [...] Magával a zsidó vallással szemben teljes közönyösség uralkodott nálunk.”³⁹⁵ Lukácsot persze egyéni szellemi fejlődése, olvasmányai sem a vallás felé orientálták, mindenesetre Benedek Marcell naplója szerint 15 évesen már minden valláson túllépett. „Nem beszél általánosságban a vallásról, a magáéről néha tesz egy ironikus megjegyzést, de a kereszténységről eddig nem hallottam beszélni”, írta Benedek 1900-ban. „Hanem ahogy a filozófiai, metafizikai kérdéseket érinti, abból napnál világosabban derül ki, hogy minden vallást már rég elintézett dolognak tekint.”³⁹⁶

Maradt a zsidósághoz, illetve önnön zsidó mivoltához való viszonyának a kérdése, amelyet Vezér Erzsébet és Eörsi István Lukács középiskolai évei kapcsán vetett fel újra: „Kérdező: A zsidóság problémája a középiskolában sem befolyásolta a fejlődését? / Lukács: Nem. Se pro, se kontra. / Kérdező: Olyan értelemben sem hatott ez, hogy akaratlanul, tudatától függetlenül problémákat okozott és... / Lukács: Az evangélikus gimnáziumban a Lipót-város volt az arisztokrácia. Ott én nem mint zsidó szerepeltem, hanem mint lipótvárosi ifjú, aki arisztokratának számított ebben az iskolában. Ennél fogva a zsidóság kérdései nem merültek fel. Én tudtam mindig, hogy zsidó vagyok, de ez sosem volt lényeges befolyással fejlődésemre, [...] nem éreztem magam zsidónak. Én a saját zsidóságotam születésbeli ténynek vettem, és azzal a dolog be volt fejezve. [...] Természetesen az akkori Magyarországon különbséget tettek zsidó és nem zsidó között. [...] [De] a következő generációban, már a diktatúra után, ez sokkal nehezebb kérdés volt. A diktatúra előtt ez nem játszott komoly szerepet.”³⁹⁷

Áttéréséről, annak pontos idejéről, körülményeiről Lukács sem itt, sem másutt nem beszélt, aminthogy a fentebb idézettekén kívül nem írt zsidóságához fűződő személyes viszonyáról sem. Áttérésének közvetlen oka banális. Miután a jogot Pesten végzett Lukács a kolozsvári egyetemen Somló Bódognál államtudományi doktorátust szerzett, 1906 őszétől Berlinben élt mint egyetemi hallgató, de csak egy szemeszterig, november 5-től 1907. március 7-ig maradt.³⁹⁸ A tanév hátralevő részében már a pesti egyetem bölcsészettudományi karára járt, doktoriját 1909-ben tette le. Bölcsészeti tanulmányai elején, Berlinből való hazatérése után felmerült azonban a gondolat, hogy állást vállalhatna Pesten. A család több irányban elkezdett puhatolózni. „A fogalmazói állás nagyon csábító, különösen ha a szabadságot is megkapnád”, írta 1907 nya-

394 Lukács György: *Megélt gondolkodás*, i. m. 97.

395 Uo. 88–89.

396 Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*, i. m. 77.

397 Lukács György: *Megélt gondolkodás*, i. m. 95–96.

398 Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, i. m. 154.

rán Lukácsnak fiatalkori barátja, Bánóczi László, Bánóczi József fia. „De meg kell azt gondolni, hogy előmenetel alig van, és akkor is csak speciális odaváló munkássággal. [...] És akkor inkább vagyok 40 éves koromban még min. titkár, mint 22 éves koromban már fogalmazó. [...] De tanácsnok abszolút nem lehetsz, mert keresztény, főképp katolikus dolgokra volna befolyásod. A városnál egy zsidó sincs, tudtommal egy kitért sem, Körössy [Körösy József statisztikus] már úgyszólván világhírű volt, mikor igazgató lett, és az egyetlen volt.”³⁹⁹ Az a terv is felmerült, hogy Lukács a képviselőházban kaphatna állást, de ebből sem lett semmi.⁴⁰⁰ Lukács végül 1907 őszétől minisztériumi segédfogalmazóként kapott állást a Kereskedelemügyi Minisztériumban.⁴⁰¹ Kitérését közvetlenül előtte, augusztus 19-én, majd szeptember 2-án jelentette be a PIH rabbi hivatalában, szeptember 3-án a fasori templomban az evangélikus hitre tért.⁴⁰² A két esemény minden bizonnyal összefüggött, áttéréséről Lukács korabeli leveleiben egy szóval nem tett említést, semmi jele annak, hogy e lépés bármiféle jelentőséggel bírt volna számára.⁴⁰³

A 16 évvel korábban megkeresztelkedett, az előbbiekkal szemben korának politikai-társadalmi viszonyait egyáltalán nem megkérdőjelező, helyettes államtitkárként nyugalomba vonult Karsai Sándor (1868–1926) családjá szintén vagyonos volt, apja, a központi tejcsarnok létrehozásánál bábáskodó Karsai Albert Pest megyében 6000 holdas mintagazdaságot vezetett, emellett Ágai Adolf *Borsszem Jankójába* is írogatott, ő teremtette meg a satirikus lap egyik népszerű figuráját, Tojás Dánielt. Visszaemlékezéseiben Ágai a *Kávéforrás* nevű irodalmi-kávéházi társaság utódjaként létrejött *Kagál* körének „legkiválóbb” tagjai közé sorolta.⁴⁰⁴

399 Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, i. m. 75–76.

400 Uo. 76.

401 Lukács György: *Levelezése (1902–1917)*. Szerkesztette Fekete Éva és Karádi Éva. Bp., Magvető, 1981, 716–717.

402 MZsL, TB. B/67.; Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, i. m. 76. Lukács Mária valamivel bátyja előtt, 1907. április 19-én és május 6-án jelentette be kitérését a PIH-nél, május 30-án evangélikusként ment hozzá a szintén evangélikus Lessner Richárdhoz. MZsL, TB. B/67.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1907. máj. 30. Idősebb testvérük, János Henrik 1911-ben tért át. Kókai Károly: *A fiatal Lukács György és a zsidóság*, i. m. 21.

403 Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, i. m. 76–77. Lukács csak pár hónapig birta a minisztériumban, 1908 májusában már Olaszországban volt, onnan Drezdába, majd Berlinbe ment, a modern dráma fejlődéséről írt tanulmányáért a Kisfaludy Társaság pályadíjával frissen jutalmazott fiára végtelenül büszke apja belátta, hogy a minisztérium nem neki való és korlátlan idejű apanázst biztosított neki. Lukács György: *Levelezése (1902–1917)*, i. m. 717.; Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 27.; Hermann István: *Lukács György élete*. Bp., Corvina Kiadó, 1985, 26.

404 A Karsai–Atzél párbaj. *Kis Újság*, 1892. máj. 26. 4.; Két haláleset. *Egyenlőség*, 1896. dec. 6. 10.; Porzó (Ágai Adolf): *Utazás Pestről – Budapestre. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1908, 259. 266. A *Kagál* elnevezés történetéről ld. uo. 258. A két kávéházi körrel lásd még Alapi Béla Karsait szintén

Karsai Sándor (jobbra, cilinderben)

A PIH képviselő-testületébe 1886-ban beválasztott, az elvárásoknak megfelelően felekezeti jótékonyági célokra, így 1888-ban a PIH kórháza számára adományozó jómódú földbirtokos⁴⁰⁵ zsidóságához fennmaradó kötődésére utal, hogy 1891-ben bekövetkezett áttérését fia, amint ez pár hónappal később ország-világ számára kiderült, eltitkolta előle.

Történt ugyanis, hogy

1892 tavaszán, a koronázás 25. évfordulóján a Nemzeti, az Országos és a Kolozsvári Főúri Kaszinó egy díszbandériumot szervezett, amely a királyt bevonulásakor a budapesti indóházból a királyi palotáig volt hivatott elkísérni. A bandériumban való részvétel nem korlátozódott a kaszinótagokra. A részvételre való felhívást a rendezők továbbítás céljából szétküldték a főispánoknak. Beniczky Ferenc Pest megyei főispán Karsai Albert megyei nagybirtokost is meghívta a bandériumba. Az öregúr inkább tartalékos huszártiszt fiára, a heidelbergi egyetemet frissen végzett dr. Karsai Sándorra gondolt, aki elment a Nemzeti Kaszinóba és ott az e célra kihelyezett íven felírta magát a jelentkezők közé. Atzél Béla báró, a bandérium egyik rendezője azonban kitörölte Karsai nevét, mivel a listára csak a három kaszinó valamelyikének tagja írhatta fel a nevét, illetve írhatott fel külső személyt. Ha tudta volna, jelentette ki Atzél a párbaj után, hogy Karsai tartalékos huszártiszt és hogy közvetetten Beniczky szólította fel a részvételre, semmi kifogása nem lett volna ellene. A neve kitörlését inzultusnak tekintő Karsai ugyanis párbajra hívta a bárót, aki mellbe lőtte az ifjú jogtudort (minekutána odament hozzá, megszorította a kezét és kijelentette: „Szerfelett sajnálom az esetet.”). Az afférból botrány lett. Atzél Béla tiltakozása ellenére a liberális sajtó egyértelműnek tekintette: a báró azért törölte ki Karsai nevét, mert az zsidó.⁴⁰⁶ Csakhogy, amint a párbajt követően kiderült, Karsai Sándor nem sokkal korábban az unitárius hitre tért, apja tudta nélkül, aki fia kitéréséről

megemlítő visszaemlékezéseit: Alapi Béla: *Bankár és humor. (Emlékezés Székely Ferencről)*. Bp., Magyar Cobden Szövetség, 1941, 10–17.

⁴⁰⁵ Választás. *Egyenlőség*, 1886. okt. 24. 5.; Adományok. *Egyenlőség*, 1888. máj. 13. 7.

⁴⁰⁶ Véres jubileumi előkészületek. *Kis Újság*, 1892. máj. 25. 2.; X. Y.: A véres eseményhez. *Pesti hírlap*, 1892. máj. 25. 1.; A mai nap párbaja. A Karsai–Atzél eset. Uo. 6–8.; Pulszky Ferenc: Májusi liberalizmus, i. m. 1.

csak a párbaj után szerzett tudomást.⁴⁰⁷ A fiatal jogász, aki gimnáziumi éveit egy részét László Mihály szabadelvű párti országgyűlési képviselő által vezetett fővárosi internátusban töltötte, 1891 őszén felkereste egykori igazgatóját, és megkérte, hogy feleségével vállalja el a keresztszülői tisztséget.⁴⁰⁸

A párbajt követő hetekben az *Egyenlőség* furcsamód egy szót sem szólt az ügyről, amelyre csak fél évvel később jom kippurkor, az engesztelés napján tért vissza, hogy Karsai „eljárásáról” levonja „az önként kínálkozó tanulságot”, mégpedig szándékosan „épp ez időben, mikor hozzáférhetőbb a zsidó szív”. A hetilap főszerkesztője ezúttal ugyanis nem az „ősök hitét” elhagyó konvertitát ostorozta, hanem apja vélt vétkére, a zsidó apák mulasztására akart rámutatni – és őket jobb útra téríteni. „Karsai Sándor dr. kitörölte szívéből a zsidóságot? Nem. Nem törölhette ki onnan, mert soh’sem lakott benne”, írta Szabolcsi Miksa. „Új vallást vett fel, de a régitt ott nem hagyta, mert nem volt mit otthagynia. Zsidó szülőknek a gyermeke. De a zsidóságot nem ismerte, vallását gyakorolni soh’sem látta, de minthogy lelkét vallásos hajlamok töltötték el, vallást választott magának, olyat persze, melyet igenis ismert. A zsidó vallást az apai házban meg nem ismerhette, az unitárius vallást tanítója házában buzgón követni látta.”⁴⁰⁹ Arra Szabolcsi nem nyújtott magyarázatot, hogy ha apja ennyire közömbössé vált vallása iránt, fia miért titkolta el előle vallásváltását. Arról sem nyilatkozott, vajon honnan tudta, hogy az ifjú Karsai Sándor „lelkét vallásos hajlamok töltötték el”. Könnyen elképzelhető, hogy erről mit sem tudott, de valójában ez nem is számított, hiszen Szabolcsi nem Karsai Sándor lelkének rejtelseit kívánta feltárni, hanem a modern zsidó apákat igyekezett felrázni vallási letargiájukból. Ami Karsait illeti, az áttérésekor 23 éves jogászt még párbaja évében kinevezték a belügyminisztérium gyermekvédelmi osztályára, áttérése közvetlen indoka e kinevezés megkönnyítése lehetett, ám, és Somló Bódoggal, Szabó Ervinnel vagy Lukács Györggyel megint csak ellentétben, esetében az úri társaságba való integráció vágya is közrejátszhatott. Erre utal igyekezete, hogy tagja legyen a díszbandériumnak, a párbajozás, és még nyilvánvalóbban: sikeres törekvése, hogy áttérését követően felvételt nyerjen az Országos Kaszinóba és a még exkluzívabb Park Klubba.⁴¹⁰

A szakmai érvényesülés, konkrétan országgyűlési képviselői megválasztása, valamint a hagyományos elitbe integrálódás, pontosabban ennek végérvényessé tétele az erdélyi harctéren századosként elesett **Moscovitz Iván** (1875–1916) áttérésében szintén szerepet játszhatott, bár az ő esetében feltehető, hogy áttéréssel elsősorban meghasonlottságára keresett gyógyírt. Nagyapját és apját az I. fejezetben már több ízben említettük. Moscovitz Mór a reformkorban a Lónyai, Kazinczy, Majláth és Kossuth családok mellett

⁴⁰⁷ A Karsai–Atzél párbaj, i. m. 4–5.; A Karsai–Atzél párbaj. *Kis Újság*, 1892. máj. 27. 5.

⁴⁰⁸ A mai nap párbaja. A Karsai–Atzél eset, i. m. 6.

⁴⁰⁹ Szabolcsi Miksa: Apák vétke, i. m. 5.

⁴¹⁰ *Az Országos Kaszinó évkönyve 1913*, i. m.; *A Park Club évkönyve 1900*, i. m.

Moscovitz Iván

Andrássyék háziiorvosa és bizalmasa, 1848-ban Széchenyi Istvánnál is többször megfordult, ugyanebben az évben a Nemzeti Kaszinó első zsidó hitű tagja, 1867-ben, Andrássy Gyula miniszterelnöksége idején zempléni előnévvel magyar nemes. A szegény rozgonyi kocsmáros fiaként született ambiciózus orvos 1872-ben a zempléni Alsókörtvélyesen „kastélyt”, egy, az 1760–1770-ben épült, a 19. század második felében „barokkosított” földszintes kúriát és egy 4000 holdas földbirtokot vásárolt.⁴¹¹ Moscovitz Mór 1880-ban zsidó hitűként halt meg, temetésén Kohn Sámuel főrabbi vezette a szertartást. „Úgy tudománya, mint szellemes, finom modora által a főváros legelőkelőbb salontársaiban is mindig örömmel látták, sőt sok helyütt valóságos családtagul tekinték”, írta a *Pesti Hírlap*, temetésén „jelen voltak a legelőkelőbb társadalmi körök”, arisztokraták, akadémikusok, tudósok.⁴¹²

Moscovitz Mór és Boscovitz/Boskovitz Amália egyetlen gyermeke, a 16 évesen apjával együtt nemességet kapott Moscovitz Géza a bécsi egyetemen szerzett jogi doktorátust, rövid ideig Bécsben titkároskodott Andrássy Gyula mellett, de állítólag sértődöttségében, amiért Andrássy egyszer elküldte egy fiákerért, lemondott és visszavonult a családi birtokra. 1874-ben házasodott, felesége Deutsch Hermina, a Hatvany-Deutsch dinasztia alapítójának, Deutsch Józsefnek a lánya, a később báróságot kapott Hatvany-Deutsch Sándor húga. A falusi fehérnép iránt kitartóan és sikerrel érdeklődő, bőkezűen és könnyelműen költekező, vadászó, daliás Géza, a Nemzeti Kaszinó utolsó zsidó hitű tagja Körtvélyesen részt vett a megyei ügyekben, jó viszonyt ápolt a környékbeli, őt szívesen vagy némileg fogcsikorgatva, de mindenesetre körükbe be-

411 Moscovitz Mórról ld. az I. fejezetben megadott utalásokat, valamint: Széchenyi István: *Napló*. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Oltványi Ambrus. Bp., Gondolat, 1978, 1318–1320. Repiszky Tamás: Emlékkép-fosztlányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez. *Enigma*, 14. évf. 2007, 52. sz. 18–21. A körtvélyesi birtokról: Majoros Judit: Egy elfeledett irodalmi emlékhely Zemplénben: Az alsókörtvélyesi kúria. *Enigma*, 14. évf. 2007, 51. sz. 25–41.

412 Dr. Moskovicz Mór. *Pesti Hírlap*, 1880. júl. 6. 5.

fogadó birtokosokkal.⁴¹³ Családi tradícióból mindvégig az Andrássyak híve maradt, noha személyes meggyőződését tekintve szenvedélyes negyvennyolcas volt, a Hatvanyék sógora, de agrárius, „nemeslelkű, szellemes, szeretetreméltó egyéniség”, magasztalta ifj. Andrássy Gyula,⁴¹⁴ „szeretetreméltó causeur, [...] szellemes, briliáns, bőkezű háziúr”, írta visszaemlékezéseiben Jászi Oszkár, aki jövődöbeli sógorát a Moscovitz család fővárosi otthonában ismerte meg az 1890-es évek elején. „Nyílt házat tartott Pesten, s bárki barátai közül meghívás nélkül felmehetett hozzájuk vacsorázni. Örömet lelte benne, hogy házában a legkülönbözőbb pártállású és világnézetű emberek találkoztak, és ott éjfélig elvitatkoztak irodalmi és politikai kérdésekről. Konzervatív liberalizmusa az extrémek ellen fordult, de szívesen látott vendég volt minden jó modorú ember a fiatalabb korosztályokból; fiatal barátainak a magyar nemzeti küzdelem értelmét és jelentőségét magyarázta, Andrássy Gyula és Apponyi Albert szellemében.”⁴¹⁵

Moscovitz Gézát, aki 1913-ban egy bécsi szanatóriumban hunyt el, szintén izraelitaként temették. A Nemzeti Kaszinó tagját, írta halálakor az *Egyenlőség*, „igen kedves, szellemes, mindig ötletes úriembernek és gavallérnak ismerték – zsidó voltát is nyilván ezért bocsájtották meg neki”.⁴¹⁶ Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* című regényesített önéletrajza szerint származását Moscovitz Mór megváltoztathatatlan adottságnak tekintette: zsidónak lenni „nehéz, de muszáj”, jelentette ki regénybeli alteregója, fiát azonban elsősorban és mindenekelőtt magyar úrnak nevelte, birtokot is azért vásárolt, hogy „olyan úr lehessen, mint a többi – azok a boldog keresztények, kik beleszülettek kész sorsuk kereteibe”. A nevelés tökéletesen sikerült, a fiatal Moscovitz Géza, a regényben Berkovics István „tudta, hogy apja zsidó – de ma, a felvilágosodás korában, mindenki tisztán látja, hogy a vallás mit sem határoz. Csak becsület, tanult, bőkezű úr legyen az ember.” Érett férfiként nevetve hallgatta feleségét, amikor az elmesélte neki, hogy a körtvélyesi plébános szíve vágya, hogy a család katolizáljon: „Derék ember a pap, de kissé korlátolt! Katolizálni? Felvilágosodott magyar ember manapság nem tartozik semmilyen vallásfelekezethez. Katolizáljanak a fináncbárok, a stréberek, a zsidók... Berkovics István se nem zsidó, se nem katolikus, hanem magyar úr, punktum!”⁴¹⁷

413 Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. 116–117. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 11–12. Repiszky Tamás: Emlékkép-fosztlányok, i. m. 21–25.

414 Andrássy Gyula: Moskovitz Iván emlékére. *Pesti Napló*, 1917. febr. 15. 1.

415 Jászi Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldemen, i. m. 557–558. Moscovitz Géza „dzsunglijába”, ahogy maga nevezte otthoni szalonját, Ady is eljárt: „Apám nem szerette a legújabb irodalmat. Rögtön összeeszeszték: a vita folyamán mérgezett nyílak és irodalmi teóriák helyett Ady és Petőfi sorok ütözködtek össze a sűrű dohányfüstben. Ady Adyért, apám Petőfiért harcolt: remekül mulattak, és egyikük sem kételkedett abban, hogy ki a győztes.” Lesznai Anna: *Önéletrajz*. (1959) In: *Dolgok öröme*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 8.

416 Zempléni Moskovitz Geyza. *Egyenlőség*, 1913. ápr. 13. 11.; OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/344: zempléni Moscovitz Geyza. 1924-ben felesége szintén zsidó vallásúként halt meg. OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/344: özv. zempléni Moscovitz Geyzáné.

417 Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. 95, 97, 105, 138.

Moscovitz Géza rendíthetetlen önképét fia nem örökölte. Moscovitz Iván 1891-ben kezdte meg jogi tanulmányait a budapesti tudományegyetemen, már az *Egyetemi Lapok*ban számos cikke jelent meg, 1897-ben letette a jogi doktorátust, majd állami szolgálatba állt, a pesti, majd 1899-ben a kassai királyi törvényszék joggyakornoka, 1901-ben aljárásbíró Homonnán, majd Újpesten. Az 1901-es országgyűlési választásokon disszidens programmal fellépett Ungváron, de alulmaradt.⁴¹⁸ Még ugyanazon év őszén eljegyezte a budapesti ügyvédi kamara alelnökének, dr. Brüll Ignácnak a lányát, Brüll Erzsébetet/Lilit/Lilyt, akivel 1902 júliusában házasodtak össze, a polgári esküvőt követően a Dohány utcai zsinagógában, az *Egyenlőség* tudósítása szerint „nagy és fényes közönség, a politikai és társadalmi élet számos előkelősége” jelenlétében.⁴¹⁹ Ami egyrészt azt jelenti: társadalmi jövőjét ekkor még legalább részben a zsidó nagypolgárság körén belül képzelte el, másrészt persze azt, hogy a *Kezdetben volt a kert*ben szereplő történet, miszerint bátyját szülei csecsemőkorában megkeresztelték, a fekete himlőt elkapott gyerek gyógyulásáért imádkozó körtvélyesi plébános és a „kegyes Gondviselés iránti hálából”, csupán Lesznai szüleménye.⁴²⁰

Moscovitz, illetve 1904-től Moskovitz⁴²¹ Iván és Brüll Lily polgári házassági anyakönyve „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatába 1910. március 4-én került bejegyzés szerint Iván 1905-ben az unitárius vallásra tért. Az áttérés közvetlen okául feltehetően politikai ambíciói szolgáltak, s persze nem feltétlenül újszülött felekezeti státuszának köszönhetően, mindenesetre 1906-ban alkotmány párti programmal a Hunyad megyei Dobrán képviselővé választották. A koalíció bukását követő 1910-es választásokon vagy alulmaradt, vagy el sem indult, Budapesten ügyvédi irodát nyitott. Brüll Lilyvel kötött házassága boldogtalan volt, ugyanebben az évben elváltak, Iván október 22-én polgárilag, két napra rá a Szent István-bazilikában újránősült, immáron római katolikusként esküdven örök hűséget a görög katolikus uglyai Nyegre Rózának, akivel ennek apja, a koalíció alatt úgyszintén alkotmány párti képviselő Nyegre László révén ismerkedhetett meg.⁴²²

418 Kinevezések és áthelyezések. *Igazságügyi Közlöny*, 1899. nov. 23. 346.; *A magyar országgyűlés. A főrendiház és képviselőház tagjainak életrajzi adatai*. Kiadja a „Magyar Tudósító” szerkesztősége. Bp., Jókai könyvnyomda, 1906, 293.

419 Hymen. *Egyenlőség*, 1901. okt. 27. 11.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyvmásodpéldány, 1902. júl. 10.; Házasság. *Egyenlőség*, 1902. júl. 13. 10.

420 Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. 199.

421 A család nevét mindig is többféle módon írták: Moscovitz/Moskovitz/Moskovicz. Mivel az első a leggyakoribb, mi is ezt használjuk. Az 1867. jún. 29-i keltezéssel kiállított nemesi diplomában a „Moskovitz” alak szerepel, a századforduló polgári anyakönyveiben viszont a „Moscovitz”. Az 1902-es házassági anyakönyvben Iván családi neve is ekképpen került bejegyzésre, majd a budapesti IV. kerületi járásbíróság A36/1. szám alatt 1904. júl. 1-jén kelt véghatározata alapján „Moskovitz”-ra lett igazítva.

422 Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 58.; Budapest IX. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1910. okt. 22.; Repiszky Tamás: Emlékkép-foszlányok, i. m. 28.

A Vezér Erzsébet szerint neuraszténias alkatú, „túlzott érzékenységgel és túlzott kötelességérzettel” megáldott, Ady szerint „túl derék” Moscovitz Iván gyermekkori pajtásai a vármegyei földbirtokos elit családjából kerültek ki, de az egyetemen és Bálvány utcai nyílt otthonukban Szabó Ervinnel, Jászi Oszkár-ral barátkozott. A Jászi szavaival „humanizmussal átítatott konzervatív igazságkereső” fiatal jogász karrierjét az állami szolgálat ranglétráján emelkedve kezdte meg, de a *Huszadik Század* és a *Nyugat* szerzői közé tartozott. Személyes érintkezésben állt ifj. Andrássy Gyulával, akit azonban – és teljesen hiábavalóan – Ady nagyságáról igyekezett meggyőzni.⁴²³ Sok világ mezsgyéjén mozgott, apja derűje nélkül. Bátyja lelki bizonytalanságát Lesznai Anna sajátos társadalmi helyzetével magyarázta, pontosabban regényében bátyja képzeletbeli „naplójából” vett idézeteivel ekképpen láttatta: „Különös”, írta 1899-ben Moscovitz Iván, alias Berkovics János: „látszólag egy azon világban élek ezekkel a dzsentrikkal – és mégis valami idegenség választ el tőlük. Én élesebben érzem ezt a válaszfalat, mint ők.” Úgy vélte, befogadottsága felszínes, vármegyei barátai el is fogadják, de másnak, zsidónak is nézik, egy 1901-es „naplójegyzetében” helyzetét tarthatatlannak ítélte: „Abnormális fajta vagyunk mi, Berkovicsok. Én meg éppenséggel nem termettem boldogságra, túl sok bennem a marcangoló kettősség. Például már ez a szerencsétlen fél zsidó, fél dzsentri állapotom is. Rozgonyi Berkovics János. Nem bírom ebben az amalgámban. Édesapám bírja, de már ma is nehéz utánacsinálni, holnap lehetetlen lesz.”⁴²⁴ Hogy e szavakban mennyi volt Lesznai Annából és mennyi bátyjából, ez kibogozhatatlan, mégis megkockáztatható: áttéréssel Moscovitz Iván részben e „marcangoló kettősség” érzésére keresett enyhülést. Ezt, úgy látszik, nem találta meg. A pesti temetésekor megjelent, kedvességét, szerénységét, végtelen udvariasságát, lelkiismeretességét, igazságszeretetét és idealizmusát egyaránt hangsúlyozó cikkek, köztük Andrássy Gyuláé, abban úgyszintén egyetértettek: a harctéren nem csupán bátor, de az ellenséggel szemben „egyenesen kihívó”, a „golyózáporba” vágódó Moscovitz Iván roppant érzékeny, könnyen s gyakran látható ok nélkül megbántódó, „tépelődő” ember volt, „sebhódott lélek”.⁴²⁵

* * *

A szakmai érvényesülést megkönnyíteni-előmozdítani hivatott áttérés mellett a vallásváltás másik „kézzelfogható” célja a házasság volt. Amint a következő történetek mutatják, az áttérés közvetlen okának azonossága mögött az odavezető utak ez esetben is különbözőnek bizonyultak. Dóczi/Dóczy Lajos (1845–1919) már meglelt férfiként, 48 évesen tért át, hogy elvegye második feleségét. A dualizmus utolsó évtizedeiben áttértek zöméhez képest Dóczi egy

423 Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 27, 58.; Hatvany Lajos: *Levelei*, i. m. 131.; Jászi Oszkár: *Emlékeimből: Szülőföldemen*, i. m. 558.

424 Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. 308, 355.

425 Moskovitz Iván. *Magyar Hírlap*, 1917. febr. 15. 3–4.; Andrássy Gyula: Moskovitz Iván emlékére, i. m. 1–2.; Gonda Henrik: Moskovitz Iván halálára. *Magyar Hírlap*, 1917. febr. 27. 5.

Dóczi Lajos

korábbi nemzedék képviselője. A nevét 1872-ben magyarosító, 1878-ban nemességet, 1900-ban bárói címet kapott költő, (hírlap)író, műfordító, 1871-től Andrassy Gyula mellett a bécsi közös külügyminisztérium sajtóosztályának a tisztviselője, majd 1895-től nyugállományba helyezéséig vezetője, Dux Baruch néven látott napvilágot Sopronban, ahova németkeresztúri apja, a bőrkereskedő Dux Móric pár évvel korábban költözött fel, hogy aztán az 1848-as zsidóellenes zavargások elől visszavonuljon Németkeresztúrra. Dux Móric felesége, Rosenberg Róza, a németkeresztúri zsidó község elnökének a lánya, „az akkori korhoz és viszonyokhoz képest ritka műveltségű nő volt”, írta az *Egyenlőség* egy Dóczi bemutatató 1890-es portréban, vagyis már világi műveltséggel is rendelkezett.⁴²⁶ A család elindult tehát az akkulturáció útján, de a közeg még hagyományos. A szakadás után ortodox hitközséggé váló, 1860-tól jesivával is rendelkező Németkeresztúron, vagy mondhatnánk

inkább, Deutschkreutzban az 1840-es években a keresztények „hencz” dialektusban, a zsidók „zsidó jargonban”, vagyis jiddisül beszéltek, emlékezett vissza Dóczi gyermekkorára, „magyarul senki sem tudott”.⁴²⁷ A jiddis anyanyelvű

426 Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. III. Dóczi Lajos. *Egyenlőség*, 1890. okt. 17. 10.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 61. Dóczi életrajzához ld. Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa*. Bp., Pfeifer Ferdinánd-féle Könyvkereskedés, 1932.; György József: *Dóczi Lajos*. Bp., Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1932.; Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 240–245.; Somogyi Éva: *Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Baró Dóczy Lajos. In: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Bp., L'Harmattan, 2006, 120–136. A Dóczi név felvételének körülményeiről beszámol: Rákosi Jenő: *Emlékezések*. I–III. Bp., Franklin-Társulat, é. n. [1927], II. 24. Dóczi bárósítása után lett „Dóczy”, de irodalmi műveit mindvégig „Dóczi”-ként jegyezte. Boronkai Szabolcs: *Német-magyar kétnyelvűség*. Ludwig Dux – Bárány Dóczi Lajos (1845–1919). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. évf. 2001, 1–2. sz. 73.

427 Dóczi Lajos: *Hogy tanultam magyarul*. In: Igmándi Mihály szerk.: *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Bp., Hornyánszky Viktor, 1892, 8.

Dux Baruch az elemi iskolát Németkeresztúron kezdte meg, majd anyja Nagykánizsára adta rokonaihoz, az elemi az ottani zsidó iskolában fejezte be, ezután visszakérült Keresztúrra, ahol, „atyja házában a talmudikus tudományokba avatta be a község ősz tanítója”.⁴²⁸

Vajon a fiatal Dux Baruch nem akart jesivába menni, avagy, amint az valószínűbb, szülei sem ez irányban orientálódtak? Dóczi 1892-ben csak anynyit írt: „Kereskedősegédnek nem váltam be; tehát édes atyám 1857 valamely októberi napján bevitt Sopronba a gymnasiumba.” Első útjuk a bencés gimnáziumba vezetett. „Van valami jó az antisemitizmusban is; én legalább egy pap antisemitizmusának köszönöm, hogy magyar író lettem, sőt azt is, hogy egyáltalán tudok magyarul”, írta Dóczi. A „kemény arcú bencés” igazgató ellenséges fogadtatása ugyanis elrettentette az ifjú Duxot, akivel apja átbálgott az evangélikus gimnáziumba – a bencéseknél németül, a lutheránus gimnáziumban a Bach-korszak idején is magyarul folyt az oktatás. „Ott készséggel fölvettem, talán éppen azért, mert zsidó voltam s mert nem tudtam egy szót sem magyarul: egy lelket lehetett megmenteni, nem ugyan a kereszténységnek, hanem a magyarságnak. S az ekkor nagy dolog volt.”⁴²⁹ Amint írta Dóczi egy későbbi, 1910-es cikkében: „Így lettem magyar – szóban, az érzelmi magyarság aztán jött hozzá.”⁴³⁰

A gimnázium után, ahol egy másik visszaemlékezése szerint a diákok zsidó társuk iránt messze nem viseltettek olyan jóindulattal, mint a tanári kar,⁴³¹ Dóczi 1865-től jogot tanult a bécsi egyetemen, 1867-ben már a *Neue Freie Presse* pesti tudósítójaként szólalt fel az Egyenlőségi Kör által a zsidók emancipációja érdekében szervezett gyűlésen, és amint kiderült, emlékezett vissza Tenczer Pál, anno a kör társjegyzője, a csillogó elme gyatra szónoki képességgel párosult.⁴³² A történetet Tenczer hat évvel később újra elmesélte, ekkori cikkében az esemény helyszínét nem az Egyenlőségi Kör, hanem az Izraelita Magyar Egylet szerepelt, a csattanó azonban nem változott: a 22 éves hírlapíró „belesült a beszédébe és restelkedve lépett le a katedréről”.⁴³³ Az anekdotákból mindenesetre egy, a felekezete iránt elkötelezett fiatalember képe jelenik meg.

Felívelő pályafutását Dóczi áttéréssel is megsegíthette volna, de ezt a lehetőséget elutasította, a Ballhausplatzon zsidó vallásúként befutott karrierjét mintegy hitfelei okulásul szolgáló példának tekintette. Amikor 1878-ban Andrassy – Dóczi Lajos Kónyi Manónak december 30-án írt levele szerint – „hihetőleg” zsidó vallása miatt nem tudta kieszközölni számára a Szent István-rendet, a külügyminisztériumi székéből ekkor távozóban levő államférfi, bár az udvar ellenállását butaságnak tartotta, beosztottjának mindazonáltal

428 Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. III. Dóczi Lajos, i. m. 10.

429 Dóczi Lajos: *Hogy tanultam magyarul*, i. m. 8–9.

430 Idézi Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, i. m. 11.

431 Peisner Ignác: *Dóczy Lajos báró. Múlt és jövő*, 10. évf. 1920, 1. sz. 10.

432 Tenczer Pál: *Reminiscenciák. Egyenlőség*, 1892. dec. 23. 3.

433 Tenczer Pál: Sváb rabbi jóslata Falk Miksáról, i. m. 3.

jelezte: az áttérés meghozná számára a kitüntetést. „Én azt feleltem”, írta Dóczi Kónyinak, „hogy én pedig azért is zsidó maradok s csak mint zsidó tartom érdemesnek ily kitüntetéshez jutni, mert mondok, a zsidókban fenn kell tartani a hitet, hogy ha becsületes hazafiak, semmi sincs elzárva előttük. [...] Ebben a részben, mondám, az én carrièrem igen jó és hasznos, mondhatom, fontos példa és azért a vallást, melyet egy kis lányért tán félretennék, carrièrem kedvéért soha sem fogom félretenni, s igen kár, ha Őfelsége a zsidók közül a kikeresztelkedetteket jobban szereti, mint a kikeresztelkedetleneket. Erre Andrassy azt felelte, hogy teljes igazam van.”⁴³⁴

Noha ideje zömét külügyi szolgálata foglalta le, Dóczi az irodalomba is belekóstolt. Gyenge, de szép sikert arató újrromantikus színművei után a realista drámával is megpróbálkozott. A *vegyes párok* című darabja 1889. március 29-én került színre a Nemzetiben. Bár műve hiányosságaival Dóczi is tisztában volt, a közönség jól fogadta. „Tán első eset, hogy zsidó hozta színpadra a zsidó kérdést, bár a darabban – igen érdekes és jellegzetes módon – a zsidó szó elő sem fordul”, írta értékelésében Fürst Ilona.⁴³⁵ E sajátossággal a szerző persze tisztában volt, a „zsidó” szót éppen azért kerülte, hogy a kényes témát, amely „senkit sem bánt, de mindenkit geníroz”, mondta Dóczinak Paulay Ede, a Nemzeti Színház igazgatója, ezzel is szalonképesebbé finomítsa.⁴³⁶ A pár „vegyes” mivolta nem eltérő felekezeti viszonyaikra, hanem különböző származásukra utalt: a nemes lelkű Rózsay Malvin beleszeret Turgony Károly földjét vesztett miniszteri titkárbá és áttér, hogy feleségül mehessen hozzá. Vele együtt megkeresztelkedik az egész család, így Malvin apja, Rosenberg/Rózsay Náthán is, akit Dóczi az újjazdag zsidó klasszikus típusaként mutatott be, ugyanakkor egyértelművé tette: a házasság nem a frissen megtollasodott, 20 ezer forintért nemességet szerzett kereskedő kezdeményezésére jött létre. „Apja nem akaródzott – költségesnek találta a gentry vót – de a lány szerelme minden akadályon győzött. Két hónappal rá a kereszténység egy új családdal szaporodott – s meg volt a lakodalom.”⁴³⁷ Ha már egyszer beházasodott a keresztény nemesi társaságba, Rózsay Náthán megtette, amit kell, hogy a társaság ténylegesen is befogadja. Ehhez ugyanis az áttérés önmagában nem bizonyult elegendőnek. „Válaszfal van közöttünk, melyet ön le nem rombolhat, én át nem hághatok”, panaszkolta Malvin férjének. „Válaszfal, melyet az Isten maga sem bír eltüntetni. Mert ő fölfogadja, a ki hozzá tér, bár mily felekezetből forduljon hozzá. De az önök nemes emberei nem fogadnak fel senkit, a ki meg nem tagadja jobb lényét. Az ő becsülésöket vagy ki kell kunyorálni vagy meg kell vásárolni.” Apja

434 Fürst Ilona: Dóczi Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben, i. m. 118.

435 Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, i. m. 45. A darab fogadtatásáról ld. még: György József: *Dóczi Lajos*, i. m. 33–34.

436 Paulayt Dóczi idézte Kónyinak 1888. szept. 28-i levelében. „Elvégre durvaság nincs az egész dologban, a szó »zsidó« elő se fordul, s a Proletárokhöz képest valóságos mandulás tej a darab”, írta ugyanitt, Csiky Gergelynek a Nemzetiben 1880-ban bemutatott darabjára utalva. Fürst Ilona: *Dóczi Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben*, i. m. 118.

437 Dóczi Lajos: *Vegyes párok*. Bp., Ráth Mór, 1889, 38.

az utóbbit választotta, és az eredmény, jegyezte meg elégedetten gyermekeinek, nem maradt el: „Húsz ezer forint kórházra, öt ezer templomra, ötven ezer Binczkey adósságaira, vagy húsz ezer még a választásra, a fiatal Binczkeynek hivatal – mindez el van költve, a pozíció megvan, a főispán, a birtokosság házukhoz jár, vadászik magukkal, bruderez velem.”⁴³⁸

Ami a *kitérést* illeti, a zsidó felekezet elhagyása a szereplők számára semiféle lelki gondot nem okozott. Ami az *áttérést* illeti, Dóczi az ifjú Malvin motivációját természetesen nem ítélte el („a hol két szempárból az ő szerelem határtalan bizodalma szól egymáshoz, ott eltörpül és semmivé lesz minden”⁴³⁹), de ez, úgy tűnik, nem is érdekelte különösebben, mindenesetre jóval kevésbé, mint a társadalmi stigmaként megélt zsidóságtól való menekülés érzelmi hátterének a darabban Malvin bátyja szájába adott bemutatása. „Hát magyarázhatom én minden embernek, ki ferdén néz felém”, szól a huszár főhadnagy Rózsay Zoltán monológja, „hogy kérem szépen, apám nem uzorás, hogy ötvenezer forintot ezen a vállalaton nyert, százezret amazon? Arra nem érek rá. A ki jónapomat félhídegen viszonzozza, az elmegy mellettem és arczomon ott hagyja égni a pirulást. Én unom ezt a létet, ezt a naponkinti csöndes kivégeztetést. [...] Volt idő, hogy tiszta önérzetembe akartam burkolózni; elhatároztam, hogy megvetem azokat, a kik engem ok nélkül lenéznek, hogy megvetem őket türelmetlenségük, igaztalanságuk, buta kegyetlenségük miatt; hogy csak a magam féléhez fogok szítani s azok szeretetében és tisztelőben, a kik ismernek, keresem a kárpótlást azoknak lenézéséért, a kik nem akarnak ismerni. De hiába vergődtem! A fitymálók sokan voltak, a magamformák kevesen. [...] Úgy születtem, mint más ember: ugyanazon vágyakból, ugyanazon vágyakkal. Épkézláb vagyok, nem loptam, nem raboltam, nem gyilkoltam, a nemzet nyelvét beszélem, a király ruháját viselem, miért kelljen nekem minden új arczzal szemben lesütnöm a szememet? Miért kelljen szívdobogva lesnem, hogy lesz-e kedve emberszámba venni? Mért kelljen félve nyújtani kezemet, kockáztatva, hogy ha el nem fogadják, visszahúzzam, mint a tetten ért tolvaj? Mért kelljen örülnöm, ha egy gavallér egy fejbólintásra méltat? Meguntam ezt az érzést, mely lealáz magam előtt. Inkább lemondok a magam becsüléséről, mint a megbecsültetésről.”⁴⁴⁰

A darabban az *Egyenlőség* az áttérés apológiáját látta. „Sajnáljuk, de a fiatal Rózsay úr karakteréből a szerző felfogásának szálnalmas voltára is kell következtetnünk”, írta a hetilap.⁴⁴¹ Noha az áttérést Dóczi nyilvánvalóan nem ítélte el, azt nem is magasztalta, a darab lényege a szerelem mindenkefelettségének hirdetése mellett a nemesi társadalom előítéletességének az elmarasztalása. Egy évvel később megjelent novelláskötete egyik elbeszélésében Dóczi az immár papíron is „vegyes”, vagyis zsidó-keresztény házasság bevezetése mellett

438 Uo. 145, 174.

439 Uo. 266.

440 Uo. 92–95.

441 Dixi: *Vegyes párok. Egyenlőség*, 1889. máj. 12. 1–3.

agitált, a pszichológiailag amúgy tökéletesen irreális történetben az áttérésre külön nem tért ki, de a vegyes házasság védelme magában foglalta a felekezeti váltás jogi kényszerének az elítélését.⁴⁴²

Dóczi az 1880-as években ellátogatott Torinóba, hogy megköszönje Kosuthnak, amiért a tiszaezslári vérvádpert követően kiállt a zsidók védelmében, 1892 decemberében, Wahrmann Mór halálakor méltatóan szólt a hitéhez hű maradt bankárról,⁴⁴³ majd 1893-ban áttért a katolikus vallásra, hogy elvegye egyik nagybátyja mostohalányát, a nála közel 30 évvel fiatalabb, alig 18 éves, zsidó származású de már születésekor megkeresztelt Paula Dassl-Rosenberget. Házassági szándékáról barátjának, Kónyi Manónak egy keltezetlen, valamikor 1893 elején írt levélben számolt be: „Tagadj ki, átkozz meg, de immár többé nem titkolhatom, hogy egy kedves, szép, jó – de fiatal menyasszonyom van. [...] A kor különbség óriási, de a kis leány szeret, megfoghatatlan módon és mértékben.” Amiként a levélből kitűnik, áttérését illetően Dóczi ekkor még habozott: „Tanácsolj: kikeresztelkedjem-e vagy ő legyen zsidóvá? Ha ez utóbbi itt megtörténne, *érvényes-e* házasságom *otthon?*”⁴⁴⁴ Kónyi választát nem ismerjük, de Dóczi nyilván értesült róla, hogy a zsidó vallásra áttért menyasszonyával kötött házassága Magyarországon érvénytelen lett volna. Amennyiben ragaszkodott a házassághoz, illetve annak Magyarországon is törvényes voltához, sok választása nem maradt. „Imádkozzál értem holnap déltájt – ha mást nem Kadoscht mondj, mert akkor fognak kikeresztelni, vagy meg- vagy elkeresztelni”, írta Dóczi Kónyinak 1893. április 21-én, döntésének indoklásául hozzátéve: „Paula roppantul bánja, hogy megengedte ezt a lépést, de hiába: ilyen fiatal lánytól, mikor magamfajta emberhez jön, nem szabad ebben is áldozatot elfogadni. Die Rechnung ist ohnehin zu ungleich. [A számla így is túl egyenlőtlen.]”⁴⁴⁵ A hangnem tudatosan – mintegy védekezőleg? – (ön)ironikus, a vallásváltás indoklása tisztán pragmatikus. A döntés egyéb motivációktól mentes láttatásának ellentmond azonban, hogy egyetlen gyermekét, első feleségétől, a bécsi Helene Mayertől származó, 1881-ben született Pétert saját áttérése előtt, feltehetően már születésekor megkereszteltette.⁴⁴⁶ Ha zsidó származásáról Dóczi áttérése után, báró Dóczyként is fesztelenül beszélt, úgy tűnik tehát, hogy zsidóságát átadni már nem kívánta.

442 Dóczi Lajos: Egy vegyes házasság. In: *Beszélyek és vázlatok*. I–II. Bp., Ráth Mór, 1890, I. 129–163.

443 Szerkesztői üzenetek. H. P. úrnak B-t. *Egyenlőség*, 1888. dec. 30. 14.; Fürst Ilona: Dóczi Lajos mint német író, i. m. 61–62.

444 Dóczi Lajos Kónyi Manónak. Keltezetlen levél [1893]. Kónyi-Lónyay Papers, Library of the School of Slavonic and East European Studies [SSEES], University College of London. Köszönöm Somogyi Évának és Cieger Andrásnak, hogy Dóczi több levelének fénymásolatát rendelkezésemre bocsátották.

445 Dóczi Lajos Kónyi Manónak, 1893. ápr. 21. Kónyi-Lónyay Papers, Library of the School of Slavonic and East European Studies [SSEES], University College of London. Dóczi három héttel később vezette oltárhoz menyasszonyát. Ld. Dóczy Lajos. *Pesti Hírlap*, 1893. máj. 14. 7.

446 „A tehetetlen gyermekkel követtem el azt, a mit maguk megtenni nem akarnak. Így tett pl. Dóczy, a ki később követte fiát az üdvösségben”, írta Singer Bernát egy 1905-ös cikkében.

A 13 évvel később katolizált Dénes Zsófia (1885–1987) esetében fesztelenségről aligha lehet beszélni. Dénes Zsófia 21 évesen, 1906. június 6-án és 25-én jelentette be kitérését a PIH-nél. Egyik tanúja, a kereskedő Altschul Lajos anyjának, Altschul Ilonának lehetett a rokona, másik tanújaként, amint már említettük, unokabátyja, Ferenczi Sándor szerepelt.⁴⁴⁷ Az eredetileg szeptember 15-ére kitűzött házasságot Dénes Zsófia apja öngyilkossága miatt egy hónappal elhalasztották, így a 21 éves, immár katolikus menyasszony október 15-én ment hozzá Morzsányi Károly szabadelvű párti képviselő szintén katolikus nevelt fiához, a már ekkor súlyosan beteg, 1912-ben elhunyt Morzsányi Győzőhöz.⁴⁴⁸ Gyermekkoráról az író, Ady Endre kései szerelme egy 1964-ben kiadott könyvben számolt be.⁴⁴⁹ Lehetséges, hogy élete zsidó vonatkozásának eltusolása részben a kiadó elvárásának, esetleg cenzúrájának tudható be. Lehetséges, de nem valószínű. Egyrészt, mert a korabeli kiadói cenzúra nem feltétlenül akadályozta a kérdés taglalását. Gelléri Andor Endre *Egy önérzet története* című, két munkaszolgálat közötti szabadsága alatt írt önéletrajzában részletesen szólt zsidósága iránti viszonyáról, könyve mégis napvilágot láthatott, igaz, csak 1957-ben, ezután viszont többször is kiadták, 1966-ban, 1975-ben, majd 1981-ben. Másrészt Dénes Zsófia 102 évesen, 1987-ben hunyt el, fiatalkoráról és életéről szinte haláláig írt és beszélt, de zsidó származásáról a cenzúra szempontjából már szabadabb 1980-as években sem nyilatkozott.

Dénes Zsófia

Singer Bernát: A kitérések VIII. *Egyenlőség*, 1905. jan. 1, melléklet, 1. A bécsi születésű Dóczi Péter a Theresianumban érettségizett, a bécsi katonai műszaki főiskolán tanult, majd maga is külügyminisztériumi tisztviselő lett, minősítési táblázatában római katolikusként szerepelt. Somogyi Éva: Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában, i. m. 127–128. Somogyi Éva személyes közlése szerint Pétert apja már valószínűleg születésekor megkereszteltette.

447 MZsL, TB. B/67.

448 Dénes Zsófia: *Egyszeri kaland*. Bp., Magvető, 1964, 64–65.; Budapest VII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1906. okt. 15. Dénes Zsófia önéletrajzban első férje Géza néven szerepel.

449 Dénes Zsófia: *Egyszeri kaland*, i. m.

Akárhogyan is: önleletrajza a zsidó származás elhallgatására tett, a szöveg értelme és érthetősége rovására menő igyekezet tanpéldája. A zürichi műegyetemen diplomázott építészmérnök apjáról, Dénes Zsigmondról csupán annyit tudhatunk meg, hogy egy „Tolna megyei gazdálkodó” fiaként „parasztyerek között nőtt fel”. Anyja németes-zsidós családnevét könyvében Dénes Zsófia nem írta le, sem anyai nagyapját, akiről viszont elmesélte, hogy a prágai származású fiatalember, „tudósok családjának sarja”, a cseh fővárosból „szenvedélyes együttérzéssel” követte a magyar forradalmat és szabadságharcot, „átélte Kossuthot, Petőfit”, majd Világos után, mivel „a maga ifjúi eszménykeresésében nem tette le a fegyvert”, a magyarok iránti vonzalomból telepedett át „az üldözöttek földjére, [...] itt vert gyökeret, üres tarisznyás vándorlegény léteire itt harcolt ki magának életlehetőséget és bizonyos jómódot”, családot alapított, és noha „sohasem tanult meg magyarul”, annál inkább szorgalmazta, hogy gyermekei „magyarokká váljanak”.⁴⁵⁰ A nagyapa zsidó mivolta megjelölésének hiányában a családi háttér érthetetlen. Egy szegény „tarisznyás vándorlegény” hogyan lehetett „tudósok” értsd nyilván rabbi „családjának sarja”? Maga a történet is irreális: nehéz elképzelni, hogy egy szegény prágai zsidó 1849-ben azért települt volna át Magyarországra, mert oly mélyen „átélte Kossuthot, Petőfit”. S ha a még fiatal korában bevándorolt nagyapa ily buzgó érzelmeket táplált a magyar hon iránt, hogyan lehetséges, hogy soha nem tanult meg magyarul?⁴⁵¹

Családja nyíltan sehol ki nem mondott zsidóságára Dénes Zsófia könyvében csupán egy ízben tett burkolt utalást. Ötéves korában egy téli napon találkozott a jégen egy vele egykorú, a könyvben Gärtner Irmának nevezett kislánnyal, aki szinte azonnal megkérdezte tőle, milyen vallású.

„Csodálkozva néztem rá.

– Vallású? – kérdeztem. – Mi az?

Egy kis megvetés tükröződött a szőke kislány arcán. Lenézett, hogy olyan tudatlan vagyok.

– Hát azt kérdezem, mi vagy? Római katolikus? Református? Zsidó?

– Nem tudom – feleltem mélységesen őszintén. – Erről még sohasem volt szó.”⁴⁵²

Mire a kislány megszabta a jövőbeli barátkozás feltételét: újdonsült pajtása kérdezze meg otthon, milyen felekezethez tartozik. „Én római katolikus vagyok, és addig nem korcsolyázhatom veled (egy kicsit megállt a beszédben, mintha habozna), addig nem, amíg nem feleltél.” A jelenet nyomot hagyott a kis Zsófiában: „Nem mondhatom meg pontosan, mit éreztem, de

450 Uo. 15, 19–20.

451 Egy, a Magyar Televízióban 1976–1977-ben lejátszott háromrészes beszélgetésben Dénes Zsófia apai nagyapjáról hasonlóan fogalmazott: „Prágából származó német ember volt, aki annyira lelkesedett 48-ban a magyar forradalomért, hogy 49-ben, amikor módja volt rá, hogy bevándoroljon Magyarországra, bevándorolt.” Dénes Zsófia: *El ne lopd a léniát*. Bp., Gondolat, 1978, 12.

452 Dénes Zsófia: *Egyszeri kaland*, i. m. 23.

valahogy bántott ez a dolog. – Hát ilyen is van, nekem valamit tudnom kellene magamról és – hiába! én csak nem tudom. Pedig hogy igyekszem, hogy »mindent« megtudjak.” Hazaérve elmesélte anyjának a történeteket, majd feltette az ominózus kérdést. „Anyám szép, nyugodt arca elkomorodott. Ahogy idővel meggyőződhettem róla, neki egyéni álláspontja volt a vallásügyben. Ő és az apám századvégi »voltairianusok« voltak, felekezet nélküliek, de azal a forró szándékkal, hogy bennünket, gyermekeiket, etikussá, becsületessé, szociálissá és jóságos érzületűvé nevelnek. Eszményekben nagyon is hittek és ezenfelül a természet örök törvényeiben és mindenható erejében. De ezt az ő szabad hitüket nem nevezték sehogy sem.

– Úgy – mondta ekkor komoly arccal az én egyszerű szívű anyám. – Gärtner Irma kérdezte ezt tőled? És holnapra várja a választ? Hát azt feleld neki: »Én anyám és apám jó gyermeke vagyok. Anyám minden este elimádkozza velem a Miatyánkot, mert azt mondja: ez a legszebb ima a világon. Azért mert szép, és a magasba visz, ezért imádkozzuk el együtt. De amiért ő, Irma, megkérdezte tőled, milyen vallású vagy – én nem engedem meg, hogy vele korcsolyázzál! Ne tedd, kislányom. Légy önérzetes!«

Másnap tehát lánya megmondta Irmának: amiért megkérdezte, milyen vallású, anyja megtiltotta, hogy játsszon vele. Végül a szerző kommentárként hozzátette: „Akkor találkoztam először azzal a problémával, amelynek súlyát és tragikumát csak sokkal később ismertem fel.”⁴⁵³

Dénes Zsófia visszaemlékezésében a „zsidó” szó a katolikus kislány szájában hangzik el először és utoljára, de a szerző felekezeti hovatartozását illetően sem játszótársa, sem az olvasó nem kap választ. Mivel Dénes Zsófia elmondása szerint ekkor ötéves volt, a történet 1890-ben játszódhatott, vagyis szülei nem lehettek „felekezet nélküliek”, ami nem egy vallásfilozófiai álláspont, hanem egy ekkor még nem létező felekezetjogi állapot. Amennyiben szülei „voltairianusok”-nak tekintették magukat, „eszményekben” hittek és a „természet örök törvényeiben”, anyjuk miért mondta el gyermekeivel minden este a Miatyánkot? És vajon mire utal felszólítása, hogy lánya legyen „önérzetes”? A záró megjegyzés a súlyos és tragikus „problémáról” végképp érthetetlen, ha nem tudjuk, hogy a szerző zsidónak született és hogy itt kimondatlanul, bár annál egyértelműbben az antiszemitizmusra utalt.

Ha Dénes Zsófia szülei 1890-ben nem lehettek is felekezeten kívüliek, és ha a korabeli viszonyokat tekintve szintúgy lehetetlen, hogy felekezeti hovatartozásával az ötéves Dénes Zsófia ne lett volna tisztában, abban semmi okunk kételkedni, hogy Dénes Zsófia „voltairianus”, a zsidóságtól eleve többé-kevésbé teljesen elidegenedett családban nőtt fel, és így azon értelmiségiekhez tartozott, akik akármilyen közvetlen okból történt áttérésükkor csupán társadalmilag rájuk oktrojált „zsidóságukat” nem hagyták el, mert nem volt mit elhagyniuk.

453 Uo. 24–25.

Schlesinger/Harmos Ilona

A Dénes Zsófiával egy évben született **Schlesinger/Harmos Ilona** (1885–1967) kitérésének közvetlen oka nem Kosztolányi Dezsővel 1913-ban kötött házassága, hanem első gyermekük születése lehetett. Kosztolányiné Harmos Ilona 1915 január-februárjában jelentette be kitérését a budai neológ hitközségnél, a katolikus vallás felvételéről szóló bizonyítványt a tabáni katolikus plébánia február 22-én állította ki, fia, Ádám, április 18-án született.⁴⁵⁴ Harmos Ilona visszaemlékezésének szöveggondozója, Borgos Anna szerint önéletrajzát Kosztolányi felesége feltehetően már férje halálát követően, talán csak a második világháború után írta meg. „Valamilyen – magyarázat után »kiáltó« – okból”, jegyezte meg Borgos az egyértelműen kiadásra szánt gépirat kor-

rektúrai kapcsán, Harmos Ilona „egyes helyeken utólag kihúzta a zsidósággal kapcsolatos kitételeket, s ezzel élet (és értelmét) vette a mondatoknak”. A szerkesztő, „tekintettel a kérdés jelentőségére”, az *ultima manu* elvét ignorálva az eredeti változat közlése mellett döntött. Amint Borgos megjegyezte, „a szöveg keletkezési időpontjának ismerete talán ennek a kérdésnek a megoldásában is segítene”.⁴⁵⁵ Nyilván nem közömbös, vajon a végleges gépiratot és annak öncenzúrázását Harmos a holokauszt előtt vagy után, az 1930-as években vagy már a diktatúra idején készítette. A lényegen – életének utólagos „zsidótlanításán” – ez persze nem változtat.

Az utólagos öncenzúrázási kísérlet azért érdekes, mert Harmos Ilona írásában e későbbi hajlamának még nincs sok jele. Önéletrajzában számos utalás található a család, a rokonság zsidóságára, Harmos elszórtan, de több ízben kitér családjának a zsidó valláshoz, a zsidó státuszhoz fűződő viszonyára, és főleg: saját zsidó mivoltát illető élményeire. A visszaemlékezés a szerző 16. événél megszakad, így áttéréséről sem szól benne, Harmos csak 14 évvel ké-

454 Hitehagyottak. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 6. évf. 1915, 2. sz. 20.; Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1913. máj. 5. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

455 Borgos Anna: Előszó. In: Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*, i. m. 12.

sőbb, 30 éves korában katolizált, ami azonban kamaszkoráig bemutatott élményeit tekintve nem okoz meglepetést.

Schlesinger Vilmos tűzifa-nagykereskedő és a losonci postamester lánya, Schneller Matild, esküvőjük után Losoncról Gödöllőre, majd a fővárosba költöztek, Ilona már Budapesten született, tizenegy gyerek közül a nyolcadikként, hat lány közül a negyedikként. A család Ilona 15 éves koráig jómódban élt, nagy lakás nagy vendégségekkel, vidéki nyaraló, cseléd, német Fräulein, zongoratanárnő, teniszórák, majd apja meghalt, a család deklasszáldott, anyja trafikot nyitott, Ilonát kivette a gimnáziumból és varrni taníttatta, de a fiatal lányt a színészet vonzotta, beiratkozott a Színművészeti Akadémiára, pár szerepet is kapott, majd 1910-ben megismerkedett Kosztolányival, írni csak később, az 1930-as években kezdett, leginkább Görög Ilona, majd férje halála után Kosztolányi Dezsőné vagy Kosztolányiné Görög Ilona néven.⁴⁵⁶ Ilona apai nagyszülei nem tudtak magyarul, csak németül és szlovákul, nagyapja kocsmát tartott a Felvidéken, majd fia Pestre hozatta szüleit, vett nekik egy trafikot. „Nagymama vallásos. Nem nagyon vallásos, de vallásosabb mégis, mint az én mamám. Nagypapa nem vallásos. Kineveti nagymamát, mert péntek este gyertyát gyújt, s szombaton nem enged varrónőt jönni a házhoz.” Losonci anyai nagyanyja jobban kötődött a vallási hagyományokhoz: „Nem eszik nálunk, legfeljebb lágy tojást, vajás kenyeret, almát, »kávécskát«. [...] Sokat imádkozik napközben is, a szája örökké imádságot mormol, de nem hangosan. Vallásos, de parókát nem hord. Én félek az olyan asszonyoktól, akik parókát hordanak.” Unokája nemcsak a parókás zsidó asszonyoktól félt, hanem férjeiktől is. Kamaszkorában ellátogat egyik, már férjhez ment nővérehez, egy északkeleti kisvárosba: „Alig látok embert. Néhány tincses, selyemkaftános zsidó jön egy csapatban. Félek tőlük. Átmegyek a túlsó sorra.”⁴⁵⁷

Ilona édesanyja már nem mutatkozott olyan vallásosnak, mint saját, illetve férje édesanyja, de férjével szemben a maga módján még hívő volt: „Mama vakon hitt abban a bosszúálló Istenben, aki megbünteti az apák vétkeit a fiakban, harmad- és negyedíziglen. Gondolkozott, hogy vajon mit is vétett ő vagy papa, mert azért inkább abban az Istenben hitt, aki ki-kit a saját vétkéért büntet. Papa nem hisz sem egyik, sem másik Istenben, legalábbis sohasem emlegeti.” A családban egyes keresztény ünnepek folklorisztikus elemei meghonosodtak, a gyerekek húsvéthétfőn locsolni mentek, a mindennapokban, úgy tűnik, nem vittek kóser háztartást, a hat lány valamelyikének eljegyzésekor főzőasszony ment házhoz elkészíteni az ilyenkor hagyományos halételt, amihez a keresztény mindenescseléd-szakácsnő nem

456 Uo. 6–9.; Borgos Anna: *Portrék a másiktól. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Bp., Noran, 2007, 220–222, 227–228.; Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső. Életrajzi regény*. (1938) Bp., Aspy Stúdió Kiadó, 2004, 187–191. Tekintve férje életrajza első megjelenésének dátumát, nem meglepő, hogy könyvében Harmos Ilona nem szólt zsidó származásáról, így persze áttéréséről sem.

457 Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem*. Ifjúkori memoár, i. m. 87, 92–93, 169.

értett. A vőlegények többnyire még a zsidó házasságközvetítő révén kerültek a házhoz, eljegyzéskor tányért törtek, a menyasszony és a vőlegény számára egy-egy porcelándarabból aranyba foglalt „zsuzsut” készítettek. A jelöltek között akadt vallásos, hagyományhű vidéki kereskedő, de volt keresztény is, amit Ilona anyja elvileg nem ellenzett: „Mi van abban? – csodálkozik mama. – Manapság?” Mari, a keresztény mindenlány azonban hiába énekelte a vegyes házasság ódáját („Megmondta régen Wekerle, ne essél rózsám kétségbe, zsidó lány, szívem, szeretsz-e híven?”), a parti ez esetben nem jött össze, de csupán azért, mert kiderült: a fiatal zszurnaliszta kártyázott, lóversenyre járt, adósságokat halmozott fel. A család két héten belül kerített egy újabb jelöltet, az illető ezúttal zsidó volt, Ilona anyjának egyik unokatestvére, hegyaljai szőlőbirtokos. „Ha érkezik, már az állomásról cigányzenével jön, egyre húzatja Margit fülébe: »Zsidóasszony szobájában nincs kereszt.«”⁴⁵⁸

Harmos Ilona zsidó ismeretekkel alig rendelkezett, apja halálakor a házhoz kijött rabbtól tudta meg, hogy van zsinagógai neve is (Lea), amelyet és amelyről azelőtt soha nem hallott. Otthoni vallásos nevelése a minimumra csökkent, lefekvésnél, s bár nagyjából tudta héberül a *Smá Jisráelt*, a keresztény cseléd felügyelete mellett a zsidó polgári körökben is elterjedt, keresztény eredetű, de ekkorra lényegében ökumenikussá vált imát mondta el, „Én Istenem, jó Istenem, lecsukódik már a szemem...”, minekutána a cseléd rendre így búcsúzott tőle, „»Mondd, uram Jézus, és döögölj«”, mely utasítást a kislány szívesen hallgatott: „Szeretem, ha Mari azt mondja: »Mondd, uram Jézus, és döögölj«, már csak azért is, mert szeretem, ha azt mondja, »Jézus«. Mert akkor azt érzem, nekünk közeli rokonunk Jézus, és mintha karácsony lenne, és kaptam volna valami játékot.”⁴⁵⁹

A maga nagyrészt szekularizált módján a zsidóság a családi élet számos eseményét átszötte még, de, és itt a lényeg: Ilona számára a mérleg döntően negatív volt. Korábban már idéztük apja véleményét, aki felesége szerint „legszívesebben” megkeresztelte volna valamennyi gyermekét, „hogyan jobb soruk legyen, és kevesebbet szenvedjenek majd az életben”. A zsidó-keresztény együttélés ezen apai megközelítésére lánya tapasztalatai tökéletesen rárimeltek. A gyermek, majd gimnazista Harmos szünidei és iskolás élményeit is idéztük már, első önálló társasági élménye egyben meghozta számára zsidósága miatt elszenvedett első sérelmét is, a keresztény társadalommal való találkozás egyet jelentett zsidó státusza miatti kivetettségével. Gimnazista tapasztalatairól szóló beszámolóját az I. fejezetben csak a „tények” rögzítéséig mutattuk be: a tanárok keresztény diáktársait keresztneveikön, őt családnévén szólították, az előbbieket olykor tegezték, a zsidó lányokat soha, keresztény osztálytársai is csupán egymás között tegeződtek, vele magázódtak, de azt se sokat, mivel alig szóltak hozzá. Harmos azonban azt is leírta, mindez mikép-

458 Uo. 48, 52–54, 58–59, 81, 90, 99.

459 Uo. 64, 159, 170.

pen szűrődött le benne: „Micsoda beteg vágy él bennem az ő szeretetük után, a tanárok s a nagyságák szeretete után! A harag s a féltékenységek – észrevétlen pillanatok alatt – sóvár szerelemmé, elviselhetetlen vággyá változik. Csak nézem őket, figyelem. Miért? Miért? – kérdezem magamban. Jobbak, mint én? Jobban tanulnak? Szébbek, mint én? Különbek, mint én? Nem, nem.” Az önéletrajz alapján úgy tűnik, Harmos Ilona nem tépelődött zsidósága mibenlétén, nem táplált a zsidóság iránt semmiféle, kulturális vagy ideológiai indíttatású ellenérzést, ami viszont zsidó státuszát illeti, ezt Börne kifejezésével élve alapvetően és elsősorban „szerencsétlenségként” élte meg.⁴⁶⁰

A fiatalkorában brácsaművészként és zeneszerzőként némi hírnevet szerzett, majd a zenetudomány felé forduló, 1911-től a Budai, 1919-től a Budapesti Zeneakadémián oktató **Molnár Antal** (1890–1983) esetében nincs ismeretünk arról, hogy az iskolában zsidó volta miatt valamilyen sérelem érte volna, a zsidóság iránti kultúrfilozófiai alapú ellenszenvéről szüleihez írt fiatalkori leveleiben viszont annál részletesebben szólt. Molnárral átlépünk az 1890 után – esetükben már mind az 1900–1910-es években – áttért azon értelmiségiek bemutatására, akiknél a források – áttérésükről közvetlenül-közvetetten szóló leveleik, naplói, önéletrajzaik, cikkeik – elsősorban vallásváltásuk lelki indíttatásaiba engednek bepillantást. Egy kivétellel mind akkultúrált és szekularizált, többségében jómódú vagy kifejezetten vagyonos családban születtek. Áttérésük közvetlen kiváltójaként két esetben szintén egy (zsidó vallásban született) kereszténnyel kötendő házasság szolgálhatott.

„Gyermekkorom úgy indult, hogy a családban csodának kiáltottak ki. Úgy találták: szépségem és észbeli tehetségem páratlan. Hallatlanul elkényeztettek”, írta a 22 éves Molnár Antal egy korai önéletrajzi írásában.⁴⁶¹ Apja, a nevét még ügyvédjelöltként Szabadkán 1884-ben megmagyarosító Molnár Mór jómódú ügyvéd volt, 1912-től az Erdődy család jogtanácsosa. Anyja, Frankel Malvin, Frankel Albert sebész főorvos lánya, fiának egy 1961-ben írt visszaemlékezése szerint „csodaszép asszony volt, a szádadeleji divatnak megfelelően kissé »tömött

Molnár Antal

460 Uo. 90, 123.

461 *Boëthius boldog fiatalága*. Demény János válogatása Molnár Antal leveleiből és írásából. Bp., Magvető, 1989, 64.

galamb«, de bámulatossá arccal és hanggal”, társaságot kedvelő, gondtalan életet élő, nyarait gyermekeivel a legelőkelőbb külföldi fürdőhelyeken töltő, fiát csodáló nagyszülő. Amint írta Molnár Antal, „folyvást hallanom kellett, főleg anyámtól, milyen csodálatosan langeszű vagyok. Ezt szinte belém nevelték.”⁴⁶²

A következő idézettel a karikatúra felé toljuk Molnár Antal neveltetését, aki tehetségével is kimagaslott Molnár Ferenc „bubijai” közül, mindenesetre az író krokija a századforduló „lipótvárosi” családjairól alátámasztja a zene-történész emlékeit: „Az embernek”, írta Molnár Ferenc 1912-ben, „már nem biztos az élete Pesten; némely családban nem szabad Shakespeare-t dicsérni, mert van egy kis fiú, aki darabokat ír és van egy kis színigazgató, akinek addig sírja tele az ifjú a fülét, amíg elő is adja a darabot. Más családban nem szabad Fényes Adolfot vagy Rippl-Rónait említeni, mert a bubi képeket fest és Fényes bácsi vagy Rónai mester egyszer félrehúzza a száját, amikor a spenótot meglátta és nem akart rögtön belemenni, hogy a spenót jobb, mint Greco. Puccininek, amikor itt járt, minden famíliában, amely kötéllel meg tudta fogni, a bubi eljátszott egy saját szerzeményt, és hogy Puccini nem aratta itt azokat a szimpátiákat, amelyeket várt, annak fő oka az, hogy nem borult a sok bubi nyakába és nem mondta, hogy ő azonnal leugrik a Gresham-palota negyedik emeletéről, mert nem érdemes zenésznek ezt a nyomorult életet folytatni, ha bubi műveit hallotta.”⁴⁶³

Neveltetésének zsidó vonatkozásáról Molnár Antal 1961-es önéletrajzában csupán annyit közölt: „Szüleim nem voltak hívők s habár apám mindenfelét megjegyzett a »zsargon«-ból, az nekem mindig csak kuriózum maradt.”⁴⁶⁴ Ami szüleinek zsidósáruk iránti viszonyát illeti, egy biztos: amikor fiuk elérte 18. életévét, a felekezeti kapocs megszakítása mellett döntöttek, s immár érettségizett fiukkal együtt áttértek a református vallásra. Egy szüleinek nyolc évvel később, 1916. április 22-én Bécsből írt levelében Molnár Antal áttérésüket ekképpen kommentálta: „Mély igazságot mondott Kohn Sámuel, mikor kitérésünk alkalmával azt mondta, hogy az ellenség táborába megyünk át. Mert a két tábor egymást megérteni nem fogja soha.”⁴⁶⁵ A kijelentés persze a pesti főrabbit illetően is érdekes, de most Molnárnál maradva: 1916-os levele eszmefuttatásának konklúziója már nem az áttéré-

462 Századunk névváltoztatásai, i. m. 163.; Halálozások. Egyenlőség, 1902. máj. 18. 14.; Boëthius boldog fiataltsága, i. m. 69, 72.

463 Molnár Ferenc: Dilettánsok (1912). In: Ismerősök. (Feljegyzések, krónikák). Bp., Franklin-Társulat, 1917, 36–37.

464 Boëthius boldog fiataltsága, i. m. 59.

465 Uo. 326–327. A kitérés időpontját Demény János adja meg előszavában. Ld. uo. 32. Hogy milyen vallásra tért át, azt nem írta meg, de Molnár 1927-ben reformátusként vette el a katolikus Zechmeister Margitot. Húga, Éva már 1919-ben megházasodott, szintén reformátusként menve hozzá a szintúgy katolikus Török Béla ügyvédhez. Az 1901-es születésű Molnár Éva áttérésének pontos idejét nem ismerjük. Budapest I. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1927. máj. 24.; Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1919. febr. 9.

sen gondolkozó, hanem az évek óta áttért Molnár Antalé, akinek ez időben írt, a zsidóság és a kereszténység mibenlétét és viszonyát boncolgató levelei azonban nem csupán arról nyújtanak képet, hogy áttérése mennyiben hatott önképe alakulására, de hajdani döntése benső okaira nézve is magyarázattal szolgálhatnak.

„Tegnap délután öreg ultramontanok között ülve Haydn »7 Worte Christi«-jét hallgattam. Föltűnően szép a fúvózenekarra írt Intermezzo. [...] De nagy dolog a kereszténység! [...] Annál mélyebben érzem a keresztyén világ nagyságát, mennél nagyobb az az úr, melyet a magam lelkében a válás helyett érzek”, írta szüleinek Molnár Antal 1916. április 17-én. Bár saját bevallása szerint „nagyon távol” állt minden „formalisztikus vallástól”, a katolikus vallás számára „még mindig sokszorta rokonszenvesebb” volt, jegyezte meg három nappal később, „mint a Mózes-vallás, melynek templomában ijesztő sólet-szél-illat mellett üzleti ügyeket beszélnek meg egymással a »hívők«”. Nem így abban a „bájos kis »altkatolisch« templomban”, ahol két nappal később „nagy prédikációt és Kirchenmusikot” hallgatott végig. A „kissé gyöngé” zene, számolt be szüleinek április 22-i levelében, ezúttal nem keltett fel benne különösebb érzelmeket, annál „nagyobb hatással” volt rá a prédikáció: „Mélyen átéreztem a papnak azokat a szavait, hogy egész mai kultúránkat és így a szabadságot is a kereszténység szellemének köszönhetjük. Miért van mégis, hogy a zsidók nem olvadnak be, hogy nem hajtják meg fejüket a keresztyén világ csodálatos kultúrája előtt? Miért? Mert nem fontos nekik. Mert fajtájuk vágyai, törekvései, irányai nem kultúr-törekvések, nem művészi törekvések, nem politikai törekvések.”⁴⁶⁶ Politikáról Molnár sem korábban, sem később nem beszélt, az „európai népek”, az „európeér”, illetve az „indogermán” lélek fogalmaival számára egyenértékű kereszténységről, a „keresztyén világ” kultúrájáról és művészetéről annál többet. Molnár esszencialista nézetei, a zsidóság, illetve a kereszténységgel azonosított németiség, magyarság stb. faji conceptualizálása révén 1916-os leveleiben áttérését már magától értetődően irrelevánsnak, személyes törekvései szempontjából hasztalannak tekintette. Nyolc évvel korábban a művészlelkű fiatalember még annak reményében térhetett át, hogy lépése közelebb viszi azon világhoz, amellyel bensőleg azonosult, illetve minél távolabb a „körülette keletkezett” kultúra iránt érzéketlen, mert csupán az „életfönntartás” által motivált, „nem az élet széppé és változatossá tételére” törekvő zsidóságtól.⁴⁶⁷

Molnár Antal számára az európai keresztyén kultúra elsősorban és mindenekelőtt a német kultúrát és világot jelentette.⁴⁶⁸ Baumgarten Ferenc (1880–1927), a Baumgarten-díj megalapítójának áttérése mögött kifejezetten a

466 Uo. 311, 318–319, 325.

467 Uo. 311, 318, 325–326.

468 Az 1910-es években szüleinek írt levelein kívül erről tanúskodik Molnár Beethovenról 1917-ben megjelent tanulmánya. Ld. uo. 676.

német keresztény világba való integráció vágya állhatott. Apja, a nagybirtokos és mezőgazdasági befektető Baumgarten Leó a Baumgarten Izrael alapította dinasztia harmadik nemzedékéhez tartozott. Székesfehérvárott született, de Pesten járt iskolába, a PIH elemi fiúiskolája után az Eötvös utcai reáliskolában érettségizett, 1871-ben elvette unokatestvérét, Baumgarten Emíliát, 1896-tól haláláig az általa építtetett Sas utcai bérház harmadik emeletén kialakított kilencszobás lakásban élt. Szerencsés spekulációinak köszönhetően örökölt vagyonát jelentősen megnövelte, 1912-ben a székesfőváros 1200 leggazdagabb adófizetőinek listáján a 17. helyen állt, 1915-ben bekövetkezett halálakor vagyona elérte a 12 millió koronát.⁴⁶⁹

Bár Baumgarten Leó jelentős földbirtokkal rendelkezett és birtokán szívesen vadászott, a hagyományos elithez nem „dörgölődött”, a családi legendárium legalábbis e képet őrizte meg róla. Az anekdota szerint 1905-ben a honvédség hadgyakorlatot tartott birtoka szomszédságában, a gyakorlat befejeztével a József főherceg által tartott díszebédre Baumgarten Leót is meghívták, aki azonban nem ment el, csupán egy csokor rózsát küldött számtartójával a díszebéden megjelent Augusztina főhercegasszonynak. Baumgarten Leó általában sem vágyott közösségbe, családjá magányos, komor, rideg, érzelmeit kifejezni képtelen embernek tartotta, de egy kifakadása arra utal, zsidó földbirtokosi mivoltában a hagyományos elitből eleve kivetettnek érezte magát. Unokája, az 1919-ben már születésekor római katolikusnak keresztelt Baumgarten Artúr följegyzéseiben megemlíti, 1912 tájékán, birtokának parkjában sétálgatva nagyapja hirtelen fordulattal azt kezdte fejtegetni Ignác fiának, Artúr apjának: „azt bocsátják meg a legnehezebben, hogy a zsidók földet vehettek ebben az országban.”⁴⁷⁰

Baumgarten Leó zsidó hitűként, a pesti Chevra Kadisa tagjaként halt meg, haláláig helyet foglalt a PIH gazdasági ügyosztályának képviselő-testületében, a Magyar Izraelita Kézmű- és Közművelési Egyesület választmányában, az őszi nagyünnepek idején, státuszához illően élete végéig komolyabb összegeket adományozott a PIH különféle emberbaráti intézményei javára, de a zsinagógába ezen évi egyszeri alkalmon kívül unokája tudomása szerint soha nem járt.⁴⁷¹ Fiait a vallási előírásoknak megfelelően körülméltette, gyermekei zsidó neveltetéséről ennél többet nem is tudunk, de nehezen képzelhető el, hogy semmiféle összefüggés ne lenne a családi nevelés és azon tény között, hogy a húszévesen elhunyt Ernő kivételével Baumgarten Leó töb-

469 Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2008, 80–87.

470 Uo. 84, 87–88.

471 A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke, i. m. 3.; A Pesti Izr. Hitközség előjáróságának jelentése az 1914. közigazgatási évről, i. m. 32.; A magyar izr. kézmű- és földművelési egyesület. *Egyenlőség*, 1915. máj. 9. 14.; Ünnepi adakozás. *Egyenlőség*, 1907. szept. 22. 11.; Ünnepek. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 10. sz. 312–313.; Templomi adományok. *Egyenlőség*, 1914. okt. 11. 8.; Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*, i. m. 88.

bi gyermeke, Erzsébet, Ferenc, Sándor Dénes és Ignác felnőttkorában mind áttért a keresztény hitre.⁴⁷²

Baumgarten Ferenc az evangélikus vallást választotta, megkeresztelkedésének pontos ideje ismeretlen. A pesti Chevra Kadisa 1914-es taglistájában foglalkozásuk révén azonosítható, később ugyancsak kitért öccsei, Sándor és Ignác mellett szerepelt egy Baumgarten Ferenc is, foglalkozás megjelölése nélkül, ekkor talán még ő is a zsidó felekezethez tartozott. Áttérési szándékát apjához egy, az 1910-es években írt levelében ekképpen igazolta: „Meg fogok keresztelkedni, mert nem vagyok hajlandó csak hagyományból megmaradni, ami elválaszt engem olyan emberektől, akik között egyes egyedül érzem magam jól.”⁴⁷³ Apja halálakor, 1915-ben, már valószínűleg kitért, hiszen a családtagok elhunytakor a szegényeknek felekezeti szempont nélkül osztogató családi, illetve nagypolgári hagyománnyal szemben Ferenc ekkor kizárólag a „szegény keresztényeknek” adományozott 1000 koronát.⁴⁷⁴

Az apjának írt levelében említett „emberek” feltehetően németországi közegét fedték. A német nyelvbe és kultúrába Heinét, Schillert, Goethét olvasó anyja által bevezetett történész és esztéta a budapesti egyetem történelem szakának elvégzését követően Strasbourgbán, majd Heidelbergben folytatta tanulmányait, 1909-től Németországban élt és publikált, utolsó magyar nyelvű írása is ebben az évben jelent meg. Baumgarten Ferenc német kritikussá, Franz Ferdinand Baumgartenné vált, feltehetően német földön keresztelkedett meg. Egy, a *Pester Lloyd*-ban 1917 karácsonyán megjelent cikkében a reformkorban még vonzó és kifinomult, mert „jellegzetesen német” Pest-Buda kulturális hanyatlását és eldurvulását az 1860-as évektől kezdődő magyar és keleti zsidó bevándorlásban, „a magyar préri és a keleti gettó” beözönlésében vélte felfedezni.⁴⁷⁵

Lelki fejlődése szempontjából Molnár Antal végzetesnek ítélte, hogy a kereszténységhez mint kultúrához való vonzódását nem tudta vallásos hittel kiteljesíteni, Baumgarten Ferenc önmagáról nem vallott, **Hevesi Sándor** (1873–1939) esetében viszont az áttérés nyilvánvalóan őszinte vallásos meggyőződésből fakadt, lelki megtérést jelentett. A jeles színházi rendező, színgazgató, kritikus, író és műfordító 27 évesen, 1900. szeptember 20-án, majd október 11-én jelentette be kitérését és a katolikus vallásra való áttérése szándékát a PIH rabbisági hivatalánál.⁴⁷⁶ Áttéréséről szóló vallomása 1948-ban jelent meg a *Vigiliában*, a szöveg születésének pontos időpontja ismeretlen,

472 Uo. 97–105.

473 A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke, i. m. 3.; Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*, i. m. 100.

474 Uo.

475 Uo. 98–99.; Téglás János: „A nagyvilág fáradt zárándoka.” Baumgarten Ferenc élete. *Kortárs*, 51. évf. 2007, 2. sz. (<http://www.kortaronline.hu/0702/teglas.htm>)

476 MZsL, TB. B/67.

Hevesi Sándor

a szerkesztő megjegyzése szerint Hevesit egy barátja 1930-ban kérte fel a katolicizmushoz vezető útjának írásba foglalására.⁴⁷⁷

A nevét 1893-ban megmagyarosító Hevesi Sándor Nagykanizsán született. Apja, Hoffmann Mór izraelita elemi iskolai tanítóként kezdte, majd 1876-tól nyugalomba vonulásáig a kanizsai polgári iskola magyar irodalom és német nyelv tanára volt, egy zsidó tárgyú korai verskötet és egy regény mellett számos pedagógiai tanulmány, 19 tankönyv szerzője, több ifjúsági lap és 1873-tól 1882-ig a *Zala* című hetilap szerkesztője, a város kulturális életének aktív szereplője. Hevesi anyja, Wesel Wilhelmina/Anna falun született, házassága után a derűs és közvetlen fiatalasszony igyekezett felnőni férje

műveltségéhez, sokat olvasott, békés otthont teremtett.⁴⁷⁸

Az elemi iskolát Hevesi Sándor a kanizsai zsidó felekezeti népiskolában járta ki. „Iskolai vallásoktatásom”, írta vallomásában, „az ó-testamentumra volt építve, melyben nagyon jártas voltam”. A katolikus vallással a kegyesrendi gimnázium diákjaként találkozott. „Az első érzésem a katolikus vallás iránt sajátságos, homályos misztikum volt. A gyerekek reggel misére mentek, s én irigyeltem őket. Nagyon szerettem volna ministrálni, s nagyon érdekesnek találtam a szertartást. Úgy éreztem, hogy a felnőttek megcsalnak, megrövidítenek, hogy nem vehetek részt valamiben, amit szeretnék.” A zsinagóga viszont nem érintette meg: „Csak az az emlékem maradt kis fiú koromból, hogy egy szép hangú kántor énekelt (amit szívesen hallgattam, mert kicsi koromtól szerettem a muzsikát), de úgy énekelt, mintha leereszkedett volna az Úristenhez, s aztán a pap és kántor körülhordták a tórát. Minden egyéb elmosódott bennem, talán azért, mert a benyomás nem hatott be a lélekbe.”⁴⁷⁹

A zsidó templomhoz képest a szülői ház vallásossága mélyebb nyomot hagyott Hevesiben, vallomása szerint éppen innen kapta hitét – még ha ezt tartalommal végül a katolicizmus töltötte is meg: „A családomban az Istenhit, az imádságok függetlenek voltak a zsidó szertartásoktól, s az első ima, mihelyt beszélni tudtam, ugyanaz volt, melyet kívülem sokszázezer gyerek imádkozott minden európai nyelven. A protestáns lelkészcsaládból származott német költőnő, Luise Hensel írta, ki később visszatért az Egyházba.”⁴⁸⁰ [...]

477 Hevesi Sándor: Egy magyar író konverziójának története (1930-as évek). *Vigília*, 13. évf. 1948, 4. sz. 203–210.

478 *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 103.; Németh József: Hoffmann Mór. In: Horváth László szerk.: *Zalai Múzeum*. 12. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003, 255–266.; László Anna: *Hevesi Sándor*. Bp., Gondolat, 1960, 5–6.

479 Hevesi Sándor: Egy magyar író konverziójának története, i. m. 204.

480 Ugyanezt az imát mondta el elalvás előtt Harmos Ilona, illetve németül Zsolt Béla.

Az ünnepeken a szülői házban semmi szertartás nem volt, az étkezési törvényeket nem tartották meg. A liberalizmusnak ebben a feltörő korszakában erős nemzeti érzésben, de nem túlságosan vallásosan nevelték a gyermekeket. A szülei mindketten bensőséges Isten-hívők voltak, s engem nem az atheizmus rideg levegője hajtott a katolikus vallás felé, hanem a gyermekkorban felszívott hitem, mely később kereste formáját, vallást kívántam, amely kereke legyen valóságos életemnek, tartalma benső világomnak. Hiszen egészen kisfiú koromban, ha éjjel álmomban felsírtam, a dadám mindig azt kérdezte tőlem: »Nem imádkoztál?« S erre én újra imádkoztam, s az ima megnyugtató. Az Isten-hitet nagyon szolgálta az a szellemi légkör, mely kiskorom óta körülvevett. Édesapám, aki nagyon művelt ember volt, kevés, de nagyon művelt emberrel tartott barátságot. Folytonosan tanult, dolgozott.”⁴⁸¹

Az első impulzusokról Hevesi ennél többet nem mondott, így arra sem adott magyarázatot, hogy a lelke által „kívánt” vallás forrását miért nem született hitében találta meg. Vallomásában arról sem szólt, hogy milyen volt zsidóként felnőni, szüleinek zsidóságukhoz a valláson túlmenő viszonyáról sem emlékezett meg. Pedig apja az 1860-as évek végétől az 1880-as évekig aktívan részt vett a felekezeti életben, 1867-ben cikket írt az *Izraelita Magyar Néptanítóba*, 1870-ben az *Izraelita Közlönybe*, 1882-ben a *Szombati Újságba*, emellett több röpiratot is kiadott, hol hitfeleit buzdítva a minél teljesebb magyarosodásra, hol védelmükre kelve, 1874-ben Csernát Lajos-sal, 1883-ban Istóczyékkel szemben.⁴⁸² Az általános pedagógiai kérdéseken kívül Hoffmann Mór a zsidó fiatalság nevelése is foglalkoztatta, rendszeresen publikált az 1885–1887 között megjelent *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapjába*. Cikkeiben ifjú olvasóit hitbuzgóságra biztatta, mely érzelm „alapját képezi a tiszta erkölcsiségnek, az igazságnak és az általános emberszeretetnek”.⁴⁸³ Legtöbb írásában az antiszemitizmus lelki hatásai ellen igyekezett felvértezni a zsidó fiataliságot, és amint általában a neológ értelmiség, a leghatásosabb eszközt a zsidó történelem szenvedéstörténetként való láttatásában vélte megtalálni. „Ne vedd azt gúnynévnek, édes fiam”, magyarázta egy 1886-ban megjelent elbeszélésének izraelita iskolai tanítója az utcán lezsidózott tanulójának, „azok, akik ezzel gúnyolnak, nem tudják, minő drága név ez. Sok ezer év szenvedése a vértanúság drága koszorúját övezte e név köré, s balga az, ki ezt a nevet szégyenli.”⁴⁸⁴ Nehéz elképzelni, hogy Hoffmann

481 Uo.

482 Hoffmann Mór: *A nemzetiség és a nemzeti nyelv. Hazafias elmélkedések*. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1877. A röpirat két további kiadást ért meg, 1881-ben, majd 1894-ben. Uő: *Zsidóinkról! Igaza van-e Csernát Lajos úrnak vagy nincs?* Írta „tanító, a „Zala” szerkesztője. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1874.; Uő: *A sémiták és antisemiták*. Felvilágosításul és megszívlelésül írta „Bp., Franklin Társulat Bizománya, 1883.

483 H. M. [Hoffmann Mór]: Chanukka. *A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja*, 1. évf. 1886, 24. sz. 371.

484 Hoffmann Mór: Egy zsidó gyermek pályája. Eredeti elbeszélés. II. Fejezet. Áron tanuló évei. *A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja*, 1. évf. 1886, 2. sz. 22. Ld. még. Uő: *Magyar-zsidó*. (Vers.) *A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja*, 1. évf. 1886, 3. sz. 36.

Mór, akiben „a magyar zsidóság”, írta halálakor az *Egyenlőség*, „egyik legjobb ifjúsági íróját” vesztette el,⁴⁸⁵ ne igyekezett volna fiából „jó zsidót” nevelni. Erről azonban Hevesi Sándor nem írt, talán mert apja nevelése e tekintetben nem hatott rá különösképpen, vagy még egyszerűbben, mert írása természetéből fakadóan nem ez volt a kérdés. Hevesi vallomása nem a zsidóság elhagyásának, hanem a katolikus hit megtalálásának a története.

A kereszténység Hevesi számára nem csupán vallást, de civilizációt is jelentett. Már áttérése előtt meggyőződéssel vallotta: a „római birodalom zűrzavarából” a „krisztusi gondolat” talaján kinőtt Európának „leggyökere-sebb életelve, legdúsabb élete, legvalódibb értelme, talánya és megfejtése, kiindulási pontja és végső állomása: a kereszténység”. A kereszttség felvételéig vezető útja azonban elsősorban spirituálisnak tekinthető. „Jézus Krisztus alakja” már egy évtizeddel áttérése előtt belé „költözött”, de tudta, megtérése nem történhet meg „egy természetfölötti misztikus erő nélkül, melyet a teológia »kegyelem« néven ismer”. Hosszú évek viaskodása után ez a pillanat is eljött. „Nyár volt. Elutaztam Velencébe. Az Evangélium a zsebemben, gondolataim állandóan vele foglalkoztak. Egy délelőtt egy elhagyott kicsiny templom kicsiny oltára előtt évekig tartó konfliktusaim elszakadtak, térdre borulva zokogtam. Megnyugodtam, Krisztus világosan szólott hozzám minden kereszttől, s Egyháza pontosan mutatta gondolataim további útját, mely tudtam, hogy most már nyílegyenes lesz, s a katolikus hithez vezet. Hitbeli kétségeim véget értek. Már nem akartam okosabb lenni.” Áttérni azonban még ekkor sem tért át, „tudtam, hogy még sokat kell dolgoznom, teljesen meg kell ér-nem, hogy eljuthassak oda, ahova kíváncszom, de már voltak érveim sok mindenre”. Megkeresztelkedésére végül a századforduló évében került sor: „Mélységes meggyőződésemet 1900-ban megpecsételtem azzal, hogy felvételtem magam az Egyházba.”⁴⁸⁶

A csallóközi Érsekélen Ehrenthal Regina néven, egy szegény és szigorúan vallásos család hetedik és egyben utolsó gyermekeként született **Erdős Renée** (1879–1956) még hosszabb utat járt be, míg 1909-ben, immár 30 évesen Rómában áttért a katolikus hitre. „Ő szentsége X. Pius Pápa”, írta bizalmas barátja, az egy évvel korábban pappá szentelt Cziklay Aladár 1909. május 14-i levelében, „igen örömmel fogadván hírét áldozatokkal teli elhatározásának, mellyel a jogarára bízott Egyháznak kötelékébe belépett: apostoli áldását küldi Nagyságodra és tollára. Ez utóbbitól azt várja, hogy egyik csalhatalatlan jele lesz az új Pünkösdeknek, mely kell hogy eljőjön az Egyházra.”⁴⁸⁷ Erdős Renée tolla már formális, 1909 pünkösdjének napján történt áttérése előtt megszülte gyermekkorá óta érlelődő hitéről tanúságot tevő verseskötetét, Cziklay Aladár egy 1908. december 23-i levelében befejezett műként írt róla, arra kérve Erdőst, „ne támasszon nehézségeket az elé”,

485 Halálozások. *Egyenlőség*, 1915. szept. 8. 15.

486 Hevesi Sándor: Egy magyar író konverziójának története, i. m. 205–210.

487 Cziklay Aladár Erdős Renének, 1909. máj. 14. OSZK Kt. Levelestár.

hogy könyve a Szent István Társulat kiadásában jelenjen meg.⁴⁸⁸ A kötet közelgő kiadásáról hírt adó néppárti *Alkotmány*, amely politikai ellenfelei esetében nem tett különbséget zsidó és kitért zsidó között, a testi szerelem első magyar költőnőjével jóval előzékenyebben bánt: „Amiként meggyőződéses voltát a rosszban; a szélső naturalizmusban, az erotikumban mindenki kivétel nélkül elismerte, úgy Erdős Renének most is, amidőn a korábbival diametrálisan ellenkező meggyőződésre jutott és új, teljesen új irány hívévé szegődött – teljes joga van arra, hogy ezen új meggyőződése őszinteségében és valóságában senki se kételkedjék.”⁴⁸⁹

Az *Alkotmány* értesüléseivel szemben végül nem *Renáta*, hanem *Aranyveder* címmel megjelent kötetet a Szent István Társulat felvette azon kiadványai közé, amelyeket 1910-ben minden tagjának elküldött. Az ekkor mintegy 25 ezer fős tagság páratlan olvasótáborát biztosított egy olyan országban, ahol Jókai vagy Mikszáth egy-egy művéből tíz év alatt kelt el 4–8 ezer példány.⁴⁹⁰ „Ez a kikeresztelkedés is egy kis haszon irányában történt”, vonta le a következtetést az ortodox *Magyar Zsidó*.⁴⁹¹ Egy 17 évvel később megjelent, a költőnő – és ekkorra az egyik legolvasottabb regényíró – munkásságát értékelő tanulmányban Lékó Béla, a miskolci főreáliskola katolikus hitoktatója, aki Erdősnek a zsidóságtól való lelki eltávolodását őszintének, de Krisztus felé fordulását hiteltelennek tekintette, szintén megpedzette: Erdős áttéréseben az anyagi megfontolások is szerepet játszottak.⁴⁹²

Erdős Renée-t megítélésünk szerint nem vezették opportunisták szempontok. Az áttérését megelőzően Olaszországban és Budapesten évekre zárdába vonult író a kereszttség felvételének napjával záródó, fejlődésregény formájában bemutatott önéletrajzát négy, 1915 és 1929 között megjelent kötetben írta meg,⁴⁹³ az *Ősök és ivadékok* ciklus utolsó kötetének végéhez fűzött meg-

Erdős Renée

488 Cziklay Aladár Erdős Renének, 1908. dec. 23. OSZK Kt. Levelestár.

489 «Renata». *Alkotmány*, 1909. nov. 28. 9.

490 [Kosztolányi Dezső]: Mit olvas Budapest és Magyarország. *Világ*, 1910. dec. 25. 38.

491 Robur: Egy kikeresztelkedéshez. *Magyar Zsidó*, 1910. máj. 29. 7.

492 Hoványi Béla [Lékó Béla]: Erdős Renée. *Irodalmi tanulmány*. Miskolc, Magyar Jövő Nyomda-üzem és Lapkiadóvállalat R.-T., 1927, 9, 13.

493 Erdős Renée: *Az új sarj*. Bp., Athenaeum, 1915.; *Uő: Az élet királynője*. Bp., Athenaeum, 1915.; *Uő: Berekesztett utak*. Bp., Dick Manó, 1923.; *Uő: Ave Roma!* Bp., Révai, 1929.

jegyzése szerint művéhez már közvetlenül megkeresztelkedése után, 1909 júniusában hozzáfogott.⁴⁹⁴ A regényciklusban, írta Erdős egy gépiratos, az 1950-es években keletkezett visszaemlékezésben, „ha regényszerűen is, megírtam mindent, amit életemben lényegesnek tartottam. Megírtam őszintén, leplezés nélkül, az igazságot mindig szem előtt tartóan, nem díszítve fel sem magamat, sem mászt különös érdemekkel, nem vádolva és nem védekezve.”⁴⁹⁵

Erdős Renée lelki fejlődésének részletes bemutatása szétfeszítené írásunk kereteit. A falusi ortodox közegeből pesti színészpálántává, Eötvös Károly kezdeti pártfogása alatt szelíd-szolid, majd híres-hírhedt költőnővé vált szerző művében védekezni valóban nem védekezett, de vádolni vádolt, hol volt szerelmét, Bródy Sándort, „kozmpolita” mivolta miatt, hol a „korrupt” levegőjű elzsidósodott Pestet. Esetenként védte a zsidókat, máshol a zsidóktól való idegenkedését, a Bródy-féle hitetlen és kozmpolita művészek hazafiatlanságával szemben önnön „nagy és elfogult hazaszeretet”-ét hangsúlyozta,⁴⁹⁶ de ezek a több mint ezer oldalas műben összességében elvéve előforduló, talán őszinte, talán célzatos megjegyzések nem teszik kétséggé: a családi otthon rideg, formalisztikus és érthetetlen, a zsarnoki apa figurájához kötődő vallásosságától való elidegenedés ábrázolása, az idős győri bencés révén gyermekkorában megismert katolikus váláshoz vezető út leírása egy őszinte megtérés története.

Hevesi Sándorhoz hasonlóan Erdős Renée nem a zsidóságtól való elszakadása, hanem Rómába vezető útja történetét írta meg. Az *Ősök és ivadékok* első, családját és gyermekkorát ábrázoló kötetében az ortodox zsidó társadalmi közegről, amelyben született, csak utalásszerűen írt, a „hideg félelmet” kiváltó, „megtört alázatot” és „néma engedelmisséget” parancsoló apjával azonosított zsidó ortodoxiától legelső emlékeitől fogva idegenkedett,⁴⁹⁷ e világot az első kötet végén, indulásakor a fővárosba, mindenestül és végérvényesen maga mögött hagyta. Pestre érkezve pár év leforgása alatt „az élet királynője” lett, a ciklus második kötetében sikeres pesti költőnői korszakát szinte kizárólag Bródy Sándorral való, 1902-től 1905-ig tartó szerelmi viszonya leírásán keresztül mutatta be, a zsidósághoz tartozását természetesen adottságként vállalta, az antiszemita megjegyzésekkel szemben a zsidókban nyíltan övét védte, de zsidó mivolta iránti benső viszonyáról hallgatott. A kötetben, és vele szemben „a zsidó” – Bródy Sándor volt, Erdős lélekben már máshol járt, az első kötet végére elhagyta gyermekora ortodox közegét, a második kötet végén Bródyt és vele együtt a „zsidó” Pestet, a ciklus utolsó két kötete már katolikus hite kereséséről és megtalálásáról szólt.

494 Erdős Renée: *Ave Romai* (1929) H. n., Fapadoskönyv, 2010, 375.

495 Erdős Renée: *Ifjúságunk*, 6. PIM, Kézirattár, gy. u. sz.: 2005/11.

496 Erdős Renée: *Az élet királynője*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920, 150, 201–205, 213, 216. Az idézetek a 202. és 216. oldalakon találhatók. Uő: *Ave Romai*, i. m. 110–111.

497 Erdős Renée: *Az új sarj*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920, 13.

Szemben Erdős Renéevel, Moscovitz Iván húga, a költő, iparművész, író Lesznai Anna (1885–1966) sajátos, de mindenképpen bensőséges és mély meggyőződéssel vallott Jézus-hitét felekezeti hovatartozásától teljességgel függetlenítette.⁴⁹⁸ A *Huszdik Század* által 1917-ben akkori férje, Jászi Oszkár kezdeményezésére a „zsidókérdésnek” szentelt számban Lesznai szinte kizárólag a kérdés lelki vetületével foglalkozott, a körkérdésre beadott válaszok közül ezért is idézik máig az övét a leggyakrabban, a kérdésnek zömében politikai, gazdasági, társadalmi aspektusait vizsgáló, többnyire már ismert nézeteket hangoztató írásokhoz képest Lesznai válasza újszerűen hatott. A *Huszdik Század* körkérdésére beküldött zsidó származású válaszadók közül Lesznai volt az egyetlen, aki írását hangsúlyozottan személyes hangnemben, személyes vallomással kezdte:

„A zsidókérdés akkor is létezik, ha a zsidó eredetű ember egyedül ül zárt ajtó mögött szobájában. Nemcsak az egyén és a köz egymáshoz való viszonyában szerepel, végzetes komolyságát az adja meg, hogy a zsidó önmagának is zsidó.

Melyek és miből eredők tehát azok a tulajdonságok, melyek a ghetéből kikerült kultúrzsídót a nem-zsidótól megkülönböztetik?

Ha erre a kérdésre válaszat keresem, félig öntudatlan gyerekkori emlékekre kell visszanyúlnom, mivel én, mint minden külső versengésen és társadalmi küzdelmen kívül eső nő, a problémát csak úgy ismertem meg, amint az önnön életemben tükröződött. Nevelésem véletlenjei folytán egyaránt éltem keresztények és zsidók között – emlékeim, érzelmeim, barátaim mindkét körből egyaránt rekrutálódtak – és a dolgok legelején egy falusi kúria terebélyes fái bólogtak felettem.

Lesznai Anna

498 Lesznai Isten-felfogásáról ld. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 71.; Török Petra: „Gránit a siratófalban, ütem magyar ajkú dalban”. *Múlt és jövő*, Új folyam, 12. évf. 2001, 1. sz. 60–61.; Uő: „Mindenképpen úgy érzem, ez lenne a fő könyv”. Lesznai Anna naplójegyzeteiről. In: *Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztrációs anyagot összeállította Török Petra. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Hatvany Lajos Múzeum, 2010, 54.

Vidéki tisztas vadászó, politizáló »úriemberek« pipafüstjében voltam nyolc éves koromban »a legmagyarabb kis úrigyerek«, ki hazafias, sőt ameny-nyiben ilyesmit öntudatlanul magamba szíhattam, »úriosztály-érzelmek« levegőjében nőtt fel. Emellett vallásos zsidó nagyszüleim pesti otthona, szűkösebb szigorúságú szokásai, a hosszúnapot betartó fehérszakállú öreg úr, szintén beletartoztak lelki leltáramba. Hosszúnapi és nagypénteki böjt megfértek tudatomban. A katolikus templom harangszavára imádkoztam.

Tudtam, hogy léteznek pájeszes falusi grájzlerkocsmárosok, kik »zsidók«, de ezek a »hivatásos zsidók«, akik pántlikát árulnak, akárcsak a tót parasztok, nem voltak olyan emberek, mint mi. Egyszer ilyesmit fejthettem ki anyám előtt (azt hiszem, azt kérdeztem, milyen haditettért kaptak nemességet az őseim); anyám hangosan kacagni kezdett és ez a lekicsinylő kacaj és hozzávetett megjegyzései magyarázták meg nekem először, hogy én nem vagyok »igazi, színmagyar úrigyerek« és hogy a zsidóság valami különvalóságot, alsóbbrendűt, társadalmilag ha nem is titkolandót, de mellőzöttet jelent. Ekkor kezdődött meg számomra a zsidókérdés. Tudni akartam, *hová tartozom*, a kedves társasághoz, akik bölcsőm óta becéztek, szigorú nagyszüleimhez, kik elítéltek és félreértettek bennünket, kiknek levegője számomra idegenszerű volt, vagy talán-talán a pántlikás zsidókhoz-e, ott lenni a faluban. Megtudtam, hogy atyai dédtyám kocsmáros volt, leszöktem a kocsmá mellett kis boltba és soká figyeltem a grájzlerosné pulton szorgoskodó kezét, vontatott éneklőhangját; elhíttam a gyerekeit játszani. De alig értettük meg egymást, ők németül beszéltek, piszkosak voltak és azt mondták, hogy »nem szabad velem egy ételből enniök«. Türelmetlen, fájdalmas keresés volt ez, mely végigkísérte fejlődésemet. Néha örömmel hittem már, hogy »otthon vagyok«, ha olyan zsidókkal vagy keresztényekkel kerültem össze, kikhez emlékeimnél és hajlamaimnál fogva különös közösséget éreztem. De soha, semmi körben sem leltem meg azt az emlék-, kultúr- és temperamentum szintézist, melybe teljesen bennfoglaltatom. *A zsidónak vannak barátai, de társadalmi köre nincs.* Ezer bántó szó repült el mellettem, ezer gőgös zsidó és keresztény éle, mindegyik sértett bennem valamit. S ami az én életemben halk, lírai, zöngé-, és tragikum nélküli hiányérzet maradt, az bélyegzi meg többé-kevésbé döntően a zsidó intelligencia sorsát. *Zsidónak lenni, egy különös, betegesen izgatott idegállapotot jelent.*⁴⁹⁹

E sorokat Lesznai Anna már református felekezetűként írta, életének egy olyan időszakában, amikor, amint naplójában pár évvel később a körtvélyesi szlovák parasztok kapcsán feljegyezte, »én, felekezetet nem vállaló hitemmel, de kálvinistává keresztelt zsidó szerint tudtam buzgón, sírón egészen velük imádkozni».⁵⁰⁰ Önnön áttérését a *Husadik Száznak* adott válaszában azon-

499 A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század körkérdése, i. m. 104–105.

500 Az 1923. október 17-i naplóbejegyzés e mondata eredetileg így hangzott: »10 év előtt én zsidó tudtam buzgón, sírón, egészen velük énekelni.« Lesznai előtte utalt 1917-es *Husadik Század*-beli cikkére, e mondathoz jutva naplója későbbi átolvasásakor jöhetett rá időbeli tévedésére, így a »10"-et átjavította »néhány"-ra. A »zsidó" szót áthúzta, majd »kálvinistává keresztelt zsidó"-ra javította, az »énekelni" szót »imádkozni"-ra cserélte. A sor alatt, egy

ban Lesznai nem említette, cikke további részében részletes elemzést nyújtott a »kultúrzsido" »sehóvátartozásából" fakadó idegbajának összetevőiről, de magáról már nem szólt. Noha egy 1932-es naplóbejegyzéséből kitűnik, már ekkor tervbe vett önéletrajzi regénye egyik feladatának tekintette, hogy bemutassa, miként ébred rá »a »dzsentrinek« nevelt kislány [...] zsidó és outsider voltának" tudatára,⁵⁰¹ a végül már Amerikában befejezett könyvben e fájdalmas ráeszmélést bátyja példáján keresztül ábrázolta, áttéréséről itt sem beszélt, amiként és főleg: nem írt róla 1912-től 1945-ig fennmaradt naplójában sem.⁵⁰² Ezt lehetne akár öncenzúrájának is tekinteni, ha a minden megnyilvánulásában végsőig személyes, lelki és munkanaplóját évtizedeken át vezető, benne a zsidósághoz áttérése után fűződő viszonyáról is valló Lesznai esetében ez nem volna valószínűtlen feltevés.

Amikor Lesznai Anna szinte még gyermekfejjel, 17 évesen hozzámment a *Kezdetben volt a kertben* otromba, számító és kétszínű férfiként bemutatott Garai Károly gyárigazgatóhoz (akitől egy éven belül el is vált), még a zsidó felekezethez tartozott. Regényében férjét implicite zsidóként mutatta be, regénybeli nevével (Weiszberg Jenő) mintegy visszazsidósította,⁵⁰³ noha 1902-ben Garai már katolikusként, míg Lesznai Anna, vagyis zempléni Moscovitz Amália zsidó hitűként folyamodott (végül sikertelenül) az aradi főrabbihoz, hogy polgári házasságukra adja templomi áldását,⁵⁰⁴ ami arra utal, hogy Lesznai ekkor valamennyire még formálisan is kötődött felekezetéhez, bár az is lehetséges, hogy e lépésre csupán szüleire, különösen anyjára való tekintettel szánta el magát. Lesznai áttérésének pontos dátuma ismeretlen, Jászi Oszkárral 1913. június 19-én kötött polgári házasságakor már vőlegényéhez hasonlóan ő is a református felekezethez tartozott, elképzelhetően a házasság miatt, nem sokkal annak előtte tért át.⁵⁰⁵

másik íróeszközzel, talán később beszúrt betoldás: »felekezetet nem vállaló hitemmel, de ... szerint". Ld. *Sorsával tetováltan önmaga*, i. m. 326–327.; Török Petra: »Gránit a siratófalban, ütem magyar ajkú dalban", i. m. 73.

501 *Sorsával tetováltan önmaga*, i. m. 422.

502 A Petőfi Irodalmi Múzeumban található 20 naplófüzetből kiadott válogatásában Török Petra pár elejtett megjegyzésen kívül közölte Lesznai összes zsidó vonatkozású feljegyzését. Áttéréséről Lesznai ezekben, a kötetből kihagyott apróbb megjegyzésekben sem tett említést. Köszönöm Török Petrának, hogy a kötetből kimaradt szövegrészeket a rendelkezésemre bocsátotta.

503 Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. 566, 578, 682.

504 Elveihez hűen, Rosenberg Sándor főrabbi hajlandó lett volna egyházi áldásban részesíteni az ifjú párt, de az *Egyenlőség* támadásának hatására végül visszakozott. [Szabolcsi Miksa:] Meturgeman. Az aradi áldás újból kísért. *Egyenlőség*, 1902. jan. 12. 3–5.; Az aradi rabbi pálfordulása. Vegyes párok – áldatlan állapotban. *Aradi Közlöny*, 1902. jan. 15. 6–7.; Szabolcsi Miksa: Védelműl. *Egyenlőség*, 1902. jan. 19. 1–3. A főrabbi áldása és az aradi zsidó hitközség. Egy interjú, i. m., oldalszámok nincsenek [1].

505 Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1913. jún. 19. A házasságra ld. Litván György: *Jászi Oszkár*, i. m. 92.; Repiszky Tamás: Emlékkép-foszlányok, i. m. 30–31.

Hogy áttéréséről Lesznai soha nem beszélt, ez megítélésünk szerint nem öncenzúrából fakadt, inkább annak a jele, hogy a kérdést lényegtelennek tekintette. Lelki fejlődése, zsidó voltához való viszonya tekintetében formális felekezetváltása nem jelentett cezúrát, nem bírt szimbolikus jelentőséggel, nem is bírhatott, hiszen zsidónak lenni számára nem felekezeti hovatartozásban fogalmazódott meg. A *Husadik Száznak* adott válasza mutatja, Lesznait elsősorban saját köre, a „kultúrzsídók” foglalkoztatták, azoknak is főleg a lelke, pontosabban a lelkiállapota. Megítélése szerint a modern zsidó értelmiségi lét egy óhatatlanul beteges idegállapotot jelentett, csak hogy ebből az állapotból, a „sehóvatartozás” elsősorban benső érzetéből a valláscsere jogi aktusa nem szolgálhatott kiútként, a „zsídókérdés” megoldására cikke végén tett javaslatok között Lesznai az áttérést nem is említette.

Szemben Lesznaival, a költőnő közeli barátja, **Balázs Béla** (1884–1949) naplójában számos, hol pár szavas, hol hosszabb feljegyzést ejtett a zsidó vallás, a zsidók, illetve önnön zsidósága iránti viszonyáról, sőt áttérése okáról is írt, mégpedig kétszer is, először három hónappal 1913 márciusában történt katolizálása után, majd négy évvel később. Kilépését a zsidó felekezetből és a katolikus vallás felvételét Balázs Béla 1917-ben történelemfilozófiai meggyőződésével magyarázta, naplójának egyéb részei és fiatalkori önéletrajza alapján azonban

számunkra úgy tűnik: indoklásából kihagyta lépésének egy ennél személyesebb motivációját, vágyát, hogy befogadásra, lelki közösségre leljen a többségi társadalom körében, s e körben megtalálja önmagát.

Az írói nevét hivatalosan csak 29 évesen, áttérése után felvett Bauer Herbert Szegeden született, Bauer Simon és a poroszországi születésű Levy Eugénia/Jenny első gyermekeként. Húga Bauer Hilda, Lukács György ifjúkori szerelme, öccse Bauer Ervin biológus, Kaffka Margit második férje. Pesti születésű apja az érettségi után Bécsben folytatott pedagógiai és filozófiai tanulmányokat, megjárta Berlint, Párizst, majd hazatérve letette a tanári vizsgát, ledoktorált, 1875-ben kinevezték a szegedi állami főreáliskola rendes tanárává. Balázs Béla hatéves volt, amikor a több lapban publikáló, Goethe, Schiller, Molière műveit bevezetővel és magyaráza-

Balázs Béla

tokkal megjelentető, Leibnizet fordító liberális, humanista és erősen antiklerikális apját, aki összetűzésbe került az érettségi vizsgán elnöklő ciszterci baráttal, amiért az igazságtalanul meg akart buktatni egy diákot, büntetésből 1890 szeptemberétől áthelyezték Lőcsére, ahonnan a család, teljesítve Bauer Simon végakarátát, hogy gyermekei tősgyökeres magyar közegben nőjenek fel, az apa halálát követően 1898-ban visszaköltözött Szegedre, ahol özvegye tanári állást kapott a felsőbb leányiskolában.⁵⁰⁶

A második világháború után, 29 éves emigrációból hazatelepülő Balázs 1946-ban kiadott önéletrajzában apjának, illetve saját magának a zsidósághoz fűződő viszonyáról első ízben lőcsei iskolás éveik kapcsán emlékezett meg. A tartalomtól túl már a narráció felépítése is hivatott jelezni: a gyermek Balázs számára zsidósága kivetettséget jelentett. Lőcsén a német evangélikus iskolába járt, „ez volt az én iskolám, ezek voltunk mi”, írta Balázs, szemben a katolikus iskola diákjaival, „ezek voltak ők. Amazok.” Az evangélikus iskolába főleg a lőcsei és szepesi német polgárság, valamint a „liberális” magyar hivatalnokok gyermekei jártak, míg a katolikus iskolába a szlovák parasztok, a „bigott katolikus” hivatalnokok és a „dzsentrí” szülők csemetéi.

„Magamat tehát az evangélikus eklézsiához tartozónak éreztem egész szívemmel és szenvedélyes pártossággal. El is jártam minden vasárnap az evangélikus templomba. Mivel azonban a padokon nem volt meg a helyem szüleim mellett, mint a többi gyereknek, hát felmentem a kórusba, és nagy buzgalommal segítettem az orgona fűjtatójának óriási gerendáját nyomkodni. Ha nem szabad odalent együtt énekelnem a többiekkel – gondoltam –, hát evvel veszem ki részemet. Az én buzgalmamon ne múljkék.

De hiába volt forró buzgalmam, hiába szolidaritásom, mégse tartoztam egészen a többiekhez. Apám, aki különben sohasem járt templomba és sohasem imádkozott, évenként egyszer elvitt valami titokzatos ceremóniához. Kézen fogott, úgy vezetett egy kis házhoz a Lengyel-kapu mellett, aztán egy udvar végéből nyíló, egészen közönséges szobába, melyben azonban mégis padok voltak, mint a templomban. Ott csupa férfi volt, akiket nem ismertem, és akikkel szüleim se érintkeztek. Fehér lepedőkkel a vállukon jajgatva öklözték a mellüket. De félelmes csak az volt nekem, hogy apám is magára öltött egy ilyen fehér lepedőt, mely fekete sávokkal volt szegélyezve, és így mintegy odacsatlakozott, besorakozott egy idegen és titokzatos szövetségbe. Ő ugyan nem verte mellét és az imádságokat olyan gépiesen mormolta, mintha valami hivatalban közölt volna közömbös adatokat. Ám éppen ez volt az, ami valami rejtélyes, magasabb kényszer benyomását keltette bennem. Mert, úgy látszott, hogy apám kedvetlenül és akarata ellenére *kényszerűen* volt ennek a rítusnak alávetni magát. [...] Azt hallottam, hogy ez a hosszúnapi és a mi legnagyobb ünnepünk, mert mi zsidók vagyunk. Miért vagyunk mi zsidók? Ezt nem egészen értettem. [...]

506 Az életrajzi adatokra ld. K. Nagy Magda: *Balázs Béla világa*. Bp., Kossuth, 1973.; Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*. (1946) Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.; Bauer Hilda: *Emlékeim*, i. m.

Egyébként egész esztendőben semmin sem vehettem észre, hogy mi zsidók vagyunk. Az evangélikus iskolában zsidó hitoktatás nem volt, és apám, aki meggyőződéses felekezeten kívüli volt és szabadkőműves, nem fektetett rá súlyt. Elkülönítettségemnek és magányosságomnak sejtelve akkor vetette rám először fájdalmas árnyékát, mikor egyszer azt mondták nekem, hogy a hittan órák alatt hazamehetek. Sehogy se tudtam megérteni, hogy én délelőtt egész egyedül menjek el az iskolából? Miért? – kérdezik majd tőlem mindnyájan csodálkozva. Miért nincs a Bauer Herbert a többiekkel együtt az iskolában? És én éppen olyan csodálkozva és szorongó szívvel felelem majd értetlenül: – Mert én zsidó vagyok. Sem iskolatársaim, sem szüleim nem értették, hogy miért nem örülök a szabad órának. Nekem azonban nehezemre esett magányos délelőtti csavargásaimról az igazságot bevallani, és mindenféleképpen hazudtam magyarázatul. Később nem is akaródzott kimenni az iskolából. A folyosón ácsorogtam, és az osztály előtt vártam szomorú vággyal szívemben a hittan óra végét.

Egyszer aztán rászántam magam, és megkértem a pap bácsit, hogy engedjen az osztályban maradnom, ígérem, hogy jól fogok viselkedni. Már avval is nagyon meg voltam elégedve, hogy ezt megengedte. Pedig elkülönült és magányos maradtam, mert sohasem hívtak fel, és nem kérdeztek tőlem semmit. Jobban tudtam a bibliai történeteket és a zsoltárokat a többieknél, de a tisztelendő bácsi mindig elment a padom mellett, mintha nem is látott volna. Mégis ki voltam közösítve.

Az, hogy én az egyik közösségből ki voltam zárva, anélkül, hogy egy másikhoz tartoztam volna, az, hogy kora gyermekkoromban már minden felekezeten és közösségen kívül álltam, elszigetelve magányos individuumként, ez meghatározta a magatartásomat és sorsomat egész életemre.⁵⁰⁷

Ha Balázs Béla minden (felekezeti) közösségen kívül állónak érezte is magát, a zsidó felekezeten csak képletesen szólva lépett túl, a 14 évesen Szegedre visszakerülő kamasz szülővárosában már hittanra is járt. Amint azonban naplója mutatja, a mindennapi iskolai kötelezettségek sorába ágyazódó hitoktatás semmiféle érzelmi hatást nem váltott ki belőle. 1899. január 8.: „A hittanból én szerencsétlenül éppen azt tanultam meg, ami kimaradt, a leckét nem, de szerencsésen nem feleltem. Hittan után korcsolyázni voltam.” 1899. január 15.: „Ma reggel korán keltem, tanultam is még egy kicsit a vallást az ágyban, hanem aztán csak eloltottam a lámpát és tovább aludtam, úgy hogy majdnem lekéstem a hittanról.” 1899. január 21.: „Holnap nem szándékozom hittanra jönni, mert meg akarok egy rajtot csinálni. Nem lesz azt hiszem olyan nagy kár azért a hittanért, rabbi úgy sem akarok lenni.”⁵⁰⁸ A hittanórákon megismert szegedi főrabbi, Löw Immánuel viszont mély tiszteletet ébresztett Balázsban, *Hulló levelek* címmel egy füzetbe összegyűjtött verseit neki mutatta

507 Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*, i. m. 82–86.

508 Balázs Béla naplója. MZsL, XIX: Hagyaték. A korai, máig nem kiadott napló az MTA kézirat-tárában is megtalálható, az Ms 5023/1 jelzetten.

meg először. „Nagy eseménynek fogom életemben tartani az ő bírálatát”, írta naplójában 1900. február 8-án. „Én Löwöt mint rendkívül okos, szellemes és művelt embert tanultam megismerni. Egy tudós, telve idealizmussal, költői ihlettel. Nekem ő a legnagyobb fórum jelenleg. Ha rossz véleménnyel lesz verseim iránt, ha ő bennem nem lát tehetséget, akkor megszűntem az embereknek írni!”⁵⁰⁹ Löw véleménye nem ismeretes, Balázsnak a főrabbi lánya, Löw Eszter iránti heves és éveken át tartó szerelme igen,⁵¹⁰ ám a jeles rabbihoz és lányához fűződő érzelmei vallásos közömbösségén nem változtattak, aminthogy láthatóan nem keltették fel benne zsidósága iránti érdeklődését sem: 1899–1900-as naplójában az élet nagy kérdéseit kamaszos elánnal boncolgató Balázs Béla erről egy sort sem írt.

A szegedi főreáliskolában letett érettségit követően Balázs Béla 1902 őszétől a budapesti egyetem magyar–német szakos hallgatója, Eötvös-kollégista. 1904-től részt vett a Thália Társaság munkájában, barátságot kötött Lukács Györggyel, 1905-ben kollégista szobatársát, Kodály Zoltánt, 1906-ban Bartók Bélát kísérte népdalgyűjtő útján. 1906-ban megszerezte magyar–német szakos diplomáját (1909-ben bölcsészdoktor), több budapesti iskolában dolgozott tanárként, versei, írásai megjelentek az 1908-as *Holnap* antológiában, a *Nyugat*-ban, 1909-ben a Nemzeti Színház színre vitte *Doktor Szélpál Margit* című drámáját, egy évvel később megjelent első verseskötete. 1911–1912-ben hosszabb utazást tett Nyugat-Európában, 1912-től a Wesselényi utcai polgárban kapott tanári állást, 1913-ban kitérése bejelentésekor még tanárként jegyezték be a budai hitközség rabbihivatalában, de még ugyanebben az évben a Fővárosi Pedagógiai Könyvtár tisztviselője lett.⁵¹¹

Időskorában írt önéletrajzát Balázs Béla az érettségit követő nyár során átélt misztikus-erotikus élménnyel zárta. Sikertelen kísérletére, hogy a szilágypusztai Pálffy-uradalom segédfelügyelőjeként bensőséges kapcsolatot teremtsen „a magyar néppel”, egy frissen kaszált mezőn magáévá tett cseléd-lány karjaiban talált feloldást: „Marika arcát alig láthattam. Mintha a földbe túrtam volna bele magamat, a földbe, mely el akart taszítani, de visszahívott és átölelt.”⁵¹²

A több mint három éves megszakítás után 1903 novemberétől újból vezetett naplójában életének erről, az önéletrajzban korszakosként bemutatott eseményéről nem emlékezett meg, a feljegyzések elsősorban művészi tevékenységeiről és útkereséséről szólnak. Ekkor még az áttérése után első számú dilemmává váló hovatartozásának kérdése sem foglalkoztatta különösebben, zsidó voltáról, a zsidó vallás és a zsidók iránti viszonyáról vissza-visszatérően, de mindig futólag írt. 1905 karácsonykor „hosszú pauza után” elment

509 Uo.

510 Bauer Hilda: *Emlékeim*, i. m. 12.; Balázs Béla: *Napló 1903–1914*. Bp., Magvető, 1982, 7–8, 17–19. 42–43.

511 Hitehagyottak. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője*, 4. évf. 1913, 3. sz. 32.

512 Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*, i. m. 423, 442.

a zsinagógába, „valami megvilágosodott bennem”, írta naplójába a rabbi prédikációja kapcsán: „Tudom, miért volt nekem a zsidó vallás és szellemiség kezdettől fogva antipatikus. Absztraháló, de teljesen metafizikus és művészetellenes.” Egy 1906. december 18-i bejegyzésben Lengyel Menyhértet, akit egy előkelő társaságban „előkelősködni” látott egy kiállításon, a következőképpen intézte el: „Zsidó újságíró, mint a többi. Finis.” 1909 januárjában, egy rövid, meglehetősen homályos megjegyzése mintha arra utalna, hogy zsidó mivolta és lelki egyensúlya, benső útja megtalálása között valamiféle antagonizmust látott: „Azon veszem magam észre néha, hogy lazul régi keménységem, hogy zsidó vagyok, hogy nem találom magamban a csendet, nem látom végső céljaimat.”⁵¹³ 1910. június 25-én, beszámolván Lukács Györgynek álláskeresési gondjairól, nehézségéről, hogy megkapja tanári áthelyezését, mintegy mellékesen megjegyezte: „Kár, hogy zsidó vagyok, vagy hogy régen ki nem keresztelkedtem, mert most már egy talán indokolhatatlan, de leküzdhetetlen »dacból, önértetből, vagy szégyenérzetből« vagy mi, teljesen képtelen volnék már rá. – Hát ez van az állással.”⁵¹⁴

Az állást, méghozzá „egy kitűnő állást”, írta Lukácsnak október 6-án,⁵¹⁵ Balázs végül megkapta. Ami az áttérést illeti, benső dilemmájára, amiként ezt egy évvel később naplójában megfogalmazta, a felekezetváltás elvileg nem jelenthetett megoldást. 1911. november 26-án a *Nyugat* matinét rendezett a Víg-színházban Móricz Zsigmond tiszteletére. A tényben, hogy az előadáson csak keresztény írók olvastak fel, egyesek rosszindulatú tendenciát véltek felfedezni, a matinéből miniaffér lett. Az antiszemitizmus burkolt vádjára Ady Endre a *Világ* november 30-i számában válaszolt. „Híreim, jeleim és tapasztalataim azt hozták hozzám, hogy bizonyos könnyű, cifra sikerű urak abban az irodalmi csapatban, amelyhez én sine qua non tartozom, engem és néhányunkat keresztényen blokkoska alakításával gyanúsítanak. Hát én még alig tudtam annyi időt szakítani, hogy tisztába jöjjek: keresztény vagyok, pogány, zsidó vagy más? De azt tudom, hogy ez ország zsidó vallású embereinek, a magyar polgárság érdemes elitjének tiltó szava van ez ellen. [...] Ne tessék (pláne, amikor Budapest kozmopolita voltáról annyi ócska és hazug szó rikácsol) zsidóskodni és keresztényeskedni. Üzlet, zseb, hiúság: tiszteletre majdnem méltó dolgok, de betakarni ezeket a legszennyesebb takaróval, a magyar-zsidó kérdéssel – pfuj.”⁵¹⁶ Balázs Bélát Ady nem győzte meg: „Ady levelet írt a *Világban*”, jegyezte fel december 12-én, „melyben azt állította, hogy e megütközés ostoba és kártékony volt. Ebben igaza van. És azt állítja, hogy alaptalan is. Ebben nincs igaza. Én tudom még régről, hogy utálják a Pest nyakába ült szemita irodalmat, és ezért ellenségesek és gyanakvóak minden íróval szemben, aki zsidó. Szövetkezni

513 Balázs Béla: *Napló 1903–1914*, i. m. 281–282, 458, 483.

514 Balázs Béla: *Levelei Lukács Györgyhez. Egy szövegség dokumentumai*. Szerkesztette Lenkei Júlia. H. n. [Bp.], MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archivum, 1982, 21.

515 Uo. 31.

516 Ady Endre: Ünneprontás. A *Nyugat* matinéja körül. (*Világ*, 1911. nov. 30.) In: *Összes prózai művei*. X. Sajtó alá rendezte Láng József és Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 163.

akarnak és az irányító befolyást magukhoz ragadni. Onnan tudom ezt, mert Adyval ebben a meggyőződésben találkoztam, e közös utálat hozott egy időben kicsit össze bennünket, és beszélünk róla. Igazuk van és tíz éven belül hathatós antiszemitizmus lesz a magyar irodalomban, és a zsidó újságírók nem lesznek többé olyan fontosak, mint máma. Igazuk van. Fajtakultuszt hirdetnek művészetben, irodalomban, ez az eszköz, mellyel eliminálják a nem »fajmagyart«. Még egyszer igazuk van. De énvelem mi lesz? A mostani zsidó irodalmat jobban utálok, mint ők – viszont hozzájuk sem tartozom. Nem fogadnak be. Német a nevem, zsidó a fajtám, az írásaim nem fogják soha a magyar faj speciális karakterét tükrözni. Nem csinálhatok kultuszt abból, amim nincs. Mi lesz velem? Mindenképpen kirekesztve, izolálva, gyökértelenül, szomszéd és folytatás és visszhang nélkül? Úgy látszik ez lesz a vége. Sem itt, sem ott nem fogok kelleni. Rám nézve az újabb, jobb rezsim rosszabb. Ez a könnyű zsidó zszurnalizmus mindig ideiglenes, alakítható, folytatható, impresszionálható, elkergethető volt. De az Ady–Móricz–Babits-kultúra kész, a maga nemében tökéletes, keményen álló, hozzáférhetetlen lesz, és mégis tőlem éppoly távol álló, mint a másik. A másira még lehetett volna rákényszeríteni értékeimet, mert az idegent nem ismeri, hontalan lévén. Emezeknek azonban idegen leszek, és tehetségük bátyái mögül gögösen elutasítanak.”⁵¹⁷

A szöveg sűrített példázata a fiatal Balázs Béla egyfelől enyhén paranoiás, másfelől roppant törekvő, a maga módján karrierista jellemének, de Balázs bennünket itt érdeklő zsidó önképe szempontjából ez mellékes. Az viszont nyilvánvaló: zsidó mivolta számára nem jelentett mást, mint kirekesztést, sehova tartozást, magyar íróként való megszólalásának *lényegi* akadályát.

Balázs Béla kitérésének híre a budai neológ hitközség havilapjának 1913. márciusi számában jelent meg. A *Délmagyarország* március 27-i számában közölte, hogy a budai római katolikus plébániától jött „érdekes értesítés” szerint „Bauer Herbert Béla budapesti polgári iskolai tanár, írói néven Balázs Béla, aki legutóbb feminista előadást tartott Szegeden, a napokban a római katolikus vallásra tért át”.⁵¹⁸ Március 29-én „dr. Bauer Herbert Béla” már katolikusként vette nőül az 1906-ban kötött első házasságakor még zsidó vallású, ekkor már szintén katolikus Hajós Editet.⁵¹⁹ Áttéréséről Balázs Béla Lukács Györgyöt már kitérése első bejelentése után, február 19-i levelében értesítette, bár csak futólag: „Egyéb újság, amit neked érdemes volna megírni nincsen. [...] Azonkívül sikerült kilépnem Mózes öléből.”⁵²⁰ Az eseményről naplójában

517 Balázs Béla: *Napló 1903–1914*, i. m. 540–541.

518 Balázs Béla vallása. *Délmagyarország*, 1913. márc. 27. 7. Kempelen szerint Balázs Béla március 22-én keresztelkedett meg. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. III. 62.

519 Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1913. márc. 29. Balázs Béla névmagyarosításának ténye az anyakönyv „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatába 1913. szept. 17-én lett bejegyezve. Hajós Edit első, Bedő Mór ügyvéddel kötött házassága: Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1906. okt. 1.

520 Balázs Béla: *Levelei Lukács Györgyhez*, i. m. 107. A budai hitközség jegyzőkönyvében a március 6-i dátum szerepel, Balázs Béla ekkor jelenthette be kitérését másodízben. Ld. *Rabbisági*

1913 júliusában emlékezett meg, előtte egy teljes évet kihagyott, az elmúlt évet immár új könyvtári állása birtokában összegezte:

„Kikeresztelkedtem, megmagyarosítottam nevem, és megházasodtam. Tehát életem összes akcideneciáit megváltoztattam. Új bőrbe vedtettem. Most római katolikus vagyok, és hivatalosan is Balázs Bélának hívnak. Mindez persze rengeteg utánajárással járt. Evvel és a villába való berendezkedéssel telt el a tavasz.

Legkomolyabb mindezek közül talán a kikeresztelkedésem. Ez meggyőződésből történt. Ha már valláshoz kell tartozni, ez a legszimpatikusabb nekem. A zsidókhoz azonban semmi közömet nem érzem. Bár ez, mint újabban megfigyeltem, csak a zsidó férfiakra vonatkozik. A zsidó nők azonban sokkal jobban vonzanak, talán csak ők vonzanak igazán. Van itt még valami, amire nem jöttem rá. Az árja-zsidó keresztes az, ami legjobban megfelel nekem. Magamat is ilyen keresztesnek gyanítom... Mert van azért bennem is sok zsidó. Egyszer majd rendszeresen kianalizálom. Csak végső szándékaim árjaiak.”⁵²¹

A bejegyzés meglehetősen konfúzus. Hogy mely szándékai lehettek „árjaiak”, és hogy ez mit jelenthetett, az nem derül ki. Az sem egyértelmű, milyen „meggyőződésből” tért is át. Mert mégis a katolikus vallás tűnt számára a „legszimpatikusabb”-nak? Avagy mert semmi közösséget nem érzett a zsidókkal, bár ez a zsidó nőkre nem vonatkozott, és noha „azért” benne is volt „sok zsidó”? Magyarázata talán Balázs Bélát sem elégítette ki, talán barátai sem igazán értették fejtegetéseit, mindenesetre négy évvel később, 1917 májusában visszatért a kérdésre:

„Azt kérdezték tőlem, miért keresztelkedtem ki? »Meggyőződésből.« – Hiszek a mai katolikus hitben és egyházban? »Nem.« – ? –

Hiszek, és mélyen vallásosnak érzem magam, de [nem] ismerek otthonra egyik mai »kapható« felekezetben sem. Viszont nem hiszem, hogy válást kitalálni lehessen, és hogy magamnak valami privát hitet csinálhatnék. Utálok a modern individualista esztétika-filozófiai, személyes kényelemre szabott »vallásokat«.

Felekezet nélkül maradni nem akartam, tehát beálltam a történelem-filozófiai legaktuálisabb felekezetbe. Mert ha nem vagyok is otthon egy sátorban sem, fedél nélkül nem lehet maradni. A vallások *történnek*, mint ahogy a világ és Isten történik. Egy vonat megy előttem, az a kocsi, mely éppen *itt* van, előttem, aktuálisan, nem az enyém, de be kell ugranom, mert különben lemaradok. A zsidóság már le van kapcsolva a vonatról. A katolicizmus nem otthonom, de itt mozog el előttem, az élő vallás. Be kell lépnem a fedele alá. Majd ott kereshetek és várhatok tovább.”⁵²²

jegyzőkönyv (kitérők, belépők, visszatérők 1922-ig.), 72. A jegyzőkönyv jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai székházának anyakönyvvezető osztályán található.

521 Balázs Béla: *Napló 1903–1914*, i. m. 601–602.

522 Balázs Béla: *Napló 1914–1922*. Bp., Magvető, 1982, 246–247.

A magyarázat összetettebb, az áttérés e kultúrfilozófiai igazolása ekkorra mondhatnánk klasszikus. Megítélésünk szerint a lényeg, amint ez nem csupán a szövegből, hanem, és főleg, a szövegkörnyezetből, Balázs Béla ezen években írt naplőfeljegyzéseiből kiderül, a végsőben rejtett: Balázs Béla keresőben volt, és amit keresett, azt nem a katolicizmusban találta meg (ott nem is igen kutatta). Az első világháború kitörése után a fiatal íróban mind égetőbbé vált a vágy, hogy bensőleg is közösséget érezzen „társadalommal, fajtával, országgal”, és így képessé váljon, amiként Ady, „a magyarság nevében” beszélni, és mind fájóbbá vált a meggyőződése, hogy erre nem lehetett esélye, míg a magyar „nép”, illetve önnön „magyarsága” iránti viszonyával nem került tisztába.⁵²³ Áttérése ennek az útnak az egyik stációját képezte.

* * *

Könyvünk az első világháború kezdetével lezárul, és ezzel persze önkényesen szakít meg egy, a háború kitörésével tovább folytatódó történetet, amelyet a magunk részéről, mintegy az értelmiségiek sorát záró utóhangként, két portréval fejeznék be. Tolnai Károly vallásváltásában, amiként a szintén már a háború alatt, de nem amiatt áttért Harmos Ilona esetében, a világégés nem játszott különösebb szerepet, vagyis valószínű, hogy a háború harmadik évétől egyre erősödő antiszemitizmustól függetlenül is megkeresztelkedett volna. Hatvány Lajos formailag talán nem szakított volna felekezetével, de áttéréseinek alapvető indítéka a 39. életévében katolizált író önképének már rég meghatározó elemét képezte.

Tolnai/Tolnay Károly alias Charles de Tolnay (1899–1981) gazdag lipótvárosi családban született.⁵²⁴ Szülei, Tolnai Arnold és Pick Anna 1894-ben házasodtak össze,⁵²⁵ apja, aki a Magyar Dohánykereskedelmi Részvénytársaság ügyvivő igazgatójaként 1910. június 15-én a dohányexport terén szerzett érdemei elismeréséül vágújhelyi előnévvel nemesi címet kapott, a felekezeti életben nem vállalt szerepet, 1910-ben még a PIH 250 tagú, a pesti zsidó nagypolgárság jelentős részét tömörítő képviselő-testületében sem foglalt helyet, egyedül a pesti Chevra Kadisának volt a tagja, mely intézménytől való távol maradás egy hozzá hasonló vagyonos zsidónál már lényegében a zsidó közösségtől való elhatárolódás gesztusértékű üzenetének számított.⁵²⁶ Nevével ezenkívül csak az őszi főünnepek idején a PIH, a Chevra Kadisa, illetve a felekezeti jótékonyági egyesületek javára nagyobb összeget – legalább 100 koronát – adományoz-

523 Uo. 9, 44.

524 Mivel Tolnai nevét csak 1935-től kezdve kezdte konzekvensen „y”-nal írni, a továbbiakban megmaradunk a családnév eredeti írásmódja mellett.

525 Hymen. *Egyenlőség*, 1894. szept. 28. 12.

526 A Pesti izr. hitközség teljes képviselőtestületének tagjai, 1910. MZsL, PIH, I-C-1.; *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 42. Tolnai Arnold 1897-ben lépett be a pesti Chevra Kadisába. Sz.: A pesti chevra-kadisa tagfogadó gyűléséből. *Egyenlőség*, 1897. dec. 26. 8.

Tolnai Károly

zóknek az *Egyenlőség* által évről évre leközlött listájában találkozunk.⁵²⁷

Egy Princetonban 1956 decemberében papírra vetett önéletrajzi vázlatában Tolnai Károly szellemi fejlődését családi miliójével szemben megvívott szabadságharcként jellemezte, mesterét, sőt szavai szerint megváltóját a „kálvinista” Fülel Lajosban találta meg:

„Egy determináció és egy megváltás története: *szabadságharc!*”

A lipótvárosi milieu; az úgazdag lakások (Nádor u. 16.; Nádor u. 31.; Országház tér 4.). Tágas, kényelmes szobák. A cinikus, semmiben sem hívő osztálytársak és a Polacsek ruhák, az evés fontossága (Gerboud), az áldatlan viszonyok Atya és Anya között. A nagyanyák atyai és anyai részről. Atya puritanizmusa, szigora, tisztessége és becsületessége, eldugott jósága. Anya imbolgyá-

sa, lazasága, félművésziessége (költészet-zene), szentimentalizmusa.

A *megváltás* kezdete 13 éves koromban hirtelen jött: Lázár Jenőnek (Kokoschka barátja, kémikus és zenész) köszönhető (Keresztelő Szt. János): ő tudatosította bennem, hogy Bp. parvenü város, »aranyozott platina«, cifra szegénység, nagyképszerűség – és hogy a patinás Bécs az igazi. Hofburg-termek. Ő tanított arra, hogy az egyszerűt és célszerűt szeressem a bútorban, stb., lakásberendezés. Ekkor megkomolyodtam. A művészet lett idolom. Így minden elő volt készítve ahhoz, hogy megjelenjen életemben az igazi »Mintakép«, a »Megváltó«, és szakítsak végleg a determinációval. A kálvinista Fülel Lajos alakjában és életstílusában, amely megvetette a kicsinyes anyagiasságot, a pénz utáni futkosást, aki megalkuvás nélkül író volt, vagyis a Szellem embere, és íróként élt, aki azt tanította: nem szabad megalkudni, hűnek kell maradni a meggyőződéshez, az egyenes karakter *szépségét* és értékét revelálta a kényelmes megalkuvás helyett. [...]

Kezdttem ennek a mintaképnek a hatása alatt átgyúrni saját életemet. Persze ez csak negatív volt lehetséges, amíg otthon éltem. Vagyis: *megvetéssel*

527 Ünnepnepok. *Egyenlőség*, 1911. okt. 8. 11.; Adományozás a Tóra előtt. *Egyenlőség*, 1912. szept. 24. 13.; Jomkippur. *Egyenlőség*, 1915. szept. 22. 8.; Főünnepi adományok. *Egyenlőség*, 1917. okt. 6. 11.; Főünnepi adományok. *Egyenlőség*, 1918. szept. 28. 11.

néztem most már a polgári jómódot, a gazdag étkezéseket, a luxust, ami körülött. Vonzott a szegénység, mert az »más« volt, talán igazabb.

Az egyetemi évek azonban, amikor már külföldön éltem, a »végleges« *emancipációt* hozták magukkal. Emancipációt a vagyonos polgárfiú léha életétől és eljegyzését a szellemi ember ideáljával.⁵²⁸

Tolnai Károly Bécsben, Berlinben és Frankfurtban folytatott egyetemi tanulmányai idején már a református felekezethez tartozott, áttérését az idézett feljegyzésben nem említette. Írása nemcsak a megalkuvónak látott lipótvárosi milió elutasításában emlékeztet Lukács Györgyre, hanem abban is, hogy a családi közeggel való szembenállása a filozófushoz hasonlóan elsősorban anyja iránti ellenszenvében mutatkozott meg. „Anyám, aki 1875 körül született, nem hagyott mélyebb emberi nyomot bennem. Nem szerettem igazán, gyakran szégyenlettem, mert nem felelt meg annak a szépségideálnak és jellemideálnak, amit én formáltam egy nekem való anyáról. Valami puha, formátlan, mindent megbocsátó szubsztancia volt benne, de centrum nélküli volt jelleme is. [...] Anyával, szegénnyel, mindvégig kritikusan álltam szemben, »kívülről« néztem őt, nem éreztem magamban a szerelmet iránta. Elzártam.” Apjáról vázolt portréja ennél pozitívabb: „*Atyámtól* először félttem, azután megszerettem. Igazán csak halála után emelkedett fel alakja arra a magaslatra, amelyen most látom őt: most tisztetem. A maga nemében nagyszerű jellem, nagyszerű ember volt. Ő sem felelt meg teljesen magasröptű Atya-ideáloznak (bárha sokkal inkább, mint Anyám): annak a délceg, karcsú, kultivált arisztokratikus Úrnak, akiről én álmodtam. Kissé kövérkés, zömök ember volt, lúdtalpas léptei voltak, tartása kissé görnyedt, műveltsége hiányos. Másrészt szép volt nemes arca. És nemes volt jelleme. A szép és jó felé törekedett egész életén át.” Ami apja iránti fiatalkori viszonyát illeti, az eredmény mindazonáltal azonos volt: „Vele szemben is elzártam. Nem is igen lehetett vele problémáimról beszélni, nem értette volna meg őket. *Idegenként* éreztem magam a pompásan terített asztalnál a bécsi ebédeken.”⁵²⁹

Egy 1958-as feljegyzésben Tolnai jóval melegebb hangon emlékezett meg gyermekkori nevelőnőjéről, Sassváry Annáról, akit mind fizikumát, mind származását és a „hazai múlttal” való kapcsolatát tekintve szembeállított szüleivel. „Te kis keménykötésű, dióbarna szemű, barna komplexű temperamentumos nőcske. Te kis meleg *színmagyar*, Neked köszönhetem, hogy a patinás Múlt iránt érdeklődni kezdtem. Te vittél fel bennünket a várba, Te mutattad meg az Uri utca régi palotáit, te olvastad fel a márványtáblák történeti szövegét nekünk. Hála ezért! [...] Csinos termetű, barna bőrű, meleg szemű, takaros kis nő voltál, déli típus (Bajáról jöttél, ha jól emlékszem). [...] Atyám-Anyám

528 Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnai Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (III). Közreadja Lenkei Júlia. *Holmi*, 15. évf. 2003, 3. sz. 370–371. Tolnai 13 évesen ismerte meg Lázár Jenőt, akit szülei ekkor házitanítójaként szerződtettek. Ld. uo. 379.

529 Uo. 373.

sohasem gondoltak volna arra, hogy elvigyenek a »dicső múlt« emlékeit a Várban megnézni velünk. Nem volt kapcsolatuk a hazai múlttal. [...]ként éltek Pesten. Idegenként éltek ott.”⁵³⁰

Mindhárom portréban feltűnő a szereplők testi adottságaira, szépségére, avagy annak hiányára fektetett hangsúly, és nem véletlen, hogy az összehasonlítás nem Tolnai szülei, hanem a „színmagyar” nevelőnő előnyére vált. Amint egy 1959. szeptemberi jegyzete tanúsítja, a századforduló esztétikai-kulturális toposzaitól Tolnai időskorában sem szabadult: „Nálunk otthon az osztályrétegeződés olyannyira ment, hogy minden választékos életem, edzetten szép, sportif test, jó megjelenés és modor, szóval reprezentáció, az uralkodó osztályban koncentrált, viszont a zsidóban a műveltség, okosság, szellemesség dominált, a szépség, az elegancia, a jó modor hiányával párosulva.”⁵³¹ Noha Tolnai nevelőnője mellett a délvidéki alsó-középosztályi értelmiségi családból származó Fülep Lajost sem lehet az „uralkodó osztály” tagjának tekinteni, a művészetfilozófusban a kamasz diák nem csupán szellemi mesterét találta meg, de – és apjával szemben – férfi szépségideálját is: „1916-ban, 17 éves koromban”, írta Tolnai 1956-ban „tanárom lett az iskolában az az ember, akit mesteremnek tekinttem: Fülep Lajos. Romantikus aurában láttam e karcsú, délceg embert, rőtes Krisztus-szakállával, hátrafésült hajával, nagy, művészi barna borzalinójával. Tökéletes, egyszerű eleganciával öltözködött (nyakkendőjében egy gyöngytű), mozdulataiban, hosszú ujjú kezének gesztusaiban arisztokratikus előkelőség.”⁵³²

Tolnai Károly a Budapesti Kereskedelmi Akadémia Felsőkereskedelmi Iskolája középső osztályának növendékeként ismerte meg Fülep Lajost, aki franciát tanított az iskolában. Fülep ellátta olvasmányokkal, filozófiáról, művészetéről beszélgetett vele, bevezette a Lukács György köré csoportosult *Vasárnapi Kör*be, és nemcsak „megérlelte” Tolnaiban „a szakítást a burzsoá életformákkal”,⁵³³ hanem személyesen is döntő szerepet játszott abban, hogy diákja saját útját követhesse, így vált Tolnai kifejezésével megváltójává. Tolnait apja ugyanis a kereskedelmi pályára szánta. Miután fia egy iskolai botrány miatt kimaradt a Kereskedelmi Akadémiáról, Tolnai Arnold felkereste Fülep Lajost, mint fia kedves tanárát, és megkérdezte tőle, valóban tehetségesnek tartja-e a fiát, alkalmasnak arra, hogy sikeres művészettörténeti karriert fusson be. Fülep igenlő válasza után döntött úgy, hogy hagyja fiát saját feje után menni, sőt minden lehetőséget megadott neki, hogy a legjobb külföldi egyetemeken tanulhasson.⁵³⁴

530 Uo. 374.

531 Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnai Károly levelezéséből és naplójeljegyzéseiből (I). Közreadja Lenkei Júlia. *Holmi*, 15. évf. 2003, 1. sz. 107.

532 Lapok a „Mindenes könyv”-ből, i. m. III. 370.

533 Uo.

534 Fülep Lajos: *Levelezése*. I.: 1904–1919. Szerkesztette F. Csanak Dóra. Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1990, 361.

Lackó Miklós szerint Tolnai Károly „elsősorban Fülep szellemi hatására” döntött úgy, hogy áttér a református hitre.⁵³⁵ Megkeresztelkedésének szándékáról egy 1918. szeptember 5-i levelében informálta mesterét: „Káldor báráttal beszéltem az átkeresztelés kérdéséről és ő is időszerűnek tartja a vallási ügyek elrendezését, akárcsak én. De mielőtt e lépést megtenném, még mélyebben szeretném áttanulmányozni az Új] T[estamentum]-ot, mert most a görög érettségire való készülés miatt abba kellett hagynom a biblia olvasását. Mellékkörülményektől nem fogom magamat befolyásoltatni, de azért közölni szeretném édes-atyámmal is tervemet – ki néhány nap múlva érkezik haza utazásáról. Már régen megfogamzott bennem az elhatározás, hogy *belépve a keresztyénségbe, ledöntsem az utolsó válaszfalat, mely a magyarságtól elválaszt*. Most, az evangélium olvasása kapcsán azonban beláttam azt, hogy nem egyedül ezért kell áttérnem, hanem azért is, mert az Új] T[estamentum]-ban van letéteményezve az az erkölcsi felfogás, amely mint egyedüli van hivatva megvalósítani az »alázatos szeretet« (Dostojewski) eszményét. És egész életemben boldognak fogom magam tekinteni, ha ebbe a világba éppen Tanár úr vezet be bennünket.”⁵³⁶

Dosztojevszkij említése Fülep Lajos mellett vélhetően a Tolnai által 1918-tól látogatott *Vasárnapi Kör* hatásával magyarázható, az orosz író Kierkegaard mellett a Balázs Béla lakásán tartott összejövetel során leggyakrabban idézett szerzők közé tartozott.⁵³⁷ A keresztség felvétele révén a magyarsággal elérni remélt végleges együvé válás vágya viszont egyértelműen tanúsítja: ha a *Vasárnapi Kör* más tagjaihoz hasonlóan Tolnai elidegenedett is saját miliójától, a „parvenü” Pesttől, a polgári társadalomtól és persze a Lukács kifejezésével „hivatalos Magyarországtól”, ez az elidegenedés, szemben Mary Gluck állításával, nem foglalta magában a magyar társadalom egészének az elvetését, nem nyilvánult meg egy „nyilvánvaló disszimilációs tendenciában”.⁵³⁸ Éppen ellenkezőleg, amiként Balázs Bélánál, az akárhogy is perciált magyarságba való integrálódás vágyával párosult.

Az író és mecénás **Hatvany Lajos** (1880–1961) 1914-ben még a pesti Chevra Kadisa tagja, 1915 decemberében zsidó vallásúként vette el a német evangélikus családból származó Christa Winsloe-t.⁵³⁹ Másfél évvel később,

535 Lackó Miklós: Fülep Lajos a magyar szellemi életben. In: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Bp., Gondolat, 1988, 240.

536 Fülep Lajos: *Levelezése*, i. m. 366. [Kiemelés tőlem – K. M.] Káldor György Tolnai osztálytársa volt a Kereskedelmi Akadémián, utóbb a *Pester Lloyd*-nál dolgozott.

537 Ld. Babus Antal: Dosztojevszkij szerepe Fülep Lajos világgépének alakulásában. *Irodalomtörténet*, 30. évf. 1999, 1. sz. 30–47.; *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Bp., Gondolat, 1980.; Hauser Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 11, 29, 50.

538 Mary Gluck: *Georg Lukács and His Generation 1900–1918*, i. m. 70, 84. A kérdéssel ld. még: Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság. A fin de siècle Budapest. *Aetas*, 19. évf. 2004, 1. sz. 131–143., különösen: 139–140.

539 *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 16.; Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1915. dec. 4.

Hatvany Lajos

1917 nyarán, azon zsidók, illetve kitért zsidók között, akik a *Huszádik Századnak* a „zsidókérdés” mibenlétét, okait és megoldását firtató körkérdésére beküldték a válaszukat, Hatvany volt az egyetlen, aki arra szólította fel a zsidókat, hogy induljanak el a kérdést per definitionem megoldó önfelszámolás útján.

A *Nyugat* egyik megalapítója egy évvel családja nemesítése után, tehát már hatvani előnévvel, de még Deutsch Lajosként született, apja és nagybátyjai 1897-ben vették fel a Hatvany-Deutsch nevet, az apja révén 1908-tól bárói címmel rendelkező Hatvany-Deutsch Lajos testvérével, Ferencel, 1917 márciusában változtatta nevét Hatvanyra. A Chevra Kadisa névjegyzéke „báró Hatvany-Deutsch Lajos”-ként, foglalkozására nézve mint „nagygyáros” tüntette fel, a főváros V. kerületi polgári házassági anyakönyve

„báró hatvani Hatvany-Deutsch Lajos Ignác, nagybirtokos” házasságát rögzítette, a *Huszádik Században* „Hatvany Lajos, író” szólott kortársaihoz. A terménykereskedelemből a magyar cukor- és malomipar urává vált, az ország gazdasági életében a századfordulóhoz érve kiemelkedő szerepet játszó Deutsch dinasztia ötödik nemzedékének nem ő volt az egyetlen tagja, aki szakítva az apák foglalkozásával, illetve az anyai modellel, a művészetek és a tudomány felé fordult. Hatvany-Deutsch Sándornak és unokaöccsének, Hatvany-Deutsch Józsefnek hét gyermeke közül négyen választották ezt az utat, Hatvany Lajos mellett Sándor másik fia, a festő és műgyűjtő Hatvany Ferenc, József gyermekei közül az író Hatvany Lili és az orientalista Hatvany Bertalan. Az első három kitért, Bertalan a cionizmust támogatta – amivel szülei világnézetétől a maga módján legalább annyira eltávolodott, mint megkeresztelkedett nővére és unokafivérei.

Ami Hatvany Lajos apját illeti, unokaöccsével ellentétben, aki amellest, hogy tevőleges szerepet játszott több honi felekezeti intézmény vezetőségében, az Alliance Israélite Universelle magyarországi bizottságának is elnöke volt, sőt 1898-tól tagja az Alliance központi elöljáróságának,⁵⁴⁰ Hatvany-Deutsch Sán-

540. Hatvany-Deutsch József rövid ideig a PIH elöljárójaként is működött, e tisztség már tényleges munkát követelt, később a hitközség választmányában foglalt helyet. Elnöke volt az

dor, a család vezéregyénisége, ipari és pénzügyi vállalkozásai mellett 1902-től a GYOSZ alelnöke, a felekezeti közéletben nem vállalt aktív részt. Tiszteletbeli pozíciókból persze így is kijutott neki: a recepciót követően létrehozott Országos Magyar Izraelita Közalap elnöki posztján kívül tagja volt a PIH oktatási ügyosztályának, a pesti Chevra Kadisa választmányának, nyolcadmagával tiszteletbeli elnöke az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületnek, emellett jelentős összegeket adományozott felekezeti célokra, 20 000 koronát a nagypapa által alapított aradi fiúárház bővítésére, 200 000 koronát a PIH kórházának női osztálya létrehozására, de bőkezűen támogatta a pogromok elől Magyarországon át menekülő orosz, majd román zsidókat is. „Aktív szerepre teendői sokaságából nem volt érkezése”, írta halálakor az *Egyenlőség* „de zsidó szívét, zsidó érzését az elhagyottak ügyének fölkarolásával és bősz támogatásával juttatta kifejezésre”.⁵⁴¹ Noha a kultúrcionista *Múlt és Jövő* szüntelenül bírálta a zsidó nagypolgárság körében szerinte általánosan elfogadott, a „jó zsidó” fogalmát a kitérés elutasítására és a felekezeti jótékonyosság gyakorlására redukáló nézetet, Hatvany Lajos apja esetében az elhunytat az *Egyenlőség*hez hasonlóképpen búcsúztatta: „Valahányszor csak alkalmam volt rá, mindig tanújelét adta zsidó érzésének. A jótékonyosság gyakorlása nála családi tradíció volt, amely teljes erővel élt benne.”⁵⁴² A mindkét lap által hangoztatott zsidó érzésnek némiképp ellentmond, hogy az 1901-ben előzegetyült Hatvany-Deutsch Sándor pár hónappal halála előtt Amberg Ottilia/Tilly személyében egy kitért zsidó aszszonyt, Hernádi Mór magánzó özvegyét vette feleségül, amiről az összes felekezeti sajtótermék tapintatosan hallgatott.⁵⁴³

Hogy szülőként Hatvany-Deutsch Sándor és felesége, Deutsch Emma hogyan nevelték gyermekeiket, erről egyedül Waldapfel János pedagógus és tanügyi író révén rendelkezünk némi ismerettel. A Marczali Henrik által

Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak, 1906-tól az Országos Rabbiképző Intézet vezérlelőbizottságának, társelnöke az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatótanácsának, tagja a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület elnökségének, a pesti Chevra Kadisa választmányának és a hatvani izraelita hitközség képviselő-testületének. Ld. báró Hatvany József. *Egyenlőség*, 1913. júl. 6. 5–7.; Gyászjelentések, uo. 12–13.; Nécrologie. *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, troisième série, 1913, 38. sz. 11.

541 Hatvany-Deutsch Sándor báró. *Egyenlőség*, 1913. febr. 23. 6–7.; Ötvös Károly szerk.: *Izraelita családi naptár. 5672 (1911–1912)*. Bp., Szerkesztő kiadása, é. n. [1911], 45, 49, 52, 60. A Hatvany-Deutsch családról ld. Kövér György: „Deutsch Ig. és fia”. In: Horváth László szerk.: *A Hatvanyak emlékezete*. Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 2003, 13–21.; Halmos Károly: A Hatvany-Deutsch dinasztia. In: Sebők Marcell szerk.: *Sokszínű kapitalizmus*, i. m. 84–97.

542 Hatvany Deutsch Sándor báró. *Múlt és Jövő*, 3. évf. 1913, 3. sz. 133.

543 Az 1912. dec. 13-án, két hónappal Hatvany-Deutsch Sándor 1913. febr. 18-án bekövetkezett halála előtt kötött házassági szerződés értelmében Hernádi Mórné lemondott minden, Hatvany-Deutsch Sándorral szemben támasztható örökösödési igényről, míg ez utóbbi magára és örököseire nézve kötelezettséget vállalt arra, hogy halála esetén felesége 500 000 koronát kap hagyatékából, valamint évi 60 000 korona, újraházasodása esetén évi 30 000 korona életjáradékot. Holitscher Szigfrid közjegyző iratai: 1912, Hatvany-Deutsch Sándor báró házassági szerződése. BFL, VII.187. – 1912 – 1940.

beajánlott Waldapfel 1890 őszétől 1891. március 31-ig állt a család alkalmazásában, az ekkor tízéves Hatvany Lajos nevelőjeként. Lemondását 1928-ban írt emlékei szerint Hatvany-Deutsch Sándornak a következő kijelentéssel indokolta: „A pedagógiai viszonyok az Ön körében nem felelnek meg nekem.” Nem tetszett neki, hogy Lajos – a családban Laci – édesanyja „igen kicsinyes volt”, az sem, hogy a két nagymama „nagyon becézte a család kedvencét, a finom arcú tehetséges Lacit”, aki Hatvany-Deutsch Sándor édesanyja, Krieshaber Paula saját bevallása szerint is „enfant gâté” volt, vagyis elkényeztetett gyermek, és az sem nyerte el tetszését, hogy bár ő maga Laci öccsét, Ferencet tehetségesebbnek találta, mint a szarkasztikus cinizmust az olykor kitörő érzelmességgel ötvöző bátyját, apjuk Lacit „geniének tartotta” és azzal büszkélkedett, hogy fia tízévesen már Dantét és Miltont olvassa.⁵⁴⁴ Arról viszont sem Waldapfel, sem a család egyetlen tagja nem szólt, hogy a szülők hogyan viszonyultak zsidóságukhoz, gyermekeik nevelésében tulajdonítottak-e ennek akármilyen jelentőséget. Itt volna persze Hatvany Lajos híres családregénye, ez azonban szerintünk semmiféle spekulációra nem ad lehetőséget. Az *Urak és emberek* ciklus emigrációban írt első kötete, *Zsiga a családban* címmel, a könyvborítón 1926-os évszámmal, valójában 1927 elején jelent meg, nem sokkal azelőtt, hogy a forradalmak után emigrált Hatvanyt hazatérése másnapján „nemzetgyalázás” vádjával perbe fogták, majd jogerősen másfél évi börtönre ítélték.⁵⁴⁵ A Bondy család felemelkedését több nemzedéken át nyomon követő regényciklus első kötetét az *Egyenlőség* antiszemita műként értékelte, az antiszemiták nézeteik igazolását olvasták ki belőle. Az író a fogadtatás váratlanul érte és elkedvetlenítette, művét mégis tovább írta, azt azonban nem tudjuk, mikor fejezte be, ha befejezte egyáltalán. A tervbe vett további két kötetet életében mindenesetre nem publikálta, a kötetek csonka (?) kéz-, illetve gépiratát Belia György találta meg és adta ki Hatvany Lajos halála után.⁵⁴⁶ A regényben a kortársak Hatvany családjának portréját vélték felfedezni, ám az *Egyenlőség*nek 1927 márciusában beküldött, a hetilap vádjaira reagáló levelében Hatvany minden hasonlóságot határozottan cáfolt: „Deutsch Ignác dédapám, Bernát és József nagyapám, Hatvani Deutsch Sándor édesapám, Hatvani Deutsch József nagybátyám egész más szellemben voltak kereskedők és iparosok, mint regényem hősei. Ezért oktan beszéd, hogy regényemet családomról írtam.”⁵⁴⁷ Tegyük hozzá: a regényciklusból apja nemzedékének rajzát annál is nehezebb lenne kiolvasni, hogy az 1927 után írt kötetek főhőse, a szédületes karriert tekintve Hatvany Lajos apjához hasonló pályát befutó, ám nála egy nemzedékkel fiatalabb Bondy Zsigmond, a grófi családba zsidó val-

544 Waldapfel János: Hatvany Lajosról. É. n. [1928], 3. f. MTA Kt. Ms 5371/116.

545 Kilenc hónap börtön után gyomorbetegsége miatt feltételes szabadságra helyezték. Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Bp., Balassi Kiadó, 1993, 89. A per összefoglalójára ld. uo. 83–89.

546 Belia György: Utószó. In: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 727–729.; Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*, i. m. 65–71.

547 Hatvany Lajos levele. *Egyenlőség*, 1927. márc. 19. 3.

lásúként és dacos polgárnak megmaradva beházasodott bankvezér történelmileg képtelen, soha nem volt figura.

Áttérése előtti írásai alapján úgy tűnik, a fiatal Hatvany Lajost zsidó mi-voltának kérdése nem izgatta különösebben, önazonosságáról e tekintetben csupán egy levélben tett említést. Adynak *A Duk-Duk affér* című, Ignotus mellett burkoltan, de egyértelműen Hatvanyt karikírozó híres-hírhedt cikke megjelenése után a költővel folytatott szenvedélyes hangnemű levelezésében a mecénás és barát Hatvany az írás „zsidózós” felhangjaira nem tért ki explicit módon.⁵⁴⁸ Talán nem akarta Adyt nyíltan zsidózással vádolni, vagy ez önmaga számára lett volna túl fájdalmas? Egy hat évvel később, úgyszintén Adynak írt levele viszont arra utal, hogy többes identitását ekkor derűs önróniával szemlélte. 1914. július 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben kelt levelében Hatvany a következő válasszal szolgált Adynak, aki tanácsot kért tőle, vajon elvegye-e Csinszkát feleségül. „Ami szerelmedet illeti. Józan Deutsch-fővel – adva van egy nem egészséges, nem is fiatal poéta – és egy kislány, egy kis húszéves histerika. Mert ugye hogy az... baj, baj, baj... mindenképpen baj. Ezt mondja a Deutsch. A *Hatvany*, ez az y-os nevű, majdnem gentry, majdnem duhaj, majdnem magyar... pedig, aki mindig küzdött bennem az óvatos zsidóval, neked is azt ajánlja: Uccu neki... rajta: az élet annyit ér, amennyi az élmény. Bölcsebb vagy?”⁵⁴⁹

Hatvany Lajos időrendben következő, a témát érintő írása már a *Huszdik Század* körkérdésére adott válasza. A rövid, minden személyes vonatkozástól mentes cikket egészben közöljük: „Akik fél életen át szenvedtek fajukért és vallásukért, még akkor is, ha a faji hozzátartozandóságot alig kultiválják s a vallási babonából régesrég kinőttek, nem igen segíthetnek többé magukon. Hordani kell a keresztet mely ez esetben a *zsidóság keresztje*. De minden felvilágosult zsidó apának az a kötelessége, hogy keresztény gyermeket neveljen. »Ha az ember bálba megy, frakkot ölt!« mondta Harden, a maga kitérésének igazolására. Nem lehet kaftánban, sem testi, sem lelki kaftánban, a ghettón kívül járni. Frakkot kell gyerekeikre ölteni, zsidaim, bizony frakkot, hogy megnyíljanak előttük a csukott ajtók és *akadálytalanul* vehessenek részt az emberiség minden munkájában. Mert a zsidóság akadályainak legyőzésére fordított energiamennyiséget gazdaságosabban és gyümölcsözőbben lehet felhasználni, ha közvetlenül az élet munkáira fordítottam s nem pedig a társadalmi haszontalan és mégis leküzdhetetlen balítéletek leküzdésére.

548 Ld. Ady Endre: *A duk-duk affér*. (*Új Idők*, 1908. nov. 15.) In: *Összes prózai művei*. IX. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 278–280.; Az ügyről: Uo. 522–561. Későbbi írásaiból nyilvánvalóan kitűnik: ha 1908-ban Hatvany pár levélváltás után megbocsátott is Adynak, a cikk évtizedekkel később is sajtó sebként maradt meg benne. Ld. Hatvany Lajos: Ady s akik utána jöttek. (*Magyar Hírlap*, 1938. jan. 1 és 9.) In: *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974, 760–761.

549 Hatvany Lajos: *Levelei*, i. m. 120. Ady válasza: „Természetesen nem a nagyon okos Deutsch-ra hallgattam, de a lírikus, hazárd és gentry Hatvanyra.” Uo. 121.

Szegény gyerekekre úgyis elég szenvedés vár – gondoskodtak róla apáik – ne tetézzük szenvedéseiket fölöslegesen. Hárítsuk el nehéz útjokból legalább a zsidóság fölösleges akadályait.

Mert hogy fölösleges akadály, egészen fölösleges, az biztos, az egészen biztos. Már Renan is azt hirdette, hogy a zsidóság a monoteizmus tanainak elterjesztésével minden időkre, örökkön-örökké befejezte földi hivatását. Ezt a hívó Renan hirdette, aki csak hitte magáról, hogy szkeptikus. Pedig nem volt az, mert nem volt oka, hogy igazán az legyen. Ő a haladás gondolatával eltöltve s a tudomány reményeivel átítatott szép korban élt, nem ért meg világháborút. Igazi szkeptikusok csak mi vagyunk, a világháború fiai. Mi már ott tartunk – és hogyan tartanánk ott? –, hogy a népeknek nincs is hivatásuk. Tehát a zsidóságnak sincs, nem is volt, nem is lesz soha. Ellenben, hogy a népek vakok, gonoszak, érvekkel és logikával, még a saját javukra sem meggyőzhetők. Ezért hiába érvelnek, hiába logikáznak, nem küzdhetsz meg az ősbutasággal, nem az eredendő, állati, ösztönös szenvedelmekkel. Bolond vagy, ha útjukba állsz, bölcs vagy, ha kitérsz előlük. Itt van, elérkezett az ideje, hogy a világháború e nagy és örök tanúságaiból a zsidóság is vonja le a maga számára a magáét, mely szerint az antiszemitizmus ellen, nem okos vagy logikus érvekkel, hanem csak a semitának az áriai fajtába való áthasonulásával lehet megküzdeni. Minél több vegyes házasság! – ez legyen a jelszó, mely a zsidókérdés szerintem egyetlen és biztos megoldására vezet. Keresztény le származók, kikben az emberiség minél oktanabb, annál leküzdhetetlenebb antipátiájával szemben meg nem védhető zsidó faji jelleg lehetőleg elmosódik, ez a cél, az új zsidó nemzedékek egyetlen józan és áldásos célja.

...et salvavi animam meam, írtam Úrnapján, de az emberiség szellemében és érdekében.”⁵⁵⁰

Hatvany megállapítása kikezddhetetlen: ha már nem lesznek zsidók, nem lesz zsidókérdés sem. Ezen túlmenően írásán nehéz kiigazodni. Miért is kellett eltűnnie a zsidóságnak? Mert a többségi társadalomba való integráció ezt természetszerűen megkövetelte? Mert a zsidóság történelmi hivatása bevégezett, avagy mert ez volt az egyetlen mód arra, hogy a zsidók leküzdjék a kiirthatatlan antiszemita előítéleteket? Továbbá: mit is szorgalmazott Hatvany? Azt, hogy a zsidóság stigmáját személyükre nézve továbbra is viselni hivatott apák neveljék gyermekeiket kereszténynek, öltsenek rájuk frakkot, amint tette ezt az amúgy már 20 éves korában, 1881-ben protestáns vallásra tért Maximilian Harden, vagyis kereszteltessék meg őket? Amint Hatvany nyilván tudta: a törvény erre nem adott lehetőséget, hiszen a kiskorúak 7 éves korukig csak abban az esetben válhattak vallást, ha ezt szüleik is megtették, a

550 A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, i. m. 92–93. A körkérdésből az 1980-as években kétszer is megjelent egy válogatás, de Hatvany választ egyike sem közölte. Ld. A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. In: Hanák Péter szerk.: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus, i. m. 13–115.; A zsidókérdés Magyarországon. In: Simon Róbert szerk.: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Bp., ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985, 341–365.

7 és 18 éves kor közötti gyermekek viszont a már férjezett nők kivételével nem térhettek át. Marad az írás végén tett javaslat, miszerint majdan születendő gyermekeik „faji jelleg”-ének kívánatos elsovasztása érdekében e fiatal zsidó nemzedék keresztény partnerrel kössön házasságot.

A szöveg végén szereplő latin idézet (én megmondtam és ezzel megtettem kötelességem, más szóval: megmondtam az igazat, s ezzel megmentettem lelkemet), és a katolikus ünnep említése arra enged következtetni, hogy Hatvany Lajos ekkor már áttért. A Huszadik Század ankétjára reagáló Egyenlőség is erre a következtetésre jutott: „térít a kitért”, írta a hetilap szerkesztését Szabolcsi Miksa 1915-ben bekövetkezett halála után átvevő fia, Szabolcsi Lajos.⁵⁵¹ Egy 1918 elején közölt cikkben a cionista Zsidó Szemle azt is tudni vélte, hogy „azon a híres Úrnapján”, amikor Hatvany bejelentette kitérését a pesti rabbiságon, egy nagyobb összeget adott a rabbinak „izraelita irodalmi célokra”.⁵⁵² Valójában azonban cikkét Hatvany még zsidó felekezetűként írta. Az izraelita felekezeti születési anyakönyve jegyzet rovatában található bejegyzés szerint a Tanácsköztársaság idején, 1919. május 30-án keresztelkedett meg a belvárosi katolikus főplébánián.⁵⁵³ A Huszadik Században közölt írása alapján ennek okát nehéz megállapítani. Saját – amúgy gyermektelen maradt és 1924-ben felbontott – „vegyes” házasságát Christa Winsloe-val már megkötötte, házasságakor feleségével megegyezvén, hogy gyermekeik ez utóbbi vallását követik majd.⁵⁵⁴ A cikk logikája szerint önnön zsidó mivoltán, illetve státuszán áttérése önmagában nem változtathatott – nem véletlen, hogy a szövegben az áttérés/kikeresztelkedés stb. kifejezések elő sem fordultak, hiszen a zsidókérdés csupán nemzedékek elteltével, a „faji jelleg”-nek a vegyes házasságok révén történő fokozatos elmosódásával juthatott nyugvópontra.

Az őszirózsás forradalom a pályáján Gyulai Pál mellett és szellemében indult író már a polgári radikálisok táborában találta, tagja volt a Nemzeti Tanácsnak, 1919 nyarán Bécsbe emigrált, 1921-től Az Emberben és a Jövőben megjelent cikkeiben hevesen támadta a fehérterrort és a kialakuló Horthy-rendszert, amely végérvényesen rásütötte a magyartalan zsidó bélyegét. Amint 1928. február 1-jén, perének első tárgyalásán Törekgy Géza büntető-törvényszéki elnök, mintegy a kurzus nevében kijelentette: „Őn lehet állampolgára ennek az országnak, de nem lehet fia ennek a hazának.”⁵⁵⁵ Az ítélet Hatvanyt ekkorra aligha lepte meg. „Jaj nekünk, százszorososan jaj”, írta a kolozsvári Korunk 1927. májusi számában, „akik csak arra hivatkozhatunk, hogy magyar földön nőttünk fel, magyar levegőt szíttunk, magyar a beszédünk,

551 Szabolcsi Lajos: Hitvita a Huszadik Században. II. Egyenlőség, 1917. aug. 11. 4.

552 Schönfeld Ármin rabbi: Zsidó sajtó s közéleti morál. Zsidó Szemle, 1918. jan. 11. 2.

553 MNL OL, Budapest – Neológ [helyesen: Pesti Izraelita Hitközség] születési anyakönyvei, A3562 tekercs. A keresztelésről szóló bejegyzés majd húsz évvel később, 1938. máj. 5-én, egy 1938. ápr. 9-én kiállított keresztlevél alapján történt.

554 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1915. dec. 4., bejegyzés a „Házasságkötési kijelentések/Aláírás előtti esetleges megjegyzések” rovatban.

555 Hatvany Lajos jószándékával védekezik a bíróság előtt. Magyarországon, 1928. febr. 2. 4.

a magyarságnak adtuk testünket-lelkünket, vérünket, velőnket, veritékünket s mégis, ha magyar voltunkban mellőzés, bántalom ér, nem szabad panaszzal kinyitni a szájunkat, mert a kurzus-elmésség ránk olvassa menten: *Zsidó, zsidó!*⁵⁵⁶ 1928. május 9-én, perének másodfokú tárgyalásán még lényegretörbben fogalmazott: „Tíz év óta tudom a vádat: zsidó származású ember nem is lehet magyar, nincs asszimiláció, nincs igazi beolvadás a magyar fajba.”⁵⁵⁷ A váddal szemben Hatvany saját magát állította élő cáfolatul: „Itt állok most, mint ezen tévtannak minden idegzetemben reszkető tilalomfája, tiltakozó eleme.”⁵⁵⁸

E kijelentések fényében tűnik fel Hatvany Lajos 1917-es cikkének sajátossága. Noha a *Husadik Század* körkérdése kifejezetten a magyarországi „zsidókérdésre” vonatkozott, válaszában Hatvany szigorúan az általános-ság terén maradt, a német konvertita Hardent idézte, a francia Renanra hivatkozott, kaftánról és frakkról, keresztényekről és zsidókról, „semita”, illetve „áriai” fajról beszélt – „magyar”, „magyarság”, e szavak a cikkben el sem hangoztak. Pedig, és ha Hatvany csak két évvel később tért is át, éppen erről volt szó. A perén tett felszólalásaiból, amint ez időben született írásaiból minden kétséget kizáróan kiderül: jóllehet magyartalanságának vádját egy általa megvetett rendszer állította fel, a vád, amely eltagadta tőle a magyarsággal való azonosulásának lelki lehetőségét is, Hatvanyt mélyen érintette. „Nekem csak magyar mondanivalóm vannak”,⁵⁵⁹ vallotta egy 1924-es interjúban, és ezzel mindent elmondott. 1919. május végén történt katolizálását lehet persze egyszerű menekülésként értelmezni. Am tekintve fájalmát, amiért a Horthy-kurzus elvitatta tőle a magyarsághoz való tartozását, megítélésünk szerint Hatvany vallásváltásának mélyebb oka – amiként ideológiailag konzervatívabb értelmiségi elődeinek az áttérésben, és távol a *Husadik Század*nak adott válasza mondén hangnemétől – magyarként való elfogadtatásának vágyában rejtett, azon utolsó reményében, hogy e lépése révén valahogyan mégis felülírva a vádat, amely szerint „zsidó származású ember nem is lehet magyar”, elismertessék annak, aminek érezte magát – magyar írónak. Hogy a faji antiszemitizmus fellángolása idején áttérő, és főleg: a

kurzussal áttérése után szembeszegülő Hatvanynak erre esélye sem volt, az, mint mondani szokás, már egy másik történet.

* * *

A zsidó nagypolgárságnak a dualizmus utolsó évtizedei során áttért azon, világnézetileg konformistább tagjai esetében, akik nem fordultak a tudomány, illetve a művészetek felé, az áttérés elsődleges motivációját egy kivétellel a hagyományos elitbe való integráció vágya képezte. A nagypolgárság ezen, a vagyoni többségükben már beleszületett tagjaival lelkiileg látszólag kevésbé viharos vizekre evezünk, bár lehet, hogy ezt csak a személyes jellegű vallomások hiánya mondatja velünk.

Az említett egy kivétel a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság vezérigazgatójaként 1903 januárjában feleségével, Garai Arankával, közel 47 évesen kitért **Elek Pál** (1856–1914).⁵⁶⁰ A nevét Engelről 1897-ben magyarosító bankár a Nyitra megyei Ondrohón született. Az *Egyenlőség* szerint még azon „régebbi iskola növendékei” körébe, „faluról fölkerült emberek” közé tartozott, „akik a legvallásosabb nevelésben részesültek”, és akik, vélte a hetilap, „zsidó voltuknak jellemző vonását életük végéig sem tudják magukról levetni”.⁵⁶¹ A pesti Chevra Kadisába 1897-ben belépett Elek Pál apja jómódú gazdálkodó volt, 1860-ban vásárolt birtokot Malomszögön, innen a malomszögi előnév, amely az 1900. április 10-én kapott nemességgel megillette az ekkor még zsidó felekezeti bankárt, feleségét és két lányát.⁵⁶² Mivel ez utóbbiak, Lily/Lili és Mária/Mariska 1903-ban még csupán 10 és 9 évesek voltak, szüleik nem azért keresztelkedtek meg, hogy nyélbe üthessék lányaik beházasodását a keresztény társadalmi elitbe, ehhez amúgy, amint Schosberger Henrik esetében láttuk, a szülőknek már évtizedekkel korábban sem kellett elhagyniuk a zsidó vallást. Úgy tűnik azonban, hogy a „történelmi” névvel rendelkező nemesi/főrendi társaságba való beházasodás a család hosszabb távú terveiben sem szerepelt. Elek Pál halálakor idősebb lánya, Lily a fakeskedelemből meggazdagodott belga származású Luczenbacher család egyik tagjának, Luczenbacher Pál katolikus földbirtokosnak volt a felesége, másik lánya, Mária, még hajadon volt.⁵⁶³ Annak sincs jele, hogy Elek Pál különösebb erőfeszítést tett volna arra, hogy befogadást nyerjen a keresztény elit társasá-

556 Hatvany Lajos: Egy zsidó-magyar monológia. *Korunk*, 2. évf. 1927, 5. sz. 330. Az utolsó bekezdés kivételével a cikk újra megjelent Hatvany 1974-es Ady-könyvében, bár kissé fura módon: cím nélkül hozzátoldva egy másik, szintén 1927-es cikkhez. Ld. Hatvany Lajos: *Ady. Cikk, emlékezések, levelek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 649–654.

557 A Tábla ítélte Hatvany-perben. *Pesti Napló*, 1928. máj. 9. 4.

558 Uo. Hatvany szavait a *Magyar Hírlap* a következőképpen idézte: „Tíz év óta egyre csak azt a vádat hallom, hogy zsidó származású ember már csak születésénél fogva is képtelen hazafiasan gondolkodni és soha nem tud asszimilálódni. Itt állok, mint ennek az alaptalan állításnak az élő szobra, amelynek fáj minden tagja és tiltakozik ez ellen az állítás ellen, minden idegszállal.” Négy évi fegyházra szállította le a tábla Hatvany Lajos büntetését. *Magyar Hírlap*, 1928. máj. 9. 2.

559 Hatvany Lajos: Magyar írók száműzetésben (1924). In: *Utak, sorsok, emberek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 445.

560 MZsL, TB. B/67. Kitérésükkor, amint a rabbisági jegyzőkönyvben olvasható, a házaspár külön „figyelmeztetett”, hogy hetedik életévüket betöltött lányaitak „magukkal ki nem téríthetik”. Az elvileg törvénytelen lepest minden bizonnyal megtették.

561 Ábrahám [Gábor Andor]: Kitérések. *Egyenlőség*, 1904. júl. 24. 3. A szerző nem azonos az író és költő Gábor Andorral, az Ábrahám álnéven író, a cikk megjelenésekor még nem egészen 20 éves újságíró a Rabbiképző tanítványa volt, később a PIH vallásánára.

562 Szabolcsi Miksa: A chevra-kadisa tagfogadó gyűléséből. *Egyenlőség*, 1897. dec. 19. 6.; Kempen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. III. 117–118.

563 Elek Pál meghalt. *Pesti Napló*, 1914. ápr. 16. 7. Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1912. febr. 17. Mária 1919-ben házasodott, katolikus nővérével szemben reformátusként válván Theodor von Hornbostel, osztrák diplomata és politikus nejevé. Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1919. szept. 6.

gi köreibbe. Noha nyilvánvalóan új felekezeti státuszának köszönhetette, hogy feleségével 1905-ben például meghívást kapott a farsang legelegánsabb eseményének számító, a zsidó hitűeket szinte teljesen kizáró Jurista bálra,⁵⁶⁴ nem lett tagja sem a Nemzeti, sem az Országos Kaszinónak, sem a Park Klubnak, ismereteink szerint erre nem is törekedett, a Lipótvárosi Kaszinót áttérése után sem hagyta el.⁵⁶⁵ Szakmai életét tekintve a bankár úgyszintén megmaradt körében, 1912-ben a GYOSZ vezetősége egyhangúlag beválasztotta az igazgatóságba, emellett haláláig tagja maradt az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülésnek, a „merkantil” érdekek védelmére 1904-ben létrejött másik nagy *pressure group*nak.⁵⁶⁶ Református hitre térése után két évvel megkapta ugyan az udvari tanácsosi címet, de ezt nála jóval szerényebb pályát befutott zsidó felekezetű kortársaihoz hasonlóan áttérés nélkül is megszerezhetette volna.⁵⁶⁷ Elek Pál feltehetően vallási meggyőződésből tért át, erre utal, hogy áttérése után, amint írta halálakor a *Pesti Napló*, „új felekezetének buzgó előharcosa és istápolója lett”, új egyházában a presbiteri tisztelet is betöltötte,⁵⁶⁸ és amint látni fogjuk, volt hitsorsosai buzgó térítőjévé vált.

Az 1894 végén katolizált **Königswarter Hermann** (1864–1915) viszont a hagyományos elitbe való integráció megkönnyítése érdekében áttért nagypolgári sarj tipikus példájának tekinthető. Az áttérésekor 30 éves földbirtokos egy nagynevű, a bécsi zsidó közéletben jelentős szerepet betöltött vállalkozó-bankár családból származott. Az osztrák nemességet már nagyapja megkapta, az 1860-ban nemesített Jonas von Königswarter a Rothschild család mellett jelentős szerepet játszott a legnagyobb osztrák bank, a Creditanstalt megalapításában, valamint az osztrák vasúthálózat fejlesztésében, egy évvel halála előtt a császár kinevezte a felsőház tagjává. Jonas von Königswarter 1868–1871 között a bécsi zsidó hitközség elnöki tisztségét is betöltötte, a vallási előírások betartása tekintetében hagyományhű zsidó maradt. A vasútfejlesztésben nyomdokai-ba lépő fia, Moritz von Königswarter 1870-ben osztrák bárói címet nyert, jelentős gazdasági tevékenysége, jótékonykodása és művészeti gyűjteménye mellett a nagypolgárság körében mindinkább anakronisztikus vallásosságáról volt közismert, otthonában élete végéig szigorúan kóser háztartást vitt.⁵⁶⁹ Charlotte von Wertheimsteinnal kötött házasságából négy gyermeke született, közülük

564 Jurista bál. *Budapesti Hírlap*, 1905. febr. 26. 13–15.

565 A tagság névsorára ld. *A Lipótvárosi Casino 1900. évi jelentése és zárszámadása*. Bp., Löbl Nyomda, 1901, 16–45.; *A Lipótvárosi Casino 1908. évi jelentése és zárszámadása*. Bp., Löbl Nyomda, 1909, 23–75.

566 A Szövetség közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1912. máj. 16. 7.; Egyesületünk belső élete. In: Szende Pál szerk.: *A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége 1904–1914*. Bp., OMKE, 1914, 405–413.

567 Elek Pál. *A Hét*, 1905. márc. 5. 161–162. Az 1899–1909 között udvari tanácsosságot kapott zsidók, illetve kitért zsidók listájára ld. Zsidó udvari tanácsosok. *Magyar Zsidó*, 1910. máj. 29. 4.

568 Elek Pál meghalt, i. m. 7.; L. L.: Egy portrait. Elek Pál halálára. *Pesti Napló*, 1914. ápr. 16. 10.

569. (H-r.): Königswarter Móricz báró. *Egyenlőség*, 1893. nov. 17, 4–5.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. 18.; Robert S. Wistrich: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*, i. m.

Hermann, aki nemcsak a szülői ház vallásosságával szakított, hanem felmenői gazdasági aktivitásával is, a pesti legendáriumba immár az aranyifjúság közismert figurájaként lépett be. „Hol van már Königswarter Hermann báró”, írta Bródy István 1940-ben kiadott visszaemlékezéseiben, „a daliás huszárkapitány, a békebeli bécsi ifjúság bálványa, aki egyik lovát »Petőfi«-re keresztelte, de a nemzeti közvélemény felháborodására a ló nevét elmésen »Pardon«-ra változtatta.”⁵⁷⁰ Az ifjú huszárkapitány nagyváradi katonáskodása idején ismerte meg Blaskovich Melániát, az 1887 tavaszán megkötött házasság kedvéért azonban nem a vőlegény keresztelkedett meg, hanem menyasszonya, az előkelő ebeczki Blaskovich család leszármazottja vette fel Bécsben a zsidó hitet,⁵⁷¹ minden bizonnyal, mert Hermann apja csak ezzel a feltétellel hagyta jóvá fia házasságát. A nemesi sarj zsidó hitre térése eléggé rendkívülinek bizonyult ahhoz, hogy az *Egyenlőség* az ifjú pár 1890-ben született fia körülmételeiről is beszámoljon, a műtétet dr. Herzfeld hajtotta végre, „a rituális imákat pedig az újszülött nagyatya, Königswarter Mór báró mondta el”⁵⁷² Königswarter Hermann még 1888-ban 350 000 forintért birtokot vásárolt a Bihar megyei Kisszántón,⁵⁷³ itt élt apja 1893-ban bekövetkezett halálakor, aki élete végéhez közeledve láthatóan tartott attól, hogy elhunytá után fia elhagyja a zsidó vallást, mivel végrendeletében arra kötelezte, hogy áttérése esetén örökségéből egymillió forintot áldozzon zsidó jótékonyági célokra, amit Hermann egy évvel később, 1894 végén feleségével és János fiával történt katolizálásakor meg is tett. Mivel apja vagyonát halálakor 15 millió frankra becsülték, a fájdalomdíj nem jelentett különösebb áldozatot.⁵⁷⁴ Königswarter Hermann Nagyváradon vette fel a keresztséget, nagy pompával, a kereszteleési szertartást Schlauch Lőrinc nagyváradi bíboros püspök végezte, akit fáradozásáért a földbirtokos egy 50 ezer forint értékű melltűvel ajándékozott meg.⁵⁷⁵ Életmódján áttérése nem változtatott, versenystállót tartott, élte a vidéki urak életét.⁵⁷⁶ „Ritkás szőke hajával, álmatag kék szemével, tejfehér arcával, marcipánból gyúrt testével bizony meglehetősen nagyvárosi merkantil alakulatnak látszott”, írta visszaemlékezéseiben Nagy Endre, „de ha olykor zergeszakállas zöld kalapját a fél szemére húzva, homokfutó bricskájának bakján a gyeplőszárat keményen fogva, két tüzes paripájával végighajtatott a zörgős váradi kövezeten, az ember Jókai Ankerschmidt lovagjának

122, 166.; Uő: *The Modernization of Viennese Jewry*, i. m. 50.; William O. McCagg: *Austria's Jewish Nobles, 1740–1918*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 34. évf. 1989, 178.

570 Bródy István: *Régi pesti dáridók. Egy letűnt világ regénye*. Bp., Szerző kiadása, 1940, 61–62.

571 (H-r.): Königswarter Móricz báró, i. m. 5.; Königswarter báró válopöre. *Magyar Zsidó Nő*, 1900. júl. 6. 6.

572 Königswarter Herman báró. *Egyenlőség*, 1890. márc. 9. 15.

573 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. 18.; Königswarter Hermann br. *Egyenlőség*, 1888. jún. 24. 9.

574 Kikeresztelkedett milliomos. *Szentesi Lap*, 1894. nov. 16. 4.; A nagyváradi püspök és a bécsi Jockey-club. *Egyenlőség*, 1894. dec. 21. 10.; Königswarter Hermann báró vagyonának rendezése. *Budapesti Napló*, 1906. márc. 23. 6.

575 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. 19. Kempelen az áttérést tévesen 1895-re tette.

576 Istállótulajdonosok nyereményei. *Országos Hírlap*, 1898. nov. 12. 10.

asszimilációs csodájára gondolt önkéntelenül.⁵⁷⁷ Königswartert feleségével együtt katolizálása után egy évvel bevásztották a Park Klubba, 1897. március 13-án csabacsüdi előnévvel magyar bárói rangot kapott, 1898-ban tagja lett a Nemzeti Kaszinónak.⁵⁷⁸ Mivel apjával s nagyapjával szemben gazdasági téren különösebb érdemeket nem tudott felmutatni, áttérésében feltehetően azon reménye is közrejátszott, hogy lépésével megkönnyíti a magyar főrendi cím megszerzését.

Noha a két esemény közötti összefüggést bizonyítani nem lehet, valószínű, hogy **Lévay Henrik** (1826–1901) kifejezetten a bárói rang elnyerésének előmozdítása végett katolizált. Lévay a Bács megyei Jankovácon született, szegény családban, amely az *Egyenlőség* szerint „tősgyökeres magyar gondolkodásban” nevelte.⁵⁷⁹ Kereskedelmi alkalmazottként dolgozott Szegeden, amikor kitört az 1848-as forradalom, a szabadságharcban egy vadász zászlóaljban szolgált, hadnaggyá léptették elő. 1857-ben részt vett az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapításában, amelynek igazgatója, majd 1883-tól vezérigazgatója lett, 1861-ben megalapította az Első Magyar Viszontbiztosítót és a Pannonia Magyar Viszont-

biztosító Intézetet, 1882-ben a Bécsi Élet- és Járadékbiztosító Intézetet. Státuszának több mint megfelelően adakozott: 1878-ban 10 000 forintos alapítványt tett az MTA-nál közgazdasági művek jutalmazására, az általa alapított és vezetett biztosítóintézet 25 éves jubileuma alkalmából szintén 10 000 forintos alapítvánnyal járult hozzá a siketnémák országos alapjához, azonos összeggel támogatta Győr megyében, ahol birtokot vásárolt, a megyei tisztviselőket, alapító tagja volt a magyar írók segélyegyletének és a magyar hírlapírók nyugdíjintézetének.⁵⁸⁰ Zsidó felekezeti célokra jóval kevesebbet áldozott, noha, amint írta a *Szombati Újság* 1883-ban, „mindenkor élénk

Lévay Henrik

577 Nagy Endre: *Egy város regénye*, i. m. 50.

578 *A Park Club Évkönyve* 1912. Bp., Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udv. Könyvnyomdája, 1913.; *A nemzeti kaszinó évkönyve* 1898, 35. A Park Klub 1900-tól tette közzé éves jelentéseit, de a tagok felvételi dátumát csak az 1912-es évkönyvtől kezdve közölte.

579 Lévay Henrik. *Egyenlőség*, 1886. dec. 26. 7.

580 Sturm Albert szerk.: *Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Bp., Ifjabb Nagel Ottó Bizománya, 1888, 143.; Zsidó hazafisága. *Szombati Újság*, 1883. márc. 24. 89–90.

és tevékeny részt vett a főváros zsidó elemeinek mozgalmában”.⁵⁸¹ 1886-ban bevásztották a PIH képviselő-testületébe, igazgatósági tagja volt az Országos Magyar Izraelita Ösztöndíjegyletnek, 1892-ben tagja a zsidó vallás recepciójáért küzdő felekezeti mozgalom vezérbizottságának.⁵⁸²

A nevét ismeretlen időpontban magyarosított Lévay Henrik az első zsidó hitű nemesítettek közé tartozott, kisteleki előnévvel már 1868. augusztus 25-én megkapta a magyar nemességet. A főrendiház 1885-ös reformját követően, amely lehetővé tette, hogy a Minisztertanács előterjesztésére a király 50 tagot maga nevezzen ki, 1886 decemberében Sváb Károly és Hirschler Ignác után ő lett a főrendiház harmadik, érdemeiért élethossziglan kinevezett zsidó hitű tagja.⁵⁸³ Áttérésekor, 1896 nyarán, már elmúlt 70 éves, Sárkány Rózával kötött házassága gyermektelen maradt, a döntésben karrierbeli szempontok értelemszerűen nem vezérelhették, aminthogy az a törekvés sem, hogy megkönnyítse a keresztény elit társaságba való bejutását, hiszen a Nemzeti Kaszinó már 1862-ben körébe fogadta, negyedikként a zsidó vallásúak közül, míg három évvel később Ludassy Mórral együtt ő lett a Lovaregylet első zsidó felekezeti tagja.⁵⁸⁴ Mivel kevésbé valószínű, hogy a 70 éves biztosítási szakembert katolikus hitbéli meggyőződése vezette volna a keresztvíz alá, nemigen marad más lehetséges indok, mint az, amelyet már a korabeli sajtó is megpedzett, vagyis vágya, hogy magyar báróként haljon meg.

Lévay Henrik 1896 első felében 2500 forintos alapítványt tett a PIH fiúárva-háza számára, majd feleségével együtt 1896. június 16-án és július 10-én bejelentette kitérését a PIH rabbisági hivatalában.⁵⁸⁵ A *Pesti Hírlap* már július 5-én hírül adta, miszerint Lévay, aki „mindaddig” az izraelita felekezethez tartozott, „július 12-én, neve napján, táplányi birtokán fölveszi a keresztiséget”, majd hozzátette: „Szárnyaló fővárosi hír szerint Lévay, aki különben gyermektelen, közelebb bárói rangot fog kapni a közpályán teljesített hosszas és érdemes szolgálatai elismerése gyanánt.”⁵⁸⁶ Az *Egyenlőség* sem várta meg Lévay megkeresztelkedését, hogy egy, az életében már mindent elért vezérigazgató kitérésén kissé álszenten értetlenkedő cikk végén megjegyezze: „Vagy talán van valami, amire még Lévay Henrik várakozik, és amit vallásváltoztatással elérhet?”⁵⁸⁷ Lévay Henrik feleségével és unokaöccse, Lévay Ferenc újszülött fiával együtt végül július 14-én keresztelkedett meg, a táplányi birtok-

581 Uo.

582 Választás. *Egyenlőség*, 1886. okt. 24. 6.; Többek kérdésére. *Egyenlőség*, 1889. febr. 10. 15.; A receptio vezérbizottsága. *Egyenlőség*, 1892. jan. 8. 9.

583 Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 363.; Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajzsa” vagy „észarisztokrácia”? A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai. *Századok*, 145. évf. 2011, 3. sz. 739, 745.

584 *A nemzeti kaszinó évkönyve* 1862, 41.; 1865. évi jelentés a pesti lovaregylet munkálódásairól. (39. év.) A választmány nevében kiadta Bérczy Károly. Pest, Emich Gusztáv, 1865, 8.

585 Adományok és alapítványok. *Egyenlőség*, 1896. jún. 19. 10.; MZsL, TB. B/67.

586 Főrendi kikeresztelkedés. *Pesti Hírlap*, 1896. júl. 5. 11.

587 Pápai Béla: A kitérés útja, i. m. 5.

kán általa már korábban rendbe hozott, ez alkalomból szőnyegekkel és virágokkal díszített kápolnában. A győri püspök, Zalka János által vezetett szertartáson, amely után a vendégek „a kastélyba vonultak déjeunerhez”, a családtagok és barátok mellett az *Alkotmány* kiküldött tudósítója is jelen volt.⁵⁸⁸

Lévay Henrikről korábban éppen azért emlékeztünk meg, mert áttérése azon relatíve ritka esetek közé tartozik, amelyről a korabeli országos sajtó is hírt adott.⁵⁸⁹ Az esemény nem csupán Lévay hírneve és idős kora miatt kellett feltűnést. Amint az *Alkotmány* tudósítójának a keresztelésen való jelenléte tanúsítja, maga Lévay is gondoskodott arról, hogy áttérése ne maradjon sajtóvisszhang nélkül. Kilenc hónappal később, 1897. április 22-én, Lévay Henrik és felesége nemesi előnevük épségben tartása mellett magyar bárói rangra emeltettek. Az összefüggés, mint irtuk, nem bizonyítható, de valószínű. Lévay áttérését megelőzően öt zsidó vallásúként született személy kapott magyar báróságot: Wodianer Mór 1874-ben, öccse, id. Wodianer Albert 1886-ban, Schosberger Zsigmond 1890-ben, Harkányi Frigyes és öccse, Harkányi Károly 1895-ben. Báróításukkor Schosberger Zsigmondon kívül mind a katolikus felekezethez tartoztak, Lévay katolizálása ebből a szempontból tehát ésszerű döntésnek tűnhetett.

Akárcsak Königswarder Hermann és Lévay Henrik esetében, az 1910 januárjában Budapesten katolizált **Hatvany-Deutsch Károly** (1863–1943), Hatvany Lajos másodnagybátyja benső motivációi szintén ismeretlenek. Königswarder Hermann apjához hasonlóan az ő apja is vallásához és felekezetéhez kötődő zsidóként halt meg. „A magyar Izrael egyik nagyja, fejedelme ravatalon fekszik. Nagy, pótolhatatlan veszteség érte az ország első hitközségét és vele az egész magyar zsidóságot”, írta az *Egyenlőség* a „Deutsch Ig. és Fia” cég irányítását Deutsch Ignác halála után átvevő, 1879-ben kapott nemességét valószínűleg pénzen vásárolt Deutsch Bernát 1893-ban történt halálakor.⁵⁹⁰ „Nem volt ünnep soha, hogy őt ott ne láttuk volna templomunkban a buzgón és áhítattal imádkozók közt”, méltatta az *Egyenlőség* a család harmadik nemzedéke fejének „igaz jámborság”-át.⁵⁹¹ A zsidó hetilap magasztalását Deutsch Bernát azonban elsősorban nem vallásossága, hanem felekezete iránti elkötelezettsége révén érdemelte ki. Amiként később fia, Hatvany-Deutsch József, Deutsch Bernát azon roppant kevés magyar zsidó nagypolgár közé tartozott, akik a honi felekezeti életben vállalt részvételük mellett az európai zsidó közéletben is aktív szerepet játszottak. 1879-ben létrehozta az Alliance

588 Lévay Henrik megtérése. Saját tudósítónktól. *Alkotmány*, 1896. júl. 15. 4. A szertartásról a *Religio* is részletes beszámolót nyújtott. Ld. Egyházi tudósítások. *Religio*, 1896, II. félév, 7. sz. 57.

589 Lévay Henrik megkeresztelése. *Budapesti Hírlap*, 1896. júl. 15. 6.; Keresztény hitre térés. *Pesti Hírlap*, 1896. júl. 15. 8.; Lévay Henrik kikeresztelkedése. *Pesti Napló*, 1896. júl. 15. 3.; Lévay Henrik megtérése. *Alkotmány*, 1896. júl. 14. 10.

590 Deutsch Bernát 1826–1893. *Egyenlőség*, 1893. okt. 27. 2.; Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországnál 1867–1918*. Bp., Napvilág Kiadó, 2011, 92.

591 Deutsch Bernát 1826–1893, i. m. 2.

Israélite Universelle budapesti fiókját, amelynek haláláig elnöke maradt, tagja volt az Alliance központi elöljáróságának, az 1890-es évek elején Wahrmann Mór mellett ő szervezte és vezette az Oroszországból menekülő zsidók megsegítésére Berlinben alakult segélybizottság pesti részlegét.⁵⁹² „Nagyon fájón érezni fogják ezt a mi nagy veszteségünket felekezetünk szegényei, üldözöttjei, szellemi és testi nyomorékjai az egész világon, mint még soha magyar zsidó halálát nem érezték”, írta az *Egyenlőség* Deutsch Bernátról, aki „nemes zsidó volt, jóval elébb, mielőtt zsidó nemes lett”.⁵⁹³

Egy héttel később a hetilap újabb cikket szentelt az elhunyt emlékének. Halálát követően, jegyezte meg Szabolcsi Miksa, testvérei, felesége és gyermekei „a zsidó vallás által rájuk szabott hétnapos gyászt (sivo) előírás szerint szigorúan betartották; a gyászházban az egész sivo alatt reggel és este közös istentiszteletet végeztek, mely alatt az elhalt fiai az előírt *Kadis-imát* híven elmondták”. Szabolcsi bemutatásában Deutsch Bernát fiainak a vallási előírások, a hagyományok iránti tisztelete egyenesen következett az apai nevelésből, annak volt a gyümölcse: „Mint őt édes atyja, Deutsch Bernát is a maga szellemében nevelte gyermekeit.”⁵⁹⁴ Hogy Deutsch Bernát pontosan milyen szellemenben nevelte gyermekeit, azt nem tudjuk, mindenesetre ha felekezete iránti kötődését át kívánta adni nekik, ez Hatvany-Deutsch József esetében sikerült, Hatvany-Deutsch Károly esetében nem.

Königswarder Hermannhoz és Lévay Henrikhez hasonlóan Hatvany-Deutsch Károly szintén magyar báróvá lett, ám áttéréseben ez nem játszhatott közre, mivel a báróságot még zsidó hitűként kapta meg. Hatvany-Deutsch Sándornak, Józsefnek, Károlynak és Bélának, valamint feleségeiknek és gyermekeiknek 1908. október 23-án történt bárói rangra emelésekor mindannyian a zsidó felekezethez tartoztak. A feltételezés, hogy áttérése mögött mégis a hagyományos elit felé gravitálás rejlett, részben a társasági életben vállalt szerepére, részben a megkeresztelkedés körülményeire alapozható. Áttérése előtt kevesebb mint egy hónappal részt vett például a Magyar Feltalálókát Se-

592 Deutsch Bernát 1862-től tagja volt a pesti Chevra Kadisanak, 1880-tól a Rabbiképző vezérőlbizottságának, emellett helyett foglalt az Országos Izraelita Siketnémák Intézete vezérőlbizottságában, valamint a PIH választmányában. Végrendeletében 100 000 forintot hagyott jótékonyági célokra, ebből 60 ezret zsidó intézményeknek, 40 ezret felekezetre való tekintet nélkül. Chevra tagok névjegyzéke, 1804–1882. MZsL.; Az „Alliance Israélite Universelle” magyar fiókja. *A Magyar Izr. Országos Tanító-egylet Értesítője*, 5. évf. 1880, 10. sz. 97.; A pesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség*, 1883. nov. 25. 4.; Actió előtt. *Egyenlőség*, 1891. máj. 22. 1.; A magyarországi központi szűkebb segélybizottság. *Egyenlőség*, 1891. jún. 26. 1.; Deutsch Bernát 1826–1893, i. m. 2–3.; Szabolcsi Miksa: A pesti izraelita nagyhitközségről. In: Zichy Hermán – Deresty GY. M.: *Magyar zsidók a Millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány*. Bp., Miljkovic Dragutin, 1896, 78.; *Nécrologie. Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, i. m. 11.; Klein Miksa: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet első 50 éve. Második rész. In: *Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára*. Bp., k. n. 1927, 32–34.

593 Deutsch Bernát 1826–1893, i. m. 2.

594 Sz. [Szabolcsi Miksa]: Deutsch Bernát. *Egyenlőség*, 1893. nov. 3. 5.

gító Egylet létrehozásában. A József Főherceg Szállóban 1909. december 14-én megrendezett első rendes közgyűlés gróf Zichy Béla Rezsőt választotta elnöknek, a tízfős alapító tagság Hatvany-Deutsch Károlyon kívül kizárólag grófokból állt.⁵⁹⁵ Ami a kereszttség felvételét illeti, Königswarterhez és Lévaéhoz megint csak hasonlóan Hatvany-Deutsch Károly és családja úgyszintén nagy nyilvánosság előtt tért át, „fényes közönség” előtt, írta az ortodox *Magyar Zsidó*, „püspöki közreműködéssel és grófi keresztapával”.⁵⁹⁶ A keresztelőre 1910. január 10-én került sor a budai várkapornában. A szertartást Kohl Medárd püspök végezte, aki egyúttal a két gyermek, Mária/Marianne és János keresztapását is elvállalta. Mivel mindketten betöltötték hetedik életévüket, áttérésüket a törvény tiltotta, de ez láthatóan oly szinten nem zavart senkit, hogy az áttérésről beszámoló napilapok meg sem említették. Hatvany-Deutsch Károlyné, született Csányi Regina/Rinka/Renée keresztanyja a várkaplán unokahúga, férje keresztapja gróf Szapáry Pál volt.⁵⁹⁷ Szapáryt az Országos Keresztény-Szocialista Párt alig két hónappal korábban, 1909. október 30-án választotta meg elnökéül,⁵⁹⁸ de valószínű, hogy Hatvany-Deutsch Károly választásában ennél nagyobb súllyal esett a latba a 37 éves császári és királyi kamarás társasági vonzereje. A gróf, aki „már zsenge ifjúkorától kezdve minden társadalmi és jótékonyági mozgalomban jelentékeny részt vett”, írta a Sturm-féle *Országgyűlési almanach*,⁵⁹⁹ Atzél Béla 1900-ban bekövetkezett halála óta a Park Klub elnök-igazgatójaként is szolgált. Amint a keresztapa személye, úgy az áttérés módja sem tekinthető semlegesnek, megkeresztelkedését Hatvany-Deutsch Károly nyilvános és látványos gesztusnak szánta – ha csak pár soros hírben, de be is számolt róla az összes napilap, a néppárti *Alkotmánytól* a kétfilléres kolportázs lapokig. Politikai karriert Hatvany-Deutsch Károly tudomásunk szerint nem dédelgetett, a gazdasági életben felekezeti státusza nem jelentett akadályt. E téren nem is mutatott fel különösebb ambíciót. Bár Hatvany Lajossal és Ferenczel ellentétben nem tért művészi pályára, a cég tevőleges irányítása iránt sem mutatott különösebb hajlandóságot, 1909-től (egészen 1935-ig) nem is vett részt benne.⁶⁰⁰ Mivel megkeresztelkedését, legalábbis az *Egyenlőség* szerint, vallási meggyőződés sem motiválta („azt mondotta”, írta áttérését követően Szabolcsi Miksa, „hogy a hozzá hasonló

595 Az alapító tagok között szerepelt Andrássy Gyula, Károlyi Mihály és Teleki László. Ld. A magyar föltalálókot segítő egylet. *Elektrotechnika*, 3. évf. 1910, 1. sz. 14.

596 Fővárosi körkép, i. m. 12.

597 Megkeresztelkedés. *Alkotmány*, 1910. jan. 11. 6.; Hatvany Károly báró és családja. *Budapesti Hírlap*, 1910. jan. 11. 8.; Érdekes keresztelő. *Pesti Napló*, 1910. jan. 11. 10.; Egy báró család áttérése. *Kis Újság*, 1910. jan. 11. 5.; Báró Hatvany Károlyék. *A Nap*, 1910. jan. 11. 4.; Hatvany Károly. *Magyarország*, 1910. jan. 12. 8.

598 Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 50.

599 Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc szerk.: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915*, i. m. 120.

600 Kövér György: „Deutsch Ig. és fia”, i. m. 18.

mívelt embernek, akár zsidó, akár keresztény, úgy sincsen hite”⁶⁰¹), a grófi asszisztenciával megrendezett ünnepélyes esemény minden valószínűség szerint a keresztapa világa felé küldött üzenetként, az e világgal való azonosulás jeleként értelmezhető, amiként talán az is, hogy a Hatvany-Deutsch család tagjai közül hivatalosan Károly hagyta el elsőként a zsidó származásra utaló Deutsch nevet, hogy 1911. április 22-étől immár csupán Hatvany néven szerepeljen.

Hatvany-Deutsch Károly katolizálásakor Szabolcsi Miksa nem kímélte a megítélése szerint képmutató nagypolgárt, aki minden vallási meggyőződés nélkül „ment neki az ünnepélyes vallomástételnek”, de az áttérés ódiáját elsősorban feleségére, Csányi Ágoston Heves megyei földbirtokos „abszolúte zsidó nevelés nélkül nevelkedett” lányára terhelte, aki „szertelen hiúságtól” elvakítva családját és önmagát „kitörülte Izrael közösségéből”. „Mert asszonyi hiúság vitte renegátságra egy nagy s tiszta embernek, hatvani Deutsch Bernátnak egyik fiát”, állította Szabolcsi, az asszonyé, „kit a grófnők még nem recipiáltak teljesen”.⁶⁰² Szabolcsi nem mondta el, hogy mindezt honnan tudta, és mint Schwarz Gusztáv áttérése kapcsán megjegyeztük, erősen hajlott arra, hogy a férfiak vallásuktól és közösségüktől való eltávolodásának felelősségét feleségeik nyakába varrja, így állítását nem vennénk készpénznek. Mindenesetre Csányi Renée a pesti pletyka szerint is ácsingózott az úri társaság után. Pár hónappal a házaspár áttérését követően elterjedt a hír, miszerint felvételre jelentkezett a Park Klubba, amelynek választmánya azonban elutasította kérelmét. A híreszteléseket férje azonnal cáfolta, kijelentése szerint felesége soha nem kérte felvételét az ekkor Szapáry Pál helyett már Jekelfalussy Zoltán által vezetett exkluzív társaskörbe.⁶⁰³

Hatvany-Deutsch Károly és Csányi Renée esetében tehát nincs bizonyíték arra, hogy kettejük közül az asszony nagyobb vágyat táplált volna a mágánvilágba való integráció iránt. Ami nem jelenti azt, hogy egyes esetekben a nagypolgári családok nőtagjai nem vágyódtak hevesebben arra, hogy zsidó felekezeti férjük mellett, illetve rajtuk túladván egy új, immár „őskeresztény” férj oldalán leljenek befogadásra a „társaságba”.

Az *Egyenlőség* 1902 januárjában adta hírül, miszerint Kohner Willy/Vilmos, a PIH elnökének, Kohner Zsigmondnak egyetlen fia, Keppich Emil tiszabői földbirtokos lányában, a „szépséges szép” **Keppich Verában** (1884–1922) megtalálta „szíve választottját”.⁶⁰⁴ Az egyházi esküvőre az 1902. június 4-én kötött polgári házasság másnapján került sor a dugig telt, „virágtól, déli növénytől illatos, ragyogó fényben álló” Dohány utcai zsinagógában. A fiatal párt „a hitközség s a fővárosi társadalom színe-java” jelenlétében Kohn Sá-

601 Mardochái Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: A szeretet jegyében. *Egyenlőség*, 1910. jan. 16. 10.

602 Uo.

603 A Park-Club mozgalma. *Az Est*, 1910. máj. 5. 6.; A klubélet Budapesten, i. m. 130–131.

604 Családi ünnep. *Egyenlőség*, 1902. jan. 5. 9.

muel főrabbi eskette, az énekrészeket Lazarus Adolf főkantort énekelte, „aki külön alkalmi beköszöntőt (Mi-adir) is szerzett”.⁶⁰⁵

Amikor Wahrmann Mór halála után megválasztották az ország első hitközsége elnökének, Kohner Zsigmond a tőle néhány életrajzi adalékot kért *Egyenlőség*nek a következőképpen összegezte életpályáját és hitvallását: „Kedves, édes, jó barátom, nekem nincs életrajzom. Születtem, egész életemen át becsületes ember voltam, rosszat tudtommal soh' sem tettem, és ha nagyon, nagyon gazdag volnék, minél több nyomort enyhítenék, mert ez az én legnagyobb örömöm. Mást igazán nem tudok magamról.”⁶⁰⁶ Bár a „nagyon, nagyon gazdag” kétségtelenül szubjektív fogalom, Kohner Zsigmond – a „Kohner Adolf Fiai” közkereseti társaság társalapítója, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, a Pest-lipótvárosi Takarékpénztár, az Első Magyar Kamgarnfonó és az Angol–Magyar Bank igazgatósági tagja, az Iparbank, valamint a Brüllökkal és hatvani Deutschokkal közösen alapított Nagysurányi Cukorgyár igazgatója – nem volt éppen szűkölködő.⁶⁰⁷ Ha nem tekintette is magát eléggé vagyonosnak ahhoz, hogy szíve szerinti mértékben könnyítsen embertársai nyomorán, elég nagyban úzte e tevékenységet ahhoz, hogy a halála után több mint 20 évvel megjelent *Zsidó Lexikon* külön kiemelte: „Sok jótékonyági intézmény tiszteli Kohnerban megalapítóját és fenntartóját.”⁶⁰⁸ A győri születésű Keppich Emilről kevesebbet tudni, 1893-ban 1841 kataszteri holdnyi birtokkal rendelkezett Tiszabő határában, ugyanebben az évben bevásárolták a Lipótvárosi Casinó igazgatóságába, részt vett több részvénytársaság alapításában, gazdasági kiállításokon bemutatott állataival számos díjat nyert, 1907-ben nagybirtokosként és a Jász-Nagykun-Szolnok megyei törvényhatósági bizottság tagjaként hunyt el.⁶⁰⁹ Tevékenységével, írta halálakor az *Egyenlőség*, „becsületet szerzett a magyarzsidó névnek”.⁶¹⁰

A fiatal Kohner Willy nem bajlódott a család üzlet ügyeivel (csak 1921-ben, 44 évesen lett beltag a családi vállalkozásban),⁶¹¹ lipótvárosi aranyifjú-

605 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1902. jún. 4.; Pálmaerdő. *Egyenlőség*, 1902. jún. 8. 7–8.

606 Kohner Zsigmondtól. *Egyenlőség*, 1893. jan. 20. 8.

607 Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*, i. m. 58, 96.; Hlbocsányi Norbert: A Kohner család vállalkozásai. In: Szvoboda Dománszky Gabriella szerk.: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXXVII. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2012, 45, 50–51.

608 S. R. [Seltmann Rezső]: Kohner Zsigmond. In: Ujvári Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*, i. m. 495. A jótékonyág gyakorlatáról ld. Haraszi György: *Zsidó jótékonyág és mecenatúra a századfordulón*. In: *Két világ határán*, i. m. 1999, 239–281. A jótékonyágról mint a zsidó polgárság önképének lényegi eleméről és integrációs eszközéről: Konrad Miklós: *Zsidó jótékonyág és asszimiláció a századfordulón*. *Történelmi Szemle*, 43. évf. 2001, 3–4. sz. 257–285.

609 Baross Károly szerk.: *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével*. Bp., Hungária Nyomda, 1893, 333.; Eöry Gabriella: *Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek*. *Aetas*, 25. évf. 2010, 2. sz. 108.; Halálozások. *Vasárnapi Újság*, 1907. ápr. 28. 344.; Haláleset. *Egyenlőség*, 1907. ápr. 21. 14.

610 Uo.

611 Hlbocsányi Norbert: A Kohner család vállalkozásai, i. m. 58.

ként inkább a vagyon elköltésén munkálkodott. „A gazdag polgári fiúk számára az önkéntesi év azt jelentette, hogy legalább százezer korona adósságot kell csinálni”, írta a békebeli idők pesti éjszakáit 1940-ben felelevenítő Tarján Vilmos. „Emlékszem arra a trióra, mely Kohner Villyből, Magazinerből és Lindenbaumból állott. Az értelmiségi kategóriához tartozó zsidó fiúk legtöbbje trénönkéntes volt, mert ez a beosztás éjszakai vonatkozásban kevesebbe került a papának. Huszárgyerekek lenni azonban annyit jelentett, hogy elegánsan kell élni és sokat kell költeni.”⁶¹² Mivel apja támogatása nélkül Kohner Willy aligha jutott volna be a huszárokhoz, ahová komoly protekció kellett, hogy egy akármily gazdag zsidó vallású ifjat felvegyenek, lehetséges, hogy a saját életvitelét tekintve szorgos polgár apa nem nézte rossz szemmel egyetlen fia ebbéli rangemelkedését. Kohner Willy szépséges feleségével együtt az ügétőversenyeken is kitűnt, 1908-ban elnyerték a berlini–müncheni távhajtás második és harmadik díját, a sporteredményben az *Egyenlőség* főszerkesztője annak bizonyosságát látta, hogy „a zsidót éppenséggel nem akadályozza fajtája a fajmagyarság legkiválóbb jelességeinek elsajátításában”.⁶¹³

A gyermektelen házasság azonban nem bizonyult tartósnak, Keppich Vera 1909-ben elvált férjétől, majd ugyanazon év április 10-én immár görögkeleti vallásúként hozzáment a bécsi születésű, de görög állampolgárságú Theodor Ypsilanti herceghez. A polgári kötés másnapján a pár a Petőfi téri ortodox templomban esküdött egymásnak örök hűséget.⁶¹⁴ A *Pesti Hírlap* értesülései szerint a házastársakat „a sport hozta össze”, lévén „mindketten szenvedélyes sportkedvelők, akik különösen az ügétőversenyeken játszottak nagy szerepet”. Hogy ez esetben Keppich Vera miért vált el első férjétől, aki, amint a napilap is megjegyezte, „szintén szenvedélyes ügétőversenyző”, erre a rövid cikkből nem derült fény.⁶¹⁵ Feleségével ellentétben és úri allűrjei dacára Kohner Willy (ekkor még) nem tért ki. 1912-ben a család akkori vezéregyénisége, Kohner Adolf, valamint Kohner Alfréd és Jenő mellett Kohner Willy is zsidó felekezetűként kapta meg a bárói címet,⁶¹⁶ 1913-ban újránősült, második felesége a szintén zsidó vallású Basch Szeréna,⁶¹⁷ 1929-ben elvállalta a *numerus clausus* bevezetése után létrejött Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság elnöki tisztségét,⁶¹⁸ 1932-ben megint elvált, majd egy évvel később harmadszorra is megházasodott, még mindig zsidó vallásúként, de ekkor már a katolikus

612 Tarján Vilmos: *Pesti éjszaka*, i. m. 9. „Ha takarékoskodni akarsz”, fakadt ki Biró Lajos egyik elbeszélésének nagypolgár csemetéje kiadásain elszörnyülködő apjának, „ne küldtél volna a huszárokhoz. Miért nem mondtad, hogy legyek trénönkéntes?” Biró Lajos: *Az Abel-család*, i. m. 79.

613 Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok*. Mn. *Egyenlőség*, 1908. okt. 10. 7.; Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1908. szept. 27. 4.

614 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1909. ápr. 10.; Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1909. ápr. 13. 6.; Érdekes házasság. *Pesti Hírlap*, 1909. ápr. 13. 9.

615 Uo.

616 Báróstitás. *Egyenlőség*, 1912. július 14. 10.

617 Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1913. okt. 28.

618 Báró Kohner Willy felel a Névtelen Diák levelére. *Egyenlőség*, 1929. szept. 21. 2.

Schmidt Fánival,⁶¹⁹ majd 1938. november 15-én, 61 évesen a jánoshidai plébánián áttért felesége hitére,⁶²⁰ immár nyilván nem a főúri társaság kegyeinek elnyerése, hanem az antiszemitizmus előli menekülés reményében.

A fiatal Keppich Verára és sportsman férjére visszatérve nem tudjuk megállni, hogy ne idézzünk fel egy „forrást”, amely az ifjú házaspár aspirációit tekintve nyilván a bizonytalannál is bizonytalanabb, de a történet túl szép, hogy kihagyjuk. „Kisújszállási Kubicsék Fülöp” és „gömörváraljai Neumayer Marianne” esküvőjének napján a templomban összegyűlt vendégseregnek, írta Biró Lajos egy 1911-ben megjelent elbeszélésében, „az a víziója támadt, hogy két óriási aranyfolyam dül egymásba”. Az esküvő után a feleség rögvést felvázolta férjének a követendő stratégiát: „Nézzé Philippe, [...] nem előkelő dolog az irodalomban és a művészetben úgy lelkesedni a modernéért. Apréciálni kell őket is, támogatni kell őket, de lelkesedni csak a régiekért szabad. [...] Marianne második tanácsa ez volt: Az üzlettől egészen vissza kell vonulnia. Mi már a harmadik nemzedék vagyunk, amely megteszi a kötelességét, ha a vagyont konzerválja és képviseli, magát finomítja és a saját életét akarja előkelővé tenni... Ha felfelé törekszik, felfelé, felfelé, felfelé... A harmadik tanácsa ez volt: Az emberek és a címek közül a legrégibbeket kell keresni. A sportok közül a legújabbakat. Az istállót meg lehet tartani, de az istállótartásban mindig van a számunkra egy parvenü-vonás. Ezt lefoglalták előttünk. Az automobil nincs lefoglalva. Ehhez képest a mi vagyunk is régi. Ez félig tudomány, félig művészet, ezzel kell foglalkozni.” Így történt, hogy egy Budapest–Brüsszel túraút során az ifjú pár megismerkedett Illésházy Kázmér herceggel, aki, „mint mondani szokás, attasirozta magát hozzájuk és mint mondani szokás, egyengette társadalmi érvényesülésük útját és megnyitotta előttük a legelzártabb ajtókat”. Marianne hamarosan mind ingerültebbé válik férjével szemben, aki megérti: neje szerelmes a hercegbe, akivel nyilván nemsokára meg is csalsa. „Megrendülést de büszkeséget is érzett [...] Mi lesz? Intim tettenérés? Hercegné lesz Marianne? Büszkeséget, lázadozó, dagadozó gögőt érzett. Herceg Illésházy Kázmérné... Úgy érezte, hogy hercegekkel lett egyenrangúvá, nádorispánokkal került rokonságba. És ha nem? Az sem volna baj, ha nem. De igen. Válás mindenestre lesz. Illésházy Kázmér miatt. Egy egyenes és közvetlen, teljes és hibátlan összeköttetés hercegek húsz nemzetséggel. Marianne megy előre, megy fölfelé és magával viszi őt is. Marianne! ... Nagy gyöngédséget és nagy hálát érzett iránta.”⁶²¹ A Széchényi Könyvtárban őrzött példány margójára a szereplők nevei mellé egy kortárs kéz bejegyezte: „Kohner Villy”, „Keppich Vera”, „Ypsilanti herceg”.

619 Budapest VII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1933. dec. 19.

620 Uo. Az áttérés tényét a házassági anyakönyv „utólagos bejegyzések/kiigazítások rovatába” 1939. aug. 20-án jegyezték fel.

621 Biró Lajos: Fülöp és Marianne. In: *A fekete ostor és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1911, 25–27, 30, 32.

Míg Keppich Vera azért tért át, hogy hozzámelessen hercegéhez, Moscovitz Iván felesége, Brüll Lily (1881–1917) egy báróért hagyta el férjét és felekezetét, igaz, áttérni csupán öt évvel férje után tért át. Amiként Kohner Willy és Keppich Vera házassága, az ő kapcsolatuk is gyermektelen maradt. Házasságukat 1910. február 22-én bontották fel, mindketten még ugyanazon évben újraházasodtak. Moscovitz Ivánról már szoltunk. Ami a nádszál karsú, roppant elegáns, Bauer Hilda emlékei szerint „arisztokratikus külsejű” Brüll Lilynek, Brüll Adél alias Léda unokahúgának a mágnásvilág utáni vágyódását illeti, lehetséges, hogy ebbéli hajlamát az 1892-ben budapesti angol konzullá kinevezett, 1907-ben udvari tanácsosi címmel kapott, a Szent István-rend kiskeresztje mellett az angol Szent Mihály- és Szent György-rend tagságával is kitüntetett ügyvéd apja, a címkorságtól vélhetően nem mentes, de zsidó hitében megmaradt Brüll Ignác, a budapesti ügyvédi kamara alelnöke, majd 1912–1917 között elnöke táplálta belé.⁶²² Lesznai Anna meghívására Bauer Hilda 1909 nyarán két hetet töltött a Moscovitz család körtvélyesi birtokán, emlékeiben az egymástól ekkor már elhidegült házaspárnak is szentelt pár sort: „Iván, a képviselő úr vendégei környékbeli dzsentrik – ott tartózkodásom alatt Mattyasovszkyak, kellemesi Merczerek, Kazinczyak –, katonatisztek. [...] Iván felesége leánynevéen domony Brüll Lily, nagyon gazdag lipótvárosi család sarja, gyönyörű nő, Erzsébet királynéhez hasonlított, akkor már válófélben volt Ivántól és csak arisztokratákkal volt hajlandó barátkozni (bár mindenkire igen kedves volt). [...] Lily Balatonföldvarról jött, ahol néhány hetet töltött, és kérte férjét, Moskovicz Ivánt, ne kísérje el, ne látogassa meg, mert Iván »sajnos« igen zsidósan nézett ki (sem apja, sem anyja, sem Máli nem néztek ki úgy. Pech!), és Balatonföldvár akkor arisztokrata nyaraló volt és Lily kizárólag arisztokratákkal barátkozott.”⁶²³ Körtvélyesen udvarlói minőségben jövődöbéli férje, a „kedélyes, kövérkés” báró nagykászoni Bornemisza Lipót is tiszteletét tette, Brüll Lily 1910-ben az erzsébetvárosi plébánián áttért a katolikus vallásra, majd július 6-án feleségül ment a neves Bornemiszák és Jósikák Bauer Hilda szerint „elég parasztosan” kinéző leszármazottjához, két lányt szült neki, 36 évesen a svájci Leysinben halt meg.⁶²⁴

Königswarter Hermann és Hatvany-Deutsch Károly apái, Moritz von Königswarter és Deutsch Bernát mindketten 1893-ban hunytak el, nem sokkal Wahrmann Mór 1892. november 26-án bekövetkezett halála után. A bécsi

622 Kitüntetés. Egyenlőség, 1902. jún. 29. 11.; OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/65: Dr. Brüll Ignác.

623 Bauer Hilda: *Emlékeim*, i. m. 44–45. Bauer Hilda állításával szemben Brüll Lily nem tartozott a domonyi Brüll családhoz. Máli Moscovitz Amália/Lesznai Anna beceneve volt.

624 Uo. 44.; Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1910. júl. 6.; Repiszky Tamás: Emlékkép-foszlányok, i. m. 28.; Halálozások. *Vasárnapi Újság*, 1918. márc. 24. 190. Brüll Lily katolizálásának pontos dátumát a Moscovitz Ivánnal kötött házasságát rögzítő polgári anyakönyvbe nem jegyezték fel, az áttérés tényét az „Utólagos bejegyzések/Kiigazítások” rovatba 1910. máj. 25-én írták be.

Moritz von Königswarterhez, illetve Deutsch Bernáthoz képest, akinek csak egyik fia tért ki, Wahrmann Mór esetében, akinek mindhárom gyermeke kikeresztelkedett, még inkább felvetődik a kérdés, vajon felekezeti kötődését miért nem sikerült átadnia gyermekeinek? E fejezetet ő és gyermekei történetével zárjuk.

„Hogy miye volt ő minékünk, felekezetének”, írta a 60 éves korában elhunyt Wahrmann Mór halálakor Szabolcsi Miksa az *Egyenlőség*-ben, „mit vett benne a magyar zsidóság, félve félek, hogy ezt egészen csak később fogjuk megtudni. Űr, pótolhatatlan űr támadt sorainkban.”⁶²⁵ Szabolcsi véleményét a felekezeti belviszályokban vele gyakran szemben álló *Magyar-Zsidó Szemle* teljes mértékben osztotta. Wahrmann elhunytával felekezete „pótolhatlan veszteséget szenvedett”, írta Mezey Ferenc, a tudományos folyóirat társszerkesztője, aki Wahrmannban „a legnagyobb magyar zsidó” halálát siratta.⁶²⁶ Miért hagyott Wahrmann halála oly „pótolhatatlan űr”-t, miért jelentett oly „pótolhatlan veszteséget”? Búcsúztató cikkében Szabolcsi Miksa persze büszkén emlékezett meg a jeles közéleti személyiségről és pénzügyi szaktekintélyről, a magánbankárról és vállalkozóról, Magyarország első zsidó vallású országgyűlési képviselőjéről. Ám az *Egyenlőség* főszerkesztője a pesti zsidó község első rabbija, Wahrmann Izrael unokájában elsősorban a PIH elnökét siratta, Wahrmannban mindenekelőtt a személyes példájával hitsorsosaira ösztönzőleg ható jó zsidót búcsúztatta: „Ki pótolhatja őt minékünk! Ki az, ki, mint ő, példájával egész nagy köröket hódíthat vissza a felekezeti életnek, ki ügyeink iránt új, friss érdeklődést kelthet, hol az rég kihalt vagy kiháló félben van; ki töltheti meg, mint ő, példájával a templomokat; ki keltheti életre, mint ő, példájával a zsidó községi életet, a zsidó öntudatot!”⁶²⁷

Wahrmann Mór halálakor az *Egyenlőség* nem tett említést fiáról, nyilván mivel ez utóbbiak teljes szakítása az apai modellel ekkorra rég köztudott volt. Márpedig e szakítást az apjukról mint ösztönző példaképről nyújtott képpel nehezen, a neológ felekezeti sajtónak a szülői nevelés mindenhatóságába vetett hitével pedig végképp nem lehetett összeegyeztetni. Wahrmann Mórnak Gold Lujzával 1861-ben kötött házasságából egy lánya, **Wahrmann Renée** (1862–1926) és két fia született, **Wahrmann Ernő** (1863–1906) és **Wahrmann Richard** (1865–1912). Felesége harmadik gyermeke születésekor meghalt, Wahrmann Mór nem házasodott újra, gyermekeit nevelőnők, házitanítók nevelték. Tartalékos huszár hadnagy fiai nem jártak apjuk nyomdokain, a kereskedelmi pálya helyett inkább a kártyaasztalnál és a lóversenyeken tündököltek, Ernő a légies angol hölgyekért rajongott, Richardot inkább az orfeumi énekesnők vonzották.⁶²⁸ A családi otthont 18 éves korukban elhagyták, idejük

625 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: A mi nagy veszteségünk. *Egyenlőség*, 1892. dec. 2. 1.

626 Mezey Ferencz: Wahrmann Mór (1832–1892). *Magyar-Zsidó Szemle*, 9. évf. 1892, 687, 691.

627 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: A mi nagy veszteségünk, i. m. 2.

628 Wahrmann Mór gyermekeinek életéről átfogó, bár részleteiben gyakran téves képet nyújt Rázmándy Dénes: A Wahrmann-család tragédiája. *Szombat*, 1934. febr. 3. 6–7., és 1934. febr. 17. 7–8. Ernő 1884-ben, Richard 1886-ban kapta meg a tisztí fokozatot. Ld. Kais. Königl.

jelentős részét külföldön töltötték. Wahrmann Ernő egy ideig követ-ségi kereskedelmi attaséként dolgozott Brüsszelben, majd Londonban, állásáról azonban pár év után leköszönt, a fővárosi napilapokban halálakor megjelent portrék szerint egészségügyi okokból, a *Pesti Hírlap* által öccse elhunytakor közölt cikk szerint, mert „összeveszett a nagy-követtel, aki nem akarta bevezetni az angol udvarhoz”.⁶²⁹ Richard soha nem dolgozott, annál szenvedélyesebben vadászott távoli, egzotikus vidékeken. Apjának 1892. november 26-án bekövetkezett haláláról is Bombayben értesült, ketjük közül ekképpen csak Ernő lehetett jelen a temetésen.⁶³⁰ Az Országos Rabbiképző Intézet templomában december 12-én rendezett gyászistentiszteleten családja többi tagjával ellentétben Ernő már nem vett részt,⁶³¹ aminthogy a 30. gyásznapi letelte után a Dohány utcai zsinagógában rendezett gyászünnepeyen sem, mivel „megtámadt egészsége” helyreállítása érdekében időközben Olaszországba utazott. Megjelent viszont a templomban az Indiából egy nappal korábban hazaérkezett Richard, de a családtagok számára fenntartott emelvényen nem volt hajlandó helyet foglalni. Amint írta az *Egyenlőség*: „Fülünk hallatára így magyarázta ki vonakodását: »azt hiszem, boldogult atyám inteni szerint cselekszem, ha a kitüntetett helyre fel nem megyek.«”⁶³² Az olvasók számára ekkor még nem igazán érthető kijelentés hátterére szintén a zsidó hetilap világított rá, pár hónappal később hírül adva, miszerint Richard még apja életében, Indiában elhagyta a zsidó vallást és a protestáns vallásra tért, minekutána 1893 májusában a nyitrai ferences templomban katolizált, másfél hónappal Ernő bátyja után, aki húsvét hetén Brüsszelben tért át a katolikus hitre.⁶³³

Wahrmann Mór

Militär-Schematismus für 1885. Wien, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1884, 548, 586.; Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1888. Wien, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1887, 547, 593. A testvérek hölgyek iránti vonzalmairól: Wahrmann Richard tragédiája. *Pesti Napló*, 1912. szept. 28. 6.; Kellér Andor: *Mayer Wolf fia*, i. m. 39.

629 Nepos: Wahrmannék. Két öngyilkosság kulisszatitkai. *Pesti Hírlap*, 1912. szept. 28. 10.

630 Haber Samu: Wahrmann Mórról. *Egyenlőség*, 1892. dec. 2. 4.

631 Az orsz. rabbiképző intézet. *Egyenlőség*, 1892. dec. 9. 9.; Wahrmann emlékezete. *Egyenlőség*, 1892. dec. 16. 8.

632 A hitközség gyászünnepe. *Egyenlőség*, 1892. dec. 30. 4–5.

633 Szabolcsi Miksa: Az új nemzedékért. *Egyenlőség*, 1893. ápr. 14. 4.; Amit Wahrmann Mór sem sejtett. *Egyenlőség*, 1893. máj. 19. 11.; Kikeresztelkedés. *Pesti Hírlap*, 1893. máj. 18. 11.

Wahrmann „Rebeka = Regina = Rifke = Rive = Rimka oszt’ Renée”⁶³⁴ apja otthonában nagy háztartást vitt, illusztris vendégeket fogadott, így Haynald Lajos akkori kalocsai érseket, később bíborost, akinek kérdésére, vajon mikor fogja őt megesketni, az anekdota szerint kissé impertinensen azt válaszolta: „Akkor, mikor Eminenciád rabbivá lesz!”⁶³⁵ A főváros egyik legjobb partijának számító Renée 1883-ban feleségül ment az apjával együtt egy évvel korábban nemességet kapott szeszgyáros megyeri Krausz Izidorhoz,⁶³⁶ akitől 1895-ben egy lánya született, Amália Lujza. Wahrmann Renée először 1897 áprilisában jelent meg a PIH rabbi hivatalában, hogy bejelentse áttérési szándékát. Kohn Sámuel főrabbinak ekkor még sikerült lebeszélnie döntéséről, az *Egyenlőség* későbbi elbeszélése szerint oly szívhez szólóan, hogy Renée „sírva vonta vissza a zsidóság kötelékéből való kiválás bejelentését”.⁶³⁷ Nyolc hónappal később a főrabbi már nem járt ilyen sikerrel. Wahrmann Renée december végén annak rendje s módja szerint kitért, mégpedig nyilvánvalóan megfontolt látványossággal, amennyiben egyik tanúja az országgyűlési képviselő és pénzügyi bizottsági elnök Hegedüs Sándor, a másik az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső volt. Az ekkor már felbontott házasságából született lányával a református vallást választotta, a keresztelest 1898. január 21-én Szász Károly dunamelléki püspök végezte Renée Andrássy út 23. alatti, apjától örökölt palotájában.⁶³⁸ Hogy nem sokkal kitérése előtt Renée egy díszes tóraéket rendelt meg egy fővárosi aranyművesnél és hogy kitérése után ezer forintot küldött a Pesti Izraelita Nőegyletnek,⁶³⁹ nem változtatott a lényegen: alig telt el öt év Wahrmann Mór halála után, s két fiát követően lánya is elhagyta a zsidó felekezetet.

Áttérése, illetve apja halála után Wahrmann Ernő ideje javát Monte Carloban és Nizzában töltötte, fényűzően élt, óriási összegeket vesztve kártyán, lóversenyeken.⁶⁴⁰ Miután az örökség reá eső részét pár év alatt elherdálta, nővére havi 1500 korona apanázst biztosított neki, ami fél fogára sem volt

634 Vadász Ede: *Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber-) és Fischmann-családok származási adataiból. Ezen családok kiválóságainak életrajzához is.* Bp., Athenaeum, 1907, 8. Az édesanyja halálakor kiadott gyászjelentésben Renée még az apai nagyanyja után kapott Regina néven szerepelt. OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/561: Wahrmann született Gold Luiza.

635 Pázmándy Dénes: A Wahrmann-család tragédiája, i. m., febr. 3. 6.

636 Wahrmann Renée hozománya. *Országos Hírlap*, 1897. dec. 2. 9.

637 Egy áttérés alkalmából. *Egyenlőség*, 1898. jan. 9. 2. A cikk aláírás nélkül jelent meg, de mind a tartalom, mind a stílus egyértelműen Szabolcsi Miksa szerzőségére utal.

638 MZsL, TB. B/67.; Wahrmann René kitérése. *Budapesti Hírlap*, i. m. 8.; Wahrmann Renée kitérése. *Pesti Hírlap*, 1898. jan. 4. 9.; Wahrmann René. *Pesti Napló*, 1898. jan. 4. 7.; A miniszterelnök Kohn rabbinál. *Alkotmány*, 1898. jan. 4. 7.; Wahrmann René keresztelese. *Országos Hírlap*, 1898. jan. 22. 6.

639 Megtörtént. *A Jövő*, 1898. jan. 28. 4.

640 Wahrmann Mór gyermekei és unokája áttérésük utáni sorsáról ld. bővebben: Konrád Miklós: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 54. évf. 2012, 3. sz. 445–450. és az ott megadott forrásokat.

elégg, váltókat írt alá, kölcsönöket vett fel, egyre mániákusabban párbajozott. 43 éves korában Párizsban megölte magát, szobájában a rendőrség egy francia nyelvű búcsúlevelet talált, a következő szöveggel: „Megölöm magam, mert az éhhalál előtt állok. Fényes múltam és jelenlegi nyomorúságom nem egyeztethető össze. Elpusztulni éhen, nyomorban nem akarok, inkább magam végzek!”⁶⁴¹ A Montparnasse temetőben temették el, barátai költségén.

Apja halálát követően Wahrmann Richard is elhagyta Magyarországot, Bécs, London, Monte Carlo és Párizs között ingázott. Bátyjához képest kevesebbet párbajozott, de nála is nagyobb szenvedéllyel űzte a szerencsejátékokat, óriási összegeket vesztett kártyán és lóversenyfogadásokon. Végül állítólag Ferenc József szeretője, Schratt Katalin közvetlen közbenjárásának köszönhetően Richard elérte, hogy nővére neki is biztosítson évi apanázst, de az évi 24 000 koronából sem tudott megélni, amiye volt, azonnal elköltötte, egyre újabb adósságokba keveredett, mind többet ivott, 1912. szept. 25–26-ára virradó éjjel párizsi szerény hónapos szobájában főbe lőtte magát, temetésére, amelynek költségeiről nővére gondoskodott, a Párizs melletti Bagneux-i temetőben került sor.

Wahrmann Renée megkeresztelése után három nappal hozzáment a nála 21 évvel idősebb Beretvás Endre császári és királyi kamaráshoz. Gyermeük nem született, de boldog házasságban éltek, nagy házat vittek Pesten, országos hírű vadászatokat rendeztek Renée tóalmási és kisvárdai birtokain. Beretvás Endre 1902-ben szívszélhúdásban hirtelen elhunyt, Renée 1904 elején újra férjhez ment, a szintén császári és királyi kamarás Fáy Bélához, de ekkor már került a társasági életet, visszavonultan élt vidéken. A házaspár 1907 őszén elvált, Renée visszavette második férje nevét, egyedül élt serdülő lányával. Anyagi helyzete a háború után megromlott, a morfium rabjává lett, 64 évesen halt meg egy pesti hotelszobában. Lánya, a születésekor Málke Genendl zsinagógai nevet kapott megyeri Krausz Amália Lujza, aki Renée halálakor a családi gyászjelentést Megyery-Beretvás Lola néven adta ki, anyját csak négy évvel élte túl. Az excentrikus Lola, Wahrmann Mór utolsó egyenes ági leszármazottja, gyógyszerfüggősége mellett szintén morfinista volt, élete utolsó éveit főleg szanatóriumokban töltötte. 1930. július 22-én, 35 éves korában trombózis végzett vele, a Kerepesi úti temetőben anyjával közös sírban helyezték örök nyugalomra.

A Wahrmann gyermekek története nem csupán sorsuk drámaisága miatt érdekes, hanem azért is, mert az *Egyenlőség* éppen áttérésük kapcsán állt elő egy, az apa felekezeti elkötelezettségének elvileg szuggeráló ereje és az erre érzéketlen gyermekei paradoxonját feloldani kísérő általános magyarázattal. A magyarázat első részét a hetilap ráadásul Wahrmann Mór szájába adta. „Láttad már, jámbor olvasó, a nálunk újabban behozott külön ifjúsági istentiszteletet?”, tette fel a kérdést Szabolcsi Miksa a Wahrmann fiúk kitéréséről lábjegyzetben tudósító, 1893. április 14-én megjelent cikke végén. „A pesti

641 Wahrmann Ernő öngyilkossága. *Pesti Napló*, 1906. jún. 2. 10.

izraelita hitközségnek múlt évben elhunyt, nagy nevű elnöke, midőn csak röviddel halála előtt egy ilyen istentiszteletet végignézett, a templomból menet egy hozzá közel álló barátja előtt keserű hangon jegyezte meg: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit a magam fiain elhibáztam. Tudja isten, mi rossz elvek nyomán neveltük gyermekeinket; neveltük vallás nélkül. Tudom, fél évig sem leszek a sírban és fiaim megtagadják hitüket.« S itt bold. Wahrmann Mór ismétlé az előző mondatot: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit saját fiaimon elhibáztam.«⁶⁴²

A Wahrmann Mórnak tulajdonított vallomásból az nem derül ki, hogy Wahrmann miért nevelte fiait „vallás nélkül”. És mi volt a helyzet a lányával? Wahrmann Mór és fiai fokozatosan elhidegültek egymástól. 1882-es végrendeletében Wahrmann még mindhárom gyermekéről gyengéden szólt, vagyónát egyenlő arányban osztotta fel hármuk között.⁶⁴³ 1885 januárjában mindkét fia párbajra hívta az édesapjukat egy parlamenti beszédben sértegető Rácz Géza antiszemita párti képviselőt (aki kihátrált a párbaj elől).⁶⁴⁴ Apa és fiai viszonya később mindinkább megromlott, a mondén ifjak újabb és újabb összegeket követelő levelekkel bombázták apjukat, aki, látván, mire költik, egyre inkább vonakodva nyúlt a zsebébe. A *Budapesti Hírlap* szerint Richard és apja végül már az utcán sem köszöntötték egymást.⁶⁴⁵ 1888-ban készült, részleteiben ismeretlen utolsó végrendeletében Wahrmann Mór vagyona kétharmadát immár lányára hagyta, Ernő és Richard csupán a hagyaték egyharmadán osztozkodhattak.⁶⁴⁶ Míg úgy tűnik tehát, hogy fiairól már életében lemondott, a szarkasztikus Wahrmann köztudottan rajongott a vallásához és (első) házassága révén közegéhez hű lányáért, aki öccsei kitérése után felekezetének is utolsó reménységévé vált,⁶⁴⁷ így nem meglepő, hogy miniszterelnöki kísérettel bejelentett kitérése a zsidó sajtót különösen elkeserítette. „Wahrmann Mór leányának”, írta Szabolcsi Miksa 1898 januárjában, „kötelességei voltak édes

642 Szabolcsi Miksa: Az új nemzedékért, i. m. 3–4.

643 Kövér György: „Wahrmann és fia”. In: Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség*, i. m. 87.

644 Párbajra hívott képviselő. *Pesti Hírlap*, 1885. jan. 15. 5.; A Rácz–Wahrmann-ügy. *Pesti Hírlap*, 1885. jan. 16. 5.; A Rácz–Wahrmann-ügy. *Pesti Hírlap*, 1885. jan. 17. 5.; A Rácz–Wahrmann-ügy. *Pesti Hírlap*, 1885. jan. 18. 5.; Wahrmann–Rácz-féle párbaj-ügy. *Egyenlőség*, 1885. jan. 25. 6.

645 Wahrmann Rikárd – öngyilkos. *Budapesti Hírlap*, 1912. szept. 28. 8.

646 Wahrmann végrendelete. *Egyenlőség*, 1892. dec. 2. 19. Wahrmann Mór élete utolsó tíz évében több végrendeletet írt, majd vont vissza. Hagyatéki leltára, illetve utolsó végrendelete pontos ismeretének hiányában nem tudni, mekkora vagyont hagyott utódaira. Halálakor a *Vasárnapi Újság* 5 millió forintot írt, az *Egyenlőség* szerint az egyharmadra szorított Ernő és Richard fejenként egy-egy millió forintot kaptak, ami összesen 6 millió forintot kitevő örökséget jelent. Wahrmann Mór fiai. *Egyenlőség*, 1893. nov. 17. 3. Az eltérő adatokról ld. Kövér György: „Wahrmann és fia”, i. m. 86.

647 Wahrmann kíméletlen humoráról: Tencer Pál: Wahrmann Mór. In: Uő szerk.: *Album. Második füzet*. 1869. április 26. Pest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869, 6. Leánya iránti imádatáról: Tencer Pál: Reminiscentiák. *Egyenlőség*, 1892. dec. 2. 8.; Neumann Ármin: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról, i. m. 433.

atyja emléke iránt, édes atyja felekezete iránt. [...] De ím, mint kitaszított fiai, megszégyeníti a sírban imádott, egyetlen leánya is.”⁶⁴⁸

De miként történhetett ez? Cikkét Szabolcsi Miksa valójában éppen e kérdés átfogó megválaszolásának szentelte. Hogy véleményével kívárt Wahrmann Mór utolsó gyermeke kitéréséig, ennek nyilván az volt az oka, hogy válasza a bálvány részleges ledöntésével, Wahrmann Mór bírálatával járt: „Wahrmann Mór gyermekeinek zsenge kora olyan időbe esett”, írta az *Egyenlőség* főszerkesztője „mikor a zsidóság egy része örömmámorában azt hitte, hogy nem cselekedhet szebbet, jobbat, mintha az immár fölszabadult vallásnak lehetőleg szűk helyet szorít a házában. Igaz, hogy feje tetejére állított logika, de mégis úgy történt. Lehetőleg keveset tanítani a zsidóból, lehetőleg csak keresztény társaságba vinni és csak keresztény gouvernansok és tanítók által neveltetni a gyermekeket; szóval kerülni mindazt, a mi zsidó, a mi a régire emlékeztet: ez volt a jelszó. Mikor aztán a nyolczvanas évek kezdetén kívülről kezdtek emlékeztetni bennünket zsidó voltunkra, egy generációnak a neveltetése, és ezek között Wahrmann Mór gyermekei is, kik különben édes anya gondoskodása nélkül nőttek föl, nagyobbára be volt fejezve. Visszahívták volna a szülők a zord időben meleget adó száműzött génuszt, csakhogy a fölcseperedett generáció már nem ismerte s ennél fogva csak vajmi kevesen vezethették újból vissza házuk tűzhelyére. A Wahrmann-gyermekek ezt a génuszt meg nem ösmerték soha. Édes atyjuk később mind nagyobb odaadással fordult ugyan a zsidóság felé, de gyermekei ezt meg nem értették, Izrael szelleme idegen szellem maradt rájuk nézve.”⁶⁴⁹ Idáig a magyarázat. A „zsidóság egy része” alatt a nagypolgárság és a művelt középrétegek értendők. Szabolcsi magyarázatának érdeme, hogy a Wahrmann család történetét tágabb történeti keretbe helyezi, s előnye, hogy jól körülhatárolható, egymással látszólag koherens logikai viszonyban álló részállításokra bomlik fel. Kérdés, vajon állításai mennyire igazolhatóak.

Ismereteink szerint sem Wahrmann Mórtól, sem gyermekeitől nem maradt hátra visszaemlékezés, napló vagy személyes hangú levelezés. Az *Egyenlőség* által közölt Wahrmann-kifakadás hitelessége nem bizonyítható. A gyermekek kis- és kamaszkoráról, neveltetésükről az *Egyenlőség*en kívül kevés kortárs véleménnyel rendelkezünk. A „budapesti társaság” 1886-ban megjelent portréjának névtelen szerzője egy mondat erejéig méltatta Wahrmann nevelési elveit: „Wahrmann Mór nagyon jó nevelést adott gyermekeinek, – nemcsak európai műveltségre, de igaz magyar hazaszeretetre is legyen tekintet a gyermekek nevelésénél: ez volt az ő jelszava”, vélte tudni a szerző.⁶⁵⁰ E kijelentéstől eltekintve a Wahrmann gyermekek neveltetésének kérdésével kortársaik csupán haláluk után foglalkoztak, akkor sem sokan. A két kivételt Kóbor Tamás és Bródy Sándor Wahrmann Ernő, illetve Richard öngyilkos-

648 Egy áttérés alkalmából, i. m. 3.

649 Uo. 2–3.

650 A budapesti társaság, i. m. 452–453.

sága után írt cikke képezi. A kérdést nem a zsidó, hanem a polgári identitás szemszögéből közelítették meg, nem a zsidó apa kitért gyermekei, hanem a dolgos apa tékozló fiai érdekelték őket, de a Wahrmann fiúk útját Szabolcsihoz hasonlóan az apai neveléshez vezették vissza. Rutinos hírlapíróként Kóbor erős felütéssel kezdett: „Wahrmann Ernőt az apja ölte meg. Az egyszerű, a bölcs, a józan, a mindent előrelátó apa. Mert ő maga bármilyen egyszerű és józan volt is, a gyermekeit ő nevelte a gazdagság ölében és formáiban. Felnevelt a gyerek léha úrfivá az apja szeme alatt, szórta a pénzt, az apja pénzét s nem tanult dolgozni, az apja tudtával.”⁶⁵¹ Hat évvel később Bródy Sándor hasonlóan vélekedett. Öngyilkossága előtt, írta Bródy, „Richárdnak arra a nagy, sárga házra kellett gondolnia, amelyben – szemben a tudós Akadémiával – gyermekkorát töltötte. Egy bagolyszemű, különösen kerek fejű, vicces ember, mint atya működött abban. Grófnak nevelte őt, hercegnek a bátyját, hercegnőnek a nénjét. Mulatott azon, hogy ő megmaradt komisz kalmárnak, míg a fiai már kiskorukban nem tudtak gyalog járni, annyira hozzászoktak a paripaháthoz. A két kis gimnazista úgy járt, mint a huszárcapitányok: a föld mint méltatlan elementum himbálódzott a lábuk alatt. Ha vendégek voltak, igazi sèvres-in ettek. A legelőkelőbb vendégek voltak mindig, és neki mint normalistának diplomáciai karriert jósoltak. Derbyt fog nyerni, cseh grófné lesz a felesége. Aztán huszár is lett. A kerek fejű, nagy elméjű, nagy hasú atya sugárzott a boldogságtól, hogy ilyen karcsú, elegáns, hős és úri fia van. És voltaképpen az, aki magára nézve annyira cinikus volt, indította őt meg a reprezentálás karrierjén, amely most, mindjárt végződik.”⁶⁵² Kóbor és Bródy nem tartoztak Wahrmann Mór vagy fiai baráti körébe. Az országgyűlési képviselő Pázmándy Dénes viszont a család jó barátjának számított, ám egy 1934-es visszaemlékezésben maga is úgy vélte, a végül tragédiába torkolló útjukon a fiúkat apjuk indította el: „Móric rettenetes pazarul látta el őket pénzzel. Még a gimnáziumba jártak, mikor 300 forint havi zsebpénzt adott nekik. A fiúkat ez a bőség elkapatta. Csupa mágánásokkal pajtáskodtak.”⁶⁵³

Zsurnalisztikai forrásaink nyilván szkepszissel kezelendőek, Bródy állításával szemben például a *Budapesti Hírlap* úgy tudta, hogy míg Richard rajongott a katonai pályáért és önkéntesi éve után ténylegesíteni szeretne volna magát, apja ezt hevesen ellenezte.⁶⁵⁴ Annyi azonban kétségtelen: Wahrmann Mór állta a fiai huszároknál leszolgált önkéntesi évének nem csekély járulékos költségeit, aminthogy minden forrás szerint finanszírozta gyermekei összes úri passzióját, ha mindinkább fogcsikorgatva is. Mindezzel együtt nem tudunk semmi bizonyosat arról, miként viselkedhetett Wahrmann Mór abban a bizonyára kevés időben, amit kiskorú, illetve serdülő gyermekeivel töltött,

651 Kóbor Tamás: Wahrmann Ernő. *A Hét*, 1906. jún. 3. 369.

652 Bródy Sándor: Oroszlánszívű Richárd utolsó órája. In: *Elmélkedések*. Bp., Lampel R., é. n. [1914], 7–8.

653 Pázmándy Dénes: A Wahrmann-család tragédiája, i. m., febr. 3. 6.

654 Wahrmann Rikárd – öngyilkos, i. m. 8.

ugyanakkor az is biztos: semmi jele annak, hogy gyermekeit a polgári ethosz tiszteletében, avagy – amiről a fenti források egyáltalán nem szóltak – a zsidó vallás iránti hűségben nevelte volna.

Ami ennél általánosabban, Wahrmann Mór nemzedékét illeti, annyi bizonyos, hogy az 1860-as és 1880-as évek eleje közötti időszakban, amint erről már több ízben említést tettünk, a neológ felekezeti lapok, prédikációk, röpiratok, illetve a későbbi visszaemlékezések egyöntetűen a vagyonosodó zsidó polgárság rohamosan növekvő vallási közömbösségéről, a felekezeti ügyek iránti közönyéről, a hitoktatás elhanyagolásáról panaszkodtak. Az emancipáció után, összegezte 1883 tavaszán Szántó Eleázár, az Országos Izraelita Tanítóegyesület elnöke, „a hazai zsidóság értelmisége körülbelül így elmélkedett: egyenjogúsított magyar állampolgárok vagyunk ezentúl mindnyájan, specziál zsidó érdek, zsidó kérdés többé nem létezik. [...] Hazafias és humanisztikus czélok készen fognak találni bennünket bármikor; a felekezeti dolgokkal törődjék a pap, ezért fizetik!”⁶⁵⁵ A korabeli neológ, akár német, akár magyar nyelvű felekezeti sajtótermékek roppant kis száma úgyszintén arra utal, hogy ebben az időszakban a neológ zsidó polgárság nem tanúsított érdeklődést a felekezeti élet iránt. Mindettől függetlenül lehetséges, hogy ott-honában és családi életében Wahrmann nemzedékének és tag értelemben vett körének, a vagyonosodó és akkulturalódó polgárságnak számos tagja komoly hangsúlyt fektetett a zsidó vallási és kulturális hagyományok átadására, de ha a PIH előjárósága által 1882-ben a községi iskolákba járó gyermekek szüleinek szétküldött, az I. fejezetben már idézett körlevelet nézzük, vagy a rabbik visszatérő panaszait, miszerint szülői példaadás nélkül meddő minden hitoktatás,⁶⁵⁶ a többséget tekintve ez kevésbé tűnik valószínűnek.

1883-as cikke írásakor Szántó Eleázár úgy vélte, a közömbösség korszaka immár szerencsére lezárult. „A zsidógyűlölk hazafiatlan erőlködésének jó oldala is volt”, állította Szántó egy évvel a tisztaeszlezi vérvád kirobbanása után, „amennyiben azt a fagyos közönyt megtörte, mely a zsidóságot már közel két évtized óta, mint valóságos átok szállta meg.”⁶⁵⁷ Ezzel elértünk Szabolcsi Miksa magyarázatának következő eleméhez, amely szerint Wahrmann Mór nemzedéke eltávolodását mindattól, „a mi zsidó”, az 1880-as évek elején fellángoló antiszemitizmus akasztotta meg, kényszerűen emlékeztetvén e nemzedék tagjait zsidó voltukra. Annyi megint csak bizonyos: Szántó cikke csak az első egy hosszú sorozatból. „A hitközségi élet élénkebb lett”, örvendezett az *Egyenlőség* 1885 tavaszán a PIH-ról írt cikkében. „A közöny, mely eddig uralkodott, ha nem is teljesen, de nagy részben megszűnt. Most már nemcsak egyedül az elnök, hanem a hitközség tagjai közt is számosan foglalkoznak a hitközségi ügyekkel. Hogy ez a változás honnan

655 Szántó [Eleázár]: Mi a teendő, i. m. 6.

656 Perls Ármin: Izrael házai. Széköfoglaló. Tartatott a kecskeméti zsinagógában 1881 augusztus végén. In: *Prédikációk*, i. m. 33.; Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története*, i. m. 73.

657 Szántó [Eleázár]: Mi a teendő, i. m. 6.

van? A viszonyok szülték. A külső nyomás, az antiszemitizmus rázta fel a zsidókat a letargiából.⁶⁵⁸ Míg a „műveltebb zsidók” a legutóbbi időkig „restellték zsidó vallásukat”, állította ugyanebben az időben egy névtelen röpirat szerzője, „a mióta az antisemitizmus felütötte fejét, ez irányban is öröndetes változást lehet tapasztalni. A zsidók kezdik felekezetüket nem restellni.”⁶⁵⁹ 1886 végén a *Magyar-Zsidó Szemle* akkori szerkesztőpárosa, Bacher Vilmos és Bánóczi József egy közös cikkben általános érvényű tapasztalatként írták: „Nagyrészüket egy új áramlat visszasodort a nevelésünk által elhagyogatott vagy elfelejtett ösvényekre és felekezeti közösségünk érzete élénkebb, mint negyven év óta bármikor.”⁶⁶⁰ Míg egyeseket az antiszemitizmus menekülésre, másokat valóban soraik összezárására, kívülről rájuk aggatott „zsidóságuk” határozottabb vállalására ösztönzött. Aligha véletlen, hogy a fővárosban számos – eltérő korú – zsidó közéleti személyiség éppen 1882 őszén, vagyis a tiszzaeszlári vérvád kirobbanása után pár hónappal rendezett tagfelvételnél kérte felvételét a pesti Chevra Kadisába.⁶⁶¹ Tény végül, hogy az 1880-as évek első felétől a neológ felekezeti élet a megélénkülés jeleit mutatta. A felekezeti jellegű kiadványok – hetilapok, folyóiratok, évkönyvek, almanachok, tudományos művek – száma látványosan emelkedni kezdett, a tiszavirág-életű lapok után, illetve mellettük színre lépett a neológ zsidó közvélemény formálásában és közvetítésében döntő szerepet játszó *Egyenlőség és Magyar-Zsidó Szemle*.

A kérdés az, vajon a neológ zsidó polgárság otthonainak légkörében, a gyermekek nevelésében is mutatkozott-e valamiféle változás. Szabolcsi Miksa szerint az antiszemitizmus által zsidó mivoltukra ráébresztett szülők, ha felnőtt gyermekeik esetében nem jártak is végül sikerrel, mindenesetre megkísérelték visszahívni otthonukba „a zord időben meleget adó száműzött génuszt”. A szülők nemzedékéből nem rendelkezünk a témába vágó, a gyermekeknek nyújtott nevelés kérdésére részletesen kitérő önéletrajzi írással.⁶⁶² A korszakban felcseperedő nemzedék tagjaitól ránk maradt, ebben vagy az előbbi fejezetekben már említett, illetve bemutatott önéletrajzi írások azon-

658 A budapesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség*, 1885. márc. 1. 5.

659 Egy zsidó: *A zsidókérdés*. Írta: ... Bp., Wilckens és Waidl könyvnyomdája, é. n. [1884/85], 23.

660 Bacher Vilmos – Bánóczi József: A biblia új magyar fordítása. *Magyar-Zsidó Szemle*, 3. évf. 1886, 676.

661 A pesti neológ Chevra Kadisába ekkor belépők között ott találjuk a filantróp Wahrmann Sándort, az újságíró és történész Acsády Ignácot, az esztéta Silberstein-Eötvös Adolfot, a szerkesztő Veigelsberg Leót, a képviselő és publicista Mezei Ernőt, illetve az 1899-ben szurdai előnévvel nemesített (majd ezután valamikor kitért) textilgyáros Weiss Leót. Ld. Chevra tagok névjegyzéke, 1804–1882. MZsL.

662 A vállalkozásai mellett a pécsi izraelita hitközség elnöki posztját több ízben betöltő Engel Adolf kifejezetten fiai okulására szánt visszaemlékezéseiben e kérdésről annyit írt csupán, hogy felesége, aki négy fiúval és négy lánnyal áldotta meg, ez utóbbiakat „istenfélően nevelte”. Fiairól e tekintetben nem szólt. A gyermekek közül senki sem tért ki. Jánosi Engel Adolf: *Életemből*, i. m. 25.

ban nem támasztják alá Szabolcsi állítását,⁶⁶³ aminthogy valójában maga a felekezeti sajtó sem, amelynek hasábjain 1887–1888-tól már újfent a polgári családok vallásuktól és közösségüktől való eltávolodásáról szóló panaszok domináltak. Ami viszont Wahrmann Mórt illeti, az 1880-as évek első fele egyértelműen látványos fordulatot jelentett életében. Ez időtől, írta Szabolcsi Miksa, „mind nagyobb odaadással” fordult „a zsidóság felé”. Hogy Wahrmann valóban megkísérelte-e megismertetni gyermekeivel a korábban feltételeztem általa is „száműzött génuszt”, illetve hogy e változást Wahrmannban elsődlegesen az antiszemitizmus, amint vélte Szabolcsi, avagy éppenséggel nagykamasz fiai viselkedése indította el, erre nincs válaszunk, de ami a „zsidóság felé” fordulását illeti, az állítás kétségkívül helytálló.

A képviselőházba először 1869-ben beválasztott Wahrmann haláláig a Ház tagja maradt, de 1882 után parlamenti felszólalásai észrevehetően megritkultak.⁶⁶⁴ 1883-ban elfogadta a PIH elnöki posztját, ekkortól, vagyis élete utolsó kilenc évében közéleti működésében a hangsúly a parlamenti politizálásról egyre inkább a PIH vezetésére helyeződött át. A tisztséget a PIH vezetősége már 1880-ban felkínálta Wahrmann-nak, aki azt ekkor még elutasította.⁶⁶⁵ Amikor 1883 novemberében végül elfogadta az elnökséget – vagyis hivatalosan a jelölést, amelynek eredménye az egyhangú megválasztás volt,⁶⁶⁶ döntésében saját indoklása szerint az időközben felerősödött antiszemitizmus játszotta a legfőbb szerepet.⁶⁶⁷ Wahrmann az ország legnagyobb s legbefolyásosabb hitközségének teljhatalmú urává vált.⁶⁶⁸ Tisztségét roppant komolyan vette, minden iratot megvizsgált, minden előjárásági ülésen részt vett, tudta és beleegyezése nélkül semmilyen döntés nem született.⁶⁶⁹ Naplójában Goldziher Ignác, aki kenyerét 1905-ig a PIH titkáráként kereste, számtalanszor kifakadt főnöke ellen, akiben a tudatlan és gögös „Lipótváros” megtestesítőjét látta,⁶⁷⁰ Szabolcsi Lajos azonban joggal beszélt „Wahrmann–Goldziher rezsim”-ről: a hitközségi élet felélénkülése, a tanfelügyelői állás létrehozása, az ifjúsági istentisztelet megszervezése, a vallásoktatás rendszerezettebb ala-

663 Ld. az I. fejezetben Preisich Kornél és Sebestyén Károly, illetve ebben a fejezetben Hevesi Sándor visszaemlékezéseiről írottakat.

664 Frank Tibor: Magyar és zsidó: A Wahrmann-életrajz kérdései. In: Uő szerk.: *Honszeret és felekezeti hűség*, i. m. 29. A politikus Wahrmannról ld. Vörös Károly: Wahrmann Mór: egy zsidó politikus a dualizmus korában. In: Uo. 71–78.; Welker Árpád: Wahrmann a magyar országgyűlésben. In: Uo. 111–170. A zsidó nagypolgárság politikai viselkedéséről ld. Miklós Konrad: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs*, 39. évf. 2009, 2. sz. 173–177.

665 Bogdányi [Mór]: A pesti. izr. hitközség elnöke. *Egyenlőség*, 1883. nov. 25. 2.

666 Tenczer Pál: Reminiscentiák, i. m. 7.

667 A pesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség*, 1883. nov. 25. 4.

668 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Az oppozíció. *Egyenlőség*, 1903. márc. 29. 7.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*, i. m. 41.

669 Wahrmann Mór és előjáró társai. *Egyenlőség*, 1889. okt. 27. 1–2.; Szabolcsi Miksa: Wahrmann Mór. *Egyenlőség*, 1891. okt. 30. 3.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*, i. m. 57–58.

670 Goldziher Ignác: *Napló*, i. m. 115–117, 129–130, 140, 168, 173, 186, 190–192.

pokra helyezése kettejük közös erőfeszítéseinek tudható be.⁶⁷¹ A család által kiadott gyászjelentés, úgy véljük, nem véletlenül helyezte felekezeti tisztségét politikusi funkciói elé, a sorrend Wahrmann ekkorra megváltozott prioritását tükrözte.⁶⁷²

A változás azonban nem csupán Wahrmann Mór közéleti tevékenységében mutatkozott meg. Korábbi nyilatkozataihoz képest élete utolsó éveiben a magyar zsidók kötelességeiről és jövőjéről vallott nézeteiben szintén jelentős hangsúlyeltolódás tapasztalható.

Képviselői minőségében Wahrmann Mór 23 éves politikai karriere során két ízben fejtette ki nézeteit a magyar zsidók által szerinte követendő útról. 1870. február 17-én elhangzott, az ortodox zsidók intézményi különválásának engedélyezése ellen mondott beszédével felsült. A felvilágosult és a magyar társadalomhoz közeledni óhajtó, vagyis az országgyűlés jóindulatára elvileg számítható zsidók szószólójaként kívánt megjelenni, ám beszédében képviselőtársai felekezeti intoleranciát láttak. Wahrmann alulbecsülte a liberális alapeszmék iránti elkötelezettségüket, a vallásszabadság nevében a ház többsége Deák Ferencsel és Jókai Mórral az élen az ortodoxok mellé állt.⁶⁷³ A magyar zsidók helyzetének és jövőjének kérdésével Wahrmann a parlamentben másodszor és utoljára tizenkét évvel később, 1882. június 9-én foglalkozott, az oroszországi pogromok elől menekülő és az északkeleti megyékbe állítólag beözönló zsidók bevándorlásának megszorítása tárgyában benyújtott Szatmár megyei kérvény parlamenti vitáján mondott beszédében. Amint a vita tárgya, úgy az időpont sem indifferens: Ónody Géza függetlenségi párti képviselő beszédével a tiszaezlári vérvád 17 nappal korábban robbant be a politikai életbe, Wahrmann felszólalása közvetlenül az ekkor még szabadelvű párti Istóczy Győző újabb antiszemita kirohanása után hangzott el.⁶⁷⁴ Általános elvként Wahrmann leszögezte: „bármely idegen elemek”-ről legyen szó, a tömeges bevándorlást, mivel ezt „az állam céljainak kockáztatása nélkül eltűnni nem lehet”, határozottan ellenezte. A legfőbb szempont, hangoztatta Wahrmann, „a magyar állam tökéletes magyar állammá” válása, amely feltétlenül szükségessé tette, „hogyan a magyar elem erősebb legyen, mint valamennyi más eleme az országnak együtt véve”. Ekképpen minden, ami az „assimilációt gátolja”, így „minden új elemnek az országba való tömeges bevándorlása” értelemszerűen kerülendő volt. A liberális nacionalizmus hivatalos elvének ismétlésekor Wahrmann nem csupán a Szabadelvű Párt

671 Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*, i. m. 42.; Mit tett a pesti zsidó nagyhitközség a hitoktatásért. *Egyenlőség*, 1889. júl. 7. 1–3.; Veritás: Wahrmann Mór és előjáró társai. *Egyenlőség*, 1889. okt. 27. 1–2.; A múlt. *Egyenlőség*, 1889. okt. 27. 2.

672 OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/561: Wahrmann Mór.

673 *Képviselőházi napló*, 1869–1872. V. Pest, Nyomatott Légrády Testvéreknél, 1870, 408–411.; Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 244–247.

674 Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*, i. m. 92, 136–140.; *Képviselőházi napló*, 1881–1884. VI. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1882, 263–267.

képviselőjeként beszélt, hanem kifejezetten, mint zsidó is, pontosabban: mint egy zsidó a „magyarországi zsidók” közül, hangsúlyozva, hogy nincs megbízatása „a magyar zsidóság nevében szólni”. Személyes nézetét pár mondatban összegezte: „De a magyar zsidóság érdekében levőnek sem tartom a tömeges bevándorlást. A törvényhozás a politikai emancipációt határozottan kimondotta s ezzel az emberiség irányában kötelességét teljesítette. De a társadalmi emancipációt decretálni nem lehet. A társadalmi emancipáció éppen attól függ, hogy a zsidóság a magyarságba tökéletesen felolvadjon, annak szellemében működjen, mint e hazának többi polgárai.”⁶⁷⁵ Kérdés persze, hogy Wahrmann mit értett *tökéletes felolvadás* alatt. Ha Wahrmann beszédének további részét nézzük, ez lényegében nyelvi elmagyarosodásukat és a magyar nemzeti kultúrában való részvételüket jelentette. Mindazonáltal egyértelmű: a képviselő Wahrmann hitfelei feladatát 1882-ben elsősorban a „magyarsághoz” való közeledésükben jelölte meg.

E beszéde után a parlamentben Wahrmann nem adott többé hangot a hitsorsosai által szerinte követendő magatartásról, viszont mind gyakrabban tette ezt a PIH elnökeként, és mint hitközségi elnök, elsődleges aggodalmának tárgyát immár nem a zsidók elégtelen magyarosodása, hanem a többségi társadalom elszívó hatása képezte. 1889-ben a PIH új kórházának felavatása alkalmából mondott beszédében sajnálatát fejezte ki, amiért a modern élet „háttérbe szorította a Szentírásban s egyéb vallásos iratokban való búvárkodást”, illetve fájalmát, amiért a fiatalok „az ősök fényes történetét is alig ismerik és alig a könyvek-könyvét, mely a zsidóság legszentebb öröke”.⁶⁷⁶ Egy évvel később, a PIH közgyűlésén saját nemzedékét rótt meg, amiért szemben a keresztény felekezetekkel, amelyeknek „legragyogóbb nevei” is kötelességüknek érzik, hogy aktív részt vállaljanak a felekezeti ügyek vezetésében, a zsidók körében, „különösen a magasabb állásban levőknél, az úgy nevezett értelmiséghez tartozó tagoknál közönyösség mutatkozik az egész községi élet iránt, és sokan büszkélkednek vele, hogy minden egyéb téren minden egyébre törekednek, de visszavonulnak mind attól, ami a hitközség feladataival összeköttetésben van”.⁶⁷⁷ 1891 decemberében a pesti Chevra Kadisa tagfelvételi üléseinek záróünnepélyén mondott beszédében Wahrmann immár a zsidók hazafias és polgári kötelességei teljesítésének képességét is felekezetük iránti elkötelezettségüktől tette függővé: „Az nem igazi hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretünk kell, hogy karöltve járjon a felekezetünk iránti törhetlen hűséggel, odaadással.”⁶⁷⁸ A Chevra Kadisába való belépés, jelentette ki, „lepattintja a divat mázát a zsidó szívről. Sok, sok zsidó ilyenkor valóságos fölfedezést tesz, fölfedezi saját magát, az apák hitéért melegen verő zsidó szívét. Divat, utánzás,

675 Uo. 263–264.

676 Wahrmann Mór beszéde. *Egyenlőség*, 1889. nov. 24. 2.

677 A pesti izraelita hitközség közgyűlése. *Egyenlőség*, 1890. márc. 30. 5.

678 Wahrmann Mór beszéde. *Egyenlőség*, 1891. dec. 18. 1.

élvhajászás hirtelen egész ürességükben, trágárságukban tűnnek fel előtte, érzi, hogy a mi után futott, nem az ő világa, és a hová tartozik, onnan eltávolodott. Ekkor idejön hozzánk, megújítja szövetségét zsidó voltával, a zsidó jótékonyossággal és szeretettel, a zsidó hűséggel, hittel, odaadással, a zsidó szellemmel és felfogással.”⁶⁷⁹ Tekintve hogy Wahrmann itt nem a *polgárság* és a *hagyományos elit* világait állította szembe egymással, hanem a *zsidók* versus *nem zsidók* közösségét, beszédében immár mondhatni a zsidók disszimilációját ünnepelte.

A gond persze azokkal volt, akik, miként fiai, nem tértek vissza közösségükhöz. Barátainak tett, valóságtartalmukat nézve verifikálhatatlan valóságai alapján úgy tűnik, hogy élete végén a zsidó nagypolgárság ifjabb nemzedékét illetően Wahrmann érzelmei az elkeseredés és a szarkasztikus defetizmus között ingadoztak.⁶⁸⁰ Egy reménye maradt: a következő, ekkor még gyermek- vagy kamaszéveit taposó nemzedék. Halála előtt nem sokkal Wahrmann Mór negyedszerre is megválasztották a PIH elnökének. Élete utolsó, az új választmány alakuló gyűlésén felolvasásra szánt, de halála miatt meg nem tartott beszédében hitsorsosai elsőrendű feladatát a „zsidó ifjúság” vallási érzületének, a zsidó „nép” történetét illető ismereteinek, egyszóval „zsidó öntudat”-ának az eddigiekhez képest „intenzívebb” ápolásában és fejlesztésében jelölte meg.⁶⁸¹ A magyarságba való, akárhogy is értelmezett, de mindenesetre prioritásként megjelölt „tökéletes” felolvasásra szólító 1882-es parlamenti beszédétől messze járunk.

Bár Szabolcsi Miksának a Wahrmann gyermekek kitérésének okait magyarázó cikke tehát többnyire helytálló állításokra épült, magyarázata ki egészítésre szorul. A Wahrmann gyermekek áttérése okainak feltárásában Szabolcsi ugyanis félúton megállt, mind apjuk, mind saját motivációikat illetően. Szabolcsi arról írt csupán, hogy Wahrmann, illetve nemzedéke mivé *nem* nevelte gyermekeit (tudniillik „jó zsidónak”), de a kérdésre, vajon milyen jövőt álmodott meg számukra, nem tért ki. Bródy Sándor már erről is szólt, és Wahrmannt illetően válasza: „úri” jövőt, lóháton, grófnőkkal, herceg férjekkel. De *miért* érzett a Bródy szavaival „komisz kalmárnak” megmaradt Wahrmann oly büszkeséget elegáns huszár fiai láttán? Hat évvel korábban, Ernő öngyilkossága után írt cikkében Kóbor Tamás éppen e kérdésre kínált választ: „Ismerek nem egy öreg Wahrmannt. S ha egy kicsit megkaparom a régi, egyszerűségben élő munka emberét, mindenütt rábukkanok az úrhatnamságra, mely marja, ösztökéli, elégedetlenné és az emberek ellenévé teszi. Csakhogy józan esze tudatossá teszi e hibája kicsinyes voltát s átlátja, hogy ezt kimutatnia nem szabad, ha értékéből veszíteni nem akar. Nem változtatnak ők életmódjukon, egy lovon járnak, három tál ételből jóllaknak, reggeltől estig a hivatalban ülnek, többet dolgoznak, mint a praktikánsok s nem kérnek sem-

679 Uo. 2.

680 Szabolcsi [Miksa]: A megijedt Svábhegy, i. m. 5.; Tenczer Pál: Reminiscentiák, i. m. 8.

681 Idézi Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: A mi nagy veszteségünk, i. m. 2.

mi kitüntetésből. [...] De hát itt vannak a gyermekek! Ami neki nem adatott meg, azt nekik megszerezheti. S ami közvetlenül neki tilos, ahhoz a gyermekei révén juthat. [...] Fiainak úri reprezentációjával képviselteti a maga titkolt reprezentáló vágyait. Wahrmann Mór nem tarthat istállót, ezer viccet faragának róla és megszűnnék patriarcha lenni. De az ő pénzén Richard vagy Ernő – miért ne? S maga sem tudva róla, előkelőbbnek neveli a gyermekeit, beléjük oltja s az ő személyükön keresztül elégíti ki a maga gyöngéit. Így, csakis így esik az alma messze a fájától.”⁶⁸²

Kóbor Tamás Wahrmann Mór öntudatlan vágyait illető elméletét nyilván sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. Annyi biztos: noha más vagyonos zsidó kortársához hasonlóan könnyűszerrel szerezhetett volna magának (és így le származottainak) nemességet, talán még bárói címet is, Wahrmann egyszerű polgárként halt meg. Mégis miként magyarázható, hogy felnőtt gyermekei és különösen fiai apjukétól minden tekintetben oly radikálisan eltérő útra tértek? Hipotézisként megkockáztatnánk: Richard, Ernő és Renée áttérésében nem csupán az játszott szerepet, hogy az emancipáció lázasan hazafias légkörében apjuk többé-kevésbé öntudatlanul negligálta zsidó nevelésüket, hanem az is, hogy többé-kevésbé úgyszintén öntudatlanul beléjük táplálta azon hagyományos elithez való tartozás érzetét, amely elitbe a teljes integrációt csak valamelyik keresztény vallásra áttérve érheték el. Ezt Wahrmann Mór nyilván soha nem kívánta, idővel, részben talán éppen gyermekei példáján „fölocsúdvá” visszahátrált, ám gyermekeire nézve túl későn. Így vált halálára egyszerre felekezete példaképévé és három, felekezetét (nemsokára) elhagyó konvertita apjává.

Ami a gyerekeket illeti, Szabolcsi Miksa szerint azért tértek ki, mert apjuk hibás nevelése folytán „Izrael szelleme” idegen maradt számukra. Ez azonban csupán a történet első fele. Aligha kétséges, hogy nagypolgári társaik nagy részéhez hasonlóan áttérésükkor Wahrmann gyermekeit szintén a társadalmi ambíció motiválta, a törekvés, hogy befogadást nyerjenek a „társaságba”, esetükben a mágnavilág körébe. Renée és öccsei már serdülőkorukban is e körökben mozogtak, de egyrészt remélhették, hogy áttérésük megkíméli őket az olyasfajta megalázásoktól, mint ami a fiatal Richardot érte 1887-ben, amikor is egy mulatóhelyen történt összezőrrenés során gróf Széchenyi Andor „komisz zsidó!” kiáltással rávágott a botjával (minekutána Richard párbajban életveszélyesen meglötte az ifjú grófot).⁶⁸³ Másrészt egyes határok zsidó felekezetüként számukra is áthághatatlanok maradtak. Zsidó vallásuként Renée nem mehetett volna feleségül császári és királyi kamarásaihoz, aminthogy a Park Klubba sem nyert volna felvételt, amely reformátusként viszont már 1898-ban tagjává

682 Kóbor Tamás: Wahrmann Ernő, i. m. 370.

683 Véres párbaj. *Vasárnapi Újság*, 1887. márc. 13. 185–186.; A Széchenyi–Wahrmann-párbaj. A végtárgyalás utolsó részlete. *Pesti Hírlap*, 1888. jún. 24. 12.; Clair Vilmos: Magyar párbajok Attila hun király idejétől az 1923. év végéig. (1930) In: *Magyar párbaj*. Bp., Osiris, 2002, 308. A párbajt Kacziány Géza tévesen Ernőnek tulajdonította. Ld. Kacziány Géza: *Híres magyar párbajok*. Bp., Kohn Testvérek Kiadása, 1889, 98–99.

fogadta,⁶⁸⁴ és nyilván nem érte volna el, hogy halálakor az *Újság* a „mágnások, zsentrik” körében elért pozícióját méltatva kijelentse: „a legtehetősebb volt az életnek!”⁶⁸⁵ Áttérése híján Ernőnek aligha lett volna esélye arra, hogy Nizzában „egy fiatal Metternich-herceg”, Ostendében „az Ahrenberg és az Ursel hercegek” társaságában múlassa az időt,⁶⁸⁶ aminthogy Richard sem nyert volna felvételt a bécsi Jockey Clubba, illetve nővéréhez hasonlóan a pesti Park Klubba.⁶⁸⁷

Ullmann Mózes és Hatvany Lajos áttérése között közel egy évszázad telt el. Az ebben az időszakban áttért zsidó értelmiségiek és nagypolgárok családi, társadalmi közegének változása a magyarországi zsidók szekularizációjának és akkulturációjának az illusztrációja. Egyesek, így Falk Miksa, már az 1830-as években is akkulturálódott családban nőttek fel, mások, így Erdős Renée, fél évszázaddal később is ortodox közegben születtek. Az általános tendencia mindazonáltal egyértelmű: a reformkorban áttért konvertiták hagyományhű, a keresztény világtól elszigetelt gyermekkori közösségeit az 1900-as évekbe a vallási hagyományokkal és gyakorlattal nagy többségében felhagyott, nyelvén és kultúrájában elmagyarosodott, életmódjában polgárosult családok váltották fel.

A változó körülmények ellenére az áttérések többségét mind a reformkorban, mind a századfordulón pragmatikus megfontolások váltották ki, a zsidó felekezeti státusz jelentette hátrány leküzdésének a vágya. A rendi Magyarországon Ullmann Mózesnek át kellett térnie ahhoz, hogy a nemeség megszerzése révén megszabaduljon minden, gazdasági felemelkedését, ambícióját korlátozó jogi akadálytól, aminthogy három évvel az emancipáció előtt Vámbéry Árminnak is meg kellett keresztelkednie, hogy taníthasson az egyetemen. A zsidók egyenjogúsítását követően, vagyis a dualizmus korában a zsidó vallás elhagyása szakmai téren elvileg nem járhatott semmilyen előnnyel. A gazdasági életben immár nem is járt, az élet számos más területén azonban igen. Szabó Ervin érettségije előtt letudott áttérése a zsidó vallásúak továbbra is fennálló hátrányos megkülönböztetésének a tudomásul vételét jelzi. Hasonló állandóság jellemzi a hagyományos elitbe való integráció érdekében történt áttéréseket. Dacára a jogi akadály felszámolásának, Brüll Lily zsidó felekezetűként 1910-ben ugyanúgy nem mehetett volna feleségül báró nagykászoni Bornemisza Lipóhoz, mint ahogy Biedermann Simon sem vehette el 1844-ben Gratze Amáliát.

Az áttérés ideológiai indoklását tekintve az 1880-as évek egyértelmű cenzúrákat képeztek. Vámbéry Ármint ekkor fogalmazta meg a kikeresztelkedés tisztán szekuláris igazolását. Pólya Jakabnál kifejezést nyert a gondolat, miszerint az emancipáció nem hozta meg a zsidók együvé válását a magyar nemzet keresztény tagjaival, amely összeolvadás így módon csak a zsidók kollektív áttérése révén mehetett végbe.

Bár ennek megállapítása sokkal nehezebb, mégis úgy tűnik: a zsidó társadalom és ezzel a konvertiták családi, társadalmi és kulturális közegének átalakulása a legjelentősebb változást az áttérés érzelmi terhében eredményezte: a zsidó vallás elhagyása lelkileg mind könnyebb döntéssé vált. Bloch Móric vagy Kunewalder Jónás a zsidó vallással közösségét is elhagyta, Szabó Ervin, Balázs Béla vagy Dénes Zsófia esetében, és a sort folytathatnánk, ilyen közösségről már nem lehet beszélni. Még Angyal Dávidnak is meg kellett küzdenie önmagával, hogy *kitérését*, szülei, rokonai, a tanuló korában őt támogató zsidó közeg „cserbenhagyását” önmaga előtt igazolhassa, Dénes Zsófiának nem volt honnan kitérnie, kiket elhagynia, kik előtt igazolnia magát. Amiként a pragmatizmus, úgy a stigmaként megélt zsidóságtól való megszabadulási vágy szintén állandó jellemzője a korszaknak, egy, a korszak eleje és vége közötti lényeges különbséggel: szemben Saphir Móric Gottliebbal vagy Beck Károllyal, a századforduló progresszív értelmiségei számára „zsidó” mivoltuk egy immár döntően kívülről rájuk aggatott státuszt, önképüktől többnyire teljesen idegen terhet jelentett. Kunewalder Jónásnál az áttérés a zsidó közösségtől való elszakadásról, a zsidó közösségtől eleve elidegenedett Molnár Antalnál vagy Balázs Bélánál egy közösségkeresésről szólt.

684 *A Park Club Évkönyve* 1912, i. m.

685 Wahrmann Renée, a régi Pest ismert szépsége meghalt. *Újság*, 1926. nov. 24. 4. 4.

686 Láng József: Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata. *Irodalomtörténeti Közlemények* 79. évf. 1975, 3. sz. 371.; Pázmándy Dénes: A Wahrmann-család tragédiája, i. m., febr. 3. 7.

687 Wahrmann Richardnak a bécsi Jockey Club-beli tagságáról a halálakor megjelent összes cikk megemlékezett. A Park Klubba feltehetően 1898-ban Renéevel együtt választották be, az első, 1900-as évi jelentésben már szerepel a neve.

V. ÁTTÉRÉS UTÁN

1. AZ ÁTTÉRÉS EREDMÉNYESSÉGE

„A zsidók antiszemitát, a keresztények zsidót láttak bennem”, összegezte áttérése társadalmi eredményét az 1900-ban katolizált Hevesi Sándor.¹ „Haszna kikeresztelkedésemnek semmi sem volt. Csak kára. A zsidók megharagudtak, a »keresztények« szemében meg csak zsidó maradok”, jegyezte fel naplójába a 13 évvel később áttért Balázs Béla.² Esetében a megjegyzés részben az opportunistá áttérés vádjának önnönmaga előtti kivédését szolgálhatta, a zsidó konvertiták korabeli percepciójáról mindazonáltal visszaemlékezéseiben Márai Sándor is hasonlóan vélekedett: „Az »árja« elmélet akkor még azok fejében sem villant meg, akik ma esküsznek reá, de a kikeresztelkedett zsidót természetesen éppen olyan kevésbé tekintették fajtabelinek, mint ahogy a keresztvízzel meglocsolt néger nem lesz az amerikai polgár szemében fehér ember.”³

Ha a náci típusú „árja” elmélettől a századforduló még valóban távol állt, a zsidóság esszencializáló, az áttérést felülíró percepciója valójában már ekkor sem számított újdonságnak. Az áltudományos fajelméletek, a természetéből fakadóan esszencialista nacionalizmus tovább mélyítették a meggyőződést, miszerint a zsidók jellemét és viselkedését „zsidóságuk” eredendően, akaratuktól függetlenül meghatározza, de nem ezek teremtették meg. A nézet, mely szerint a zsidók önnön „zsidóságukból” nem vetköztethetők ki, már jóval a 19. század végére normatív kulturális paradigmává vált faji nyelvezet elterjedése előtt meggyökeresedett.⁴

1 Hevesi Sándor: Egy magyar író konverziójának története, i. m. 210.

2 Balázs Béla: *Napló 1903–1914*, i. m. 602.

3 Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai (1934–1935/1940)*, i. m. 227.

4 A 15–17. századi Spanyolországra ld. Yosef Hayim Yerushalmi: *Assimilation and Racial Antisemitism: The Iberian and the German Models. The Leo Baeck Memorial Lecture*, no. 26. New York, Leo Baeck Institute, 1982. A 16–18. századi Németországra: Elisheva Carlebach: *Divided Souls*, i. m. 1, 35–37.; A 18. század végi és 19. század eleji Németországra: Jacob Katz: *Kifélé a gettóból*, i. m. 129–130.; Sander L. Gilman: *Jewish Self-Hatred*, i. m. 101.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 76–77.; Ritchie Robertson: *The 'Jewish Question' in German Literature 1749–1939*, i. m. 162–163, 205.; Deborah

Magyarországot illetően a zsidók ilyenén percepciója legegységesebben éppen abban, a reformkorban már elterjedt vélekedésben érhető tetten, amely szerint az áttérés mit sem változtatott – mert nem is változtathatott – a zsidók jellemén. Varga Soma pesti ügyvéd és hírlapíró a kitért zsidókat már egy, a *Regélő*-ben 1839-ben megjelent cikkében „báránybőrbe öltözött farkasok”-ként mutatta be, akik „saját jellemeikről azonnal megismerhetők”.⁵ Nyáry Pál Pest megyei másodalispánnak 1848. január 5-én írt levelében Egressy Gábor, korának egyik legnagyobb drámai színésze a pár évvel korábban lutheránus hitre tért Hugó Károly kapcsán a következőket írta: „Én magamat nem tartom előítéletesnek tekintetes úr! de most már csakugyan arra kell fakadnom, mit egy kikeresztelkedett orvos fia mondott tulajdon apjának, hogy *denique csak zsidó a' zsidó!* Ez meggyőződésemmé vált. E' faj magát soha semmiféle alakban meg nem tagadhatja. E' faj sajátságainak íze, szaga, színe meglátszik és megérzik szellemének mindennemű nyilatkozásaiban, – meg még legnagyobb gondolatain is.”⁶ Egressy véleményét a nép egyszerűbb gyermekei is osztották, legalábbis az e nézettel szintén egyetértő Széchenyi István szerint: „Nem egy tiszteletre méltó zsidó létezik, – megengedem; de általában véve a legtöbb zsidóban van valami átkozott keverék, mely más fajtákban nem létezik, – és melyet belőlük nem irthatni ki”, jegyezte fel Széchenyi döblingi naplójában 1857 augusztusában. „Több évvel ezelőtt gr. K[árolyi?] István a Mátra táján hurciztatván egy becsületes magyar Vorspontos által, véletlenül azt tudakolá ettől, kié volna Debrő. »Hát nem tudja az úr: a zsidóé«, az vala a felelet, mert mint ismeretes, akkor ezen ingatlant U. M. [Ullmann Mór] bírta árendában vagy inkább zálogul; ki már akkor átesett a keresztelési ceremónián; mihez képest a fennhozott gróf azt jegyzé meg, hiszen nem zsidó többé, mert megkeresztelték, – mire a Vorspontos ily triumphphal válaszolt: »Az ördög nem kereszteli ki abból a zsidót.«”⁷

E nézet korabeli elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint azon vélemény vele egyidejű megjelenése, miszerint az áttérés ilyen szempontból eleve kudarcra ítéltetett. „Atyám még mint gyermeket megkereszteltetett ugyan”, jelentette ki Czákó Zsigmond *A könnyelműek* című, 1847-ben bemutatott drámájának egyik szereplője, „de a keresztvíz a zsidó nevet nem mosta le. Gazdag zsidó, jó zsidó, szegény zsidó, csaló zsidó, a körülmények szerint, mindig csak zsidó a harmadik ízig. – Hamarabb kipusztul három nemzedék, mint az

Hertz: *How Jews Became Germans*, i. m. 72, 79–80, 145. Bár e nézettel német területen gyakrabban találkozunk, a franciáktól, például Napóleontól sem volt idegen. Ld. Napoléon Ist: *Correspondance de ...* Publié par ordre de l'empereur Napoléon III. XIII. Paris, Henri Plon – J. Dumaine, 1863, 584–585.

5 Varga S[oma]: Egy keresztény zsidónak levele X**-hez. *Regélő*, 1839. nov. 21. 744.

6 Egressy Gábor levele Hugó Károlyról. Közli R. Hoffmann Mária. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 41. évf. 1931. 3. sz. 335.

7 Széchenyi István: *Döblingi irodalmi hagyatéka*. II. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Károlyi Árpád. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1922, 412–413.

egyszer megrögzött eszme.”⁸ A dualizmus korának elején e véleményt már zsidó oldalról is megfogalmazták. Amiként a *Borsszem Jankó*ban Ágai Adolf figurája, Spitzig Iczig már 1870-ben tömören megállapította: „Édes boráitaim, ha lesztek keresztén – mégis aszondja a világ, hojdtok kikörösztolkodót izraletók.”⁹ Azok a zsidók, akik „alávaló önzésből tagadják meg népöket”, hangoztatta Reif Jakab budapesti főreáliskolai tanár 1875-ben megjelent röpiratában, „éppen azok járnak a legrosszabbul, mert akár száz generáción keresztül is kifürkészik származásukat az ultramontán, oláh és egyéb fajta Istóczyak, hogy üldözzék kíméletlenül és rántsák sárba becsületöket”.¹⁰

Amint a német szocialista és proto-cionista Moses Hess *Róma és Jeruzsálem* című, 1862-ben megjelent könyvében megjegyezte: a keresztvíz nem védelmezi a zsidókat a németek gyűlöletétől, hiszen „a zsidó orrokat nem lehet megreformálni”.¹¹ Az 1900-as évek Pestjének viccváltozatában: „– Kikeresztelkedni? Minek? / – Kérlek, az emberek elfelejtik, Isten megbocsát... / – De az orr megmarad!”¹² A századforduló Pestjéről a dualizmus összeomlása idején írt regényében Szép Ernő alteregója végül éppen ezért vetette el az áttérés gondolatát: „Talán ábrándoztam már arról is, de komolyan sohasem gondoltam arra, hogy kikeresztelkedjem. Teszem, Gergely úr, az áthelyezte magát a kereszténységbe, de mikor kinyitja a száját, meghallani a hangján, hogy zsidó volt. A hangját nem tudta átíratni. Az zsidó hang. Nézek rá, mikor ott elkezd rendezkedni és kellemetlenkedni jobbra-balra: na, nyavalyás, hát mit érsz vele? Őröla most már kettőt tudnak: hogy zsidó és hogy kikeresztelkedett.”¹³

A fogalmazás jól mutatja, hogy Szép Ernő maga is úgy vélte, a zsidónak „zsidósága” valamiféle lényegi attribútuma. E gondolatnak a *Husadik Század* 1917-es körkérdésére adott válaszában az *Egyenlőség*be is író, de egy időben a radikális *Világ* szerkesztőjeként is dolgozó Lakatos László már egyértelműen modern megfogalmazását adta: „Kitérni? A zsidóságból kitérni? Hát lehetséges egyszerű egyházi procedúrával kitérni az emberi fajból, a fehér vagy a fekete bőrségből?”¹⁴ Tartalmilag hasonló véleményét a fiatal Ignotus nem öltöztette faji nyelvezetbe, Tóth Bélának 1895-ben írt, a magyar nyelv tökéletes elsajátítását illető kétségeit boncolgató leveleiben ennél egyszerűbben nem

8 Czako Zsigmond: A könnyelműek. (1847) In: *Összes művei*. I–II. Sajtó alá rendezte Ferenczy József. Bp., Aigner Lajos, é. n. [1883–1884], I. 326. A csupán két előadást megért darabról ld. Vértessy Jenő: *A magyar romantikus dráma (1837–1850)*. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1913, 176–179.

9 Nemesch, nemzetesch, witezlo Spitzigfalvy Spitzig Iczig: Királyutcai levelek. Az uy nemesekről és a régi gölesztről. (*Borsszem Jankó*, 1870. máj. 1.) In: Buzinkay Géza szerk.: *Mokány Berci és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek...* A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között. Bp., Magvető, 1988, 524.

10 Rf. J. [Reif Jakab]: *Kosmopolitismus és nationalismus*, i. m. 22.

11 Moses Hess: *Róma és Jeruzsálem. Az utolsó nemzeti kérdés*. (1862) H. n. [Bp.], Múlt és Jövő, 2011, 53–54.

12 Filozófia. *Fidibusz*, 1905. dec. 15. 8.

13 Szép Ernő: *Lila ákác*, i. m. 56–57.

14 A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század körkérdése, i. m. 103–104.

tett semmilyen különbséget a zsidó hitű Munkácsi Bernát és az általa szintúgy „zsidó”-ként emlegetett katolikus Simonyi Zsigmond között.¹⁵ E nézetükkel Szép Ernő, Lakatos László és Ignotus hitfelek között sem maradtak egyedül. A keresztény Európához hasonlóan, a zsidóság esszencialista felfogása a zsidó kultúrában sem számított új keletűnek, már a hagyományos askenázi világban is megjelent,¹⁶ majd a 19. század végén, amiként a keresztényeknek, úgy az európai s azon belül magyar kultúrába integrálódott zsidó polgárságban is tovább mélyült. Megint csak viccváltozatban:

„Csöndes beszélgetés a börzén:

Hallotta? A főnököm...

Mit csinált?

Kikeresztelkedett. (Hosszú szünet.) És a felesége, meg a két gyereke is kikeresztelkedett. Mind kikeresztelkedtek, az egész család.

(Hosszú szünet.)

(csöndesen): Igazi zsidó tempó.”¹⁷

Az tehát kétségtelen, az áttért zsidók származását Magyarországon mind a reformkorban, mind az 1900-as években számon tartották, keresztények és zsidók egyaránt. Tegyük azonban hozzá: a kortársak mindenkinek a származását számon tartották. „Édes Spekim”, írta 1901. február 12-én Heltai Jenő Ambrus Zoltánnak, „a sváb kérése meg az enyim is, hogy a *M[agyarorszá]lg* becstelen támadása ellen védj meg te is pár szóval az *Ocskay brigadéros*!”. A „sváb” Herczeg Ferencet jelölte, akinek a darabját ekkor a *Magyarország* című függetlenségi napilap több cikkben megtámadta, amiért szerinte megsértette Rákóczi emlékét.¹⁸ Heltai szavaiban nem volt sértő szándék, amint-hogy a megkeresztelkedett zsidók származásának keresztény részről történt számontartása vagy akár felemlegetése sem hordozott feltétlenül értékítéletet, bántó, ártó szándékot. Egy 1843-ban megjelent ötrészes cikksorozat utolsó darabjában a feltétel nélküli emancipációt pártoló Rummy Károly közzétett egy listát az irodalom és művészetek terén kimagasló teljesítményt nyújtott, Magyarországon élő vagy itt született zsidókról. A listába több áttért zsidót is felvett, olykor anélkül, hogy jelezte volna vallásváltásukat, több esetben, így a nem sokkal korábban áttért Bloch Móric említésekor, ezt is megjegyezve, ám minden megbélyegző szándéktól mentesen, itt éppen az ellenkezőjéről volt szó.¹⁹ Gáspár Lajos „hites ügyvéd” 1861-ben kiadott, úgyszintén az emanci-

15 Ld. Ignotus 1895. okt. 20-i, s ezt követő, keltezetlen levelét: Veigelsberg Hugó levelei Tóth Bélához. OSZK Kt. Fond 129/387.

16 Ld. Jacob Katz: *Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. London, Oxford University Press, 1961, 140–142, 146–147.

17 Bródy Miksa – Tábori Kornél – Szomaházy István: *Börzehumor*, i. m. 53.

18 Ambrus Zoltán: *Levelezése*. Sajtó alá rendezte Fallenbüchl Zoltán. Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 119. A *Pesti Hírlap*ban Ambrus védelmébe vette a darabot, ezután a *Magyarország* támadássorozata megszűnt. Uo. 450.

19 Rummy Károly: *Elfogulatlan elmélkedés a zsidó társasági viszonyai, emancipációjára, szellemi s tudományos törekvései fölött*. *Századunk*, 1843. nov. 5. 709–712.

pációt sürgető röpiratában a magyar (hírlap)irodalmat gazdagító „izraeliták” felsorolásánál semmilyen különbséget nem tett a zsidó vallásúak és az általa említett áttértek, így Falk Miksa, Szegfi Mór vagy Ballagi Mór között, noha legalább az utóbbi felekezeti hovatartozásával lehetetlen, hogy ne lett volna tisztában.²⁰ Debrecen történetírója, a zsidók vallásuk melletti kitartását egyik érdemükként említő Szűcs István 1871-ben kiadott könyvében az európai és magyar politikában, tudományokban, irodalomban és művészetben jeleskedő zsidók felsorolásában szintúgy keverte a zsidó felekezetű, illetve származású férfiakat, hogy felsorolása végén lelkesen felkiáltson: „Ily derék és jóra való nép faj az izraelitáké!”²¹ A századfordulón a nyelvészkedő Tóth Béla leveleiben több ízben kért információt zsidó ismerőseitől valamilyen héber vagy jiddis kifejezés értelmét illetően. 1904-ben Szabolcsi Miksa világosította fel a jiddis „smokk” kifejezés értelméről.²² Öt évvel korábban Tóth Béla az akkor már 15 éve katolizált Pikler Gyulához fordult segítségért (már akkor is ugyanezen kifejezés után érdeklődve), minden rossz szándék nélkül, amiként láthatóan a jeles jogbölcsész sem vette zokon, hogy ismerőse zsidó (származású) minőségében fordult hozzá, levelében részletesen és szabatosan válaszolt.²³

Mi tekinthető eredményes, sikeres áttérésnek? Nyilván az, amelyet a konvertita annak ítél. Ha volt olyan zsidó Magyarországon, aki akár a reformkorban, akár az 1880-as években, akár a századfordulón azért tért át valamelyik keresztény vallásra, hogy ezzel végérvényesen szakítson zsidó származásával és azt egyszer és mindenkorra a felejtés homályába süllyessze, úgy áttéréssel garantáltan kudarcot vallott. A fentiek fényében azonban kevésbé valószínű, hogy sokan lehettek, akik ily hiú ábrándokat kergettek.

Megítélésünk szerint az áttért zsidók elsőpró többsége megtalálta számításait.²⁴ Mindazoknál, akiknél az áttérés döntően abból a benső – akár vallási, akár más jellegű – igényből fakadt, hogy felekezeti hovatartozásukat harmóniába hozzák önképükkel, a társadalmi percepció kérdése eleve másodlagos jelentőséggel bírt, a lelki útkeresést lezáró áttéréssel a konvertita végleg vagy legalább átmenetileg révbe ért. De áttérésüket zömében azon, a konvertiták

20 Gáspár Lajos: *Nézetek az izraeliták felszabadításáról*, i. m. 12.

21 Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város története*, i. m. III. 1066–1067.

22 „Akit a zsargonúl beszélő zsidó »smok«-nak mond, azt a magyar, persze csak férfiak társaságában, »balfasz«-nak nevezi. Azt hiszem, a kettő tökéletesen azonos.” Szabolcsi Miksa Tóth Bélának, 1904. okt. 19. OSZK Kt. Levelestár.

23 „Smok a felvidéki német-zsidó-lengyel nyelv szerint *penis*-t jelent, valamint *fél-szeg embert*, *Nass*-t (Munkács, Ungvár). Az előbbi értelem kétségtelenül az eredeti, a mit az is bizonyít, hogy *mindkét* fogalmat *Schwanz* szóval is jelölik. A Felvidéken a *Smok* szót nők előtt használni botrány volna. Nevezetes dolog, hogy a héber *Slemazl* szó, mely úgy szerencsétlenséget, mint *vagina*-t jelent (ugyanott) egy néprajzi munka szerint, a melynek címére nem emlékszem, a zsidóknál ősrégi idő óta leányt jelöl.” Pikler Gyula levele Tóth Bélához, 1899. júl. 12. OSZK Kt. Fond 129/293.

24 A közép-európai országokban áttért zsidókat illetően ezzel ellentétes véleményt fogalmaz meg Todd M. Endelman: *Memories of Jewishness*, i. m. 311–329.

nagy többségét kitevő zsidók is eredményesnek tekinthették, akiknek felekezetváltása mögött elsősorban pragmatikus megfontolások húzódtak.

Hogy a legevidensebbel kezdjük: mindazok, akik az emancipáció előtt azért tértek ki, hogy a zsidó vallásúakat sújtó jogi megszorításoktól mentesüljenek, kereszténnyé válásukkal céljukat automatikusan elérték. Mindazok számára, akik, akár a polgári házasság bevezetése előtt vagy utána, azért tértek át, hogy házasságra léphessenek keresztény jegyesükkel – és e kitértek a megkeresztelkedett zsidóknak országos szinten és az egész korszakot nézve minden bizonnyal legalább egynegyedét-egyharmadát tették ki, a vallásváltás értelemszerűen úgyszintén meghozta a kívánt eredményt.

Az áttérés az esetek nagy többségében azoknál is eredményesnek bizonyult, akik 1867 után szakmai előmenetelük megkönnyítése vagy egy konkrét állás megszerzése érdekében hagyták el a zsidó felekezetet. Az eredményt az áttérés persze nem garantálta, a felekezetváltás olykor hiábavaló maradt. Az 1862-ben megjelent röpirata szerint 1816-ban Morvaországban született Koricsáner János 16 évesen jött Magyarországra, elvégezte „a deák iskolákat, praeparandiát és a philosophiát”, éveken át zsidó elemi iskolai tanítóként működött, majd 1846-ban katolizált.²⁵ „Kikeresztelkedésem óta”, írta röpiratában, „minden cselekedetem-, lépésem- és beszédemben Krisztus tanítását tartottam szemem előtt.”²⁶ Röpiratát Koricsáner részben éppen afeletti elkeseredésében adta ki, hogy megkeresztelkedése dacára, amint írta, „mégsem sikerült csak legkisebb állandó kenyérkeresetet is nyernem”, amit kizárólag zsidó származásával magyarázott: „Még akkor is megvetik a zsidót, ha kikeresztelkedik és Krisztus parancsolata szerint él. Fájdalom! ez én rajtam történt. 15 esztendeje, hogy keresztény vagyok; tizenötször folyamodtam különbözőféle községekben iskolatanítóságra, és többnyire be sem vettek a kandi-dáciába, részint pedig csak a 3-dik helyre tettek; úgy hogy még most sincs szolgálatom. Több helységben kerekken kimondták az esküdtek: »Nem kell nekünk olyan, ki zsidó volt. Zsidó arcvonásai vannak.«”²⁷ Kálváriáját Koricsáner hosszú oldalakon át részletezte, aprólékosan beszámolva a földrajzilag zömében Duna–Tisza közti és alföldi kisvárosokban, falvakban játszódo kudarcairól. Bizonyítandó, hogy tapasztalatai nem tekinthetők egyedinek, a szerző egy sorstársa, az 1850-es évek elején Kalocsán megismert Kohn Ferdinand esetét is elbeszélte. „Keserű indignációval panaszkodott nekem, miszerént dacára annak, hogy fiatal korában felsőbb iskolákat végzett, nem akarták őt tanítónak befogadni; miszerént nagy nehezen 40 éves korában e legsilányabb pusztai tanítóságot adták neki; miszerént még most is (keresztelkedése

25 Koricsáner János: *Kiáltó szó a pusztában, vagy pedig miképen mozdíthatjuk elő az emberi nemnek boldogságát?* – született izraelita által, ki már sok év óta keresztény. Pest, Nyomatott Gyurian Józsefnél, 1862, 30.

26 Uo. 11–12. 1865-ben Koricsáner rövidített címen (*Miképen mozdíthatjuk elő az emberi nem boldogságát?*) másodszor is kiadta röpiratát, ezúttal Kecskeméten. 1866-ban megjelentetett még egy röpiratot (*Wie müssen wir gottgefällig leben?* Pest, 1866), amelynek nem leltünk nyomára.

27 Koricsáner János: *Kiáltó szó a pusztában*, i. m. 11, 30.

után 35-ik évben) zsidónak hívják; miszerént még a gyermekeit is zsidó gyerekeknek hívják a többi gyermekek. »Ah!« fohászkodott ő, »zsidó nemzetből való tanítót – ha csak nem valami lángész, mint Ballagi (Bloch) Mór – felette igen nehezen vesznek be, mint ön is tapasztalja.«²⁸ Koricsáner szavaiban nincs okunk kételkedni, röpirata az 1840-es évek vége és az 1860-as évek eleje közötti népi zsidóellenesség egyedülálló forrása. Ugyanakkor, és éppen mivel más forrással e tekintetben nem rendelkezünk, a kérdésre, vajon saját, illetve az általa megszólított Kohn Ferdinand tapasztalatai mennyire egyeztek meg a hozzájuk hasonló, szintén tanítói állást kereső konvertitákéval, egyelőre lehetetlen választ adni.

Az áttérés, az 1860-as éveknél maradván, bár Koricsánernél jóval magasabb szinten, Vámbéry Ármin esetében sem tette kinevezését zökkenőmentessé. »Az ügyet a bécsi magyar urak, több német főhivatalnok és Gróf Apponyi [Rudolf], az itteni követ pártolák – a császár személyesen megígérte«, írta 1865. március 19-én Londonból az előző év december 30-án református hitre tért Vámbéry Szilády Áronnak, mégis, »a drágalátos egyetemi senátus, a tanári kar egyhangú megválasztása dacára, a kineveztetésemet nagyban elenezte, és ő apostoli Felsége propositióját [előterjesztését] tagadó válaszszaal visszaküldte.«²⁹ A Vámbéry kinevezése elleni küzdelemben a katolikus *Religio* is beszállt, a lap március 18-i számában egy névtelen szerző azt boncolgatta, vajon »zsidó, keresztény, török vagy fétis-e Vámbéry«.³⁰ Azt persze lehetett tudni, hogy Vámbéry áttért, a gond az volt, hogy a katolikus vallás helyett a református hitet választotta. »E héten Bécsből, Pestről több hivatalos és nem hivatalos forrásból arról értesültem«, írta Vámbéry Sziládynak április 11-én, »hogy a papok, kiknek élén maga a Prímás áll, ellenem minden követ megmozgatnak. Őket nem annyira a *kálvinistaság* »en général«, mint az én *kálvinistaságom* bosszantja.«³¹ Vámbéryt végül július 21-én kinevezték a keleti nyelvek »nyilvános tanítójává«, de a *Religio* még 1865 szeptemberében is leköszölt egy négyrészes cikksorozatot a frissen kinevezett »nyelvtanító« ellen.³²

Kinevezéséért az 1891-ben katolizált Somló Bódognak is meg kellett küzdenie. A kolozsvári tudományegyetem jogi szakán 1895-ben lediplomázott, majd 1896-ban államtudományi doktori címet szerzett Somló egy 1896. november 26-án Lipcsében kelt levelében arról tudósította szüleit, hogy a máramaroszi jogakadémiára való kinevezése sajnálatosan meghiúsult, mivel a református intézménybe katolikusként nem vehették fel.³³ A lipcsei, majd

heidelbergi tanulmányútjáról 1898-ban hazatért Somló először Budapesten próbált elhelyezkedni, de hiába kilincselte, nem kapott állást, így végül – nyilván apja segítségével – a MÁV budapesti központi igazgatóságánál talált segédfogalmazói állást. 1898. szeptember 5-én írta naplójába: »Kényszerítve vagyok lemondani mindarról, a mire törekedtem, a mióta csak eszemet tudom és kénytelen vagyok olyan pályára adni magamat, amelyet utálok, a melyre nem vagyok való, és a mely nekem soha nem fog örömet szerezni. Ha szüleim nem volnának, főbe lőném magamat.«³⁴ Somló azonban nem adta fel. Erőfeszítéseiben számíthatott Pikler Gyula támogatására, aki a vallás- és közoktatásügyi miniszternél is eljárta érdekében. »Wlassiccsal a lehető legmelegebben beszéltem«, írta neki Pikler 1898. október 12-én. »Ajánlásom, úgy mondta, komolyan számít nála; kérdezősködött utánad arról is, katolikus vagy-e. Mindazonáltal [...] azt vélem láthatni, hogy a pozsonyi állásra aligha van reményed.«³⁵ Október 17-én maga Somló is járt kihallgatáson Wlassics Gyulánál,³⁶ decemberi naplójegyzeteiből kiderül, ügyét előmozdítandó lement Pozsonyba, felkereste a befolyásos szabadelvű párti képviselő Hegedüs Sándort, »a kinek Ferencz József unitárius püspök levelet ígért érdekemben«, és aki megígérte neki, hogy beszél Wlassiccsal, majd újból megjelent ez utóbbinál.³⁷ Minden igyekezete dacára a pozsonyi jogakadémiára sem vették fel, 1899-től ugyan a kolozsvári egyetem jogi karának magántanára, de mivel a habilitáció nem járt fizetéssel, kenyerét továbbra is a MÁV tisztviselőjeként kereste, 1901-től már fogalmazói minőségben. A jogtudós erőfeszítései végül 1903-ban nyerték el jutalmukat, januárban kinevezték a nagyváradi királyi jogakadémia nyilvános rendkívüli tanárának, majd egy évvel később visszahívták a kolozsvári egyetemre, ahol 1905 augusztusában a jogbölcselet és a nemzetközi jog nyilvános rendkívüli, 1909-ben a nemzetközi jog és a jogtudományi enciklopédia nyilvános rendes tanára lett.³⁸

Ha nem is ment tehát könnyen, Somló végül elérte, amit akart. Hozzá hasonlóan, illetve őt megelőzően Rózsaágy Antal, Földes Béla vagy Simonyi Zsigmond szintén megkapták kinevezésüket, Saphir Móric Gottlieb a müncheni királyi színház intendánsává válhatott, Helfy Ignác Mantovában szerezhetett tanári állást, és ha ez aligha töltötte is el különösebb örömmel, Lukács György is megkapta segédfogalmazói állását a Kereskedelemügyi Minisztériumban, aminthogy általában elérték céljukat mindazon anonim konvertiták, akik egy állás, kinevezés vagy előmenetelük megkönnyebbítése érdekében keresztelkedtek meg. A zsidó felekezeti kiadványok évtizedeken át ismételték, hogy a zsidónak, amint írta a brassói neológ hitközség elnö-

28 Uo. 43.

29 Kovács Sándor Iván szerk.: *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. Kiadatlan írárok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram, 2001, 293–294.

30 Uo. 126.

31 Uo. 295.

32 A cikkek külön cím nélkül az *Egyházi tudósítások* rovatban jelentek meg. *Religio*, 1865, II. félév, 24. sz. 185–186.; *Religio*, 1865, II. félév, 25. sz. 192–194.; *Religio*, 1865, II. félév, 26. sz. 201–203.; *Religio*, 1865, II. félév, 27. sz. 209–211.

33 Somló Bódog szüleihez, 1896. nov. 26. OSZK Kt. Levelestár.

34 Litván György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején, i. m. 33.

35 Pikler Gyula Somló Bódognak, 1898. okt. 12. OSZK Kt. Levelestár.

36 Somló Bódog naplójegyzetei, 1898. OSZK Kt. Quart. Hung. 3038/2.

37 Somló Bódog naplójegyzetei, 1898. OSZK Kt. Quart. Hung. 3038/1.

38 Litván György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején, i. m. 34.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 134–135.

ke 1894-ben, „ha kikeresztelkedik, továbbra is »zsidó« a címe”,³⁹ hogy a „keresztények szemében” nemcsak a kitértek, „hanem még az ő utódaik is zsidósámba mennek”,⁴⁰ egy szóval, hogy „száz medence keresztvíze se mossa le a zsidóról a zsidóságát”, állította Patai József, a *Múlt és Jövő* főszerkesztője 1914-ben.⁴¹ De azt is kétségtelennek tartották, hogy keresztlevéllel, írta Patai ugyanezen cikkében, „jóval könnyebben lehet előrejutni”.⁴² Adler Illés óbudai főrabbi szavaival: „Ha a zsidóember rászánja magát a hitcserére, akár hisz az új vallásban, akár nem: akkor mintegy varázsütésre megnyílik előtte a pálya, ölébe hull a pálya bére, szájába röpi a sült galamb.”⁴³

Az első álláson, kinevezésen túl, és persze a tehetséggel párosulva, az áttérés olyan karrier befutására nyitott lehetőséget, amelyre zsidó hitűként az adott személynek nem lett volna esélye. Elég itt talán a modern magyar orvostudományban és közegészségügyben meghatározó szerepet játszó Korányi Frigyesre utalni. Prágai születésű, 1826-ban a Szabolcs megyei Nagykállón letelepedett apja, az ugyancsak orvosként működő Kornfeld Sebald 1837-ben családjával együtt az egri érsekségen vette fel a római katolikus vallást, nevüket 1848-ban magyarosították Korányira. Korányi Frigyes 1861-től Szabolcs vármegye főorvosa, 1866-ban a ludoviceumi hadikórház koleraosztályának főorvosa, ugyanezen évtől 1908-ig a pesti, majd budapesti tudományegyetemen a belgyógyászat nyilvános rendes tanára, 1878–1880 között az Üllői úti belgyógyászati klinika tervezésének és felépítésének irányítója, 1880-tól az Igazságügyi Orvosi Tanács másodelnöke, majd 1897-től 1913-ig elnöke, 1881-től az Országos Közegészségügyi Tanács másodelnöke, 1892–1897 között elnöke, 1886–1887-ben a budapesti tudományegyetem rektora, 1887–1897 között az orvosi kar klinikai bizottsága, 1888–1897 között a Budapesti Királyi Orvosegyesület, 1890–1897 között az Országos Közegészségügyi Társulat orvosi szakosztálya, 1898–1913 között a törvényszékesorvosi vizsgálóbizottság elnöke, 1891-től a főrendiház élethossziglani tagja.⁴⁴

A zsidó származás számontartása, mint feljebb írtuk, az áttért zsidók számára önmagában nem járt feltétlenül kellemetlenséggel, de persze járhatott azzal, és olykor járt is, akár szakmai közegükben, akár a közéletben. Az előbbi Szegfi Mór panaszaival illusztrálnánk. Szegfi nem volt törtető típus, barátja, Vadnay Károly szerint inkább „az irodalmi strébernek valóságos el-

lentéte”, szerény és félénk,⁴⁵ felesége, Kánya Emília kifejezésével „ügyefogyott”. 1867-ben minisztériumi fogalmazói álláshoz jutott, majd titkár lett, de 1876-ban egy létszámcsonkítás keretében elvesztette állását, még nyáron letette a tanári vizsgát, és mivel Pesten felesége minden kilincselése ellenére sem kapott állást, 1876 őszén elfogadta a lőcsei főreáliskolába való meghívást, míg felesége négy gyermekükkel Pesten maradt.⁴⁶ Lőcse után Szegfi 1881-től a kassai főreáliskolában tanított, 1882. december 30-án innen küldte segélykérő levelét az 1869 óta királyi tanfelügyelő Szász Károlynak, régi barátjának és pártfogójának, 1884-től 1903-ig dunamelléki református püspököknek: „Az én ideérkezésem, fájdalom, az antisemitizmusnak első fészkelődésével hazánkban esik össze, és – Te bizonyosan jobban ismered nálamnál tanáraink műveltségi fokát. Az én itteni kollegáimnak is a fele nyíltan, a többi meg, kevés kivétellel, alattomos antiszemita. Mióta Miniszter ő Excellentiája a budapesti tanárokat antisemitikus gondolkodásukért megdorgálta, azóta itt is befogják a szájukat. De bezzeg annak előtte milyen beszédek jártak nálunk a tanári szobában! [...] Én már rég szakítottam a zsidósággal, azért még sem tudom nyugodtan nézni, hogy egy alapjában fenséges vallás és egy sokszámos jeles lélekkel dicsekvő felekezet az emberiség undok fekélye gyanánt állíttassék föl. De most tudom, hogy az értelmetlenséggel szemben az egyes ember csak olyan, mint a gyöngye szellő az égiháborúval szemben; de különben is már rég megjöttem én onnan, hogy a magamforma szegény ember valamit nyomhatna az életben; oda se hallgattam a kollegák beszélyeire, hanem fogtam egy könyvet és olvastam, vagy legalább tettem magam, mintha olvasnék, a míg órára csengettek. Egy kollegám elől azonban teljes lehetetlen volt kitérnem. Lapsánczkynak [?] hívják, a mennyiség tanára, egy indulatos, műveletlen paraszt. Mondják, hogy pánszláv érzelmek miatt tették át Besztercze-Bányáról. Nem tudom, igaz-e, nem-e, nem törődöm más ember dolgaival, örülök, ha nekem békét hagynak az emberek, ez az ember azonban egyenesen engem tűzött volt ki fajgyűlöletének céltáblájául. Hogy most a zsidók szeretnének a magyar nyelv apostolai lenni; hogy hunczutságból nevet és vallást cserélnek sat. sat. – én ezt mind hallatlanná tettem, mert félek a műveletlen embertől. Egy nap azonban, újra a zsidókról levén szó, e szavakra vetemedett: »Én, ha rajtam állana, a hány zsidó csak a világon van, mind felakasztanám őket!« és hogy az igazgató is éppen ott volt a tanári szobában, nekibátorodva csak annyit mondtam neki: »Kérem kolléga úr, legalább az én jelenlétemben ne gyalázza úgy a zsidókat! Mert az én szüleim is zsidók voltak, azért mégis becsületes emberek is voltak!« – Több aztán nem is kellett nekem! Hiába mondta neki az igazgató, hiszen csak kértem, nem lehetett beszélni az emberrel, elhalmozott szitokokkal, nem feleltem rájuk, hanem mentem dolgomra, magamban megbánva, minek engedtem magam ez egyszer is elragadtatni megbotránkozásomtól, és

45 Vadnay Károly: Az első zsidó miniszteri fogalmazó. (1896) In: *Irodalmi emlékek*. Bp., Franklin-Társulat, 1905, 442.

46 Kánya Emília: *Réges-régi időről*, i. m. 203–206.

39 Weisz Ignác: *A zsidók és a nemzetiségek*. Brassó, A „Brassó” könyvnyomdája, 1894, 39.

40 Kayserling M., pesti rabbi: Mit kell tennünk, i. m. 1.

41 Secundus [Patai József]: Lapzártá előtt még zsidó volt. *Múlt és Jövő*, 4. évf. 1914, 2. sz. 96.

42 Uo.

43 Adler Illés, óbudai főrabbi: A kitérések. *Egyenlőség*, 1902. nov. 23. 5.

44 A lexikonokon kívül ld. *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 133.; Kiss József: Emlékezés Korányi Frigyesre. In: Palla Á. szerk.: *Communicationes Ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 30. Bp., Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, 1964, 77–87.; Kapronczay Károly – ifj. Bogdán István: Orvosdinasztiák I. A Korányi család. *Turul*, 70. évf. 1997, 1–2. sz. 1–4.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 79–82. A család eredeti nevét egyes források, így a *Századunk névváltoztatásai* „Kronfeld”-nek írták.

volt is reá okom, mert engesztelhetetlen ellenségem nekem ez az ember azóta, és mert egyenes úton nem férhet hozzám, alattomos úton tör ellenem, Isten tudja, mi mindent hazudott rólam a főigazgató előtt.” Az eredmény mindenestre az lett, hogy Szegfit eltiltották a magántanítástól, noha e pluszjövedelemre beteg felesége és gyermekei támogatása érdekében feltétlenül szüksége volt, így arra kérte Szász Károlyt, járjon el érdekében.⁴⁷ Három évvel később Szegfi megint barátjához fordult segítségért, kollégái újfent áskálódtak ellene, konkrét vádjait pontosan nem is ismerte, de az „agyarkodás” okát tudni vélte: „Nem tudok tivornyázni, nem tudok antiszemitáskodni, nem tudok kérlekedésszokkodni.”⁴⁸

A zsidó származás azon felhánytorgatásával, amit Szegfi kollégái részéről szenvedett el, a közéleti szerepet játszó konvertiták vagy leszármazottaik a közéletben szembesülhettek. A már születésekor megkeresztelt Zerffi Gusztávnak Petőfit bíráló szavaira reagálva a *Pesti Hírlap* egy 1847-es cikkének szerzője, valószínűleg Pákh Albert azon megállapítással intézte el a kritikust, hogy „nem lévén magyar, Petőfit nem is érti, nem hogy szellemét felfogni tudná”.⁴⁹ A dualizmus idején nem csupán a nyílt antiszemiták hánytorgatták fel politikai ellenfeleik zsidó származását, a függetlenségi Hentaller Lajos is el-elejtett kis célzásokat, így a szabadelvű párti képviselő, majd 1887 és 1893 között igazságügyi államtitkár Teleszky Istvánról, aki, amint írta Hentaller 1886-ban megjelent portrékönyvében, „ha dupla »y«-t tesz is a neve végire, még se tagadhatja el, hogy Jajtelesnek hívták valamikor”.⁵⁰ Tekintve hogy Teleszky István hároméves volt, amikor apja, Jeiteles János szatmári „seborvos” 1839-ben, vagyis majd félszázaddal korábban megmagyarosította a nevét (talán ekkor tért ki családjával együtt), a célzás jól mutatja, hogy e téren a felejtés hosszú időbe telt.⁵¹

1893-ban a több tucat, így liberális lapokban is publikáló Erdélyi Gyula, a *Borsszem Jankó* Cenczi néni nevű figurájának kiötlője, *Írók a képviselőházban* címmel egy hosszú cikksorozatot közölt a modern katolikus szépirodalom felvirágoztatásáért küzdő *Magyar Szemle* hasábjain. Helfy Ignác függetlenségi képviselőhöz érve az amúgy szintén függetlenségi érzelmű Erdélyi kifejtette: „A zsidóságot két részre lehet osztani s mai jellemüket is ez dönti el: gyönyörködtek-e, vagy nem gyönyörködtek őseik a Megváltó megfeszítésében, kínzásában.” Azok, akik ebben nem gyönyörködtek, vagyis megtértek a kereszténységbe, „kevésbé veszélyesek a társadalomra nézve és itt-ott bele tudják magukat kirívás nélkül illeszteni annak keretébe. Nem érezzük, habár feledni nem tudjuk is, hogy zsidók. Helfi [sic!] Ignác kikeresztelkedett még Olaszországban és látszólag nem tart a zsidókkal, bár üzleti szelleme faja vé-

47 Szegfi Mór Szász Károlyhoz, 1882. dec. 30. OSZK Kt. Levelestár.

48 Szegfi Mór Szász Károlyhoz, 1885. febr. 12. OSZK Kt. Levelestár.

49 Farkas Gyula: A „fiatal Magyarország” kora, i. m. 101.

50 Hentaller Lajos: *Politikusaink pongyolában. Tollrajzok a képviselőházból*. Bp., Kókai Lajos bizománya, 1886, 66.

51 *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 229.

rére vall.” Hogy a köztudottan szerény életvitelű Helfy „üzleti szelleme” dacára miért nem gazdagodott meg, ezt a szerző meglehetősen önellentmondással avval magyarázta, hogy „élelmessége dacára nem tudott vagyont gyűjteni”.⁵² Ha Helfyről Erdélyi elismerte, hogy „nem tart a zsidókkal”, a 42 évvel korábban katolizált, a függetlenségi antiszemita *Bolond Istók* által már az 1880-as évek elején is kifigurázott kormánypárti Falk Miksát és lapját, a *Pester Lloyd*ot már kifejezetten a zsidó szellemi „térfoglalás” előőrseként tartotta számon: „Falk kikeresztelkedett ugyan, de szelleme zsidó maradt; az ő szárnya alatt, pártfogásával és munkatársai befolyásával terjednek a zsidó írók s elértünk oda, hogy száz megnevezett novellista között bizonyos új vállalatnál csak tíz százalék a keresztény. Ez a »Pester Lloyd« nyílt és titkos munkája. Mert ha a »Pester Lloyd« nem lenne, vagy nem lett volna, a zsidószellem már nem lenne olyan erős. A többi lapok is innen nyerik a zsidószellemet.”⁵³

A konvertiták vagy leszármazottaik zsidó származását politikai ellenfeleik olykor a választási kampányokban is igyekeztek felhasználni ellenük. Amint az Országgyűlési Almanach elszólásából kiderül, az apja katolikus hitre térése után hét évvel született, anyai ágon nemesi családból származó szabadelvű párti Gajári Ödönt 1884-ben Dunapatajon „antisemita izgatások dacára” választották képviselővé.⁵⁴ 1887-ben a Békés megyei Gyomán a függetlenségi Hoitsy Pál kortesei a 27 évvel korábban, 16 évesen evangélikus vallásra tért Légrády Károly ellen vetették be a fegyvert. „Legeradi Pollák Károly”, szolt a kortesdal, „Voksot tőlünk nem vásárol; / Egész világ minket nevet, / Hogyha ő lesz Gyomán követ. / Éljen Hoitsy Pál!” A *Pesti Hírlap* alapítója a választásokat elvesztette.⁵⁵ Gajári Ödön féltestvére, Gajáry Géza 1901-ben több szerencsével járt. A váci mandátumot 1896-ban elnyert szabadelvű párti képviselőt 1901-ben a város, amelynek korábban polgármestere is volt, annak ellenére újra választotta, hogy néppárti ellenfelének kortesei nótáikban nem mulasztották el visszazsidósítani a bátyjához hasonlóan nemesi családból származó anyától, apja áttérése után 18 évvel született politikust: „Megszólt a sábesz tülök, / Gajáry asz'ondja gyüvök, / Gajáry Gajóresz. / Fáradni bizony kár lesz. / Zsidó volt Gajáry őse, / Nem lehet hát magyar ő se. / Gajáry, galambom, / Megbukol te asz'ondom.”⁵⁶ Az 1901-es választásokon Ballagi Mór fia, a történész Ballagi Géza is jelöltette magát, a Zemplén megyei Olaszliszkan indult, szintén

52 Erdélyi Gyula: *Írók a képviselőházban*. Helfi Ignác. *Magyar Szemle*, 1893. júl. 9. 326–327.

53 Az öreg Falk maximái a kis Maxikához. *Bolond Istók*, 1880. febr. 29. 4.; Erdélyi Gyula: *Írók a képviselőházban*. Falk Miksa. *Magyar Szemle*, 1893. szept. 17. 447.

54 Halász Sándor szerk.: *Országgyűlési almanach. 1886. Képviselőház*. Bp., Athenaeum, 1886. 54. Apja, az 1888-ban miskei és csertői előnévvel nemességet kapott Gajáry (1862-ig Bettelheim) Antal katolizálásának dátumát megadja: Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, i. m. I. 177–178.

55 Gracza György: *A nevető Magyarország*, i. m. II. 216. Áttérésének dátumára ld. Lipták Doroty: *Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához* Prágában és Budapesten. In: Uő – Ring Éva szerk.: *Tradíciók és modernitás*, i. m. 218.

56 Forró Katalin: *Kortesnóták szerepe a dualizmus kori választási kampányokban*. In: Farkas Rozália szerk.: *Studia Comitatus*. 29., i. m. 134.

szabadelvű párti programmal. Hiába született apja áttérése után nyolc évvel, hiába származott anyja, a katolikus kiskiráói és királylehotai Lehoczky Ida régi nemesi családból, a kortesdal ellene is kijátszotta a zsidó kártyát: „Csakhogy nem hallgatunk rájuk / Mert hamis az ő zuzájuk. / Bloch ivadék nem kell nekünk, / Hammersberg lesz a követünk. / Éljen Hammersberg!” A választást Ballagi Géza megnyerte, 1905-ben ugyanitt Andrássy Gyulával szemben viszont alulmaradt. Az 1905-ös választás egyik kortesdala: „Zsidó, zsidó, rongyos zsidó, / Van-e nálad pirosító? / Halvány a Géza orcája, / Pirosító kéne rája. / Éljen Andrássy!”⁵⁷ Hogy a támadások mindezen esetekben szabadelvű párti képviselőjelöltekre értek, egyrészt azzal magyarázható, hogy a zsidó (származású) politikusok többsége e párt színeiben indult, másrészt és főleg annak tudható be, hogy a politikai palettának ezen az oldalán, mind a Deák-párt, mind a Szabadelvű Párt vagy a Munkapárt idején, a politikai korrektség jóval kisebb tért engedett az ellenfél zsidó származása felemlítésének. De valamennyit itt is engedett. Ballagi Gézához hasonlóan, 1901-es ellenfele, Hammersberg Miklós úgyszintén szabadelvű párti jelöltként indult.⁵⁸

Ha a szurkapiszkáláson nem is ment túl, a progresszív-radikális tábor szintén és előszeretettel emlékezett meg politikai ellenfelei zsidó származásáról. „Az öreg baracskai Weisz, aki a fajsziándiszmagyar kuruc Földesek őse volt”, írta 1911-ben a *Világhoz* közel álló, a radikális napilapban is publikáló Fodor Oszkár alapította *Pénzvilág* a „nagy agrárlista” Földes Béla kapcsán, „bizonyára büszke is fent a magasságban az Ábrahám és Jákob kebelében arra, hogy milyen erős katolikus lett az ő kései unokája”.⁵⁹ 1912-ben, majd 1914-ben a *Pénzvilág* Ullmann Mór unokáját, az ötéves korában megkeresztelt Szitányi Adolf fiaként született Szitányi Ödönt emlékeztette származására,⁶⁰ 1913-ban az 1840 körül katolizált Koppély Fülöp unokái, a feltehetően apjukkal együtt megkeresztelt Koppély (1867-től Harkányi) Frigyes és Károly fiaiként már katolikusnak született, a második Tisza-kormányban ekkor kereskedelemügyi miniszterre kinevezett Harkányi János és unokaöccse, Harkányi Andor származásán élcelődött,⁶¹ majd Elek Páltól kért álszenten bocsánatot, amiért ez utóbbinak a Magyar Bank élére történt visszahívásakor „egy »zsidó« opera hőse” jutott az eszébe, képzeletben hallván „a Sába királynő nagy kórusát:

57 Waktor Andrea: A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében, i. m. 71.

58 A két szabadelvű jelölt egymás elleni fellépése feltehetően a párton belül ekkor húzódozó Tisza-Apponyi ellentétet magyarázható. Hammersberg Miklós 1910-ben már Kossuth pártiként bukkant fel a politikai életben. Szabó Dániel szíves közlése.

59 Kun Andor: A parlament közigazgatásai. Földes Béla. A *Pénzvilág*, 1. évf. 1911, 13. sz. 390–391. Földes áttéréseinek időpontjára ld. Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 53.

60 Közigazgatási arcképcsarnok. Szitányi Ödön. A *Pénzvilág*, 2. évf. 1912, 27. sz. 1047–1049.; Fodor Oszkár: Milliók és milliomosok. A magyar pénzkirályok. II. A *Pénzvilág*, 4. évf. 1914, 22. sz. 682.

61 Bárány Harkányi János. A *Pénzvilág*, 3. évf. 1913, 29. sz. 876. Koppély Fülöp karrierjéről és kitérése idejéről ld. Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 87–88.

»visszajön, visszajön...«”,⁶² míg a *Világ* egy 1914-es cikke Hentaller Lajoson is túltéve Teleszky János pénzügyminiszter kapcsán emlékezett meg arról, hogy apja, Teleszky István „gyerekkorában még Jajtelesz volt”.⁶³

Megítélésünk szerint azonban e támadások a politikusok, közéleti szereplők áttéréseinek globális sikerességét nem kérdőjelezték meg. Egyrészt célpontjaikat aligha lepték meg, így például Simonyi Zsigmondot sem. 1908-ban Concilia Emil prépost és címzetes apáthoz intézett levelében kissé talán szomorúan írta: „Lehet különben, hogy az *Alkotmány* azt sem tudja, hogy én huszonnégy év óta jó katolikus vagyok.”⁶⁴ Szomorúan, de nem meglepődve – mindenesetre jóval kevésbé, mint amennyire megdöbben az igazságügy-miniszterből az *Egyenlőség* kifejezésével „lassan de biztosan antiszemita vá kopott” Polónyi Géza, amikor a képviselőház 1911. december 22-i ülésén az ekkor pártonkívüli függetlenségi képviselő antiszemita tirádáját a zsidó vallású munkapárti Nagy Sándor egy tömör „A felesége is zsidó!” bekiáltással vélte érvényteleníthetni.⁶⁵ Másrészt a zsidó származás kijátszása, amint láttuk, egyáltalán nem feltétlenül akadályozta meg a célba vett országgyűlési képviselőjelöltek győzelmét, amint hogy arra sincs bizonyíték, hogy vereségükben e támadások döntő szerepet játszottak volna. És ugyanígy: bár a visszaemlékezések szerint az első magyar büntető törvénykönyv megalkotója, a már feltehetően kiskorában szülei által megkeresztelt⁶⁶ és 1872-ben az Igazságügyi Minisztérium államtitkárává kinevezett Csemegi Károly ennél többre, az igazságügyi miniszterségre vágyott,⁶⁷ és az általa alapított Magyar Jogászegylet 1886-os ülésén elmondott beszéde arra utal, hogy álmai megvalósulásában szerinte származása akadályozta meg,⁶⁸ erre szintén nincs bizonyíték.

62 Elek Pál redivivus. A *Pénzvilág*, 3. évf. 1913, 52. sz. 1538.

63 Nagy Andor: Biharország. *Világ*, 1914. ápr. 12. 35.

64 Simonyi Zsigmond Concilia Emilnek, 1908. okt. 19. OSZK Kt. Levelestár. Köszönöm Michael Silbernek, hogy e levélre felhívta a figyelmemet.

65 A tisztelt Házból. *Egyenlőség*, 1911. ápr. 11. 4.; *Képviselőházi napló*, 1910–1915. XIII. Bp., Athenaeum, 1911, 536. Polónyi Géza felesége, Steinitzer Anna kitérésének dátuma ismeretlen, férjéhez az 1870-es évek első felében értelemszerűen már keresztény hitűként ment hozzá. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. 94. Polónyi reakciója: „Polónyi Géza: Becsületére válik önnek, hogy a családi életemet is ide hurcolja! (Nagy zaj.) Disznóság! Ez nem járja! (Nagy zaj. Elnök csenget.) A magyar képviselőházban az asszonyokat eddig nem hoztuk ide! (Nagy zaj és felkiáltások jobbfelől: Rendre!) Elnök: Csendet kérek képviselő úr! Rendreutasítom! Polónyi Géza: Bocsánatot kérek, a családi életemet nem engedem ide hozni. (Folytonos nagy zaj.)”

66 Csemegi Károly öccsét, Ignácot szülei két éves korában, 1829-ben keresztelték meg, egy évvel idősebb bátyját is feltehetően ugyanekkor. Apjuk, Nasch Móric 1844-ben magyarosította nevét Csemeghyre. Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, i. m. I. 245.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 53.

67 Eötvös Károly: Csemegi Károlyról. (1899) In: *Magyar alakok*, i. m. 161–165.; Molnár Jenő: A mi nagyjaink. Vázsonyi Vilmos. (Második közlemény). *Egyenlőség*, 1923. aug. 4. 10–11.

68 „A szellem, a tudomány”, jelentette ki Csemegi az egyet 1886. február 27-i ülésén, „csak ott ülheti valóságos diadalát, a hol az előítéletektől megtisztult kor nem gördít mesterséges akadályt a valódi tehetség áldásos munkássága elé; hol születés, származás és mellékvizonyok

Csemegi pályája 1879-ben azért tört meg, mert az őt államtitkári posztjáról lemondásra kényszerítő Tisza Kálmán a közigazgatás hatalmának csorbítását látta államtitkára azon igyekezetében, hogy az igazságszolgáltatást elválassa a közigazgatástól. Köztudott ezenkívül, hogy a kíméletlen modorú, páratlan tudásának magasságáról kortársait mélyen lenéző jogász 1879–1893 között kúriai elnökként is rendkívül népszerűtlen volt kollégái körében.⁶⁹

Az áttérés ezenkívül e téren is meghozta a maga kézzelfogható eredményét. Zsidó vallásúként Wodianer Mór nem lehetett volna az utolsó rendi országgyűlésen a „távol levő” ifj. gróf Gyulay Albert követe, 1848-ban Ullmann Mór egyik fia, Ullmann László sem lehetett volna tagja az első népképviselői országgyűlésnek, amint hogy 1861-ben Ballagi Mór, az ismeretlen időpontban kitért Máday Lajos és Ullmann Mór egy másik fia, Ullmann Bernát, 1865-ben az utóbbi kettő, valamint Wodianer Mór már valószínűleg katolikusként született fia, ifj. Wodianer Albert sem lehetek volna országgyűlési képviselők.⁷⁰ Az emancipáció után a zsidó vallásúak is választhatóvá váltak, de 1869-ben az egy zsidó vallású Wahrmann Mórral, illetve az időközi választásokon 1870-ben és 1871-ben bejutott Horn Edével és Chorin Ferencsel szemben őt, az 1870-ben megválasztott Falk Miksával, Helfy Ignáccal és Harkányi Frigyesselel összesen nyolc kitért vagy zsidó származású jelölt jutott be a képviselőházba. 1872-ben két zsidó hitű képviselő volt, Wahrmann és Horn Ede (Chorin is indult a választásokon, de megbukott), míg a kitérték, illetve zsidó származásúak száma 10 főre, az 1874-ben megválasztott Teleszky Istvánnal 11 főre emelkedett.⁷¹

Továbbá, ha a kitérték zsidó származását ellenfeleik olykor igyekeztek is kijátszani ellenük, egy Falk Miksa katolikusként a politikai establishmentnek olyan befolyású, szimbolikusan tökéletesen befogadott tagjává válhatott, amivé zsidó vallásúként minden tehetsége dacára sem lett volna esélye. Széchenyi István, Deák Ferenc, Tisza Kálmán bizalmasával, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjé-

nem dermesztik meg és nem szorítják vissza a valódi hivatás tettejének kifejtését.” Csemegi Károly: Nagy férfiak méltatása; az egyéni érték elismerése. In: *Művei*. Sajtó alá rendezték Edvi Illés Károly és Gyomai Zsigmond. I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1904, I. 385.

69 Csemegi Károly. *Budapesti Hírlap*, 1899. márc. 19. 1–3.; Edvi Illés Károly: Csemegi Károly élete és kora. In: Csemegi Károly: *Művei*, i. m. I. XVII–XVIII.; Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 205.

70 Az országgyűlési képviselők betűsorozatos névlajstroma. In: *Az 1861-ik évi magyar országgyűlés*. III. VI. füzet. Pest, Kiadja Osterlamm Károly, 1861, 464, 470, 473.; Bojthor Endre: *Az 1865-dik évi dec. hó 10-dikére összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke*. Pest, Emich Gusztáv, 1866, 19, 29, 33.; Pálmány Béla szerk.: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Bp., Magyar Országgyűlés, 2002, 930–931.; Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. I–II. Bp., Argumentum Kiadó – Országgyűlés Hivatala, 2011, II. 2012–2013.

71 Bojthor Endre: *Az 1869-ik évi ápril 20-ára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke törvényhatóságok és párt szerint is rendezve*. Pest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1869, oldalszámozás nincs.; Uő: *Az 1872-dik évi sept. hó 1-ső napjára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név-, lak- és törvényhatóságok szerinti névjegyzéke*. Bp., Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1875.

vel *A Budapesti társaság* szerzője szerint „a legmagasabb udvari méltóságok” tüntetőleg karonfogva sétáltak az utcán,⁷² a befolyásos napilapot 1867-től 1906-ig vezető, a Nemzeti Kaszinóba már 1873-ban, később az Országos Kaszinóba és a Park Klubba is felvett, a képviselőházba 11 cikluson át, egy 1870-es időszaki választástól 1905-ig folyamatosan megválasztott Falk, a kiegyezés politikájának a *Budapesti Hírlap* kifejezésével „hatalmas márványoszlopa” a magyar politikai elit általános köztiszteletnek örvendő tagjaként hunyt el.⁷³

Az efféle támadásoktól végül számos áttért vagy áttért szülőktől származó közéleti személyiség meg lett kímélve, és amennyiben megtették a tőlük telhetőt, hogy ne legyenek rosszakaróik, látszólag teljes békességben integrálódtak a keresztény társadalomba. A kulturális életben erre a Wohl nővérek, Wohl Janka és Stefánia pályafutása nyújtja a legjobb példát. Sebész édesapjuk, Wohl Antal, a keresztségben Sándor János a szabadságharcban hadnagyi minőségben alorvosként szolgált, 1832-ben vette el Löwy Johannát, a keresztségben Mária Dorottyt. A férj 1843. január 31-én a Deák téren tért át az evangélikus vallásra (felesége áttérésének pontos ideje ismeretlen), nem sokkal első gyermeke, Wohl Janka 1843. február 26-i születése előtt, akit március 1-jén kereszteltek meg. Második lánya, Stefánia 1846. március 24-én született, április 18-án keresztelték. A szülők jó kapcsolatait s egyben áttérésüknek a Skót Misszióhoz köthetőségét tanúsítja, hogy a keresztségben kapott neve alapján már Löwy Johannának is József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya hercegné volt a keresztanyja, Janka keresztelőjén mindenestre bizonyíthatóan a nádorné szerepelt egyik tanúként (a ceremónián a Missziónál református hitre tért Margaretha Rawlins által helyettesítve), míg Stefánia keresztelésének tanúként az anyakönyv Schedius Lajos filológus, egyetemi tanár, valamint egy udvari tanácsos özvegye, szirmai Szirmay Ádámné született Gyürky Johanna földbirtokosnő nevét jegyezte fel.⁷⁴ Wohl Sándorhoz és feleségéhez lányaik gyermekkorában illusztris vendégek jártak, Kánya Emília emlékei szerint mert az asszony „művelt, nem köznapi nő volt”, így a pesti protestáns, főleg evangélikus tudós értelmiség szívesen időzött nála,⁷⁵ de nemcsak ők: Janka 1858-tól vezetett emlékkönyvébe többek közt Brunswick Teréz grófnő, Teleki Blanka grófnő, Liszt Ferenc, Arany János, Szász Károly, Szemere Pál,

72 *A budapesti társaság*, i. m. 159.

73 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1873*, 17.; *Az Országos Kaszinó évi jelentése az 1899-ik évről*. H. n. [Bp.], Werbőczy Könyvnyomda, é. n. [1900], 33.; *A Park Club évkönyve 1900*, i. m.; Falk Miksa. *Budapesti Hírlap*, 1908. szept. 11. 1–2. Falk halálakor írt nekrológjában meg az *Alkotmány* is csupán roppant óvatos bírálatot engedett meg magának. „Halála”, írta a néppárti napilap, „mély részvétet kelt ama körökben is, melyek nem értettek egyet azzal a politikai iskolával, melynek ő híve volt, sem pedig azzal a gazdasági és kulturális törekvéssel, melyet Falk sokszor irányított és melynek hangot adott.” Falk Miksa halála. *Alkotmány*, 1908. szept. 11. 5–6.

74 Török Zsuzsa: A Wohl nővérek keresztvíz alatt. Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete. *Századvég*, 2013. 2. sz. 43–47.

75 Kánya Emília: *Réges-régi időről*, i. m. 48.

Eötvös József írtak pár „kedves” sort.⁷⁶ A kenyerüket újságíróként, szerkesztőként, fordítóként kereső, zsidó származásukat soha egy szóval sem említő Wohl nővérek hírnevüket elsősorban „nyugat-európai ízlésű” irodalmi szalonjuknak köszönheték, négyszobás otthonukban megfordult „egyházi és világi főúr, erdélyi comtesse, felföldi gentleman, alföldi gentleman, tudós, író, művész egyaránt”,⁷⁷ köztük a régi ismerősnek számító Brunswick Teréz, Teleki Blanka és Arany János mellett Haynald Lajos, gróf Zichy Géza, Trefort Ágoston, és Jókai, aki Krúdy szerint náluk tanulta meg, „hogyan kell a parókáját a szárnyas kabátja hátsó zsebébe sanszírozni, amikor a szalon küszöbét átlépte, mert Jókai sokáig csak az utcán viselt parókát, fiatalkori gyengemelésége miatt óvakodva a meghúléstól”.⁷⁸ A szalonján kívül, ahol „minden hírnévre törekvő és hírneves ember örömet megfordult”, írta Wohl Janka halálakor Zichy Géza, „ő előtte is megnyíltak a legexkluzívabb szalonok szárnyas ajtóit. És miért? Azért, mert ő okos, művelt, jó és mindenekfölött naivan igaz volt. Mindig mosolyogtunk rajta és mindig jobban megszerettük.”⁷⁹ Ha Jankát, illetve húgát olykor meg is mosolyogták, a keresztény úri társaság értékeit átvevő és közvetítő, a légynek sem ártó, Lackó Mihály találó kifejezésével „világnézeti szempontból szelíden maradi” Wohl nővéreket, amint azt a halálukkor megjelent cikkek is hangsúlyozták, a „legelőkelőbb körök” maradéktalanul befogadták.⁸⁰

A politikai életben Ullmann (1867-től Szitányi) Bernát pályafutása hasonlóan békésnek és konfliktusmentesnek mondható. Ullmann Mór és Hirsch Frummet 1816-ban született fia apjával egy évben, 1825-ben lett katolikussá, majd az év végén apja révén magyar nemessé. Jogot tanult, 1837-ben letette az ügyvédi vizsgát, 1938-ban jegyző Hont megyében, 1839-ben szolgabíró, 1942-ben főszolgabíró, 1847-ben a Nemzeti Kaszinó negyedik zsidó származású tagja, emellett ugyanezen évben tagja az Ellenzéki Körnek, 1849-ben alispán. Világos után Törökországba, onnan Párizsba költözött, az amnesztia után hazajött, visszakapta elkobzott birtokait, 1853-ban a Lovaregylet tagja, 1861-től 1889-ben bekövetkezett haláláig, vagyis 28 éven át Trencsén megye Vágbeszterce kerületének országgyűlési képviselője, Deák-, majd szabadelvű párti.

76 Csapodiné Gárdonyi Klára: Wohl Janka emlékalbumba. In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1958. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1959, 247–257.

77 *A budapesti társaság*, i. m. 512.

78 Krúdy Gyula: A kedves Wohl nővérek. (1932) In: *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*. Bp., Gondolat, 1974, 375. A Wohl nővérekről ld. még: Angelo de Gubernatis: *La Hongrie politique et sociale*. Florence, Joseph Pellas, 1885, 340–342.; Mikszáth Kálmán: Wohl Stefánia. 1848–1889. In: Wohl Stefánia: *Aranyfüst*. Regény. I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1907, I. V–VIII.; M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből*. H. n. [Bp.], Helikon, 2001, 218–220.; Borbíró Fanni: „Csevegés, zene és egy csésze tea”. A Wohl-nővérek a pesti társaséletben. *Budapesti Negyed*, 12. évf. 2004, 4. sz. 350–376.

79 Zichy Géza: Wohl Janka. *Budapesti Hírlap*, 1901. máj. 25. 1.

80 Lackó Mihály: *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*. Bp., Magvető, 1986, 155.; Wohl Stefánia. *Budapesti Hírlap*, 1889. okt. 17. 4.; Wohl Janka meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1901. máj. 24. 5.

1873-ban igazgatósági tagja a Francia–Magyar Banknak és a Magyar–Svájci Szódagyárnak, de a Szitányi-vagyont a hagyományos elitbe való integráció dinamikája inkább a földbirtok felé irányította.⁸¹ A képviselőházban és a Szabadelvű Pártban egyaránt „közkezdveltségű” Szitányi Bernát „gyöngéd szokásaihoz” tartozott, számolt be az 1884-es *Szabadelvűpárti naptár*, hogy ha valamelyik képviselőtársa beszéde megnyerte tetszését, a szónoklat után megkínálta egy cukorkával, a miniszterelnök esetében „kitüntetésül” két cukorkával.⁸² Más egyebet nem is nagyon csinált. „Az úgynevezett »jó ember«-ek közé tartozott”, írta halála után Eötvös Károly. „Azok közé, akik »unalmasok és mégis kellemesek«. A kik nem követelnek mást a politikától, mint mandátumot, mosolygó minisztert, csendes parlamenti ülést s vita nélküli klubtanácskozást. [...] A klubban, a házban, osztályban, elnöki és osztály-ebéden, a trónbeszédeknel és udvari estélyeken mindig jelen volt, soha sehonnán el nem maradt, de soha semmire nem vállalkozott, soha semmit nem cselekedett és soha nem beszélt. [...] A magyar nemes ifjú gavallér volt az ő eszménye s ezt később el is érte a parlamentben, noha már nem ifjan. Annyira gavallér lett, hogy a törvényhozás fontosabb közjogi kérdéseivel soha tisztába jönni nem tudott. Az igaz, hogy nem is sokat törődött velük. [...] Sohase akart egyéb lenni, mint a kormány híve. S hiába is akart volna, nem tudott volna egyéb lenni. [...] Régi alakja volt a parlamentnek. Mindenki ismerte, mindenki el fogja feledni s mindenki kellemesen emlékszik meg róla, mikor ráemlékezik.”⁸³

Arról, hogy az áttérés mennyiben segítette elő a keresztény társadalomba való integrációt, hogy a konvertita, amennyiben részben vagy döntően azért hagyta el felekezetét, hogy teljes befogadásra leljen a keresztény társadalomban, áttérését mennyire ítélték sikeresnek, jószerivel csak a nagypolgárság esetében adhatunk választ. Az egyetlen kivétel a már említett Koricsáner János. Az e téren tapasztalt – talán mondani sem kell, hogy roppant hervasztó – élményeiről az 1850-es évek elejére tehető kalocsai tartózkodása kapcsán számolt be. „A nagy vendégfogadóban egy estvén együtt vannak több urak, és – rajtam kívül – többben a középosztályból. Én a középosztálylyal egy szót beszélek, mire a templomszolga (ki minden vasárnap templomban lát) rám támad, »hallgass zsidó«, és midőn őt goromba embernek nevezem, fenyeget ő engem azzal, hogy gyermekeket fog rám uszítani, hogy az utcán kiabáljanak utánam, »zsidó«, mely fenyegetést (néhány krajcárt kiosztogatván) ki is visz. Úrnapján oltár van az érseki udvarban; én szintűgy mint a többiek be akarok menni a körmenettel

81 Arczképek és életrajzok. Szitányi Bernát. In: Szathmáry György szerk.: *Szabadelvűpárti naptár az 1884. szökö évre*. Első évfolyam. Bp., Athenaeum, é. n. 132.; *A nemzeti kaszinó évkönyve 1847*, 53.; *Az Ellenzéki Kör pénztári könyve, 1847–1849*. OSZK Kt. Fol. Hung. 980.; *1853dik évi jelentés a' pesti lovar-egylet' munkálódásairól*. (27-ik év.) A' választmány nevében kiadta Szekrényessy Dániel. H. n., é. n. 7.; Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*, i. m. 62.

82 Arczképek és életrajzok. Szitányi Bernát, i. m. 132–133.

83 Eötvös Károly: Szitányi Bernát halálára. (1889) In: *Magyar alakok*, i. m. 126–130.

és a kapun álló (portás) rám támad 1000 ember előtt, »vissza zsidó!«, noha jól tudja, hogy már régóta nem vagyok az, és noha naponként bejárok a kastélyba két papot (a titoknokot és a jegyzőt) tanítani franciául. Egy estvén elmegyek a rendes órában a prefektus úr házába az ifjú urat tanítandó, de minden szobát – a cselédszobát kivéve – bezárva találok; akarom az ifjú urat megvárni; az udvarban fázom; bemegyek a cselédszobába, köszöntök és engedelmet kérek itt az ifjú urat megvárni, és a szakácsné e választ adja, »Nem kell nekünk itt zsidó«, kinyitja az ajtót és kilök engem, noha az ő urasága engem 5 hónap óta majd minden estén invitál vacsorára. [...] Szomszédom – kőműves mester – névnapja előestvéjén többek közt engem is elhív vacsorára; a gyermekeken kívül tizenötven vagyunk; mindjárt a leves után az első pohár bor kiürítették, és egyikünk által e szavakkal ürtetik ki: »Éljünk ezen világban, mert más világ nincs, nincs lélekhalhatatlanság.« Én ez ellen protestálok, főképp azért, mert gyermekek előtt mondatott, és S. asztalos mester – ki jól tudja, hogy keresztény vagyok – rám támad: »Mit akar, maga zsidó?«⁸⁴ Koricsáner röpirata, a helyszínek, események, párbeszédnek pontos leírása azt a benyomást kelti, hogy a szerző saját naplóját használta forrásul, és nem vitás, tapasztalatai joggal elkészeríthették, de megint csak azt mondanánk: a maga nemében egyedülálló forrásból általános következtetéseket nem lehet levonni. Mint ahogy társadalmi sikereit Moscovitz Géza részben magával ragadó személyiségének köszönhetette, lehetséges, hogy Koricsáner kellemetlen ember volt. Ezen túl annyi mondható: Koricsáner, aki a 19. század közepén aggregény vándortanítóként igyekezett befogadásra lelteni a keresztény társadalomba, feltehetően kilógott a szerény helyzetű konvertiták átlagos sorából.

Ami a nagypolgárságot illeti, amelynek tagjai körében és az idő előrehaladtával, vagyis a vállalkozást megnehezítő jogegyenlőtlenség felszámolásával és az egy vagy két nemzedékkel korábban meggazdagodott családok sarjaiként felnőtt generációk színre lépésével egyre inkább a hagyományos elitbe való integráció képezhetette az áttérés elsődleges motivációját, a kortárs vélekedés zömében a kitért zsidók törekvéseinek sikertelenségére, de legalábbis korlátjaira tette a hangsúlyt. Lukácsy Sándor *A zsidó honvéd* című, 1875-ben előadott népszínművében Steinberger Lipót zsidó bankár 1848-ban azon tanakodik, vajon feleségül adja-e lányát egy nála eladósodott báróhoz, amiért is hajlandó volna lányát megkereszteltetni. Tervéről ez utóbbi a következőképpen igyekszik lebeszélni: »Meggondolhatnád, hogy te azért csak Steinberger maradsz, a zsidó bankár, s rajtam a felső körök aligha fognak mást látni, mint gyémántjaimat.«⁸⁵ Thury Zoltánnak egy kötetben először 22 évvel később, 1907-ben megjelent elbeszélésében Gold Salamont, a gazdag öreg zsidót már nem kell lebeszélni: a lánya kezét tőle megkérő eladósodott huszárfőhadnagy Kapornayt éppen lánya jövőbeli boldogságára való tekintettel maga utasítja el: »Ha megmarad az apja hitén s feleségül megy valami jóra való kereskedőhöz, ünnepelt asszony

84 Koricsáner János: *Kiáltó szó a pusztában*, i. m. 40–42.

85 Kecskeméti Ármin: *A »zsidó« a magyar színműirodalomban*, i. m. 216.

válik belőle. Odaát, a másik társaságban azonban sokszor fogják éreztetni vele azt, hogy csak az én leányom.«⁸⁶ *Tímár Liza* című, 1914-ben nagy sikerrel színre került drámájában Bródy Sándor sem mondott mást, illetve mondatott mást szereplőivel, mint közel negyven évvel korábban Lukácsy Sándor: »Mihozzánk nem jön senki, csak pénzért. Nem mehetünk sehová, csak ahova befizetünk«, fakad ki a kikeresztelkedett és nemesített pénzember felesége.⁸⁷

Ellentétes véleményt kevesen fogalmaztak meg. Tézisét, miszerint »a zsidóellenesség lényegében kizárólag a zsidó vallásúak ellen táplált hagyományos gyűlölet«, Kozma Andor éppen az áttértek helyzetével vélte bizonyíthatni. »A magyar társadalomban«, írta a *Budapesti Szemlé*ben 1901-ben megjelent tanulmányában, »sőt a magyar nemes úri és főúri családokban is, immár számosan igen jól megvannak s az antisemitizmustól nem háborgatva s nem boszszantva szerepelnek, akik eredetükre, vagy mondjuk fajukra, zsidók, s csupán a kereszttség fölvetelével váltak ki a zsidó vallási közösségből.«⁸⁸ E véleményével azonban Kozma Andor egyedül maradt. A domináns nézet szerint a kitért vagyonos zsidókat egyfajta köztes, lebegő társadalmi helyzet jellemezte. »Mert mi a tapasztalás? Az, hogy az a keresztvív, mely más hitre avat föl, nem mossa el a fogalmakat és előítéleteket«, írta 1884-ben a *Fővárosi Lapok*hoz beküldött levelében egy anonim nő, aki cikkében a jómódú zsidóság nevében és a lányaik beházasítása érdekében kikeresztelkedett zsidók ellen szólalt fel. »Elszakadtak a körtől, melyben növekedtek, a nélkül, hogy bejutottak volna abba, a hová vágytak. S most lebegnek »zwischen Himmel und Erde«, vagyis ég és föld között.«⁸⁹ Húsz évvel később a társasági elitet belülről ismerő gróf Zay Miklós hasonlóan vélekedett, hasonló képpel is élt: »Eltekintve a kivételektől, hol az áttért és nemesi rangot nyert férfiak egyéni ügyességüknél fogva elhelyezkedtek a magyar társadalomban, a legtöbb keresztelt zsidó helyzete rózsásnak nem mondható. Voltaképp sem a keresztény sem a zsidó elemhez nem tartozik, de mint Mohamed koporsója lebeg két mágnes közt.«⁹⁰

A »rendezetlen« vallási viszonyait immár rendezett gazdag zsidókon előszeretettel ironizáló Molnár Ferenc e réteg társasági elfogadottságát úgyszintén igen kétesnek láttatta. Az 1901-ben megjelent *Éhes város* című regényében a kitért és egy amerikai milliomos lányával kötött házassága révén vagyonossá lett Orsovai Pál kegyeit kereső, őt intenzíven pumpoló miniszter gyakori vendég ugyan a háznál, de Orsovaiékat magához nem hívja meg, estélyükre elmegy, de feleségét nem viszi magával: »Hogyisne! A grófok félrehúznák az orrukát, ha megtudnák, hogy a kegyelmes asszony félzsidó

86 Thury Zoltán: *A rossz Gold és a jó Kapornay*. In: *Az ember, aki hazaballagott. Elbeszélések*. Bp., Singer és Wolfner, 1907, 30–31.

87 Bródy Sándor: *Tímár Liza*, i. m. 354.

88 Kozma Andor: *Az antisemitizmus lényege*. *Budapesti Szemle*, 108. köt. 1901, 299. sz. 186–187.

89 A levelet, amelyet szerzője *Egy magyar nő* aláírással küldött be a szerkesztőségbe, a szépirodalmi napilap *Egy zsidó asszony levele* cím alatt közölte... *Fővárosi Lapok*, 1884. jan. 19. 100–101.

90 Zay Miklós: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 961.

estélyekre jár.”⁹¹ *Disznótör a Lipótvárosban* című, 1907-ben írt humoreszkje egy családjával kikeresztelkedett „többszörös bankdirektor, volt képviselő és leendő főrend” által adott estély története. A „magyar parasztból” gondolatát feleségével gyorsan elvetik, „ez a leglipótvárosibb dolog a világon”; az „antisemita-bált” is, mivel „ez most már teljesen rituális ízű dolog” (értsd: ilyen csak a zsidók rendeznek). Marad a disznótör. A kizárólag anyagi érdekből megjelent őskeresztényeken kívül az egyetlen rangos vendég a gyermekek keresztapja, „az első eleven kanonok, aki Lipót-estélyen részt vett”. Sajnos az estélyről végül az illusztris vendég is sértődötten távozik. „A nők miatt”, magyarázza férjének a méltóságos asszony a szoáré másnapján. „A nők beszéltek a budai rabbiról, mégpedig per »abbé«. Aztán az egyik azt mondta: »Hétfőn voltam a Dohány-utcai parókián.« Ezt még túrta. Mikor aztán a nagy hasú Lembergert, aki az esküvőkön a csokrot szokta vinni a menyasszony előtt, felváltva egyházfinak és sekrestyésnek nevezték, rosszul kezdte érezni magát, végül pedig, a mikor Bőr Leó azt mondta Lazarusnak, hogy »kánt'ram«, akkor végleg dühbe jött, de csak arra ment el, hogy ütemi Talktvollné, aki hátulról csak a fekete selyemtalárját látta, megütötte a vállát a legyezőjével és azt mondta neki: »Hova szalad rabbikám?« Erre azt mondta, hogy »szaladok vissza Egerbe, mert nekem ebből elég volt.« És el is szaladt.”⁹² Molnár humoreszkje csak részben felel meg a kor kliséinek. A kitért nagypolgár család ugyanis társadalmilag egyáltalán nem lebeg légüres térben, ellenkezőleg: a lipótvárosi társaság integráns része. A kitért család estélyén a kanonok és a minden sznobságuk ellenére még vélhetően zsidó felekezetű, hiszen a budai „abbéról”, a Dohány utcai „parókiáról” és „sekrestyéséről” csevegő vendégek mellett a Dohány utcai főkántori állást betöltő Lazarus Adolf is tiszteletet teszi. Ami viszont a hagyományos elitbe való integrációt illeti, ezt kortársai nagy többségéhez hasonlóan Molnár Ferenc is sikertelennek mutatta be.

A kortárs vélekedéssel szemben az áttérés megítélésünk szerint gyakran már rövid távon is meghozta gyümölcseit, hosszú távon feltétlenül. Ennek nyilvánvaló jele a Nemzeti és az Országos Kaszinóba, illetve a Park Klubba való bejutás. Az áttérés e téren sem jelentett garanciát, a Nemzeti Kaszinó, amint már említettük, 1832-ben elutasította a hét évvel korábban áttért Ullmann Mór felvételi kérelmét, míg 1848-ban Moscovitz Mórt zsidó hitűként is felvette. De amint az I. fejezetben láttuk: ami a Nemzeti Kaszinó esetében a zsidó hitűek számára jobbadán, az Országos Kaszinó vagy a Park Klub esetében teljesen kizárt maradt, az a kitérték és még inkább leszármazottaik

számára annál inkább lehetéssé vált: 1918-ig a Nemzeti Kaszinó 10 zsidó vallású férfi mellett 35 kitért, illetve zsidó származású tagot vett fel, az Országos Kaszinónak 1913-ban körülbelül 36, a Park Klubnak az 1900-as években legalább 20 áttért vagy áttért szülő(k)től származó tagja volt.

A sikeres integráció szintűgy egyértelmű jeleként értékelhető a hagyományos elitbe való beházasodás. Megkockáztatnánk: szemben Németországgal, és amennyiben az anyagiak nem képeztek akadályt, Magyarországon kevés olyan kitért nagypolgári sarj akadt, aki ha akart, sem tudott magának régi nemesi vagy főrendi családból származó férjet vagy feleséget találni, vagy pontosabban: akinek (alkalmasint zsidó hiten maradt) apja nem volt képes ilyen partit összehozni.⁹³ Báró Wodianer Mór 1885-ben bekövetkezett halálakor egyetlen fia, ifj. Wodianer Albert még agglegény volt – aminthogy az is maradt. Három lánya viszont már megállapodott: Wodianer Anna gróf Ferri Lipót Károlyhoz, Gabriella gróf hidvégi Nemes Vincéhez ment feleségül, míg Borbálát a családi gyászjelentés lovag Wachtler Géza özvegyeként jegyezte fel.⁹⁴ A gyermekkorában katolikusnak keresztelt, 1867-ben apja révén magyar nemességet, 1895-ben báróságot kapott Harkányi Károly monostori Vörös Emíliával 1861-ben kötött házasságából két fiú és egy lány született. Harkányi András, a közeletben Andor 1900-ban körösszegi és adorjáni gróf Csáky Mária Iphigénia, a volt vallás- és közoktatásügyi miniszter gróf Csáky Albin főrendiházi elnök és gróf Bolza Anna lányát vette feleségül, a borsodi főispán Miklós Gyulától elvált Harkányi Mária 1903-ban gróf Cziráky Jánossal kelt egybe, míg Harkányi Béla 1908-ban Hieronymi Blankát vezette oltárhoz, akinek apja, Hieronymi Károly polgári származását kompenzálta, hogy ekkor már két különböző miniszteri posztot is betöltött.⁹⁵ Az 1844-ben a nemesi családból származó Gratze Amáliát nőül vevő Biedermann Simonnal és öccsével, a lányaival 1856-ban Bécsben katolizált Biedermann Gusztávval is találkoztunk már. Biedermann Simon gyermekei közül egy fia és egy lánya régi nemesi vagy arisztokrata családokba házasodtak, Leontine például Guillaume Morin de Banneville márk, Gaston Morin de Banneville svájci, vatikáni és bécsi nagykövet, majd francia külügyminiszter fiának lett a felesége. Két másik fia zsidó nagypolgár családok kitért lányaival lépett házasságra, de tekintve e házasságok vagyoni szempontból roppant előnyös mivoltát, a döntés valószínűleg nem „jobb híján” született. A családi bankházat tovább vivő, 1903-ban osztrák báró Róbert Simon 1877-ben a zsidó hitű, 1869-ben podhrágyi előnévvel nemesített és dúsgazdag nagyiparos Popper Lipót kitért

91 Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 228.

92 Molnár Ferenc: *Disznótör a Lipótvárosban*, i. m. 199, 200, 242–243. Az írás először a *Pesti Napló* 1907. január 22–31-i számaiban jelent meg. 1907. október 17-én a Modern Színház Cabaret orfeumi darabként is előadta, *Pesti életkép* alcímmel. Külön füzetként első ízben a *Mozgó Könyvtár* kiadásában 1908-ban jelent meg, a magyar kiadást nem sokára egy német változat is követte, *Eine Schweineschlacht in der Leopoldstadt* címmel. Ld. Molnár Gál Péter: Molnár Ferenc ismeretlen színdarabjai II. *Mozgó Világ*, 29. évf. 2003, 9. sz. 124–128.; Alpár Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1901–1944*, i. m. 45.

93 A német zsidó konvertiták roppant limitált beházasodási esélyeire ld. Werner E. Mosse: *Problems and Limits of Assimilation*. Hermann and Paul Wallich 1833–1938. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 33. évf. 1988, 43–65.

94 OSZK, gyászjelentések: FM8/35797/569: Kapriorai báró Wodianer Mór.

95 Budapest IX. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1900. márc. 14.; Budapest VI. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1903. júl. 6.; Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1908. okt. 8.; Szerencs János szerk.: *A főrendiház évkönyve*. III. évfolyam. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1907, 528.

lányát, Adolfine Amalie-t vette el, míg az 1902-ben magyar báróságot kapott Rudolf 1889-től Elsa von Bleichrödert tudhatta hitveséül, a zsidó vallásban maradt Gerson Bleichröder európai hírű berlini bankár egyetlen lányát, aki a házasság előtt egy évvel vált el első férjétől, egy sziléziai arisztokratától. Bátyjával ellentétben, Biedermann Gusztáv mind a négy lányát arisztokratahoz adta. A korábban már említett Biedermann Sarolta báró Fejérváry Géza, Alexandrina gróf Felix von Brusselle-Schaubeck, Anna először Eugène Thavonat von Tavon báró, majd gróf Viktor von Schaffgotsch, míg Olga Henry Antoine Charles Louis de Puysieux gróf felesége lett.⁹⁶ Az integráció ez esetben immár nem is annyira a magyar, mint inkább az európai felső tízezer felé irányult, mégpedig sikerrel.

E több nemzedéken átívelő folyamat során előfordult, hogy egyeseket bántóan szembesítettek származásukkal. Földes Bélát 1895-ben beválasztották az Országos Kaszinóba, feleségével, Holländer Annával együtt ugyanebben az évben a Park Klubba is felvételt nyert, sőt 1900-ban annak férfi-választmányában is helyet foglalt, Lívia nevű lányát Mikszáth Kálmán fiához, ifj. Mikszáth Kálmánhoz adta feleségül, de a margitszigeti „szigorúan dzsentri” Tenisz Klub minden erőfeszítése dacára zárva maradt előtte.⁹⁷ Az 1913-ban még zsidó hitűként báróságot kapott végvári Neuman Dániel aradi gyáros egyetlen lánya, Neuman Margit 1906-ban immár katolikusként ment hozzá a jeles teniszbajnok báró Dániel Tiborhoz, majd 1910-ben felvételét kérte a Park Klubba.⁹⁸ A választás kisebb botrányba fulladt: „A club tagjainak egy része”, írta *Az Est*, „ellenezte báró Dániel Tibornénak a felvételét, akit pedig gróf Szapáry és a Club tekintélyes, idősebb mágnástagjai is igen szívesen láttak a Park-Clubban, mert született Neumann Margit a neve.”⁹⁹ Dániel Tibornét a klub női választmánya végül beválasztotta, de Szapáry Pál „szívére vette a fiatalabb mágnások agitációját” és lemondott igazgatói tisztségéről. A napilap munkatársának a férj is nyilatkozott: „Igen kellemetlenül érint a dolog”, jelentette ki báró Dániel Tibor, „már azért is, mert gróf Szapáry Pálnak kellemetlen. Sajnálom, hogy a Park-Club fiatalabb tagjai között vannak, akiket még 1910-ben is az antiszemitizmus és más ilyen dolgok irányítanak.”¹⁰⁰ A napilap másnapi számának egy rövid híréből az olvasók azt is megtudhatták, hogy báró Dániel Tibornét az ügy roppant mód felzaklatta, hozzátartozóin és

legjobb barátnein kívül nem fogadott senkit, napok óta ki sem mozdult szobájából, ágynak dőlt.¹⁰¹ 1972-ben kiadott könyvében a századforduló társadalmi viszonyai kapcsán Ignótus Pál elbeszélte egy kitért zsidó ismerőse esetét, akinek a pesti „gentry” estélyeken megismert feleségével való házasságát követően az új rokonság finoman tudtára adta: a felesége továbbra is szívesen látott vendég a megyebálon, de ami az amúgy földbirtokos, volt képviselő és párbajhős férjet illeti, úgy volna illő, ha ilyen alkalmakkor közéleti feladataira hivatkozva tartózkodna a megjelenéstől.¹⁰² A bécsi közös külügyminisztériumban az 1910-es évek elején magas beosztásban dolgozó gróf Nemes Albertről, a balkáni ügyosztály vezetőjéről egyes kollégái nem mulasztották el megemlíteni, hogy külseje elárulja „származását”, ami a születésétől fogva keresztény Wodianer Gabriella és gróf Nemes Vince fia esetében abban merült ki, hogy anyai ágon a mintegy háromnegyed évszázaddal korábban katolizált Wodianer Mór unokája volt.¹⁰³

De megint csak azt mondanánk: elszenvedőiket e sérelmek, már ha Dániel Tibornéhez hasonlóan nem voltak híján minden realitásérzéknek, aligha érthették teljesen váratlanul. Ami viszont a közvetlen, belátható időn belül elérendő célt illeti, a kaszinói tagságot, a bárói címet, a nemesi vagy arisztokrata családokba történő beházasodást a keresztény hit felvétele meghozta. Ráadásul, ha a maradéktalan társadalmi elfogadottság általában többnemzedéknyi és olykor talán keserves folyamatnak bizonyult is, az integráció, legalábbis formális szinten, többeknél már az 1880-as években megvalósult. Az ismeretlen időpontban katolikussá lett id. Wodianer Albert, az 1841-ben református hitre tért Wodianer Sámuel fia és az 1834 előtt katolizált Wodianer Mór öccse ez utóbbiakkal együtt 1844-ben kapta meg a magyar nemességet, egy évvel később már a Nemzeti Kaszinó tagja.¹⁰⁴ 1853-ban nemesi családból házasodott, felesége borosjenői Atzél Zsófia.¹⁰⁵ Bár a pesti Wodianer céget 1851-ben öröklő Albert jelentős szerepet játszott a hiteléletben, gazdasági pályája nem vetekedett fivére pályafutásával, jelentős összegeket adományozott viszont egyházi célokra, feltehetően ennek köszönhető, hogy 1870-ben megkapta az egyik legnagyobb pápai kitüntetést, a Szent Gergely-rend középkeresztjét.¹⁰⁶ Amikor 1886-ban, vagyis a főrendiház reformja után Tisza Kálmán a bárósággal együtt megkérte számára az uralkodótól a főnemesi rangtól immár független, külön uralkodói kegyként adományozott örökös főrendiházi tagság

96 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 52–55.; William D. Godsey Jr.: *The Nobility, Jewish Assimilation, and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era*. In: *Austrian History Yearbook*. XXVII. 1996, 178–179.; Fritz Stern: *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire*. New York, Alfred A. Knopf, 1977, 492. Kempelen adatait az internetes genealógiai adatbázisok segítségével egészítettük ki, illetve javítottuk.

97 *Az Országos Kaszinó évi jelentése az 1895. évről*. Bp., Budapesti Hírlap Nyomdája, 1896, 21.; *A Park Club évkönyve 1900*, i. m.; Budapest IX. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1913. márc. 9.; Kun Andor: *A parlament közigazdászai*. Földes Béla, i. m. 390–391.

98 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 104–105.; Bárósítás. *Egyenlőség*, 1913. okt. 12. 11.

99. A Park-Club és a Lipótváros. *Az Est*, 1910. máj. 4. 3.

100 Uo.

101 A Park-Club mozgalma, i. m. 6.

102 Paul Ignótus: *Hungary*. London, Ernest Benn Limited, 1972, 97–98. Ignótus Pál nem sokkal 1919. augusztus 1. előtt, 18 éves korában tért át a református hitre. Ld. Ignótus Pál: *Csipkerózsika. Budapesti és londoni emlékek*. (1947–1948) Bp., Múzsák, 1989, 30.

103 William D. Godsey Jr.: *The Nobility, Jewish Assimilation, and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era*, i. m. 161.

104 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1845*, 56.

105 OSZK, gyászjelentések, FM8/35797/569: kapriarai idősb báró Wodianer Albert.

106 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 164–166.; Gyömrei Sándor: *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig*, i. m. 253.

jogát, miniszterelnöki előterjesztésében külön hangsúlyozta, miszerint Wodianer Albert „főnemesi körökben köztiszteletnek örvend”.¹⁰⁷

A főrendiház 1885-ös reformját követően bárói címben részesült zsidó vallású, illetve származású családok közül id. Wodianer Alberten kívül csak a Harkányi fivérek és Orosdy Fülöp, vagyis csak kikeresztelkedett zsidók kaptak örökös jogú főrendiházi tagságot,¹⁰⁸ a zsidó felekezetüként báróvá lett családok a némileg lenéző köznyelvi kifejezés szerint csupán „papírbáróknak” tekintettek.¹⁰⁹ A Nemzeti Kaszinóba 1850-ben bevásárolt Koppély/Harkányi Frigyes 1858-ban báró Podmaniczky Zsuzsannát vette feleségül, derekasan ellenállva menyasszonya családja unszolásának, hogy a katolikus vallásról térjen át jövődöbelje evangélikus hitére.¹¹⁰ Az apja révén 1867-ben magyar nemessé lett és családjával nevét Harkányivá változtató Frigyes 1870-ben egy időközi választáson, egyesek szerint meg nem engedhető eszközöket is bevetve bejutott az országgyűlésbe,¹¹¹ amelynek Deák-, majd szabadelvű pártként 1895-ig folyamatosan tagja maradt, ekkor bátyjával, Károllyal megkapta a bárói rangot, vele a főrendiház örökös tagsági jogát, így lemondott országgyűlési mandátumáról. A „többszörösen milliomos”, mintaszerűen kezelt földbirtokokkal rendelkező Harkányi család feje, írta 1886-ban *A budapesti társaság* című könyv szerzője, „európai műveltségű gentleman, a ki családi összekötetésénél fogva már alkotmányos életünk újra megnyílt előtt is otthonos volt a highlife köreiben. Fivérével, Harkányi Károly országos képviselővel nagy házat visznek, melyet a highlife és gentry tagjai egyaránt előszeretettel látogatnak.”¹¹² A Mikszáth szavaival „udvarias, élénk, kedves és szolgálatkész” Harkányi Frigyest 1890-ben az Országos Kaszinó, majd 1893-ban, vagyis már a kezdetek kezdetén a Park Klub is tagjává választotta, 1900-ban ez utóbbi férfiválasztmányában is helyet foglalt.¹¹³

Míg az üzleti életben aktív maradt Harkányi Frigyest *A Budapesti társaság* szerzője a „Pénzvilág” jelesei közé sorolta, Korányi Frigyes az említésre került konvertiták, illetve gyermekeik közül egyedülként immár a „High-

107 Tóth-Barbalics Veronika: Vigyázó, Harkányi, Zeleni és társaik – 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In: Gergely Jenő főszerk.: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Tanulmányok*. Bp., ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2010, 80.

108 Wodianer Albert és Harkányi Frigyes, illetve Károly az örökös főrendiházi tagságot bárósításukkal egyidejűleg kapták meg, Orosdy Fülöp hat évvel 1905-ben történt bárósítása után. Tóth-Barbalics Veronika: Vigyázó, Harkányi, Zeleni és társaik, i. m. 79–81.; Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában, i. m. 1233.

109 Püski Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.) *Korunk*, 19. évf. 2008, 9. sz. 86.

110 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1850*, 14.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 144.; Székács József emlékiratai. É. n. [1873 után], 99. f. MTA Kt. Ms 10.653/1.

111 Szabó Dániel: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Gyáni Gábor szerk.: *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Bp., Városháza, 1998, 48.

112 *A budapesti társaság*, i. m. 450.

113. Mikszáth Kálmán: *Új Zrínyiász*. (1898) Bp., Révai Testvérek, 1910, 176.; *Az Országos Kaszinó évi jelentése az 1890-ik évről*. Bp., Athenaeum, 1891, 27.; *A Park Club évkönyve 1900*, i. m. 14–15.

life. – Gentry. Felsőbb honorátorok” között foglalt helyet.¹¹⁴ Korányi Frigyes 1860-ban vette feleségül a református tolcsvai Bónis Malvint, Bónis Sámuel Szabolcs megyei középbirtokos, 1849-es államtitkár, országgyűlési képviselő és a Kúria legfőbb ítélőszéki osztályának tanácselnöke lányát. Amint írta a genealógus Kempelen Béla: „Ez a házasság akkor nagy feltűnést keltett meggyeszte. Az ősrégi nemes Bónis család egy leánytagjának házassága a kikeresztelkedett zsidóval! Hozzá még kevésbé rá Bónis Sámuel másik lányát, Bónis Máriát is egy Korányi, és pedig Korányi Frigyes fivére, Korányi Adolf (1829–1889) ügyvéd vette nőül (1866). Azonban mindkét házasság tartós és szerencsés volt.”¹¹⁵ Ami a Nemzeti Kaszinóba már 1866-ban, az Országos Kaszinóba 1883-ban, vagyis alapításakor felvett,¹¹⁶ 1884-ben magyar nemességet, majd 1908-ban báróságot kapott Frigyest illeti, e szerencse társasági életében is megmutatkozott. „Dr. Korányi Frigyes, a főváros legtekintélyesebb belgyógyászati kitűnősége szintén igen díszes salont tart”, olvashatjuk *A budapesti társaságban*, „a melyben gyakran megfordulnak nemcsak az úgynevezett gentryből, de a highlifeből is.”¹¹⁷

Mondhatnánk persze, hogy id. Wodianer Albert, Harkányi Frigyes és Korányi Frigyes már a reformkorban, az utóbbi kettő ráadásul még gyermekkorban lett kereszténnyé, így az 1880-as évekre zsidó múltjuk, ha nem is mérült feledésbe, mégis régebbi keletűnek számított. Az 1894 végén, illetve 1896 nyarán katolizált Königswarter Hermannról és Léway Henrikről ez nem volt elmondható, ettől függetlenül az arisztokrácia társasági lapja, a *Szalon Újság* mindkettejüknek szentelt méltató cikkeket. „Königswarter Hermann gavalér a legmesszebb menő értelemben”, írta a lap 1900-ban a válófélben levő báróról, aki volt nejének, Blaskovich Melániának évi 50 000 forint tartásdíjat ajánlott. A cikk egy kurta mondattal félreseperte az „angol lány”-ról és más romantikus históriáról szóló, „többé-kevésbé” légből kapott pletykákat, majd méltánylóan említette: Königswarter olykor különvonatot rendel, hogy Bécsből leruccanjon Nagyváradra meglátogatni rajongva szeretett fiát, és több Bihar megyei nemesi családból származó ifjúnak kifizette adósságát, „hogy az ne legyen gát további hivatalos előmenetelökben”.¹¹⁸ Léway Henrikről a *Szalon Újság* több ízben is közölt cikket, beszámolván a táplányi birtokán épi-

114 A szerző „highlife” alatt az arisztokráciát, „gentry” alatt az előkelő földbirtokos nemességet értette. A könyv fejezetei: „Az udvar”; „A kormány és az országgyűlés”; „Az akadémia”; „Highlife. – Gentry. Felsőbb honorátorok”; „Pénzvilág”; „Írók, művészek, tanárok”; „A nők”; „Az ifjúság”.

115 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 123–124.

116 *A nemzeti kaszinó évkönyve 1866*, 20.; *Az Országos Kaszinó évi jelentése az 1883-ik évről*, i. m. 26.

117 *A budapesti társaság*, i. m. 427. Korányiról a szerző már az Akadémiáról szóló fejezetben megemlékezett, itt is megjegyezte: „Vendégszerető háza előkelő helyet foglal el a főváros társasági életében.” Uo. 340.

118 D'Artagnan [Vay Sarolta]: Válopörök hajdan és most. *Szalon Újság*, 1900. december, 13–14.

tett, a megyés püspök által felszentelendő kápolnáról, vagy hosszú cikkben bemutatva a „fejedelmi pompával és kényelemmel berendezett” kastélyát.¹¹⁹

Ami végül a zsidó nagypolgárság kitért tagjai mellett, illetve velük együtt a keresztény vallásra tért anoním tömegeket illeti, a zsidók áttérésére vonatkozó hivatalos statisztika úgyszintén arra utal, hogy az első világháború kitörését megelőző közel két évtized során az áttért zsidók elsöprő többsége számára a felekezetváltás mindent összevetve több előnnyel járt, mint hátránnyal – ellenkező esetben ugyanis nagyobb számban tértek volna vissza a zsidó felekezet kötelékébe, amit 1896-tól megtehettek. A Magyar statisztikai évkönyv éves kimutatásai 1897-től az izraelita felekezetre áttérteken belül a „visszatérők” számát is megadták. 1897 és 1914 között 8232 izraelita tért át valamelyik keresztény vallásra, ugyanezen időszakban 496 zsidó konvertita lépett vissza eredeti felekezetébe. A két számadat összevetésének pertinenciáját persze csökkenti, hogy a visszatérők közül nem tudjuk, hányan voltak azok, akik már 1897 előtt keresztelkedtek meg (aminthogy azt sem tudjuk, hogy a később visszatértek közül hányan tértek át ebben az időszakban), mindenesetre e 496 „visszatérő” az 8232 áttért zsidó csupán 6,0%-át teszi ki. Az arány önmagáért beszél.

Azokon kívül, akik áttérésüktől zsidó származásuk teljes feledésbe merülését remélték, illetve akiknek benső útkeresésükre a vallásváltás még átmeneti gyógyírt sem hozott, az áttérés két esetben nem bizonyult eredményesnek. Mindazok, akik Litván György kifejezésével „nem zsidóként, hanem magyar vagy éppenséggel keresztény magyarrá lett értelmiségiként kívántak a nemzeti értelmiséghez szólni”,¹²⁰ de korának hivatalos liberalizmusát képviselő, ha kell kritikus, ám a rendszert elfogadó, azt belülről bíráló Falk Miksával szemben szavukat a dualizmus kori politikai és társadalmi berendezkedés radikális kritikájára használták, ha előbb nem, akkor 1919 után végérvényesen megtapasztalhatták áttérésük hiábavalóságát.

A felekezetváltás végül úgyszintén eredménytelennek mutatkozott azok esetében, akik, hogy roppant nyersen szóljunk, nem haltak meg kellő időben. Az ügyvéd Fellner Frigyes 32 éves korában, 1903 áprilisában jelentette be kitérését a PIIH rabbihivatalában.¹²¹ A következő évben az immár református ügyvéd a budapesti tudományegyetem jogi karának magántanára, 1909-től az Institut International de Statistique rendes tagja, ülésein a magyar kormány képviselője, 1914-ben címzetes nyilvános rendkívüli, 1919. december 30-tól a közgazdasági karon nyilvános rendes egyetemi tanár, 1921–1922-ben a közgazdasági kar dékánja, az MTA 1915-ben levelező, majd 1936-ban rendes tagja, 1934–1935-ben a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem prorektora, az

119 Krónika. *Szalón Újság*, 1901. jan. 10. 16.; A táplányi kastély. Báró Lévy Henrik. *Szalón Újság*, 1901. jún. 30. 8–10.

120 Litván György: Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban, i. m. 313.

121 MZsL, TB. B/67.

egyetem küldöttjeként a felsőház 1927-től pót-, 1938-tól 1941-ig rendes tagja. 1944. március 19-én a bevonuló németek letartóztatták és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahol 1945. február 13-án éhen halt.¹²² A már több ízben említett, 1879-ben katolizált Földes Béla a budapesti tudományegyetem jogi karának 1882-ben lett nyilvános rendkívüli, 1889-ben nyilvános rendes tanára, 1896–1897-ben, majd 1912–1913-ban a jogi kar dékánja, 1917–1918-ban megválasztott rektora, az MTA 1893-ban levelező, 1901-ben rendes tagja, 1905-től 1917-ig országgyűlési képviselő, 1917. augusztus 18-tól 1918. május 8-ig az átmenetgazdasági teendők átvételével megbízott tárca nélküli miniszter, 1918-ban császári és királyi belső titkos tanácsos. 1945. január 18-án a budapesti gettóban, a gettó felszabadítása napján halt éhen, 97. életévében.¹²³

2. ÚJ KERESZTÉNYEK ÉS ZSIDÓ MÚLTJUK

A keresztség felvételét egyes zsidóknál hosszú, olykor lelkiileg megterhelő út előzte meg, másokat érzelmileg hidegen hagyott, nominális zsidóból nominális keresztényekké váltak. Áttérésükkel egyesek egy olyan vallást hagytak el, amelyhez egykor kötődtek, és egy olyan közösséget, amellyel egykor azonosultak, mások nem hagytak el semmit, mert nem volt mit elhagyniuk. Mivel azonban a társadalom, amelyben éltek, származásukat számon tartotta, és őket valamilyen szinten továbbra is a zsidók közé sorolta, a vallásváltás azoknál sem jelentett e tekintetben végső pontot, akiknél érzelmileg nem képezett jelentős cezúrát. Ha akarta, ha nem, zsidó múltját egy konvertita sem törölhetette ki, valamit mindenkinek kezdenie kellett vele. Ki hogyan viszonyult hozzá, ki mit kezdett ezzel az olykor számtalan gyermekkori-fiatalkori emlékekkel átitatott, olykor csupán a társadalom által reá aggatott múlttal, erről szól ez az alfejezet.

A hírlapíró, szerkesztő, majd 1898-tól a Magyar Távirati Irodát vezető Radó Sámuel a zsidó felekezeti életben nem vett részt, de publicisztikai írásaiiban több ízben foglalkozott az áttérés kérdésével. Egy hírlapi tárcaként 1910-ben, kötetben két évvel később megjelent „levélben” egy, az áttérés küszöbén álló imaginárius ismerősenek szolgáltat jó tanácsokkal élete új szakaszának hajnalán. „Te a kitérés folytán nem lettél keresztény, te kikeresztelkedett zsidó maradsz!”, szögezte le kiindulópontként. Mit tehetett mégis ismerőse, hogy e

122 A lexikonokon kívül ld. Fellner Frigyes. *A Pénzügyvilág*, 4. évf. 1914, 29. sz. 889.; Haefler István: *Országgyűlési almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről*. Bp., Szerkesztő kiadása, 1940, 523–525.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 46–47.

123 Uo. 53–55.

„kellemetlen tény”, amennyire csak lehet, elfeledtesse? Először is meg kellett szakítania az érintkezést volt hitsorsosaival. Ha szakmai életében ezt nem engedhette meg magának, legalább arról kellett gondoskodnia, hogy családját kiemelje a „szociális ghetto”-ból: költözködés, új kerület, az új társaság szigorú megválogatása. „Legjobb, ha zsidó általában át nem lépi házad küszöbét.” Kiskorú gyermekei nevelésében is azonnali változtatás szükségeltetett: „a temperamentum és a faji jelleg” kiirtását leginkább az „erősen klerikális szellemenben” való nevelés biztosíthatta. „Legjobb, ha egy jezsuita pátert veszel a házadhoz.” Ami társadalmi szerepvállalását illette, lagymatag liberalizmusa ellenére „egy kis klerikalizmustól” nem szabadott visszariadnia, a zsidók térítésén fáradozó missziók anyagi támogatása klasszikus megoldásként kínálta magát. Maradt a legkényesebb pont, viselkedése a társaságban: „Tapintattal kell viselkedned. Sok neofita ordító antiszemitizmussal akarja pozícióját megjavítani. Kérlek, ettől tartózkodjál. Légy régi hitsorsosaidal szemben hűvös és udvariasan visszautasító! De egy hajszállal se menj tovább! Ez nem úri dolog. Előállhatnak olyan helyzetek, a hol csak a legnagyobb körültekintéssel kerülheted ki a blamázt. Ha például a vérváddal hozakodnak elő előtted, óvakodjál izgatni és szidalmazni. Elég, ha sajnálkozó és melankolikus hangon ezt mondod: »A vidéki zsidók fanatizmusa hihetetlen!« Ez pompás formula.”¹²⁴ Radó már korábbi írásaiban úgy vélte, e visszafogottságra az áttért zsidók közül kevesen mutattak képességet. Egyszer úgy ítélte, számosan eleve „az által iparkodnak eredetüket alaposan elfelejtetni, hogy tüzes antiszemitékké leszenek”, máskor úgy látta, az antiszemitizmus későbbi fejlemény: az áttérés önmagában nem hozza meg a társadalmi befogadást, „erre az ipse egy lépéssel tovább megy és a tüzes antiszemitizmus hímes mezejére lép”.¹²⁵

Meglátását kortársainak zöme osztotta, felekezeti hovatartozástól függetlenül. Az előfutár szerepét Ormody Bertalan töltötte be: a *Regélő*-ben 1866-ban megjelent, a forradalom idején játszódó elbeszélésében a pesti zsidókat fosztogató csőcseléknek Hiripi István szenvedélyes antiszemita beszédet tart, mígnem a forradalmi hevületű orvos, Holdzberg Sándor lerántja róla a leplet: „Nem Hiripi István a neved, hanem Krampeslez Itzig, nyomorult czudar hitehagyott!”¹²⁶ A konvertiták zsidó múltjuk iránti hozzáállásáról a kortárs vélemények az 1880-as évektől sokasodtak meg, de meglepően egyhangúak maradtak: a konvertita származása eltussolására törekedett, ez pedig gyakran zsidózásra készítette. Ifjabb Ábrányi Kornél 1881-ben megjelent regényében az új nemes és új keresztény Rózsay Félix fia születésekor „csak egy dologgal volt tisztában: azzal, hogy fiából olyan embert farag, a kire senki se mondhatta el, hogy vérében egy csepp zsidó vér is maradt”.¹²⁷

124 Radó Sámuel: Két levél, i. m. 233–235.

125 Radó Sámuel: Disraeli és a zsidók. In: *Politikai olvasókönyv*. Bp., Franklin-Társulat, 1907, 307.; Radó Sámuel: A snob. In: *Népies politika*. Bp., Franklin-Társulat, 1910, 134–135.

126. Ormody Bertalan: Zsidó arisztokrácia. *Regélő*, 1866. júl. 15. 43.

127 Ifj. Ábrányi Kornél: *Régi és új nemesek*, i. m. 92.

Tolnai Lajos egy évvel későbbi regényének minden tekintetben aljas főhőse, a galíciai zsidóból a regény végére báróvá lett Schwindler Gusztáv nem-hogy letagadja származását, de egyenesen „igen ősi, magas” rokonságával dicsekszik.¹²⁸ A Rutilus álnéven író Szigetvári Iván 1894-ben mintegy mellékesen jegyezte meg, a zsidót mindenki szidja, „még az is szidja, aki zsidó volt, mert ezzel akarja eltakarni azt a születésbeli »hibát«”.¹²⁹ Ezt tette Csiky Gergely 1890-ben megjelent regényének egyik szereplője, az apai vagyont elherdáló Atlasz Manó, aki azon, amúgy meghíúsuló törekvésében, hogy országgyűlési képviselővé választásában származása ne hátráltassa, jobban szidta a zsidókat, „mint a legdühödtebb antiszemita”.¹³⁰ Míg 1903-ban gróf Zay Miklós csupán annak a kijelentéséig ment, miszerint „nem hagytuk még el amaz állapotot, midőn a zsidóból lett keresztény úr nem szereti ha származását hánytorgatják”,¹³¹ két évvel korábban Kozma Andor a volt hitsorsosai ellen forduló konvertitát már közismert típusként emlegette. „Ki ne tudná”, írta a *Budapesti Szemlé*-ben, „hogy a kereszténységre tért zsidók közül igen sok a renegátok túlbuzgalmával szokott az antiszemitizmusban kitérni”.¹³² Az antiszemitává vedlett új keresztény kliséje a következő években Molnár Ferenc, Ambrus Zoltán vagy Farkas Pál humoros írásaiban is megjelent,¹³³ kiegészítve a kitérése után zsidó közegével szakító, vagyis immár sem a Gerbeaud-ba, sem a Royalba, sem a Hangliba nem járó, a „zsidó vallásból” már csak a „filharmonikus koncerteket” megtartó sznobok, illetve az immár nem is a magyar, hanem az angol arisztokráciát majmoló, ennek megfelelően anglikán vallásra tért dendik kifigurázásával.¹³⁴

Összetettebb képpel alig találkozunk. Az egyik kivétel Tábori Róbert *Megfagyott pezsgő* címmel 1899-ben megjelent regénye. A 19 éves korában katolizált Lóránd János építési vállalkozó, majd bankár buzgó katolikussá válik, az antiszemitizmussal is kokettál, a képviselő-választáson néppárti programmal szeretne fellépni és kiborul, amikor lánya kezét egy zsidó hitű festő kéri meg, ám mivel alapvetően jószívű, áldását adja a házasságra, minekutána svábhgyi villája falain a mártírképek sorban eltűnnek, hogy helyükre olyan festmények kerüljenek, „melyekben bizonyos ó-testamentomi irány volt felis-

128 Tolnai Lajos: *A báróné ténsasszony*, i. m. I. 75.

129 Rutilus [Szigetvári Iván]: *A mi szabadelvűségünk*, i. m. 238.

130 Csiky Gergely: *Az Atlasz család*, i. m. 542.

131 Zay Miklós: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 961.

132 Kozma Andor: *Az antiszemitizmus lényege*, i. m. 186.

133 Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 165–166.; Ambrus Zoltán: *Berzsenyi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről*. (1902) Bp., Révai Testvérek, 1906, 85, 192.; [Farkas Pál]: *Egy önkéntes naplója. Második félév. Az üteg*. Bp., Singer és Wolfner, 1911, 39–47. Az antiszemitává lett konvertita figurája Farkasnak egy komolyabb regényében is felbukkant. Ld. Farkas Pál: *Egy tanár jegyzetei*. Bp., Singer és Wolfner, 1917, 34–35.

134 Bródy Miksa – Tábori Kornél – Szomaházy István: *Börzehumor*, i. m. 17.; Herczeg Ferenc: *Andor és András*, i. m. 64.; [Weiner István:] *A faj angol. Reflektor*, 1907. máj. 11. 7–8.; Weiner István kupléja azonos címmel újraközölve in: Hervay Frigyes szerk.: *Magyar Kabaret*. Gyoma, Kner Izidor, 1910, 156–157.

merhető”, magyarul és a gyengébbek kedvéért: „János úr egy kicsit visszafelé fejlődött.”¹³⁵ Az egyetlen korabeli fikciós mű, amelyben a vagyonos kikeresztelkedett zsidó figurája mentesnek mutatkozott minden negatív vonástól, így persze az antiszemitizmustól, Bródy Sándor 1914-ben bemutatott *Tímár Liza*-jának apja. A pályáját házalóként kezdő, meggazdagodott, majd nemességet szerzett búzakereskedő feleségével és lányával már a színdarab eseményei előtt megkeresztelkedett, bár e lépésre nehezen vitte a szíve: „A kedvedért tettem”, mondja lányának, „a kedvem ellen. Az anyád azt mondta, hogy véged, ha nem adunk be a Sacré Coeurbe. Ennek az kell. A kikeresztelkedést mutatja. Jó, de nekem is jó lett volna, hogy ott nyugodjak, abban a temetőben, ahol az anyám.” Ha felekezetét elhagyta, kereskedő mivoltához dacosan és tüntetőleg ragaszkodik, lányát és feleségét, akinek ájtatoskodását kineveti és akinek katolikus jótékonykodása idegesíti, előszeretettel emlékezteti, hogy fiatalokrában jesivába is járt, a lánya kezére pályázó elszegényedett arisztokratákat, amint a kegyeik után ácsingózást megveti, lányát egy hozzá hasonló „self-mademan”-hez szeretné hozzáadni, mégpedig zsidóhoz, bár az nem derül ki, hogy ezalatt felekezetet, avagy származást ért, mivel csak annyit mond: „kell, hogy az a mi fajtánk, a te fajtád, az én fajtám legyen.”¹³⁶

A zsidó felekezeti kiadványokban a kitért zsidó ábrázolása, amely részben azt a célt szolgálta, hogy a gyermekeik (törvénytelen) megkereszteltetését fontolgató (vagyonos) szülőket e gondolattól eltántorítsa, még egyszerűbbnek mutatkozott: az ősei hitét és övéit elhagyó, önérdekből és őszintétlenül megkeresztelkedett zsidó áttérésével önmagát is megtagadta, így óhatatlanul lelki ronccsá vált, aki származása reménytelen takargatása érdekében elkerülhetetlenül volt közössége ellen fordult. Ha saját maga nem, gyermekei egészen biztosan. „Az ily kereszténynyé vedlett zsidó”, fejtegette Szabolcsi Miksa 1901-ben, „igazán szánalomra méltó ember, kinek örökös törekvése, hogy bebizonyítsa az embereknek, hogy ő nem az, aki; önmagát meg arra bírja, hogy úgy szólván kibújék önmagából. [...] Tudja, hogy a keresztény zsidónak nézi, még akkor is, ha elég elvetemedett, hogy keresztény voltát bizonyítandó, az antiszemitát adja. Tudja, hogy zsidó is, a keresztény is, csak vigyázva beszél előtte, akár zsidóról, akár keresztényről nyilatkozik és tudja, hogy nem hisznek neki, akár zsidóról, akár keresztényről nyilatkozik, akár zsidó, akár keresztény előtt. Hogy tényleg micsoda, azt tulajdonképpen önmaga sem tudja. [...] Ez a gyötrelmes lelkiállapot gyanakvó, elégedetlen, irigy és kimondhatatlanul boldogtalan emberré teszi a szerencsétlen felemás embert, ki csak egyetlen fajtájú ember társaságában érzi magát jól: más kikeresztelkedett zsidó társaságában, kivel rendesen sógorságba is lép, hogy legalább felesége, gyermeke előtt ne kelljen színlelnie és örökké rettegnie. [...] Egész élete vándorlás, alkalmazkodás, lelki nyugtalanság s főképpen énjének állandó eltagadása.”¹³⁷ A kitért zsidót, jelentette ki Mezey Ferenc

135 Tábory Róbert: *Megfagyott pezsgő*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1899], 118.

136 Bródy Sándor: *Tímár Liza*, i. m. 357, 365, 371.

137 Szabolcsi Miksa: A hitehagyás és a nevelőnéképző, i. m. 2.

a VI. Izraelita Községkerület 1903-as jelentésében, végzetes lépése „többnyire egészen a síríg tartó lelki konfliktus szánalmas áldozatává teszi”.¹³⁸ Mivel a neológ értelmiség erős meggyőződése volt, hogy a vagyonos családok az esetek többségében a keresztény társaság befogadására ácsingózó asszonyok hatására hajtották fejüket a keresztvíz alá, Szabolcsi Miksa külön kitért ez utóbbiak még férjeiknél is keserűbb sorsára: „Odaát valahogyan csak megtűrük a zsidó férfit”, írta egy 1908-ban megjelent könyvében, „de gyűlölik, reparálhatatlanul gyűlölik a zsidó nőt. Nem akarnak róla tudni akkor sem, ha hamis vallomással ajakán, kitért. Lenézik, kinézik és éreztetik vele megvetésüket, akármennyire megalázkodik.” Az eredmény nem maradhatott el: „Örökké álarcot visel és örökké azt hiszi, hogy vele szemben mások is álarcot viselnek. Örökké fél, örökké gyanakszik, örökké lenézettnek véli magát, örökké boldogtalan.” A konklúzió magától adódott: „Be sokkal boldogabb az önérzetes zsidó nő!”¹³⁹

Ami a kitért zsidó, de legalábbis leszármazottai antiszemitizmusát illette, ez alapvető törekvésének természetes folyamánya volt. Mivel a zsidók mellett kiállással a régebbi felekezetétől elhatárolódni igyekvő konvertita „rontja pozícióját”, írta Szabolcsi 1904-ben, „a keresztények előtt szívesen vezet antiszemitizmusban, mely neki takaró”.¹⁴⁰ Ha maga nem vált még antiszemitává, vélte Hajdu Miklós, fiát, „akit rettegve óv a zsidósághoz való tartozásának minden legcsekélyebb jelétől”, olyképpen neveli, hogy az minduntalan azt érezze: „mi nem vagyunk zsidók, nem, mi a zsidók gyűlölti vagyunk, megvetjük, leköpjük őket”.¹⁴¹ Akadtak ugyan kivételek, de ezek csak a szabályt erősítették. „A szabály pedig az”, szögezte le az *Egyenlőség* főszerkesztője, „hogy a kitért zsidó a zsidók ellenségeihez szegődik. [...] Ha azonnal nem válik antiszemitává a kitért, azzá lesz később; és ha esetleg még sem lesz azzá, gyermekei, unokái bizonyosan azokká válnak, ezt megszámlálhatatlan eset bizonyítja.”¹⁴² Az évek során a kitértnek e megítélése egyre szilárdabb dogmává rögzült. „Minden renegát – van reá elég bizonyítékunk – nem csak, hogy elszakad testvéreitől, de az első alkalommal elárulja őket”, jelentette ki 1911-ben az *Egyenlőség* egy álnevet használó szerzője, „a gyermekei pedig, hogy származásukat takargassák, már nyílt zsidógyűlölők”.¹⁴³

A közvélemény és a felekezeti lapok nyújtotta ábrázolás közös vonása nem csupán az antiszemitává lett kitért zsidó azon sztereotípiájában mutatkozott meg, amely a neológ értelmiség esetében nyilván táplálkozott a zsidók életét a

138 A hatodik községkerület gyűlése, i. m. 236.

139 Szabolcsi Miksa: Anya és leánya. In: *Az áldozat. Kor- és jellemkép*. Bp., „Jókai” Könyvnyomdai Műintézet, 1908, 30.

140 Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás), i. m. 4.

141 Hajdu Miklós: A neofiták lajstroma, i. m. 3.

142 Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás), i. m. 4–5.

143 Ivri: „Liga a renegátok ellen”. *Egyenlőség*, 1911. febr. 5., melléklet. 1. Az alkalmilag zsidózó, vagy megrögzött antiszemitává vált konvertita képét a felekezeti fikciós művekben is megtaláljuk, így a *Zsidó Lexikon* későbbi szerkesztőjének az *Egyenlőség* hasábjain 1908-ban, majd az év végén kötetben megjelent regényében. Ld. Ujvári Péter: *Az új keresztény*, i. m. 24, 117.

13. századi Nicholas Donintól a kora 16. századi Johannes Pfefferkornon át a 18. századi frankistákig valóban megkeserítő konvertiták emlékéből,¹⁴⁴ hanem abban is, hogy az ekképpen bemutatott új keresztények szinte kivétel nélkül a zsidóság vagyonosabb rétegeiből kerültek ki, vagyis a konvertitáknak messze nem képezték reprezentatív mintáját. Az önmeghasonlott konvertitáról 1901-ben közölt portréjában Szabolcsi Miksa ugyan megjegyezte, „a szegény ficzkóról, ki kitért, hogy keresztapja révén téli kabáthoz jusson, itt természetesen nincsen szó”,¹⁴⁵ de hogy ez utóbbi és hasonló helyzetű sorstársai miként viszonyultak zsidó múltjukhoz, illetve volt hitfeleikhez, arról már nem szólt.

Reprezentatív mintával mi sem szolgálhatunk. Az alábbi történetek, a több esetben egyetlen, illetve verifikálhatatlan momentumra szorítkozó, pár esetben hosszabb portrék azonban arról tanúskodnak, hogy a korabeli vélekedésekkel ellentétben az áttérésük után származásukat elfeledtetni igyekvő, volt hitsorsosaik körében új vallásuk buzgó apostolává váló vagy róluk elítélően nyilatkozó, velük szemben ellenségesen fellépő konvertitákkal szemben többen voltak olyanok, akik származásukat nem tagadták le, volt hitfeleiktől, akiket olykor szakmai életükben is támogattak, nem törekedtek társadalmilag szeparálódni, védelmükben a nyilvánosság előtt is kiálltak, a zsidókról, a zsidó vallásról pozitívan nyilatkoztak, vagy akár zsidónak vallották magukat.

Amint az áttéréshez vezető utak bemutatásában, itt is, sőt itt még inkább többnyire egy-egy izolált cselekedet, avagy nyilvános nyilatkozat értelmezésére vagyunk utalva, személyesebb vallomásokkal csak pár esetben rendelkezünk. Akadtak ugyan, akik áttérésüket követően volt hitfeleik vagy vallásuk iránti viszonyukról is nyilatkoztak, de olyan személyt, aki kifejezetten *mint áttért zsidó* vallott volna arról, hogy megkeresztelkedését követően milyen érzéseket táplált zsidó múltja iránt, korszakunkat illetően nem ismerünk.¹⁴⁶ Nagyrészt olyan személyekről szólunk, akiket a IV. fejezetben már bemutattunk, vagy akikről más fejezetekben már említést tettünk. Történetüket csak 1914-ig, legkésőbb 1919–1920-ig követjük nyomon, így a világháború kitörése előtti években áttért egyénekről, akiknek megkeresztelkedésük utáni élete már egy másik korszak más hatásai alatt folyt le, nem foglalkozunk, aminthogy az áttérésükkor és ezután külföldön élőkkel, így Beck Károllyal vagy Saphir Móríc Gottliebbal sem. Egy-egy esetben viszont olyan férfiakkal is szót ejtünk, akik

144 Jeremy Cohen: *Living Letters of the Law: Ideas of the Jew in Medieval Christianity*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1999, 317–334.; Uő: *The Mentality of the Medieval Jewish Apostate*: Peter Alfonsi, Hermann of Cologne, and Pablo Christiani. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 20–47.; Ellen Martin: *Die deutschen Schriften des Johannes Pfefferkorn. Zum Problem des Judenhasses und der Intoleranz in der Zeit der Vorreformation*. Göppingen, Kummerle, 1994.; Pawel Maciejko: *The Mixed Multitude: Jacob Frank and the Frankist Movement, 1755–1816*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2011.

145 Szabolcsi Miksa: *A hitelhagyás és a nevelőnőképző*, i. m. 2.

146 A Horthy-korra ld. az 1920-ban református vallásra tért Kulcsár István árnyaltságában, összetettségében párját ritkító visszaemlékezését. Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*, i. m.

gyermekkorukban, szüleik döntése eredményeképpen, vagyis nem saját elhatározásukból lettek megkeresztelve, illetve akiket már születésükkor megkereszteltek, mivel származásuk az ő döntéseiket, nézeteiket is befolyásolta.

Noha antiszemita konvertitákkal nem csak a korszakunkat megelőző évszázadok során találkozunk, hiszen a 19. századi Oroszországban a zsidók legradikálisabb nyilvános ellenségei között több ilyen is akadt, így az orosz történelem egyik legsikeresebb és legbefolyásosabb antiszemita iratát, *A Kahál könyvét* 1869-ben megjelentető Jakov/Jacob Brafman,¹⁴⁷ avagy hozzánk közelebb, a bécsi születésű, 1909-ben kitért korai náci, Arthur Trebitsch,¹⁴⁸ Magyarországon olyan zsidóról, aki áttérése után haláláig volt hitsorsosai denuncálásának szentelte volna életét, nincs tudomásunk.

A reformkor és a dualizmus időszaka messze legszenvedélyesebben zsidógyűlölő konvertitájának, az 1884. augusztus elején katolizált **Szterényi Bertalannak** antiszemita korszaka áttérése idején érte el tetőfokát, nem sokkal utána véget is ért. Augusztus végén indított *Újpest* című lapját még ezen eszmének szentelte, radikalizmusából ekkor még mit sem vesztett, sőt! A lap „a hazánkat megrontani és nemzetünket földönfutóvá tenni akaró, gyalázatos ügyletekkel a hatalmat magához ragadott zsidóság” elleni harcot tűzte zászlajára,¹⁴⁹ az „ocsmány és undok, őrzőgő törpe emberi fajzat”-nak titulált zsidóság elleni támadások hangneme a kor antiszemita sajtójához képest is páratlanul durvának mondható.¹⁵⁰ A zsidók, vélte a rabbi fia, „a föld felületéről kipusztítandók, kiirtandók”.¹⁵¹ Programadó cikkében Szterényi „az újpesti keresztény közönség és polgárság” támogatására számított,¹⁵² de ez elmaradt, bár a maga eszelős nemében a gyakran személyes jellegű híreket közlő hetilap szórakoztató olvasmányt nyújtott, elbeszélvén például, amint a szerkesztő a rákospalotai ligetben megejtett délutáni sétája során „egy csapat sóletot elfogyasztott zsidó Rükével találkozott”, akik, midőn elment „ezen hagyma parfümírozott leány falka” mellett, szitkokat és átkokat kiáltottak felé, „akár a talmudból olvastattak volna ki”.¹⁵³ Az újpesti hitközség vezetői által ellene indított becsületsértési perben négyhavi börtönre ítélt Szterényinek 1885 februárjában meg kellett válnia lapja szerkesztésétől,¹⁵⁴ amelyet sza-

147 Yohanan Petrovsky-Shtern: Brafman, Jakov Aleksandrovich. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, i. m. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Brafman_Jakov_Aleksandrovich).

148 Brigitte Hamann: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship*. Trans. Thomas Thornton. New York, Oxford University Press, 1999, 230–233.

149 Szterényi Bertalan: *A zsidók gyalázatos bosszú műve. Újpest*, 1884. aug. 31. 1.

150 *A zsidók reformálása. Újpest*, 1884. okt. 19. 3.

151 Szterényi Bertalan: *Az élő halottak. Újpest*, 1884. nov. 2. 2.

152 Szterényi Bertalan: *Lapunk programja! Újpest*, 1884. aug. 31. 1.

153 *Inzultáló zsidó nők. Újpest*, 1884. szept. 7. 4.

154 Palotay Ákos: *Az „Újpest” olvasóihoz. Újpest*, 1885. febr. 8. 1.; Uő: *Újpest mártírja. Újpest*, 1885. febr. 22. 1.

badulása után már hiába próbált fellendíteni, a hetilap utolsó száma május 31-én jelent meg, „miután lapunktól a nagy közönség a támogatást olyképpen megvonta, hogy a bejött előfizetések az eddig felmerült nyomdai költségeket sem fedezik”.¹⁵⁵

Ezt követően Szerényi neve legközelebb az 1890-es évek elején bukkan fel, mégpedig az 1880-as évekbeli antiszemita kirohanásaira anno egy szóval sem reagáló *Egyenlőség* hasábjain. Szerényi Bertalan, hozta hírül az *Egyenlőség* 1892 nyarán, beperelte Weisz Dánielt, a *Zsidó Híradó* című ortodox hetilap szerkesztőjét, amiért ez nem fizette ki a lapjába írt cikkeit. A hitetlenkedők számára az *Egyenlőség* közölte: a VI. kerületi járásbíróság levéltárában (Király utca 50., I. emelet, 4. ajtó) mindenki megtekintheti a perre vonatkozó, 1891/1414. szám alatt kelt aktacsomagot. Amint az 1891. június 15-én és augusztus 7-en felvett jegyzőkönyvekből kiderül, az ortodox lap szerkesztője, aki egyben az ortodox hitközségek központi képviselőjét ellátó Orthodox Izraelita Közvetítő Bizottság főtitkári posztját is betöltötte, elismerte, hogy a Szerényi Bertalan által megjelölt cikkeket valóban ez utóbbi írta, csupán azt tagadta, hogy ezekért fizetés járt volna, állítása szerint a cikkeket Szerényi szívességből írta. Szerényi Bertalan lelkének rejtelseivel az *Egyenlőség* nem foglalkozott, a hangsúlyt nem az antiszemita konvertitából az ortodox zsidó lap szerzőjévé vált neológ reform-rabbi fiára, hanem az ortodox hetilap szerkesztőjére helyezte, a cél nem Szerényi denunciálása volt, hanem Weisz Dániel és rajta keresztül az Ortodox Iroda lejáratása.¹⁵⁶

Zsidó vonatkozásban ezután Szerényivel – aki az 1900-as években és az 1910-es évek elején a Magyar Elektrotechnikai Egyesület tagjaként kiadta annak lapját, a *Polytechnikai Szemlét*, emellett tagja volt a budapesti állatkertet üzemeltető Állat- és Növényhonosító Társaságnak is, valamint szerkesztője a *Szárnyasaink* című lapnak és társszerkesztője a *Zoológiai Lapoknak*¹⁵⁷ – csak 1909-ben találkozunk, amikor is az *Egyenlőség* főszerkesztője egy, a hetilaphoz beküldött, és mint általában, úgy ez esetben sem közölt levélre válaszolva megjegyezte: „Ha csak két fia nem volt a hajdani újpesti rabbinak, kiket Bertalannak hívtak, akkor az a Szerényi Bertalan, ki most testvérbátyját, Szerényi Józsefet zsidó szempontból is támadja, azonos azzal a Szerényi Bertalannal, ki iránt Doktor úr érdeklődik és akit a tisztaeszlári pör idejében Verhovay, Pokorny, Persay és más, azóta többnyire őseikhez tért antisemitákkal együtt emlegettek. Ha ő az, igaza van, hogy ahhoz, hogy ő tegyen szemrehányást valakinek azért, mert kitért, több kell, mint vakmerőség.”¹⁵⁸ Hogy Szerényi

Bertalan milyen fórumon támadta meg öccsét, az Szabolcsi válaszából nem derül ki és mi sem találtuk nyomát, amint hogy azt sem tudni, Szerényi Bertalan miért támadt öccsére. Bírálatait Bertalan mindenestre nem sokkal később megismételte. A háttért ekkor a Habár Mihály által 1909 végén *A Wekerle-Kossuth kormány panamai* címmel kiadott, a koalíciós kormány korrupciós ügyeit bemutató könyv szülte botrány szolgáltatva. Könyvében a *Friss Újság* szerkesztője elsősorban a Kossuth Ferenc által vezetett kereskedelmi minisztériumot támadta, amelynek Szerényi József volt az államtitkára.¹⁵⁹ Az államtitkárt ért korrupciós vádak kapcsán a *Pesti Futár* 1911-ben az ekkor részvénytársasági tisztviselőként bemutatott Szerényi Bertalant is megszólaltatta, aki öccse áttérését újfent negatív fényben tüntette fel, azt implicite Szerényi József karrierizmusával magyarázva: „1889-ben, november hó elején, ezelőtt húsz esztendővel került Szerényi József a kereskedelmi minisztériumba. Józsi ki is keresztelkedett, gróf Bethlen volt a keresztapja. Azóta nem lehetett vele bírni. A kereskedelmi minisztériumba, ahogy betette a lábát, szinte érezte, hogy miféle szédületes karrier előtt áll és elrúgva magától minden családi összeköttetést, megkezdte a legcsúnyább munkát, felfelé, lefelé, ámítóan.”¹⁶⁰

Hogy Szerényi Bertalan miként vált antiszemitából az ortodox hetilap szerzőjévé, majd az áttérést, de legalábbis öccse áttérését elmarasztaló konvertitává, az rejtély, de annyi biztos: bármilyen szélsőséges volt is antiszemita korszaka, ez jelenlegi ismereteink szerint hamar lezárult. Halála időpontját nem ismerjük, 1908-ban, immár 53 évesen elvette a nála 25 évvel fiatalabb katolikus Vuk Jolánt,¹⁶¹ az utolsó róla szóló hír, amit találtunk, 1914-ből való, a *Magyar Bányakalauz* ekkor a VII. kerület, István út 20. szám alatt lakó Szerényi Bertalant egy Szeben megyei aranyércbánya tulajdonosaként jegyezte fel.¹⁶²

Szerényi antiszemitizmusával senki, így a zsidóellenességében jóval mérsékeltebb, a függetlenségi szellemű értelmiség újkonzervatív eszmékre fogékony szárnyához tartozó **Ballagi Aladár** (1853–1928) sem vehette fel a versenyt. A Szerényinél két évvel idősebb történész és politikus előítéletesége, a zsidókkal szembeni lehető legnyilvánosabb disszociáció vágya karrierista, nyugtalan, sértődékeny és torzsalkodó természetével is magyarázható, szerencsésebb jellemű bátyja, a tudományos és politikai körökben jóval népsebébb Ballagi Géza, úgy tűnik, nem osztotta zsidóellenes érzelmeit.¹⁶³

159 Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon 1867–1918*, i. m. 154, 182.

160 Szerényi bátyja. *Pesti Futár*, 1911. jan. 2. 12.

161 Budapest VII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1908. dec. 26.

162 *Magyar Bányakalauz*. Nyolczadik évfolyam. 1914. Bp., Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, é. n. 155.

163 A testvérpár jelleméről, apjukhoz, Ballagi Mórhoz és egymáshoz fűződő viszonyáról ld. Waktor Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében, i. m. 63–73. Ballagi Géának a zsidók részéről elmagyarosodásukkal, a keresztények részéről türelemmel és felebaráti szeretettel megoldható „zsidókérdésről” vallott nézeteiről ld. Ballagi Géza: A zsidókérdés és a prot. egyház. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24. évf. 1881, 5. sz. 129–135.

155 Előfizetőinkhez! *Újpest*, 1885. jún. 21., oldalszámozás nincs [4].

156 Szabolcsi Miksa: A szalonnával bélelt orthodox zsemlye. Egy kis leleplezés. *Egyenlőség*, 1892. júl. 1. 7–9.; Szabolcsi [Miksa]: Kelepczében. *Egyenlőség*, 1892. júl. 8. 7–8.

157 Hírek az állatkertből. *Állatvédelem*. 3. évf. 1906, 2. sz. 7.; Taky Ferenc: Az „Elektrotechnika” ötven éve. *Elektrotechnika*, 50. évf. 1957, 10–12. sz. 357. Szerényi kiadói, szerkesztői tevékenységére ld. a *Magyar Könyvszemle* interneten is elérhető évfolyamait.

158 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. DFJC. *Egyenlőség*, 1909. aug. 29. 8.

Ballagi Aladár

A tíz évvel apja áttérése után született Ballagi Aladár már világra jöttkor reformátusként lett megkeresztelve, édesanyja a nemesi származású kiskiráói és királylehotai Lehoczky Ida. Ballagi jelentős pályát futott be, 1878-ban a budapesti tudományegyetem magántanára, 1883-ban az újkori egyetemes történelem nyilvános rendkívüli, 1889-ben nyilvános rendes egyetemi tanára, 1903–1904-ben dékán, 1919–1920-ban rektor. 1884-ben az MTA levelező, 1904-ben rendes tagja, 1905-től 1910-ig a főváros IX–X. kerületének függetlenségi párti országgyűlési képviselője.¹⁶⁴

Bátyjának írt levelei ellentmondásos személyiséget tárnak fel. 1894. május 17-i levelében arról számolt be Gézának, hogy kikérdezte egyetemi hallgatóit a zsidóellenesség terjedéséről, akik

„lappangva forrongó antiszemitizmus”-ról beszéltek. „Ahol ez jelentkezik [...] nem lehet liberalizmus”, szövegezte Aladár ítélete, „mert az antiszemitizmus közel 2000 esztendő óta legbiztosabb fokmérője az illiberalizmusnak”. Ez nem akadályozta meg abban, hogy egyesek vélt rossz tulajdonságai említésekor ezt ne társítsa hovatarozásuk megjelölésével, így egy „csaló zsidó szerkesztő” kapcsán írt 1878. január 7-i levelében, vagy hogy ne éljen előítéletességet tanúsító általánosításokkal, 1898. július 7-én kelt levelében azt fejtegetvén, miszerint a zsidók legnagyobb hibája, hogy nem tudnak rácsafolni az „ahol konc van, ott megjelennek a hollók” tézisére.¹⁶⁵

Ami a budapesti egyetemet illeti, már amennyire ez koncnak tekinthető, 1892 végén, amikor a második magyar történeti tanszékre a bölcsészkar többsége Marczali Henrik kinevezését támogatta, Ballagi, akit Gergely András a bölcsészkar és az egyetem „talán egyetlen, nem csupán szélsőséges nacionalista és felekezeti is elfogult, hanem kifejezetten személyeskedő, áskálódó professzora”-ként jellemzett, a bizottság előadójaként sikerrel szabotálta a kar döntését. 1902-ben Alexander Bernát nyilvános rendes tanárrá való kinevezését akadályozta meg. A végül 1895-ben nyilvános rendes tanárrá kinevezett Marczali Henrik ellen hosszú éveken át szívós aknamunkát folytatott, 1919–1920-ban kulcsszerepet játszott a munkásságát tekintve őt messze meghaladó történész félreállításában.¹⁶⁶ Míg a polgári radikális *Világ* egy 1913-as cikke szerint a budapesti egyetem bölcsészkarának Pauer Imrével „két klerikális nagyágyúja” egyikeként bemutatott Ballagi Aladár Simonyi Zsigmond ellen

164 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 32–34.

165 Waktor Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében, i. m. 70–71.

166 Gergely András: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai tanszékének története 1867–1918*, i. m. 16–17.; Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 100–101.; Gunst Péter: *Marczali Henrik*, i. m. 181–182.

főleg azért hadakozott, mert a nyelvész anno kegyetlenül elítélő kritikát mondott apja szótáráról, „Marczalit már csak azért választotta ellenfeléül, mert Marczali zsidó”.¹⁶⁷

Bár Ballaginak a zsidó vallású tanárok kinevezése elleni erőfeszítéseiben a konzervatív történész liberális kollégái iránti ellenérzése szintén közrejátszhatott, nehéz elképzelni, hogy ne húzódtak volna mögötte antiszemita érzelmek is, illetve a törekvés, hogy a legcsekélyebb látszatát is elkerülje annak, mintha döntéseiben apja volt hitsorsosaival való valamiféle szolidaritás vezérelte volna. Valószínű, hogy ez utóbbi motívum lehetett a magyarázata egy, az *Egyenlőség* által több ízben elbeszélte történetnek. A legrészletesebb változatot Szabolcsi Miksa adta elő 1904 októberében. Négy hónappal a tiszaezslári vérvád kirobbanása után, 1882 őszén a fiatal, ekkor még Weinstein névre hallgató Szabolcsi felkereste Ballagi Mórt, akit ekkor látott életében először és utoljára, és arra kérte, hogy tegyen közzé egy nyilatkozatot a vérvád ellen. Neki, a nagynevű protestáns teológusnak, „ki valamikor zsidó teológus volt”, csak hinni fognak. Ballagi megígérte, hogy a *Vasárnapi Újság* következő számában lead egy cikket e tárgyban. A cikk meg is jelent, csakhogy nem Ballagi Mór, hanem fia, Aladár tollából, az 1529-es bazini vérvádról. A cikkben, árnyalt és ítélt Szabolcsi, Ballagi Aladár „nem mondott semmit sem a zsidók hátrányára, de maga a borzasztó eset közlése, és éppen abban az időben, rút antiszemita cselekedet volt. Mintha csak azt mondta volna: már máskor is megvádolták ilyenekért Magyarországon a zsidókat, el is ítélték, meg is égették őket.”¹⁶⁸

De miért nem jelent meg Ballagi Mór cikke? Szabolcsi hiába próbált találkozni az idős teológussal, nem sikerült eljutnia hozzá. Végül Kohn Sámuel pesti főrabbi tájékoztatta a történetekről. Kohn Sámuel elbeszélése szerint Ballagi Mór az ígért cikket megírta, majd felment hozzá, hogy megmutassa neki. Írásában nemcsak a vérvád abszurditását mutatta ki, hanem éles támadást is intézett a vádat emelők ellen. Cikkéről Ballagi Mór a főbabbival egy házban (a Holló u. 4. szám alatt) lakó Goldziher Ignáctól is kikérte a véleményét, örült, amiért mindketten elégedettek voltak vele. Pár nappal azután, hogy írása helyett fiáé jelent meg a *Vasárnapi Újság*ban, a főrabbi a fővárosi közgyűlésen találkozott Ballagi Mórral, aki először kerülte, majd karonfogva kivezette a folyosóra. „Ott elmondta, mialatt szeme könnybe lábadt”, idézte Szabolcsi Miksa Kohn Sámuel, illetve rajta keresztül Ballagi Mór szavait, „hogy nem tehet róla, hogy az a nyilatkozat nem jelent meg. Istent hívta tanúul, hogy ő azt közzé akarta tenni, de Aladár fia nem engedte. »Én gyenge vagyok, – szövegezte – az meg nagyon is erőszakos ember. Olyat mívelt velem, hogy nem mertem akarata ellen cselekedni. Mit nem tesz az ember a *solóm-bajisz*-ért (a ház békéjéért) – ezt a héber kifejezést használta – hát lemondtam, de higgyc el, kérem,

167 Pázmány Péter Universitása. *Világ*, 1913. márc. 9. 13–14. Ballaginak Simonyi és a *Nyelvőr* ellen folytatott küzdelmére ld. A „Nyelvőr”-háború. *Pesti Napló*, 1901. okt. 30. 9.

168 Ballagi Aladár: Zsidó-égetés Magyarországon 1529-ben. *Vasárnapi Újság*, 1882. okt. 1. 637–640. A cikk valóban nem volt antiszemita, a vérvádat dajkamesének tekintette.

szívem vérzik miatta. Sajnos, tette még hozzá nagy sóhajrással – az én *Aladár fiam nagy antisemita.*” A történeteket és fiáról alkotott ítéletét, fejezte be írását Szabolcsi, Ballagi Mór Tenczer Pálnak is elmondta.¹⁶⁹

Hogy Ballagi Mór kifakadása valóban ekképpen hangzott-e el, az persze ellenőrizhetetlen, de maga a történet igaz lehetett, Szabolcsi Miksa 1905 elején újfent elbeszélte, majd, amikor Ballagi Aladár cáfolta, hosszú cikkben újra kiállt állításai, illetve Kohn Sámuel pesti főrabbi beszámolója mellett.¹⁷⁰ „Honnan tudná ő”, írta Szabolcsi Ballagi Aladáról, „hogyan édes atya mások előtt mit mondott és mit nem mondott? Hogy állíthatja ő azt, hogy atya nem fájdalommal konstatálta róla (fiáról, Aladáról), hogy antisemita, mikor Kohn Sámuel dr. azt állítja, hogy igenis mondotta?”¹⁷¹

A történetet Szabolcsi Miksa 1904-ben Ballagi Aladárnak az Akadémia rendes tagjává választását követően október 10-én mondott székfoglalója után elevenítette fel. A történész elfogultsága ekkor mutatkozott meg a legnyilvánvalóbban. Székfoglalóját Ballagi „a modern állami rend kibontakozását” jelző spanyol inkvizícióról tartotta. Előadásában, amelynek célja „a legfőbb jó, a summum bonum alapeszméjéből” táplálkozó inkvizíciót sújtó, így „a lehető legnagyobb körültekintéssel és óvatossággal” működő büntető eljárása elleni vádak cáfolata volt, a zsidóság és kereszténység összeférhetetlenségét vallotta – „a messiásváró monotheista és a már megváltott nép egyaránt kizárólagos hitvilága, s ezzel karöltve, a végtelen felé csapongó szelleme: akár csak két éles kard egy hüvelyben”, majd megértően nyilatkozott a „spanyol nép egységének” különállásuk miatt „benső akadályát” képező zsidók „elháríthatatlanná” vált kiűzéséről.¹⁷²

Pár hónappal később, 1905 elején az *Egyenlőség* azért hozta újra fel az 1882-es *Vasárnapi Újság* affért, hogy a január 26-tól tartandó országgyűlési választásokon a főváros IX–X. kerületében függetlenségi programmal induló, a Néppárt által is támogatott Ballagi Aladár ellen tüzelje a kerületek zsidó vallású szavazópolgárait. „Hogy hitét, felekezetét valamire becsülő zsidó ember adja szavazatát Ballagi Aladár, azt mi kizártnak valljuk”, írta reménykedően Szabolcsi.¹⁷³ A zsidó polgárok szavazataival, vagy anélkül, de Ballagi megnyerte a választásokat.

169 Mardochái Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: Igazolásul egy reminiscencia. *Egyenlőség*, 1904. okt. 23. 8–9. A történetről az *Egyenlőség* először 1890-ben számolt be. Ld. Delitzsch Ferenc. *Egyenlőség*, 1890. márc. 9. 5. Ezután Szilágyi Dezső halála alkalmából írt emlékeiben Tenczer Pál is felelevenítette. Ld. Tenczer Pál: Emlékezés Szilágyi Dezsőre. *Egyenlőség*, 1901. aug. 4. 4.

170 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Ballagi Aladár. *Egyenlőség*, 1905. jan. 22. 4–5.; Uő: Mit tagadhat Ballagi Aladár? *Egyenlőség*, 1905. jan. 29. 4–7.

171 Uo. 5.

172 Ballagi Aladár: A spanyol inquisitio. *Akadémiai Értesítő*, 15. évf. 1904, 12. sz. 533–550. Az idézetek oldalszámai: 534–535, 541, 545, 547. A tanulmány újraközölve in: Ballagi Aladár: *Élő tanítások*, i. m. 35–55.

173 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Ballagi Aladár, i. m. 4.; Választási mozgalmak. *Alkotmány*, 1905. jan. 15. 7.

Az utolsó, kortársai szerint minden kétséget kizáróan, pártállása alapján gyaníthatóan antiszemita, bár íásaiban csak mérsékelten zsidózó konvertita, akiről beszámolhatunk, jóval jelentéktelenebb figura. A Budapesten született **Landauer Béla** (1870–1922), a zsidó vallásúként 1905-ben elhunyt Landauer Ede nagykereskedő és Weiss Fanny ismeretlen időpontban katolizált fia

József főherceg kárpáti hadiszállásán fogadja Landauer Bélát (jobbra)

jogi tanulmányai után 1901-től Hont megye harmadik aljegyzője, 1902-től a megye szobi járásának szolgabírája, később a vármegye főjegyzője. Emellett hírlapíróként is dolgozott, 1898-ban még Falk Miksa *Pester Lloydjánál*, de 1902-ben már a néppárti *Alkotmánynál*, amelynek 1906-tól 1918-ig politikai főmunkatársa volt.

Landauer Béla hosszan küszködött, míg politikai ambíciói megvalósultak. A Néppárt jelöltjeként már 1901-ben fellépett képviselőjelöltnek a Moson megyei Magyaróváron, de a választáson az apponyista, Apponyi Alberttel ekkor szabadelvű pártivá vált Günther Antal, a koalíció későbbi igazságügy-minisztere győzedelmeskedett. „Legalább ad oculos nem lehet majd demonstrálni a ház előtt, hogy mi minden nem telik ki a zsidóból”, kommentálta az *Egyenlőségben* Szabolcsi Miksa, aki szerint Landauer ekkor már tíz éve áttért.¹⁷⁴ 1905 elején édestestvérével, Landauer Lipót nagykereskedővel és féltestvérével, apja második házasságából származó Landauer Istvánnal magyar nemességet kapott, bár a kisunyomi előnévben csak az ekkor még zsidó vallású, később úgyszintén áttért testvérei részesültek.¹⁷⁵ 1906-ban Landauer Béla a Néppárt színeiben és immár magyar nemesként megint indult a képviselőválasztásokon, ezúttal a Zala megyei Csáktornyán. Még Rakovszky István, a Néppárt alelnöke is lement korteskedni mellette, de mindhiába, újra alulmaradt, ekkor a függetlenségi Ziegler Kálmánnal szemben – és a zsidó felekezet

174 Nermó: Dr. Landauer Béla. *Ungarische Wochenschrift*, 1901. szept. 27., melléklet, 1.; Meturgeman. (Szerkesztői üzenetek). *Egyenlőség*, 1901. okt. 27. 6.

175 Landauer Lipót 1905 őszén, jom kippur alkalmából 600 koronát adományozott a Dohány utcai zsinagógában, de az ortodox *Magyar Zsidó* szerint az udvari tanácsosi címet 1908-ban már keresztényként kapta meg. Landauer István 1928-ban reformátusként vette el a katolikus Lévay Máriát, Lévay Henrik unokaöccse, báró kisteleki Lévay József lányát. Ld. Templomi adományok. *Egyenlőség*, 1905. okt. 15. 9.; Zsidó udvari tanácsosok. *Magyar Zsidó*, 1910. máj. 29. 4.; Budapest II. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1928. márc. 3.

sajtó legnagyobb kárörömére.¹⁷⁶ Landauer azzal vigasztalhatta magát, hogy pályája a politikai katolicizmus berkeiben emelkedőben volt, 1908-ban tagja lett a Rakovszky István elnöklete alatt megalakult Katolikus Népszövetség kormányzótanácsának.¹⁷⁷

Az 1910-es országgyűlési választásokon Landauer ismereteink szerint nem lépett fel. Hogy ennek ellenére egy *bon mot* erejéig helyet kapott Kun Andor 1913-ban megjelent politikai pletykakönyvében, nyilván annak tudható be, hogy a zsidó családban született néppárti politikus nemcsak ritka jelenségnek számított, de tálcán kínálta magát kortársai élcélődésére. „Lám még a néppártnak is megvan a maga zsidaja: Landauer Béla”, számolt be Kun Andor egy, a parlamenti folyosón (állítólag) elkapott beszélgetésből. „Csak az a kár, hogy nem jutott be a parlamentbe, mert legalább igazolta volna a néppárt antiszemitizmusának igazságát. Önmagával bizonyította volna be, hogy a zsidó minden rosszra kapható. Még arra is, hogy néppárti legyen.”¹⁷⁸

Pedig Landauer Béla csak visszafogottan zsidózott, így külföldi élményeit pár honi emlékekkel vegyítő, 1914-ben Lan Béla írói álneven kiadott könyvében. Második gimnazista korában, emlékezett vissza, betért az Ó utca sarkán található antikváriushoz, hogy eladja két múlt évi tankönyvét. Az „öreg Rozenberg” 60 krajcárt kínált értük, a könyveket elrakta, de nem fizette ki, ide-oda ment a boltjában, majd a pénzt kérő kamasznak azt állította, hogy azt már odaadta neki és kidobta boltjából. „Tanúm nem volt, apámnak szólni nem mertem, csak az öklöm szorongattam, valahányszor arra menet az üvegajtón keresztül megláttam az öreg izraelita fekete lüsster sapkáját. Bizony, az öreg Rozenberg, a fia tán udvari tanácsos már azóta az én hatvan krajcáromon.”¹⁷⁹ Hogy az eset megtörténtekor maga is egy valláson volt az öreg antikváriussal, arról Landauer nem szólt.

Tizenhat évvel első próbálkozása után, 1917. augusztus 17-én a kitartóan néppárti Landauer Bélát a Nyitra megyei Zsámbokrétó rendezett időszaki választáson megválasztották képviselőnek – mire Kun Andor a *Borsszem Jankó*-ban azonnal eleresztett egy, az új képviselő zsidó származására utaló élcet, míg az *Egyenlőség* nem sokkal később arról számolt be, hogy a parlamentben Bartos János néppárti képviselőtársa „fölfuvalkodott zsidó”-nak nevezte.¹⁸⁰ Talán az antiszemitizmusnak ekkor már egyértelműen faji, így Landauer katolizálását felülíró és potenciálisan őt is veszélyeztető radikalizálódása magyarázza, hogy az *Alkotmány*-ban 1918 nyarán az antiszemitizmusról folyó vitában az őt megelőző cikkírókhoz képest jóval mérsékeltebben fogalmazott,

176 Egy hitehagyott odiseája. *Szombati Újság*, 1906. ápr. 27. 5.; Zsidóhítű képviselők az új Házban. *Egyenlőség*, 1906. máj. 6. 10.; Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1906. júl. 29. 3.

177 *A Katolikus Népszövetség tíz éve. 1908–1918*, i. m. 10.

178 Kun Andor: *Politikusok pongyolában*. Bp., A Vidám Könyvtár Kiadóhivatala, é. n. [1913], 20.

179 Lan Béla: Itthon. In: *Híbborgó vasúton*. Bp., Stephaneum Nyomda R.T., é. n. [1914], 132.

180 *Képviselőházi napló, 1910–1915. XXXVII. Bp., Athenaeum, 1917, 4–5.*; Kun Andor: *Politikusok a zsidókérdésről. Borsszem Jankó*, 1917. szept. 16. 8.; Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1918. júl. 13. 4.

„a zsidóság tagadhatatlanul egyenetlen terjeszkedési számaránya”-val szemben bizonyos, pontosabban meg nem nevezett „közérdekű óvintézkedéseket” ugyan szükségesnek ítélt, de sietett leszögezni: „Ezek az óvintézkedések nem statáriumot, derest, pogromot, numerus clausust, egyiptomi elnyomatást és sárga foltot jelentenek”. A célt nem a „túlterpeszkedő” zsidók gyengítésében, hanem a „keresztény magyarság” megerősítésében jelölte meg.¹⁸¹

A zsidó származásukat antiszemitizmussal kompenzálók kicsiny táboránál többen voltak, akik eredetüket a nyilvánosság előtt igyekeztek eltitkolni, illetve akik akár benső meggyőződésből, akár önnön áttérésük őszinteségének bizonyítása vágyából volt hitsorsosaik térítőivé váltak. Mindkét reakciótypusra 3–3 rövid példát hoznánk. A Prága melletti Kolínból 1825 körül Magyarországra települt, az 1833-as pesti zsidóösszeírás szerint ekkor már orvosként működő Pollák József idősebb fia, a 16 évesen evangélikus hitre tért **Légrády Károly** (1834–1903) 1867-ben, a katolikus Légrády Máriával, malomszegi Légrády Imre pesti váltóügyvéd lányával történt házasságakor felvette felesége nevét, így az öccsével, az ismeretlen időpontban evangélikussá lett **Légrády Tivadarral** (1837–1895) 1858-ban alapított nyomdát ezentúl Légrády testvérek címen jegyezték. 1873-ban Tivadar Légrády Bertát, bátyja feleségének húgát kérte nőül, 1880-ban Légrády Imre nemességét és előnevét átruházta a *Pesti Hírlap*ot két évvel korábban megindított Légrády Károlyra.¹⁸² Károly és Tivadar apja, a PIH-ben és a pesti Chevra Kadisában aktívan részt vevő Pollák József már az 1870-es évek elején elhunyt, vallásához és annak mindennapi gyakorlatához hű maradt özvegye, Pollák Johanna 1890 januárjában halt meg. A Chevra Kadisának a haldokló özvegy lakására érkezett alkalmazottait a Légrády testvérek megakadályozták a halál előtti, majd az azt követő imák és szertartások elvégzésében, sikertelenül igyekeztek meggyőzni a lakásra érkezett Kayserling Meyer rabbit, hogy ne mondjon imát elhunyt anyjuk felett, akinek tetemét gyalog egy lépést sem kísérték az utcán, a kapunál kocsiba ülve egyenesen a temetőbe hajtottak. Anyjuk haláláról lapjukban nem tettek említést, még a szokásos gyászjelentést sem adták ki.¹⁸³ Az *Egyenlőség* által elbeszélte történethez hozzátartozik, hogy a zsidó hetilap ismételten bírálta Légrády Károly kétkulacsosnak ítélt – a jelentős részben zsidó előfizetők miatt általában zsidópárti, ám a zsidókat nem kedvelő olvasók kedvéért olykor a zsidóságot bíráló – szerkesztési politikáját.¹⁸⁴ Amihez hozzátehetnénk: az antiszemiták sem szerették a „börze-liberalizmus” érdekeit istápoló sajtó archetípusának tekintett „szabadkőműves szellemű” *Pesti Hírlap*ot.¹⁸⁵ Míg az *Egyenlőség* azon

181 Landauer Béla: Még egyszer az antiszemitizmus. *Alkotmány*, 1918. aug. 13. 1–2.

182 Lipták Dorottya: Vállalkozás és kultúra, i. m. 218–219, 222.; Kútvalvi Oszkár: *Újságaloták*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 40–42.

183 A Légrády testvérek anyját... *Egyenlőség*, 1890. jan. 19. 12.

184 A Pesti Hírlap. *Egyenlőség*, 1885. aug. 23. 5.; Sz. [Szabolcsi Miksa]: Mezei Mór és Légrády Károly. *Egyenlőség*, 1889. ápr. 7. 8–9.

185 Felekezeti fanatizmus. *Alkotmány*, 1896. ápr. 1. 1.; Miklóssy István: *Veszedelemes tünetek iskolánkban*. Bp., Stephaneum, 1911, 11.

élcélódott, hogy Légrády Károly „zsidó betűkkel, német nyelven” írta az alkalmazottai által magyarított cikkeit, a *Katholikus Társadalom* a Légrádyakká lett „Polákeleszek” fülének méretét ajánlotta olvasói figyelmébe.¹⁸⁶

A *Pénzvilág* szerint karrierjét elsősorban alkalmazkodóképességének, jó modorának és snájdig megjelenésének köszönhető ifj. **Walder Gyulát** (1872–1924) ilyen támadások nem érték, a persziflázstól azonban ő sem menekült. Idősebb Walder Gyula és Steinitzer Anna fia 1897-ben már evangélikusként házasodott, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár kötelékébe két évvel korábban belépett, ekkor még egyszerű magántisztviselő pályája és társadalmi pozíciója gyorsan emelkedett, 1911-től a takarékpénztár vezérigazgatója, halála előtt egy évvel elnöke, 1905-től az Országos Kaszinó, 1912-ben a főrendiház élet-hossziglan kinevezett tagja.¹⁸⁷ „Tudjátok, Walder Gyuláról mindig az egyszeri mokány zsidó jut eszembe”, merengett egy ízben Wekerle Sándor baráti körben. „A mokány zsidó kézzel-lábbal igyekszik asszimilálódni a kereszténységhez, amelyet felvett, siettében azonban túllő a célon. Kétannyit iszik, mint az átlag-keresztény, háromszor annyit káromkodik, négyannyit köp, és ötször annyi adósságot csinál. Ha ilyen pörgekalapú, lakkcsizmás, hányaveti, örökké hangos urat látok, mindig Walder áll előttem, a derék aradi zsidó molnár fia, aki megszerezte apjának a buzsáki előnevet, hogy felmenőleg mentse származását.”¹⁸⁸ Ami Wekerle utolsó állítását illeti, ezt alátámasztja, hogy a nemességet 1906-ban, a buzsáki előnevet 1907-ben a Királyi könyvek szerint „a közgazdaság terén szerzett érdemei elismeréséül” megkapott idősebb Walder Gyula e téren, vagy bármely más területen valójában annyi érdemet sem szerzett, hogy a magyar zsidók legkisebb eredményeiről is beszámoló *Egyenlőség* akár csak egyszer is említette volna a nevét.

Ifjabb Walder Gyulával szemben, a nevét 1891-ben magyarosító, talán már ekkor katolizált építész, **Kőrösi Albert** (1869–1955) neves apával rendelkezett.¹⁸⁹ Neumann Miksa, a Budapesti Áru- és Értéktőzsde 1903. június 19-én királyhalmi előnévvel nemességet kapott alelnöke 1912. február 24-én hunyt el, katolikusként, mivel Huszár Elemér terézvárosi káplán a halálos ágyán megkeresztelte. Az *Egyenlőség* és a neológ hetilap nézetét ez esetben teljes mértékben osztó cionista *Zsidó Szemle* szerint Neumann Miksát az amúgy zsidó családban született káplán akaratan kívül, fia kérésére keresztelte meg, „egyes-egyedül” azért, vélte az *Egyenlőség*, „hogy a gyászoló gyülekezetet zsidó temetés zsidó rítusa ne figyelmeztesse arra a különbségre, ami apa és fiú között vallási téren fennáll”. A körülményeket tekintve ez valóban elképzel-

186 Sz. [Szabolcsi Miksa]: Mezei Mór és Légrády Károly, i. m. 9.; Nyúlbor a hermelin ellen! *Katholikus Társadalom*, 1882. febr. 18., melléklet, oldalszámazás nincs [1].

187 Közgazdasági arcképcsarnok. Walder Gyula. *A Pénzvilág*, 2. évf. 1912, 24. sz. 950–951.; Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1897. jún. 5.; Az *Országos Kaszinó évi jelentése az 1905. évről*. Bp., k. n. 1906, 72.

188 Kósa Miklós: *A pénz urai. Indiszkrét arcképek a magyar pénzvilágból*. I–II. Bp., Globus, 1922, II. 41.

189 *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 139.

hető. Neumann Miksa 1876 óta tagja volt a pesti Chevra Kadisának, a felekezeti ügyek és intézmények iránt mindig érdeklődést tanúsított, 2–3 évvel halála előtt kiválasztotta és megvásárolta helyét felesége sírja mellett a Kerepesi úti zsidó temetőben. Kevésbé valószínű, hogy a 76 éves öregúr halála órájában akart volna kitérni, valójában azt sem lehetett tudni, vajon megkeresztelés-e kor beszámítható állapotban volt-e. A pesti Chevra Kadisa hiába tiltakozott a fővárosnál, Neumann Miksa, bár áttérése jogi szempontból érvénytelen volt, hiszen a megkeresztelkedést nem előzte meg a zsidó vallásból való szabályszerű kitérés, a katolikus temetőben lelt végső nyugalóhelyére.¹⁹⁰

A térítővé vált konvertiták közül kettőről már korábban írtunk. Az 1895-ben katolizált **Orosdy Fülöpnéről** (1871–1957), született csetei Herzog Margitról az *Egyenlőség* 1904-ben, apja bárósításkor csak mellékesen jegyezte meg: „úgy mondják, térítő munkát folytat”.¹⁹¹ Egy héttel később a lap már több információval szolgált: „3 év óta 20 000 koronát költött arra, hogy más zsidók is kitérjenek.”¹⁹² A megjegyzéseken felháborodott néppárti *Alkotmány*, amely máskor előszeretettel elmélkedett a zsidóság „faji eredendő bűnei” fölött,¹⁹³ a zsidó „térfoglalás” fejtegetésekor nem tett különbséget zsidó vallású és zsidó származású között, és keresztény politikai ellenfeleinek zsidó származását sem mulasztotta el kiemelni,¹⁹⁴ ez esetben védelmébe vette a „jótékonyágáért köztiszteltetben álló hölgyet”, akit a zsidó hetilap „arcpirító léhasággal” kifigurázott, csupán mert „a zsidók megtérítése körül fáradozik”.¹⁹⁵ Viszonzásában az *Egyenlőség* kiállt joga mellett, hogy pellengérré állítsa a zsidók térítése érdekében külön alapítványt tett „volt zsidó asszony kacagtató erőlködését, hogy jóvátegye származását”.¹⁹⁶ Orosdy Fülöpné térítési buzgalmáról és a cél érdekében hozott jelentős pénzáldozatairól a következő években a cionista *Zsidó Néplap* és az ortodox *Magyar Zsidó* is megemlékezett, 1931-ben, amikor a bárónőt pártonkívüli keresztény-szociális programmal országgyűlési képviselővé választották, az *Egyenlőség* úgy mutatta be, mint „a magyarországi zsidótérítések legelső apostolnője”.¹⁹⁷

Orosdy Fülöpné kitartó aktivitásához képest a hírlapíró **Pályi Ede** (1865–1930) csak épphogy sorolható a zsidókat új vallásukra téríteni igyekvők közé, ebbéli ténykedése ismereteink szerint egy cikkre szorítkozott. Jogi és filozófiai tanulmányai után Pályi Ede a nagyváradi Kereskedelmi Akadémián tanított,

190 Hajdu Miklós: Expressz-keresztelés. *Egyenlőség*, 1912. márc. 3. 4–5.; Neumann Miksa meghalt. *Zsidó Szemle*, 1912. márc. 1. 2.; Viszály Neumann Miksa temetése körül. *Az Est*, 1912. febr. 27. 6.

191 Meltóságos urak. *Egyenlőség*, 1904. jan. 10. 8.

192 Szerkesztői megjegyzés Gabriolus *Hittérítés* című cikkéhez. *Egyenlőség*, 1904. jan. 17., melléklet, 3.

193 Ariston [Csoór Gáspár]: Silbermann és Silberstein I. *Alkotmány*, 1896. márc. 28. 1.

194 Zsidó invázió az igazságszolgáltatás terén. *Alkotmány*, 1908. nov. 13. 1.; Philaethes: Demokrácia és kapitalizmus. *Alkotmány*, 1914. márc. 26. 1.

195 Zsidóországból. *Alkotmány*, 1904. jan. 19. 7.

196 Szabolcsi Miksa: Megjegyzések. *Egyenlőség*, 1904. jan. 24., melléklet, 2.

197 Egy új báróról, i. m. 8.; Fővárosi kórkép, i. m. 12.; Az új parlament. *Egyenlőség*, 1931. júl. 4. 1.

az 1890-es évek elején Pestre költözött, a függetlenségi Magyarországnak munkatársa lett, emellett az *Egyenlőség*be is írogatott, részt vett a zsidó hitközségekben magyar nyelvű könyvtárak alapítását céljával kitűző, kellő érdeklődés híján végül meg sem alakult társulat előkészítő munkálataiban, párbajozott a néppárti egyetemi ifjúság egyik vezérével, 1902 elején Szabolcsi Miksa teaestélyén zongorán kísérte a Pestre látogató, magyar származású bécsi főkantort, majd 1902. december 17-én és 1903. január 12-én bejelentette kitérését a PIH rabbiságánál és áttért a református hitre.¹⁹⁸ Pályi Ede ekkor közel három éve szerkesztette a Bánffy Dezsővel 1900 februárjában megalapított, református kötődésű *Magyar Szó* című politikai napilapot. A református lap szerkesztése és saját felekezeti státusza egy idő után, úgy tűnik, nem mutatkozott fenntarthatónak, és Pályi felekezete rovására inkább a napilapot választotta, majd lapja 1903. január 21-i számában leköszölte Haypál Benő budai református lelkész beszédét, amelyet, írta alcímként, egy „művelt izraelita férfiú keresztelese alkalmával” mondott el, vagyis saját keresztelesekor. A „szép egyházi beszédet”, jegyezte meg lábjegyzetben Pályi, „sok művelt izraelita férfi és nő tanulságául s megszívleléséül” kívánta közzétenni.¹⁹⁹

Hogy Orosdy Fülöpné tevékenysége eredményeképpen hány zsidó tért át a katolikus hitre, azt nem tudjuk. Haypál Benő Pályi Ede által leközlött beszédét aligha követte tömeges áttérés. Kortársai szerint a hatalmi helyzetével alkalmazottai körében visszaélő **Elek Pál** viszont számos sikert könyvelhetett el. 1904 nyarán, másfél évvel a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság vezérigazgatója és családja református hitre térése után a bank egyik igazgatója, Vajda Izidor is áttért a református vallásra. Áttérését az *Egyenlőség* ekkor még azzal magyarázta, hogy „a kitért magas állású ember példája ragadós”. Elek Pálnak, vélte a hetilap, nem kellett nyomást gyakorolnia alkalmazottjára, „neve, állása, személyisége önmagától is folyton emanálja a hitehagyás levegőjét.”²⁰⁰ Ám mint idővel kiderült, Elek Pál nem elégedett meg a hitehagyás személyiségéből áradó emanációjával. „Szigorú elv a Magyar Banknál”, írta Aradi Viktor 1910-ben a *Renaissance* lapjain, „hogy az igazgatóvá előléptetett tisztviselő követni tartozik vezérigazgatója (nemes malomszögi Elek Pál) mai vallását.”²⁰¹ Ezzel az *Egyenlőség* ekkorra már nyilván szintén tisztában volt, de valamiért

198 Ld. például Pályi Ede: *Nemzetiség és zsidó szellem. Egyenlőség*, 1892. szept. 16. 4–5.; A hitközségi magyar könyvtárak ügyében. *Egyenlőség*, 1893. márc. 17. 8.; Szili: Strófák a hétről. *Egyenlőség*, 1901. dec. 1., melléklet, 1., Meturgeman. Az »Egyenlőség« teaestélye. *Egyenlőség*, 1902. jan. 26. 7–8.; MZsL, TB. B/67.

¹⁹⁹ Egyházi beszéd. Művelt izraelita férfiú keresztelése alkalmával mondta Haypál Benő budai ev. ref. lelkész. *Magyar Szó*, 1903. jan. 21. 11.; Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Haypál Benő szózatáról. *Egyenlőség*, 1903. jan. 25. 6.

200 Ábrahám [Gábor Andor]: Kitérések, i. m. 3. Vajda Izidor, aki áttérése után utónévként a keresztségben kapott Imrét használta, feleségével, Landsberger Erzsébettel 1904. júl. 2-án tért át a református hitre. Ld. Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1898. jan. 15. Az áttérés feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban.

201 *** [Aradi Viktor]: Pesti karrierék. II. A sókirály. *Renaissance*, 1910. szept. 10. 103.

még mindig hallgatott. Nem sokáig. „A pénzügyi egyszersmind misszionárius is volt s a bankjában annak volt előmenetele, aki elhagyta vallását”, írta a hetilap 1911 novemberében, Elek Pál karrierjének korrupciós botrányba fulladásakor. „Nemcsak maga tért ki, hanem nyakra-főre térített és vallásunk ama tagjai közül, akiket a köznyelv bankjingleknek nevez, egész csomót vitt át a saját egyháza kebelébe és aztán direktorokat és aldirektorokat faragott belőlük, örvendvén a szíve annak, hogy a kitért ember egyszerre úgy megokosodik, hogy a legnagyobb előmenetelre képessé válik. Így csinált Elek Pál misszióstelepet bankjából.”²⁰²

Azon konvertiták sorát, akiknek cselekedetei vagy nyilatkozatai valamilyen formában zsidó múltjuk iránti megbékeletlen viszonyokról, származásuk eltitkolásának vágyáról, volt vallásuk vagy felekezetük tagjai iránti ellenérzésükről tanúskodnak, **Jászi Oszkár**ral zárjuk.²⁰³ Amint a IV. fejezetben láttuk, Jászi Oszkárt és testvéreit szüleik úgy nevelték, hogy zsidó származásukról sem tudtak, a megkeresztelésekor 6 éves Oszkár így nem is igazán fogta fel az esemény jelentőségét, amelynek magyarázata elől szüleik később is kitértek. Visszaemlékezéseiben Jászi ezt „súlyos nevelési hibának” ítélte, mivel ily módon „csaknem készületlenül ért bennünket a helyzet, amikor egy-két év múlva a keresztény-zsidó kérdés és ellentét kezdett kibontakozni a mi kis városunk társadalmában is”.²⁰⁴ A homályos fogalmazást kibontva: Jászi 1882–1883-ban, a tiszai vérvád nyomán felerősödő antiszemitizmus idején szembesülhetett először egyértelműen zsidó származásával. Bár arról nem számolt be, hogy ez hogyan történt, annyi feltehető: számára kellemetlenül. Jászinak „zsidósága” soha nem jelentett mást, mint negatívumot: kínos tabut, majd elszenvedett, de legalábbis Damoklész kardjaként

Jászi Oszkár

Jászi Oszkár

202 Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1911. nov. 5. 3.

203 Jászi viszonyáról zsidó származásához, illetve a „zsidókérdésről” vallott álláspontjáról ld. Walter Pietsch: Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben. In: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Bp., Múlt és Jövő, 1999. 99–108.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 482–508.; Litván György: Jászi Oszkár, i. m. 19, 90–91, 105, 114–115.; Uő: Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In: Molnár Judit szerk.: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, i. m. 45–53.

204 Jászi Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldemen, i. m. 547–548.

feje fölött lebegő antiszemitizmust. Jászinak nem volt zsidó identitása, csak „zsidókérdése”.

Visszaemlékezéseiben Jászi hangsúlyozta: a nagykarolyi piarista gimnáziumban, ahol 17 évesen, 1892-ben érettségizett le, a tanároknak nem volt „antiszemitizmus a zsidó tanulókkal szemben”, vagyis ekkor feltehetően őt sem érte sérelem, amint a budapesti egyetem jogi karán sem. „Az antiszemitizmus árnya ott kísértett az egyetem aulájában”, de ekkor még „korántsem volt választóvonal, [...] inkább politikai, mint társadalmi jelenség volt”. Az egyházpolitikai küzdelmek, a politikai elit utolsó nagy reformliberális fellángolása idejére eső egyetemi éve alatt Jászi az antiszemitizmust, „mint a diákmozgalmak elválasztó elemét”, ritkán észlelte. Ellenkezőleg: „Most, mikor életemnek első komoly baráti köre alakult ki, [...] egész további életemre döntő befolyása volt annak, hogy tehetséges és önálló gondolkodású keresztény és zsidó fiatal emberek jó barátságban és összhangban tudtak együttműködni.”²⁰⁵

Az 1896-ban, 21 évesen doktorrá avatott Jászi 1900-ban barátaival megalapította a *Husadik Századot*, majd a következő években a Társadalomtudományi Társaságot, a Szabad Iskolát, a Martinovics szabadjelű páholyt, 1910-ben a *Világ* című napilapot, 1914-ben a Radikális Pártot, 1917-ben a Választójogi Blokkot, 1918-ban a Magyar Nemzeti Tanácsot.²⁰⁶ Egyetemi éveinek felemelő érzését, annak az ekkor megerősödhetett reményét, hogy közéleti működésében, törekvései megvalósításában származása nem fogja hátráltatni, a következő évtizedek tapasztalatai keserűen szertefoszlatták. „Sokszor eszembe jut”, írta rokonának, Lieberman Pálnak Oberlinből 1936. március 1-jén: „ha kurtanemesnek, vagy akár csak paraszti sarjnak születtem volna, munkám hatása megezerszeresedett volna”.²⁰⁷ Erre már az 1900-as évek második felétől ráébredhetett, annál is inkább, hogy ha saját maga nem, de ismerősei e gondolatot már ekkor, sőt már korábban megfogalmazták. „Ha a zsidó igazságot hirdet”, írta Ignótus *A Hét*-ben 1895-ben, „mindazok, akiknek ez az igazság fáj, antisemitákká válnak. Ha Széchenyi István zsidó lett volna, az ősiség eltörlését, a jobbágyok felszabadítását mennyire pusztán zsidó érdekek mondták volna.”²⁰⁸ Ugyanő írta négy évvel később: „Tanítómestere ki-ki csak a maga fajtájának lehet – mert a tanító út, úttest pedig idegentől el nem tűrünk. [...] Már most éppen a zsidók gyakran kerülnek abba a hamis helyzetbe, hogy a maguk személyével kompromittálják az igazságot, s az igazság hirdetésével veszítsek el a maguk személyét.”²⁰⁹ E gondolatot Ady Endre 1902-ben a hatalom álliberálisizmusát élesen bíráló, ám a hasonló bírálattal élő Vázsonyi

205 Uo. 550, 555–557.

206 A pályafutás e stációinak felsorolását Litvántól vettük. Ld. Litván György: Jászi Oszkár kálváriája. (A Jászi-napló sajtó alá rendezése közben.) In: Angi János – Barta János szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Szusza 70. születésnapjára*, i. m. 402.

207 Jászi Oszkár: *Válogatott levelei*. Összeállította Litván György és Varga F. János. Bp., Magvető, 1991, 370.

208 X. [Ignótus]: Antisemitizmus. *A Hét*, 1895. febr. 3. 70.

209 Ignótus: Heine. *A Hét*, 1899. dec. 10. 817.

Vilmossal szemben emiatt különösebb kritikával nem illetett Benedek János függetlenségi képviselő kapcsán a következőképpen fogalmazta meg: „Talizmánja van a böszörményi hajdúk követének. Az. Talizmánja van: keresztlevele és nemesi predikátuma.”²¹⁰

Keresztlevéllel Jászi Oszkár is rendelkezett, de ez nem mutatkozott eleendőnek, aminek felismerése az 1905 után egyre vehemensebben nemzetellenesnek kikiáltott és Litván György kifejezésével „karanténba zárt progresszió” vezérében csak fokozta a zsidókkal szembeni, nem tudni, mikortól kifejlődött, mindenesetre már korai írásaiban megnyilvánuló előítéletességet.²¹¹ Szabó Ervinnek 1904. november 2-án írt levelében úgy vélte, „a magyar szocializmus” legfőbb baja a judaizmusnak az a szelleme, az a ghettó-gyűlölködés, mely reá nehezedik, mely a proletár-halálhörgés meddő fogcsikorgatását a zsidó exkluzivitással még fokozza”.²¹² Egy évvel később a *Husadik Században* a francia iskolákból száműzött hitoktatás helyébe lépő erkölcsstan kapcsán „borzalmas ó-testamentumi parancsok”-ról, az „ótestamentum brutális levegője”-ről beszélt, örömet fejezve ki, hogy a francia gyermekeket immár nem zaklatják „az ó-testamentumi Jehova szörnyű átkozódásaival”, persze az evangéliummal sem, amellyel azonban kegyesebben bánt, lévén morálja „fenséges, de alkalmazhatatlan”.²¹³ Egy 1911-ben ellenfelei azon igyekezete ellen írt cikkében, hogy „minden radikális, demokratikus vagy progresszív magyar törekvést” zsidó politikának minősítsenek, többek között azzal védekezett, hogy a radikálisok aligha politizálhattak zsidó szellemben, mivel ez „a középkori ghettó szellemét” jelentette, egy „sajátságos faji jelleget, [...] melynek két alapvető tulajdonsága volt. Az egyik a fanatikus vallásos szellem a lelki életben, a másik az uzsorás tevékenység a gazdasági életben.”²¹⁴

Jászi számára a zsidók „a ghettó vakbuzgó, fanatikus faji levegője és uzsorás szelleme” által áthatott ortodoxok voltak,²¹⁵ a „zsidó kispolgárság”, amelynek „lelke még annyira benne van a ghettóban, hogy liberalizmusa még mindig kimerül a sekély antiklerikális propagandában”,²¹⁶ a zsidó polgárság en bloc, „a sárgafoltosok utódai”, akik „még mindig ösztönszerű remegéssel állanak a harcias nemesség színekúrát utódai előtt”,²¹⁷ illetve persze támadásainak leggyakoribb céltáblái, a hatalom elvtelen és szervilis kiszolgálásában

210 Ady Endre: Benedek és Vázsonyi. (*Nagyvárad Napló*, 1902. nov. 19.) In: *Összes prózai művei*. III. Sajtó alá rendezte Koczka Sándor és Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 172.

211 A kifejezés Litván egyik könyvének fejezetcíme. Ld. Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Bp., Magvető, 1978, 53–69.

212 Szabó Ervin: *Levelezése*. I.: 1893–1904, i. m. 607.

213 Jászi Oszkár: Kulturális elmaradottságunk okairól. *Husadik Század*, 6. évf. 1905, 7. sz. 23, 25.

214 Jászi Oszkár: Zsidó-politika. *Világ*, 1911. ápr. 30. 1–2.

215 Uo. 2.

216 Jászi Oszkár: A radikalizmus és a zsidók. *Világ*, 1912. jún. 15. 8.

217 Jászi Oszkár: *Miért léptem ki a „Világ” szerkesztőségéből? Obstrukció és választójog*. Bp., Világosság Könyvnyomda R.-T., 1911, 32.

szintén a bennük levő „sárga folt” által vezérelt „meggazdagodott zsidók”, „a junker osztályuralom engedelmes uzsorásai”.²¹⁸

Kifejezései miatt Jászi 1912 tavaszán védekezésre szorult. A vérvörös csütörtök után a *Husadik Században* írt cikkében Jászi élesen kikelt a véleménye szerint soha korábban oly nagy hatalommal nem rendelkező „zsidó uzsora”, és azon „junkersidó koalíció” ellen, amelynek egyfelől Tisza Istvánban, másfelől az ekkor már kilenc éve áttért Elek Pálban jelölte meg legtipikusabb képviselőjét.²¹⁹ A cikk saját táborában is vitát keltett, a *Világban* egy anonim szerző, valójában a napilap felelős szerkesztője bírálta Jászit, amiért „a »zsidó« jelzőt minősítő attribútumnak” használta, és a „zsidó néprontók” reprezentánsát a kitért, vagyis zsidónak már nem minősíthető Elek Pál személyében azonosította.²²⁰ Válaszában Jászi fenntartotta álláspontját: „Éppen ezért kell ezeket az urakat minduntalan lezsidózni, mert újdonsült kereszténységük és nemességük érdekében és származásuk elfelejtetésére a nép leggonoszabb ellenségeivel, tehát a dolgos, becsületes zsidóságnak is legnagyobb ellenségeivel szövetkeznek. [...] És míg a Lassalleok típusa nem szégyenli zsidó származását, addig a megnesemesedett s presbiterré vedlett Elek Pálokra nézve felette kellemetlen, ha kaszinói gavallérságukat valaki lehámozza a zsidó uzsorás ismert világtörténelmi típusáról.” Az antiszemitizmus vádját személyes vallomással utasította vissza: „Föltételeztem, hogy kultúrebereknek beszélek, akik jól tudják, hogy egész közéleti pályámnál s származásomnál fogva nem tehetők föl rólam, hogy a Jézus, a Spinoza, a Heine, a Marx, a Lassalle fajtát általában s a magyar népjogok annyi nemes harcosát, szeretett bajtársaimat akarjam támadni, hanem egyes-egyedül a Feudaljud típusát, minden népnyúzás s minden junker-erőszaknak ezt a mindenre kapható eszközét.”²²¹ Válasza nem győzte meg a *Világ* szerkesztőjét,²²² akinek viszonzválasza sem gyakorolt mérséklő hatást Jászi vehemenciájára, amelynek egyik mozgatórugója azon, több ízben ismételt meggyőződése lehetett, hogy az ország demokratikus átalakulását – és így önnön politikai szerepének zsidó származása béklyójától ment kiteljesedését – akadályozó Tisza István a zsidó (nagy)polgárság támogatása nélkül nem tudta volna hatalmát fenntartani.²²³

Amennyiben antiszemitán olyasvalakit értünk, aki a zsidók ellen a jogegyenlőséget sutba vető törvénykezést szorgalmaz, Jászi Oszkár termé-

218 Jászi Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése, i. m. 372.; Uő: Zsidó-politika, i. m. 2.

219 Jászi Oszkár: 1912. május 23. *Husadik Század*, 13. évf. 1912, 6. sz. 737–740. A cikk újraközölve in: Jászi Oszkár: *Publicisztikája*, i. m. 177–181.

220 „Egy zsidó”: A radikalizmus ellenségei. *Világ*, 1912. jún. 14. 8.; Litván György: *Jászi Oszkár*, i. m. 90.

221 Jászi Oszkár: A radikalizmus és a zsidók, i. m. 8.

222 „Minden bűn és minden gonoszság, amit Jászi úr akar, legyen elismerve. De ne legyen szabad felekezeti tulajdonsággá tenni és aszerint domborítani ki a bűnöket.” Egy zsidó: A radikalizmus és a zsidók. *Világ*, 1912. jún. 16. 10.

223 Jászi Oszkár: A radikalizmus és a zsidók, i. m. 7.

szetesen nem tekinthető annak. A *Husadik Század* által a „zsidókérdésről” 1917-ben kezdeményezésére rendezett ankéttra adott válaszában, és miután fél oldalon át sorolta az „ezeréves ghettó-izoláció” révén a „zsidóság túlnyomó többségében” kifejlődött azon tulajdonságokat, amelyek „az uralkodó keresztény kultúrára nézve idegenek, kellemetlenek vagy ellenszenvesek”, egyértelműen leszögezte: a „zsidókérdés” megoldásához „nem kellenek sem speciális törvények, sem társadalmi intézmények. A keresztény társadalom adjon minél teljesebb demokráciát, minél becsületesebb jogrendet, minél fairebb érvényesülési lehetőségeket minden polgára számára. A zsidóság pedig egyre fokozódó műveltséggel, egyre diszciplináltabb modorral, a közös nemzeti és nemzetközi kultúránk egyre vérbelibb átélésével és megszeretésével [...] ne legyen többé külön test, régi ghettómaradvány, hanem ugyanazon nemzeti és nemzetközi vérkeringésnek öntudatos és öntudatlan átélője.”²²⁴

Hogy ez utóbbi kíváncsian mit értett, azt már 1912 tavaszán, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című könyvében megfogalmazta: a zsidóság önfelszámolását. „Asszimiláció”, írta Jászi, „csak bizonyos kultúrközösségen belül van”, mely kultúrközösség „legplasztikusabban a közös vallásban jut kifejezésre”, amiből magától értetődően következett, hogy „a zsidóság asszimilálása csak ott mehet végbe, ahol a zsidó vallás akár formailag, a kikeresztelkedés ténye által, akár érzelmileg, az ősi hagyományok eldobása által, végleg felbomlik”.²²⁵ Jászi állításának ironiája, hogy ezt Ignaz Zollschan két évvel korábban *Das Rassenproblem* címmel megjelent könyvére alapozta, vagyis egy olyan cionista társadalomtudós művére, amelyet szerzője azon kettős célból írt, hogy meggyőzze olvasóit a zsidóság faji kvalitásairól, illetve arról, hogy a Jászi féle „asszimiláns” zsidók miatt a zsidóság az önfelszámolásnak egy olyan útjára lépett, amelyből a kiutat, vagyis a zsidóság fennmaradását csak a cionizmus biztosíthatta.²²⁶

A polgári radikális lapokban a „zsidókérdést” illetően megjelent cikkek és tanulmányok, írta Gyurgyák János, „alapvetően követték Jászi vonalát, inkább csak színezték azt, mintsem valami radikálisan újat mondtak volna”.²²⁷ Ezt mi is így látjuk egy, Jászira nézve nem mellékes pontosítással: a *Világ* többi, akár zsidó, akár keresztény felekezeti szerzője esetében előfordult, hogy méltatta az elmaradottságában is kulturálisan figyelemreméltó ortodox zsidóságot, a zsidó polgárságot, vagy akár nagypolgárságot, empátikus érdeklő-

224 *A zsidókérdés Magyarországon*. A *Husadik Század* körkérdése, i. m. 97, 100.

225 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp., Grill Károly, 1912, 228–229.

226 Mitchell B. Hart: *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*. Stanford, Stanford University Press, 2000, 65–66. A könyv teljes címe: Ignaz Zollschan: *Das Rassenproblem. Unter besonderer Berücksichtigung der theoretischen Grundlagen der jüdischen Rassenfrage*. Wien – Leipzig, Wilhelm Braumüller, 1910. Jászi az 1911-es kiadásra utalt.

227 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 509.

déssel írtak az akár kelet-európai, akár máramarosszigeti, akár pesti zsidókról.²²⁸ Empátiát a zsidók iránt Jászinál hiába keresünk.

* * *

Más konvertitáknál viszont találunk, olykor egyértelmű empátiát, sőt azonosulást, olykor csak annak a jelét, hogy volt felekezetükhöz vagy hitfeleikhez valamilyen módon továbbra is kötődtek, és ezt nyilvánosan is manifestálták. Néhány személynél e kötődés többrétűnek mutatkozott, másoknál a források csupán egy-egy aspektusra világítanak rá. Ez utóbbiakkal kezdjük.

Az 1841-ben református hitre tért **Wodianer Sámuel** 1850-ben, nem sokkal halála előtt a gyomai zsidó községnek ajándékozta az áttérése évében általa alapított és azóta általa fenntartott kisedővő telkét és épületét, hogy annak helyén egy zsinagógát emelhessenek. 1848. október 25-én hozott döntésében, hogy lemond az óvoda fenntartásáról, amely 1949 elején be is zárt, feltehetően közrejátszott, hogy a gyomai lakosság, hitelt adván a hamis híreszteléseknek, miszerint Wodianer búzáat szállított a szerbeknek és pénzt Jelačićnak, egy héttel korábban megrohanta kastélyát, amelyet átkutatott, hogy megtalálja és kivégezze a szerencséjére éppen Pesten tartózkodó üzletembert.²²⁹ Wodianer Sámuelhez hasonlóan az eddig nem említett **Fischhof Vilmos** (1814–1897) is támogatta anyagilag volt felekezetét. Az 1848-as bécsi forradalomban vezető szerepet játszott Fischhof Adolf bátyja az 1850-es évek végén vette el draskóczy és jordanföldi Ivánka Petronellát, Kempelen Béla szerint a házasság érdekében tért át jövendőbelije evangélikus hitére.²³⁰ A Városligetben 1855-ben megnyitott gyógyfürdőjének köszönhetően jómódú és gyermektelen orvos végrendeletében jelentős összeget hagyott zsidó felekezeti intézményekre, így 6000 forintot az Óbudai Izraelita Hitközségre, 4000 forintot a PIH kezelésében álló Bródy Adél gyermekkórházra, illetve egy 10 000 forint tőkéjű, a budapesti egyetemen szigorló orvsnövendékek részére létesítendő alapítványra, amelynek kamatai egyik évben egy zsidó vallású, másokban egy keresztény hallgató segélyezésére voltak fordítandók.²³¹ A *Jövő* című neológ hetilap még azt is tudni vélte, hogy Fischhof Vilmos, akivel zsidó vallása előírásait szigorúan betartó édesanyja haláláig egy háztartásban élt, arra volt a legbüszkébb, hogy a csurgói születésű Benet Mordechaiban (1753–1829), a hatalmas

tekintélyű moráviai főabbiban egyik felmenőjét tisztelhetette.²³² A valószínűleg apjával 1840 körül katolizált **Harkányi Frigyes** (1826–1919) a facseti zsidó hitközséget istápolta, lévén több cikluson át Krassó-Szörény megye facseti választókerületének országgyűlési képviselője. A hitközségnek éveken át nyújtott adományokat, bárósítása évében, 1895-ben 500 forintot adott a végül 8000 forintba került, 1897-ben felavatott új zsinagóga építésére.²³³ Az 1894 végén katolikussá lett **Königswarter Hermann** nem annyira felekezeti, mint inkább – közvetetten – zsidó ügyre adakozott, már ha hihetünk Nagy Endre anekdotájának. E szerint, miután Émile Zola 1898. január 13-án a *L'Aurore* című napilapban a hamis vádak alapján árulásért életfogytiglani börtönre ítélte Albert Dreyfus védelmében megjelentette híres *J'accuse...!* című, a bírakat és a hadügyminisztériumot vádoló nyílt levelét, a nagyváradiak között felvetődött a gondolat, hogy nekik is üdvözölni kellene a francia író. Halász Lajos, a *Szabadság* című napilap szerkesztője vállalkozott az utazásra. Franciául ugyan nem tudott, de ez nem lehetett gond, Biró Lajos lefordította az üdvözlőbeszédét, Halász meg bemagolta. Már csak az útiköltség hiányzott. „Akadtak lelkes közvetítők”, írta visszaemlékezéseiben Nagy Endre, „akik vállalkoztak rá, hogy a pénzt is megszerzik hozzá. Báró Königswarter Hermann elé terjesztették az ügyet, aki nyomban gavalléros gesztussal kiutalta az útiköltséget. Éspedig nem garasos számíttatással.”²³⁴

Más konvertiták a zsidó felekezet számára írt műveikkel demonstrálták zsidó eredetük vállalását, illetve volt hitfeleik iránti jóindulatukat. Az 1826-ban katolizált **Klein Gyula Lipót** 1828-ban az áttéréséről feltehetően nem tudó miskolci zsidó község felkérésére és annak nevében az 1828. június 9-én beiktatott Borsod megyei főispánt, Reviczky Ádámot egy kilenc nyelven (magyarul, németül, angolul, franciául, olaszul, spanyolul, latinul, görögül és héberül) írt ünnepi költeményben üdvözölte. Az 1814 szeptemberében a pesti zsidó község ekkor megnyílt elemi iskolája első tanítójának kinevezett **Kohlmann Károly** (1775–?) 41 éves volt, amikor 1816 márciusában feleségével és két kiskorú gyermekével a belvárosi plébánián áttért a katolikus vallásra. „Hogy zsidó érzése belőle soha ki nem halt”, írta Mandl Bernát 1896-ban, „a mellett tanúskodik aggastyán korában írt levele és himnusa, melyeket a dohány-utcai templom 1859-ben történt felavatásának alkalmából a pesti izr. hitközség előljáróságához intézett.” A héber nyelvű himnusz Mandl írása idejében még megvolt a hitközség levéltárában.²³⁵ Ballagi Mór öccse, az 1843 végén református vallásra tért **Ballagi Károly**, aki középiskolai tanárként, majd tanfelügyelőként működött, 1868-ban tankönyvet jelentetett meg a zsidó népiskolák számára. „Hála istennek, elmondhatjuk valahára, hogy mind

228 Ld. Bartolo [Décsi Imre]: Lengyel zsidók. *Világ*, 1910. júl. 10. 8.; (**): Két hazugság. *Világ*, 1911. jan. 4. 2.; Florestan [Décsi Imre]: A csodarabbi. *Világ*, 1911. máj. 28. 12.; Szász Zoltan: A bankfiú. *Világ*, 1911. dec. 17. 33.; Elem: Magyar Zsidó Múzeum. *Világ*, 1913. jan. 3. 10.; Relle Pál: A Hatvanyiak. *Világ*, 1913. júl. 6. 33.; A chéderek. *Világ*, 1913. aug. 2. 7.; Sárközy István: Antiszemitizmus. *Világ*, 1913. dec. 28. 8.; Egy orosz gettó-író. Beszélgetés Schalom Asch-sal. *Világ*, 1914. jan. 29. 9.; Reakciók szöveg. *Világ*, 1914. febr. 4. 6.

229 Oláh György: *Békésvármegye 1848–1849. I–II.* Gyula, Dobay János Könyvnyomdája, 1889, I. 439–442.; Darvas Tibor: Az iskolai oktatás története Gyomán. In: Szabó Ferenc szerk.: *Gyomai tanulmányok*. Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 276–277, 282.

230 Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 128.

231 Fischhof Vilmos dr. *Egyenlőség*, 1897. jún. 20. 11.

232 Egy kikeresztelkedett zsidó végrendelete. *A Jövő*, 1897. jún. 18. 4.

233 Tisztelgés. *Egyenlőség*, 1895. nov. 22. 12.; Zsinagógaavatás. *Egyenlőség*, 1897. márc. 28. 10.

234 Nagy Endre: *Egy város regénye*, i. m. 50.

235 Mandl Bernát: A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája, i. m. 15. Az áttérés dátumára ld. Hrotkó Larissza: *A zsidó nők és férfiak 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten*. Doktori disszertáció. Bp., Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2012, 208.

egy és ugyanazon hazának gyermekei vagyunk”, írta Magyarország és Erdély történetét felvázoló könyvének az emancipáció után egy hónappal, 1868 januárjában kelt előszavában. Hogy Magyarország történetét, amelynek oktatását mindenek közül a legalkalmasabbnak vélte arra, hogy „a hazafi-érzelmeket már gyermekkorában mindenkinek szívébe csepegtessük”, az ország minden izraelita népiskolájában tanították-e már, azt Ballagi nem tudta, „de hogy ezentúl taníttatni fog, azt kétségbe vonni nem akarom”, jelentette ki. Ebbéli bizalmát Ballagi Károly azzal a keserűségében meglepő megjegyzéssel zárta, hogy tankönyvében a zsidókról egy sort sem írt, mivel nemhogy a régmúltból, de „az újabb korból sem tudnék semmit is felemlíteni, mi a kölcsönös becsülés és szeretet kapcsát szorosabbra fűzné”. Volt hitfelei teljes kiiktatását a haza múltjából az immáron közös jövő reményével kompenzálta: „Tekintsünk a jövőbe, reménylünk minden jót, és – egyesüljünk a szeretett haza boldogításában!”²³⁶

A születésekor katolikusnak keresztelt **Zerffi Gusztáv** (1820–1892) azzal tűnt ki, hogy ismételten kiállt, ha nem is önnön, de apja hajdani hitfelei védelmében, mind az 1840-es évekbeli irodalmi csatározásokban, mind és főleg 1848 tavaszán-nyarán, amikor is az április elején alapított *Reform* című lapjában többször felszólalt a zsidók emancipációja érdekében.²³⁷ Ennél többen akadtak, akik áttérésük után műveikben vagy csupán egy nyilatkozatukban a zsidó vallást, illetve a zsidókat pozitív színben ábrázolták. A már többször említett és idézett **Koricsáner János** 1862-ben kiadott röpirata részben szabályos apologetika: felvázolta, majd cáfolta a zsidók ellen leggyakrabban felhozott érveket, méltatta a Talmudot és magukat a zsidókat, akik a keresztényeket szerinte vallásosságban és a jótékonyság gyakorlatában egyaránt felülmúlták.²³⁸ Az 1857-ben katolikus hitre tért, az 1860-as években élvezett csekély irodalmi hírnév után az 1880-as évekre már elfeledett **Rózsaági Antal** két elbeszélést szentelt ifjú izraelita leányoknak, akik keresztény szerelmükért vallásukat is készek voltak elhagyni. A harmatgyenge elbeszéléseket tekinthetjük az áttérés, vagy legalább a szerelem oltárán hozott áttérés magasztalásának, ugyanakkor a szerző nem mulasztotta el kiemelni a leányok, illetve apáik nemes jellemét, jó modorát és műveltségét. 1864-es írásában elítélően említette, miszerint „nálunk e szó »zsidó«, sokszor társadalmilag száműzetési indokul használtatik”, míg 1879-ben megjelent novellájában a leánya kitűnő neveltetését ecsetelő bankár kapcsán megjegyezte, ez „nem hivalkodásból, hanem az izraelitákban rejlő ama nemes tulajdonságnál fogva történt, hogy

gyermekeiket az önfeláldozásig szeretik”.²³⁹ Az 1884-ben katolizált **Pikler Gyula** 1893-ban adott egy nyilatkozatot az *Egyenlőség*nek. Aproposként a Pályi Ede kapcsán már említett, magyar nyelvű (profán) könyvekkel ellátott hitközségi könyvtárak alapításában segédkezni hivatott társulat terve szolgált, amely terv népszerűsítése érdekében a zsidó hetilap számos zsidó és keresztény értelmiségitől kért és kapott támogató levelet, így Pikler Gyulától, aki a többiekhez hasonlóan melegen pártolta „a zsidó vallás tanaival” megítélése szerint „a legnagyobb mértékben” megegyező projektet, majd másfél hasábos levelét ekképpen zárta: „A hitközségi könyvtárak feladata teljes dicsőséggel folytatni, a mit a régi szent könyvtár kezdett. Hogy a zsidó nép a legbölcsebb könyvek népe lett legyen nemcsak a múltban, hanem ősei akarata szerint az maradjon minden időkre.”²⁴⁰

Szintén több olyan áttért zsidót ismerünk, akik vallásváltásukat követően, úgy tűnik, nosztalgiát tápláltak elhagyott vallásuk vagy gyermekkoruk hagyományos zsidó közege iránt. A pozsonyi gettóban született, majd a bécsi zsidóság egyik vezetőjévé vált Sigmund Mayer szerint az 1825-ben katolizált **Ullmann Mózes/Mór** áttérése után is zsidó imakönyvből imádkozott. A történet hitelességét erősen csökkenti, hogy Mayer azt állította, Ullmann Mórral e szokásában a vele együtt kikeresztelkedett – valójában azonban zsidó hiten maradt – felesége is osztozott.²⁴¹ 1921-ben közölt cikkében Mandl Bernát ugyanakkor szintén valami tendenciájában hasonlóról számolt be, és ami állítása valódiságát éppenséggel nem bizonyítja, de legalább őszinteségében szimpatikussá teszi, nem rejtette véka alá, hogy forrását a pesti zsidó urbán legenda képezte. Amint azt „még a múlt század nyolcvanas éveiben öreg pestiektől” hallotta, írta az *Egyenlőség*ben, kitérése (és új vallásában őt követni nem hajlandó feleségétől való válása) után Ullmann Mór „minden péntek este, a szombati gyertyák meggyújtásakor, felkereste volt hitvesét és meghatottsággal nézegette feleségének benső ájtatossággal gyakorolt szertartását”.²⁴² A harminc évvel Ullmann után megkeresztelkedett **Szegfi Mór** utolsó regényét *Fenn és alant* címmel 1871-ben adta ki. Művének egyik szereplőjével, Grünwalddal a Szegfi által lelkesen bemutatott, a versenyt és a haladást jelképező tőzsdén találkozunk. Grünwald egy alföldi hagyományos zsidó község kántora, akit egy örökség kiragad környezetéből, dúsgazdag, szerencsés és talpig becsületes tőzsdéssé válik, majd elhagyja feleségét, szeretőt tart, míg végül ráébred eltévelyedésére, visszanyereszti szakállát, visszaveszi bozáig érő kaftánját, hazatér családjához és a Tóra útjához. Amikor a gazdag

236 Ballagi Károly: *Magyarország és Erdély története kapcsolatban az egyetemes történelem legfőbb vonásaival*. Izraelita népiskolák számára írta _ tanár. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1868, oldalszámozás nincs [3–4].

237 Zerffi I. G.: Irodalmi várpád. *Honderű*, 4. évf. 1846, II. félév, 313–317.; Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai*, i. m. 31–32.

238 Koricsáner János: *Kiálító szó a pusztában*, i. m. 23–29, 52.

239 Rózsaági Antal: Az éhez. In: *Tollrajzok. Újabb beszégyűjtemény*. Pest, Emich Gusztáv, 1864, 127–168. Az idézet a 159. oldalon.; Uő: A mit a virágok el nem árulnak. In: *Az életből. Beszégyűjtemény*. Arad, Nyomtatta Réthy L. és Fia, 1879, 1–34. Az idézet a 19. oldalon.

240 Hitközségi magyar könyvtárak. *Egyenlőség*, 1893. febr. 3. 4.

241 Mayert idézi Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. 97. A szabados fordításban közölt idézet eredeti lelőhelye: Sigmund Mayer: *Die Wiener Juden. Kommerz, Kultur, Politik, 1700–1900*. Wien – Berlin, R. Löwit Verlag, 1918, 140.

242 Mandl Bernát: *Két tragikus zsidó asszony*, i. m. 11.

és keresztény Haniss Gergely meglátván őt kaftánban, megkérdi, mire vélje ezt a maskarát, Grünwald azt feleli: „Nem maskara az, uram, hanem éppen megfordítva, levettem a maskarát és visszatértem magam magamhoz.”²⁴³

E gyors körképet a Szegfi után további harminc évvel katolizált **Simonyi Zsigmonddal** zárjuk, aki nem anyagilag, hanem szakmai közegében támogatta a pályakezdő zsidó hitű tudósokat. Míg a zsidó vallású Marczali Henrik „meghúzódik”, írta a *Világ* 1913-ban, a bölcsészkar berkeiben dúló viszályok kapcsán, Simonyi „felkarol minden zsidó ügyet a fakultáson”.²⁴⁴ E támogatást a zsidó sajtó annak tudta be, hogy régi felekezetétől, amint írta az *Egyenlőség* Simonyi halálakor, „tökéletesen elszakadni lélekben sohase is tudott”, így lett áttérése után „szegény zsidó bölcsészek felkutatója és istápolója”.²⁴⁵ Concilia Emilnek 1908-ban írt levelében támogatását Simonyi ennél objektívebb érveléssel indokolta: „A szaktudomány terén nem nézem a felekezetet és a fajt, hanem mindenkinek szívesen tért nyitok és segítek, akitől a tudomány gyarapodását várhatjuk.”²⁴⁶ Lehetséges azonban, hogy ennél valóban többről volt szó. Közvetetten erre utal, hogy a zsidó felekezeti sajtó – amelynek szerzői sok mindenről nem írtak, de tudták, amit tudtak – az egyetemi kinevezése érdekében „vérző szívvel” kitért Simonyival mindig kifejezetten kíméletesen bánt.²⁴⁷ Sőt! 1919 őszén a Tanácsköztársaság alatti magatartása miatt az egyetem és az MTA fegyelmi eljárást indított Simonyi ellen. Az egyetemi igazolóbizottság felmentette, ám a támadások által roppant megviselt nyelvtudós az Akadémián még folyó vizsgálat befejezése előtt elhunyt. Az igazságtalanul meghurcolt – katolikusként meghalt, de a *Múlt és Jövő* szerint „állandóan a zsidóságra való visszatérés gondolatával”²⁴⁸ foglalkozó – Simonyit az *Egyenlőség* posztumusz visszazsidósította: az Akadémia vizsgálóbizottsága helyett, írta a hetilap, „egy másik, nagyobb vizsgálóbizottság elé lépett hétfő délután négy órakor s odafelel a magas Égben ez a szomorú és fenséges égi törvényszék meg fogja koszorúzni Simonyi Zsigmond ragyogó, üldözött, árva zsidó lelkét.”²⁴⁹

Azok az áttért zsidók, akiknek elhagyott vallásuk, de főleg volt hitfeleik iránt fennmaradó kötődésük többféle módon is megnyilvánult, mind a 19. század első felében születtek: Ballagi Mór, Helfy Ignác és Vámbéry Ármin még az akkulturációtól érintetlen közegben, Falk Miksa és Dóczi Lajos már részben akkulturált családban, de az előbbiekkal együtt egy olyan időben, amikor közegük, a magyarországi zsidók elsőprő többsége még a zsidó ha-

243 Szegfi Mór: *Fenn és alant*. I–IV. Pest, Aigner Lajos, 1871, IV. 44, 46.; Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 75–76.

244 Pázmány Péter Universitása. *Világ*. 1913. márc. 9. 14.

245 Simonyi Zsigmond meghalt, i. m. 3.

246 Simonyi Zsigmond Concilia Emilnek, 1908. okt. 19. OSZK Kt. Levelestár.

247 Dr. Halász Ignác. *Egyenlőség*, 1893. dec. 8. 8.

248 [Patai József]: Simonyi Zsigmond. *Múlt és Jövő*, 9. évf. 1919. [december eleje], 12. Az 1919. okt. 3-tól egy ideig hetilapként megjelenő *Múlt és Jövő* lapszámain ez időben nem szerepelt dátum.

249 Simonyi Zsigmond meghalt, i. m. 3.

gyomány világában élt. Hogy a későbbi nemzedékek konvertitái között hasonló esetekről nem számolhatunk be, nem csupán annak tudható be, hogy könyvünket az első világháborúval lezárván, a nem sokkal azelőtt áttérteknek zsidó múltjuk iránti, a Horthy-korra, vagy akár 1945 utánra eső viszonyával már nem foglalkozunk. Ha ez utóbbiak közül egyesek, így Hatvany Lajos, az antiszemitizmus hatására dacosan vállalták, akár át is érezték reájuk erőszakolt „zsidóságukat”, annak jóval kisebb volt az esélye, hogy ez benső tartalommal, ünnepekkel, ételekkel, a családi otthon hangulatának emlékeivel is telítődjék, amihez persze azt is hozzá kell tenni: a fennmaradt közösségérzet kinyilvánításának, a konvertiták zsidó múltjuk vállalásának a Horthy-kor kevésbé kedvezett, mint a dualizmus korának nacionalizmussal ugyan átítatott, de a későbbiekhez képest mégis összehasonlíthatatlanul liberálisabb légköre.

Az 1843-ban protestánsná lett, nevét 1848-ban **Ballagi Mórra** magyarosító Bloch Mór vizsnya volt hitfeleivel kifejezetten feszülten indult. „Lépése, hogy keményebben meg ne bélyegezzem, megbotránkozást szült”, írta Kármán Mór majd hetven évvel azután, hogy a kitért Bloch a pesti zsidó községnek küldött levelében tömeges áttérésre szólította fel annak tagjait.²⁵⁰ Talán ennek tudható be, hogy más áttért zsidókkal, így Simonyi Zsigmonddal szemben, Ballagi Mórról halálakor a zsidó felekezeti sajtó egy szóval sem emlékezett meg. Pedig Ballaginak a pesti zsidó községhez intézett levelét hasonló gesztusok nem követték. Ellenkező előjelűek annál inkább. Az 1847 októberében befejezett, majd 1848 elején megjelent *Első magyar zsidó naptárban* az 1844-ben alakult Magyarító Egylet történetét felvázoló Diósy Márton azzal zárta cikkét, hogy kifejezte háláját mindazoknak, „kik részint készpénzzel, a rendes évi díjon fölül, részint bútór- és könyvekkel járultak egyletünk gyámolításához”. A „becses” nevek között Bloch Mór is szerepelt, aki eszerint és immár áttérése után belépett a fiatal pesti zsidók, főképpen orvosnövendékek köré szerveződött egyletbe.²⁵¹ Az általa már zsidó hitűként is szorgalmazott nyelvi akkulturáción munkálkodó Magyarító Egyleten kívül Ballagi Mór a fiatal zsidó tudósokat is támogatta. Első keleti útja előtt Vámbéry Ármin az ő (valamint Kemény Zsigmond) ajánlása révén jutott el Eötvös Józsefhez, akinek anyagi támogatásával 1857-ben útnak indulhatott Konstantinápoly felé,²⁵² amit Vámbéry nem felejtett el, tíz évvel később kiadott úti beszámolóját hálája jelül Eötvösnek, Toldy Ferencnek, Hunfalvy Pálnak és Ballaginak ajánlotta (Keményt valamiért kihagyta).²⁵³ Ballagi Mór Goldziher Ignácot is segítette pályája kezdetén. Goldziher még gimnazista korában, 1866–1868 táján ismerkedett meg a református teológussal, aki, írta Goldziher 1890-ben megkezdett naplóját bevezető visszaemlékezéseiben, „protektori védőszárnya alá vett”.

250 Kármán Mór: *Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek*. Bp., Singer és Wolfner, 1911, 10.

251 Diósy Márton: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet; röviden: a magyarító egylet' célja, szervezete, működése, és történetének vázlata, i. m. 92.

252 Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*, i. m. 106.

253 Vámbéry Ármin: *Vándorlásaim és élményeim Persiában*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1867, oldal-számozás nincs [VI].

Beengedte könyvtárába, személyesen is bármikor rendelkezésére állt, amint-hogy rajta kívül „erejéhez mérten támogatott minden zsidó tehetséget”, írta Goldziher, aki ennek okát is tudni vélte: „Ezzel ellensúlyozta elszakadását a zsidóságtól.”²⁵⁴ Hogy így volt-e vagy sem, azt nem tudjuk, mindenesetre Goldzihernek Ballagi valóban hathatós segítséget nyújtott. Amint korábban Vámbéryt, őt is bemutatta a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot 1867-től másodszorra vezető Eötvösnek, akinek jóvoltából az 1868-tól két évig külföldön tanuló Goldziher lett az első zsidó vallású állami ösztöndíjas. Ballagi kiadta cikkei az általa szerkesztett, 1869-től 1872-ig megjelent *Protestáns Tudományos Szemlében*, 1872-ben beprotezsálta a pesti református teológiára, ahol Goldziher pár hónapig héber nyelvet és irodalmat oktatott.²⁵⁵ Goldziher Ballagiról annak halálakor is megemlékezett naplójában: „E hónap 2-án elkísértem utolsó útjára öreg jótévőmet, Ballagit, ki – mint Szász Károly gyászbeszédében kiemelte – »hitvány sárból emelkedett az evangélium tudományának magasába«. A sírnál látni véltem 1865–1869 közötti ifjúságomat, minden hasztalan törekvésével. Az Eötvöstől kapott védelemben jelentős szerepe volt a jó öregnek, kinek sírján szebb időkre emlékeztettek a rögök. Emléke legyen áldott!”²⁵⁶

Volt hitsorsosai iránt táplált érzelmeitől függetlenül Ballagi Mór persze liberális meggyőződéséből kifolyólag is pártolta az emancipációt, illetve elítélte az antiszemitizmust. Jókai Mór és sok más illusztris vendég mellett 1860. december 19-én ő is részt vett a pesti zsidók által az Európa Szállóban rendezett „testvéri ünnepélyen”,²⁵⁷ és bár a Határozati Párt tagjaként 1861-ben országgyűlési képviselővé választott tudós politikusként nem szólalt fel a zsidók ügyében,²⁵⁸ 1882-ben, amint erről Aladár fia kapcsán beszámoltunk, nem rajta múlt, hogy a vérvádat cáfoló és a vádat felújítókat ostromozó cikke nem jelent meg. Szabolcsi Miksa elbeszélése szerint amikor megkérte, hogy nyilatkozzon a vérvád ellen, Ballagi azt válaszolta neki: „Mondja meg, öcsém, a zsidóknak, hogy nagyon boldog vagyok, hogy alkalmam nyílik arra, hogy atyámfiai igaza mellett lándzsát törhetek.”²⁵⁹ Bár az effajta idézetek erős

254 Goldziher Ignác: *Napló*, i. m. 36.

255 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 60–61.; Ballagi Aladár: *Emlékezés Goldziher Ignácra*, i. m. 268–269.

256 Goldziher Ignác: *Napló*, i. m. 165.

257 Mi Újság? *Vasárnapi Újság*, 1860. dec. 30. 651. Az estélyről más lapok „testvériség lakoma” néven számoltak be, a már idézett, az eseményen részt vett, de Ballagit nem említő Vezerle Gyula „testvérisülési lakomá”-ról írt. Viola [Vezerle Gyula]: *Visszaemlékezések*, i. m. 125–126.

258 1865-ben Ballagi Ómoravicán alulmaradt Vojnits Barnabás földbirtokossal szemben, 1869-ben nem indult a választásokon, döntését azzal indokolván, hogy inkább lemond arról, ami „csak a közérkölc vesztegetése árán érhető el”. Ruszoly József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Bp., Püski, 1999, 159.; Ballagi Mór: *Egy kis jelenet a mai kortesvilágból*. H. n., k. n. 1869, 7.

259 Mardochei Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: *Igazolásul egy reminiscencia*, i. m. 8.

szkepszissel kezelendők, könnyen lehetséges, hogy tartalmilag Ballagi valami hasonlót nyilatkozott.

Ami biztos: a hajdani zsidó nemzetről áradozó csodálattal írt, még ha prófétáinak szellemét – protestáns teológusként értelemszerűen – Krisztusban látta is csúcsozodni: „Egyetlen egy nemzetet ismerünk a világtörténelemben”, írta Ballagi Mór 1865-ben megjelent tanulmánykötetében, „melynek a Gondviseléstől, úgy látszik, kizárólagos hivatásul jutott, hogy minden egyéb emberiségi célok félre tevésével a valláseszme kifejtésére fordítsa összes erejét. E nemzetnél politika és társas élet, tudomány és művészet, sőt még ipar és kereskedelem is, mind az egy valláseszme szolgálatában áll; a nemzet választottai Isten nyilatkozatainak tolmácsai s az élet minden viszonyait az istenihez való vonatkozása szempontjából nézik és intézik. A zsidó nemzeti élet több mint ezer éves folyama alatt Istentől ihletett férfiak szakadatlan egymásutánban mind világosabban hirdetik, hogy a jog és az örök igazság isteni elvének uralkodóvá kell az egész emberiségben lennie. [...] A kis Izrael első a világ népei között, mely jövődjét az emberi nem haladásával teszi kapcsolatba és az emberiség jövőjének nagyszerű körvonalaiiban magas rendeltetése végcélját szemléli. Ez a profetizmus isteni szelleme, mely századokon át világítva utoljára tetőpontját érte el a Krisztusban, mint kinek személyében amaz isteni férfiak által sok századokon keresztül ápolt valláseszmet megtestesülve látták a hívők.”²⁶⁰ Noha halálakor az *Egyenlőség* nem emlékezett meg Ballagi Mórról, posztumusz imágója mindinkább felértékelődött, nyilván fia ellentétjeként. Ballagi Aladár „mégsem stílszerű fia a nagy Ballaginak”, jelentette ki Zempléni Árpád, a zsidó hetilap egyik keresztény szerzője a történész inkvizícióról szóló akadémiai székfoglalásakor. „Minduntalan olyat ír, olyat beszél, olyat tesz, amire az ember nagyot csóvál a fején: »Ilyet az öreg Bloch soha se tett volna.«”²⁶¹

Ballagi Mórral szemben, akit csak egyszer választottak meg képviselőnek, az 1851 végén katolizált Falk Miksát a választók tizenegyszer juttatták képviselői mandátumhoz. Dacára annak, hogy a zsidókat érintő ügyekben ekképpen jóval több alkalma lett volna felszólalni, ezt Falk sem tette soha, bár 1881-es keszthelyi programbeszédében például kiállt a zsidó-keresztény polgári házasság bevezetése mellett.²⁶² Ugyanakkor az is igaz: Falk a parlamentben eleve ritkán emelkedett szólásra, igazi terrénuma a *Pester Llyold* lévén, amelynek hasábjain viszont harciasan küzdött az antiszemitizmus minden megnyilvánulása ellen. Amiként Ballagi esetében, Falk volt hitfelei iránti szimpátiája, illetve liberális meggyőződése úgyszintén szétbogozhatatlan, mindenesetre a napilap élén töltött 39 év során Falkban a zsidók mindenkor

260 Ballagi Mór: A kánon. In: *Bibliai tanulmányok*. Pest, Nyomatott Engel és Mandellonál, 1865, 82–83.

261 Zempléni Árpád: Ballagi Mór ilyet nem tett volna. *Egyenlőség*, 1904. okt. 16. 2.

262 Legújabb. *Függetlenség*, 1881. júl. 4. Újságkivonat in: *Jüdische Delikatessen*. Öregebb Bonyhády Perczel István tulajdona. OSZK Kt. Oct. Hung. 730/12, 106. f.

védelmesőjüket találták. Az antiszemitizmus elleni küzdelemben Falk olykor az *Egyenlőség* szoszékét is felhasználta. Miután 1891-ben, az orosz zsidók üldözésének egyik újabb hulláma idején a hetilap több neves politikus véleményét kikérte arról, vajon „minek kell történnie, hogy a civilizált világ szeme láttára annyi idő óta folyó muszka barbárságnak véget vethessenek”,²⁶³ Falk egy egész vezércikket közölt e tárgyban. Egy nagyszabású társadalmi mozgalom indítását javasolta, amely elsősorban „az üldözöttek hitrokonainak kötelessége”, de erőfeszítéseikben, vélte Falk, számíthattak minden más felekezeti „nemesen érző” ember segítségére.²⁶⁴

Falk Miksa, akit ellenfelei elégszer lezsíráztak, nem örült, amikor ezt barátai is megtették. Ágai Adolf *Borsszem Jankójának* 1886. január 24-i számában *Népfölkelés* címmel megjelent egy négy képből álló kompozíció, amelynek egyik, *A 13ik lovas zszurnaliszta zászlóalj* alcímű rajza a lovon ülő, uniformist viselő és kezében *Pester Llyod* feliratú zászlót tartó Falkot ábrázolta mint a mögötte felsorakozó, kezükben lándzsaformájú tollat tartó és a korabeli elképzelés szerint „zsidós” ábrázatú újságíró-had vezérét. Falk, úgy látszik, azonnal írt Ágainak, levele nem maradt fenn, csupán Ágai február 1-jén kelt válasza, amelyben őszinte sajnálatát fejezte ki, amiért lapja előző heti száma „keserűséget okozott” Falknak. „Ha én cselekedtem volna, áperthe be is vallanám. A firma az enyém, de a portéka idegen”, magyarázkodott Ágai, aki azon a héten Bécsben tartózkodott.²⁶⁵ Kérdés, hogy Falk min bántódott meg: zsidóként való beállításán, avagy az „elzsidósodott” pesti sajtó kliséjének az ő ábrázolásával való szemléltetésén. Feltehető, hogy inkább az utóbbin, mivel származását Falk teljesen fesztelenül vállalta. 1891. április 28-án az Országos Izraelita Tanítóegyesület küldöttsége, élén az egyesületet elnöklő Ózer Zsigmonddal, tisztelgő látogatást tett a *Pester Lloyd* szerkesztőségében, hogy megköszönje Falk Miksának a zsidó egyesület árvaalapjának nyújtott támogatását. A beszélgetés során Csukási Fülöp tanügyi író említést tett Falknak a zsidó község elemi iskolájában töltött éveiről, mire Falk az *Izraelita Tanügyi Értesítő* beszámolója szerint kegyelettel emlékezett meg első tanítóiról, majd megjegyezte: „Ha tudtam volna, hogy az urak eljönnek, ide hozom a szorgalmi jegyeket, melyeket nyertem s melyeket mai napig megőrzök. Különösen Treuert tartom jó emléken. Stílt ő tőle tanultam s ezzel keresem kenyeremet.”²⁶⁶

A látszólag minden identitásbeli konfliktustól, mint ahogy mindennemű kételytől mentes, derűs természetű és jókora öniróniával megáldott Falk zsidó múltjáról írásaiban soha nem tett említést, de 1898-ban németre fordította Kiss

263 Mi történjék a kiüldözött muszka zsidókkal? *Egyenlőség*, 1891. máj. 8. 1–4. Az idézet az 1. oldalon.

264 Falk Miksa javaslata. *Egyenlőség*, 1891. máj. 15. 2.

265 Népfölkelés. *Borsszem Jankó*, 1886. jan. 24. 6–7.; Ágai Adolf levele Falk Miksához, 1886. febr. 1. OSZK Kt. Fond IV/9.

266 Ó. [Ózer Zsigmond]: Tisztelgés dr. Falk Miksánál. *Izr. Tanügyi Értesítő*, 16. évf. 1891, 5. sz. 75–76.

József *Az ár ellen* című, a tiszaezlári vérvád kirobbanása idején a *Pesti Napló*-ban publikált versét,²⁶⁷ amelynek itt az utolsó versszakát idézzük:

Ó hunyjakok le, hunyjakok!
Ti ragyogó, szép csillagok:
Kis fiam édes szemei! –
Minek ily éjben fényleni?
Ó hisz e fény is ellenem
Fordulhat egykor, úgy lehet,
Ha sírva megemlegeted
Végzetes örökségedet,
Én édes, drága gyermekem!²⁶⁸

Míg Falk valódi kifejezési terepének a napilapja tekinthető, a nála két évvel fiatalabb, és 3–4 évvel utána, 1854–1855 táján katolizált **Helfy Ignác** vérbeli politikus volt. A képviselőházba egy 1870. októberi időszaki választáson bejutott és attól kezdve haláláig minden ciklusban újraválasztott Helfy a Függetlenségi Párt nevében számtalanszor felszólalt a házban, és bár a zsidók, illetve a „zsidókérdés” kapcsán ritkán fejtette ki nézeteit, a kitért zsidók közül így is ő volt az, aki e tárgyban a legtöbbször emelkedett szólásra. Megközelítését alapvetően liberalizmusa határozta meg: „mint szabadelvű ember, a ki teljes életében az egyenlőségért küzdött”, jelentette ki magáról 1883. november 22-i, a zsidó-keresztény polgári házasság első képviselőházi vitáján elhangzott felszólalásában, „soha semmi téren, ember és ember között különbséget nem ismertem”.²⁶⁹ Ugyanakkor, képviselőtársaihoz hasonlóan, a zsidók elmagyarosodása szorgalmazójaként is szólt, és e tekintetben az Országos Rabbiképző Intézet felállításáról szóló 1874-es parlamenti vitában még kifejezetten kritikusan nyilatkozott volt hitfeleiről. A kérdést, jelentette ki, „sem neológ, sem orthodox, sem jogi, sem felekezeti”, de „tisztán politikai, nemzetiségi szempontból” kívánta megítélni. Míg „külföldön bármely országban a zsidóság egyszerű vallásfelekezet, úgy mint a katolikus, mint a protestáns”, vélte Helfy, Magyarországon „ha valakinek kilétét akarja tudni, maga a zsidó úgy szokta kérdezni, micsoda ember az: zsidó, vagy magyar? Tehát a magyar zsidó sem tekinti magát gyakran magyar embernek.” Annak jelét és bizonyítékát, hogy a zsidók nem tartották magukat magyarnak, Helfy jellemző módon elégtelen nyelvi magyarosodásukban látta, bár ezen, a magyarsághoz tartozást a magyar beszéddel azonosító nézetet sajátos észrevétellel egészítette ki: „Ha végig megyünk az utcán egy zsidó ember kereskedése előtt: látunk zsidó betűkkel egy föliratot. Az ember azt hinné, hogy héber ember, tehát ragaszkodik a héber nyelvhez. S mit tapasztal a héberül tudó?”, vallott ön-

267 Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 89.

268 Kiss József: *Az ár ellen*. In: *Költeményei 1868–1882*. Bp., Ráth Mór, 1882, 62–63.

269 *Képviselőházi napló*, 1881–1884. XIII., i. m. 206.

tudatlanul származásáról a volt jesiva bóher: „Azt, hogy héber betűkkel oda van írva: »Nürnberger Waarenhandlung«, amire a magyarosodás némiképp unortodox változatát felvillantva azt javasolta: „Hát tessék használni a héber betűt; de írja vele magyarul: norinbergi áruraktár.” Ami a rabbiképzőt illeti, annak felállítását, mivel „lényegében arra van irányozva, hogy a zsidó magyar nyelven nyerjen oktatást”, Helfy természetesen pártolta, már csak azért is, mivel a „magyar elem” szaporodását másoktól nemigen lehetett remélni: „Most már – nyíltan kimondhatjuk – sem a szerbből, sem az oláhból, magyart nem csinálhatunk, ha nem csináltak *őseink*.”²⁷⁰

A zsidó-keresztény polgári házasság 1883. novemberi vitáján viszont Helfy Ignác immár kizárólag képviselőtársait bírálta. A törvényjavaslat elfogadása mellett több érvet is felsorolt, de végső és legnyomatékosabb indokként a ház által felmutatandó, az antiszemizmussal szembeni eddigi hibás viselkedését jóvá tevő szimbolikus gesztus szükségességét hangoztatta. „Mert nem tagadhatjuk”, jelentette ki, „hogy az a magatartás, melyet az egész antisemiticus mozgalom alatt úgy az egyes pártok, mint maga a törvényhozás tanúsított, tévútra vezetett úgy a haza népét, mint a külföldet. Maga a nép sokszor azt hitte, hogy csakugyan ez nem egy frakciónak a műve, nem néhány fanaticus embernek a cselekedete, hanem a legkomolyabb emberek, maga a törvényhozás is tulajdonképp helyeslik ezen dolgokat, csak hogy ebben a kevésben van meg a bátorság ezt kimondani, a többiekben nincs meg ez a bátorság.” Helfy ezért úgy ítélte, a törvényhozás részéről a javaslat elfogadása „az egyetlen correct válasz az antisemiticus mozgalomra”, amelynek köszönhetően „minden esetre el lesz érve az, hogy a törvényhozás állást foglalván, úgy a haza népe, mint a külföld látni fogja, hogy miként gondolkozik Magyarországon e dologban”.²⁷¹

Miután a törvényjavaslatot a főrendiház 1884. január 11-én másodszor is leszavazta, a képviselők elfogadták Tisza Kálmán indítványát, hogy a törvényjavaslatot a ház harmadszorra ne terjessze a főrendek elé. A zsidó-keresztény polgári házasság törvényjavaslatának eltemetését azonban még egy utolsó, öt napon át tartó heves vita előzte meg, amelynek során, jegyezte meg az 1884. február 4-én felszólaló Helfy, a szónokok mindinkább letértek a tulajdonképpeni napirendről, és inkább a „zsidókérdésről” beszéltek. Így „ki nem kerülhetem”, jelentette ki, „hogy miután már erőnek erejével erőszakolják e házban, hogy a zsidókérdéssel tüzetesen foglalkozzunk, egyszer el ne mondjam őszintén és tárgyilagosan véleményemet e kérdésben”. Álláspontja alapjául Kossuth Lajosnak e tárgyban 1882. október 11-én kelt és hozzá intézett levele nyitó mondatának zárójeles megjegyzése szolgált: „Zsidókérdés, mondá: szégyen és botrány, hogy Magyarországon még ez is létezhetik. Hát ezen parenthesisben benne van tulajdonképp az egyetlen correct ítélet, melyet

e kérdésben mondani lehet.”²⁷² De ha a zsidókérdés már létezett, minden komoly politikusnak szembe kellett vele néznie, és megoldást kellett javasolnia. „Miről van szó, t. ház? Szó van szerintem arról, hogy létezik az országban egy felekezet, mondjuk egy faj, melynek jó része még nem olvadt bele a nemzet testébe; igyekezni kell tehát, módokat kell keresni arra nézve, hogy miként olvaszzuk bele e részt a nemzet testébe úgy, hogy azzal teljesen összeforrjon. Szerintem így áll a kérdés.” Csakhogy kettőn állt a vásár, hangsúlyozta Helfy: „az assimilációhoz két factornak egyező akarata szükséges: az assimilálóé és az assimilálandóé”, így nem csupán a zsidóknak a társadalom iránti, hanem „az assimilálónak vagyis a társadalomnak” a zsidókkal szembeni magatartását is meg kellett vizsgálni. Márpedig Helfy kifogásolnivalót csupán az „asszimilálók” viselkedésében látott. Ami a zsidókat illette, feladatukat, amint 1874-es beszédében, úgy ekkor is nyelvi magyarosodásukban jelölte meg, „a mire ők maguk is törekednek; sőt nemcsak a törekvés van már bennök erre, hanem látjuk, hogy tényleg siker is van, tényleg magyarosodnak is”, vélte Helfy, sőt „az országban levő összes idegen ajkú polgárok közt éppen a zsidók azok, a kik leginkább magyarosodnak”. Ezt a folyamatot a kormányzat azzal még gyorsíthatta, hogy kötelezővé tette a magyar tannyelv kizárólagos használatát az összes zsidó népiskolában, illetve megszabhatta, hogy a hitközségek csak magyar nyelven szónokolni képes rabbit választhatnak meg, mely intézkedések ellen, „én meg vagyok arról győződve”, szólott Helfy, kegyesen megfedkezve az ortodox zsidóság zöméről, „a t. kormány nem fog ellenkezéssel találkozni a zsidóság részéről”. Ami viszont a keresztény társadalmat illette, ez elmulasztotta kötelessége teljesítését, vagyis a zsidók befogadását. Ameddig ez utóbbiak csak kereskedelemmel foglalkoztak, szemükre hányta, hogy nem kötődnek a magyar földhöz, majd miután ingatlant szerezhetek és vagyonuk egy részét földbe fektették, megszületett a panasz, hogy zsidókézzre jut a magyar földbirtok. A társadalom először azért bírálta a zsidókat, mert „lassan haladnak előre a civilizációban”, majd azt róta fel nekik, hogy az iskolákban elfoglalják a keresztény gyermekek helyét. „Ily helyzetben”, vélte Helfy, „legalább azt az igazságot szolgáltatassuk, hogy ne vessük szemükre, hogy miért nem olvadnak be, a mikor lépten-nyomon nyilvános helyen, a törvényhozó teremben sértésekkel, insinuationokkal illetjük”. A zsidókérdés megoldása, vagyis az „asszimiláció” sikere tehát nem a zsidókon, hanem a keresztény társadalmon múlt: „Ha őszintén akarjuk az assimilációt, menjünk szeretettel eléjük s mutassuk meg, hogy tisztelni, becsülni tudjuk a becsületes művelt zsidót, épp úgy, mint a becsületes művelt keresztényt s ez által vonzerőt fogunk gyakorolni azokra a hátramaradottakra, kik látván, hogy művelt hitsorsosaik, bár megtartva hitöket, szívesen láttatnak jó társasá-

270 Képviselőházi napló, 1872–1875. XI. Buda, Magyar Királyi Államnyomda, 1874, 261–262. [Kiemelés tőlem – K. M.]

271 Képviselőházi napló, 1881–1884. XIII., i. m. 206.

272 Kossuth mondata: „A »zsidó-kérdésben« (szégyen és botrány, hogy Magyarországon még ez is lehetséges) százankint kapom a leveleket.” Kossuth Lajos: *Irtai*. IX. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Bp., Athenaeum, 1902, 525.

gokban, ki fognak vetkezni a szűkkeblű felekezetiségből s le fogják vetkezni e limlomot, a mit némely rabbinusok rája aggattak.”²⁷³

Hogy mit értett „limlom” alatt, azt Helfy nem fejtette ki, aminthogy zsidó származására sem tett soha utalást a nyilvánosság előtt. „Őseink”, versus „zsidók”, a 14 éves koráig jesivába járó, a magyar és német nyelvet csak ezután elsajátító, vagyis jiddis anyanyelvű Helfy Ignác a közéletben függetlenségi meggyőződésű (keresztény) magyar politikus volt, „Kossuth palatinusa” és semmi más. Magánéletében olykor másképpen viselkedett. „Tisztelte bölcsőjét és tisztelte különösen a zsidó tudományt”, írta Szabolcsi Miksa Helfy elhunytakor. „E sorok írójának maga mondotta el egyszer, hogy Maimonides útján rég ösmerte a platói és aristotelesi filosofiát, a jogi elveket meg a talmudból, mikor magyarul és németül kezdett tanulni. [...] Hogy mily nagy kegyelettel viseltetett elébbi vallása iránt, az kitűnik különösen abból – és ezt sokan tudják közülünk – hogy mikor édes atyja, egy fölötté vallásos zsidó, elhunyt, Helfy – ki már akkor magyar országgyűlési képviselő volt – zsidó rítus szerint gyászolta meg. Megtartotta a hétnapos gyászt, és reggel és este, tán a Miatyánk után, elmondotta atyja emlékére a héber Kaddis-imát.”²⁷⁴

A 18 éves Paula Dassl-Rosenberggel kötendő házassága miatt 1893 áprilisában katolizált Dóczi Lajos áttéréséről ugyan nem beszélt a nyilvánosság előtt, de Helfyvel szemben zsidó származásáról, gyermekkorra zsidó miliőjéről annál inkább, a tőle megszokott érzelmességgel, ha akarjuk, érzelmességgel, mindenesetre oly melegséggel, amely akármely, a felekezeti sajtó kifejezésével élve „jó zsidó” dicséretére vált volna.

Vallásváltását Dóczi nem élte meg olyan egyszerűen, mint azt Kónyi Mánónak megkeresztelkedése szándékáról beszámoló önironikus levele alapján gondolhatnánk. Egyrészt úgy tűnik, némi lelkiismeret-furdalást érzett. „Jelentsd a kegyelmes Asszonynak, csókolom a kezét”, írta Kónyinak 1893. november 29-én, Andrassy Gyula grófnőre utalva, majd hozzátette: „Ha a régi Istent meg nem haragítottam volna és az újjal nem állnék feszült viszonyban, imádkoznám érte.”²⁷⁵ Másrészt és főleg: fájt neki, hogy némely kortársa úgy vélte, valamilyen alantas haszon reményében hagyta el felekezetét. Nyilván ezt gondolta az a Dóczi által meg nem nevezett személy, akinek hozzá intézett levele kapcsán Dóczi 1893. augusztus 26-án azt írta Kónyinak: „Bánt a levél, éppen mert írni tudó embertől ered. Én nyilvánosan nem szólhatom magamról és kikeresztelkedésem rugóiról. De ha tisztességes ember emiatt kételkedik jellememben, érdemesnek találnám neki elmondani, mi lelkemen fekszik.”²⁷⁶ Erre nem sokkal később alkalma nyílt, de végül nem élt vele. Miután 1902-ben nyugállományba vonult és visszatelepedett Pestre, a Kakas Mártonban, Rákosi Viktor vicclapjában április 20-án megjelent egy kis cikk,

amely Dóczi jövőbeli terveit latolgatta. A báró ideális jelöltként kínálkozott, hogy átvegye Falk Miksa helyét a Lipótvárosi Kaszinó elnöki posztján (így is történt), hiszen hozzá hasonlóan megfelelt a bonyolult követelményeknek: „Zs. kell, nem kell zs., mégis zs. kell – vagy talán egyezzünk ki 50%-ba?” A cikk ezután felsorolta Dóczi „erényeit”, többek közt megemlítve, miszerint „Dóczi eredménynyel hagyta el régi hitét”.²⁷⁷ Dóczi, akit fia figyelmeztetett a cikkekre, azonnal megfogalmazott egy levelet Rákosi Viktornak, amelyet végül nem adott fel – „elképzelttem, hogy te mit mondanál hozzá, ezért nem küldtem el”, írta Kónyinak, de csatolta ez utóbbinak az ügyről beszámoló leveléhez. „Nem juthat eszembe, hogy azzal, mi élcz gyanánt kerül a közönség elé, a nyilvánosság előtt polemizáljak”, írta Dóczi Rákosinak az április 25-én kelt levélben. „De meg nem állom öntől személyesen megkérdezni, mért nyomat rólam ilyen csúf dolgokat? Hiszi-e, hogy valami »eredményért« hagytam el régi hitemet? Nem tudja, hogy akkor tettem, mikor katolikus lányt vettem el, és csak azért, mert akkor még nem engedte törvény, hogy érvényes vegyes házasságot kössék s osztrák honpolgárrá kellett volna lennem, hogy nőmet otthon is törvényes feleségnek tekintsék?”²⁷⁸

Ha áttérésének társadalmi percepciója foglalkoztatta is Dóczi, hírlapi munkásságára semmilyen hatással nem volt. Dóczi 1881-től 1915-ig rendszeresen írt a *Neues Pester Journal*ba, Bródy Zsigmond 1872-ben alapított, nagyrészt a zsidó kispolgárság által olvasott napilapjába, amelyet a pesti humor szerint azért neveztek *Pester Zsornálnak*, mert aki zsurnált mondott, már a *Pester Lloyd*ra fizetett elő.²⁷⁹ A napilapba Dóczi szívesen írt zsidó tárgyú cikkeket, főleg ifjúkori emlékeiről, és ezen áttérése mit sem változtatott, sőt: két évvel katolizálása után arról panaszkodott Kónyinak, hogy lapjában Bródy Zsigmond nem engedett neki ez irányban elég teret. „A Deutsch-Kreutz tárca jó lehetett volna”, írta barátjának 1895. február 23-án gyermekkorra szülőfaluját, Németkeresztúrt bemutató írása kapcsán, „ha szándékom szerint igazán leírom az odavaló életet, különösen a szombatot, a téli mulatságokat, a Chalemoid [félünnepi] hangulatot, a milieut. De Zsiga nyeszlett nézeteivel szemben mindig el kell nyomnom a javát annak, amit írhatnék.”²⁸⁰ Az említett tárcában így is maradt elég ahhoz, hogy az írást még az *Egyenlőség* is leközzölje fordításban, ez alkalomból diplomatikusan elhallgatván szerzője „renegát” mivoltát. Dóczi tárcájának apropójául a keszthelyi születésű, 1834-től egy évtizeden át, vagyis Dóczi előtt szintén Németkeresztúron nevelkedett híres zeneszerző, Goldmark Károly pesti látogatása szolgált. „Engedd, hogy a te nevedhez hozzákössem a mi kis falunk dicsőségét és emlékezetét, mielőtt a

273 *Képviseelőházi napló, 1881–1884.* XIV., i. m. 355–357.

274 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác, i. m. 7.

275 Fürst Ilona: Dóczi Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben, i. m. 119.

276 Uo. 118.

277 Hegyesi Spitzné: A Dóczi-lázzáról. *Kakas Márton*, 1902. ápr. 20. 6.

278 Dóczi Lajos Rákosi Viktornak, 1902. ápr. 25. Kónyi-Lónyay Papers, Library of the School of Slavonic and East European Studies [SSEES], University College of London.

279 Kútfalvi Oszkár: *Újságpaplaták*, i. m. 11.

280 Fürst Ilona: Dóczi Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben, i. m. 119. A szóban forgó írás: Tobias [Dóczi Lajos]: Deutsch-Kreutz. Gruß an meinem Landsmann Karl Goldmark. *Neues Pester Journal*, 1895. febr. 15. 1–3.

ghetto-élet kedélyes világa örökre eltűnnék onnan”, írta Dóczi, mert „a régi zsidó községek” fölött, „hitükkel és hóbortjaikkal, ódiságukkal és eredetiségükkel, szegénységükkel és költészetükkel” sajnos eljárt az idő. „Egy különös világ merül el velük, a gondolkodásnak és érzésnek egy sajátságos módja, utánozhatatlan jókedv és melankólia, egy világ, mely csak a maga nyelvében fejezhető ki. [...] Mondd, nem vágyol-e a te világdicsőségedből (amely elől persze szívesen rejtet el magad Gmundenbe) vissza a kis zsidó fészekbe?” Dóczi beszámolt pékmester nagyapjáról, a helyi zsidók viseletéről, a héder-ről, Goldmark pályájának kezdeteiről és későbbi sikereiről, amely miatt most Pesten ünnepelték, és amely alkalomból eszébe jutott „a mi édes anyánk, a zsidó falu”, majd befejezésül megjegyezte: „Ha olvassák e sorokat a német-keresztúriak, az ifjak az öregeket, ezek a még idősebbeket fogják kérdezgetni, míg egy reszkető aggastyán találkozik, a ki a te édes apádat ismerte. És mindnyájan szörnyű büszkék lesznek Goldmark Károlyra, de egy sem fogja elmulasztani, hogy hozzá tegye: nagy, igen nagy ember, de vajon kóserül étezik-e még?”²⁸¹

Dóczi Lajos nemcsak gyermekkorai zsidó világa iránti – amúgy zsidó hitű kortársai által is osztott, mondhatni divatos témának tekinthető – nosztalgiájának adott hangot, hanem az üldözött zsidók iránti együttérzésének is. A *Neues Pester Journal*-ban 1912-ben *Frommholds Laufbahn* címmel harminc folytatásban közölt egy négyfelvonásos drámát, amelynek főhősében, a soproni diákból újságíróvá, majd egy hatalmas miniszter bizalmasává lett Frommhold Wallnerben az olvasók könnyűszerrel felismerhették a szerző fikciós alteregóját. Hiába a szép állás, a tekintély, vallotta Dóczi (főhőse), „most látom, hogy engemet bántanak, ha egy uzsorást megvernek és együtt érzem magamat megkínózva a kijevei pálinkásokkal”.²⁸² A vallomás már csak azért sem tűnhetett meglepőnek, mivel drámájában Dóczi visszazsidósította magát, főhőséről megjegyezve, hogy bár a szertartásos vallásosságnak nem volt híve, büszkeségből nem tartotta elképzelhetőnek, hogy elhagyja felekezetét, míg egy kereszténynek eszébe juthatott „einen Juden gering zu achten” [lenézni egy zsidót].²⁸³

Dóczi pályafutásáról 1932-ben megjelent kismonográfiáját Fürst Ilona azzal zárta: „Beöthy [Zsolt] jelen volt a halálánál is, mely a héber bibliával a kezében érte utol.”²⁸⁴ Két évvel később a *Múlt és Jövő*-ben publikált, Dóczi levelezéséből közlő cikkében Fürst egyfelől óvatosabban fogalmazott, másfelől viszont tovább is ment: „A családi hagyomány szerint a sokat betegeskedő báró élete vége felé vissza akart térni a zsidó hitre és állítólag a héber bibliával a kezében lehelte ki lelkét.”²⁸⁵ Mint korábban láttuk, a *Múlt és Jövő*

már Simonyi Zsigmondról is azt állította, hogy a zsidó vallásra való visszatérésen gondolkodott, de aminthogy ő sem, úgy Dóczi sem tette meg. Mivel nem volt vallásos, az is kétséges, bár persze nem lehetetlen, hogy utolsó óráiban a „héber bibliát” forgatta volna. A *Neues Pester Journal*-ban 1879-től belső munkatársként, majd segédszerkesztőként dolgozó Peisner Ignáccal viszont egyetérthetünk. Dóczi „családi okokból indítatva érezte magát hitének hátát fordítani”, írta régi barátjáról pár hónappal halála után, „érzésben azonban haláláig zsidó maradt”.²⁸⁶

Noha Vámbéry Ármin 13 évvel korábban született, mint Dóczi és az áttérésben is közel 30 évvel megelőzte, őt hagytuk utoljára, mivel a reformkor és a dualizmus idején kitért zsidók közül származása és volt hitsorsosai iránt – bár Vámbéry esetében és saját szavajárásával inkább „fajról” kellene beszélni – senki nem mutatott ki olyan egyértelmű kötődést. Az 1864 végén református vallásra tért Vámbéry 1865-ben és 1866-ban írott leveleinek névjele egy félhold ölében elhelyezett hatágú csillagot ábrázolt, alatta címerpajzsban összefonódó V. és A. betűkkel.²⁸⁷ Vámbéry 1867–1868 telén előadást tartott az Izraelita Magyar Egyletben,²⁸⁸ 1868-ban Eötvös József Tanárky Gedeonnak írt levele tanúsága szerint Ballagi Mór mellett ő is támogatta Goldziher Ignácot, a miniszter figyelmébe ajánlván a fiatal tudóst, aki ösztöndíját az *Izraelita Közlöny* értesülései szerint „főképp” Vámbéry „buzgólkodásának folytán” kapta meg.²⁸⁹ Mindez semmi ahhoz képest, hogy az 1890-es évek végén a konvertita Vámbéry a cionista mozgalom pártfogójává, mégpedig hathatós pártfogójává vált. Amint a IV. fejezetben láttuk, míg az 1880-as évek elején a művelt zsidók áttérése mellett érvelt, a keresztényektől a „hozzájuk társuló” zsidók maradéktalan befogadását kérte.²⁹⁰ A pragmatikus vallásváltás mellett Vámbéry még 1905-ben kiadott visszaemlékezéseiben is kiállt, ám befogadást már nemhogy az áttért zsidók számára nem kért, de még a zsidó vallásúak ez iránti vágyát is értetlenül, mondhatni rosszállással nézte. „Az ember csak bámulatba esik rajta”, írta könyve zárófejezetének a vallásról szóló részében, „hogy az európai zsidó, kit idegennek mondanak mindenfelé, miért tolakszik be a nemzetek kötelékébe, holott egyszerűen azt kellene mondania: »Ha nem kellek nektek, jó, lesznek csak zsidó és nem bánom, szidjatok kedvetek szerint kozmopolitának.«”²⁹¹ Vámbéry nézetei változásának benső okait nem ismerjük, marad a tény: Theodor Herzl Vámbérynek köszönhetette, hogy találkozhatott az oszmán szultánnal. A Herzlhez hasonlóan pesti születésű, Vámbéry Árminnal évtizedek óta jó barátságot ápoló Max Nordau már 1898-ban ellátta Herzlt egy ajánlólevéllel Vámbéryhez, a két férfi, amint erről Vámbérynek

281 Dóczi Lajos: Goldmark. *Egyenlőség*, 1895. márc. 8. 4–6.

282 Idézi Fürst Ilona: Dóczi Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben, i. m. 120.

283 Idézi Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 242.

284 Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, i. m. 94.

285 Fürst Ilona: Dóczi Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben, i. m. 120.

286 Peisner Ignác: Dóczi Lajos báró. *Múlt és Jövő*, 1920. jan. 2. 10.

287 Kovács Sándor Iván szerk.: *Batu kán pesti rokonai*, i. m. 305–306, 310.

288 Az Izraelita Magyar Egylet. *Izraelita Közlöny*, 1868. júl. 10. 251.

289 Eötvös József: *Levelek*, i. m. 568–569.; *Vegeyesek. Izraelita Közlöny*, 1868. okt. 11. 382.

290 Vámbéry Ármin: *Egy tatár emlékirataiból*, i. m. 8.

291 Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*, i. m. 482.

egy 1898. szeptember 21-i levele tanúskodik, fel is vette a kapcsolatot,²⁹² de az ekkor valamiért elmaradt találkozásra csak 1900. június 17-én került sor, a tiroli Mühlbachban, ahol Herzl Vámbéry segítségét kérte egy audiencia kieszközlésében a szultánnál. Herzl naplója szerint Vámbéry azonnal leszögezte: „Pénz nem kell, gazdag ember vagyok, arany bélszínt ehettek, van egy negyedmillióm, és a kamatok felét sem tudom elkölteni. Ha segíték Önnek, ezt az ügy érdekében teszem.”²⁹³ Mivel a találkozás során Herzl számára nem vált egyértelművé, vajon Vámbéry közben fog-e járni érdekében, még aznap írt neki egy levelet: „Kedves Vámbéry bácsi”, írta magyarul az amúgy német nyelvű levélben: „Találó a magyar kifejezés: zsidóember [szintén magyarul az eredetiben]. Ön az, én is az vagyok. Ezért értettük meg egymást olyan gyorsan és maradéktalanul – talán még inkább emberi, mint zsidó szinten, bár a zsidó elem mindkettőnkben igen erős. Segítsen nekem – nem, nekünk! [...] Koronázza meg piramisát azzal a fejezettel: Hogyan segítettem előkészíteni zsidó népem hazatérését.”²⁹⁴

Vámbéry kötélnek állt. Találkozásukat követően rendszeresen írt Herzlnek, legtöbbször rövid, lényegre törő levelekben türelemre és óvatosságra intve őt, illetve beszámolva diplomáciai lépéseiről, amelyek eredményeképpen II. Abdul-Hamid 1901. május 18-án fogadta a modern cionizmus atyját.²⁹⁵ Vámbéry, aki Nordau szerint a szentföldi zsidó állam tervét kezdettől fogva irreálisnak tartotta, az audiencia előtt egy pesti beszélgetés során figyelmeztette Herzlt: „Nem szabad a cionizmusról beszélnie neki [a Szultánnak]. Ez egy fantazmagória. Jeruzsálem olyan szent ezeknek az embereknek, mint a Mekka. [...] Akarom a cionizmus fennmaradását – ezért hoztam létre Önnek ezt az audienciát, mert különben nem tudott volna kiállni a [cionista] kongresszusa elé. Időt kell nyernie és valahogy életben tartania a cionizmust.”²⁹⁶

Jóllehet Vámbéry fantazmagóriának tartotta Herzl tervét, a cionizmus mellett nyilvánosan is kiállt. Gábel Gyula, az *Ungarische Wochenschrift* című, részben magyar nyelvű cionista lap szerkesztőjének hozzá intézett levelére 1902. május 27-én kelt, egyértelműen nyilvános közlésre szánt válaszelevelében a következőket írta: „Hozzám intézett b. levelére ezennel őszinte örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy tiszteletreméltó törekvését teljes mértékben

helyeseljem. A cionizmus nemes, emberbaráti célú tűzött ki magának abban, hogy üldözött, sanyargatott, minden joguktól megfosztott zsidó embereken akar segíteni. Mert Ázsiából hazatértem óta nem ismertem az európai, oly magasra becsült kultúrnépek között nagyobb és utálatosabb kinövést, mint az antiszemitizmust. Ön, tisztelt uram, és a budapesti cionista egyesület elnöke, nézetem szerint, valóságos eszményi törekvésben fáradoznak. Az önök által is képviselt érdemes világmozgalom – minden nemzetiségi, vallási és faji utógondolat nélkül – minden jó ember leghathatósabb támogatására érdemes. A cionizmus – és ez megdönthetetlen meggyőződése – nemcsak nem ellenkezik a hazafiúi felfogással, a magyar ember nemzeties érzületével, hanem éppen a magyar lovagiasság teszi minden magyar zsidó parancsoló kötelességévé, egy olyan dolgot támogatni, amely a magyar zsidóra ugyan kötelességet ró fel, de közvetlen haszonra már csak azért sem számít, mert hiszen Magyarország azon országok közé tartozik, hol a zsidóvallású polgár aránylag a legnagyobb szabadságnak örvend. Ez, tisztelt uram, az én felfogásom a cionizmus áldásos voltáról.”²⁹⁷

Lehetséges, hogy Vámbéry Ármin a cionizmusnak ezt az úgynevezett – a korai magyar cionista mozgalom által is képviselt – „filantropikus” válfaját azon taktikai megfontolásból vallotta, hogy ekképpen védje ki a hazafiatlanság vádját és szolgálja a cionizmus végső célját, a palesztinai zsidó állam létrejöttét, de ennél valószínűbb, hogy levele őszinte meggyőződését, illetve pragmatizmusát tükrözte. Erre utal, hogy 1906-ban átpártolt az Izrael Zangwill által egy évvel korábban alapított, az üldözött zsidók számára a Szentföld helyett a föld bármely pontján (lehetőleg valamelyik angol gyarmaton) létesítendő autonóm terület megszerzésére törekvő Jewish Territorialist Organization (ITO) nevű mozgalomhoz. A rangos *Fortnightly Review* 1906. nyári számában Zangwill által közölt, tervét támogató levelek között Vámbéryé volt a leghosszabb és legrészletesebb.²⁹⁸ Az ITO-t szintén támogató *Egyenlőség*, amely örömmel kapott az alkalmon, hogy hírül adja, miszerint a világhírű Vámbéry „tehát a zsidókérdésnek [...] nem nemzeti, vagy nemzetiségi, hanem humanitárius alapon történő megoldásának a híve, miként mi”, egy rövid idézetet is hozott az angol folyóiratban közölt levélből: „Elismerem, hogy szép, büszke idea: a zsidókat Palesztinába gyűjteni s megértem azt a rajongást, amit ez az ábránd az elnyomottak lelkében kelt. De a légvárak építéséről ma le kell mondanunk, ha egy szerényebb, de reális tervet meg lehet valósítani. Ezért óhajtható volna, ha az Ito törekvését, amely megvalósítható, a zsidóság magáévá tenné.”²⁹⁹

A neológ hetilap e cikkben egy szót sem szólt Vámbéry konvertita mivoltáról. Hat évvel később a *Hitközségi Szemle* egy hosszabb részletet közölt a *Jewish Chronicle* által a 80 éves Vámbéryvel készített interjúból. „Nem vagyok

292 Max Nordau: *My Recollections of Vambéry*. In: Arminius Vambéry: *The Life and Adventures of ... With an Appreciation by Max Nordau*. London, T. Fisher Unwin, 1914, XXI. Vámbéry könyve először 1884-ben jelent meg. Vámbéry Herzlnek írt, összesen 35 levelét a jeruzsálemi Központi Cionista Levéltár őrzi. Az utolsó levél kelt 1902. jan. 30. A levelek mikrofilmen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában is megtalálhatók: Vámbéry Ármin levelei Theodor Herzlnek, 1898–1901 [helyesen: 1902]. MNL OL X1184.4769.

293 Raphael Patai szerk.: *The Complete Diaries of Theodor Herzl*. I–V. Trans. Harry Zohn. New York – London, The Herzl Press – Thomas Yoseloff, 1960, III. 961.

294 Uo. 962–963.

295 A találkozóról ld. Raphael Patai szerk.: *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, i. m. III. 1110–1120.

296 Max Nordau: *My Recollections of Vambéry*, i. m. XXI.; Raphael Patai szerk.: *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, i. m. III. 1093.

297 Vámbéry Ármin a cionizmusról. *Ungarische Wochenschrift*, 1902. máj. 30. 1.

298 Meri-Jane Rochelson: *The Career of Israel Zangwill: A Jew in the Public Arena*. Detroit, Wayne State University Press, 2008, 160.

299 Vámbéry Ármin a cionistákról. *Egyenlőség*, 1906. júl. 22. 8.

közönséges értelemben zsidó”, vallotta Vámbéry a londoni lapnak, „sokan kereszténynek mondanak, de nem vagyok az, nem is voltam az. Zsidónak születtem és az akarok maradni. Amikor csak kérdeztek, mindig büszkén állítottam, hogy zsidó vagyok, ha nem is vagyok az a szó vallási értelmében. Az atyám, nagyatyám és dédapám mind rabbik voltak és régi tapasztalataim folytán is hű vagyok népemhez. [...] Nem vagyok vallásra zsidó, de nemzeti zsidó vagyok és legkevésbé sem esem kétségbe fajom miatt. A zsidóság nem fog meghalni, mert annyit jelent, mint büszkének lenni a fajra, büszkének lenni a múlt nagy embereire. Azok közülünk, kikben él a faji büszkeség – és a jövőben többen lesznek, mint jelenleg, mert a zsidó érzés egy nagy renaissance-át látom, mely nincs ugyan mindig zsidó vallásos érzéssel kapcsolatban – mindig örömmel fogják magukat zsidóknak nevezni és azért azok az eszmék, melyeket a zsidók képviselnek, úgymint egyszerű élet, előkelő gondolkodás és mély erkölcs, uralkodóbbakká lesznek, mint jelenleg.”³⁰⁰

Mivel Vámbéry Ármin zsidó nemzeti önmeghatározását a PIH főtitkári posztját betöltő lapszerkesztő, Weiszbürg Gyula nem helyeselhette, ám a zsidók faji kvalitásairól vallott nézetét maga is osztotta,³⁰¹ az idézetet minden kommentár nélkül hozta le, amivel megfosztotta magát a lehetőségtől, hogy olvasói figyelmébe ajánlja a nyilatkozatban rejlő újdonságot: Vámbéry keresztény mivoltának tagadását. Önmeghatározásának e végső csavarját személyes beszélgetéseiben Vámbéry ennél részletesebben is kifejtette, legalábbis ha hitelt adunk az *Egyenlőség*hez egy olvasó által Vámbéry 1913. szeptember 15-én bekövetkezett halála után beküldött levélnek. A levél szerzője, bizonyos Halász Mór nyíregyházi lakos 1912 nyarán a Bars megyei Vihnyén találkozott Vámbéryvel, többször együtt sétáltak, Vámbéry meghívta nyaralójába. Beszélgetéseik során áttéréséről Vámbéry a levélíró szerint a következőket nyilatkozta: „Mikor hazámba visszaérkeztem és méltó elismerés helyett azt kívánták, hogy egyetemi tanárrá való kineveztetésem föltételül keresztelkedjem ki – bizonyos melanchólia fogott el és szánni kezdtem hazámat. Nem teljesítettem a föltételt. *Nem keresztelkedtem ki*. Audienciára jelentkeztem őfelségénél, aki tanárságomra vonatkozólag azt mondotta, hogy a magyar kormány e tanszéket fölöslegesnek tartja. Egyben azt a tanácsot adta őfelsége, hogy mondjak le a budapesti tanárság tervéről, kineveztet Bécsben, ahol több is lesz a hallgatóm. De én nem állottam el tervemtől, ragaszkodtam hazámhoz. Őfelsége ezt kegyesen tudomásul vette és nem zárkózott el kívánságom teljesítésétől. Pár hétre rá kineveztetett a budapesti egyetem tanszékére, de mielőtt a kormány őfelsége e parancsát végrehajtotta volna, azt kívánta tőlem,

hogy tanári törzskönyvébe jegyezzem be, hogy keresztény vagyok. Én sohasem keresztelkedtem ki. Engem keresztvíz nem érintett. Csak beiratkoztam kereszténynek.”³⁰²

Vámbéry nyilatkozatának tartalmi hitelességét nem csak az támasztja alá, hogy, bár szükséztlenül, de már a *Jewish Chronicle*-ben is hasonló állítást tett. A *Múlt és Jövő*nek 1935-ben adott interjújában fia, az akkor 63 éves Vámbéry Ruzssem a következő történettel állt elő: 1857-ben, első keleti útja előtt, apja Eötvös József kíséretében elment a Helytartósághoz, hogy kérelmezze útlevele kiállítását. Amikor be kellett mondania vallási hovatartozását, Vámbéry Ármin kijelentette, hogy protestál minden vallási megkülönböztetés ellen. „Mire Eötvös azt felelte, hogy »ezek szerint protestáns vagy«, és így került apám útlevelebe a zsidó vallás helyett egy keresztény felekezet megjelölése.”³⁰³ Hogy Vámbéry Ruzssem azért adta elő ezt a történetet, mert apjától mindig is így hallotta, avagy mert nem akarta meghazudtolni apja utolsó éveiben gyártott legendáját, a lényegen, vagyis Vámbéry Ármin önmagáról nyújtani kívánt képén nem változtat: míg egyes konvertiták mindent megtettek, hogy elfeledtessék zsidó származásukat, a minden tekintetben rendkívüli Vámbéry Ármin abban is unikálisnak mutatkozott, hogy áttért zsidóként nem zsidó származását, hanem megkeresztelkedését tagadta le.

3. ZSIDÓK ÉS KITÉRT ZSIDÓK

Az éremnek két oldala lévén, az áttért zsidók volt felekezetük tagjaival fenntartott viszonyának adódik egy másik olvasata is. Az 1830-as években Ullmann Mór zsidó hiten maradt első felesége, már ha hitelt adunk Mandl Bernát történetének, nem utasította el, hogy katolikussá lett exférje meglátogassa péntek esténként, nézni, amint meggyújtja a szombati gyertyákat és elmondja az áldást. Az 1840-es évek második felében a Magyarító Egylet tagjai közé fogadta a nem sokkal korábban kikeresztelkedett Bloch Móricot, akinek kitért mivolta húsz évvel később az ifjú Goldziher Ignácot sem tántorította el attól, hogy érintkezésbe lépjen vele. Falk Miksa 1867 decemberében gyermekkori barátja, Wahrmann Mór és Mezei Mór kezdeményezésére került a *Pester Lloyd* élére.³⁰⁴ Egy évvel később Ballagi Károly azért keresett és talált kiadót

302 Vámbéry Ármin halála. *Egyenlőség*, 1913. okt. 12., első melléklet, 6.

303 Berend Pál: Beszélgetés a kortárral, Vámbéry Ruzssem dr.-ral Herzl Tivadarról. *Múlt és Jövő*, 25. évf. 1935. 5. sz. 155. Visszaemlékezéseiben Vámbéry Ármin is megemlékezett útlevele ügyében Eötvössel Pálffy Móricnál tett látogatásáról, de a fia által elbeszélte történetnek itt nem találjuk nyomát. Ld. Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*, i. m. 111–112.

304 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: Dr. Falk Miksa szerkesztői jubileuma. *Egyenlőség*, 1892. dec. 16. 8.; Vészi József: Falk Miksa. *Magyar Génusz*, 1892. dec. 25. 404.; Deutsch Antal: *A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903*. Bp., A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, 1903, 197–198. Wahr-

300 Vámbéry Ármin ünneplése. *Hitközségi Szemle*, 3. évf. 1912, 4. sz. 95–96. Az interjú a *Jewish Chronicle* 1912. március 22-ei számában jelent meg.

301 Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. *Századok*, 144. évf. 2010, 1. sz. 41–42.

az izraelita népiskoláknak szánt tankönyve számára, mert amint írta előszavában, „mostanában számos izr. tanító által lettem felszólítva az iránt, hogy népiskolák számára írt történelmi művecskémeket dolgozzam át és tenném alkalmatossá arra, hogy izr. népiskolákban kézikönyvvül használtathassék”.³⁰⁵ Ballagi Mór elpártolása felekezetétől 1882-ben Szabolcsi Miksát sem tartotta vissza attól, hogy segítségét kérje a kibontakozó tiszzaeszlári vérvád elleni felépésben, aminthogy Kohn Sámuel pesti főrabbi is fogadta lakásán Ballagit, majd meghallgatta vallomását arról, hogy cikke végül miért nem jelent meg. Szabolcsi Miksa Helfy Ignáccal beszélgetett a jesivában szerzett ismereteiről, a pályakezdő zsidó vallású tudósok, úgy tűnik, nem haboztak a kitért Simonyi Zsigmondhoz fordulni támogatásért, 1886-ban Ágai Adolf baráti hangnemben írt Falk Miksának bocsánatkérő levelet, amiért lapjának egy karikatúrája megbántotta, 1891-ben az Országos Izraelita Tanítóegyesület tisztelgő küldöttsége zarándokolt el Falkhoz, akinek az *Egyenlőség* ugyanebben az évben vezércikként hozta le az orosz zsidók megsegítésének módjára tett javaslatait, majd 1893-ban Pikler Gyulától kért nyilatkozatot a magyar nyelvű hitközségi könyvtárak létesítése ügyében. Dóczi Lajos és a felekezetéhez hű maradt Kónyi Manó barátságán az előbbinek ugyanezen évben történt áttérése semmit sem változtatott, Dóczi kikeresztelkedett mivolta 1902-ben a zsidó nagypolgárság fellegrvárának tekintett Lipótvárosi Kaszinó tagjait sem tántorította el attól, hogy elnökükké válasszák, ami nem különösen meglepő, hiszen az 1883-ban alapított klub elnöki tisztségét előtte és elsőként a szintén katolikus hitre tért Falk Miksa töltötte be.³⁰⁶

A zsidók és a kitért zsidók közötti társadalmi érintkezés fennmaradása új jelenségnek számított az askenázi zsidóság történetében. A zsidók modern kori szekularizációja, akkulturációja, illetve egyenjogúsítása előtt a keresztény vallásra tért zsidók vallásváltásukkal közösséget is váltottak (ami nem jelenti azt, hogy új közösségükbe való integrációjuk problémamentes lett volna), új felekezeti és jogi státuszuk, új társadalmi környezetük gyakran új mesterséggel is járt, nem csupán azoknál, akik áttérésük előtt melamedként (tanítóként), kántorként, vagy más, másodrangú zsidó községi alkalmazottként keresték kenyerüket, de akár a kereskedők esetében is, mivel zsidó kereskedőtársaik

mann és Falk gyermekkori barátságáról: Wahrmann Mór. Életrajzi adatok. *Egyenlőség*, 1883. nov. 25. 3.

305 Ballagi Károly: *Magyarország és Erdély története kapcsolatban az egyetemes történelem legfőbb vonásaival*, i. m., oldalszámozás nincs [3]. Az említett tankönyvet társszerzőként eredetileg a református népiskolák számára írta. Ld. Ballagi Károly – Nagy László: *Magyarország története kapcsolatban az általános történelem legfőbb vonásaival*. Népiskolák számára írták _ és _ képezdei tanárok. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1865.

306 Dóczi csak egy évig maradt a kaszinó élén, 1903-tól haláláig Bánffy Dezső volt a klub elnöke, amelyet 1911-től aligazgatóként több éven át az 1916-ban még zsidó hitű, később katolikus Rust/Ruszt József vezetett. *Jelentés a budapesti Lipótvárosi Kaszinó 25 éves fennállása alkalmából*. Bp., Löbl Nyomda, 1907.; Nádas Sándor: *A Lipótvárosi Kaszinó regénye*. *Pesti Futár*, 1934. ápr. 1. 12.

elutasították a velük való további üzletelést.³⁰⁷ A századfordulón egy pesti zsidó egyetemi hallgató megkeresztelkedését követően is pesti egyetemi hallgató maradt, az ügyvédbojtár tovább bojtárkodott, az orvos orvos maradt, a hírlapíró hírlapíró, a hivatalnok hivatalnok, a tanítónő tanítónő. Ha áttérésüket követően egyesek netán klubot, kávéházat váltottak is, az egyetemen, az ügyvédi vagy orvosi kamarában, a vállalatok igazgatóságaiban, a különféle szakmai érdekvédelmi egyesületekben, a jótékonyági vagy kulturális egyletekben volt hitfeleik óhatatlanul továbbra is találkoztak és érintkeztek velük. Az áttért zsidók vallást váltottak, de nem társadalmat, egyazon magyar társadalomban élve zsidó vallású honfitársaikkal, akik maguk is máshogy viszonyultak hozzájuk, mint őseik. Bár a *háláchá*, a zsidó vallástörvény szerint egy zsidó áttérésétől függetlenül zsidó maradt,³⁰⁸ halálakor a hagyományos zsidó társadalomban családtagjai nem gyászolták meg, olykor a hagyományos gyászhetet éppen hogy áttérésekor ülték meg, de az is előfordult, így a 16–18. századi Lengyel–Litván Unióban, hogy a konvertitát családtagjai megölték. A zsidó hagyomány által a zsidó népnek a keresztényeknek is nagyobb ellenségeként ábrázolt, gyűlölt és megvetett mesümed és volt hitsorsosai, családtagjai között minden kapcsolat megszakadt, ha nem is feltétlenül azonnal, mivel a konvertita és üzlettársai, vagy zsidó hiten maradt házastársa közötti szálak végleges megszakítása időbe telhetett, így például a keresztség felvételében férjét követni nem hajlandó feleség esetében, aki a zsidó törvény szerint csak akkor házasodhatott újra, ha férje kiadta a válólevelét, vagyis ha a család férfi tagjai, illetve a helyi zsidó község képviselői által megkönyékezett konvertita erre hajlandónak mutatkozott.³⁰⁹ A felvilágosodás, a zsidó és keresztény vallás racionalista újraértelmezése, a hagyományos zsidó értékrendszer felbomlása, a zsidók szekularizációja és akkulturációja, vagyis a keresztények és zsidók közötti társadalmi, kulturális és mentális távolság csökkenése a zsidóknak a konvertitákkal szembeni magatartását is óhatatlanul megváltoztatta. Akár kényszeredetten – mert nehezen lehetett egyszerre szorgalmazni a vallási toleranciát és elítélni valakit „csupán” mert Istent immár egy másik templomban imádta, aminthogy a többségi keresztény társadalomhoz való közeledés vágyának hangoztatását is bajosan lehetett összeegyeztetni a többség vallására tért zsidóktól való teljes elzárkózással –, akár mert az áttérésnek

307 Elisheva Carlebach: *Divided Souls*, i. m. 125–127.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans*, i. m. 32.

308 A talmudi mondás, miszerint „bár bűnt követett el, de zsidó marad”, eredeti kontextusában nem az áttért zsidók kapcsán fogalmazódott meg, de Rási (1040–1105) révén, aki azt a zsidó vallást elhagyottakra vonatkoztatta, „az aposztata státusza meghatározásának sztenderd szabályává vált”. Jacob Katz: *Exclusiveness and Tolerance*, i. m. 71.

309 S. Zeitlin: Mumar and Meshumad. *Jewish Quarterly Review*, 54. évf. 1963, 84–86.; Jacob Katz: *Kifélé a gettóból*, i. m. 116, 118.; Todd M. Endelman: Jewish converts in nineteenth-century Warsaw, i. m. 34.; Elisheva Carlebach: *Divided Souls*, i. m. 14, 24–26, 111, 127.; Dov Noy: [Apostasy] In Jewish Law. In: Fred Skolnik főszerk.: *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*. I–XXII. Detroit, Thomson Gale, 2007, II. 276–277.

maguk sem tulajdonítottak már olyan nagy jelentőséget, a zsidók mind kevésbé utasíthatták és utasították el az érintkezést volt hitfeleikkel, mely érintkezést, amint erre már utaltunk, a megváltozott társadalmi viszonyok folytán a mindennapi élet számos helyzetében különben sem kerülhették el.

A kitért zsidókkal szembeni új magatartás Németországban és Bécsben már a 18. század végén megmutatkozott,³¹⁰ Magyarországon, ahol a hagyományos zsidó társadalom szétbomlása később kezdődött, a reformkorhoz érve vált tetten érhetővé. Az ellenérzés persze nem tűnt el, az ekkor még zömében a hagyomány világában élő zsidók körében alkalmasint alig enyhült. Mikor 1830-ban a négy évvel korábban Bécsben katolizált Klein Gyula Lipót visszatért szülővárosába, Miskolcra, „akarata ellenére egy megrázó katastropha okozója volt”, írta akadémiai emlékbeszédében Heinrich Gusztáv fél évszázaddal később. „Anyja ugyanis, kiről megemlítettem, hogy a zsidó vallás egyedül üdvözítő erejében élő azon öreg asszonyokhoz tartozott, kik még ma sem haltak ki egészen, megtudta, hogy legjobb fia elpártolt apái hitétől, s e hír annyira hatott reá, hogy lázas betegségbe esett, mely életének véget vetett.”³¹¹ A katolikus *Religio és Nevelés*ben 1844-ben a Somogy megyei Nágocs plébánosa részletes beszámolót közölt egy 18 éves cseléd lány, Klein Francziska áttéréséről. A lány őszinte vallási hitből történt megtérését bizonyítani hivatott és viszontagságait ekképpen némileg talán kiszínező beszámoló szerint mikor családjának bejelentette szándékát, „saját anyjától, rokonitól és hitsorsosaitól két napi igen kemény üldözés alá vettetett; elannyira, hogy a' szigorú hideg daczára, igen könnyen öltözködve, a' szőlőhegyeken 's árkok közt bujkálva, a' hideg éjjelet a' pusztá fészerek alatt töltve, nagy nehezen menekülhete meg, míg végtére mások' segítsége által sikerült neki buzgó megtérési szándékát nálam kijelentetni”. A lányt családja a hitoktatás ideje alatt is többször felkereste, igyekezvén lebeszélni döntéséről, „de mivel minden erőlködésök hasztalan volt, végre a' legcsábítóbb eszközhöz, a' pénzhez folyamodtak, őt, ha szándékától eláll, szemem' láttára jókora összeggel több ízben megkínálván”.³¹² Két évvel később Arányi Lajos hasonló jelenségről számolt be, csak éppen nem a dél-dunántúli szegény zsidók, hanem a „reformált” és vagyonos zsidók kapcsán. Ha közülük „egy vagy más tűzeszű és erős karakterű” egyén kinyilvánítja áttérési szándékát, állította a zsidók áttérését szorgalmazó orvos, az „illy felvilágosodott gazdagok” összeadják a pénzt, „hogy egy két ezer

310 Michael A. Meyer: *The Origins of the Modern Jew*, i. m. 98.; Jacob Katz: *Kifelé a gettóból*, i. m. 118–119.; Steven M. Lowenstein: *The Berlin Jewish Community*, i. m. 129–132.; Deborah Hertz: *The Lives, Loves, and Novels of August and Fanny Lewald, the Converted Cousins from Königsberg*. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 46. évf. 2001, 106–107.

311 Heinrich Gusztáv: *Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett*, i. m. 9–10. Klein apja ekkor már nem élt.

312 Mivel azonban Francziska „az isteni malaszt” hathatóságától ihletve” megmaradt szándékában, keresztszülei és az „örömkönyöktől ázó” hívek jelenlétében 1844 újévének napján „az üdvözítő rom. kath. anyaszentegyház” kebelébe fölvetetett”. Egyházi tudósítások. *Religio és Nevelés*, 1844, I. félév, i. m. 118.

forinttal lekenyerezzék 's visszatartóztassák a' kikeresztelkedni akarókat”.³¹³ Ennél konkrétabb információkkal Arányi nem szolgált, míg az 1843-ban Pesten református hitre tért Saphir Izrael részben talán azért hangoztatta hitfelei ellenségességét, hogy ezzel is kidomborítsa született vallásától való elszakadása és új vallásában való újjászületése történetének drámai ívét, megkeresztelkedésekor mondott beszédében a jómódú gyapjúkereskedő mindenestre keserűen panaszkodott a konvertitákat árulóknak tekintő, az őszinte meggyőződésből történt megtérés lehetőségét kizáró hitsorsosai részéről őt ért támadásokra, a „szarkasztikus, ironikus, téves és szeretetlen” bírálatokra.³¹⁴

Az áttérést saját magára nézve elutasító, ám hitfelei esetében kíváncsúnak tekintő Rosenthal Móritz 1841-ben kiadott röpiratában örömmel konstataulta, miszerint az áttért zsidók szülei és rokonai immár „nem ócsárolják többé tettüket”.³¹⁵ Amint a fentiek mutatják, általánosítása még az akkultúráció útján elindult zsidók esetében is túlzónak tekinthető, a változás, vagy legalább annak első, egyelőre még egy relatíve szűk rétegre korlátozódó jelei mindazonáltal az egyesületi életben, a baráti és családi viszonyokban egyaránt megmutatkoztak. Az 1836-ban alakult, széles társadalmi bázissal rendelkező, a zenészeknek munkalehetőséget, a közönségnek hangversenyeket nyújtó Pest-Budai Hangászegyesület tagjai között 1840-ben a zsidó vallású Österreicher Dávid, Löwy Hermann vagy Boskovitz József mellett ott találjuk az Ullmann és a Wodianer család több kitért tagját, valamint az egylet pénztárnokaként működő, ekkor már szintén megkeresztelkedett Weisz Bernátot, akivel zsidó vallású kereskedőtársai a Pesti Kereskedői Kaszinóban, műpártoló volt hitsorsosai a Pesti Műegyesületben szintén vélhetően érintkeztek. Ez utóbbi egyesületnek az (ekkor még) zsidó hitű Kanitz Manó, a Kunewalder testvérek és több más zsidó kereskedő mellett az 1825 óta katolikus Ullmann Bernát is tagjai közé tartozott.³¹⁶ Saphir Móric Gottliebkel pesti zsidó értelmiségi barátai 1832-es áttérése után sem szakították meg a kapcsolatot, ötvenedik születésnapján, 1845-ben a tanítóskodás mellett humoros német nyelvű költeményeket szerző Weil Fülöp Friedländer Sára kifejezésével „túláradó hangú” versben köszöntötte, míg (az 1849-ben maga is kitérő) Klein Hermann az általa alapított *Der Ungar* 1844-es évfolyamát Saphir, „honfitársunk; a híres humorista portréja” aláírással ellátott képével indította.³¹⁷ Aprócska momentum, mondhatnánk, és persze a *Der Ungar* divatlap volt, nem zsidó lap, Saphir pedig egy ekkor roppant népszerű szerző, de mégis: ha Klein elítélte-megvetette volna, amiért elpárolt ősei vallásától, címlapjához választhatott

313 Arányi Lajos: *Rudnó és Ielkésze 1844 és 1845ben*, i. m. 151–152.

314 Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. 85–86.

315 Sőt, tette hozzá, „vannak esetek, hol magok a' szülék ingerlék gyermekeiket, hogy a' keresztény vallásra áttérjenek”. Rosenthal Móritz: *A' zsidó és a' korszellem Európában*, i. m. 89.

316 Tóth Árpád: *Asszimilációs utak a késő-rendi társadalomban*, i. m. 171.; Uő: *Önszervező polgárok*, i. m. 157, 252.; *A' Pesti Műegyesület részvényeseinek névsora. 1846*, i. m. 8–9, 15–17.

317 Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 33.

volna más illusztrációt is. Ami ennél meglepőbb, bár a forrás is erős szkepszissel kezelendő: az Angliában lelkésszé lett Saphir Adolf életrajzának szerzője szerint miután Adolf édesapja, Saphir Izrael áttért, Schwab Löw pesti rabbi, aki régi barátja volt, nem szakította meg vele a kapcsolatot, a rabbi és a konvertita rendszeresen találkoztak egy pesti könyvesbolt magánhelyiségében.³¹⁸ Ami a családon belüli viszonyokat illeti, testvérei és felesége Ullmann Mórral katolizálása után sem szakították meg az üzleti és személyes kapcsolatokat, a mindennapi érintkezésnek már csak azért is nehéz lett volna véget vetni, mivel Ullmann Mór és kitért fiai, illetve zsidó hiten maradt felesége és lányai ugyanabban a Nagyhíd utcai házban éltek, igaz, az utóbbiak egy másik emeleten.³¹⁹ A tény, hogy az 1831-ben szinte gyermekfejjel református hitre tért és megházasodott Mauthner Ernésztint főügyész férje eltiltotta családját és fiútestvérét látogatásától, szintén a kapcsolatok fennmaradását jelzi, noha Ernésztin kikeresztelkedésének gyámjai aligha örülhettek, különben a leányt ezt nem tudtuk nélkül tette volna meg.³²⁰

Az abszolutizmus koráról kevesebb információval rendelkezünk, ezek mindenesetre a korábbi trendek folytatását mutatják: míg egyfelől az imáron csupán *Religio* névre hallgató katolikus lap több ízben, így 1854-ben Weisz Anna 32 éves győrszentiváni özvegy, vagy négy évvel később egy ballassagyarmati hentes megkeresztelkedése kapcsán részletes beszámolóval szolgált az igaz vallásba megtérni kívánó személyt ebbéli szándékától mindenáron és minden eszközzel eltántorítani igyekvő zsidók fortélyairól,³²¹ másfelől a pesti egyesületekben a kibontakozó modern polgárság zsidó és kitért zsidó tagjai immár rendre egymás mellett tevékenykedtek, így például az 1853-ban alakult Pesti Lloyd Társulatban, a társulat által 1854-től kiadott *Pester Lloyd* felügyeletét ellátó szerkesztőbizottságban, az 1861-ben létrejött Pannónia biztosító társaságban, vagy az emberbaráti egyesületekben, így a már a reformkorban alapított pesti szegény gyermekkorházi egyesületben.³²²

Rosenthal Móritz és Arányi Lajos kivételével a századfordulóig kell várni, míg a kortársak bővebben nyilatkoztak arról, vajon a zsidók szerintük hogyan viszonyultak a felekezetüket elhagyott volt hitsorsosaikhoz. „Kortársak” alatt ez esetben szinte kizárólag a zsidó lapok, közülük is elsősorban az *Egyenlőség* szerzői értendők. Keresztény szerzőtől e kérdéssel nem találtunk fejtegetést, legfeljebb közvetett utalást. A konzervatív liberális családoknak szánt *Új Idők* című hetilapjában Herczeg Ferenc 1900-ban publikált egy tárcát, amelyben

visszatérő szereplője, a nemesi származású, 800 holddal rendelkező vidéki földbirtokos „Horkayne” beszámol bácskai szomszédjai, a nemességet szerzett, 30 000 holdon gazdálkodó „zsidó agrárius” Kapler család első báljáról. A bálon az összesereglett Kapler család tagjain, az erősen ivó, kártyázó, „lesült képű, bikanyakú” urakon kívül megjelent egy pesti és egy bécsi zsidó bárói család, egy tucat „tipikus adosságcsináló” katonatiszt, pár képviselő, egy híres versenyistálló-tulajdonos, egy egyetemi tanár, egy lipótvárosi párbajhős, egy bonviván színész, egy „hosszúsörényű” hegedűművész, mind zsidók. A bálon ugyan „kacér jukker-asszonyok és lármás gentry-leányok” is tiszteletüket tették, de Horkayné nem lehetett megtéveszteni: „A keresztények, akik rajtam kívül ott voltak, szintén zsidók voltak. Megismertem rajtuk, bár a hölgyek félarasznyi gyémánt-keresztet viseltek a nyakukban...” Történetében Herczeg a mégoly elmagyarosodott, környezetükhöz foglalkozásukban, életmódjukban, nézeteikben, sőt még kinézetükben is hasonult gazdag zsidók társadalmi befogadása hiányának a kliséjét elevenítette fel (az „őskeresztények” elleni implicit, lepkekönyved bíráló éllel), de a tárcából mellékesen az is kiderül: Herczeg számára nyilvánvaló volt, hogy e körökben zsidó vallásúak és kitérték érintkeztek egymással – valójában egyazon miliő tagjait alkották.³²³

A neológ zsidó lapok sem mondtak mást, annyi különbséggel, hogy amit Herczeg Ferenc mellékesen konstatált, arról ők felháborodva írtak mint a hagyományos zsidó értékrend és a modern zsidó „önérzet” hiányának megannyi elkeserítő jeleiről. Ami felveti a kérdést, hogyan lehetséges ez esetben, hogy az *Egyenlőség* a kitért Pikler Gyulától is kért és közölt egy nyilatkozatot, miként magyarázható, hogy Falk Miksa írását az orosz zsidókról vezércikként hozta hasábjain? Az *Egyenlőség* roppant egyszerű magyarázattal szolgált: „Férfiakkal, minők Falk Miksa, Vámbéri Ármin, Simonyi Zsigmond, Dóczy Lajos kár előhozakodni: a kivételek csak megerősítik a szabályt”, írta Szabolcsi Miksa 1904-ben.³²⁴ Az előbb-utóbb óhatatlanul volt hitsorsosai ellen forduló konvertita imágójának ódiuma alól pár neves külföldi konvertita is mentesült, akik áttérésük ellenére „védelmezői voltak a zsidóságnak, valahányszor azt igazságtalanul megtámadták”, így Heine, Disraeli, vagy az orosz orientalista Daniel Hvolson. „De ezek nagy kivételek”, szögezte le újfent az *Egyenlőség* főszerkesztője, „mert a kitérték zöme jellemtelen”.³²⁵

A konvertiták feletti ítélet a természetében hazugnak és indítékaiiban aljasnak tekintett vallásváltás megítéléséből fakadt.³²⁶ Az áttérés eleve hazugságban fogant: „meggyőződésből még egyetlen zsidó vagy zsidónő sem

318 Gavin Carlyle: „Mighty in the Scriptures”, i. m. 26.

319 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 148, 150.; Mandl Bernát: Két tragikus zsidó asszony, i. m. 11.

320 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 195–196.

321 Egyházi tudósítások. *Religio*, 1854, II. félév, 6. sz. 46.; Egyházi tudósítások. *Religio*, 1858, I. félév, 6. sz. 50.

322 Deutsch Antal: *A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903*, i. m. 239.; Busbach Péter: *Egy viharos emberöltő*, i. m. 111.; A „Pannónia” című magyar viszontbiztosító-társaság. *Vasárnapi Újság*, 1861. szept. 22. 452.; Napi hírek. *Szépirodalmi Közlöny*, 1858. máj. 6. 1490.

323 [Herczeg Ferenc]: Horkayne a kaszinóban. Ellesett párbeszédek. *Új Idők*, 1900. márc. 4. 216–217.

324 Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás), i. m. 4.

325 Szabolcsi Miksa: Anya és leánya, i. m. 56.

326 A következő négy bekezdésben részben korábbi tanulmányainkra támaszkodunk. Ld. Konrád Miklós: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle*, 49. évf. 2007, 3. sz. 373–402.; Uő: Vallásváltás és identitás, i. m. 3–46.

vallotta a keresztény hitet”,³²⁷ írta Kayserling Meyer pesti neológ rabbi 1902-ben; „meggyőződésből kikeresztelkedő zsidó nincs”, szögezte le 1910-ben az ortodox *Magyar Zsidó* című hetilap.³²⁸ Szabolcsi Miksa számára, aki szintűgy evidenciaként hangoztatta, miszerint „minden zsidó hazudik, ki vallja a keresztény dogmákat”,³²⁹ már a feltevés is abszurd volt: „a dolog így áll: hívő zsidó még ki nem keresztelkedett, kikeresztelkedni csak hitetlen zsidó keresztelkedik ki. Ki fogja már most elhinni a konvertitának, hogy Egyistenben ugyan nem hitt, de hisz háromban?”³³⁰ Az e tekintetben szintén azonos nézetet valló ortodox hetilap megfogalmazásában: „Nem hisszük, miképp bír valaki meggyőződni a kath. vallás három-egyistenség létezéséről, amikor az őseitől örökölt zsidó hit sokkal egyszerűbb egy-istenéről nem tudott meggyőződni, annak dacára, hogy ebben a vallásban született és nevelkedett.”³³¹ Vallásváltásával a „lelkétől, elméjétől”³³² idegen kereszténységben hinni lényegileg képtelen zsidó nem keresztény hitével kívánt összhangba jönni,³³³ és mondani sem kell: mivel zsidóság és magyarság – Istennek a zsidó templomban való imádata és a magyar nemzethez tartozás – magától adódó, természetes harmóniában illeszkedett egymáshoz, nem is azért hagyta el felekezetét, mert magyarsághoz való tartozását csak így módon érezhette kiteljesedni.³³⁴ „A mindennapi tapasztalás még a vaknak is megmutatja”, szölte a következőket, ezúttal Adler Illés óbudai rabbi 1902-es cikkéből, „hogy a hitcserélések közönséges rugója nem a tiszta meggyőződés, hanem az ocsmány érdek”.³³⁵ Hevesi Simon pesti rabbi 1906-ban közölt írása ennél valamivel részletesebb – az indítékok révén a konvertita jellemét is megvilágító – fejtegetésében: „Aki Izrael hitétől eltántorult, vagy a környezet nyomása alatt teszi, amely esetben lelki gyöngeség tanújelét adja; vagy azért, hogy szabaduljon a zsidó vallás követésével járó, társadalmi téren megnyilatkozó rosszakarattól, ez esetben szepegő, félénk, zászlóhagyó; vagy pedig, mint legtöbb ízben, anyagi előnyök elérése céljából, és ez esetben pedig hitvány, céda, kufár, ki a lélekkel és a meggyőződéssel üzérkedik.”³³⁶ A vallási szempontból *hitzegésnek* tekintett

átterés a zsidók közössége szempontjából – és a hagyományos vallásosságtól eltávolodott neológ értelmiség számára ez talán még többet nyomott a latban – *árulást* jelentett, az évszázadokon át üldözött és jelenében is ostromolt kisebbségi közösség iránti hűség morális kötelezettségének megszegését, elpártolást. A kereszténység felvételével a renegát átvált „az üldözött kisebbségből a támadó többség körébe”,³³⁷ otthagyta „a sokat szenvedett, örökké szorongatott zászlót”.³³⁸ A zsidó, „ki kufarul megszegi hitét”, dörgött szószékéről Perls Ármin pécsi főrabbi egy ünnepi beszédében: „megtagadja véré, elpártol apától, cserbenhagyja, elárulja népét”.³³⁹ Azokkal szemben, akik megélhetési kényszerből tértek át, egyes szerzők olykor elnézőbbnek mutatkoztak,³⁴⁰ másoknál, így érthető módon a rabbiknál, a kitérés bűne ez esetben sem válhatott bocsánatos: „Ami bűnt a gonosztevők elkövetni szoktak, lopást, sikkasztást, rablást, nem a megélhetés végett követik el?”, írta a szabadkai főrabbi 1904-ben, majd leszögezte: „A tényen változtatni nem lehet. Erkölc csak egy van.”³⁴¹

A kitérés és a kitért zsidók megítélése automatikusan megszabta a velük szemben követendő magatartást. „A renegát neve a zsidók között mesumed”, írta Szabolcsi Miksa 1903-ban. „Azt jelenti: a *kiirtott*. Önmaga irtotta ki magát. Kiirtotta magát felekezetéből, családjából, barátai köréből.”³⁴² A keresztység felvételével közösségét megtagadó és abból saját magát kizáró konvertitával a neológ sajtó az 1900-as évek közepéig minden társadalmi kapcsolat megszakítását sürgette, annál is inkább, mivel a zsidóság – visszatérő kifejezéssel – „törzsfájáról” lehullott „férgesével” való érintkezés a törzs egészségét veszélyeztette: „Családban, melyből mesumed kerül ki, más mesumed is támad, [...] ahova a mesumed bejut, ott terjeszti a smaddot, amit azt jelenti, hogy irtás, t. i. a zsidóirtás szellemét.”³⁴³ Azzal a zsidóval szemben, írta Kiss Arnold 1902-ben, aki „örök időkre kizárta magát volt hitsorsosai kötelékéből”, aki „nyomorult patkány módjára a sülyyedőnek vélt hajóról lélekszakadva menekül”, aki múltját és becsületét „ebkonczért” feláldozta és aki volt hitfeleitől „szánalmat, irgalmat” nem érdemelt „még a halálos ágyon sem”, az egyedül helyes magatartás a megvetés és a végleges kirekesztés lehetett, hiszen, tette fel a szónoki kérdést a budai főrabbi: „Ki fogadja be a hajlékába a dögvészt, a ragályt, az erkölcsi irtózatot?”³⁴⁴

327 Kayserling M., pesti rabbi: Mit kell tennünk, i. m. 1.

328 Robur: Egy kikeresztelkedéshez. *Magyar Zsidó*, 1910. máj. 29. 7.

329 Szabolcsi Miksa: Új intézmény vallásunk megerősítésére asszonyaink között. *Egyenlőség*, 1913. márc. 30. 7.

330 [Szabolcsi Miksa:] Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Új társadalmi osztály. *Egyenlőség*, 1899. júl. 9. 7.

331 Robur: Egy kikeresztelkedéshez, i. m. 7.

332 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Pogány történet. *Egyenlőség*, 1903. nov. 22. 5.

333 „Hogy Istennek fia született”, írta Szabolcsi 1899-ben, „hogy e fiút húsból és vérből való nő szülte, ki a szülés után is hajadonnak maradt; hogy e fiút ki kellett végezni és hogy halála után föltámadt és az égbe szállt, – ezeket szentül vallhatja, egész lelkéből hiheti a született keresztény, de a kitért zsidó, ki tagadja Istent, soha.” [Szabolcsi Miksa:] Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Új társadalmi osztály, i. m. 7.

334 Mezei Ernő: Programm. *Egyenlőség*, 1904. márc. 27. 1–2.

335 Adler Illés, óbudai főrabbi: A kitérések, i. m. 4.

336 Hevesi Simon, pesti rabbi: Gondolatok a hitcseréről, i. m. 2.

337 Bleuer Samu: *Mozgalmak a zsidóságban*. Bp., k. n. 1904, 8.

338 Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás.), i. m. 4.

339 Perls Ármin: Nemzet és felekezet. Sabuóti beszéd. In: *Szónoklatok IV*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai R.-T., é. n. [1912], 24.

340 Bánóczy József: A zsidó tanárok, i. m. 511.; Kóbor Tamás: Modern makabeusok, i. m. 1–2.; Fleischmann Sándor: Ismét kitért egy zsidó professor..., i. m. 1–2.; Secundus [Patai József]: Renegát írók, i. m. 275.

341 Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések II., i. m. 4.

342 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Megjegyzések egy lemondó levélre. *Egyenlőség*, 1903. febr. 15. 4.

343 Uo.

344 Kiss Arnold, budai főrabbi: Hitehagyottak. *Egyenlőség*, 1902. okt. 19., melléklet, 1–3.

Amiként Szabolcsi fejtegetését a smaddot terjesztő mesumedeokról, a főrabbitól szokatlanul durva hangnemet hitfeleinek ezen egyedül helyes magatartástól meglátása szerint eltérő viselkedése váltotta ki: „Nálunk nem bűn többé a hitehagyás. Azok az urak, akik kegyesek voltak a templomunk klenódiumára köpni, akik rátapostak a szentírásunkra, akik hazugságnak bélyegezték azt, amiért az apáink máglyatűzön haltak, akik sarat dobtak a mi százados lobogónkra, – nyájas arccal letelepszének az asztalunkhoz, bekopogtatnak a szobánk ajtaján, helyet vesznek a családi tűzhelyünk tiszta asztalánál, szorítják a kezünket, és elhitetik velünk, hogy nem történt semmi – csak egy lényegtelen formáság, csekélység, szóra sem érdemes apróság. És mi úgy szorítjuk továbbra is a kezüket, mintha csakugyan misem történt volna.”³⁴⁵ Véleményével Kiss Arnold nem volt egyedül, a panasz a felekezeti sajtóban az 1900-as évek elején jelent meg, nyilván nem függetlenül az áttérések számának 1896-tól statisztikailag követhető növekedése által kellett riadalomtól, majd ettől kezdve állandósult. „Ma a mesumed respektsperson és udvarát zsidók alkotják”,³⁴⁶ fakadt ki egy konkrét eset kapcsán Szabolcsi Miksa 1903-ban. „A zsidó vállak, melyek fölemelték a kitértet, továbbra is megmaradnak alatta”, állította általánosságban a kitérték kiközösítésére szólító, ám felhívásának eredményességében maga is kételkedő rabbiképző-növendék egy évvel később.³⁴⁷ Nem meglepően, a bírálóat leggyakrabban a zsidó nagypolgárságot érte. 1908 nyarán négy festőművész, Kallós Ede, Márk Lajos, Kann Gyula és Reinhard Károly együtt mentek el bejelenteni kitérésüket a Pesti Izraelita Hitközség rabbi hivatalába, áttérésüket az *Egyenlőség* beszámolója szerint „pirulás nélkül” azzal indokolván, hogy reményük szerint így könnyebben érvényesülhetnek a keresztény műpártoló körökben. Döntésüket megkönnyítette, vélte a hetilap, hogy áttérésükkel a zsidó művásárlók elvesztését sem reszkírozták: „Tapasztalják-e, hogy a művészetet pártoló módos zsidók haraggal és megvetéssel fordulnának el az olyan művészekről, kik vallásukból üzletet csinálnak? Nem tapasztalhatták. Inkább az ellenkezőjét láthatták. Becézgetik a kitértéket. Fene tudja miért. Talán azért, hogy brillírozzanak elfogulatlanságukkal.”³⁴⁸ De a kitérték iránti bűnös jóindulat vádja nem korlátozódott a „Lipótvárosra”. Az *Egyenlőség* 1904-ben egy „vidéki zsidó földbirtokos felesége” tapasztalatairól számolt be, aki az igazként bemutatott történet szerint nevetve mesélte barátainak, miszerint „soha a zsidók között annyi becsülete nem volt, mint mióta zsidóságát megtagadta. Ha valamely ismerősenek esküvőjére zsidó templomban jelenik meg, a nagy tisztelettől alig tudják, hova tegyék.”³⁴⁹ Az *Egyenlőség* a fővárosi zsidó polgárságot, pontosabban a PIH

345 Uo. 2.

346 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Megjegyzések egy lemondó levélre, i. m. 4.

347 Ábrahám [Gábor Andor]: Kitérések, i. m. 3–4.

348 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Vallással csereberélő művészek. *Egyenlőség*, 1908. aug. 2. 5. A négy festő nevét Szabolcsi csak két héttel később fedte fel, hogy elejét vegye az olvasók találgatásainak. Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Többeknek. *Egyenlőség*, 1908. aug. 16. 6.

349 Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás), i. m. 5.

ügynevezett bekebelezési díjának befizetése révén szavazóképes tagságát is ismételten ostorozta, amiért, „gerinctelen és alázkodó természetében”, írta Hajdu Miklós 1905-ben, odáig ment, hogy „díszhez és méltósághoz juttatja azokat, akik gyermekeiket a keresztvíz alá tartják”,³⁵⁰ vagyis a hitközség vezetőségébe olyan vagyonos, befolyásos zsidókat is beszavaz, akik támogatták gyermekeik megkeresztelkedését. Végül, a neológ sajtó olykor általánosságban bírálta a fővárosi zsidóságot, elszőnyülködve azon, hogy a rabbiságon kitérésüket bejelentők tanúi „akárhány esetben” zsidók voltak, illetve keseredett el azokon az apákon, akiket „nap-nap után” látott idilli békességben megjelenni kitérni készülő fiaikkal a rabbinárus kapujában.³⁵¹

Részben annak belátásából, hogy a modern (városi) élet lehetetlenné tette a kitért zsidókkal való minden kontaktus megszakítását, részben, hogy elkerülje a vallási fanatizmus vádját, az *Egyenlőség* általános kirekesztésre való felhívása az 1900-as évek végére annak óhajára szelődött, hogy a hitközségi életben „vezető állásba ne juthasson olyan zsidó, – ha még olyan gazdag és előkelő is – aki családjában nemcsak túrta, de elő is mozdította a zsidó vallástól való elszakadást”.³⁵² A panasz ettől függetlenül fennmaradt, így ugyan-ezen cikkben: „Budapestben nem csapódnak be az ajtók a kitért zsidó után. [...] A zsidó pénz, a zsidó szeretet, a zsidó liberalizmus, a zsidó befolyás, a zsidó életrevalóság épp úgy támogatja ezután is; nem fogják megvetni, nem fogják kiközösíteni.” A névtelen szerző szerint a zsidókat semmi sem csábította annyira a kitérésre, mint hitsorsosaik e „rettenetes közömbössége”, hiszen „a régi világban nem vesztvén semmit”, az áttérést fontolgató joggal gondolhatta, „miért irtózzék a kísértettől, hogy kiterjessze az érvényesülési területet, mikor kár nélkül teheti”.³⁵³

A konvertitákkal szemben a zsidó polgárság megítélésünk szerint mesze nem vált érzelmileg oly közömbössé, mint azt a neológ sajtó panaszai alapján hihetnők. Közvetetten már a (fővárosi) zsidó vallású értelmiségnek az áttérésről és az áttértekről vallott nézetei is erre utalnak. A két diskurzus szereplői persze nem választhatók hermetikusan szét, a zsidó lapok szerzőinek nagy része más, nem felekezeti lapokba is írt, országos napilapokat, hetilapokat szerkesztett, évkönyveket adott ki, tanulmányokat, regényeket publikált, míg számos, munkássága révén a felekezeti körökkel általában nem asszociált értelmiségi volt, aki egy, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vagy az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület estjén tartott előadása, illetve valamelyik felekezeti lapban való kollaborációja révén alkalmilag-időlegesen a neológ zsidó közélet aktoraként jelent meg. A megkülönböztetés legkézenfekvőbb alapja maga a forrás. Leegyszerűsítve: az 1900-as évek elején az

350 Hajdu Miklós: A lélekvásár, i. m. 2.

351 Szabolcsi Miksa: Hívek egylete, i. m. 1.; Pártközi [Fényes Mór]: Még egyszer az orthodox-neológ kérdéshez. *Hitközségi Szemle*, 3. évf. 1911, 6. sz. 215.352 Elszakadók és renegátok-toborzók. *Egyenlőség*, 1909. márc. 7. 3.

353 Uo. 1, 3.

Egyenlőségben közölt vezércikkeiben Kóbor Tamás, vagy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat felolvasásain előadó Ágai Adolf (magyar) zsidó értelmiségiként, *Az Újság*, illetve a *Borsszem Jankó* főszerkesztőjeként (zsidó-)magyar értelmiségiként nyilatkozott. Nem vitás, az országos napilapokban, irodalmi folyóiratokban, könyvekben ez utóbbi minőségükben szólók véleményei olykor radikálisan eltértek a zsidó sajtó ítéletétől. Az még hagyján, hogy több, értelemszerűen főleg a polgári házasság bevezetése előtt született irodalmi műben a szerzők, így Bródy Sándor *Faust orvos* (1888) vagy Tábori Róbert *Átalakulások* (1891) című regényében, a mindennél hatalmasabb szerelem oltárán hozott megkeresztelkedés védelmére keltek, hiszen a szerelemből történt áttérést, amint már említettük, az *Egyenlőség*, ha védelmébe nem vette, és a distinkció persze lényeges, legalább egy ízben maga is bocsánatos bűnként láttatta.³⁵⁴ A fővárosi zsidó értelmiség körében azonban olyanok is akadtak, és a különbség itt már szó szerint lényegbevágó, akik zsidó honfitársaik jövőjét a keresztény vallás átvételében jelölték meg. Rosenthal Mórítz 1841-es, e tekintetben úttörő röpiratát követően a századfordulón emellett érvelt egy cikkében Silberstein Adolf, a *Pester Lloyd* – amúgy az *Egyenlőség*ben is olykor publikáló – kritikusa, vagy a haladó liberális értelmiség egyik vezéregyéniségének tekinthető Ignótus. Az 1889-ben megjelent cikke után tíz évvel zsidó vallásúként elhunyt Silberstein szerint a zsidók csak ezen „utolsó takaró” levetésével tehettek új-fent eleget papi hivatásuknak, a felvilágosodottak élére állva hirdelve a modern humanizmus vallását.³⁵⁵ A nála 24 évvel fiatalabb, 1934-ben 64 évesen katolikus vallásra tért Ignótus³⁵⁶ az áttérést 1904-ben ennél egyszerűbben a beolvadás természetes befejezéseként láttatta.³⁵⁷ Az efféle vélemények azonban a kérdést összességében is ritkán – és azon belül leginkább viccekben, anekdotákban, fikciós művekben – érintő írások között kivételesek maradtak. A „kikeresztelkedett zsidó” imágója alapvetően negatív volt. Ágai Adolf vagy Kubán Endre viccei a megkeresztelkedő zsidók nyilvánvalóan álszent mivól-

354 Bródy Sándor: *Faust orvos*. Bp., Singer és Wolfner, 1888, 95–96.; Tábori Róbert: *Átalakulások*. Bp., A „Képes Családi Lapok” Kiadóhivatala, é. n. [1891], 49–57.; Pápai Béla: A kitérés útja, i. m. 5.

355 Adolf Silberstein: Renan's „Geschichte des Volkes Israel”. *Pester Lloyd*, 1889. jan. 9., oldalszám: 3–4].

356 Budapest V. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1929. aug. 27. Az áttérés feljegyzve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban. Ignótus ápr. 3-án keresztelkedett meg, a zugliger-városmajori plébánián.

357 Ignótus: Czionizmus. *A Hét*, 1904. aug. 28. 554. Két évvel később Ignótus e cikket egy hosszabb írásba szerkesztve kötetben is kiadta. Ld. Ignótus: Politikai dolgokról. In: *Olvasás közben. Jegyzetek és megjegyzések*. Bp., Franklin-Társulat, 1906, 354–356. A *Husadik Század* 1917-es „zsidókérdés”-számába írt válaszában Ignótus továbbra sem látott „semmi kivetendőt” az áttérésben, „ebben csak az a baj”, tette azonban hozzá, „hogy épp olyankor nehéz, sőt néha erkölcsi lehetetlenség, mikor legaktuálisabb, tehát legajánlatosabb volna”, vagyis az antiszemitizmus erősödésekor. *A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század körkérdése*, i. m. 95.

tán ironizáltak,³⁵⁸ a századfordulón zsidó vallású szerzők tollából megjelent elbeszélésekben, regényekben a konvertita olykor egy szegény-szerencsétlen diák, vagy egy egyetemi tanári kinevezés érdekében áttért értelmiségi,³⁵⁹ de leggyakrabban társadalmi felemelkedését áttéréssel könnyítő karrierista vagy immár vagyont, befolyást szerzett sznob. Molnár Ferenc már többször idézett első regényének hőse, a zsidó státusszal járó potenciális hátrányok kikerülése végett minden érzelmét vagy egyéb meggyőződését nélkül 23 évesen megkeresztelkedő Orsovai Pál az előbbi kategória megtestesítője, a regény egy, a kortársai morális gyarlóságát meglovagoló bankhivatalnok hihetetlen sebességű felemelkedésének (majd illő bukásának) a története. Amit a regényről még nem mondtunk el: a jelentéktelen, mondhatnánk jellemtelenségében is átlagosnak bemutatott Orsovai kifejezetten ellenszenves figura, számító, hiú, sznob, gazdaggá váltan pöffeszkedő és beképzelt, még rossznak sem igazán rossz, csak enyhén aljas, legfőképp kisszerű.³⁶⁰

A megközelítés, a bírálat vehemenciája különbözhetett, de alapvetően, és a zsidó sajtó ábrázolásához hasonlóan, a konvertiták ezekben az írásokban jellemtelen figurákként jelentek meg. Egy, a *Pesti Hírlap*ban 1895-ben megjelent olvasói levél szerzője szerint e vélekedés teljes mértékben megegyezett a zsidó közvélemény ítéletével. „Dr. Erasmus”-t abbéli felháborodása vitte levele beküldésére, hogy a neológ rabbik nem voltak hajlandók templomi áldásban, vagy pláne rendes esketésben részesíteni a felekezeti párokat. A „modern izr. ifjúság” nevében beszélő szerző levele a történetírás kifejezésével „radikális asszimiláció” klasszikus megfogalmazása. „Nekünk a rabbik semmik és senkik”, szögezte le a feltehetően egyetemi hallgató, „éppúgy semmi közünk [hozzájuk], mint a bibliához, vagy egyéb vallástörvényekhez, melyek letűnt századok kódexei lehettek csak”. Természetes ekképpen, hogy nemzedéke „a magyar nemzeti haladás követelményeinek” habozás nélkül kész volt feláldozni a zsidó vallás „minden formáit”, annál is inkább, mivel felismerte: a társadalmi viszonyok megállíthatatlan dinamikája, „kérelhetetlen természettörvény”, hogy „a nagyobb tömeg elnyeli, föloldja, magába olvasztja, asszimilálja a kisebbet”. A vallásváltást azonban a szerző elvetette – és pedig éppen hitfelei ítélete miatt. „Kikeresztelkedni nem fogunk! Ezt ma jel-

358 [Ágai Adolf]: *Abrincsi 150 jordány vicz Seiffensteiner Salamontul*, i. m. 30.; *Drukki! Humorisztikus naptár az 1882-ik ordenárá esztendőre*, i. m. 14, 125.; Kubán Endre: *Kösere Snókesz. Zsidó adomák*. Bp., Biró Albert, é. n. [1912], 11.

359 Biró Lajos: A bosszú. In: *Harminc novella*, i. m. 143–150.; Uő: A vallás. In: *Glória és más novellák*, i. m. 241–246.

360 A keresztény értelmiségnek a hírlapokban, röpiratokban inkább az áttérést szorgalmazó, a szépirodalomban inkább ellene szóló véleményeiről az I. fejezetben már beszámoltunk. A századforduló lektűr irodalmát nézve, Pakots József *Egy karrier története* címmel 1908-ban megjelent regényének főszereplője Molnár Ferenc Orsovai Páljának alteregója, annyi különbséggel, hogy Pakots parvenüje még antipatikusabb, megjelenésre „gnómszerű”, alatomos, hazug, tökéletesen elvtelen. Ld. Pakots József: *Egy karrier története*. Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1908.

lembevágó kérdésnek tekintik és mi nagyon gyöngék és nagyon szegények vagyunk ahhoz, hogy dacolhassunk a közfelfogással.”³⁶¹

Az ifjú levélírónak a neológ sajtó meglátásával ellentétes, a maga nemében szintén általánosító vélekedését a források részben cáfolják, de inkább igazolják, összességében arra utalnak, hogy a felekezetüket elhagyókkal szemben még a neológ zsidóság széles rétegei is erős ellenérzéssel viseltettek. Hogy a cáfolattal, vagy másképpen mondva a neológ sajtó panaszai igazolásával kezdjük: a hagyományos zsidó értékrend szétmállása drámai jelének tekinthető, hogy egyes, hitfeleiket áttérésre buzdító, gyermekeik áttérését pártoló vagy akár maguk is áttért zsidók olykor immár a felekezeti életben elfoglalt pozícióikat is megtarthatták. A hitközségi adminisztráció alacsonyabb fokain alkalmazottak, illetve az ösztöndíjasok esetében a retorzió, úgy tűnik, nem maradt el. 1908-ban a *Népszava* beszámolt Koralek Emil pesti hitoktató esetéről, akinek hét lánya közül az egyik egy keresztény férfihez ment feleségül, majd áttért férje vallására. A PIH menesztette a hitoktatót, majd özvegyült lányának született hitére való visszatérése után sem volt hajlandó újra alkalmazni.³⁶² 1913-ban Balázs Béla naplóbejegyzése szerint áttérése miatt az ekkor 23 éves öccse, Bauer Ervin elvesztette „zsidó-ösztöndíját”.³⁶³ A magasabb pozíciókat betöltők esetében azonban már más volt a helyzet. Bár ez kétségkívül szélsőséges esetnek tekinthető, a tápiószelei izraelita hitközség vezetősége éveken át kitartott a röpirataiban hitfeleiket áttérésre buzdító rabbija, az *Egyenlőség* ismételt támadásai eredményeképpen végül 1892-ben lemondott Lichtenstein Ignác mellett. A vezetőség kitartása részben talán azzal magyarázható, hogy a Skót Misszióval szoros kapcsolatban álló rabbi, jó módú lévén, nem kért fizetést a hitközségtől, illetve hogy az előjáróságban több rokona is helyet foglalt.³⁶⁴ Amint említettük, az *Egyenlőség* az 1900-as években több ízben tiltakozott, amiért a pesti neológ hitközség vezetőségében gyermekeik áttérése felett bábáskodó zsidók, a hetilap kifejezésével „a

neofiták vér szerint való patrónusai” is helyet foglaltak.³⁶⁵ A hetilap neveket sohasem említett, könyvünkben mi ezt már párszor megtettük. Az 1882-ben, illetve 1883-ban házasságuk előtt és ennek érdekében áttért Schosberger Ottilia és Ilona apja, Schosberger Henrik tagja maradt a pesti Chevra Kadisa képviselő-testületének, míg édesanyjuk szintén tovább tevékenykedhetett a Pesti Izraelita Nőegyletben. Az 1897-ben kitért Ormody Rose édesapja, Ormody Vilmos, lánya vallásváltását követően ugyancsak megtartotta a felekezeti intézményekben elfoglalt vezetői pozícióit. Mellettük megemlíthetnénk még az idősebb Chorin Ferencet. Három lánya, Margit, Irén és Ilona 1899 és 1914 közötti áttéréséről és házasságáról már szoltunk. A képviselőházban nyolcszor mandátumhoz jutó, 1902-ben a főrendiház élethossziglani tagjává kinevezett, Hatvany-Deutsch Sándorral a GYOSZ-t megalapító – és élete végén maga is áttért – apjuk ettől függetlenül 1913-ban még tagja volt a PIH képviselő-testületének és választmányának, 1916-ban az Országos Magyar Izraelita Közalap nagybizottságának.³⁶⁶ A jelenség nem korlátozódott a fővárosra, bár itt gyakoribb lehetett. Az *Egyenlőség* 1903-ban egy közelebbről meg nem nevezett vidéki izraelita nőegylet ellen intézett kirohanást, amely annak ellenére sem zárta ki egyik tagját, hogy ez utóbbi „keresztvíz alá tartotta leányát és unokáit”. A hetilap értesülései szerint a nőegyletnek egy kitért tagja is volt.³⁶⁷ 1911-ben az *Egyenlőség* a fiumei zsidó hitközséget állította pellengérré. Miután a hitközség „nagyhatalmú, nagybefolyású és nagyvagyonú” elnöke, Sachs Henrik egy roppant előnyös parti érdekében hozzájárult lánya áttéréséhez, majd lemondott elnöki posztjáról, a hitközség választótagjai újból és egyhangúlag megválasztották elnöküknek, mely tisztséget a nagyúr elfogadott. „És lett újból hitközségi elnök. És mond valószínűleg sok szép alkalmi beszédet arról, mennyire szükséges, hogy gyermekét a zsidó a hitben való kitartásra nevelje.”³⁶⁸

Ami a konvertitákkal szembeni ellenérzésről tanúskodó vagy erre utaló jeleket illeti, a Kiskunhalason 1904-ben született Práger Miklós emlékei az ortodox zsidók magatartásának annál is inkább beszédes jelét adják, hogy az északkeleti régió ultraortodoxiájától fényévekre levő Pest megyei mezőváros ortodox zsidóinak a vallásossága maga a visszaemlékező szerint is kifejezetten langymeleg volt. A mindennapi reggeli imán csak pár férfi jelent meg a zsinagógában, nagy többségük csupán a nagy ünnepek idején és mázskor (a több mint egy éve elhunyt hozzátartozókért évente négyszer tartott emlékező szertartásra) járt templomba. Mégis: amikor kisiskolás korában egy szünet alatt társaival meglátták az utcán egy helyi gazdag sörnagykereskedő fiát, amint a dáján hivatala felé tartott, hogy másodízben is bejelentse kitérés

361 Izraelita ultramontanizmus. (Befejező közlemény). Dr. Erasmus levele. *Pesti Hírlap*, 1895. dec. 17. 3.

362 Zsidó klerikalizmus. *Népszava*, 1908, okt. 7. 9.

363 Balázs Béla: *Napló 1903–1914*, i. m. 602. Az ösztöndíjat feltehetően az Országos Magyar Izraelita Ösztöndíjgyűjtő juttatta Bauer Ervinnek, de nem sikerült nyomára lelnünk.

364 Álláspontját a Pest megyei Tápiószelén 1857 óta rabbiskodó Lichtenstein Ignác röpiratai mellett az *Egyenlőség*hez beküldött levelében is megvédte. Ld. Lichtenstein Ignác, ker. rabbi: Tekintetes szerkesztő úr! *Egyenlőség*, 1891. szept. 11. 4–5. Az ügyről: Hogy mi minden történhetik. *Egyenlőség*, 1891. aug. 28. 3–4. Szabolcsi Miksa: A tápió-szelei rabbi. *Egyenlőség*, 1891. szept. 11. 5–6.; Uő: A tápió-szelei rabbi és az ő hitközsége. Leleplezések. *Egyenlőség*, 1891. okt. 23. 4–8.; Tápió-Szeléről. *Egyenlőség*, 1891. okt. 30. 13.; Tápió-szelei dolgok. *Egyenlőség*, 1891. nov. 27. 10.; A tápió-szelei rabbi egy ténye, melyet mi is helyeselünk. *Egyenlőség*, 1892. szept. 9. 10.; Szabolcsi Miksa: Üzenet Tápió-Szelére. *Egyenlőség*, 1893. ápr. 28., melléklet, 2–3. Állása elvesztése után Lichtenstein kikeresztelkedett és rendületlenül folytatta missziós tevékenységét. Ld. például: Lichtenstein J.: *Kérelem a zsidó olvasókhöz*. Intézi _ rabbi. Bp., Londoni Vallásos Iratok Terjesztő Társulat, é. n.; Uő: *Zsidók tükre*. Írta _ rabbi. Bp., Feinsilber Róbert, 1908.

365 Hajdu Miklós: A lélekvásár, i. m.; Elszakadók és renegátok-toborzók, i. m. 2.

366 A pesti izr. hitközség előjáróságának jelentése az 1913-iki közigazgatási évről. Bp., 1914, 28–29.; Felhívás a magyar zsidósághoz, i. m. 1.

367 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Vidéki nőegylet. *Egyenlőség*, 1903. okt. 18. 7.

368 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: Botrány. *Egyenlőség*, 1911. febr. 12. 9.

szándékát, az összes gyerek rémulten futott be előle a tanterembe.³⁶⁹ Az ellenérzés azonban messze nem korlátozódott az ortodox rétegekre. Egy 1909-es, az erkölcstelen fővárosi zsidók számára követendő példát bemutató – a zsidók általános közömbösségéről szóló panaszainak ezzel egyben ellentmondó – vezércikkében az *Egyenlőség* elégedettségrel számolt be egy budapesti „úri zsidó ember” malőrjéről. Az illető kitért, „a családja nem ellenezte, a rokonai nem tagadták meg, a barátai nem fordultak el tőle és – a mi a legfontosabb – a klientúra sem változott”. Történt azonban, hogy vidéken élő édesapja halála után az úriember leköltözött, hogy beüljön az öröklött (ügyvédi?) irodába, csak hogy „a vidéki zsidók némely helyen nem úgy gondolkodnak, mint a fővárosiak”, a férfiú a társasági életben elszigetelődött, a zsidó ügyfelek is elmaradoztak – mire az illető végül visszatért a zsidó vallásra.³⁷⁰

A főváros felé közeledve, időben ugyanakkor kissé visszamenve emlékezhetünk Sztérynyi Bertalan 1884. augusztus elején történt katolizálása után a *Függetlenség*ben publikált cikkére, amely szerint áttérését követően volt hitsorsosai „minden lépten nyomon” fenyegető szavakkal illették, „utczákon, tereken, nyilvános helyiségekben” inzultálták, levelekben átkozták el.³⁷¹ Hogy ebből mennyi volt az igaz, azt nem tudjuk, de tekintve hogy Sztérynyi már áttérése előtt is kitűnt radikális antiszemitizmusával, könnyen lehetséges, hogy az újpesti zsidók közül némelyek valóban erős kifejezést adtak nemtetszésüknek. Húsz évvel később az őszi főünnepek alatt a városligetben nyilvános istentiszteletre összegyűlt, zömében szegény zsidók reakcióját illetően már nincs helye a kétségnek. Az istentisztelet alatt misszionáriusok jelentek meg körükben, hogy kihasználva a nagy tömeget, hirdessék a krisztusi ígét. „Az egyik misszionárius-farkassal, aki nagyon magán viselte előbbi hitbeli hovátartozandósága nyomait”, számolt be az incidensről az *Egyenlőség* a legkevésbé sem burkolt elégedettséggel, „az ájtatosságban megzavart nyáj azután el is bánt”, vagyis nyilván megverték.³⁷²

A maga nemében persze mindkét eset rendkívülinek tekinthető. Vázsonyi Vilmosnak a központi demokrata körben 1912. április 27-én elhangzott beszéde szerintünk ennél sokatmondóbb. A helyszín a Terézváros (Gyár utca), a közönség, amint ez Vázsonyi utalásaiból nyilvánvalóan kiviláglik, zömmel zsidó. Vázsonyi népe ez, a pesti zsidó kispolgárság, amely 1901 óta immár negyedszerre juttatta vezérét a képviselőházba. Beszédét Vázsonyi az ifjú radikálisok lejárátásának szentelte, akiket annál is hevesebben támadott, hogy

369 Práger Miklós emlékei. MZsL, XIX: Hagyatek. Az eset persze azt is jelzi: noha az áttérés a kiskunhalasi ortodox zsidók körében szenzációszámba ment, olykor előfordult. Ö. Kovács József kutatásai szerint 1890–1914 között az 1910-ben 681 zsidó lakost számláló mezőváros-kában legalább öt zsidó váltott vallást. Ö. Kovács József: Zsidók a kiskunhalasi társadalomban. In: *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok kft. – Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1996, 187.

370 Elszakadók és renegátok-toborzók, i. m. I.

371 Sztérynyi Bertalan: A kereszténység és a zsidó vallás, i. m., oldalszámozás nincs [2].

372 A főünnepek. *Egyenlőség*, 1904. szept. 25. 8.

úgy látta, „a talmi tudomány, a hátulgombolós ateizmus és forradalmárgodás az intelligencia körében egyeseket megtévesztett”. Vázsonyi jól bejáratott fordulataiban a radikálisokat fiatal tacsokökként mutatta be, az életet csak könyvekből ismerő szobatudósokként, akik az idegenből átvett elvont fogalmaikat akarták ráerőltetni az általuk nem ismert magyar valóságra. A „tizenhárom évet el nem ért rituális jinglik” ellen felhozott szurkálódásai között Vázsonyi nem mulasztotta el megemlíteni, miszerint „ezek az élelmes gyerkőckék [...] abban is élelmesek, hogy a hitüket is aprópénzre váltották meg, és mind a kikeresztelkedésben kezdték meg a szabad gondolkodást”.³⁷³ Ha másról nem, a megjegyzés arról biztosan tanúskodik: Vázsonyi meg volt győződve róla, hogy kijelentésével felkeltheti-fokozhatja hallgatóságában a demokratikus táboron belüli vetélytársaival szembeni antipátiát.

A történet arra nem világít rá, hogy a terézvárosi kispolgárság e feltételezhető antipátiája milyen jellegű érzelmekből fakadt. Az óbudai zsidók esetében Hollós Lajos elbeszélése alapján úgy tűnik: még inkább a hagyományos ellenségesség továbbéléséből. Pedig ez esetben szó szerint nem is áttérésről volt szó. Hollós Lajos 1905-ben született, Weisz Mózes és Mulras Ida negyedik és utolsó gyermekeként. Óbudai hitfelei körében a kis örökségét, majd a felesége által vezetett kávéházból származó jövedelmet felélő, egyszerre lump, dacos és kegyetlen apja eleve rossz hírben állt. Utolsó gyermeke születésekor valamiért, talán egyszerűen a botrány kedvéért, úgy döntött, hogy megkereszteli. Szándékát elmesélte kávéháza vendégeinek, már másnap minden óbudai zsidó erről beszélt. „A hír felborzolta kedélyüket, ekkora gyalázatot nem vártak tőle. Apa ugyan soha életében nem lépte át a templom küszöbét, házában-háztartásában csökevény emlékei sem voltak rituális előítéleteknek – ezt azonban már megszokták, s még arra is csak magukban mordultak fel, ha Apát a nagybőjt napján szivarozgatva, vagy korcsmákból térni-menni látták. Tébolyult és elvetemült pogány, de Isten dolga a megtorlás. Hanem hogy az újszülött fiát egyenesen a keresztvíz alá akarja vinni, ez már az egész közösség kihívása s a hitközség olyan szégyene, aminőre még nem volt példa.” Egy napra rá estefelé megjelent a kávéházban a hitközség jegyzője és két vezetőségi tagja, de Hollós apja nem fogadta őket. Ezután két keresztény cimboráját küldték rá, hogy a lelkére beszéljenek, apja eltréfálta velük a dolgot. Harmadnap maga Adler Illés, a nagy tekintélyű óbudai főrabbi látogatta meg, szintúgy hiába, apja semmibe vette. A plébánián viszont megtudta, a törvény értelmében csak akkor keresztelheti meg a fiát, ha maga is áttér. Erre nem volt hajlandó, így kitalálta: ez esetben fia „pogány” lesz: nem metélteti körül, nem megy bejegyeztetni a hitközség anyakönyvébe, fia felekezeti jogilag zsidónak számít majd, de a zsidók szemében nem igazán lesz annak tekinthető. Az óbudai zsidók kedélyét ez messze nem nyugtatta meg, a bűn, úgy tűnik, alig volt

373 Vázsonyi Vilmos: *Beszédei és írásai*, i. m. I. 466–471. Az idézetek a 466., 468. és 471. oldalakon. Vázsonyi és a radikálisok viszonyáról ld. Novák Attila: Két világ – két nézet? Vázsonyi Vilmos és a polgári radikálisok (1910–1912). *Történelmi Szemle*, 50. évf. 2008, 3. sz. 335–357.

kisebb. Hogy rávegyék fia körülmetéltetésére, megkérték az óbudai zsidók felett mindenható úrként lebegő Buday-Goldberger Leót, aki dédapja révén rokonságban állt Weisz Mózesrel, hogy vállalja el az újszülött komaságát. Goldberger belement, levelét, amelyben kijelentette, hogy elfogadja a komaságot, gyára prokuristája és a hitközség elnöke vitték el a kávéshoz. Mindhiába. Weisz Mózesre ez sem hatott, noha az ebből remélhető anyagi támogatás jól jött volna a tönk szélén álló férfinak, aki döntésével csak tovább rontott anyagi helyzetén, a botrány eredményeképpen ugyanis az óbudai zsidók bojkottálták kávéházát, sőt mivel magatartása a keresztényeknek sem tetszett, hónapokig ők is kerülték üzletét.³⁷⁴

A konvertitákat Kulcsár István zsidó középiskolai osztálytársai sem szerették, bár esetükben, illetve az önelemző szerző szerint saját esetében az ellenérzést már másfajta érzelmek váltották ki. Kulcsár elmondása szerint osztálytársai „legnagyobbrészt külvárosi polgárok, iparosok gyerekei” voltak, zsidó vallású osztálytársai pedig éppen olyanok, mint ő maga: vallásos nevelést otthon alig kaptak, a hittanórákat és a kötelező ifjúsági istentiszteletet átröhögték, bármicvójukat, már amikor ennek megtartását nem utasították el, miként a szerző tette, nevetséges és enyhén kínos kötelezettségekként élték meg. Kulcsár már a világháború elején lett gimnazista, osztálytársai lettek volna Vázsonyi népének fiai? Kulcsár identitástörténete hihetetlenül árnyalt, ugyanakkor maradéktalanul általánosító. Leírása alapján mindenesetre a zsidó közösség belső kohéziójából saját és osztálytársai közege esetében alig maradt valami. A körülöttük tapasztalt vallásváltások mégsem hagyták őket közömbösen. „Emlékszem, hogy zsidó származású keresztények a zsidók közt a tréfa tárgyát képezték. Nagy szorgalommal nyomozták szüleik múltját, és adott alkalommal fel is emlegették előtűk. Egyszer az egyik zsidó fiú – az egyetlen zsidó pajtásom –, az osztály főszemtelenje hosszúnap után megkérdezte kikeresztelkedett osztályfőnökünktől, hogyan böjtölt. A kikeresztelkedett szemben valami rosszakarató elégtételt éreztünk: »Mit hencegsz, te is éppen olyan vagy, mint én.«”³⁷⁵ Ha hitelt adunk Kulcsár szavainak, itt már valami teljesen másról volt szó, mint az óbudai zsidók esetében, ugyanakkor a reakció magva: a közösséget elhagyók elítélése akkor is azonos maradt, ha ezt a közösséget Kulcsár és osztálytársai már elsősorban egy kívülről rájuk erőltetett kényszerzubbonyként élték meg.

Mindezek után mindenesetre nem meglepő, ha egy adott személy áttérése, konvertita mivolta volt hitfelei részéről olykor a közéletben, a választásokkor vagy akár az egyesületi életben is ellenreakciót szült. Az 1884-es választásokon mandátumot nyertek portréit közlő Országgyűlési almanach megjegyzése szerint kilenc évvel korábban az akkor a Terézvárosban fellépő Falk Miksa a „szavazás alatt visszalépett, mert a választók egy része felekezeti

kérdést csinált a dologból”, minekutána Falkot Keszthelyen választották meg képviselőnek.³⁷⁶ A megjegyzés, amely ezután teljesen azonos szövegezéssel a parlamenti almanachok egymást követő összes Falk portréjában, Falk 80. születésnapján a *Pesti Hírlap*ban róla megjelent cikkben, valamint Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikonjában is megjelent, meglehetősen elliptikus,³⁷⁷ de akármibe fogadnánk: a dekódolás egyetlen korabeli olvasó számára sem okozott nehézséget. A felekezeti kiadványokban politikai emlékeiről évtizedeken át adomázó Tenczer Pál az 1875-ös választásról két ízben is megemlékezett. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat első, 1895-ös évkönyvében *Egyről-másról és önmagamról* címmel közölt írásában Falk visszalépésének ezen okáról egy szót sem szólt,³⁷⁸ hat évvel később az elhunyt Szilágyi Dezső emlékére az *Egyenlőségben* megjelent tárcájában már bőbeszédűbbnek mutatkozott. Amint általában, a történetben saját magát állította középpontba. Az 1878-as választások előtt Tisza Kálmán megkérdezte tőle, mit gondolna arról, ha a Terézvárosban Harkányi Frigyes indítaná a Szabadelvű Párt. Mire Tenczer: „Igen derék ember – szóltam én – de a három év előtti Falk-választás azt mutatta, hogy a Terézvárosban szívesen választanak keresztényt, megválasztják a zsidó jelöltet is, de nem szeretnek szavazni arra, aki mindkettő egy személyben. Jelenben keresztény, a múltban zsidó.”³⁷⁹ Míg az 1875-ös választások idején Falk már több mint két évtizede katolikus volt, az 1885-ös fővárosi községi választásokon a Lipótvárosban fellépő Schwimmer Ernőnek recens megkeresztelkedése okozta bukását. A jeles orvos, a honi bőrgyógyászat úttörője feleségével, Kern Ilkával (Kern Jakab lányával) és három gyermekével 1883. április 10-én katolizált a krisztinavárosi plébánián.³⁸⁰ Míg a választásokon egyesek „kópé mosolygással kitörölték a szavazó-lapokról a zsidó kandidátusokat”, számolt be a *Pesti Hírlap*, „mások azzal tréfáltak meg bizonyos köröket, hogy Schwimmer Ernőt buktatták ki, a miért magára szedte a keresztvizet”.³⁸¹

A korábbi trend folytatásaként a dualizmus korának intézményes társas életében, a szakmai érdekvédelmi szervezetekben, a kulturális vagy emberbaráti egyletekben, a különféle társaskörökben zsidók és kitért zsidók immár végérvényesen keveredtek, óhatatlanul rendszeresen érintkeztek, együtt éltek egyazon polgárság tagjaiként. A Lipótvárosi Kaszinó 1883-as megalapítása és 1907 között megválasztott, születésükkor zsidó vallású igazgatóknak számításaink szerint valamivel kevesebb mint egyharmada kitért zsidó volt.³⁸² Ugyanakkor, rossz meglepetés még itt is érhetett egyes konvertitákat. A bu-

376 Halász Sándor szerk.: *Országgyűlési almanach*. 1886. Képviselőház, i. m. 48.

377 Falk Miksa. 1828–1908. *Pesti Hírlap*, 1908. szept. 11. 6.; Szinnyei József. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

378 Tenczer Pál: *Egyről-másról és önmagamról*, i. m. 127–130.

379 Tenczer Pál: *Emlékezés Szilágyi Dezsőre*, i. m. 4.

380 Kovács I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció*, i. m. 127.

381 Morgó [Gyöngyösi László]: Csata után. *Pesti Hírlap*, 1885. okt. 28. 3.

382 A számítás alapja: *Jelentés a budapesti Lipótvárosi Kaszinó 25 éves fennállása alkalmából*, i. m.

374 Hollós Korvin Lajos: Az elmaradt keresztelő. In: *Óbudai búcsú. Önéletrajzi elbeszélések*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961, 29–49. Az idézet a 32–33. oldalakon.

375 Kőrmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyógyás*, i. m. 77–78.

dapesti ügyvédi kamara 1904-es tisztújító közgyűlésén négy párt képviselői keltek versenyre, a választási küzdelemben végül az Új Ügyvédi Párt aratott győzelmet. A cionista ügyvédek is ehhez a párthoz csatlakoztak, a pártszolidaritás azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy a választás első napján ne osztogassanak szét egy nyomtatott röpcédulát a következő felhívással: „D. J.... kartársunk kikeresztelkedett. Felkérjük izraelita kartársainkat, hogy nevét a választmányi tagságra jelöltek listájából töröljék és helyette egy keresztény kollégát válasszanak.” Az akcióból kisebb botrány lett, az érintett panaszt tett pártja vezetőségénél, tiltakozván, amiért egyesek saját mozgalmán belül kampányolnak ellene. Hiába, nevét számos zsidó és több keresztény ügyvéd is törölte pártja jelöltjeinek listájáról, a választmányból így módon kibukott konvertita helyett megválasztott (ös)keresztény Keresztessy József hála-já jeléül egy olajfa árának megfelelő összeget adományozott a Zsidó Nemzeti Alap palesztinai olajfaültetvényei számára.³⁸³

A konvertiták negatív zsidó imágója, a velük szemben széles körökben táplált antipátia és ressentiment, illetve ennek egyes konvertitákra nézve olykor kellemetlen megnyilvánulásai azonban az éremnek csupán egyik oldalát képezik. A neológ sajtó panaszai szerint a konvertiták számára vallásváltásuk baráti, családi életükben sem járt negatív következménnyel, a kitért zsidókkal zsidó hitű ismerőseik nem szakították meg a kapcsolatokat, barátok asszisztáltak barátaik, apák gyermekeik áttéréséhez.

Ami az informális társas érintkezést illeti, a neológ sajtó arra a kérdésre már nem válaszolt, vajon egy zsidó hitű fővárosi hírlapíró a konvertitákkal szembeni esetleges ellenérzésétől függetlenül hogyan kerülhette el, hogy kitért kollégáival olykor egy asztalnál üljön a kávéházban, egy asztalnál kártyázzon az Otthon Körben. E megjegyzésen túl az nem vitás: az akkultúrált és szekularizált zsidó polgárság egy nehezen felbecsülhető része barátaik megvalogatásában nagyjából közömbössé vált azok esetleges konvertita mivolta iránt, és itt nemcsak a nagypolgárságra, illetve a *Huszadik Század* és a *Nyugat* zsidó vallású értelmiségijeire gondolunk, hanem a zsidóknak egy ennél szélesebb rétegére, gyári munkásokra, (kis)hivatalnokokra, hírlapírókra, ügyvédekre, orvosokra, mérnökökre. Példákat persze főleg az előbbi két rétegről hozhatunk. Ami a haladó értelmiséget illeti, ez talán felesleges is. A New York kávéháztól a Japánig, Ignóty vagy Hatvány Lajos estélyeitől Moscovitz Géza pesti „dzsunglijáig”, és a Polányiék szalonjáig³⁸⁴ keresztények, új keresztények, és (még, de gyakran már nem sokáig) zsidó felekezetűek egy ismeretsé-

383 „Kár volt kikeresztelkedni.” *Zsidó Szemle*, 1914. márc. 15. 3.; A fővárosi ügyvédi kamara tisztújító közgyűlése. *Autonómia*, 1914. márc. 21. 13. Az idézetet a status quo ante hitközségek országos szervezetbe tömörülésének előmozdítása érdekében alapított szabadkai *Autonómia*-ban megjelent, részletesebb beszámolóiból vettük.

384 A két szalonról ld.: Jászi Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldemen, i. m. 557–559.; Litván György: *Jászi Oszkár*, i. m. 24–25.; Vezér Erzsébet: A Polányi család. In: Lenkei Júlia szerk.: *Írástudó nemzedék. A Polányi család története dokumentumokban*. Összeállította Vezér Erzsébet. Bp., MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archívum, 1986, 8.

gi kört alkottak, és semmi jele annak, hogy az e több alkörből álló társaságon belül kialakult baráti kapcsolatokban az érintettek (változó) felekezeti státusza bármily szerepet játszott volna. A nagypolgárság esetében, ha tekintetbe vesszük a neológ sajtó, illetve a korabeli tárcairodalom unos-untalan ismételt véleményét, miszerint e réteg tagjainak zsidóságuk iránti kötődése nagyjából teljesen szertefoszlott, nehéz megérteni, hogy az *Egyenlőség* főszerkesztője miért számolt be olyan döbbenet keserűséggel arról, hogy miután pár nappal áttérése után Elek Pál adott egy díszes estélyt, azon az általa meghívott összes zsidó ismerőse megjelent,³⁸⁵ vagy hogy egy jeles lipótvárosi üzletember kitért lányának a Szent István-bazilikában celebrált esküvőjén ott díszelgett a Lipótváros krémje, Kornfeld Zsigmonddal az élen (az *Egyenlőséget* főképp a hitközségi életben is vezető szerepet betöltő Kornfeld jelenléte háborította fel).³⁸⁶ Krausz Simon 1937-ben megjelent visszaemlékezésében hosszú listát közölt azon, vegyesen üzletemberekből, politikusokból, írókból, színgazdagokból, színészekből, festőkből, zenészekből álló „bohém társaság” tagjairól, akik évtizedeken át majdnem minden hét egyik napján összesereglettek budapesti lakásán. Itt tehát a nagypolgárság és a művészvilág keveredett, ezen belül vegyesen született keresztények, zsidó hitűek és konvertiták.³⁸⁷ A társadalmi ranglétrán több fokozattal lejjebb lépve, a református hitre tért Weisz Matild „postakiadónő” és Bajkór Béla vasúti hivatalnok 1895-ben Nagykanizsán történt esküvőjén szintén több zsidó megjelent, bár a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*hoz Szováthy Lajos „állami képezdei tanár” által beküldött beszámolóiból nem derül ki világosan, vajon családtagok, ismerősök, vagy csupán kíváncsiszkodók voltak.³⁸⁸

A premodern zsidó társadalom értékrendjéhez képest a tény, hogy barátaik kiválasztásában, baráti kapcsolataiban egyesek kitért mivolta vagy kikeresztelkedése immár számos zsidó esetében nem vált a barátkozás vagy a barátság fenntartásának akadályává, mindenképpen óriási változást jelent. Az viszont már kérdéses, vajon ebből milyen általános következtetést vonhatnánk le a dualizmus kori neológ zsidó identitást illetően, azon az evidencián túlmenően, hogy szüleikhez vagy nagyszüleikhez képest „zsidóságát” a neológ zsidók nagy többsége másképpen határozta meg és élte át.

A nehézség egyrészt abból adódik, hogy a konvertitákkal való viszony fenntartása és az áttéréssel szembeni teljes közömbösség között az esetleges érzelmek széles spektruma húzódhatott. Hogy Kornfeld Zsigmond megjelent Reinmann Lázár kitért lányának esküvőjén, nem jelenti azt, hogy megkeresztelkedéséről ne lett volna meg a véleménye. Arról viszont nem rendelkezünk információval, vajon hányan voltak, akik, bár egy barátjuk áttérése miatt nem

385 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Megjegyzések egy lemondó levélre, i. m. 4.

386 Szabolcsi Miksa: Egy esküvő alkalmából. *Egyenlőség*, 1906. máj. 20. 1–2.

387 Krausz Simon: *A pénzember*, i. m. 83–84.

388 Szováthy Lajos, állami képezdei tanár: *Régi és új idők*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 38. évf. 1895, 41. sz. 651–652.

szakították meg vele a kapcsolatokat, házastársuknak, zsidó (vagy akár keresztény) barátainak felháborodással számoltak be róla, cselekedetét elítélték, felrótták neki, évekig cukkolták miatta vagy noszogatták, hogy térjen vissza ősei hitére.

Másrészt, amint láttuk, a konvertitáknak a múltjukhoz, volt vallásukhoz és hitfeleikhez való viszonya is sokféle lehetett, és szemben Szabolcsi Miksa vélekedésével, amely szerint sorsát, vagyis antiszemitává válását a renegátok közül csak pár kivételes férfiú kerülte el, a források arra utalnak, hogy valójában inkább a múltjukat le- vagy megtagadó, a zsidó vallással és/vagy a zsidókkal szemben ellenérzést tápláló konvertiták képezték a kisebbséget. Az újpesti zsidók Sztéryni Bertalannal ennek antiszemita korszaka idején feltehetően megszakítottak minden kapcsolatot. De zsidó szempontból is volt „rossz” és „jó” kitért zsidó.³⁸⁹ Más konvertitákkal olykor még a zsidó felekezeti életben részt vevő, zsidó lapokban publikáló, markáns zsidó öntudattal rendelkező értelmiségiek vagy akár rabbik is érintkeztek. Pár esetre, így Ballagi Mór segítségét kérő vagy Helfy Ignáccal elbeszélgető Szabolcsira már ezen alfejezet bevezetőjében rámutattunk. Ennél érdekesebb, hogy egyes konvertitákkal szemben látszólag a legkisebb ellenérzéssel sem viseltettek, ellenkezőleg. Falk Miksa Wahrmann Mórnak élete végéig egyik legközelebbi barátja maradt,³⁹⁰ Falkhoz írt leveleikben a már idézett Ágai Adolf mellett Kiss József, Mezei Mór, az *Egyenlőség*-be rendszeresen író Mezei Ernő vagy a hetilap főmunkatársaként is dolgozó Fleischmann Sándor mind az őszinte barátság és a mély tisztelet hangján szóltak.³⁹¹ Simonyi Zsigmond 1895-ben az *Egyenlőség*-ben szintén rendszeresen publikáló Sebestyén Károly, három évvel később Heves Kornél szolnoki rabbi (!) polgári esküvőjén szolgált tanúként,³⁹² 1900-ban Löw Immánuel szegedi főrabbi írt Simonyinak pár baráti sort (hogy gratuláljon cikkéhez, amit Ballagi Aladár „pimaszságáról” írt),³⁹³

389 Shulamit S. Magnus: Good Bad Jews: Converts, Conversion, and Boundary Redrawing in Modern Russian Jewry. Notes toward a New Category. In: Susan A. Glenn – Naomi B. Sokoloff szerk.: *Jewries of Jewish Identity*. Seattle – London, University of Washington Press, 2010, 132–160.

390 Haber Samu: Wahrmann Mórról, i. m. 4.

391 Kiss József levele Falk Miksához, 1891. szept. 7. OSZK Kt. Fond IV/478.; Mezei Mór levele Falk Miksához, 1900. dec. 14. OSZK Kt. Fond IV/583.; Mezei Ernő levele Falk Miksához, [1897.] dec. 14. OSZK Kt. Fond IV/581.; Fleischmann Sándor levele Falk Miksához, 1901. okt. 19. OSZK Kt. Fond IV/264.

392 Hymen. *Egyenlőség*, 1895. nov. 1. 12.; Hymen. *Egyenlőség*, 1898. máj. 15. 12. 1903-ban Simonyi 50. születésnapjára Sebestyén Károly egy háromoldalas ünnepi verset is írt, ebből idézünk: „Mert bár feledjék, amit tanították, / Amit cselekvél, nem feledhetik. / Aranyszívedre, fennkölt jellemedre, / Mindenki áldón s hűn emlékezik. / A könyv, írás lehet mind elmulandó, / Holnap elhal, mi ma életre kél; / A jók emléke jóknak szívében / Szent és örök és illetlen él!” Sebestyén Károly költeménye Simonyi Zsigmond 50. születésnapjára. MTA Kt. Ms 5087/157.

393 Löw Immánuel levele Simonyi Zsigmondnak, keltezés nélkül [1900]. MTA Kt. Ms 5087/223.

Alexander Bernát és Simonyi nyaranta együtt mentek családostul nyaralni,³⁹⁴ és bár Marczali Henrik visszakézből felpofozta kislányát, amikor egy ótátrafüredi séta során megkérdezte tőle, miért is nem térnek át a katolikus vallásra, Simonyi Zsigmondot (avagy előtte Vámbéry Ármint) ő is közeli barátai közé sorolta.³⁹⁵

A baráti kapcsolatoknak e fennmaradása valójában annál kevésbé meglepő, hogy a „jó” kitért zsidókat halálukkor maga az *Egyenlőség* is részlegesen visszavonta a zsidóság körébe, illetve egyértelműen visszazsidósította. Párhuzamosan ugyanis a hetilapban a „renegátokról” cikkről cikkre toposzszá konstruált véglegesen negatív imágóval, az *Egyenlőség* érezhetően szívesen adott számot az általa felállított szabályt tétele szerint csupán megerősítő kivételekről. Amint Fischhof Vilmos végrendeletéből kiderült, írta a hetilap, „ha forma szerint nem is, de érzelmeiben – úgy látszik – Fischhof dr. megmaradt zsidónak”.³⁹⁶ Ősei vallása iránti tisztelete és volt hitsorsosai melletti nyilvános fellépése révén Helfy Ignác kiérdekelte, hogy emlékét megőrizték „a zsidók, mint ilyenek is”.³⁹⁷ Még inkább így volt ez a rendíthetetlen liberalizmust megtestesítő Falk Miksával, akinek halálát a zsidók kétszeresen is fájlahatták, mint hazafiak, és „mint zsidó hitűek is”, hiszen „a tért vesztett liberalizmus korszakában többszörösen keserüljünk meg, ha jó embereink a sorból kidőlnek”.³⁹⁸ Vámbéry Ármin volt az első, akit halálakor az *Egyenlőség* explicite visszazsidósított. „Mint felekezet nem akarjuk reklamálni. De megállapíthatjuk, hogy fajilag a miénk volt”,³⁹⁹ szögezte le a hetilap névtelen szerzője, míg Simonyi Zsigmond szintén névtelen nekrológiában, mint már láttuk, a szerző Simonyinak az „égi törvényszék” részéről is koszorúval várt „árva zsidó lelkét” búcsúztatta.⁴⁰⁰

Marad végezetül a legbensőbb szféra, a vallást váltó vagy azt fontolgató családtagok iránti viszony kérdése. Az akkulturalódó kispolgárságtól a Lipótvárosig felvonultatható példákban kirajzolódó kép itt mutatkozik a legvegyesebbnek, a reakciók a családtagok áttérésével szembeni teljes közömbösségtől, vagy akár annak támogatásától a tragédiával végződő teljes kitagadásig húzódtak. Hogy egy evidenciával kezdjük: a gyermekeik, általában lányaik megkeresztelkedését legalábbis jóváhagyó, alkalmasint szorgalmazó nagypolgárok leszármazottaik iránti viszonya ez utóbbiak vallásváltásával értelemszerűen nem sokat, vagy semmit sem változott. A jóváhagyás mintegy szimbolikus megnyilvánulásként is értelmezhető, hogy 1882-ben, az egy nappal korábban katolizált Schosberger Ottiliának báró Bornemisza Pállal

394 Franz Alexander: *The Western Mind in Transition: An Eyewitness Story*. New York, Random House, 1960, 9.

395 Marczali Póli: *Apám pályája, barátai*, i. m. 29, 44–45.; Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 270–285.

396 Fischhof Vilmos dr., i. m. 11.

397 Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác, i. m. 7.

398 Falk. *Egyenlőség*, 1908. szept. 13. 9. [Kiemelés tőlem – K. M.]

399 Vámbéry Ármin. *Egyenlőség*, 1913. szept. 21. 9.

400 Simonyi Zsigmond meghalt, i. m. 3.

való esküvőjén a Schosberger család tagjai a *Pesti Napló* beszámolója szerint „kivétel nélkül” megjelentek, a férfiak magyar díszruhában.⁴⁰¹ Huszonnégy évvel később, 1906-ban, Weiss Manfrédben már egyáltalán nem keltett lelkesedést, hogy Elza lánya a kitért Mauthner Alfrédhez kívánt hozzá menni, úgy tűnik tehát, hogy szerelemből. A történetet elbeszélő unoka szerint „Weiss nagypapa azt mondta a lányának: egy ember, aki elhagyja a vallását, az nem egy karakter. Úgyhogy nemcsak azt kifogásolta, hogy a leendő veje nem zsidó, hanem azt is, hogy megváltoztatta a vallását.” A házasságba mindazonáltal beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy lánya és veje leendő gyermekeiket izraelita felekezetüként regisztrálják és a zsidó vallásban neveljék fel. Így is történt, mígnem 1919-ben Weiss Manfréd azt mondta lányának: ha gyermekeit meg akarja kereszteltetni, már nem ellenzi. Elza ezt meg is tette, és ha már így alakult, négy gyermekével együtt maga is áttért férje katolikus hitére.⁴⁰² Lukács József esetében, amint az fiához írt, Bendl Júlia könyvében közölt leveleiből kitűnik, a legkisebb jele sincs annak, hogy féltő és gondoskodó szeretetén, fia iránti megbecsülésén ennek áttérése bármit is változtatott volna.⁴⁰³

Weiss Elzához hasonlóan Bánóczi Margit, Bánóczi József lánya Somló Bódog személyében 1907-ben szintén kitért zsidóhoz ment feleségül. Arról nincsenek ismereteink, hogy szülei hogyan fogadták a házasság tervét, de Somlónak hozzájuk intézett levelei alapján kifejezetten jó viszonyban lehettek vejükkel, a mindennapi családi élet apró-cseprő dolgairól beszámoló leveleit Somló rendre „Kedves Papa”, illetve „Kedves Mama” címmel kezdte. A jó viszony Bódog és Margit 1912-ben történt válása után is fennmaradt, Somló 1915-ben „Kedves Papa s Mama” címzésű levelében köszönte meg részvétnyilvánításukat édesanyja halála után.⁴⁰⁴ Ha a *Magyar-Zsidó Szemlé*t és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveit szerkesztő, az Országos Izraelita Tanítóképzőt igazgató és a Rabbiképzőben oktató Bánóczi József konvertita vejével fenntartott bensőséges viszonya meglepő, az 1900-as évek elején az *Egyenlőség* vezércikkait jegyző, de ettől függetlenül is egész pályafutása során harciasan zsidó Kóbor Tamás esete annál is inkább az, hogy a neves szerkesztő és író Noémi lánya és a 18 évesen református hitre tért Molnár Antal házasságát kifejezetten szorgalmazta. Molnár 1915-ben jegyezte el Kóbor Noémit, három év jegyesség és hosszas lelki tusakodás után végül szakított vele. Amint édesanyjának 1918. július 29-i leveléből kiderül, a jegyesség ele-

jén Molnár leendő apósának nyíltan bevallotta, hogy a házasságban „fontos szerepe van a vagyoni kérdésnek is”, mire ez utóbbi „azt válaszolta, hogy csak tegyem boldoggá a lányát, a többit bízzuk őrá”. Pár nappal korábban, miközben Kóbor Tamás egymást követő sürgönyökben próbálta jobb belátásra bírni, Molnár még éppen e kecsegtető perspektíva miatt habozott: „Kóbor nekem olyan állást szerez, amelyet akar, vagy pedig olyan gazdagságba ültet, amelyet csak képzelhetek”, írta anyjának július 23-án.⁴⁰⁵

A nagypolgárságon és az értelmiségieken kívül a konvertita családtagokkal olykor a zsidó kispolgári körökben is elnézőnek mutatkoztak. Amikor a tízéves Fenyő Miksa 1887-ben felkerült Pestre, apai nagybátyja fogadta be. Weil bácsikájának ruhaboltja volt, de az üzletében szabóság is működött, kilenctagú családjával a Splényi-ház (Király u. 15.) egy kétszobás lakásban éltek. Fenyő egy elejtett megjegyzéséből úgy tűnik, otthon kóser háztartást vittek. Fenyő családjának anyai ágán ennek öccse, a szintén a Király utcában lakó Károly bácsi volt a fekete bárány. Könyvelőként dolgozott, de egyetlen állásban sem tudott hosszan megmaradni, beleszeretett egy harmadrangú zengeráj énekesnőjébe és kikeresztelkedett, hogy elvehesse feleségül. A kis Fenyő vasárnaponként olykor mégis náluk ebédel, vagyis apai nagybátyja megengedte, hogy elmenjen hozzájuk, sőt Károly bácsi egy ízben feleségének fellépésére is elvitte. Weil bácsiék ezt „nem szívesen látták”, de elengedték. Ha a kitért (és kétes perszónát elvett) rokonra nehezteltek is, a családi kapcsolatok fennmaradtak.⁴⁰⁶ Szabó Ervin családjában megkeresztelkedése már, úgy tűnik, semmiféle nemtetszést nem váltott ki. Amint írta Litván György, „feltehetően családja is helyeselte a lépést, anyja 1911-ben maga is áttért az evangélikus hitre”.⁴⁰⁷ Az 1920-ban reformátussá lett Kulcsár István áttéréseivel valamivel túllépünk az általunk vizsgált korszakon, mégis megemlítenénk: bár az ő édesanyja nem hagyta el a zsidó vallást, ami fia áttérését illeti, ezt Kulcsár emlékei szerint egyenesen az ő családja kezdeményezte. „Anyám családjában a kitérés nemzedékek óta megszokott dolog volt, és így nem volt semmi akadály. [...] Családtagjaim keresztényekkel házasodtak össze, az áttérés látszólag csak formai lépés volt.” Fia megkeresztelkedését apja sem ellenezte (bár ő inkább a katolikus vallást ajánlotta), Kulcsár végül anyja és egy nagybátyja társaságában ment kitérését bejelenteni a hitközségbe.⁴⁰⁸

A fenti történetekkel ellentétes reakciókat felsorakoztató példákat ismét a nagypolgársággal kezdenénk. Wahrmann Mór filantróp testvérbátyja, az 1899-ben aggregényként egy szerény kétszobás lakásban elhunyt Wahrmann Sándor 1893. június 29-én kelt, a budapesti IV. kerületi járásbírósal-

401 Eljegyzések, esküvők. *Pesti Napló*, 1882. júl. 3., esti kiadás. Újságkivonat in: *Jüdische Delikatesen*. Öregb Bonyhád Perczel István tulajdona. OSZK Kt. Oct. Hung. 730/23, 70. f.

402 Mauthner Gabriella: Meg kell mondanom mindenkinek, hová tartozom, i. m. 237–238.

403 Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, i. m.

404 Bánóczi József hagyatéka, MZsL, XIX-5.; Budapest VII. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1907. márc. 28. A házasság 1912. aug. 27-én kimondott felbontása feljegyezve az „utólagos bejegyzések/kiigazítások” rovatban. 1927-ben, öt hónappal apja halála után Bánóczi Margit már reformátusként ment hozzá a szintén református Jancsó Miklós egyetemi tanárhoz. Budapest I. kerületi polgári házassági anyakönyv-másodpéldány, 1927. ápr. 6.

405 Boëthius boldog fiatalsága, i. m. 368, 372. Róna Lajos 1930-ban kiadott visszaemlékezései szerint Kóbor Tamás már az 1900-as években „rengeteg pénzt keresett”, és nemcsak Az Újságnál. „Bankok és gyárak boldogan nyerték meg közreműködését. [...] Szerzett egy villát, félretett, ki tudja mennyi pénzt.” Róna Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán*, i. m. II. 445.

406 Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*, i. m. 49, 94–95, 98.

407 Litván György: *Szabó Ervin*, i. m. 24.

408 Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*, i. m. 89–90.

tal 1899. március 13-án kihirdetett végrendeletében összesen 805 000 koronát hagyott zsidó felekezeti célokra, végrendelezése „némi magyarázataképp” megjegyezvén, „miután életem minden mozzanatában engem az atyáim Istene iránti hű odaadás vezérelt és bármely viszontagság közt, mely akár engem, akár a hozzám tartozókat, akár népemet érte, őseim hitében támaszt, istápot és vigaszt találék: s miután mély sajnálattal tapasztaltam, hogy épp a tanuló ifjúság hitében és a hit körüli ismeretekben szembeszökőleg lazult és csökkent: ez okból szerzeményem tekintélyes részét azon igyekezetnek szentelém, hogy a hit, a kegyelet s a származási összetartás szent elveit a fogékony ifjú keblekbe hathatósabban csöptethessem”. A fennmaradó összes ingó és ingatlan vagyonát három testvére, Wahrmann Zsigmond, özv. Goldstein Rezsóné Wahrmann Róza és Wahrmann József között egyenlő arányban osztotta fel. Mivel Bécsben élő nővérének, Pollák Bernátné Wahrmann Amáliának gyermekei egy kivétellel kitértek, végrendeletéből őt kihagyta, pontosabban: 200 000 koronát hagyott az egy zsidónak maradt unokaöccsére, Pollák Emilre, azzal a kikötéssel, hogy amennyiben saját halálakor Emil édesanyja még élne, az összeg a PIH kezelésébe adassék, és annak kamatait félévente fizessék ki neki. A hét hónappal korábban elhunyt Wahrmann Mór gyermekeit Wahrmann Sándor végrendeletéből teljesen kihagyta, noha közülük (ekkor még) csak a két fivér, Richard és Ernő hagyta el a zsidó válást.⁴⁰⁹ Wahrmann Mór leszármazottaira rájárt a rúd: miután 1898-ban Wahrmann Renée hároméves lányával, Lolával megkeresztelkedett, első és ekkor már három éve volt férjének, Krausz Izidornak magtalan maradt bátyja, Krausz Lajos a kislányt minden öccsére szállt örökségből kitagadta.⁴¹⁰ Végül, és bár az információ valóságtartalma ellenőrizhetetlen, az *Egyenlőség* szerint az 1910-ben feleségével és gyermekeivel katolizált Hatvany-Deutsch Károlyt családja igyekezett visszatartani az áttéréstől, majd ennek bekövetkezése után megszakította vele a kapcsolatokat. „Az apostátaság kórtünete rég mutatkozott a most kimúlt zsidó családon”, számolt be az esetről Szabolcsi Miksa, „de eltolták a katasztrófát a férj testvérei és sógora. Mód fölött szégyelltek, hogy megbélyegeztessék a Hatvany-Deutsch név. [...] S hogy mégis bekövetkezett a rég fenyegetett vég, kitették maguk közül, akik eddig visszatartották és megszakítottak vele minden összeköttetést.”⁴¹¹ Egy héttel később Szabolcsi még azt is tudni vélte, hogy Károlyt kiléptették a családi cégből.⁴¹²

409 Weiser Károly közjegyző iratai: 1893, Wahrmann Sándor végrendelete. BFL. VII.185. – 1893 – 1648.; Wahrmann Sándorról. *Magyar Hírlap*, 1899. márc. 15. 9.

410 Kövér György: Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák. In: *A felhalmozás íve*, i. m. 42.; Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 22. évf. 1905, 215. Wahrmann Sándorhoz hasonlóan Krausz Lajos végrendelete szintűgy felekezeti elkötelezettségéről tanúskodik: egymillió koronát hagyott jótékony célokra, ennek egyharmadát zsidó felekezeti intézményekre.

411 Mardochái Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: A szeretet jegyében, i. m. 10.

412 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. M–R. *Egyenlőség*, 1910. jan. 23. 12. Bár a dátumok nem teljesen konkordálnak, az információt félig-meddig igazolni lát-

A századforduló Lipótvárosából a korai 1870-es évek Terézvárosába visszalépve nemcsak egy szerény kispolgári miliőbe jutunk, hanem egy olyan korszakba, amikor ebben a közegben, amint ezt Kóbor Tamás regényesített visszaemlékezései mutatják, a konvertitát családtagjai olykor még teljesen kiírták életükből. A Két Szerecsen utcában felnőtt Kóbornak hat testvére volt, 18 éves nővérét, Annát szigorúan vallásos bádigos apja szolgálólányként helyezte el felesége egy idős és betegeskedő, a Kék Kakas utcában lakó testvérénél. A lényegében rabszolgasorsban tartott lány sokat szenvedett, mindhiába könyörgött szüleinek, hogy engedjék haza. Egy nap megszökött, majd két héttel később jött a hír: a lány kitért, beállt apácának. Kóbor szülei halotti mécseszt gyújtottak, harisnyában, zsámolyon ülve imádkoztak és sírtak, meggyászolták halottnak tekintett lányukat. „Nyolcz napig tartott a gyász. Aztán édesapám otthagya a zsámolyt és kezdődött a régi élet, szürkébben, nyomottabban, keserűbben. Annát nem volt szabad emlegetni többé, nem is emlegette senki. De szelleme ott kísértett a szegény bádigos tanyán, róla suttoztak a leányok, érte sírt éjszakánként az anya, álmomban is éreztem a könnye nedvességét arczomon, kezemen. Édes apám sokszor hangosan följajdult, s ha anyám fölriadva kérdezte: mi baja, csak egyet csuklott és csapkodta kezével a takarót.”⁴¹³ Bár az 1885-ben áttért Angyal Dávid visszaemlékezéseiben csak egy elejtett megjegyzést tett arra, hogy környezete hogyan reagált áttérési szándékának bejelentésére, annyi kiderül, saját kétségei mellett „a szülők, rokonok megütközésével” is meg kellett küzdenie. Arról azonban sajnos nem szólt, hogy katolizálása után mi történt.⁴¹⁴

Kóbor Tamás visszaemlékezéséhez hasonló eseteknek az 1900-as évek kispolgár családjában nem találtuk nyomát, ami nem jelenti azt, hogy ne fordultak volna elő, hiszen az áttérés, sőt, ennek csupán lehetséges bekövetkezése olykor még az ennél jobb módú családokban is tragédiához, de legalábbis komoly konfliktushoz, illetve a nagypolgári családokhoz hasonlóan a végrendeletből való kizáráshoz vezetett. Az 1912-ben született Hegedüs Géza visszaemlékezéseit egy ízben már említettük, apja kapcsán, aki fia születésekor feleségének tett vallomása szerint legszívesebben családostul megkeresztelkedett volna, amit azonban saját családja miatt nem tehetett. Hegedüs Andor tudta, miről beszél. Kifejezetten vallásos, a neológ-ortodox szakadás után a nagyváradi ortodox hitközséghez csatlakozó cipész, majd cipőkereskedő apjának felnőtté érő hat fia közül többen eltávolodtak apjuk vallásosságától, így Andor is. Apjuk 1908-ban bekövetkezett halálakor a család mindazonáltal „ősi vallási törvény szerint »süvet ült«”, vagyis megtartotta a hagyományos gyászszertartást. Ennek lejártá után a jól menő szombathelyi játekereskedéséhez visszatért Miksa levelet írt anyjának, amelyben bejelentette:

szik, hogy Károly 1909-től 1935-ig nem vett részt a családi cég vezetésében. Kövér György: „Deutsch Ig. és fia”, i. m. 18.

413 Kóbor Tamás: *Ki a ghettóból*, i. m. I. 22–26, 132–134. Az idézet a 134. oldalon.

414 Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 84.

beleszeretett egy katolikus lányba, ki fog térni miatta és elveszi feleségül. A válaszlevelet új családfeji minőségében legidősebb bátyja, a banktisztviselő Arnold fogalmazta meg, „az volt a lényege, hogy a család inkább tudná a hűtlen fiút halottnak, mint hitehagyottnak”, és ha kitér, „ugyanúgy süvet ülnék érte, mint a halottak után, de ha élve meglátják, kiköpnék előtte”. Miután Miksa megkapta a levelet, főbe lőtte magát. Végrendelkezésében a pisztolyt Arnold bátyjára testálta, aki, mikor azt megkapta, szintén maga ellen fordította a fegyvert, az öngyilkossági kísérletet öccsével szemben túlélte.⁴¹⁵

A hagyományos vallásosságtól az 1855-ben született, szintén szombathelyi Hoffmann Ignác családja jóval régebben eltávolodott, már az apai nagyapját is szakáll nélkül ábrázolta a róla készült festmény. Fia 1847-ben vegyeskereskedést nyitott, 1848-ban beállt a nemzetőrségbe, üzlete később ecetgyárral bővült. A céget annak 1930-ban történt megszűntéig az 1890-es évek elejétől a Bécsben felső kereskedelmi tanfolyamot végzett Hoffmann Ignác és fivére, Henrik vezették. A művelt, az üzleti életben a végletekig korrekt Hoffmann Ignác egy időben a szombathelyi neológ hitközség előjárói tisztségét is betöltötte, harminc éven át választmányi tagja volt a Chevra Kadisának, templomba általában péntekenként is eljárt, nagyünnepekkor ezt soha nem mulasztotta el, jom kippurkor rendszeren böjtölt a templomban, bár az utána hozott üzleti posta elolvasására két ima között azért szakított időt. Katonaorvos öccsének, Lajosnak frankfurti származású felesége, a „nagyraavagyó, hiú, tiszteletet követelő, sudár” Mally néni az 1910-es években rá akarta venni férjét, hogy térjenek át. „Lajos bácsi nem szívesen hallott erről”, írta visszaemlékezéseiben Hoffmann Ignác Auschwitzban elpusztult fia, „mert nagyra tartotta hitsorsosai megbecsülését. Ha Pesten volt, készséggel fogadta el a hitközség felajánlotta díszhelyet a nagyünnepeken. [...] De hát Mally néni ambicionálta az áttérést – ha jól emlékszem, közvetlenül első gyermeke születése előtt. És ekkor történt az a felejthetetlen és megrázó jelenet, hogy Édesapám, ki istenítette öccsét, tisztelte sógornőjét, kiutasította Mally nénit a lakásból, és kijelentette, hogy ha áttér, nem kíván vele többé érintkezni. Hogy azután apám drámai fellépése hatott-e vagy más, azt nem tudhatom, de Hoffmann Lajos családja megmaradt zsidónak.”⁴¹⁶

A tragédiától a konfliktusok egyre temperáltabb formái felé haladva megemlítenénk végül az 1916-ban elhunyt Goldschmied József dombóvári nagybérlo esetét. A zsidó tudományokban jártas Goldschmied Lipót három fia közül Izrael Offenbachban lett rabbi, Ede az 1900-as évek elején a dombóvári status quo ante hitközség elnöke volt, József szintén részt vett a hitközség, emellett a Chevra Kadisa vezetésében. A cionista *Zsidó Szemlé*nek egy 1917-es cikke Dombóvárt „az országnak zsidóság tekintetében egyik legelhanyagoltabb hitközsége”-ként jellemezte.⁴¹⁷ Lehetséges, mindenesetre Goldschmied

József végrendeletében úgy intézkedett, amennyiben unokája megtagadná hitét (vagy megváltoztatná családi nevét!), kitagadja az örökségből.⁴¹⁸

Véletlen talán, hogy a kitért családtagokkal szembeni ellenérzésről a zsidó értelmiség esetében csak egy példát találtunk? Bródy Sándor halála után két hónappal a *Múlt és Jövő*ben közölt cikkében Sas Irén hosszan idézett egy közte és Bródy között 1920-ban lezajlott beszélgetésből. Az időpont nyilván nem semleges, aminthogy persze az antiszemitizmus hatására Bródynak a zsidósághoz való visszahajlását hangsúlyozó szerző sem. Az idézetek – legalábbis tartalmi – autenticitásában ettől még nincs okunk kételkedni. „Én nem voltam jó zsidó azelőtt”, vallotta Bródy, „de most legszentebb kötelességemnek tartom, hogy az legyek. Ma a zsidóság nem tréfádolog, ma nem lehet ezt elviccelni, sem elbliccelni. Ma a legkomolyabb és legsúlyosabb probléma ez, és hitvány, gyáva az, aki a veszély idejében megfutamodik.” A kitérés ekkor már általános elítélése mellett Bródy azt is elmesélte, családjában egyedül egy unokahúga tért ki, hogy mikor, azt nem mondta, a szövegkörnyezetből úgy tűnik, még a háború előtt. Áttérése után a fiatal nő meglátogatta és könnyekben úszva esdeklett bocsánatáért, mindhiába: „A kezem után kapkodott, szerette volna megcsókolni, de nem engedtem. Kikergettem a szobámból, egy jó szót sem szóltam neki, pedig a szívem majd meghasadt, úgy szerettem azt a lányt.”⁴¹⁹

Hány történetet mesélhetnénk még el, ha bekukkanthatnánk a századfordulós Magyarország zsidó vallású honpolgárainak otthonaiba, a munka után a kávéházakban filléres alapon ferbliző férfiak, a vacsora elkészültét otthon felügyelő feleségeik, idős szüleik és kamasz gyermekeik lelkébe? Mennyit változtatna az összképből kialakuló benyomásunkon? Válasz híján a forrásokból kirajzolódó diverzitásra tennénk a hangsúlyt. Az idő előrehaladtával hitsorsosaik, kollégáik, ismerőseik, családtagjaik áttérését a szekularizálódó és akkulturálódó magyar zsidók egyre kisebb hányada tekintette főbenjáró bűnnek. A zsidó felekezet elhagyását többségük általánosságban elítélte, a kitérésben, ha nem is vallási vétket, de jellemtelen megfutamodást, a közösség arcucsapását látván, de sokan nem tulajdonítottak neki nagy jelentőséget. Keresztény vallásra tért családtagjaikat egyesek kitagadták családjuk köréből, vagy legalább örökségükből, mások különösebb megrázkódtatás nélkül, közömbösen, vagy akár megértően fogadták, amikor éppen nem támogatták. Egyvalamit mindez bizonyosan jelez: valamiféle többé-kevésbé egységesnek vélt dualizmus kori neológ zsidó identitásról beszélni nem lehet.

415 Hegedüs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*, i. m. 70–72.

416 Hoffmann János: *Ködkárpit*, i. m. 111.

417 Dombóvár. *Zsidó Szemle*, 1917. dec. 28. 7.

418 Takács Istvánné: *A dombóvári zsidóság története*. Dombóvár, Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, 2007, 80, 105.

419 Sas Irén: Néhány vonal Bródy Sándor portréjához. *Múlt és Jövő*, 14. évf. 1924, 10. sz. 302–304.

A reformkor és az első világháború között Magyarországon áttért zsidók egy kis része vallási meggyőződésből vette fel a keresztiséget. Ennél jóval többen voltak azok, akik azért hagyták el a zsidó vallást, mert másképp nem kelhettek egybe – történetesen – keresztény szívük választottjával. Tolnai Lajos és Sugár Fanny, Horváth Mihály pápai zenész és Rechniczky Juli, egy helyi szatócs lánya, vagy Benedek Elek és Fischer Mirjam/Mária története egy sajátos koré, amikor a honi törvények alkotói elvileg üdvözölték, sőt sürgették a társadalmi válaszfalak ledöntését, de ennek logikus következményét, keresztények és zsidók házasodását, vagyis a kívánt összeolvadás legvégsőbb formáját a már magában is kései emancipációt követően még huszonnyolc évig tiltották. A messze legnagyobb tábor azonban azok a zsidók alkották, akik azért lettek kereszténnyé, hogy megszabadulhassanak egy olyan, vallási státuszuk jelentette béklyótól, amely a törvény szerint nem létezett, illetve hogy átlépjenek, helyet találjanak, befogadást nyerjenek vagy beolvadjanak abba a keresztény magyar társadalomba, amely őket elméletileg zsidó vallási hovatartozásuk épségben tartása mellett is tárt karokkal volt hivatott fogadni, és amelybe beolvadásuk elvileg nem járhatott zsidó és magyar önképük konfliktusával.

A zsidók áttéréseinek története a keresztény félt tekintve egy félig betartott ígéret története. A reform- és dualizmus kori liberális nacionalizmus elméletileg maximálisan kedvezett a zsidók befogadásának, hiszen nemzeti államának megvalósítása, nemzetállami törekvése részben önnön nyitottságán, integrációs képességén múlt. „A magyar nemzeti politikának célja a Magyarországon lakó nem magyar ajkú állampolgároknak egy politikai és kulturális közösséggé való egybeolvasztása”, jelentette ki Grünwald Béla 1890. november 21-én tartott utolsó képviselőházi beszédében. Mivel a „magyar állam sorsa” azon fordult, vajon ez az egybeolvadás megvalósul-e vagy sem, Grünwald magától értetődően pártolta a zsidók integrációját, aminthogy pártolt mindent, „a mi ezt az összeolvadást előmozdítja”, és értelemszerűen elítélt mindent, „ami ezt gátolja”, így a bármely módon megnyilatkozó, a zsidókban természetes ellenhatásként „a különállás tudatát” újra erősítő antiszemitizmust.¹ Az ország izraelita lakosainak, majd az izraelita vallásnak a keresztényekkel, illetve a bevett keresztény felekezetekkel való egyenjogúsítása megvalósult, de a törvény szelleme a keresztény magyar társadalmat nem

¹ *Képviselőházi napló, 1887–1892. XX., i. m. 53.*

hatotta át, többnyire magukat a törvényalkotókat sem, tágabb értelemben a hagyományos elitet, amely az elméletileg keblére ölelt zsidó vallású honfitársait társaságába, klubjaiba, otthoni-családi körébe pár kivétellel egyáltalán nem engedte be, a közhivatalokba sem szívesen. Amit a zsidók vallásuk épségben tartása mellett nem érthettek el, arra e vallási másságuk eltörlése árán jóval nagyobb esélyük nyílt. A befogadás ígéretének ez ellentmondott, ugyanakkor a tény, hogy a zsidó hitűek befogadásától elzárkózó közhivatalok, társaskörök és családok az áttért zsidók előtt megnyitották ajtaikat, vagy azt legalábbis jóval szélesebbre tárták, azt is jelzi: a kikeresztelés ekkor még döntően nem faji eszméből táplálkozott. A „kikeresztelkedett” zsidók származását számon tartották, őket olyan zsidóknak tekintették, akik kikeresztelkedtek, de szimbolikus gesztusukat értékelték és jutalmazták.

Ami a magyar zsidókat illeti, az áttéréseket lehet jelentéktelennek tekinteni, az 1896 és 1914 között kitért közel tízezer zsidó az 1910-ben 911 226 zsidó vallású egyénhez képest statisztikailag elenyésző. Sőt, végül is még az 1918–1920-as évek áttérési láza idején Kovács Alajos szerint 6915 megkeresztelkedett budapesti zsidó is csak az 1920-ban 215 560 fős fővárosi zsidó lakossággal 3,21%-át tette ki,² vagyis a kitérésre leginkább hajlamos fővárosi zsidóknak több mint 96%-a még ebben a kifejezetten válságos időszakban is hű maradt felekezetéhez. Ha viszont az élet akármely területén, de különösen kulturális téren kimagasló tehetségű, a korban hírnevet szerzett és/vagy az utókor emlékeztében tovább élő zsidókat nézzük, a konvertiták listája megdöbbentően hosszú, arányuk kimagasló.

Az 1900-as évek neológ értelmisége az áttérésekben a modern zsidók általános, az áttérések mellett vallásuk, hitközségük, felekezeti ügyeik, kultúrájuk iránti növekvő közömbösségében megnyilvánuló belső válságának legdrámaibb jelét látta. Érthetően, de megítélésünk szerint tévesen. A neológ zsidók jelentős mértékű szekularizációja kétségtelen. Az sem kétséges, hogy a neológ felekezeti életnek az 1880-as évektől mutatkozó megélénkülése, a felekezeti kiadványok, hetilapok, évkönyvek, tudományos művek számának megnövekedése, az újabb és újabb oktatási és karitatív intézmények mellett megjelenő kulturális – vagyis immár kifejezetten a szekularizált és akkulturált középrétegeket célzó – egyesületek színre lépése nem járt együtt a felekezeti ügyeik és kulturális örökségük iránt érdeklődők táborának jelentős bővülésével. Az 1894-ben alapított Izraelita Magyar Irodalmi Társulat és az 1909-ben létrejött Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület inkább megerősítette az egyébként is elkötelezettek zsidó önértékét, mintsem hogy új rétegeket sikerült volna táplálnia vagy felébresztenie.³ Csakhogy, amint már mond-

² Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, i. m. 25.

³ A művelt zsidó polgárságnak a két zsidó kulturális egyesület iránti gyér érdeklődésére ld. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat választmányi ülése. *A Jövő*, 1897. jan. 8. 9.; Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat gyűlése. *A Jövő*, 1897. dec. 31. 4–5.; Az értekezlet. *Egyenlőség*, 1899. febr. 19. 2–3.; Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv. 1904.* Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1904, 309–310.; Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv.*

tuk, bár a zsidók vallásuk és közösségük iránti elidegenedése áttérésük szükségserű előfeltételét képezte, azt önmagában nem váltotta ki. Mivel az antiszemitizmus ellen a neológ értelmiség, azon túl, hogy a felekezeti kiadványokban cáfolta „érveit”, nem sokat tehetett, a kitérések ellen felhozott javaslatai az Istenbe vetett bizalmon és az összetartozás érzetének erősítésére alkalmas felekezeti intézmények továbbfejlesztésén túl elsősorban a hitélet intenzívebb gondozására szorítkoztak, az ifjúság esetében különös hangsúllyal a szülők példaadó viselkedésére és a zsidók történelmét és kulturális örökségét magában foglaló hitoktatás hatékonyabbá tételére.⁴ A zsidók zöme azonban nem azért hagyta el a zsidó vallást, mert közömbös volt iránta, mert kellő ismeret híján alábecsülte rituáléinak szépségét vagy Maimonidész nagyságát, hanem azért, hogy megszabaduljon zsidó státusza társadalmi hátrányától. E kísértéssel szemben az *Egyenlőség* egy 1900. decemberi cikkében Kóbor Tamás nem javasolt mást, mint a zsidó sors elfogadását, tűrést és lemondást, példaképként a vallásáért minden áldozatra kész „nyomorult handle”-t hozva fel,⁵ akinek vallásos hitével azonban a Kóbor által megdorgált lateinerek nem rendelkeztek. Ennek okát a neológ értelmiség a korszellem hatása mellett a szülők mulasztásában vélte felfedezni, akik gyermekeiknek nem adták át azt a zsidóság iránti kötődést, amit saját szüleiktől maguk még megörököltek.⁶ Hogy többségük kevesebbet adott át, az nem kétséges, de semmi okunk azt feltételezni, hogy kevesebbet, mint a hozzájuk hasonlóan akkultúrált és szekularizált angol vagy francia hitsorsosaik, akiknek körében a kitérések mégis kifejezetten alacsonyak maradtak. Egy, a zsidók integrációjára nyitottabb társadalomban a hagyományos, az élet minden területét átölelő, megkérdőjelezhetetlen és meg nem kérdőjelezett kollektív azonosságtudathoz képest töredékes, részleges és többnyire lagymatag polgári zsidó identitás is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az áttérések még a társadalom csúcsaira törekvők körében is szórványosak maradjanak. Magyarországon, amint másutt Közép-Európában, ahol a keresztény közép- és elit rétegeknek a zsidók vallási másága iránti toleranciája zsidó honfitársaik köreikbe való integrációs törekvésével arányosan csökkent, ez már jóval gyakrabban elégtelennek mutatkozott.

1909. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1909. 386.; Schönfeld József: Lipótvárosi levelek, i. m. 102.; Sch.: Az O.M.I.K.E. közgyűlése. *Zsidó Szemle*, 1911. jún. 1. 162–164.; Anonymus: Válasz Dr. Patai József interpellációjára. *Múlt és Jövő*, 2. évf. 1912, 5. sz. 186.

4 Szabolcsi Miksa: Apák vétké, i. m. 6.; Egy áttérés alkalmából, i. m. 3.; Hulló levelek, i. m. 2.; Strausz Adolf: A guvernántok, i. m. 6.; Kayserling M., pesti rabbi: Mit kell tennünk, i. m. 1–2.; Singer Bernát, szabadkai főrabbi: A kitérések IX., i. m. 1–2.; A hatodik közszékeskerület gyűlése, i. m. 240.; Zsidó egyházpolitika. *Egyenlőség*, 1903. máj. 10., melléklet, 3.

5 Kóbor Tamás: Modern makabeusok, i. m. 2.

6 "Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: A „haladó” vidék IV. *Egyenlőség*, 1890. aug. 15. 3.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

I. LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár
– Vidor Tekla visszaemlékezései. Gépirat. Ltsz. 87.40.1.

Budapest Főváros Levéltára

- Weinmann Fülöp közjegyző iratai. (1906, Bihari Sándor festőművész végrendelete.) VII.184. – 1906 – 0426.
- Holitscher Szigfrid közjegyző iratai. (1912, Hatvany-Deutsch Sándor báró házassági szerződése.) BFL, VII.187. – 1912 – 1940.

Budapesti Zsidó Hitközség anyakönyvvezető osztálya

- Budai Izraelita Hitközség, *Rabbisági jegyzőkönyv (kitérők, belépők, visszatérők 1922-ig)*

Library of the School of Slavonic and East European Studies [SSEES], University College of London

- Kónyi-Lónyay Papers

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

- Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyvei, 1825, 1840–1895, A60–A65. tekercs
- Budapest – neológ hitközség [helyesen: Pesti Izraelita Hitközség] születési anyakönyvei, 1880, A3562 tekercs
- Kálvin téri református gyülekezet, keresztelési anyakönyvek, A620. tekercs
- Jakubovits Ferenc névmagyarosítási kérelme, K 150 BM 32 522-81
- Vámbéry Ármin levelei Theodor Herzlnek, 1898–1901 [helyesen: 1898–1902]. X1184.4769.

Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár

- Löw Immanuel levele Simonyi Zsigmondnak, keltezés nélkül [1900]. Ms 5087/223.
- Sebestyén Károly költeménye Simonyi Zsigmond 50. születésnapjára. Ms 5087/157.
- Székács József emlékiratai. É. n. [1873 után] Ms 10.653/1.
- Waldapfel János: Hatvany Lajosról. É. n. [1928] Ms 5371/116.

Magyar Zsidó Levéltár

- Bánóczi József hagyatéka, XIX-5.
- Balázs Béla naplója, 1899–1900. XIX: Hagyaték.
- Chevra tagok névjegyzéke, 1804–1882. (Jelzet nélkül)
- Kitérés, betérés: Jegyzőkönyv Bihari Sándor elkereszteléséről, 1906. PIH, II-B-3.
- Kitérés és prozelita jegyzőkönyvek, kitérésre vonatkozó levelek. TB. B/67.
- A Pesti izr. hitközség teljes képviselőtestületének tagjai, 1910. PIH, I-C-1.
- Práger Miklós emlékei. XIX: Hagyaték.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

- Ágai Adolf levele Falk Miksához, 1886. febr. 1. Fond IV/9.
- Cziklay Aladár Erdős Renének, 1908. dec. 23. Levelestár.
- Cziklay Aladár Erdős Renének, 1909. máj. 14. Levelestár.
- Hügel plébános Somló Bódognak, 1899. aug. 27. Levelestár.
- Az Ellenzéki Kör pénztári könyve, 1847–1849. Fol. Hung. 980.
- Fleischer Bódog levele Ismeretlenhez, 1890. aug. 16. Levelestár.
- Fleischmann Sándor levele Falk Miksához, 1901. okt. 19. Fond IV/264.
- Jakab István miniszteri tanácsos naplója 1848–1849-ből. Quart. Hung. 1315.
- *Jesurun fohásza*. Újra fordította Rosenthal Móricz. 1841. Quart. Hung. 1243.
- *Jüdische Delikatessen*. Öregb Bonyhád Perczel István tulajdona. Oct. Hung. 730., 9, 15, 18, 20, 23. kötetek.
- Kiss József levele Falk Miksához, 1891. szept. 7. Fond IV/478.
- Mezei Ernő levele Falk Miksához, [1897.] dec. 14. Fond IV/581.
- Mezei Mór levele Falk Miksához, 1900. dec. 14. Fond IV/583.
- Dr. Neufeld Béla: *Vívódó élet*. Gépirat. Bp., é. n. [1954] Fol. Hung. 3430.
- Pikler Gyula Somló Bódognak, 1898. okt. 12. Levelestár.
- Pikler Gyula levele Tóth Bélának, 1899. júl. 12. Fond 129/293.
- Simonyi Zsigmond Concilia Emilnek, 1908. okt. 19. Levelestár.
- Somló Bódog szüleihez, 1896. nov. 26. Levelestár.
- Somló Bódog Somló Gusztávnak, 1897. júl. 4. Levelestár.
- Somló Bódog naplójegyzetei, 1898. Quart. Hung. 3038/1–2.
- Szabolcsi Miksa Tóth Bélának, 1904. okt. 19. Levelestár.
- Szegfi Mór Szász Károlyhoz, 1882. dec. 30. Levelestár.
- Szegfi Mór Szász Károlyhoz, 1885. febr. 12. Levelestár.
- Szeghy Sándor Somló Bódognak, 1890. ápr. 9., 1890. júl. 30. Levelestár.
- Toldy István: A zsidók emancipációjáról. (1865 körül) Quart. Hung. 1852.
- Veigelsberg Hugó levelei Tóth Bélához. Fond 129/387.

Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár

- A *Chinuch Neorim* vagyis az izraelita ifjúságot a hitvallásban erősítő egyesület alapszabályai. Bp., Nyomatott Burian Móránál, 1887. Kny. C 7.710.
- Kunewald Jónás: *Moses vallása magyarokhoz. Tisztelt testvérek! Párhuzamos cím: An die Ungarn mosaischer Confession. Geehrte Brüder!* H. n. [Esztergom], Nyom. Beimelnél. Kny. 1848.2°/49.
- A „Park-Club” alapszabályai. (Az alapítók alakuló közgyűlésének elfogadásra ajánlott alapszabály-javaslat.) H. n. [Bp.], 1893. Kny. D 3. 350.
- A Pesti Műegyesület részvényeseinek névsora. 1846. Pesten, Nyomatott Landerer és Heckenastnál, é. n. [1846] Kny. 1846.8°/22.

Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára

- Biró Lajos vegyes feljegyzései I. V. 5586/48/17.
- Erdős Renée: *Ifjúságunk*. Gépirat. gy. u. sz.: 2005/11.

II. NYOMTATOTT FORRÁSOK

Sajtó

- Akadémiai Értesítő* (1899, 1904)
- Alkotmány* (1896–1898, 1900, 1902, 1904–1912, 1914, 1918)
- Allgemeine Zeitung des Judenthums* (1843–1844)
- Arad és Vidéke* (1886)
- Aradi Friss Újság* (1902)
- Aradi Híradó* (1902)
- Aradi Közlöny* (1902)
- Archives Israélites* (1851)
- Autonómia* (1914)
- Ben Chananja* (1862)
- Bolond Istók* (1880)
- Borsszem Jankó* (1886, 1917)
- A Budai Izraelita Hitközség Értesítője* (1910–1911, 1913–1915, 1918)
- Budapesti Hírlap* (1884, 1889–1890, 1892, 1896–1901, 1903, 1905–1910, 1912–1914)
- Budapesti Napló* (1906, 1912)
- Budapesti Szemle* (1862, 1889, 1895, 1901, 1910)
- Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle* (1913)
- Debreczen-Nagyváradai Értesítő* (1884)
- Délmagyarország* (1913)
- Dunántúli Protestáns Lap* (1898)
- Egyenlőség* (1882–1919, 1921–1923, 1926–1927, 1929, 1931–1932, 1935, 1938)
- Egyetemi Lapok* (1901)
- Élet* (1892, 1894)
- Élet* (1911)
- Élet és Munka* (1911)
- Életképek* (1846)
- Ellenőr* (1874)
- Az Est* (1910, 1912)
- Esztergom* (1908)
- Esztergom és Vidéke* (1889)
- Fehér Könyv* (1915–1916)
- Fidibusz* (1905)
- Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny* (1877, 1885)
- Fővárosi Lapok* (1884, 1886)
- Független Magyarország* (1907)

Függetlenség (1883–1884)
 A Hét (1894–1895, 1899, 1904–1906)
 Hevesvármegyei Hírlap (1894)
 Hitközségi Szemle (1910–1913)
 Hitőr (1914)
 Hivatalos Közlöny (1895–1896, 1898)
 Honderű (1846)
 Huszadik Század (1902–1903, 1905, 1908, 1910, 1912–1914)
 Igazságügyi Közlöny (1899)
 Ismertető Összművészetben, Gazdaságban és Kereskedésben (1840)
 Izr. Tanügyi Értesítő (1891, 1897, 1900, 1925)
 Izraelita Hitközségi és Iskolai Lap (1873)
 Izraelita Közlöny (1868–1869)
 Izraelita Lapok (1874)
 Jelenkor (1841)
 Jövendő (1903)
 A Jövő (1897–1898)
 Jövőnk (1919)
 Kakas Márton (1902)
 Katholikus Társadalom (1882)
 Kis Újság (1892, 1910)
 Korunk (1927)
 Magyar Génius (1892)
 Magyar Gyáripar (1912)
 Magyar Hírlap (1899, 1917, 1928)
 Magyar Izrael (1909, 1911)
 A Magyar Izr. Országos Tanító-egylet Értesítője (1880)
 Magyar Izraelita (1861–1864, 1867)
 Magyar Nap (1937)
 Magyar Nyelvőr (1919)
 Magyar Szemle (1893, 1895)
 Magyar Szó (1903, 1907)
 Magyar Újság (1898)
 Magyar Zsidó (1891)
 Magyar Zsidó (1909–1910, 1912)
 A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja (1885–1886)
 Magyar Zsidó Nő (1900)
 Magyar-Zsidó Szemle (1884–1888, 1890–1892, 1894, 1896, 1899–1900, 1903, 1905, 1907, 1910, 1927)
 Magyar Zsinagóga (1847)
 Magyarország (1910, 1928)
 Magyarországi Cionista Szervezet (1910)
 Mária-Kongregáció (1907, 1910–1911)
 Múlt és Jövő (1912–1914, 1916, 1920, 1922, 1924, 1930, 1934–1935)
 A Nap (1910)
 Nemzet (1882, 1886)
 Nemzeti Iskola (1900)
 Népszava (1908)

Neues Pester Journal (1895)
 Nyugat (1927)
 Országos Gentry-Közlöny (1889)
 Országos Hírlap (1897–1899)
 Országos Pályázati Közlöny (1902, 1906)
 Pápai Lapok (1876)
 Pester Lloyd (1889)
 Pesti Futár (1911, 1934)
 Pesti Hírlap (1841, 1844–1848)
 Pesti Hírlap (1880, 1883–1885, 1888, 1892–1893, 1895–1896, 1898–1900, 1905–1906, 1908–1909, 1912–1913)
 Pesti Napló (1855, 1876, 1880, 1883, 1886, 1892, 1896, 1898, 1901, 1905–1906, 1910, 1912, 1914, 1917, 1928)
 Pesti Tükör (1913)
 A Pénzvilág (1911–1914)
 Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1881, 1891, 1895, 1902)
 Reflektor (1907)
 Regélő (1839, 1866)
 Regélő Pesti Divatlap (1844)
 Religio (1849-ig Religio és Nevelés) (1843–1846, 1854–1855, 1858, 1862, 1865–1866, 1896)
 Remény (1925)
 Renaissance (1910)
 Somogy (1882)
 The Sunday At Home (1866)
 Szalon Újság (1900–1901, 1905–1906)
 Századunk (1843)
 Szegedi Napló (1880)
 Szentesi Lap (1894, 1908)
 Szépirodalmi Közlöny (1858)
 Szombat (1910)
 Szombat (1934)
 Szombati Újság (1882–1883)
 Szombati Újság (1906)
 Themis (1839)
 12 Röpirat (1880)
 A Toll (1936)
 Tudományos Gyűjtemény (1840)
 Új Idők (1900)
 Újpest (1884–1885)
 Az Újság (1925-től Újság) (1910, 1913, 1926)
 Ungarische Wochenschrift (1900–1902, 1910)
 Úttörő (1911)
 Vasárnapi Újság (1860–1861, 1882, 1887, 1905, 1907, 1918, 1921)
 Világ (1841)
 Világ (1910–1914)
 Zsidó Híradó (1892–1896, 1899, 1900)
 Zsidó Néplap (1905)
 Zsidó Szemle (1911–1914, 1917–1919)

Kézikönyvek, monográfiák, tanulmányok,
vitairatok

- Ifj. ÁBRÁNYI Kornél: *Nemzeti ideál*. Bp., Légrády Testvérek, 1898.
- ACSÁDY Ignác: Áttérések a múltban. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1905. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905, 75–84.
- ÁDÁM György: *Hugó Károly élete és művei*. Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1906.
- ADY Endre: *Összes prózai művei*. I. Összeállította Földessy Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955.
- ADY Endre: *Összes prózai művei*. II. Összeállította Földessy Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955.
- ADY Endre: *Összes prózai művei*. III. Sajtó alá rendezte Koczás Sándor és Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.
- ADY Endre: *Összes prózai művei*. IX. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
- ADY Endre: *Összes prózai művei*. X. Sajtó alá rendezte Láng József és Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
- ÁGAI Adolf: Hugó Károly. In: *Por és hamu. Barátim s jó embereim emlékezete*. Bp., Athenaeum, 1892, 125–146.
- ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, Nagyvárad Tarsadalomtudományi Társaság, 1917.
- ALAPI Béla: *Bankár és humor*. (Emlékezés Székely Ferencről). Bp., Magyar Cobden Szövetség, 1941.
- ALEXANDER Bernát: Bánóczi József. In: *Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára*. 1919. július 4. Bp., Franklin-Társulat Nyomdája, 1919, 1–38.
- ALFONZ szerzetes: *Tévelygő Izrael vagy a zsidók felvilágosítása a szentírás alapján*. Szabadon fordította: _ Szatmár, A „Pázmány-sajtó” Nyomása, 1904.
- ANGYAL Dávid: A magyar hírlapirodalom 1849–1860. In: Uő szerk.: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. I–II. Bp., Pesti Lloyd-Társulat – Magyar Történelmi Társulat, 1925, I. 1–222.
- Ankét sorozat a zsidóság mai problémáiról*. III.: *Ankét a vegyes házasságokról*. Előadják: Groszmann Zsigmond, Szőke Sándor, Naményi Lajos. 1931. december 22. Bp., Az Omike Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1932.
- ARÁNYI Lajos: *Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben, meg még valami, többi közt a mai magyar zsidó is*. Közrebocsátá részrehajlatlanul Rudnó baráti és ellenei fölvilágosítására. Pest, Emich Gusztáv, 1846.
- ASBÓTH János: *Társadalom-politikai beszédei*. Bp., Szent-Gellért-Nyomda, 1898.
- ATZÉL Béla: *Válasz egy vezércikkre*. Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1898.
- BALLAGI Aladár: Ballagi Mór. In: Dúzs Sándor szerk.: *Protestáns Új Képes Naptár 1879. évre*. Bp., Franklin-Társulat, 1879, 17–25.
- BALLAGI Aladár: *Élő tanítások*. _ kisebb munkái. Cegléd, Volt tanítványai kiadása, 1934.
- BALLAGI Károly: *Magyarország és Erdély története kapcsolatban az egyetemes történelem legfőbb vonásaival*. Izraelita népiskolák számára írta _ tanár. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1868.

- BALLAGI Mór: A kánon. In: *Bibliai tanulmányok*. Pest, Nyomatott Engel és Mandellónál, 1865, 8–85.
- BALLAGI Mór: *Egy kis jelenet a mai kortesvilágból*. H. n., k. n. 1869.
- BÁNFFY Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Bp., Légrády Testvérek, 1903.
- BANGHA Béla: *A kereszténység és a zsidók*. Bp., Mária Kongregáció, 1912.
- BÁNÓCZI József: *Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet értesítője az XLI. és XLII. tanévről*. 1897/98 és 1898/99. Közli: _ Bp., Hornyánszky V. Könyvnyomdája, 1899.
- BÁNÓCZI József szerk.: *Évkönyv*. 1901. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.
- BÁNÓCZI József szerk.: *Évkönyv*. 1904. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1904.
- BÁNÓCZI József szerk.: *Évkönyv*. 1909. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1909.
- BAROSS Károly szerk.: *Magyarország földbirtokosai*. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével. Bp., Hungária Nyomda, 1893.
- BARTHA Miklós: *Összegyűjtött munkái*. III.: *Politikai beszédek és nemzetiségi cikkek*. Sajtó alá rendezte Samassa János. Bp., Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése Bizománya, 1910.
- BARTHA Miklós: *Összegyűjtött munkái*. IV.: *Politikai cikkek*. Sajtó alá rendezte Samassa János. Bp., Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése Bizománya, 1912.
- BÁTTASZÉKI Lajos: *Fővárosi Genreképek*. Nagyvárad, Hügel Ottó, 1867.
- BÁTTASZÉKI Lajos: *A vérvád*. Bp., Orsz. Központi Községi Nyomda RT, 1900.
- BEKSICS Gusztáv: *Ködös problémák. Regényes kép*. Bp., Lampel Róbert, 1904.
- BERGL József: *A magyarországi zsidók története*. Legjobb kútfők után írta _ orvos. Kaposvárott, Nyomatott Jeiteles Hermannál, 1879.
- BERNSTEIN Béla: Reformmozgalmak a magyar zsidóság körében 1848-ban. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1898. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1898, 251–265.
- BERNSTEIN Béla: *1848 és a magyar zsidók*. Bp., Magyar Zsidó Könyvtár, 1906.
- BERNSTEIN Béla: A zsidók története Vas megyében. (1912–1915) In: Mózer Ibolya szerk.: *Bernstein Béla emlékkönyv*. Partes Populorum Minores Alienigenae, 4. Szombathely, BDTF Történelem Tanszéke, 1998, 25–214.
- BERNSTEIN Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. (1898) Bp., Múlt és Jövő, 1998. (Bernstein könyvének első kiadása Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók címmel 1898-ban jelent meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadásában, Jókai Mór előszavával. A könyv másodszor 1939-ben jelent meg, átdolgozott változatban, a Múlt és Jövő 1998-as kiadása ezt a változatot vette át.)
- BERZEVICZY Albert: *Fraknoi Vilmos emlékezete*. Felolvasatott az Akadémia 1927. május 8-án tartott ünnepi közülésén. Bp., MTA, 1927.
- BIRÁNYI Ákos: *Pesti forradalom*. (Martius 15–18.) Hiteles adatok nyomán írta _ Pest, Nyomatott Trattner Károlynál, 1848.
- BLAU Lajos: Vallásunk jelenéről és jövőjéről. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1900. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1900, 166–179.
- BLEUER Samu: *Mozgalmak a zsidóságban*. Bp., k. n. 1904.
- BLOCH Móritz: *A' zsidókról*. Pest, Trattner-Károlyi betűivel, 1840.
- BOJTHOR Endre: Az 1865-dik évi dec. hó 10-dikére összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke. Összeállítja és kiadja _ a képviselőház irodagazgatója. Az erdélyi képviselők névjegyzékével bővített második kiadás. Pest, Emich Gusztáv, 1866.

- BOJTHOR Endre: Az 1869-ik évi april 20-ára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke törvényhatóságok és párt szerint is rendezve. Összeállítja és kiadja _ a képviselőház iroda-igazgatója. Pest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1869.
- BOJTHOR Endre: Az 1872-dik évi sept. hó 1-ső napjára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név-, lak- és törvényhatóságok szerinti névjegyzéke. Összeállítja és kiadja _ a képviselőház irodaigazgatója. Bp., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1875.
- BONITZ Ferenc: Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz. Bp., Szent-István-Társulat, 1912.
- BÜCHLER Sándor: De Judaeis. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv. 1900.* Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1900, 286–304.
- BÜCHLER Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.
- BÜCHLER Zsigmond, albert-irsai főrabbi: *Gondolatok és ötletek*, Kunszentmiklós, Schwarcz Lipót, 1910.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 1. évf. 1894. Bp., Grill Károly, 1896.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 2. évf. 1895–1896. Bp., Grill Károly, 1898.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 4. évf. 1899–1901. Bp., Grill Károly, 1904.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 7. évf. 1904. Bp., Grill Károly, 1906.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 9. évf. 1906. Bp., Kilián Frigyes Utóda, 1908.
- Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. 11. évf. 1909–1912. Bp., Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1914.
- A Budapesti Ref. Izr. Egyház megjegyzései a Pesti Izr. Hitközség, az Országos Izr. Iroda és az Országos Rabbiképző Intézet tanártestülete részéről a M. Kir. Vallás és Közoktatásügyi Ministerhez a Ref. Izr. Egyház ellen beadott, és ministeri leirat útján megjegyzések végett a Ref. Izr. Egyházhöz leküldött nyilatkozatokhoz. Bp., Schlenker és Kovács Könyvnyomdája és kiadása, 1886.
- A budapesti társaság. Bp., Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1886.
- CARLYLE, Gavin: „Mighty in the Scriptures.” A Memoir of Adolph Saphir, D. D. By the Rev. _ M. A. (Edin.) London, John F. Shaw & Co., 1893.
- CLAIR Vilmos: Magyar párbajok Attila hun király idejétől az 1923. év végéig. (1930) In: *Magyar párbaj.* Bp., Osiris, 2002, 115–427.
- COHEN, Israel: *Jewish Life in Modern Times.* Second edition entirely revised and largely rewritten. London, Methuen & Co., 1929.
- CSEMEGI Károly: Nagy férfiak méltatása; az egyéni érték elismerése. In: *Művei.* Sajtó alá rendezték Edvi Illés Károly és Gyomai Zsigmond. I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1904, I. 385–386.
- CSERGŐ Hugó: A magyar zsidóság szerepe a századforduló szellemi életében. In: *Zsidó íráskor ... 5701 szívanra.* Összegyűjtötte Wasserstrom Sándor. Bp., Wasserstrom Sándor kiadása, 1941, 11–15.
- CSETÉNYI Imre: Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez. Bp., Neuwald Illés, 1928.
- CSETÉNYI Imre: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. In: Löwinger Sámuel szerk.: *Emlékkönyv néhai dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára.* Bp., Neuwald Illés, 1941, 83–112.
- CSETÉNYI Imre: A hatvanas évek és a zsidóság. In: Löwinger Sámuel szerk.: *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére.* Bp., Neuwald Illés, 1946, 98–114.

- CZIRBUSZ Géza: Magyarország a XX. évszáz [sic!] elején. Föld- és néprajzi, nemzetgazdasági és társadalomtudományi szempontból. Temesvár, Pollatsek-féle Könyvkereskedés, 1902.
- DE LE ROI, Joh.: *Judentaufen im 19. Jahrhundert. Ein statistischer Versuch.* (Sonderabdruck aus „Nathaniel” 1899) Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1899.
- DEUTSCH Adolf: A budapesti aut. orth. izr hitközség iskoláinak értesítője az 1930–31. tanévről és az iskolák története 1920-tól 1930-ig. Összeállította _ igazgató. Bp., k. n. 1931.
- DEUTSCH Antal: A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903. Bp., A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, 1903.
- DIÓSY Márton: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület; röviden: a magyarító egyesület célja, szerkezete, működései, és történetének vázlata. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökeővre.* Közrebocsátja a Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület. Első évfolyam. Pest, Landerer és Heckenast, 1848, 81–93.
- DOHM, Christian Wilhelm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden.* Berlin und Stettin, bei Friedrich Nicolai, 1781.
- DOLÁNYI (KOVÁCS) Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 22. évf. 1944, 4–5 sz. 95–103.
- ÉBER Ábrahám: A zsidó nép és a sionizmus. Egy komoly szó népemhez. Győr, Gross Testvérek, 1900.
- EDVI Illés Károly: Csemegi Károly élete és kora. In: Csemegi Károly: *Művei.* Sajtó alá rendezték Edvi Illés Károly és Gyomai Zsigmond. I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1904, I. VII–XXIII.
- Egy jogász és egy bölcész: *Kereszt, zsidó, vallás.* (Gondolatok). Bp., Stephaneum, 1900.
- Egy szabadelvű: A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyítatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta _ Bp., Kókai Lajos, 1882.
- Egy zsidó: A zsidókérdés. Írta: _ Bp., Wilckens és Waidl Könyvnyomdája, é. n. [1884/85].
- EHRlich G. Gusztáv: Ötven éve dolgozom. In: Kecskeméti Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre.* Bp., k. n. 1927–1928, 245–246.
- EINHORN Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon.* (1851) Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék, 2000.
- EISLER Mátyás: A magyar zsidók emancipációja. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv.* 1908. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1908, 304–314.
- EISLER Mátyás: Simon József. (1845–1915). In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv.* 1916. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1916, 226–237.
- EISNER Jenő: Az izraelita hitfelekezet [sic!] és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye, Karcag, Kertész József Könyvnyomdája, 1925.
- Előadási anyagok gyűjteménye. Katholikus körök, egyesületek és szervezetek vezetőinek használatára. I. Bp., Kiadja a Katholikus Népszövetség, 1912.
- Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökeővre. Közrebocsátja a Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület. Első évfolyam. Pest, Landerer és Heckenast, 1848.
- Emléklapok Jónás János, a Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia igazgatója huszonöt évi tanári jubileuma alkalmából, 1896. évi október hó 24-dikén rendezett ünnepségekről. Az ünnepelt életrajzával. Pozsony, Angermayer Károly Könyvnyomdai Intézete, 1896.
- ÖTVÖS József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. II. Pest, Kiadja Ráth Mór, 1871.

- EÖTVÖS József: *Vallomások és gondolatok*. H. n., Magyar Helikon, 1977.
- EÖTVÖS József: Szegénység Irlandban. (1840) In: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. I–III. H. n., Magyar Helikon, 1978, I. 133–205.
- EÖTVÖS József: *A zsidók emancipációja*. (1841) Bp., Magvető, 1981.
- EPPLER Sándor: *A budapesti zsidóság szociális munkája*. Előadás. Bp., Szerző kiadása, 1937.
- ERDÉLYI Gyula: Egy magyar Jeremiás siralmai. In: *A zsidókérdés Magyarországon*. Írták többen. Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1898, 20–24.
- Ifj. ERDÉLYI László: *Hugó Károly élete és művei*. Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1933.
- EULENBERG Salamon: Kultúrátl. In: Kecskeméti Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Bp., k. n. 1927–1928, 247–249.
- FABER Oszkár: *A klerikális veszély*. Bp., Ádám Hermán Könyvnyomdája, 1911.
- FALK Miksa: A pálya kezdetén. (1888) In: *Kor- és jellemrajzok*. Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Bp., Révai Testvérek, 1903, 1–23.
- FARKAS Geyza: *Az emberi csoportok lélektana*. Bp., Grill Károly, 1916.
- FARKAS Gyula: *A „fiatal Magyarország” kora*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1932.
- FARKAS Ödön: *A zsidó kérdés Magyarországon*. Bp., Aigner Lajos, 1881.
- FARKAS Pál: Emancipáció és kikeresztelkedés. In: Szabolcsi Lajos szerk.: *Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogosításának 50. évfordulójára*. Bp., k. n., é. n. [1917], 58.
- FEHÉR HOLLÓ: *Polgári házasság és zsidókérdés*. Bp., Szerző kiadása, 1893.
- FÉNYES Elek: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1857.
- FERENCZY Jakab – DANIELIK József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. Pest, Szent-István-Társulat, 1856.
- FISCHER Gyula – WEISZ Gábor: *Rachel. Imák zsidó nők számára*. Bp., Schwarz Ignác Könyvkeres. kiadása, 1908.
- FLESCH Ármin mohácsi főrabbi: *A zsidó*. (1908) II. kiadás. Mohács, Rosenthal Márk és Fia, 1911.
- FORGÁCS Gyula: *A százéves skót misszió. Különnyomat Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából kiadott »És lőn világosság« című emlékkönyvből*. Bp., Szerző kiadása, 1941.
- FORRAI Gábor: *A Pesti Izr. Nőegylet 1866–1891. Huszonöt évi fennállásának megünneplése alkalmából írta _ a Pesti Izr. Nőegylet titkára*. Bp., Hungária Könyvnyomda, é. n. [1891].
- Főrendiházi napló, 1865–1868*. Pest, Athenaeum, 1969.
- Főrendiházi napló, 1881–1884*. II. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884.
- Főrendiházi napló, 1892–1897*. IV. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1895.
- Főrendiházi napló, 1892–1897*. V. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1895.
- FRIEDER Mór: *A magyar zsidók egyenjogosítása 1867-dik évben*. Emlékirat. Pest, Nyomatta Hornyánszky és Träger, 1868.
- FRISCH Ármin: Az egyházpolitika jegyében. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1899. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1899, 200–215.
- FÜREDI Béla: *A zsidó*. 1882. december hóban. Szombathely, Bertalanffy József Könyvnyomdája, 1882.

- GÁBOR Gyula: Az izraelita vallás receptiója. In: *A Pesti Izraelita Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-dik évfordulójának megünneplése*. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 21–38.
- GAITH Rudolf – PATZNER István szerk.: *Lelekipásztori lexikon. Rövid egybefoglalása a főbb lelekipásztori, plébánia-hivatali, liturgiai, egyház- és házasságjogi, adó- és pénzügyi teendőknek. A katolikus magyar lelekipásztorok használatára*. Temesvár, Tokody Ödön, 1892.
- GÁSPÁR Lajos: *Nézetek az izraeliták felszabadításáról*. Írta _ hites ügyvéd. Pesten, Nyomt. Engel és Mandellonál, 1861.
- GERŐ Katalin: *A szeretet munkásai. A Pesti Izr. Nőegylet története, 1866–1937*. Bp., Szerző kiadása, 1937.
- GERŐ Ödön: Budapest fiziognómiája. In: Lenkei Henrik szerk.: *A mulató Budapest*. Bp., Singer és Wolfner, 1896, 42–57.
- GLATTER Edvárd: *A zsidók biostaticai viszonyai*. Pest, Landerer és Heckenast, 1856.
- GRACZA György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz története*. I. Bp., Lampel Róbert, é. n. [1895].
- GROSZMANN Zsigmond: *A receptiós mozgalom politikai története*. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1915.
- GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*. Bp., Egyenlőség, 1916.
- GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történeti tanulmány*. Bp., Egyenlőség, 1917.
- GROSZMANN Zsigmond: A Pesti Izraelita Hitközség története. In: *A Pesti Izr. Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-dik évfordulójának megünneplése*. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 39–54.
- GROSZMANN Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. In: Guttman Mihály – Löwinger Sámuel – Hevesi Ferenc – Friedmann Dénes szerk.: *Emlékkönyv dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára*. Bp., Neuwald Illés, 1934, 126–172.
- GROSZMANN Zsigmond: A pesti zsidóság második nemzedéke. In: Hevesi Simon – Guttman Mihály – Löwinger Sámuel szerk.: *Tanulmányok dr. Blau Lajos (1861–1936), a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet néhai igazgatójának emlékére*. Bp., Neuwald Illés, 1938, 127–139.
- GROSZMANN Zsigmond: A pesti zsidóság vezetői. In: Guttman Mihály – Hevesi Simon – Löwinger Sámuel szerk.: *Emlékkönyv dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára*. Bp., Löwinger, 1939, 51–57.
- GROSZMANN Zsigmond: Vallásoktatásunk. In: Löwinger Sámuel szerk.: *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttman Mihály emlékére*. Bp., Neuwald Illés, 1946, 273–282.
- GRÜNWALD Miksa: *Zsidó biedermeier*. Bp., Szerző kiadása, 1937.
- GUBERNATIS, Angelo de: *La Hongrie politique et sociale*. Florence, Joseph Pellas, 1885.
- HAEFFLER István: *Országgyűlési almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről*. Bp., Szerkesztő kiadása, 1940.
- HALÁSZ Nándor szerk.: *Kincses szekrényke. Oktató, nevelő, mulattató elbeszélések és költemények a zsidó bölcsék irataiból. A mindkét nembeli zsidó ifjúság részére alkalmi ajándékkul és vizsgálati jutalomkönyvül. Több szaktérfitú szíves közreműködése mellett szerkesztette _ iskola-igazgató*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1889].

- HALÁSZ Sándor szerk.: *Országgyűlési almanach*. 1886. Képviselőház. Bp., Athenaeum, 1886.
- HANDLER Márk: *A nő áldásdús befolyása. Szónoklat. Tartott a fenséges trónörökös Rudolf és Stefánia hercegasszony menyekzője napján: 1881. május 10. a hevesi izr. templomban _ottani rabbi által.* Bp., Burián Mór, 1881.
- HANDLER Márk: Szónoklat. In: Hevesi (Handler) Simon lugosi rabbi szerk.: *Jubiláris emlékmű Handler Márk tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából*. Lugos, Handler Rudolf, 1904, 19–28.
- HANUY Ferencz: *A vallásváltoztatás az egyházjog és a magyar államjog szerint*. A pécsi püspöki hatóság jóváhagyásával. Pécs, Taisz József Könyvnyomdája, 1905.
- HARTMÁN Lipót: *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?* Pécs, Nyomatott a lyceumi nyomdában, 1848.
- HATVANY Lajos: Magyar írók száműzetésben (1924). In: *Utak, sorsok, emberek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 439–446.
- HEINRICH Gusztáv: *Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett*. Bp., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882.
- HELLER Bernát: Kármán Mór. 1843–1915. In: Bánóczy József szerk.: *Évkönyv*. 1916. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1916, 251–284.
- HENSEL, S. szerk.: *Die Familie Mendelssohn. 1729–1847. Nach Briefen und Tagebüchern*. I–II. Berlin, B. Behr's Verlag, 1888.
- HENTALLER Lajos: *Politikusaink pongyolában. Tollrajzok a képviselőházból*. Bp., Kókai Lajos bizománya, 1886.
- HERCZ Rafael Rezsőné szül. Bauer Leonora: *Szakácskönyv vallásos izraeliták háztartása számára*. Több évi tapasztalatai után gyűjtötte: _ Bp., Schwarz Ignác, 1899.
- HERCZEG Ferencz: Zsúrok és zsúr-látogatók. In: Lenkei Henrik szerk.: *A mulató Budapest*. Bp., Singer és Wolfner, 1896, 145–152.
- HERCZFELD Sándor: *Mi nem megyünk Amerikába, hanem itt fogunk maradni!* Írta és ajánlja, a nagy lelkű Klein Hermannnak, az „Ungar” hírlap szerkesztőjének mély tiszteletből _ Pesten, Nyomat. Trattner-Károlynál, 1848.
- HESS, Moses: *Róma és Jeruzsálem. Az utolsó nemzeti kérdés*. (1862) H. n. [Bp.], Múlt és Jövő, 2011.
- HEVESI Simon: *Vallástani előkészítő a konfirmáns leányok számára*. A Pesti Izr. Hitközség rabbiságának megbízása alapján írta _ Bp., Lampel R. Könyvkereskedése, 1914.
- HOFFMANN Mór: *Zsidóinkról! Igaza van-e Csernátony Lajos úrnak vagy nincs?* Írta _ tanító, a „Zala” szerkesztője. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1874.
- HOFFMANN Mór: *A nemzetiség és a nemzeti nyelv. Hazafias elmélkedések*. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1877.
- HOFFMANN Mór: *A sémiták és antisemiták. Felvilágosításul és megszívlelésül írta _* Bp., Franklin Társulat Bizománya, 1883.
- HOFFMANN Pál: *A zsidó kérdés megbeszélve _ által*. Bp., Schlesinger és Wohlauser Nyomdája, 1882.
- HOITSY Pál: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai*. Bp., Légrády Testvérek, é. n. [1923].
- HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. V. Írta SZEKFÜ Gyula. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- HOROVICZ Jenő: *A zsidók mint választók, vagy: a zsidók a politikában*. Besztercze, Szerző kiadása, 1892.
- HÓRVÁTH János: *A magyar királyság közjoga*. Bp., Dobrowsky és Franke, 1894.

- HOVÁNYI Béla [LÉKÓ Béla]: *Erdős Renée. Irodalmi tanulmány*. Miskolc, Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóvállalat R.-T., 1927.
- HUSZÁR Károly: *A keresztények legyenek-e zsidók? Válasz Singer J. ezen iratára: A zsidók legyenek-e keresztények?* Bp., Nyomatott Bagó Márton és Fiánál, 1884.
- IGNOTUS: *Politikai dolgokról*. In: *Olvadás közben. Jegyzetek és megjegyzések*. Bp., Franklin-Társulat, 1906, 180–204.
- IMRE Sándor: *Emlékbeszéd Ballagi Mór M. T. Akad. r. tagról*. Olvastatott a M. T. Akadémiának 1892. decz. 19-diki összes ülésén. Bp., Akadémiai Kiadó, 1893.
- ISTÓCZY Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872–1896*. Bp., Buschmann F. Könyvnyomdája, 1904.
- IZSÓF Alajos szerk.: *Katholikus Budapest*. Bp., Regnum Marianum, é. n. [1914 előtt].
- JÁSZI Oszkár: *Miért léptem ki a „Világ” szerkesztőségéből? Obstrukció és választójog*. Bp., Világosság Könyvnyomda R.-T., 1911.
- JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp., Grill Károly, 1912.
- Jelentés a budapesti Lipótvárosi Casinó 25 éves fennállása alkalmából*. Bp., Löbl Nyomda, 1907.
- Jelentés a' pesti lovar-egylet' munkálódásairól*. (1845, 1852, 1853, 1865.)
- J. G.: *Némelly Igénytelen Nézetek, vallásilag véve, A' magyarhoni zsidók' meghonosítása' 's a' magyar nemzeteti egybeolvadása ügyében*. Előadva _ által. Kőszegen, Nyomatott Reichard Károlynál, 1843.
- Jiszlrael könyörgései egész évre*. Fordította Rosenthal Móricz. Kijavította Bloch Móricz. Pesten, Márk Löwy Könyvtáros [sic!] és Kiadónál, 1843.
- KACZIÁNY Géza, *Híres magyar párbajok*. Bp., Kohn Testvérek kiadása, 1889.
- Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1885. Wien, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1884.
- Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1888. Wien, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1887.
- KAKTUSZ szerk.: *Aradi Képes Naptár az 1887. évre*. Első évfolyam. Arad, Endes Dániel, é. n. [1886].
- KARDOS Albert: *Magyar államférfiak házi zsidói*. Bp., Szerző kiadása, 1939.
- KÁRMÁN Mór: *Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek*. Bp., Singer és Wolfner, 1911.
- KASSAY Adolf: *A zsidó házasságokra vonatkozó jogelvek és szabályok a megfelelő rendeletekkel és határozatokkal*. Átdolgozta és bővítette Severus. Bp., Robiczek Zsigmond kiadása, 1891.
- A katolikusok vagyoni helyzete Magyarországon*. Bp., Katolikus Népszövetség, é. n. [1914].
- A Katolikus Népszövetség tíz éve. 1908–1918. A Katolikus Népszövetség elnökségének jelentése*. Bp., Katolikus Népszövetség kiadása, 1918.
- KAYSERLING M.: *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén*. I–II. Bp., Révai Testvérek, 1883.
- KELETI Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából*. Pest, Athenaeum, 1871.
- KELLÉR Andor: *Mayer Wolf fia. (Wahrman Mór életregénye)*. H. n. [Bp.], Hungária, é. n. [1941].
- KEMPELEN Béla: *Magyar zsidó családok*. I–III. (1937–1939) Bp., Makkabi, 1999. (Kempelel műve eredetileg *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok* címmel jelent meg.)

- Képviseelőházi irományok, 1892–1897. X. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893.
- Képviseelőházi irományok, 1892–1897. XVI. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894.
- Képviseelőházi napló, 1865–1868. VI. Bp., Emich Gusztáv, 1868.
- Képviseelőházi napló, 1869–1872. V. Pest, Nyomatott Légrády Testvérekénél, 1870.
- Képviseelőházi napló, 1872–1875. XI. Buda, Magyar Királyi Államnyomda, 1874.
- Képviseelőházi napló, 1878–1881. X. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1880.
- Képviseelőházi napló, 1878–1881. XI. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1880.
- Képviseelőházi napló, 1881–1884. VI. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1882.
- Képviseelőházi napló, 1881–1884. XIII. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1883.
- Képviseelőházi napló, 1881–1884. XIV. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884.
- Képviseelőházi napló, 1887–1892. XX. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1890.
- Képviseelőházi napló, 1892–1897. III. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1892.
- Képviseelőházi napló, 1892–1897. XIX. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894.
- Képviseelőházi napló, 1892–1897. XX. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894.
- Képviseelőházi napló, 1892–1897. XXV. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1895.
- Képviseelőházi napló 1906–1911. I. Bp., Athenaeum, 1906.
- Képviseelőházi napló, 1910–1915. VIII. Bp., Athenaeum, 1911.
- Képviseelőházi napló, 1910–1915. XIII. Bp., Athenaeum, 1911.
- Képviseelőházi napló, 1910–1915. XXXVII. Bp., Athenaeum, 1917.
- KIRÁLY Péter: *Vészkiáltások! (Szabad szellem és hazaszeretet.) A magyar nemzet számára.* Szeged, Endrényi S. Könyvnyomda, 1904.
- KISS Arnold: *Bánóczy József egyénisége.* In: Szemere Samu szerk.: *Évkönyv.* 1932. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1932, 157–189.
- KISS Jenő Sándor: Bevezetés. In: Kiss József: *Legendák a nagyapámról.* Első teljes kiadás. Bp., Kiadják Kiss József gyermekei, 1916, 7–16.
- KLEIN József: *A vegyes párok megáldása a zsinagógában. A tudomány, az erkölcs és a hazafiság szempontjából. Válasz dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi „Theológiai értekezlet”-ére.* Írta: _ marczali rabbi. Bp., Löwy M. E. fia kiadása, 1896.
- KLEIN Miksa: *A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet első 50 éve. Második rész.* In: *Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára.* Bp., k. n. 1927, 32–95.
- KÓBOR Tamás: *Má nistano.* In: Ötvös Károly – Döri Zsigmond szerk.: *Almanach. Izraelita Családi Naptár.* 5663 (1902/3). Bp., A szerkesztők kiadása, 1902, 72–74.
- KOHN Sámuel: *Újévünk intése. (Újév első napján. 1869).* In: *Zsinagógai szónoklatok. I.: Ünnepi és alkalmi beszédek.* Írta _ rabbi, a pesti izrael. hitközség hitszónoka. Bp., Rosenberg Testvérek, 1875, 1–9.
- KOHN Sámuel: *Az Istenben való öröm a mi erősségünk. (Újév első napján. 1874).* In: *Zsinagógai szónoklatok. I.: Ünnepi és alkalmi beszédek.* Írta _ rabbi, a pesti izrael. hitközség hitszónoka. Bp., Rosenberg Testvérek, 1875, 18–24.

- KOHN Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira.* Bp., Athenaeum, 1899.
- KORICSÁNER János: *Kiáltó szó a pusztában, vagy pedig miképen mozdíthatjuk elő az emberi nemnek boldogságát? _ született izraelita által, ki már sok év óta keresztény.* Pest, Nyomatott Gyurian Józsefnél, 1862.
- KÓSA Miklós: *A pénz urai. Indiszkkrét arcképek a magyar pénzvilágból. I–II.* Bp., Globus, 1922.
- KOSSUTH Lajos: *Iratai.* IX. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Bp., Athenaeum, 1902.
- KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi Dezső. Életrajzi regény.* (1938) Bp., Aspy Stúdió Kiadó, 2004.
- KOVÁCS Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Bp., Szerző kiadása, 1922.
- KOVÁCS Ferencz szerk.: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója. I–VI.* Bp., Franklin-Társulat, 1894.
- KÖRÖS Endre: *Hugó Károly ifjúsága.* Irodalomtörténeti Közlemények, 4. évf. 1894, 3. sz. 320–335.
- KÖRÖSI József: *Buda és Ó-buda városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. Statisztikai Havi Füzetek, 9. évf. 1881. 5. sz. 131–137.*
- KÖRÖSI József: *Budapest fővárosa az 1881-dik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei.* Harmadik füzet. Bp., Ráth Mór bizománya, 1883.
- KUN Andor: *Politikusok pongyolában.* Bp., A Vidám Könyvtár Kiadóhivatala, é. n. [1913]
- KUN Lajos: *A veszprémi zsidóság múltja és jelene. Eredeti okmányok és jegyzőkönyvek alapján.* Karcag, Szerző kiadása, 1932, 72.
- LAN Béla: *Itthon.* In: *Háborgó vasúton.* Bp., Stephaneum Nyomda R.T., é. n. [1914], 127–133.
- LICHTENSTEIN J.: *Kérelem a zsidó olvasókhöz.* Intézi _ rabbi. Bp., Londoni Vallásos Iratok Terjesztő Társulat, é. n.
- LICHTENSTEIN J.: *Zsidók tükre.* Írta _ rabbi. Bp., Feinsilber Róbert, 1908.
- LIGETI Ernő: *Emőd Tamás.* In: Komlós Aladár szerk.: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre.* Bp., Országos Izr. Leányárvaház, 1944, 55–65.
- LINZBAUER, Franciscus Xav.: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae.* II. Budae, Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis, 1852.
- LINZBAUER, Franciscus Xav.: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae.* III. Sectio I. Budae, Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis, 1853.
- A Lipótvárosi Casino 1900. évi jelentése és zárszámadata.* Bp., Lőbl Nyomda, 1901.
- A Lipótvárosi Casino 1908. évi jelentése és zárszámadata.* Bp., Lőbl Nyomda, 1909.
- LÖFFLER Henrik: *Az izraelita felekezeti-anyakönyvvezető kézikönyve.* Összeállította hivatalos forrásokból _ a Budapesti Aut. Orth. Izr. Hitközség titkára és anyakönyvvezetője. Bp., Gross, 1910.
- LŐRINTEI István: *Magyarország nagybirtokosai, Szatmáron,* Nyomatott a „Szabad Sajtó” Könyvnyomdájában, 1893.
- LÖW Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig.* Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885.
- LÖW Immanuel: *Beszédei 1874–1899.* Szeged, Traub B. és Társa, 1900.
- LÖW, Leopold: *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte.* Pest, Verlag von L. Aigner, 1871.
- LÖW, Leopold: *Gesammelte Schriften.* Herausgegeben von Immanuel Löw. IV. Szeged, Verlag von Ludwig Engel, 1898.

- LUKÁCS György: Előszó. In: *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1970, 5–21.
- MADARÁSZ István: *A vallásváltoztatás magyar közjogi szempontból*. Bp., Szerző kiadása, Nyomatott Korda R. T. Nyomdájában, 1938.
- MAGYAR Elek: Karnevál. In: *Pesti históriák*. Bp., Athenaeum, 1920, 182–186.
- A' magyar alkotmány és a' magyar zsidók*. Pest, Nyomatott Gyurián Józsefnél, 1861.
- A magyar és erdélyi izraelitáknak 1868–69-dik évi egyetemes gyűlésén alkotott szabályzatok és hozott határozatok*. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társulat, 1869.
- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Szerkesztette és kiadja az Országos magyar kir. statisztikai hivatal. I. Bp., Athenaeum, 1882.
- Magyar statisztikai évkönyv*. 3. évf. Első rész. Bp., Athenaeum, 1875.
- Magyar statisztikai évkönyv*. Új folyam. 11. 1903. Bp., Athenaeum, 1904.
- Magyar statisztikai évkönyv*. Új folyam. 15. 1907. Bp., Athenaeum, 1909.
- Magyar statisztikai évkönyv*. Új Folyam. 18. 1910. Bp., Athenaeum, 1911.
- Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 1. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893.
- Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 16. Bp., Athenaeum, 1906.
- Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 27. Bp., Athenaeum, 1909.
- Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 36. Bp., Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, 1911.
- Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 56. Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1915.
- Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat. 64. Bp., Athenaeum, 1920.
- Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat. 67. Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1918.
- A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és hitfelekezettel egybevetve. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*. Bp., Athenaeum, 1906.
- Magyarország közoktatásügye az 1900. évben*. Bp., Athenaeum, 1901.
- Magyarország közoktatásügye az 1905. évben*. Bp., Athenaeum, 1906.
- MANDL Ármin: *A zsidók története és irodalma a talmud befejezésétől (500-tól) a mai napig*. Iskolai használatra. Írta _ , rabbi. Vágújhely, Horovitz Adolf Könyvnyomdája, 1898.
- MANDL Bernát: *A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája*. In: Barna Jónás – Csukási Fülöp szerk.: *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. Hazánk ezredéves ünnepének és a zsidó vallás recipiálásának kegyeletes emlékére. I–II. Bp., Corvina Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896, I. 1–112.
- MATÓK Béla: *A Zsidó Kérdés*. Nro. 2. Történelmi, társadalmi és törvényes szempontból tárgyalva. Bp., Nyomatott Kocsi Sándornál, 1881.
- Mayer, Sigmund: *Die Wiener Juden. Kommerz, Kultur, Politik, 1700–1900*. Wien – Berlin, R. Löwit Verlag, 1918.
- MELICHÁR Kálmán: *Egyházi szervezet és vallásügyi igazgatás Magyarországon*. Bp., Palas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1902.
- MELLY József: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Statisztikai közlemények. 56/II. Bp., Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1928.
- MÉZEI Mór: *Visszaemlékezés az emancipáció idejére*. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1918. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1918, 11–32.

- Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter A zsidók útja című munkájára*. Tartalmazza Balthazár Dezső, Blau Lajos, Venetianer Lajos, Bernstein Béla, Székely Ferenc, Komáromi Sándor, Szabolcsi Lajos cikkeit és tanulmányait. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.-T., 1917.
- MIKLÓSSY István: *Veszedelemes tünetek iskoláinkban*. Bp., Stephaneum, 1911.
- MIKSZÁTH Kálmán: Wohl Stefánia. 1848–1889. In: Wohl Stefánia: *Aranyfüst. Regény*. I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1907, I. V–VIII.
- MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. VII. 1879. Sajtó alá rendezte Nacsády József. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968. [Bisztray Gyula – Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. LVII.]
- MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. X. 1880–1881. Sajtó alá rendezte Nacsády József és Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970. [Bisztray Gyula – Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. LX.]
- MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. XII. 1881. augusztus – december. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971. [Bisztray Gyula – Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. LXII.]
- Mit akar a néppárt?* Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1895.
- MÓRA Ferenc: *Az első antiszemita sajtópör*. In: *Elkallódott riportok*. Bp., Genius, é. n. [1935], 218–226.
- MUNKÁCSI Bernát: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. iskolaévre*. Közli _ , a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin Könyvnyomdája, 1904.
- MUNKÁCSI Bernát: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1912–13. iskolaévre*. Közli _ , a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Breitner Károly Kő- és Könyvnyomdája, 1912.
- MÜNSTERMANN Győző: *A középosztály önvédelme*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1904.
- NAMÉNYI Ernő: *Vallásos reformmozgalmak Magyarországon*. In: Komlós Aladár szerk.: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre*. Bp., Országos Izr. Leányárvaház, 1941, 137–141.
- NAGY SZEDER István: *Halasi írók és munkáik*. In: *Kiskun-Halas város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története*. Kiskun-Halas, Kiskun-Halas Helyi Értesítője kiadása, 1936, 82–116.
- A nemzeti kaszinó évkönyve*. (1829, 1830–1831, 1834, 1841, 1844–1845, 1847–1848, 1850, 1852, 1860, 1862, 1866, 1873, 1878, 1898, 1901) [Változó címen.]
- NEUMANN Árminné: *A zsidó nő és vallása*. In: PATAI József szerk.: *Magyar zsidó almanach*. 1. évf. Bp., A Magyar Zsidó Almanach Szerkesztősége És Kiadóvállalata, 1911, 34–37.
- NEUMANN Ede: *A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1909–1910. tanévben*. Közli _ főrabbi. Nagykanizsa, Krausz és Farkas Könyvnyomdája, 1910.
- NEUMANN Ede: *A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1912–1913. tanévben*. Közli _ főrabbi. Nagykanizsa, Gutenberg-Nyomda, 1913.
- NORDAU, Max: *My Recollections of Vambéry*. In: Arminius Vambéry: *The Life and Adventures of _*. With an Appreciation by Max Nordau. London, T. Fisher Unwin, 1914, XV–XXIV.
- OLÁH György: *Békésvármegye 1848–1849*. I–II. Gyula, Dobay János Könyvnyomdája, 1889.

- Az országgyűlési képviselők betűsorozatos névlajstroma. In: *Az 1861-ik évi magyar országgyűlés*. III. VI. füzet. Pest, Kiadja Osterlamm Károly, 1861.
- Az Országos Kaszinó évi jelentése. (1883, 1890, 1895, 1905, 1906.)
- Az Országos Kaszinó évkönyve 1913. Bp., k. n. 1914.
- OESTERREICHER, Elias: *Der Jude in Ungarn wie er war, wie er ist und wie er seyn wird*. Pesth, Trattner-Károlyi, 1842.
- ÖTVÖS Károly szerk.: *Izraelita családi naptár*. 5672 (1911–1912). Bp., Szerkesztő kiadása, é. n. [1911]
- PARDOE, Miss: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–40*. I–III. London, George Virtue, 1840.
- A Park Club évkönyve*. (1900, 1911, 1912, 1914.)
- PATAI József: *Herzl*. Bp., A »Pro Palesztina« kiadása, é. n. [1932].
- PERLS Ármin: Ok és okozat. Újévi beszéd a kecskeméti zsinagógában 1883. október 2-án. In: *Prédikációk*. Szeged, Traub B. és Társa Könyvnyomda, 1884, 35–55.
- PERLS Ármin: Nemzet és felekezet. Sabuóti beszéd. In: *Szónoklatok IV*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai R.-T., é. n. [1912], 19–25.
- A Pesti Chevra-Kadisa előjáróságának jelentése és kezelési kimutatása az 1891-iki közigazgatási évről*. Bp., Burián Mór Nyomda, é. n. [1892].
- A Pesti Chevra Kadisa izr. szent egylet alapszabályai*. Bp., Márkus Samu Könyvnyomdája, 1899.
- A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*. H. n. [Bp.], k. n. 1914.
- A Pesti izr. hitközség előjáróságának jelentése az ... közigazgatási évről*. (1901, 1906, 1907, 1910, 1914, 1920.)
- A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata*. Bp., k. n. 1891.
- PETRÁSEVICH Géza: *Magyarország és a zsidóság*. Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1899.
- PLATZ Bonifác: *Katholikus levelek egy megtérő nőhöz*. Írta _ cisztercita. Az esztergomi egyházi főhatóság engedelmével. Bp., Szent-István-Társulat, 1902.
- POLLÁK Miksa: *A zsidók története Sopronban. A legrégibb időkől a mai napig*. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1896.
- R. F. I.: *Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól, 1861. április 2-ig, mint a nemzetgyűlés megnyitása napjáig. Adatok történelmünkhez*. Pest, Müller Gyula Tulajdona, 1861.
- RADNÓTI József: *Kornfeld Zsigmond*. Bp., Szerző kiadása, é. n. [1931].
- RADÓ Sámuel: *Disraeli és a zsidók*. In: *Politikai olvasókönyv*. Bp., Franklin-Társulat, 1907, 305–315.
- RADÓ Sámuel: *A snob*. In: *Népies politika*. Bp., Franklin-Társulat, 1910, 126–144.
- RADÓ Sámuel: *Két levél*. (1910) In: *Politikai jelszavak és frázisok*. Bp., Franklin-Társulat, 1912, 230–237.
- RÁKOSI Jenő: *Budapest városrészei*. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. IX.: *Magyarország III. kötete*. Bp., Magyar Királyi Állami Nyomda, 1893, 169–192.
- RÁKOSI Jenő: *A nemzeti nyelv*. In: *A magyarságért*. Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1914, 7–13.
- RECOULY, Raymond: *Le pays magyar*, Paris, Félix Alcan, 1903.
- RÉVÉSZ György: *A zsidó Jókai regényeiben*. Nyíregyháza, Szerző kiadása, 1940.
- RF. J. [REIF Jakab]: *Kosmopolitizmus és nationalizmus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Bp., Reach Zs. kiadása, 1875.

- RICHTMANN Mózes: *Landau Ezekiel prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók*. Adalék a magyar zsidó községek és rabbijaik történetéhez a XVIII. században. Bp., Athenaeum, 1905.
- RICHTMANN Mózes: Schweiger Márton. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1906. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1906, 286–292.
- ROKONSTEIN Lipót: *Siratjuk Eötvös Józsefet, mint hazánk Mózesét. Szent beszéd, melyet a szombathelyi izr. templomban 1871-iki februárhó 28-án mint Mózes halála évforduló napján B. E. báró Eötvös József M. K. Vallás- s Közoktatásügyi miniszter úr f. hó 2-án történt gyászos kimúlta felett tartott _főrabbi*. Szombathely, Nyomtatott Bertalanffy Imrénél, 1871.
- ROSENBERG Sándor: *A zsidó és keresztény között polgárilag kötött házasság megáldása a zsinagógában*. Theologiai értekezés. Írta: _ aradi főrabbi. Arad, Nyom. Muskát Miska Könyvnyomdájában, 1895.
- ROSENTHAL Móritz: *A' zsidó és a' korszellem Európában*. Pesten, Esztergami k. Beimel József Betűivel, 1841.
- RUPPIN, Arthur: *The Jews of To-Day*. Trans. Margery Bentwich. New York, Henry Holt and Company, 1913.
- RUSSAY Gábor Lajos: *Szobráncz gyógyfürdő. A fürdő története, leírása és javallatai*. Írta _ fürdőorvos. Ungvár, Lévai Mór Könyvnyomdája, 1902.
- SALAMON Samu: *A zsidók története Nagykovácsán*. Törökszentmiklós, Rubinstein Sándor Könyvnyomdája, 1926.
- SAMTER, N.: *Judentaufen im neunzehnten Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung Preußens*. Berlin, Verlag von M. Poppelauer, 1906.
- SAPHIR, Philipp: *Letters and Diaries*. Edited by his Brother. Edinburgh, Johnstone and Hunter, 1852.
- SCHÄCHTER Miksa: *Az assimilációról*. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1905. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905, 265–283.
- SCHMITTELY József szerk.: *Pesti Hírlap naptára az 1919. közönséges évre*. Bp., Légrády Testvérek, é. n.
- SCHÖNFELD József: *Lipótvárosi levelek*. (1911) In: *Harcban a zsidósággal*. A „Zsidó Szemle” szerkesztője összegyűjtött írásai 1908–1927. Bp., Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság, é. n. [1928], 94–109.
- SCHWAB Arszlán: *A' zsidók. Fölvilágosító értekezés a' Gasparich Kilit úrtól, nyárelő 7dikén a' Csarnokban közölt hasonnevű cikk visszaigazításául*. Írta _ pesti fő rabbi. Magyarul közölte és előszóval, s jegyzetekkel bővítette Bloch Móritz. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1840.
- SCHWAB Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt*. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1846.
- SINGER Izrael: *Vallás az izraelita ifjúság számára*. Írta _ okl. rabbi, nyíl. hittanár. Bp. – S. A. Újhely, Klein Alfréd Könyvkiadása, 1876.
- SINGER, J.: *Sollen die Juden Christen werden? Ein Offenes Wort an Freund und Feind*. Wien, Verlag von Oskar Frank, 1884.
- SINGER Jakab: *Temesmegye és a zsidók polgárosítása*. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv*. 1907. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1907, 145–162.
- SPIGLER Gyula: *Emlékirat a zsidók ügyében*. Budán, Nyomatott Bagó Mártonnál, 1863.
- STEED, Henry Wickham: *The Habsburg Monarchy*. London, Constable, 1913.
- STEIN Artur: *Naplómból (Emlékezés Khuen-Héderváry Károly grófra)*. In: *Szombat-Almanach az 5688. évre (1927/28)*. Első évfolyam. Magyarország szombattartó keres-

- kedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzékével és héber naptárral. Bp., Somré Saboszs Bizottság, 1927, 65–70.
- STERN Albert: Védbeszéd, melyet a budapesti k. fenyítő törvényszék előtt, 1878. január 28-án mint vádlott a zsidó rituális elválás ügyében tartott _ újpesti főrabbi. Bp., Nyomatott Otto testvérekénél, 1878.
- STERN Mór: Ájtatos órák. Imakönyv izraelita nők számára. A legjobb források nyomán szerzé. Bp., Löwy M. és fia, 1882.
- STILLER Mór: Zsidó történeti ellentétek. (1875) In: Védbeszédek sajtó- és bűnügyekben 1870–1880. Bp., Pfeifer Ferdinand Bizománya, 1881, 115–132.
- STURM Albert szerk.: Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Bp., Ifjabb Nagel Ottó Bizománya, 1888.
- SZABÓ Aladár: Külmissziói kalauz. A keresztyénség elterjedése a világon. Bp., Magyar Prot. Irodalmi Társaság, 1911.
- SZABÓ Imre: A budapesti reformátusság lelki rajza. (1924) In: Íme, a megvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk, bibliamagyarázatok, 1918–1928. Bp., k. n. 1928, 3–14.
- SZABÓ Imre: Erdély zsidói. I. Talmudisták – chaszidok – cionisták. Cluj, Kadima kiadás, 1938.
- SZABOLCSI Miksa: Aradi áldás, aradi theologia. Válasz Dr. Rosenberg Sándor, aradi főrabbi röpiratára. Írta _ az »Egyenlőség« szerkesztője. Bp., Brózsza Ottó Könyvnyomdája, 1895.
- SZABOLCSI Miksa: A pesti izraelita nagyhitközségről. In: Zichy Hermán – Deresty GY. M.: Magyar zsidók a Millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány. Bp., Miljkovic Dragutin, 1896, 74–90.
- SZABOLCSI Miksa: Anya és leánya. In: Az áldozat. Kor- és jellemkép. Bp., „Jókai” Könyvnyomdai Műintézet, 1908, 24–30.
- SZATHMÁRY György szerk.: Szabadelpárti naptár az 1884. szökö évre. Első évfolyam. Bp., Athenaeum, é. n.
- SZATHMÁRI Mór: Közszelemünk fogyatkozásai. Bp., Werbőczy Nyomda, 1898.
- Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800–1893. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. [Szentiványi Zoltán] Bp., Hornyánszky Viktor, 1895.
- SZÉCHENYI István: Döblingi irodalmi hagyatéka. II. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Károlyi Árpád. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1922.
- SZÉKELY Ferenc: Két levél. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1897. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1897, 79–85.
- SZEKFÜ Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.
- SZENDE Pál szerk.: A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége 1904–1914. Bp., OMKE, 1914.
- SZENDREY Gerszon – GAREIS József szerk.: A függetlenségi és 48-as antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon. Bp., Nyomatott Buschmann F.-nél, 1887.
- SZERENCs János szerk.: A főrendiház évkönyve. III. évfolyam. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1907.
- SZTERÉNYI Albert: Több rendbeli vád az Orsz. Izraelita Iroda ellen. Adalékul a nevezett iroda ellen folyamatban levő bűnügghöz. Írta _ főrabbi, mint vádló. Bp., Szerző kiadása, 1883.

- SZTERÉNYI Albert: A polgári házasság, tekintettel a vegyes házasságra a zsidó törvény és történelem szempontjából. Kútfők nyomán írta _ főrabbi. Bp., Révai Testvérek Bizománya, 1883.
- SZTERÉNYI Albert: A zsidó reformmozgalomhoz. Kulturtörténelmi vázlat, illetve futólagos visszapillantás 100 évre. (A káté előszavából.) Írta _ rabbi. Bp., A szerző saját kiadása, é. n. [1884 vagy 1885 eleje].
- SZÚCS István: Szabad királyi Debreczen város története. III.: Debreczennek szab. királyi városi rangra emeltetésétől (1693), a mai időkig. Debreczen, Nyomatott a Város Könyvnyomdájában, 1871.
- TENCER Pál szerk.: Wahrmann Mór. In: Album. Második füzet. 1869. április 26. Pest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869, 5–6.
- TENCZER Pál: Egyről-másról és önmagamról. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc szerk.: Évkönyv. 1895. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1895, 116–130.
- TISZA István: Képviselőházi beszédei. IV.: 1906 április 11 – 1913 június 10. Szerkesztette Kun József. Bp., MTA kiadása, 1937.
- TOLDY István: Az 1848-ki törvények és a katolikus egyház Magyarországon. Elmélkedések az egyházreformról. Egy ultramontán papnak ajánlva. Lipcse, Köhler K. F., 1868.
- TOMCSÁNYI Lajos: Báró Barkóczy Sándor D^k. Bp., k. n. 1925.
- TONELLI Sándor: Nagypapaink Pest-Budája. Bp., Athenaeum, 1944.
- TÓTHFALUSSY Béla: A keresztény és a zsidó vallás összehasonlítása. Ratisbonne Tivadar atya beszélgetései. A Megváltó 1900-ik évében izraelita polgártársainak szeretettel ajánlja _ Budapest-Erzsébetvárosi plébános. Bp., Athenaeum, 1900.
- TREFORT Ágoston: Emlékbeszédek és tanulmányok. Bp., A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1881.
- TREFORT Ágoston: A pozsonyi I. választókerületben 1884. június 22. tartott beszéd. In: Beszédek és levelek. Bp., Méhner Vilmos, 1888, 141–156.
- TREFORT Ágoston: Beszéd Budapest főváros IV. ker. választóihoz 1887. jún. In: Beszédek és levelek. Bp., Méhner Vilmos, 1888, 236–250.
- Új kormány. Egy combinatióba vett s elejtett minister naplójából. Bp., Singer és Wolfner, 1894.
- UJVÁRI Péter szerk.: Zsidó Lexikon. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1929.
- VADÁSZ Ede: Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber-) és Fischmann-családok származási adataiból. Ezen családok kiválóbbjainak életrajzához is. Bp., Athenaeum, 1907.
- VAJDA Béla: Szabolcsi Miksa. 1857–1915. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1916. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1916, 208–213.
- VAJDA János: Polgári házasság. (1874) In: Válogatott politikai írásai. Összeállította és a bevezetést írta Komlós Aladár. Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1954, 156–157.
- VÁZSONYI Vilmos: Beszédei és írásai. I–II. Sajtó alá rendezte Csergő Hugó és Balassa József. Bp., Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, 1927.
- VÉCSEY Tamás: Tíza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány. Ceildömölk, Dinkgreve Nándor Könyvnyomdai Intézete, 1931.
- VÉGVÁRY Ferenc – ZIMMER Ferenc szerk.: Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Bp., Szerkesztők kiadása, 1910.
- VENETIANER Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Bp., Fővárosi Nyomda Részvénytársaság, 1922.
- VEREBY Soma: A zsidókról és ezeréves szenvedéseikről. Bécs, Manz Nyomda, 1858.

- VIGYÁZÓ Gyula: *A magyar zsidóság és a keresztény társadalom*. H. n., Szerző kiadása, 1908.
- Viszhang [sic!] dr. Rokonstein Lipótnak, *A magyar izraelita 1860-ban című röpiratára*. Nagy J. Pesten, Nyomatott Engel és Mandellonál, 1860.
- WAHRMANN Mór: *A lipótvárosi választókerület polgáraihoz*. Elmondott 1884. május 27. a lipótvárosi választók előtt. Bp., Athenaeum, 1884.
- WEISZ Béla: Oktatásügyi állapotok. (Egy kis statisztika.) In: Kiss József (Szentesi Rudolf) szerk.: *Zsidó évkönyv*. Első évfolyam. 5636 (1875–1876). Bp., Franklin-Társulat, 1875, 84–86.
- WEISZ Ignác: *A zsidók és a nemzetiségek*. Brassó, A „Brassó” Könyvnyomdája, 1894.
- WEISZ Sámuel: *A Budapest-Lipótvárosi imaházegyesület (előbb Lipótvárosi Talmudtóra-Egyesület) 25 éves története*. Bp., Jakab-Nyomda, 1930.
- Ifj. WESZPRÉMY Kálmán: *A Magyarországi zsidók statisztikája*. Debreczen, Debreczen Sz. Kir. Könyvnyomda-Vállalata, 1907.
- ZBORAY Miklós: Tanuljunk összetartást. In: *A Katholikus Népszövetség naptára 1911-re*. Ötödik évfolyam. Bp., Kiadja a Katholikus Népszövetség, 1910, 67–70.
- ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847–1894*. I–II. Bp., Boruth E. Könyvnyomdája, 1894.
- Zsidó vagyok-e én? Párbeszéd egy névleges és egy tényleges zsidó között*. Írta: S. A. Némethől szabadon fordította F. Gy. Bp., Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat, 1901.
- A zsidók reformációja*. Írta: Egy hitrokon. Pest, Heckenast Gusztáv, 1867.
- A zsidókérdés Magyarországon*. A Huszadik Század körkérdése. Bp., A Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917.
- ZSOLDOS Jenő: Az első magyar-zsidó írók fogadtatása irodalmunkban. In: Szemere Samu szerk.: *Évkönyv*. 1939. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1939, 172–195.
- ZSOLDOS Jenő: Az első nemzedék. In: Turóczi-Trostler József – Uő szerk.: *Száz év előtt. Az első magyar-zsidó írónemzedék*. Bp., A Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának »bárá Eötvös József« önképzőköre, 1940, 15–27.

Visszaemlékezések, naplók, levelezések, szépirodalom, viccgyűjtemények

- Ifj. ÁBRÁNYI Kornél: *Régi és új nemesek*. Eredeti regény. Bp., Athenaeum, 1881.
- ACSÁDY Ignác: *Aranyországban*. Vigjáték három felvonásban. Bp., Weiszmann Testvérek Nyomása, 1880.
- [ÁGAI Adolf]: *Abrincs! 150 jordány vicz Seiffensteiner Salamontul*. Elemelte Mokány Berczi. Bp., Athenaeum, 1879.
- ALEXANDER, Franz: *The Western Mind in Transition: An Eyewitness Story*. New York, Random House, 1960.
- AMBRUS Zoltán: *Berzsenyi báró és családja*. Tollrajzok a mai Budapestről. (1902) Bp., Révai Testvérek, 1906.
- AMBRUS Zoltán: *Levelezése*. Sajtó alá rendezte Fallenbüchl Zoltán. Bp., Akadémiai Kiadó, 1963.

- ANGYAL Dávid: *Emlékezések*. (1943) Sajtó alá rendezte Czifágy Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971.
- ANTAL Dániel: *Család és szolgálat*. Önéletírás. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1971.
- BALÁZS Béla: *Álmodó ifjúság*. (1946) Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
- BALÁZS Béla: *Napló 1903–1914*. Bp., Magvető, 1982.
- BALÁZS Béla: *Napló 1914–1922*. Bp., Magvető, 1982.
- BALÁZS Béla: *Levelei Lukács Györgyhez*. Egy szövetség dokumentumai. Szerkesztette Lenkei Júlia. H. n. [Bp.], MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archívum, 1982.
- BARTÓK Béla: *Családi levelei*. Szerkesztette ifj. Bartók Béla. Bp., Zeneműkiadó, 1981.
- BAUER Hilda: *Emlékeim*. Levelek Lukácsához. Bp., MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archívum, 1985.
- BECK, Karl: *Nächte. Gepanzerte Lieder*. Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1838.
- BENEDEK Elek: *Katalin*. Regény fiatal leányok számára. Bp., Athenaeum, 1896.
- BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I–II. Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1920.
- BENEDEK Elek: *Mária*. Regény levelekben. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1928].
- BENEDEK Marcell: *Naplómat olvasom*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965.
- BIRÓ Lajos: A kártya. In: *Harminc novella*. Bp., Athenaeum, 1906, 8–20.
- BIRÓ Lajos: A bosszú. In: *Harminc novella*. Bp., Athenaeum, 1906, 143–150.
- BIRÓ Lajos: Fülöp és Marianne. In: *A fekete ostor és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1911, 25–32.
- BIRÓ Lajos: Glória. In: *Glória és más novellák*. Bp., Athenaeum, 1912, 3–23.
- BIRÓ Lajos: A vallás. In: *Glória és más novellák*. Bp., Athenaeum, 1912, 241–246.
- BIRÓ Lajos: Az Ábel-család. In: *A ciklámen és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 71–83.
- BIRÓ Lajos: Ábel István. In: *A ciklámen és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 100–106.
- BIRÓ Lajos: Dernay Ágota. In: *A ciklámen és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 141–148.
- BIRÓ Lajos: Férjhezadás. In: *Lilla*. Bp., Singer és Wolfner, 1917, 108–119.
- Boëthius boldog fiatalága*. Demény János válogatása Molnár Antal leveleiből és írásai-ból. Bp., Magvető, 1989.
- BOROS Géza: *„Follik vagy nem follik?” Egy kuplénekes emlékei*. Bp., Szerző kiadása, 1942.
- BRÁMER Frigyes: Zsidó élet Pesten a század elején. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv*. 1977/78. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1978, 91–95.
- BRÓDY István: *Régi pesti dáridók*. Egy letűnt világ regénye. Bp., Szerző kiadása, 1940.
- BRÓDY Miksa – TÁBORI Kornél – SZOMAHÁZY István: *Börzehumor*. Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1912].
- BRÓDY Miksa – PÁSZTOR Árpád – SZOMAHÁZY István: *Lipótváros*. Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1913].
- BRODY Samu: A zsidó hitközség élete. In: *Emlékezések*. Gyula, Corvina Nyomda, 1903, 9–18.
- BRÓDY Sándor: *Faust orvos*. Bp., Singer és Wolfner, 1888.
- BRÓDY Sándor: Oroszlánszívű Richárd utolsó órája. In: *Elmélkedések*. Bp., Lampel R., é. n. [1914], 3–10.
- BRÓDY Sándor: Tímár Liza. (1914) In: *Színház*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 351–430.

- BRÓDY Sándor: Az ezüst kecske. (1897) In: *A nap lovagja és más kisregények*. Bp., Unikornis Kiadó, 1997, 127–260.
- BRÓDY Sándor: A nap lovagja. (1902). In: *A nap lovagja és más kisregények*. Bp., Unikornis Kiadó, 1997, 261–360.
- BUSBACH Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz*. II. Bp., Kilián Frigyes Bizománya, 1899.
- CZAKÓ Zsigmond: A könnyelműek. (1847) *Összes művei*. I–II. Sajtó alá rendezte Ferenczy József. Bp., Aigner Lajos, é. n. [1883/84], 313–403.
- CSIKY Gergely: Az Atlasz család. (1890) In: *Századvég*. I–II. Sajtó alá rendezte Szalai Anna. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, I. 361–560.
- DÉNES Zsófia: *Egyszeri kaland*. Bp., Magvető, 1964.
- DÉNES Zsófia: *El ne lópd a léniát*. Bp., Gondolat, 1978.
- DÓCZI Lajos: *Vegyes párok*. Bp., Ráth Mór, 1889.
- DÓCZI Lajos: Egy vegyes házasság. In: *Beszélyek és vázlatok*. I–II. Bp., Ráth Mór, 1890, I. 129–163.
- DÓCZI Lajos: Hogy tanultam magyarul. In: Igmándi Mihály szerk.: *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Bp., Hornyánszky Viktor, 1892, 8–9.
- Drukk! Humorisztikus naptár az 1882-ik ordenáré esztendőre. Megcselekedte Nms Mokány Berczi de Bugacz et Domszög. Bp., Athenaeum, é. n. [1882].
- EGRESSY Gábor levele Hugó Károlyról. Közli R. Hoffmann Mária. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 41. évf. 1931. 3. sz., 333–335.
- EÖTVÖS József: *A falu jegyzője*. (1845) Bp., Magyar Helikon, 1974.
- EÖTVÖS József: *Levelek*. H. n., Magyar Helikon, 1976.
- EÖTVÖS Károly: Molnár Aladár. (1881) In: *Magyar alakok*. Bp., Révai Testvérek, 1901, 50–57.
- EÖTVÖS Károly: Szitányi Bernát halálára. (1889) *Magyar alakok*. Bp., Révai Testvérek, 1901, 126–130.
- EÖTVÖS Károly: Csemegi Károlyról. (1899) In: *Magyar alakok*. Bp., Révai Testvérek, 1901, 174–186.
- ERDŐS Renée: *Az új sarj*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920.
- ERDŐS Renée: *Az élet királynője*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920.
- ERDŐS Renée: *Ave Roma!* (1929) H. n., Fapadoskönyv, 2010.
- ERÉNYI Nándor – MOLNÁR Ferenc – SZOMAHÁZY István – TÁBORI Kornél: *Buda-pesti erkölcsök. 70 karcolat politikusokról, bohémekről, gyerekekről, asszonyokról, fiskálisokról és egyebekről*. Bp., A Nap Újságvállalat Nyomdája, é. n. [1909].
- [FARKAS Pál]: *Egy önkéntes naplója. Második félév. Az üteg*. Bp., Singer és Wolfner, 1911.
- FARKAS Pál: *Egy tanár jegyzetei*. Bp., Singer és Wolfner, 1917.
- [FENYŐ Miksa:] Fenyő Miksa. In: [NÁDAS Sándor]: *Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Bp., A Pesti Futár kiadása, 1928, 29–30.
- FENYŐ Miksa: *Önéletrajzom*. (1964–1868) Bp., Argumentum, 1994.
- FÖLDES Imre: *Grün Lili*. Bp., Singer és Wolfner, 1916.
- FÖRSTER Aurél: *Anekdoták*. I. Bp., „Stádium” Sajtóvállalat RT. kiadása, 1925.
- FÜLEP Lajos: *Levelezése*. I. 1904–1919. Szerkesztette F. Csanak Dóra. Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1990.
- GÁBOR Andor: *Erélyes elégia*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967.
- GÁBOR Andor: *Doktor Senki*. (1918) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

- GELLÉRI Andor Endre: *Egy önértzet története*. (1957) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
- GELLÉRT Oszkár: *Önéletrajz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950.
- GELLÉRT Oszkár: *Egy író élete*. I.: 1902–1925. Bp., Bibliotheca Kiadó, 1958.
- GOLDZIER Ignác: *Napló*. Bp., Magvető, 1984.
- GÖMÖRY János: *Emlékeim egy letűnt világról*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964.
- GRACZA György: *A nevető Magyarország. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben*. Bp., Lampel Róbert, 1901.
- GRÓSZ Emil: *Ötven év munkában*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939.
- GYERGYAI Albert: Egy barátságos ház története. In: Bónis Ferenc szerk.: *Magyar zene-történeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére*. Bp., Zeneműkiadó, 1977, 411–425.
- HAJDU Miklós: Hivatalbeli emberek. In: *Gileád. Vallomások, elbeszélések*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 13–23.
- HATVANY Lajos: Ady s akik utána jöttek. (1938) In: *Ady. Cikkék, emlékezések, levelek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974, 754–769.
- HATVANY Lajos: *Levelei*. Válogatta és a szöveget gondozta Hatvany Lajosné és Rozsics István. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- HAUSER Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978.
- HEGEDÜS Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
- HERCZEG Ferenc: *Andor és András*. (1903) Bp., Singer és Wolfner, 1925.
- HERVAY Frigyes szerk.: *Magyar Kabaret*. Gyoma, Kner Izidor, 1910.
- HEVESI Sándor: *Egy magyar író konverziójának története (1930-as évek)*. Vigilia, 13. évf. 1948, 4. sz. 203–210.
- HIRSCHLER, Ignaz: (*Autobiographisches Fragment*). Bp., Druck von Max M. Pollak & Comp., 1891.
- HOFFMANN János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*. Szombathely, Szombathelyi Megyei Jogú Város kiadványa, 2001.
- HOLLÓS KORVIN Lajos: Az elmaradt keresztelők. In: *Óbudai búcsú. Önéletrajzi elbeszélések*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961, 29–49.
- IGNOTUS Pál: *Csipkerózsika. Budapesti és londoni emlékek*. (1947–48) Bp., Múzsák, 1989.
- JÁNOSI ENGEL Adolf: *Életemből*. (1887) Pécs, Pannónia Könyvek, 2009.
- JÁSZI Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldemen. (1953–1955) In: *Publicisztikája. Válogatás*. Szerkesztette Litván György és Varga F. János. Bp., Magvető, 1982, 542–591.
- JÁSZI Oszkár: *Válogatott levelei*. Összeállította Litván György és Varga F. János. Bp., Magvető, 1991.
- JÓKAI Mór: *A mi lengyelünk*. (1903) Bp., Akadémiai Kiadó, 1969.
- KÁNYA Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Bp., Kortárs Kiadó, 1998.
- KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1978.
- KATZ, Jacob: *With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian*. Hanover – London, University Press of New England, 1995.
- KELEN Jolán: *Eliramlik az élet...* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974.
- KERESZTURY Dezső: *Emlékezéseim. Szülőföldeim*. Bp., Argumentum Kiadó, 1993.
- KISS József: *Költményei 1868–1882*. Bp., Ráth Mór, 1882.
- KÓBOR Tamás: *Ki a ghetéből*. I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1911.
- KODOLÁNYI János: *Süllyedő világ*. I–II. Bp., Athenaeum, é. n. [1940].

- KÓHN Dávid: *Hatvan év múltán. Visszaemlékezések*. Gyula, Dobay János Könyvnyomdája, 1936.
- KOSZTOLÁNYI Dezsőné Harnos Ilona: Burokban születtem. Ifjúkori memoár. In: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Bp., Noran, 2003, 19–185.
- KOZMA Andor: *Életem. Marcali – Kaposvár – Pest-Buda – Pápa az 1860-as években*. (1917) Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001.
- KŐBÁNYAI János szerk.: „Minden hiábavalóság...” *Novellaantológia száz év zsidó prózájából (1848–1948)*. Bp., Múlt és Jövő, 1999.
- KÖRMENDI Balázs [KULCSÁR István]: *Zsidó gyónás*. (1942–1943) Bp., Interart, 1990.
- KRAUSZ Simon: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete*. (1937) Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1991.
- KRÚDY Gyula: A kedves Wohl nővérek. (1932) *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*. Bp., Gondolat, 1974, 374–380.
- KRÚDY Gyula: *Bródy Sándor vagy a nap lovagja*. (1925–1927) Bp., Noran Könyvkiadó, 2004.
- KUBÁN Endre: *Kósere Snókesz. Zsidó adomák*. Bp., Biró Albert, é. n. [1912] (A borítófedélén a cím: *Gütt Sabesz. Zsidó adomák*.)
- LÁNG József: Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 79. évf. 1975, 3. sz. 355–377.
- Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (I). Közreadja Lenkei Júlia. *Holmi*, 15. évf. 2003, 1. sz. 101–116.
- Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (III). Közreadja Lenkei Júlia. *Holmi*, 15. évf. 2003, 3. sz. 359–379.
- LESZNAI Anna: *Kezdetben volt a kert*. I–II. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
- LESZNAI Anna: *Önéletrajz*. (1959) In: *Dolgok öröme*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 7–8.
- LESZNAI Anna: *Sorsával tetováltan ön maga*. Válogatás _ naplójegyzeteiből. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztrációs anyagot összeállította Török Petra. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Hatvany Lajos Múzeum, 2010.
- LINKSZ Arthur: *Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom Magyarországon*. Bp., Magvető, 1990.
- LUKÁCS György: *Levelezése (1902–1917)*. Szerkesztette Fekete Éva és Karádi Éva. Bp., Magvető, 1981.
- LUKÁCS György: *Megélt gondolkodás*. (1971) In: *Curriculum vitae*. Bp., Magvető, 1982, 9–39.
- LUKÁCS György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Bp., Magvető, 1989.
- M. HRABOVSKY Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből*. H. n. [Bp.], Helikon, 2001.
- MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai*. I–II. Bp., Pantheon-kiadás, é. n. [1934].
- MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai (1934–1935/1940)*. H. n., Helikon, 2013.
- [MARCZALI Henrik:] Marczali Henrik. In: [NÁDAS Sándor]: *Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Bp., A Pesti Futár kiadása, 1928, 78–79.
- MARCZALI Henrik: *Hogy lettem én egyetemi tanár*. In: *Kecskeméti Vilmos szerk.: Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre*. Bp., k. n. 1928–1929, 129–130.
- MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. (1929–1931) Bp., Múlt és Jövő, 2000.
- MARCZALI Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, Aurora Kiskönyvek, 1973.
- MIKSZÁTH Kálmán: *Új Zrinyiász*. (1898) Bp., Révai Testvérek, 1910.

- MIRÁCÓ [FARAGÓ Jenő]: *Smokkék. Apró komédiák a Smokk-család életéből*. Bp., Szilágyi Béla kiadása, 1905.
- MOLNÁR Ferenc: A zsúr-apacs. In: *Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák*. Bp., Franklin-Társulat, 1911, 5–16.
- MOLNÁR Ferenc: A modern. Egy új pesti típus természetrajza. In: *Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák*. Bp., Franklin-Társulat, 1911, 34–50.
- MOLNÁR Ferenc: Disznótör a Lipótvárosban. Egy nagyszabású pesti czéczó története. In: *Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák*. Bp., Franklin-Társulat, 1911, 198–245.
- MOLNÁR Ferenc: *Dilettánsok*. (1912) In: *Ismerősök. (Feljegyzések, krónikák)*. Bp., Franklin-Társulat, 1917, 35–49.
- MOLNÁR Ferenc: *Az éhes város*. (1901) Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993.
- MUNK, Meir Ábrahám: *Életem története*. Bp. – Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2002.
- NAGY Endre: *Ki a bölcsebb? In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv*. 1905. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905, 157–163.
- NAGY Endre: *Életutam*. In: [NÁDAS Sándor]: *Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Bp., A Pesti Futár kiadása, 1928, 84.
- NAGY Endre: *Expresszionista arckép Bródy Sándorról*. In: *Hajnali beszélgetések Lukits Milossal*. Bp., Genius kiadás, é. n. [1930], 77–87.
- NAGY Endre: *A kabaré regénye*. (1935) Bp., Palatinus, 2000.
- NAGY Endre: *Párizs, 1913*. (1935) Bp., Palatinus, 2000.
- NAGY Endre: *Egy város regénye*. (1936–1937) Bp., Palatinus, 2001.
- NAGY Lajos: *A lázadó ember*. (1948) Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- NAPOLÉON: *Correspondance de _ Ire*. Publié par ordre de l'empereur Napoléon III. XIII. Paris, Henri Plon – J. Dumaine, 1863.
- NÁVAY Lajos: *Politikai jegyzetei (1910–1912)*. Közreadják: Gilicze János – Vigh Zoltán. Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1988.
- PAKOTS József: *Egy karrier története*. Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1908.
- PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos: *Álompákász. Egy dzsentrí gyermekkora*. Bp., Magvető, 1986.
- PATAI, Raphael szerk.: *The Complete Diaries of Theodor Herzl*. I–V. Trans. Harry Zohn. New York – London, The Herzl Press – Thomas Yoseloff, 1960.
- PATAI, Raphael: *Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More*. Lanham, Lexington Books, 2000.
- POPPERNE LUKÁCS Mici: *Emlékeim Bartók Béláról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről*. In: Bónis Ferenc szerk.: *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére*. Bp., Zeneműkiadó, 1977, 379–410.
- PORZÓ (ÁGAI Adolf): *Utazás Pestről – Budapestre. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1908.
- PREISICH Kornél: *Önéletrajzi jegyzeteiből*. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv*. 1983/84. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1984, 260–274.
- PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. (1880–1882) I–II. Bp., Franklin-Társulat, 1884.
- RÁKOSI Jenő: *Emlékezések*. I–III. Bp., Franklin-Társulat, é. n. [1927].
- RÓNA Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán. Békében, háborúban, forradalomban*. I–III. Bp., Szerző kiadása, 1930.
- ROTT Sándor: *A „Kis Rott”-ról*. Bp., Szerző kiadása, 1941.
- RÓZSAÁGI Antal: *Az éhező*. In: *Tollrajzok. Újabb beszélygyűjtemény*. Pest, Emich Gusztáv, 1864, 127–168.
- RÓZSAÁGI Antal: *A mit a virágok el nem árulnak*. In: *Az életből. Beszélygyűjtemény*. Arad, Nyomtatta Réthy L. és Fia, 1879, 1–34.

- SAPHIR, M. G.: Lebende Bilder aus meiner Selbst-Biographie. (1845) In: *Ausgewählte Schriften*. Achter Band. Brünn und Wien, Verlag von Fr. Karafiat, 1865, 38–45.
- SAPHIR, M. G.: Gratulations-Schreiben an meine Freundin Sara Levi zum Tode ihres einzigen 12jährigen Sohnes. In: *Neueste Schriften von _*. Nesselblätter der Zeit und des Lebens. Satyrisches. Dritter Band. München, Michael Lindauer'sche Verlagsbuchhandlung, 1832, 80–83.
- SATYR [Haáz István]: *Szégyen! Gyalázat! Népies bohózat egy felvonásban*. Gyoma, Szerző kiadása, é. n. [1912].
- SEBESTYÉN Károly: *Summa Vitae. Visszatekintés egy életre*. I–II. Bp., Athenaeum, 1927.
- SIMONYI Zsigmond levele Haynald érsekhez. Közli Timár Kálmán. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 41. évf. 1931, 3. sz., 332–333.
- STANCSICS Mihál: *Pazardi*. Kolozsváron, A' Ref. Kollégium' betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1836.
- STRASSERNÉ Chorin Daisy – BÁN D. András: *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből (1879–1964)*. Bp., Osiris, 1999.
- SZABÓ Ervin: *Levelezése*. I.: 1893–1904. Szerkesztette Litván György és Szűcs László. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- SZÉCHENYI István: *Naplói*. III.: (1826–1830). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932.
- SZÉCHENYI István: *Naplói*. IV.: (1830–1836). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1934.
- SZÉCHENYI István: *Naplói*. V.: (1836–1843). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1937.
- SZÉCHENYI István: *Napló*. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Oltványi Ambrus. Bp., Gondolat, 1978.
- SZEGFI Mór: *Fenn és alant*. I–IV. Pest, Aigner Lajos, 1871.
- SZEGFY Mór: Az elátkozott bachúr. Eredeti beszély. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököévre*. Közrebocsátja a Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet. Első évfolyam. Pest, Landerer és Heckenast, 1848, 183–204.
- SZEGFY Mór: Zsidó vagyok. Eredeti magyar dal. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököévre*. Közrebocsátja a Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet. Első évfolyam. Pest, Landerer és Heckenast, 1848, 267–269.
- SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: *Egy zsidó polgár gyermekkorára. Analitikus háttérrel*. Bp., Múlt és Jövő, é. n. [2007].
- SZENTKIRÁLYI István: *A zsidók Magyarhonban. Drámai elbeszélés*. Pest, Nyomtatott Gyurian Józsefnél, 1861.
- SZÉP Ernő: *Lila ákác*. (1919) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
- SZÉP Ernő: *Natália*. (1945 után) Bp., Noran, 2008.
- SZOMAHÁZY István: *Báró Siklós Loev. Egy pénzfejedlem pályafutása*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1909].
- SZONTAGH Jenő: *Arcképek I. Ferenc József korából*. Bp., Stephaneum Nyomda R. T., 1934.
- SZÚCS Miklós: *Naplója 1839–1849*. Sajtó alá rendezte Kilián István. Miskolc, Miskolci Városi Könyvtár – Herman Ottó Múzeum, 1981.
- TÁBORI Róbert: *Átalakulások*. Bp., A „Képes Családi Lapok” Kiadóhivatala, é. n. [1891].
- TÁBORI Róbert: *Megfagyott pezsgő*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1899].

- TARJÁN Vilmos: *Pesti éjszaka*. Bp., Szerző kiadása, 1940.
- THURY Zoltán: A rossz Gold és a jó Kapornay. In: *Az ember, aki hazaballagott. Elbeszélések*. Bp., Singer és Wolfner, 1907, 30–37.
- TOLNAI Lajos: *A báróné ténsasszony*. I–II. Bp., Révai Testvérek, 1882.
- TOLNAI Lajos: *A sötét világ*. (1894–1895) Bp., Athenaeum, 1942.
- TÖRÖK Imre: *Kedves lovagról, furcsa emberekről*. Bp., Magvető, 1980.
- UJVÁRI Péter: *Az új keresztény*. Bp., Pesti Lloyd-Társulat, 1908.
- VADNAY Károly: Az első zsidó miniszteri fogalmazó. (1896) *Irodalmi emlékek*. Bp. Franklin-Társulat, 1905, 437–443.
- VAS István: *Miért vijjog a saskeselyű?* I–II. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- VÁMBÉRY Ármin: *Vándorlásaim és élményeim Persiában*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1867.
- VAMBERY, Arminius: *His Life and Adventures written by himself*. London, T. Fisher Unwin, 1884.
- VAMBERY, Arminius: *The Story Of My Struggles. The Memoirs of _*. I–II. London, T. Fisher Unwin, 1904.
- VÁMBÉRY Ármin: *Küzdelmeim*. Bp., Franklin-Társulat, 1905.
- VÁZSONYI Vilmosné: *Az én uram*. Bp., Genius Könyvkiadó R.T., é. n. [1931].
- VEZÉR Erzsébet: A mindennapi élet története. Beszélgetés Poppné Lukács Máriával. *Kritika*, 1985, 6. sz. 25–31.
- VIOLA [Vezerle Gyula]: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszokról*. Vác, Kiadja Serédy Géza, 1878.
- WELTNER Jakab: *Milliók egy miatt. Emlékek*. Bp., Szerző kiadása, 1927.
- ZSOLT Béla: *Villámcsapás. (Schwarz András önéletrajza)*. Bp., Pantheon, é. n. [1937].

III. SZAKIRODALOM

- ALBERT, Phyllis Cohen: L'intégration et la persistance de l'ethnicité chez les Juifs de France dans la France moderne. In Pierre Birnbaum szerk.: *Histoire politique des Juifs de France. Entre universalisme et particularisme*. Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1990, 221–243.
- ALPÁR Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1901–1944*. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1979.
- B. HORVÁTH Csilla: A pécsi kereskedők szerepe a helyi polgári társas élet szervezésében. In: Tóth G. Péter szerk.: *Struktúra és városképzés. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2002, 441–451.
- BABUS Antal: Dosztojevszkij szerepe Fülep Lajos világgépének alakulásában. *Irodalomtörténet*, 30. évf. 1999, 1. sz. 30–47.
- BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pestben*. Bp., Magvető, 1989.
- BÁCSKAI Vera: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed*, 3. évf. 1995, 2. sz. 5–21.
- BAIERSDORF Kristóf: A jánosi Engel családról. Adatok és kérdőjelek. III. rész. A harmadik nemzedék, az unokák. *Pécsi Szemle*, 12. évf. 2009, 4. sz. 72–87.

- BALLABÁS Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. *Századok*, 145. évf. 2011, 5. sz. 1215–1244.
- BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia*. Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 1993.
- BÁNOS Tibor: *Nagy Endre*. Bp., Athenaeum, 2000.
- BÁNYAI Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Bp., Gondolat, 2005.
- BARTA István szerk.: *Kossuth Lajos 1848/49-ben. I.: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951. [Kossuth Lajos összes munkái XI.]
- BELIA György: Utószó. In: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 727–729.
- BELLER, Steven: *Vienna and the Jews, 1867–1938: A Cultural History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- BENDL Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Bp., Scientia Humana, 1994.
- BENEDEK Marcell: Benedek Elek. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59. évf. 1955, 1. sz. 1–23.
- BENOSCHOFKY Ilona: Bánóczi József – levelezése tükrében. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv. 1977/78*. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1978, 18–48.
- BIRNBAUM, Marianna D.: *Elek Artúr pályája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1969.
- BIRNBAUM, Pierre: *Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy*. Paris, Seuil, 2000.
- BLUMENBERG, Hans: *Säkularisierung und Selbstbehauptung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974.
- BONA Gábor: Az 1848–49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 9. évf. 1998, 1. sz. 59–87.
- BONA Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–II. Bp., Heraldika Kiadó, 2008.
- BORBÉLY Sándor: *Gellért Oszkár*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.
- BORBÍRÓ Fanni: „Csevegés, zene és egy csésze tea”. A Wohl-nővérek a pesti társaséletben. *Budapesti Negyed*, 12. évf. 2004, 4. sz. 350–376.
- BORGOS Anna: *Portrék a másíkról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Bp., Noran, 2007.
- BORONKAI Szabolcs: Német-magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux – Báró Dóczi Lajos (1845–1919). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. évf. 2001, 1–2. sz. 71–83.
- BÖLÖNY József: Klubélet a magyar fővárosban, 1827–1944. *História*, 15. évf. 1993, 2. sz. 10–12.
- BREUER, Mordechai: *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871–1918. Die Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*. Frankfurt am Main, Jüdischer Verlag bei Athenäum, 1986.
- BREUER, Mordechai: The Early Modern Period. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times. I.: Tradition and Enlightenment 1600–1780*. New York, Columbia University Press, 1996, 79–260.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Bp., Gondolat, 1985.
- BUZINKAY Géza szerk.: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élcloppokban 1860 és 1918 között*. Bp., Magvető, 1988.
- CARLBACH, Elisheva: *Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1500–1750*. New Haven – London, Yale University Press, 2001.

- CIEGER András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon 1867–1918*. Bp., Napvilág Kiadó, 2011.
- CLARK, Christopher M.: *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728–1941*. Oxford, Clarendon Press, 1995.
- CLARK, Chris: The “Christian” State and the “Jewish Citizen” in Nineteenth-Century Prussia. In: Helmut Walser Smith szerk.: *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800–1914*. Oxford – New York, Berg, 2001, 67–93.
- COHEN, Carl: The Road to Conversion. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 6. évf. 1961, 259–279.
- COHEN, Jeremy: The Mentality of the Medieval Jewish Apostate: Peter Alfonsi, Hermann of Cologne, and Pablo Christiani. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 20–47.
- COHEN, Jeremy: *Living Letters of the Law: Ideas of the Jew in Medieval Christianity*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1999.
- COHEN, Richard I.: Nostalgia and „Return to the Ghetto”: A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe. In: Jonathan Frankel – Steven J. Zipperstein szerk.: *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1992, 130–155.
- COX, Jeffrey: Towards Eliminating the Concept of Secularisation: A Progress Report. In: Callum G. Brown – Michael Snape szerk.: *Secularisation in the Christian World: Essays in Honour of Hugh McLeod*. Farnham, Ashgate, 2010, 13–26.
- CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: Wohl Janka emlékalbumba. In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1958*. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1959, 247–257.
- CSEKŐ Ernő: Pályatörédek a századfordulóról: Leopold Samu és Guttmann Irén (Lys-Noir). Adalékok a neológ zsidóság műveltségéhez. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 22. évf. 2011, 2. sz. 69–91.
- CSEER Erika: Az érdekegyesítés határai. A Védegylet alapító tagságának történeti-szociológiai vizsgálata. In: Lipták Dorottya – Ring Éva szerk.: *Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-európai perspektívák*. Bp., Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996, 196–215.
- CSIFFÁRY Gergely: Szerelmi történet a párbajozó Magyarországon. *Új Hevesi Napló*, 11. évf. 2001, 1. sz. (<http://www.agria.hu/hnaplo/2001jan/>)
- DARVAS Tibor: Az iskolai oktatás története Gyomán. In: Szabó Ferenc szerk.: *Gyomai tanulmányok*. Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 255–323.
- DEÁK, George: *The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary: The Role of the National Association of Industrialists*. Boulder, Westview Press, 1990.
- DEAK, George: The Search for an Urban Alliance: The Politics of the National Association of Hungarian Industrialists [GyOSz] before the First World War. In: Michael K. Silber szerk.: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945: Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Jerusalem, The Magnet Press – The Hebrew University, 1992, 210–224.
- DEÁKY Zita: Falusi és mezővárosi zsidó babák Magyarországon (18–19. sz.). In: Uő – Csoma Zsigmond – Vörös Éva szerk.: *... és hol a vidék zsidósága? ... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. Bp., Centrál-Európa Alapítvány, 1994, 145–156.
- DEME Anna – KÁDÁR Gábor: *Vérvadás, zsidóellenes zavargások, atrocitások és pogromok 1881–1885*. (http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=

- article&id=135:vervadak-zsidoellenes-zavargasok-atrocitasok-es-pogromok-1881-1885&catid=16:esetek)
- DEMETER Júlia: Magyar diákok Skóciában (1843–1899). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 99. évf. 1995, 1. sz. 103–113.
- DÉNES Zsófia: *Akkor a hársak épp szerettek... Legendaoszlató emlékezések és dokumentumok Ady Endre váradi életéről*. Bp., Gondolat, 1983.
- DEZSÉNYI Béla: A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 57. évf. 1953, 1–4. sz. 163–204.
- DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely András szerk.: *Magyarország története a 19. században*. Bp., Osiris, 2003, 397–459.
- DON, Jehuda – MAGOS, George: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle*, 28. évf. 1985, 3. sz. 437–469.
- DUCZYNSKA POLANYI, Ilona: „I first met Karl Polanyi in 1920...”. In: Kenneth McRobbie – Kari Polanyi Levitt szerk.: *Karl Polanyi in Vienna: The Contemporary Significance of The Great Transformation*. Montréal, Black Rose Books, 2006, 302–315.
- ELLENSON, David: The Orthodox Rabbinate and Apostasy in Nineteenth-Century Germany and Hungary. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 165–188.
- ELLENSON, David: On Conversion and Inter-marriage: The Evidence of Nineteenth-Century Hungarian Orthodox Rabbinic Writings. In: Eli Lederhendler – Jack Wertheimer szerk.: *Text and Context: Essays in Modern Jewish History and Historiography in Honor of Ismar Schorsch*. H. n. [New York], Jewish Theological Seminary, 2005, 321–346.
- ELLENSON, David and GORDIS, Daniel: *Pledges of Jewish Allegiance: Conversion, Law, and Policymaking in Nineteenth- and Twentieth-Century Orthodox Responsa*. Stanford, Stanford University Press, 2012.
- ELON, Amos: *The Pity of it All: A Portrait of German Jews*. London, Allen Lane, 2003.
- ENDELMAN, Todd M.: Introduction. In: Uő szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 1–19.
- ENDELMAN, Todd M.: The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870–1914. In: Uő szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 83–107.
- ENDELMAN, Todd M.: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Jehuda Reinharz szerk.: *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses*. Hanover – London, University Press of New England, 1987, 59–83.
- ENDELMAN, Todd M.: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656–1945*. Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press, 1990.
- ENDELMAN, Todd M.: Response. In: Shaye J. D. Cohen – Edward L. Greenstein szerk.: *The State of Jewish Studies*. Detroit, Wayne State University Press, 1990, 158–164.
- ENDELMAN, Todd M.: The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography. *Modern Judaism*, 11. évf. 1991, 2. sz. 195–209.
- ENDELMAN, Todd M.: Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France: A Response to Jonathan Helfand. *Jewish History*, 5. évf. 1991, 2. sz. 57–64.
- ENDELMAN, Todd M.: Leaving the Jewish Fold in Germany: Comments on the Papers of Elisheva Carlebach, Deborah Hertz and Alan Levenson. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 40. évf. 1995, 123–129.

- ENDELMAN, Todd M.: Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw: A Quantitative Analysis. *Jewish Social Studies*, 4. évf. 1997, 1. sz. 28–59.
- ENDELMAN, Todd M.: Memories of Jewishness: Jewish Converts and their Jewish Pasts. In: Elisheva Carlebach – John M. Efron – David N. Myers szerk.: *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*. Hanover, NH., University Press of New England – Brandeis University Press, 1998 311–329.
- ENDELMAN, Todd M.: Jewish Self-Hatred in Britain and Germany. In: Michael Brenner – Rainer Liedtke – David Rechter szerk.: *Two Nations: British and German Jews in Comparative Perspective*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999, 331–363.
- ENDELMAN, Todd M.: *The Jews of Britain, 1656 to 2000*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2002.
- ENDELMAN, Todd: Jewish Self-Identification and West European Categories of Belonging. In: Zvi Gitelman szerk.: *Religion or Ethnicity? Jewish Identities in Evolution*. New Brunswick, NJ. – London, Rutgers University Press, 2009, 104–130.
- ENGEL Alfréd: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995.
- EÖRY Gabriella: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek. *Aetas*, 25. évf. 2010, 2. sz. 101–117.
- EÖRY Gabriella: Az Országos Kaszinó és a középosztály. In: Kövér György szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., Századvég Kiadó, 2006, 321–349.
- EPERJESSY Géza: Városi kereskedők a reformkorban. In: Szabad György szerk.: *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Bp., Tankönyvkiadó, 1990. 57–100.
- F. DÓZSA Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Bp., Gondolat, 1989.
- FARKAS Zoltán: Elek Artúr emlékezete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 60. évf. 1956, 3. sz. 336–344.
- FEINER, Shmuel: *The Origins of Jewish Secularization in Eighteenth-Century Europe*. Trans. Chaya Naor. Philadelphia – Oxford, University of Pennsylvania Press, 2011.
- FEJTŐ Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Zeke Gyula közreműködésével. Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 2000.
- FENYVES Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Bp., Corvina, 2010.
- FISCHER, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, Oldenbourg Verlag, 1988.
- FISCHER, Rolf: Anti-Semitism in Hungary 1882–1932. In: Herbert A. Strauss szerk.: *Hostages of Modernization: Studies on Modern Antisemitism 1870–1933/39. II.: Austria – Hungary – Poland – Russia*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1993, 863–892.
- FOGLE, Lauren: Between Christianity and Judaism: The Identity of Converted Jews in Medieval London. *Essays in Medieval Studies*, 22. évf. 2006, 1. sz. 107–116.
- FÓNAGY Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.
- FORRAI Márta: A tehetséges Klein – Kilényi család. *Remény*, 2007. tavasz. (<http://www.remeny.org/node/130>)

- FORRÓ Katalin: Kortesnóták szerepe a dualizmus kori választási kampányokban. In: Farkas Rozália szerk.: *Studia Comitatus* 29. Néprajzi, történeti tanulmányok. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004, 125–138.
- FRANK Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985.
- FRANK Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892*. Bp., Argumentum, 2006.
- FRANK Tibor: Magyar és zsidó: A Wahrmann-életrajz kérdései. In: Uő szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892*. Bp., Argumentum, 2006, 11–37.
- FRANK Tibor: *The Social Construction of Hungarian Genius (1867–1930)*. (http://www.princeton.edu/piirs/von_neumann_event/docs/Tibor_Frank_vonNeumann_paper_final.pdf)
- FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Mór*. Tanulmány a zsidó asszimilációs törekvések kezdetéről. Bp., Minerva-Könyvtár, 1939.
- FRIESEL, Evelyar: The German-Jewish Encounter as a Historical Problem: A Reconsideration. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 41. évf. 1996, 263–275.
- FRIGYESI Judit: *Béla Bartók and the Turn-of-the-Century Budapest*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1998.
- FROJIMOVICS Kinga – KOMORÓCZY Géza – PUSZTAI Viktória – STRBIK Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I–II. Bp., Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
- FÜRST Ilona: *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa*. Bp., Pfeifer Ferdinánd-féle Könyvkereskedés, 1932.
- GAAL György: Zsidó és zsidó származású tanárok a kolozsvári egyetem tanári karában. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 11. évf. 2000, 1. sz. 89–111.
- GÁBOR Eszter: *Andrássy út*. Bp., Városháza, 2002.
- GÉMES István: *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*. Bp., Luther Kiadó, 2003.
- GERGELY András: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai tanszékének története 1867–1918*. Bp., k. n. 1976.
- GERGELY Gergely: *Tolnai Lajos pályája. Egy fejezet a magyar regény történetéből*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.
- GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.
- GERŐ András: Miért nincs a zsidóknak jussa a mennyországban? In: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 1996, 153–161.
- GERŐ András: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. Liberálisok, antiszemita és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: *A zsidó szempont*. Bp., PolgArt, 2005, 13–40.
- GILMAN, Sander L.: *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1986.
- GLATZ Ferenc: Music, Political Thinking, National Ideas: The Social and Cultural Background of the Kossuth Symphony. In: György Ránki szerk.: *Bartók and Kodály Revisited*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 69–78.
- GLUCK, Mary: *Georg Lukács and his Generation 1900–1918*. Cambridge – London, Harvard University Press, 1985.

- GLUCK, Mary: The Budapest Flâneur: Urban Modernity, Popular Culture, and the „Jewish Question” in Fin-de-Siècle Hungary. *Jewish Social Studies*, 10. évf. 2004, 3. sz. 1–22.
- GODSEY, William D. Jr.: The Nobility, Jewish Assimilation, and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era. In: *Austrian History Yearbook*. XXVII. 1996, 155–180.
- GONDA, Moshe Élijáhu: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhaltalt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága kiadása, é. n. [1966 után].
- GONDA László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Bp., Századvég Kiadó, 1992.
- GORDON, Milton M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origin*. New York, Oxford University Press, 1964.
- GRÜNWALD Fülöp: A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban. In: Szemere Samu szerk.: *Évkönyv*. 1948. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1948, 193–206.
- GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. II. Bp., Tellér KFT, 1993.
- GUNST Péter: *Marczali Henrik*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.
- GUNST Péter: A polgári társadalom kifomálódása. In: Veliky János szerk.: *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 236–261.
- GUNST Péter: Marczali Henrik (ami az emlékezésekből kimaradt). In: Marczali Henrik: *Emlékeim*. Bp., Múlt és Jövő, 2000, 317–343.
- GUNST Péter: Egy elfelejtett kortörténetíró: Marczali Henrik. In: Angi János – Barta János szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2000, 283–293.
- GYÁNI Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten. *Regio*, 6. évf. 1995, 1–2. sz. 101–113.
- GYÁNI Gábor: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ*, 9. évf. 1997, 3. sz. 266–276.
- GYÁNI Gábor: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ*, 10. évf. 1998, 1. sz. 20–27.
- GYÁNI Gábor: Budapest története 1873–1945. In: Bácskai Vera – Uő – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2000, 127–249.
- GYÁNI Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *Történelemszinkurzusok*. Bp., L'Harmattan, 2002, 119–133.
- GYÁNI Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság. A fin de siècle Budapest. *Aetas*, 19. évf. 2004, 1. sz. 131–143.
- GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Uő – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., Osiris, 2006, 187–389.
- GYÖMREI Sándor: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XII. Bp. Akadémiai Kiadó, 1957, 197–278.
- GYÖRGY József: *Dóczi Lajos*. Bp., Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1932.
- GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Bp., Osiris, 2001.
- HAJDU Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság*, 23. évf. 1980, 7. sz. 21–34.

- HAJDU Tibor: A hagyományostól a náci típusú antiszemitizmusig. In: Králl Csaba szerk.: *Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. Bp., TEDISZ, 1994, 218–223.
- HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 1999.
- HAJDU Tibor: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In: Molnár Judit szerk.: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Bp., Balassi Kiadó, 2005, 54–66.
- HALMOS Károly: Lánchy Leó (1852–1921). *Valóság*, 35. évf. 1992, 1. sz. 49–54.
- HALMOS Károly: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gyimesi Sándor szerk.: *Gazdaság – Politika – Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*. Bp., Aula Kiadó, 1992, 41–62.
- HALMOS Károly: A Hatvany-Deutsch dinasztia. In: Sebők Marcell szerk.: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Bp., HVG Könyvek, 2004, 84–97.
- HALMOS Károly: Lánchy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében. In: Sebők Marcell szerk.: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Bp., HVG Könyvek, 2004, 180–195.
- HALMOS Károly: Kornfeld Zsigmond, az emancipált „állambankár”. In: Sebők Marcell szerk.: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Bp., HVG Könyvek, 2004, 155–165.
- HALMOS Károly: *Családi kapitalizmus*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2008.
- HALPERN, Ben: Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Jehuda Reinharz szerk.: *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses*. Hanover – London, University Press of New England, 1987, 3–15.
- HAMANN, Brigitte: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship*. Trans. Thomas Thornton. New York, Oxford University Press, 1999.
- HAMBURGER, Ernest: Jews in Public Service under the German Monarchy. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 9. évf. 1964, 206–238.
- HAMBURGER, Ernest: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands. Regierungsmitglieder, Beamte und Parlamentarier in der monarchischen Zeit, 1848–1914*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1968.
- HANÁK Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1975, 341–404.
- HANÁK Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Uő főszerk.: *Magyarország története 1890–1918. I–II*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, I. 403–515.
- HANÁK Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: Uő szerk.: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Bp., Gondolat, 1984, 357–379.
- HANÁK Péter: Egy tabu-téma feloldásához. In: *Különbségek és párhuzamosságok. Németek és zsidók sorsa a nagy Duna mentén*. Bp., Friedrich Ebert Alapítvány, é. n. [1994/95], III–VI.
- HANDLER, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. Boulder, East European Monographs, 1980.
- HANDLER, Andrew: *An Early Blueprint for Zionism: Győző Istóczy's Political Antisemitism*. Boulder, East European Monographs, 1989.
- HARASZTI György: A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig. III.: A toleranciától az emancipációig. Kézirat.

- HARASZTI György: Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozgatórugói. In: *Két világ határán*. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 185–219.
- HARASZTI György: Zsidó jótékonyosság és mecenatúra a századfordulón. In: *Két világ határán*. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 239–281.
- HARSÁNYI László: *A szentesi izraelita hitközség története*. Bp., MIOK, 1970.
- HARSÁNYI László: A büdszentmihályi hitközség története. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv*. 1975/76. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1976, 140–164.
- HART, Mitchell B.: *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*. Stanford, Stanford University Press, 2000.
- HÄUSLER, Wolfgang: Politische und soziale Probleme des Vormärz in den Dichtungen Karl Beck's. In: Hubert Lengauer – Primus Heinz Kucher szerk.: *Bewegung im Reich der Immobilität. Revolutionen in der Habsburgermonarchie 1848–49. Literarisch-publizistische Auseinandersetzungen*. Wien, Böhlau Verlag, 2001, 266–298.
- HEGEDÜS Nándor: *Ady Endre Nagyváradon. Irodalmi forrástanulmány*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1956.
- HEGEDÜS Nándor: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957.
- HEIN, Robert: *Studentischer Antisemitismus in Österreich*. Wien, Österreichischer Verein für Studentengeschichte, 1984.
- HELFAND, Jonathan I.: Passports and Piety: Apostasy in Nineteenth-Century France. *Jewish History*, 3. évf. 1988, 2. sz. 59–83.
- HELFAND, Jonathan I.: Assessing Apostasy: Facts and Theories. *Jewish History*, 5. évf. 1991, 2. sz. 65–71.
- HERMANN István: *Lukács György élete*. Bp., Corvina Kiadó, 1985.
- HERTZ, Deborah: Seductive Conversion in Berlin, 1770–1809. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 48–82.
- HERTZ, Deborah: *Jewish High Society in Old Regime Berlin*. New Haven – London, Yale University Press, 1988.
- HERTZ, Deborah: The Lives, Loves, and Novels of August and Fanny Lewald, the Converted Cousins from Königsberg. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 46. évf. 2001, 95–112.
- HERTZ, Deborah: The Troubling Dialectic Between Reform and Conversion in Biedermeier Berlin. In: Rainer Liedtke – David Rechter szerk.: *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jews*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, 103–126.
- HERTZ, Deborah: *How Jews Became Germans: The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven – London, Yale University Press, 2007.
- HLBOCSÁNYI Norbert: A Kohner család vállalkozásai. In: Szvoboda Dománszky Gabriella szerk.: *Tanulmányok Budapest múltjából, XXXVII*. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2012, 43–76.
- HOLLÓ Szilvia Andrea: Egy pesti polgárleány társat választ. Részletek Szilárd Leó édesanyjának visszaemlékezéséből. In: Pető Andrea szerk.: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. H. n. [Bp.], Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, é. n. [2003], 55–77.
- HONIGMANN, Peter: Die Austritte aus dem Judentum in Wien 1868–1944. *Zeitgeschichte*, 15. évf. 1988, 11–12. sz. 452–466.

- HONIGMANN, Peter: *Die Austritte aus der Jüdischen Gemeinde Berlin 1873–1941. Statistische Auswertung und historische Interpretation*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1988.
- HONIGMANN, Peter: Jewish Conversions – A Measure of Assimilation? A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770–1941. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 34. évf. 1989, 3–39.
- HORVÁTH László: *A gyöngyösi zsidóság története*. Gyöngyös, Mátia Múzeum, 1999.
- HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Bp., Gondolat, 1961.
- HÖDL, Klaus: *Wiener Juden – jüdische Wiener. Identität, Gedächtnis und Performanz im 19. Jahrhundert*. Innsbruck, Studien Verlag, 2006.
- HÖGYE István: „Bábai mesterség” a Hegyalján (1711–1849). In: Antall József főszerk.: *Orvostörténeti Közlemények*. XXVIII. 1–3. sz. Bp., Medicina Könyvkiadó, 1982, 201–208.
- HROTKÓ Larissza: *A zsidó nők és férfiak 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten*. Doktori disszertáció. Bp., Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2012.
- HUNDERT, Gershon David szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. New Haven – London, Yale University Press, 2008.
- HYMAN, Paula E.: The Modern Jewish Family: Image and Reality. In: David Kraemer szerk.: *The Jewish Family: Metaphor and Memory*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1989, 179–193.
- HYMAN, Paula E.: The Ideological Transformation of Modern Jewish Historiography. In: Shaye J. D. Cohen – Edward L. Greenstein szerk.: *The State of Jewish Studies*. Detroit, Wayne State University Press, 1990, 143–157.
- HYMAN, Paula E.: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*. Seattle – London, University of Washington Press, 1995.
- HYMAN, Paula E.: *The Jews of Modern France*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1998.
- IGNOTUS, Paul: *Hungary*. London, Ernest Benn Limited, 1972.
- JANOS, Andrew C.: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1982.
- JERSCH-WENZEL, Stefi: Population Shifts and Occupational Structure. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. II.: *Emancipation and Acculturation 1780–1871*. New York, Columbia University Press, 1997, 50–89.
- K. NAGY Magda: *Balázs Béla világa*. Bp., Kossuth, 1973.
- KAHÁN Kálmán: Az erdélyi zsidó sajtó története. In: Moshe Carmilly-Weinberger szerk.: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve. Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*. New York, Memorial Foundation of Jewish Culture, 1970, 185–202.
- KAHN, Lothar: Moritz Gottlieb Saphir. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 20. évf. 1975, 247–257.
- KÁLMÁN Éva – KÁLMÁN Ferenc: A zsidóság elhelyezkedése Sátoraljaújhely település-szerkezetében és társadalmában a dualizmus kezdetén. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*. XVI. 2006, 253–262.
- KAPLAN, Marion: Tradition and Transition: The Acculturation, Assimilation and Integration of Jews in Imperial Germany – A Gender Analysis. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 27. évf. 1982, 3–35.
- KAPLAN, Marion A.: *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1991.

- KAPRONCZAY Károly – ifj. BOGDÁN István: Orvosdinasztiák I. A Korányi család. *Turul*, 70. évf. 1997, 1–2. sz. 1–4.
- KARÁDY, Victor: Assimilation and Schooling: National and Denominational Minorities in the Universities of Budapest around 1900. In: György Ránki – Attila Pók szerk.: *Hungary and European Civilization*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 285–319.
- KARÁDY Victor: A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdés megközelítésére. *Regio*, 2. évf. 1991, 2. sz. 3–35.
- KARÁDY Viktor: Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Lackó Miklós szerk.: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1994, 125–168.
- KARÁDY Viktor: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. In: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 11–77.
- KARÁDY Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 114–150.
- KARÁDY Viktor: A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején. In: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 196–248.
- KARÁDY Viktor: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). In: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 249–274.
- KARÁDY Viktor: „Magyar, zsidó és katolikus”. Egy kitérés jegyzőkönyv margójára. *Korunk*, 10. évf. 1999, 7. sz. 25–31.
- KARÁDY Viktor: Traumahatás és menekülés – A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után. In: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2001, 263–295.
- KARÁDY Viktor – KOZMA István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Bp., Osiris, 2002.
- KATZ, Jacob: *Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. London, Oxford University Press, 1961.
- KATZ, Jacob: Judaism and Christianity Against the Background of Modern Secularism. In: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia – New York – Jerusalem, The Jewish Publication Society, 1986, 34–48.
- KATZ, Jacob: The Influence of Religion and Society on Each Other at the Time of the Emancipation. In: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia – New York – Jerusalem, The Jewish Publication Society, 1986, 49–60.
- KATZ, Jacob: The German-Jewish Utopia of Social Emancipation. In: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia – New York – Jerusalem, The Jewish Publication Society, 1986, 61–74.
- KATZ, Jacob: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Yehuda Don – Victor Karady szerk.: *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick – London, Transaction Publishers, 1990, 13–31.
- KATZ, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Bp., MTA Judaiztikai Kutatócsoport, 1995.
- KATZ, Jacob: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközsegekből Magyarországon és Németországban*. H. n. [Bp.], Múlt és Jövő, 1999.
- KATZ, Jacob: A magyar zsidóság egyedisége. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 12. évf. 2001, 3. sz. 30–35.

- KATZ, Jacob: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Bp. – Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2005.
- KATUS, László: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Michael K. Silber: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945: Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Jerusalem, The Magnet Press – The Hebrew University, 92–105.
- KATZBURG, Nathaniel: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869. In: Randolph L. Braham szerk.: *Hungarian-Jewish Studies*. II. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1969, 1–33.
- KATZBURG, Nathaniel: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Bela Vago szerk.: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, Westview Press, 1981, 49–55.
- KATZBURG, Nathaniel: Problems of Organization within the Hungarian-Jewish Community during the Inter-War Period. In: Robert Dán szerk.: *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*. Budapest – Leiden, Akadémiai Kiadó – E. J. Brill, 1988, 261–272.
- KATZBURG, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999.
- KATZBURG, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bp., Bábel Kiadó, 2002.
- KECSKEMÉTI Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. H. n. [Bp.], Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2008.
- KERECSÉNYI Edit: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. In: Degré Alajos – Halász Imre szerk.: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1984–1985*. Zalai Gyűjtemény 21. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1985, 105–120.
- KIEVAL, Hillel J.: The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder trial in Modern Central Europe. In: Todd M. Endelman szerk.: *Comparing Jewish Societies*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 135–165.
- KISCH, Guido: *Judentaufen. Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie besonders für Berlin und Königsberg*. Berlin, Colloquium Verlag, 1973.
- KISS József: Emlékezés Korányi Frigyesre. In: Palla Á. szerk.: *Communicationes Ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 30. Bp., Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, 1964, 77–87.
- KOHLER, George Y.: German Spirit and Holy Ghost – Treitschke's Call for Conversion of German Jewry: The Debate Revisited. *Modern Judaism*, 30. évf. 2010, 2. sz. 172–195.
- KÓKAI Károly: A fiatal Lukács György és a zsidóság. *Szombat*, 12. évf. 2000, 2. sz. 20–23.
- KOMLÓS Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. I–II. Bp., Múlt és Jövő, 1997. (I.: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. [1940-es évek eleje.]; II.: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*.)
- KOMORÓCZY Géza: A magyar zsidóság kozmopolitizmusa. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 317–331.
- KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Pozsony, Kalligram, 2012.
- KONRÁD Miklós: Zsidó jótékonyosság és asszimiláció a századfordulón. *Történelmi Szemle*, 43. évf. 2001, 3–4 sz. 257–285.

- KONRÁD Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok*, 139. évf. 2005, 6. sz. 1335–1369.
- KONRÁD Miklós: Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 16. évf. 2005, 3. sz. 70–80.
- KONRÁD Miklós: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle*, 49. évf. 2007, 3. sz. 373–402.
- KONRÁD Miklós: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 16. évf. 2008, 2. sz. 351–368.
- KONRÁD, Miklós: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs*, 39. évf. 2009, 2. sz. 167–186.
- KONRÁD Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. *Századok*, 144. évf. 2010, 1. sz. 3–46.
- KONRÁD Miklós: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 54. évf. 2012, 3. sz. 441–468.
- KÓSA László: Felekezeti és nemzeti azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa. In: Papp Richárd – Szarka László szerk.: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – Kulturális emlékezet*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 391–400.
- KOVÁCS Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten. A skót misszió rövid története. In: Kósa László szerk.: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. I–II. Bp., Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, II. 895–914.
- KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
- KOVÁCS Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio*, 31. évf. 2007, 3. sz. 109–125.
- KOVÁCS Ábrahám: A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztény életében. In: Hoppál Kál Bulcsú szerk.: *Vallástudományi előadások 7–8: Előadások a vallásról*. Bp., Mozaik Digitális Nyomda, 2007, 39–51. (http://silver.drk.hu/MVT/letolt/vt7_8.pdf)
- KOVÁCS András: Az asszimilációs dilemma. *Világosság*, 29. évf. 1988, 8–9. sz. 605–612.
- KOVÁCS I. Gábor szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944*. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012.
- KOVÁCS I. Gábor: Diszkriminációtól diszkriminációig. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok kinevezése Magyarországon 1944-ig. In: Uő szerk.: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944*. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 163–174.
- KOVÁCS Sándor Iván szerk.: *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. Kiadatlan írások és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram, 2001.
- KÓBÁNYAI János szerk.: *Zsidó reformkor*. Bp., Múlt és Jövő, 2000.
- KÖVÉR György: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 62–73.

- KÖVÉR György: Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák. In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 31–46.
- KÖVÉR György: „Deutsch Ig. és fia”. In: Horváth László szerk.: *A Hatvanyak emlékezete*. Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 2003, 13–21.
- KÖVÉR György: „Wahrmann és fia”. In: Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Bp., Argumentum Kiadó, 2006, 79–90.
- KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Uő: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., Osiris, 2006, 9–186.
- KÖVÉR György: *A tiszaszilári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Bp., Osiris, 2011.
- KÖVÉR György: Bekerestelkedők. Társadalomtörténeti adalékok arról, hányféle aszimiláció lehetséges egy családban. *Kommentár*, 2012. 6. sz. 88–97.
- KUBINSZKY Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- KÚTFALVI Oszkár: *Újságpaloták*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991.
- L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931.)* Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.
- LACKÓ Mihály: *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*. Bp., Magvető, 1986.
- LACKÓ Miklós: Fülep Lajos a magyar szellemi életben. In: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Bp., Gondolat, 1988, 220–306.
- LAKATOS Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány*. Bp., Szerző kiadása, 1942.
- LANDAU, Philippe-Éfraïm: *Se convertir à Paris au XIXe siècle. Archives Juives*, N° 35. 2002, 1. sz. 27–43.
- LÁSZLÓ Anna: *Hevesi Sándor*. Bp., Gondolat, 1960.
- LÁSZLÓ, Ernő: Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735–38 to 1910. In: Randolph L. Braham szerk.: *Hungarian-Jewish Studies I*. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1966, 61–136.
- LEDERER Emma: *A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig*. H. n. [Bp.], Népszava Könyvkiadó, é. n. [1947].
- LENGYEL Dénes: *Benedek Elek*. Bp., Gondolat, 1974.
- LE RIDER, Jacques: *Le cas Otto Weininger. Racines de l'antiféminisme et de l'antisémitisme*. Paris, PUF, 1982.
- LEVENSON, Alan: The Conversionary Impulse in Fin de Siècle Germany. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 40. évf. 1995, 107–122.
- LEVENSON, Alan T.: Radical Assimilation and Radical Assimilationists in Imperial Germany. In: Marc Lee Raphael szerk.: *What is Modern about the Modern Jewish Experience?* Williamsburg, VA., The College of William and Mary, 1997, 33–49.
- LEWIN, Kurt: A zsidók közötti öngyűlölet. (1941) In: *Csoportdinamika*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975, 285–300.
- LIBERLES, Robert: Dohm's Treatise on the Jews: A Defence of the Enlightenment. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 33. évf. 1988, 29–42.
- LIEBESCHÜTZ, Hans: *Das Judentum im deutschen Geschichtsbild von Hegel bis Max Weber*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1967.
- LIPTÁK Dorottya: Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten. In: Uő – Ring Éva szerk.:

- Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-európai perspektívák*. Bp., Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996, 216–248.
- LITVÁN György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 16. évf. 1973, 8. sz. 32–42.
- LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Bp., Magvető, 1978.
- LITVÁN György: Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben. In: Fűzfa Balázs – Szabó Gábor szerk.: *A zsidókérdésről*. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989, 11–27.
- LITVÁN György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Bp., Századvég, 1993.
- LITVÁN György: Jászi Oszkár kálváriája. (A Jászi-napló sajtó alá rendezése közben.) In: Angi János – Barta János szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2000, 401–409.
- LITVÁN György: Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 308–316.
- LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Bp., Osiris, 2003.
- LITVÁN György: Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In: Molnár Judit szerk.: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Bp., Balassi Kiadó, 2005, 45–53.
- LÖWENHEIM, Avigdor: Zsidók és a párbaj. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 3. évf. 1992, 4. sz. 83–94.
- LOWENSTEIN, Steven M.: *The Berlin Jewish Community: Enlightenment, Family and Crisis, 1770–1830*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1994.
- LOWENSTEIN, Steven M.: Was Urbanization Harmful to Jewish Tradition and Identity in Germany? In: Ezra Mendelsohn szerk.: *People of the City: Jews and Urban Challenge*. Studies in Contemporary Jewry XV. New York – Oxford, Oxford University Press, 1999, 80–106.
- LOWENSTEIN, Steven M.: Jewish Inter-marriage and Conversion in Germany and Austria. *Modern Judaism*, 25. évf. 2005, 1. sz. 23–61.
- LUPOVITCH, Howard N.: *Jews at the Crossroads: Tradition and Accommodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility, 1729–1878*. Bp. – New York, Central European University Press, 2007.
- MACIEJKO, Paweł: *The Mixed Multitude: Jacob Frank and the Frankist Movement, 1755–1816*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.
- MAGNUS, Shulamit S.: Good Bad Jews: Converts, Conversion, and Boundary Redrawing in Modern Russian Jewry. Notes toward a New Category. In: Susan A. Glenn – Naomi B. Sokoloff szerk.: *Boundaries of Jewish Identity*. Seattle – London, University of Washington Press, 2010, 132–160.
- MAJOROS Judit: Egy elfeledett irodalmi emlékhely Zemplénben: Az alsókörtvélyesi kúria. *Enigma*, 14. évf. 2007, 51. sz. 25–41.
- MANEKIN, Rachel: The Lost Generation: Education and Female Conversion in Fin-de-Siècle Kraków. In: Chaeran Freeze – Paula Hyman – Antony Polonsky szerk.: *Jewish Women in Eastern Europe*. (Polin: Studies in Polish Jewry, 18.) Oxford – Portland, The Littman Library of Jewish Civilization, 2005, 189–219.
- MARJANUCZ László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988.

- MARRUS, Michael R.: *Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus*. Bruxelles, Editions Complexe, 1985.
- MARTIN, Ellen: *Die deutschen Schriften des Johannes Pfefferkorn. Zum Problem des Judenhasses und der Intoleranz in der Zeit der Vorreformation*. Göppingen, Kummerle, 1994.
- MAUTHNER Gabriella: Meg kell mondanom mindenkinek, hová tartozom. Erdélyi Lajos interjúja. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 11. évf. 2000, 3–4. sz. 236–252.
- McCAGG, William O., Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972.
- McCAGG, William O. Jr.: Hungary's „Feudalized” Bourgeoisie. *The Journal of Modern History*, 44. évf. 1972, 1. sz. 65–78.
- McCAGG, William O., Jr.: Jewish Conversion in Hungary in Modern Times. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 142–164.
- McCAGG, William O.: Austria's Jewish Nobles, 1740–1918. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 34. évf. 1989, 163–183.
- McCAGG, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Bp., Cserépfalvi, 1992.
- McLEOD, Hugh – USTORF, Werner szerk.: *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750–2000*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- MEIRING, Kerstin: *Die Christlich-Jüdische Mischehe in Deutschland 1840–1933*. Hamburg, Dölling und Galitz, 1998.
- MENDES-FLOHR, Paul – REINHARZ, Jehuda szerk.: *The Jew in the Modern World: A Documentary History*. Second Edition. New York – Oxford, Oxford University Press, 1995.
- MENDELSON, Ezra: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington, Indiana University Press, 1983.
- MÉREI Gyula – PÖLÖSKEI Ferenc: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Bp., ELTE – Eötvös Kiadó, 2003.
- MENES, A.: The Conversion Movement in Prussia During the First Half of the 19th Century. (1939) In: Koppel S. Pinson szerk.: *YIVO Annual of Jewish Social Science*. VI. New York, Yiddish Scientific Institute–YIVO, 1951, 187–205.
- MERÉNYI-METZGER Gábor: Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107. évf. 2003, 4–5. sz. 535–544.
- MÉSZÁROS Judit szerk.: *In memoriam Ferenczi Sándor*. Bp., Jászöveg Műhely Kiadó, é. n. [2000].
- MEYER, Michael A.: *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identities and European Culture in Germany, 1749–1824*. Detroit, Wayne State University Press, 1967.
- MEYER, Michael A.: Becoming German, Remaining Jewish. In: Uő szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. II.: *Emancipation and Acculturation 1780–1871*. New York, Columbia University Press, 1997, 199–250.
- MISKOLCZY Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Bp., Múlt és Jövő, 1999.
- MISKOLCZY Ambrus: Kossuth Lajos és a zsidóemancipáció kérdése. In: Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter szerk.: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szeged, Belvedere, 2003, 69–96.
- MOJNÁR GÁL Péter: Molnár Ferenc ismeretlen színdarabjai II. *Mozgó Világ*, 29. évf. 2003, 9. sz. 124–128.

- MOSSE, George L.: *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. New York, Howard Fertig, 1978.
- MOSSE, Werner E.: Problems and Limits of Assimilation: Hermann and Paul Wallich 1833–1938. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 33. évf. 1988, 43–65.
- MOSSE, W. E.: *The German-Jewish Economic Elite 1820–1935: A Socio-cultural Profile*. Oxford, Clarendon Press, 1989.
- MYERS, David N.: „The Blessing of Assimilation” Reconsidered: An Inquiry into Jewish Cultural Studies. In: Uő – William V. Rowe szerk.: *From Ghetto to Emancipation: Historical and Contemporary Reconsiderations of the Jewish Community*. Scranton, University of Scranton Press, 1997, 17–35.
- NAGY Beáta: Az elit társasélete a klubok, kaszinók keretében. In: Á. Varga László szerk.: *Rendi társadalom – Polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987, 69–76.
- NAGY Beáta: „Az asszonyoknak egy szalont kellett teremtenünk.” Nők és klubélet a századforduló Budapestjén. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta szerk.: *Nők a modernizálódó társadalomban*. Debrecen, Csokonai Kiadó, é. n. [2006], 240–253.
- NAGY Mariann: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta szerk.: *Nők a modernizálódó társadalomban*. Debrecen, Csokonai Kiadó, é. n. [2006], 205–222.
- NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.
- NAGY Sz. Péter: *Hatvány Lajos*. Bp., Balassi Kiadó, 1993.
- NAGY Sándor: Schosberger Ilona különös házassága. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla szerk.: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Bp., Századvég, 2009, 48–57.
- NÉMETH József: Hoffmann Mór. In: Horváth László szerk.: *Zalai Múzeum*. 12. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003, 255–266.
- NÉMETH László szerk.: *A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai, 1716–1849*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2002.
- NOVÁK Attila: Két világ – két nézet? Vázsonyi Vilmos és a polgári radikálisok (1910–1912). *Történelmi Szemle*, 50. évf. 2008, 3. sz. 335–357.
- NOVÁK Béla: Fővárosi kaszinók a 19. században. *Budapesti Negyed*, 12. évf. 2004, 4. sz. 90–114.
- OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Bp., Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, 1930.
- OXAAL, Ivar – WEITZMANN, Walter R.: The Jews of Pre-1914 Vienna: An Exploration of Basic Sociological Dimensions. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 30. évf. 1985, 395–432.
- Ö. KOVÁCS József: A zsidóság és környezetének konfliktusai a 18–19. században egy Duna–Tisza közti mintavétel tükrében. In: Á. Varga László szerk.: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991, 155–162.
- Ö. KOVÁCS József: Zsidók a kiskunhalasi társadalomban. In: *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok kft. – Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1996, 147–193.
- PALÁSTI Mónika: A hagyatéék. In: Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva szerk.: *...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. Bp., Centrál-Európa Alapítvány, 1994, 245–265.

- PÁLMÁNY Béla szerk.: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Bp., Magyar Országgyűlés, 2002.
- PÁLMÁNY Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848. I–II. Bp., Argumentum Kiadó – Országgyűlés Hivatala, 2011.*
- PATAI, Raphael: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit, Wayne State University Press, 1996.
- PÉTER László: Lukács György apja. In: *A szerette városa. Írások Szegedről*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 426–429.
- PIETSCH, Walter: Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben. In: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 99–108.
- PÓK Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.
- POPPEL, Stephen M.: *Zionism in Germany, 1897–1933: The Shaping of a Jewish identity*. Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1977.
- PÖLÖSKEI Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970.
- PREPUK Anikó: A területi átrétegződés vizsgálata Pest ortodox kereskedői között (1873–1895). *Magyar Történeti Tanulmányok* 21, 1988, 41–55.
- PREPUK Anikó: Miért éppen a recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: Angi János – Barta János szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2000, 263–281.
- PREPUK Anikó: Ortodox és neológ zsidók fellépése a vasárnapi munkaszünet enyhítéséért. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla szerk.: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Bp., Századvég, 2009, 239–251.
- PREPUK Anikó: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon. In: Papp Imre – Angi János – Pallai László szerk.: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2010, 311–328.
- PREPUK Anikó: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után (1867–1892). In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor szerk.: *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Bp., Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012, 45–66.
- PULZER, Peter: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria. Revised Edition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988.
- PULZER, Peter: Legal Equality and Public Life. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times. III.: Integration in Dispute 1871–1918*. New York, Columbia University Press, 1997, 153–195.
- PULZER, Peter: *Jews and the German State: The Political History of a Minority, 1848–1933*. Detroit, Wayne State University Press, 2003.
- PÜSKI Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.) *Korunk*, 19. évf. 2008, 9. sz. 82–92.
- RAGUSSIS, Michael: *Figures of Conversion: “The Jewish Question” and English National Identity*. Durham – London, Duke University Press, 1995.
- RAHDEN, Till van: *Juden und andere Breslauer. Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten, und Katholiken in einer deutschen Großstadt von 1860 bis 1925*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2000.

- RAHDEN, Till van: Inter marriages, the “New Woman”, and the Situational Ethnicity of Breslau Jews from the 1870s to the 1920s. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 46. évf. 2001, 125–150.
- RAHDEN, Till van: Treason, Fate, or Blessing: Narratives of Assimilation in the History of German-Speaking Jewry since the 1950s. In: Christhard Hoffmann szerk.: *Preserving the Legacy of German Jewry: A History of the Leo Baeck Institute, 1955–2005*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005, 349–373.
- RÁNKI György: The Development of the Hungarian Middle Class: Some East-West Comparisons. In: Jürgen Kocka – Allen Mitchell szerk.: *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Oxford – Providence, Berg, 1993, 439–455.
- REPISZKY Tamás: Ágas-bogas család. Adalékok Jászi Oszkár családtörténetéhez. In: Farkas Rozália szerk.: *Studia Comitatus* 29. *Néprajzi, történeti tanulmányok*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004, 153–232.
- REPISZKY Tamás: Emlékkép-foszlányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez. *Enigma*, 14. évf. 2007, 52. sz. 9–36.
- RICHARZ, Monika: Demographic Developments. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times. III.: Integration in Dispute 1871–1918*. New York, Columbia University Press, 1997, 7–34.
- RICHARZ, Monika: Jewish Women in the Family and Public Sphere. In: Michael A. Meyer szerk.: *German-Jewish History in Modern Times. III.: Integration in Dispute 1871–1918*. New York, Columbia University Press, 1997, 68–102.
- RICHERS, Julia: *Jüdisches Budapest. Kulturelle Topographien einer Stadtgemeinde im 19. Jahrhundert*. Köln, Böhlau Verlag, 2009.
- RIFF, Michael Anthony: Assimilation and Conversion in Bohemia: Secession from the Jewish Community in Prague 1868–1917. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 26. évf. 1981, 73–88.
- ROBERTSON, Ritchie: *The ‘Jewish Question’ in German Literature 1749–1939: Emancipation and its Discontents*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1999.
- ROBERTSON, Ritchie: Karl Beck: From Radicalism to Monarchism. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 46. évf. 2001, 81–91.
- ROBITSEK Márta: *Saphir Gottlieb Móric*. Bp., Minerva-Könyvtár, 1938.
- ROCHELSON, Meri-Jane: *The Career of Israel Zangwill: A Jew in the Public Arena*. Detroit, Wayne State University Press, 2008.
- ROJKÓ Annamária: Zsidó hitélet Újpesten 1835-től 1944-ig. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 11. évf. 2004, 2. sz. 4–8.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., Osiris, 2001.
- ROMSICS Ignác: Nemzet és állam a modern magyar történelemben. In: Pritz Pál szerk.: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 2002, 7–25.
- ROSE, Alison: *Jewish Women in Fin de Siècle Vienna*. Austin, University of Texas Press, 2008.
- ROYER, Clara: *Le royaume littéraire. Quêtes d’identité d’une génération d’écrivains juifs de l’entre-deux-guerres. Hongrie, Slovaquie, Transylvanie*. Paris, Honoré Champion Éditeur, 2011.
- ROZENBLIT, Marsha L.: *The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983.

- ROZENBLIT, Marsha L.: The Jews of Germany and Austria: A Comparative Perspective. In: Robert S. Wistrich szerk.: *Austrians and Jews in the Twentieth Century: From Franz Joseph to Waldheim*. New York, St. Martin Press, 1992, 1–18.
- ROZENBLIT, Marsha L.: Were the Jews of Austria-Hungary Modern? In: Marc Lee Raphael szerk.: *What is Modern About The Modern Jewish Experience?* Williamsburg, Va.; The College of William and Mary, 1997, 50–63.
- ROZENBLIT, Marsha L.: *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford – New York, Oxford University Press, 2001.
- RUSZOLY József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Bp., Püski, 1999.
- RÜRUP, Reinhard: German Liberalism and the Emancipation of the Jews. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 20. évf. 1975, 59–68.
- SÁNDOR Pál: Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840–1849. *Századok*, 129. évf. 1995, 2. sz. 285–334.
- SÁRKÓZI Máttyás: *Színház az egész világ. Molnár Ferenc regényes élete*. Bp., Osiris – Századvég, 1995.
- SCHEIBER Sándor: Heller Bernát élete és tudományos munkássága. In: *Folklór és tárgytörténet*. I. Bp., MIOK, 1977, 331–396.
- SCHEIBER Sándor: Goldziher Ignác. In: *Folklór és tárgytörténet*. III. Bp., MIOK, 1984, 537–565.
- SCHEIBER Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- SCHMIDT, H. D.: The Terms of Emancipation 1781–1812: The Public Debate in Germany and its Effect on the Mentality and Ideas of German Jewry. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 1. évf. 1956, 28–47.
- SCHORSCH, Ismar: *Jewish Reactions to German Anti-Semitism, 1870–1914*. New York – London, Columbia University Press & Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1972.
- SCHWEITZER Gábor: Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények. *Protestáns Szemle*, 63. évf. 1996, 1. sz. 116–136.
- SCHWEITZER Gábor: A „zsidókérdés” csapdájában. Két magyar történész, Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései. In: Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor szerk.: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Bp., Argumentum, 2009, 192–204.
- SCHWEITZER Gábor – HALÁSZ István: Peregrináció Germániában. Somló Bódog a lipcsei és a heidelbergi egyetemen (1896–1897). *Jogtudományi Közlöny*, 65. évf. 2010, 6. sz. 286–297.
- SCHWEITZER József: *A pécsi izraelita hitközség története*. Bp., A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása, 1966.
- SCULT, Mel: *Millennial Expectations and Jewish Liberties: A Study of the Efforts to Convert the Jews in Britain, Up to the Mid-Nineteenth Century*. Leiden, Brill, 1978.
- SEBŐK László: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Összeállította: H. n. [Bp.], TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, 2005.
- SILBER, Michael: The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Has-kalah and Reform in Hungary. In: Jacob Katz szerk.: *Toward Modernity: The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, Transaction Books, 1987, 107–157.

- SILBER, Michael K.: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: Jack Wertheimer szerk.: *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. New York – Jerusalem, The Jewish Theological Seminary of America, 1992, 23–84.
- SILBER, Michael K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok*, 126. évf. 1992, 1. sz. 113–141.
- SILBER, Michael K.: The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848–1852. *Jewish Social Studies*, 1. évf. 1995, 3. sz. 99–128.
- SILBER, Michael K.: Utószó. In: Meir Ávrahám Munk: *Életem története*. Bp. – Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2002, 333–352.
- SILBER, Michael K.: Hungary Before 1918. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. New Haven & London: Yale University Press, 2008, I. 770–782.
- SIKLÓSSY László: A polgári erkölcs. (1923) In: *A régi Budapest erkölce*. Bp., Osiris, 2002.
- SIMON Róbert: *Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudásról*. Bp., Osiris, 2000.
- SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, é. n. [1996].
- SIPOS András: *Dokumentumok Újpest történetéhez 1840–1949*. Bp., Újpest Önkormányzata, 2001.
- SKOLNIK, Fred: *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*. I–XXII. Detroit, Thomson Gale, 2007.
- SMITH, Robert Michael: The London Jews' Society and Patterns of Jewish Conversion in England, 1801–1859. *Jewish Social Studies*, 43. évf. 1981, 3–4. sz. 275–290.
- SOMOGYI Éva: Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Bárd Dóczy Lajos. In: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Bp., L'Harmattan, 2006, 120–136.
- SORKIN, David: *The Transformation of German Jewry, 1780–1840*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1987.
- SÓS Endre: *A nagyvárósi írói*. Bp., Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é. n. [1947].
- SÓTÉR István szerk.: *A magyar irodalom története*. IV.: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965.
- SPIRA György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Bp., Enciklopédia Kiadó, 1998.
- STAMPFER, Shaul: What Did “Knowing Hebrew” Mean in Eastern Europe? In: Lewis Glinert szerk.: *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*. Oxford – New York, Oxford University Press, 1993, 129–140.
- STANISLAWSKI, Michael: Jewish Apostasy in Russia: A Tentative Typology. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York – London, Holmes & Meier, 1987, 189–205.
- STAUDACHER, Anna L.: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*. I–II. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002.
- STERN, Fritz: *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire*. New York, Alfred A. Knopf, 1977.
- STOURZH, Gerald: An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna. In: *From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America*. Chicago – London, University of Chicago Press, 2007, 224–247.

- SZABÓ Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle*, 20. évf. 1977, 2. sz. 169–208.
- SZABÓ Dániel: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. *Századok*, 112. évf. 1978, 4. sz. 730–756.
- SZABÓ Dániel: A Néppárt 1895–1914. Kandidátusi értekezés. Bp., 1983.
- SZABÓ Dániel: Korteszadatok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma). In: Somogyi Éva szerk.: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1991, 229–241.
- SZABÓ Dániel: Századfordulós azonosulásformák. Állam-, hivatalnok- vagy politikai identitás. *Valóság*, 34. évf. 1991, 11. sz. 23–31.
- SZABÓ Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. *Történelmi Szemle*, 34. évf. 1992, 3–4. sz. 199–230.
- SZABÓ Dániel: A botrányhős Verhovay. In: Gerő András szerk.: *Skandallum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. H. n., T-Twins Kiadó, 1993, 55–75.
- SZABÓ Dániel: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Gyáni Gábor szerk.: *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Bp., Városháza, 1998, 31–59.
- SZABÓ Miklós: Középosztály és új konzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. In: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Bp., Medvetánc, 1989, 177–190.
- SZABÓ Miklós: Nemesi és polgári liberalizmus. In: Lackó Miklós szerk.: *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2001, 113–164.
- SZABÓ Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2003.
- SZALAI Anna szerk.: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Bp., Osiris, 2002.
- SZALAI Anna: Bevezető. In: Uő szerk.: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Bp., Osiris, 2002, 7–97.
- SZÉCHENYI Ágnes: Műstoppoló és mecénás. Sárközi Márta (1907–1966). In: Uő szerk.: *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyve*. Bp., Magvető, 2004, 11–74.
- SZÉCHENYI Ágnes: Vészi József, a műhelyteremtő és dinasztiaalapító (1858–1940). *Budapesti Negyed*, 16. évf. 2008, 2. sz. 243–271.
- SZÖGI László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2001.
- SZÖGI László: *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása. I. 1526–1867*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2004.
- TAKÁCS Istvánné: *A dombóvári zsidóság története*. Dombóvár, Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, 2007.
- TAKÁCS Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében*. Bp., L'Harmattan, 2008.
- TAKÁTS Sándor: A Kör és a Gyűlde. In: *Hangok a múltból*. Bp., Athenaeum, é. n. [1930], 251–267.
- TAL, Uriel: *Christians and Jews in Germany: Religion, Politics, and Ideology in the Second Reich, 1870–1914*. Ithaca – London, Cornell University Press, 1975.
- TÉGLÁS János: „A nagyvilág fáradt zarándoka.” Baumgarten Ferenc élete. *Kortárs*, 51. évf. 2007, 2. sz. (<http://www.kortaronline.hu/0702/teglas.htm>)
- TORONYI Zsuzsanna: A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa eljárásainak társadalmi pozíciói alapján. In: Gábor György – Hajnal Piroska – Schweitzer Gábor

- szerk.: *Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. H. n., Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2001, 81–114.
- TÓTH Árpád: Asszimilációs utak a késő-rendi társadalomban. A zsidóság szerepválalásáról a reformkori pesti egyesületekben. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc szerk.: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Bp., Hermész Kör – Osiris, 2003, 156–185.
- TÓTH Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Bp., L'Harmattan, 2005.
- TÓTH László: Kossuth Lajos egy 48-as honvéd-írójáról. *Délsziget*, 2. évf. 1947, 1. sz. 33–35.
- TÓTH-BARBALICS Veronika: Vigyázó, Harkányi, Zeleníski és társaik – 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In: Gergely Jenő főszerk.: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Tanulmányok*. Bp., ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2010, 67–83.
- TÓTH-BARBALICS Veronika: A „korona védpajzsa” vagy „észarisztokrácia”? A magyar főrendiház élethosszigan kinevezett tagjai. *Századok*, 145. évf. 2011, 3. sz. 723–752.
- TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok. (A Galilei Kör története.)* Bp., Gondolat, 1960.
- TÖRÖK Petra: „Gránit a siratófalban, ütem magyar ajkú dalban”. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 12. évf. 2001, 1. sz. 59–73.
- TÖRÖK Petra: „Mindenképpen úgy érzem, ez lenne a fő könyv”. Lesznai Anna naplójegyzeteiről. In: *Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztrációs anyagot összeállította Török Petra. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Hatvany Lajos Múzeum, 2010, 6–60.
- TÖRÖK Zsuzsa: A Wohl nővérek keresztvíz alatt. Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete. *Századvég*, 2013. 2. sz. 41–58.
- VAJDA Sándor: *Budapest tegnap*. Bp., Gondolat, 1989.
- VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984.
- VARGA László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság*, 26. évf. 1983, 3. sz. 75–88.
- VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: Uő szerk.: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon – Siker és válság*. Bp., Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005, 11–30.
- A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Bp., Gondolat, 1980.
- VÉRTESY Jenő: *A magyar romantikus dráma (1837–1850)*. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1913.
- VEZÉR Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- VEZÉR Erzsébet: A Polányi család. In: Lenkei Júlia szerk.: *Írástudó nemzedék. A Polányi család története dokumentumokban*. Összeállította Vezér Erzsébet. Bp., MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archivum, 1986, 5–25.
- VITAL, David: *A People Apart: A Political History of the Jews in Europe 1789–1939*. Oxford – New York, Oxford University Press, 1999.
- VOLKOV, Shulamit: *Jews and Judaism in the Age of Emancipation: Unity and Variety*. In: Wolfgang Beck szerk.: *The Jews in European History: Seven Lectures*. Cincinnati – New York, Hebrew Union College Press – Leo Beack Institute, 1994, 73–92.

- VÖRÖS Károly: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In: Uő szerk.: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 117–320. [Budapest története IV.]
- VÖRÖS Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
- VÖRÖS Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. *Kortárs*, 30. évf. 1986, 12. sz. 100–117.
- VÖRÖS Károly: Wahrmann Mór: egy zsidó politikus a dualizmus korában. In: Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Bp., Argumentum Kiadó, 2006, 71–78.
- WAKTOR Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic Itur ad Astra*, 9. évf. 1995, 1–2. sz. 43–92.
- WAKTOR Andrea: A Ballagi család három nemzedéke. In: Kósa László szerk.: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. I–II. Bp., Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. 709–720.
- WELKER Árpád: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In: Kósa László szerk.: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. I–II. Bp., Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. 147–171.
- WELKER Árpád: Wahrmann a magyar országgyűlésben. In: Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Bp., Argumentum Kiadó, 2006, 111–170.
- WELKER Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. *Korall*, 8. évf. 2007. május, 94–109.
- WISTRICH, Robert S.: The Modernization of Viennese Jewry: The Impact of German Culture in a Multi-Ethnic State. In: Jacob Katz szerk.: *Toward Modernity: The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, Transaction Books, 1987, 43–70.
- WISTRICH, Robert S.: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford, Oxford University Press, 1989.
- WISTRICH, Robert S.: Dilemmas of Assimilation in Central Europe. In: *Between Redemption and Perdition: Modern Antisemitism and Jewish Identity*. London – New York, Routledge, 1990, 86–101.
- WORTHING, Robert and Jurgen: *The Weisz Family of Budapest: Franz Bernard Weisz 1800–1888, Johann Weisz 1816–1900, Bela Weisz Földes 1848–1945*. Hackettstown, N.J., Szerzők kiadása, 1999.
- YERUSHALMI, Yosef Hayim: Assimilation and Racial Anti-Semitism: The Iberian and the German Models. *The Leo Baeck Memorial Lecture*, no. 26. New York, Leo Baeck Institute, 1982.
- ZEITLIN, S.: Mumar and Meshumad. *Jewish Quarterly Review*, 54. évf. 1963, 84–86.
- ZEKE Gyula: Urbanisation et migration des juifs de Hongrie au XIXe et XXe siècles. *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 1988, 2. sz. 99–106.
- ZEKE Gyula: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. 126–144.
- ZEKE Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. 145–161.

- ZEKE Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. 162–183.
- ZEKE Gyula: Statisztikai mellékletek. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk.: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. 185–199.
- ZEKE Gyula: Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között. In: Schweitzer József – Hajnal Piroška – Kende Frigyes szerk.: *Évkönyv. 1992–1995*. Bp., Országos Rabbiképző Intézet, 1995, 241–261.
- A zsidókérdés Magyarországon. *A Huszadik Század körkérdése*. In: Hanák Péter szerk.: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Bp., Gondolat, 1984, 13–115.
- A zsidókérdés Magyarországon. In: Simon Róbert szerk.: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Bp., ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985, 341–365.
- ZSOLDOS Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. (1948) Bp., Múlt és Jövő, 1998.
- ZSOLDOS Jenő: Két elfelejtett Mikszáth-karcolat. A pályakezdő Mikszáth Kálmán zsidószemlélete. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv. 1970*. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1970, 166–206.

KÉPJEGYZÉK

- Saphir Móric Gottlieb.** Eduard Kaiser litográfiája, 1850 körül. Eredetije: Albertina (Wien). Forrás: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Moritz_Gottlieb_Saphir_Kaiser_Litho.JPG?uselang=de (2014. 11. 12.)
- Bloch Móric/Ballagi Mór.** Simonyi Antal felvétele, Pest, 1860–1861 körül. (PIM, F.4837.)
- Kunewalder Jónás.** Eredetije: MILEV. Forrás: <http://milev2.2kal.hu/items/show/27313> (2014. 11. 05.)
- Ullmann Mózes/Mór János.** Barabás Miklós olajfestménye, 1857. Eredetije magángyűjteményben. Forrás: http://www.npg.hu/images/jcollection/szitnyi_ulmann_mrutz.jpg (2014. 11. 13.)
- Wodianer Sámuel.** Angerer és Göschl (?) felvétele nyomán készült reprodukció, 1850. (FSZEK Budapest Gyűjtemény, képazonosító: AN500157.)
- Wodianer Mór.** Karl von Stur litográfiája. Forrás: *Berühmte Männer und Frauen. Ein illustrierter [sic!] Protest gegen den Antisemitismus.* Hrsg. von C. S. Grünfeld, I. Ser. IX: Blatt. Wien, 1886.
- Falk Miksa.** Grimm Rezső litográfiája. (PIM, 70.24.1.)
- Helfy Ignác.** Giulio Rossi felvétele. (PIM, F.7665.)
- Szegfi/Szegfy Mór.** Simonyi Antal felvétele. Pest. (OSZK Kézirattár, Arckép 935/2.)
- Vámbéry Armin.** Lengyel Sámuel felvétele, Balatonfüred, 1865. (PIM, F.7736.)
- Jónás János.** Forrás: *Vasárnapi Újság*, 58. (1911) 3. 46.
- Simonyi Zsigmond.** Borsos József felvétele. Eredetije: MILEV. Forrás: <http://milev2.2kal.hu/items/show/27625> (2014. 11. 12.)
- Pólya Jakab.** Erdélyi Mór felvétele. (MTA KIK Kézirattára, MS 315/108.)
- Angyal Dávid.** Forrás: *Vasárnapi Újság*, 42. (1895) 36. 585.
- Fischer Mária.** Forrás: <http://www.benedekelek.ro/galeria.php> (2014. 11. 13.)
- Szászy-Schwarz Gusztáv.** Forrás: <http://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/konyvek/szerzoi-eletrajzok/item/321-szaszy-schwarz-gusztav> (2014. 11. 12.)
- Nagy Endre.** B. O. felvétele. Budapest. (PIM, F.1122.)
- Schöppflin Aladárné. Lányi Sarolta és **Fenyő Miksa.** (PIM, F.2489.)
- Somló Bodog.** Forrás: http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/ing_4-466b.jpg (2014. 11. 12.)
- Szabó Ervin.** (PIM, F.2205.)
- Balázs Béla, Hamvassy Anna és Lukács György.** Hajós Edit felvétele, 1915–1916 körül. (PIM, F.11063.)
- A Gyermekvédő Liga elnöke és igazgatója: gróf Edelsheim-Gyulay Lipót és **dr. Karsai Sándor.** Forrás: *Vasárnapi Újság*, 56. (1909) 15. 299.

KÉPJEGYZÉK

- Moscovitz Iván.** Forrás: <http://www.geni.com/people/Iv%C3%A1n-Moscovitz-1875-1916/6000000013886460144> (2014. 11. 12.)
- Dóczi/Dóczy Lajos.** Forrás: *Vasárnapi Újság*, 44. (1897) 13. 196.
- Dénes Zsófia.** Feiks Jenő festménye, 1912. (PIM, 87.57.1.)
- Schlesinger/Harmos Ilona.** 1920 körül. (PIM F.15628.)
- Molnár Antal.** (A Zeneakadémia Könyvtára.)
- Hevesi Sándor.** 1911. Eredetije: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet. Forrás: *Magyar színháztörténet II. 1873–1920.* Főszerk. Székely György. Budapest, 2001.
- Erdős Renée.** Raab Lajos felvétele. Győr, 1899 körül. (PIM, F.3159.)
- Lesznai Anna.** Körtevényes, 1920-as évek. (PIM, F.2009.149.1.)
- Balázs Béla.** 1915 körül. (PIM, F.6982.)
- Tolnai/Tolnay Károly.** 1978. (PIM, F.9722.) (Részlet.)
- Hatvany Lajos.** (PIM, F.14840.)
- Lévay Henrik.** Forrás: *Vasárnapi Újság* 44. (1897) 18. 285.
- Wahrmann Mór.** Forrás: *Vasárnapi Újság* 39. (1892) 49. 1.
- Ballagi Aladár.** (MNM Történeti Fényképtár, ltsz. 719-1933.)
- Landauer Béla.** Forrás: Landauer Béla: *Népek csatája. A Nagy Háború húsz hónapos históriája.* Budapest, 1916.
- Jászi Oszkár.** 1910. (PIM, F.4300.)

Rövidítések:

- FSZEK Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
MILEV Magyar Zsidó Levéltár
MNM Magyar Nemzeti Múzeum
MTA KIK Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
OSZK Országos Széchényi Könyvtár
PIM Petőfi Irodalmi Múzeum

NÉVMUTATÓ

A

Abdul-Hamid, II. 554
 Abraham, Moritz 123
 Ábrányi Kornél, ifj. 81, 146, 516
 Acsády Ignác 113, 147, 237, 248, 480
 Adelsberg Zsigmond 255
 Adler Illés 496, 564, 573
 Adler József 291
 Ady Endre 162, 238, 413, 415, 421, 444–445, 447, 455, 458, 534–535
 Ágai Adolf 39, 70, 147, 319, 409, 490, 546, 558, 568–569
 Ágoston Péter 96–97, 111
 Alapi Béla 409–410
 Albert, Phyllis Cohen 10
 Alexander Bernát 22, 66, 75, 112, 127–129, 136, 243, 320, 362–365, 524, 579
 Alexander, Franz 579
 Alfonsi, Peter 520
 Alpár Ágnes 261, 508
 Altschul Ilona 421
 Altschul Lajos 421
 Ambrus Zoltán 491, 517
 Andrássy Gyula, id. 85–86, 106, 112, 167, 412, 416–418, 550
 Andrássy Gyula, ifj. 413, 415, 500
 Andrássy Katalin 164
 Andrássy Maricza 162
 Andreánszky Gábor 211
 Angi János 35, 114, 218, 534
 Angyal Dávid 14, 87–89, 115–116, 276–279, 343–344, 378–382, 487, 583
 Angyal Paula 381
 Anka János 236
 Antal Dániel 174–175
 Antall József 186
 Antal Sándor 174
 Apponyi Albert 82, 87, 130–132, 158, 413, 500, 527

Apponyi Rudolf 494
 Aradi Viktor 532
 Arányi Gusztáv 201
 Arányi Kálmán 201
 Arányi Lajos 91, 560–562
 Arany János 112, 503–504
 Asbóth János 215, 362
 Asztalos György 382
 Atzél Béla 169, 170, 410, 466
 Atzél Zsófia 511
 Augusztia főhercegasszony 430
 Auspitz Ármin 41
 Á. Varga László 28, 166

B

Babits Mihály 160, 445
 Bacher Vilmos 47, 62, 114, 210, 480
 Back Bernát 281
 Bácskai Vera 13, 167, 173, 206, 255, 333–341, 361, 500, 511, 562
 Baierdorf Kristóf 266
 Bajkor Béla 577
 Bak Ignác 34, 38
 Bak Izráel 43
 Bakonyi Ferenc 136
 Balassa József 148
 Balázs Béla 13, 17, 150, 272, 285, 310, 404, 440–447, 451, 487–488, 570 (Lásd még Bauer Herbert)
 Balla Árpád 189
 Ballabás Dániel 264, 512
 Ballagi Aladár 322, 324–325, 360, 523–526, 544–545, 578
 Ballagi Ernő 50
 Ballagi Géza 499–500, 523
 Ballagi Károly 539–540, 557, 558 (Lásd még Bloch Károly)
 Ballagi Mór 13, 255, 321–322, 324–326, 354, 492, 494, 499–500, 502, 523–526,

- 539, 542–545, 553, 558, 578 (Lásd még Bloch Mór)
 Balogh Margit 187, 278
 Balthazar Dezső 97
 Bán D. András 267
 Bánffy Dezső 76–77, 88, 159, 277–279, 474, 532, 558
 Bánffy Györgyné 151
 Bangha Béla 103, 241
 Banneville, Gaston Morin de 509
 Banneville, Guillaume Morin de 509
 Bánóczi József 18, 22, 35, 38, 47, 49, 62, 66, 73, 112, 118–119, 126–127, 131, 186, 210, 226, 238, 248, 306, 363–365, 384, 395, 409, 480, 565, 580, 587
 Bánóczi László 409
 Bánóczi Margit 580
 Bános Tibor 393
 Bányai Viktória 34
 Barabás Györgyi 247
 Barcza József 291
 Bárczy István 133
 Bárdos Pál 292
 Bárdos Zsigmond 290
 Barkóczy Sándor 130–133, 135, 161, 236
 Barna Izidor 291
 Barna Jónás 57, 312
 Barnay Ignác 156
 Baross Károly 468
 Barta István 327, 329
 Barta János 36, 114, 218, 534
 Bartal Antal 88
 Bartha Miklós 76, 155–156
 Bartók Béla 171, 406, 443
 Bartos János 528
 Basch Szeréna 469
 Báttaszéki Lajos 151, 179, 297
 Batthyány István 384
 Batthyány Lajos 339
 Bauer Ervin 440, 570
 Bauer Herbert 285, 440, 442, 445 (Lásd még Balázs Béla)
 Bauer Hilda 150, 440–441, 443, 471
 Bauer Leonora 46
 Bauer Simon 440–441
 Baumgarten Artúr 430
 Baumgarten Emília 430
 Baumgarten Erzsébet 431
 Baumgarten Ferenc 429–431
 Baumgarten Ignác 431
 Baumgarten Izrael 430
 Baumgarten Leó 430
 Baumgarten Sándor Dénes 431
 Beck Károly 13, 256, 317–318, 487, 520
 Beck/Beke Manó 364
 Beck Miksa 265, 267
 Beck Nándor 265
 Beck Sarolta 267
 Beck, Willi 318
 Beck, Wolfgang 24
 Bedő Mór 445
 Beethoven, Ludwig van 429
 Beksics Gusztáv 61, 78
 Belia György 454
 Beller, Steven 12
 Ben Eliezer 315
 Benda Gyula 154
 Bendl Júlia 405, 409, 580
 Benedek Elek 75, 99, 128, 221, 385–386, 407, 586
 Benedek János 535
 Benedek Marcell 54–55, 131–132, 386, 406, 408
 Benet Mordechai 538
 Beniczky Ferenc 410
 Benoschofsky Ilona 66
 Bentwich, Margery 228
 Beöthy Andor 163
 Beöthy Ödön 80
 Beöthy Zsolt 128, 158, 552
 Bérczy Károly 463
 Berecz Antal 120
 Berend Pál 557
 Berényi Sándor 40, 200
 Beretvás Endre 475
 Berger Fanni 189
 Bergl József 328, 331
 Berliner Mária 87
 Bermann Adolf 64 (Lásd még Kóbor Tamás)
 Bernstein Béla 32, 49, 51, 97, 209–210, 328–331, 337, 342
 Bernstein Fülöp 318
 Bernstein Salamon 318
 Berzeviczy Albert 70, 128
 Bethlen Margit 151
 Beust, Friedrich Ferdinand von 156

- B. Horváth Csilla 155
 Biedermann Alexandrina 510
 Biedermann Anna 510
 Biedermann Gusztáv 361, 509–510
 Biedermann Leontine 509
 Biedermann Mihály Lázár 361
 Biedermann Olga 510
 Biedermann Ottó 262
 Biedermann Róbert Simon 509
 Biedermann Rudolf/Rezső 262, 264–265, 510
 Biedermann Sarolta 361–362, 510
 Biedermann Simon 255, 361, 486, 509
 Bihari Sándor 387
 Birányi Ákos 329–330
 Birnbaum, Marianna D. 388
 Birnbaum, Pierre 10, 137
 Biró Lajos 148, 151, 163, 261–262, 469–470, 539, 569
 Biró Zsuzsanna Hanna 212
 Bismarck, Otto von 510
 Bisztray Gyula 92–93
 Bittó Zsigmondné 287
 Blaskovich Melánia 153, 461, 513
 Blau Gizella 53
 Blau Lajos 7, 40, 49, 97, 245–246, 315
 Bleichröder, Elsa von 510
 Bleichröder, Gerson 510
 Bleuer Samu 565
 Bloch Károly 255, 322 (Lásd még Ballagi Károly)
 Bloch Mór 13, 75, 217–219, 255–256, 271, 319, 321–326, 342, 487, 491, 543, 557 (Lásd még Ballagi Mór)
 Blumenberg, Hans 24
 Blücher József 80
 Bodnár Zsigmond 125
 Bogdán István, ifj. 496
 Bogdanovich György 61
 Bogdányi Mór 481
 Bojthor Endre 502
 Bolza Anna 509
 Bona Gábor 154, 256–257, 342–343, 499, 501
 Boncz Ödön 130
 Bónis Ferenc 405–406
 Bónis Malvin 513
 Bónis Mária 513
 Bónis Sámuel 513
 Bonitz Ferenc 235, 236
 Bonyhády Perczel István 87, 152, 158, 260, 384, 545, 580
 Borbély Sándor 389
 Borbíró Fanni 504
 Borgos Anna 424–425
 Bornemisza Lipót 471, 486
 Bornemisza Pál 383, 579
 Boronkai Szabolcs 416
 Boros Géza 239
 Boros Ignác 291
 Boscovitz/Boskovitz Amália 167, 412
 Boscovitz/Boskovitz Löbl József 167, 256, 561
 Boskovitz Emánuel 256
 Boskovitz Jakab 256
 Bölöni György 292
 Bölöny József 169
 Börne, Ludwig 315–316, 378, 427
 Brachfeld Manó 222
 Brafman, Jakov/Jacob 521
 Braham, Randolph L. 8, 36
 Brámer Frigyes 54, 239
 Brenner, Michael 240
 Breuer Jakab 289
 Breuer, Mordechai 229, 254
 Brill Cheila/Charlotte 314
 Bródy Adél 538
 Bródy István 461
 Bródy Miksa 56, 70, 147, 151, 491, 517
 Brody Samu 57
 Bródy Sándor 50–51, 67, 147–148, 165, 199–200, 251, 436, 477–478, 484, 507, 518, 568, 585
 Bródy Zsigmond 551
 Brown, Callum G. 25
 Brunswick Teréz 503–504
 Brusselle-Schaubeck, Felix von 510
 Brutsy Gyula 142
 Brüll Adél 162, 471
 Brüll Armin 385
 Brüll Erzsébet/Lili/Lily 414, 471–472, 486
 Brüll (Hajós) Alfréd 381
 Brüll Henrik 381
 Brüll Ignác 414, 471
 Brüll Miksa 111, 168
 Brüll Mór 111 (Lásd még Domony Mór)
 Brüll Teréz 385

Bucsay Mihály 354
 Buday Dezső 97
 Buday-Goldberger Leó 574
 Burow, Ida 359
 Busbach Péter 155, 562
 Buzinkay Géza 490
 Buzogány Áron 120
 Büchler Sándor 28, 33, 73, 186, 205, 255, 328, 331
 Büchler Zsigmond 57, 314
 Büdinger, Max 123

C

Carlebach, Elisheva 8, 70, 314, 488, 559
 Carlyle, Gavin 217–218, 257, 312–313, 315, 562
 Carmilly-Weinberger, Moche 67, 248
 Chorin Ferenc, id. 17, 263, 266, 502, 571
 Chorin Ferenc, ifj. 267
 Chorin Ilona 266, 571
 Chorin Irén 266, 571
 Chorin Margit 266, 571
 Chrambach Frigyes Mayer 267
 Christiani, Pablo 520
 Cieger András 420, 464, 523
 Clair Vilmos 485
 Clark, Chris/Christopher M. 12, 137
 Cohen, Carl 11, 70
 Cohen, Israel 225
 Cohen, Jeremy 520
 Cohen, Richard I. 65
 Cohen, Shaye J. D. 10
 Cologne, Hermann of 520
 Concha Győző 88, 94, 95, 97, 163
 Concilia Emil 501, 542
 Copia Sullam, Sara 221
 Cox, Jeffrey 24
 Czako Zsigmond 489–490
 Czigány Dezső 292, 297
 Czigány Lóránt 87
 Cziklay Aladár 434–435
 Czirák János 509
 Czirbusz Géza 164

Cs

Csagatai Izsák 494
 Csáky Albin 120–122, 125, 178, 184, 190–192, 195, 509

Csáky Mária Iphigénia 509
 Csáky-Pallavicini Zsigmond 105
 Csányi Ágoston 467
 Csányi Regina/Rinka/Renée 466–467 (Lásd még Hatvany-Deutsch Károlyné)
 Csapodiné Gárdonyi Klára 504
 Császtvay Tünde 116
 Csekő Ernő 175
 Csemegi Ignác 501
 Csemegi Károly 271, 501–502
 Csengery Lóránt 287
 Cser Erika 340
 Csergő Hugó 148, 239
 Csernátony Lajos 212, 363, 433
 Csetényi Imre 106, 155, 217, 219–220, 345, 348
 Csiffáry Gergely 384
 Csiky Gergely 146, 418, 517
 Csoma Zsigmond 33, 186
 Csoór Gáspár 531
 Csukási Fülöp 312, 546

D

Dán, Robert 226
 Dancs Miklós 291
 Dániel Tibor 510
 Dániel Tiborné 510–511
 Danielik József 348
 Dante, Alighieri 454
 Darvai Móric 374–375, 382
 Darvas Ede 190
 Darvas Éva 190
 Darvas Julcsa 190
 Darvas Tibor 538
 Dassl-Rosenberg, Paula 420, 550
 Daudet, Alphonse 93
 Deák Ferenc 324, 482, 502
 Deák, George 399
 Deáky Zita 33, 186
 Décsi Alfréd 289
 Décsi Imre 538
 Degré Alajos 155
 Delitzsch Ferenc 526
 Deme Anna 139
 Demény János 427–428
 Demeter Júlia 312
 Dénes Zsigmond 422
 Dénes Zsófia 162, 272, 289, 421–424, 487

Derestye GY. M. 465
 Dessewffy Arisztid, ifj. 165, 290
 Dessewffy Emil 352
 Deutsch Adolf 230
 Deutsch Antal 557, 562
 Deutsch Áron Dávid 358
 Deutsch Bernát 268, 454, 464–465, 471–472
 Deutsch Emma 453
 Deutsch György 289
 Deutsch Hermann 142
 Deutsch Hermína 412
 Deutsch Ignác 454, 464
 Deutsch Janka 268
 Deutsch Johanna 376
 Deutsch József 151, 412, 454
 Deutsch Lajos 452 (Lásd még Hatvany-Deutsch Lajos)
 Deutsch Magdolna 385
 Deutsch Mihály 286
 Deutsch Sándor 454
 Deuts Lehel 28
 Dezsényi Béla 327
 Diamant Johanna 376
 Dickens, Charles 403
 Dienes Márton 269
 Diner-Dénes József 17, 272
 Diósy Márton 346, 543
 Dirsztay Andor 264
 Dirsztay Béla 264–265
 Dirsztay Gedeon 264
 Dirsztay László 265
 Disraeli, Benjamin 516, 563
 Dittrichstein Ilka 260
 Dobszay Tamás 149, 163
 Dóczy/Dóczy Lajos 14, 85–86, 89, 265, 415–420, 542, 550–553, 558 (Lásd még Dux Baruch)
 Dohm, Christian Wilhelm 83
 Doktor János 292
 Dolányi (Kovács) Alajos 281 (Lásd még Kovács Alajos)
 Domony Miksa 268
 Domony Móric 111, 263, 267 (Lásd még Brüll Móric)
 Domony Ödön 263, 268
 Don, Jehuda/Yehuda 14, 107, 227
 Donin, Nicholas 520

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 451
 Dov Noy 559
 Dóri Zsigmond 65
 Dreyfus, Albert 539
 Druyanov, Avraham Alter 70
 Dux Baruch 416–417 (Lásd még Dóczy/Dóczy Lajos)
 Dux, Ludwig 416
 Dux Móric 416
 Dúzs Sándor 322

E, É

Éber Ábrahám 125
 Eduárd, VII. 161
 Edvi Illés Károly 502
 Efron, John M. 8
 Egressy Gábor 489
 Egyedi Arthur 169
 Egyedi Lajos 298
 Ehrenfeld Antal 152
 Ehrenfeld Ilka 152
 Ehrental Regina 434 (Lásd még Erdős Renée)
 Ehrlich G. Gusztáv 50, 251
 Eidlitz János 201
 Einhorn Ignác 137, 209, 218, 331, 346 (Lásd még Horn Ede)
 Eisler Mátyás 41, 126, 226, 247 (Lásd még Enyedi Mátyás)
 Eisner Jenő 74, 114
 Elek Artúr 272, 388–389
 Elek Lily/Lili 459
 Elek Mária/Mariska 459
 Elek Pál 291, 298–299, 302, 459–460, 500–501, 532–533, 536, 577
 El Greco 428
 Ellenson, David 13, 188
 Ellrich, August 154
 Elon, Amos 71
 Emőd Tamás 163, 239
 Endelman, Todd M. 8, 10–11, 13, 23–26, 69–71, 78, 137, 183, 210, 227–229, 232, 240, 250, 257–258, 274, 295, 300, 374, 488, 492, 520, 559
 Endrei Simon Henrik 226
 Engel Adolf 111, 480
 Engel Alfréd 350
 Engel Karolina 259

- Engel Márton 379
 Engels, Friedrich 317
 Enyedi Mátyás 41–42, 44, 215 (Lásd még Eisler Mátyás)
 Eörsi István 407, 408
 Eöry Gabriella 166–167, 468
 Eötvös József 36, 79, 83–85, 112–113, 125, 128, 188, 221, 317, 320, 322–323, 351–353, 504, 543, 544, 553, 557
 Eötvös Károly 82, 436, 501, 505
 Eötvös Loránd 123–125, 128, 237, 272
 Eperjessy Géza 253
 Eppler Sándor 304
 Erdélyi Gyula 102–103, 498–499
 Erdélyi Lajos 51
 Erdélyi László, ifj. 319
 Erdős Renée 70, 272–273, 434–437, 486 (Lásd még Ehrental Regina)
 Erényi Nándor 151
 Esterházy Móric 136, 138
 Eulenberg Salamon 267
- F**
 Faber Oszkár 132–133
 Fábián Gábor 73, 78, 90–91, 212
 Fabó Bertalan 37, 88
 Fáti Jakab Béla 93
 Falk Ernő 343
 Falk József 343
 Falk Miksa 156, 256, 318–319, 343–345, 348, 417, 486, 492, 499, 502–503, 514, 527, 542, 545–547, 551, 557–558, 563, 574–575, 578–579
 Falk Zsigmond 344
 Fallenbüchl Zoltán 491
 Faragó Jenő 147
 Farkas Geyza 179
 Farkas Gyula 347, 498
 Farkas Izidor 163
 Farkas Károly 341
 Farkas Ödön 103–105
 Farkas Pál 17, 262, 517
 Farkas Rozália 382, 499
 Farkas Zoltán 388
 Fassel B. Hirsch 368
 Fassel Júlia/Julianna 367
 Fáy Béla 475
 Fayer László 122–123
- F. Csanak Dóra 450
 F. Dózsa Katalin 163
 Fehér Dezsőné 162
 Fehér László 291
 Feiks Alfréd 297
 Feiks Jenő 297
 Feiner, Shmuel 25
 Fejerváry Géza 154, 362, 510
 Fejtő Ferenc 156
 Fekete Éva 409
 Fekete Gyula 222, 355
 Feldheim Ilona 267, 385
 Feldmann Mózes 200
 Feleki Béla 120, 185, 192
 Feleki Sándor 67, 114, 123, 416–417
 Fellner Frigyes 88, 514–515
 Fellner Henrik 263
 Fényes Adolf 428
 Fényes Elek 206, 327
 Fényes Mór 46–47, 56, 202, 248, 567
 Fenyő Anna 399
 Fenyő György 399
 Fenyő Iván 399
 Fenyő Miksa 272, 389, 397–400, 581
 Fenyő Miksáné született Schöffner Aurélia/Aranka 399
 Fenyves Katalin 14, 120
 Fenyvessy Adolf 106, 220
 Ferdinánd, V. 327, 346
 Ferenc, I. 315
 Ferenc József, I. 35–36, 86, 123, 150, 158, 315, 465, 475
 Ferencz József (unitárius püspök) 495
 Ferenczi Sándor 17, 289, 290, 421
 Ferenczi Zoltán 66
 Ferenczy Jakab 348
 Ferenczy József 490
 Ferri Lipót Károly 509
 Festetics Károly Albert 315
 Feszler Gellért 201
 Feuchtmann Simon 334
 Fischel Hermina 307
 Fischer Fülöp 26
 Fischer Gyula 60, 61, 288
 Fischer Minna 385
 Fischer Mirjám/Mária 385–386, 586
 Fischer, Rolf 108, 211, 232–233
 Fischhof Vilmos 538, 579

- Fleischer Antal 116
 Fleischer Félix/Bódog 400–401 (Lásd még Somló Bódog)
 Fleischer Lipót 400
 Fleischmann Fülöp 397–398
 Fleischmann József 240
 Fleischmann Sándor 123, 125, 132, 390, 565, 578
 Flesch Ármin 61
 Fluss Friderika 267
 Fodor Ferenc 399
 Fodor Oszkár 500
 Fogle, Lauren 8
 Fónagy Zoltán 149, 163
 Forgács Gyula 258
 Forgó István 291
 Forrai Gábor 384
 Forrai Márta 320
 Forró Katalin 499
 Földes Béla 339, 360, 495, 500, 510, 515 (Lásd még Weisz Béla)
 Földes Imre 151
 Földessy Gyula 162, 238
 Földváry Mihály 269
 Förster Aurél 150
 Fraknói Vilmos 70, 123–124
 Frank Tibor 256, 269, 378, 476, 481, 540
 Frankel Albert 427
 Frankel, Jonathan 65
 Frankel Malvin 427
 Frankenburg Adolf 340
 Freeze, Chaeran 274
 Freyenfeld Róza 302
 Frieder Mór 173
 Friedländer Sára 13, 315–316, 561
 Friedmann Ármin 370, 372
 Friedmann Dénes 32
 Friedmann Lényi 191
 Friesel, Evyatar 12
 Frigyesi Judit 171
 Frisch Ármin 47, 230
 Frojimovics Kinga 256, 325
 Fuchs Mórné 301
 Fülep Lajos 448, 450–451
 Füredi Béla 139
 Fürst Bertalan 263
 Fürst Ferenc 263
 Fürst György 263
- Fürst Ilona 14, 86, 416–418, 420, 550–552
 Fűzfa Balázs 272
- G**
 Gaal György 400, 402
 Gábel Gyula 554
 Gábel Jakab 26
 Gábor Andor 177–178, 261, 459, 532, 566
 Gábor Eszter 150
 Gábor György 47
 Gábor Gyula 35
 Gaith Rudolf 193
 Gajári Ödön 17, 499
 Gajary Géza 499
 Garai Aranka 459
 Garai Károly 439
 Gareis József 102
 Gärtner Irma 422–423
 Gáspár Lajos 212, 491–492
 Géber Ede 116
 Gelléri Andor Endre 27–28, 35, 239, 421
 Gellért Hugó 389
 Gellért József 389
 Gellért Oszkár 272, 388–389
 Gémes István 324
 Gergely András 128, 149, 524
 Gergely Gergely 362
 Gergely Jenő 187, 278, 466, 512
 Gerle Sándor 290
 Gerő András 74, 77, 149, 371
 Gerő Katalin 159
 Gerő Ödön 159
 Gilicze János 131
 Gilman, Sander L. 374, 488
 Gitelman, Zvi 79
 Glass Izor 43, 45, 258
 Glatte Edvárd 151
 Glatz Ferenc 171
 Glenn, Susan A. 578
 Glinert, Lewis 39
 Gluck, Mary 147, 272, 451
 Glück Adolf 288
 Godsey, William D., Jr. 510–511
 Goethe, Johann Wolfgang von 317, 431, 440
 Gold Lujza 472, 474
 Goldberger Ferenc 264
 Goldberger Gyula 264

- Goldberger Henrik 156
 Goldberger Leó 264
 Goldberger Róbert 264
 Goldberger Sámuel 264
 Goldmark Károly 551–552
 Goldschmied Ede 584
 Goldschmied Izrael 584
 Goldschmied József 584
 Goldschmied Lipót 262, 584
 Goldstein Rezsőné Wahrmann Róza, özv. 582
 Goldziher Ignác 112–113, 115–116, 128–129, 214, 221, 360, 365, 390, 481, 525, 543–544, 553, 557
 Gomperz Fülöpné született Rosenthal Sarolta 314
 Gonda Henrik 415
 Gonda László/Moshe Elijáhu 58, 328
 Gordis, Daniel 188
 Gordon Filipp 290
 Gordon, Milton 18–19, 152
 Gömöry Ilona 173
 Gömöry János 173–174
 Göndöcs Benedek 82
 Göröcsöni Dénes 133
 Görög Ilona (Lásd még Harmos Ilona) 425
 Gracza György 70, 330, 499
 Gratz Gusztáv 399
 Gratz Amália 361, 486, 509
 Greenstein, Edward L. 10
 Grieger Miklós 236
 Groedel Albert 265
 Groedel Ármin 265, 268
 Groedel Bernát 265
 Groedel Ottó 268
 Gróf Alojzia 260
 Gróf Berta 260
 Grósz Emil 101
 Grósz Gizella 62
 Grósz Salamon 392
 Groszmann Zsigmond 21, 32, 35, 48, 106, 156, 167, 196–198, 200, 203, 214, 226, 247, 252, 283–284, 291, 304, 315, 327, 331–334, 336, 346, 384
 Grünwald Béla 504, 586
 Grünwald Fülöp 348
 Grünwald Miksa 315
 Gubernatis, Angelo de 504
 Gudenus János József 244
 Gumpel Rosetta 361
 Gunst Péter 113–114, 173, 237, 271–272, 524
 Gutmann Aladár 265
 Gutmann Arthur 268
 Gutmann László 265
 Gutmann Lilly 268
 Gutmann Ödön 265, 268
 Gutmann Stefánia 267
 Gutmann Vilmos 265, 267–268
 Guttmann Irén 175
 Guttmann Mihály 21, 32, 106, 214, 315
 Günther Antal 527
Gy
 Gyáni Gábor 19–20, 76, 108, 146, 165, 169, 173, 178, 275, 451, 512
 Gyarmati Viktor 266
 Gyergyai Albert 405–406
 Gyimesi Sándor 266
 Gyomai Zsigmond 502
 Gyömrei Sándor 339, 511
 Gyöngyösy László 575
 György József 416, 418
 Gyulai Pál 88–89, 115, 158, 278–279, 378, 380–381, 457
 Gyulay Albert, ifj. 502
 Gyurgyák János 13, 77–79, 193, 235–236, 272, 533, 537
 Gyuris Emil 401
H
 Haáz István 261
 Habár Mihály 523
 Haber Samu 46, 64, 159, 390, 473, 578 (Lásd még Komáromi Sándor)
 Haeffler István 515
 Hagymássy Sándor 362
 Hahnemann, Samuel 319
 Hajdu Miklós 56, 65, 199, 247, 519, 531, 567, 571
 Hajdu Tibor 107–108, 127
 Hajnal Henrik 88
 Hajnal Piroska 47, 76
 Hajós Edit 445
 Halász Ferenc 116
 Halász Ignác 542
 Halász Imre 155

- Halász István 401
 Halász Lajos 131, 269, 539
 Halász Mór 556
 Halász Nándor 223
 Halász Sándor 499, 575
 Halévy, Joél 111
 Halmos Károly 13, 46, 50, 263, 266, 384, 430–431, 453
 Halpern, Ben 180
 Hamann, Brigitte 521
 Hamburger, Ernest 123, 137
 Hammersberg Miklós 500
 Hanák Péter 19, 148–149, 227, 269, 456
 Handler, Andrew 211
 Handler Mark/Márk 37, 61, 407
 Hanuy Ferenc 101, 185–186
 Haraszi György 20, 330, 342, 468
 Harden, Maximilian 455, 456
 Harkányi András/Andor 500, 509
 Harkányi Béla 509
 Harkányi Frigyes 265, 464, 502, 512–513, 539, 575
 Harkányi János 164, 500
 Harkányi Károly 265, 464, 509, 512
 Harkányi Mária 509
 Harmos Ilona 176, 251, 424–427, 432, 447 (Lásd még Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona)
 Harsányi László 33, 211
 Harsányi Zsolt 261
 Hart, Mitchell B. 537
 Hartmán Lipót 171, 219
 Hatala Péter 128
 Hatam Szófer 28, 29
 Hatvany-Deutsch Béla 265, 465
 Hatvany(-Deutsch) Bernát/Bertalan 264, 452
 Hatvany-Deutsch Endre 264
 Hatvany(-Deutsch) Ferenc 264, 452, 454, 466
 Hatvany(-Deutsch) József 263, 265, 452–453, 464–465
 Hatvany-Deutsch Károly 265, 464–467, 471, 582
 Hatvany-Deutsch Károlyné 466
 Hatvany(-Deutsch) Lajos 13, 160–161, 167, 264, 267, 272, 405, 412, 415, 447, 451–459, 464–467, 486, 543, 576
 Hatvany(-Deutsch) Sándor 262–263, 265, 452–454, 465, 571
 Hatvany Lajosné 161
 Hatvany Lili 452
 Hauser Arnold 451
 Häusler, Wolfgang 318
 Havas Ármin 284
 Haydn, Joseph 429
 Haynald Lajos 123, 366, 474, 504
 Haypál Benő 277, 532
 Hazai Samu 108, 265
 Házmán Ferenc 156
 Hédervári Lehel 131
 Hefty Frigyes 357–360
 Hegedüs Andor 251, 583
 Hegedüs Géza 251, 583–584
 Hegedüs Lóránt 88, 399
 Hegedüs Nándor 162
 Hegedüs Sándor 88, 474, 495
 Heidelberg Lipót 251
 Hein, Robert 101
 Heine, Heinrich 71, 316, 398, 431, 534, 536, 563
 Heinrich Gusztáv 139, 320–321, 560
 Heinrich Lóránt 266
 Helfand, Jonathan 11, 23, 24
 Helfy Ignác 120–121, 344–346, 348, 495, 498–499, 502, 542, 547–550, 558, 578–579
 Heller Bernát 122, 131
 Heller, Isidor 256
 Hellmann Zsófia 383–384
 Heltai Ferenc 137–139
 Heltai Jenő 491
 Helvey Tivadar 251
 Hensel, Luise 432
 Hensel, S. 375
 Hentaller Lajos 498, 501
 Hercz Rafael Rezsőné 46
 Hercz Zsigmond 298, 302
 Hercz Zsigmondné 302
 Herczeg Ferenc 88, 146–147, 161, 164, 177, 243, 261, 491, 517, 562–563
 Herczel Manó 265
 Herczfeld Sándor 219
 Herman Ottó 77
 Hermann István 409
 Hernádi Mór 453

- Hernádi Mórné 453
 Herschkovits Mór 307
 Herschkovits Regina 307
 Hertz, Deborah 11, 70–71, 207, 210, 255, 315–316, 489, 559–560
 Hervay Frigyes 517
 Herz, Henriette 221
 Herz Károly 55
 Herzfeld Zsigmond 461
 Herzl, Theodor 233, 553–554, 557
 Herzog Margit 244, 531 (Lásd még Orosdy Fülöpne)
 Herzog Mór Lipót 264, 268
 Herzog Péter 244, 264–265
 Hess, Moses 490
 Heves Kornél 578
 Hevesi Ferenc 32
 Hevesi Lajos 17
 Hevesi Sándor 70, 272, 431–434, 436, 481, 488
 Hevesi Simon 21, 32, 37, 61, 248, 315, 407, 564
 Hieronymi Blanka 509
 Hieronymi Károly 509
 Hild József 326
 Hirsch Móric 262
 Hirsch, Stephan Julius 256
 Hirsch Zsigmond 256
 Hirschl Béla 136
 Hirschl Frummet/Szidónia/Veronika 333, 504
 Hirschler Ignác 40, 67, 114, 123, 168, 463
 Hirschler Ödön 307
 Hirschmann Tivadar 292
 Hitler, Adolf 521
 Hlbocsányi Norbert 468
 Hochmuth Ábrahám 218, 365
 Hódoly László 403
 Hódossy Imre 87
 Hoffmann, Christhard 19
 Hoffmann Henrik 584
 Hoffmann Ignác 584
 Hoffmann János 239, 584
 Hoffmann Lajos 584
 Hoffmann Mór 432–434
 Hoffmann Pál 212
 Hoitsy Pál 169–170, 499
 Holdheim, Samuel 209
 Holitscher Szigfrid 453
 Holländer Anna 510
 Holländer Leó 154
 Holländer Márk 154
 Holló Andor 284
 Holló Szilvia Andrea 171
 Holló Tivadar 292
 Hollós (Korvin) Lajos 573, 574
 Hóman Bálint 217
 Honigmann, Peter 11, 210, 228–229, 232, 250, 273
 Hoppál Kál Bulcsú 313
 Horn Ede 137, 209, 218, 270, 502 (Lásd még Einhorn Ignác)
 Hornbostel, Theodor von 459
 Horovicz Jenő 215
 Horvát Boldizsár 87, 112
 Horvát István 322
 Horváth Géza 259
 Horváth Gizella 389
 Horváth Gyula 130
 Horváth Iván 157
 Horváth János 184
 Horváth László 367, 432, 453
 Horváth Mihály 260, 586
 Horváth Pál 27, 47, 109, 230
 Horváth Zoltán 238
 Hödl, Klaus 12
 Hőgye István 186
 Hrotkó Larissza 539
 Hugó Károly 17, 256, 318–320, 344, 489
 Hundert, Gershon David 21, 32, 207, 332, 336, 521
 Hunfalvy Pál 543
 Huszár Elemér 530
 Huszár Károly 70
 Huszár Vilmos 287
 Hűvös Franciska 266
 Hűvös Iván 264
 Hűvös József 264, 266
 Hűvös László 264
 Hűvös Róbert 264
 Hvolson, Daniel 563
 Hyman, Paula E. 10, 19, 24, 25, 60–63, 274

I

- Igmándi Mihály 416
 Ignotus 172, 455, 490–491, 534, 568, 576

- Ignotus Pál 511
 Imre Sándor 325
 Iritz Hermann 190
 Istóczy Győző 82, 92, 102, 117, 145, 157, 160, 179, 210–211, 235, 363, 386, 482
 István, I., Szent 367
 Ivánka Petronella 538
- J
- Jäger Ferenc 260
 Jakab Elek 78
 Jakab Ignác 291
 Jakab István 331
 Jakubovits Manó 382
 Jakubowits Ferencz 382 (Lásd még Jászi Ferenc)
 Jancsó Miklós 580
 Janos, Andrew C. 107, 270
 János, Keresztelő Szt. 448
 Jánosi Engel Adolf 111, 361, 480
 Jászi Alice 382
 Jászi Ferenc 382, 383
 Jászi Oszkár 13, 97, 148, 367, 382–383, 413, 415, 437, 439, 533–538, 576
 Jászi Viktor 382
 Jeiteles János 498
 Jekelfalussy József 76
 Jekelfalussy Zoltán 467
 Jelačić, Josip 538
 Jelinek Antal 260
 Jellinek Piroška 267
 Jersch-Wenzel, Stefi 206, 207
 Jézus Krisztus 100, 311–313, 426, 434, 536
 Jókai Mór 88, 97–98, 103, 144, 156, 397, 435, 461, 482, 504, 544
 Jókai Mórné Nagy Bella 486
 Jónás Dávid 358
 Jónás János 357–360
 Jósika Miklós 344, 347
 József Károly 42
 József főherceg 430
 József, II. 113, 185–186, 188, 213, 255
 József nádor 312, 503
 Juhász Árpád 402
- K
- Kaczian Géza 201
 Kacziány Géza 485
 Kádár Gábor 139
 Kaffka Margit 440
 Kahán Kálmán 247
 Kahn, Lothar 315–316
 Káldor György 451
 Kallós Ede 566
 Kálmán Éva 109
 Kálmán Ferenc 109
 Kálmán Jenő 289
 Kanitz Dávid Löbl 339
 Kanitz Eduárd 340
 Kanitz Manó 255, 263, 339–341, 561
 Kanitz Mózes Löbl 339
 Kann Gyula 566
 Kanter Károly 201
 Kanturek Lajosné 287
 Kánya Emília 348, 497, 503
 Kaplan, Marion 10, 25, 60–63, 229, 274
 Kapronczay Károly 496
 Karádi Éva 409, 451
 Karády Viktor 13–14, 20, 67, 107–108, 150, 153, 212, 227–228, 259, 275, 277, 306
 Kardos Albert 114
 Karinthy József 259
 Karinthy Frigyes 259
 Kármán Mór 112, 131, 237–238, 271, 365, 380, 543
 Karolina Augusztá 315
 Károly Lajos főherceg 150
 Károlyi Árpád 489
 Károlyi Mihály 161, 466
 Károlyi Mihályné 163–164
 Károlyi Sándor 378
 Karsai Albert 409–410
 Karsai Sándor 400, 409–411
 Kassák Lajos 27–28, 388
 Kassay Adolf 191
 Kaszab Miklós 289
 Katus László 67
 Katz, Jacob 8, 12, 14, 26–29, 31, 33, 34, 36–37, 48, 70–71, 75, 77, 79, 214, 227–229, 239, 250, 254, 259, 311–312, 361, 482, 488, 491, 559–560
 Katzburg, Nathaniel 36, 75, 100, 107, 187, 226, 235, 259
 Kautz Gusztáv 122
 Kayserling Meyer 61, 151, 246, 496, 529, 564, 588

Kazinczy Gábor 328
 Kecskeméthy Aurél 344
 Kecskeméti Ármin 99, 506
 Kecskeméti Károly 20, 328
 Kecskeméti Vilmos 50, 124, 132, 267
 Keith, Alexander 312
 Kelemen Gyula 88, 298, 302
 Kelemen Gyuláné 287
 Kelemen Samu 131
 Kelen Jolán 172
 Keleti Károly 212
 Kellér Andor 473
 Kellner Ignác 290
 Kemenes Károly 130
 Kemény Zsigmond 543
 Kempelen Béla 98, 152–154, 183, 264, 268, 288, 333, 334, 336, 361–362, 445, 459–461, 501, 510, 512–513, 538, 541
 Kende Frigyes 76
 Kende Zsigmond 35
 Kenessey Béla 325
 Kenéz Béla 279
 Kepes Jenő 289
 Kepes Samu 163
 Keppich Emil 467–468
 Keppich Vera 467, 469–471
 Kerecsényi Edit 155
 Keresztessy József 576
 Keresztury Dezső 174
 Keresztury József 174
 Kereszty Viktor 100
 Kern Ilka 575
 Kern Jakab 84–85, 575
 Kesztenbaum Jakab 349
 K. Horváth Zsolt 154
 Khuen-Héderváry Károly 105, 126
 Kierkegaard, Søren Aabye 451
 Kieval, Hillel J. 232
 Kilényi János 17, 256, 320–321 (Lásd még Klein Hermann)
 Kilián István 338
 Kindlovics Emilia 387
 Király Péter 103
 Kis József 224
 Kisch, Guido 11
 Kiss Arnold 21, 45–46, 49, 60–61, 63, 66, 139, 200, 290, 565–566
 Kiss Gábor Ferenc 328
 Kiss Jenő Sándor 67
 Kiss József 67, 221, 360, 496, 546–547, 578
 Klampaczky Karolina 256
 Klapka György 156
 Klauzál Gábor 216, 348
 Klein Francziska 257, 560
 Klein Gyula Lipót 256, 320–321, 539, 560
 Klein Hermann 17, 256, 320, 561 (lásd még Kilényi János)
 Klein Heyman/Hermann 320
 Klein József 303
 Klein Miksa 465
 Klein Sámuel 142
 Klein Vilmos 191
 Klement Judit 46, 384
 K. Nagy Magda 13, 441
 Kóbor Anna 583
 Kóbor Noémi 580
 Kóbor Tamás 37, 54, 64–66, 125, 147–148, 238, 477–478, 484–485, 565, 568, 580–581, 583, 588 (Lásd még Bermann Adolf)
 Kocka, Jürgen 150
 Koczkás Sándor 535
 Kodály Zoltán 405–406, 443
 Kodolányi Gyula 175
 Kodolányi János 175
 Kohl Médárd 466
 Kohler, George Y. 12
 Kohlmann Károly 334, 539
 Kóhn Dávid 155
 Kohn Ferdinand 493–494
 Kohn Hermann 307
 Kohn Jozefin 307
 Kohn Julianna 21
 Kohn Malvin 301
 Kohn Oszkár 307
 Kohn Sámuel 37–38, 188, 202, 214, 220–221, 283, 287, 384, 412, 428, 467, 474, 525–526, 558
 Kohner Adolf 264–265, 268, 468–469
 Kohner Alfréd 265, 469
 Kohner Jenő 264–265, 469
 Kohner Károly Emil 264
 Kohner (Simon) Vilmos/Villy/Willy 264–265, 268, 467–471
 Kohner Zsigmond 268, 467–468

Kohut Sándor 39
 Kókai Károly 407, 409
 Kokoschka, Oskar 448
 Komáromi Sándor 46, 97, 125–126, 144–145, 226 (Lásd még Haber Samu)
 Komlós Aladár 38, 112, 163, 208, 210, 212, 214, 243, 271, 325, 342, 355–356, 416, 502, 542, 547, 552
 Komor Gyula 369
 Komoróczy Géza 12–13, 77, 255–256, 325
 Kompert, Leopold 256
 Konrád Miklós 10, 240, 354, 468, 474, 481, 556, 563
 Kont Ignác 139
 Kónyi Manó 17, 85, 417–418, 420, 550–551, 558
 Koppel, S. Pinson 183
 Koppély Frigyes 500 (Lásd még Harkányi Frigyes)
 Koppély Fülöp 255, 263, 500
 Koppély Károly 500 (Lásd még Harkányi Károly)
 Koralek Emil 570
 Korányi Adolf 513
 Korányi Frigyes 265, 271, 496, 512–513
 Koricsáner János 493–494, 505–506, 540
 Kormos Gyula 287
 Korn Fülöp 256, 323, 341–342
 Kornfeld Mária 267
 Kornfeld Sebald 496
 Kornfeld Viktor Móric 256
 Kornfeld Zsigmond 50–51, 150, 235, 263, 265, 267, 577
 Kósa László 13, 325, 354
 Kósa Miklós 530
 Kossuth Ferenc 81, 270, 523, 549
 Kossuth Lajos 73, 81, 90, 327–331, 342, 345, 420, 422, 548–549
 Kosztolányi Ádám 424
 Kosztolányi Dezső 405, 424–425, 435
 Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona 176, 251, 424–425 (Lásd még Harmos Ilona)
 Kovács Ábrahám 13, 100, 255, 258, 312–313, 325–326, 561
 Kovács Alajos 247, 252, 280, 587 (Lásd még Dolányi [Kovács] Alajos)
 Kovács András 77
 Kovács Éva 20
 Kovács Ferencz 73, 81, 216
 Kovács I. Gábor 109–110, 116, 123–124, 128, 271, 324, 353, 360, 364–365, 367, 382, 400, 495–496, 500, 515, 524, 544, 575
 Kovács István 307
 Kovács Sándor Iván 494, 553
 Kovácsy Kálmán 135
 Kozma Andor 87, 104, 507, 517
 Kozma István 306
 Kozma Sándor 86–87, 168
 Kőbányai János 323, 325, 346–347
 König Gyula 116
 Königsegg Lajos 153
 Königswarter Hermann 153, 265, 460–462, 464–466, 471, 513, 539
 Königswarter, Jonas von 460
 Königswarter, Moritz von 153, 460–461, 471–472
 Körmendi Balázs 35, 53, 58, 177, 520, 574, 581 (Lásd még Kulcsár István)
 Kőrös Endre 318–320
 Kőrösi Albert 530
 Kőrösi/Körösy József 108, 206, 409
 Köszler József 220
 Kövér György 13, 46, 139, 146, 152, 165–166, 210, 244, 368, 370, 372, 453, 466, 476, 582–583
 Kraemer, David 61
 Králl Csaba 108
 Kraus, Karl 11, 71, 229, 231–232, 309
 Krausz Amália Lujza/Lola 474–475, 582
 Krausz Izidor 18, 158, 474, 582
 Krausz (Kulcsár) Miksa 53
 Krausz Lajos 18, 150, 582
 Krausz Simon 86–87, 577
 Krézsán József 260
 Krieshaber Paula 454
 Krúdy Gyula 199, 504
 Kuban Endre 151, 568–569
 Kubinszky Judit 113, 210, 386, 482
 Kubinyi András 173
 Kucher, Primus Heinz 318
 Kuffner Károly 265
 Kulcsár István 35, 53, 58, 177, 520, 574, 581
 Kulinyi Zsigmond 29, 336, 338
 Kun Andor 500, 510, 528

Kun József 132
 Kun Lajos 39
 Kun Miklós 290
 Kunewalder Fülöp 255, 339–340, 561
 Kunewalder Jónás 255–256, 310, 326–332,
 339–341, 347, 487, 561
 Kunewalder Therese 339
 Kunfi Zsigmond 272
 Kupár Rezső 103
 Kútfalvi Oszkár 529, 551
 Kuthy Lajos 347
 Kúti Zsigmond 61
 Kürner Antal 349
 Kürschner Adolf 264

L

Lachmayer, Ernestine Cäcilia Ludowika
 von 344
 Lackó Mihály 504
 Lackó Miklós 227, 237, 451
 Lakatos Ernő 148
 Lakatos László 490–491
 Lan Béla 528
 Lánczy Leó 263, 392
 Landau, Ezekiel 255
 Landau, Philippe-Éfraïm 11, 24, 274
 Landauer Béla 527–529
 Landauer Ede 527
 Landauer István 527
 Landauer Lipót 527
 Landsberger Erzsébet 532
 Láng Fülöp 286, 291, 296
 Láng József 444, 486
 Lángh Júlia 20
 Lányi Dezső 305
 Lányi Jakab 168
 Lassalle, Ferdinand 403, 536
 Laszky Albert 297
 Laszky Ármin 92, 297
 Laszky József 297
 László Anna 432
 László, Ernő 8
 László Mihály 411
 Lázár Janka 392 (Lásd még Lustig Janka)
 Lázár Jenő 448–449
 Lazarsfeld Adolf 263
 Lazarus Adolf 468, 508
 Lederer Béla 86

Lederer Emma 148
 Lederer Imre 291
 Lederhändler, Eli 188
 Légrády Berta 529
 Légrády Imre 529
 Légrády Károly 290, 499, 529–530
 Légrády Károly, ifj. 290
 Légrády Mária 529
 Légrády Ottó 290
 Légrády Tivadar 529
 Lehoczky Ida 500, 524
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 441
 Lékó Béla 435
 Lendvai L. Ferenc 27, 47, 109, 230
 Lengauer, Hubert 318
 Lengyel Dénes 385
 Lengyel Endre 266
 Lengyel Menyhért 444
 Lenkei Henrik 159, 164, 266
 Lenkei Júlia 444, 449–450, 576
 Leopold Lajos 272
 Leopold Samu 175
 Lessing, Gotthold 317
 Lesznai Anna 13, 151, 156, 161, 167, 272,
 412–415, 437–440, 471 (Lásd még
 Moscovitz Amália)
 Lévai Aladár 289
 Léway Dezső 381
 Léway Ferenc 463
 Léway Henrik 168, 244, 245, 265, 462–465,
 513–514, 527
 Léway István 265
 Léway József 527
 Léway Mária 527
 Levenson, Alan T. 11, 70, 250–251
 Levin-Varnhagen, Rahel 221
 Levy Eugénia/Jenny 440
 Lewald, August 560
 Lewald, Fanny 560
 Lewin, Kurt 374
 Liberles, Robert 83
 Lichtenstein Ignác 570
 Lichtenstern Sári 292
 Lichtmann Soma 387
 Lieberman, A. 218
 Liebermann Ábrahám 382
 Liebermann Leó 382
 Liebermann Pál 534

Liebermann Róza 382
 Liebeschütz, Hans 12
 Liechtenstein János 162
 Liedtke, Rainer 210, 240
 Ligeti Ernő 162–163, 239
 Links Arthur 58, 239
 Links Izsaák 58
 Linzbauer, Franciscus Xav. 185–186
 Lipcsey Ádám 160
 Lipót, II. 187
 Liptai Imre 261
 Lipták Dorottya 340, 499, 529
 Liszt Ferenc 158, 503
 Litván György 13, 272, 367, 382–383, 400,
 402–404, 439, 495, 514, 533–536, 576,
 581
 L. Nagy Zsuzsa 36, 114, 235
 Loos Eszter 318
 Lowenstein, Steven M. 11, 210, 275, 280,
 560
 Löffler Henrik 192
 Lőrintei István 263
 Löw Eszter 443
 Löw Immanuel 29, 219, 221, 281, 336, 338,
 442–443, 578
 Löw Lipót (Leopold) 20, 29–31, 113, 218–
 219, 221, 324–325, 380, 543
 Löwenheim, Avigdor 384
 Löwinger Jakab 404
 Löwinger József 405 (Lásd még Lukács
 József)
 Löwinger Sámuel 21, 32, 106, 214, 220, 315
 Löwy Hermann 327, 561
 Löwy Johanna 503
 Luczenbacher Mária 459
 Luczenbacher Pál 459
 Ludasi/Ludassy (Gans) Mór 106, 463
 Lueger, Karl 232
 Lugosi András 154
 Lukács Antalné született Kohner Katalin
 268
 Lukács György (filozófus) 52, 150–151,
 272, 289–290, 364, 400, 404–409, 440,
 443–445, 449–451, 495, 580
 Lukács György (miniszter) 74
 Lukács János Henrik 405, 409
 Lukács József 151, 405–406, 580
 Lukács László 302

Lukács Mária 151, 289, 404–406, 409
 Lukács Pál 405
 Lukácsy Sándor 98, 506–507
 Lupovitch, Howard 12
 Lustig Janka 392 (Lásd még Lázár Janka)
 Lustig Mór 392

M

Maciejko, Paweł 520
 Madarassy-Beck Gyula 264, 267
 Madarassy-Beck Marcell 264, 267
 Madarassy-Beck Miksa 264
 Madarász István 195–196
 Máday Lajos 502
 Magnus, Shulamit S. 578
 Magos, George 107, 227
 Magyar Elek 164
 Mahler Ede 129
 Mahler, Gustav 11, 71, 129, 229, 231–232,
 309
 Maimonidész 588
 Majláth Gusztáv Károly 134
 Majoros Judit 412
 Makoldy Ida 370
 Mandl Alice 381
 Mandl Ármin 22
 Mandl Bernát 312, 332–334, 343, 539, 541,
 557, 562
 Mandl Johanna 260
 Manekin, Rachel 11, 274
 Mann, Thomas 405
 Márai Sándor 143, 144, 171–172, 176, 488
 Marczali Henrik 86, 98, 112–116, 122–124,
 136, 185, 188, 237, 251, 255, 271–272,
 365, 453, 524–525, 542, 579
 Marczali Póli 124, 579
 Margitay Dezső 94
 Mária Dorottya 312, 503
 Mária Terézia 185
 Marjanucz László 205, 259–260
 Mark Jakab 291
 Márk Lajos 566
 Márkus Dezső 305
 Marrus, Michael R. 23
 Martin, Ellen 520
 Marx, Karl 536
 Matók Béla 96
 Mauthner Ádám 341

Mauthner Alfréd 267, 580
 Mauthner Ernesztin 341, 562
 Mauthner Gabriella 51, 580
 Mauthner Lenke 266
 Mauthner Ödön 263, 266
 Mayer, Bonaventura 30–31
 Mayer, Helene 420
 Mayer Móric 259
 Mayer, Sigmund 541
 Mayer Wolf 158, 473
 Mayer, Zipser 32
 McCagg, William O., Jr. 12–13, 137, 148, 150, 228, 264, 270, 332, 334–338, 461
 McLeod, Hugh 24–25
 McRobbie, Kenneth 285
 Medveczky Frigyes 128–129
 Megyery-Beretvás Lola 475
 Meir Ábrahám Munk 28
 Meiring, Kerstin 153
 Meisel Wolf Alois/Farkas Alajos 33–34, 84
 Melczer/Meltzer Lujza 397
 Melichár Kálmán 184
 Meller V. Ágnes 407
 Melly József 241
 Mende Valér 266
 Mendelsohn, Ezra 232, 280
 Mendelssohn, Abraham 374–375, 378
 Mendelssohn, Dorothea 70
 Mendelssohn, Fanny 375
 Mendelssohn, Felix 374
 Mendelssohn, Joseph 374
 Mendelssohn, Moses/Mózes 334, 374
 Mendes-Flohr, Paul 71
 Menes, Abraham 11, 183, 210
 Mérei Gyula 236
 Merényi-Metzger Gábor 259
 Merillhou, Joseph 322
 Mészáros Judit 290
 Meyer, Michael A. 123, 206–207, 229, 254, 315–316, 374, 560
 Mezei Ernő 113, 179, 480, 564, 578
 Mezei Mór 35, 40, 67, 113, 220, 241, 269, 529–530, 557–578
 Mezei/Mezey Sándor 126, 132, 134
 Mezey Ferenc 62, 114, 190, 192, 226, 303, 472, 518
 M. Hrabovszky Júlia 504
 Mikes Lajos 297
 Miklós Gyula 509
 Miklóssy István 236, 529
 Mikszáth Kálmán 92–93, 145, 179, 435, 504, 510, 512
 Mikszáth Kálmán, ifj. 510
 Milton, John 454
 Miskolczi Ferenc 162
 Miskolczy Ambrus 73, 328
 Missler Gizella 87
 Mitchell, Allen 150
 Mocsáry Géza 82
 Mocsáry Lajos 40
 Molière 440
 Molnár Aladár 81–82
 Molnár Antal 17, 427–429, 431, 487, 580–581
 Molnár Éva 428
 Molnár Ferenc 52, 55, 60, 147, 151, 161, 177, 242–245, 299, 428, 507–508, 517, 569
 Molnár Gál Péter 508
 Molnár Jenő 86, 269, 501
 Molnár Judit 107, 533
 Molnár Mór 427
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, La Bréde és Montesquieu bárója 354
 Móra Ferenc 113
 Móricz Zsigmond 444–445
 Morzsányi Győző 421
 Morzsányi Károly 421
 Moscovitz Amália 439, 471 (Lásd még Lesznai Anna)
 Moscovitz Géza 156–157, 160–162, 168, 412–414, 506, 576
 Moscovitz Iván 411–415, 437, 471
 Moscovitz Mór 156, 167–168, 411–413, 508
 Mosse, George L. 103
 Mosse, Werner E. 60, 509
 Mózer Ibolya 32
 Mulras Ida 573
 Munkácsi Bernát 35, 43, 52–53, 88, 119–120, 202, 345, 491
 Munnich Ferenc 292
 Müller Bertalan 297
 Münstermann Győző 164
 Myers, David N. 8, 19

N
 Nacsády József 92
 Náday Gyula 53
 Nádas Sándor 124, 393, 397, 558
 Nádor Ede 289
 Nagy Andor 501
 Nagy Beáta 166, 169, 275
 Nagy Bella 98 (Lásd még Jókai Mórné Nagy Bella)
 Nagy Endre 67, 161, 163–164, 272, 389, 392–397, 461–462, 539
 Nagy Endre, ifj. 393
 Nagy Ignác 347
 Nagy Katalin 393
 Nagy Lajos 240
 Nagy László 558
 Nagy Mariann 275
 Nagy Péter 131
 Nagy Péter Tibor 212
 Nagy Sándor 384, 501
 Nagy Szeder István 358–359
 Nagy Sz. Péter 13, 454
 Naményi Lajos 304
 Naor, Chaya 25
 Napoléon, I. 489
 Napoléon, III. 489
 Nasch (Csemeghy) Móric 501
 Návay Lajos 131, 237
 Nedeczky István 156
 Neményi Ambrus 21–22, 399
 Neményi Imre 21
 Nemes Albert 511
 Nemes Vince 509, 511
 Német Arnold 289
 Német Béla 289
 Német Benő 289
 Német Lipót 289
 Németh Jenő 291
 Németh József 432
 Németh László 257
 Neufeld Béla 394
 Neuman Adolf 265
 Neuman Adolf, ifj. 265
 Neuman Dániel 265, 510
 Neuman Margit 510
 Neumann Amália 61–62
 Neumann Ármin 215, 476
 Neumann Árminné 62
 Neumann Ede 57, 59
 Neumann Miksa 530–531
 Neumann Zsigmond 21
 Neuschloss László 87
 Neuschloss Marcell 51
 Neuschloss Miksa 87
 Neustadt, Adolf 256
 Nordau, Max 553–554
 Novák Attila 573
 Novák Béla 166
 Ny
 Nyáry Pál 348, 489
 Nyegre László 414
 Nyegre Róza 414
 O, Ó
 Oblát Lipót 92
 Odvorka Rudolf 387
 Oesterreicher Elias 30
 Offenheim Izrael Ábrahám 205
 Offermann Viktor 384
 Ohrenstein Henrik 264–265
 Oláh György 538
 Oltványi Ambrus 412
 Ónody Géza 168, 211, 386, 482
 Oppenheimer Simon 28
 Orbán Balázs 77–78
 Ordódy Pál 152
 Ordódy Pál, ifj. 152
 Ormody Bertalan 147, 516
 Ormody Rose/Róza 287, 571
 Ormody Vilmos 263, 266, 287, 571
 Orosdy Fülöp 244, 265, 512
 Orosdy Fülöpné 244, 531–532 (Lásd még Herzog Margit)
 Osztern Rózsa 315, 320
 Oxaal, Ivar 300
 Ózer Zsigmond 546
 Ö
 Ö. Kovács József 28, 572
 Österreicher Dávid 561
 Ötvös Károly 65, 453
 P
 Pakots József 569
 Palágyi Lajos 159, 172, 223

Palágyi Menyhért 62
 Palásti Mónika 33
 Pálffy Miklós 161
 Pálffy Mór 557
 Palla Á. 496
 Pallai László 218
 Pálmány Béla 502
 Pálóczi Horváth Lajos 143–144, 176
 Palotay Ákos 521
 Pályi Ede 531–532, 541
 Pap Géza 81, 190–191
 Pápai Béla 304, 463, 568
 Papp Imre 218
 Papp Richárd 354
 Pardoe, Julia 216
 Pásztor Árpád 147, 151
 Patai József 57, 62, 65, 67, 101, 133, 139–140, 251, 396, 496, 542, 565, 588
 Patai, Raphael 133, 255, 554
 Patzner István 193
 Pauer Imre 524
 Pauler Gyula 87, 279
 Pauler Tivadar 36, 113, 115–117
 Pázmándy Dénes 472, 474, 478, 486
 Peisner Ignác 417, 553
 Perls Ármin 64, 479, 565
 Persay Ferenc 522
 Péter László 405–406
 Petőfi Sándor 345, 413, 422, 498
 Petrássevich Géza 103, 236
 Petrichevich Lázár 167
 Petrovsky-Shtern, Yohanan 521
 Pfefferkorn, Johannes 520
 Pick Anna 447
 Pietsch, Walter 533
 Pikler Gyula 237–238, 272, 367, 381, 492, 495, 541, 558, 563
 Pikler Lipót 367
 Pius, X. pápa 434
 Platz Bonifác 101
 Podmaniczky Frigyes 158
 Podmaniczky Zsuzsanna 512
 Pogány Ágnes 46, 384
 Pók Attila 272, 306
 Pokorny Jenő 522
 Polanyi, Ilona Duczynska 285
 Polányi Károly 285
 Polanyi Levitt, Kari 285
 Pollacsek Lujza 402
 Pollák Antal 259
 Pollák Bernátné Wahrmann Amália 582
 Pollák Emil 582
 Pollák Johanna 529
 Pollák József 529
 Pollák Julianna/Julie 404
 Pollák Miksa 185, 188
 Pollák Mózes 376
 Pollák Samu 260
 Pollák Zsigmond 404
 Polonsky, Antony 274
 Polónyi Géza 501
 Pólya György 378
 Pólya Jakab 17, 375–378, 382, 487
 Pólya Jenő 375–376
 Poppel, Stephen M. 19
 Popper Adolfine Amalie 510
 Popper Lipót 156, 265, 509
 Poppné Lukács Mária/Mici 151, 406
 Pölöskei Ferenc 133, 236
 Práger Ábrahám 358
 Práger Miklós 239, 571–572
 Preisich Adolf 43
 Preisich Kornél 35, 43–44, 170–171, 481
 Prepuk Anikó 20, 35, 46, 184, 193, 212–213, 218, 230
 Pritz Pál 75
 Pserhofer Samu 30
 Psherhofer Zsófi 220
 P. Szeghy Ernő 402
 Puccini, Giacomo 428
 Pulszky Ferenc 111, 154, 157–158, 189, 211, 215, 331, 410
 Pulzer, Peter 78, 123, 137, 233
 Purjesz Zsigmond, ifj. 110, 116, 271
 Pusztai Viktória 256, 325
 Puysieux, Henry Antoine Charles Louis de 510
 Püski Levente 512
 Püspöki Nagy Péter 77, 272
R
 Rácz Géza 476
 Ráday Gedeon 327
 Radnóti József 50, 235
 Radó Sámuel 180, 515–516
 Radó Vilmos 41

Rados Ignác 364
 Ragussis, Michael 12
 Rahden, Till van 19, 153
 Rákóczi Ferenc 491
 Rákosi Jenő 76, 164, 166, 416
 Rákosi Viktor 550–551
 Rakovszky István 527–528
 Ránki György 150, 171, 306
 Raphael, Marc Lee 11, 137
 Rási 559
 Rath Babette 339
 Ráth Károly 158
 Ratisbonne Tivadar 101
 Raussnitz/Rados Gusztáv 364
 Ravasz László 258, 402
 Rawlins, Margaretha 503
 Rechinzer Juli 260, 586
 Rechter, David 210, 240
 Recouly, Raymond 54
 Reif Jakab 214, 490
 Reinhard Károly 566
 Reinharz, Jehuda 24, 71, 180
 Reinmann Lázár 577
 Reisz Zsigmond 372
 Reiter József 291
 Relle Pál 538
 Renan, Ernest 456, 458, 568
 Repiszky Tamás 13, 382–383, 412–414, 439, 471
 Réthy Mór 116
 Révész György 97
 Révész Gyula 286, 291
 Révész Irma 307
 Reviczky Ádám 539
 R. Hoffmann Mária 489
 Richarz, Monika 207, 228–229
 Richers, Julia 12, 13
 Richtmann Mózes 38, 51, 214, 226, 255
 Rider, Jacques Le 374
 Riedl Frigyes 88, 287
 Riff, Michael Anthony 11, 228–229, 274, 295, 300
 Ring Éva 340, 499
 Ripp Júlia 291
 Rippl-Rónai József 428
 Robertson, Ritchie 317–318, 374, 488
 Robitsek Márta 13, 315–316
 Rochelson, Meri-Jane 555
 Roi, Johann de le 182, 183
 Rojkó Annamária 368
 Rokonstein Lipót 85, 212, 220
 Romsics Ignác 75, 263
 Róna Lajos 174, 581
 Rose, Alison 12
 Rosenberg Gyula 384
 Rosenberg Izidor 92
 Rosenberg Oszkár-Adolf 264
 Rosenberg Róza 416
 Rosenberg Sámuel 50
 Rosenberg Sándor 192, 303, 392, 439
 Rosenfeld Dávid 291
 Rosenthal Emil 297
 Rosenthal Izsák 334
 Rosenthal Mór/Móricz 217–218, 323, 342, 561–562, 568
 Rosenthal Naftali 334
 Rosenthal Salamon 334
 Rosenzweig Májer 26
 Roth Ida 388
 Róth Miksa 296, 388
 Rothfeld Soma 168
 Rothschild Alfons 170
 Rothschild, Nathaniel Charles de 136
 Rott Sándor 35
 Rowe, William V. 19
 Royer, Clara 20, 28
 Rozenblit, Marsha L. 10, 12, 25, 137, 189, 206, 228–229, 231, 274, 293, 295, 300, 309
 Rózsaági/Rózsa Antal 348–349, 495, 540–541
 Rózsa Miklós 297
 Rózsa Vilmos 287
 Rozsics István 161
 Rummy Károly 95, 491
 Ruppín, Arthur 228–229, 280, 300
 Russay Gábor Lajos 163
 Rust/Ruszt József 558
 Ruz Jakab 367
 Rusz József 544
 Rürup, Reinhard 12
S
 Sachs Henrik 571
 Salamon Ferenc 124
 Salamon József 257

Salamon Samu 31
 Saly Dezső 130
 Samassa János 76, 156
 Samter, N. 207
 Sándor Pál 269, 345
 Saphir Adolf/Adolph 217, 312–313, 562
 Saphir Fülöp/Philipp 313
 Saphir Henrietta 313
 Saphir Israel Gottlieb 314
 Saphir Izrael/Alex S. J. 217–218, 257, 312–314, 561–562
 Saphir Móric Gottlieb 13, 256, 314–316, 318, 487, 495, 520, 561
 Sárkány Róza 463
 Sárközi Márta 66
 Sárközi Mátyás 55
 Sárközy István 538
 Sárosi Géza 66
 Sas Irén 585
 Sassváry Anna 449
 Schächter Miksa 18, 40, 247
 Schaeffer Ella 399 (Lásd még Fenyő Miksáné)
 Schaffgotsch, Viktor von 510
 Schalom Asch 538
 Schedius Lajos 503
 Scheiber Ida 291
 Scheiberné Bernáth Livia 247
 Scheiber Sándor 35, 54, 66, 93, 122, 128, 211, 227, 247
 Schey Frigyes 168, 264
 Schey Fülöp 264
 Schick, Lavoslav 58–59
 Schiller, Friedrich 317, 403, 431, 440
 Schlauch Lőrinc 461
 Schlesinger Aranka 307
 Schlesinger Gyula 402
 Schlesinger/Harmos Ilona 424 (Lásd még Harmos Ilona)
 Schlesinger Hirsch Sámuel 402
 Schlesinger Sámuel Armin 402 (Lásd még Szabó Ervin)
 Schlesinger Vilmos 176, 251, 425
 Schmerling, Anton von 156
 Schmidt Fáni 470
 Schmidt, H. D. 12, 137
 Schmied Jozsefa 259
 Schmüttely József 363
 Schneller Matild 425
 Schopenhauer, Arthur 398
 Schorsch, Ismar 10, 188
 Schosberger Gusztáv 264
 Schosberger Henrik 383–384, 459, 571
 Schosberger Ilona 384–385, 571
 Schosberger Lajos 264–265, 267–268, 385
 Schosberger Ottilia 383–385, 571, 579
 Schosberger Rezső 264–265, 385
 Schosberger Saje Wolf/Simon Vilmos 384
 Schosberger Zsigmond 265, 384, 464
 Schönberger Gyula 240
 Schönfeld Ármin 457
 Schönfeld József 262, 588
 Schratt Katalin 475
 Schreiner Márton 46, 66–67
 Schwab Löw/Arszlán 217–219, 312, 323, 328, 562
 Schwarcz Gyula 185
 Schwartz Jakab 156–157
 Schwarz Ármin 389
 Schwarz Gusztáv 123, 389–392, 467 (Lásd még Szászy-Schwarz Gusztáv)
 Schwarz Jenő 307
 Schwarz Szerén 307
 Schweiger Márton 38, 214, 226
 Schweitzer Gábor 14, 20, 35, 47, 116, 378–379, 401
 Schweitzer József 31–32, 39, 76, 479
 Schwimmer Ernő 575
 Scult, Mel 12
 Sebestyén Károly 62–63, 66, 251, 481, 578
 Sebők László 67
 Sebők Marcell 50, 263, 453
 Seltmann Rezső 271–272, 345, 368, 370, 468
 Seress László 18
 Seyfried, Ferdinand von 344
 Shakespeare, William 319, 428
 Siklóssy Irma 392
 Siklóssy László 154
 Sik Sándor 87
 Silber, Michael (K.) 14, 20–21, 27–32, 33, 67, 73, 154, 167, 207, 210, 213–214, 228, 259, 306, 325, 327, 332–333, 335–336, 340, 342–343, 361, 365, 400, 501
 Silberstein Adolf 568
 Silberstein-Eötvös Adolf 480
 Silkovits Sándorné 291

Simon József 226
 Simon Róbert 128, 456
 Simonyi Iván 168
 Simonyi Zsigmond 51, 112, 237, 364–367, 381, 491, 495, 501, 524–525, 542–543, 553, 558, 563, 578–579
 Simor János 261
 Simrock, Karl Joseph 321
 Singer Bernát 115, 126, 245, 247, 251, 262, 420–421, 565, 588
 Singer Izrael 39
 Singer, J. 70
 Singer Jakab 73
 Singer Jozefin 367
 Singer Márton 23
 Sipos András 106, 237
 Skolnik, Fred 559
 Smith, Helmut Walser 12
 Smith, Robert 257, 313
 Smith, Robert Michael 12
 Snape, Michael 25
 Sofer/Szofer/Schreiber Mose/Mózes 28 (Lásd még Hatam Szofér)
 Sohajda Ferenc 154
 Sohár Anikó 27, 47, 109, 230
 Sokoloff, Naomi B. 578
 Soltész Adolf 125, 140
 Solymossy Sándor 358
 Somerhausen, H. 32
 Somló Bódog 13, 237, 272, 400–402, 404, 408, 411, 494–495, 580 (Lásd még Fleischer Félix/Bódog)
 Somló Gusztáv 400
 Somogyi Éva 14, 269, 416, 420–421
 Somssich Pál 117
 Sorkin, David 11, 25
 Sós Endre 148
 Söpkész Henrik 266
 Spiegler Gyula 113
 Spinoza, Baruch 398, 536
 Spira György 329, 347
 Spitzer Anna 367
 Spitzer László 367
 Stadler Károly 41
 Stallenberger József 142
 Stampfer, Shaul 39
 Stancsics Mihál 89, 97 (Lásd még Tancsics Mihály)
 Stanislawski, Michael 24
 Staudacher, Anna L. 11, 21, 258, 320, 333, 344, 361
 Steed, Henry Wickham 54
 Stein Artur 105
 Stein, Edith 70
 Steindorf, Georg 271
 Steiner Ármin 55
 Steiner Lajos 271
 Steiner Simon 365
 Steiner Zsófia 389
 Steinerherz Jakab 56
 Steinitzer Anna 501, 530
 Stern Albert 189, 367–368, 370 (Lásd még Szterényi Albert)
 Stern, Fritz 510
 Stern Mór 61
 Stern, Moritz Abraham 123
 Stern Pál 257
 Stern Selma 367
 Stiller Mór 31
 Stourzh, Gerald 11, 71, 229, 231–232, 309
 Strasserné Chorin Daisy 267
 Strasser Sándor 288, 305
 Strasser Sándorné 288
 Strauss, Herbert A. 108
 Strausz Adolf 262, 303, 588
 Strbik Andrea 256, 325
 Sturm Albert 112, 117, 121, 215, 462
 Sugár Fanny 362, 586
 Sváb Károly 17, 157, 463
Sz
 Szabó Aladár 313
 Szabó Dániel 20, 111, 211, 236, 269, 371, 500, 512
 Szabó Ervin 13, 272, 400, 402–404, 411, 415, 486–487, 535, 581
 Szabó Ferenc 538
 Szabó Gábor 272
 Szabó Géza 66
 Szabó Imre 31, 70, 252, 278
 Szabó Miklós 125, 130, 132, 237–238
 Szabolcsi Lajos 97, 214, 262, 267, 457, 481, 482
 Szabolcsi Miksa 40–41, 45–46, 49, 51, 62, 64, 66, 87, 114, 126, 143, 159–160, 198–203, 233, 238, 246, 258, 269, 277,

- 287, 294, 303, 306, 332, 344–345, 387,
390–392, 411, 439, 457, 459, 465–467,
469, 472–481, 484–485, 492, 518–520,
522, 525–527, 529–532, 544, 550,
557–558, 563–567, 570–571, 577–579,
582–583, 588
- Szalai Anna 146, 346
Szalai Emil 291
Szalay László 322
Szalkai Sándor 270
Szántó Eleázár 17–18, 214, 258, 479
Szapáry Gyula 121, 158, 277
Szapáry Pál 466–467, 510
Szarka László 354
Szarvady Frigyes 256
Szarvas Gábor 88
Szász Károly 474, 497–498, 503, 544
Szász Zoltán 95, 144–145, 538
Szászy-Schwarz Gusztáv 123, 389 (Lásd
még Schwarz Gusztáv)
Szathmáry György 505
Szatmári Mór 168–169
Széchenyi Ágnes 66
Széchenyi Andor 485
Széchenyi István 75, 77, 165, 167, 324–
325, 330, 335, 337, 412, 489, 502, 534
Szegfi/Szegfy Mór 256, 346–348, 492,
496–498, 541–542
Szeghy Sándor 400–402
Szegő Miklós 126, 132
Székács József 219, 324, 512
Székács-Schönberger István 240
Székely Ferenc 62, 97, 410
Székely Nándor 50
Szekeres András 390
Szekfű Gyula 77, 115, 217, 379
Szekrényessy Dániel 337–338, 505
Széll Kálmán 125–126, 158, 237, 277
Szemere Bertalan 331
Szemere Pál 503
Szemere Samu 66, 342, 348
Szende Dávid Antalné született Neu-
bauer Mária 289
Szende Pál 460
Szende Tivadarné született Neubauer Jú-
lia 289
Szendrei Elemér 292
Szendrey Gerzson 102
- Szentiványi Borbála 335
Szentiványi Zoltán 348
Szentkirályi István 98
Szentkirályi Móric 156, 330
Szép Ernő 35, 55, 180–181, 490–491
Szerencs János 509
Szerencsés/Fortunatus Imre 97
Széver Ferencz 23
Szigeti József 118, 223, 364
Szigetvári Iván 86, 123, 158, 517
Szilády Áron 494
Szilágyi Dezső 122, 124–125, 168, 526, 575
Szilágyi Géza 388
Szilárd Leó 171
Szinyei-Merse József 130
Szinnyei József 575
Szirmai Richard 87
Szirmay Ádámné született Gyürky Jo-
hanna 503
Szitányi Adolf 500
Szitányi Bernát 504–505 (Lásd még Ull-
mann Bernát)
Szitányi Ödön 500
Szomaházy István 56, 70, 147, 151, 491, 517
Szomory Dezső 399
Szontagh Jenő 157, 158
Szováthy Lajos 577
Szögi László 317, 324, 359, 408
Szőke Sándor 304
Szterényi Albert 368–370 (Lásd még
Stern Albert)
Szterényi Bertalan 367–374, 521–523, 572,
578
Szterényi József 265, 370, 522–523
Szunyog Mihály 270
Szurday Gerzson Géza 264
Szurday Leó 264
Szurday Mór Ede 268
Szurday Róbert 264, 268
Szűcs István 79, 492
Szűcs László 403
Szűcs Miklós 338
Szvoboda Dománszky Gabriella 468
- T**
Tábori Kornél 56, 70, 151, 491, 517
Tábori Róbert 517–518, 568
Takács Istvánné 585

- Takács Tibor 239
Takáts Sándor 326–327, 340
Taky Ferenc 522
Tal, Uriel 12, 78, 137
Tanárky Gedeon 88, 553
Táncsics Mihály 89, 97 (Lásd még Stan-
csics Mihály)
Tarján Vilmos 164, 469
Tatay Vilmos 198
Tattler Kornél 291
Tauber Dezső 18
Tavon, Eugène Thavonat von 510
Teleki Blanka 503–504
Teleki József 87, 217
Teleki László 466
Teleszky István 498, 501–502
Teleszky János 501
Tenczer Pál 114, 156, 214, 220, 417, 476,
481, 484, 526, 575
Thaisz Elek 156
Thun-Hohenstein, Leo 213
Thury Zoltán 506–507
Timár Kálmán 366
Tisza István 125–126, 132, 134, 138, 151,
162, 237, 270, 277, 405, 500, 536
Tisza Kálmán 117, 119, 156–157, 163, 212,
277, 363, 370, 502, 511, 548, 575
Tisza Lajos 92
Todesco Ede 262
Todesco Hermann 168
Toldy Ferenc 543
Toldy István 212
Tolnai Arnold 447, 450
Tolnai/Tolnay Károly 447–451
Tolnai Lajos 99, 362, 517, 586
Tomcsányi Lajos 131–132
Tomka Béla 46, 384
Tonelli Sándor 208
Tornyay-Schosberger Erzsébet 268
Toronyi Zsuzsanna 20, 47–48, 306
Tószegi Aladár 223
Tóth Árpád 154, 255, 326, 339–340, 561
Tóth Béla 78–80, 104, 490–492
Tóth G. Péter 155
Tóth László 342
Tóth-Barbalics Veronika 463, 512
Tóthfalussy Béla 101, 198–201, 390
Tögl Géza 142
- Tömöry Márta 132
Tőrek Géza 457
Török Béla 428
Török Imre 164
Török Pál 313, 354, 359
Török Petra 13, 437, 439
Török Zsuzsa 503
Trebitsch, Arthur 521
Trefort Ágoston 72, 80, 86–87, 113–120,
123–124, 127–128, 136, 365–366, 369,
504
Treitschke, Heinrich von 12
Turóczi-Trostler József 347
- U**
Udvardy Cserna/Cherna János 90, 95
Ujvári Péter 17, 22, 48, 103–104, 146, 151,
264, 271, 345, 367–368, 468, 519
Ujváry Gábor 116
Ullmann Ábrahám 332
Ullmann Adolf 263–265, 268
Ullmann Alexander 361
Ullmann Antónia 361
Ullmann Béla 264
Ullmann Bernát 167, 502, 504, 561 (Lásd
még Szitányi Bernát)
Ullmann Frummet 341
Ullmann Gábor/Gábor 21, 312, 361
Ullmann György 268
Ullmann István 264, 267
Ullmann László 502
Ullmann Mária 268
Ullmann Mózes/Mór János 21, 167, 255,
263, 332–334, 337–338, 361, 486, 489–
500, 502, 504, 508, 541, 557, 562
Ullmann Ödön 264, 267
Ullmann Pál 264
Ullmann Salamon 344
Ullmann Sándor 122
Ullmann Teréz 361
Ungár Miksa 142
Ungar Mór 62
Ustorf, Werner 24
- V**
Vaczó Eszter 393
Váczy János 88
Vadász Ede 474

Vadász Lipót 138–139, 270
 Vadnay Andor 392
 Vadnay Károly 496–497
 Vago, Bela 75
 Vahot Imre 155
 Vajay István 82
 Vajda Béla 87, 238
 Vajda Izidor 532
 Vajda János 212
 Vajda Péter 75, 322
 Vajda Sándor 165
 Valentin Mihály 292
 Vámbéry Ármin 349–357, 359–360, 486–487, 494, 542–544, 553–557, 563, 579
 Vámbéry Rusztem 354, 557
 Várady Zsigmond 132
 Várdy Huszár Ágnes 13, 317–318
 Varga F. János 367, 534
 Varga Jenő 272
 Varga Lajos 291
 Varga László 13, 26, 75, 149–151, 263
 Varga Soma 489
 Vargha Gyula 375–377
 Vargha Katalin 257
 Vas István 27, 28
 Vay Sarolta 513
 Vázsonyi Jenő 223
 Vázsonyi Vilmos 138, 148, 156, 223, 270, 501, 534–535, 572–573
 Vázsonyi Vilmosné 156
 Vécsey Tamás 157
 Végváry Ferenc 270, 466
 Veigelsberg Hugó 172, 491 (Lásd még Ignótus)
 Veigelsberg Leó 480
 Veliky János 173
 Venetianer Albert 21
 Venetianer Lajos 21, 35, 97, 106–107, 208, 219, 319, 328, 369, 370, 463
 Venetianer Sándor 21
 Vér Andor 48
 Vereby Soma 96
 Verhovay Gyula 102, 117, 370–371, 522
 Verseghy Ferenc 322
 Vértesy Jenő 490
 Vészi József 66, 557
 Vezér Erzsébet 13, 151, 156, 167, 405–409, 413–415, 437, 444, 451, 455, 535, 576

Vezerle Gyula 156, 544
 Vidor Tekla 171
 Vidor Zsigmond 171
 Víg Emil 291
 Vig Gyula 201
 Vigh Zoltán 131
 Vigyázó Gyula 168
 Vigyázó Sándor 512
 Vikár Béla 120, 224
 Viola Miksa 62
 Visontai Soma 119
 Vízota Gyula 167
 Vital, David 10, 240
 Volkov, Shulamit 24
 Vörös Emília 509
 Vörös Éva 33, 186
 Vörös Károly 107, 155, 214, 298, 326, 335–336, 338, 406, 468, 481, 505
 Vörös Kati 20
 Vuk Jolán 523
 Vukovics Szabbás/Sebő 81

W

Wachtler Géza 509
 Wahrman Ernő 472–478, 485, 582
 Wahrman Izrael 472
 Wahrman József 582
 Wahrman Mór 46, 88, 113, 158, 168, 215, 244, 269, 278, 420, 465, 468, 471–479, 481–485, 502, 557–558, 578, 581–582
 Wahrman Renée 88, 158, 244–245, 278, 288, 294, 472, 474–475, 485–486, 582
 Wahrman Richard 472–473, 475–478, 485–486, 582
 Wahrman Sándor 480, 581–582
 Wahrman Zsigmond 582
 Waiss Fanny 527
 Waktor Andrea 325, 500, 523–524
 Waldapfel János 453–454
 Walder Gyula 530
 Walder Gyula, id. 530
 Waldheim, Kurt 12
 Wamberger Hermann 349 (Lásd még Vámbéry Ármin)
 Wasserstrom Sándor 239
 Weber, Max 405
 Weil Fülöp 561
 Weinberger Jozefa/Jozefin 400

Weiner Dávid 291
 Weiner István 517
 Weinmann Fülöp 387
 Weiser Károly 582
 Weiser Oszkár 171
 Weiss Alfonz 264
 Weiss Elza 267, 580
 Weiss Jenő 264
 Weiss Leó 480
 Weiss Manfréd 50–51, 263–265, 267, 580
 Weisz Anna 562
 Weisz Béla 339, 360 (Lásd még Földes Béla)
 Weisz Bernát (Ferenc) 167, 255, 338–340, 360, 561
 Weisz Berthold 263
 Weisz Dániel 522
 Weisz Gábor 61
 Weisz Ignác 496
 Weisz János 360
 Weisz János 339, 360
 Weisz Matild 577
 Weisz Mózes 573–574
 Weisz Sámuel 52
 Weiszbürg Gyula 53, 105, 127, 132, 172, 179, 201, 556
 Weitzmann, Walter R. 300
 Wekerle Sándor 125, 138, 160, 165, 238, 270, 426, 523, 530
 Welker Árpád 13, 205, 208–209, 212, 213, 215, 258, 260, 302–303, 341, 481
 Weltner Jakab 239
 Werner Cecília 220
 Wertheim Tódor 271
 Wertheimer Adél 405
 Wertheimer, Jack 27, 188
 Wertheimstein, Charlotte von 460
 Wertheimstein Henrik 136
 Wesel Wilhelmina/Anna 432
 Wesselényi Miklós 167
 Weszprémy Kálmán, ifj. 54, 242–243
 Wingate, William 326
 Winkler József 93, 103, 122
 Winsloe, Christa 451, 457
 Winter, Georg 322
 Wistrich, Robert S. 12, 137, 232, 361, 460
 Wlassics Gyula 105, 122, 124–125, 159, 495
 Wodianer Albert, id. 167, 263, 265, 337–338, 340, 464, 511–513

Wodianer Albert, ifj. 262, 502, 509
 Wodianer Anna 509
 Wodianer Borbála 509
 Wodianer Fülöp/Feives Ehprevitz 335
 Wodianer Gabriella 509, 511
 Wodianer Kosman/Jehósua 21
 Wodianer Mór 255, 263, 265, 332, 335–338, 340, 464, 502, 509, 511
 Wodianer Sámuel 17, 21, 87, 167, 216–217, 255, 263, 324, 332, 335–338, 511, 538
 Wohl Antal 503
 Wohl Janka 503–504
 Wohl Sándor 503
 Wohl Stefánia 503–504
 Wolfner György 264
 Wolfner Gyula 264
 Wolfner József 264
 Wolfner Nándor 264
 Wolfner Tivadar 264–265
 Wolf Szidi 173
 Worthing, Jurgen 339, 360
 Worthing, Robert 339, 360

Y

Yerushalmi, Yosef Hayim 8, 488
 Ypsilanti, Theodor 469–470

Z

Zakar Péter 328
 Zalka János 464
 Zangwill, Izrael 555
 Zay Miklós 69–70, 96, 159–160, 165, 168, 179, 277, 507, 517
 Zboray Miklós 236
 Zechmeister Éva 428
 Zechmeister Margit 428
 Zeitlin, S. 559
 Zeke Gyula 26–27, 36, 47, 76, 109, 116, 129, 152, 156, 224, 228, 230, 234, 252, 268, 279
 Zeleniski Róbert 512
 Zeller Árpád 74, 328
 Zempléni Árpád 545
 Zerffi Gusztáv 256–257, 319, 498, 540
 Zichy Béla Rezső 466
 Zichy Géza 504
 Zichy Hermán 465
 Zichy János 133, 161

NÉVMUTATÓ

Zichy Nándor 83, 87, 130, 193, 235
 Ziegler Kálmán 527
 Zigány Zoltán 131
 Zimmer Ferenc 270, 466
 Zipperstein, Steven J. 65
 Zola, Émile 539
 Zollschan, Ignaz 537
 Zoltán Jenő 291
 Zwack Edmond 264
 Zwack József 264

Zwack Lajos 264
 Zwack Miksa 264
 Zsengeri Samu 120

Zs

Zsoldos Jenő 32, 73, 93, 145–146, 209,
 212, 217, 256, 322, 330–331, 340, 342,
 346–348
 Zsolt Béla 35, 65–66, 174, 239, 432

X 218109

Konrád Miklós 1967-ben született Budapesten. 1977-től az 1990-es évek elejéig Párizsban élt. Egyetemi tanulmányait az Institut national des langues et civilisations orientales (INALCO) magyar szakán és az Université Paris-Sorbonne (Paris IV) történelem szakán végezte. Hazatérése után újságíróként, fordítóként és tolmácként dolgozott. Az Akadémiai Kiadó gondozásában 1999-ben megjelent Magyar–Francia Nagyszótár és a 2004-ben kiadott Magyar–Francia Kiszótár főszerkesztője. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (2012-től MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) 2000 óta segédmunkatársa, 2012 óta munkatársa. A jelen könyv alapjául szolgáló PhD-értékezését 2011-ben védte meg a Debreceni Egyetemen. Fő kutatási területe a reformkori és dualizmus kori magyarországi zsidóság, e témában közel harminc tanulmánya jelent meg magyar, angol és francia folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben.

ISBN 9789639627857

9

789639

627857

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLEKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Konrád Miklós

ZSIDÓSÁGON INNEN ÉS TÚL

Zsidók vallásváltása Magyarországon

a reformkortól az első világháborúig

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet